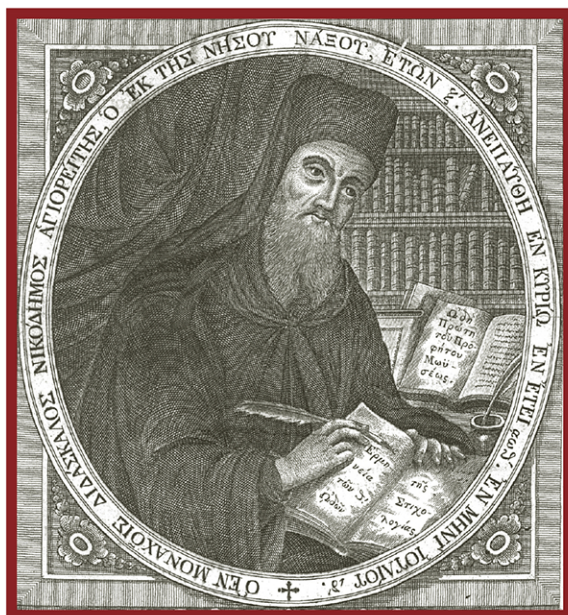

Ἀρχιμ. Νικοδήμου Σκρέττα

Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΥΓΔΟΝΙΑ
Θ Ε Σ Σ Α Λ Ο Ν Ι Κ Η

**Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ
ΚΑΙ
ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ**

Ἀρχιμ. Νικοδήμου Σκρέττα

Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ
ΚΑΙ
ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΥΓΔΟΝΙΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΣΕΙΡΑ: ΚΑΝΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ 7
ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ: Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ - ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΣΚΡΕΤΤΑΣ

ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ

Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ
ΚΑΙ
ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

© Ἀθανάσιος Καγιᾶς - Ἀρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας

ISBN: 978-960-7666-78-9

Ἐκδοτική παραγωγή
Γραφικὲς Τέχνες - Ἐκδόσεις ΜΥΓΔΟΝΙΑ
Καμβουνίων 7 - Τ.Κ. 546 21
Τηλ.: 2310 231 556, Fax: 2310 231 899
e-mail: kagiasath@gmail.com

*Εἰς τοὺς ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένους
«ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου» γονεῖς
Ἄθανάσιον (†1967) καὶ Δήμητρα (†2000)
ἀγαπητικῶς καὶ εὐγνωμόνως ἀφιεροῦται*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ λεγόμενη λειτουργικὴ ἀναγέννηση, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται ἐκτενὴς λόγος τὰ τελευταῖα χρόνια, προϋποθέτει τὴ γνώση τῆς παραδόσεως, ἔτσι ὅπως καταγράφεται στὶς ποικίλες λειτουργικὲς πηγὲς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ λειτουργικὴ πράξις διαμορφώνεται στὴν πορεία τοῦ χρόνου καὶ ἀκολουθεῖ τὶς ἰδιαιτερότητες κάθε μίας ἐποχῆς καὶ τόπου. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ Κωνσταντινούπολη, συμβάλλουν στὴ διαμόρφωση τῆς λειτουργικῆς πράξεως. Παράλληλα καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ μοναχισμοῦ ἦταν σημαντικὴ. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στὰ ἔργα τους ἔδωσαν τὶς ἀρχὲς προσεγγίσεως τῆς ὀρθοδόξου λατρείας καὶ ταυτόχρονα διέστειλαν μὲ ἀύθεντικὸ τρόπο ποῖα εἶναι ἡ Παράδοση καὶ ποιὲς οἱ ἐπὶ μέρους παραδόσεις, ὅσον ἀφορᾷ στὴ λατρεία. Παράλληλα διευκρίνισαν ποῖο εἶναι τὸ παραδοσιακὸ καὶ ποῖο τὸ μὴ παραδοσιακὸ στὴ λειτουργικὴ πράξις.

Οἱ πατέρες τοῦ Φιλοκαλικοῦ Κινήματος τῶν λεγομένων Κολλυβάδων δι' ἔργων καὶ λόγων κήρυξαν τὸν πλοῦτο τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος καὶ συνέβαλαν στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ὑπόδουλου ὀρθοδόξου λαοῦ. Βασικὴ παράμετρος τοῦ κηρύγματός τους ἦταν ἡ λατρεία. Στὰ κείμενά τους δίνεται ἔμφαση στὴ βίωση τῆς λατρείας, στὴν τήρηση τῆς ἀκριβοῦς τάξεως μὲ βάση τὴν παράδοση τῶν πατέρων, τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ μοναχισμοῦ. Καίρια ζητήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς λεγομένους Κολλυβάδες ἦταν ἡ συχνότητα μετοχῆς στὴ θεία εὐχαριστία καὶ οἱ ἀναστάσιμες προνομίες τῆς Κυριακῆς ὡς Ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Ἡ διδασκαλία τῶν ἐν λόγω πατέρων εἶναι ἐπίκαιρη καὶ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ λειτουργικὴ «κίνηση» τῶν ἡμερῶν μας.

Ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς ὀφείλω θερμῶς εὐχαριστίαι στὸν Δάσκαλό μου καθηγητὴ κ. Ἰωάννη Φουντούλη γιὰ τὸ πατρικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς πολὺτιμες ὑποδείξεις, οἱ ὁποῖες συνέβαλαν στὴ βελτίωση τῆς ἐργασίας μου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Τυρολόης καὶ Σερεντίου ὁμότιμο καθηγητὴ κ. Παντελεήμονα Ροδόπουλο καὶ τὸν Πρωτοπρεσβύτερο καθηγητὴ π. Θεόδωρο Ζήση γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς παρατηρήσεις τους, οἱ ὁποῖες πραγματικὰ βελτίωσαν τὸ κείμενό μου.

Θὰ ἦταν παράλειψη, ἂν δὲν εὐχαριστοῦσα τὸν καθηγητὴ κ. Ἰωάννη Κογκούλη γιὰ τὶς καίριες παρατηρήσεις ἐπιστημονικῆς τεχνολογίας, τὸν Ἐπίκουρο καθηγητὴ κ. Παναγιώτη Σκαλτσῆ γιὰ τὶς βιβλιογραφικὲς του ἐπισημάνσεις, τὸν καθηγητὴ τῆς Ἀνωτέρας Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης κ. Τρύφωνα Τσομπάνη γιὰ τὸ πολὺτιμο περὶ τὴν γουγκλισία ὑλικὸ ποῦ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου, τὸν ἀγαπητὸ ἀδελφὸ καὶ συλλειτουργὸ π. Κωνσταντῖνο Καλλιανό, τὸν ἐπιστήμονα περὶ τὰ Κολλυβαδικά, οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ ὁποῖου κατηύθυναν δημιουργικὰ τὴ σκέψη μου, καὶ ὅλους ὅσοι μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο μὲ βοήθησαν σὲ αὐτὴ τὴν ἔμπνευσι προσπάθειά μου. Ἰδιαιτέρως δὲ εὐχαριστῶ τὸν φίλο καὶ συνάδελφο καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς «Ἅγιος Τύχων», Πενσυλβάνια Η.Π.Α., κ. Χριστόφορο Βενιαμίν, γιὰ τὴ μετάφραση τῶν συμπερασμάτων τῆς μελέτης αὐτῆς στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα.

Τέλος, ὑπὲρ πάντας, ἀπὸ καρδίας εὐγνώμονος θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἀπευθύνω θερμῶς καὶ εἰλικρινεῖς εὐχαριστίαι στὸν φίλο καὶ ἀδελφὸ ἐν Κυρίῳ Ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ κ. Θεόδωρο Γιάγκου, γιὰ τοὺς πολλοὺς του ὑπὲρ ἐμοῦ κόπους, τὴν ψυχικὴ στήριξη, τὴν εὐγενικὴ συμπαράσταση καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ συνοδοιπορίαν.

Χριστούγεννα 2003

Ἄρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	9
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ.....	49
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΫΠΟ- ΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΕ ΑΥΤΟ	94
---	----

α) Οί γενικότερες προϋποθέσεις συμμετοχής στη θεία εὐχαρι- στία κατά τούς Κολλυβάδες.....	95
--	----

β) Ἡ νηστεία ὡς προϋπόθεση συμμετοχής στη θεία εὐχαριστία κατά τή διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων	137
--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ.....	157
---	-----

α) Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση καί ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στη θεία εὐχαριστία	158
--	-----

1) Ἡ Ἁγία Γραφή	158
2) Οἱ ἱεροὶ κανόνες	164
3) Τὰ λειτουργικὰ κείμενα	168
α. Ἡ θεία λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου..	169
β. Ἡ θεία λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου	174
γ. Ἡ θεία λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων.	176
δ. Οἱ ἄλλες ἀρχαῖες θεῖες λειτουργίες.....	179
ε. Ἡ ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως	192
ς. Τὰ μυστήρια καὶ οἱ ἕκτακτες λειτουργικὲς τε- λετὲς	196
4) Ἡ πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας	203
5) Τὰ Τυπικὰ τῶν μονῶν καὶ ἡ μοναχικὴ παράδοση ...	249
6) Αὐτὰ ταῦτα τὰ εἶδη τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχα- ριστίας. «Ὁ ἄρτος ὁ ἐπιούσιος».....	281
β) Ἱστορικὴ ἀνασκόπηση περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συχνότητας συμμετοχῆς στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας.....	304
γ) Ἡ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων περὶ τῆς συνεχοῦς μετα- λήψεως	314
δ) Ἡ συχνὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴ θεία εὐχαριστία καὶ οἱ ἐναντίον αὐτῆς ἐνστάσεις καὶ διαφωνίες τῶν ἀντικολλυ- βάδων	373
1) Ἐνστάσεις ἐκ τῆς παρερμηνείας καὶ τῆς ἀγνωσίας..	374
2) Ἐνστάσεις ἐκ τῆς περιδεοῦς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐπί- πλαστης εὐλαβείας	376
3) Ἐνστάσεις ἐκ τῆς ραθυμίας καὶ τῆς ἀδιαφορίας.....	377
4) Ἐνστάσεις ἐκ τῶν παρεξηγήσεων τοῦ κληρικαλι- σμοῦ.....	378
5) Οἱ ἀπαντήσεις τῶν Κολλυβάδων στὶς αἰτιάσεις τῶν ὡς ἄνω ἐνστάσεων.....	381

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΒΙΒΛΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΩΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ.....	411
α) Βιβλικές αναφορές και προτυπώσεις.....	411
β) Πατερική παράδοση περι τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς.....	417

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ.....	436
---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ.....	463
α) Ἡ κατάλυση τῆς νηστείας	463
β) Ἡ ὄρθια στάση προσευχῆς τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γονυ- κλισία	475
γ) Οἱ νεκρικές μνήμες καὶ τὰ κατὰ Κυριακὴν μνημόσυνα	492

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΩΣ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΠΑΣΧΑΛΙΑ ΗΜΕΡΑ ΚΟΙ- ΝΩΝΙΑΣ.....	587
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	601

CONCLUSIONS	607
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	613
Α΄ ΠΗΓΕΣ.....	613
Β΄ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ.....	615
1. Έλληνόγλωσσα	615
2. Ξενόγλωσσα.....	645
ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	659

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΛΑ** Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Ἀπορίες*, τ. Α' (1-100), Θεσσαλονίκη 1973· τ. Β' (101-200), Θεσσαλονίκη 1975· τ. Γ' (201-300), Θεσσαλονίκη 1976· τ. Δ' (302-400), Θεσσαλονίκη 1982. Ἐκδόσεως «Ἀποστολικῆς Διακονίας», τ. Δ' (401-500), Ἀθήνα 1994.
- ΒΕΠΕΣ** Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Ἐκδόσεις «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1955έξ.
- ΕΕΘΣΠΑ** Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- ΕΕΘΣΘ** Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης.
- ΕΒΕ** Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος.
- ΕΠΕ** Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Πατερικὲς ἐκδόσεις «Γρηγόριος Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1972έξ.
- ΘΗΕ** Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι 1962έξ.
- ΛΘ** Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Α' (1-5), Θεσσαλονίκη 1977· τ. Β' (6-10), Θεσσαλονίκη 1977· τ. Γ' (11-15), Θεσσαλονίκη 1977· τ. Δ' (16-20), Θεσσαλονίκη 1979· τ. Ε' (21-25), Θεσσαλονίκη 1986· τ. Ζ' (26-30), Θεσσαλονίκη 1986· τ. Ζ' (31-35), Θεσσαλονίκη 1986· τ. Η' (36-40), Θεσσαλονίκη 1987.

- ΛΑ** I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λογική Λατρεία*, έκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας» [Σειρὰ «Λογική Λατρεία», 5], Ἀθήνα²1984.
- LO** *Lex Orandi*, Παρίσι 1944-1970.
- MD** *La Maison-Dieu, Revue de pastoral liturgique*, Παρίσι 1945έξ.
- PG** J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, Παρίσι – Montrouge 1857-1866 (τόμοι 161).
- PL** J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, series Latina*, Παρίσι – Montrouge 1844-1864 (τόμοι 221).
- SC** *Sources Chrétiennes*, sous la direction de C. MODESERT, Παρίσι 1942έξ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας¹, ἐποχὴ ἐντόνων ζυμώσεων καὶ ἀνατροπῶν, ὡς πρὸς τὶς πολιτικὲς καταστάσεις καὶ τὰ φυλετικὰ ζητήματα παγκοσμίως, ὑπῆρξε γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ Γένος καὶ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία «τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» ἡ μεγάλη καὶ πιὸ ἐπικίνδυνη δοκιμασία, ὡς πρὸς τὴ συνέχεια καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ πρώτου καὶ ὡς πρὸς τὶς ἐνίοτε καταλυτικὲς καὶ νεκρωτικὲς τυποποιήσεις στὸν χῶρο τῆς δευτέρας, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ στὰ θέματα τῆς λατρείας γενικὰ καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ πληρώματός της εἰδικότερα².

Ὁ κοινωνικός, πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ πρὸ ἀριθμεῖ ἑκατονταετίες τυραννίας καὶ ὑποδούλωσης στὸν ὀθωμανὸ κατακτητὴ, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως³, σχοινοβατεῖ ἀνάμεσα στὸ παλαιὸ καὶ τὸ νέο, ἀνάμεσα στὴ διαφύλαξη τῆς παράδοσης καὶ τὴν ἀνατρεπτικὴ νεοτερικότητᾶ⁴, ἀνάμεσα στὴ βία τῶν ἐξισλαμισμῶν καὶ τὴν πρώτη, μακρόχρονη, μυστικὴ, προδρομικὴ πνευματικὴ, πρὸ τῆς ἐπισήμου ἐθνεγεροσύας, ἐπανάσταση τῶν

---

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι 1957. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἑλληνες στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία* [σειρὰ «αἶπος», 3], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθῆνα ²1989. Π. Ν. ΠΑΠΑΡΟΥΝΗ, *Τουρκοκρατία*, ἐκδ. Γρηγόρη χ.τ.χ.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικὰ θέματα», *Ἅγιον Ὅρος καὶ Θράκη* [Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας, 5], ἐκδ. Μορφωτικὸς Ὁμιλος Κομοτηνῆς – Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, Κομοτηνὴ 2001, σσ. 83-84.

3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 46-47.

4. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα, ΕΕΘΣΘ* [Παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 7-8 καὶ 10-11. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστῆμη κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 8 (1887-1888), σ. 283.

νεομαρτύρων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας⁵. Οἱ αἰῶνες τῆς δουλείας ἐμετρῶντο μέσα στό πλαίσιο μιᾶς ἀγωνιώδους πορείας διατηρήσεως τῶν πνευματικῶν ζυγῶν τοῦ Γένους⁶, εἴτε μὲ τίς ἐμφανεῖς νεομαρτυρικῆς ὁμολογίας, εἴτε μὲ τὰ κρυπτοχριστιανικά μαρτύρια τῆς συνειδήσεως⁷. Παράλληλα μὲ τὴν «αἰμορραγία» τῶν πρὸς τὴ Δύση μεταναστεύσεων, ἐπικίνδυνη καὶ ἀλλοτριωτικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ προσηλυτιστικὴ δράση τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων στὸν δοκιμαζόμενο ὀρθόδοξο χῶρο, ποὺ προξένησαν σταδιακὰ ἓνα θεμελιωμένο στῆ συνειδητοποίηση τοῦ κινδύνου ἐκ τοῦ ἀλλοτριωμένου δυτικοῦ χριστιανισμοῦ ἀντιδυτικισμό, ὄχι μισαλλόδοξο, ἀλλὰ αὐτοαμυντικό⁸. Βέβαια εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθεῖ

---

5. Βλ. Ι. Μ. ΠΕΡΑΝΤΩΝΗ, *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων. Οἱ Νεομάρτυρες ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ δούλου Ἑθνους, τόμοι Α', Β', Γ'* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 8, 9, 10], Ἐν Ἀθήναις 1972. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιεπισκ.), *Οἱ Νεομάρτυρες* [Νεοελληνικὴ Ὁρθόδοξος Βιβλιοθήκη, 3], ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήναις 1970. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ Νεομάρτυρες καὶ τὸ δούλον γένος* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 16], Ἐν Ἀθήναις 1974. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Οἱ ἥρωες τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας», *Ὁρθόδοξος Ἐπιστάσις* 2 (1956), σ. 29. ΧΡ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Ὁμολογιακὸς – Χριστοκεντρικὸς χαρακτήρας τῶν μαρτυρίων τῶν Νεομαρτύρων», *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης Ἱερόθεον. Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριακονταετοῦς ποιμαντορίας (1967-1997)*, Δῆμος Ὑδραίων, Ὑδρα 1997, σσ. 473-488. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 98-101.

6. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Καππαδοκίας τύχαι. Διάλεξη ... κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν* στὸ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000, σ. 64.

7. Βλ. ὅπ.π., σσ. 84-86. Βλ. ἐπίσης Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, *Κρυπτοχριστιανικὴ φιλολογία*, Θεσσαλονίκη 1953. Ν. ΜΗΛΙΩΤΗ, *Οἱ Κρυπτοχριστιανοί*, Ἀθήναις 1962. Κ. ΛΑΜΕΡΑ, *Περὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ Κρυπτοχριστιανῶν*, χ.τ., 1921. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 36-40. Κ. ΦΩΤΙΑΔΗ, *Οἱ ἐξισλαμισμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ Κρυπτοχριστιανοὶ τοῦ Πόντου*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πηγὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Κρυπτοχριστιανικοῦ προβλήματος*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997. ΑΜΑΛ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΟΥ, «Οἱ Κρυπτοχριστιανοί», *Ἐπιτροχάδην* [ἐκδ. Λαογραφικῆς Ἐταιρείας Νομοῦ Πέλλας], περ. Β', τεύχη 5-8 (Σεπτέμβριος 1995), σσ. 119-139. Βλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 81-82.

8. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 86-89, 175. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ κατὰ ἀνατολὴν δύσις». Ὁ «μετακενωτικὸς» ρόλος τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων στὸ Ἑλληνικὸ Κράτος», στὸ *Παράδοση καὶ Ἀλλοτρίωση*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1989. Π. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων*, Ἀθήναις 1958. Βλ. καὶ Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ-

ὅτι ἡ πραγματικὴ ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀφαίμαξη, κατὰ τὴ μακροχρονὴ δεινὴ περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὑπῆρξε «ὁ ἀμετάκλητος καὶ πραγματικὸς ἐξωμοτισμὸς»⁹, οἱ ὀμαδικὲς ἀλλαξοπιστίες¹⁰, τὰ παιδομαζώματα καὶ οἱ γενιτσαρισμοί¹¹.

Τὸ Γένος ἀνθίσταται, μέχρι τὴν ἐθνεγεργσία καὶ τὴν ἀπελευθέρωση¹². Ὁ ἐθναρχικὸς ρόλος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀπὸ τὸν μαρτυρικὸ πατριάρχην Γεννάδιο Σχολάριο¹³, μέχρι τὸν ἐθνομάρτυρα πατριάρχην Γρηγόριο Ε΄¹⁴, ὁ κοινοτισμὸς στηριγμένος στὰ πρότυπα τῆς χρι-

---

ΠΟΥΛΟΥ, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ τῶν Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία 1872. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ λατίνων κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα. Προσηλυτιστικαὶ ἐνέργειαι τῶν λατίνων», *Θεολογία* 3 (1925), σ. 89ἔξ. Βλ. χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ τοῦ ΓΙΩΡΓΗ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, ὅπου στὴν ἀκολουθοῦσα ὑπόσημ. 22, σσ. 105, 112. Σοβαρὴ ἀναφορὰ στὸ θέμα βλ. Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700)* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 32], Θεσσαλονίκη 1980, καὶ Κ. Ι. ΜΑΝΙΚΑ, *Σχέσεις Ὁρθοδοξίας καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 2002.

9. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 41. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σσ. 77-79.

10. Βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων*, τ. Α΄, Ἀθήναι 1955, σ. 191. Βλ. καὶ ΤΗ. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *The history of the Greek Church and People under the Turkish domination*, Βρυξέλλες 1952.

11. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 79-81. Βλ. καὶ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. ΙΑ΄, σ. 124.

12. Βλ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικὴ συνείδηση καὶ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1957.

13. ΜΕΛΠΟΜ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Ὁ πατριάρχης τῆς Ἀλώσεως* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 17], Ἐν Ἀθήναις 1974. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ (Πρωτοπρ.), *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος – συγγράμματα – διδασκαλία* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 30], Θεσσαλονίκη 1980. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 62-65. Κ. ΜΠΟΝΗ, «Gennadius Scholarius der erste Patriarch von Konstantinopel nach der Eroberung (1454) und seine Politik Romgegenüber», *Kyrios I* (1960-1961), σσ. 83-103. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Γεννάδιος Β΄, ὁ Σχολάριος». *ΘΗΕ*, τ. 4, στ. 274-289.

14. Ι. Ν. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, «Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Ε΄», *Ἱστορικὲς Γραμμὲς, κεφάλαιο Ζ΄*, τ. Α΄, Λάρισα 1979, σσ. 187-218. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Γρηγόριος Ε΄, σαφῆς ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974. Βλ. καὶ Β. Χ. ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗ, *Πνευματικὲς πηγὲς ποὺ ἄρδευσαν τὸ '21*, Λάρισα 1984, σσ. 64-68. Βλ. καὶ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΖΑΜΠΕΛΗ (Πρεσβυτ.), *Πατριάρ-*

στιανικῆς κοινοκτημοσύνης καὶ τῆς ἐνοριακῆς ἐνότητος τῶν Ὁρθοδόξων¹⁵, οἱ ἀλληλοβοήθειες τῶν συντεχνιῶν¹⁶, οἱ εἰσφορὲς τῶν διαπρεπόντων Ἑλλήνων στὶς ἀκμάζουσες κοινότητες τῆς Διασπορᾶς¹⁷, τὰ σπέρματα τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς καὶ οἱ μυστικοὶ φάροι τῶν μοναστηριῶν ποὺ διακρατοῦσαν τὴ σπίθα τοῦ ἐπανευαγγελισμοῦ τοῦ Γένους¹⁸, ἡ σταδιακὴ καὶ μετ' ἐμποδίων ἵδρυση σημαντικῶν ἐκπαιδευτικῶν κέντρων, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ὕστερη Τουρκοκρατία¹⁹, ἡ ἐμφανιζόμενη δυναμικὰ πνευματικὴ καὶ ἐκδοτικὴ παραγωγὴ²⁰, ἡ εὐεργετικὴ παρουσία καὶ πνευματικὴ παρέμβαση τῶν λογίων²¹ καὶ διδασκάλων τοῦ Γένους²² καὶ τέλος ἡ ἐμφυτευμένη στὰ πνευματικὰ γονίδια

χης Γρηγόριος Ε'. Ἐθνομάρτυρας ἢ Προδότης; Λευκάδα ²1991. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ε' καὶ ἡ πρόκληση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ [ἀνάτυπο ἀπὸ περιοδ. Κοινωνία ΜΑ' (1998), σσ. 171-179], Ἀθήνα 1998. ΣΤ. ΡΑΝΣΙΜΑΝ, Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ (μτφρ. Ν. Κ. ΠΑΠΑΡΟΔΟΥ), Ἀθήνα 1979.

15. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 105 καὶ 113-121.

16. Βλ. Μ. Θ. ΚΑΛΛΙΝΔΕΡΗ, Αἱ συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 12], Ἐν Ἀθήναις 1973. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 127-130.

17. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 121-127.

18. Ὅπ.π., σσ. 110, 130-135. Βλ. καὶ Ι. Ν. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, ὅπ.π., «κεφ. Δ'. Τὸ κρυφὸ σχολεῖδ τῆς Τουρκοκρατίας: μύθος ἢ ἀλήθεια;», σσ. 105-134. Γ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ, «Τὸ κρυφὸ σχολεῖδ», Νέα Ἑστία 38 (1935), σσ. 678-683. Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ, Τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖδ», ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήναι χ.χ.

19. Βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ παιδεία στὴν Τουρκοκρατία, τ. Α', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 33-82. ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), τ. 1, Ἀθήναι 1936.

20. Βλ. Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗ, Κείμενα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 3], Ἐν Ἀθήναις 1971. Βλ. ἐπίσης Κείμενα Πίστεως καὶ Ἐλευθερίας [Κείμενα καὶ ἔρευνα περὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐθνεγεσίαν τοῦ 1821], ἐπιμελεῖα Ηλ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ἔκδ. περιοδικοῦ «Ἐκκλησία», Ἀθήναι 1985. Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑ, Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος, Κωνσταντινούπολις 1867.

21. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΤΣΙΤΕΡ (μετέπ. Μητροπ. Αὐστρίας), Λόγιοι Ἑλληνας μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήναι 1935.

22. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 136-137. Βλ. ἐπίσης Τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ ἡ Παιδεία τοῦ Γένους μας [Κείμενο τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος τοῦ Ἁγίου

τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας σύνθεση, ἐνότητα καὶ συνέχεια²³ ὑπῆρξαν τὰ ἀναχώματα ἀνάσχεσης τῆς τελείας καταστροφῆς καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ.

Πάντως ἡ περίοδος τῆς μακρόχρονης δουλείας γιὰ τὸ Γένος δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ ἐπώδυνη κοινωνική, ἠθική καὶ πνευματική δοκιμασία γιὰ τὶς ἀντιστάσεις του. Οἱ διώξεις, ἡ βαρβαρότητα, ἡ τυραννία καὶ ἡ πλεονεξία τῶν κατακτητῶν καθιστοῦσαν τὴν τύχη τοῦ Ἑλληνα τελείως ἀβέβαιη²⁴, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιβουλή ἐναντίον τῆς πίστεώς του μὲ τοὺς βίαιους ἐξισλαμισμοὺς συνέτριβε καὶ τὴν ἔσχατη ὄρατὴ ἐλπίδα του, συνθέτοντας μὲ ἀνάγκη καὶ τραγικότητα τὴ μαρτυρική πορεία τῆς ἐπιβίωσης καὶ τῆς σωτηρίας του²⁵. Παρ' ὅλα αὐτά, μετὰ τὴν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνα ἀρχόμενη παρακμὴ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὴ σταδιακὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν πρόοδο τοῦ ἐμπορίου, τὴν οἰκονομικὴ ἀνθηση καὶ κοινωνικὴ ἀναδόμηση, τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐθναρχικοῦ δυναμισμού τῆς Ἐκκλησίας²⁶ καί, πρὸ πάντων, τὴν «μετακένωση» τῶν ἰδεῶν²⁷ καὶ τὴν ἀναγέννηση τῆς παιδείας, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ὀξέος ἐνίοτε διαλόγου γιὰ τὴν ἐθνική, πολιτιστικὴ καὶ πνευματικὴ ταυτότητα τοῦ Γένους²⁸, τίθενται οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἀφύπνιση καὶ τὴν

ἽΟρους], ἹΑγιον ἽΟρος 1984. ΓΙΩΡΓΗ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, *Λογάδες τοῦ Γένους* [Σειρά: Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Παράδοση, ἀριθ. 4], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1985. Κ. ΣΑΡΔΕΛΗ, *Τὸ συναξάρι τοῦ Γένους*, ἐκδ. Ἑλληνικὸ Βιβλίο, Ἀθήνα 1969. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πρόγονοι*, ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθήνα 1985.

23. Βλ. ἀναλύσεις στὶς ἐξειδικασμένες μελέτες τοῦ καθ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, «Ἡ πορεία τοῦ Γένους κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Φορεῖς, Ἱδεολογία, Θεσμοί)», *Ξενία Ἱακώβω Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς. Ἐπὶ τῇ 25ετηρίδῃ τῆς Ἀρχιεπισκοπείας αὐτοῦ, ἐποπτεία καὶ ἐπιμέλεια Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ καὶ Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 556-572. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ τρίσημη ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀρχαιότητα – Βυζάντιο – Νέος Ἑλληνισμός*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.

24. Βλ. ΓΙΩΡΓΗ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, ὅπ.π., σ. 33.

25. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, «Ἡ πορεία τοῦ Γένους ...», ὅπ.π., σσ. 556-558.

26. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 141-147.

27. ώΟπ.π., σ. 147. Βλ. καὶ ΑΛ. ΡΑΠΑΔΕΡΟΣ, *Metakenosis. Griechenlands Kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim am Glan ²1970.

28. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 147έξ.

πρόοδο, αλλά και συγχρόνως τὰ θεμέλια τῆς προβολῆς τοῦ ὀρθοδόξου χαρακτήρα καὶ πολιτισμοῦ τῆς Ρωμηοσύνης, ποῦ ἐνσάρκωναν οἱ παραδοσιακοὶ-πατερικοὶ Κολλυβάδες καὶ ὁ Πατροκοσμᾶς, ἔναντι τοῦ δυτικοῦ, ἁθέου, ἐπαναστατικοῦ, ἀνατρεπτικοῦ καὶ κοσμικοῦ «διαφωτισμοῦ»²⁹.

Μὲ τὴν ἔντεχνα ἐξιδανικευόμενὴ αὐτὴ κίνηση ἐπιστροφῆς, μέσῳ τῆς θεωρίας τῆς «μετακένωσης», τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν κοιτίδα του³⁰, μετὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ του μετανάστευση, ἐπιχειρήθηκε δυστυχῶς ἡ ἄκριτὴ εἰσροὴ καὶ ἀποδοχὴ τῶν δυτικῶν προτύπων, ἰδεῶν καὶ θεωριῶν τοῦ λεγομένου «δυτικοῦ διαφωτισμοῦ» στὴ χειμαζόμενη ὀρθόδοξη Ἑλλάδα ὡς θρυλλούμενος «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς»³¹. Ἡ κίνηση αὐτὴ, ἀλλοτριωμένη ἀπὸ ὑφέρπουσα ἀρχαιολατρία, ἀναζητεῖ δυτικούς φωτιστές, ποῦ θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ ὡς κληρονόμοι τῆς βαρύτιμης προίκας τῶν προγόνων μας³². Τὴ θεανθρωποκεντρικὴ ἡσυχαστικὴ παράδοση τῆς Ἑλληνορθόδοξης Ρωμηοσύνης πρόβαλαν, ἔναντι τῆς κοσμικῆς ἀνθρωποκεντρικῆς θέασης τοῦ κόσμου, στὴν καιριότερη χρονικὴ στιγμή τῶν ζυμώσεων, τὸν 17^ο αἰῶνα, οἱ φιλοκαλικοί, νηπτικοὶ καὶ νεοησυχαστὲς Κολλυβάδες πατέρες³³.

Στὴ θέση ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ νοησιαρχία εἶναι ὁ μοναδικὸς ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ στὸν ἀφηρημένο στοχαστικὸ-φιλοσοφικὸ σχολαστικισμό, ἀντέταξαν τὰ ἐμπειρικὰ-ἀσκητικὰ γνωσιολογικὰ κριτήρια τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, στὰ πλαίσια κυρίως τῆς κολλυβαδικῆς ἔριδας, ὅπως εἶχε γίνῃ καὶ παλαιότερα στὶς ἀντιθέσεις περὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ-ἀντιησυχασμοῦ³⁴.

---

29. Ὁπ.π., σ. 174. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΩΜΑΝΙΔΗ (Πρωτοπρ.), *Ρωμηοσύνη – Ρωμανία – Ρούμελη*, Θεσσαλονίκη 1981.

30. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, ὅπ.π., σ. 260.

31. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1985. Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1988. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1996. Ἀναφορὰ στὸν δυτικὸ Διαφωτισμὸ βλ. Κ. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννηση*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001, σσ. 19-29. Βλ. καὶ Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 7 (1957), σ. 1 ἐξ.

32. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, ὅπ.π., σ. 13.

33. Ὁπ.π., σσ. 15-16.

34. Ὁπ.π., σσ. 31, 32, 33. Βλ. καὶ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ (Ἀρχιμ.), *Εἰσα-*

Ὁ θαυμασμός τοῦ ἐξ Ἑσπερίας ἐρχόμενου νέου καὶ προοδευτικοῦ σχεδὸν ἐκστασιάζει τὸν ἐντόπιον «ἐπαρχιωτισμό», μέσω κυρίως τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς³⁵. Ἔτσι ἀναπόφευκτα ἡ ἐθνικὴ συνείδηση διχάζεται ἀνάμεσα στὸν φανατικὸ καὶ ἀνεπιφύλακτο φιλοδυτικισμό καὶ στὴ συντηρητικὴ ἢ καὶ ἐνίοτε ἀντιδραστικὴ θέση ὀρθοδόξων λογίων καὶ διδασκάλων τοῦ ἑλληνικοῦ κυρίως χώρου³⁶. Ὁ μεταπρακτικὸς αὐτὸς ρόλος τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν³⁷, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Κοραῆ³⁸, τοὺς ἐμπόδισε νὰ προσεγγίσουν μὲ ταπεινώση καὶ εἰλικρίνεια τὴν Ὀρθοδοξία ὡς ἀποκεκαλυμμένο ἐμπειρικὸ δρόμο θεώσεως καὶ ἀγιασμοῦ³⁹,

---

γωγὴ στὴν ἔκδοση τοῦ Πηδαλίου ἀπὸ τὶς ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. γ'-ε', ὅπου σχετικὴ καίρια ἀναφορά.

35. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σ. 148.

36. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, ὅπ.π., σσ. 88 καὶ 259. Βλ. καὶ ΑΛ. ΡΑΠΑΔΕΡΟΣ, ὅπ.π., σ. 38ἔξ. ΑRN. ΤΟΥΝΒΕΕ, *The Western Question in Greece and Turkey; A study in the contract of Civilization*, Λονδίνο 1922. L. SERGEANT, *Greece in the nineteenth century (1821-1897)*, Λονδίνο 1897. CH. FRAZEE, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Cambridge 1969, σ. 10ἔξ.

37. Βλ. ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, σ. 136. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 144. Γ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, ὅπ.π., σσ. 11-17, ὅπου ὁ προλογισμὸς τοῦ Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ, καὶ σσ. 47-49.

38. Ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο, τὶς ἰδέες καὶ τὶς δράσεις τοῦ Κοραῆ ἔναντι τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 139-190, ὅπου ἀναλύονται οἱ ἀρνητικὲς κρίσεις γιὰ τὸν Κοραῆ ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς σημερινούς μελετητές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του Ἀ. Πάριο, Ν. Δούκα καὶ Π. Κορδικᾶ καὶ λίγο κατοπινὸ Ἀ. Μακράκη. Ἀναφορὰ στοὺς ἀντικοραϊστὲς βλ. καὶ στοῦ Δ. ΒΑΛΛΗ, «Ὁ ἀντικοραϊστὴς λόγιος Ἰγνάτιος Σκαλιώρας», *Κληρονομία* 21, τεύχη Α'-Β' (Ἰούνιος-Δεκέμβριος 1989), σσ. 71-92. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Ρωμηοσύνη*, ὅπ.π., Θεσσαλονίκη 1981. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Ρωμηοσύνη τοῦ 1821 καὶ αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις», *Ὀρθόδοξος Τύπος* (ἔκτακτη ἐκδ. 25-3-1978). ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα*, Ἀθήνα 1978, σ. 71. Βλ. καὶ τὴν ἐξειδικασμένη ἀναφορὰ τῆς ΜΑΡ. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, «Τὸ ἱστορικὸ καὶ οἱ λόγοι τῆς σύγκρουσης τοῦ Ἀθανασίου Παρίου μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», στὸ *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 345-353.

39. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 181, 183. Στὴ σ. 187: «ὁ Κοραῆς ... δὲν ἐνδιαφέρθηκε καθόλου γιὰ τὸ φαινόμενο τῶν νεομαρτύρων, ἐνῶ μιλεῖ γιὰ ἀγραμμάτους καλογήρους, νοθευτὲς κατ' αὐτὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ... Ἀδιαφόρησε τελείως γιὰ τὴν κίνηση τῶν Κολυβάδων καὶ τοῦ ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ», σ. 189: «Δὲν εἶναι περίεργο, οὔτε καὶ ἀνεξήγητο, πῶς, ἐνῶ συνέπεσε ὁ Κοραῆς χρονικᾶ

ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ μείνουν προσκολλημένοι στὰ «λαμπυρίζοντα ἀθύρματα τῆς Φραγκίας»⁴⁰, στὶς διεθνιστικὲς πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ φραγκευμένου ἤθους⁴¹ καὶ ὄχι στὸ ρωμαϊκὸ ὄραμα συνύπαρξης τοῦ Ρήγα καὶ στὴ δυναμικὴ οἰκουμενικότητα τῆς βιουμένης ὀρθοδόξου λατρείας, στὸ πλαίσιο τῆς Κολλυβαδικῆς ἡσυχαστικῆς καὶ φιλοκαλικῆς ἀναγεννήσεως⁴².

Ὁ Διαφωτισμός, ἐκκινώντας ὡς πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ κίνημα, προβλήθηκε καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὡς κοινωνικὴ πράξη καὶ κατέληξε σὲ μιὰ στρατευμένη ἐνίοτε συλλογικὴ προσπάθεια ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοση καὶ αὐθεντία, παραγκωνίζοντας καὶ περιφρονώντας τὸν ζωντανὸ ὀρθοδοξοπατερικὸ διαφωτισμό, στὸν ὁποῖο στηρίχθηκε τὸ Γένος γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του⁴³ καὶ ὁ ὁποῖος ἄρδευσε μυστικὰ τὶς ζωτικὲς ρίζες του, ὥστε νὰ μὴ ἐπέλθει ὁ φυσικὸς καὶ πνευμα-

---

μὲ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη, διαφοροποιήθηκε ἀπὸ ἐκεῖνον τόσο πολὺ, ὥστε νὰ καταλήξει στὴ γραμμὴ τοῦ Βαρλαάμ καὶ τῶν ὁμοφρόνων του, ὑποτάσσοντας τὴν πίστη στὴ φιλοσοφία καὶ τὴ δύναμη τοῦ ὀρθοῦ λόγου». Βλ. καὶ Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗ, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», περιοδ. *Σύνορο* 39 (Σεπτέμβριος – Ὀκτώβριος – Νοέμβριος 1966), σ. 190. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα φιλοδυτικισμοῦ καὶ προσπάθειας νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ πνευματικὸς του πολιτισμὸς μὲ τὰ ὀρθολογιστικὰ κριτήρια τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης βλ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*, τ. Α', Ἀθήνα 2^η 1966, σ. 440-441. Κριτικὴ ἀντικειμενικὴ τῶν θέσεων αὐτῶν καὶ ἐπισήμανση τῶν λαθῶν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξων κριτηρίων, βλ. Χ. ΤΕΡΕΖΗ, «Ἡ σχέση Ἀνατολῆς – Δύσης κατὰ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας. Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου*, τ. Ζ', Λάρισα 1995, σσ. 123-142.

40. Ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Ἡ πορεία πρὸς τὴν παρακμὴ», στὸ *Βῆμα* (8-1-1995), σ. Α16.

41. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σ. 148.

42. Ὅπ.π., σ. 149. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, ὅπ.π., σσ. 196-198. Πρβλ. καὶ τὸν διάλογο ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ – Δ. ΧΑΤΖΗ, στὸ *Δελτίο τῆς Ἐταιρείας σπουδῶν νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας*, τ. 48, Ἀθήνα 1980, σ. 7-8 καὶ ἰδιαίτερα σ. 20. Καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), «Ὁ Ρωμαϊκὸς διεθνισμὸς τοῦ Ρήγα καὶ ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ὀρθοδόξου λατρείας», ὑπὸ ἔκδοση στὰ *Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου ποὺ διοργανώθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ Ρήγα Βελεστιλιῆ ἀπὸ τὸν πολιτιστικὸ σύλλογο Ράχης Πιερίας «Τὰ Πάτρια»*.

43. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 79, 211, 222. Βλ. καὶ Κ. ΣΑΡΔΕΛΗ, *Πρόγονοι*, ὅπ.π., σ. 60.

τικὸς ἀφανισμὸς του⁴⁴. Ὁ κοσμικὸς αὐτὸς Διαφωτισμὸς, παρὰ τὶς ἠθικιστικοῦ περισσότερο καὶ προτεσταντικοῦ τύπου προσπάθειες τοῦ Κοραῆ γιὰ συμβιβασμὸ τοῦ ὀρθολογισμοῦ μὲ τὴ θρησκεία⁴⁵, στὴν οὐσία του ἀγωνίσθηκε σὲ θεωρητικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο⁴⁶, γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν Εὐρώπη μέσω τοῦ ἀρχαιολατρικοῦ «ἐξελληνισμοῦ» τοῦ κοραϊκοῦ μοντέλου⁴⁷. Καὶ δυστυχῶς πέρασαν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ ξεγυμνωθεῖ αὐτὸς ὁ ἄκριτος νεοελληνικὸς ἐπαρχιωτισμὸς, ἡ μεταπρατικὴ παγίδευση, ἡ ὀδυνηρὴ διχασμένη αὐτοσυνειδησία καὶ ὁ ἄκρατος μιμητισμὸς, ποὺ κινδύνευσε νὰ συντρίψει τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ εὐρυχωρία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ σύνθεσή του μὲ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας⁴⁸, μεγέθη δηλαδὴ ποὺ ἀναντίρρητα ἐξασφάλισαν τὴ

---

44. Βλ. Β. Χ. ΣΤΕΡΓΙΟΥΑΝ, *Πνευματικὲς πηγὲς ποὺ ἄρδευαν τὸ '21*, Λάρισα 1984, σσ. 12-32.

45. Βλ. Δ. ΜΗΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ θρησκεία», στὸ *Βῆμα* (24-1-1999), σ. Β11. Βλ. καὶ Β. ΜΑΚΡΙΔΗ, «Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: Ἰδιαιτερότητες μιᾶς σχέσης», *Κληρονομία* 29, τεύχη Α'-Β' (Ἰούνιος - Δεκέμβριος 1997), σσ. 178-180.

46. Βλ. Δ. ΒΑΓΕΝΑ, «Ἰδεολογήματα τῆς θεωρίας», στὸ *Βῆμα* (18-11-2001), σ. Α67.

47. Βλ. Π. Ν. ΕΝΕΠΕΚΙΔΗ, «Ἐπιστροφή στὴν Εὐρώπη διὰ τοῦ Κοραῆ. Ὁ "ἐξευρωπαϊσμὸς" μέσα ἀπὸ τὸν "ἐξελληνισμό"», στὴν *Καθημερινή* (26-4-1998), σ. 41.

48. Περισσότερα βλ. ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ἡ Νεοελληνικὴ Ταυτότητα*, Ἀθήνα 1978. ΤΟΥ ἸΔΙΟΥ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992. Π. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΦΑΡΟΥ, *Ἡ ἀπόγνωση τῆς Δύσης καὶ ἡ ἐλπίδα τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1982. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1983. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, *Ἡ θέσις καὶ ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν σημερινὴν Δυτικὴν Εὐρώπην*, Ἐν Ἀθήναις 1984. Λ. ΓΚΕΜΕΡΕΪ, *Ἡ δύση τῆς Δύσης - Ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς*, χ.τ. καὶ χ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ (Μητροπ. Ἑλβετίας), *Ὁρθοδοξία καὶ Ἑνωμένη Εὐρώπη*, Κατερίνη 1989. ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ (Μητρ. Φωκίδος), *Ὁ ρόλος τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν Ἑνωμένη Εὐρώπη καὶ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1990. Κ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, *Ἡ Ὁρθοδοξία στὴν Ἑνωμένη Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1990. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ, *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνοποίηση*, Θεσσαλονίκη 1992. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Σύγχυση - πρόκληση - ἀφύπνιση*, Ἀθήνα 1991. ΤΟΥ ἸΔΙΟΥ, *Ὁρθόδοξος καὶ Εὐρωπαϊκὸς Πολιτισμὸς. Μεγέθη ἀλληλοσυμπληρούμενα ἢ ἀλληλοαποκλειόμενα;* (Εἰσήγηση στὸ θεολογικὸ συνέδριο τῆς Ἱ. Μ. Ἡλείας - Πύργος 18-19 Φεβρουαρίου 1995), Ἀθήνα 1996, σσ. 25-26.

φυσική επιβίωση, την έθνικη συνείδηση και την πνευματική, ήσυχαστική και φιλοκαλική ταυτότητα του Γένους⁴⁹.

Τὰ κατάλοιπα όμως παραμένουν μέχρι και σήμερα, παρουσιάζονται με ποικίλες μορφές έθνικης και πνευματικής εξάρτησης από άλλότερα προς την ουσία της παραδόσεώς μας μορφώματα και ιδεολογήματα. Η αίτια και η άπαρχή είναι η παλαιά έντονη κοραϊκή «άποστροφή για τὸ Βυζάντιο-Ρωμανία και ὁ φιλοδυτικισμός, πὸ ἐνίσχυσε τὴν ἀσυγκράτητη ξενοφιλία και ξενομανία και συνέβαλε στὸ νὰ γίνεῖ ἡ χώρα μας “δορυφόρος τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ”»⁵⁰. Η μυθοποίηση αὐτῶν τῶν ξένων ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων και ἡ παράλληλη ὑποτίμηση

---

49. Βλ. τίς ἀναλύσεις τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν και πάσης Ἑλλάδος κ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Ἡ Ὁρθοδοξία ὅρος ἐπιβίωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ», στὸ *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ὑδρας, Σπετσῶν και Αἰγίνης Ἱερόθεον*, ὅπ.π., σσ. 175-196. Α. ΚΑΡΑΜΠΑΤΑΚΗ, «Ὁρθοδοξία και Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός», στὸ ἴδιο ἀφιέρωμα, σσ. 625-628. Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ φιλοκαλικὸς ἄνθρωπος: Μιὰ ὀρθόδοξη πρόταση ζωῆς», *Κοινωνία ΜΒ'*, τεῦχ. 2 (Ἀπρίλιος – Ἰούνιος 1999), σσ. 141-151. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Ἑλληνορθόδοξη Παράδοση και Δυτικὸς Πολιτισμός», στὸ *Πολιτισμὸς αὔρας λεπτής* [Λειμῶν Ἀμφιλαφῆς, 5], ἐκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 171-234. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁρθοδοξία και Ἑλληνισμός*, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1996. ΣΥΜΕΩΝ ΚΟΥΤΣΑ (Ἀρχιμ.), «Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου. Ὁ γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ», *Κοινωνία ΜΓ'*, τεῦχ. 4 (Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 2000), σσ. 350-353.

50. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σ. 236. Βλ. και ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Ἄσμα πολεμικῶν (1800)*, στοῦ Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς και ἡ ἐποχή του* [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 9], Ἀθήνα 1958, σ. 91:

«... Θαυμαστοὶ γενναῖοι Γάλλοι / κατ' ἐσᾶς δὲν εἶναι ἄλλοι,
πλὴν Γραικῶν, ἀνδρειωμένοι / κ' εἰς τοὺς κόπους γυμνασμένοι.
Φίλους τῆς ἐλευθερίας / τῶν Γραικῶν τῆς σωτηρίας,
ὅταν ἔχωμεν τοὺς Γάλλους / τίς ἢ χρεῖα ἀπὸ ἄλλους;
Γάλλοι και Γραικοὶ δεμένοι / μὲ φιλίαν ἠνωμένοι,
δὲν εἶναι Γραικοὶ και Γάλλοι / ἄλλ' ἔν ἔθνος Γραικογάλλοι,
κράζοντες: ἀφανισθῆτω / κ' ἐκ τῆς γῆς ἐξαλειφθῆτω
ἢ κατάρατος δουλεία. / Ζήτω ἡ ἐλευθερία!».

Γιὰ τὸν ἀληθῆ, μεμετρημένο και ἀποδεκτὸ «Εὐρωπαϊσμό», βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ὁ “Εὐρωπαϊστὴς Καποδίστριας”». Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση», *Ἑκκλησιαστικὸς Κήρυκας. Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱεραῆς Μητροπόλεως Κιτίου*, τ. Σ', Λάρνακα 1994, σσ. 149-165.

τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης ἐκδηλώνεται ὡς «ἐκπληξη» τῶν δυτικο-τραφῶν λογίων ἀκόμη καὶ μπροστὰ στὸν πολέμιό τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐγκυκλοπαιδιστὴ Βολταῖρο. Ἄρδεύει δὲ κρυφὰ καὶ ἀνεπαίσθητα τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μὲ τίς διαφωτιστικὲς ριζοσπαστικὲς ἰδέες ἐπηρεάζοντας τὸν χῶρο τῆς παιδείας, τοῦ ἐθνικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ δημιουργώντας ἕνα νέο σύστημα ἀξιῶν ποῦ μεταφυτεύεται ἄκριτα στὴν Ὁρθόδοξη Ἑλλάδα. Ἡ σύγκρουση τοῦ παραδοσιακοῦ μὲ τὸ εἰσαγόμενο ἀλλότριό νεοτερικὸ ἦταν ἀναπόφευκτη⁵¹.

Ἡ μία μερίδα, μπολιασμένη μὲ στοιχεῖα ἀναιρετικὰ τῆς ταυτότητας τοῦ Γένους, κινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπλή θρησκευτικὴ ἀδιαφορία μέχρι τίς ἀπροκάλυπτες ἀθεϊστικὲς τάσεις⁵². Ὅσοι παρέμειναν συνδεδεμένοι μὲ τὴν πατερικὴ καὶ ριζωμένοι στὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ἀποτίμησαν ψυχραιμότερα καὶ νηφαλιότερα τίς νέες εὐρωπαϊκὲς προοδευτικὲς ζυμώσεις⁵³ καὶ μὲ κόπους πολλοὺς συγγραφικοὺς καὶ ἐκδοτικούς, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔπραξαν οἱ φιλοκαλικοὶ Κολλυβάδες, δημιουργήσαν ἕναν ὀρθόδοξο, ἀναμορφωτικό καὶ ἀναγεννητικό ἑλληνότροπο διαφωτισμό⁵⁴. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία, μὲ πρωτοστάτες ἐξέχοντες διδασκάλους,

---

51. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 150-151. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εἰσαγωγικὴ πρόσβαση στὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα», στὸ συλλογικὸ *Ὁρθοδοξία καὶ Μαρξισμός*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1984, σ. 104. Θαυμάσια περιγραφή περὶ τῶν ἐπιπτώσεων καὶ τῶν καταλοίπων αὐτῆς τῆς σύγκρουσης πολιτισμῶν σὲ τελικὴ ἀνάλυση βλ. στὸ ἐκτενὲς *Ὀδοιπορικὸ στὴν Θράκη. Ταξιδεύοντας στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο καὶ χρόνο. Ταξιδεύοντας στὴν πονεμένη Ρωμιούνη. Ταξιδεύοντας στὸ σταυροδρόμι τῶν λαῶν, τῶν Γ. Π. ΠΑΥΛΟΥ – ΧΡ. ΠΑΝΤΖΟΓΛΟΥ – ΒΑΣ. ΑἰΒΑΛΙΩΤΗ – ΣΤ. ΣΚΙΑ*, στὸ περιοδ. *4 Τροχὰι* 256 (Ἰανουάριος 1992), σσ. 202-215. Βλ. καὶ Κ. ΣΑΡΔΕΛΗ, «Ἡ παράδοση ὡς πνευματικὴ δύναμη τοῦ ἔθνους», στὸ *Πρόγονοι*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1985, σσ. 76-83.

52. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σ. 152. Βλ. καὶ σ. 158, ὅπου δίδονται παραδείγματα παρόμοιων ἀθεϊστικῶν, ἀντικληρικῶν καὶ πολεμικῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας συγγραμμάτων, ὅπως π.χ. Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789 ἐναντίον τῶν μυστηρίων, Ὁ Ρωσαγγλογάλλος (±1805), ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία (1806), οἱ Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος (1819) καὶ τὰ καθαρὰ ἀντιχριστιανικὰ δημοσεύματα τοῦ Χριστόδουλου Παμπέκη. Ὡς πρὸς τὸν ἀντικληρικαλισμὸ τῶν διαφωτιστῶν, ἀπαντητικὴ παρέμβαση ἔχουμε στὸ ἔργο τοῦ Π. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗ, *Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ τὸ εἰκοσιένα (ἀντίδραση ἢ προσφορά;)*, Ἐάνθη 1985, μὲ σημαντικὲς καὶ ἀξιοπρόσεκτες ἱστορικὲς καταγραφές.

53. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 151.

54. Ὅπ.π., σ. 153.

ὅπως ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, οἱ ὅποιοι ἐξισορρόπησαν φωτισμένα τὸν ἄκρο ἀνατρεπτικὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸν ἄκρο τυποποιητικὸ καὶ νεκρωτικὸ κάθε ἀνανέωσης συντηρητισμὸ, ὡς πατερικοὶ καὶ αὐθεντικὰ παραδοσιακοὶ Ἕλληνες, ἀνέλαβε ἀγώνα διαλεκτικῆς παρέμβασης μὲ λόγῳ, βίῳ καὶ συγγραφῇ, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι «ἡ θεολογικὴ μέθοδος τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι θετικῆ-ἐμπειρικῆ-σωματικῆ καὶ ὄχι διανοητικῆ-μεταφυσικῆ», ἀλλὰ καὶ ὅτι «τὸ ρωμαϊκὸ ἦθος» δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν «τυποποιημένη συμπεριφορὰ τῶν καλῶν τρόπων» καὶ τοῦ πιετιστικοῦ ἠθικισμοῦ⁵⁵ τῶν ἀρεταλογικῶν δυτικῶν «χρηστοθειῶν».

Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὀρθόδοξοι διαφωτιστὲς τῆς ἐποχῆς, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης μὲ τὴν ὁμάδα τῶν μαθητῶν του, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης⁵⁶ καὶ ἐξεχόντως στὸ πρακτικὸ ἀναγεννητικὸ ἔργο ὁ ἱσαπόστολος ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς (1714-1779), ὁ εὐαγγελιστῆς τοῦ ὀρθοδόξου φωτισμοῦ καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ Γένους⁵⁷, ἔδωσαν τὴ δική τους πνευματικὴ

---

55. Ὁπ.π., σσ. 154-156.

56. Βλ. ΕΛ. ΚΟΥΚΚΟΥ, *Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800)* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 13], Ἐν Ἀθήναις 1973.

57. Βλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχαί, Ἐπιστολαὶ καὶ Μαρτύριον*, Ἀθήνα 1953. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 161. Βλ. καὶ Μ. ΤΡΙΤΟΥ, «Ὁ πρωτοπόρος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός», στὴν *Καθημερινῆ* (19-9-1999), σ. 30. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ἀπόστολος τῆς ἐνότητος τοῦ ἔθνους*, Ἀθήναι 1980. Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, ἐκδ. Ἀκρίτας [Σειρά: Ὁρθόδοξη Μαρτυρία, 20], Ἀθήνα 1985 (βιβλιογραφία σσ. 211-212). Κ. ΣΑΡΔΕΛΗ, *Ὁ Ἅγιος τῶν Σκλάβων (Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός)*, Ἀθήνα 1974. Καὶ Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Ἀθήνα 1974. Καὶ Ὁ προφήτης τοῦ Γένους (Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός), Ἀθήνα 1980. Κ. Σ. ΚΩΝΣΤΑ, *Ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 11], Ἐν Ἀθήναις 1976. Ι. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς (καὶ βιβλιογραφία)*, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήνα χ.χ. Ὁ συγγραφέας, στὴν ὑπόσημ. 4 τοῦ προλόγου του, σημειώνει ὅτι στὴ βιβλιογραφικὴ κατάθεση τοῦ Κώστα Σαρδελῆ, ὅπ.π., «τὰ λήμματα ἀνέρχονται σὲ 945, στὰ ὅποια» σύμφωνα μὲ ὑπόλογισμὸ δικό του, καθὼς ἐτοιμάζει *Συμπληρωματικὴ Βιβλιογραφία*, «προστέθηκαν ὡς τώρα δύο τουλάχιστον ἑκατοντάδες!» Βλ. καὶ ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΤΖΑΒΑΡΑ, *Τὸ Ρωμαϊκὸ*, Ἀθήνα 1996, σσ. 149-152. Ἐπιτυχὴ σύνδεση τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ μὲ τοὺς Κολλυβάδες κάνει ὁ Κ. ΣΑΡΔΕΛΗΣ, «Ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, τὸ Κολλυβαδικὸ Κίνημα καὶ ἡ ἄνοδος τῆς κεφαλαιοκρατίας κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα», στὰ *Πρακτικὰ Δ' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Προσφορὰ*

μάχη. Ὡς ἀπάντηση ὅμως συγκροτημένη στήν πρόκληση τοῦ Διαφωτισμοῦ, κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 17 αἰώνα, ἐκδηλώθηκε τὸ μεταμορφωτικό, ἡσυχαστικό καὶ φιλοκαλικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων πατέρων, οἱ ὅποιοι ἐνεργῶς διακόνησαν, μὲ ἔργο καὶ λόγο, μὲ γραφίδα καὶ βίο, μὲ συγγραφές καὶ ἐκδόσεις, μὲ μεταφραστικὸ πλουτισμὸ καὶ πρωτότυπη θεολογικολειτουργικὴ καὶ κανονικὴ παραγωγή, μὲ συναξαριστικὴς συλλογὴς καὶ νεομαρτυρικὴς προαλείψεις, μὲ ἄσκηση καὶ μαρτύριο συνειδησεως, μὲ ἔνσταση ὑπὲρ τῆς παραδόσεως, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνόθευτη πίστη, καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀπαραχάρακτο ἦθος, καὶ ὡς πρὸς τὴν καταλυτικὴς τῆς θείας λατρείας τυποποιήσεις καὶ ἀνατροπές, τὸν ἀληθῆ ἀγιοπατερικὸ καὶ ρωμαϊκὸ διαφωτισμὸ τοῦ Γένους.

Οἱ πρωτοστάτες τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος, οἱ ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας Μακάριος Νοταρᾶς, Νικόδημος Ἀγιορείτης καὶ Ἀθανάσιος Πάριος, ἀλλὰ καὶ οἱ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, Χριστόφορος Προδρομίτης, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Παΐσιος Καλλιγράφος, Παρθένιος Ζωγράφος, Ἀγάπιος Κύπριος κ.ἄ., ἐκ τῆς εὐρυτέρας χορείας τῶν Κολλυβάδων, ἀντέταξαν στὰ δυτικὰ «φῶτα» τοῦ Διαφωτισμοῦ τὸ φῶς τῆς βιοσύμενης στὴ ζωντανὴ λατρεία ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς παραδόσεως, στὸν δρόμο τῆς ἀλαζονικῆς καὶ νοησιαρχικῆς πολυγνωσίας τὸν ἀγιοπατερικὸ δρόμο τῆς καθαιρόμενης, φωτιζόμενης καὶ θεοῦμενης χαρισματικῆς ὑπαρξῆς, στὰ πρόσωπα τῶν σοφῶν κατὰ κόσμον καὶ σπουδαγμένων ἀνθρώπων τοὺς θεουμένους ἁγίους καὶ τοὺς ἡρώϊκούς Νεομάρτυρες, τῶν ὁποίων διὰ ποικίλων μέσων κατεστάθησαν πνευματικοὶ πρὸς τὸ μαρτύριο ἀλεῖπτες⁵⁸.

στὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Γένος (17' Πάτρια), Πολιτιστικὸς Σύλλογος Ράχης Πιερίας «Τὰ Πάτρια», Ράχη 2001, σσ. 51-56.

58. Βλ. Γ. Π. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ προσφορὰ τῶν Νεομαρτύρων στὸ ἔθνος μας*, ἔκδ. Ἰ. Μ. Λειμῶνος, Μυτιλήνη 1991. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ οἱ Νεομάρτυρες*, Μυτιλήνη 1996. Βλ. καὶ Κ. ΚΑΒΑΡΝΟΥ, «Ἡ σημασία τῶν Νεομαρτύρων εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», *Ὀρθόδοξος Τύπος* (2 Ἰανουαρίου 1992), σ. 2. Βλ. καὶ Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Ἀθανάσιος τοῦ Παρίου μιὰ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν νεομαρτύρων ἁγίων», στὸ *Καιρός. Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δόϊκο. ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας – Νέα Σειρά, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 337-352. Κ. ΜΗΤΣΑΚΗ, «Ὁ ἄσματικὸς κανόνας γιὰ τοὺς Νεομάρτυρες τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιο-*

Ἡ ἔνσταση λοιπὸν τῶν φιλοκαλικῶν ἦταν ὑπὲρ τῆς παραδόσεως μὲ ἐπίγνωση καὶ βίωμα, ὅπως τὴν ἔζησαν καὶ τὴν ζοῦσαν πατερικὰ καὶ μεγάλου, ἐπιφανεῖς καὶ μορφωμένοι ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ ἀγωνιστές, ἀπλοὶ καὶ ἀγράμματοι, κατὰ τὸν τύπο τοῦ «ἀγραμμάτου» ἀλλὰ «μορφωμένου» στρατηγοῦ Μακρυγιάννη⁵⁹. Τὸ κίνημά τους, ἀναμορφωτικὸ⁶⁰ καὶ ἀναγεννητικὸ⁶¹, ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν στὴ σεβάσμια ἀρχαία παράδοση καὶ τοὺς ἀκατάλυτους λειτουργικοὺς θεσμοὺς τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὰ βιώθηκαν καὶ ἐκφράσθηκαν ἀπὸ τὴν πατερικὴ τῆς παράδοσης, τῆς ὁποίας ἦταν βαθεῖς γινώστες καὶ μελετητὲς καὶ πάντως ὄχι εὐκαιριακοὶ ἐπιφανειακὰ ἐνασχολούμενοι ἐρασιτέχνες.

Ὡς οἱ πιὸ λόγιοι καὶ μορφωμένοι διδάσκαλοι καὶ πατέρες τοῦ Ἀγίου Ὁρους κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆ⁶², ἐκφραστὲς τῆς ἀνόθευτης λειτουργικῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, δὲν καινοτομοῦν ἀντορθοδόξως, ἀλλὰ προβάλλουν θεόσοφα τὸν ἐμπειρικὸ δρόμο τῆς βιούμενης Ὁρθοδοξίας ἀπὸ τὶς πιὸ καθαρὲς πηγές της, τοὺς βίους τῶν θεουμένων, τὰ συγγράμματα τῶν ἐξεχόντων θεολόγων πατέρων, τὶς ἐρμηνεῖες τῶν μυσταγωγῶν τῆς λατρείας, τὶς προαιώνιες προβλέψεις τῶν *Τυπικῶν* καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τὸν ταπεινὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ μυστήριον τῆς εὐσεβείας καὶ τὴν ἄκρα τιμὴ πρὸς τὴν κανονικὴν παράδοσιν. Μία πορεία ὄχι καινοφανῆς, πείσμων, ἐριστικὴ, στασιαστικὴ, ἀντιδραστικὴ καὶ ἰδιογνωμικὴ, ἀλλὰ ἕνας δρόμος ἀγιοπατερικὸς, ἡσυχαστικὸς, φιλοκα-

---

ρείτη», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. ΙΣ' (1996-2000), σσ. 195-217.

59. Βλ. *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α'-Β', ἐκδ. Γιάννη Σφακιανῆ, Θεσσαλονίκη 1975. Καὶ *Ὁράματα καὶ θάματα* (μεταγραφή Α. Ν. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ), ἐκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1983. Ἐπιστημονικὴ προσέγγιση, ὡς πρὸς τὴ θρησκευτικὴ διάστασή τους, βλ. στὴ θαυμάσια διατριβὴ τοῦ Δ. ΒΑΛΛΗ, *Ἡ θρησκευτικὴ διάσταση στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Μακρυγιάννη*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1994. Βλ. καὶ Δ. ΦΕΡΟΥΣΗ, ὅπου στὴ σημ. 71, σ. 138.

60. Βλ. Γ. ΒΕΡΙΤΗ, «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», *Ἀκτῖνες* 6 (1964), σσ. 106-110.

61. Βλ. ΗΛΙΑ ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἀναγεννητικὸ Κίνημα. Παρφαδάδες τῶν Κολλυβάδων*, ἐκδ. «Ἡ Ζωή», Ἀθήνα 1986.

62. Βλ. ΓΙΩΡΓΗ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΑ, *Λογάδες τοῦ Γένους*, ὅπ.π., σσ. 130, 139-140.

λικός, μυσταγωγικός, ιεροκανονικός και λειτουργικός, ό όποϊος καταλήγει με άδιάρρηκτη συνέχεια στους Κολλυβάδες πατέρες και έκφράζεται άπλανώς και πολυτρόπως άπό αυτούς.

Άνάμεσα στα άκρα τής πλάνης ένός «ού κατ' έπίγνωσιν» άκρατου και τυποποιητικου συντηρητισμου και ένός άκριτου και καταλυτικου στην έλευθεριότητά του μοντερνισμου⁶³, που κατά τον ίδιο άκριβως τρόπο νοθεύουν και παραχαράσσουν την όρθόδοξη θεολογία, τό όρθόδοξο ήθος, την όρθόδοξη ζωή και την όρθόδοξη λειτουργική βίωση, οί Κολλυβάδες ίσορροπούν θεοφώτιστα και παρακινούν έκκλησιαστικούς ταγούς, μοναχούς και χριστιανούς στην άνανέωση του πνευματικου βίου άπό τίς ρίζες και τά ζώπυρα τής άπλανους λειτουργικής παραδόσεως τής Όρθοδοξίας⁶⁴, με θετικότερες μέχρι και σήμερα, και ίσως άκό-

---

63. Βλ. CON. PAPOULIDIS, «Conservatisme et modernisme dans l'Église Orthodoxe ou XVIIIème et XIXème ss.», στο *Καιρός ...*, όπ.π., σσ. 641-646. Και ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Η δυναμική του διαφωτισμου στη δράση των Κολλυβάδων», έφημερ. *Έκκλησιαστική Άλήθεια* (1-16.9.1995), σ. 13.

64. Γενικότερες άναφορές για την παράδοση και την άνανέωση και ειδικότερες για τά λειτουργικά ζητήματα βλ. *Παράδοσις και άνανέωσις εις την Έκκλησίαν* (έπιμελεία Ι. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ) [Σεμινάριον Θεολόγων Θεσσαλονίκης, 6], έκδ. περιοδ. «Γρηγόριος ό Παλαμαΐς», Θεσσαλονίκη 1972. Ρ. ROMUL JOANTA, «Le renouveau philocalique du XVIIIe siècle et son influence sur la vie liturgique», στο *Liturgie Conversion et Vie Monastique. Conférences Saint-Serge XXXVe Semaine d' Études Liturgiques (Paris 28 juin-1er juillet 1988)*, έκδίδονται υπό Α. Μ. TRIACCA και Α. PISTOLA, Edizioni Liturgiche, Ρώμη 1989, σσ. 159-183. Για τον Άγιο Νικόδημο ιδιαίτερα και τά Κολλυβαδικά βλ. σσ. 173-183. Επίσης βλ. τον συλλογικό τόμο *Παράδοση και πρόοδος στην Όρθοδοξία* [Διεθνές κέντρο φιλοσοφίας και διεπιστημονικής έρευνας], έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1994. Βλ. και Γ. Ε. ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ, *Παράδοσι και άνανέωσι κατά τον ιη' αιώνα. Η περι των κολλύβων έρις και ό διαφωτισμός* (άνάτυπο άπό τον ως άνω συλλογικό τόμο), Άθήνα 1994. Β. ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗ, «Όρθόδοξη παράδοση και έκκλησιολογικοί προβληματισμοί», στο *Τιμητικόν άφιέρωμα εις τον Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Υόδρας, Σπετσών και Αίγίνης Ιεροθέον*, όπ.π., σσ. 489-494. Κ.Β. ΣΚΟΥΤΕΡΗ, «Παράδοση: Η όρθόδοξη κατανόσή της», *Έκκλησιαστικός Κήρυκας*, όπ.π., τ. Σ', Λάρνακα 1994, σσ. 195-210. Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, *Έν άσκήσει και μαρτυρίω* [Υμναγολογικά Κείμενα και Μελέτες, 3], έκδ. Άρμός χ.τ. και χ., σσ. 85-101, όπου έκδίδεται, άπό τό χφ. ΕΒΕ 2182, φφ. 82^v-87^r, ή μικρή πραγματεία του ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Περί Παραδόσεως*. Τό ίδιο άκριβως κείμενο εύρίσκεται προσαρτημένο στο Κολλυβαδικό *Φραγγέλιον* του ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ (βλ. στίς πηγές τής βι-

μη περισσότερο στις ημέρες μας, επιρροές στην Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία⁶⁵.

Τὸ φιλοκαλικὸ κίνημα διακόνησε τὴν ἐνίσχυση τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ τὴν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁶⁶, ὅχι μέσα ἀπὸ τὸν δρόμο «ἐνὸς αὐτόνομου καὶ ριζοσπαστικοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ», ἀρνητικοῦ συχνὰ πρὸς τὴν πίστη καὶ τὴν Ἐκκλησία⁶⁷, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὸν θεοφώτιστο καὶ πνευματικὰ πάντοτε γόνιμο καὶ ἀειθαλὴ πατερικὸ δρόμο⁶⁸ τῶν νηπτικῶν, τῶν ἡσυχαστῶν καὶ τῶν φιλοκαλικῶν ἀγίων⁶⁹, καθὼς καὶ τῆς ἀποκαθαρμένης ἀπὸ παραχαράξεις καὶ τυποποιήσεις πνευμα-

---

βλιογραφίας μας), τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε στὴν παρούσα μελέτη καὶ ἐτοιμάζουμε γιὰ κριτικὴ ἔκδοση, κατὰ τὸ χφ. 43 τῆς Ἱ. Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου. Τὸ *Περὶ Παραδόσεως* ἀκροτελεύτιο κεφάλαιο τοῦ *Φραγγελίου* δὲν ἦταν γνωστὸ στὸν καθ. Π. Πάσχο κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἔκδοση.

65. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ, «Πνευματικὰ κινήματα τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ κατὰ τὴ δευτέρη χιλιετία καὶ ἐπιπτώσεις τους στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία», *Ἑκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, ὅπ.π., τ. 5', Λάρισα 1994, σσ. 139-148. ΣΠ. ΜΑΚΡΗ, «Κολλυβάδες». *ΘΗΕ*, τ. 7, στ. 742-745. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης 1749-1809. Ὁ Βίος καὶ τὰ Ἔργα του*, Ἀθῆναι 1959, ²1978. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Τὸ Κίνημα τῶν Κολλυβάδων», στὸ περιοδ. *Ἐρουργέμ* 1 (Μάιος 1982), σσ. 13-15 [= ἔφημ. *Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (15.8-1.9.1985), σ. 4]. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Νικόδημος Ἀγιορείτης ὁ Νάξιος καὶ τὸ Κίνημα τῶν Κολλυβάδων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. Ι5' (1996-2000), σσ. 46-77. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ (Πρωτοπρ.), *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα προσελύσεως στὴ θ. μετάληψη. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 27.

66. Βλ. ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, «Ἅγιον Ὄρος», στὸ *Λογοτεχνικὰ κείμενα γιὰ τὸ Ἅγιο Ὄρος. Μικρὴ ξενάγηση στὴν Ἀθωνικὴ Πολιτεία*, ἐκδ. Παρατηρητῆς, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 9.

67. Βλ. Γ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, ὅπ.π., σ. 48. Καὶ Β. ΦΕΙΔΑ, «Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας στὸ νεώτερο Ἑλληνισμὸ», *Σύναξη* 8 (Φθινόπωρο 1983), σσ. 14, 16.

68. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ (Ἀρχιμ.), *Ἡ Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννησι τοῦ XVIII καὶ XIX αἰ. καὶ οἱ Πνευματικοὶ Καρποὶ τῆς*, Ἀθῆναι 1984, σσ. 7, 8-9, 10-11, 12, 13, 15-17.

69. Βλ. ὅπ.π., σσ. 18-19. Βλ. καὶ Α. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ Παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 56, 136-137.

τικῆς δυναμικῆς τῆς βιουμένης λατρείας⁷⁰, τῆς ὁποίας τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν εὐταξία μέχρι διωγμῶν ὑπερήσπισαν⁷¹. Οἱ πατέρες τοῦ φιλοκαλισμοῦ ἐπανεφέρον σὲ ἰσορροπία τὴ συναμφοτέρα σύνδεση καὶ σύνθεση δόγματος καὶ ἤθους, ἀντιπίπτοντες μὲ λόγῳ καὶ βίωμᾳ ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς παραδόσεως πρὸς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς δυτικώτροπης νομικιστικῆς παράδοσης⁷². Ἀναλώθηκαν πνευματικὰ «στὴ σπουδῇ καὶ τῇ βίω-

---

70. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγὴ στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 33 καὶ 248.

71. Βλ. Α. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 203-223. Γ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, ὅπ.π., σ. 141. Δ. ΦΕΡΟΥΣΗ, *Ὁ παπακαλόγερος Νικόλαος Πλανᾶς. Ὁ ἅγιος ποιμένας*, ἐκδ. «Ἄσπὴρ», Ἀθήνα 1992, σσ. 44, 189. Κ. ΣΑΡΔΕΛΗ, ὅπ.π., σσ. 118-120.

72. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Ἡ χρῆση τοῦ Δεκαλόγου στὴν Τουρκοκρατία. Ἠθικὴ καὶ ποιμαντικὴ διερεύνηση* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 11], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 65 καὶ 122. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωροῦμε ἄδικη τὴν ἀρνητικὴ κατὰ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου κριτικὴ τοῦ καθ. Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σσ. 98, 110-111, 152-153, 196-209, ὁ ὁποῖος ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ προσάπτει πνεῦμα δικανικὸ καὶ πιετιστικὸ στηριγμένο σὲ δυτικὲς «χρηστοθήειες». (Περὶ αὐτῶν βλ. ἀναλυτικότερα ΕΜΗΣ ΒΑΤΚΟΥΣΗ, «Χρηστοθήειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου: Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, Ἀθήνα 1-5 Ὀκτωβρίου 1984, τ. 1, Ἀθήνα 1986, σ. 287ἔξ.). Τὸ σφάλμα τῆς ἱστορικῆς μεθόδου τοῦ Χ. Γιανναρᾶ ἐπισημαίνει διὰ πολλῶν ὁ καθ. ΣΑΒΒΑΣ ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ, στὴν ἐκτενὴ βιβλιοκρισία του στὸ *Καθ' ὁδὸν* (Μάϊος-Αὔγουστος 1992), σσ. 169-181. Ἐκτενὴς ἀνασκευὴ ἔγινε σὲ συνέχειες στὸν *Ὁρθόδοξο Τύπο* (κατόπιν ἐκδόθηκε καὶ σὲ αὐτοτελὲς βιβλίον *Ὁρθοδοξία καὶ Χρ. Γιανναρᾶς*, ἐκδ. Ὑπακοή, Ἀθήνα 1993) ἀπὸ τὸν π. ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΒΟΛΟΥΔΑΚΗ. Κριτικὴ ἐπὶ τῶν θέσεων παρέμβαση βλ. καὶ στὸ κείμενο - *Ἀνακοίνωσις Ἱεραῶν Κοινοτήτος Ἀγίου Ὁρους* (Καρυαὶ τῇ 13/26 Μαρτίου 1993, Ἀριθμ. Πρωτ. Φ 2/7/205), ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἐφημ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (1-16.5.1993), σ. 2. Βλ. παρέμβαση γιὰ τὸ ζήτημα (καθὼς καὶ τὶς ἀρνητικὲς ἐκτιμήσεις προερχόμενες ἀπὸ ἀνυποψίαστες θέσεις ψυχροῦ ἱστορισμοῦ τοῦ Χρ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ σὲ κείμενό του στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. ΙΑ΄, σσ. 123-124, 131-132) τοῦ Πρωτοπρ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΝΕΛΛΟΥ, «Ἐκδοτικὸν ψυχοφελέστατον καλούμενον Ἀόρατος Πόλεμος» καὶ «Ἐκδοτικὸν ψυχοφελέστατον καλούμενον Πνευματικὰ Γυμνάσματα», στὸν *Χαριστήριον τόμον Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης κ.κ. Τιμοθέου*, Ἡράκλειον 2001, σσ. 289-293. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀχροτελεύτεια συμπερασματικῆς φράσης τοῦ περὶ τοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων κεφαλαίου τοῦ ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Τὸ Ἅγιο Ὅρος. Μύηση στὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωὴ του* (Ἐπανοίς

ση τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, πού εἶχε λησμονηθεῖ», ἀλλά φρόντισαν καί γιά τή σύνολη ἀφύπνιση τοῦ Γένους μέ τήν ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου καί τήν προβολή «τῆς ὀρθόδοξης αὐτοσυνειδησίας στόν ὀρθόδοξο κλῆρο καί τόν λαό»⁷³.

Ἡ γενικότερη προσφορά τους στήν παιδεία τοῦ Γένους δέν τεκμαίρεται μόνο ἀπό τίς ἀναφορές συγχρόνων μελετητῶν περί τοῦ βίου καί τῶν συγγραμμάτων τους⁷⁴, ἀλλά καί ἀπό τὰ ἴδια τὰ κείμενά τους καί

Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη χ.χ., σ. 108: «Ἡ ἄγνοια ἢ ἡ περιφρόνηση τῆς κολλυβαδικῆς ἀναγέννησης δημιουργεῖ τόν τύπο τοῦ εὐσεβιστῆ καί τοῦ πνευματικά ἐξαρτημένου».

73. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικά πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίω ζωννύμενοι*, ἐκδ. Μυθονία, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 208. Ἀναλυτικά βλ. καί Β. ΚΟΝΤΟΒΑ, «Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις καί ἡ διδασκαλία περί τοῦ μέλλοντος τῆς ψυχῆς μετά θάνατον», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* (1988), σσ. 538-617. Κ. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Κολλυβαδικὸ Κίνημα. Ἡ τελευταία Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννηση*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001. Κ. ΚΟΥΚΗ, *Κολλυβάδες*, Ἀθήνα 2005.

74. Βλ. GEORGES MARNELLOS, *Saint Nicodème l' Hagiorite (1749-1809) en tant qu' enseignant et pedagogue de la nation grecque et de l' Église Orthodoxe*, Παρίσι 1996. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁ μεγαλόκοσμος ἄνθρωπος κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη ὡς βάση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀγωγῆς καί Παιδείας*, ἔκδοση Κέντρου Μελέτης Ὁρθόδοξου Πολιτισμοῦ, Κρήτη 1990. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ σχέση Ὁρθοδοξίας καί νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ*, Κρήτη 1994. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος καί ὁ Ὁρθόδοξος Φωτισμός», *Θεολογία* 70, τεύχ. 1 (Ἰανουάριος-Μάρτιος 1999), σσ. 158-170. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας», στὸ *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία*, τ. Γ', Ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 254-266, ὅπου, παρὰ τὴν ἀρνητικὴ τοποθέτησή του γιά τὸ κίνημα ἐξαιτίας τῆς ἔριδος, στίς σσ. 259-262 ἰδιαίτερα χαρακτηρίζει τὴ χροεὶα τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ὡς «τὴν πλουσιωτέραν μερίδα» ἐκ τοῦ συνόλου τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡσυχαστικαὶ ἀναζητήσεις εἰς τὰ Ἰωάννινα περί τὸ 1700* (ἀνάτυπο ἐκ τῆς *Κληρονομίας*), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 352. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ-ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ, *Ἡ ἀρχαιογνωσία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸ «Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον», I* (ἀνάτυπο ἀπὸ *ΕΕΦΣΘ. Τμῆμα Φιλολογίας*, τ. Α'), Θεσσαλονίκη 1991. Βλ. καί GEORGES MARNELLOS (Archiprêtre), «L' influence de saint Nicodème l' Hagiorite dans l' Histoire de l' Éducation en Grèce (1749-1809) – Aspects de la pédagogie orthodoxe», στὸ *Υἷωρ ἐκ Πέτρας*, ἔτη Ε'-Σ', τεύχη VII-VIII (Ἰανουάριος 1982-Δεκέμβριος 1984), Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης, σσ. 145-214. Βλ. ἐπίσης τίς μελέτες Χ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος στήν ἱστορικὴ καί θεολογικὴ ἔρευνα», σσ. 73-86, Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, «Τὸ διδασκτικὸ ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Παρίου στὴ Θεσσαλονίκη καί τὴν Χίο», σσ.

ιδιαιτέρως τούς προοιμιασμούς τῶν δεκάδων τόμων πού ἐξέδωσαν με μοναδικό σκοπὸ τὸν φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν πού στὴν πλειοψηφία τους, ἐξαιτίας τῆς δουλείας, εὐρισκόταν σὲ δεινὴ πτωχεία καὶ ἀμάθεια. Ἔτσι δὲν παγιδεύτηκαν σὲ κάποια ἐγωιστικὴ ἀντίληψη ἀποκλειστικῆς ἐνασχόλησης με τὸν μοναχικὸ ἀγιορειτικὸ μικρόκοσμο, ἀλλὰ διὰ τῶν συγγραφῶν καὶ τῆς πνευματικῆς ἀγωνίας πρὸς βοήθεια τῶν ἀδελφῶν ἐκτάθηκαν στὸν μεγαλόκοσμο τῆς ἐποχῆς τους εὐεργετικὰ καὶ ἀναγεννητικὰ⁷⁵.

Ὡς πνευματικοὶ ἀνακαινιστὲς τοῦ Γένους⁷⁶, δὲν ἀσχολήθηκαν μόνο με τὴν τήρηση τῆς ἀκριβοῦς λειτουργικῆς τάξεως καὶ παραδόσεως⁷⁷, ἀλλὰ τὰ σεμνώματα αὐτὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας «καινοτόμησαν» διὰ τῆς ἐπιστροφῆς στὴν ἀπαραχάρακτη παράδοση τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας, με σκοπὸ τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πνευματικὴ ἄνοδο τοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς τους⁷⁸, ἀλλὰ καὶ τὴν προφύλαξή του ἀπὸ τοὺς δυτικότερους νεωτερισμούς, μέσω τῶν ὁποίων οἱ σπουδαγμένοι στὴ Δύση θέλησαν νὰ ἐξαλείψουν τὸ σκότος τῆς ἀμαθείας πού κάλυψε τὴν πατρίδα μετὰ τὴν ἄλωση⁷⁹.

101-116, Δ. ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Βασικὲς κατευθύνσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», σσ. 119-137, Κ. ΚΑΣΙΝΗ, «Τὰ ρητορικὰ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», σσ. 257-291, στὸ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῶν Συνεδρίων (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Ὀκτωβρίου 1998), Πάρος 2000.

75. Βλ. προλογισμὸ-εἰσαγωγὴ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, στὸ ἔργο *Δήλωσις* (βλ. πηγές), σσ. 8, 10, 11, 15, 18, 20, 21. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, προλογισμὸς-εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων* (βλ. πηγές), σσ. 9-18. Ἰδιαίτερα σ. 24, ὅπου ἐπισημαίνει γιὰ τὸν Νεόφυτο ὅτι ἀφιέρωσε ἑκατοντάδες σελίδων γιὰ μιὰ ἀληθὴ λειτουργικὴ ἀναγέννηση ἐδραζόμενη στὴ λιπαρὴ γνώση τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ὡς πρὸς τὰ ζητήματα τῆς λατρείας. Βλ. καὶ τὴν ἀξιόλογη διατριβὴ τοῦ δυτικοῦ ΙΤΑΛΟ CITTERIO, *L' orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, Alessandria (Βορείου Ἰταλίας) 1987.

76. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ (Ἀρχιμ.), *Ὁ μέγας δάσκαλος τοῦ Γένους Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1722-1813)*, Ἀθήναι 1960, σ. 100.

77. Βλ. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἑθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 15], Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 58.

78. Βλ. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΝ, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἑθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 7], Ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 25-26.

79. Ὁπ.π., σ. 23.

Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Κοσμᾶ Βλάχου, ὁ ἡ' αἰώνας στὸν Ἄθωνα μοιάζει μὲ τὸν ἰδ'. Εἶναι κράμα καταπτώσεων, παρακμῆς καὶ ἀνθήσεως τοῦ μοναχισμοῦ. Ὁ ἡ' αἰώνας σχοινοβατεῖ ἀνάμεσα στὸν «ζόφο» τοῦ ιζ' καὶ στὸ «φῶς» τοῦ ιθ' καί, ἂν δὲν συνέβαινε ἡ καταστρεπτικὴ πολεμικὴ σάρωση τῶν ἐπαναστατικῶν χρόνων, ἡ ἀναγεννητικὴ ἀγιορείτικη κίνηση τοῦ ἡ' αἰώνα θὰ ἔφερε συντομότερα τὰ θετικὰ τῆς ἀποτελέσματα⁸⁰. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα ἡ σύγκρουση Κοραῆ-Παρίου ἦταν σφοδρὴ. Ὁ ἐκ Παρισίων σοφός, ὁ ὁποῖος κρίνοντας πρόσωπα καὶ πράγματα συνεχῶς ἀπὸ μακριὰ ἀδίκησε πολλοὺς πολὺ⁸¹, καταφέρθηκε μὲ βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς ἐναντίον τοῦ Παρίου, γιὰ τὴν παραδοσιακὴ τοποθέτησή του σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν παιδεία τῶν νέων τοῦ Γένους, τὴν ἴδια στιγμή πού σὲ ἐπιστολῇ *Πρὸς τὸν Δημήτριον Πρωτοφάλτην* γράφει ὅτι «οἱ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης, πού ἔχουν τὰ πρωτεῖα τῆς διανοήσεως, τόσο πολὺ εἶναι διεφθαρμένοι καὶ τῆς φύσεως ὑβρισταὶ καὶ τόσο δὲν θέλουν νὰ ἡξεύρουν τὸν ποιητὴν τῶν ὅλων Θεόν, ὥστε καὶ οἱ πλεόν ἀμαθεῖς νὰ εἶναι ἀνώτεροί των εἰς τὴν θείαν γνῶσιν. Ἔτσι τίποτε τὸ ἐξαιρετικὸν δὲν ἔχει ἡ σοφία των αὐτῆ συγκρινομένη πρὸς τὴν κοινὴν ἀμάθειαν»⁸². Παράλληλα, ἐνῶ ἐγνωσμένα ἦταν τὰ ἀντικληρικὰ καὶ ἀντιμοναχικὰ φρονήματα τοῦ Κοραῆ⁸³, καθὼς καὶ οἱ μομφές πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς ὅτι εἶναι ἀποτυχημένοι δάσκαλοι⁸⁴, ὁ Πάριος δὲν κατηγορεῖ ἀδιακρίτως ὅσους ἐσπούδασαν στὴν Ἑσπερία, ἀλλὰ μόνον ἐκείνους πού εἰσκόμιζαν στὴν ὀρθόδοξη Ἑλλάδα ἀλλότριες ἀντιλήψεις πρὸς τὴν παράδοσή της. Εἶναι ἐνίοτε αὐστηρὸς καὶ καυστικὸς, ὅμως ἡ ἱστορία τὸν δικαίωνει, ἂν κάποιος ἀναλογισθεῖ τὴ σύγχυση πού ἐπικράτησε κατὰ τὴν ἀπελευθέρωση στὴν παιδεία⁸⁵.

---

80. *Ἡ χειρσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ Μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν*, Βόλος 1903, σ. 110.

81. Βλ. ΕΜΜ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, ἄρθρο μακρότατο γιὰ τὸν Κοραῆ στὴν *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τ. ΙΔ', σ. 865έξ.

82. Βλ. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 100. Βλ. καὶ ΘΗΕ, τ. 1, στ. 569.

83. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σσ. 100-101. Βλ. καὶ Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀθήναι 1920, σ. 52.

84. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 105.

85. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 101. Ἐκτενεῖς κρίσεις καὶ ἀναλύσεις περὶ

Ἡ ἀντίθεση τῶν φιλοκαλικῶν ἔχει ὡς αἰτία τὴ δυτικοπληξία, τὴν ἀλαζονικὴ πολυμάθεια καὶ τὸν ρηχὸ ἐγκυκλοπαιδισμό, τὸν ὑλισμὸ καὶ ἀντικληρικαλισμὸ⁸⁶, τὸν ὀρθολογιστικὸ ἀνθρωποκεντρισμὸ⁸⁷ καὶ τελικὰ τὴν ἀθεία, πού στηριζόμενη στὰ «φῶτα» τῆς ἀλλοτρίας γῆς θεωρεῖ τυφλὸ τὸ Γένος, κατὰ τὴν ἄποψη καὶ τοῦ Κοραῆ, καὶ φῶς του τὴ μάθηση χωρὶς τὸν φόβο τοῦ Κυρίου⁸⁸. Γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία ὅμως δὲν εἶναι ἡ γνώση τὸ «φῶς», ἀλλὰ τὸ «φῶς» τῆς ὑπαρξιακῆς μετοχῆς στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ τελεία γνώση, καθὼς ἡ θεολογία δὲν εἶναι μάθημα, στοχασμὸς, ὀρθολογισμὸς καὶ ἐγκεφαλικὴ διεργασία, ἀλλὰ πάθημα, βίωμα, Λόγος ἀποκαλυπτόμενος, φωτισμὸς καρδιάς, ἀλήθεια καὶ ζωὴ. Ἡ νεοελληνικὴ ιστορικὴ πραγματικότητα, τὴν ὁποία γνώριζαν καλὰ οἱ Κολλυβάδες, εἶχε τὸ δικό της οὐσιαστικὸ περιεχόμενο ἀλλότριο τῶν ιδεολογημάτων πού συντάραξαν τὴν Εὐρώπη, ὅπως ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ ἄθεος ἐγκυκλοπαιδισμὸς τοῦ Βολταιρισμοῦ⁸⁹, τὰ ὁποῖα ἄκριτα εἰσκόμιζαν οἱ διαφωτιστές⁹⁰.

τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν πλανῶν του, σὲ σχέση μετὰ τὸν Νέο Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν Ὁρθοδοξία, βλ. στὸν πρόλογο τῆς β' ἐκδόσεως τῆς διατριβῆς τοῦ π. ΙΩΑΝΝΗ ΡΩΜΑΝΙΔΗ, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1989, σσ. ιε'-λς'.

86. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σσ. 99-100.

87. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 84.

88. Ὅπ.π., σσ. 43-45.

89. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σσ. 16, 73.

90. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 92. Ὁ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, *Χριστιανικὴ ἀπολογία*, Λειψία 1800, σσ. 13 καὶ 135, ἀναφέρεται στὸ Βολταιρικὸ φαρμάκι καὶ ὀνομάζει τοὺς ἀθεοὺς φιλοσόφους φιλοζόφους ἀναξίους νὰ τοὺς ἀκοῦν οἱ ἄνθρωποι. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ πλήρης τιτλισμὸς ἐτέρου πολεμικοῦ-ἀντιρρητικοῦ κειμένου τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἀντιφωνήσις. Πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων, δεικνῦσα ὅτι μάταιος καὶ ἀνόητος εἶναι ὁ ταλασισμὸς ὁποῦ κάνουνσι τοῦ γένους μας καὶ διδάσκουσα ποία εἶναι ἡ ὄντως ἀληθινὴ φιλοσοφία*, Τριέστιον 1802, φερόμενο ὑπὸ τὸ ὄνομα Ναθαναὴλ Νεοκαισαρέως. Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐπιτομή, εἴτε συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σ. 50, ὑποσημ. 1: «Θρήνων ἀξία ἐστὶν ἡ καθ' ἡμᾶς γενεὰ καὶ θρήνων οὐ μετρίων, ὅτι ἐπλημμύρισε καὶ ἐπέκλωσε σχεδὸν ὅλην τὴν οἰκουμένην τὸ ἔσχατον τοῦτο τῶν κακῶν, ἡ ἀθεΐα ... καὶ οὗτοι οἱ ἡμέτεροι, οἱ εἰς τὴν ἄθεον Εὐρώπην θαμίζοντες, γίνονται τούτων μαθηταὶ ἐντελέστατοι». Ἀναφορὰ στὴν ἀθεΐα τῶν συγγραμμάτων καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Βολταίρου βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 77, ὑποσημ. 1, στήλη β', καὶ σ. 78,

Ἔτσι, ἐπειδὴ ὡς Γένος δὲν ὄριζαν οἱ Κολλυβάδες κάποια στενὰ μόνο κρατικά ὄρια, ἀλλὰ τὸν οἰκουμενικὸ Ἑλληνισμό καὶ τὴν Ὁρθοδοξία, ἤθελαν ἀδιάφθορη τὴν ταυτότητα καὶ τὴν αὐτοσυνειδησία του, ὥστε νὰ διεκδικεῖ φυχωμένα καὶ τὴν ἐδαφική του ἐλευθερία⁹¹. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Γένους δὲν ἦταν ἀπότοκο ἰδεολογικῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ ἔμπροη καὶ θυσιαστικὴ πρωτοβουλία γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἀδιάσπαστη ἡ ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ παράδοσή του⁹². «Ἄς βαστώμεν λοιπόν», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος, «στερεὰ τὴν πατρώαν μας εὐσέβειαν. Ἄς μένωμεν εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰ ὄρια τῆς Ἀνατολικῆς ἀγίας Ἐκκλησίας μας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθημεν καὶ ἀνεγεννήθημεν καὶ ἀνετράφημεν μὲ τὸν θεϊκὸν τῆς λόγον καὶ μὲ τὰ ἄχραντά της μυστήρια»⁹³. Οἱ παραδόσεις γιὰ τοὺς φιλοκαλικοὺς δὲν εἶναι παρонуχίδες καὶ ἀμελητέοι τύποι⁹⁴, ἀλλὰ οἱ ὁδοδείκτες τῆς πορείας καὶ οἱ ζωντανὲς πηγὲς τῆς ὑπόστασής μας⁹⁵. Τὸ ζήτημα γι' αὐτοὺς δὲν ἦταν οἱ διαβατικὲς ἀνούσιες ἔριδες, ἀλλὰ τὸ ἀπαραχάρακτο καὶ πνευματικὰ ζωοδοτικὸ τῆς παράδοσης⁹⁶. Οἱ ἀπόψεις τους δὲν ἦταν ἰδεολογικὴ ἰδιογνωμικὴ ἐκτόνωση, ἀλλὰ προμαχία διαφύλαξης τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ νοθεύσεις καὶ παραχαράξεις⁹⁷ καὶ ὀξυγόνωση τοῦ ἔμφυχου πληρώματός της μὲ τὸ ζωογόνον πνεῦμα τῶν μεγάλων πατέρων⁹⁸.

στήλη α' ὑποσημειώσεως. Σχετικὲς μὲ τὸ ζήτημα καίριες ἀναλύσεις βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ (Πρωτοπρ.), «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στὰ συγγράμματα καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», σσ. 330-334, καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀθείας κατὰ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Πάριο», σσ. 375-393, ἀμφοτέρω τὰ κείμενα στὸ Ἄγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Ὀκτωβρίου 1998), Πάρος 2000.

91. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 112.

92. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 15.

93. Βλ. Ἀντίπαπας, 1785, σ. 162. Βλ. καὶ τὴ νέα ἔκδοση τοῦ Ἀντίπαπα, μαζί μὲ τὸν Βίο τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1981, σ. 386.

94. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σσ. 61, 62, 63.

95. Τ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗ, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Σύνορο* 39 (1966), σ. 190. Καὶ ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 22.

96. Κ. ΜΠΑΣΤΙΑ, Ὁ Παπαδιαμάντης, Ἀθήναι 1962, σ. 29. Καὶ Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, «Προφήτης καὶ Διδάσκαλος (31 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ Φ. Κόντογλου)», Ὁρθόδοξος Τύπος (2 Αὐγούστου 1996), σ. 2.

97. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 64.

98. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σσ. 65-66, 71.

«Οί Κολλυβάδες», λέγει διαζωγραφώντας καιρία και χαρακτηριστικά τὸν ἀγῶνα τους ὁ ἐκ τῶν πρωτοπόρων τῆς ἀναδείξεως τῆς πνευματικῆς τους ἀξίας Κωνσταντῖνος Παπουλίδης, «οὕτως ὠνόμασαν εἰρωνικῶς τοὺς ἀγωνιζομένους εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως οἱ ἀντίπαλοί των, οἱ φιλελεύθεροι, ἠγωνίσθησαν διὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν. Σκληρὸς ὑπῆρξεν ὁ ἀγῶν. Καὶ μὲ αἷμα ἀκόμη ἐπλήρωσαν τὴν πίστιν των εἰς τὴν παράδοσιν. Δὲν θὰ εἶναι ὑπερβολή, ἐὰν εἴπωμεν ὅτι εἰς τοὺς Κολλυβάδες ὀφείλεται ἡ ὑπαρξίς τῆς μοναστικῆς ζωῆς ἐν Ἑλλάδι, ἐκτὸς βεβαίως τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Χωρὶς τοὺς Κολλυβάδες ὁ “σπεκουλαριστικὸς” ἄνεμος τῆς ἐποχῆς (18ος αἰὼν) θὰ ἐσάρωνε τὸ πᾶν»⁹⁹.

Λαμπροὶ διδάσκαλοι καὶ σχολάρχες, στὸ Ἅγιον Ὅρος, στὴ Χίο, στὴ Θεσσαλονίκη, παιδαγωγοὶ τοῦ Γένους καὶ ἀλεῖπτες μαρτύρων νέων τῆς Ἐκκλησίας, μοναστικοὶ ἡγέτες καὶ φωτιστὲς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, τὸν ὅποιο κατεπλούτισαν μὲ τὴν ἁγιασμένη παρουσία τους ἐξαιτίας τοῦ διωγμοῦ καὶ τῆς διασπορᾶς τους, δόκιμοι συγγραφεῖς, μεταφραστὲς καὶ ἐκλαίκευτὲς ὀγκωδῶν πνευματικῶν ἔργων, γιὰ τὴν ὠφέλεια τῶν χριστιανῶν¹⁰⁰, κριτικοὶ ἐπιμελητὲς τῶν ἀγιολογικῶν¹⁰¹ καὶ τῶν κανονικῶν¹⁰² κειμένων, μὲ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον γιὰ τοὺς ἀπλούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς φιλόλογους ἀναγνώστες¹⁰³, ρεαλιστὲς στὰ γλωσσικὰ ζητήματα, ἔχοντες ἐπίγνωση τῆς ἀνάγκης τῶν ἐρμηνειῶν καὶ τῶν ἀπλουστεύσεων¹⁰⁴, ἀλλὰ καὶ ὑπομνηματιστὲς λειτουργικῶν κειμένων πρὸς

---

99. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, ὅπ.π., σ. 24. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 79. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σσ. 60-61.

100. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1981, τ. 1, σ. 19. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. ια' καὶ ιζ'-ιη'. Ὅτι πρὸς ὠφέλεια τῶν Ὁρθοδόξων τὰ βιβλία γράφονται καὶ ἐκδίδονται βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 28-29. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 36-37. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ΠΝ' (150) Ψαλμοὺς τοῦ προφητάνακτος Δαβὶδ*, τ. Α' (Ψαλμοὶ Α'-Ν'), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 45.

101. *Συναξαριστής ...*, ὅπ.π., σσ. 21, 22.

102. Πρβλ. τὸν προοιμιασμὸ στὸ *Πηδάλιον* τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, σσ. ιβ'-ιε'.

103. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ὅπ.π., σ. 26.

104. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. ια'. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὴν περὶ τοῦ

πληρέστερη κατανόηση και θεολογική ανάδειξή τους¹⁰⁵, δὲν ἐδίστασαν πρὸ οὐδενὸς κόπου καὶ οὐδεμιᾶς θυσίας πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς ἀνθήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ δούλου Γένους¹⁰⁶ καὶ τῆς γενικότερης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πνευματικῆ, παιδείας του¹⁰⁷.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης ἰδιαίτερα, παράλληλα μὲ τὰ θεολογικά, ἐρμηνευτικά καὶ φιλολογικά του ἐνδιαφέροντα, κατεῖχε καὶ ποικίλες γνώσεις φυσιογνωσίας, ἀνατομίας, ἰατρικῆς¹⁰⁸ καὶ μαθηματι-

---

γλωσσικοῦ θέσε τοῦ Ἀθανασίου Παρίου στοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σσ. 49-50. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΝ, ὅπ.π., σ. 26, ὑπόσημ. 6.

105. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Κῆπος Χαρίτων*, ἥτοι ἐρμηνεῖα γλαφυρᾶ εἰς τὰς Θ' ὥδᾶς τῆς στιχολογίας, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη³1979. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νέα Κλῆμαξ*, ἥτοι ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ἐβδομήκοντα πέντε Ἀναβαθμοὺς τῆς Ὀκτωήχου, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1976. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ἥτοι ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ἁμαρτικὸς κανόνας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἐορτῶν, τόμοι Α', Β', Γ', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987.

106. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (βλ. πηγές), σ. 33: «Ὅσοι δὲ ὄχι μόνον αὐτοὶ δὲν θέλουν νὰ ἀκούουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐμποδίζουν καὶ ἄλλους ἢ μὲ λόγια ἢ μὲ τὸ κακὸν τους παράδειγμα· ὁμοίως καὶ ὅσοι ὄχι μόνον δὲν συνεργοῦσιν εἰς τὸ νὰ γίνωνται σχολεῖα καὶ ἄλλα παρόμοια ἔργα, δι' ὧν προκόπτουν τὰ παιδιά τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἐμποδίζουν τοὺς θέλοντας νὰ βοηθήσουν», ἀλλὰ ἀκόμη καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς ποὺ εἴτε ἀμελοῦν εἴτε σκανδαλίζουν τὸ ποιμνιὸν τους, «αὐτοὶ ὅλοι θέλουσι κληρονομήσει τὸ οὐαὶ καὶ τὸ ἀλλοίμονον τῶν Φαρισαίων καὶ Γραμματέων ... Διὰ τοῦτο, ὡς κακοὶ οἰκονόμοι θέλουν ὑστερηθῆ τὴν προστασίαν τοῦ λαοῦ. Πρέπει δὲ οἱ διδάσκαλοι, ὅσοι διδάσκουσι τὰ παιδιά τῶν χριστιανῶν, νὰ τὰ παιδεύωσι περισσότερο εἰς τὴν χρηστοθήειαν. Ἐπειδὴ τίς ὠφέλεια, ἐὰν μάθῃ τις γραμματικά καὶ τὰ ἄλλα φιλοσοφικά μαθήματα, ἔπειτα εἶναι διεφθαρμένος; Τί ὄφελος ἡμποροῦν νὰ τοῦ προξενήσουν; ἢ ποῖαν προκοπὴν δύναται νὰ κάμῃ ὁ τοιοῦτος, εἴτε εἰς τὰ πνευματικά εἴτε εἰς τὰ πολιτικά; Βέβαια οὐδεμίαν».

107. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἀντιφώνησις*, Τριέστιον 1802, σ. 11: «Ἡ παιδεία, ἥτοι ἡ μάθησις, εἶναι πρᾶγμα ἀίδιον, ἀμετάβλητον, ἀναφαίρετον, ἀπὸ τύχην ἀνεπηρέαστον, ἀπὸ ληστὰς ἀνεπιβούλευτον καὶ ἀπὸ τυράννου ἀκαταβίαστον». Στὸ Β' καὶ Γ' κεφάλαιον τοῦ ὡς ἄνω ἔργου ἀναπτύσσονται ἐπίσης οἱ ἰδέες τοῦ Παρίου καί, κατ' ἐπέκταση, τῶν Κολλυβάδων γιὰ τοὺς ἀληθεῖς ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς ἀληθεῖς διδασκάλους τοῦ Γένους, τοὺς διδασκάλους τῆς ἀληθείας, ποὺ εἶναι οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας, «οἱ οὐρανόφρονες ἄνδρες, τὰ πυξία τοῦ πνεύματος», τοὺς ὁποίους περισσότερο τῶν ἀρχαίων ἔχει ἀνάγκη τὸ Γένος.

108. Βλ. *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον. Περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, Ἐν Βόλῳ³1969, σσ. 198-202. Βλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Τουρκοκρατία*, ὅπ.π., σσ.

κῶν¹⁰⁹, ἀλλὰ καὶ πνεῦμα κριτικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ κατὰ τὴν κατάθεση τῶν θέσεων τοῦ στὰ πολλαπλὰ συγγράμματά του¹¹⁰.

Ἄγωνία πνευματικὴ τῶν Κολλυβάδων δὲν ἦταν οἱ νεωτεριστικὲς μεταρρυθμίσεις¹¹¹, ἀλλὰ οἱ ἐκ τῆς παραδόσεως ἀρυόμενες μὲ εὐλάβεια, γνώση καὶ ἐπιστημοσύνη ἀλλαγές, ποὺ θὰ συντελοῦσαν στὴν ἀνατροπὴ τῶν τυποποιήσεων, στὴν οὐσίωση τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος, στὴν ἐπιστροφή στὸ γνήσιο πρωτοχριστιανικὸ καὶ πατερικὸ πνεῦμα, στὴν ἐνεπίγνωστη μετοχὴ στὸ θεοποιὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, κατὰ τὴν πράξιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τὰ προστάγματα τῶν ἁγίων πατέρων καὶ μυσταγωγῶν. Ἔτσι ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἔνστασή τους, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων στὸ καταπαύσιμο Σάββατον καὶ ὄχι στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ, καθὼς καὶ τὸ αἶτημά τους γιὰ τὴ συνεχὴ μετάληψιν, δὲν προερχόταν ἀπὸ ιδιόρρυθμὴ ἰσχυρογνωμοσύνη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἔμπονη ἐνσυνείδητη ἀγωνία γιὰ τὴ διαφύλαξιν ἀκαινοτομήτου τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως¹¹².

Ἄναγέννηση ἐκ τῶν ζωπύρων τῆς παραδόσεως, ἐνσυνείδητη μετοχὴ στὴ λογικὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ, σύνθεση δόγματος καὶ λειτουργικοῦ ἥθους, εὐσχήμων ὑπακοῆ στὰ κανόνες καὶ τὰ *Τυπικά* τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τῆς μοναχικῆς παραδόσεως, εὐχαριστιακὴ ζωὴ καὶ ἀναστάσιμη βίωση κατὰ τὴ δεσποτικὴ ἡμέρα τῆς Κυριακῆς¹¹³ ἦταν τὰ καίρια αἰτήματα τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος. Οἱ ἀλλοτριωτικὲς ἰδιαιτερότητες στὸν χῶρον τῆς θείας λατρείας¹¹⁴ δὲν ἔγιναν ἀποδεκτὲς ἀπὸ τοὺς

233-236. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ὅπ.π., σ. 180, ὑπόσημ. 98.

109. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ὅπ.π., σ. 270, ὑπόσημ. 68.

110. Ὅπ.π., τ. 1, σ. 214, ὑπόσημ. 125· σσ. 216-217, ὑπόσημ. 126· σ. 229, ὑπόσημ. 135· σ. 371, ὑπόσημ. 86· σ. 410, ὑπόσημ. 111. Τ. 2, σ. 36, ὑπόσημ. 18. Τ. 4, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 68, ὑπόσημ. 35. Τ. 5 (1982), σ. 50, ὑπόσημ. 31. Τ. 6 (1982), σ. 170, ὑπόσημ. 25· σ. 273, ὑπόσημ. 111. Βλ. καὶ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, «Προλογισμός», στὸν *Συναξαριστή ...*, ὅπ.π., τ. 1, σ. 11. Γιὰ τὸν Ἄ. Πάριο, βλ. Μ. Α. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, στὰ *Χιακὰ Ἐκκλησιαστικὰ Χρονικὰ* (1958), σ. 20.

111. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 27.

112. Βλ. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 63.

113. Βλ. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, ὅπ.π., σσ. 20-33.

114. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικὰ πρότερα ...*, ὅπ.π., σσ. 203-204.

πατέρες ως φιλόανθρωπα οικονομούμενες διευθετήσεις, αλλά άπορρίφθηκαν ως άνατρεπτικές καινοτομίες τής επί ούσιωδών υποθέσεων άκριβείας τής όρθοδόξου λειτουργικής παραδόσεως¹¹⁵. Είναι καίριος επί του προκειμένου ό λόγος του άγίου Άθανασίου Παρίου· «Ήμεϊς δέν καταφρονοῦμεν τής Έκκλησίας τόν σεπτόν και θεϊόν άξίωμα, μή γένοιτο, αλλά τά ποτε υπό τινων μή όρθώς γενόμενα δέν δεχόμεθα»¹¹⁶. Ό ίδιος άναφέρεται στίς παραδόσεις και θρηνεϊ για τήν τυποποίηση του λειτουργικού πνεύματος και τήν άδιαφορία των ήμερών του¹¹⁷.

Πράγματι ή έποχή τής Τουρκοκρατίας ήταν μακρά περίοδος «πτωχείας και λειτουργικής συντηρήσεως»¹¹⁸. Ό ιη' αιώνας ιδιαίτερα ήταν δείγμα λειτουργικής παρακμής, έπιφάνειας, υποβαθμισμένης εκκλησιαστικής ζωής¹¹⁹, καταλυτικής τυπολατρίας και άνατρεπτικών έκτροπών. Επί τέσσερις έκατονταετίες ή δουλεία έπιτελοῦσε έργο διαβρωτικό, όσον άφορᾶ στήν κατάσταση, τήν πορεία και τήν πρόοδο του λαοῦ, αλλά και έργο άλλοτριωτικό, όσον άφορᾶ γενικότερα στή θεία λατρεία και πιό συγκεκριμένα στο άγιοπαράδοτο εύχαριστιακό ήθος τής όρθοδόξου Έκκλησίας. Είναι άγαθή ή συγκυρία τής παρουσίας των φιλοκαλικών πατέρων κατ' αύτή τήν περίοδο στο Άγιον Όρος. Σε μία σταδιακή υπερίσχυση τονισμού τής άσκήσεως, σε βάρος τής συχνής θείας μεταλήψεως, ή όποία ως συνήθεια κυριαρχοῦσε στή μοναχική τουλάχιστον εύσέβεια μέχρι τήν έκπνοή τής αύτοκρατορίας, οί Κολλυβάδες προμάχησαν υπέρ τής εύχαριστιακής αύτης παραδόσεως και άμφισβήτησαν τόν φαινόμενο τής άποχής από τά μυστήρια ή τής άραιής μετοχής σε αύτά, ή όποία στή σκέψη των υποστηρικτών της έλαβε μάλιστα και τόν ένδυμα του παραδοσιακοῦ. Τόνισαν τή σπουδαιότητα τής συχνής προσελεύσεως στο μυστήριο για τήν τελείωση των πιστών μελών τής Έκκλησίας και έθεσαν τίς βάσεις τής άναγεννήσεως τής όρθοδόξου πνευματικότητας¹²⁰. Μάλιστα κατηγορήθηκαν για προσκόλ-

115. Βλ. ΓΙΩΡΓΗ ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, όπ.π., σσ. 141-144.

116. Φραγγέλιον, σ. 56. Βλ. και Δήλωσις, σ. 7.

117. Δήλωσις, σ. 79.

118. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΛΘ, τ. Ζ', σ. 19.

119. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΛΘ, τ. Η', σ. 82.

120. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις του Άθωνικοῦ και Θρακικοῦ μοναχισμού. Κανονικολειτουργικά θέματα», όπ.π., σ. 84.

ληση σὲ ἀνούσια καὶ μικρά. Ἄδικα βέβαια, γιατί ὁ κύριος σκοπός τους ἦταν ἡ ἀνάδειξη τῆς ὠραιότητος τῆς λειτουργικῆς ἀκριβείας στὴ διαχρο- νία τῆς καὶ ἡ ἔντονη βιωματικὴ μετοχὴ τῶν χριστιανῶν στὴ λατρεία. Ἡ ἀντικανονικὴ καὶ ἀνατρεπτικὴ πράξις τῶν συγχρόνων τους, ποῦ ὡς πρὸς τὴν ἀραιὴ μετάληψις μὲν εἶχε ρίζες τουλάχιστον τριῶν αἰῶνων¹²¹, ὡς πρὸς τὴν ἀντιπαραδοσιακὴ δὲ μεταφορὰ τῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὸ πενθικὸ Σάββατο στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ λίγες δεκαετίες, τοὺς παρῶθησε στὴ γνωστὴ ἀναγεννητικὴ λειτουργικὴ τους παρέμβαση, ἡ ὁποία, ἐπειδὴ ἀμφισβητοῦσε τὶς τυποποιήσεις καὶ τὶς ἀνατροπές, θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν περιρρέουσα τῆς ἐποχῆς ἀντίληψις ὡς «προδοσία» τῆς παραδόσεως. Τελικὰ ἀπειλήθηκαν καὶ μὲ ἐκκλησιαστικὴ καταδίκη, γιατί εἶχαν τὴν τόλμη νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ἀνούσια καὶ ἀπνευμάτιστη προσκόλλησις τῶν ἀντι- πάλων τους στοὺς ἀντιπαραδοσιακοὺς τύπους¹²².

Οἱ Κολλυβάδες, ἀναδιφώντας τὴν πατερικὴ καὶ ἀσκητικὴ παράδο- ση τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐχάρισαν στὴν ἐποχὴ τους καὶ τὸ Γένος φιλοκαλικὴ διέξοδο. Ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὸν Χριστιανισμὸ τῆς ἐπιφάνειας, πρὸς τὴν κωδικοποιημένη προσέλευσις στὴν κοινωνία τρεῖς ἢ τέσσερις φορὲς τὸν χρόνον ἢ μόνον τὸ Πάσχα καὶ πρὸς τὴν κατάλυσις τοῦ ἀναστασίμου καὶ δεσποτικοῦ χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς, μὲ τὴν ἀποδοχὴ νεκρικῶν κατ' αὐτὴν μνημῶν, ἐπέστρεψαν στὸ βάθος καὶ τὸν πυρήνα τῆς ἱερῆς παραδόσεως τῶν ἀγίων πατέρων καὶ δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάστασις τῆς λειτουργικῆς ζωῆς¹²³. Πρότειναν στοὺς πιστοὺς, ἀντὶ τῶν ποικίλων διαφωτισμῶν, ἓνα γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πρό- τυπο, τὸν ὁμολογητὴ καὶ μαρτυρικὸ ἄνθρωπο τῆς θυσιαστικῆς πρὸς τὸν Θεὸ ἀγάπης¹²⁴. Ἄλλὰ καὶ τὸν τύπο «τοῦ λειτουργημένου – τοῦ εὐχαρι-

---

121. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 345.

122. Ὁπ.π., σ. 347. Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Κausοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 26.

123. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΑΗ, *ΛΘ*, τ. Η', σ. 82. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΛΘ*, τ. Ζ', σσ. 12 καὶ 42-43. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λειτουργικὴ Α' Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 33.

124. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ὄπ.π., τ. 1, σ. 418, ὑπο- σημ.: «Ἄς λάβουν παράδειγμα ἀπὸ τὸ διήγημα τοῦτο αἱ τωριναὶ μητέρες τῶν χρι- στιανῶν καὶ ἄς διδάσκουν τὰ τέχνα των, ἔτι νήπια ὄντα, νὰ μένουν στερεὰ εἰς τὴν πί-

στιακοῦ χριστιανοῦ»¹²⁵. Για ὅλη αὐτή τὴν προσφορά βέβαια ἡ σύγχρονη τους εἰρωνική ἀφιλαδελφία τοὺς ὀνόμασε «Κολλυβάδες»¹²⁶, χαρακτηρισμὸς ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχὴ ἦταν κατηγορία καὶ λοιδορία, στὴ συνέχεια ὅμως στὴ συνείδηση τῶν Ὁρθοδόξων ἐσήμαινε καὶ σημαίνει τὸν ἅγιο ἀγωνιστὴ καὶ πρόμαχο τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀκαινοτομήτου ὀρθοδόξου παραδόσεως, τὸν «στοιχοῦντα τῷ κανόνι τῆς παραδεδομένης ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν διδασκαλίας καὶ νομοθεσίας»¹²⁷ καὶ στερρῶς «ἐχόμενον τῆς Ὁρθοδοξίας»¹²⁸.

Οἱ φιλοκαλικοὶ πρόβαλαν μὲ ὀξύνοια πνευματικὴ καὶ μέ βίωμα γνήσιο τὸν ζωντανὸ πλοῦτο τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἔναντι τῆς νοησιαρχίας τῶν διαφωτιστῶν. Συνέπλεξαν τὴν ἀσκητικὴ μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία, ὑπερβαίνοντας τὸν κίνδυνο ὁ ἀδιάκριτος καὶ μονομερῆς ὑπερτονισμὸς τῆς ἀσκήσεως νὰ δρᾷ ἀρνητικὰ πρὸς τὴ ζωντανὴ λατρεία καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ μετοχή. Τὸ κίνημά τους, ὡς κίνημα σύνθεσης θεολογίας, μυσταγωγίας καὶ λατρείας, κίνημα κατ' ἐξοχὴν ἀναμορφωτικό, ἀναγεννητικό, ἡσυχαστικό, φιλοκαλικὸ καὶ λειτουργικό, ὑπῆρξε γιὰ τοὺς δεινοὺς ἐκείνους καιροὺς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ σήμερα μία ἐκ τῶν μεγίστων εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ Ἔθνος, τὸν μοναχισμό καὶ τὴν Ἐκκλησία. Οἱ ἴδιοι ὡς θεοφώτιστα πρόσωπα, πορευόμενα στὸν μαρτυρικὸ δρόμο τῆς ἀγιωσύνης καὶ ἐμφορούμενα ἀπὸ τὸ ἀνακαθαρμέ-

---

στιν καὶ εὐσέβειαν καὶ νὰ ἀγαποῦν ὀλοκαρδίως τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ποιητὴν καὶ πλάστην των. Καί, ἂν τὸ καλέσῃ ὁ καιρὸς καὶ ἡ χρεία, νὰ προτιμοῦν θάνατον καὶ μαρτύριον, παρὰ νὰ ἀρνηθοῦν τὸ τοῦ Χριστοῦ γλυκύτατον ὄνομα». Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Προοίμιον στὸ Νέον Μαρτυρολόγιον* ἐκδιδόμενον στὸν ὀγκώδη *Συναξαριστὴ Νεομαρτύρων (1400-1900 μ.Χ.)*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», ἐπιμελεία ΑΘ. Γ. ΜΑΡΓΑΡΗ, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 17-36. Ἰδιαιτέρα στὴ σ. 34: «Ἀνάμεσα εἰς τὴν βαθεῖαν ταύτην νύκτα καὶ ψυχρότητα τῆς αἰχμαλωσίας, μὲ τὰς ἀκτῖνας τοῦ μαρτυρίου σας, λάμπετε μὲν εἰς τὰς διανοίας τῶν Ὁρθοδόξων τρανώτερον τὸ φῶς τῆς θεογονίας, θερμαίνετε δὲ τὰς καρδίας αὐτῶν εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ ἀγάπην καὶ πίστιν».

125. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Η', σ. 83.

126. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σσ. 26, 69. ΑΘΗΝ. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, ὅπ.π., σ. 58. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, ὅπ.π., σ. 24.

127. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα Ι. Μεγάλῃ Κατῆχησις, ΟΗ'* (ἐπιμελεία ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 296.

128. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΠΗ'*. PG 155, 268C.

νο και γνήσιο ὀρθόδοξο ἦθος τῆς ἀνοθεύτου παραδόσεως, ἔγιναν διδάσκαλοι και ἀνακαινιστὲς τῆς λατρείας, ἀλλὰ και μυσταγωγοὶ τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος τοῦ λαοῦ.

Ἡ λειτουργικὴ τους παραγωγὴ εἶναι ποικίλη και πλούσια. Μελετοῦν, ἐρευνοῦν, ἐρμηνεύουν, ὑπομνηματίζουν τὴ λατρεία, εὐχαριστιολογοῦν και ἀναστασιμολογοῦν παρεμβαίνοντας στὰ δύσκολα και ἀκανθώδη ζητήματα ποὺ ἀνακύπτουν στοὺς χρόνους τῆς ζωῆς τους, ὅπως ἡ συχνότητα συμμετοχῆς στὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας και οἱ ἀναστάσιμες προνομίες τῆς Κυριακῆς ὡς ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ συστηματικὰ παρουσιάζονται στὴν παροῦσα ἐργασία ἀναδεικνύουν τὴ λειτουργικὴ τους θεολογία και καταρρίπτουν παγιωμένους μύθους και ἀντιπαραδοσιακὰς πλάνες. Ἡ ἔνστασή τους εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀνοθεύτου παραδόσεως. Γι' αὐτὸ και ἀπαντοῦν ἐπιστημόνως στὸ ἐρώτημα τί εἶναι ἡ λατρεία, πῶς πρέπει νὰ τελεῖται μὲ τάξη και εὐσχημοσύνη, πῶς μετέχει ὁ ἄνθρωπος βιωματικὰ και ἐνεργὰ στὴν ἀναγεννητικὴ και ἀνακαινιστικὴ τῆς δύναμη. Ἡ ἐπίδραση τῶν Κολλυβάδων στὴ σύγχρονη ἀκαδημαϊκὴ θεολογία και σκέψη εἶναι καίρια και εὐεργετικὴ, ἀφοῦ πλέον οἱ μελετητὲς στὴν πλειονότητά τους εὐχαριστιολογοῦν ὀρθοδόξως και ἐνίστανται παραδοσιακῶς ἐνώπιον τῶν συγχρόνων κινδύνων και προκλήσεων. Πίστη και θεία λατρεία ἀντιδίδουν τὸ περιεχόμενό τους, ἐφόσον ἡ χαρισματικὴ θεολογία ζωογονεῖ και προστατεύει τὴν εὐάρεστη στὸν Θεὸ λατρεία, ἀλλὰ και ἡ γνήσια λειτουργικὴ βίωση και μυστηριακὴ μυσταγωγία προσπηγάζει στὴν Ἐκκλησία τὴν ἀληθὴ τῆς θεολογία. Ἡ διάσπαση αὐτῆς τῆς συζυγίας δημιουργεῖ παρατροπὲς και νοθεύσεις ἐπικίνδυνες.

Ἡ ρευστότητα στὸν εὐρύτερο χῶρον τῶν ἰδεῶν κατὰ τὴν ὑστέρα Τουρκοκρατία, ἀλλὰ και οἱ ἔντονες ζυμώσεις στὰ θεολογικὰ γράμματα και τὶς λειτουργικὰς ἐνασχολήσεις, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ἕνα ὀλόκληρον πλῆθος προβληματισμῶν. Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες ἦταν εὐεργετικὰ παρόντες και σὲ αὐτούς. Τὸ πνευματικὸ τους κίνημα ἔστρεψε ὅλη τὴν προσοχή, τὴν ἐπιμέλεια, τὴν ἔρευνα και τὶς ἐνασχολήσεις του στὴν προσπάθεια νὰ ἐξέλθει τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας και ὁ μοναχικὸς κόσμος ἀπὸ τὸν ζοφερὸ εὐχαριστιακὸ φορμαλισμὸ, ἐπανερχόμενο στὸ κέντρο τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, ποὺ εἶναι ἡ μυστηριακὴ βίωση τῶν ἐνοποιητικῶν και ἀγιαστικῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων. Σήμερα μάλιστα εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανῆς ἡ ἀνάγκη ἀναθέμανσης τῆς λειτουργικῆς τους

διδασκαλίας, καθώς ή ανθρώπινη αδυναμία, ή μείωση τής ευλάβειας, ή σταδιακή παραίτηση τών χριστιανών από τήν ολόθυμη υπακοή στους ιερούς κανόνες, ή επικράτηση ενός νέου ακηδιαστικού φρονήματος, ως πρὸς τὰ λειτουργικά βιώματα καὶ τὰ πνευματικά ἀθλήματα τῆς Ὁρθοδοξίας, δημιουργοῦν παρόμοιους μετὴν ἐποχὴ τῶν πατέρων κινδύνους καὶ προβληματισμούς, ὡς πρὸς τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς νεκρωτικῆς τυποποίησης τῆς ζωογόνου παραδόσεως ἢ μιᾶς τελείας ἀποστροφῆς πρὸς αὐτήν. Ἡ ἀμέλεια, ἡ κοσμικότητα, ἡ προφασιολογικὴ ψευδὴς ευλάβεια, ἡ ἀποχὴ καὶ ἀδιαφορία δραστικὰ μποροῦν νὰ παραχαράξουν ἐκ νέου τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος κλήρου καὶ λαοῦ, μετὰ ἀποτελέσματα ἀπρόβλεπτα.

Ἡ χορεία τῶν φιλοκαλικῶν ἀντιμετωπίζει κατηγορίες καὶ ποικίλες περιφερόμενες ἀντιευχαριστιακὰς ἐνστάσεις ἢ, γιὰ τὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ἀκόμη καὶ πατριαρχικὰς καταδίκες. Τὶς δυσκολίες αὐτὲς ἀντιμετωπίζει μετὰ σύνεση καὶ σοφία, μετὰ διαλεκτικὴ δεινότητα, μετὰ τιμὴ πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμούς, μετὰ εἰρηνοποιὸ διάθεσιν¹²⁹. Ἡ κατοχὴ τῆς πατερικῆς διδασκαλίας καὶ ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως, ὑπὲρ τῆς ὁποίας κυριολεκτικὰ ἀναλώθηκαν, τοὺς ἔτρεψε στὴ φιλόανθρωπη καὶ ἀγαπητικὴ πρὸς τὸ Γένος καὶ τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν διδαχὴ καὶ συγγραφὴ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν προσωπικὴ ἐπιλογή, ἀντὶ τῆς ταπεινόσχημης σιωπῆς, τοῦ δρόμου τῆς θυσιαστικῆς πορείας τῆς μαρτυρίας καὶ τοῦ μαρτυρίου, μέσα στὸ κλίμα τῆς αὐτοπροαίρετης μετοχῆς στὴν περιπέτεια τοῦ Εὐαγγελίου.

Γιὰ τὴ χορεία αὐτὴ τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων τοῦ ἡ' αἰῶνα στὸ Ἅγιον Ὄρος, τοὺς ὁποίους οἱ ἀντίπαλοι ἐν τῷ μέσῳ τῆς περὶ τῶν μνημοσύνων ἔριδας ὀνόμασαν «Κολλυβάδες», πολλὰ ἀπὸ πολλοὺς κατατέθηκαν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ὅσοι ἀσχολήθηκαν ἐπιστημονικὰ ἢ λαϊκώτρως μετὰ τὸ ὀνομαζόμενον «Κίνημα τῶν Κολλυβάδων» ἐπικέντρωσαν τὴ διαπραγματεύσει τους εἴτε στὶς ἱστορικὰς ρίζες ἢ καιρικὰς

---

129. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ, ὅπ.π., σ. 101. Ἐπίσης τὰ ἀκροτελεύτια εἰρηνοποιὰ συμπερασματικὰ κείμενα τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, Ἐν Βόλῳ 1971, σ. 117 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως, ἥτοι ἀπολογία δικαιοσύνης*, Ἐν Βενετίᾳ 1819, σσ. 32-33, 45, 46-48, 56, 91-92, 94. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, ὅπ.π., σ. 331, ὑπόσημ. 2. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις* (βλ. πηγές), σσ. 115-116, 122. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ (Ἄρχιμ.), *Εἰσαγωγή* στὴν ἔκδοσιν τοῦ *Πηδαλίου* ὑπὸ Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. ιθ'-κ'.

ἀφορμήσεις του, είτε στην ἔριδα γιὰ τὰ μνημόσυνα, είτε στην ἀνάλυση τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἔργων μεμονωμένων προσώπων, είτε στην ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Ὅρους καὶ στην ἔξω αὐτοῦ ἐπίδρασή τους, είτε στὶς διάφορες κατοπινές παραφυάδες ἐκ τοῦ διωγμοῦ καὶ τῆς διασπορᾶς τους. Σχεδὸν κανεὶς ὅμως δὲν μελέτησε σὲ βάθος τίς ἐπὶ μέρους πτυχές τῆς πλούσιας διδασκαλίας τους, ὡς πρὸς τὰ «φιλοκαλικά» τους ἐρείσματα, τὴν πνευματικὴ τους ζωὴ καὶ διδασκαλία, τὴν ἐπίδρασή τους στὴ διαμόρφωση ἐνὸς νέου πνεύματος σχετικὰ μὲ τὸ νόημα καὶ τίς προεκτάσεις τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, τίς νομοκανονικὲς τους συγγραφές καὶ τίς λειτουργικὲς τους μελέτες, ὅπου ἀποτυπώνεται πλήρως ἡ λειτουργικὴ γνώση καὶ θεολογία τους.

Πάνω ἀπὸ ὅλα, παρθένο ἔδαφος ἀποτελεῖ ἡ ὁποιαδήποτε συστηματικὴ καὶ εἰς βάθος καὶ πλάτος ἐπιστημονικὴ διερεύνηση τῆς περὶ τῆς ὀρθοδόξου λατρείας διδασκαλίας τους καὶ ἰδιαίτερα περὶ τῶν ἀφορώντων στοὺς δύο βασικοὺς πνευματικοὺς ἄξονες τῶν διαλεκτικῶν καὶ συγγραφικῶν τους ἀγώνων, ποὺ εἶναι ἡ περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ περὶ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς Κυριακῆς ἡμέρας ἀφ' ἐτέρου διδασκαλία τους. Θέματα πραγματικὰ ἀκανθώδη, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σημερινὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν πλατεῖα ἔρευνα καὶ διαπραγματευτικὴ συνέπεια, καθὼς ἀποτελοῦν τὸ κέντρο τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ ἀφοροῦν σὲ ὅλες τίς πτυχές τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς τῶν πιστῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἔρευνα λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὴν κατάσταση τῆς λατρείας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κολλυβάδων, ἀλλὰ διερευνᾷ διεξοδικὰ τὴ σχέση τῆς διδασκαλίας τους μὲ τὴν πρὸ αὐτῶν πατερικὴ παράδοση, σημειώνοντας ἰδιαίτερα τοὺς σημαντικότερους σταθμοὺς καὶ τίς ἐπιφανέστερες προσωπικότητές της. Ἐτσι ἡ ἐπισταμένη ἀναφορὰ στὴν πλούσια ἐκκλησιαστικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀναγκαῖα ἀσφαλιστικὴ δικλεῖδα στὴν ὅλη διαπραγματεύση τῶν ποικίλων σχετικῶν λειτουργικῶν ζητημάτων, γιὰτὶ δίνει τὴ δυνατότητα στὸν μελετητὴ νὰ προχωρήσει στὶς ἀναγκαῖες συγκρίσεις καὶ συνθέσεις καὶ νὰ ἐξαγάγει ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Βαίνει δὲ αὐτὴ ἄλλοτε συνθετικὰ, ἄλλοτε παραγωγικὰ, ἄλλοτε ἐπαγωγικὰ καὶ ἄλλοτε ἀπαγωγικὰ, κατὰ τὴ βάσανο τῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν τεκμηριῶν.

Ἡ παροῦσα ἐργασία μας συναρθρώνεται σὲ δύο μέρη, μετὰ τὴν ἀναγκαῖα Εἰσαγωγή. Στὸ πρῶτο μέρος ἐξετάζεται τὸ θέμα τῆς θείας εὐχαριστίας σὲ τρία κεφάλαια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴ

θεολογία τοῦ μυστηρίου καὶ τὸ δεύτερο στὶς γενικότερες μὲν προϋποθέσεις συμμετοχῆς σὲ αὐτό, ἀλλὰ καὶ στὸ εἰδικότερο ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας, περὶ τοῦ ὁποίου πολὺ συζήτηση γίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα. Στὸ τρίτο ἐκτενὲς κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους διερευνᾶται διεξοδικὰ τὸ πρόβλημα τῆς συχνότητος συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία ἀπὸ τοὺς πιστούς. Ἀνιχνεύεται ἱστορικὰ ἡ ὀρθόδοξη παράδοση μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν ἱερῶν κανόνων, τῆς θείας λατρείας (λειτουργίες, ἀκολουθία μεταλήψεως, σύνδεση μὲ τὰ ὑπόλοιπα μυστήρια), τῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τῶν *Τυπικῶν* καὶ γενικὰ τῆς μοναχικῆς παραδόσεως. Εἰδικὴ ἀναφορά γίνεται σὲ αὐτὰ ταῦτα τὰ εἶδη τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Μετὰ τὴν ἀναγκαίαν ἱστορικὴ συνοπτικὴ ἀνασκόπηση περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συχνότητος μετοχῆς, παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ καὶ διεξοδικὰ ἡ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως καὶ καταγράφεται τὸ σύνολο τῶν ἐνστάσεων τῆς *altera pars*, συνεξεταζόμενο ἀντιπαραβολικὰ μὲ τὰ ἀπαντητικὰ τους ἐπιχειρήματα.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐργασίας μας, κατὰ τὴν ἴδια ἐπιστημονικὴ μέθοδο ἐρεύνης, καταγράφεται ὁ δεύτερος βασικός, μετὰ τὴν εὐχαριστία, ἄξονας τῆς λειτουργικῆς διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων, ἡ Κυριακὴ καὶ τὰ ἀναστάσιμα προνόμιά της. Ἀφοῦ στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀνιχνευθοῦν διεξοδικὰ οἱ βιβλικὲς ἀναφορὲς καὶ τὰ πατερικὰ ἐρμηνεύματα περὶ τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς, ἐξετάζονται στὴ συνέχεια οἱ θέσεις τῶν Κολλυβάδων γιὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου καὶ τὰ γενικότερα προνόμιά της, ἐξαιτίας τοῦ Κυριωνύμου ὑπερτίμου της, στὸ δεύτερο κεφάλαιο. Τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους ἐξειδικεύει τὴν ἔρευνα στὰ εἰδικότερα λειτουργικὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς, ποῦ εἶναι ἡ κατάλυση κατ' αὐτὴν τῆς νηστείας, ἡ ὄρθια στάση προσευχῆς τῶν πιστῶν καὶ ἡ ἀποπομπὴ τῶν γονυκλισιῶν, ἰδιαίτερα ὅμως ὁ ἀποκλεισμός τῶν πενθικῶν καὶ νεκρικῶν μνημῶν, ὅπως εἶναι τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων, ἐξαιτίας τοῦ χαροποιοῦ, ἀναστασίμου καὶ δεσποτικοῦ χαρακτήρα της.

Τὸ ἀκροτελεύτιο τέταρτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους συνθέτει Εὐχαριστία καὶ Κυριακὴ, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ κάθε λειτουργία, ἀλλὰ ἐξαιρέτως ἡ κάθε κυριακάτικη εὐχαριστιακὴ σύναξις εἶναι γεγονός ἐορταστικὸ καὶ πασχάλιο. Ἡ ἐργασία κλείνει μὲ τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα, τὴν καταγραφή τῆς βιβλιογραφίας καὶ τὸν συστηματικὸ ἀλφαβητικὸ λημματικὸ πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τοποθέτηση τῶν ζητημάτων στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μελέτης μας, ἀναφάνηκε ἡ καιριότητα καὶ ἡ σημασία ποὺ προσέλαβαν στὴ λειτουργικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων οἱ δύο σημαντικότεροι ἄξονές της. Ἡ θεία εὐχαριστία, μὲ κεντρικὸ σημεῖο προβληματισμοῦ τῆ συχνότητα συμμετοχῆς σὲ αὐτήν, καὶ οἱ ἀναστάσιμες προνομίες τῆς Κυριακῆς, ὡς ἡμέρας τοῦ Κυρίου, μὲ κεντρικὸ σημεῖο διερεύνησης τὴν ἀπαγόρευση ὑπαρξῆς πενθικῶν ἐκδηλώσεων καὶ μνημῶν κατ' αὐτήν.

Στὸ παρὸν πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς, καταστρωμένο σὲ δύο συντομότερα καὶ ἓνα ἐκτενέστερο κεφάλαια, θὰ γίνῃ προσπάθεια νὰ προσεγγισθοῦν: 1. ἡ γενικὴ περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας θεολογικὴ διδασκαλία τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων, 2. οἱ γενικότερες προϋποθέσεις συμμετοχῆς στὸ μυστήριον, καὶ εἰδικότερα τὸ ζήτημα τῆς προευχαριστιακῆς νηστείας, καὶ 3. ἡ συχνότητα συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία, ὡς κύριο στοιχεῖο τῶν κολλυβαδικῶν προβληματισμῶν καὶ τῶν ἀντικολλυβαδικῶν ἐνστάσεων καὶ ἐπιχειρημάτων, ἐπὶ τῆ βάσει τῆς σεβασμίας ἐπὶ τοῦ ζητήματος εὐχαριστιακῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία καὶ ἐρευνᾶται ἐκτενῶς ὡς τὸ ἀπλανὲς ἐρμηνευτικὸ ὑπόβαθρον κάθε μεταγενέστερης θέσεως ἢ ἀντιλογίας.

Τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, πέρα ἀπὸ τὶς διάσπαρτες ἀναφορὲς στὸν ὄγκο τῶν κολλυβαδικῶν συγγραμμάτων, ἀνιχνεύουμε σχεδὸν συστηματικὰ καταγραφόμενη α) στὸ Γ' κεφάλαιον τοῦ περὶ τῶν μυστηρίων μέρους τῆς

Δογματικῆς τοῦ Ἀθανασίου Παρίου¹, β) στοῦ εἰδικοῦ κεφάλαιο τῆς Ὁμολογίας Πίστεως Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου², καὶ γ) στὴν Ἀντιρρητικὴ ἐπιστολὴ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου³.

Ἡ Ἐκκλησία «σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις»⁴ καὶ διακρατεῖται σὲ ἀπλανῆ ἐνότητα ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ⁵. Ἡ συγκρότησὴ τῆς καὶ ἡ φανέρωσὴ τῆς ἐδράζεται στὴν ἀδιάκοπη μετοχὴ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἐν Χριστῷ σύναξι καὶ ἐν Χριστῷ κοινωνία ὀλοκληρώνουν τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα τῆς Ὁρθοδοξίας σὲ ὅλους τοὺς τόπους καὶ τοὺς καιροὺς τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Ὁ ὅρος «εὐχαριστία» δηλώνει τὶς καθαγιαστικὰς εὐχές⁶, τὴν εὐγνώμονα προσευχὴν τῶν μετασχόντων καὶ μυσταγωγηθέντων πιστῶν⁷ ἢ καὶ ὀλόκληρη τὴν θείαν λειτουργίαν⁸. Ὁμοως

---

1. Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, σσ. 359-374.

2. Ὁμολογία πίστεως, ἤτοι ἀπολογία δικαιοσύνης, Βενετία 1819, σσ. 76-89.

3. Βλ. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ἀνέκδοτος Ἐπιστολὴ ἀντιρρητικὴ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν», στοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998), Πάρος 2000, σσ. 207-244.

4. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ΛΘ', 1. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σ. 190.

5. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΔΑ (Μητροπ. Περγᾶμου), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις 1965 (ἀνατ. 1990). Βλ. καὶ Ἀρχιμ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰσοδικόν. Στοιχεῖα λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος μέσα στὴν Ὁρθόδοξην Ἐκκλησίαν*, Ἁγιον Ὅρος 1974 (ἔ1978).

6. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, βιβλίον 5. PG 7, 1125 B: «Ὅποτε οὖν καὶ τὸ κεκραμμένον ποτήριον καὶ ὁ γεγωνὸς ἄρτος ἐπιδέχεται τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ γίνεται ἡ εὐχαριστία σῶμα Χριστοῦ». Καὶ PG 7, 1028: «ἡμῶν σύμφωνος ἡ γνώμη τῇ εὐχαριστίᾳ καὶ ἡ εὐχαριστία βεβαιοῖ τὴν γνώμην».

7. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία Λειτουργία, Εὐχὴ μετὰ τὸ πάντα μεταλαβεῖν*. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεῖαι Λειτουργίαι* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεύχος Γ'], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 288, ὅπου ἡ παραπάνω εὐχὴ, ἀλλὰ καὶ 62, 142, 206, 351-352, 420-421, 488-489, ὅπου τὰ καταληκτικὰ εὐχαριστήρια κείμενα τῶν σπουδαιότερων ἄλλων ἀρχαίων λειτουργιῶν. Πρβλ. ἐπίσης στοῦ Ὡρολόγιον τὴν ἐπισυναπτόμενην στὴν Ἀκολουθίαν τῆς Μεταλήψεως, Ἀκολουθία τῆς Εὐχαριστίας.

8. Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΜΕΜΑΝ, *Εὐχαριστία*, μετάφρ. ἀπὸ τὰ Ρωσικὰ ἈΝΔΡΕΑΣ καὶ ΜΑΡΙΚΑ ΧΕΛΙΩΤΗ, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1987, σ. 183. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

κατ' ἐξοχήν χρησιμοποιεῖται γὰρ νὰ δηλώσει τὸν καθαγιασμὸ τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, τὴν ἴδια τὴν προσφορὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ὡς καθαγιασμένου ἀληθοῦς σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ζωοποιοῦ μετουσία τους⁹. Τελούμενο ἀδιαλείπτως ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, ὡς ἀνάμνηση τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἐντολή του¹⁰, καὶ ἔχοντας ἐξίλαστική δύναμη καὶ ἁγιαστικὴ χάρη, ἀποτέλεσε τὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας του¹¹. Ὁ ναὸς τῶν χριστιανῶν εἶναι ὁ Κυριακὸς τόπος τοῦ εὐχαριστιακοῦ τρόπου μετοχῆς τους στὸ μυστικὸ δεῖπνο τῆς ἀθανασίας, στὸ πλαίσιο τῆς κοινῆς ὁμοθύμου συνάξεως καὶ λατρείας τῶν ἀναγεννημένων πνευματικῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ¹².

ΚΑΒΑΣΙΑ, ὅπ.π., ΝΓ'. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 250-256. *Διὰ τί εὐχαριστία μόνον καλεῖται ἡ τελετή.*

9. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Σμυρναίους* VII, βλ. στοῦ Β. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, *Οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1953, σ. 210: «Εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ἐπίσης *Διδαχὴ* IX, ὅπ.π., σ. 18: «μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα Κυρίου». Βλ. καὶ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, ὅπ.π., *PG* 7, 1127 A-B: «καὶ προσλαμβάνόμενα τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εὐχαριστία γίνεται, ὅπερ ἐστὶ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ». ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία Α'*, 66. *PG* 6, 428B: «καὶ ἡ τροφὴ αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία», ὅπου οἰκειοῦται κατὰ χάριν ὁ «Θεὸς θεοῖς ἐνούμενος καὶ γνωριζόμενος», κατὰ τὸν ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΘΕΟΛΟΓΟ. *PG* 36, 317C.

10. Πρβλ. *Ματθ.* κς' 26-29. *Μάρκ.* ιδ' 22-25. *Λουκ.* κβ' 15-20. *Ἰωάν.* ς' 47-58. *Α' Κορ.* ια' 23-26.

11. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεῖα ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 32 ἐξ. Βλ. καὶ Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1956, σσ. 344-376. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ*, τ. Γ', ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1979, σσ. 142-238. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ θεολογία Β'.* Ἔκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 3], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 484-489. Ἐνδιαφέρουσες σχετικὲς ιστορικολειτουργικὲς καὶ ιστορικοδογματικὲς ἀναλύσεις βλ. στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ΕΥΑΓΓ. ΖΟΥΜΑ, *Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπικλήσεως*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 50-60. Βλ. καὶ τὴν ἀξιόλογη ἐργασία τοῦ ἀρχιμ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία. Μυστήριον Μυστηρίων*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1994. Ἐπίσης βλ. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, «Εὐχαριστία Θεία», στὴν *ΘΗΕ*, τ. 5, στ. 1119-1131.

12. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ἐκδ. Β. Ρη-

Κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ἡ θεία κοινωνία εἶναι «φρικτὸν μυστήριον»¹³, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸ μέγιστο καὶ ἐπισφραγιστικὸ δῶρημα τοῦ τριπλοῦ καὶ ἐνιαίου μυστηρίου τῆς χριστιανικῆς μυστήσεως. Βαπτισματικὴ ἀναγέννηση καὶ χρισματικὴ σφράγιση ὀλοκληρῶνται καὶ τελειοῦνται μὲ τὴν πρόσκληση στὴν πνευματικὴ Τράπεζα τοῦ Κυρίου καὶ τῆ μετοχῆ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν θείων μυστηρίων¹⁴. Ἡ θεία εὐχαριστία προσφέρεται σὲ κάθε ἐπιτελούμενη ἀπὸ τοὺς πιστοὺς θεία λειτουργία «εἰς δόξαν καὶ αἶνον καὶ ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου», ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν πιστῶς κεκοιμημένων ἀδελφῶν καὶ ὑπὲρ ἁγιασμοῦ τῶν ζώντων, γιὰ τοὺς ὁποίους ἰδιαίτερα «εἶναι ἐν ἀπλῶς συστατικὸν τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς»¹⁵. Τῆ θεία μεταλήψη, ἡ πατερικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, «κατ' ἐξάριτον κοινωνίαν ὀνομάζουσι»¹⁶, διότι, ὀνομαζόμενη ὀλόκληρη ἡ θεία λειτουργία «κοινωνία καὶ σύναξις, σημαίνει ὅτι, διὰ μέσου τῆς μεταλήψεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ὅλοι οἱ πιστοὶ συνάγονται, κοινω-

---

γοπούλου (φωτοαναστατικὴ τῆς ὑπὸ Σωτηρίου Ν. Σχοινᾶ γενομένης τετάρτης ἐκδόσεως), Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 110β, 293α-β, 299α, 303α, 306α, 310α, 316α. Βλ. ἐπίσης καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήναι 1969, σσ. 281-374 καὶ ἰδιαίτερα σσ. 361-367.

13. Βλ. *Ἐπιτομή*, ὅπ.π., σ. 259.

14. Βλ. ὅπ.π., σ. 259: «Ὡσπερ ἐν τῇ φύσει τὸ ἤδη γεννηθὲν καὶ ὑπαρξίν ζωῶν λαβῶν τῆς ἀναλόγου δεῖται τροφῆς, οὕτως ὁ τῆς ἄνωθεν γεννήσεως ἀξιωθεὶς τῆς ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος καὶ σφραγισθεὶς τῷ θείῳ χρίσματι, ἐπομένως, ὡς ἡ θεία διαγορεύει θεσμοθεσία, καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν καλεῖται Τράπεζαν καὶ τῆς οὐρανοῦ μεταλαμβάνει τροφῆς, δηλ. τῶν θείων καὶ φρικτῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἱερὰ παράλληλα. Στοιχεῖον Θ. Τίτλος Δ'.* PG 96, 17B: «Ὡσπερ γυνὴ τὸ τεχθὲν οἰκείῳ τρέφει αἵματι καὶ γάλακτι, οὕτω καὶ ὁ Χριστός, οὗς ἐγέννησεν αὐτός, οἰκείῳ τρέφει διηνεκῶς αἵματι».

15. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ἐκδ. Σ. Σχοινᾶ, Βόλος 1971, σ. 55 καὶ σσ. 19, 88. Βλ. ἐπίσης καὶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Λόγος Δ', κεφ. 3.* PG 73, 585D: «Οὕτω καὶ ὁ διὰ τῆς μεταλήψεως τῆς ἐμῆς σαρκὸς ἐμὲ δεχόμενος ἐν ἑαυτῷ ζήσεται πάντως ὅπως εἰς ἐμὲ μεταστοιχειούμενος, τὸν ζωογονεῖν ἰσχύοντα διὰ τὸ ὡσπερ ἐκ ῥίζης εἶναι τοῦ ζωοποιοῦ, τοῦτ' ἔστι τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς».

16. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιτομή*, ὅπ.π., σ. 259.

νοῦσι καὶ ἐνώνονται μετὸν Χριστόν, καὶ γίνονται μετὰ αὐτὸν ἓνα σῶμα καὶ ἓν πνεῦμα»¹⁷.

Ἄν καὶ ὁ πιστὸς «κοινωνεῖ τῷ δεσπότῃ Χριστῷ» διὰ τῆς χάριτος καὶ ὅλων τῶν ἄλλων μυστηρίων, ὅμως μετὰ τὴν ἐξέχουσα καὶ θεία πνευματικὴ τροφή τῆς εὐχαριστίας «κοινωνεῖ διαφερόντως, ἅτε σώματος καὶ αἵματος μετέχων τεθεωμένων. Ὅθεν καὶ κατ' ἐξοχήν, ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην κοινωνίαν, ἡ μετουσία αὕτη κοινωνία καλεῖται»¹⁸. Ἡ κοινωνία λοιπὸν μετ' ἀλλήλων καὶ μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἐπιτυγχάνεται ἐξαιρέτως μετὰ τὴν χάριν τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα συγκροτεῖται κατ' ἐξοχήν εὐχαριστιακά, ἀφοῦ «τὸ τέλος καὶ τὸ κεφάλαιον ... τῶν ἄλλων ἀπάντων μυστηρίων», ἀλλὰ καὶ ἡ τελείωσή τους εὐρίσκεται στὴ θεοποιὸ μετουσία τῶν ἁγιασμάτων¹⁹.

Ἡ Ἐκκλησία ποιεῖ τὴν ἱεουργία τοῦ θειοτάτου μυστηρίου «καθὼς παρέλαβεν» ἀπὸ τὸν Κύριο καὶ τοὺς ἁγίους ἀποστόλους. Αὐτοὶ τὰ θείως παραδεδομένα «παρέδωκαν ταῖς ἀνά πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ἐκκλησίαις»²⁰. Ἡ ἀρχόμενη ἀπὸ τὸν Κύριο καὶ φθάνουσα ἕως τῆ σύγχρονης ζωῆ τῆς Ἐκκλησίας σεβασμία αὕτη εὐχαριστιακὴ παράδοση ἀντιφέρεται πρὸς τὶς αἰρετικὰ παραχαράξεις, ἀλλοιώσεις καὶ καινοτομίες τῶν ἀρχαίων παρεκκλίσεων, ἀλλὰ κατ' ἐξοχήν καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὶς αὐθαίρετες ἀλλαγὰς Λατίνων καὶ Ἀρμενίων, ὡς πρὸς τὰ εἶδη τῶν δώρων τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο μεταβολῆς καὶ μεταδόσεώς τους²¹. Ἔτσι ὁ προσκομιζόμενος ἄρτος εἶναι ἀνάγκη νὰ κατασκευάζεται

---

17. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 49. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (εἰσαγωγή-κείμενον ἀνέκδοτον-σχόλια ὑπὸ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ἐκδ. Τήνος, Ἀθήναι χ.χ., σ. 69.

18. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 259.

19. Βλ. ὅπ.π., σσ. 259-260. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*. Λόγος Α', 12 καὶ 27. *ΕΠΕ*. *Φιλοκαλία* 22, σσ. 278 καὶ 300. Καὶ Λόγος Δ', 6. *ΕΠΕ*. *Φιλοκαλία* 22, σσ. 416-418, καὶ Λόγος Δ', 11, ὅπ.π., σ. 426. Βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, Γ', α'. *ΕΠΕ* 3, σ. 364. Ἐπίσης ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΠΒ'*. PG 155, 512D.

20. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 360. Πρβλ. καὶ Α' Κορ. ια' 23-26.

21. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 360-361, ὑποσ. 2: «Πολλὰ καὶ παρανομῶσι παῖδες Λατίνων ἐν τῷδε τῷ θειοτάτῳ μυστηρίῳ, ἐξαιρέτως δὲ τὰ τρία ταῦτα. Α'. ὅτι ἄζυμα εἰσάγουσιν, ἀντὶ ἐνζύμων. Β'. ὅτι καὶ τὸν ἁγιασμὸν τῶν προκειμένων, οὐ διὰ

μόνο από καθαρό σιτάρι και όχι από άλλους σπόρους ή καρπούς της γης, αλλά και να είναι ξζάπαντος ένζυμος και ποτέ άζυμος. Συμβολικά ο άζυμος άρτος αναλογεῖ με τὸ νεκρὸ σῶμα, ὁ δὲ ένζυμος με τὸ ζωντανὸ και ἔμφυχο και σῶο και ὀλόκληρο και ἄρτιο και έννοο σῶμα²², ὁποῖο ἦταν και τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος «ζῶν, μετὰ ψυχῆς δηλονότι τῆς λογικῆς, προσηνέχθη εἰς θυσίαν»²³ ὑπὲρ τοῦ κόσμου και τοῦ ανθρώπου. Τὰ άζυμα λοιπὸν ἀπορρίπτει παντελῶς ἡ Ὅρθόδοξος Ἐκκλησία, τὰ ἀποπέμπει στοὺς Ἰουδαίους και τοὺς Ἀπολιναριστὲς («οἰκείως», λέγει ὁ Πάριος, «εἰς τοὺς Ἀπολιναριστάς· ἐφρόνουν γὰρ ἐκεῖνοι σάρκα άνευ ψυχῆς λογικῆς άνειληφέναι τὸν Κύριον») και φυλάττουσα τὴν ἀκριβεία τῆς παραδόσεως «ἄρτω χρῆται ένζύμω» στὴν προσφορὰ τῆς εὐχαριστίας²⁴.

τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὑπὸ τῶν ιερέων, ἀλλὰ διὰ τῶν Κυριακῶν λογίων τοῦ λάβετε, φάγετε κ.τ. γίνεσθαι δοξάζουσι, ἃ διηγηματικῶς παρὰ τοῦ ιερέως λέγεται. Γ'. ὅτι και τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου τοῖς λαϊκοῖς οὐ μεταδιδόασι. Ὑπὲρ τούτων, ἡ μάλλον εἰπεῖν κατὰ τῶν ἀσεβῶν τούτων παρανομιῶν, ἄριστα και σοφώτατα και ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἔγραψεν ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Εὐστράτιος Ἀργέντης ὁ Χῖτος, άνηρ εὐσεβέστατος και τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἐμπειρότατος, και ταῦτα τὴν τέχνην ἱατρὸς ὢν. Φέρει δὲ ἡ βίβλος ἐπιγραφὴν *Κατὰ άζύμων και άξιον φέρειν ταύτην πάντα εὐσεβῆ, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο πολῦτιμον ἐγκόλπιον*. Βλ. και BERNARD LEIB, *Deux inédits byzantins sur les azymes au début du XIIe siècle* [Orientalia Christiana, 9 Aprile-Iunio 1924], Ρώμη 1924.

22. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων και μυστηρίων*. PG 140, 420C.

23. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 361.

24. Ὅπ.π., σ. 361. Βλ. και ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. Κ'*. *τίνα εἰς ἃ καινοτομοῦσι Λατῖνοι*. PG 155, 101C: «Και οὐδὲ τὴν ἱερουργίαν οὔτοι ἀμώμητον, ἀλλὰ παρὰ τὴν παράδοσιν ἐνεργοῦσι, προηγουμένως μὲν δι' άζύμων. Και Ἰουδαῖοι μὲν προσέφερον άζυμα και δι' άζύμων ἐώρταζον· ἡμῖν δὲ τὰ πάντα καινὰ και τέλειος ἄρτος προσάγεσθαι παραδέδοται. Ἐπει και ὁ τῆς ζωῆς ἄρτος τέλειος ἡμῖν χορηγεῖται, ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐνωθεὶς ἡμῶν τῷ φουράματι, τέλειος ὢν Θεὸς και τέλειος γενομένος ἄνθρωπος». Βλ. και *Διάλογος, κεφ. ΠΗ'*. PG 155, 268B-C: «Λοιπὸν ἔχου τῶν τῆς ὀρθοδοξίας και μὴ νεκρὰ και ἄψυχα πρόσφερε, μηδὲ ἐγκαινίζει τὰ τῶν Ἰουδαίων, μηδὲ τὸν νόμον εἶσαγε, μηδὲ ἐν άζύμοις ἐόρταζε». Ἐπίσης *Διάλογος, κεφ. ΠΘ'*. *Κατὰ Λατίνων άζυμα προσφερόντων*. PG 155, 268C-D. Βλ. περὶ άζύμων και ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, PG 26, 1328. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, PG 95, 388 ἐξ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Σύμμικτα. Περὶ τῆς θείας κοινωνίας και περὶ ένζύμων ἡ άζύμων*. PG 99, 1719ἐξ.

Πλατύνοντας την αναφορά στον ἄρτο τῆς εὐχαριστίας, ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης λέγει ὅτι «πᾶσα ἡ τοῦ Χριστοῦ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία δι' ἐνζύμου ἄρτου ἐκτελεῖ τὸ μυστήριον»²⁵. Ἔτσι ἀπ' ἀρχῆς παρέλαβε καὶ τὴν παράδοση αὐτὴ κρατεῖ χωρὶς ταλαντεύσεις, γιατί καὶ στὴ διδασκαλία τῶν πατέρων καὶ στὴ λειτουργικὴ πράξη «εἶναι ἀποβεβλημένα τὰ ἄζυμα ἀπὸ τὰ μυστήρια τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τὰ δὲ ἐνζυμα μόνον εἶναι δεκτὰ εἰς αὐτήν»²⁶. Ἀναφερόμενος ἐπίσης στὴν ἐρμηνεία τοῦ ο' (70) ἀποστολικοῦ κανόνα, ὁ ὁποῖος προβλέπει τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἀζύμων, ἐλέγχει μετ' ἐπιτάσεως τὴ Δυτικὴ καινοτομία· «Ἐντεῦθεν γίνεται φανερὸν πόσον ἀξιοκατάκριτοι εἰσὶν οἱ Λατῖνοι, οἱ καινοτομήσαντες τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ εἰσάξαντες ἐν αὐτῶ τὰ Ἰουδαϊκὰ ἄζυμα. Ὅτι δὲ καινοτομία ἐστὶ τὰ ἄζυμα πρόδηλον. Ἀπὸ γὰρ Χριστοῦ, ἕως τοῦ ἀνγ' (1053) ἔτους, δι' ἐνζύμου ἄρτου ἐλειτούργει ἡ τῶν Δυτικῶν Ἐκκλησία· κατὰ τὸ ἔτος γὰρ τοῦτο Λέων ὁ ἕννατος πρῶτος ἐφευρετὴς τῶν ἀζύμων ἐγένετο. Ψευδέστατον δὲ ἀπεδείχθη τὸ παρὰ τῶν Λατίνων προτεινόμενον, ὅτι ὁ Κύριος ἐτέλεσε τὸν μυστικὸν δεῖπνον δι' ἀζύμου ἄρτου»²⁷.

---

25. Βλ. *Ἐορτοδρόμιον. Ἦτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἁσματικoὺς κανόνας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἐορτῶν*, τ. Β', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 168-169.

26. Ὁπ.π., σ. 169, ὑποσημ. 48.

27. Βλ. *Πηδάλιον τῆς νοητῆς Νηὸς τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι 1970, σ. 96, ὑποσημ. 1. Στὴν ὑποσημείωση αὐτῇ, καθὼς καὶ στὸ *Ἐορτοδρόμιον*, ὁπ.π., σ. 169, παρατίθενται μαρτυρίες σχετικὲς τῶν Νικολάου Ὑδροῦντος, Γεωργίου Κερκύρας, Ἰωάννου Ἱεροσολύμων, Εὐστρατίου Ἀργέντη, Δοσιθέου Ἱεροσολύμων καὶ Νικολάου Βούλγαρι, ὡς ἀσχοληθέντων καὶ συγγραφάντων περὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀζύμων. Γενικότερη ἀναφορὰ βλ. στοῦ ἈΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία 1872 (= ἐκδ. Νότη Καραβία, Ἀθῆναι χ.χ.). Βλ. ἀναφορὰ καὶ στοῦ Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Ἄζυμα». *ΘΗΕ*, τ. 1, στ. 487-488. Σχετικὴ ἀναφορὰ βλ. καὶ στῶν V. LAURENT et J. DARROUZÈS, *Dossier Crec de l'union de Lyon (1273-1277)*, [Archives de l'Orient Chrétien, 16], ἐκδ. Institut Français d'Études Byzantines, Παρίσι 1976, σσ. 566-567. Βλ. καὶ Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἄζύμων ζήτημα». *ΘΗΕ*, τ. 1, στ. 488-489. Καὶ πλείονα στὴ μελέτῃ τοῦ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δεῖπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας*, Ἀθῆναι 1961. Τα θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ

Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες εἶχαν πλήρη γνώση καὶ καλὴ ἐνημέρωση, γιὰ ὅλα τὰ ἀφορῶντα στὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας ζητήματα, τὰ ὁποῖα ὡς αἰρέσεις, παρεκκλίσεις ἢ καινοτομίες παρεισέφρησαν στὴν ἀπλανὴ πορεία τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ στὴν περὶ τῶν μυστηρίων διδασκαλία τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας. Ἡ θέση τους λοιπὸν ἔναντι τῶν παραχαρακτικῶν αὐτῶν τολμημάτων ὑπῆρξε καὶ αὐστηρὴ καὶ καθαρὴ, στοιχοῦσα στὴν ἴδια τὴν ἐπίσημη ἀντιμετώπιση καὶ διευθέτησή τους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Στὸ πλαίσιο τῶν προβληματισμῶν αὐτῶν ἐντάσσεται καὶ ἡ, παρὰ τὴν παράδοση, χρῆση ἀκράτου οἴνου στὴ θεία κοινωνία ἀπὸ τοὺς Ἀρμενίους. Ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς τῆς ἀπαρχῆς καὶ ἐξῆς ἡ Ἐκκλησία, ἀκολουθοῦσα τὴ διήγηση τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ὅτι ἐκ τῆς λογχονύκτου πλευρᾶς τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ «ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ»²⁸, προσφέρει τὸ μυστήριον μιγνύουσα στὸ ἅγιον ποτήριον οἶνον καὶ ὕδωρ. Τὴν κεκραμένη αὐτὴ προσφορὰ τοῦ οἴνου μεθ' ὕδατος καὶ τὴν ἐνωσὴ τους στὸ ποτήριον τῆς θείας κοινωνίας παραδίδουν «ὁμοῦ πάντες οἱ ἀρχαιότατοι τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι», ἀλλὰ καὶ τὰ σεβάσματα κείμενα τῶν ἀρχαίων ἀναφορῶν²⁹. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Παρίου, οἱ Ἀρμένιοι ἔσφαλαν στὸ θέμα αὐτὸ στηριζόμενοι στὸν προφασιστικὰ προβαλλόμενον φόβον Νεστοριανικῆς κακοδοξίας³⁰, περιέπεσαν ὅμως σὲ μονοφυστικὴ πλάνη³¹. Εἶναι δὲ ἀξιοπαρατήρητο στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ

ἀδιέξοδα ἀπὸ τὴ χρῆση τῶν ἀζύμων στὴ λατινικὴ λατρεία ἀνιχνεύονται καὶ σὲ σχετικὸ κείμενον τῆς *Sacra Congregatio pro cultu divino, Institutio generalis Missalis Romani* (26-3-1970). Στὸ *Missale Romanum, editio typica altera, Typis polyglottis Vaticanis* 1975, κεφ. VI, σσ. 281-283.

28. Ἰωάν. ιθ' 34.

29. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Ἐπιτομή, ὅπ.π., σ. 361. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Διάλογος, κεφ. ζΓ'. PG 155, 277B-C. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, Ἐμμετρὴ ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας, στὸ *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), σ. 4.

30. Ὁπ.π., σσ. 361-362: «οὐκ οἶδ' ὅπως τὸν ἄλογον τοῦτον φόβον προβαλλόμενοι ὁ γὰρ Νεστόριος εἰς δύο ὑποστάσεις, εἴτουν πρόσωπα, τὸν ἕνα διήρει Υἱόν, οὗτοι δὲ ἀντὶ προσώπου τὸ ὕδωρ λαμβάνοντες καὶ ὡς Νεστοριανὸν ἀποβάλλοντες φρόνημα, εἰς τὴν ἀντικειμένην κατηνέχθησαν δυσέβειαν τῆς μιᾶς φύσεως, τὸν οἶνον ἀντὶ τῆς θείας ἡγούμενοι φύσεως, ὅθεν δὴ καὶ μονοφυσῖται καὶ θεοπασχῖται ἐκλήθησαν· ἀρχαιοτέρα δὲ τούτων πολλῶ ὑπῆρξεν αἵρεσις ἄλλη ἢ τῶν Ὑδροπαραστατῶν καλουμένων, οἱ τὸν οἶνον ὡς κακὸν ἡγούμενοι ὕδατι μόνῳ ἐχρῶντο ἐν τοῖς θείοις μυστηρίοις».

31. Ὁπ.π., σ. 362. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Διάλογος, κεφ. ζΓ'. PG 155, 276B-D.

πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ σημασία ποῦ ἔχει ἡ λατρεία γιὰ τὴν πίστη. Μία παρέκκλιση στὴν ἐπιτέλεση τῆς λειτουργίας, ὡς πρὸς τὸν τρόπο προσφορᾶς τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, γίνεται στὴν περίπτωσή μας ὑπόβαθρο κακοδοξίας. Πίστη καὶ λατρεία εὐρίσκονται σὲ σχέση ἀντιδόσεως. Ἡ ἀληθὴς θεολογία ζωογονεῖ καὶ περιφυλάσσει τὴν εὐάρεστη στὸν Θεὸ λατρεία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπαραχάρακτη λειτουργικὴ βίωση καὶ μυστηριακὴ μυσταγωγία προσπηγάζει στὴν Ἐκκλησίᾳ νάματα θεῖα ἀληθοῦς θεολογίας καὶ χαρισματικῆς θεογνωσίας. Ὅταν διασαλεύεται ἡ ἀρραγῆς αὐτὴ συζυγία, ἡ θεολογία καὶ ἡ λατρεία ὀδηγοῦνται στὶς παρατροπές τῶν ἄκρων τῆς πλάνης³².

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἔσφαλαν καὶ οἱ Λατίνοι προσφέροντες κυκλοτερὴ ἄζυμα, καθὼς τὸ κυκλικὸ σχῆμα συμβολίζει «τὸ τῆς θεότητος ἄπειρον καὶ ἀπερίγραπτον»³³. Στὴν ὀρθόδοξη ὁμως λειτουργικὴ παράδοση ὁ συμβολισμὸς ἐκφράζει τὸν ρεαλισμὸ καί, γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἐξάγεται ἐκ τῆς κυκλοτεροῦς προσφορᾶς τοῦ ἐνζύμου ἄρτου, ποῦ συμβολίζει «τὸν ὑπέραγνον γύρον τῆς παρθενικῆς γαστρὸς» καὶ εἶναι τὸ περιέχον, τὸ περιεχόμενον «ἐν τετραγώνου σχήματι, ἐπιγραφὴν διὰ σφραγίδος φέρον τὸ Ἰησοῦς Χριστὸς Νικᾶ», διότι ὁ Χριστὸς «περιγραπτὸς προῆλθε, κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, ὁ τῇ φύσει τῆς θεότητος ἀπερίγραπτος. Καὶ τοῦτο ἄρα δηλοῖ ἡ ἐκ τοῦ μεσαιτάτου τοῦ ἄρτου ἐξαγομένη σφραγίς, ὅτι ἐκ τῆς ἡμετέρας φύσεως ὁ Θεὸς Λόγος προελήλυθε σάρκα πε-

---

32. Βλ. παράλληλες θέσεις στοῦ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ (Πρωτοπρεσβυτέρου), «Συμμεῶν Θεσσαλονίκης. Περὶ τοῦ βίου τῶν συγγραμμάτων καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ», στὰ *Πρακτικὰ Λειτουργικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ θαυματουργοῦ (15-9-81)*, Ἰ. Μ. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 49. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὕπ.π., PG 155, 276D-277A: «Λοιπὸν ὀφείλει μὲν εἶναι καὶ ὁ οἶνος, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕδωρ σὺν αὐτῷ, ἐπειδὴ καὶ ἄμφω ἐκ τῆς θείας ἐβρύησαν πλευρᾶς. Ἄλλ' αἱ παρατροπαὶ τοῦ ἀπατεῶνος πολλοὺς ἀπεπλάνησαν τῆς εὐθείας. Ἡμεῖς δὲ τὴν βασιλικὴν ὁδὸν τρέχοντες, ὡσπερ αἶμα καὶ ὕδωρ ἐκ τῆς πλευρᾶς ἐδιδάχθημεν τῆς ζωοποιοῦ ἀποβρέεσαι, οὕτω καὶ οἶνον σὺν ὕδατι τῷ ποτηρίῳ εἰσάγομεν· καὶ τῇ ἀγίᾳ Τριάδι μετὰ τοῦ ἐνζύμου ἄρτου προσφέρομεν, ὡς καὶ παρελάβομεν παρὰ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῶν πατέρων ἡμῶν. Καὶ ὁ μὲν ἄρτος ἐνζυμος ἄνωθεν ἡμῖν οὕτω παρεδόθη προσάγεσθαι· καὶ αἱ ἱεραὶ εὐχαὶ μαρτυροῦσι καὶ ἡ πάλαι παράδοσις καὶ συνήθεια· καὶ τὸ ποτήριον δέ, οἶνος καὶ ὕδωρ».

33. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὕπ.π., σ. 362.

ριγραπτήν λογικῇ ψυχῇ ἠνωμένην προσειληφώς»³⁴. Εἶναι φανερό τὸ πόσο συγκλονιστικὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ λειτουργικὸ σύμβολο ἐκφράζει τὶς θεολογικὰς ἀλήθειαις στὶς εὐχαριστιακὰς αὐτὰς θέσεις τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, οἱ ὁποῖοι εὐστοχα ἀναδιατυπώνουν τὶς λειτουργικὰς ἐρμηνεῖαις τοῦ μεγίστου τῶν λατρευτῶν ἀγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης³⁵. Ἔτσι «ἐν συμβόλοις καὶ ἀληθείαις» προετοιμαζόμενη ἡ ἀγία πρόθεσις τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων καὶ πλαισιούμενη πρὸ τοῦ ἀγιασμοῦ τῶν μυστηρίων ἀπὸ ἄσματα καὶ ἀναγνώσεις, διδασχὰς καὶ μυσταγωγίας, ἀπολύσεις ἀμυήτων καὶ προτροπὰς πρὸς τοὺς παραμένοντες βαπτισμένους πιστοὺς, προσκομίζεται καὶ μετακομίζεται διὰ τῆς μεγάλης εἰσόδου³⁶ στὴν ἱερὰ Τράπεζα τῆς σωτηρίου θυσίας τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ τελειωθεῖ καὶ νὰ γίνῃ σῶμα καὶ αἷμα του. Τὸ κεκαλυμμένο σύμβολο πρόκειται πλέον ὡς ἀλήθεια καὶ σωστικὴ πραγματικότητα. Ἡ πορεία ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶ πρὸς τὸν τάφο προεικονίζει τὴ δόξα τοῦ ἀναστημένου Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν τελείωσι καὶ τὴν ἱερουργία τοῦ ἀναστασίμου ὑπαρξιακοῦ δοξασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος θὰ μετᾶσχει στὴν πασχάλια μετουσία τῆς ζωῆς καὶ τῆς θεώσεως³⁷.

Μὲ θαυμάσια μυσταγωγικὴ σύνοψη, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἐπεξηγεῖ τὴν προτροπὴ τῆς ὁμολογίας τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἀπὸ τοὺς ἐνω-

---

34. Ὁπ.π.

35. Βλ. *Διάλογος, κεφ. ΠΔ'. Περὶ τῶν ἐν τῇ προσκομιδῇ τελουμένων. ΠΕ'. Τί σημαίνει ὁ ἐν τῇ προθέσει ἅγιος δίσκος καὶ τὰ λοιπά. ΠΖ'. Διατί ἔνζυμος προσφέρεται ἄρτος. ΠΖ'. Διατί τετραμερὴς ὁ προσφερόμενος εἰς ἱερουργίαν ἄρτος. ΠΗ'. Ὅτι οὐκ ὀρθῶς κἀν τούτῳ ποιῶσι Λατῖνοι, ἄζυμά τε καὶ κυκλοειδῆ ταῦτα προσφέροντες· σεσάρκωται γὰρ ὁ Χριστός· τὸ σῶμα δὲ ἐκ στοιχείων. PG 155, 264B-268C. Βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΥΡΑΤΣΟΥ (Μητροπ. Δράμας), *Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Δύση. Ἡ λατινικὴ ἐκκλησία καὶ οἱ καινοτομίαι τῆς (Διατριβὴ ἐπὶ διδασκατορία)*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 84-89, 89-95, 132-139, ὅπου συναφεῖς ἀναφορὰς στὸ σύνολο τῶν εὐχαριστιολογικῶν προβληματισμῶν τῶν Κολλυβάδων πατέρων.*

36. Περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, τοῦ θεολογικοῦ νοήματος, τῆς λιτανευτικῆς τάξεως καὶ τῶν ποικίλων συμβολισμῶν τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, καθὼς καὶ τῶν ἀναπαραστάσεων τῆς στῆ χριστιανικῆ τέχνη, βλ. στοῦ ROBERT TAFT, *The Great Entrance* [Orientalia Christiana Analecta, 200], Ρώμη 1978. Βλ. ἐπίσης στῆ διδασκατορικὴ διατριβὴ τοῦ ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλῃ Εἰσόδος στὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997.

37. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 363-364.

μένους και ὁμοιοῦντες μετόχους τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως, ὡς συναγωνιστὲς στὸ ἄθλημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης, χωρὶς τὴν προπαιδεία τῶν ὁποίων «οὐ θέμις τῶν φρικτῶν μυστηρίων μετασχεῖν»³⁸. Ἡ ἀκολουθοῦσα εὐχὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, «ἥτις καὶ ἰδιαίτερον εὐχαριστία λέγεται», ἐξυμνεῖ τὶς θεϊκὲς εὐεργεσίες πρὸς τὸν ἄνθρωπο, περιγράφει τὴν πορεία τῆς σωστικῆς οἰκονομίας τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ, τὴ μυστικὴ καὶ ζωοδοτικὴ τραπεζοφορία τοῦ δεῖπνου τῆς Βασιλείας, τὴ θεωτικὴ κοινωνία τῶν ἁγιασμάτων, τὴ δεσποτικὴ προσταγὴ τῆς ἀδιαλείπτου ἀγαπητικῆς ἀναμνήσεως. Ἔτσι πεπαιδευμένη ἢ σύναξη τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἐκπληρώνει διὰ τοῦ ἱερέως τὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου, ἰκετεύει τὴν κατάπεμψη τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ πάντας «καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα» τῆς κοινωνίας καὶ σφραγίζει τρεῖς ἐπ' αὐτὰ τοὺς θεῖους λόγους τῆς μεταβολῆς καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ τους³⁹. «Καὶ τούτων ῥηθέντων», λέγει ὁ Πάριος, χαράσσοντας γραμμὲς ὑψηλῆς λειτουργικῆς καὶ εὐχαριστιακῆς θεολογίας, «θαῦμα γίνεται, ὑπὲρ πᾶν θαῦμα πᾶσαν ὑπερβαῖνον ἔννοιαν καὶ κατάληψιν, πίστει δὲ μόνῃ καταλαμβανόμενον καὶ ὁμολογούμενον⁴⁰. Ὁ γὰρ ἄρτος οὐκ ἔτι ἄρτος, ἀλλ' εἰς σῶμα Χριστοῦ ἀληθῶς καὶ κυρίως μεταβέβηται. Ὁ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ οἶνος οὐκ ἔτι οἶνος, ἀλλὰ κυρίως καὶ ἀληθῶς αἷμα Χριστοῦ γέγονε. Σῶζονται δὲ μόνα, κατ' οἰκονομίαν ἄρρητον, τὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου συμβεβηκότα, κρύφιον ἔχοντα τὸ ὑποκείμενον τὴν οὐσίαν τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος⁴¹. Ὀντως μέγας ὁ Κύριος καὶ θαυμαστά αὐτοῦ τὰ ἔργα καὶ

38. Ὁπ.π., σ. 364.

39. Ὁπ.π., σσ. 365-366.

40. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλίον Δ', Πζ'.* Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων. PG 94, 1141A: «Καὶ νῦν ἐρωτᾶς· πῶς ὁ ἄρτος γίνεται σῶμα Χριστοῦ καὶ ὁ οἶνος καὶ τὸ ὕδωρ αἷμα Χριστοῦ. Λέγω σοι καὶ γὰρ· Πνεῦμα ἅγιον ἐπιφοιτᾷ καὶ ταῦτα ποιεῖ τὰ ὑπὲρ λόγον καὶ ἔννοιαν».

41. Πρβλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιῤῥητικὴ ...* (βλ. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, Ὁπ.π. στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 3), σ. 243: «πάσχει δὲ ταῦτα κατὰ μόνα τὰ συμβεβηκότα τοῦ ἄρτου, ἅπερ ἐστὶν ἡ ἕκτασις, ἡ γεῦσις, τὸ χρῶμα, ἡ τοῦ ἄρτου εὐωδία, ἅτινα οἰκονομικῶς ἢ θεία παντοδυναμία διαφυλάττει δι' ἡμᾶς μὴ δυναμένουσ ὄραν τε καὶ ἐσθίειν σάρκα ἀπλῶς». Βλ. ἐπίσης ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Δ'.* PG 33, 1097: «Αὐτοῦ ἀποφνηαμένου καὶ εἰπόντος περὶ τοῦ ἄρτου· Τοῦτό μού ἐστι τὸ σῶμα, τίς τολμήσει ἀμφιβάλλειν λοιπόν; Καὶ αὐτοῦ βεβαιωσαμένου

ἐξάισια. Τίς οἶδεν ἢ τίς ἤκουσεν, οὐσίαν ἄνευ συμβεβηκότων, ἢ συμβεβηκότα ἄνευ οὐσίας; Ἐπὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων μυστηρίων ἀπάντων, ἀγιαστικῆς χάριτος μόνον γίνεται μέτοχος ἢ προχειρισθεῖσα ὕλη, ἐνταῦθα δὲ μεταβολὴ οὐσίας εἰς οὐσίαν γίνεται, ἢ δὴ καὶ προσφυστάτα μετουσίωσις λέγεται»⁴².

Ἡ ἄμεση ἐναλλαγὴ τῶν ὄρων «μεταβολὴ» καὶ «μετουσίωσις» σημαίνει ὅτι στοὺς Κολλυβάδες ἔχουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς ὀρθόδοξη ἔννοια τῆς πραγματικῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἂν καὶ ὁ δεύτερος, προερχόμενος ἀπὸ τὸν δυτικὸ σχολαστικισμό, φέρει περιεχόμενο ἀριστοτελικῶν κατηγορημάτων περὶ συμβεβηκότων καὶ οὐσίας, καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὴν περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ὀρθόδοξη διδασκαλία. Ὁ διὰ τῆς μεταβολῆς καθαγιασμός τῶν δώρων, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη εὐχαριστιολογία, πραγματοποιεῖται δι' ὅλης μὲν τῆς καθαγιαστικῆς τοῦ μυστηρίου εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπ' αὐτά. Ἡ ἄκτιστη δωρεὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀντιδίδεται σὲ ἀπάντηση προσευχητικοῦ αἰτήματος τῆς συνάξεως καὶ ὄχι μαγικά, κατὰ τὴν ἐκφώνηση δηλαδὴ μιᾶς τυπικῆς φράσεως (formula)⁴³.

καὶ εἰρηκός: *Τοῦτό μού ἐστι τὸ αἷμα, τίς ἐνδοιάσει ποτὲ λέγων μὴ εἶναι αὐτοῦ τὸ αἷμα;*». Καὶ ὅπ.π., 1104: «ταῦτα μαθὼν καὶ πληροφορηθεὶς ὡς ὁ φαινόμενος ἄρτος οὐκ ἄρτος ἐστίν, εἰ καὶ τῇ γεύσει αἰσθητός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ· καὶ ὁ φαινόμενος οἶνος οὐκ οἶνός ἐστιν, εἰ καὶ ἡ γεῦσις τοῦτο βούλεται, ἀλλὰ αἷμα Χριστοῦ». Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε'*. PG 33, 1124B-C: «Μετὰ ταῦτα ἄκουε τοῦ φάλλοντος μετὰ μέλους θείου προτρεπομένου ὑμᾶς εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ λέγοντος: *Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστός ὁ Κύριος*. Μὴ τῷ λάρυγγι τῷ σωματικῷ ἐπιτρέπητε τὸ κριτικόν· οὐχί, ἀλλὰ τῇ ἀνενδοιάστῳ πίστει. Γευόμενοι γὰρ οὐκ ἄρτου καὶ οἴνου κελεύονται γεύσασθαι, ἀλλὰ ἀντιτύπου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ».

42. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιτομὴ ...*, ὅπ.π., σσ. 366-368. Περὶ τῶν «συμβεβηκότων» στὴν εὐχαριστία βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σημεῖωμα ἀντιβῆρικόν ...*, στοῦ Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ΙΗ' αἰῶνα στὸν ἐλληνικὸν χῶρον μέσα ἀπὸ τῆ χειρόγραφου παράδοσης*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 74, στίχ. 120-123.

43. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Ὁ καθαγιασμός τῶν δώρων τῆς θείας Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 1968 [²1999, Λειτουργικὰ Βλατάδων, 3], σ. 254. Γὰρ περισσότερα καὶ ἐξειδικευμένα περὶ τοῦ θέματος βλ. στοῦ Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, *Ἡ περὶ μετουσίωσεως (transsubstantiatio) εὐχαριστιακῆ*

Τὰ προκείμενα μεταβάλλονται σὲ αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὅμως ὁ τρόπος τῆς μεταβολῆς, ὅπως καὶ στὴ σάρκωση τοῦ Θεοῦ Λόγου⁴⁴, παραμένει ἀκατάληπτος. Τὸ ὑπὲρ φύσιν καὶ λόγον θαῦμα, ποῦ συντελεῖται στὴν ἀγιοπνευματικὴ τελείωση τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, δὲν κατανοεῖται παρὰ μόνο μὲ τὴν πίστη⁴⁵, ἀπὸ τὶς πρώϊμες ἤδη ἀπαρχές τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν θεολογικῶν ἀποτυπώσεων⁴⁶ μέχρι καὶ σήμερα. Ἡ θεία αὐτὴ ἐν τῷ μυστηρίῳ πραγματικότητα ἐκφράζεται στὴν πατερικὴ παράδοση μὲ διάφορους ὅρους, ὅπως «εὐλογία»⁴⁷, «ἀγιασμός»⁴⁸,

---

ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, Ἀθήναι 1977.

44. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΩΝΗΣ, *Πρὸς τοὺς διστάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱεροουργούμενος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἔστι σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 135, 513A. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλίον Δ', Πς'*. *Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων*. PG 94, 1140C. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἀντιβήρησις δευτέρα*. PG 100, 336C: «ὡς γὰρ ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου τὴν σάρκα διὰ τοῦ Πνεύματος ἁγίου ἐαυτῷ ὑπεστήσατο». ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ, *Ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ῥημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχῆς καὶ εὐλογίας τοῦ ἱερέως δύναμι τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. PG 160, 1085A: «αὕτη γὰρ (ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος) καὶ ἐν τῇ μήτρᾳ τῆς Παρθένου τὴν θεοφόρον ἐκείνην συνεστήσατο σάρκα». Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 362.

45. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 94, 1145A: «εἰ δὲ τὸν τρόπον ἐπιζητεῖς, πῶς γίνεται, ἀρκεῖ σοι ἀκοῦσαι ὅτι διὰ Πνεύματος ἁγίου».

46. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία Α'*. PG 6, 428C-429A: «Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ ὡς κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι».

47. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεῖαι Λειτουργίαι* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεύχ. Γ'], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 271α καὶ 60.

48. Ὅπ.π. ἀκριβῶς καὶ σσ. 54, 123, 478, 480. Βλ. καὶ ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε'*. PG 33, 1113C-1116A. ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ, ὅπ.π., PG 160, 1080 κ.ἄ.

«ἀνάδειξις»⁴⁹, «ἀπόφανσις»⁵⁰, «τελείωσις»⁵¹, «ἐπιδημία»⁵², «σύζευξις»⁵³, «ἔμμιξις»⁵⁴, «ποίησις»⁵⁵, «μεταποίησις»⁵⁶, «μετασκευή»⁵⁷, «μεταρρύ-

49. Ὅρος ταυτόσημος ἐννοιολογικά μὲ τὸν ἀκολουθοῦντα «ἀπόφανσις», πού σημαίνει μεταβολή σὲ κάτι πού πῶς πρὶν δὲν ὑπῆρχε. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), ὅπ.π., σ. 92, σημ. 23. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 271: «καὶ εὐλογῆσαι αὐτὰ καὶ ἀγιάσαι καὶ ἀναδείξαι», ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς μεταβολῆς τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου.

50. Ἐκ τοῦ «ἀποφάνω». Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 344: «ὅπως ἀποφῆνη τὸν ἄρτον τοῦτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου». ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Fragmenta*. PG 7, 1253: «ἐκκαλοῦμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπως ἀποφῆνη τὴν θυσίαν ταύτην ...».

51. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 60, 480. Καὶ ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ, ὅπ.π., PG 160, 1085Α. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 436Β ἐξ.

52. «Ἐπιδημία» ὀνομαζόταν ἡ ἔλευση καὶ ἐγκαθίδρυση τοῦ πολιτικοῦ κυβερνήτη στὴν Ἀλεξάνδρεια. «Ἐπιδημία» Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους ὀνομάσθηκε καὶ ἡ ἔνωση τοῦ Θεοῦ Λόγου μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση, δηλαδὴ ἡ σάρκωση. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), ὅπ.π., σ. 81. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Sacramentary of Serapion*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 125, ὅπου καὶ ἡ *Εὐχὴ προσφόρου Σαραπίωνος Ἐπισκόπου*: «Ἐπιδημησάτω, Θεὲ τῆς ἀληθείας, ὁ ἅγιός σου Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ ἄρτος σῶμα τοῦ Λόγου, καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας». Ὅπως στὴ θεία σάρκωση, ἔτσι καὶ κατὰ τὸν καθαγιασμό «καταβαίνει ὁ Λόγος εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον καὶ γίνεται αὐτοῦ σῶμα», βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Fragmenta διάφορα*. PG 26, 1325C.

53. Βλ. ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, *Διάλεξις πρὸς Ἀχμέτ τὸν Σαρακηνόν, ἀποδεικνύουσα τὸν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἱεουργούμενον ἄρτον καὶ οἶνον, σῶμα καὶ αἷμα ἀληθινόν καὶ ὀλόκληρον εἶναι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 120, 829B: «Τούτοις τοίνυν, τῷ ἄρτῳ φημί καὶ τῷ οἴνῳ καὶ ὕδατι, ἡμῖν ἐθισθεῖσι συζεύξας ὁ Κύριος τὴν αὐτοῦ θεότητα ...».

54. Βλ. ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἀγίας εὐχαριστίας*. PG 86Π, 2393: «ἐμμίξας ἑαυτὸν τῷ ἀντιτύπῳ ... μερίζεται γὰρ ἀμερίστως ἐν ἅπασιν, διὰ τὴν ἔμμιξιν».

55. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 271β, 123 καὶ 54. Καὶ ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, ὅπ.π., PG 120, 822 ἐξ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ὅπ.π., PG 33, 1113C-1116A.

56. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 94, 1145. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὅπ.π., PG 98, 436B. ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ, ὅπ.π., PG 160, 1080A, 1085A. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαιώδης, Περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων*. PG 140, 453A. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 4, στίχος 36.

57. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Βίος Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ*. PG 96, 1032A:

θμισις»⁵⁸ καὶ «μεταβολή»⁵⁹. Μὲ ὅλους τοὺς ὅρους αὐτούς, ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἀγιασμὸ τῶν δώρων τῆς εὐχαριστίας, σκοποθετεῖται ἡ ἀνάδειξη καὶ ὁ τονισμὸς τῆς πραγματικότητας στὴν ὁποία αὐτὰ μεταβάλλονται: αὐτὰ εἶναι πλέον σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Στηριζόμενοι οἱ πατέρες στὴν ἀγιογραφικὴ θεμελίωση, ποὺ ἀναλύουμε στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ ἀκολουθοῦντος τρίτου κεφαλαίου, προβάλλουν τὴν ἀναμφίβολη πίστη γιὰ τὴν τελεία μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ κεκραμένου οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Ἡ πίστη αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας προέρχεται ἀπὸ τὴν αὐτοαλήθεια τοῦ Χριστοῦ καί, γιὰ τὸν λόγο αὐτό, κάθε ἀμφιβολία εἶναι περιττὴ⁶⁰.

Ἡ μακρὰ ἀναφορὰ στὴν εὐχαριστιακὴ ὀρολογία τῶν πατέρων σκοπὸ εἶχε νὰ ἀναδείξει τὸ γεγονὸς ὅτι, ἂν καὶ ὁ δυτικῆς προελεύσεως ὅρος «μετουσίωσις» παρεισέφρησε ὄψιμα στὰ ὀρθόδοξα κείμενα καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες, ποτὲ δὲν ἐρμηνεύθηκε ἀριστοτελικὰ καὶ σχολαστικά, κατὰ τὴν ἐκτραπεῖσα ἀπὸ τῆς παραδόσεως θέσεως τῶν Δυτικῶν. Οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ δέχονται μὲν τὴ μεταβολὴ τῶν δώρων σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ὅμως προσπαθοῦν σχολαστικά νὰ τὴν περιγράψουν καὶ μὲ λογικὰ κατηγορήματα νὰ διεισδύσουν στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ συντελεῖται. Ἡ θεωρία τῆς «μετουσίωσεως» (transsubstantiatio) διατυπώνεται ἀπὸ τὴ Λατινικὴ εὐχαριστιολογία, ἡ ὁποία ἀσπάζεται τὴ διδασκαλία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη τὴν προερχόμενη

«Αὐτὸς οὖν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ... ποιεῖ καὶ μετασκευάζει διὰ τῆς θείας ἐνεργείας τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον τῆς προσφορᾶς σῶμα αὐτοῦ καὶ αἷμα».

58. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλία ... εἰς τὴν παράδοσιν τῶν μυστηρίων ... Τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης Πέμπτης*. PG 49, 380: «Τοῦτο τὸ ῥῆμα μεταρρυθμίζει τὰ προκείμενα».

59. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 271β: «μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ» ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Ἱ. Χρυσοστόμου. Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεϊαν λειτουργίαν*, ΛΓ'. ΕΠΕ, *Φιλοκαλία* 22, σ. 168. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε'*. PG 33, 1113C-1116A. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΩΝΗΣ, ὅπ.π., PG 135, 513A. ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, ὅπ.π., PG 120, 822 ἐξ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΒΟΥΚΑΡΑ, *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις θεολογικαί*. PG 97, 1553B. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὅπ.π., PG 98, 437A. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*. PG 87 III, 3984D. ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ, ὅπ.π., PG 160, 1080 κ.ἄ.

60. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Δ'*. PG 33, 1097A. ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, ὅπ.π., PG 120, 822 ἐξ.

ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Τὰ πράγματα, κατὰ ταῦτα, ἔχουν ὕλη («συμβεβηκότα») καὶ εἶδος («οὐσία»)⁶¹. Ἡ οὐσία, ἀναφερόμενη στὴν ἐσωτερικὴ σύσταση καὶ ποιότητα τῶν πραγμάτων, δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ τὴν κατ' αἴσθησιν ἐμπειρία. Τὰ «συμβεβηκότα» ὅμως ἀντιστοιχοῦν στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ τὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα, τὴν ποσότητα, τὴ γεύση κ.λπ.⁶². Κατὰ τὴ μεταβολὴ λοιπὸν τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ σχολαστικὴ ἀντίληψη, «μεταποιεῖται» τὸ εἶδος, δηλαδὴ ἡ ἀόρατὴ «οὐσία», ἐνῶ ἡ ὕλη, δηλαδὴ τὰ ἐμφανῆ «συμβεβηκότα», παραμένουν ἀναλλοίωτα. Ἔτσι ἔχουμε κατὰ τὴν ὕλη ἄρτο καὶ οἶνο, ἐνῶ κατὰ τὴν οὐσία σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Οἱ διαχωρισμοὶ αὐτοὶ βέβαια μπορεῖ νὰ γίνονται δεκτοὶ ἀπὸ τὴ λογοκρατικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξὴ παράδοση, ἡ ὁποία «σιωπῆ τιμᾶν μεμάθηκε τὸ μυστήριον».

Συγγραφεῖς καὶ σύνοδοι, μετὰ τὴν ἄλωση, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν προσωπικότητα Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, χρησιμοποιοῦν τοὺς δυτικούς σχολαστικούς ὄρους (οἱ ὁποῖοι ἄρχισαν ἤδη νὰ γίνονται γνωστοὶ) σχεδὸν ἀβασάνιστα⁶³. Ὁ ἴδιος ὁ Γεν-

---

61. Βλ. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 3], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 487. Περισσότερα βλ. Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, «Σύντομος ἀνασκόπησις τῆς περὶ μετουσίωσεως διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας», *Κληρονομία IB'* (τεῦχ. 2, Δεκέμβριος 1980), σσ. 283-328.

62. Δ. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ, *Δυτικὴ Θεολογία καὶ Πνευματικότητα* (Σημειώσεις πανεπιστημιακῶν παραδόσεων), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 53. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 362 καὶ ἰδιαίτερα σσ. 367-368, ὅπου εἶναι φανερό ὅτι, ἐρμηνευόμενος ὁ ὄρος «μετουσίωσις» ὀρθοδόξως, θεωρεῖ τὰ «συμβεβηκότα» καταργούμενα ἀπὸ τὸ θαῦμα τῆς τελείας μεταβολῆς: «ὁ γὰρ ἄρτος οὐκ ἔτι ἄρτος ... ὁ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ οἶνος οὐκ ἔτι οἶνος ... τίς οἶδεν ἢ τίς ἤκουσεν οὐσίαν ἄνευ συμβεβηκότων ἢ συμβεβηκότα ἄνευ οὐσίας;».

63. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει π.χ. σύνοδος τοῦ 1691 θεωρεῖ τὴ λέξη «μετουσίωσις» ταυτόσημη μὲ τὸν ὄρο «μεταβολή», ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι προέρχεται ἀπὸ γνησίους ὀρθοδόξους διδασκάλους, «ὡς πάρεστιν ἰδεῖν ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων ἐκείνου τοῦ ὑπερασπιστοῦ τῆς εὐσεβείας κυρ Γενναδίου ...», τὴ χρησιμοποιεῖ ἐναντίον αἰρετικῶν πού ἀπέρριπταν τὴν οὐσιώδη καὶ πραγματικὴ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ καὶ ἀποδέχεται «μήτε ἄλλοτρίαν εἶναι, μήτε ἑτεροδίδακτον, μήτε εἰσφρήσασαν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν κακοδόξως ἔκ τινων ἑτεροδόξων, ἀλλ' οἰκειάν καὶ γνησίαν τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς διδασκαλίας» (βλ. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1960,

νάδιος βέβαια χρησιμοποιεῖ τὰ σχολαστικά κατηγορήματα σχεδὸν ἀμφίλογα, ἀνάμεσα δηλαδή στὴν ἄκριτη ἀποδοχὴ τους, κατὰ τὸν τρόπο ἑρμηνείας τῶν Δυτικῶν, ἢ τὴν ἐγνωσμένη χρήση τῆς τρέχουσας θεολογικῆς ὀρολογίας, ἐπενδεδυμένης ὅμως καὶ νοηματοδοτημένης μὲ καθαρὰ στοιχεῖα ὀρθοδόξου θεολογίας⁶⁴. Οἱ Κολλυβάδες πατέρες ἐπηρεάζονται καὶ αὐτοί, χρησιμοποιώντας τὸν ὄρο «μετουσίωσις» ποῦ

σσ. 780-781). Τὰ ἴδια ἀποδέχονται καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Πατριάρχων τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τοὺς Ἀγγλικανούς Ἐκκλησιαστικούς (1716/25), ὅπου καταγράφονται τὰ ἑξῆς: «ὁ ἄρτος τῆς προθέσεως μετουσιούται εἰς αὐτὸ τὸ τίμιον καὶ πανακήρατον τοῦ Κυρίου σῶμα» καὶ «ὁ ἄρτος τῆς προθέσεως ... μεταβάλλεται εἰς σῶμα Χριστοῦ ... μενόντων μόνων τῶν συμβεβηκότων ἀμεταβλήτων, ἀγιαζομένων ὅμως καὶ αὐτῶν, ἄρτου δὲ οὐσίας οὐκέτι οὐσης ὑπ' ἐκεῖνα τὰ συμβεβηκότα, σώματος δὲ ἀληθοῦς τοῦ Κυρίου, ἅτε δὴ τῆς οὐσίας τοῦ ἄρτου μεταβληθείσης εἰς αὐτὸ τὸ ἐν οὐρανοῖς ἰδρυμένον τοῦ Χριστοῦ σῶμα» (βλ. Ι. ΚΑΡΜΠΡΗ, ὅπ.π., σ. 813).

64. Βλ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ, Ὁμιλία περὶ τοῦ μυστηριώδους σώματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. PG 160, 360. 372. 377: «... ἐνταῦθα (τὸ θαῦμα) ποιεῖ μὲν σῶμα τὸν ἄρτον, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα χωρὶς τῶν αὐτῶν πρεπόντων συμβεβηκότων καὶ τὰ τοῦ ἄρτου συμβεβηκότα χωρὶς τῆς αὐτοῖς προεπουσίωσις οὐσίας διαφυλάττει καὶ οὐσίαν ἄλλοις συμβεβηκόσι συμπεφυκυῖαν συνάπτει μετὰ συμβεβηκότων ἄλλη προσηκόντων οὐσία». Ἄλλου δέ: «καὶ βεβαίως καὶ ἀναμφισβήτητως πιστεύομεν ὅσα περὶ τούτου τοῦ μυστηρίου ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία διδάσκει, ἢ μήτηρ ἡμῶν τοῦτ' ἔστιν ἐν τῷ μυστικῷ τούτῳ σώματι αὐτὸν εἶναι τὸν Χριστὸν ὑπὸ τοῖς συμβεβηκόσι τοῦ ἄρτου συγκαλυπτόμενον» («τὰ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου συμβεβηκότα κρύφιον ἔχοντα τὸ ὑποκείμενον τὴν οὐσίαν τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος», γράφει προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Γεννάδιο ὁ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, ὅπ.π., σ. 367). «Καὶ ὀλόκληρον εἶναι αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν ἐκ τῆς μακαρίας Παρθένου γεγεννημένον, τὸν ἐπὶ σταυροῦ τότε, τὸν ἐν οὐρανῷ νῦν». Καὶ ἀλλαχοῦ: «ἐν δὲ τούτῳ τῷ μυστηρίῳ τὸ κτίσμα πρὸς τὸν κτίστην μεταποιεῖται, διὰ μέσου τοῦ σώματος, καὶ ἡ προῦφαστῶσα τοῦ ἄρτου οὐσία σῶμα Χριστοῦ γίνεται· καὶ ἡ μὲν οὐσία τοῦ ἄρτου μεταβάλλεται, ἵνα ἐν ἡμῖν τὸ μυστήριον ἐνεργῇ καὶ συσσωμῶς ἡμᾶς ποιῇ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ δὲ ἕξωθεν διάθεσις τοῦ ἄρτου μένει πάλιν ἢ αὐτῇ, συγκαλύπτουσα τὴν οὐσίαν τοῦ σώματος, ἵνα μηδεὶς ἰλιγγῶς ἡμᾶς κατασχῶν ἀπαγάγῃ τῆς μεταλήψεως». Παρόμοια ἀμφίλογη ἀναφορὰ βλ. στοῦ ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Ὁμολογία. Ὁρος ΙΖ' (τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις συνόδου τοῦ 1672), ὅπως τὴν ἐκδίδει ὁ Ι. Ε. ΜΕΣΣΟΛΩΡΑΣ, Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Α', Ἀθήναι 1883, σ. 117 ἐξ: «Ἐτι μετὰ τὸν ἀγιασμόν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου οὐκ ἔτι μένει τὴν οὐσίαν τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου, ἀλλ' αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου ἐν τῷ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἶδει καὶ τόπῳ, ταῦτ' ἐπείν ὑπὸ τοῖς τοῦ ἄρτου συμβεβηκόσι». Λίγο παραπάνω συμπαραθέτει ὡς συνωνύμους τοὺς ὄρους «μεταβάλλεσθαι», «μετουσιῶσθαι», «μεταποιεῖσθαι», «μεταρρυθμίζεσθαι».

ἦταν ἤδη γνωστὸς δύο αἰῶνες περίπου πρὸ τῆς ἐποχῆς τους, ὅμως τὸν ἐρμηνεύουν ὀρθοδόξως ὡς πραγματικὴ καὶ τελεία «μεταβολή» τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων σὲ αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου⁶⁵. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε δὲ παράλληλο παράδειγμα, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴ χρήση τοῦ ὅρου «ικανοποιήσις» ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη, ὁ ὁποῖος σὲ καμμία ἀπολύτως περίπτωση δὲν τοῦ προσδίδει τὸ περιεχόμενο τῆς δυτικῆς αἰρετικῆς ἀντιλήψεως, ἀλλὰ ἀντίθετα τὸν ταυτίζει μὲ τὴν ἀπολύτως ὀρθόδοξη ἔννοια τῆς πνευματικῆς ἐπιτιμίας καὶ παιδαγωγικῆς θεραπείας τῶν ἐξομολογουμένων ἀπὸ μέρους τοῦ πνευματικοῦ τους πατρὸς⁶⁶.

---

65. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 368: «ἐνταῦθα δὲ μεταβολὴ οὐσίας εἰς οὐσίαν γίνεται, ἢ δὴ καὶ προσφυστάτα μετουσίωσις λέγεται». Καθαρὲς θέσεις γιὰ μεταβολὴ σὲ πραγματικὸ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ τῶν δώρων, χωρὶς τὴν ἐλάχιστη σχολαστικὴ ἀναφορὰ βλ. στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σσ. 78-81. Γιὰ τὸ πόσο ἡ λέξις «μετουσίωσις» ἔτεινε νὰ ἐπικρατήσῃ, καὶ μάλιστα μὲ ὑπὲρ αὐτῆς προτροπὲς καὶ παρεμβάσεις, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν *Ὁμολογία πίστεως* τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τοῦ 1727, ποὺ προηγεῖται τῶν Κολλυβάδων. Ἐκεῖ, χωρὶς νὰ γίνεται διάκριση οὐσίας καὶ συμβεβηκότων, ὁμολογεῖται ἡ ἀληθινὴ καὶ πραγματικὴ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, τῆς ὁποίας «παραστατικὴν καὶ ἀκριβέστατα ἐμφατικὴν καὶ σημαντικὴν ὁμολογεῖν ὀφείλουσι καὶ ἀποδέχεσθαι οἱ πιστοὶ τὴν λέξιν τῆς μετουσιώσεως, ἣν καὶ ἡ καθόλου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ὡς προσφυστάτα (τὴν λέξιν «προσφυστάτα» βλέπε χρησιμοποιούμενη ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο στὴν ἀρχὴ τῆς παρουσίας ὑποσημειώσεως) παραστατικὴν τοῦ μυστηρίου τούτου κέχρηται καὶ ἀποδέχεται» (βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, ὅπ.π., σ. 866). Προσπάθεια σαφοῦς ὀρθοδόξου νοσηματοδότησεως τοῦ ὅρου καὶ ἀντιμετωπίσεως προτεσταντικῶν ἐκτροπῶν βλ. στοῦ ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Ὁμολογία. Ὁρος ΙΖ'*, ὅπ.π.: «Ἐπι τῇ “μετουσίωσις” λέξει οὐ τὸν τρόπον πιστεύομεν δηλοῦσθαι, καθ' ὃν ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποιῶνται εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου· τοῦτο γὰρ ἄληπτον πάντη καὶ ἀδύνατον, πλὴν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῖς πιστεύουσιν ἀμάθειαν ἅμα καὶ ἀσέβειαν ἐπιφέρει, ἀλλ' ὅτι ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, μετὰ τὸν ἁγιασμόν, οὐ τυπικῶς οὐδ' εἰκονικῶς, οὐδὲ χάριτι ὑπερβαλλούση, οὐδὲ τῇ κοινωνίᾳ ἢ τῇ παρουσίᾳ τῆς θεότητος μόνης τοῦ μονογενοῦς μεταβάλλεται εἰς τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, οὐδὲ συμβεβηκός τι τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἰς συμβεβηκός τι μεταποιεῖται, ἀλλ' ἀληθῶς καὶ πραγματικῶς καὶ οὐσιωδῶς γίνεται ὁ μὲν ἄρτος αὐτὸ τὸ ἀληθές τοῦ Κυρίου σῶμα, ὁ δ' οἶνος αὐτὸ τοῦ Κυρίου αἷμα». Ὅτι «μεταβολή» ὁ ὀρθόδοξος κατ' ἐξοχὴν ὅρος βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεϊαν λειτουργίαν, ΛΑ' ΕΠΕ Φιλοκαλία* 22, σ. 158.

66. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ζήτημα στὴν ὑπ' ἀριθμ. 830 ὑποσημείωση τοῦ τρίτου ἐκτενοῦς κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους, ὅπου ἀναφαίνεται ἡ ὀρθόδοξη νοσηματοδότηση τοῦ ὅρου ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες.

Σύμφωνα με την προηγηθεῖσα ἀνάλυση, νομίζουμε ὅτι ὁ ὄρος «μετουσίωσις», πού γιά πρώτη φορά χρησιμοποιεῖ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος (καί σχεδὸν πυκνὰ πολλοὶ μετὰ ἀπὸ αὐτόν), προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ ἀριστοτελικὰ φιλοσοφικὰ κατηγορήματα καὶ τὴ θεολογικὴ ἐπεξεργασία τῆς σύγχρονης του σχολαστικῆς διδασκαλίας, δὲν ἔχει θέση στὴν ὀρθόδοξη εὐχαριστιολογικὴ παράδοση. «Ἡ μήτηρ ἡμῶν ... τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία» δὲν διδάσκει πουθενὰ σχολαστικούς λογοκρατικούς χωρισμοὺς γιὰ οὐσίες καὶ συμβεβηκότα, ἀλλὰ πάντα γιὰ πραγματικὴ μεταβολὴ τῶν τιμιῶν δώρων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ σύνοδος τοῦ 1691 ὑπερασπίζεται τὸν δυτικῆς προελεύσεως ὄρο στηριζόμενη μόνο στὸν Γεννάδιο Σχολάριο, χωρὶς ἄλλα τεκμήρια γνησίων ὀρθοδόξων πατέρων καὶ διδασκάλων. Στὸ πλαίσιο αὐτό, κατανοώντας βέβαια τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὴν προοπτικὴ συνδιαλλαγῆς μετὰ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ, καθὼς καὶ τὴ διαφαινόμενη παραχώρηση σὲ ὀρισμένα θέματα, ὅπως τὸ ἐξεταζόμενο, ἀδυνατοῦμε νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴ λέξη «μετουσίωσις» ὡς μὴ «ἄλλοτρίαν καὶ ἑτεροδίδακτον».

Πέραν λοιπὸν τῶν δυτικῶν ὀρθολογιστικῶν καὶ σχολαστικῶν προσεγγίσεων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγίων μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, παντελῶς ἀγνώστων στὴν ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ προσαρμόζονται λογοκρατικὰ στὰ μέτρα τοῦ ἀνθρώπου ἀκόμη καὶ αὐτὰ πού ὡς «ὑπὲρ λόγον» τὸν ὑπερβαίνουν, πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ὅτι τὰ προκείμενα δῶρα τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν πιστῶν εἶναι τὸ πραγματικὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ παραμένει ἡ θεόδοτη χαρισματικὴ πίστη⁶⁷. Ἡ σημασία τῆς θέσεως αὐτῆς φαίνεται ἀκόμη περισσότερο, ἂν συνειδητοποιήσουμε τὶς ἄκρες ἐκτροπὲς τῆς προτεσταντικῆς εὐχαριστιολογίας, πού κατέληξε νὰ ἀποδέχεται μόνο τὴν πραγματικὴ παρουσία τοῦ Κυρίου σὺν τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ κατὰ τὴν ὥρα τῆς μεταλήψεως⁶⁸ ἢ ὅτι ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος εἶναι μόνο αἰσθητὲς εἰκόνες καὶ σύμβολα τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ⁶⁹ ἢ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι παρὼν στὴν εὐχαριστία μόνο μετὰ τὴ

67. Βλ. ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 78. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, Α'. ΕΠΕ Φιλοκαλία* 22, σσ. 40-42. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐρμηνεία, πη'.* PG 155, 737B.

68. Βλ. Δ. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ, ὅπ.π., σ. 55. Ἡ θέση εἶναι τοῦ Λουθήρου.

69. Ὅπ.π. Ἡ θέση ἀνήκει στοὺς ἀναμορφωτὲς καὶ τὸν Ζβίγγλιο.

ζωοποιό του δύναμη που μεταδίδεται στους πιστούς⁷⁰ ή ότι τὰ δῶρα εἶναι φιλά τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Κυρίου σύμβολα ἢ ἀποτελοῦν παροδικές τελετές τῆς πρώτης Ἐκκλησίας⁷¹.

Ἔτσι τὰ τίμια δῶρα ἀποφιλώνονται παντελῶς ἀνορθόδοξα καὶ ὡς ἀπλές ἀπεικονίσεις δὲν ἐγγίζουσι ὑπαρξιακὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ μόνο συναισθηματικὰ τὸν προσεγγίζουσι. Ἀκόμη καὶ ὅταν γίνονται ἀποδεκτὰ ὡς μυστήριον, ἐξαιτίας τῶν ἐκτραπεισῶν τῆς παραδόσεως προϋποθέσεων, ἀναιρεῖται ἡ ἀποδοχή, ἀφοῦ συγχέεται ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ μὲ τις ἄκτιστες ἐνέργειές του καὶ στὸ ἀνακύπτει ἀδιέξοδος προσπάθει νὰ δώσει λύση, μὲ σχολαστικὰ φιλοσοφήματα, ἡ ὑπερεκτιμώμενη λογικὴ καὶ ἡ ἀσταθῆς φαντασία τοῦ κάθε ἐνὸς αὐθαιρέτως δογματίζοντος, παρὰ τὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνενδοίαστη διαχρονικὰ ἡ πίστις ὅτι τὰ καθγιασμένα δῶρα, κατὰ τὴν ἄκτιστη ἐνέργεια τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, στὰ ὁποῖα μετέχουσι οἱ πιστοὶ μὲ τὴν θείαν μετάληψιν⁷². Αὐτὴ δὲ ἡ μετουσία καὶ ἡ ἔνωση δὲν εἶναι οὔτε νοερή, οὔτε ἐγκεφαλικὴ, οὔτε φαντασιακὴ, οὔτε ἐνοραματικὴ, οὔτε μιὰ ὁποιαδήποτε, διὰ τῶν δυνατοτήτων τοῦ νοῦ, μυστηριώδους θέασης τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ὀντολογικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ, σωματοειδῆς καὶ πνευματικὴ, περιγραφτὴ καὶ ἀπερίγραφτῃ, πραγματικὴ πάντως ἔνωση καὶ σύγκραση μὲ τὸ «σχηματόγραφτον» σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ⁷³.

---

70. Βλ. Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 336. Ἡ θέσις εἶναι τοῦ Καλβίνου.

71. Ὁπ.π., σ. 338. Ἄναφορὰ στὴν εὐχαριστία θέσις τῶν Προτεσταντῶν, ὅτι «εἰς ἀνάμνησιν ἀπλῶς τοῦ μυστικοῦ δείπνου γίνεται ἡ θεία μυσταγωγία», βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν χριστιανῶν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 411α-β.

72. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Δ΄*. PG 33, 1101A: «Μὴ πρόσχε οὖν ὡς φιλοῖς τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ· σῶμα γὰρ καὶ αἷμα Χριστοῦ κατὰ τὴν δεσποτικὴν τυγχάνει ἀπόφασιν. Εἰ γὰρ καὶ ἡ αἴσθησις σοι τοῦτο ὑποβάλλει, ἀλλ' ἡ πίστις σε βεβαιούτω. Μὴ ἀπὸ τῆς γεύσεως κρίνης τὸ πρᾶγμα· ἀλλ' ἀπὸ τῆς πίστεως πληροφοροῦ ἀνενδοιάστως, σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ καταξιωθεῖς» καὶ Ε΄. PG 33, 1124B: «μὴ τῷ λάρυγγι τῷ σωματικῷ ἐπιτρέπητε τὸ κριτικόν· οὐχί, ἀλλὰ τῇ ἀνενδοιάστῳ πίστει». Βλ. καὶ ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, ὅπ.π., PG 120, 822 ἐξ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σσ. 80 καὶ 81.

73. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἰαμβοί*. PG 99, 1792C:

Ἐπανερχόμενοι στήν εὐχαριστιακή διδασκαλία Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφερθοῦμε καί σέ ἄλλο ζήτημα λειτουργικῆς θεολογίας, πού διαφοροποιεῖ τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή ἀπό τή λατινική Δύση. «Περὶ τῆς τῶν ἁγίων δώρων τελειώσεως», σημειώνει χαρακτηριστικὰ, «πρὸς τοὺς Λατίνους διαφερόμεθα. Οἱ μὲν γὰρ φρονοῦσι καὶ λέγουσιν ὅτι, διὰ τῶν κυριακῶν λόγων τοῦ λάβετε, φάγετε... καὶ τοῦ πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες καὶ τῶν ἐξῆς, τελειοῦνται τὰ προκειμένα. Ἡμεῖς δὲ φαμέν ὅτι διὰ τῶν τοῦ ἱερέως δεήσεων, ἃς καὶ θείας ἐπικλήσεις φαμέν, ὡσπερ δὴ καὶ τὰ ἄλλα μυστήρια ἅπαντα διὰ τῶν θείων ἐπικλήσεων ἀγιάζονται»⁷⁴. Τὴν ἄτοπη αὐτή, θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ, θέση τῶν Λατίνων ἀνέτρεψε διὰ πολλῶν τεκμηρίων ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός⁷⁵, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ διεξέρχεται τὶς ἐπικλήσεις τῶν ἀρχαίων ἀναφορῶν τῆς Ἐκκλησίας συμπεραίνει ὅτι «οὐδενὶ τούτων εὐρομεν ὑπ' αὐτῶν τῶν δεσποτικῶν ῥημάτων καὶ μόνον ἀγιάζεσθαι καὶ τελειοῦσθαι τὸ τῆς εὐχαριστίας δῶρον καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ δεσποτικὸν σῶμα καὶ αἷμα μεταποιεῖσθαι»⁷⁶. Οἱ λόγοι τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου ἐκφωνοῦνται «διηγηματικῶς» καὶ «πρὸς τὴν μνήμην τοῦ τότε πραχθέντος». Τὰ προκειμένα ὁμῶς «εἰς τὴν μεταβολὴν» δῶρα ἀγιά-

---

«Εἰ σῶμα Χριστοῦ λαμβάνομεν μὲν ἐσθίειν,
 Τούτου πίνοντες αἷμα τὸ ζωφόρον·
 Πῶς οὐκ ἂν αὐτὸν δεῖξωμεν γεγραμμένον,
 Οὐ καὶ τὸ σῶμα σχηματόγραφτον πέλει;
 Ὡς μὲν γὰρ ἀπλοῦς, οὐ περιγραφὴν ἔχει.
 Θεὸς γὰρ ἐστὶ παντὸς ἕξωθεν τόπου.
 Ὡς ἐνδυθεὶς δὲ τὴν καθ' ἡμᾶς οὐσίαν,
 Ἄνθρωπός ἐστι, συνθέσει γεγραμμένος,
 Ἐχων ἀφύρτως θάτερον κατ' οὐσίαν,
 Ὑποστάσει μιᾶ τε συντεθειμένος».

74. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 336-337. ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὰς ΙΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυφέλη», Θεσσαλονίκη³ 1989, σ. 532, ὑπόσημ. 193.

75. Ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ῥημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχῆς καὶ εὐλογίας τοῦ ἱερέως δυνάμει τοῦ ἁγίου Πνεύματος. PG 160, 1080 ἐξ.

76. Βλ. ὅπ.π., PG 160, 1080Α.

ζονται με την εὐχή και εὐλογία τοῦ ἱερέως, «ἐνεργεία» τῆς δυνάμεως και τῆς χάριτος τοῦ ἐπικαλουμένου ἁγίου Πνεύματος⁷⁷.

Κατὰ τὴν ἐπιτέλεση «τοῦ τῆς συνάξεως μυστηρίου»⁷⁸, ὅπως γίνεται και στίς καθαγιαστικὲς εὐχὲς ὄλων τῶν ἄλλων μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, «ἡ τῆς θείας ἱερωσύνης δύναμις ... τοῦ θεοῦ πνεύματος ἀθεωρήτως συντρέχοντος» τελεσιουργεῖ τὸν ἁγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων τῆς εὐχαριστίας⁷⁹. Οἱ ἀναμνηστικοὶ λόγοι τῆς συστάσεως προηγούνται διηγηματικῶς και ἀκολουθεῖ ἡ πρὸς τὸν δεχόμενον τις εὐχὲς Θεοῦ Πατέρα ἐπίκληση, ὥστε νὰ καταπέμψῃ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ τὸ ἅγιο στὴ σύναξη και τὰ δῶρα και νὰ ποιήσῃ τὸν ἄρτο σῶμα Χριστοῦ και τὸν ἐν τῷ ποτηρίῳ οἶνο αἷμα Χριστοῦ, μεταβάλλοντάς τα διὰ τῆς σφραγίσεως τῆς ἱερατικῆς χειρὸς και τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ παναγίου Πνεύματος⁸⁰. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, σὲ καμμία περίπτωση δὲν ἱεουργοῦνται και δὲν μεταβάλλονται τὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα, ὅσες φορὲς και ἂν ἐπαναληφθοῦν οἱ λόγοι τῆς συστάσεως ἀπὸ βασιλεῖς και ἀσκητὲς και εὐλαβεῖς πιστοὺς, ἐὰν

---

77. Ὁπ.π., PG 160, 1080A. Βλ. και ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 360, ὅπου εἶναι ἐμφανὲς ὅτι γνωρίζει τις θέσεις τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπανερχόμενος στὴ συνέχεια τῆς ἀναλύσεώς του (βλ. PG 160, 1084D-1085A) λέγει χαρακτηριστικὰ: «Οὕτω μὲν ἅπαντες οὗτοι (οἱ συντάκτες τῶν εὐχῶν) συμφώνως προλέγουσι μὲν τὰ δεσποτικὰ ῥήματα και δι' αὐτῶν εἰς ἀνάμνησιν ἡμᾶς ἄγουσι τοῦ τότεπραχθέντος και τὴν ἁγιαστικὴν δύναμιν ἐνῆσι τοῖς τελουμένοις· ἐπεύχονται δὲ ὕστερον και τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπικαλοῦνται χάριν, ὥστε αὐτὴν ἐλθοῦσαν τὰ εἰρημένα τότε τοῖς νῦν ἐφαρμόσαι και τὰ προκειμένα τελειῶσαι και πρὸς τὸ δεσποτικὸν σῶμα και αἷμα μεταποιῆσαι». Γιὰ τὴν διηγηματικὴ ἔννοια τῶν λόγων τῆς συστάσεως βλ. και ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἐρμηνεία, πη'. PG 155, 737A.

78. ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ, ὅπ.π., PG 160, 1088C.

79. Ὁπ.π., PG 160, 1085B-C.

80. Ὁπ.π., PG 160, 1089A. Περαιόντως ὁ ἅγιος Μᾶρκος τὴν ἀνάλυσή του ἐπεξηγεῖ χαρακτηριστικὰ τὴ σημασία και τὴ δύναμη τῶν ἐκφωνηθέντων ἅπαξ ἀπὸ τὸν Κύριο, στὸν μυστικὸ δεῖπνο, λόγων τῆς συστάσεως τοῦ ὑπερφουοῦς μυστηρίου. Βλ. ὅπ.π., PG 160, 1089C: «Ἄλλ' ὁ Χρυσόστομὸς φησι τὸν δεσποτικὸν λόγον ἅπαξ ῥηθέντα τὴν θυσίαν ἀπηρτισμένην ἐργάζεσθαι· ἅπαξ ῥηθέντα φησίν, οὐ νῦν ὑπὸ τοῦ ἱερέως λεγόμενον, ἀλλ' ἅπαξ ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος ῥηθέντα, τὴν τελειωτικὴν αἰεὶ δύναμιν ἐνῆναι τοῖς προκειμένοις, οὐκ ἤδη και ἐνεργεία τελειοῦν αὐτά· τοῦτο γὰρ ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπιφοιτήσις ἐργάζεται διὰ τῆς τοῦ ἱερέως (ἐννοεῖται εὐχῆς, ἐπικλήσεως, εὐλογίας και σφραγίσεως)».

δὲν τελειωθεῖ ὁ ἀγιασμός τους διὰ τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς σταυροειδοῦς σφραγίσεως⁸¹. «Ἄλλ' οὗτοι μὲν πάντα καινοτομείτωσαν», λέγει ἀντιφερόμενος πρὸς τὴν ἐκτροπὴ τῶν Λατίνων Συμεῶν ὁ Θεσσαλονίκης. «Ἡμεῖς δὲ τηροῦντες τὰς παραδόσεις ἅς παρελάβομεν, ὡς ὁ Σωτὴρ δι' ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων παρέδωκε καὶ πατέρων, τὰ τε μυστήρια τῆς φρικτῆς ἐκτελῶμεν κοινωνίας, τῇ ἐπικλήσει τοῦ θείου Πνεύματος, διὰ τε τῶν τοῦ Κυρίου ῥημάτων καὶ τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν, καὶ πάσας τὰς θείας τελετάς, τῇ προσευχῇ τοῦ ἱερέως ἐν θείᾳ ἐπικλήσει καὶ τῇ τοῦ σταυροῦ σφραγίδι, τὴν τελείωσιν πιστεύομεν δέχεσθαι, κατὰ τὴν θείαν παράδοσιν»⁸². Οἱ Κολλυβάδες πατέρες, γνῶστες ὡς ὀλίγοι τῆς θείας λατρείας καὶ ἰδιαίτερα τῶν περὶ τὴν εὐχαριστία προβληματισμῶν, ἔχοντες δὲ λιπαρὴ ἐπίγνωση τῶν πατερικῶν θέσεων, στοιχοῦν ἀπαρασαλεύτως στὶς ἀπλανεῖς θέσεις τῆς ἀδαιρέτου Ἐκκλησίας καὶ ὑπεραμύνονται τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ἡ ὁποία τὸ ζήτημα τῆς μεταβολῆς καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ δὲν τὸ ἐξαρτᾷ ἀπὸ ἱερῆς στιγμῆς καὶ δραστικοῦς λόγους οἰονεῖ «μαγικῶς» ἐνεργοῦντα, ἀλλὰ πιστεύει ἀκράδαντα ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ τελείωση ὀλοκληρῶνεται μὲν στὴν τριττὴ σφράγιση τῶν δώρων, τελεσιουργεῖται ὅμως δι' ὅλης τῆς καθαγιαστικῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς δι' ἀναμνήσεων, διὰ λόγων, δι' εὐχῶν, δι' ἐπικλήσεων, διὰ σφραγίσεων, διὰ χειρῶν ἱερατικῶν, δι' ἐπιπνοίας ἁγίου Πνεύματος, διὰ τῆς δυνάμεως ὅλης τῆς

---

81. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἑρμηνεία*, πη'. PG 155, 733C-736D: «Ὅπως διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀγιοπνευματικῆς ἐπικλήσεως τελειοῦνται πάντα τὰ ἄλλα μυστήρια πρὸς ἀγιασμό τῶν πιστῶν, «οὕτω καὶ τὸ γενέσθαι τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἀπὸ τῶν ἱερατικῶν πιστεύομεν σαφῶς ἐνεργεῖσθαι εὐχῶν καὶ τελειοῦσθαι τῇ τοῦ σταυροῦ σφραγίδι καὶ τῇ ἐπικλήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τῶν Κυριακῶν φωνῶν, τὸ Λάβετε, φάγετε καὶ πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες καὶ Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς τῆς χάριτος αὐτῶν διαδόχοις ἅπαξ τοῦτο παρρασχουσάν, δύνασθαι διὰ τῶν εὐχῶν ἐνεργεῖν». Βλ. καὶ ὅπ.π., PG 155, 740A: «Ταῦτα γὰρ πάντα διὰ τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν ἐνεργεῖται». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, Λ'. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σσ. 146-156, ὅπου πολλὰ σχετικὰ καὶ σημαντικὰ.

82. Βλ. *Ἑρμηνεία*, πη'. PG 155, 740B. Βλ. σχετικὰ καὶ Δ. ΜΩΠΑΤΤΟΥ, «Ἐπικλήσις». ΘΗΕ, τ. 5, στ. 775-777. Α. FORTESCUE, *The Mass. A study of the Roman Liturgy, Appendix II (The Epiklesis)*, Λονδίνο 1937.

Ἁγίας Τριάδος, καθὼς ὁ Υἱὸς (ὅπως στὸν μυστικὸ δεῖπνο) αὐτουργεῖ, ὁ Πατὴρ συνευδοκεῖ καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα συνεργεῖ, «καθὰ καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ (τοῦ Υἱοῦ δηλαδὴ) θεία σαρκώσει γέγονεν»⁸³.

Στὸ πλαίσιο τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος ἐντάσσει καὶ τὸ ζήτημα τῆς παραφθορᾶς καὶ ἀλλοιώσεως τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς τῶν λειτουργικῶν ἱεροῦ Χρυσοστόμου καὶ μεγάλου Βασιλείου, οἱ ὅποτες «διεφθαρμένοι τυγχάνουσιν εἰς τὰ καίρια, παρεντεθεισῶν ἔξωθεν», ἀπὸ ἐκδότες καὶ ἐπιμελητὲς δηλαδὴ λειτουργικῶν δέλτων, «ξένων τινῶν καὶ ἀλλοτριῶν προσθηκῶν, τῆς συνεχείας διακοπίσης, ὑπὸ τολμηρᾶς τινὸς καὶ ἀμαθοῦς χειρός»⁸⁴. Τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται στὴν πρόσθεση, πρὸ τῆς ἐπικλητικῆς κορυφώσεως τῆς εὐχῆς γιὰ τὴ σφράγιση καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, τοῦ μεταγενεστέρου κατανουκτικοῦ τροπαρίου, εἰς ἧχον πλ. β': «Κύριε, ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς ἀποστόλοις σου καταπέμφας, τοῦτο, ἀγαθέ, μὴ ἀντανέλῃς ἀφ' ἡμῶν, ἀλλ' ἐγκαίνισον ἡμῖν τοῖς δεομένοις σου», τὸ ὁποῖο φάλλεται στιχολογούμενο κατὰ τὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ ἢ σὲ ἄμνημες ἡμέρες ποῦ ἔχουν «Ἀλληλουῖα», μετὰ τὸν τρίφαλμο τῆς Γ' Ὁρας. Τὸ τροπάριο αὐτό, ἐνῶ σὲ πολλὰ χειρόγραφα καὶ λειτουργικὰ παλαιύτα ἐλλείπει παντελῶς καὶ δὲν διακόπτει, παρεντιθέμενο ἀδόκιμα καὶ αὐθαίρετα, «τὸ ἀπ' ἀρχῆς συνεχές» τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας⁸⁵, στὰ νεότε-

83. Ὁπ.π., PG 155, 737D.

84. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 366. Σχετικὴ σημαντικὴ ἀναφορὰ βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 428-429, ὑποσημ. 3.

85. Ὁπ.π.: «Πρῶτον μὲν», καταγράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, «... παρατηρήσαντες εὔρομεν λειτουργίας καὶ εὐχολόγια, οὐ μόνον χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ τύπου, οὐ πάνυ παλαιά, ἐν οἷς αἱ εὐχαὶ αὐταὶ σώζουσι τὸ ἀπ' ἀρχῆς συνεχές, ἄνευ τινὸς ἀλλοτρίας ἔξωθεν παρενθέσεως. Δεύτερον δὲ καὶ εἰλητάρια δερμάτινα πάμπολλα ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ Ὁρει, καὶ χάρτινον ἓν ἐν τῇ κατὰ τὴν Χίον Νέα Μονῇ, ὡσαύτως ἄσινῃ εὔρομεν καὶ ἀνέπαφα ἅπαντα. Τρίτον εὔρομεν καὶ Βίβλον Χρυσοστομικὴν, ἐν Παρῆρσις ἐκδεδομένην κατὰ τὸ *αχλ'* (1630) ἔτος, ἔχουσαν τὴν τοῦ Χρυσοστόμου λειτουργίαν, ἄνευ τινὸς ὅλως τοιαύτης προσθήκης εἰς τὴν τῆς μετουσιώσεως εὐχήν. Τέταρτον, παρὰ Νικολάφ τῷ Βούλγαρη, φέρονται καὶ αἱ εὐχαὶ τοῦ θείου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, Μάρκου τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ τοῦ ἱσαποστόλου Κλήμεντος Πάπα Ῥώμης. Καὶ οὐδὲ ἐν μιᾷ τούτων τοιαύτῃ ἔξωθεν ὁράται προσθήκη, τῆς εὐχῆς τὴν συνεχῆσαν λύουσα, ἀλλὰ γὰρ καὶ πῶς ἠδύνατο κατὰ τοὺς καιροὺς ἐκείνους οὐ μόνον τῶν θείων

ρα λειτουργικά *Εύχολόγια* και *Ίερατικά*, τουλάχιστον τῆς ἐποχῆς τοῦ Παρίου, ἢ παραφθορὰ τοῦ κειμένου τῶν λειτουργιῶν «διὰ πολλῶν δείκνυται» καὶ «ὅτι ... ἐφθαρμένοι εἰσὶν αἱ τῶν δῶν λειτουργιῶν ἀγιαστικάι εὐχαὶ πρόδηλον καὶ ἀμφιγνοεῖν τινα περὶ τούτου περιττόν»⁸⁶.

Τὸ ζήτημα τῆς παραφθορᾶς τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς τῶν λειτουργιῶν λαμβάνει εὐρύτερες διαστάσεις κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐποχὴ τυποποιήσεων, ἀλλὰ καὶ ἐντόνων ζυμώσεων, ἰδιαίτερα ἡ ὑστέρη περίοδος τῆς δουλείας τοῦ Γένους, ἀνέδειξε μὲν διδασκάλους καὶ πατέρες ἀξίους τῶν καιρῶν⁸⁷, ὅμως χαρακτηρίσθηκε ἐπίσης ἀπὸ μία ρευστότητα καὶ στὸν εὐρύτερο χῶρο τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα στὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ τὶς λειτουργικὰς ἐνασχολήσεις. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἐκδοτικὸν τομέα τῶν λειτουργικῶν κειμένων, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀλματώδους ἀναπτύξεως τῆς τυπογραφίας, γίνονται ἐκδόσεις πολλὰς ὄχι ὅμως καὶ ἄριστες. Πολλὰς φορές τὰ νέα ἔντυπα λειτουργικὰ βιβλία στηρίζονται σὲ λίγα ἢ καὶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ εὐρισκόμενα, κατὰ τόπο καὶ χρόνον, σχετικοῦ περιεχομένου χειρόγραφα, γίνονται πλημμελεῖς ἢ κακὰς διορθώσεις ἢ ἐπιμέλειες ἐξαιτίας ποικίλων δυσκολιῶν περὶ τὰ ἐκδοτικά, ἀλλὰ τὸ χειρότερο ὅλων εἶναι οἱ αὐθαίρετες παρεμβάσεις ἢ ἐπεμβάσεις, προσθέσεις, ἀλλαγὰς ἢ διορθώσεις λέξεων καὶ φράσεων καὶ ὀλοκλήρων ἀκόμη κειμένων στὰ σεβάσματα ἀρχαῖα πρωτότυπα τῶν ἱερῶν εὐχῶν, ἀπὸ τόλμη, ἄκριτο ζῆλο καὶ ἀπαιδευσία⁸⁸.

ἀποστόλων, ἀλλὰ καὶ τοῦ θείου Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, τοιαύτη εἶναι προσθήκη, ὅπου γε τὸ τροπᾶριον τοῦτο, ἦτοι τὸ *Κύριε, ὁ τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα ...*, ἐν τοῖς κάτω που χρόνοις φαίνεται πεποιημένον». Βλ. καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ (Πρωτοπρ.), *Τὰ ἰδιάζοντα λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ρουμανίας*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1995, σσ. 80-83. Καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1982, σ. 113.

86. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 366Γ.

87. Βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ παιδεία στὴν Τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1974. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ἸΗ' αἰῶνα στὸν ἐλλαδικὸν χῶρον μέσα ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοσις, Θεσσαλονίκη 1984.*

88. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 366Γ: «Τίς δὲ ἦν ὁ τοῦτο τολμήσας τὸ μέγα ... τόλμημα, ὥστε χεῖρα βαλεῖν ἱερόσυλον, μετὰ τόσους αἰῶνας εἰς τὰς θεοπνεύστους τῶν ἀγίων εὐχὰς; Οὐδεὶς, οἶμαι, σαφῶς ἔχει οὐδένα εἰπεῖν. Ἔοικε δὲ τις ὑπὸ ζήλου ἀκριτοῦ καὶ ἀπαιδεύτου τουτὶ πεποιηκέναι τὸ ἄτοπον». Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκ-

Τὸ ἐπισημαινόμενον ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον Πάριον πρόβλημα τῶν ἰδιό-
γνωμων προσθηκῶν στὰ κείμενα τῆς λατρείας ἀναδεικνύεται ὡς ἓνα ἀπὸ
τὰ μείζονα ζητήματα τῆς περιόδου αὐτῆς, πέραν ἐκείνων τῆς θείας εὐχα-
ριστίας καὶ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς Κυριακῆς, ὅχι μόνον ἐπειδὴ
παρεισφρέουν λάθη ὀρθογραφικά, γραμματικά, συντακτικὰ καὶ νοηματι-
κά, ἢ προκαλεῖται σύγχυση τελετουργικὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν τυπικῶν
διατάξεων ποὺ προστίθενται ἀβασάνιστα (παράδειγμα ποὺ ἀκολουθεῖται
ἀπὸ τοὺς συντάκτες ἐπισήμων *Ἱερατικῶν*⁸⁹ μέχρι καὶ τὶς ἡμέρες μας),
ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ κίνδυνος παραχάραξης τῆς
ὀρθοδόξου παραδόσεως⁹⁰ ἢ εἰσαγωγῆς ἀναπόδεκτων θεολογικῶν λαθῶν
στὰ θεοφώτιστα εὐχετικά κείμενα τῆς ὀρθοδόξου θείας λατρείας.

Τέτοιας ποιότητος λάθος ἐπισημαίνει εἰσαγόμενον ὁ Ἀθανάσιος
Πάριος, μὲ τὸ προαναφερθὲν τροπάριον τῆς Γ' Ὠρας, καὶ στηλιτεύει τὸ
τόλμημα τῆς θεολογικῆς καὶ λειτουργικῆς ἀμαθείας. Χάριν τονισμοῦ,
λοιπόν, τῆς ὀρθοδόξου θέσεως ὅτι τὰ ἅγια δὲν τελειοῦνται μὲ τοὺς λό-
γους συστάσεως τοῦ μυστηρίου, «ἡμέτερός τις» ὑποστηρίζει ὁ διδάσκα-
λος, «ἀντιφερόμενος, ὡς ἔοικεν, ὑπὸ τοῦ ζήλου, πρὸς τοὺς Λατίνους,
τὴν ἀπαιδεύτον ταύτην ἐποίησεν προσθήκην τῶν δεήσεων, μὴ συνεῖς
ὑπὸ ἀπαιδευσίας, ὁ ζῆλον μὲν ἔχων, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, ὅτι αἱ
εὐχαὶ ἐκεῖναι τῶν ἁγίων, αὐτὸ τοῦτο, εὐχαὶ εἰσιν, ἦτοι δεήσεις, ἰκεσί-
αι. Καὶ παρακαλοῦμεν, φησὶν ὁ θεῖος Χρυσόστομος, καὶ δεόμεθα καὶ
ἰκετεύομεν, κατάπεμφον τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον ... καὶ ποιήσον⁹¹.

κλησίας», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου: «Λατρεύσωμεν
εὐαρέστως τῷ Θεῷ»*. Τὸ αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στὴν Ὁρθόδοξον
Ἐκκλησίαν (*Βόλος 22-25 Ὀκτωβρίου 2000*), Ἀθήνα 2003, σσ. 123-139.

89. Πρβλ. τὸ παράδειγμα τῶν ἀλλεπάλληλων ἐκδόσεων τῶν *Ἱερατικῶν*, κατὰ
τὶς τελευταῖες δεκαετίες, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἐπίσημον ὀργανισμό τῆς «Ἀποστολικῆς
Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος».

90. Πρβλ. τὴν ἐκτενὴ ἀναφορά μας γιὰ τὴν παρείσφρηση παρερμηνεύμενου καὶ
κολοβωμένου τοῦ κανόνα τοῦ *Τόμου τῆς Ἐνώσεως* τῆς συνόδου τοῦ 920, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ
ἀναφέρεται στὴν τρις τοῦ ἔτους δυνατότητα τῶν τριγῶμων νὰ προσέρχονται στὴ θεία
κοινωνία, παρουσιάζεται ὡς νὰ προστάσσει ὅλους τοὺς πιστοὺς, ἀκόμη καὶ τοὺς ἀνεμ-
ποδίστους καὶ τοὺς ἀνεπιτιμήτους, νὰ προσέρχονται στὴ θεία μετάληψη μόνον τρεῖς
φορὲς τὸν χρόνον. Βλ. στὶς ὑποσημειώσεις 820-828 καὶ 938-941 τοῦ τρίτου ἐκτενουῦς
κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους.

91. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεῖα λειτουργία, Εὐχὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς πρὸ
τοῦ καθαγιασμοῦ*.

Ὅμοίως καὶ ὁ μέγας Βασιλείος Σοῦ δεόμεθα καὶ σέ παρακαλοῦμεν, ἅγιε ἄγιων⁹², καὶ τὰ ἐξῆς. Ταύταις οὐκ ἄρκεσθεὶς ταῖς ὄντως θεοπειθέσιν ἰκεσίαις καὶ ἐπικλήσεσι τῶν θεοπνεύστων διδασκάλων, διακόφας τολμηρᾶ χειρὶ τὸ συνεχές τῶν θείων εὐχῶν, βίᾳ καὶ ἰδιογνωμίᾳ παρενέβαλε, ἅπερ αὐτῷ ἔδοξεν ἰκανώτερα πρὸς τὴν τῶν ἁγίων τελείωσιν ἔστι δὲ καὶ χείρων κατὰ τὸν τῆς συντάξεως λόγον ἢ φθορὰ ἢ ἐν τῇ εὐχῇ τοῦ μεγάλου Βασιλείου⁹³ τῆς τοῦ Χρυσοστόμου. Πρὸς δὲ τούτοις ἡ τοιαύτη προσθήκη καὶ εἰς ἄτοπον ἔννοιαν ἐξάγει. Αἱ γὰρ τῶν ἁγίων εὐχαὶ τὸν ἀναρχον Πατέρα ἰκετεύουσιν, ἵνα ποιήσῃ. Αὐτὴ δὲ ἡ προσθήκη τὸ τοῦ Χριστοῦ εἰσάγει πρόσωπον. Οὗτος γὰρ ὁ καταπέμψας τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ... Τὸν τοίνυν Ἰησοῦν Χριστὸν ἡ προσθήκη παρακαλεῖ, ἵνα ποιήσῃ τὸν ἄρτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ὡς τῆς ἀτοπίας⁹⁴.

Μὲ τίς προϋποθέσεις αὐτὲς τῆς ἀπλανοῦς ὀρθοδόξου εὐχαριστιολογίας, ἀφοῦ μεταβληθεὶ ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος στὸ ἀληθές καὶ πραγματικὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὑφούται ἀπὸ τὸν ἱερέα ὁ θεῖος ἄρτος καὶ «πληροῦται ὁ τῆς ἀναστάσεως τύπος»⁹⁵. Ἡ δὲ πλήρωσις τοῦ ποτηρίου διὰ τῆς ἐνώσεως σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ὑποδηλώνει ὅτι ἓνα εἶναι «τοῦ λοιποῦ ... τὸ σῶμα μετὰ τοῦ θείου αἵματος, οὐκ ἔτι ὡς ἐν τάφῳ τῷ δίσκῳ κείμενον, ἀλλ' ὡς σῶμα ζῶν καὶ ἔμφυχον τοῦ Χριστοῦ ἤδη ἀναστάντος»⁹⁶. Αὐτὸ τὸ ἐνωμένο σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ μεταδίδει ἡ Ἐκκλησία του πληρῆς καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ἅγιο ἄρτο, ὅπως οἱ Ρωμαιοκαθολικοί⁹⁷, οἱ ὅποιοι ἀποκλείουν παντελῶς τῆς μετοχῆς τοῦ αἵματος τοὺς λαϊκούς. Καὶ κοινωνοῦν οἱ πιστοὶ «ἐκάτερα τὰ εἶδη» καὶ

---

92. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Θεία λειτουργία, Εὐχὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς πρὸ τῆς τριττῆς σφραγίσεως*.

93. Πρβλ. π.χ. παράλληλα καὶ ἐνδεικτικὰ καὶ στὰ σύγχρονά μας ἀκόμη Ἱερατικὰ τὴν πρόσθεση στοὺς λόγους τῆς μεταβολῆς τῶν τιμίων δώρων, ἀθαιρέτως καὶ ἀδοκίμως, ἰδιαίτερα στὴ λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, μετὰ τὴν καταληκτικὴ φράση τῆς τρίτης σφραγίσεως «ὕπερ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς», τὴν ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου φράση «μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ», ἀπὸ φόβο καὶ τρόμο μήπως δὲν τονισθεῖ ἐπαρκῶς ἡ ἱερὴ στιγμή τῆς μεταβολῆς.

94. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὕπ.π., σ. 367.

95. Ὡπ.π., σ. 368.

96. Ὡπ.π.

97. Βλ. ὕπ.π., σσ. 360-361.

«τὴν δαβιτικὴν μέθην μεθύσκονται⁹⁸, τὴν ἄκραν καὶ ἀνέκφραστον ἀγάπην τοῦ Θεοῦ κατανοοῦντες τὴν περὶ τὸν ἄνθρωπον»⁹⁹. Τὸ πλήρωμα τῆς συσσωματώσεως καὶ τῆς συγκράσεως τὸ λαμβάνει ὅλος ὁ πιστὸς καὶ μυσταγωγημένος λαὸς τοῦ Θεοῦ, οἱ κληρικοὶ στὸ βῆμα καὶ οἱ λαϊκοὶ πρὸ τοῦ βήματος, μετέχοντες καὶ στὸ ἄχραντο σῶμα καὶ στὸ τίμιον αἷμα τοῦ Κυρίου¹⁰⁰, αὐτόπτες καὶ κοινωνοὶ ζωῆς.

Ἐπειδὴ ἡ μετοχή, ἡ κοινωνία καὶ ἡ μετάληψη τῆς θείας εὐχαριστίας τελειοῦται «μετὰ τὸν τῆς ἀναστάσεως τύπον», δηλαδή μετὰ τὴν ὕψωση τῶν ἀγίων, «φρονεῖν ὀφείλομεν», ἐπισημαίνει ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, «ὅτι τὸ μετὰ τὴν ἀνάστασιν σῶμα τοῦ Χριστοῦ μεταλαμβάνομεν, ὅπερ οὐδεμιᾶ φθορᾶ ὑπόκειται, τοιαῦτα γὰρ τὰ τῆς ἀναστάσεως σώματα»¹⁰¹. Μὲ τὴ θέση αὐτὴ τοῦ Παρίου παρεισάγεται θεολογικὰ καὶ ἄλλος σημαντικὸς προβληματισμὸς τῆς εὐχαριστιακῆς διδασκαλίας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται διεξοδικὰ στὴν Ἐπιτομὴ¹⁰² καὶ στὴν Ἐπιστολὴ ἀντιρρήτικὴ ...¹⁰³ τοῦ ἰδίου, ἀλλὰ καὶ στὴν Ὁμολογία¹⁰⁴ τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου.

---

98. Πρβλ. Ψαλμ. κβ' 5.

99. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 369.

100. Βλ. ὅπ.π., σ. 368, σημ. 1: «Μεταδιδόασι, φαμέν, εἰ καὶ μὴ νῦν οὕτω γίνεταί. Ἐπεὶ τοιγε τὸ πάλοι μέχρι τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, τυχὸν καὶ ἐπέκεινα, οὕτως ἐδίδοτο ἅπασι, καὶ ἀνδράσι καὶ γυναιξίν, ὑπὸ μὲν τοῦ ἱερέως ὁ θεῖος ἄρτος λέγοντος σῶμα Χριστοῦ, ὑπὸ δὲ τοῦ διακόνου τὸ ποτήριον λέγοντος αἷμα Χριστοῦ, ὡς ἐν ταῖς Διαταγαῖς τῶν θείων Ἀποστόλων ἡ τάξις αὕτη περαίνεται. Ἐφευρεθῆναι δὲ φασι τὴν ἱερὰν λαβίδα, ἥμιστα ὑπὸ τοῦ θείου Χρυσοστόμου, ἀλλ' ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, πρὸς εὐκολίαν, οἶμαι, τῆς μεταδόσεως, μὴ πανταχοῦ διακόνων εὕρισκομένων. Ὅμως καὶ οὕτω τὸ θεῖον αἷμα καὶ ὀρώσιν ἅπαντες καὶ γεύονται, καὶ γίνεται καὶ οὕτως ἡ θεία ἀνάμνησις, ἥτοι τοῦ δεσποτικοῦ θανάτου». Βλ. παράλληλα καὶ στοῦ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε'*. PG 33, 1125A-B. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐρμηνεία, ἠθ'*. Διατὶ οἱ μὲν ἱερωμένοι ἐν τῷ βήματι χερσὶ καὶ χεῖλεσι λαμβάνουσι τὰ μυστήρια, ἔξωθεν δὲ καὶ διὰ τῆς λαβίδος οἱ λαϊκοί. PG 155, 744D-745B.

101. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 369.

102. Ὅπ.π., σσ. 369-372.

103. Βλ. ἔκδοση Κ. ΜΑΝΑΦΗ, ὅπ.π., σσ. 218-244, κατὰ τὸ χφ. ΕΒΕ 2182, φφ. 87-97'.

104. Βλ. ὅπ. στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 2, σσ. 76-89.

Τὰ καθαγιασμένα δῶρα καὶ πρὸ τῆς μεταλήψεως καὶ κατὰ τὴ μεταλήψη εἶναι αὐτὸ τὸ ἀθάνατο, ἀναστημένο καὶ ἄφθαρτο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο οὐδεμία ὑπομένει φθορὰ καὶ ἀλλοίωση ὡς θεῖο καὶ ἀπαθές¹⁰⁵. Ὅμως, κατ' ἀρχὰς μὲν λογικοφανεῖς σχολαστικὲς περὶ τὴν εὐχαριστία ἀναλύσεις, ὀλισθηρὲς δὲ καί, ὅπως ἀποδεικνύονται στὴ συνέχεια, αἰρετικὲς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου θέσεις παρεισέφρησαν σὲ κείμενο παραδιδόμενο ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ μάλιστα ἐκδιδόμενο ὡς γνήσιο στὴν *Patrologia Graeca* τοῦ Migne, μὲ τὸν τίτλο *Περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος οὗ μεταλαμβάνομεν*¹⁰⁶. Ὁ λόγος αὐτός, τοῦ ὁποῖου ἡ πατρότητα ἀποδόθηκε παλαιότερα στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὸν Πέτρο Μανσοῦρ, ἄρα δὲν ἐκφράζει τὴ θεολογία τοῦ Δαμασκηνοῦ περὶ τοῦ θέματος τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων¹⁰⁷.

Τὸ ζήτημα λοιπὸν ποῦ ἐτέθη ἀπὸ τὸ νόθο αὐτὸ κείμενο, ὅτι δηλαδὴ τὸ Κυριακὸν σῶμα πρὸ τῆς μεταλήψεως «πάντα τῆς φθορᾶς ὑπομένει», ἐνῶ μετὰ τὴ μεταλήψή του ἀπὸ τοὺς πιστοὺς εἶναι «ἄφθαρτον» καὶ «ἀδιάφθορον» καὶ ἀφθαρτίζει τὸν ἄνθρωπο¹⁰⁸, ἀνακινήθηκε πάλι κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα ἀπὸ τὸν κακόδοξο αἰρεσιάρχη Σικυδίτη¹⁰⁹. Ὁ αἰρεσιάρχης αὐτὸς θεωρεῖται τὸ αὐτὸ πρόσωπο μὲ τὸν Μιχαὴλ Γλυκᾶ καὶ καταδικάσθηκε συνοδικὰ ἐπὶ πατριαρχείας Ἰωάννου Καματηροῦ (1198-

---

105. Ὁπ.π., σ. 82.

106. Βλ. *PG* 95, 401-412.

107. Βλ. J. M. HOECK, «Stand und Aufgaben der Damaskenos - Forschung», *Orientalia Christiana Periodica* 17 (1951), σσ. 20-21.

108. Βλ. *PG* 95, 409C-D καὶ 404B. Βλ. καὶ τὶς ὑπ' ἀριθμ. 297-303 ὑποσημειώσεις τοῦ τρίτου ἐκτενοῦς κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους.

109. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ὁμολογία πίστεως, ὅπ.π., σ. 82. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 369: «Ἐτεροὶ δὲ φασὶ Μιχαὴλ τινος Σικυδίτου, εἴτε Σικελιώτου, κατὰ παραφθοράν, εἶναι ταῦτα, αἰρεσιάρχου αἰρετικὰ γεννήματα. Κυνῶν ἐρυγᾶς, Νικητᾶς ὁ Χωνειάτης, ταῦτα ὠνόμασεν. Ἐφασκε γὰρ ἐν τούτοις ὅτι ὁ μεταλαμβάνομεν Κυριακὸν σῶμα φθαρτόν ἐστι, ἅτε καὶ τεμνόμενον καὶ ἐσθιόμενον καὶ ὀδοῦσιν ἀληθόμενον καὶ πάντα πάσχον, ὅσα καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα, εἰς ἀφθαρσίαν μεθιστάμενον μόνον, ἐπειδάν, ὡς ἐν τάφῳ, ἐν ἡμῖν ταφῆ. Μὴ γὰρ καὶ ἀναστάσεως ἀνάμνησιν, ἀλλὰ θυσίαν εἶναι μόνην τὸ τελούμενον. Ἦρξατο δὲ ἡ αἵρεσις αὕτη ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα, κατεκρίθη δὲ συνοδικῶς». Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ὅπου στὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση, σ. 220 ἐξ.

1206), όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Κωνσταντίνος Μανάφης¹¹⁰, και όχι επί πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου, όπως ο Άθανάσιος Πάριος έσφαλμένως αναφέρει¹¹¹.

Άναζωπύρηση του ζητήματος έγινε, έπτά περίπου αιώνες μετά την ανακίνηση του ιβ' αιώνας, από τον διδάσκαλο Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, ο οποίος παρεσύρθη από το φερόμενο ως γνήσιο κείμενο Ίωάννου του Δαμασκηνού¹¹² και έγραψε σχετική επιστολιμαία διατριβή προς τον Νικηφόρο Θεοτόκη¹¹³, για να πλατύνει με φαινομενική ορθότητα επι-

---

110. Βλ. «Άθανασίου του Παρίου ανέκδοτος Έπιστολή αντιβήρητική γενομένη προς την παρά τινων περί του Κυριακού σώματος κακοδοξίαν», στο «Άγιος Άθανάσιος ο Πάριος. Πρακτικά Έπιστημονικού Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1998), Πάρος 2000, σσ. 220-221.

111. Βλ. Έπιτομή, είτε συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, σ. 369. Για τον Σικυδίτη και την αίρεσή του βλ. V. GRUMEL, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τόμ. I, *Les Actes des Patriarches*, fasc III. *Les Regestes de 1043 a 1206*, Βουκουρέστι 1947, n. 1195, ann. 1199-1200, σσ. 191-192. ΕΦΡΑΙΜ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΥ, *Καίσαρες*. PG 143, 244-245. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Μιχαήλ του Γλυκά εις τας άπορίας της θείας Γραφής κεφάλαια*, τ. Α', Άθήναι 1906, σσ. α'-λε'. H. G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σσ. 654-655. Άναφορά στο ζήτημα από τον άγιο Νεόφυτο τον Έγκλειστο βλ. στην ύπ' αριθμ. 460 ύποσημ. του τρίτου έκτενους κεφαλαίου του παρόντος Α' μέρους.

112. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Έπιτομή ..., όπ.π., σ. 369: «Έν τοις χειρογράφοις βιβλίοις του θείου Ίωάννου του Δαμασκηνού, φέρεται τις επιστολή προς Ζαχαρίαν επίσκοπον Δάρων, *Περί του Κυριακού σώματος*, και λογίδριον τι την αυτην περιέχον υπόθεσιν, άμφοτέρα επιγραφην φέροντα αυτου του θείου Ίωάννου του Δαμασκηνού. Έγνώσθησαν δε ψευδεπίγραφα είναι, πρώτον εκ του ύφους της φράσεως, δεύτερον, ότι ο θεός Ίωάννης εν τω *Περί πίστεως* αυτου πονήματι, ίδια και καθ' αυτò *Περί μυστηρίων* κεφ (άλαιον) όλον γεγραφώς, ουδè συλλαβήν γοῦν φαίνεται ειρηκώς, έξ ών ταῦτα διδάσκουσι περί του Κυριακού σώματος. Όθεν οί κριτικοί, εν τοις τύπω εκδεδομένοις, Πέτρου του Μανσοῦρ επέγραψαν αυτά. Τίς δè και ποῖος ο Πέτρος οὔτος, ήκιστα δηλον ήμιν».

113. *Περί του Κυριακού σώματος*. Βλ. στον κώδικα 988 της Βιβλιοθήκης του Βουκουρεστίου, φφ. 265-277', με χρονολογία «Γαμηλιώνος ε' μεσοῦντος ρσφα'» και τόπο άποστολής τò Βρασον της Τρανσυλβανίας. Βλ. και ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Έπιτομή ..., όπ.π., σσ. 369-370: «Και Θεου χάριτι, μέχρι της καθ' ήμας ήλικίας, πεπαυμένη και οίονει νεκρά ήν ή τοιαυτη αίρεσις, αλλά κακή τύχη, ίν' οὔτως είπω, περί τὰ μέσα της παρελθούσης εκατονταετηρίδος, τινès τών καθ' ήμας (στην Έπιστολή αντιβή-

χειρημάτων τὴν ἤδη καταδικασθεῖσα διδασκαλία, δυστυχῶς καὶ ὁ ἴδιος ἀκουσίως πλανηθεῖς. Τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ τὴν καταπολέμηση τῆς ἐπανεμφανιζόμενης κακοδοξίας ἀνέλαβε, τῇ προτροπῇ ὅπως φαίνεται καὶ τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου¹¹⁴, μὲ δριμύτητα, εἶναι ἀλήθεια, ὁ συγγκολυβᾶς ἀδελφὸς τοῦ Νεοφύτου διδάσκαλος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, μὲ δική του ἐπιστολὴ - μικρὴ πραγματεία σὲ τρία κεφάλαια¹¹⁵.

ῥητική, βλ. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, ὅπ.π., σ. 218 ἐξ., ὁ Πάριος δὲν γράφει ἀορίστως, ἀλλὰ ὀνοματίζει τὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη ὡς παρασυρθέντα στὴν ἐκτροπὴ αὐτή, τῷ δυστήνῳ τούτῳ περιτυχόντες λογιδρίῳ, ἐνασμενήσαντες τῇ δόξῃ, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τῇ κακοδοξίᾳ ταύτῃ, υἰοθέτησαν αὐτὴν καὶ οἶον ἀνεζωποίησαν, τὴν πάλαι κατ' αὐτῆς γενομένην συνοδικὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κατάγνωσιν παρὰ φαῦλον ἡγησάμενοι, καὶ τισι τῶν γνωρίμων τῆς λύμης ταύτης μετέδωκαν».

114. Βλ. Ὁμολογία πίστεως, ὅπ.π., σ. 85: «Ἐν προσθήκῃς δὲ μέρει λέγομεν καὶ τοῦτο, ὅτι ἡμεῖς τόσον ἐναντίοι εἴμεθα εἰς τὸ ἀνωτέρω φρόνημα, ἥτοι εἰς τὸ νὰ φρονοῦμεν ὅτι εἶναι φθαρτὰ τὰ μυστήρια καὶ ὅτι δὲν εὐρίσκεται ὅλον τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἡγιασμένου ἄρτου, ὥστε ὅπου, ἀκούσαντες πρότερον ὅτι ἕνας (ἦταν γνωστὸς τὸν Νικόδημο ὅτι ἦταν ὁ Νεόφυτος) ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδώσῃ ἕνα του πόνημα περὶ τούτου διαλαμβάνον, ἐγράψαμεν εἰς ἕνα ἱερὸν ὑποκείμενον (στὸν Ἀθανάσιο Πάριο μᾶλλον;), διὰ νὰ ἐμποδίσωμεν τὴν ἐκδοσὶν τοιοῦτου πονήματος· καθ' ὅτι αὐτὸ ἔχει νὰ ταράξῃ μεγάλως τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ βλάψῃ εἰς τὰ καίρια τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἀδελφούς, ὡς μὴ χωροῦντας τιαυτα, καὶ ἀκολούθως ἔχει νὰ καταστήσῃ τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν τριόδων περιλαλήματα τὰ τῶν μυστηρίων θειότατα».

115. Βλ. χφ. ΕΒΕ 2182, φφ. 87-97'. Τὴν ἐκδόσὴ τῆς μὲ πλούσια testimonia βλ. στοῦ Κ. ΜΑΝΑΦΗ, ὅπ.π., σσ. 218-244. Σχετικὲς πρὸς τὸ θέμα ἀναφορὲς βλ. Β. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΗ, «Ἐνα ἀνέκδοτο “σημείωμα” περὶ τοῦ φθαρτοῦ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου τῆς θείας εὐχαριστίας», *ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας* 8 (1998), σσ. 415-424. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ΙΗ' αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρον μέσα ἀπὸ τὴ χειρογράφη παράδοσις (ἐκδοσις ἀνέκδοτων Λυτῶν χειρογράφων)*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 70-80. Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, *Ἡ περὶ μετουσιώσεως (transsubstantiatio) εὐχαριστιακῆ ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν Ὀρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος*, Ἀθήναι 1977, σσ. 23-24, 135, 141. Ὁ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ στὴν Ὁμολογία του (βλ. χφ. Μ. Λαύρας Ω 120, φ. 45'-46') ὑποστηρίζει ὅτι ὁ καθαγιασμένος ἄρτος καὶ τὸ αἶμα εἶναι ἄφθαρτα. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τάξις χειροτονίας καὶ ἐνθρονίσεως τοῦ Εὐθυμίου Μητροπολίτου Βεροίας (ΙΔ' αἰ.) κατὰ τὸν κώδικα Γρηγορίου 39», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 44-45. Γιὰ ἄλλες ἔριδες σχετικὲς μὲ τὸ ζήτημα τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας βλ. Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας στὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου πατριάρχῃ

Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀστοχίας Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου¹¹⁶, κατηγορήθηκε ἀδίκως σύμπασα ἡ χορεία τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων¹¹⁷, παρὰ τὴ σφοδρὴ ἀντίθεσή τους καὶ τὶς ἔντονες διαμαρτυρίες τους¹¹⁸. Οἱ δὲ ἀντιφρονοῦντες ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀνοίγουν ἐπιστολές καὶ νὰ παραχαράσσουν τὸ περιεχόμενο, γιὰ νὰ στηρίξουν κατηγορίες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐναντίον τῶν παραχαρακτῶν καὶ ὑπὲρ τοῦ διδασκάλου Νικοδήμου Ἀγιορείτου ἀθωωτικὸ καὶ ἀπαλλακτικὸ γράμμα τῆς Κοινότητος τοῦ Ὑόρου¹¹⁹. Οἱ κίνδυνοι γιὰ τὴν ὀρθόδοξη εὐχαριστιολογία ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τοῦ Νεοφύτου ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος¹²⁰, ἡ ἀνάγκη ἀναίρεσης τῶν ἀδίκων συκοφαντιῶν ἀφ' ἑτέρου, ἀλλὰ

Κωνσταντινουπόλεως», στὸ *Θέματα πατερικῆς θεολογίας*, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 97-120.

116. Βλ. καὶ ἄλλη σχετικὴ ἐπιστολὴ Προκοπίου ἐπιστολογράφου πρὸς τὸν Νεόφυτο ἐλεγχτικῆ τοῦ παραπτώματός του. Χφ. κῶδιξ Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου 1209, φφ. 248-253.

117. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὑορει κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα*, *ΕΕΘΣΘ* [παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969, σ. 122.

118. Βλ. π.χ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σ. 77: «Ἐγράψαμεν ... καὶ ἐτυπώσαμεν», λέγει, ὑπὲρ τῆς ἀπλανοῦς περὶ τὴν εὐχαριστία διδασκαλίας, «ὡσὰν νὰ ἠθέλαμεν τὸ προβλέψομεν πῶς ἔμελλον νὰ σηκωθοῦν τινὲς φθονεροὶ νὰ μᾶς συκοφαντήσουν, καὶ διὰ τοῦτο ἐπρολάβσαμεν καὶ ἐκλείσαμεν τὰ ἀπύλωτα αὐτῶν στόματα μὲ τὰ λόγια ταῦτα («πρὸς καταισχύνῃν αἰώνιον τῶν ἀδίκως κατηγορούντων ἡμᾶς»)· εἰ γὰρ καὶ σύντομα, ἀλλ' ὅμως ἱκανά εἰσι ταῦτα νὰ ἐπιστομίσουν τοὺς συκοφάντας, ὡς ἐμπεριέχοντα ὄλον τὸ κέντρον καὶ τὴν πητύαν, διὰ νὰ εἰπῶμεν ἔτσι, τῆς ἀναιρέσεως τῶν συκοφαντιῶν τους, ἵνα ... χαλινὸν ἐπιθήσωμεν τοῖς αὐτῶν χεῖλεσιν». Καὶ σ. 84: «Ταῦτας ἡμεῖς τὰς προφανεῖς συκοφαντίας, ὅταν ἠκούσαμεν τὴν πρώτην φοράν, ἐγελάσαμεν, μᾶλλον δὲ κατεγελάσαμεν τῆς ἐκείνων μισαδελφίας ... πλὴν ἄς χορτάσουν οἱ μισάδελφοι ἀπὸ τὰς καθ' ἡμῶν συκοφαντίας». Βλ. καὶ στὴν προηγηθεῖσα 114 ὑποσημείωση.

119. Βλ. ὅπ.π., σσ. 85-86. Τὸ ἀπαλλακτικὸ γράμμα τῆς Κοινότητος βλ. στίς σσ. 86-89.

120. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ ...*, στοῦ Κ. ΜΑΝΑΦΗ, ὅπ.π., σ. 219: «Οὐ θαυμαστὸν οὖν, εἰ καὶ οὗτος, καίτοι πόρρω που τῆς ἀληθείας ἐλαύνων, χρῆται ὅμως καὶ γραφαῖς καὶ κανόσι πρὸς σύστασιν τῆς ἑαυτοῦ πλάνης, ζῆλον ἄκρατον ὑπὲρ αὐτῆς ἐπιδεικνύμενος». Εἶναι ἀξιοπρόσεκτη καὶ ἀξιοσημείωτη ἡ αὐστηρότητα τοῦ Παρίου, ὅχι μόνον ὅταν κρίνει ἀντιπάλους, ἀλλὰ καὶ ὅταν διορθώνει φίλια πρόσωπα τῆς μερίδος τῶν φιλοκαλικῶν σφάλλοντα καὶ πλανώμενα. Βλ. ὅπ.π. ἐπίσης, σ. 222 χαρα-

τελικά και ή χρεία όρθόδοξης άποτύπωσης του θέματος¹²¹, παρακίνησαν τον Άθανάσιο Πάριο και τον Νικόδημο Άγιορείτη νά αναλάβουν πρωτοβουλία προμαχίας ύπέρ των όρθοδόξων θέσεων.

Στηριζόμενοι οί Κολλυβάδες στη διδασκαλία των πατέρων, έπισημαίνουν την όρθόδοξη δογματική θέση ότι τó μυστήριο της θείας εύχαριστίας είναι ανάμνηση όλης μέν της σωτηριώδους θείας οίκονομίας, ιδιαίτερα όμως ανάμνηση της επί του σταυρου θυσίας, του θανάτου και της αναστάσεως του Χριστου, ό όποιος δια της θείας μεταλήψεως έσθιεται πλέον μετά την ένδοξη ανάστασή του διηνεκώς από τους πιστούς¹²². Η κακόδοξη άρα θέση ότι αυτοί «τó πρό της αναστάσεως σώμα του Χριστου μεταλαμβάνουσιν» είναι κατακριθεΐσα αίρεση, αλλά και ή σκέψη «ότι έν ήμιν, ως έν τάφω, θάπτεται και εις άφθαρσίαν ένταυθα μεθίσταται, λήρός έστι σαφής»¹²³. Τουτο γιατί είναι αναγκαιότατο νά περιφυλάσσονται στη μετάληψη των άγιασμάτων ό τύπος, τó σύμβολο της αναστάσεως και ή μέθεξη του αναστημένου Χριστου, «ίνα μή», ως προς τó κυριότατο σημείο της, «έλλιπής ή ή της οίκονομίας του σωτήρος ανάμνησις»¹²⁴.

κτηρισμό του Νεόφυτου: «ίδίωμα τούτω ιδιαίτατον αυτόω, τούτ' έστιν ή ισχυρογνωμία». Ό Πάριος μαρτυρεί προφορική μεταμέλεια του Νεόφυτου, όπ.π., σ. 224, αλλά και στηλιτεύει αυστηρά τó σφάλμα, όπ.π., σσ. 225-226: «Άγαπητέ, μετά λύπης λέγω ότι και διδάσκαλος και φίλος ήμων έστάθη ό Νεόφυτος, άλλ' ή αλήθεια προκεκρίσθω. Έίτε γάρ οίήσεως, είτε ύπό άλλης τινός αιτίας τά έαυτου πέραν του δέοντος τιμών, ού μόνον έν τοις δογματικοις τούτοις ισχυρογνωμονών ώφθη, αλλά και τή Γραμματικη αυτου ... Και τó δεινόν ού μόνον τουτό έστιν, ότι αυτός έαυτον έβλαψεν, άλλ' ότι και πολλούς άλλους των άπλουστέρων».

121. Βλ. όπ.π., σ. 219: «Μή μοι γένοιτο, ώστε ή φρονήσαι τι ή ειπεΐν, ά μη δοκει τή κοινή δόξη της του Χριστου άγίας Έκκλησίας». Για τή σκοποθεσία της συγγραφής της άντιρρητικής έπιστολής του βλ. σ. 220: «εις ανασκευήν μέν της περι του Κυριακου σώματος κακοδοξίας, επί σύστασιν δέ και στερέωσιν της αλήθειας της ύπό της καθολικής Έκκλησίας πρεσβευομένης». Ό Άθανάσιος Πάριος, όπ.π., σσ. 226-235, έπισημαίνει και αναλύει μία προς μία τις παρερμηνευόμενες από τον Νεόφυτο πατερικές θέσεις και αποδεικνύει έωλα τά έπιχειρήματά του.

122. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Έπιτομή ..., όπ.π., σ. 370. Βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Έρμηνεία εις τας ΙΔ' Έπιστολάς του άποστόλου Παύλου, τ. Α', έκδ. «Όρθόδοξος Κυψέλη» Θεσσαλονίκη³1989, σ. 563, σημ. 231.

123. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, όπ.π., σ. 372.

124. Όπ.π. Βλ. και Έπιστολή άντιβήρητική ..., όπ.π., σ. 237.

“Όταν προσερχόμαστε στη θεία μετάληψη, «οὐκ ἄψυχον, ἀλλὰ ζῶν καὶ ἔμφυχον σῶμα τοῦ Κυρίου μεταλαμβάνομεν»¹²⁵. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ κεῖται ἕως τῆς μεταβολῆς στὸ δισκάριο «οὐκ ὡς ἐν τῷ σταυρῷ, ἀλλ’ ὡς ἐν τῷ τάφῳ»¹²⁶. Κατὰ τὴν ἀναίμακτη δηλαδὴ θυσία τῆς Ἐκκλησίας ἀπόκειται στὸ ἅγιο δισκάριο τὸ ἄπνουν σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰσοδεύεται καὶ προσκομίζεται στὸ ἱερὸ θυσιαστήριο ὡς «ἐν τῷ κενῷ μνημείῳ» κατατιθέμενο¹²⁷. Ζῶν καὶ ἔμφυχον εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, μετὰ τὴ μεταβολὴ καὶ τὴν ὑψωση, ἡ ὁποία φέρει καὶ τελειοῖ «τὸν τύπον τῆς ἀναστάσεως»¹²⁸. Κατὰ τὸν Ἀθανάσιον Πάριον, τὰ ὑποστηριζόμενα ἀπὸ τὸ νόθο λογίδριον¹²⁹ ὅτι κατὰ τὴν ὑψωση τοῦ θείου ἄρτου «ὑψοῦται τὸ Κυριακὸν σῶμα ὡς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ» καὶ «εἶτα ... τῆς μεταλήψεως γενομένης ἐν ἡμῖν θάπτεται» ἀποτελοῦν «λήρους» καὶ «μυθοπλασία». Διότι, ἐὰν ἡ ὑψωση τυποῖ τὴν σταύρωση, ἐνῶ ἐν τῇ μεταβολῇ «εἰς ζῶν καὶ ἔμπνουν σῶμα ὁ ἄρτος μεταβέβληται ... τίνες λοιπὸν οἱ τὸν ζῶντα σταυρώσαντες;»¹³⁰. Ὁ παραλογισμὸς εἶναι ἐμφανὴς καὶ ἀναγκάζει τὸν Πάριον νὰ χρησιμοποιοῖ σχολαστικὰ ἐνίοτε τὰ λογικὰ ἀξιώματα, καθὼς προσπαθεῖ νὰ λεπτολογήσει θεολογικὰ τὸ ἐρευνώμενο ζήτημα. Ὡς ἀποτέλεσμα δὲ τοῦ λάθους αὐτοῦ στὶς περὶ τὴν εὐχαριστία ἀντιλήψεις, θεωρεῖ τὴν ἀπαράδεκτη θέση νὰ θεωροῦνται οἱ ἴδιοι οἱ πιστοὶ «ἔμφυχοι τάφοι» τοῦ «ἀψύχου» Κυριακοῦ σώματος. Ἀντίθετα,

125. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ ...*, ὅπ.π., σ. 235.

126. Ὅπ.π., σ. 236.

127. Βλ. *Ἐπιτομή ...*, ὅπ.π., σ. 364, ὅπου ἀναφέρονται λεγόμενα κατὰ τὴν ἀπόθεση στὴν ἀγία Τράπεζα τοῦ ἀγίου δίσκου τὰ τροπάρια «Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ ...», «Ἐν τάφῳ σωματικῶς ...», «Ὡς ζωηφόρος ...».

128. Βλ. *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ ...*, ὅπ.π., σ. 236 καὶ τὰ αὐτὰ περίπου στὴ σ. 238. Παράλληλες θέσεις βλ. καὶ στοὺς στίχ. 142-150 τοῦ *Σημειώματος ἀντιβῆρητικοῦ*: «οὐ γὰρ ἐν ἀνθρώπῳ ἐτάφη ὁ Κύριος ... ἦν οὖν ὡς ἐν τάφῳ ἐν τῷ δίσκῳ τὸ Κυριακὸν σῶμα, ἐγένετο δὲ κατὰ τοὺς ἐξηγητὰς ἐν τῇ ὑψώσει ὁ τύπος τῆς ἀναστάσεως, μεθ’ ἣν αὐτίκα ἐπακολουθεῖ ἡ θεία μετάληψις, καὶ ταύτης πληρωθείσης, ἀμέσως τελεῖται ὁ τῆς ἀναλήψεως τύπος ... εἰ δὲ κατὰ τοῦτον ἐν ἡμῖν θάπτεται, πότε ἀνίσταται, οὐ γὰρ δώσει μέσον τῆς ἐν ἡμῖν ταφῆς καὶ τῆς ἀναλήψεως, οὐδὲ σημεῖόν τι ὅλως ἐκεῖνου τοῦ ἀναγκαιοτάτου τύπου φαίνεται ὕστερον». Βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ΙΗ’ αἰῶνα ...*, ὅπ.π., σσ. 74-75, στίχ. 142-150.

129. Βλ. PG 95, 404B καὶ 409C.

130. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ ...*, ὅπ.π., σ. 237.

κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θέση, «οἱ πρὸ τῆς μεταλήψεως τὸν τύπον τῆς ἀναστάσεως ἐπιγινώσκοντες καὶ δεχόμενοι, ζῶν τε καὶ ἔμπνουν, ὡς ἡδὴ ἀναστάν, τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα καὶ φρονοῦσι καὶ ὀνομάζουσιν»¹³¹.

Ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, ὡς κορύφωσις τῆς ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου σωστικῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, βιώνεται ἀδιαλείπτως ἀπὸ τὸ λογικὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, κάθε φορὰ πού μετέχει στὴν πασχάλια καὶ ἀναστάσιμη πραγματικότητα τῆς συσσωματώσεως καὶ τῆς συγκράσεως μὲ τὸ ἀναστημένο ἔμπνουν καὶ ἔμφυχο σῶμα του. Ὁ Πάριος εἶναι καίριος στὴ διατύπωσή του· «Ὡς γὰρ καὶ ὁ Κύριος ἐκ τῶν νεκρῶν τριήμερος ἀναστὰς μετὰ τῆς λογικῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀνέστη, οὕτω καὶ νῦν ἐν τῇ μυστικῇ Τραπέζῃ, μετὰ τὴν τῆς ἀναστάσεως ἀνάμνησιν, ὀφείλομεν εἰδέσθαι καὶ ὁμολογεῖν ὡς οὐκ ἔτι ἄψυχον, ἀλλ' ἔμφυχον τὸ προκείμενον σῶμα τοῦ Κυρίου, ὡς ἡδὴ ἀναστάν»¹³². Ἐὰν ὀνομάζει κανεὶς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μὴ ἔμφυχο μετὰ τὴν ἀνάστασις, περιπίπτει στὴν πλάνη τοῦ Ἀπολλιναρίου¹³³, πού δὲν δεχόταν αὐτὸ ὡς ἀθανατισθέν, ἄφθαρτο καὶ οὐράνιο. Ἡ ὀρθόδοξη πίστις ὅμως ὄχι μόνο πιστεύει τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ καὶ βιώνει διηνεκῶς λειτουργικὰ τρώγοντας καὶ πίνοντας τὰ ἄφθαρτα καὶ ἀθάνατα εὐχαριστιακὰ δῶρα, ὅπως γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἀπόστολοι στὸν μυστικὸ δεῖπνο τῆς Μεγάλης Πέμπτης. Καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι ὁ Χριστός, ὡς ὁ μόνος πάνσοφος καὶ παντοδύναμος ἀρχιθύτης, πρὶν ἀκομῆ νὰ ἔχει σταυρωθεῖ ἢ ἀναστηθεῖ, συστήνοντας τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας στὸ πρῶτο ἐκεῖνο Κυριακὸ δεῖπνο, καὶ ἔθυσεν ἑαυτὸν πρὸ τοῦ σταυροῦ μυστικῶς καὶ ἀνέστησεν ἑαυτὸν ἀρρήτως «πρὸ τῆς ὀφῆ Σαββάτων γενομένης» ἐνδόξου ἀναστάσεώς του¹³⁴.

Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὰ ιδιώματα τοῦ ἀφθάρτου, ἐὰν δὲν ἦταν ἀναστημένο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἀναστημένο, ζωοποιὸ καὶ ζωοδοτικὸ τὸ ἄφθαρτο καὶ ἀθάνατο σῶμα τῆς εὐχαριστίας¹³⁵, ἐπειδὴ «τὰ τῆς ἀναστάσεως σώματά εἰσιν ἀθάνατα καὶ

131. Ὡπ.π., σσ. 237-238.

132. Ὡπ.π., σ. 238.

133. Ὡπ.π., σσ. 238, 240 καὶ 242. Γιὰ τὸν αἰρετικὸ Ἀπολλινάριον καὶ τὴ διδασκαλίαν του βλ. E. MÜHLENBERG, *Apollinaris von Laodicea*, Göttingen 1968. I. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, *Ἱστορία τῶν Δογματῶν*, Θεσσαλονίκη 1980, τ. Β', σσ. 35-55.

134. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὕπ.π., σ. 239.

135. Ὡπ.π., σσ. 239-240.

ἄφθαρτα»¹³⁶ καὶ ἐπειδὴ οἱ πιστοὶ συνεχῶς κοινωνοῦντες «τὸ μετὰ τὴν ἀνάστασιν μεταλαμβάνομεν σῶμα»¹³⁷.

Ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, ἀντιφερόμενος στὴν παλαιὰ αἴρεση καὶ διορθώνοντας τὸν συγκολλυβὰ του Νεόφυτο, καταγράφει μὲ διαλεκτικὴ ἐπιχειρηματολογία τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τῶν κοινωνούμενων δώρων τῆς εὐχαριστίας, ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης παράλληλα ἐκδιπλώνει τὸ ὀρθόδοξο περὶ τοῦ θέματος φρόνημα τῶν φιλοκαλικῶν στὴν Ὁμολογία του, ἀπολογοῦμενος ἐναντίον τῶν ἀδίκων συκοφαντιῶν τῶν ἀντιφρονούντων γενικότερα πρὸς τὸ πνευματικὸ καὶ λειτουργικὸ τους κίνημα. Ἔτσι, προοιμιακὰ τοποθετούμενος, ὑπεραμύνεται τῆς ἀληθείας ὅτι τὸ ἄχραντο σῶμα καὶ τὸ τίμιο αἷμα τοῦ Κυρίου στὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας οὔτε παθητὸ εἶναι οὔτε φθαρτό¹³⁸. Πρὸς τοῦτο φέρει καὶ τεκμήριον γραφῆς του γνωστοῦ καὶ ἐκδεδομένου¹³⁹ δέκα καὶ περισσότερα χρόνια πρὶν οἱ Κολλυβάδες συκοφαντηθῶν ὡς δεχόμενοι φθαρτὰ τὰ ἅγια δῶρα πρὸ τῆς μεταλήψεώς τους. Γράφει λοιπὸν ἐκεῖ, στίς ἐν εἶδει οἴκων εὐχὰς πρὸς τὸν Κύριον Ἰησοῦ Χριστό, ὅτι ὁ Σωτὴρ παρέδωκε στοὺς μυσταγωγούμενους κατὰ τὸν μυστικὸ δειπνο μαθητὲς του σωστικὸ «τοῦ βροτείου γένους» μυστήριον, μεταβάλλοντάς τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνον σὲ αὐτὸ τὸ ἀληθὲς καὶ ἄφθαρτο σῶμα καὶ αἷμα του, ὥστε τελοῦντες αὐτὸ συνεχῶς εἰς ἀνάμνησίν του καὶ κοινωνοῦντες ὅλοι νὰ ἀφθαρτίζονται χαρισματικὰ καὶ νὰ ἀγιάζονται θεούμενοι¹⁴⁰. Τὸ εὐσεβὲς αὐτὸ φρόνημα περὶ τοῦ ἀκαταλή-

136. Ὁπ.π., σ. 241.

137. Ὁπ.π., σ. 243.

138. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ὁμολογία πίστεως, Ὁπ.π., σ. 76.

139. Βλ. Βιβλίον ψυχαφελέστατον καλούμενον Ἀόρατος πόλεμος ... Ἐν ᾧ προσετέθησαν ... καὶ εὐχαὶ κατὰ Ἀλφάβητον ἐν εἶδει Οἴκων εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν κατασκευαστικαὶ καὶ ὠραταί. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέν, εἰς κοινὴν τῶν Ὀρθόδοξων ὠφέλειαν. ἀψῆς'. Ἐνετίησιν, 1796. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ ποτε Δημητρίου Θεοδοσίου. Νῦν δὲ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de' superiori, σ. 334.

140. Βλ. Ὁπ.π.: «Ῥύσιον τοῦ βροτείου γένους, ᾧ Ἰησοῦ μου, μυστήριον παρέδωκας μύσταϊς, τὸν μὲν ἄρτον ἐν τῷ δειπνῶ εἰς αὐτό σου τὸ σῶμα μεταβαλὼν, τὸν δὲ οἶνον εἰς αὐτὸ τὸ αἷμά σου, τοῦτο ποιεῖν αὐτοῖς παραγγείλας εἰς τὴν σὴν ἀνάμνησιν· ἐξ ὧν ἐγὼ ὡς ἀφθάρτων συνεχῶς κοινωνῶν ἀγιάζομαι καὶ θεούμενος κράζω σοι ταῦ-

πτου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖο εἶχαν πάντοτε οἱ φιλοκαλικοί πατέρες δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν πίστη τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁴¹.

Συστηματοποιώντας ὁ ἅγιος Νικόδημος «ὅλα τὰ συστατικά ἀυχήματα καὶ ιδιώματα τοῦ θείου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας» καταγράφει «δύω γενικούς καὶ καθολικούς ὅρους», γιὰ νὰ ἀποτυπώσει τὶς θεολογικὲς εὐχαριστιακὲς του θέσεις. «Πιστεύομεν οὖν ἀδιστακτικῶς τῇ καρδίᾳ», γράφει, «ὁμολογοῦμεν δὲ τῷ στόματι εἰς σωτηρίαν καὶ τῇ χειρὶ γράφομεν εἰς πληροφορίαν ὅτι τὸ πανάχραντον σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ τὸ ζωοποιὸν αὐτοῦ αἶμα, πρῶτον μὲν εἶναι πραγματικόν· δεύτερον δὲ εἶναι πνευματικόν. Εἶναι πραγματικόν, διὰ τὸ μετὰ τὸν ἀγιασμὸν ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπέζης προκειμένος ἄρτος εἶναι αὐτὸ ἀληθῶς τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, οὐκ ἄλλο καὶ ἄλλο· ὁμοίως καὶ ὁ μετὰ τὸν ἀγιασμὸν ἐν τῷ ποτηρίῳ εὐρισκόμενος οἶνος αὐτό ἐστιν ἀληθῶς τὸ ζωηρὸν αἶμα τοῦ Κυρίου καὶ οὐκ ἄλλο καὶ ἄλλο. Ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἄλλο καὶ ἄλλο σῶμά ἐστι, ἀλλ' ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πραγματικῶς, ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι ὁ ἡγιασμένος ἄρτος αὐτὸ εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, τὸ πραγματικῶς συλληφθὲν ἐκ Πνεύματος ἁγίου· τὸ πραγματικῶς γεννηθὲν ἐκ τῆς Παρθένου· τὸ πραγματικῶς βαπτισθὲν· τὸ πραγματικῶς παθόν ... σταυρωθὲν ... ταφέν· τὸ πραγματικῶς ἀναστάν· τὸ πραγμα-

---

τα». Ὅτι ἄφθαρτα εἶναι τὰ δῶρα τῆς θείας εὐχαριστίας βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον, ἥτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἁσματικούς κανόνες τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἐορτῶν*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη ³1987, σ. 68: «διατί σύ, ἀδελφέ, δὲν ἐπιθυμεῖς νὰ πίνης τὸ ἀθάνατον καὶ ἄφθαρτον αἶμα τοῦ Κυρίου, ἵνα ζωοποιηθῇ ἡ ψυχὴ σου, ἵνα λαμπρυνθῇ ἡ καρδιά σου, ἵνα φωτισθῇ ὁ νοῦς σου;». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐρμηνεία εἰς τὰς ΙΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη ³1989, σ. 563, σημ. 231: «Διὸ καὶ τὸ σῶμα ὁποῦ μεταλαμβάνομεν δὲν εἶναι τὸ παθητὸν καὶ φθαρτὸν τὸ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ πρὸ τῆς ἀναστάσεως, ἀλλὰ τὸ ἀπαθὲς καὶ ἄφθαρτον καὶ τὸ μετὰ τὴν ἀνάστασιν». Ὅτι τὰ δῶρα ἀπαθῆ, ἄφθαρτα, ἀνώλεθρα καὶ ἀνάλωτα καὶ «εἰς φυλακτήριον τῆς ἀναστάσεως» καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς βλ. στοῦ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 22], Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 329. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 165: «Ὁ δεσπότης Χριστὸς ... τρέφει ... ἡμᾶς μετὰ τὸ ἄφθαρτον καὶ πανακήρατον αὐτοῦ σῶμα καὶ ποτίζει ἡμᾶς μετὰ τὸ ἄφθαρτον καὶ ζωηρότατον αὐτοῦ αἶμα».

141. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σ. 76.

τικῶς ἀναληφθὲν εἰς τοὺς οὐρανοὺς· τὸ πραγματικῶς καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ πραγματικῶς μέλλον ἔρχεσθαι κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς»¹⁴². Ἡ θεολογικὴ καταγραφή τοῦ Νικοδήμου εἶναι φανερό ὅτι ἀκολουθεῖ καὶ ἀναπλάθει πλατυνόμενες τὶς εὐχαριστιακὲς θέσεις τοῦ Νικολάου Καβάσιλα¹⁴³. «Ὅλα στὸ μυστήριον εἶναι ἀληθινὰ καὶ πραγματικά. Ἡ εὐχαριστία «εἶναι θυσία ἀληθῆς καὶ προσφορά τελεία, ἐν ἧ ὁ αὐτός ἐστι Χριστὸς καὶ θύτης καὶ θῦμα καὶ ὁ τὴν θυσίαν σὺν τῷ Πατρὶ προσδεχόμενος· καὶ ἱερεὺς καὶ ἱερεῖον· καὶ προσφέρων καὶ προσφερόμενος, καὶ πρὸς ὃν ἡ προσφορά γίνεται»¹⁴⁴. Τόσο μεγάλα καὶ τόσο πολλὰ εἶναι τὰ ἀκατάληπτα μυστήρια, ὅσα συντελοῦν στὴν τελείωσιν τοῦ μείζονος ἀγιαστικοῦ μέσου τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ εἶναι ἡ θεία καὶ χαρισματικὴ δωρεὰ τῆς εὐχαριστίας.

Καταγράφοντας τὸν δεύτερο περὶ τοῦ μυστηρίου γενικὸ καὶ καθολικὸ ὄρο, ὅπως τοὺς ὀνομάζει, ὁ Νικοδήμος λέγει ὅτι «τὸ ἐν τῷ μυστηρίῳ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου εἶναι καὶ πνευματικόν, δηλαδὴ ἀγκυλὰ καὶ ἦναι πραγματικὸν καὶ ἀληθές ..., δὲν εἶναι ὅμως καὶ φυσικὸν ἢ ὄρατὸν ἢ ὄλως αἰσθητόν, ἀλλ' εἶναι πνευματικόν»¹⁴⁵. Ἐπεξηγώντας δὲ περισσότερο καὶ βαθύτερα τὸν ὄρο «πνευματικόν», γράφει χαρακτηριστικά: «Τοῦτο δὲ νοεῖται διχῶς. Πρῶτον, διὰ τὶ τὸ ἐν τῷ μυστηρίῳ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἐνεργεῖται καὶ τελεσιουργεῖται οὐχὶ διὰ μέσου τῶν ὄρων τῆς φύσεως, ἀλλὰ διὰ τῆς παντοκρατορικῆς ἐνεργείας καὶ δυνάμεως τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος. Ἐντεῦθεν τὸ μυστήριον τοῦτο εἶναι ὑπερφυσικόν· εἶναι μυστηριῶδες· εἶναι ἀκατάληπτον, καὶ ἀκολούθως εἶναι ἄρρητον καὶ ἀνέκφραστον καὶ διὰ πίστεως μόνης δεχόμενον. Δεύτερον, εἶναι πνευματικὸν τὸ ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, καθ' ὅτι αὐτὸ δὲν νοεῖται κατὰ τὸν τρόπον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ψυχῆς, ἥτις

142. Ὁπ.π., σ. 78.

143. Βλ. *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, ΚΗ'. *ΕΠΕ Φιλοκαλία* 22, σσ. 140-142.

144. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 79. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία ΙΖ'*. *PG* 63, 131: «Ὡσπερ οὖν πολλαχοῦ προσφερόμενος (ὁ Χριστὸς) ἐν σῶμά ἐστι καὶ οὐ πολλὰ σώματα, οὕτω καὶ μία θυσία. Ὁ ἀρχιερεὺς ἡμῶν ἐκεῖνός ἐστιν ὁ τὴν θυσίαν τὴν καθαίρουσαν ἡμᾶς προσενεγκῶν· ἐκεῖνην προσφέρομεν καὶ νῦν, τὴν τότε προσενεχθεῖσαν, τὴν ἀνάλωτον».

145. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 80.

πνεῦμά ἐστιν ... ὅθεν ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι, καθὼς τὸ πνεῦμα, εἴτ' οὖν ἡ ψυχὴ, εἶναι ἀόρατος καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν οὐχ ὑποπίπτει, ἔτσι καὶ τὸ ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἀόρατά εἰσι καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν οὐχ ὑποπίπτουσιν, ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν ὄντα»¹⁴⁶.

Οἱ φαινομενικὰ σχολαστικὲς αὐτὲς ἀναφορὲς τοῦ Νικοδήμου Ἁγιορείτου δὲν στοχεύουν στὸ νὰ ἀναλύσουν ἀριστοτελικὰ τὸ μυστήριον, ἀναζητώντας τὴν ἐσωτερικὴ σύσταση τῶν πραγμάτων ποὺ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἄρα τελικὰ νὰ καταλήξουν στὴ μὴ ὀρθόδοξη θεωρία τῆς μετουσιώσεως (transsubstantiation), περὶ τῆς ὁποίας διεξοδικὴ ἀναφορὰ ἔγινε στὰ προηγηθέντα. Σκοποθεσία τοῦ Ἁγιορείτου διδασκάλου εἶναι νὰ ἀναδείξει τὴ μοναδικότητα τῆς εὐχαριστίας, σὲ σχέση μὲ ἀλλότριες θυσίες, ὡς θυσίας πνευματικῆς, λογικῆς καὶ ἀ ν α ἰ μ α κ τ ο υ . Καὶ μάλιστα νὰ σημειώσῃ ὅτι ἡ οἰκείωση τῶν μυστηρίων δὲν ἀπαιτεῖ ἐγκεφαλικὴ καὶ αἰσθητηριακὴ προσέγγιση, ἀλλὰ τὴν ὑπὲρ αἴσθησι βιωματικὴ ὁδὸ τῆς πίστεως: «Ὅθεν», λέγει, «οὐκ ὀρθῶς τινες, καταχρώμενοι τὸ ὄνομα τοῦ πραγματικοῦ, θέλουσιν αἰσθητὴν σφαγὴν σώματος καὶ αἰσθητὴν χύσιν αἵματος ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς εὐχαριστίας· εἰ γὰρ ἦν τοῦτο, ἔπρεπε νὰ συνδράμουν ὁρατῶς καὶ ὅλα τὰ αἰσθητὰ ὄργανα τὰ ὑπηρετήσαντα εἰς τὴν τοιαύτην σφαγὴν καὶ τὴν τοιαύτην χύσιν τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου, ὁ σταυρὸς δηλαδὴ καὶ οἱ ἥλιοι καὶ ἡ λόγχη καὶ τὰ λοιπά· ἀλλ' οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστι διὰ τί, εἰ καὶ πραγματικὴ ἐστὶν ἡ ἐν τῷ μυστηρίῳ θυσία τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ ἐστὶν αὕτη, τουτέστι μυστικὴ, ἀόρατος καὶ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν· ὅθεν καὶ θυσία καλεῖται ἀ ν α ἰ μ α κ τ ο ς »¹⁴⁷.

146. Ὅπ.π.

147. Ὅπ.π., σ. 81. Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τὰς ΙΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ὅπ.π., σ. 563, ὑπόσημ. 231: «Εἰ μὲν γὰρ πραγματικῶς, ἦτοι αἰσθητῶς, ἐγένετο εἰς τὸ μυστήριον ὁ θάνατος καὶ ἡ σφαγὴ τοῦ Κυρίου, εἶχον νὰ λέγουν τινὲς ὅτι εἶναι φθαρτὸν καὶ παθητὸν καὶ ἐκεῖνο ὁποῦ μεταλαμβάνομεν· ἐπειδὴ δὲ ὁ θάνατος καὶ ἡ σφαγὴ τοῦ Κυρίου γίνεται εἰς τὸ μυστήριον πνευματικῶς καὶ μυστηριωδῶς, ἦτοι πνευματικῶ τῷ τρόπῳ διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀγκαλὰ καὶ ἀληθῶς μεταβαλλομένου τοῦ ἄρτου εἰς ἐκεῖνο τὸ σῶμα τὸ θανὲν καὶ σφαγὲν, τὰ δὲ πνευματικὰ εἶναι ἄφθαρτα καὶ ἀπαθῆ, ὡς τὸ ἐνεργοῦν ταῦτα Πνεῦμα, διὰ τοῦτο καὶ τὸ πνευματικὸν σῶμα ὁποῦ μεταλαμβάνομεν ἄφθαρτόν ἐστι». Ὅτι ἀναίμακτος ἡ θυσία βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ψαλμὸς Ν' 21. ΕΠΕ*, τ. 6, σ. 82. Καὶ ὅπ.π., τ. 7, σ. 36.

Ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις αὐτὲς προκύπτει καὶ ἡ θέσις τῶν Κολλυβάδων πατέρων, ἔναντι τῆς συκοφαντίας τῶν ἀντιφρονούντων, οἱ ὅποιοι τοὺς κατηγοροῦσαν δεχόμενους ὅτι «δὲν εἶναι ὅλον τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου εἰς κάθε μέρος τοῦ ἁγιασθέντος ἄρτου, οὔτε ὅλον τὸ αἷμα εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἁγιασθέντος οἴνου»¹⁴⁸. Ἡ κατηγορία αὐτὴ ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν Νικόδημο μὲ ἀπλό, σαφὴ καὶ ξεκάθαρο τρόπο· «Ἐκ τούτου», λέγει, «ἔπεται ὅτι, καθὼς τὸ πνεῦμα, ἦτοι ἡ ψυχὴ, ὅλη ἐν ὄλῳ ἐστὶ τῷ σώματι καὶ ὅλη ἐν παντὶ μέρει τοῦ σώματος, οὕτω καὶ τὸ σῶμα τὸ ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ ὅλον ἐν ὄλῳ ἐστὶ τῷ ἄρτῳ καὶ ὅλον ἐν παντὶ μέρει τοῦ ἄρτου· ὁμοίως καὶ τὸ αἷμα ὅλον ἐστὶν ἐν ὄλῳ τῷ οἴνῳ καὶ ὅλον ἐν παντὶ μέρει τοῦ οἴνου. Ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι, καθὼς τὸ πνεῦμα, εἴτ' οὖν ἡ ψυχὴ, φθειρομένου τοῦ σώματος αὕτη ἄφθαρτος διαμένει, ἔτσι καὶ τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, φθειρομένων τῶν συμβεβηκότων τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, αὐτὰ ἄφθαρτα διαμένουσιν»¹⁴⁹. Σὲ κάθε μικρότατο μαργαρίτη τῆς εὐχαριστίας καὶ σὲ κάθε μικρότατη σταγόνα εὐρίσκεται τέλειο καὶ ὁλόκληρο τὸ ἄφθαρτο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου· καὶ «διαίρειται ἀδιαιρέτως, εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, καὶ μερί-

---

148. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σσ. 76 καὶ 85. Βλ. καὶ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, «Θεοδωρήτου Ἀγιαννίτου τολμηρία», στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 35 (1915), σ. 165. Γιὰ ἄλλες σχετικὲς κατηγορίες βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 84. Ἐπίσης ἀθαιρέτως καὶ χωρὶς τεκμήρια καταγραφόμενες συκοφαντίες, μὲ μοναδικὴ πηγὴ προκατειλημμένα ἀντικολληβαδικὰ κείμενα, βλ. στοῦ Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 120-122.

149. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σ. 81. Ἀπορριπτικὲς ἐναντίον τῆς κατηγορίας τῶν ἀντιφρονούντων θέσεις βλ. καὶ στὶς σσ. 84-85: «Ταῦτα πάντα ὁμολογοῦμεν καὶ φρονοῦμεν περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας· ὅσοι δὲ λέγουσιν ὅτι ἡμεῖς διὰ τοῦτο ἐγράψαμεν ἐν τῷ *Περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως* βιβλιαρίῳ, ὅτι εἶναι καλὸν νὰ μεταλαμβάνουν οἱ χριστιανοὶ συνεχῶς τὰ θεῖα μυστήρια μετὰ τῆς προετοιμασίας, ὅσοι δηλαδὴ δὲν ἔχουσι κανονικὸν ἐμπόδιον, μὲ σκοπὸν ἵνα μεταλάβωμεν ὅλον τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπειδὴ ἄπαξ μεταλαμβάνοντες δὲν μεταλαμβάνομεν ὅλον τὸ σῶμα αὐτοῦ· οἱ τοιαῦτα, λέγω, φλυαροῦντες καθ' ἡμῶν, αὐτοὶ ἀληθῶς εἶναι στόμα τοῦ διαβόλου, δι' οὗ ὁ διάβολος φθέγγεται καὶ λαλεῖ ὅσα ὑποβάλλει εἰς τὴν καρδίαν τους· ἐπειδὴ τοσοῦτον μακρὰν εἴμεθα ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ τοιοῦτον κακὸδοξον φρόνημα, ὥστε ὅπου οὐδέποτε λογισμὸς τοιοῦτος, οὔτε κἀν φιλή γοῦν ἰδέα καὶ προσβολὴ τοιαύτη, ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν φαντασίαν μας».

ζεται ἀμερίστως»¹⁵⁰, ὡς ἀπαθὲς καὶ ἀθάνατο. Τοῦτο ἐξάλλου γίνεται σαφὲς καὶ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ μελισμοῦ τοῦ ἀμνοῦ στὴ θεία λειτουργία· «Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος, ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἀγιάζων»¹⁵¹.

Οἱ κοινωνοῦντες μεταλαμβάνουν τὸ μετὰ τὴν ἀνάσταση ἄφθαρτο καὶ ἀπαθὲς σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Λαμβάνοντας δὲ καὶ τὸ ἐλάχιστο μέρος τοῦ ἄρτου, λαμβάνουν «ὄλον τὸν Χριστὸν μετὰ τῆς θεότητος καὶ μετὰ τῆς ἀνθρωπότητος· τουτέστι μετὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος· ταῦτόν εἰπεῖν δέχονται τὸν τέλειον Θεὸν καὶ τὸν τέλειον ἄνθρωπον, ἐπειδὴ καὶ ὁ Χριστὸς τέλειός ἐστι Θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος ..., κατὰ πάντας τοὺς ἱεροὺς θεολόγους»¹⁵². Τοῦτο γιατί εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἀγιασμένου ἄρτου εὐρίσκεται ὅλο τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ σὲ κάθε μικρὴ μερίδα, ὡς καὶ τὸν ἐλάχιστο μαργαρίτη καὶ τὴν ἐλάχιστη ρανίδα, ὅλος ὁ Χριστός¹⁵³. Οἱ μεταλαμβάνοντες λοιπὸν καὶ τὴν ἐλάχιστη μερίδα τῶν ἀγιασμάτων δέχονται ὄντολογικὰ εἰς ἑαυτοὺς ὅλο τὸν Χριστὸ καὶ ἐνοῦνται μὲ ὅλο τὸν Χριστό¹⁵⁴.

---

150. Ὅπ.π. Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος ...*, ὅπ.π. (ὑποσημ. 139), σ. 335: «Ἰησοῦ, ὁ ὅλος ἐν ὅλῳ τῷ μυστηρίῳ καὶ ὅλος ἐν παντὶ μέρει αὐτοῦ, ἐξομολογοῦμαί σοι ὅτι οὐ μετὰ τῆς δεούσης προετοιμασίας πλησιάζω τῇ ἀγίᾳ Τραπεζῇ σου».

151. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ ...*, ὅπ.π., σ. 243: «Δι' ὃ καὶ μερίζομενον (τὸ ἔμφυχον καὶ ἄφθαρτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ) οὐ μερίζεται καὶ μελιζόμενον οὐ μελιζεται καὶ ἐσθιόμενον οὐ δαπανᾶται ... Ἡ γὰρ ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ οὐσία, εἴτε σὰρξ, εἴτε σῶμα ὀνομάζεται, ἀόρατος, ἄτμητος, ἀδιαίρετος, ἀδαπάνητός ἐστιν, ὅλη ἐν ὅλῳ καὶ ὅλη ἐν ἐκάστῳ καὶ τῷ σμικροτάτῳ μεριδίῳ». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σημείωμα ἀντιβῆρητικὸν ...*, στοῦ Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 74, στίχ. 109-110. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ὅπ.π., σ. 532, ὑποσημ. 194.

152. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία*, ὅπ.π., σ. 82, ὑποσημ. 1.

153. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 239: «Ὅλον ἦν τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἐν ἐκάστῃ μερίδι, οὐ κλάσας ἔδωκεν ἄρτον τοῖς μαθηταῖς». Τὸ κοινωνούμενον ὅμως ἦταν σῶμα ἀναστημένο, «ἐπεὶ τό γε τοῦτο, ἦτοι τὸ εἶναι τὸ ὅλον ἐν ἐκάστῃ μερίδι καὶ τῇ σμικροτάτῃ, ἔστιν ἰδιότης, ἦν τινα ἀδύνατον τοῖς ὅλοις ὑπάρχειν ἐν τῷ ἐπὶ σταυροῦ σώματι. Φυσικὸν γὰρ ὄν τὸ σῶμα ἐκεῖνο τοῦ Κυρίου μέχρι τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ταφῆς φθαρτὸν ἦν καὶ παθητόν».

154. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἠθικά* 3, 528-535. SC 122, σ. 428: «Ἴνα ... ἐννοήσης ... τὸν μικρὸν ἄρτον, τὴν ὀλίγην μερίδα θεοποιηθεῖσαν, τοῖς νοεροῖς

Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων, προτρέποντας τοὺς μυσταγωγούμενους νεοφωτίστους τῆς Ἐκκλησίας νὰ μετέχουν στὴ θεοποιὸ ζωοποίηση καὶ τὴ ζωοποιὸ θεοποίηση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, τοὺς προστάσσει: «κατέχετε ταύτας (τὰς) παραδόσεις: ἀσπίλους καὶ ἀπροσκόπτους ἑαυτοὺς διαφυλάξατε. Τῆς κοινωνίας ἑαυτοὺς μὴ ἀπορρήξῃτε· μὴ διὰ μολυσμὸν ἁμαρτίας τῶν ἱερῶν τούτων καὶ πνευματικῶν ἑαυτοὺς ἀποστερήσητε μυστηρίων»¹⁵⁵, γιὰ νὰ διαζωγραφῆσει τὸ μέγεθος καὶ τὸ θεῖο ὕψος τοῦ παραδοθέντος ἀπὸ τὸν Κύριο μυστηρίου στὴν Ἐκκλησία του¹⁵⁶, ὡς διηνεκὴ καὶ αἰώνια ἰλαστικὴ θυσία¹⁵⁷. Ὁ Χριστὸς ἐξαγοράζει τὸν ἄνθρωπο ἐκ τῆς προγονικῆς κατάρας καὶ τῆς δουλείας τοῦ νόμου «τῷ τιμίῳ αἵματι» αὐτοῦ¹⁵⁸, διὰ τοῦ ὁποῦ καὶ λούει καθαρικὰ τὴν ἀνθρωπότητα ὅλη πρὸς σωτηρία καὶ ἁγιασμό¹⁵⁹.

ὄρᾳς ὄμμασι καὶ γενομένην ὅλην ὁμοίαν τῷ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνοντι ἄρτῳ, ὅς ἐστι Θεὸς ἀληθὴς καὶ ἄρτος καὶ πόμα ζωῆς ἀθανάτου». Βλ. καὶ ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἀγίας εὐχαριστίας*. PG 86 II, 2393C: «Ὅλον οὖν ἅπας τὸ ἅγιον σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἷμα τοῦ Κυρίου δέχεται, καὶ εἰ μέρος τούτων δέξεται· μερίζεται γὰρ ἄμεριστως ἐν ἅπασι, διὰ τὴν ἕμμισιν. Καθὼς καὶ σφραγὶς μία πάντα τὰ ἐντυπώματα αὐτῆς καὶ μορφώματα τοῖς μεταλαμβάνουσι μεταδίδωσι· καὶ μία μένει καὶ μετὰ τὴν μετάδοσιν οὐκ ἐλαττωμένη οὐδὲ ἀλλοιούμενη πρὸς τὰ μετέχοντα, καὶ ἢ τῷ ἀριθμῷ πλείονα». Βλ. καὶ τὸν ΙΖ΄ ὄρο τῆς Ὁμολογίας τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων ΔΟΣΙΘΕΟΥ, στοῦ Ι. Ε. ΜΕΣΣΟΛΩΡΑ, *Συμβολικὴ ...*, ὅπ.π., σ. 117έξ.: «Ἐπι ἐν ἐκάστῳ μέρει καὶ τμήματι ἐλαχίστῳ τοῦ μεταβληθέντος ἄρτου καὶ οἴνου οὐκ εἶναι μέρος τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου — βλάσφημον γὰρ τοῦτο καὶ ἄθεον — ἀλλ’ ὅλον ὀλικῶς τὸν δεσπότην Χριστὸν κατ’ οὐσίαν, μετὰ ψυχῆς δηλονότι καὶ θεότητος, ἦτοι τέλειον Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον». Βλ. καὶ Ἀκολουθία Θείας Μεταλήψεως, *Εὐχὴ Θ’*: «Ἐγὼ δὲ ὁ ἐλεεινὸς ὅλον σου τὸ σῶμα τολμῶν δέξασθαι, μὴ καταφλεχθεῖν».

155. Βλ. *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε’*. PG 33, 1125B-C.

156. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ πίστεως λόγος ὁ μείζων*. ΕΠΕ, τ. 12, σσ. 296-298 καὶ 306. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. ΕΠΕ, τ. 10, σ. 458. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΜΔ’*. PG 155, 189B.

157. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 189C.

158. Πρβλ. *Γαλ. γ’ 13. δ’ 5*. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 2. Μικρὰ Κατήχησις ΚΕ’*, ἐπιμελεῖα ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1984, σ. 75. Πρβλ. καὶ *Τριῶδιον. Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Παθῶν. Ἀπολυτίκιον*. «Ἐξηγγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου τῷ τιμίῳ σου αἵματι· τῷ σταυρῷ προσηλωθεὶς καὶ τῇ λόγχῃ κεντηθεὶς τὴν ἀθανασίαν ἐπήγασας ἀνθρώποις. Σωτὴρ ἡμῶν, δόξα σοι».

159. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, ὅπ.π., Λς’, σ. 104. Ὅτι τὸ μυστήριον εἶναι κα-

Ἡ βρώση καὶ ἡ πόση τοῦ μυστηρίου, ὡς δωρεὰ τοῦ Χριστοῦ φι-
λάνθρωπη¹⁶⁰, γίνεται ἀληθινὴ τροφή καὶ βρώση ζωοποιός¹⁶¹, γιατί
«ζωῆς μετουσία ἐστὶν ὁ προκειμένος ἄρτος»¹⁶², στὴν τράπεζα τῆς ἀγα-
πητικῆς συνάξεως τῶν χριστιανῶν, τὴν ἐνοποιὸ καὶ ἀναστάσιμη¹⁶³. Ἡ
εὐχαριστία εἶναι τὸ καύχημα καὶ τὸ σέμνωμα τῶν ἱερωμένων¹⁶⁴, ἀλλὰ
καὶ ἡ προσδοκία τῶν συναγομένων πιστῶν¹⁶⁵, «πρὸς τὴν θεϊαν καὶ
ἄφθαρτον ὄντως ἐστίασιν» καὶ «ἐπὶ τὸ δεῖπνον» τοῦ Λόγου¹⁶⁶, γιὰ νὰ
προὔπαντήσουν ἐρχόμενο τὸν Χριστὸ καὶ νὰ συνεισέλθουν στὴν «οὐρά-

---

θαρτικὸν ἁμαρτιῶν βλ. στὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Μεγάλου Κανόνος τοῦ Ἀνδρέου
Κρήτης, ὑπὸ ΣΥΜΕΩΝ ΚΟΥΤΣΑ, Ἀδαμιαῖος Θρῆνος [Λογικὴ Λατρεία, 3], ἐκδ.
«Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήνα 1981, σσ. 124-127.
Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ψαλμ. ΠΗ' 51.
ΕΠΕ, τ. 7, σ. 28. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Εἰς τὸν ΜΗ' Ψαλμὸν 4. ΕΠΕ, τ. 5, σ.
334 καὶ ὅπ.π., σ. 350. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Εἰς τὸν ΝΘ' Ψαλμὸν 3, ὅπ.π., σ. 370, καὶ Εἰς
τὸν ΞΑ' Ψαλμὸν 3, ὅπ.π., σ. 386. ΜΑΡΚΟΥ ΑΣΚΗΤΟΥ, Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων
δικαιοῦσθαι κα'. Φιλοκαλία, τ. Α', ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1974, σ. 110.

160. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, ὅπ.π., ΞΔ', σ. 170.

161. Ὅπ.π., ΚΔ', σ. 72: «Πρὸς τούτοις καὶ διατρέφει ἡμᾶς πεινῶντας ὁ ὑπερά-
γαθος, κατὰ μὲν τὸ σῶμα ταῖς ἐτησίαις τῆς γῆς καρποφορίαις, κατὰ δὲ τὸ πνεῦμα ταῖς
ἀχράντοις μυστηρίαις, ὑπὲρ μητέρα καὶ τροφὸς ὁμειρόμενος καὶ περιεχόμενος ἡμῶν
ἐρωτικῶς. Μήτηρ μὲν γὰρ γάλακτι τρέφει τὸ ἑαυτῆς τέκνον ἕως καιροῦ· ὁ δὲ ἀληθινὸς
ἡμῶν δεσπότης καὶ πατὴρ τὸ οἰκεῖον σῶμα καὶ αἷμα δίδωσιν εἰς βρώσιν καὶ πόσιν, καὶ
τοῦτο διὰ παντός». Βλ. ἐπίσης ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ.π., Ψαλμ. ΚΒ' 5-6.
ΕΠΕ, τ. 5, σ. 214. Καὶ Ψαλμ. ΞΔ' 10. ΕΠΕ, τ. 6, σ. 150. Καὶ Ψαλμ. Π' 17.
ΕΠΕ, τ. 6, σ. 282. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Εἰς τὸν ΛΓ' Ψαλμὸν 6. ΕΠΕ, τ. 5, σσ.
220 καὶ 222. Καὶ Εἰς τὸν ΜΔ' Ψαλμὸν 3, ὅπ.π., σ. 264. Καὶ Ἀσκητικὴ διατύπωσις
1. ΕΠΕ, τ. 8, σ. 82.

162. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, ὅπ.π., ΡΖ', σ. 272.

163. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Διάλογος, κεφ. Λζ'. ΡΓ 155, 177C-D.
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἐπιστολὴ 70. ΕΠΕ, τ. 2, σ. 14. Καὶ Ἐπιστολὴ 243.
ΕΠΕ, τ. 2, σ. 32. Καὶ Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος 61. ΕΠΕ, τ. 10, σ. 448.

164. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἀπολογητικὸς δεῦτερος, 5. ΕΠΕ, τ. 8,
σ. 44.

165. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ψαλμ. ΙΕ'.
ΕΠΕ, τ. 5, σ. 154.

166. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐπιστολὴ ἐορταστικὴ, κη'. ΕΠΕ, τ. 10,
σ. 328.

νιον εὐωχίαν ... τῆς ἀθανάτου τροφῆς»¹⁶⁷ καὶ τῆ μέθη τοῦ κοινοῦ μυστικοῦ ποτηρίου τῆς Ὁρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁶⁸.

Ἡ μετουσία τῶν ἀγιασμάτων τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἀποτέλεσε τὸν διηγετικὸν πόθο ὅλων τῶν ἀγίων του¹⁶⁹, ἀλλὰ καὶ τὸν νικητικὸν στέφανο πάντων τῶν μαρτύρων του¹⁷⁰, τῶν μιμητῶν τοῦ πάθους του, ἀφοῦ αὐτὴ τελικὰ εἶναι τὸ ἐπισφράγισμα ὅλων τῶν κόπων καὶ τῶν ἀγώνων, ὡς ἐφόδιο ζωῆς αἰωνίου¹⁷¹, ἀλλὰ καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς παναγίας θυσίας τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν¹⁷². Αὐτὴν τὴν ἀλήθεια περιγράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης μὲ λόγους στιβαρῆς λειτουργικῆς θεολογίας· «Τούτου τε χάριν ἐσταύρωται καὶ τὸ αἷμα ἐξέχεε δι' ἡμᾶς, ἵνα αὐτοῦ κοινωνῶμεν. Καὶ πρὸ τοῦ σταυροῦ διὰ τῆς ἱερουργίας τὰ μυστήρια δέδωκεν, ἵνα μεθ' ἡμῶν ᾗ καὶ κοινωνοὶ ὦμεν αὐτοῦ, νῦν τε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ μετέχωμεν πάντες, ὅτι τοῦτο ἠγάπησε»¹⁷³. Καί, ἀφοῦ ἐρμηνεύσει τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀγία ἀναφορὰ ἐπιτελούμενα, καταλήγει· «Μετὰ τοῦτο ἡ κοινωνία, ὅτι τοῦτο τέλος ἀπάντων, ἡ Θεοῦ κοινωνία καὶ τὸ ἄκρως τοῦτο ἀγαθόν τε καὶ ἐφετόν»¹⁷⁴.

Πρὸς τοῦτο τὸ ἄκρως «ἀγαθόν» καὶ «ἐφετόν» ἔστρεψαν καὶ οἱ φιλοκαλικοὶ Κολλυβάδες πατέρες ὅλη τὴν προσοχή, τὸν πόθο, τὴν ἀγάπη, τὴν ἐπιπόθηση, τὴν ἔρευνα, τὴν ἐνασχόληση καὶ τὴν ἐπιθυμία, ὥστε

---

167. Ὁπ.π., σ. 330. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἐξηγήσεις ..., ὅπ.π., τ. 5, σ. 260· τ. 6, σσ. 116, 262· τ. 7, σσ. 90, 146 καὶ 216.

168. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἀπολογητικὸς δεῦτερος, 11. ΕΠΕ, τ. 8, σ. 64.

169. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Συναξαριστής ..., τ. 2, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1981, σ. 74. Καὶ ὅπ.π., τ. 3, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 84 καὶ 151.

170. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., τ. 1, σ. 309: «Καὶ σμίξαντες τὸ μαρτυρικὸν αὐτοῦ αἷμα μὲ τὸ μυστικὸν καὶ θεῖον αἷμα τοῦ Κυρίου, παρέπεμψαν αὐτόν, χωρὶς νὰ θέλουν, θυσίαν εἰς τὸν Θεόν». Δηλαδή ἡ θυσία τῶν μαρτύρων καὶ ἡ ἔκχυση τοῦ αἵματός των λογίζεται ὡς μίμηση τῆς θυσίας τοῦ ἀμώμου ἀμνοῦ καὶ νικητικὸς στέφανός τους.

171. Βλ. ὅπ.π., σ. 317.

172. Πρβλ. Ἐβρ. ιβ' 2. β' 10. Πράξ. γ' 15. ε' 31.

173. Διάλογος, κεφ. ΕΗ'. PG 155, 233C.

174. Διάλογος, κεφ. ζΘ'. PG 155, 300B.

νά ἐξέλθει ἀπὸ τῆ ζοφερῆ ἀφάνεια τῶν εὐχαριστιακῶν τυποποιήσεων τῆς ἐποχῆς τους καὶ νὰ ξαναγίνει, γιὰ ἱερωμένους, μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς, αὐτὸ ποὺ ἦταν γιὰ γενεὲς ἀμέτρητες πιστῶν ἀνθρώπων, ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες ἐνσυνείδητης ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ ἀδιάλειπτης εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς· δηλαδὴ τὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας. Ποτὲ ὅμως χωρὶς τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις προευχαριστιακῆς ἐτοιμασίας, τὶς ὁποῖες ὀριοθετεῖ ἡ ὀρθόδοξη περὶ τὴν εὐχαριστία παράδοση καὶ στὴν ἐξέταση τῶν ὁποίων στρέφουμε εὐθὺς τὴν ἔρευνά μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΕ ΑΥΤΟ

Μετά τή γενική καταγραφή τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας καί τῶν περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἀντιλήψεων τῶν ἁγίων φιλοκαλικῶν πατέρων στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ παρόντος Α' μέρους, ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ ἀκολουθοῦντος μακροῦ τρίτου κεφαλαίου ποὺ ἐξετάζει ἐξιδιασμένα καὶ ἀναλυτικὰ τὸ σημαντικὸ ζήτημα τῆς συχνότητας προσελεύσεως στὴ μετάληψη, στὸ παρὸν δεῦτερο κεφάλαιό μας εἶναι ἀνάγκη νὰ προσεγγίσουμε τίς γενικὲς καὶ εἰδικὲς προϋποθέσεις προσελεύσεως στὸ μεγάλο καὶ θεῖο μυστήριον.

Ὡς εἶναι φυσικὸ καὶ δόκιμο, θὰ περιορίσουμε τὴν ἐξέτασή μας καὶ θὰ προσηλώσουμε τὴν προσοχή μας περισσότερο στὶς θέσεις τῶν Κολλυβάδων, οἱ ὅποιοι πάντως καὶ στὸ ζήτημα τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴ θεία εὐχαριστία ἀκολουθοῦν ἐπιτυχῶς τὸν πατερικὸ δρόμο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ ἐκφράζουν τὸ ἀπαραχάρακτο, ἀπὸ παρερμηνεῖες καὶ τυποποιήσεις, διαχρονικὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο θὰ ἀναφανῆ μὲ ἐνάργεια ἀπὸ τὸν πλούσιο πατερικὸ ὑπομνηματισμὸ τῶν θέσεών τους, οἱ ὅποιοι τελικὰ δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἁγίων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν καὶ διδασκάλων, ποὺ κατεγράφησαν ὡς πηγαῖοι θεοφώτιστοι προβληματισμοὶ ἀγαπητικῆς ποιμαντικῆς εὐθύνης γιὰ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν κατάλληλη καὶ ἀπαραίτητη προεϋχαριστιακὴ του ἐτοιμασία. Καθὼς δὲ οἱ Κολλυβάδες κατηγορήθηκαν γιὰ αὐθαίρετη ἐλευθεριότητα στὸ θέμα τῆς προετοιμασίας προσελεύσεως καί, ὡς ἐκ τούτου, γιὰ «προφανή» ἀνευλάβεια¹, ἡ σπουδὴ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τους ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σημασία καὶ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον.

---

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 121-122 καὶ 132.

**α) Οί γενικότερες προϋποθέσεις συμμετοχής στη θεία εὐχαριστία
κατὰ τοὺς Κολλυβάδες.**

Πέραν τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων ὄρων² γιὰ τὴ δυνατότητα συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία, ὅπως ἡ ἰδιότητα τοῦ πιστοῦ καὶ τετελειωμένου μέλους τῆς συνάξεως, τὴν ὁποία λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ βάπτισμα³, ἡ βέβαιη καὶ ἀκράδαντη πίστη ὅτι διὰ τῆς κοινωνίας μετέχει στὴ θεοποιὸ ζωοποίηση τοῦ ἀληθοῦς ἀχράντου σώματος καὶ τιμίου αἵματος τοῦ Χριστοῦ⁴, ἡ ἐνεπίγνωση καὶ ἐνσυνείδητη μετάληψη ἀπὸ ζῶντες καὶ

---

2. Περὶ αὐτῶν βλ. ἀναλυτικὰ στὴ μελέτη τοῦ Ξ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, «Ὅροι καὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», στὴν *ΕΕΘΣΠΑ. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Βασίλειον Λ. Δεντάκην*, τ. ΚΗ' (1989), σσ. 663-718. Καὶ *ΕΕΘΣΠΑ. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Ἀγουρίδην*, τ. ΚΘ' (1994), σσ. 405-447.

3. Βλ. ὅπ.π., σσ. 685-692. Βλ. καὶ *Διδαχὴ IX*, 5. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σ. 218. *ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἀπολογία Α'*, 65. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 3, σ. 197. Οἱ πυλωροὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἐπιτηροῦσαν τὶς θύρας τοῦ ναοῦ, γιὰ νὰ μὴν εἰσέρχονται ἄπιστοι καὶ ἀμύητοι. Βλ. *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, Βιβλίον Β'*, LVII. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σ. 54. Καὶ *Βιβλίον Ζ'*, XXIV καὶ Η', VI. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σσ. 125 καὶ 144 ἀντίστοιχα. Γιὰ τὴν κλείση τῶν θυρῶν βλ. καὶ *ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὸν Ματθαῖον. Ὁμιλία ΚΔ'*. PG 57, 311. Βλ. ἐπίσης *ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΔΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας. Λόγος ΙΑ'*. PG 68, 761. *ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὁμιλία Γ'*. PG 62, 29. *ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΜΕΔΙΟΛΑΝΩΝ, De misteriis. PL* 16, 419. *ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, ΚΔ'*. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 126. *ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία. PG* 98, 417. *ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Διάλογος, κεφ. ΕΖ'* καὶ *ΕΗ'*. PG 155, 232C-236B. Βλ. καὶ *ΦΩΤΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Μυριόβιβλος, τίτλος ΣΚΒ'*. PG 103, 793B: «καὶ ἡ ἀγιοποιὸς τελετὴ μυστήριον ὀνομάζεται, τὸ δὲ μυστήριον οὐ κοινὸν οὐδὲ τοῖς βεβήλοις εὐεπίβατον».

4. Βλ. *ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Δ'*. PG 33, 1101. *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε'*. PG 33, 1124B-C. *ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλ. Δ', Πς'*, *Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων. PG* 94, 1141A. *ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἀπολογία Α'*, 66. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 3, σ. 197. *ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόγιον. Λόγος ζ'*. PG 48, 753. *ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, ροβ'*. PG 31, 1196. *ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἠθικὰ 3*, 528-551. SC 122, σ. 428. *ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΩΝΗΣ, Πρὸς τοὺς διστάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱεροουργούμενος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἔστι σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. PG* 135, 513. *ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἀόρατος Πόλεμος, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977, σ. 204.*

ὄχι ἀπὸ κοιμηθέντες ἤδη ἢ μὴ ἔχοντες συνείδηση ἐπιθανατίους κατὰ τὴν ὥρα τῆς μεταδόσεως⁵ καὶ ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου ὀρθοδόξως ἀπὸ τῆς μίας, ἀγίας, καθολικῆ καὶ ἀποστολικῆ Ἐκκλησίας⁶, ἀποκλειομένων παντελῶς τῶν αἰρετικῶν, σχισματικῶν καὶ ἀκοινωνήτων⁷, ὑπάρχουν καὶ

---

5. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, ΜΓ'. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σ. 200. Βλ. καὶ τὸν πγ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Ϛ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς Νηός, τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1970, σσ. 292-294. Ἱστορικὴ ἀναφορὰ βλ. στῶν JOH. AUER-JOS. RATZINGER, *Kleine Katholische Dogmatik*, τ. VI, Stuttgart 1974, σ. 254. Βλ. καὶ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΖΕΡΠΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς ποῦ ἀντιμετωπίζουν κίνδυνον θανάτου* [Σύγχρονοι Λειτουργικοὶ Προβληματισμοί, 1], ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήναι 2001.

6. Βλ. Ε. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, ὅπ.π., σσ. 667-685. ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ (Μητροπ. Περγάμου), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῖα εὐχαριστία καὶ τῶ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις 1965 (ἀνατύπ. 1990). Βλ. καὶ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Σμυρναίους*, VIII. ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 281. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Μυσταγωγία*. PG 91, 681. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Ὁ Καθαγιασμός τῶν δώρων τῆς θείας εὐχαριστίας. Κατὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 15 [= Λειτουργικὰ Βλατάδων, 3, Θεσσαλονίκη 1999]. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*. Εἰσαγωγή - Κείμενον ἀνέκδοτον - Σχόλια ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἀθήναι χ.χ., σ. 92.

7. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΚΟΤΣΩΝΗ (ἀρχιεπισκόπου), *Ἡ κανονικὴ ἄποψις περὶ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων (Intercommunio)*, ἐν Ἀθήναις 1957. Γ. ΓΑΛΙΤΗ, *Τὸ πρόβλημα τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων (Intercommunio) ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου*, Ἀθήναι 1966. Π. ΜΠΟΥΜΗ, «Ἡ προτεραιότης τῆς δογματικῆς συμφωνίας ἔναντι τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας (Intercommunio)», στὴν ΕΕΘΣΠΑ, τ. ΚΕ' (1981), σ. 166. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΙΕΒΤΙΤΣ, *Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, Ἀθήνα 1984, σ. 141. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΤΤΟΥ, *Ἐρωτήσεις, ΡΙΓ'*. Καλὸν τὸ βαστάζειν κοινωνίαν ἁγίαν ἐν σκευοφορίῳ, ἀπερχόμενον τινα ἐπὶ ξένης, ἢ κοινωνεῖν ὅπου δ' ἂν καὶ εὐρωμεν κοινωνίαν; PG 89, 765. Βλ. καὶ Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἡ Intercommunio ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου Συμβολικῆς (Ἦτοι Σχέσεις Ὀρθοδόξων καὶ Ἑτεροδόξων)*, ἐν Ἀθήναις 1971. Ε. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, ὅπ.π., σσ. 676-685. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, βιβλ. Δ'. Πς'. PG 94, 1153: «πάση δυνάμει φυλαξώμεθα, μὴ λαμβάνειν μετάληψιν αἰρετικῶν ἢ διδόναι». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐρὰ παράλληλα, Στοιχεῖον Θ, τίτλ. Α', Περὶ τῆς θείας μυσταγωγίας*. PG 96, 9Α-Β: «Τὸ εἰς τοὺς τυχόντας ῥίπτειν τὰ τῆς σωτηρίας μυ-

ἄλλες σημαντικὲς γενικὲς καὶ εἰδικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν, τὶς ὁποῖες δὲν παρέλειψαν νὰ ἐπισημάνουν καὶ νὰ καταγράψουν στὴν ὀλοκληρωμένη εὐχαριστιολογία τους οἱ Κολλυβάδες πατέρες.

Ὁ τονισμὸς τῆς ἀναγκαιότητος ἀφενὸς τοῦ θείου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, γιὰ τὸν ἁγιασμὸ καὶ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο⁸, ἀλλὰ ἀφετέρου καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ ὕψους τοῦ ἀχράντου καὶ «φρικτοῦ» μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ, στὸ ὁποῖο οἱ πιστοὶ προτρέπονται συνεχῶς νὰ συμμετέχουν⁹, συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν ἰσόρροπη ἀναφορὰ στὴν ἄκρα προσοχὴ γιὰ τὴν κατάλληλη ψυχολογικὴ προετοιμασία. Τοῦτο διότι εἶναι πραγματικὴ τόλμη ὁ ἄνθρωπος «νὰ μεταλαμβάνῃ ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, χωρὶς προετοιμασίαν»¹⁰, χωρὶς συναίσθηση δηλαδὴ καὶ συνείδηση καὶ εὐλάβεια, χωρὶς φόβον Θεοῦ, πίστη καὶ ἀγάπη¹¹.

Κατὰ τὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου, πρωταρχικὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη «νὰ κάμνωμεν διαλλαγὴν μὲ τὸν Θεὸν καὶ μὲ τοὺς ἀδελφούς μας καὶ τότε νὰ προσερχώμεθα εἰς τὰ θεῖα μυστήρια»¹². Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης θεωρεῖ τὴν πρόταξιν τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ὄχι μόνον ὡς ὑπόμνηση ὅτι ὁ αἰτούμενος «ἐπιούσιος ἄρτος» εἶναι αὐτὰ τὰ ἅγια δῶρα τῆς ζωοδοτικῆς τροφοδοσίας τῆς εὐχαριστίας¹³, ἀλλὰ καὶ ὡς «ιεράν προσευχήν, ἣν παρέδωκεν ὁ Κύριος» καὶ ἡ ὁποία «περιέχει τόσα λόγια καὶ νοήματα κα-

---

στήρια καὶ πάντας ὁμοίως παραδέχεσθαι, τοὺς μῆτε βίω καθαρῶ, μῆτε λόγῳ ἐξητασμένῳ καὶ ἀκριβεῖ κεχρημένους, ὁμοίον ἐστὶν ὡσπερ ἂν τις ἐν ἀγγείῳ ῥυπαρῶ τὸ πολυτίμητον μύρον ἐμβάλῃ» καὶ «οὐ θέμις τὰ ἱερά μυστήρια ἐκλαλεῖν ἀμυήτοις». Βλ. καὶ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 296 ὑποσημ. τοῦ τρίτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους.

8. Βλ. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 45 ἐξ.

9. Ὅπ.π., σ. 59 ἐξ.

10. Ὅπ.π., σ. 37. Γιὰ τὶς προϋποθέσεις συμμετοχῆς βλ. καὶ Ι.Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Α', σ. 17 ἐξ.

11. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία λειτουργία. Διακονικὴ παρακείμεσις πρὸς μετάληψιν*. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 19: «Ἡ Ἐκκλησία βροντοφωνεῖ, προσκαλοῦσα τοὺς προητομασμένους πιστοὺς νὰ μεταλάβωσι, μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως ...».

12. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 37.

13. Βλ. ὅπ.π., σσ. 34-37. Βλ. σχετικὰ καὶ Β. Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, «Ἡ λέξις ἐπιούσιος ἐν τῇ Κυριακῇ Προσευχῇ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, περίοδ. Β' 15 (1895-96), σσ. 11-13.

ταυκτικὰ καὶ ἀρμόδια εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ μεταλάβουν»¹⁴. Ἡ ἀγαπητικὴ αὐτὴ διαλλαγὴ θέτει τὴ βάση τῆς εἰρήνης ὡς θεμέλιο τῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀδελφῶν. Ἡ τόλμη νὰ αἰτούμεθα τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν μας ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα («καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν») συνακολουθεῖται ἀπὸ τὸ θάρσος¹⁵ ποὺ προσπηγάζει στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἄθλημα τῆς μαρτυρικῆς συγχωρήσεως τῶν συνανθρώπων του («ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν»). Ἡ κάθαρση τῆς ὑπαρξῆς πρὸς μετουσίαν τῶν ἁγιασμάτων ἀπάρχεται ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τοῦ ἐμπαθοῦς κινήματος τῆς μνησικαχίας, ἡ ὁποία τελικὰ ποιεῖ τὴν προσφορὰ τῶν πιστῶν στὸ θυσιαστήριο τοῦ Θεοῦ καθαρὴ, ἀγία καὶ ἄμωμη¹⁶, καθὼς εἶναι προοιμιακὴ «προετοιμασία ἀρμωδιωτάτη εἰς τοὺς θέλοντας νὰ κοινωνήσουν»¹⁷.

Ἡ ὀλοκάρδια συγχώρηση τῶν ἀδελφῶν, ὡς πρόκριση ἀγάπης καὶ ὡς ἄθλημα μαρτυρικῆς ἐλευθερίας, προσδίδει ποιότητα στὸ σύνολο τῶν

---

14. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 19.

15. Πρβλ. τοὺς προτρεπτικὸς στίχους πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴν Ἀκολουθία τῆς Θείας Μεταλήψεως:

«Μέλλων φαγεῖν, ἄνθρωπε, σῶμα Δεσπότη, φόβῳ πρόσελθε, μὴ φλεγῆς· πῦρ τυγχάνει.

Θεῖον δὲ πίνων αἶμα πρὸς μετουσίαν, πρῶτον καταλλάγηθι τοῖς σὲ λυποῦσιν.

Ἔπειτα θαρρῶν μυστικὴν βρῶσιν φάγε».

16. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 19. Βλ. καὶ *Ματθ.* ε' 23-25: «Ἐὰν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον κάκει μνηστῆς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ, ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὑπάγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἔλθων πρόσφερε τὸ δῶρόν σου». Περὶ τῆς καταλλαγῆς μὲ τὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἀδελφούς βλ. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος Ι' Εἰς τὴν ἁγίαν Πέμπτην*. PG 65, 781: «ἀσπαζώμεθα ἀλλήλους ἀπὸ καρδίας, μέλλοντες προσιέναι τοῖς θείοις μυστηρίοις». ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, *Λόγος περὶ τῆς ἀγίας συνάξεως*. PG 89, 841: «ἀπόστα μακρὰν ὃ μὴ συγχωρήσας τῷ ἀδελφῷ σου».

17. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 19 καὶ 37. Ἐπίσης βλ. σσ. 37-38: «Πρὸς τούτοις καὶ τρία ἄλλα πραγματεύεται ὁ Κύριός μας μὲ ταῦτα τὰ λόγια τῆς προσευχῆς. Πρῶτον μὲν, παρακινεῖ τοὺς ἐναρέτους νὰ ταπεινοφρονοῦν ... Δεύτερον, συμβουλεύει τοὺς ἁμαρτάνοντας μετὰ τὸ βάπτισμα νὰ μὴ πίπτουν εἰς ἀπόγνωσιν. Καὶ τρίτον, φανερῶνει μὲ ταῦτα ὅτι θέλει καὶ ἀγαπᾶ νὰ ἔχωμεν σπλάγχχνα οἰκτιρμῶν καὶ ἐλέους ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον, ἔπειδὴ ἄλλο περισσότερο δὲν ὁμοιάζει τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν Θεόν, ὅσον ἢ εὐσπλαγχνία».

ἀρετῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν καθιστᾶ δεκτικὸ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ¹⁸. Ἰσόρροπα τὸ συνεχὲς ἐξομολογητικὸ ἦθος τοῦ ταπεινόφρονος ἀνθρώπου, ποὺ ἀθλεῖ στὸ στάδιο τῆς ψυχοσωματικῆς καθαρότητος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἁγιοποιὸς θειότητα τοῦ ἀθανάτου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ποὺ ἐκχύνεται χαρισματικά καὶ θεραπευτικά στὴ σύνολη ὑπαρξὴ τοῦ κοινωνοῦντος, δωροῦνται τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν. Οὕτε τὸ πρῶτο, χωρὶς τὴν προσδόκηση τοῦ δευτέρου, οὕτε τὸ δεύτερο, χωρὶς τὴν προϋπόθεση τοῦ πρώτου, μποροῦν νὰ χαρίσουν στὸν ἄνθρωπο τὰ ἐχέγγυα σωστικῆς πορείας¹⁹. Τὸ συναμφοτέρο τῆς διηνεκοῦς ἐνσυνειδητοῦ ἐξομολογητικῆς προετοιμασίας καὶ τῆς συνεχοῦς ἀγαπητικῆς μετουσίας τῶν ἁγιασμάτων χαρίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν θεραπευτικὴν κάθαρση, τὴν φωτιστικὴν ὑψωση καὶ τὸν ἁγιαστικὸν δοξασμὸν²⁰. Ἡ εὐχαριστιακὴ προκάθαρση συνίσταται στὴν ἀπόρριψη τῆς δουλικῆς μικροψυχίας καὶ τοῦ μολυσμοῦ τῆς μνησικαχίας²¹, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ προσέγγιση τῶν θείων μυστηρίων μέσα στὴν ὑψωση καὶ τὸν φωτισμὸ τῆς πλήρους καὶ τελείας ἀγάπης²².

---

18. Ὁπ.π., σ. 38.

19. Βλ. ὅπ.π., σσ. 38-39.

20. Ὁπ.π., σ. 39: «Καθὼς ἐν φόρεμα ῥυπαρόν, ἀφοῦ πλυθῆ, εἶναι ἀναγκαία καὶ ἡ θερμότης τοῦ ἡλίου διὰ νὰ στεγνώσῃ ἀπὸ τὴν νοτίδα καὶ ὑγρασίαν, διότι σήπεται ἐὰν μείνῃ ὑγρὸν καὶ δὲν δύναται ἄνθρωπος νὰ τὸ φορέσῃ.» Ἡ καθὼς μίαν πληγὴν, ἀφοῦ τὴν καθάρσῃ τις ἀπὸ τοὺς σκώληκας καὶ κόψῃ τὰ σεσηπότα, δὲν ἔμπορεῖ νὰ τὴν ἀφήσῃ χωρὶς ἀλοιφήν, τοιοῦτοτρόπως καὶ ἡ ἁμαρτία, ἀφοῦ πλυθῆ καὶ καθαρισθῆ μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν καὶ κοποῦν τὰ σεσηπότα αὐτῆς μετὰ τὴν ἱκανοποίησιν (δηλαδὴ μετὰ τὸν κόπο τοῦ κανόνα καὶ τῆς ἀσκήσεως· βλ. τὴν ἔννοιαν στὴν ὑπ' ἀριθμ. 830 ὑποσημείωση τοῦ τρίτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους), εἶναι ἀναγκαία καὶ ἡ θεία μετάληψις διὰ νὰ τὴν ξηράνῃ τελείως καὶ νὰ τὴν ἰατρεύσῃ ὡς μετὰ ἀλοιφήν».

21. Πρὸ βλ. Παροιμ. ιβ' 28. κα' 24. Ἰωάν. ιγ' 27. Ἐφ. δ' 26-27. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα καὶ εἰς τὸ Πάσχα καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῶν μυστηρίων καὶ περὶ τοῦ μὴ μνησικαχεῖν. Τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης Πέμπτης. Ὁμιλία Α'.* PG 49, 373 ἐξ.

22. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 39: «Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ προκαθαρίζωμεν τὸν ἑαυτὸν μας ἀπὸ πάντα μολυσμὸν μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν μνησικαχίαν, καὶ τότε ἄς πλησιάζωμεν εἰς τὰ θεῖα μυστήρια. Ἐπειδὴ, καθὼς ἡ ἀγάπη εἶναι πλήρωμα καὶ τελείωσις ὅλου τοῦ νόμου, οὕτω ἡ μνησικαχία καὶ τὸ μῖσος εἶναι ἀναίρεσις καὶ ἀθέτησις ὅλου τοῦ νόμου καὶ πάσης ἀρετῆς».

Βεβαίως ἡ ἐξομολόγησις δὲν εἶναι ἀπλὴ μηχανιστικὴ ἐπανάληψις τυποποιημένης συνήθειας. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ καμμία περίπτωσις εὐκαιριακὸ καταφύγιον περιδεῶν συνειδήσεων, γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ καταπιεστικὰς ἐνοχῆς ἢ νὰ λάβουν αὐτοδικαιωτικὴ ἄνεσις ἀξίας προσελεύσεως. Ἡ διαρκὴς μετάνοια καὶ ἐξομολόγησις εἶναι ὁ σταθερὸς καὶ ἀδιάπτωτος ἀσκητικὸς δρόμος τῆς ὀρθοδόξου ζωῆς, ὁ ὁποῖος καθιστᾷ καθαρὸν, ἅγιον καὶ ἄξιον τὸν ἄνθρωπον νὰ μετέχει στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα²³. Τὸ ὅτι ὁ πιστὸς ζεῖ μὲ συνεχὴ μετάνοια, καθαρὴ ἐξομολόγησις καὶ διόρθωσις βίου ἀποτελεῖ πραγματικὰ ἀναγκαῖον κριτήριον προευχαριστιακῆς ἐτοιμασίας. «Πρὶν μεταλάβῃ τις», σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, «πρέπει νὰ κάμνῃ τὴν πρέπουσαν προετοιμασίαν, ἥτοι ἐξομολογεῖται εἰς τὸν πνευματικόν, συντρίβεται, διορθοῦται, κατανύγεται, ἀποκτᾷ προσοχὴν εἰς τὸν ἑαυτὸν του, φυλάττεται ἀπὸ τοὺς ἐμπαθεῖς λογισμοὺς, ὅσον τὸ δυνατόν καὶ ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην κακίαν. Ὡσαύτως ἐγκρατεύεται, προσεύχεται, ἀγρυπνεῖ, εὐλαβέστερος γίνεται καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀγαθοεργίαν κάμνει, στοχαζόμενος ποῖον φοβερὸν βασιλέα ἔχει νὰ λάβῃ μέσα εἰς τὸν ἑαυτὸν του. Καὶ μάλιστα ὅταν συλλογισθῇ ὅτι, κατὰ τὴν προετοιμασίαν ἣν ἤθελε κάμει, τοιαύτη τοῦ δίδεται καὶ ἡ χάρις ἀπὸ τὴν ἁγίαν κοινωνίαν. Ταύτην δὲ τὴν προετοιμασίαν ὅσον συχνότερα κάμνει τις, δῆλον ὅτι καὶ περισσοτέραν ὠφέλειαν λαμβάνει»²⁴.

Ἡ ἐνεστωτικὴ σύνταξις ὅλου τοῦ προηγηθέντος παραθέματος ὑποδηλώνει ὅτι ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν μετάληψιν δὲν εἶναι εὐκαιριακὴ, στιγμιαία, τυπικὴ, περιορισμένη μόνον στὰ προευχαριστιακὰ χρονικὰ ὅρια. Ἀπαιτεῖται λοιπὸν διὰ βίου ἐτοιμότητα καὶ προσδόκησις μετοχῆς²⁵, συν-

23. Βλ. *Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων Ζ'*, XXVI. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σ. 125: «εἰ τις ἅγιος προσερχέσθω· εἰ δὲ τις οὐκ ἔστι, γινέσθω διὰ μετανόιας». Βλ. παράλληλη θέσις ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἀπόσπασμα εἰς Ψαλμούς*. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 32, σ. 318. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον, Ὁμιλία ζ'*. *PG* 48, 755: «Εἴ ποτε μέλλοιτε τῆς ἁγίας ταύτης μεθέξειν προσφορᾶς, πρὸ πολλῶν ἡμερῶν ἑαυτοὺς διακαθαίρειν διὰ μετανόιας καὶ εὐχῆς καὶ ἐλεημοσύνης ...».

24. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 59-60.

25. Πρβλ. τὴν ἀνάγκη τῶν καθαρῶν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὡς προϋπόθεσις γιὰ τὴν πρόσφασιν τῶν καθαρῶν καὶ ἁγίων, *Λευίτ. κα'*, κβ'. *Α' Βασ. κα'* 5. *Ἐξοδ. κθ'* 37. *Ἀριθμ. ιθ'*. *Ἐξοδ. λ'* 10. *Λευίτ. ις'* 2. *Ἐβρ. θ'* 7. Βλ. καὶ G. VON RAD, *Theologie des*

εχής αὐτοέλεγχος καὶ αὐτοεξέταση²⁶, συνεχῆς ζωὴ μετανοίας καὶ ἔξο-

Alten Testaments, Band I, Μόναχο 1957, σ. 276 ἔξ. Ἐπίσης βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὁμιλία Γ΄*. PG 62, 28: «Ἐνόησον, οἱ τῆς θυσίας μετέχοντες τῆς παλαιᾶς πόση ἐκέχρηστο τῇ φειδοῖ. Τί γὰρ οὐκ ἔπραττον; τί δὲ οὐκ ἐποίουν; Πάντοτε ἐκαθαίροντο. Σὺ δὲ θυσία προσιών, ἦν καὶ ἄγγελοι φρίττουσι, καιρῶν περιόδοις τὸ πρᾶγμα ὀρίζεις; καὶ πῶς παραστήση τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ, μιαραῖς χερσὶ καὶ χεῖλεσι κατατομῶν αὐτοῦ τοῦ σώματος;». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον. Ὁμιλία Μζ΄*. PG 59, 261. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Β΄. Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν*. PG 35, 496-497. Ἐπίσης *Διδαχὴ, XIV. ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σ. 220. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα. Ὁμιλία Α΄ καὶ Β΄*. PG 49, 373, 381 καὶ 389. *Εἰς τὴν Α΄ Κορινθίους. Ὁμιλία ΚΗ΄*. PG 61, 233. *Εἰς τὴν Α΄ πρὸς Τιμόθεον. Ὁμιλία Ε΄*. PG 62, 529. *Εἰς Ματθαῖον. Ὁμιλία ΠΒ΄*. PG 58, 745. Καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΤΞ΄*. PG 155, 672C: «Διὸ καὶ τὰ μυστήρια ἡμῖν παρέδωκε ταῦτα, ἵνα ἔν ὧμεν μετ' αὐτοῦ, καὶ ἀρχιερεῖς μὲν καὶ ἱερεῖς συνεχῶς ἐν προσοχῇ τε καὶ κατανύξει καὶ ἐξομολογήσει ἱερουργούντες τῶν φρικτῶν μετέχωμεν. Οἱ λοιποὶ δὲ καὶ αὐτοὶ συνεχῶς ἐν ἔξαγορεύσει καὶ συντριβῇ καὶ εὐλαβείᾳ ψυχῆς τῆς κοινωνίας ἀπολαυτέωσαν». Γιὰ τὴν προθυμίᾳ μετοχῆς βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις ΡΖ΄* (107), *Ἔργα* 2, ἐπιμελεῖα ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1984, σ. 272. Βλ. καὶ Ε. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, ὅπ.π., σσ. 709-710: «Ἡ Ἐκκλησία πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ ἀγωνιστικοῦ ἐκείνου πνεύματος τῆς προετοιμασίας διὰ τὴν θεῖαν Εὐχαριστίαν ἀπαιτεῖ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ζωναρᾶς, "ἐτοίμους πάντας ἀεὶ καὶ ἀξίους τῆς τῶν ἁγιασμάτων μεταλήψεως ... καὶ μάλιστα τοὺς ἱερωμένους"». Βλ. *Ἐρμηνεία εἰς τὸν ἡ' κανόνα τῶν ἁγίων ἀποστόλων*. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Β΄, Ἀθήνησι 1852 (ἀνατ. 1966), σ. 11. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον. Λόγος Γ΄, κεφ. ζ΄*. PG 73, 521. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος Ι΄. Εἰς τὴν ἁγίαν Πέμπτην*. PG 65, 777-781. Βλ. καὶ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁμολογία. Κεφάλαιον Θ΄. Περὶ τοῦ Κυριακοῦ Δείπνου*, στοῦ Ι. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα ...*, ὅπ.π., σ. 536. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 46. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία πίστεως*, ὅπ.π., σ. 77. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, Ἀθήναι 1978*, σ. 312.

26. Βλ. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στρωματεῖς Α΄*, I. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 7, σ. 235: «ἀνάγκη τοῖνον ... δοκιμάζειν σφᾶς αὐτούς». ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΡΟΥ, *Εἰς τὴν Α΄ Κορινθίους, κεφ. ΙΑ΄, στίχ. 28*. PG 82, 317: «σὺ σαυτοῦ γενοῦ κριτῆς καὶ τῶν βεβιωμένων ἀκριβῆς δικαστῆς· ἐρεύνα τὸ συνειδὸς καὶ τότε δέχου τὸ δῶρον». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λόγος ΜΘ΄. Εἰς τὸ μὴ ἀναξίως προσέρχεσθαι τοῖς θεοῖς μυστηρίοις*. PG 63, 899. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΩΝΗΣ, *Πρὸς τοὺς διατάζοντας ...* PG 135, 516C: «Τοῦτο τὸ

μολογήσεως²⁷. Ποτέ δὲν ταυτίσθηκε ὑποχρεωτικὰ ἢ προσέλευση στὴν εὐχαριστία μὲ ὑποχρεωτικὴ προσέλευση στὴν ἐξομολόγηση, παρόλες τὶς κατὰ καιροὺς τυποποιήσεις τῶν *Ἐξομολογηταρίων*. Ὡς ἀναγκαστικὴ ὑποχρέωση ἢ ἐξομολόγηση, γιὰ κάθε μία εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ, εἶναι δυνατὸν ἀντὶ βοηθείας νὰ γίνεи ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἐνσυνείδητη συχνὴ μετάληψη. Ὑπὸ τὰ δεδομένα τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου, εἶναι πολὺ δύσκολο ὁ πιστὸς νὰ εὐρίσκει καὶ νὰ ἀπασχολεῖ κάθε φορὰ τὸν πνευματικὸ του πατέρα, ὅπως γίνεται στὶς ἱερὲς μονές, καὶ μάλιστα ἂν αὐτὸς ἔχει πολλὰ πνευματικὰ τέκνα στὴν ἐπιστασία του καὶ τὴ συνοδοιπορία τῆς σωτηρίας. Ἐξάλλου, γιὰ πολλὰς ψυχὰς μὲ ἐλλειπτικὴ προσωπικότητα καὶ περιδεὴ συνείδηση, ἢ ἐξομολόγηση δὲν εἶναι στιβαρὴ πάλῃ ἀληθοῦς πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καταφύγιο ἀπόθεσης ἐνοχικῶν συμπλεγμάτων, παραίτησης προσωπικῶν εὐθυνῶν καὶ ἀρπαγῆς αὐτοδικαιωτικῆς ἀξιοσύνης.

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος κατέστησε κύριο καὶ αὐτεξούσιο τὸν πιστὸ ἄνθρωπο, ὡς πρὸς τὴν εὐθύνη τῆς ἀξίας προσελεύσεως στὴν εὐχαριστία. «Δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτω ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω»²⁸. Ἡ δοκιμὴ τῆς συνειδήσεως εἶναι ὁ συνεχὴς ἀγώνας τῆς ἐτοιμότητος γιὰ εὐχαριστιακὴ μετοχή²⁹, ἐνῶ ἡ ἐξομολόγη-

---

μυστήριον πάλιν ὑπερεκπληττόμενος ὁ θεῖος ἀπόστολος μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ πίστεως ἀξίως ἡμᾶς αὐτοῦ μετέχειν παρακελεύεται καὶ τιμωρίαν τοῦ παραβαίνοντος ἀφορίζεται».

27. Γιὰ τὴ δύναμη τῆς μετανοίας βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΟΥΟΥΕΣΤΙΑΣ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους, κεφ. ΙΑ', στίχ. λδ'*. PG 66, 889D. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ ΙΔ'. Θεοκτίστῳ*. PG 78, 741. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, *Λόγος περὶ τῆς ἀγίας συνάξεως*. PG 89, 829 καὶ 848. ΦΩΤΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς Ἀμφιλόχιον. Ἐρώτησις ΟΓ'*. PG 101, 456. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 59, 69, 105, 110. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος*, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977, σ. 196.

28. Βλ. *Α' Κορ. ια' 28*. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐκθεσις, εἵτουν ὁμολογία τῆς ἀληθοῦς καὶ ὀρθοδόξου πίστεως, στὸ Δῆλωσις τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ταραχῶν ἀληθείας, ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ*, Ἀθῆναι 1988, σσ. 117-118. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 105.

29. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ τελειότητος*. PG 46, 268: «οὐδέτι ἀνεξέταστός ἐστι καὶ ἀδιάκριτος ἢ τῆς τοιαύτης τροφῆς τε καὶ πόσεως μετουσία, οὕτω τοῦ ἀποστόλου προσδιορίσαντος ...». Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνε-*

ση είναι η εξιδιασμένη καταφυγή στη χάρη του Ιαματικού μυστηρίου της μετανοίας πρὸς ἀποκάθαρση τῶν βαρέων ψυχοσωματικῶν μολυσμῶν καὶ ἀμαρτημάτων³⁰. Ἐὰν ὁ πιστὸς δὲν ἔχει βαρὺ ἀμάρτημα στὴ συνείδησή του, αὐτεξουσίως μπορεῖ μὲ μετάνοια, εὐλάβεια, συναίσθηση καὶ κατάνυξη νὰ προσέρχεται καὶ νὰ μεταλαμβάνει ἀκατακρίτως «εἰς ἄφесιν ἀμαρτιῶν», ὅπως προσφωνεῖ στὴν ἐκάστου μετάδοση ὁ ἱερέας³¹. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἡ ὑποχρεωτικὴ συχνὴ ἐξομολόγηση, ἡ ὁποία μάλιστα ταυτίζεται καὶ μὲ κάθε εὐχαριστιακὴ προσέλευση, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ εἰς βᾶρος τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας. Εὐκόλα αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκτραπεῖ στὴν τυποποίηση καταρτίσεως καταλόγων ἢ ἀσυναίσθητων ἐξαγορεύσεων κατὰ συνήθεια καὶ κατὰ τακτοὺς χρονικὰ κύκλους, χωρὶς ἀληθινὴ καὶ γνήσια μετάνοια καὶ διόρθωση. Ἐπιρρωτικὰ τῶν θέσεων αὐτῶν εἶναι τὰ ὅσα γράφει ὁ καθηγητὴς Μητροπολίτης Παντελεήμων Ροδόπουλος: «Ὁ καταναγκαστικὸς χαρακτήρ τῆς ἐξομολόγησεως δυνατὸν νὰ μειώσῃ τὴν θεραπευτικὴν τῆς ἀξίαν, διότι ὀδηγεῖ εἰς ὑποκρισίαν. Εἰς τὴν ἐξομολόγησιν πρέπει νὰ προσέρχεται ὁ πιστὸς αὐθορμητῶς, ὑπὸ τὴν ὥθησιν τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν του ἀναγκῶν»³². Ἐπίσης ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐξομολόγηση γιὰ κάθε θεία μετάληψη ἐνέχει

χοῦς μεταλήψεως, ὅπ.π., σσ. 44-46. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι χχ., σσ. 71 καὶ 129. Βλ. καὶ Ι.Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Εὐχαριστιακὴ νηστεία», ΛΘ, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 78.

30. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς Δημήτριον μονάζοντα. Περὶ κατανύξεως*. PG 47, 402-403. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Λόγος ζ'. *Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον*. PG 48, 755: «Νῦν δὲ εἰς τοσοῦτο ἀνοίας καὶ καταφρονήσεως πολλοὶ τῶν πιστῶν ἐληλάκασιν, ὡς καὶ μυρίων γέμοντες κακῶν καὶ μηδέποτε ὅλως ἑαυτῶν ἐπιμέλειαν ποιούμενοι, ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἐν ταῖς ἑορταῖς τῇ τραπέζῃ αὐτῇ προσέρχονται, οὐκ εἰδότες ὅτι καιρὸς κοινωνίας οὐχ ἑορτῆ καὶ πανηγυρις, ἀλλὰ συνειδὸς καθαρὸν καὶ βίος ἐγκλημάτων ἀπηλλαγμένος».

31. Βλ. χαρακτηριστικὰ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους*. PG 61, 233: «Ἄλλ' οὐχ οὕτως ὁ Παῦλος ἐκέλευσεν, ἀλλ' ἕνα καιρὸν οἶδε προσόδου καὶ κοινωνίας, τοῦ συνειδότης τὴν καθαρότητα». Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΤΕ'.* PG 155, 672C.

32. Βλ. *Μαθήματα Ποιμαντικῆς*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 92.

τὸν κίνδυνον νὰ ἐκφυλισθεῖ σταδιακὰ σὲ μόνη τυπικὴ ἀνάγνωση τῆς συγ-
χωρητικῆς εὐχῆς³³.

Ἐπιπροσθέτως ἡ ἄδεια καὶ εὐλογία τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς (ἢ τοῦ
καθηγουμένου τοῦ μοναστηριοῦ ἢ τοῦ ποιμένα τῆς ἐνορίας) θεωρεῖται
ἀναγκαῖα γιὰ κάθε μία προσέλευση στὰ ἄχραντα μυστήρια. Ἡ ἄδεια
αὐτὴ μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἢ σὲ κάθε εὐχαριστιακὴ προσέλευση ἢ γενικὰ γιὰ
μια ὠρισμένη χρονικὴ περίοδο. Αὐτὸ ὅμως δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ὑπο-
χρεωτικὴ ἐξομολόγηση. Ἡ ἱερὴ ἐξομολόγηση μὲ τὴν συνακολουθοῦσα
καθαρὴ ἐξαγόρευση, ὡς ἐνσυνείδητη μετοχὴ στὴ διαδικασία ὀλοκλήρω-
σης τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας, εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἴση τῆς
ψυχῆς· σὲ καμμία περίπτωσις ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταλήξει σὲ
μια κατὰ συνθήκη πράξις ἢ τυπολατρικὴ ἐκδήλωση συνδεδεμένη ἀναγκασ-
τικὰ μὲ τὴ θεία μετάληψη. «Τὰ μυστήρια τῆς ἰ. ἐξομολογήσεως καὶ
τῆς θ. εὐχαριστίας εἶναι διάφορα, μὴ ἐξαρτωμένου τοῦ ἑνὸς ἐκ τοῦ
ἄλλου, ἀμφοτέρωθεν ὅμως τυγχάνουν ἀπαραίτητα διὰ τὴν πνευματικὴν
ζωὴν τῶν πιστῶν»³⁴.

Οἱ ἀνεμπόδιστοι πιστοὶ μετέχουν στὸ μυστήριον μὲ τὴν πρέπουσα
συνεχὴ προετοιμασία τῆς συντριβῆς, τῆς μετανοίας καὶ τῆς ἀσκήσεως,
χωρὶς κωδικοποιήσεις τρόπων καὶ χωρὶς παρατηρήσεις ἡμερῶν³⁵. Εἶναι
ἀνάγκη λοιπὸν πρὸ τῆς μεταλήψεως νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ψυχοσωματικὴ
ἀποκαθάρασις ἀπὸ τὸν μολυσμὸ τῶν ἁμαρτιῶν καὶ νὰ τηρεῖται ὁ κανὼνας
τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιτιμῆσεως τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς. Τοῦτο γίνεται
ἢ ἀπαρχὴ τῆς εὐλαβείας καὶ τῆς ὀλοκάρδιας εὐχαριστιακῆς ἐπιπόθησης
γιὰ τὴν ἄξια μετοχὴ στὰ θεοποιὰ δωρήματα τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἡ
ἄκρατὴ ἐπιθυμία τῆς συγκράσεως μὲ τὸν Κύριον εἶναι ὁ παραχωρούμε-

---

33. Οἱ πνευματικοὶ πατέρες, ἰδιαιτέρως τῆς ἐπαρχίας, ἔχουν πείρα παρόμοιων
αἰτημάτων· «Πάτερ, ἦρθα νὰ μοῦ διαβάσεις μιὰν εὐχὴν γιὰ νὰ κοινωνήσω». Βλ. καὶ Δ.
ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀντίδοτον τοῦ θανάτου, ἧτοι ἡ θεία κοινωνία*, Ἀθήναι 1957, σσ.
109-110.

34. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεν-
τίου), ὅπ.π., σ. 84. Γιὰ τὴν σχέσιν ἐξομολογήσεως καὶ θείας κοινωνίας βλ. καὶ Ι.Μ.
ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΔΑ*, τ. Α', σ. 21. Βλ. σχετικὰ καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρω-
τοπρ.), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήναι
1995, σ. 269.

35. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος*, ὅπ.π., σ. 196.

νος καρδιακός τόπος, ὥστε ὁ κοινωνούμενος Υἱὸς τοῦ Θεοῦ νὰ ἀναπαυθεῖ καὶ νὰ ποιήσῃ μὲ τὸν ἄνθρωπο ἔνωση ἀγαπητικῆ³⁶. Ἡ αὐτομεμφία, ἡ ἀνάμνηση τοῦ μεγαλείου τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ, ἡ τίμια συναίσθηση ἀναξιότητος³⁷, ἀλλὰ καὶ ἡ προσμέτρηση τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, λίγο πρὸ τῆς μεταλήψεως, αἶρει τὴ θρασύτητα τῆς τρεπτῆς προαιρέσεως καὶ χαρίζει τὸ ἀναγκαῖο πνευματικὸ θάρσος καὶ τὴν ψυχικὴ εὐρυχωρία στὸν προσερχόμενο, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ὑπαρξὴ του θρόνος δεσποτικός, τόπος κεκρυμένος, ταπεινὸς καὶ εὐλαβικὸς ἀληθοῦς προσκυνήσεως καὶ νικητικῆς εὐχαριστίας³⁸.

Ἡ συνεχὴς ἀνάμνηση τῆς αἰωνίου καὶ ἀτρέπτου ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο³⁹ καὶ τὸ ἄθλημα τῆς ἀγαπητικῆς διαθέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς συνεχοῦς εὐχαριστιακῆς του προσδοκίας⁴⁰, εἶναι γιὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸ γόνιμο ἔδαφος τῆς κατὰ τὸ ἅγιο θέλημα τοῦ Θεοῦ ἀξίας μετοχῆς στὸν ἁγιασμό τοῦ θείου μυστηρίου⁴¹, ἀλλὰ καὶ τῆς μαρτυρικῆς ἐτοιμασίας νὰ θέλῃ πλέον νὰ ζεῖ μὲ τὸν κοινωνούμενο Κύριο μέχρι θανάτου⁴². Μόνον ἡ ἀμέλεια, οἱ

---

36. Ὁπ.π., σσ. 196-197.

37. Βλ. σχετικὴ ἀναφορὰ στὴν ὑπ' ἀριθμ. 951 ὑποσημείωση τοῦ ἐκτενοῦς τρίτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους. Βλ. καὶ I.M. ΦΟΥΝΤΟΥΑΗ, *Θεῖα λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 5], Θεσσαλονίκη ²1977, σ. 23: «... οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἀνοφθαλμῖσαι τῇ ἱερᾷ ταύτῃ καὶ πνευματικῇ τραπέζῃ, ἐφ' ἧ ὁ μονογενὴς σου Υἱός, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἐμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ πάσῃ κηλῖδι κατεστιγμένῳ πρόκειται εἰς θυσίαν».

38. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 198-199.

39. Ὁπ.π., σ. 199.

40. Ὁπ.π., σσ. 202-203.

41. Ὁπ.π., σ. 204: «Σπούδασε δὲ νὰ αὐξήσῃς καὶ νὰ περισσεύσῃς εἰς τὴν ψυχὴν σου κάθε ἡμέραν περισσότερο τὴν πίστιν εἰς τοῦτο τὸ πανάγιον μυστήριον τῆς εὐχαριστίας καὶ μὴ παύσῃς ποτὲ νὰ θαυμάζῃς τὸ οὕτως ἀκατάληπτον μυστήριον καὶ νὰ χαίρῃς συλλογιζόμενος πῶς δείχεται ὁ Θεὸς κάτω ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ταπεινά καὶ καθαρὰ εἶδη τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, διὰ νὰ σὲ κάμῃ ἀγιώτερον, ἀξιώτερον καὶ μακαριώτερον».

42. Ὁπ.π., σ. 205: «Πάντοτε δέ, ὅταν προσφέρῃς εἰς τὸν Θεὸν μὲ τοῦτο τὸ μυστήριον, δηλαδὴ ὅταν μεταλαμβάνῃς, πρέπει νὰ εἶσαι διαθεμένος καὶ ἐτοιμασμένος νὰ πάθῃς δι' ἀγάπην του ὅλα τὰ βάσανα καὶ ὅλας τὰς θλίψεις καὶ ὕβρεις πού θὰ σοῦ τύχουν καὶ κάθε σωματικὴν ἀρρωστίαν». Βλ. καὶ στὴν ἴδια σελίδα, ὑπόσημ. 1: «Λοιπὸν οἱ μεταλαμβάνοντες χρεωστοῦν νὰ δείχνουν, διὰ τὴν ἀγάπην καὶ πίστιν καὶ διὰ τὰς

ἀμαρτητικῆς πτώσεις καὶ ἡ ἔκπτωση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Κύριο στεροῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὰ χαρίσματα τῆς θεοποιῦ ἐνώσεως καὶ μετουσίᾳ τῆς εὐχαριστίας. Ἀντίθετα, ἡ συνεχῆς ἄσκησις καὶ σκληραγωγία, ἡ περιφυλακὴ τῶν ἐντολῶν, ἡ ἐτοιμασία τῆς καρδίας καὶ ἡ ἀγαπητικὴ ἐπιπόθησις τῆς εὐχαριστιακῆς ὑποδοχῆς τοῦ μεταλαμβανομένου Κυρίου ὑψώνουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὠραιότητα τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἥθους καὶ τῆς θεώσεως⁴³.

Ἡ καλὴ προετοιμασία, ὡς προϋπόθεσις συμμετοχῆς, εἶναι ἡ ἄλλη συνεχῆς ἐτοιμότητα τοῦ ἐστρωμένου ἀνωγείου⁴⁴ τοῦ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἐνεργείας τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ «καταγίνεται πάντοτε εἰς θεωρίας καὶ νοήματα πνευματικά», ἡ σύνολη ὑπαρξὴ γίνεται τόπος κατάλληλος ὑποδοχῆς τῆς ἄκτιστης ὑπὲρ φύσιν ἐνεργείας καὶ τῆς ὑπερλόγου γνώσεως. «Τότε ἔρχεται εἰς ἡμᾶς ὁ Χριστός», κατὰ τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη, «καὶ τελεῖ τὰ μυστήρια, ἀνάγων τὸν νοῦν ἡμῶν εἰς ἀρπαγὰς καὶ ἀλαλήτους θεωρίας»⁴⁵. Ἡ πίστις, ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ εὐλάβεια ὑψώνουν τὸν μετέχοντα στὴν «ὀθνεῖαν ἀλλοίωσιν τὴν εὐτρεπεστάτην»⁴⁶ τοῦ δοξολογικοῦ τρόπου καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ δοξασμοῦ τῆς ψυχοτρόφου Τραπέζης⁴⁷.

ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, μέχρι θανάτου ὑπακοὴν καὶ νὰ μὴ ζοῦν πλέον εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν ἀμαρτίαν καὶ εἰς τὸν ἑαυτὸν τους, ἀλλὰ εἰς μόνον τὸν μεταλαμβανόμενον παρ' αὐτῶν Θεόν, τὸν ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντα καὶ ἐγεθθέντα».

43. Βλ. ὅπ.π., σσ. 206-208. Γιὰ τὴν εὐλάβεια, τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν πόθο μετοχῆς ὡς προϋποθέσεις εὐχαριστιακῆς προσελεύσεως βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐρμηνεία ἡθ'*. PG 155, 744D-745B.

44. Πρβλ. *Μάρκ.* ιδ' 15.

45. Βλ. *Ἐορτοδρόμιον, ἥτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἀσματικούς κανόνας τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν*, τ. Β', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυφέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 166-167.

46. *Ἰαμβικός κανὼν Πεντηκοστῆς, ὡδὴ θ', τροπάριον β'*. Βλ. *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 215.

47. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 132: «Λοιπὸν ἄς πλησιάσωμεν καὶ ἡμεῖς ὅσοι δὲν ἔχομεν κανένα ἐμπόδιον ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κανόνας εἰς τὴν τοιαύτην ψυχοτρόφον Τραπέζαν, τὴν ὁποῖαν μᾶς ἡτοίμασεν ἡ ἀληθὴς Σοφία τοῦ Θεοῦ, ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ καὶ γλυκὺς καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα Ἰησοῦς Χριστός· ἄς πλησιάσωμεν δὲ εὐσεβῶς καὶ μετὰ πίστεως, καὶ ὄχι ὡς ὁ Ἰούδας ἀσεβῶς καὶ ἀπίστως, καὶ ἄς φωνάζωμεν· ἐνδόξως δεδόξασται Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν».

Συνοφίζοντας ὁ ἅγιος Νικόδημος τὶς σημαντικότερες τῶν προϋποθέσεων μετοχῆς στὸν ἀναφερόμενο στὸν κανόνα τῆς Μεγάλης Πέμπτης, δεῖπνο τοῦ Χριστοῦ λέγει χαρακτηριστικά· «Ἐλᾶτε, ὦ πιστοὶ χριστιανοί, καὶ καθαρθέντες πρότερον μὲ τὴν πρέπουσαν προετοιμασίαν τῆς ἐξομολογήσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τῆς συγχωρήσεως τῶν ἐχθρῶν καὶ τῆς ἀποδιώξεως τοῦ μίσους, καὶ καλλωπισθέντες μὲ τὸ καθαρὸν συνειδός, οὕτως ἄς προσέλθωμεν εἰς τὰ θεῖα μυστήρια καὶ ἄς ἀπολαύσωμεν τὴν ξενίαν τὴν δεσποτικὴν (βλ. *ὡδὴ θ΄, ὁ εἶρμός*), ἥτοι τὴν φιλοξενίαν ὅπου κἀναι σήμερον εἰς ἡμᾶς ὁ δεσπότης Χριστὸς καὶ τὴν ἀθάνατον καὶ πνευματικὴν τράπεζαν ὅπου εἰς τοὺς ἀξίους παρατίθεται· τρέφει γὰρ ἡμᾶς μὲ τὸ ἄφθαρτον καὶ πανακήρατον αὐτοῦ σῶμα καὶ ποτίζει ἡμᾶς μὲ τὸ ἄφθαρτον καὶ ζωηρὸν αὐτοῦ αἷμα»⁴⁸.

Κατὰ τὸ μέτρο τῆς πρέπουσας προετοιμασίας τοῦ σύνολου ἀνθρώπου, κατὰ τὸ ποιὸν τῆς συντριβῆς, τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ τῆς κατασκευτικῆς εὐλαβείας⁴⁹, ἀλλὰ πρὸ πάντων κατὰ τὴ γνήσια δοκιμὴ τῆς καθαρότητος τοῦ συνειδότος⁵⁰ δίδεται στὸν κοινωνοῦντα «καὶ ἢ ἐκ τῆς μεταλήψεως χάρις», ὅταν ἀξίως, ἀνεμποδίστως καὶ συνεχῶς προσέρχεται στὸν ἄρτο καὶ τὸ ποτήριον τῆς ζωῆς⁵¹. Ἡ δοκιμὴ καὶ ἡ καθαρὸτητα τῆς

---

48. Ὁπ.π., τ. Β΄, σ. 165.

49. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ἑθ΄*. PG 155, 300D-301A: «Ἐπὶ τοῖς θεοῖς εὐλαβεῖσθαι δεῖ καὶ συστέλλεσθαι. Καὶ εἰ τὰ χερουβὶμ ἠύλαβεῖτο, πολλῶ γε μᾶλλον ἡμᾶς εὐλαβεῖσθαι χρή· καὶ ταῦτα οὐ τύπον, ἀλλὰ τὴν ἀλήθειαν ὁρῶντας αὐτήν. Διὸ ... δεῖ τὸν προσερχόμενον μεταλαβεῖν προσκυνεῖν καὶ συγχώρησιν ἐξαίτεῖσθαι, ὡς καὶ παρὰ τῶν πιστῶν πάντων πρότερον. Καὶ αὐτὸν δὴ τὸν ἐν τῷ ποτηρίῳ ζῶντα ἄρτον μετὰ τοῦ αἵματος ἄχρις ἐδάφους ὀλοφύχως δεῖ προσκυνεῖν ... καὶ οὕτω μετὰ φόβου καὶ φρίκης καὶ ταπεινώσεως καρδίας προσέρχεσθαι».

50. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλίον Δ΄, Πς΄*. PG 94, 1149A: «Διὸ μετὰ παντὸς φόβου καὶ συνειδήσεως καθαρᾶς καὶ ἀδιστακτοῦ πίστεως προσέλθωμεν, καὶ πάντως ἔσται ἡμῖν, καθὼς πιστεύομεν, μὴ δισταζόντες. Τιμήσωμεν δὲ αὐτῷ πάση καθαρότητι, ψυχικῇ τε καὶ σωματικῇ· διπλοῦν γάρ ἐστι. Προσέλθωμεν αὐτῷ πόθῳ διακαεῖ, καὶ σταυροειδῶς τὰς παλάμας τυπώσαντες τοῦ ἐσταυρωμένου τὸ σῶμα ὑποδεξώμεθα ... ἐπιθέντες ὀφθαλμοὺς καὶ χεῖλη καὶ μέτωπα».

51. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ὁπ.π., τ. Α΄, σσ. 68-69: «Καὶ λοιπόν, ἐάν, ἀγαπητὲ ἀναγνώστα, ποθῆς νὰ ἀπολαμβάνης τὰ ἀνωτέρω θεῖα χαρίσματα καὶ ἄλλα ἀκόμη ἄρρητα καὶ ἀκατανόητα, προσέρχου συνεχῶς εἰς τὰ ἄχραντα μυστήρια καὶ με-

συνειδήσεως ιδιαιτέρως σημειώνεται και τονίζεται από τους φιλοκαλικούς πατέρες και την πατερική παράδοση, στην οποία αυτοί συνεχώς και άπαρεγκλίτως καταφεύγουν προς επιστηριγμό των θέσεών τους.

Δοκιμαζόμενη συνείδηση, εκτός από την έννοια του συνεχώς ελεγχόμενης⁵², έχει και την έννοια του δόκιμη, έτοιμη, καθαρή, άξια, διορθωμένη, δικαιωμένη, κατά τον Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη⁵³, ο όποιος απορρίπτει την αντιφατική προφασιολογία της άνευλαβοῦς εύλαβείας, περί φιλης θεωρητικής άναξιότητας, και προβάλλει ως μόνο μολυσμό της συνειδήσεως τὰ ὑπό τῶν κανόνων έπιτιμώμενα άμαρτήματα. Αὐτά μόνα άφαιροῦν τὸ ένδυμα τοῦ γάμου και ποιοῦν άκοινωνήτο τὸν πιστό, κατά την παιδαγωγική έπιτίμηση τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς πρὸς διόρθωση και θεραπεία. Οί ὑπόλοιπες προφάσεις προέρχονται από τάσεις άποστροφῆς και παραιτήσεως από τὴ μετάληψη τῶν μυστηρίων και τελικά εἶναι προκάλυμμα ραθυμίας⁵⁴. Έπεξηγώντας ὁ Νεόφυτος τὴ θέση αὐτή, γράφει χαρακτηριστικά στηριζόμενος σὲ Χρυσοστομική άναφορά: «και τοὺς άτελεῖς ἡμᾶς άρα οὐχ άπαξ ἢ τρις τοῦ ένιαυτοῦ, άλλ' ὅσakis βουλόμεθα καθαιρομένους τὴν συνείδησιν προσέρχεσθαι τὸ κωλύον οὐδέν, τῆς τοῦ συνειδότος καθάρσεως οὐ χρόνου πολλοῦ δεομένης τοῖς κανονικῶς άνυπευθύνους»⁵⁵. Άλλο λοιπὸν εἶναι ἡ μακρὰ έπιτίμηση τῶν βαρέων άμαρτημάτων, πὸ κάμει τὸν άνθρωπο άκοινωνήτο και μὴ άξιο νὰ προσέρχεται στην εύχαριστία, και άλλο ὁ συνεχῆς αὐτοέλεγχος τῶν έμπαθῶν κινημάτων τοῦ λογισμοῦ, πὸ πάντως μολύνει μὲν τὸν άν-

---

ταλάμβανε. Πρόσεχε ὅμως νὰ μεταλαμβάνης μὲ τὴν πρέπουσαν προετοιμασίαν, ἤτοι μὲ έξομολόγησιν, μὲ νηστείαν κατά δύναμιν, μὲ έγκράτειαν, μὲ προσευχήν, μὲ προσοχήν, μὲ συντριβὴν καρδίας και μὲ καθαρόν συνειδός, δοκιμάζων τὸν έαυτόν σου, καθώς σοι παραγγέλλει ὁ άπόστολος (Α' Κορ. ια' 28)· ἵνα μὴ εἰς κρίμα σοι γένηται ἡ μετάληψις τῶν θείων μυστηρίων. Κατά τὴν προετοιμασίαν ὅπου κάμνεις, οὕτω σοι δίδεται και ἡ εκ τῆς μεταλήψεως χάρις. Δύο πράγματα λοιπὸν πρέπει νὰ κάμνης· και τὸ νὰ κοινωνῆς συνεχῶς και τὸ νὰ κοινωνῆς άξίως, ὅσον τὸ δυνατόν, χωρὶς κανένα έμπόδιον, τὸ ὑπὸ τῶν ιερῶν κανόνων διοριζόμενον».

52. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Έρμηνεία εἰς τὰς ΙΔ' Έπιστολάς τοῦ άποστόλου Παύλου*, ὅπ.π., τ. Α', σ. 565.

53. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 44-45.

54. Ὡπ.π., σ. 46.

55. Ὡπ.π., σ. 51.

θρωπο, ὅμως δὲν τὸν κάμει ἀπαράσκευο πρὸς μετοχή τῶν μυστηρίων, ὅταν ἀγωνίζεται «διὰ νηστείας τε καὶ προσευχῆς καὶ ἐγκρατείας»⁵⁶. Μόνο μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἢ τελικὰ ἀνευλαβῆς πρόφαση ἀναξιοτήτας εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ γίνῃ κώλυμα καὶ ἐμπόδιο πρὸς τὴν εὐλαβή, ταπεινή καὶ ἐνσυνειδήτη πρόσοδο στὴ ζωοποιὸ Τράπεζα τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως⁵⁷.

Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μαζὶ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες προϋποθέσεις⁵⁸,

---

56. Ὁπ.π., σ. 46. Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 100: «Πῶς δὲ οὐχὶ προφανοῦς καταφρονήσεως τὸ δυνατὸν ὄν ἅπαξ γοῦν ποτε ἐκάστης ἐβδομάδος δεδοκιμασμένους ἢ δοκιμαζομένους διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως τὴν συνειδήσιν καὶ τῆς προσόδου ἀξίως παρουσιάξουν, εἴτ' οὖν συνάγεσθαι, ἡμᾶς δὲ ἐν ἐκουσίῳ τῆς συνειδήσεως ἐλέγχω ῥαθύμως, ἵνα μὴ λέγω ἰταμῶς καὶ ἀναισχύντως, παρίστασθαι;».

57. Βλ. ὅπ.π., σ. 105: «Ἄνελέ μοι τὸ τρισεπάρατον ἐκεῖνο τρὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ ποίησον, κατὰ τὸν ἀπόστολον, καὶ σὺ ἕκαστον τῶν πιστῶν κύριον τῆς προσόδου, ὥστε ὁσάκις ἂν βούληται, κα θ α ι ρ ὀ μ ε ν ο ν διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως τὴν συνειδήσιν προσιέναι τοῖς μυστηρίοις, περιελόμενος ἀπ' αὐτῶν ἅ αὐτὸς οὐδὲ τῶ ἰδίῳ δακτύλῳ κινεῖν ἐθέλεις τῆς δεισιδαίμονος παρατηρήσεως φορτία, καὶ ἕξεις (ἐννοεῖ τὸν ὑπεύθυνο ποιμένα τῆς ἐνορίας καὶ τῆς συνάξεως) καθ' ἐκάστην μεγαλῶνυμον σύναξιν, εἰ καὶ μὴ πάντας, ἀλλ' οὖν οὐκ ὀλίγους προσερχομένους».

58. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις* PZ' (107), Ἔργα 2, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 271-272. Βλ. καὶ *Κατήχησις* ΜΣ' (46), ὅπ.π., σ. 129: «ἄλλως τε αἰδοῦμενοι καὶ τὸ δεσποτικὸν σῶμά τε καὶ αἷμα, οὐ μεταλαμβάνειν ἠξιώμεθα. Μὴ τοίνυν ἢ ὑποδεχομένη τὰ ἄχραντα δῶρα ψυχῇ ὑποδεχέσθω ταραχάς τε καὶ μανίας καὶ ἔκτοπα ἐπιθυμήματα, μηδὲ τὸ στόμα τὸ ἀρυσόμενον τῆς ἀθανάτου πηγῆς ἐκφερέτω βορβορώδεις λόγους καὶ κενὰ ἀμαρεύματα (= βρωμερότητες, ἀκαθαρσίες), μηδὲ οἱ καθαγιασθέντες ὀφθαλμοὶ τῶ τιμίῳ αἵματι τεθριωμένα βλέπετωσαν καὶ πορνικὰ ἀναζωγραφεύωσαν θεάματα, μηδὲ ἡ χεὶρ θησαυρίζουσα τὰ θεῖα ἀπτέσθω ἢ μὴ θέμις· ἀλλὰ πάντα τὰ μέλη ὡς Χριστοῦ μέλη φυλακτέα καὶ σωστέα». Γιὰ τὴν καλὴν προετοιμασία, τὴν μετὰ δακρύων προσέλευση καὶ τοὺς καρποὺς τῆς ἀξίας μεταλήψεως βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεγάλῃ Κατήχησις*, IZ' (17). Ἔργα 1, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 86-87. Καὶ *Κατήχησις* P' (100), ὅπ.π., σσ. 388-389. Καὶ *Ἐπιστολαί, βιβλίον Β'*, PMZ' (147). Ἔργα 3, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 502. Βλ. καὶ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, *Λόγος περὶ τῆς ἀγίας συνάξεως ...* PG 89, 829, ὅπου διεκτραγωδεῖ, ἀντιθετικὰ πρὸς τὰ ἀγαθὰ ἔργα τῆς προετοιμασίας, τὰ ὅσα μολύνουν καὶ ποιοῦν τὸν ἄνθρωπο ἀνάξιο τῆς προσελεύσεως στὸν ἁγιασμό τοῦ μυστηρίου: «Καὶ οἱ μὲν οὐ φροντίζουσι οἷα καθάρσει καὶ μετανοίᾳ τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ προσέλθωσιν· ἀλλὰ ποίοις ἱματίοις καλλωπισθῶσιν. Οἱ δὲ ἐλθόντες, οὐ μέχρι τῆς συμπληρώσεως παρίστασθαι ἀξιοῦσιν· ἀλλὰ δι'

συνεχῶς προβάλλουν ὡς ἐτοιμότητα ἀξίας κοινωνίας τὸ «καθαρόν συνειδός»⁵⁹, μὲ τὸ ὁποῖον καὶ μόνο μποροῦν οἱ πιστοὶ νὰ παρίστανται ἀξίως

ἐτέρων ἐρωτῶσι τί τελεῖται ἐν τῇ συνάξει καὶ εἰ ὁ καιρὸς τῆς μεταλήψεως πάρεστι· καὶ τότε εἰσπηδῶντες δρομαίως ὡς κύνες καὶ τὸν ἄρτον τὸν μυστικὸν ἀρπάζοντες ἐξέρχονται. Ἄλλοι δέ, παραγενόμενοι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ, οὔτε μίαν ὥραν ἡρεμοῦσι, λογολεσχοῦντες πρὸς ἀλλήλους καὶ φλυαρίαις μᾶλλον ἢ προσευχαῖς συγκροτούμενοι. Ἐτεροι δέ, τὴν μυσταγωγίαν τῆς θείας λειτουργίας καταλείψαντες, πρὸς τὰς τῆς σαρκὸς ἡδονὰς ἐκδιδοῦσιν. Ἄλλοι οὐ σχολάζουσι καὶ προσέχουσι τῷ ἑαυτῶν συνειδίῳ, καθαιρόντες τοῦ ρύπου τῶν ἀμαρτημάτων δι' ἐπιγνώσεως, ἀλλὰ πλείονα φορτία ἑαυτοῖς συναίγοντες, τὰ κάλλη καὶ τὰς μορφὰς τῶν γυναικῶν κατασκοποῦσι, πορνεῖον τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν διὰ τῆς ἀλόγου αὐτῶν ἐπιθυμίας ἐργαζόμενοι». Καίριο καὶ θαυμάσιο Χρυσοστομικὸ κείμενο, γιὰ τὶς προϋποθέσεις μετοχῆς, βλ. καὶ στὴν ὑπ' ἀριθμ. 643 ὑποσημείωση τοῦ τρίτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους.

59. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις*, ΝΘ' (59), ὅπ.π., σ. 159. Ἐπίσης *Κατήχησις* ΕΞ' (67), ὅπ.π., σ. 176, ὅπου λέγει ὅτι τὸ διὰ τῆς μεταλήψεως «καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐπιτελούμενον πάσχα» τὸ καθιστοῦν δυνατὸ «ὁ καθαρισμὸς τῶν ἀμαρτιῶν, ὁ συντριμμὸς τῆς καρδίας, τὸ τῆς κατανύξεως δάκρυον, τὸ τοῦ συνειδότητος καθαρὸν». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸν μακάριον Φιλολόγιον*. *Λόγος* ς'. PG 48, 755: «Νῦν δὲ εἰς τοσοῦτο ἀνοίας καὶ καταφρονήσεως πολλοὶ τῶν πιστῶν ἐληλάκασιν, ὡς καὶ μυρίων γέμοντες κακῶν καὶ μηδεμίαν ὄλως ἑαυτῶν ἐπιμέλειαν ποιοῦμενοι, ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἐν ταῖς ἑορταῖς τῇ τραπέζῃ ταύτῃ προσέρχονται, οὐκ εἰδότες ὅτι καιρὸς κοινωνίας οὐχ ἑορτῆ καὶ πανηγυρις, ἀλλὰ συνειδὸς καθαρὸν καὶ βίος ἐγκλημάτων ἀπηλλαγμένος». Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμιλία* ς'. *Περὶ νηστείας*. PG 49, 322: «ἔνδον ἐν τῷ συνειδίῳ, μηδενὸς παρόντος πλὴν τοῦ τὰ πάντα ὀρῶντος Θεοῦ, ποιῶ τὴν κρίσιν καὶ τῶν ἀμαρτημάτων τὴν ἐξέτασιν· καὶ πάντα τὸν βίον ἀναλογιζόμενος ὑπὸ τοῦ νοῦ τὸ κριτήριον ἄγε τὰ ἀμαρτήματα· διόρθου τὰ πλημμελήματα καὶ οὕτω, μετὰ καθαρῶ τοῦ συνειδότητος, τῆς ἱερᾶς ἄπτου τραπέζης καὶ τῆς ἀγίας μέτεχε θυσίας». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμιλία Α'*. *Εἰς τὴν ἀγίαν Πεντηκοστήν*. PG 50, 455: «Οὐ καιρὸς ποιεῖ ἑορτήν, ἀλλὰ συνειδὸς καθαρὸν· ἑορτῆ γὰρ οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ' ἢ εὐφροσύνη· εὐφροσύνην δὲ πνευματικὴν καὶ νοερὰν οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ, ἀλλ' ἢ συνειδὸς πράξεων ἀγαθῶν· ὁ δὲ συνειδὸς ἔχων ἀγαθὸν καὶ πράξεις τοιαύτας ἀεὶ ἑορτάζειν δύναται». Καὶ *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους*. *Ὁμιλία ΙΖ'*. PG 63, 131-132: «Τί οὖν; τίνας ἀποδεξόμεθα; (στὴ μετάληψις ἐννοεῖται) ... Οὔτε τοὺς ἄπαξ, οὔτε τοὺς πολλάκις, οὔτε τοὺς ὀλιγάκις, ἀλλὰ τοὺς μετὰ καθαρῶ τοῦ συνειδότητος, τοὺς μετὰ καθαρᾶς καρδίας, τοὺς μετὰ βίου ἀλήπτου». Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 47: «Οὐδὲ γὰρ οὐδ' αὐτὸς ὁ θεὸς Χρυσόστομος ... διδάσκων, τελείου καὶ ἀτελοῦς διαφορὰν εἰσάγει, ἀλλὰ μόνον κεκαθαρμένου ἢ καθαιρομένου τὴν συνειδήσιν». Γενικὰ γιὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καθαρότητα τῆς συνειδήσεως βλ. Β. ΤΣΑΚΩΝΑ, *Ἡ περὶ συνειδήσεως διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ἐν Ἀθήναις

καὶ νὰ κοινωνοῦν ἀκατακρίτως στὴν εὐχαριστιακὴ τους σύναξη. Τὴ βι-
ούμενη αὐτὴ προϋπόθεση ἀπαιτοῦν καὶ προβλέπουν τὰ ἱερὰ κείμενα τῆς
θείας λατρείας καὶ ἰδιαίτερα τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὡς αἰτία
παρεκτικῆ ἀγαπητικῆς συνεύξεως καὶ ἐνωτικῆς κοινωνίας⁶⁰ τῶν λα-
τρευτῶν τοῦ Θεοῦ, οἱ ὅποιοι αἰτοῦνται τὴ συγχώρηση τῶν πλημμελη-
μάτων, τὸν ψυχροσωματικὸ ἀγιασμὸ καὶ τὴ διηνεκὴ λατρευτικὴ ὁσιότη-
τα⁶¹. «Ὁλος ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί. Εἶναι χαρακτηρι-
στικὴ ἢ εὐχετικὴ ἰκεσία τοῦ ἱερουργοῦντος· «ἐπίβλεπον ἐπ’ ἐμὲ τὸν
ἁμαρτωλὸν καὶ ἀχρεῖον δοῦλόν σου καὶ καθάρισόν μου τὴν ψυχὴν καὶ
τὴν καρδίαν ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς· καὶ ἰκάνωσόν με τῇ δυνάμει τοῦ
ἁγίου σου Πνεύματος, ἐνδεδυμένον τὴν τῆς ἱερατίας χάριν, παραστῆναι
τῇ ἀγίᾳ σου ταύτῃ τραπέζῃ καὶ ἱεουργῆσαι τὸ ἅγιον καὶ ἄχραντόν σου
σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἷμα»⁶². Ὁ προϊστάμενος τῆς συνάξεως, ἐκτὸς ἀπὸ
τὴν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν συλλειτουργῶν του παράκληση, γιὰ ἀκατά-
κριτη προσεδρία στὸ ἅγιο θυσιαστήριον⁶³, ἰκετεύει καὶ ὑπὲρ τῆς ἀνενόχου

1968, σσ. 99-102. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ συνείδηση. Σχέδιο διδασκαλίας μαθή-
ματος Ὁρησκευτικῶν* (Διορθωμένο, βελτιωμένο καὶ ἀνατυπωμένο κείμενο ἀπὸ τὸ πε-
ριοδικὸ τῆς Π.Ε.Θ. *Κοινωνία ΛΔ'*, τεύχ. 2, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1991, σσ. 168-178),
Θεσσαλονίκη 1992.

60. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Βυζαντινὰ θ. λειτουργία Βασιλείου τοῦ μεγάλου
καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 12], Θεσσαλονίκη 1978, σ.
60: «καταξίωσον ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων σου καὶ φρικτῶν μυστηρίων ταύτης
τῆς ἱεραῆς καὶ πνευματικῆς τραπέζης, μετὰ καθαροῦ συνειδότος» (Χρυσοστόμου). «Ἴνα
ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, ὑποδεχόμενοι τὴν μερίδα τῶν ἁγια-
σμάτων σου ἐνωθῶμεν τῷ ἁγίῳ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Χριστοῦ σου» (Βασιλείου).
Καὶ τὴν ἐκφώνηση· «Καὶ καταξίωσον ...», πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν ...». Βλ. καὶ *Θεία λει-
τουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 3], Θεσσαλονίκη 1977, σσ.
41-42. *Εὐχὴν τοῦ ἀσπασμοῦ*: «δώρησαι ἡμῖν τὴν σὴν εἰρήνην καὶ τὴν σὴν ἀγάπην καὶ
τὴν σὴν βοήθειαν καὶ κατάπεμψον ἡμῖν τὴν δωρεὰν τοῦ παναγίου σου Πνεύματος, ὅπως
ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ καὶ συνειδήσει ἀγαθῇ ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ, μὴ
ἐν δόλῳ, μὴ ἐν ὑποκρίσει, μὴ τὴν τοῦ ἀλλοτρίου κεκτημένοι προαίρεσιν, ἀλλὰ ἄμωμον
καὶ ἄσπιλον, ἐν ἐνὶ πνεύματι, ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης, ἐν σῶμα καὶ
ἐν πνεύμα, ἐν μιᾷ πίστει, καθὼς καὶ ἐκλήθημεν, ἐν μιᾷ ἐλπίδι τῆς κλήσεως ἡμῶν, ὅπως
καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν θεῖαν καὶ ἀπέραντον στοργήν».

61. Ὁπ.π. (Βασιλείου-Χρυσοστόμου), *Εὐχὴ τοῦ τρισαγίου ὕμνου*, σ. 19.

62. Ὁπ.π., *Εὐχὴ χειρουβικῶν ὕμνου*, σ. 32.

63. Ὁπ.π., *Εὐχὴ πιστῶν α'*, μετὰ τὸ ἀπλωθῆναι τὸ εἰλητόν, σσ. 28-29: «Πρόσ-

παραστάσεως ὀλοκλήρου τοῦ εὐχαριστιακοῦ σώματος⁶⁴, μὲ σκοπὸ τὴν ἄξια μετοχὴ στὴν εὐχαριστία.

Ἡ ψυχοσωματικὴ προετοιμασία ἐπίσης καὶ καθαρότητα, ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ἱερωμένους, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς λαϊκοὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, καθὼς καὶ ἡ συνεχῆς ἀγωνιστικὴ διάθεση ἐγκρατείας, θεωρεῖται μία ἀκόμη μορφή καταλλήλου προευχαριστιακῆς ἐτοιμασίας. «Οἱ τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντες», λέγει χαρακτηριστικῶς Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, «πρέπει νὰ εἶναι ἐγκρατεῖς ἀπὸ ὅλα ἐν τῷ καιρῷ ὅπου ἱεουργοῦσι, διὰ νὰ ἴσχυρα μὲ τὸ μέσον τῆς ἐγκρατείας ταύτης νὰ λαμβάνουσιν ἀπὸ τὸν Θεὸν ἐκεῖνα ὅπου ζητοῦσιν»⁶⁵. Αὐτὸ ἐξάλλου ἀπαιτοῦν καὶ τὰ ἱερὰ εὐχετικὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν, λέγοντα μὲ τὸ στόμα τοῦ εὐχομένου ἱερέως· «ἵνα καταξιωθέντες ἀ μ ἔ μ π τ ω ς λειτουργεῖν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ»⁶⁶, διότι «οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς προσέρχεσθαι ἢ προσεγγίξειν ἢ λειτουργεῖν» στὸν βασιλέα τῆς δόξης⁶⁷, ὁ ὁποῖος μόνος μπορεῖ νὰ «καθάρισή ἡμῶν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ

δεξαι, ὁ Θεός, τὴν δέησιν ἡμῶν· ποιήσον ἡμᾶς ἀξίους γενέσθαι τοῦ προσφέρειν σοι δεήσεις καὶ ἱκεσίας καὶ θυσίας ἀναιμάκτους ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου καὶ ἰκάνωσον ἡμᾶς ... ἀκαταγνώστως καὶ ἀπροσκόπτως ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν ἐπικαλεῖσθαι σε ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ».

64. Ὁπ.π., *Εὐχὴ πιστῶν β'*, σ. 29-30: «δῶψης ἡμῖν ἀνένοχον καὶ ἀκατάκριτον τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου σου θυσιαστηρίου. Χάρισαι δὲ ὁ Θεὸς καὶ τοῖς συνευχομένοις ἡμῖν προκοπὴν βίου καὶ πίστεως καὶ συνέσεως πνευματικῆς· δὸς αὐτοῖς πάντοτε, μετὰ φόβου καὶ ἀγάπης λατρεύουσί σοι, ἀνενόχως καὶ ἀκατακρίτως μετέχειν τῶν ἁγίων σου μυστηρίων ...».

65. Βλ. *Πηδάλιον*, ὅπ.π., σ. 230-231, τὴν ἐρμηνεία τοῦ γ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ς' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Βλ. καὶ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 370, τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ζωναρᾶ στὸν κε' (λγ') κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ τοπικῆς συνόδου. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ ἱερωσύνης. Λόγος ς'*. PG 48, 681. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία* (ψευδεπίγραφον); PG 98, 416-417. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 976Α. *Διάλογος, κεφ. ΡΜΒ'*. PG 155, 352Α. *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριὴλ Γ'*. PG 155, 860-864, καὶ *ΟΘ'*. PG 155, 941C-D.

66. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., *Εὐχὴ προσκομιδῆς λειτουργίας μεγάλου Βασιλείου*, σ. 36.

67. Ὁπ.π., *Εὐχὴ χειροβικιοῦ ὕμνου*, σ. 31.

σαρκός και πνεύματος»⁶⁸, ώστε να καταπατήσουμε «πάσας τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας» και να «μετέλθωμεν πολιτείαν πνευματικὴν»⁶⁹.

Πυκνὰ και οἱ ἄλλες γνωστὲς ἀρχαῖες λειτουργίες καταγράφουν τὶς ἀπαραίτητες γενικὲς προϋποθέσεις μετοχῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ πληρώματος στὴ ζωοποίηση και τὸν ἁγιασμὸ τοῦ ἀχράντου σώματος και τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ Κυρίου⁷⁰. Ὅμως ὁ κανόνας και οἱ εὐχὲς τῆς Ἄχο-

---

68. Ὅπ.π., *Εὐχὴ πιστῶν β'*, σ. 29-30.

69. Ὅπ.π., *Εὐχὴ τοῦ Εὐαγγελίου*, σ. 22.

70. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ θεία λειτουργία τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 13], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 54: «ἀγιάσας ἡμῶν τὸ σῶμα και τὴν ψυχὴν, καταξίωσον καθαρὸς γενομένους ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκός και πνεύματος τυχεῖν τῶν προκειμένων ἀγαθῶν και μηδένα ἡμῶν ἀνάξιον κρίνης». Καὶ *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 3], Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 41-42, 55: «διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ παναγίου σου πνεύματος καταύγασον τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν εἰς τὸ μεταλαβεῖν ἀκατακρίτως τῆς ἀθανάτου και ἐπουρανίου ταύτης τροφῆς», 57: «τὰς σκοτοειδεῖς τῆς ἀμαρτίας ἐφόδους ἐκ τῆς ἡμῶν διανοίας ἀπέλασον και ταῖς τοῦ ἁγίου Πνεύματος θεοειδέσιν αὐγαῖς τὸν ἡμέτερον νοῦν καταφαίδρυνον, ὅπως ... ἀξίως μετάρχωμεν ... τοῦ ἀχράντου σώματος και τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ», 60: «προσερχόμεθα οὖν μετὰ φόβου τοῖς ἁγίοις σου μυστηρίοις, δέσποτα». Καὶ *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 5], Θεσσαλονίκη 1977, σ. 25: «ἐπειδὴ ἔμφοβοὶ ἐσμεν και ἔντρομοι, μέλλοντες παρίστασθαι τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ ... ἀγιάσον ἡμῶν τὰς ψυχὰς και τὰ σώματα και τὰ πνεύματα και ἀλλοιώσον τὰ φρονήματα ἡμῶν πρὸς εὐσέβειαν, ἵνα ἐν καθαρῷ συνειδῶτι προσφέρωμέν σοι δῶρα ...», 27: «... ὅπως εἰσελθόντες ἐν καθαρᾷ συνειδήσει πρὸς τὸ ἅγιόν σου θυσιαστήριον ...», 37: «... ὡς μὴ μόνον ἀκρατὰς ... ἀλλὰ και ποιητὰς πράξεων ἀγαθῶν, πίστιν μετερχομένους ἀνύπουλον, βίον ἄμεμπτον, πολιτείαν ἀνέγκλητον», «καταξίωσον ἡμᾶς, ἀγαθέ, ἐν ἁγιασμῷ ... τὴν θεϊαν ἐπιτελέσαι λειτουργίαν», 38-39: «τίς γὰρ τῶν γηγενῶν προσηλωμένος τοῖς πάθεσιν ἀξίως τηλικούτων μυστηρίων ἐφάψασθαι δύναται; ἀφαιρεῖται γὰρ τὴν παρρησίαν τὸ τῆς φύσεως ἄστατον και συνειδήσεις ἐναγεῖς ... ἄσεμνος πολιτεία και βίος ἐπίμωμος», 43: «ἵνα, καθαρεύοντες παντὸς δόλου και πάσης ὑποκρίσεως, ἐνωθῶμεν ἀλλήλοις ...», 49-51, 54, 72-73 *Εὐχὴ πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν»*: «... και ψηλάφησον τὰς διανοίας και ἀνάκρινον τὰς συνειδήσεις και ἔκβαλε ἀφ' ἡμῶν πᾶσαν ἔννοιαν πονηράν, πάντα λογισμὸν ἀσελγῆ, πᾶσαν ἐπιθυμίαν και ἐνθύμησιν αἰσχροῦ, πάντα λόγον ἀπρεπῆ, πάντα φθόνον και τυφον και ὑπόκρισιν, πᾶν ψεῦδος, πάντα δόλον, πάντα περισπασμὸν βιοτικόν, πᾶσαν πλεονεξίαν, πᾶσαν κενοδοξίαν, πᾶσαν κακίαν, πάντα θυμόν, πᾶσαν ὀργήν, πᾶσαν μνησικακίαν, πᾶσαν βλασφημίαν, πᾶσαν ῥαθυμίαν, πᾶσαν κίνησιν σαρκός τε και πνεύματος ἀπηλοτριωμένην τοῦ θελήματος τῆς ἀγιότητός σου». Καὶ *Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων*

λουθίας τῆς θείας μεταλήψεως⁷¹ τὶς συγκεκριμενοποιοῦν καί, κατὰ κά-
ποιο τρόπο, συστηματικὰ τὶς κωδικοποιοῦν, ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴ προσευ-
χητικὸ κείμενο εὐχαριστιακῆς προετοιμασίας. Ἔτσι ἡ ἐνσυναίσθητη
βίωση τῆς ἐξαιτίας τοῦ μολυσμοῦ τῆς ἀμαρτίας ἀναξιοῦτητας ἐνώπιον
τοῦ καθαρστάτου Κυρίου⁷², ἀλλὰ καὶ τὸ καθαρτικὸ τοῦ ρύπου τῆς καρ-
δίας δάκρυο, χαρίζουν τὸ ἐνσυνείδητο καὶ τὴν ἀναγκαίαν κάθαρση, ὥστε
μὲ πίστη καὶ φόβο Θεοῦ νὰ προσέρχεται ὁ χριστιανὸς στὰ θεῖα δῶρα⁷³.
Ἀπαραίτητη εἶναι ἡ θεραπεία τῶν ψυχικῶν τραυμάτων καὶ ὁ ὀλοτελής
ψυχосωματικὸς ἀγιασμός, ὡς ἐκ Θεοῦ δωρήματα⁷⁴, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ
πιστὸς ἄρρπος καὶ ἄμεμπτος νὰ ὑποδέχεται τὸν νοητὸ μαργαρίτη τοῦ
ἀγιασμοῦ⁷⁵.

δώρων [Κείμενα Λειτουργικῆς, 9], Θεσσαλονίκη ²1986, σ. 54, *Εὐχὴ πιστῶν α'*:
«... σὺ πάσας ἡμῶν τὰς αἰσθήσεις τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως ἐλευθέρωσον, ἀγαθὸν ταύ-
ταις ἡγεμόνα τὸν ἔνδοθεν λογισμὸν ἐπιστήσας. Καὶ ὀφθαλμὸς μὲν ἀπέστω παντὸς πο-
νηροῦ βλέμματος, ἀκοὴ δὲ λόγοις ἀργοῖς ἀνεπίβρατος, ἡ δὲ γλῶσσα καθαρευέτω
ῤημάτων ἀπρεπῶν· ἄγνισον ἡμῶν τὰ χεῖλη τὰ αἰνοῦντά σε, Κύριε· τὰς χεῖρας ἡμῶν
ποίησον τῶν μὲν φαύλων ἀπέχεσθαι πράξεων, ἐνεργεῖν δὲ μόνον τὰ σοὶ εὐάρεστα, πάν-
τα ἡμῶν τὰ μέλη καὶ τὴν διάνοιαν τῇ σῇ κατασφαλιζόμενος χάριτι», 58, *Εὐχὴ μετὰ τὸ
ἀποτεθῆναι τὰ ἄγια*: «... καὶ πάσης ἡμᾶς καὶ τὸν πιστόν σου λαὸν ἐλευθέρωσας ἀκα-
θαρσίας, ἀγίασον πάντων ἡμῶν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα ἀγιασμῶ ἀναφερέτω, ἵνα ἐν
καθαρῶ συνειδῶτι, ἀνεπαισχύντῳ προσώπῳ, πεφωτισμένη καρδίᾳ, τῶν θείων τούτων
μεταλαμβάνοντες ἀγιασμάτων καὶ ὑπ' αὐτῶν ζωοποιούμενοι, ἐνωθῶμεν αὐτῷ τῷ Χρι-
στῷ σου, τῷ ἀληθινῷ Θεῷ ἡμῶν». Γιὰ τὴν προετοιμασίαν συμμετοχῆς κατὰ τὰ κείμε-
να τῶν ἀναφορῶν βλ. καὶ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Β', σ. 185 ἔξ.

71. Βλ. Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, στὸ Ἰερολόγιον τὸ Μέγα, ἐκδ.
«Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα ³1983, σσ. 505-518. Βλ. σχετικὴ ἐκτενὴ ἀναφορὰ
περὶ αὐτῆς στοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 292-303. Εἶναι χαρακτηριστικὸ
ὅτι τὸ *Τυπικὸν τῆς Εὐεργέτιδος*, ὡς προϋπόθεση μετοχῆς στὴν εὐχαριστία, ζητεῖ τὴν
εὐλαβικὴ ἀνάγνωσι τῆς Ἀκολουθίας τῆς μεταλήψεως. Βλ. P. GAUTIER, «Le typikon de
la Théotokos Evergétis», στὸ *Revue des Études Byzantines* 40 (1982), σ. 25, στίχ.
187-190.

72. Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, ὅπ.π., *Κανῶν, ᾠδὴ α', τροπ. β'. ᾠδὴ γ',
Θεοτοκίον. Καὶ Εὐχὴ Ε'. Εὐχὴ Η'.*

73. Ὅπ.π., ᾠδὴ γ', τροπ. α'.

74. Ὅπ.π., ᾠδὴ δ', τροπ. β'.

75. Ὅπ.π., ᾠδὴ δ', Θεοτοκίον.

Ὁ ἀγωνιστικὸς δρόμος γιὰ τὸν συνεχή ἀγιασμό νοῦ, ψυχῆς, καρδίας καὶ σώματος ἀπεργάζεται ἀκατάκριτο «σκεῦος ἐκλογῆς» τὸν προσερχόμενο στὰ φρικτὰ μυστήρια⁷⁶, τὸν ἀποξενώνει ἀπὸ τὰ πάθη, τοῦ προσπηγάξει χάρη, τοῦ προσθέτει ζωὴ, ἀσφάλεια, ἀγιασμό⁷⁷, φῶς, ἀπάθεια, προκοπὴ καὶ ἐπίδοση ἀρετῆς θειοτέρας⁷⁸, ἄφεση πταισμάτων, Πνεύματος ἁγίου κοινωνία, ἀλλοτρίωση παθῶν καὶ θλίψεων, ἀνακαινισμένο βίον καὶ ζωὴ αἰώνιο⁷⁹. Ἡ φιλανθρωπία τοῦ Κυρίου ἰσορροπεῖ τὸν τρόπο τῆς συναισθήσεως μὲ τὸν πόθο τῆς ταπεινῆς εὐλάβειας⁸⁰, αἶρει τὸν μολυσμὸ καὶ τὴν ἀπόγνωση προσθέτοντας θάρρος πνευματικὸ πρὸ τοῦ φρικτοῦ μυστηρίου στὸν μὴ φλεγόμενο ὡς κηρὸ καὶ χόρτο ἀμαρτωλὸ ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀφθαρτοποιούμενο διὰ τῆς μεθέξεως τῶν θείων ἀγιασμάτων⁸¹ καὶ καθιστάμενο ἔμφυχο ναὸ τοῦ μεταλαμβανόμενου Χριστοῦ⁸². Τὸ θάρρος τῆς προσελεύσεως λαμβάνει ὁ πιστὸς ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν πολὺ κόπο τοῦ μαρτυρικοῦ ἀθλήματος τῆς καταλλαγῆς μὲ τοὺς λυπήσαντες ἢ τοὺς παροργισθέντες ἐναντίον του ἀδελφούς⁸³.

Ὁ Χριστὸς, ὡς ἀνεξίκακος, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος, δέχεται ὅσους προσέρχονται μὲ μετάνοια, πλήρη συναίσθηση ἀναξιοτήτας, ἐπίγνωση ὅτι παροργίζουν τὴν ἀγαθότητά του, παραβαίνουν τὶς ἐντολές του καὶ παρακούουν τὰ προστάγματά του, ἀλλὰ τελικὰ ὡς ποιήματα καὶ πλάσματά του δὲν ἀπογινώσκουν γιὰ τὴ σωτηρία τους θαρροῦντες στὴν ἀμέτρητη εὐσπλαχνία του. Ἡ ἐν φόβῳ δὲ Θεοῦ ἀγωνιστικὴ ζωὴ τῆς ἀγιωσύνης καὶ ἡ καθαρότητα τῆς μαρτυρίας τῆς συνειδήσεως παρέχουν τὰ ἐχέγγυα τῆς ἀκριμάτιστης προσέλευσης στὴ μετάληψη τῶν ζωοποιῶν μυστηρίων⁸⁴, ἀλλὰ καὶ τὸ θάρρος ποῦ ἀνατρέπει τὴ συνεχή ἀνα-

76. Ὁπ.π., *ὠδὴ ε΄*, Θεοτοκίον. *ὠδὴ ζ΄*, τροπ. α΄.

77. Ὁπ.π., *ὠδὴ ζ΄*, τροπ. β΄ καὶ Θεοτοκίον.

78. Ὁπ.π., *ὠδὴ ζ΄*, τροπ. α΄.

79. Ὁπ.π., *ὠδὴ γ΄*, τροπ. β΄ καὶ Θεοτοκίον.

80. Ὁπ.π., *ὠδὴ ζ΄*, τροπ. β΄.

81. Ὁπ.π., *ὠδὴ ζ΄*, Θεοτοκίον. *ὠδὴ η΄*, τροπ. α΄ καὶ β΄ καὶ Θεοτοκίον.

82. Βλ. ὅπ.π., μετὰ τὸν τρίψαλμο τῆς ἀκολουθίας, τροπάριο α΄.

83. Ὁπ.π., *Στίχοι διδακτικοί*, πρὸ τῶν εὐχῶν.

84. Ὁπ.π., *Εὐχὴ Α΄* καὶ *Εὐχὴ Δ΄*.

ξιότητα⁸⁵. Πάντως την ἀκατάκριτη ὑποδοχή τῆς θεοποιουῦ μετουσίας μόνον ὁ φιλόανθρωπος Κύριος ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ χαρίσει στὸν προσερχόμενο⁸⁶ καὶ ὅχι οἱ ὅποιοιδήποτε ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὅποιος, ἐξαιτίας τῆς ἀμαρτητικῆς του ροπῆς, καὶ «πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ» τοῦ Θεοῦ παριστάμενος «τῶν δεινῶν λογισμῶν οὐκ ἀφίσταται»⁸⁷, ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ νυμφῶνος εὐωχούμενος χιτώνα φορεῖ τοῦ γάμου ἀνάξιο⁸⁸. Αὐτὸ τὸ ἐκ φιλανθρωπίας ἀκατάκριτο ἔδωσε ὁ Κύριος καὶ στὴν ἀμαρτωλὴ γυναίκα τῆς εὐαγγελικῆς διηγήσεως⁸⁹, ἀφοῦ πρῶτα ἡ ἴδια ἐξέχεε ὡς πολυτίμητο μύρο τὸ ρεῖθρο τῶν δακρύων της⁹⁰.

«Τοῖς δάκρυσιν» τῆς μετανοίας ἐκπλύνονται τὰ πταίσματα, τὸ πλῆθος τῶν κακῶν, οἱ μῶλωπες τῶν τραυμάτων, γιατί ὁ Θεὸς γνωρίζει τὴν πίστη, βλέπει τὴν προθυμία, ἀκούει τοὺς στεναγμούς, ἀξιοποιεῖ καὶ τὸν ἐλάχιστο κατανυκτικὸ σταλαγμὸ, δέχεται τὴν ταπείνωση καὶ τὸν κόπο, τὴν καθαρὴ καὶ εἰλικρινὴ καρδιά, τὴν περίτρομο διάνοια, τὴν συντετριμμένη ψυχὴ, τὴν εὐλαβὴ πρόσπτωση, τὴ θερμὴ ἐπίκληση ἐλέους, τὸν τρόμο καὶ τὴ χαρὰ, τὴν εὐχαριστιακὴ καὶ δοξολογικὴ ὑπαρξη τοῦ σύνολου ἀνθρώπου⁹¹.

---

85. Ὁπ.π., *Εὐχὴ Β', Εὐχὴ Γ' καὶ Εὐχὴ Δ'*. «Δὲν πλησιάζουμε λοιπὸν νὰ κοινωνήσουμε τὸ μυστήριον μὲ τὸν ἀέρα ὅτι εἴμαστε ἄξιοι καὶ μᾶς ἀνήκει. Κάθε ἄλλο! Μὴ γένοιτο! Γιατὶ τὸ ἴδιο εἶναι, εἴτε ἡ αὐτοπεποίθησις γιὰ τὴν προσωπικὴ μας ἀξία εἴτε ἡ ἀπελπισία ὅτι εἴμαστε ἀνάξιοι. Διαβολικὴ πλάνη εἶναι καὶ τὸ ἀλόγιστο θάρρος καὶ ἡ ὑπερβολικὴ δειλία ... Δὲν ἀπαιτεῖ ἡ Γραφὴ καὶ οἱ πατέρες νὰ εἴμαστε ἀπαθεῖς καὶ ἄγιοι στὴ μετάληψη τῶν μυστηρίων; Ναί! Ὁμολογῶ πῶς τὸ ζητάει. Καὶ θέλει καὶ διψᾷ τὴν ἀγιότητά μας ὁ Θεός. Σῶζει δὲ τὸν καθένα μας ὅχι γιὰ τὴν ἀξία του, ἀλλὰ μὲ τὴ δική του θεία δύναμη, πράγμα ποὺ φανερῶνει τὴν ἀνέκφραστή του ἀγαθότητα». Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ (Ἀρχιμ.), *Ὁ μεγάλος δάσκαλος τοῦ Γένους Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1722-1813)*, Ἀθῆναι 1960, σ. 76.

86. Βλ. *Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, Εὐχὴ ζ' καὶ Εὐχὴ Ζ'*.

87. Ὁπ.π., *Εὐχὴ Θ'*.

88. Βλ. *Ὁρθρος Μεγάλης Τρίτης, Αἵνοι, τροπάριον α'*.

89. Πρβλ. Λουκ. ζ' 36-48.

90. Βλ. *Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, ὁπ.π., Εὐχὴ Ζ' καὶ Εὐχὴ Θ'*.

91. Ὁπ.π., *Εὐχὴ Ζ'*. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ (Πρεσβ.), *Ἡ εὐχαριστιακὴ ὀντολογία*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992.

Στὸ θαυμαστὸ αὐτὸ πνευματικὸ σύμπαν τῆς προευχαριστιακῆς ἐτοιμασίας⁹², ἦταν φυσικὸ ἢ Ἐκκλησία νὰ εἶναι αὐστηρὴ ὡς πρὸς τὴν

---

92. Πλείονα καὶ ἀναλυτικὰ βλ. στὰ κείμενα τῶν πατέρων: ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου (ἀναστατική τῆς ὑπὸ Σ. Ν. Σχοινᾶ τετάρτης ἐκδόσεως), Θεσσαλονίκη 1974, *Λόγος ΙΒ΄. Διαλαμβάνων, α΄ με ποῖον τρόπον πρέπει οἱ Χριστιανοὶ νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ· β΄ με ποῖον τρόπον πρέπει νὰ στέκωνται εἰς αὐτὴν καὶ γ΄ τί πρέπει νὰ κάνουν ἀφ' οὗ εὔγουν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν*, σσ. 292-328, ὅπου μακρὰ, γενικὴ καὶ ἀναλυτικὴ ἀναφορά. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΤΙΝ (Ἀρχιεπισκ.), *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος 949-1022. Βίος-Πνευματικότητα-Διδασκαλία*, μτφρ. ΠΙΤΣΑ ΣΚΟΥΤΕΡΗ, ἐκδ. «Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας», Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 137-163, ὅπου ἡ περὶ θείας εὐχαριστίας διδασκαλία τοῦ ἁγίου καὶ οἱ θέσεις του γιὰ τὶς προϋποθέσεις ἀξίας προσελεύσεως. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, *Συγγράμματα*, τ. Β΄, ἐκδ. Ἱ. Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἁγίου Νεοφύτου, Πάφος 1998, σσ. 210-219, ὅπου ἡ *Κατήχησις Δ΄. Εἰς τὴν ἁγίαν Ὑπαπαντὴν καὶ περὶ μετανοίας καὶ ἀχράντου καὶ θείας κοινωνίας*, μὲ καταγραφή προϋποθέσεων ποὺ ποιοῦν ἐξ ἀναξίων ἀξιόους τοὺς προσερχομένους. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία Νς΄. Περὶ τῶν ἁγίων καὶ φρικτῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων*. *ΕΠΕ* 11, σσ. 400, 402, 404, 406, 414. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΤΤΟΥ, *Λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως*. *PG* 89, 825-850. Καὶ *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις ζ΄. Καλὸν ἔστιν ἄρα τὸ κοινωνεῖν συνεχῶς ἢ ἐκ διαλείμματος*; *PG* 89, 385-389. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλία ΜΖ΄. Εἰς τὸ μὴ ἀναξίως προσέρχεσθαι τοῖς θεοῖς μυστηρίοις*. *PG* 63, 895-900. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, Α΄, ΛΕ΄, ΛΖ΄, ΜΓ΄, ΜΔ΄, ΜΖ΄*. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 40-42, 176, 182-183, 200-202, 206-208, 218-220. Καὶ *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*. *Λόγος Δ΄. ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 428-429, 432, 448, 452. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, *Ἑμμετρὴ ἐρμηνεῖα τῆς θείας λειτουργίας*, στὸ *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), σσ. 3-9· γιὰ τὶς προϋποθέσεις μετοχῆς βλ. σ. 8. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἱερὰ παράλληλα, στοιχεῖον Θ, τίτλος Δ΄*. *PG* 96, 20Α. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Μέλισσα. Τόποι κοινοί, βιβλ. Β΄, Λόγος Ρ΄. Περὶ τῆς μεταλήψεως τῶν θείων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων*. *PG* 136, 1241έξ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολή. Τῷ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς κῦρ Μαξίμῳ, τῷ κατὰ κόσμον Σοφιανῷ καὶ πᾶσι τοῖς ἐνασκουμένοις τῇ ἁγίᾳ μονῇ τοῦ Σινᾶ ὀσιωτάτοις ἱερομονάχοις καὶ μοναχοῖς*, 11, στοῦ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ οἰκονομία σὲ λειτουργικὰ θέματα κατὰ τὸν πατριάρχην Γεννάδιο Σχολάριο -Ποιμαντικὴς ἀνάγκης τῆς Τουρκοκρατίας-*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 197-198. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ νηστείας*. *Λόγος Α΄*. *PG* 31, 181. Ὅροι κατ' ἐπιτομὴν *ΡΟΒ΄*. *PG* 31, 1196Α-Δ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Β΄. Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν*. *PG* 35, 497. *Λόγος ΙΗ΄. Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου*. *PG* 35, 1000-1001. *Λόγος Κ΄. Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*. *PG* 35, 1068-1069. *Λόγος ΜΔ΄. Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν*. *PG* 36, 644-645. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ματθαῖον. Ὁμιλία ΑΒ΄*. *PG* 57, 385 καὶ

τήρηση τῆς ψυχοσωματικῆς καθαρότητας κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἀπὸ κάθε μολυσμὸ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἀπὸ κάθε ρυπαρότητα, σπύλωση καὶ ἀκαθαρσία ὀφθαλμῶν, διανοίας, συνειδότος, ψυχῆς, σώματος, στόματος, χειλέων καὶ γλώσσης, γιὰ νὰ προλαμβάνεται ἡ ἀνάξια παράστασή τους πρὸ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ μόνου καθαροτάτου Κυρίου⁹³. Ἡ ἐπίτευξη καὶ ἡ διατήρηση τῆς διπλῆς αὐτῆς, ψυχικῆς⁹⁴ καὶ σω-

---

Ἰουλιανὸς, *Ἰουλιανὸς Ἰουλιανὸς*, PG 58, 507. Ἰουλιανὸς ΠΒ', PG 58, 743-744. *Εἰς τὰς Πράξεις*. Ἰουλιανὸς Ζ', PG 60, 64. Ἰουλιανὸς ΚΑ', PG 60, 170-172. *Εἰς τὴν Β' πρὸς Κορινθίους*. Ἰουλιανὸς Δ', PG 61, 606-607. *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους*. Ἰουλιανὸς ΙΖ', PG 63, 131-132. *Καὶ Λόγος ΜΖ'*. *Εἰς τὸ μὴ ἀναξίως προσέρχεσθαι τοῖς θείοις μυστηρίοις*. PG 63, 895έξ. *Γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐμπροϋπόθετης συμμετοχῆς βλ. ἐκτενὴ ἀναφορὰ στοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 274-303. Καταγραφὰς κειμένων σχετικῶν μὲ τὴν προευχαριστιακὴ ἐτοιμασία βλ. καὶ στοῦ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, Ὁ ἀγνωστὸς θησαυρὸς, ἐκδ. «Ἅγιος Νεκτάριος», Θεσσαλονίκη χ.χ., σσ. 26, 35, 37, 41, 44-45, 72, 74-75, 77, 82-83, 95-96, 157, 162, 171, 177, 179, 180, 183. ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΞΕΙΤΟΥ, Ὑπόθεσις τῶν θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων τοῦ ζωοποιοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρὰ διαφορῶν. Χφ Μ. Λαύρας Γ 120, φφ. 218-234.*

93. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ ἑορταστικὴ μ'*. ΕΠΕ 10, σ. 35. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ καὶ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ τῶν αἵρουμένων ἡσυχῶς βιβῶναι ζα'*. *Φιλοκαλία*, τ. Δ', ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθήναι 1976, σ. 284: «Οὐδὲν δὲ οὕτω πρὸς τὴν ψυχῆς κάθαρσιν καὶ φωτισμὸν νοὸς καὶ σώματος ἀγιασμὸν καὶ ἀμφοτέρων πρὸς τὸ θεϊότερον μεταστοιχείωσιν καὶ ἀθανασίαν, ναὶ μὴν καὶ πρὸς ἀποτροπὴν παθῶν καὶ δαιμόνων, ἢ μᾶλλον οἰκειοτέρως εἰπεῖν, πρὸς ἔνωσιν καὶ Θεοῦ θείαν ὑπερφυᾶ τε συνάφειαν καὶ ἀνάκρασιν συνεργεῖ καὶ συμβάλλεται ἡμῖν, ὡς ἡ ἐξ εἰλικρινοῦς καρδίᾶς τε καὶ διαθέσεως, κατ' ἐφικτὸν ἀνθρώπῳ, συνεχῆς μετὰληψις καὶ κοινωνία τῶν ἁγίων, ἀχράντων καὶ ἀθανάτων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων, αὐτοῦ φαμεν τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὅτι ἐπικίνδυνον καὶ τοῖς λέγουσι καὶ τοῖς ἀκούουσι τὸ πρὸς χάριν δημηγορεῖν*. PG 50, 653-654. *Καὶ Εἰς τὰ Σεραφεῖμ*. Ἰουλιανὸς ζ'. PG 56, 139-140. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ἰουλιανὸς Νζ'*. *Περὶ τῶν ἁγίων καὶ φρικτῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων*. ΕΠΕ 11, σ. 404. Βλ. καὶ Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, ὅπ.π., *Εὐχὴ Γ' καὶ Ζ'*.

94. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ματθαῖον*. Ἰουλιανὸς ΝΑ'. PG 58, 515. *Καὶ Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα*. Ἰουλιανὸς Β'. PG 49, 390. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς*. ΒΕΠΕΣ 24, σ. 88. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως*. PG 89, 832. *Περὶ τῶν πνευματικῶν προϋποθέσεων μετοχῆς βλ. καὶ ΑΝΕΣΤΗ ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἄνθρωπος καὶ φυσικὸ περιβάλλον. Σπουδὴ στὸν ἅγιον Συμεὼν τὸ Νέο Θεολόγο, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1989, σ. 215. Βλ. καὶ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΒΑΓΙΑΝΝΟΥ, «Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Doctor Eucharistiae (Διδάσκαλος τῆς Θ. Εὐχαριστίας)». *Ἐκκλησία ΟΔ'* (1997), τεύχη 4 καὶ 5, σσ. 191, 231-233.*

ματικῆς⁹⁵, καθαρότητας εἶναι δυνατὴ μόνο μετὰ τὴν ἐθελούσια καὶ ἀγωνιστικὴ ζωὴ τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς ἀσκήσεως⁹⁶.

Στὸ πλαίσιο τοῦ προευχαριστιακοῦ αἰτήματος τῆς σωματικῆς καθαρότητος καὶ ἐγκρατείας ἐντάσσεται καὶ ὁ προβληματισμὸς περὶ τῆς σωματικῆς ἀκαθαρσίας ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἢ τῆς σαρκικῆς μίξεως τῶν συζύγων ὡς ἐμποδίου γιὰ τὴν ἄξια προσέλευση στὸν ἀγιασμὸ τῆς θείας εὐχαριστίας. Στὸ ζήτημα ἀναφέρεται διεξοδικὰ ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἄγιορείτης, ἐρμηνεύοντας τοὺς ἱεροὺς κανόνες, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ πατέρες.

Ὡς ἀκαθαρσία τοῦ ἀνδρὸς λογίζεται ἡ νυκτερινὴ ἀπροαίρετη ρύση, ὁ κοινῶς ὀνομαζόμενος ἐνυπνιασμὸς, ἐπειδὴ ἐπισυμβαίνει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου. Κριτὴ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀπόφαση πρέπει νὰ ἀκολουθήσει ὁ χριστιανός, θέτει ὁ ἅγιος Διονύσιος Ἀλεξανδρείας τὴ συνείδησή του, στὸν δ' κανόνα του⁹⁷. «Ὅσοι πάθωσι τοῦτο», λέγει ἐρμηνεύοντας ὁ Νικόδημος Ἄγιορείτης, «ἄς βάνουσι κριτὴν τὴν ἰδίαν τῶν συνείδησιν· διότι, εἰ μὲν ἠκολούθησεν εἰς αὐτοὺς ὁ ἐνυπνιασμὸς χωρὶς τινα φαντασίαν αἰσχροῦ καὶ ἐμπαθῆ λογισμὸν, καὶ ἔτι χωρὶς πολυφαγίαν καὶ πολυποσίαν, ἀμὴ ἢ φύσις μοναχῆ ἐποίησε τοῦτο ἀφ' ἑαυτῆς, ὡσάν ἕνα περίττωμα φυσικόν, δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν μετάληψιν. Εἰ δὲ ἠκολούθησεν ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω αἰτία, δηλ. ἀπὸ φαντασίαν καὶ ἐμπαθῆ λογισμὸν, ἢ πολυφαγίαν καὶ πολυποσίαν, πρέπει νὰ ἐμποδίζονται, ὡς μὴ καθαροὶ ὄντες, οὐχὶ διὰ τὴν ῥύσιν καθ' αὐτὸ τοῦ σπέρματος (ἐπειδὴ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκάθαρτον καθὸ φυσικόν, ὡσπερ οὐδὲ ἡ σὰρξ ἀκάθαρτος ἐστὶν καθ' αὐτήν, ἥς τὸ σπέρμα εἶναι περὶττωμα), ἀλλὰ διὰ τὴν πονηρὰν ἐνθύμησιν καὶ φαντασίαν, ἣτις ἐμόλυνε τὴν διάνοιαν. Οἱ τοιοῦτοι λοιπὸν δὲν εἶναι εὐσυνείδητοι καὶ ἀκολουθῶς δὲν εἶναι εὐπαρβήσιαστοι,

---

95. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Βαπτισματικὴ Δ'*. ΒΕΠΕΣ 39, σ. 75. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὁμιλία Γ'*. ΡG 62, 28. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΚΖ'*. Θεολογικὸς πρῶτος. ΡG 36, 13-16. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις Η'*, ὅπ.π., σ. 29. Βλ. καὶ Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως, ὅπ.π., *Κανόν, ῥῶδὴ ζ'*, Θεοδοκίον. *Εὐχαὶ Α', Γ', Ζ' καὶ Η'*. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 674, ὑποσημ. 2.

96. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία Νς'*, ὅπ.π., σ. 402. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριὴλ ΙΔ'-ΙΕ'*. ΡG 155, 864-865.

97. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 550.

διὰ τὴν πονηρὰν ἐνθύμησιν καὶ φαντασίαν. Ὅθεν, καὶ ὡς διακρινόμενοι καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι, πῶς δύνανται νὰ πλησιάσουν εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὰ μυστήρια; Ἐὰν γὰρ οὕτω διακρινόμενοι πλησιάσωσι, κατακρίνονται μᾶλλον καὶ ὄχι ἀγιάζονται»⁹⁸.

Ἡ ἐμβριθὴς ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου ἐρευνᾷ τὰ αἷτια, προλαμβάνει ἀπὸ αἰρετικῆς περὶ ἀκαθάρτων ἀντιλήψεις, γνωρίζει τὰ τῆς φυσικῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ, διακρίνει τὸ ἀπροαίρετο ἀπὸ τὸ ἐξ ἀκρασίας προκλητό, ἐντοπίζει τὸν μολυσμὸ στὴν πονηρὴ ἐνθύμηση καὶ φαντασία τοῦ πολυφάγου καὶ πολυπότου ἀκρατοῦς ἀνθρώπου καί, τελικά, προβάλλει τὸ συνειδὸς ὡς ὑψιστὸ κριτήριον τῆς ἀποφάσεως τοῦ πιστοῦ νὰ μετᾶσχει ἢ νὰ ἀπόσχει τῆς κοινωνίας. Πλατύνοντας τὴν ἀναφορά του ὁ ἅγιος Νικόδημος, στὴν ἐρμηνεία τῆς ἱβ' κανονικῆς ἀποκρίσεως τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, ὑποστηρίζει τὴ γνώμη ὅτι, ἐὰν ὁ νυκτερινὸς μολυσμὸς προῆλθε ἀπὸ πονηρὴ κίνηση ἐπιθυμίας ἢ ἐνθυμήσεως γυναικός, δὲν ἐπιτρέπεται ὁ χριστιανὸς ἄνδρας νὰ κοινωνεῖ τὴν ἐπόμενη τοῦ ἐνυπνιασμοῦ ἡμέρα, «ἐπειδὴ καὶ ἡ ἐμπαθὴς αὐτὴ ἐνθύμησις, κατόπιν τῆς ὁποίας ἡ βεῦσις ἠκολούθησεν, ἐμόλυνε τὴν διάνοιάν του. Εἰ δὲ τοιαύτη ἐπιθυμία καὶ ἐνθύμησις δὲν ἠκολούθησεν, ἀλλὰ μόνον ὁ σατανᾶς ἀπὸ τὸν φθόνον του ἐπέιραξεν αὐτόν, διὰ νὰ τὸν ἐμποδίση ἀπὸ τὸν ἀγιασμόν τῶν θείων μυστηρίων, πρέπει νὰ μεταλάβῃ, ἐπειδὴ, ἂν δὲν μεταλάβῃ, δὲν θέλει παύσει ὁ σατανᾶς νὰ τὸν πειράζῃ καὶ μὲ τέτοιον τρόπον νὰ τὸν ἐμποδίξῃ, ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ κοινωνήσῃ»⁹⁹.

Στὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπεισάγεται ἄλλη διαφορικὴ δυάδα αἰτιῶν, γιὰ τὸν ἐπισυμβαίνοντα νυκτερινὸ μολυσμὸ· ἡ πονηρὰ καθ' ὕπνον φαντασία ποὺ προῆλθε ἀπὸ τυχὸν ἡμερινὲς ἀπρόσεκτες ἐμπαθεῖς θεωρίες γυναικῶν ἢ ὁ φθόνος τοῦ διαβόλου, καθὼς μὲ τὴ μεθοδία του αὐτὴ πειράται νὰ ἀλλοτριώσῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ μετοχὴ τῶν ἀγιασμάτων. Στὴν μὲν πρώτη περίπτωσι, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Βαλαμῶνος¹⁰⁰, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ εὐχαριστιακὴ μετοχὴ, στὴ δεύτερη

98. Ὁπ.π., σσ. 550-551.

99. Ὁπ.π., σ. 672.

100. Βλ. τὴν Ι' πρὸς Μάρκον ἀπόκριση. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὄπ.π., τ. Δ', σ. 455. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 672, ὑπόση-μείωσι 1.

δὲ οἱ μὲν λαϊκοὶ οἰκονομοῦνται νὰ μεταλαμβάνουν, ἐνῶ οἱ ἱερωμένοι ἐμποδίζονται «νὰ λειτουργοῦν κατὰ τὴν ἡμέραν ὅπου τοῦτο πάθουν, διὰ τὸ σεβάσιμον τῆς ἱερωσύνης»¹⁰¹. Ἐξαίρεση γίνεται καὶ οἰκονομεῖται ὁ ἱερέας νὰ ἐπιτελέσει τὴν ἱεουργία του, ὅταν εἶναι μεγάλη ἑορτὴ καὶ ἡ ἀναβολὴ τῆς τελέσεως προξενεῖ κίνδυνο πνευματικὸ στερήσεως τῆς χάριτος τοῦ μυστηρίου ἀπὸ τὸν πιστὸ λαό, ἄρα καὶ ἡ ἱεροτελεστία εἶναι ἀπολύτως «χρειώδης»¹⁰².

Ὁ ς' κανόνας ποὺ φέρεται ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ ἐμποδίζει τὸν μολυνθέντα ἀπὸ τὴν καθ' ὕπνου ἐπισυμβαίνουσα ἔκρυσή μία ἡμέρα ἀπὸ τῆς θείας κοινωνίας¹⁰³. Τὸν ἴδιο κανόνα ἀκολουθοῦν ὁ Κίτρουρ Ἰωάννης καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών καὶ «τοὺς ἐνυπνιασθέντας ἱερεῖς ἢ λαϊκοὺς παρομοίως μίαν ἡμέραν ἐμποδίζει, ἔξω μόνον ἂν ᾗναι κίνδυνος νὰ μεταλάβῃ ὁ λαϊκὸς ἢ νὰ λειτουργήσῃ ὁ ἱερεύς»¹⁰⁴.

Ἡ συμπερασματικὴ θέση τοῦ Νικοδήμου εἶναι αὐστηρή, παρὰ τὴν ἐπιεικέστερη γνώμη τοῦ ἀγίου Βαρσανουφίου, τοῦ ὁποίου τὰ κείμενα ἐκδίδει ὁ ἴδιος¹⁰⁵ καὶ ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει στὸν καθ' ὕπνου μολυνθέντα νὰ προσέλθῃ στὴ μετάληψη. Ἐπειδὴ ἡ δυσκολία διακρίσεως ἀνάμεσα στὶς αἰτίες τοῦ μολυσμοῦ (αὐτοπροαίρετη ἠδυπάθεια, φυσικὴ λειτουργία ὀργανισμοῦ ἢ φθόνος καὶ μεθοδία πονηροῦ) εἶναι πολλὰς φορὰς ἀνυπέμβρατη, ὡς ἀσφαλέστερο καὶ φρονιμότερο προτείνεται ἡ ἡμερήσια ἀποχὴ ἀπὸ τῆς κοινωνίας τοῦ λαϊκοῦ, τοῦ ἱερέως ἢ τοῦ μοναχοῦ¹⁰⁶. Θεωρεῖ ὁ ἅγιος Νικοδήμος τὸν ιβ' κανόνα τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας¹⁰⁷ ὡς πλατύτερη ἐξήγηση τοῦ δ' κανόνα τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας¹⁰⁸. «Ἐρμη-

101. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 672, ὑποσημ. 1.

102. Ὅπ.π. Βλ. καὶ σ. 551, ὑποσημείωση.

103. Ὅπ.π., σ. 703.

104. Ὅπ.π., σ. 551, ὑποσημείωση.

105. Βλ. *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 76β. Ἀπόκρισις ἡδ'. Βλ. καὶ τίς ὑπ' ἀριθμ. 409-410 ὑποσημειώσεις τοῦ τρίτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους. Ἐπίσης βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, *Λόγος πρὸς τοὺς τὴν φυσικὴν τῆς γονῆς ἐκροὴν μίαισμα ἡγουμένους*. PG 119, 1012-1032.

106. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 672, ὑποσημείωση 1.

107. Ὅπ.π., σσ. 671-672.

108. Ὅπ.π., σ. 550.

νεύει γάρ», λέγει, «τὸν ἐλεγμὸν τοῦτον τῆς συνειδήσεως τοῦ ἐνυπνιασθέντος καὶ εἰ μὲν ἐλέγχεται ὅτι τοῦτο ἔπαθεν ἀπὸ ἐπιθυμίας γυναικός, ἦτοι ἐμπαθῆ λογισμὸν καὶ φαντασίαν, νὰ μὴ μεταλαμβάνῃ· εἰ δὲ ἐξ ἐπιρρείας δαιμόνων τοῦτο τοῦ ἐσυνέβη, πρέπει νὰ κοινωνεῖ. Ἐπειδὴ ὅμως δύσκολα ἤμπορεῖ τινὰς νὰ διακρίνη, πότε ἀκολουθεῖ εἰς αὐτὸν ὁ ἐνυπνιασμὸς ἀπὸ μόνον τὸν φθόνον καὶ τὴν ἐπήρειαν τῶν δαιμόνων, χωρὶς νὰ δώσῃ αὐτὸς κάμμίαν αἰτίαν ἐδικήν του, τὸ ἀσφαλέςτερον εἶναι νὰ μὴ κοινωνῇ. Ὁ γὰρ ἐνυπνιασμὸς καὶ ἐκ πολυφαγίας καὶ πολυποσίας καὶ πολυϋπνίας γεννᾶται, καὶ ἐξ ἀμελείας καὶ ἀναπαύσεως καὶ χαννώσεως σώματος, καὶ ἐξ ὑπερηφανείας καὶ κατακρίσεως καὶ καταλαλιᾶς, καὶ ἐξ ἀσθενείας σώματος καὶ ἐκ πονηρᾶς συνηθείας εἰς τὴν πορνείαν, καὶ ἐκ κόπου καὶ ψυχροποσίας· πολλάκις δὲ προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ νὰ πάθῃ τινὰς ἐνυπνιασμόν¹⁰⁹ ... Ὁ δὲ ἐνυπνιασμὸς, ἐξ ἐπιθυμίας μὲν καὶ φαντασίας γινόμενος, μολυσμὸς ἐστὶ καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος· καὶ χωρὶς φαντασίας ἢ ἀναισθητῶς γινόμενος, πάλιν μολυσμὸς ἐστὶ μόνου τοῦ σώματος, καὶ κἀνένας δὲν εὐρίσκεται σχεδόν, ὅπου νὰ ἐνυπνιασθῆ, εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως, καὶ νὰ μὴ ἐλεγχθῆ ἀπὸ τὴν συνειδησίην του ὅτι ἐμολύνθη, δι' ἣν ἔχουσι πρόληψιν περὶ τούτου ἐρρίζωμένην καλὰ εἰς τὴν φαντασίαν τους ... Ὅθεν ἐκ τούτου ἄς καταλάβῃ ὁ καθ' ἑνας πόσον πολύτιμος θησαυρὸς εἶναι ἡ παρθενία καὶ πόσον ὁ διάβολος τὸν φθονεῖ καὶ ἐπιβουλεύεται νὰ τὸν κλέψῃ ἀπὸ ἡμᾶς, καὶ ἄς προσέχωμεν»¹¹⁰.

---

109. Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις Η΄*. Ἐκ πόσων τρόπων ἡ πορνεία καὶ οἱ ἐνυπνιασμοὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γίνονται; PG 89, 389-409. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κανονικὴ ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμμοῦν μονάζοντα*, στὸ Πηδάλιον, ὅπ.π., σσ. 576-577. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριὴλ ΙΔ΄ καὶ ΙΕ΄*. PG 155, 865B. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν ΤΘ΄*. ΕΠΕ 9, σ. 388.

110. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 550-551, ὑποσημ. 1. Στὸν ἴδιο τόπο: «Τινὲς δὲ διακριτικοὶ μολυσμὸν σαρκὸς ἐνόησαν ἀκόμη καὶ ἐκείνην τὴν ὀλίγην ἐνήδονον ὑγρασίαν τοῦ σπέρματος, τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται τις εἰς τὸ παιδογόνον μῦρον, προξενουμένην ἢ ἀπὸ ἐνθύμησιν ἐμπαθῆ ἢ ἀπὸ ὄρασιν καὶ ἀκοῆν ἐμπαθῆ τινος ἐρωμένου προσώπου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ τοῦτον μολυσμὸν πρέπει νὰ ἦναι ἐλεύθεροι οἱ μεταλαμβάνοντες. Δὲν δύναμαι ἐδῶ νὰ κρίνω μὲ τὴν σιωπὴν τὴν μεγάλην πανουργίαν ὅπου μεταχειρίζεται ὁ διάβολος εἰς τὸ πάθος τοῦτο τοῦ ἐνυπνιασμοῦ, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ σοφὸς ἐκεῖνος Νεῖλος εἰς μίαν του ἐπιστολήν. Τοσαύτην γὰρ σπουδὴν, λέγει, ὁ μιστὸς ἔχει εἰς τὸ νὰ μολύνῃ τὸν ταλαίπωρον ἄνθρωπον μὲ τὸν ἐμπαθῆ ἐνυπνιασμόν,

Ὁ λεπτός αὐτός τονισμός ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τοῦ μολυσμοῦ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἐλεγμοῦ τῆς συνειδήσεως, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἐνυπνιασμός ἦταν ἀκούσιος, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ πολυτίμητου θησαυροῦ τῆς παρθενίας, εἶναι καλὴ βάση γιὰ νὰ κατανοήσουμε καὶ τὴν ἔννοια τοῦ μολυσμοῦ τῆς γυναικὸς ἐκ τῶν καταμηνίων της, ἀφοῦ «ἡ ῥύσις αὕτη, καθ' ὃ φυσικὴ καὶ παρὰ Θεοῦ, οὕτω γίνεσθαι συγχωρηθεῖσα μετὰ τὴν παράβασιν, οὔτε ἁμαρτία ἐστὶν οὔτε ἀκαθαρσία»¹¹¹.

Ἐρμηνεύοντας λοιπὸν τὸν σχετικὸ μὲ τὸ ζήτημα β' κανόνα τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, λέγει χαρακτηριστικά: «Ἐρωτηθεὶς καὶ περὶ τούτου ὁ ἅγιος, ἀνίσως αἱ γυναῖκες ἐν τοῖς καταμηνίοις αὐτῶν εὐρισκόμεναι πρέπει νὰ ἐμβαίνουσιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ, ἀπεκρίθη ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι χρεῖα μήτε νὰ τὸ ἐρωτῶσιν, ἐπειδὴ ἐκεῖναι, ἂν ἔχωσι τὴν πρέπουσαν εὐλάβειαν εἰς τὰ θεῖα, θέλουν ἐμποδισθῆ ἀπὸ λόγου των» (ὅπως καὶ οἱ ἄνδρες ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴ συνείδησή τους νὰ μὴ προσέλθουν στὴν κοινωνία ὄντες ἐνυπνιασμένοι, καθὼς στὰ προηγούμενα σημείωσε ὁ ἅγιος Νικόδημος) «καὶ δὲν θέλουν τολμήσει ποτὲ νὰ πλησιάσουν εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν καὶ νὰ μεταλάβουν τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος, εὐρισκόμεναι εἰς τοιαύτην κατάστασιν τῶν καταμηνίων των ... Δὲν εἶναι ὅμως ἐμποδισμένον νὰ προσεῦχεται κάθε μία ἀπὸ αὐτὰς ὅπως καὶ ἂν εὐρίσκεται (εἴτε κατ' ἰδίαν εἰς τὸν οἶκόν της, ἢ καὶ ἐν τῷ προνάῳ τῆς ἐκκλησίας), παρακαλοῦσα τὸν Θεὸν καὶ ζητοῦσα βοήθειαν καὶ σωτηρίαν παρ' αὐτοῦ. Κωλύεται ὅμως νὰ πλησιάσῃ εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ταῦτὸν εἶπεῖν νὰ μεταλάβῃ τῶν ἁγιασμάτων ἐκεῖνος

ὥστε ὁποῦ δὲν εὐχαριστεῖται νὰ παθαίνει ταύτην ὁ ἄνθρωπος κοιμώμενος, ἀλλὰ ἀφ' οὗ ὁ κατάρατος κινήσῃ τὸ πάθος εἰς τὸν ἄνθρωπον μὲ τὴν φαντασίαν τινῶν προσώπων, καὶ μάλιστα ἐκεῖνων ὁποῦ ἐφθάσαμεν νὰ λάβωμεν προσπάθειαν, καὶ ἀφ' οὗ ἤδη ἡ φύσις ἐτοιμασθῇ, τότε ἐξυπνίζει τὸν ἄνθρωπον, διὰ νὰ αἰσθανθῇ ζωντανότερα, ἔξυπνος ὢν, τὴν ἀκάθαρτον ἐκείνην ἡδονὴν καὶ νὰ τὴν ἐνθυμᾶται καλῆτερα».

111. Ὅπ.π., σ. 547, ὑπόσημ. 1, ὅπου ἀντιπαραβάλλεται ἡ φυσικὴ ἀκαθαρσία τῶν προβλέψεων τῆς Π. Διαθήκης (βλ. Λευίτ. ιε' 19 καὶ 25) μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀκαθαρσίας στοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἰδιαιτέρα σημειώνεται ἡ μαρτυρία ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλ. ζ', κεφ. κζ', ὅτι «οὔτε νόμιμος μίξις, οὔτε λέχος, οὔτε αἷματος φορά, οὐκ ὀνειρώξεις μιᾶναι δύνανται ἀνθρώπου φύσιν ἢ τὸ ἅγιον Πνεῦμα χωρίσαι, ἢ μόνη ἀσέβεια καὶ παράνομος πράξις». ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 113, στίχ. 17-19. Βλ. καὶ PG 1, 980A-B καὶ 984C.

ὅπου δὲν εἶναι καθαρὸς ψυχῇ καὶ σώματι ...»¹¹².

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι τῆς ἐξάλλου μὴ ἀμαρτητικῆς ἢ φυσικῆς ἀκαθαρσίας προτάσσεται ἡ συνειδησιακὴ καὶ ψυχολογικὴ βίωση τοῦ ἐκ τοῦ σωματικοῦ γεγονότος ἐπισυμβαίνοντος μολυσμοῦ, στὸν μὲν ἄνδρα ἅπαξ, στὴ δὲ γυναίκα γιὰ περισσότερες ἡμέρες. Ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ αὐτὴ βίωση ἀναξιότητος ἐνώπιον τοῦ καθαροτάτου Κυρίου καὶ ἀπὸ τὸν ἄνδρα καὶ ἀπὸ τὴ γυναίκα ὀδηγεῖ τελικὰ τὸ κριτήριον τῆς συνειδήσεως νὰ ἐμποδίσῃ τὴν προσέλευσιν στὰ πανάχραντα μυστήρια, ἀλλὰ καὶ τοὺς κανόνες νὰ τὸ προβλέψουν.

Πέραν τῶν ἄλλων λόγων ποὺ πάντοτε θεωροῦσαν τὰ καταμήνια τῶν γυναικῶν μολυσμὸ ἐμποδίζοντα τὴν κοινωνία καὶ τῶν ὁποίων ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασιν παρέλκει¹¹³, ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης ἐπεισάγει ἐρμη-

---

112. Πηδάλιον, σσ. 547-549.

113. Ὅπ.π., σ. 548, ὑποσημειώσεως α' καὶ β' στῆλες, ὅπου ὁ ἐρμηνευτὴς ἅγιος, στηριζόμενος καὶ στὶς ἐρμηνεῖες τῶν πατέρων, σημειώνει ὅτι «ἀκάθαρτος ἢ ῥύσις τῶν καταμηνίων τούτων αἱμάτων λέγεται»: 1) κατὰ τὴν ὑπόληψιν τῶν ἀνθρώπων, ποὺ θεωροῦν ἀκάθαρτα ὅλα τὰ περιτώματα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, 2) ἐπειδὴ «διὰ τῶν φυσικῶν ὁ Θεὸς παιδεύει τὰ γυναικῆ, ἤτοι τὰ ἡθικά», ἐκ τῆς σωματικῆς ἀκαθαρσίας δηλαδὴ συνειδητοποιοῦμε καὶ τὸν μείζονα μολυσμὸ τῆς ἀμαρτίας, 3) γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴ σαρκικὴ μίξιν μὲ τοὺς ἄνδρες τοὺς κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν καταμηνίων, ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὴ σεμνότητά καὶ τὸν μὴ μολυσμὸ τῶν ἀνδρῶν καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴν τιμὴ τῶν γυναικῶν, «ἐξαίρετως δὲ διὰ τὴν πρόνοιαν τῶν γεννωμένων παιδίων». Βλ. καὶ Δ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου, μετενεχθεὶς εἰς λέξιν ἀπλήν διὰ τὴν τῶν πολλῶν ὠφέλειαν», στὸ *Νόμος, ΕΕΣΝΟΕ* 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 279, περὶ μίξεως μετὰ γυναικὸς τὰ συνήθη ἐχούσης καὶ πῶς ἐπιτιμᾶται. Βλ. καὶ τὴν ἐκτενὴ περὶ τοῦ συγχεκριμένου θέματος ὑποσημείωσιν τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐρμηνεία εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ὅπ.π., τ. Α', σ. 459, 4) ἐπειδὴ «θέλοντας ὁ Θεὸς νὰ βάλῃ εὐλάβειαν καὶ φόβον ὄχι μόνον εἰς τὰς γυναῖκας, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον εἰς τὴν ἀκράτητον ὁρμὴν τῶν ἀνδρῶν, καὶ πάλαι καὶ νῦν διὰ τῶν ἁγίων του ἐμπόδισεν αὐτὰς ἀπὸ τὸ νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὸν καθ' αὐτὸ ναὸν καὶ νὰ μεταλαμβάνουν τὰ θεῖα μυστήρια», 5) ἐπειδὴ καί, κατὰ παράλληλον παράδειγμα, οἱ πρὸς τὸ βάπτισμα ἐπειγόμενες γυναῖκες, ἐὰν βρεθοῦν σὲ λοχεία ἢ σὲ ῥύσιν αἵματος τοῦ μηνιαίου κύκλου, δὲν βαπτίζονται ἕως τοῦ καθαρισμοῦ τους. Βλ. καὶ τοὺς ζ' καὶ ζ' κανόνες τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, στὸ *Πηδάλιον*, ὅπ.π., σ. 669. Ἐπίσης «ἐὰν γυνὴ εὐτρεπισθῇ πρὸς γάμου εὐλόγησιν καὶ συμβῆ αὐτῇ τὰ συνήθη ... περιμενεῖ τὴν κάθαρσιν καὶ οὕτω τὰ τῆς μεταδόσεως τῶν ἁγιασμάτων προβήσεται», βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*,

νευτικό προβληματισμό στις φαινομενικά ελευθεριάζουσες, ως πρὸς τὰ ζητήματα τῶν μολυσμῶν, καταγραφές τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, «ὅπου λέγεται ὅτι αἱ γονόρροιοι καὶ ἐνυπνιασμοὶ καὶ κάθαρσις ἢ φυσική, καὶ τὰ τοιαῦτα, εἶναι παρατηρήματα ἰουδαϊκά»¹¹⁴. Οἱ ἐφεκτικὲς πρὸς τοὺς μολυσμοὺς θέσεις τοῦ ἀρχαίου κειμένου τῶν Διαταγῶν ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι «αἱ ἐν τοῖς καταμηνίοις οὔσαι γυναῖκες ἐνόμιζον πὼς εἰς τὰς ἡμέρας τῆς καθάρσεως αὐτῶν ἦσαν κεναὶ καὶ ὑστερημέναι ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ παναγίου Πνεύματος, ὅθεν καὶ οὐδὲ νὰ προσευχηθῶν ἤθελον, οὔτε βιβλίον θεῖον νὰ ἀναγνώσουν ἢ καὶ νὰ ἀκούσουν. Δι' ὅ, ἵνα ταύτην τὴν ὑπόνοιαν ἀναιρέσουν, εἶπον ὅσα εἶπον ἐκεῖ ... Ὅρα δὲ ὅτι οἱ θεοὶ ἀπόστολοι συγχωροῦσιν εἰς τὰς τοιαύτας γυναῖκας νὰ προσεύχωνται μόνον καὶ νὰ μνημονεύουσι τοῦ Θεοῦ ... Δὲν συγχωροῦσιν ὅμως αὐτὰς καὶ νὰ μεταλαμβάνουν ἢ νὰ ἐμβαίνουν εἰς τὰς ἐκκλησίας»¹¹⁵.

Ὁ ἱερὸς ἐρμηνευτὴς τῶν ἱερῶν κανόνων πάντως θεωρεῖ ὅτι «ἡμεῖς ἕνα χρέος ἀπαραίτητον ἔχομεν, νὰ ὑπακούωμεν καὶ νὰ ἀκολουθοῦμεν εἰς τοὺς κανόνας μὲ ἀδιάκριτον ὑπακοὴν καὶ ὄχι νὰ καθήμεθα κριταὶ καὶ ἐξετασταὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος προστεταγμένων, διὰ τί τοῦτο καὶ διὰ τί ἐκεῖνο λέγοντες»¹¹⁶. Μὲ τὸν τρόπο τῆς λογικοκρατίας δὲν ἀντιμετωπίσθησαν ποτὲ τὰ θεῖα τῆς πίστεως δόγματα ἢ τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἐκκλησίας ἔθνη. Ὅπως λοιπὸν ἀρχαῖο ἔθος ἐκράτησε νὰ μὴ ἱεροῦνται

ὅπ.π., τ. Ε', σ. 372. Περὶ τοῦ θέματος βλ. ἐπίσης Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ-Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Τὰ γυναικεῖα πάθη καὶ οἱ νομοκανονικὲς πηγές», *Πρακτικὰ Θ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου* (Μάιος 1988), Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 31-46. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Δόλος καὶ πλάνη γιὰ τὸν ἄδικο χαρακτήρα πράξης στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 27ἔξ. Βλ. καὶ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σσ. 343-345.

114. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 548, β' στήλη ὑποσημειώσεως. Καὶ ΒΕΠΕΣ, τ. 2, κεφ. κς', κη', λ', σσ. 112, 114-115, 115-117, ὅπου καὶ οἱ φράσεις «παρατηρήσεις μωραὶ», «ἰουδαῖκοὶ ἀφορισμοί», «ἐλληνικὰ παρατηρήματα», «ἔθιμα ἰουδαϊκά». Διαφορετικὲς ἀπόψεις καταγράφονται στῶν Π. ΣΙΜΙΓΙΑΤΟΥ (Ἱεροδιακόνου), «Ὁ μετὰ τὴν γέννησιν καθαρμὸς τῶν γυναικῶν», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 45 (1962), σσ. 108-118. Κ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ (Οἰκονόμου), «Ὁ μετὰ τὴν γέννησιν καθαρμὸς τῶν γυναικῶν. Ἀπάντησις εἰς ὁμώνυμον ἄρθρον ...», ὅπ.π., τ. 46 (1963), σσ. 223-229. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Αἱ εὐχαὶ ἐπὶ τῇ γεννήσει παιδίου», ὅπ.π., τ. 79 (1996), σσ. 487-504.

115. *Πηδάλιον*, ὅπ.π., α' στήλη ὑποσημειώσεως.

116. Ὅπ.π., ὑποσημ. στῆλις α' καὶ β'.

καὶ νὰ μὴ κηρύττουν στὶς κοινὲς συνάξεις τῶν πιστῶν οἱ γυναῖκες, ἔτσι καὶ ἡ κοινὴ συμφωνία τῶν πατέρων, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ ζητήματα αὐτά, «ἐξίσου ... καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας ἀπὸ τὴν κοινωνίαν ἐμποδίζουσιν ἔχοντας τὰ συνήθη καὶ φυσικὰ τους, ἄνδρας μὲν τὸν ἐνυπνιασμόν, γυναῖκας δὲ τὰ καταμήνια»¹¹⁷. Ἐξαιρέτως δὲ γιὰ τὶς γυναῖκες, τὰ μεγάλα, ὅπως φαίνεται, προβλήματα ποὺ ἐδημιουργοῦντο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη πολυήμερων ἀποκαθαρισμῶν τους, ἐξαιτίας τῆς «κακώσεως» τῶν καταμηνίων ἢ τῆς λοχείας στὶς ἐγγάμους, ἐπέφερε σταδιακὰ τὴν ἀπώλεια τῆς δυνατότητας νὰ λαμβάνουν τὸν βαθμὸ τῆς διακονίσσης, ὁ ὁποῖος παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία γιὰ τὶς ἰδιαίτερες λειτουργικὲς ἀνάγκες τῶν κατηχομένων, βαπτιζομένων καὶ πιστῶν γυναικῶν¹¹⁸.

Παραπλήσιο ζήτημα μὲ τὰ προηγούμενα, σὲ σχέση μὲ τὴν προευχαριστιακὴ ἐτοιμασία, εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐγκρατείας τῶν συζύγων ἀπὸ τῆ σαρκικῆ μίξη καὶ τῆς ἀναγκαίως σωματικῆς καθαρότητος γιὰ τὴν ἄξια προσέλευσή τους στὴν εὐχαριστία. Ὁ ἅγιος Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, ὅπως κατέστησε κριτήριον τὸ συνειδὸς γιὰ τοὺς ἀπροαίρετους νυκτερινοὺς μολυσμούς, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο λέγει στὸν γ' κανόνα του ὅτι «αὐτάρχεις καὶ οἱ γεγαμηκότες ἑαυτῶν ὀφείλουσιν εἶναι κριταί»¹¹⁹. Δηλαδή, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, «πρέπει εἰς τοῦτο νὰ γίνωνται αὐτοὶ μοναχοὶ τους ἀρχετοὶ κριταί, ἐπειδὴ εἶναι πρέπον καὶ δίκαιον, κατὰ τὸν μακάριον Παῦλον, ὅταν καταγίνωνται εἰς προσευχήν, νὰ ἀπέχῃ καὶ ἀπὸ τὴν σωματικὴν συνάφειαν, καὶ τοῦτο νὰ γίνεται μὲ συμφωνίαν καὶ τῶν δύο μερῶν, τοῦ ἀνδρὸς δηλαδὴ καὶ τῆς γυναικός, διὰ νὰ μὴ τύχη νὰ πειράξη ὁ ἐχθρὸς τὸ ἓνα μέρος, καὶ τότε γένη ἡ ἐγκράτεια τοῦ ἑνὸς βλάβη τοῦ ἄλλου. Ἐὰν γὰρ νικᾶται ἀπὸ τὴν ἐπιθυ-

117. Ὁπ.π., ὑποσημ. στήλη β'.

118. Βλ. Ὁπ.π., σ. 549. Ἐπίσης Ὁπ.π., σσ. 149-150, ὅπου ἐπεξηγοῦνται στὴν ὑποσημείωση τοῦ ιθ' κανόνα τῆς Ἀ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὰ σχετικὰ μὲ τὶς διακονίσσεις καὶ τὴν ἄρση σταδιακὰ τῆς διακονίας τους. Βλ. καὶ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων*. PG 42, 824C-825A. Πλείονα γιὰ τὶς διακονίσσεις βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἡρωΐδες τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης: διακονίσσαι διὰ τῶν αἰώνων*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθῆναι 1949.

119. Βλ. Πηδάλιον, σ. 549. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ παρθενίας*. PG 48, 552-555.

μίαν τὸ ἓνα μέρος καὶ δὲν συγχωρῆται ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ τὴν ἀπολαύσῃ, ἐνδέχεται νὰ πέσῃ μὲ ἄλλην γυναῖκα καὶ νὰ ἀμαρτήσῃ, κατὰ τὸν Ζω-ναρᾶν»¹²⁰.

Καὶ βέβαια ἡ προστασσομένη ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Παῦλο ἀδιάλειπτη προσευχή¹²¹ δὲν ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς συζύγους καὶ τὴν ἀδιάλειπτη ἀποχή καὶ ἐγκράτεια. Αὐτὸ θὰ ἀποτελοῦσε κατάλυση καὶ ἀνατροπὴ τοῦ τιμί-ου ἐν Χριστῷ γάμου. Οἱ σύζυγοι καλοῦνται νὰ ἐγκρατεύονται πρὸς καιρὸν μὲ αὐτεξουσιότητα, γιὰ νὰ βοηθοῦνται στὴν προσευχή, τὴν ἄσκηση καὶ τὴ νηστεία, κατὰ τοὺς καιροὺς τῆς κατανύξεως καὶ τῶν πνευματικῶν ἀγωνισμάτων, μαζὶ μὲ ὅλη τὴν Ἐκκλησία, τὴν ὁποία ὡς σῶμα Χριστοῦ συναποτελοῦν μὲ τοὺς λοιποὺς πιστοὺς. Ἔτσι καλοῦνται νὰ ἐγκρατεύονται σὺς κατ' ἐξοχὴν περιόδους προσευχῆς, ὅπως εἶναι οἱ καιροὶ τῶν νηστειῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τῶν Χριστουγέν-νων, τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τοῦ Δεκαπενταγουσίου, καθὼς ἐπίσης τὶς Τετάρτες καὶ τὶς Παρασκευές¹²². Οἱ μὴ ἐγκρατευόμενοι σύζυγοι «καὶ εἰς ἀκρασίαν ... μεταστοιχειώσαντες τὴν ἀπὸ τῆς νηστείας καὶ τῆς ἀπαλ-λαγῆς τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν σωτηριώδη μετάνοιαν ... οὔτε τῆς θεί-ας καὶ ἁγίας μεταλήψεως κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Πά-σχα ἀξιωθῆσονται, ἀλλὰ καὶ δι' ἐπιτιμιῶν διορθωθῆσονται»¹²³.

Ἡ πρόβλεψη εἶναι αὐστηρότατη γιὰ τὶς περιόδους τῶν νηστειῶν, γιὰτὶ ἡ Ἐκκλησία θεώρησε πάντοτε τὴν ἐγκράτεια τῶν συζύγων ὡς νη-στευτικὴ θυσία καὶ ἀγωνιστικὴ ἄσκηση ἀναγκαία γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, πλὴν τῶν αὐστη-ροτάτων νηστειῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ ἐκάστης Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς, ἀπαραίτητες νηστεῖες θεώρησε καὶ τὶς ὑπόλοιπες πρὸ τῶν Χριστουγέννων, τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς

---

120. Πηδάλιον, σσ. 549-550.

121. Πρβλ. Α' Θεσσ. ε' 17.

122. Βλ. Πηδάλιον, σ. 673, α' στήλη ὑποσημειώσεως. Βλ. καὶ τὴν ΙΑ' ἀπόκρι-ση τοῦ Βαλαμῶνος πρὸς Μᾶρκον Ἀλεξανδρείας. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 485: «Εἰ μὴδὲ ἰχθυοφαγεῖν ἐδιδάχθημεν, μὴδὲ ἀπλῶς καταλύειν δι' ὅλης τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ κατὰ πᾶσαν Τετράδα καὶ Παρασκευὴν, πολλῶ πλέ-ον τῆς σαρκικῆς συμπλοκῆς ἀπέχειν ἀναγκασθήσονται».

123. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σσ. 485-486.

Θεοτόκου¹²⁴. Μάλιστα, επειδή ἡ ἐγκράτεια τῶν συζύγων ἐκλαμβάνεται ὡς νηστεία, παραχωρεῖται σ' αὐτοὺς κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς ξηροφαγίας νὰ ἀπογεύονται καὶ δευτέρας νηστίμου τραπέζης¹²⁵.

Ἡ ἀποχὴ τῶν συζύγων βέβαια, πλὴν τῶν νηστίμων περιόδων καὶ ἡμερῶν, ἐκτείνεται, κατὰ τὸν ἰγ' κανόνα τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, «ἐξ ἀνάγκης ... τὸ Σάββατον καὶ τὴν Κυριακὴν», στὶς ὁποῖες οἱ ὁμόζυγοι «ἀπέχεσθαι δεῖ, διὰ τὸ ἐν αὐταῖς τὴν πνευματικὴν θυσίαν ἀναφέρεισθαι τῷ Κυρίῳ»¹²⁶. «Ἐξηγώντας δὲ ὁ ἅγιος», ἐρμηνεύει χαρακτηριστικὰ ὁ Νικοδήμος Ἀγιορείτης, «ποῖον καιρὸν καὶ ποῖαν προσευχὴν ἐννοεῖ ὁ Παῦλος νὰ μὴ σμίγουν τὰ ἀνδρόγυνα, λέγει ὅτι εἶναι τὸ Σάββατον καὶ ἡ Κυριακὴ (καὶ ἀπλῶς κάθε ἑορτὴ), εἰς τὰς ὁποίας ἡμέρας πρέπει νὰ μὴ σμίγουν αὐτά, διὰ τὶ τότε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς ταύτας ἐγίνετο πνευματικὴ θυσία, ἥτοι ἱερὰ λειτουργία, καὶ ἔπρεπε νὰ ἐτοιμασθοῦν διὰ νὰ μεταλάβουν τὰ θεῖα μυστήρια»¹²⁷. Ἡ δὲ ἐγκράτεια αὐτὴ τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς ἀναφέρεται καὶ στὴν πρὸ τῆς κοινωνίας ἡμέρα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἡμέρα ποὺ οἱ σύζυγοι ἐκοινώνησαν¹²⁸. Τὰ αὐτὰ

---

124. Ὁπ.π., σ. 488: «Οἱ γοῦν μὴ νηστεύοντες πρὸ ἐκάστης τούτων τῶν τεσσάρων ἑορτῶν κατὰ τὸ πάντῃ ἀπαραίτητον, δι' ἐπιτιμίων μεγάλων διορθωθήσονται».

125. Ὁπ.π., σσ. 488-489: «Ἐρώτησις Νζ'. Οἱ κατὰ ταύτας τὰς νηστείας ἐγκρατευόμενοι, πρὸς δὲ καὶ οἱ κατὰ τὰς Τετράδας καὶ Παρασκευὰς ξηροφαγοῦντες, ἐκχωρηθήσονται διὰ δευτέρας τραπέζης θεραπεῦσαι τὴν τοῦ σώματος ἔνδειαν, ἢ οὐ; Ἀπόκρισις. Κυρίως ἡ ἐγκράτεια νηστεία ἐστίν, ὅτι καὶ παθοκτόνος καλεῖται. Εἰ γοῦν οἱ ἐγκρατευόμενοι, διὰ σύστασιν τοῦ σώματος, καὶ δευτέρας τραπέζης γευθῶσι, οὐ προκρματισθήσονται· πάντως γὰρ καὶ αὐτοὶ τὴν ὁλόήμερον οὐκ ἀτιμάσουσιν ἐγκράτειαν διὰ ἑσπερινῆς ἀκρασίας· τοῦτο δὲ ποιήσαντες ἐπιτιμηθήσονται».

126. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 672. Καὶ σ. 94, ὑποσημείωση 1. Βλ. καὶ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σ. 485. Ἐρώτησις ΝΑ'.

127. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 672. Πρβλ. καὶ Α' Κορ. ζ' 5.

128. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σσ. 456-457: «Οὐκ ὀφείλουσιν οἱ συμπλακέντες ὁμόζυγοι σαρκικῶς καταξιῶσθαι τῆς τῶν θείων ἁγιασμάτων μεταλήψεως κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς σαρκικῆς αὐτῶν συνελεύσεως. Διὸ καὶ ἡμεῖς τοῖς οὕτω διορισθεῖσιν», ὑπὸ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Τιμοθέου, «ἐπόμεινοι, λέγομεν ὡς οὐκ ἔστιν ἐκχωρητέα τοῖς ὁμοζύγοις ἢ τῶν ἁγιασμάτων μετάληψις κατὰ τὴν ἡμέραν καθ' ἣν συνήφθησαν σαρκικῶς. Προστιθέαμεν δὲ ὡς ... ἐξ ἀνάγκης ὀφείλουσιν οἱ ὁμόζυγοι ἐκ τῆς πρὸς ἀλλήλους σαρκικῆς κοινωνίας ἀποδιῆσθαι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς τῶν θείων ἁγιασμάτων μεταλήψεως, καὶ οὐ μόνον πρὸ τῆς ἐπιστάσεως αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν μετ' αὐτὴν».

περὶ τῆς ἐγκρατείας τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν ἑορτασίμων ἡμερῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες γίνεται σύναξις, προβλέπει καὶ ὁ ε΄ κανόνας τοῦ αὐτοῦ Τιμοθέου· «Ἐρώτησις. Ἐὰν γυνὴ συγγένηται μετὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς τὴν νύκτα, ἤγουν ὁ ἀνὴρ μετὰ τῆς γυναικὸς, καὶ γένηται σύναξις, ὀφείλουσι μεταλαβεῖν ἢ οὐ; Ἀπόκρισις. Οὐκ ὀφείλουσι ...»¹²⁹. Φῶς ἐρμηνευτικὸ δίδει πάλι ὁ ὀξυγράφος κάλαμος τοῦ ἁγίου Νικοδήμου· «Πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα, ἀνίσως πρέπει νὰ λάβῃ τὰ θεῖα μυστήρια, τὸ πρῶτ' ἡμιμέρας λειτουργίας, τὸ ἀνδρόγυνον ὁποῦ σμίξις σαρκικῶς κατὰ τὴν ἀμέσως περασμένην νύκτα, ἀπεκρίθη διὰ τοῦ παρόντος κανόνος ὁ ἅγιος ὅτι δὲν πρέπει νὰ μεταλαμβάνῃ· καὶ φέρει εἰς μαρτυρίαν τὸν λόγον τοῦ ἀποστόλου, ὁποῦ παραγγέλλει εἰς τὰ ἀνδρόγυνα νὰ μὴ ἀποστεροῦν τὸ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἄλλο τὴν σαρκικὴν μίξις, πάρεξ μὲ συμφωνίαν καὶ τῶν δύο μερῶν¹³⁰, τότε δὲ μόνον νὰ μὴ σμίγουν, ὅταν γίνεται ἱερὰ λειτουργία, τὸ Σάββατον καὶ τὴν Κυριακὴν, καὶ ἀπλῶς ὅλας τὰς ἑορτάς, διὰ νὰ μεταλάβουν (ἔτσι γὰρ ἐρμηνεύουσι τὸ ἴνα σχολάσητε τῇ προσευχῇ, τόσον ὁ ἰγ' τοῦ ἰδίου τούτου ἁγίου, ὅσον καὶ ὁ τρίτος τοῦ ἁγίου Διονυσίου, οὓς καὶ ἀνάγνωθι), καὶ πάλιν νὰ σμίγουν σαρκικῶς, καὶ τοῦτο νὰ κάμνουν διὰ τὴν ἀκράτητόν τους ἐπιθυμίαν, διὰ νὰ μὴ πειράζῃ αὐτοὺς ὁ σατανᾶς, παρακινῶν αὐτοὺς νὰ πορνεύουν καὶ νὰ μοιχεύουν εἰς ξένας γυναῖκας καὶ ξένους ἄνδρας»¹³¹.

Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης συγκεκριμενοποιεῖ περισσότερο τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς προευχαριστιακῆς ἐγκράτειας τῶν συζύγων καὶ λέγει ὅτι «τὸ ὀλιγώτερον ... τρεῖς ἡμέρας πρέπει νὰ ἀπέχουν ... τῆς σαρκικῆς μίξεως τὰ νόμιμα ἀνδρόγυνα, καὶ οὕτω νὰ μεταλαμβάνουν»¹³². «Διότι, ἂν ὁ Θεὸς ἐπρόσταξε τοὺς Ἑβραίους τρεῖς ἡμέρας νὰ μὴ πλησιάσουν εἰς τὰς γυναῖκας των, διὰ νὰ λάβουν τὸν παλαιὸν νόμον. *Γίνεσθε ἔτοιμοι· τρεῖς ἡμέρας μὴ προσέλθετε γυναικί* (*Ἐξοδ.*, κεφ. ιθ', 15), πόσω μᾶλλον πρέπει νὰ φυλάττωσι ταύτας καὶ ἐκεῖνοι ὁποῦ μέλλουν νὰ λά-

129. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 668.

130. Πρβλ. *Α΄ Κορ.* ζ' 5.

131. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 668-669. Παράλληλες θέσεις βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομή Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 131 καὶ 135.

132. Ὅπ.π., σ. 668, ὑποσημείωση 1, καὶ σ. 230, ὑποσημείωση 1.

βουν μέσα εἰς τὸν ἑαυτὸν τους ὄχι τὸν νόμον, ἀλλὰ τὸν ἴδιον νομοθέτην Θεὸν διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας;»¹³³. Τῆ θέσῃ αὐτῇ προεκτείνει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης¹³⁴ καὶ στοὺς ἐγγάμους ἱερεῖς, γιὰ νὰ ἀναδείξει τὸ ἅγνὸ καὶ ἀμώμητο τῆς ἱερωσύνης καὶ τῆς διακονίας τῶν ἀχράντων ἀγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ. Στὸ ἐρώτημα λοιπὸν, «εἰ δεῖ ἱερωμένον γινῶναι τὴν ἰδίαν γυναῖκα καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἱερουργῆσαι, ἢ μετὰ τὸ ἱερουργῆσαι γινῶναι αὐτὴν», ὁ Συμεὼν εἶναι αὐστηρότατος καὶ ἀπαντᾷ ὅτι «τὰ τοιαῦτα ... ἀδιαφορίας καὶ ἀκρασίας ἔργα εἰσὶν ... τίς ἄρα τολμητίας τοσοῦτον ἔσται, ὥστε μετὰ τὴν ὁμιλίαν τῆς γυναικὸς προσεγγίσει τῷ θυσιαστηρίῳ; ἢ τῇ πρὸ τῆς θυσίας νυκτί; ὅπου γε καὶ φαντασίας μόνον συμβάσης νυκτερινῆς χρεῶν εὐλαβεῖσθαι, ὡς ἐδιδάχθημεν; ... Φυλαξάτωσαν οὖν ἑαυτοὺς οἱ ἱερωμένοι ἐν τῷ μέλλειν ἱεουργεῖν¹³⁵ καὶ μετὰ τὴν ἱεουργίαν κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν, ὡς ἡγιασμένοι ὄντες τῇ κοινωνίᾳ, ὅτι οὐ χρὴ κοινωνεῖν Θεῷ καὶ σαρκί. Καί, εἰ μὲν οὐ βούλεται ἱεουργεῖν, οὐ κωλύεται· εἰ δὲ οὖν (βούλεται), κωλύεται ... Εἰ οὖν ἀπλῶς, ἐν τῷ θεωρῆσαι Θεοῦ τὴν δόξαν καὶ ἐν τῷ προσεύξασθαι,

133. "Οπ.π., σ. 230, ὑποσημείωση 1: «Καὶ ἂν ὁ Ἄβιμέλεχ (ἢ Ἀβιάθαρ) ὁ ἀρχιερεὺς, μέλλοντας νὰ δώσῃ τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως εἰς τὸν Δαβὶδ καὶ εἰς τὰ παληκάρια του, ἠρώτησεν αὐτούς, ἂν ἦσαν καθαροὶ ἀπὸ γυναικός, καὶ αὐτοὶ ἀπεκρίθησαν ὅτι τρεῖς ἡμέρας ἦσαν φυλαγμένοι ἀπὸ μίξιν γυναικός. Καὶ ἀπεκρίθη Δαβὶδ τῷ ἱερεῖ καὶ εἶπεν· ἀλλὰ ἀπὸ γυναικός ἀπεσχήμεθα χθὲς καὶ τὴν τρίτην ἡμέραν (Α' Βασ. κα' 5), πῶς δὲν πρέπει νὰ ἦναι τρεῖς ἡμέρας καθαροὶ ἀπὸ γυναικός οἱ κοινωνήσαι μέλλοντες τοῦ δεσποτικοῦ σώματος;». Ἐπιεικέστερη ἐπὶ τοῦ θέματος ἄποψη ἐκφράζει, λαμβάνοντας ὑπόψη συγκυρίες καὶ πολυχρονιότητα ἀποχῆς τῶν συζύγων, ὁ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΙΝΑΤΤΗΣ, *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις ΠΙΕ'*. ἼΑρα ἀπαιτεῖται χριστιανὸς τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐν ἣ μέλλει μεταλαβεῖν παραφυλάξασθαι ἐκ τῆς ἰδίας γυναικός καὶ μὴ προσεγγίσει αὐτῇ; PG 89, 768B-C. Βλ. καὶ παράλληλες θέσεις τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὅπου στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ὑποσημείωση.

134. *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΙΔ', ΙΕ'*. PG 155, 864D-868A. *Τινὲς ἱερεῖς, μετὰ τῶν γυναικῶν αὐτῶν εὐρισκόμενοι, ὀφείλουσιν ἱεουργεῖν ἢ οὐ; καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς λειτουργίας εἰ δεῖ ὁμιλεῖν γυναικί;*

135. Βλ. παράλληλη θέσις τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 230, στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἱγ' κανόνος τῆς 5' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπου σημειώνεται ὅτι οἱ ἱερωμένοι δὲν χωρίζοντα «ἀπὸ τὴν μίξιν τῶν ἰδίων γυναικῶν, τὴν ἐν τῷ πρέποντι καιρῷ γινομένην, ὅτε δηλαδὴ δὲν εἶναι νηστεία καὶ ὅτε δὲν ἱεουργοῦσι τὰ θεῖα μυστήρια». Βλ. στὴν ἴδια σελίδα καὶ τὴ σχετικὴ ἐκτενὴ ὑποσημείωση 2. Βλ. καὶ Δ. ΓΚΙΝΗΝ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομοκάνων ...*, ὅπ.π., σ. 185.

ἐγκρατεύεσθαι χρή, πολλῶ γε μᾶλλον ἐν τῷ ἱερουργῆσαι καὶ τῶν φρικτοτάτων μυστηρίων μετασχεῖν. Εἰ οὖν οὐ πλείω, κἄν τῇ πρὸ τῆς ἱερουργίας ἡμέρα τε καὶ νυκτὶ καὶ τῇ μετ' αὐτὴν εὐλαβεῖσθαι δέον»¹³⁶.

Ἡ ἴδια αὐτὴ ἐγκράτεια, ὡς προετοιμασία μετοχῆς στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα καὶ ὡς τουλάχιστον ἡμερήσια ἐκδήλωση εὐλαβείας πρὸς αὐτὰ μετὰ τὴ μέθεξή τους, ἀπαιτεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς ἐρχομένους «εἰς γάμου κοινωνίαν» πιστούς. Ἡ λειτουργία ποὺ γινόταν παλαιότερα συναπτὰ πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ γάμου¹³⁷ ἢ ἀμέσως μετὰ τὴν εὐλόγησή του σὲ μεταγενέστερους χρόνους, «ἐγίνετο βέβαια», ὅπως ἀναφέρει ὁ Νικοδήμος Ἀγιορείτης, «διὰ τὴν μεταλάβη τὰ θεῖα μυστήρια τὸ εὐλογηθὲν ἀνδρόγυνον, τὸ ὅποσον πρέπει καὶ τώρα τὸ κάμνουν οἱ ἀληθεῖς καὶ σωθῆναι θέλοντες χριστιανοί, ἐξομολογούμενοι προτοῦ καὶ προετοιμαζόμενοι μὲ ἐγκράτειαν καὶ ἄλλας ἀγαθοεργίας»¹³⁸. Τὴν ἀγαθὴ αὐτὴ σύμπλεξη γάμου καὶ εὐχαριστίας, καθὼς καὶ τὴν ἀπαιτήση σωματικῆς καθαρότητος τῶν συζύγων, ὄχι μόνο πρὸ τοῦ γάμου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἡμέρα ἐπιτελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῶ συνάψεώς τους, κατὰ τὴν ὁποία τοὺς κάλεσε ἡ Ἐκκλησία νὰ συμμετάσχουν στὴν εὐχαριστία, τονίζει καὶ ἀλλοῦ μὲ ἔμφαση ὁ ἅγιος Νικοδήμος¹³⁹. Τὴν ἴδια θέ-

---

136. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 865C-868A. Βλ. καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν γ' καὶ δ' κανόνων τῆς Καρθαγένης. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 465-466.

137. Βλ. πλεῖστα στίς διατριβὲς τοῦ Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Γάμος καὶ θεῖα λειτουργία. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴ θεολογία τῆς λατρείας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 164-327, καὶ τοῦ ΝΕΝΑΝΤ ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεῖα εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 138-215.

138. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 671, ὑποσημείωση 3.

139. Ὅπ.π., σ. 230, ὑποσημείωση 1: «Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι, ὅπου μέλλουν νὰ ὑπανδρευθοῦν, πρέπει νὰ ἐξομολογοῦνται μετὰ τῶν γυναικῶν των, νὰ νηστεύουν καὶ νὰ προετοιμάζονται καί, πρὸ τοῦ μὲν νὰ ἀρχίσῃ ἡ θεῖα λειτουργία, νὰ στεφανώνονται, ἀφ' οὗ δὲ στεφανωθοῦν, τότε νὰ ἀρχινᾷ ἡ θεῖα λειτουργία καί, τελειωθείσης ταύτης, νὰ προσέρχονται νὰ μεταλαμβάνουν τὰ θεῖα μυστήρια καὶ νὰ φυλάττωνται νὰ μὴ σμίγουν ἐκείνην τὴν νύκτα μετὰ τὴν θεῖαν κοινωνίαν, καθὼς μία τοιαύτη ἀγνωστὴ συνήθεια καὶ τάξις ἐφυλάττετο καὶ φυλάττεται ἕως τοῦ νῦν ἀπὸ τοὺς ἀληθινούς καὶ θέλοντας σωθῆναι χριστιανούς. Διὰ τοῦτο, κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα, καὶ ὁ ἀνωτέρω ῥηθεις κύρ Λουκάς εἰς ἐπιτίμια καθυπέβαλε τοὺς νεονύμφους ἐκείνους ὅπου ἐσμίχθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέ-

ση καταγράφουν ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών¹⁴⁰ καὶ ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐκτείνει στὸ τριήμερο τὴν μετὰ τὸν γάμο ἀποχὴ τῶν κοινωνημένων συζύγων¹⁴¹.

Οἱ παραπάνω θέσεις μπορεῖ μὲν νὰ φαίνονται αὐστηρὲς καὶ οἱ πατέρες ὑπερβολικοὶ στὶς ἀπαιτήσεις τους ὡς πρὸς τὰ ἥθη τῶν χριστιανῶν. Ὅμως εἶναι φανερό ὅτι σκοπὸς τους δὲν εἶναι ἡ κατατυράννηση τῶν πιστῶν καὶ μάλιστα, στὴν περίπτωσή μας, τῶν νεονύμφων. Ἐπιδιώξη τῆς καταγραφῆς τῶν ἄλλωστε μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῆς παραδόσεως κινουμένων θέσεών τους εἶναι ὁ τονισμὸς τοῦ ὕψους τοῦ μεγάλου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ἄρα καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀπαιτούμενης συνεχῶς ψυχοσωματικῆς καθαρότητος ὡς προϋπόθεση ἀξίας μεθέξεώς του. Τοὺς προβληματισμοὺς εἰσήγαγε καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ διακρατεῖ ἐντονότερα μέχρι καὶ σήμερα ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία, ἡ μείωση τῆς εὐλάβειας, ἡ σταδιακὴ παραίτηση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὴν ὀλόθυμη ὑπακοὴ στὶς προβλέψεις τῶν θεοφώτιστων ἱερῶν κανόνων, ἡ ἐπικράτηση ἑνὸς καταλυτικοῦ, ὡς πρὸς τὰ πνευματικὰ ἀθλήματα τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀσκητικῆς Ὁρθοδοξίας, κοσμικοῦ ἀκηδιαστικοῦ φρονήματος καί, τέλος, ἡ αὔξουσα τάση μιᾶς ἀνεξέλεγκτης

ραν μετὰ τὴν ἀγίαν κοινωνίαν». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Χρηστοθήβεια τῶν χριστιανῶν*, ὅπ.π., σ. 46: «Πρέπει νὰ φυλάττονται οἱ νεόνυμφοι νὰ μὴ κοιμηθοῦν μαζί ἐκεῖνην τὴν ἐσπέραν, διότι ἐκοινώνησαν τὰ θεῖα μυστήρια· ἀλλὰ τὴν ἐρχομένην ἄλλην ἐσπέραν».

140. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., σ. 457. *Ἀπόκρισις ΙΑ'*: «Καὶ εὐχόμεθα διορθωθῆναι τὸ κακῶς καὶ παρὰ τὰ θεῖα διδάγματα καὶ διατάγματα κατὰ τὴν νυμφαγωγίαν εἰς τοὺς νυμφοστόλους γινόμενον. Μετὰ γὰρ τὸ ἱερολογηθῆναι καὶ τῶν θείων ἀγιασμάτων καταξιοθῆναι αὐτούς, πρὸς σαρκικὴν κατεπίγουσιν ἔνωσιν οἱ τῶν ἡδέων τοῦ γάμου κατατρυφήσαντες, μὴ ἀναλογιζόμενοι τῆς ἱεροτελεστίας τὴν δύναμιν καὶ τῶν ἀγιασμάτων τὴν καταφρόνησιν. Ἀπαραιτήτως οὖν οἱ ὁμόζυγοι, καθ' ἣν ἡμέραν τῶν θείων ἀγιασμάτων μέλλουσι μετασχεῖν, οὐ μόνον πρὸ τῆς μεταλήψεως τούτων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν μετάληψιν ὀφείλουσιν ἐγκρατεῦσθαι. Τοῦτο δὲ μὴ ποιοῦντες, αὐστηροτέροις ἐπιτιμίαις ὑποβληθήσονται». Γιὰ τὰ ἐπιτίμια αὐτὰ βλ. καὶ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτου. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 157-158.

141. Βλ. Ι. Β. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές. Φιλολογικὴ μελέτη-κείμενο*, ἔκδ. Τῆνος, Ἀθήνα χ.χ, σ. 196: «Καὶ ὡσὰν ἀπεράσουν τρεῖς ἡμέρες, ἐτότες νὰ σμίγετε, τὸ ἀνδρόγυνον», μετὰ τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τους, ἐννοεῖται, κατὰ τὴν ὁποία κοινώνησαν.

σαρκολατρικῆς νοοτροπίας, ἡ ὁποία παραφθείρει ἐπὶ δεκαετίες ἐπικίνδυνα πλέον τὰ συμβιωτικὰ καὶ εὐχαριστιακὰ ἤθη τῶν Ὁρθοδόξων. Τὸ ἀποτέλεσμα βέβαια εἶναι ἀφ' ἐνὸς ὁ τελικὸς χωρισμὸς τοῦ γάμου ἀπὸ τὴν εὐχαριστία καὶ γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς¹⁴², ἀλλὰ ἀφ' ἑτέρου, πολὺ περισσότερο, ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν μιᾶς οἰκονομίας ποῦ ὑπερβαίνει ὅλους τοὺς ὅρους τῶν ἀγίων πατέρων καὶ ὁδηγεῖ στὴν τελεία ἐπικράτηση καὶ παγίωση μιᾶς ἐπιτιμώμενης αὐστηρᾶ παράβασης, ἡ ὁποία τὸ λιγότερο ὁδήγησε στοὺς σαββατιάτικους γάμους καὶ τὸ περισσότερο καὶ χειρότερο στὶς παράνομες, κατὰ τὰ θέσμια τῆς Ὁρθοδοξίας, προγαμιαῖες ἐλεύθερες συμβιώσεις τῶν νέων ἀνθρώπων.

Ὁ θεοφώτιστος κάλαμος τῶν Κολλυβάδων πατέρων, στοιχῶν στὴν παράδοση τῶν ἀγίων πατέρων καὶ στὴ μακραίωνη παρακαταθήκη τοῦ ἡσυχαστικοῦ, ἀθλητικοῦ, ἀγωνιστικοῦ καὶ ἀσκητικοῦ ἥθους τῶν Ὁρθοδόξων, εἶδε τὴ συμβιωτικὴ συνοδοιπορία τῶν ὁμοζύγων ὡς ἄθλημα ἀγαπητικὸ καὶ ὡς ἀγώνισμα ἀσκητικόν· ποτὲ ὡς ἀναπαυτικὸ καταφύγιον ἐμπαθείας ἢ ὡς νομιμοποιητικὸ προκάλυμμα τῶν παθῶν τῆς ἀτιμίας¹⁴³. Ἔτσι ἐγκράτεια καὶ νηστεία συνυπάρχουν γιὰ τοὺς συζύγους, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκπλήρωση τοῦ κανόνος τῶν ἀγίων νηστειῶν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὡς πρὸς τὴν προευχαριστιακὴ ψυχοσωματικὴ τους ἐτοιμασία γιὰ τὴν ἄξια μετοχὴ στὸν ἀγιασμὸ τῆς θείας κοινωνίας. Ἡ σχετικὴ ἀναφορά τοῦ ἀγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης εἶναι καίρια καὶ χαρακτηριστικὴ, ὡς προοιμιακὴ τῶν κολλυβαδικῶν θέσεων. « Ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἀγίαις νηστείαις οἱ λαϊκοὶ πάντες ὀφείλουσιν ἐγκρατεῦσθαι ... Πᾶσαι γὰρ αὐταὶ αἱ ἡμέραι ἀφιερωμέναι εἰσὶ Θεῷ καὶ ἀποδεκάτωσις τῆς ζωῆς ἡμῶν καὶ προσευχῆς καὶ δεήσεως καὶ ἐκτενεῖας ἡμέραι. Εἰ οὖν καὶ κατὰ ταύτας καθηδυπαθοῦσιν οἱ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ οὐκ ἐγκρατεῦνται ἀπ' ἀλλήλων, πότε δὴ ἐγκρατεῦσονται; Καὶ εἰ Μωυσῆς, ἵνα τοὺς λόγους Θεοῦ διὰ πλακῶν δέξηται λιθίνων, τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐν τῷ ὄρει καὶ τεσσαράκοντα νύκτας ἄτροφος καὶ ἀγνεύων διήνυσε, πολλῶ γε χρὴ μᾶλλον ἐγκρατεῦσθαι ἐκ τῆς σαρκικῆς ἐπιθυμίας τοὺς Θεοῦ μετασχεῖν

---

142. Βλ. Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, ὅπ.π., σσ. 312-318, ὅπου τὸ αἴτημα τῆς ἐγκρατείας τῶν συζύγων προτείνεται ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ἀποσυνδέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου ἀπὸ τὴ συνάφην του μὲ τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας.

143. Πρβλ. Ρωμ. α' 26.

τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ αἵματος διὰ τῶν μυστηρίων ἐφιεμένουσ. Εἰ δὲ οὐ προαίρεσις ἐγκρατεύεσθαι ταῖς ὄλαις ἡμέραις, κἂν ἰκαναὶ ἡμέραι ἔστωσαν. Καί, ἐὰν τρεῖς τοῖς τὸν νόμον δεχομένοις ἦσαν ἡμέραι, πολλῶ γε μᾶλλον πλείους τοῖς τὸ θεῖον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Θεοῦ δεχομένοις»¹⁴⁴. Ὁ Συμεὼν συνθέτει ἀκριβεία καὶ οἰκονομία. Γνωρίζει τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία, γι' αὐτὸ καλεῖ μὲν στὴν τελειότητα, ἀλλὰ καὶ προτρέπει ὡς ἐλάχιστο ἄθλημα τὸ μεῖζον τοῦ αὐτοπροαίρετου κόπου, γιὰ τὴν προευχαριστιακὴ ἐγκράτεια τῶν συζύγων.

Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης κατακλείοντασ μὲ σχετικὴ ὑποσημείωσῃ¹⁴⁵ τὴ μακρὰ ἐρμηνευτικὴ του κατάθεσῃ¹⁴⁶ στὸν ξθ' κανόνα τῶν ἀγίων ἀποστόλων, τὸν ἀναφερόμενο στὴν αὐστηρὴ νηστεία τῆσ Μεγάλῃσ Τεσσαρακοστῆσ καὶ τῆσ Τετάρτῃσ καὶ Παρασκευῆσ, καὶ ἐξισώνοντασ τὴ σοβαρότητα τῶν τριῶν αὐτῶν νηστίμων καιρῶν, ἀναφέρεται καὶ στὸν ἐγκρατευτικὸ χαρακτήρα τῶν ἡμερῶν αὐτῶν. «Φανερόν» λοιπόν, λέγει, «ὅτι, καθὼσ δὲν γίνοντασ γάμοι ἐν τῇ μ', κατὰ τὸν νβ' τῆσ ἐν Λαοδικείᾳ¹⁴⁷, ἔτσι δὲν πρέπει νὰ γίνωντασ γάμοι οὔτε ἐν τῇ δ' καὶ ς'. Εἰ δὲ τοῦτο, φανερόν ὅτι μήτε τὰ ἀνδρόγυνα πρέπει νὰ σμίγωντασ σαρκικῶσ ἐν ἐκάστῃ Τετράδι καὶ ς', διὰ τὸ τῆσ νηστείασ σεμνὸν καὶ αἰδέσιμον, καθὼσ μηδὲ ἐν τῇ μ' πρέπει νὰ σμίγωντασ. Ἄτοπον γὰρ εἶναι, ἀπὸ μὲν τὸ ἕνα μέρος νὰ μὴ καταλύουσι τὰσ νηστείασ ταύτασ διὰ βρωμάτων, ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο μέρος νὰ καταλύουσι ταύτασ μὲ τὴν σαρκικὴν μίξιν καὶ ἡδονήν. Ὅθεν ἐξίσου πρέπει νὰ νηστεύουσι ταύτασ, καὶ μὲ τὴν ἀποχὴν τῶν ἐμποδισμένων ἐν ταῖσ νηστείασ βρωμάτων, καὶ μὲ τὴν ἀποχὴν τῶν τῆσ σαρκικῆσ μίξεωσ θελημάτων¹⁴⁸. Ὅθεν ... τὰ ἀνδρόγυνα ἐκ συμφώνου πρέπει ... νὰ ἀπέχουσι καὶ ὅταν ἦναι, ὡσ εἴπομεν, νηστεία καὶ ὅταν προσεύχωντασ καὶ ἐτοιμάζωντασ νὰ μεταλάβουσι τὰ θεῖα μυστήρια, καὶ τὸ Σάββατον καὶ τὴν Κυριακὴν ... καὶ ἀπλῶσ καθ' ὅλασ τὰσ ἑορτάσ, εἰσ τὰσ ὁποίασ ἡ πνευματικὴ θυσία ἀναφέρεται τῶ Θεῶ»¹⁴⁹.

144. Ἀποκρίσεισ πρὸσ τὸν Πενταπόλεωσ Γαβριήλ, Ις'. PG 155, 868A-C.

145. Βλ. Πηδάλιον, σσ. 94-95.

146. Ὅπ.π., σσ. 91-96.

147. Βλ. ὅπ.π., σσ. 439-440.

148. Πρβλ. Ἰωήλ β' 15-16. Α' Κορ. ζ' 5.

149. Βλ. Πηδάλιον, σ. 94, ὑποσημείωσέωσ στήλεσ α' καὶ β'. Βλ. καὶ ὅπ.π., σσ. 549-550, 672-673. Βλ. καὶ τὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωσῃ 140. Καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥ-

Ἐναφορὰ στὴν ἐγκράτεια τῶν συζύγων, κατὰ τὶς νήστιμες περιόδους καὶ ἡμέρες, κάμει ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης καὶ στὴ μεταφραστικῆ-ἐρμηνευτικῆ του ἐπιστολῆ στὶς δεκατέσσερις ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου¹⁵⁰. Ἡ παραχώρηση ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἄνθρωπο τοῦ τιμίου γάμου, σύμφωνα καὶ μὲ τὰ προστάγματα τοῦ ἀποστόλου, «εἰς ἐγκράτειαν καὶ σωφροσύνην τοὺς ὑπανδρευμένους παρακινεῖ. Διότι, ἀνίσως διὰ νὰ μὴν ἀκολουθοῦν πορνεῖαι ἐσυγχωρήθη νὰ γίνεται ὁ γάμος καὶ νὰ ὑπανδρεύωνται οἱ ἄνθρωποι, λοιπὸν δὲν χρεωστοῦν οἱ ὑπανδρευμένοι νὰ σμίγουν ἀκόλαστα καὶ πορνικά»¹⁵¹. Ὁ γάμος δὲν εἶναι σὲ καμμία περίπτωση καταφύγιο πορνείας καὶ ἀκολασίας, ἀλλὰ ἐργαστήριον ἀγάπης, ἀνοχῆς, δημιουργίας ζωῆς καὶ σωτηρίας. Εἶναι ἓνα ἀθλητικὸ στάδιον δοκιμῆς καὶ τελειώσεως. Ἐνα ἄθλημα αὐτοῦ τοῦ ἀγωνιστικοῦ σταδίου εἶναι καὶ ἡ ἐκ συμφώνου αὐτοπροαίρετη ἐγκράτεια τῶν συζύγων, καὶ γιὰ νὰ ἀφοσιώνονται κατὰ τοὺς καιροὺς τῆς νηστείας καὶ τῆς προσευχῆς σὲ ἔργα ἀρετῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μὴ ἀποστεροῦνται, ἐξαιτίας τῆς ἀκрасίας τους, τῆς χάριτος καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ¹⁵². «Τότε γάρ», ὅταν δηλαδὴ προτίθενται νὰ κοι-

---

ΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ παρθενίας*. PG 48, 554, ὅπου λέγει ὅτι, «ἂν οἱ νεόνυμφοι, ὅπου ἔχουσιν ἀκμαίαν τὴν ἐπιθυμίαν καὶ σφριγῶσαν τὴν νεότητα καὶ ἀχαλίνωτον τὸν πόθον, δὲν πρέπει νὰ σμίγουν ἐν καιρῷ νηστείας καὶ προσευχῆς, πόσω μᾶλλον τὰ ἄλλα ἀνδρόγυνα, ὅπου δὲν ἔχουν τόσην βίαν ἀπὸ τὴν σάρκα, δὲν πρέπει νὰ σμίγουν». *Ὁμιλία Δ΄. Εἰς τοὺς Ἀνδριάντας*. PG 49, 68, ὅπου ἀναφέρεται τὸ «πῶς οἱ παλαιοὶ χριστιανοὶ ἐνήστευαν τὴν ἁγίαν Τεσσαρακοστὴν διὰ ξηροφαγίας καὶ νηστείας μέχρι τῆς ἐσπέρας». Βλ. καὶ *Πηδάλιον*, ὅπ.π., σσ. 94-95, ὑποσημείωση. Πλείονα περὶ ἐγκρατείας τῶν συζύγων βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ (Πρωτοπρεσβυτέρου), *Γάμος καὶ ἀγαμία εἰς τὰ περὶ παρθενίας πατερικὰ ἔργα*, Θεσσαλονίκη 1987.

150. Βλ. ὅπ.π., ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη³ 1989, τ. Α΄, σσ. 458-464.

151. Βλ. ὅπ.π., σ. 458. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ παρθενίας*, ΚΘ΄. PG 48, 553.

152. Βλ. *Ἐρμηνεία εἰς τὰς ΙΔ΄ Ἐπιστολάς ...*, ὅπ.π., σ. 461: «Ὅθεν τὰ ἀνδρόγυνα δὲν πρέπει νὰ σμίγουν εἰς τὸν καιρὸν ὅπου ἔχουν νὰ σχολάζουν εἰς τὴν νηστείαν, καὶ μάλιστα εἰς τὴν μεγάλην Τεσσαρακοστὴν καὶ εἰς τὰς Τετράδας καὶ Παρασκευὰς ὄλου τοῦ χρόνου. Ἀλλὰ οὔτε πρέπει νὰ σμίγουν καὶ εἰς τὸν καιρὸν ὅπου ἔχουν νὰ σχολάζουν, ἢ γοῦν νὰ καταγίνωνται ἐπιτεταμένως εἰς τὴν προσευχὴν, ἥτοι εἰς τὰ Σάββατα καὶ τὰς Κυριακάς καὶ τὰς δεσποτικὰς καὶ θεομητορικὰς ἑορτὰς ὄλου τοῦ χρόνου, διατί

ωνήσουν, λέγει ὁ ἅγιος Νικόδημος, «τρεις ἡμέρας τὸ ὀλιγώτερον πρέπει νὰ ἀπέχουν προτύτερα. Λέγω δὲ τοῦτο, ὅταν ἔξω τῶν νηστειῶν τύχη νὰ μεταλάβουν, διατὶ ἐν ταῖς νηστίμοις ἡμέραις, ὅπου μεταλαμβάνουν, ἀπέχουν καὶ ἀπὸ τὴν μίξιν διὰ τὸν καιρὸν τῆς νηστείας»¹⁵³.

Τὴν τριήμερη αὐτὴ προευχαριστιακὴ ἀποχὴ σημειώνει καὶ στὸ *Πηδάλιόν του*¹⁵⁴, συνθέτοντας ἐγκράτεια καὶ νηστεία, ὡς προϋποθέσεις προσέλευσης στὴ μετάληψη, καὶ ἐκφράζοντας τὴ συμπερασματικὴ ἀποφῆ ὅτι «ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ μείζονος τὸ ἔλαττον, ὅτι ἂν ἦναι ἀρκετὴ εἰς ἐτοιμασίαν τῆς θείας κοινωνίας ἡ τριήμερος ἀποχὴ τῆς σαρκικῆς μίξεως, πολλῶ μᾶλλον εἶναι ἀρκετὴ εἰς αὐτὴν ἡ τριήμερος νηστεία. Καὶ μ' ὅλον ὅπου ἀπὸ τοὺς θείους κανόνας νηστείας πρὸ τῆς μεταλήψεως οὐ διορίζεται· οἱ δυνάμενοι δὲ νηστεύειν πρὸ αὐτῆς καὶ ὀλόκληρον ἑβδομάδα καλῶς ποιῶσιν»¹⁵⁵.

Ἡ ἀκροτελεύτια αὐτὴ μαρτυρία τοῦ Νικοδημικοῦ καλάμου θέτει καὶ τὸ ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας, ὡς ἀπαιτούμενη προϋπόθε-

---

γίνεται εἰς αὐτὰς τὰς ἡμέρας ἡ θεία λειτουργία, ὡς λέγει ὁ ε' καὶ ιγ' κανὼν τοῦ ἁγίου Τιμοθέου, καὶ διατὶ αὐτὰς τὰς ἡμέρας ὅλοι οἱ χριστιανοὶ σχολάζουν εἰς τὴν προσευχὴν. Μάλιστα δὲ καὶ ἐξαιρέτως πρέπει νὰ ἀπέχουν τὰ ἀνδρόγυνα ἀπὸ τὴν μίξιν, ὅταν ἔχουν νὰ μεταλάβουν τὰ θεῖα μυστήρια ... Ἄλλὰ καὶ τὴν Διακαινήσιμον ὅλην Ἑβδομάδα τῆς Λαμπρᾶς πρέπει νὰ μὴ σμίγουν, διότι ὡς μία ἡμέρα ἡ Ἑβδομάδα ἐκεῖνη λογίζεται, καθὼς διορίζει ὁ 85' κανὼν τῆς ἁγίας Οἰκουμενικῆς 5' Συνόδου». Βλ. καὶ *Πηδάλιον*, ὅπ.π., σ. 279, ὑποσημείωση 2: «Εἶναι ἐγνωσμένη εἰς πολλοὺς καὶ ἡ ἄλλη ἀγιωτάτη συνήθεια, ὅπου ἐπικρατεῖ εἰς τὴν Μοσχοβίαν, τὸ νὰ μὴ κοιμῶνται οἱ εὐλαβέστεροι ἄνδρες μετὰ τῶν γυναικῶν αὐτῶν εἰς ὅλην τὴν Διακαινήσιμον Ἑβδομάδα, καὶ ἀκολούθως οὐδὲ γάμους νὰ κάμνουν εἰς αὐτὴν. Ὄντως ἀγιωτάτη συνήθεια τῆ ἀληθεία, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ μιμηθοῦν καὶ οἱ ἐδικοί μας χριστιανοί. Ἐπειδὴ, ὡς προείπομεν, ὅλη αὐτὴ ἡ Ἑβδομάς ὡς ἡ Κυριώνυμος ἐκεῖνη τῆς Λαμπρᾶς ἡμέρα λογίζεται». Γιὰ τὸν ἀσκητικὸ ἐξάλλου γενικότερα χαρακτῆρα τῆς θείας λατρείας, στὴν ὁποία ἔλλογα μετέχουν οἱ πιστοί, ἄγαμοι καὶ ἔγγαμοι, βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ πνεῦμα τῆς θείας λατρείας», *ΛΘ*, τ. Α', σσ. 21-24.

153. Βλ. *Ἐρμηνεῖα εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ὅπ.π., τ. Α', σ. 461.

154. Ὅπ.π., σ. 230, ὑποσημείωση 1: «Σημειῶσαι ὅτι ὁ πατριάρχης κὺρ Λουκάς, ἐρωτηθεὶς πόσας ἡμέρας πρέπει νὰ ἀπέχουσι γυναῖκες οἱ μέλλοντες μεταλαβεῖν, ἀπεφάνητο συνοδικῶς ὅτι τρεῖς ἡμέρας νὰ μὴ πλησιάσουν εἰς τὰς γυναῖκας τῶν, οὐ μόνον οἱ ἱερωμένοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπανδρῶν κοσμικοί».

155. Ὅπ.π., σ. 230, στήλη β' τῆς ὑποσημειώσεως.

ση μετοχής στη θεία κοινωνία, πρὸς τὴν ἰδιαίτερη σύντομη ἔρευνα καὶ ἐξέταση τοῦ ὁποίου στρέφουμε εὐθὺς τὸν λόγο.

**β) Ἡ νηστεία ὡς προϋπόθεση συμμετοχῆς στη θεία εὐχαριστία
κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων.**

Ἡ νηστεία, πρόσταγμα θεῖο ἀπὸ τὴν πρώτη δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου¹⁵⁶, θεσμὸς ἀρχαῖος καὶ σεβάσμιος¹⁵⁷, συνόδευσε τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐκδηλώσεις πένθους καὶ μετανοίας τῶν βιβλικῶν ἀνθρώπων¹⁵⁸, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρετὴ τῶν θεοφιλῶν ἀνδρῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης¹⁵⁹. Καὶ ὁ Κύριος ὅμως καὶ οἱ ἀπόστολοι καὶ πάντες οἱ ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας ἐπά-

---

156. Γέν. β' 16-17. Βλ. καὶ ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς. Ὁμιλία Α'.* PG 53, 23.

157. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἀμφιβαλλόμενα. Περὶ τῆς ἀνθρώπου κατασκευῆς. Λόγος Β'*, 2. PG 30, 41-45. Ἐπίσης *Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν Α'*, 32. PG 30, 184-185. *Περὶ νηστείας. Λόγος Α'*, 2. PG 31, 165: «Πρόσδραμε τοίνυν φαιδρῶς τῇ δωρεᾷ τῆς νηστείας. Ἀρχαῖον δῶρον ἡ νηστεία: οὐ παλαιούμενον καὶ γηράσκον, ἀλλ' ἀνανεούμενον αἰεὶ καὶ εἰς ἀκμὴν ἐπανθοῦν». PG 31, 165-167: «Καὶ νόμου πρεσβυτέρα νηστεία ... Οὐ γὰρ νεώτερον τὸ ἐφεύρεμα: πατέρων ἐστὶ τὸ κειμήλιον. Πᾶν τὸ ἀρχαιότερι διαφέρειν αἰδέσιμον. Δυσωπήθητι τὴν πολίαν τῆς νηστείας. Συνηλικιωτίς ἐστὶ τῆς ἀνθρωπότητος: νηστεία ἐν τῷ παραδείσῳ ἐνομοθετήθη». «Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐν παραδείσῳ διαγωγὴ νηστείας ἐστὶν εἰκῶν». PG 31, 169: «καὶ οὕτως ἀρχαῖον τὸ τῆς νηστείας σεμνόν». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΜΕ'*. *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, κη'*. PG 36, 661C: «Ἀρχαία γὰρ ἦν ἡ ἐντολὴ καὶ ἡμῖν ὁμόχρονος ψυχῆς τις οὕσα παιδαγωγία καὶ τρυφῆς σωφρόνισμα: ἦν ἐπετάχθημεν εἰκότως, ἢ ὃ μὴ φυλάξαντες ἀποβεβλήκαμεν, φυλάξαντες ἀπολάβωμεν».

158. *Β' Βασ.* ιβ' 16. *Ψαλμ.* λδ' 13. *Σοφ. Σολ.* λδ' 26. *Ἰωήλ* β' 12-13. *Ἰωνᾶ* γ' 5. *Κριτ.* κ' 26. *Α' Βασ.* ζ' 6. *ιδ'* 24-30. *Β' Παραλ.* κ' 3. *Νεεμ.* θ' 1. *Ἱερ.* μγ' 6-9. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ νηστείας. Λόγος Α'*, 9. PG 31, 180-181. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλία Ε'*. *Περὶ νηστείας καὶ εἰς τὸν προφήτην Ἰωνᾶν.* PG 49, 311-312. Βλ. καὶ *Νόθα. Περὶ μετανοίας ...* PG 64, 11.

159. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ νηστείας. Λόγος Α'*, 6, 7. PG 31, 172-173. Καὶ ὅπ.π., PG 31, 177. *Περὶ νηστείας. Λόγος Β'*, 6. PG 31, 193. *Ἀσκητικαὶ διατάξεις Δ'*, 7. PG 31, 1357-1360. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς. Ὁμιλία Α'*. PG 53, 24. *Νόθα. Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς.* PG 56, 526-527. *Περὶ νηστείας. Λόγος Δ'*. PG 60, 715-718.

λαισαν με προσευχή και νηστεία¹⁶⁰, για να σφραγίσουν με αυτές τον άγιο και μαρτυρικό δρόμο του αγιασμού και της θυσίας. Κληρικοί και λαϊκοί¹⁶¹, μοναχοί¹⁶² και όμοζυγοί¹⁶³, αιώνες δλόκληρους αγωνιστικής

---

160. Βλ. *Ματθ. δ' 2. θ' 14-15. ιζ' 21. Μάρκ. β' 18-20. θ' 29. Λουκ. β' 37. ε' 33-35. Πράξ. ιδ' 23. Α' Κορ. ζ' 5. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Περὶ νηστείας. Λόγος Α', 9. PG 31, 177. Βλ. και ὅπ.π., PG 31, 173: «Νηστεία προσευχὴν εἰς οὐρανὸν ἀναπέμπει, οἶονεῖ πτερόν αὐτῇ γινομένη πρὸς τὴν ἄνω πορείαν». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος ΙΗ'. Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου. PG 35, 996. Λόγος Λζ'. Εἰς ἑαυτὸν και πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμεῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως. PG 36, 272. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς. Ὁμιλία Α'. PG 53, 24. Νόθα. Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς. PG 56, 526-527: «Νηστεία παρήχθη ἡ τῶν ἀποστόλων φίλη ..., ἡ τῶν μαρτύρων καλλονή ..., ἡ τῶν μοναζόντων σύντροφος». Εἰς τὸν Ματθαῖον. Ὁμιλία ΝΖ'. PG 58, 563-564. Εἰς τὰς Πράξεις. Ὁμιλία Ζ'. PG 60, 64-65. Ὁμιλία ΛΑ'. PG 60, 229.*

161. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Περὶ νηστείας. Λόγος Α', 6. PG 31, 172B: «Νηστεία προφήτας γενεῶν, δυνατοὺς ῥώννυσι· νηστεία νομοθέτας σοφίζει, ψυχῆς ἀγαθὸν φυλακτήριον, σώματος σύνοικος ἀσφαλῆς, ὄπλον ἀριστεύουσιν, ἀθληταῖς γυμνάσιον. Τοῦτο πειρασμοὺς ἀποκρούεται, τοῦτο ἀλείφει πρὸς εὐσέβειαν, νήψεως σύνοικος, σωφροσύνης δημιουργός. Ἐν πολέμοις ἀνδραγαθεῖ, ἐν εἰρήνῃ ἡσυχίαν διδάσκει. Τὸν Ναζιραῖον ἀγιάζει, τὸν ἱερέα τελειοῖ. Οὐ γὰρ δυνατόν ἄνευ νηστείας ἱερουργίας κατατολμῆσαι, οὐ μόνον ἐν τῇ μυστικῇ νῦν και ἀληθινῇ λατρείᾳ, ἀλλὰ και ἐν τῇ τυπικῇ τῇ κατὰ τὸν νόμον προσαγομένῃ».

162. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἀσκητικὴ προδιατύπωσις. PG 31, 620-621. Λόγος ἀσκητικὸς και παραίνεσις περὶ ἀποταγῆς βίου και τελειώσεως πνευματικῆς. PG 31, 645-648. Ἐπιστολὴ Β'. Βασίλειος Γρηγορίῳ. PG 32, 232. Ἐπιστολὴ ΣΚΓ'. Πρὸς Εὐστάθιον τὸν Σεβαστηνόν. PG 32, 824. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Περὶ παρθενίας. PG 48, 539. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, Κλίμαξ. Λόγος ΙΔ'. PG 88, 864 ἐξ.

163. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Περὶ νηστείας. Λόγος Α', 7. PG 31, 173: «Νηστεία οἴκων αὔξεισις, υγείας μήτηρ, νεότητος παιδαγωγός, κόσμος πρεσβύταις, ἀγαθὴ συνέμπορος ὁδοιπόροις, ἀσφαλῆς ὁμόσκηνος συνοίκοις. Οὐχ ὑποπτεύει γάμων ἐπιβουλὴν ὁ ἀνήρ, νηστεαῖς ὁρῶν τὴν γυναῖκα συζῶσαν. Οὐ τήκεται ζηλοτυπίας γυνή, τὸν ἄνδρα βλέπουσα νηστεῖαν καταδεχόμενον». Ὁπ.π., 9. PG 31, 177: «Νηστεύοντος σεμνὸν τὸ χρῶμα, οὐκ εἰς ἐρύθημα ἀναιδῆς ἐξανθοῦν, ἀλλ' ὠχρότητι σώφρονι κεκοσμημένον· ὀφθαλμὸς πραῦς, κατεσταλμένον βᾶδισμα, πρόσωπον σύννου, ἀκολάστῳ γέλῳτι μὴ καθυβριζόμενον, συμμετρία λόγου, καθαρότης καρδίας». Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς κείμενο βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὸν τίμιον σταυρόν. PG 59, 676-677. Βλ. ἐπίσης ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Περὶ νηστείας. Λόγος Β', 5. PG 31, 192: «Νηστεία

χριστιανικής ζωής τους έβίωσαν μέσα στον φωτισμό της νηστείας, ή όποια ήταν πάντοτε τὸ πνευματικὸ ἄρτυμα τῆς ἐν Χριστῷ βίας τῶν μαρτυρικῶν βιαστῶν τῆς Βασιλείας τῶν οὐρανῶν¹⁶⁴. Ἡ προσευχητική, ἡ ἐγκρατευτική καὶ ἡ νηστευτική βία ὑπῆρξαν ἡ «ὄσμη πνευματικῆς εὐωδίας»¹⁶⁵ ὄλων τῶν μιμητῶν τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων τῆς συνειδήσεως, ὄλων τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀγιωσύνης, ὄλων ἐκείνων τῶν ἀπ' αἰῶνος ψυχῶν ποὺ ἔζησαν μὲ τὸ σταυροαναστάσιμο καὶ χαρμολυπικὸ ἡσυχαστικὸ ἦθος τῆς ἀσκητικῆς Ὁρθοδοξίας.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ Ἐκκλησία θεώρησε τὴ νηστεία πάντοτε ὡς θησαυρὸ τῶν ἀγωνιστῶν ἀλλὰ καὶ ὡς πρακτικὸ μέσο ἀγιασμοῦ καὶ καθάρσεως σώματος καὶ ψυχῆς¹⁶⁶, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν εἶναι ὑπόθεση μόνο σωματικῆ ἀλλὰ καὶ ψυχικῆ καὶ πνευματικῆ¹⁶⁷.

Οἱ νηστεῖες λοιπόν, ποὺ σταδιακὰ τηρήθηκαν, καταγράφηκαν ἀπὸ τοὺς ἱερούς κανόνες καὶ ἐπισήμως θεσπίσθηκαν καὶ ἔγιναν ἀποδεκτὲς ὡς

φυλάσσει νήπια, σωφρονίζει τὸν νέον, σεμνὸν ποιεῖ τὸν πρεσβύτερον· αἰδεσιμωτέρα γὰρ πολὺ νηστεία κεκοσμημένη. Γυναιξὶ κόσμος ἀρμοδιώτατος, ἀκμαζόντων χαλινός, συζυγίας φυλακτήριον, παρθενίας τροφός».

164. Πρβλ. *Ματθ. ια' 12*.

165. Πρβλ. *Ἐφ. ε' 2. Φιλ. δ' 18. Β' Κορ. β' 15-16*. Καὶ αἰτήσεις θείας λειτουργίας πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν», «Ὅπως ὁ φιλόθεος...».

166. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ὁμιλία εἰς τὸν ΚΘ' Ψαλμόν*, 6. *PG 29, 320. Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν Α'*, 31. *PG 30, 180-181. Περὶ νηστείας. Λόγος Α'*, 1. *PG 31, 164-165*: «Κόρος μὲν εἰς γαστέρα τὴν χάριν ἴσθησι· νηστεία δὲ πρὸς ψυχὴν ἀναβιβάζει τὸ κέρδος. Εὐθύμησον, ὅτι σοι δέδοται παρὰ τοῦ ἰατροῦ φάρμακον ἀμαρτίας ἀνααιρετικόν». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλία, ὅτε πρεσβύτερος προεχειρίσθη*. *PG 48, 698. Ὁμιλία Γ'*. *Εἰς τὴν ἀποδημίαν τοῦ ἐπισκόπου Φλαβιανοῦ*. *PG 49, 51-52. Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς Α'*. *PG 53, 23*. Βλ. ὅπ.π., *PG 53, 25*: «Νηστεία γὰρ τῆς ψυχῆς ἐστὶ τροφή καί, καθάπερ αὕτη ἡ σωματικὴ τροφή πιαίνει τὸ σῶμα, οὕτω καὶ ἡ νηστεία τὴν ψυχὴν ἐντονωτέραν ἐργάζεται, κοῦφον αὐτῇ τὸ πτερόν κατασκευάζει, μετάρσιον αὐτὴν ποιεῖ, τὰ ἄνω φαντάζεσθαι προξενεῖ, ἀνωτέραν αὐτὴν τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν ἡδέων τοῦ παρόντος βίου ἀπεργαζομένη». Βλ. ἐπίσης *Νόθα. Εἰς τὴν μέσην ἑβδομάδα τῶν νηστειῶν*. *PG 59, 702*.

167. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον. Ὁμιλία Η'*. *PG 29, 185. Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Α'*, 31. *PG 30, 180-181*. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ νηστείας καὶ σωφροσύνης. Λόγος Δ'*. *PG 63, 597-598*. Βλ. σχετικὰ καὶ Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, *Θέματα πατερικῆς Θεολογίας*, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 19-22.

κανονικές και υποχρεωτικές για την Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, εἶναι, πλὴν τῶν κατ' ἐξάιρεση παρεμβαλλομένων καταλύσεων¹⁶⁸: α) σχεδὸν ἐκάστη Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ τοῦ ἔτους· β) ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστὴ καὶ ἡ ἀκολουθοῦσα Μεγάλη Ἑβδομάδα· γ) οἱ νηστεῖες τῶν Χριστουγέννων, τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου· δ) ἡ ἰδ' Σεπτεμβρίου, ἡ ε' Ἰανουαρίου καὶ ἡ κθ' Αὐγούστου. Μακρὰ ἀναφορὰ στὶς θεσμοθετημένες ἐπίσημες νηστεῖες, στὴν ἐθιμικὴ καὶ γιὰ περισσότερη ἄσκηση ἢ συμβολικὰ ὡς ἡμέρα τῶν ἀγίων ἀγγέλων νηστευόμενη ἐκάστη Δευτέρα, ἀπὸ τοὺς ἀναπληροῦντες τὸ ἐκπεσὸν ἀγγελικὸ τάγμα μοναχοὺς, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς κανονικές, ἢ γιὰ ὅσες ἀπὸ παρεξήγηση ἐπικράτησαν, καταλύσεις, κάμει ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης στὴν ἐκτενὴ ἐρμηνεία τοῦ ξθ' ἀποστολικοῦ κανόνα¹⁶⁹.

168. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 83: «Ἄλλο εἶναι νηστεία, ἄλλο λύσις νηστείας καὶ ἄλλο κατάλυσις νηστείας. Καὶ νηστεία μὲν κυρίως εἶναι ἡ τελεία ἀσιτία, ἢ καὶ τὸ νὰ τρώγῃ τινὰς μίαν φορὰν τὴν ἡμέραν, κατὰ τὴν ἐνάτην ὥραν, μὲ ξηροφαγίαν, ἄρτου δηλονότι μόνον καὶ ὕδατος. Λύσις δὲ τῆς νηστείας εἶναι τὸ νὰ φάγῃ τινὰς πρὸ τῆς ἐνάτης ὥρας, κὰν σῦκα, κὰν σταφίδας, κὰν ἄλλο τοιοῦτό τι. Ἡ καὶ τὸ νὰ φάγῃ, ἔξω ἀπὸ τὸν ἄρτον καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ ἄλλα μερικὰ εἶδη βρωσίμων λιτῶν καὶ εὐτελῶν· λόγου χάριν, ὕσπρια, οἶνον, ἢ ἔλαιον, ἢ ὀστρακόδερμα. Κατάλυσις δὲ νηστείας εἶναι, ὅταν τρώγῃ τινὰς ἀπὸ ὅλα τὰ βρώσιμα, καὶ κρέας, θετέον, καὶ ὀψάρια καὶ γάλα καὶ τυρὶ καὶ τὰ λοιπά». Ἀνάλογη ἐκτενὴς θέση διατυπώνεται σὲ πραγματεία μὲ τίτλο *Περὶ καταλύσεως, λύσεως καὶ νηστείας καὶ ἡμερῶν τῶν καθ' ἕκαστον τούτων, ἐν ᾧ καὶ περὶ καθάρσεως· καὶ τίς ἢ ὄντως κάθαρσις, καὶ περὶ μετανοίας τίνες τε οἱ ταύτης καρποὶ καὶ ὁπόσος ὁ κατ' αὐτὸν χρόνος κανονικὴ διάγνωσις*, ποῦ περιέχεται στὸ χφ Ἀγίου Παύλου 16, σσ. 454-527. Στὸ χφ δὲν ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας, ὅμως μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Νεόφυτο Κουσοκαλυβίτη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἐκτενὴ ἀποσπάσματα αὐτοῦ ταυτίζονται μὲ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τῆς *Ἐπιτομῆς Ἱερῶν Κανόνων* τοῦ Νεοφύτου (ἐπιμελεῖα ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ὅπ.π., σσ. 109ἔξ. Ἀντίστοιχα βλ. στὸ χφ Ἀγίου Παύλου 16, σσ. 454ἔξ.).

169. Βλ. ὅπ.π., σσ. 91-96. Γιὰ τὴ νηστεία τῆς Δευτέρας ἰδιαιτέρα καὶ γιὰ τὸ πῶς αὐτὴ προῆλθε ἀπὸ τὸ ἱεροσολυμιτικὸ τυπικὸ βλ. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος - συγγραφικὸν ἔργο - κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 250. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 177. Βλ. γιὰ Τετάρτη καὶ Παρασκευή, Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλίον Ε', κεφ. Κ'. PG 1, 900B-908A καὶ ΕΠΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων*. PG 42, 825B-828A. Περὶ τῶν νηστειῶν γενικότερα βλ. ΣΑΒΒΑ ΙΩΣΗΦΙΔΗ, *Διατύψεις τῶν νηστειῶν ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ κανονικῆς ἐπόψεως*, Κωνσταντινούπολις 1909. ΙΑΚΩΒΟΥ ΣΧΙΖΑ (Μητρ. πρ. Λαρίσης καὶ Πλατα-

Κανονική επίσης νηστεία για τους πιστούς είναι ή ονομαζόμενη «εὐχαριστιακή», δηλαδή ή ἀπολύτως πρὸ τῆς μετοχῆς στὴ θεία εὐχαριστία ἀπαιτούμενη¹⁷⁰. Οἱ κανόνες κατ' ἀρχὰς δὲν ὀρίζουν συγκεκριμένη εὐχαριστιακὴ προετοιμασία, οὔτε ἡμεραριθμοῦν συγκεκριμένη νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως. Ἡ πρόβλεψή τους εἶναι «ἡ θεία εὐχαριστία νὰ προσφέρεται ὑπὸ νηστικῶν καὶ νὰ δίδεται σὲ νηστικούς»¹⁷¹. «Ὁθεν καὶ οἱ μέλλοντες μεταλαβεῖν», γράφει χαρακτηριστικά, στὴν ἐρμηνεία τοῦ κθ' κανόνος τῆς Σ' Οἰκουμενικῆς, Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, «ἕως πρὸ τοῦ μεσονυκτίου ἔχουν τὴν ἄδειαν νὰ πίνουν νερὸν καὶ μετὰ ταῦτα πρέπει νὰ μὴ βάλουν τίποτε εἰς τὸ στόμα, ἕως οὗ νὰ μεταλάβουν»¹⁷². Ἐθιμικὰ δὲ καὶ μέχρι σήμερα ἐπικράτησε τάξη καὶ συνήθεια, κατὰ τὴν ὁποία οἱ εὐλαβεῖς πιστοὶ, οἱ μέλλοντες νὰ κοινωνήσουν, μένουν ἄσιτοι ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐσπέρα, δηλαδή ἀπὸ τὸ νωρὶς παρατιθέμενο καὶ λιτὸ δεῖπνο τους ἢ, τουλάχιστον, ἀπὸ τὸ μεσονύκτιο¹⁷³.

Κατὰ ταῦτα, «στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένοι ἱεροὶ κανόνες ποὺ νὰ ρυθμίζουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν ποιότητα τῆς

μῶνος), *Χριστιανικαὶ μελέται*. Ἡ νηστεία ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ, Ἀθῆναι 1970. Κ. ΡΑΛΛΗ, *Περὶ τῶν νηστειῶν κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1919. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός, Θεσσαλονίκη χχ., σσ. 289-300. ΧΡ. Μ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΟΥ, Ὁ θεσμός τῆς νηστείας. Πίστις, βίωμα τῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως Ὁρθόδοξου, Ἀθῆναι 1958/59 (Θεσσαλονίκη²1982). Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, Ἡ νηστεία τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 12-15, 51-69.

170. Βλ. Πηδάλιον, σσ. 243-245, 487 καὶ 491, ὅπου οἱ σχετικὲς προβλέψεις τοῦ κθ' κανόνα τῆς Σ' Οἰκουμενικῆς καὶ τῶν μα', μζ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ. Βλ. καὶ Τ. ΘΕΜΕΛΗ, «Ἡ πρὸ τῆς θείας κοινωνίας νηστεία», *Νέα Σιών* 9 (1909), σσ. 138-139.

171. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Ἡ κανονικὴ παράδοση περὶ τῆς θείας λειτουργίας», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 350. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 121. *ΑΛΑ*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 56.

172. Βλ. Πηδάλιον, σσ. 245 καὶ 674.

173. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Α', σ. 119 ἐξ., καὶ τ. Β', σ. 153 ἐξ. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 230-236. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει, Ἅγιον Ὄρος - Ἀθῆναι 1972, σ. 164, ὑποσημ. 123, καὶ σ. 185. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 131.

νηστείας πρὶν ἀπὸ τῆς θείας εὐχαριστίας»¹⁷⁴. Ἀλλὰ καὶ σὲ κτητορικὰ *Τυπικὰ μονῶν*, ὅπως π.χ. αὐτὸ τῆς Εὐεργέτιδος (ια' αἰ.)¹⁷⁵ ποὺ υἰοθετήθηκε κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἀπὸ πολλὰς μονὰς ὄλου τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, δὲν θεσμοθετεῖται ἄλλη νηστεία πλὴν τῆς Τετάρτης καὶ τῆς Παρασκευῆς κάθε ἐβδομάδα, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ μοναχοὶ νὰ μετέχουν τῆς εὐχαριστίας τρεῖς φορές κατὰ τὴ διάρκειά της¹⁷⁶. Μόνο ἀργότερα, σὲ *Τυπικὰ καὶ Ἐξομολογητάρια* ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, σταδιακὰ ἐπικρατοῦν διατάξεις ποὺ ὀρίζουν ἀπὸ τριήμερη ἕως ἐβδομαδιαία ξηροφαγία, γιὰ νὰ κοινωνοῦν, ἀκόμα καὶ οἱ μοναχοί, τρεῖς ἢ τέσσερις φορές τὸν χρόνο¹⁷⁷.

Προευχαριστιακὴ νηστευτικὴ ἡμεραρίθμηση, λοιπόν, ἔκταση χρόνου ἢ ποιότητα νηστείας καὶ λοιπῆς ἀσκήσεως δὲν ὀρίζονται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα λειτουργικὰ καὶ νομοκανονικὰ κείμενα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας¹⁷⁸. Πολλὴ ἀργότερα καὶ κατ' ἐπίδραση τῶν ἐκ τῆς παραδόσεως τοῦ Ἰωάννου Νηστευτοῦ προερχομένων *Ἐξομολογητάρων*, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, τὰ ὅποια ἐπηρέασαν τὶς λαϊκῆς προευχαριστιακῆς νη-

---

174. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τὸ Πηδάλιον σὲ σχέση μετὰ παλαιότερες νομοκανονικῆς συλλογῆς», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 177. Καὶ «Ἡ κανονικὴ παράδοση περὶ τῆς θείας λειτουργίας», ὅπ.π., σσ. 351-353.

175. Βλ. P. GAUTIER, «Le typicon de la Théotokos Évergétis», στὸ *Revue des Études Byzantines* 40 (1982), σσ. 5-101.

176. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὅπ.π., σσ. 177-178. Γιὰ τὴν ἀρχαία νηστεία τῶν δύο ἡμερῶν βλ. *Διδαχὴ* 8, 1. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σσ. 217-218.

177. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 178, ὅπου καὶ βιβλιογραφικῆς ἀναφορῆς.

178. Ὁπ.π., σ. 351. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΟΥΡΝΗ, *Λόγος περὶ τῆς ὑπαλλαγῆς τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ*, τοῦ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, Ἰωάννης Φουρνῆς καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 77-84. Τὸ παραπάνω κείμενο τοῦ Φουρνῆ ἐσφαλμένα ἀποδόθηκε στὸν Μιχαὴλ Ὁξείτη ἀπὸ τὸν Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σσ. 36-42. Βλ. ALLATIUS, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione*, Κολωνία 1648, σσ. 1153-1156 (= ἀναστατικὴ 1970, Cregg International Publishers Limited, with an introduction by KALLISTOS TIMOTHY WARE). Βλ. καὶ Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «(Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου) ἀνέκδοτη "πραγματεία" περὶ νηστειῶν», στὴν *Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 18 (1971), σ. 238. ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΚΥΜΙΝΗΤΟΥ, *Κανονικαὶ ἀποκρίσεις*, τοῦ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ὅπ.π., σσ. 307-311.

στευτικές αντιλήψεις, καθώς επίσης και εξαιτίας της περι τής συνεχοῦς μεταλήψεως ἔριδας μεταξύ τῶν φιλοκαλικῶν Κολλυβάδων πατέρων και τῶν ἀντιπάλων τους, κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα, καταγράφεται και ὑποδεικνύεται γιὰ πρώτη φορά ἐπισήμως, ἀπὸ ὅσο μπορούμε νὰ γνωρίζουμε, τριήμερη πρὸ τῆς εὐχαριστίας νηστεία ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη¹⁷⁹. Εἶναι δὲ ἐμφανὴς ἡ προέλευση τοῦ νηστευτικοῦ τριήμερου, ἀπὸ τὴν ἀναφορά του στὴν τριήμερη ἀγνευτική κάθαρση και ἐγκράτεια τῶν συζύγων κατὰ τὴν Μωσαϊκὴ προσταγή¹⁸⁰. Βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Θεοτόκης, σὲ νεαρότερη ἡλικία¹⁸¹ εὐρισκόμενος, εἶχε συγγράφει μακρὸ λόγο *Περὶ τῆς*

---

179. Βλ. *Κυριακοδρόμιον Εὐαγγελίων, Ὁμιλία εἰς τὴν Δ' Κυριακὴν τοῦ Ματθαίου*, Μόσχα 1796, σσ. 181β και 184β. Βλ. και στοῦ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ και Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικὰ θέματα», στὸ *Ἅγιον Ὅρος και Θράκη* [Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας, 5], Κομοτηνὴ 2001, σσ. 84-85, ὅπου παρατίθεται κείμενο ἀπὸ νεότερο ἀθωνικὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς Φιλοθέου (18' αἰ.) ποῦ ἐκφράζει χαρακτηριστικὰ τὸ τυποποιητικὸ γιὰ τὰ εὐχαριστιακὰ ζητήματα πνεῦμα τῆς Τουρκοκρατίας: «Πότε πρέπει νὰ μεταλαμβάνουν οἱ μοναχοὶ τῶν θείων μυστηρίων». «Παρελάβομεν ἀπὸ τοὺς πρὸ ἡμῶν, κατὰ τὴν διάταξιν τῶν ἁγίων πατέρων, ὅτι ὀφείλουσιν οἱ μοναχοὶ νὰ μεταλαμβάνουν τῶν θείων μυστηρίων κάθε εἰς τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐξομολογούμενοι πρότερον τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν εἰς δοκιμωτάτους πνευματικούς, και ἀφ' οὗ νηστεύσωσιν εἰς ξηροφαγίαν τὰς πέντε ἡμέρας ἢ τοῦλάχιστον τρεῖς ἡμέρας, ἄς μεταλάβωσιν τῶν θείων μυστηρίων. Εἰ δὲ και τύχει τινὰς ἐγκρατῆς πολλὰ και ἐνάρετος, ὅπου ἐγκρατεύεται τελείως ἀπὸ τυρὶ και ἰχθύας, ἔχει ἀπόφασιν νὰ μὴ καταλύσῃ εἰς ὄλην του τὴν ζωὴν ἀπ' αὐτά, και μόνον εἰς ἔλαιον και οἶνον καταλύει [τὸ] σαββατοκύριακον, τὰς δὲ λοιπὰς πέντε ἡμέρας νηστεύει μεγάλως, ὁ τοιοῦτος εὐλαβῆς και ἐγκρατῆς δὲν βλάπτει νὰ μεταλαμβάνῃ κάθε Σάββατον. Εἰ δὲ και εἶναι τινὰς ἀσθενὴς και κινδυνεύει εἰς θάνατον, ὁ τοιοῦτος νὰ μεταλαμβάνῃ· εἰ δὲ και τῇ ἐρχομένῃ ἡμέρᾳ ἐβάρυνε περισσότερο, πάλιν νὰ μεταλαμβάνει· εἰ δὲ και πηγαίνει ὁ τοιοῦτος ἀσθενὴς ὄλον και τὸ χειρότερον, ἄς μεταλαμβάνει· εἰ δὲ και ἀρχίσει εἰς καλλιώτερα και δὲν εἶναι εἰς θάνατον, ἄς παύσῃ ἕως νὰ ἔλθουν οἱ τεσσαράκοντα ἡμέρες, μάλιστα τὸ τοιοῦτον στέκει εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ πνευματικοῦ του». Βλ. και Α. DMITRIEVSKII, *Opisanie liturgitseskish rukopisej*, τ. III, Πετροῦπολη 1917 (ἀνατ. 1965), σ. 557.

180. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΘΕΟΤΟΚΗ, ὅπ.π., σ. 181. Βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 230, ὑπόσημ. 1, στήλη β: «Ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ μείζονος τὸ ἔλαττον, ὅτι, ἂν ἦναι ἀρκετὴ εἰς ἐτοιμασίαν τῆς θείας κοινωνίας ἢ τριήμερος ἀποχὴ τῆς σαρκικῆς μίξεως, πολλῶ μᾶλλον εἶναι ἀρκετὴ εἰς αὐτὴν ἢ τριήμερος νηστεία. Καὶ μ' ὄλον ὅπου ἀπὸ τοὺς θείους κανόνας νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως οὐ διορίζεται· οἱ δυνάμενοι δὲ νηστεύειν πρὸ αὐτῆς και ὀλόκληρον ἐβδομάδα καλῶς ποιούσιν».

181. Βλ. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 183-184.

θείας μεταλήψεως¹⁸², στὸν ὁποῖο οὐδεμία νύξη κάμει γιὰ τὴν τριήμερη νηστεία πρὸ τῆς εὐχαριστίας, ἀφοῦ ἐξάλλου ἡ κωδικοποιημένη τριττὴ ἡμεραρίθμηση εἶναι ἀμάρτυρη στὰ πηγαῖα κείμενα. Κατόπιν καί, ὅπως φαίνεται, ἐν τῷ μέσῳ τῆς εὐχαριστιακῆς ἔριδας τῶν ἡμερῶν τοῦ οἰκονομεῖ τὰ πράγματα ποιμαντικά, προβάλλοντάς μὲν τὴν ἀξία τῆς συνεχοῦς καὶ συχνῆς μεταλήψεως, ὀρίζοντας ὅμως παράλληλα τριήμερη ἄσκησις νηστείας, γιὰ νὰ ἀναγκάσει τοὺς ἀδιαφόρους νὰ εὐλαβηθοῦν τὸ μυστήριον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐριστικὰ ἐπιμένοντες ἀντιφρονοῦντες νὰ παύσουν τὶς ἀντιδράσεις καὶ κατηγορίες¹⁸³. Στὴν ἴδια αὐτὴ εἰρηνοποιὸ ποιμαντικὴ τοποθέτηση χωρεῖ καὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὅταν ἐπισημαίνει μὲν ἐπιστημόνως τὴν ἔλλειψη νηστευτικῶν προευχαριστιακῶν προβλέψεων ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κανόνες¹⁸⁴, πλὴν τῆς ἀπὸ τοῦ μεσονυχτίου καὶ ἐξῆς πλήρους ἀσιτίας¹⁸⁵, ὑπερεξαίρει δὲ τὴν ἀξία καὶ τῆς πέραν τοῦ τριημέρου ἀκόμη νηστευτικῆς ἐγκρατείας, ὡς συνεχοῦς ὠφελίμου ἀσκήσεως¹⁸⁶, γιὰ

---

182. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΘΕΟΤΟΚΗ, *Λόγοι εἰς τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστὴν, Εἰς τὴν πέμπτην Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν*, Λειψία 1766, σ. 55 ἐξ. Βλ. ἀναδημοσίευση ὅλης τῆς ὁμιλίας στοῦ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 169-183.

183. Βλ. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 183-184. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 170.

184. Βλ. τὴν παράθεση τοῦ κειμένου στὴν προηγηθεῖσα ὑπ' ἀριθμ. 180 ὑποσημείωση.

185. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 245.

186. Βλ. παράλληλα ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ παρθενίας*, 8. *ΕΠΕ*, τ. 11, σ. 184: «Σοῦ οὖν ἡ νηστεία μέτρον ἐχέτω. Νήστευσον οὖν ὅλον τὸν ἐνιαυτόν, χωρὶς πάσης ἀνάγκης». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας*. *PG* 48, 867: «μέλλομεν μυστηρίους προσιέναι», γι' αὐτὸ νηστεύουμε προκαθαρτικά. Καὶ *Εἰς τὰ Σεραφεῖμ*. Ὅμιλία ζ'. *PG* 56, 139: «Καθάπερ γὰρ τῶν ἐν τοῖς Ὀλυμπιακοῖς ἀγῶσι παλαισμάτων τέλος ὁ στέφανος, οὕτω καὶ τῆς νηστείας τέλος ἡ καθαρὰ κοινωνία· ὡς ἔαν μὴ τοῦτο κατορθώσωμεν διὰ τῶν ἡμερῶν τούτων, εἰκὴ καὶ μάτην κατακόφαντες ἑαυτούς, ἀστεφάνωτοι καὶ χωρὶς βραβείων ἀπὸ τοῦ σκάμματος τῆς νηστείας ἀναχωρήσομεν». Τὸ μείζον δηλαδὴ εἶναι ἡ μετοχὴ στὴν εὐχαριστία, τὸ τέλος καὶ ὁ σκοπός. Ἡ νηστεία εἶναι τὸ ἔλασσον ἀναγκαῖο ἀγωνιστικὸ προευχαριστιακὸ σκάμμα γιὰ τὸν πιστὸ ἄνθρωπο. Γιὰ τὴν ἀληθῆ νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως βλ. καὶ Ἀποστολικῶν Διαταγῶν βιβλ. Β', κεφ. ιζ'. *PG* 1, 625ἐξ. (Μ. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques*, I. SC 320, σ. 184). ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ νηστείας. Λόγος Α'*, 10. *PG* 31, 181. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὅμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας. *PG* 52, 431.

τούς δυναμένους καὶ τούς προαιρουμένους¹⁸⁷.

Ὡς καρπὸς τῶν ἀγώνων τῶν Κολλυβάδων πατέρων, ἀκόμη καὶ στὸ περιβάλλον ὅσων πολεμοῦσαν τὴ συχνὴ μετάλληψη, ἐπικράτησε σταδιακά, ἀπὸ τὴ ἀρχὴ τοῦ ἰθ' αἰῶνα καὶ μετὰ, στὸ Ἅγιον Ὄρος ἡ τριήμερη νηστεία ὡς προετοιμασία γιὰ τὴ μετάλληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων, συνδυασμένη μὲ τὴν ἀνὰ δεκαπενθήμερο μόνο προσέλευση¹⁸⁸, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως ἀποτελεῖ πρόοδο σὲ σύγκριση μὲ τὴν προηγουμένη παγιωμένη πράξη τῆς ἀνὰ τεσσαρακονθήμερο, τὸ συντομότερο, μετοχῆς ἢ τῆς, ἀκόμη χειρότερα, τρὶς ἢ τετράκις τοῦ ἔτους κοινωνίας. Ἡ πρόοδος βέβαια αὐτὴ πρὸς τὴ συχνότερη μετάλληψη εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσουμε ὅτι βρῖσκει σημαντικὸ ἐμπόδιο τὴν κωδικοποιημένη ὑποχρεωτικὴ τριήμερη νηστεία, γιὰ πολλοὺς στὸν κόσμο πιστοὺς ἀλλὰ καὶ πολλοὺς Ἁγιορεῖτες μοναχοὺς, τῆς ὁποίας ἐξάλλου τὸ ἀδιόριστο ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ἀναγκάζονται νὰ ἀναγνωρίσουν¹⁸⁹.

Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους. Ὀμιλία ΚΗ'. PG 61, 231έξ. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 3. Ἐπιστολαί, βιβλ. Β'*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 480-481. Βλ. καὶ ΣΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥ, *Ὁ ἀπόστολος τοῦ σκλαβωμένου Γένους*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 235-237.

187. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 230. Βλ. καὶ Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, ὅπ.π., σ. 18.

188. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 170. Γνωστὴ φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ τριήμερη αὐτὴ νηστεία καὶ στὴ Ρωσία, σύμφωνα μὲ μαρτυρία περὶ τὸ 1840 συγγράμματος τοῦ νεοανακηρυχθέντος ἁγίου Ἰννοκεντίου (Βενιαμίνουφ), τοῦ πρώτου ἐπισκόπου Ἀλάσκας καὶ μεταγενέστερα Μητροπολίτου Μόσχας· γράφει ἐκεῖ ὁ μέγας αὐτὸς ἱεραπόστολος ὅτι οἱ ἐντόπιοι Ἄλιοῦτοι τηροῦσαν πιστὰ τὰ «ἔθιμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τὴν προπαρασκευὴ γιὰ ἐξομολόγηση καὶ θεία κοινωνία διὰ τριήμερου νηστείας». Βλ. περιοδικὸ *Orthodox Alaska* 6 (January 1977), τεύχ. 1, σ. 8. Γιὰ τὴ νεότερη αὐτὴ ἀντίληψη περὶ ὑποχρεωτικῆς τριήμερου ἢ καὶ πενθήμερου προευχαριστιακῆς νηστείας, βλ. καὶ στὸ λειτουργικὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς Φιλοθέου, ἰθ' αἰ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Λειτουργικοκανονικὲς διατάξεις στὸ Νομοκάνονα Μ. Λαύρας Κ 14 (1301)», *ΕΕΘΣΘ. ΤΠ*, τ. 4 (1996), σ. 91. Γιὰ τὴν ἀνὰ δεκαπενθήμερο προσέλευση, μὲ τήρηση τριήμερου νηστείας, ποῦ θὰ περιλαμβάνει καὶ τὸ οὐδέποτε νηστευόμενον, πλὴν τοῦ ἐνὸς καὶ Μεγάλου, Σάββατο, βλ. ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΔΑΝΙΗΛ ΚΑΤΟΥΝΑΚΙΩΤΟΥ, *Πατρικαὶ Διδασκαί*, Ἅγιον Ὄρος - Θεσσαλονίκη 1983, σ. 196.

189. Βλ. τὴν *Εἰσηγητικὴν Ἐκθεσιν τῆς ἱεράς Κοινότητος Ἁγίου Ὄρους* (Καρυαὶ 1970), σ. 7, στὸ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 167. Βλ. καὶ ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Ἡ θεία κοινωνία*, ἐκδ. Παρασκευᾶ Λεώνη, Ἀθήναι 1907, σσ. 204-205.

Οί Κολλυβάδες πατέρες αποδέχονται τὴν προευχαριστιακὴ νηστεία ὡς ἀγαθὴ συνήθεια συνεχοῦς ἀσκήσεως καὶ ἐγκρατείας, ποτὲ ὅμως ὡς τυποποιημένη ἡμεραρίθμηση διεκπεραίωσης κάποιας ὀρισμένης καὶ ἀναγκαστικῆς ὑποχρέωσης. Ζητοῦν διακριτικὰ «τὴν κατὰ δύναμιν νηστείαν»¹⁹⁰ καὶ δὲν ἀναλίσκονται σὲ μετρήσεις καὶ παρατηρήσεις ἡμερῶν¹⁹¹. Ἡ εὐχαριστιακὴ νηστεία εἶναι ἄθλημα ἐλευθερίας καὶ ὄχι ἐπιβαλλόμενη ὑποχρέωση. Στηρίζεται στὴν ἄκρα πρὸς τὸ μυστήριον εὐλάβεια τοῦ μέλλοντος νὰ προσέλθει στὴν εὐχαριστία καὶ ὄχι στὴν τυπικὴ τήρηση χρονικῶν σχημάτων. Ἀπαιτεῖ τὴν ποιότητα, χωρὶς νὰ ὀρίζει καταναγκαστικὰ τὴν ποσότητα. Ἀναφερόμενος ὁ ἅγιος Νικόδημος ἀκόμη καὶ σὲ ἐβδομάδα ὀλόκληρη νηστείας πρὸ τῆς μεταλήψεως γιὰ τοὺς δυναμένους¹⁹², ἐνῶ ταυτόχρονα ὑπενόησε ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ λιγότερη τῶν τριῶν ἡμερῶν, προβάλλει διακριτικὰ τὸ προαιρετικὸ ἔναντι τοῦ ὑποχρεωτικοῦ. Στὴν ἐμφανῆ δὲ προσπάθειά του νὰ διασκεδάσει τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε στοὺς Ἄγιορεῖτες τὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* σύγγραμμά του, ὅπου δὲν ἀναφέρεται οὔτε μονοήμερη νηστεία πρὸ τῆς θείας κοινωνίας, «δὲν ἀποκλείει ὅσους θέλουν νὰ νηστεύουν ... περισσότερο, ἀλλ' οὔτε ὀρίζει ἀκόμη λιγότερη τῶν τριῶν ἡμερῶν νηστεία, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀφήσει ἐλεύθερο τὸν ἄνθρωπο νὰ πράξει ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του καὶ τὴν προαίρεσή του»¹⁹³. «Σκοπὸς τοῦ ἀγί-

190. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΪΤΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος*, ὅπ.π., σ. 196. *Ἑορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Α', σ. 68. *Πνευματικὰ Γυμνάσματα*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 220-221. Ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 131.

191. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ (Πρωτοπρ.), *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα προσελεύσεως στὴ θ. μετάληψη. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 36-39, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ παραχαράξεις τῶν θέσεων τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ποὺ ἔγιναν στὴν ἔκδοσιν «*Τοῦ Μακαρίου Συμεῶν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ Ἄπαντα ... τύποις δὲ ἐκδοθέντα φιλοτίμῳ δαπάνῃ καὶ φιλοπόνῳ ἐπιστασίᾳ Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, 1791, ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας ΑΥ΄7Α», γιὰ νὰ ὑποστηρικθῆ ἡ ἀμάρτυρη στὶς ἐπίσημες πηγὲς τριήμερη προευχαριστιακὴ νηστεία. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρὸς*, ὅπ.π., σσ. 149-150.

192. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 230, ὑποσημ. 1.

193. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σσ. 39-40. Στὸν ἴδιο τόπο ἀντιπαραβάλλεται ἡ σχέση «μείζονος» πρὸς «ἔλασσον» τῆς τριήμερου ἐγκρατείας τῶν ὁμοζύγων πρὸς τὴν τριήμερη νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως.

ου Νικοδήμου δὲν ἦταν νὰ ὀρίσει τριήμερο νηστεία», ἀλλὰ «τὸ βαθύ-τερο νόημα» τῶν ἀναφορῶν του στόχευε στὴν προβολὴ τῆς «κατὰ δύναμιν» προευχαριστιακῆς ἐγκρατείας ὡς καλῆς καὶ ἀπαραιτήτου ἐτοιμασίας γιὰ τὴν προσέλευση στὰ μυστήρια. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐναργῶς καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μνείας περὶ τριήμερου νηστείας στὶς ἐρμηνεῖες του τῶν σχετικῶν μὲ τὴν εὐχαριστία καὶ τὴ νηστεία κανόνων¹⁹⁴. Δὲν σημαίνει ὅμως σὲ καμμία περίπτωση ὅτι ἤθελε νὰ καταργήσει τὴν πρὸ τῆς κοινωνίας νηστεία, κατὰ τὴν κρατήσασα συνήθεια τῶν Λατίνων, ὅπως ἄστοχα ὑποστηρίζει ὁ Le Guillou¹⁹⁵.

Τὸ ζήτημα τῆς ὑποχρεωτικῆς, κατὰ τὶς ἀπόψεις τῶν ὑποστηρικτῶν της, τριήμερου προευχαριστιακῆς νηστείας ἀπασχόλησε κληρικούς, μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ προμαχοῦντες τοῦ τριήμερου, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν ἅγιο Νικόδημο, δυστυχῶς σχεδὸν παρερμάνευσαν τὶς θέσεις του¹⁹⁶, μὴ κατα-

---

194. Βλ. ὅπ.π., σσ. 41-42.

195. «L' Athos et la vie eucharistique», στὸ *Le Millenaire du Mont Athos (963-1963)*, τ. II, Chevetogne 1964, σ. 120.

196. Βλ. ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΔΑΝΙΗΛ ΚΑΤΟΥΝΑΚΙΩΤΟΥ, *Πατρικαὶ Διδαχαί*, ὅπ.π., σσ. 189-209, ὅπου ἰδιαίτερα στὶς σσ. 195-197 γίνεται προσπάθεια δικαιολογήσεως τῆς τριήμερου νηστείας, ἡ ὁποία μάλιστα θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνει, σύμφωνα μὲ τὰ κρατοῦντα στὸ Ἅγιον Ὄρος πρὸ μιᾶς ἑκατονταετίας, καὶ τὸ μὴ νηστευόμενο κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνες Σάββατο. Στὸ πλαίσιο τῶν ἴδιων ἀγιορειτικῶν ἐθῶν γίνεται πρόταση νὰ καταλιμπάνουν οἱ πιστοὶ καὶ εὐλαβεῖς χριστιανοὶ τὴν κυριώνυμο καὶ πασχάλια σύναξη τῆς δεσποτικῆς ἑορτῆς ἐκάστης Κυριακῆς καὶ νὰ κοινωνοῦν τὰ Σάββατα, ἂν θέλουν τελικῶς νὰ τὰ καταλύουν. Βλ. ἐπίσης καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 13-16, ὅπου στὸν προλογισμό τῆς ἐκδόσεώς του (Βόλος 1971) ὁ Σωτήριος Σχοινᾶς καὶ προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσει τὴν περὶ εὐχαριστίας διδασκαλία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, ἂν καὶ παραδέχεται ὅτι δὲν κάμνει πραγματεία περὶ τοῦ θέματος (βλ. σ. 16), φθάνει νὰ ὀνομάζει ἀκρότητα τὶς περὶ καθημερινῆς («ἂν εἶναι τοῦτο δυνατόν», ὅπως ὁ ἅγιος λέγει) μεταλήψεως θέσεις του, ἀμφισβητώντας ἂν ἡ ὑποστηριζόμενη στὸ σύγγραμμα πατερικὴ ὁδὸς εἶναι ἐφαρμόσιμη (βλ. σ. 15). Ἐπειδὴ δὲ πούθενά στὸ ἐκδιδόμενο Νικοδημικὸ ἔργο δὲν γίνεται μνεία περὶ νηστείας πρὸ τῆς εὐχαριστίας, προβάλλει τὴ γνωστὴ θέση ποὺ συνάπτει ἐγκράτεια καὶ νηστεία (βλ. Πηδάλιον, σ. 230, ὑποσημ. 1), γιὰ νὰ προτείνει τελικὰ τὸ τριήμερο, χωρὶς βάσανο βέβαια τοῦ «νοῦ τῆς ὑποσημειώσεως» τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου. Παρόμοιες παρερμηνεῖες καὶ ἀπόλυτες θέσεις βλ. καὶ στοῦ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ (Ἄρχιμ.), *Τὸ φρικτὸ μυστήριον*, ἐκδ. Ἰγνηλασία, Ἀθήνα 1997, ἰδιαίτερα στὸ Γ' μέρος τὸ ἀφιερωμένον

νοούντες ότι οί Κολλυβάδες πατέρες σκοπὸ δὲν εἶχαν νὰ ἀπορρίψουν τὴ νηστεία ὡς συνεχὴ ἁγιοποιοῦ ἄσκηση, ἀλλὰ νὰ προτάξουν τὴν ἐμπροϋπόθετη συχνὴ μετοχὴ στὸ μέγιστο πάντων τῶν μυστηρίων¹⁹⁷.

Ἡ ἐπιμονὴ στὴν ὑποχρεωτικότητά τοῦ νηστευτικοῦ τριημέρου δημιουργεῖ καὶ ἄλλα προβλήματα. Ἐνεκα τῆς ἀπαγορεύσεως ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κανόνες τῆς κατὰ Σάββατο καὶ Κυριακὴ νηστείας¹⁹⁸, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ τριημέρου σημαίνει στὴν πραγματικότητά ὅτι ὁ μοναχὸς ἢ ὁ λαϊκὸς δὲν μπορεῖ νὰ κοινωνεῖ οὔτε τὴν Κυριακὴν, οὔτε τὴν Δευτέρα, Τρίτη ἢ Τετάρτη. Ἐνίοτε βέβαια βραχύνεται ἡ αὐστηρὴ τριήμερη νηστεία στὰ μοναστήρια, ὅταν γίνεται ἑορταστικὴ ἀγρυπνία τῆς ὁποίας ἡ παραμονὴ συμπίπτει μὲ Τετάρτη ἢ Παρασκευή. Καὶ πάντως, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, μετὰ τὴ μίᾳ τριήμερη νηστεία, πρέπει νὰ γίνῃ ἄλλη, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ πιστὸς νὰ προσέλθῃ πάλι στὴ θεία κοινωνία. Τοῦτο ὅμως συχνὰ ὀδηγεῖ σὲ ἀντικανονικὰ πράξεις. Ἡ πρέπει ὁ προσερχόμενος νὰ νηστεύῃ τὸ Σάββατο, ἐναντιούμενος στοὺς ξδ' ἀποστολικὸ καὶ νε' τῆς Πενθέκτης, ἢ πρέπει νὰ μὴν κοινωνεῖ τὴν Κυριακὴν, ἀφοῦ θὰ χρειάζεται πρὸς τοῦτο νὰ νηστεύῃ τὸ Σάββατο, ἐναντιούμενος στὸν θ' ἀποστολικὸ

στὴ θεία κοινωνία. Βλ. καὶ θέσεις ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἐπιβάλλεται νηστεία πρὸ τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ καὶ τῆς θ. Κοινωνίας», *Ἐκκλησιαστικὸς Τύπος* (7 Νοεμβρίου 1997), σσ. 3-4, ὅπου τοπικὲς λειτουργικὲς λαϊκὲς ἀντιλήψεις ἀνάγονται σὲ ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς παραδόσεις. Τεκμηριωμένη ἀναίρεση καὶ ἐπισήμανση τῶν ὑπερβολῶν βλ. στοῦ ΧΡ. ΓΚΟΤΣΗ, «Θεία Κοινωνία-Νηστεία», *Ἐκκλησιαστικὸς Τύπος* (12 Δεκεμβρίου 1997), σ. 3. Καὶ ἐκ νέου ἀπαντητικὴ ἐπανάληψη τῶν ἀμφιλεγόμενων θέσεων τοῦ π. Β. ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ, «Θεία Κοινωνία - Νηστεία», *Ἐκκλησιαστικὸς Τύπος* (26 Δεκεμβρίου 1997), σ. 4. Γεφυρωτικὲς τεκμηριωμένες θέσεις βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΒΟΛΟΥΔΑΚΗ (Πρωτοπρ.), «Ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερη νηστεία πρὸ τῆς Θείας Κοινωνίας», *Ἐκκλησιαστικὸς Τύπος* (14 Νοεμβρίου 1997), σσ. 3-4. Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νηστειοδρόμιον*, Ἀθήνα 1998 (²1999 βελτιωμένη), ὅπου ἐκτενεῖς σχετικοὶ προβληματισμοί.

197. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σ. 38. Ἐξειδικιασμένη ἀναφορὰ περὶ νηστείων καὶ καταλύσεων κατὰ τόπους καὶ χρόνους βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος-συγγραφικὸν ἔργο-κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 221-254. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 154.

198. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 82-84, ὅπου μακρὰ ἐρμηνεία τοῦ ξδ' Ἀποστολικοῦ γιὰ τὸ ζήτημα καὶ συμφωνία τῶν συναφῶν ἀναφορῶν ἀπὸ τὸν ὄξυγράφο κάλαμο τοῦ ἐρμηνευτοῦ τῶν ἱερῶν κανόνων ἀγίου Νικοδήμου. Παρόμοια βλ. στὸν νε' κανόνα τῆς Πενθέκτης, ὅπ.π., σσ. 269-270. Βλ. καὶ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 352. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σσ. 19 καὶ 25.

καὶ τὸν β' τῆς Ἀντιοχείας, οἱ ὁποῖοι ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς συν-
άξεως τὴν κυριακάτικη εὐχαριστιακὴ μετοχή. Ἡ κατάλυση ἐπίσης εἰς
πάντα καθ' ὅλη τὴ Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα, κατὰ τὴν ὁποία σχολάζει
ἡ νηστεία παντελῶς, καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν τήρηση τοῦ ξς' κανόνα τῆς
Πενθέκτης, ὁ ὁποῖος ζητεῖ τὴν καθημερινὴ ἀναστάσιμη προσευχητικὴ
καὶ εὐχαριστιακὴ κατατρύφηση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στὶς συνάξεις τῆς
Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ τὸν πρῶτο μ.Χ. αἰῶνα ἡ Κυριακὴ, ἡ «μία τῶν Σαββάτων»,
εἶναι κατεξοχὴν ἡ ἡμέρα τῆς τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ
ἡ καταλληλότερη ἡμέρα γιὰ τὴν προσέλευση πάντων στὸν ἁγιασμό τῶν
θείων μυστηρίων. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ νηστεία ἀπαγορεύεται κατὰ τὴν πα-
ραμονὴ τῆς Κυριακῆς, δηλαδὴ τὸ Σάββατο, ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες
ιεροὺς κανόνες, μὲ ἀπειλὴ μάλιστα ἀφορισμοῦ, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ
νηστεύει κάποιος ἐπὶ τριήμερο, περιλαμβάνοντας ἀντικανονικὰ τὸ Σάβ-
βατο, γιὰ νὰ μεταλάβει τὴν Κυριακὴ; Τὸ ἴδιο ἀντικανονικὸ αἴτημα δη-
μιουργεῖται καὶ κατὰ τὴν παντελῶς μὴ νηστεύομενη Διακαινήσιμο
Ἑβδομάδα, κατὰ τὴν ὁποία ἐντούτοις καλοῦνται οἱ πιστοὶ νὰ κοινωνοῦν
καθημερινά. Εἶναι, κατὰ ταῦτα, περισσότερο ἀπὸ προφανές ὅτι οἱ προ-
βλέψεις τῶν ἱερῶν κανόνων εἶναι σαφέστατες· οὔτε δημιουργοῦν κάποια
ἀντινομία, οὔτε προβλέπουν ὀρισμένη νηστεία κατὰ τὶς προηγούμενες
ἡμέρες¹⁹⁹.

Ἐξ ἐπόψεως ἱστορικολειτουργικῆς παρέμβαση γιὰ τὸ ἐξεταζόμενο
ζήτημα ἔκαμε ὁ καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννης Φουντούλης²⁰⁰,
ὁ ὁποῖος ἀποσαφήνισε ἐπιστημονικά, ἀλλὰ καὶ μὲ διάκριση καὶ εὐαι-

---

199. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Εὐχαριστιακὴ νηστεία», ΛΘ, τ. Γ', Θεσσαλονί-
κη 1977, σ. 78. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 290-291, ὅπου στὴν ὑποσημεί-
ωση 74 ὑπάρχουν σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς καὶ κειμενικὲς παραθέσεις. ΘΕΟ-
ΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός, ὅπ.π., σσ. 289-290.

200. Βλ. ΛΘ, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 77-79, ὅπου γνωμάτευση πρὸς τὸ
Ἅγιον Ὅρος περὶ τῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας. Ἐπίσης ΑΛΑ, τ. Α', Θεσσαλονίκη
1972, σ. 119 ἐξ. ΑΛΑ, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 153 ἐξ. ΑΛΑ, τ. Γ', Θεσσαλο-
νίκη 1976, σ. 54 ἐξ. Βλ. καὶ Ἀπαντήσεις στὶς ὑπ' ἀριθμὸν 564 (Ἐφημέριος, 1-6-
1998, σσ. 148-149) καὶ 565 (Ἐφημέριος, 15-6-1998, σσ. 170-171· 1-7-1998, σσ.
180-181· 15-7-1998, σσ. 198-199) ἐρωτήσεις.

σθησία, τοὺς σχετικούς προβληματισμούς. Κατὰ τὶς λειτουργικὲς τοῦ θέσεις, ἢ προσέλευση στὴ θεία εὐχαριστία ὅλων τῶν παρισταμένων στὴν ἐπιτελούμενη σύναξη ἐπιβάλλεται ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ μυστηρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν πρόβλεψη τῶν σχετικῶν ἱερῶν κανόνων (ἡ' καὶ θ' ἀποστολικοὶ καὶ β' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ). Παρακολούθησις τῆς τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας (ὅπως ἄρχισε νὰ συμβαίνει ἀπὸ τὴν μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ἐποχὴ μὲ τὴ διασάλευσίς τῆς ὀρθῆς πράξεως), χωρὶς συμμετοχὴ σὲ αὐτὴν ἦταν ἀδιανόητη²⁰¹. Ἡ εὐχαριστιακὴ προπαρασκευὴ συνίστατο, ὅπως ἤδη διεξοδικὰ ἀναλύσαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ παρόντος κεφαλαίου, στὴν ἐξέτασις τῆς συνειδήσεως, στὴ μετάνοια, τὴν ἐν φόβῳ Θεοῦ ζωὴ, τὴν καταλλαγὴ καὶ συμφιλίωσις, τὴν ἀμοιβαία συγχωρητικότητα, σημεῖα δηλαδὴ στὰ ὁποῖα ἐπιμένουν καὶ τὰ ἴδια τὰ προπαρασκευαστικὰ γιὰ τὴ θεία κοινωνία κείμενα τῆς θείας λειτουργίας. Σὲ αὐτὰ δὲν περιλαμβανόταν ἡ νηστεία, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴ μακροχρόνια πράξις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὶς καταγραφὰς τῶν κανόνων²⁰².

«Τὸ ἔθος τοῦτο», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ καθηγητὴς Ἰωάννης Φουντούλης, «διετηρήθη καὶ σήμερον μετὰ τῶν ἱερέων. Οὗτοι, ὡς γνωστόν, τηροῦν τὴν ἀρχικὴν καὶ ὀρθὴν εὐχαριστιακὴν νηστείαν, ἀπέχοντες τροφῆς ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου καὶ μὴ τηροῦντες ἄλλην πρὸ τῆς θείας κοινωνίας προπαρασκευαστικὴν νηστείαν. Τὸ νεώτερον ἔθος τῆς τριμῆρου πρὸ τῆς θείας μεταλήψεως νηστείας προῆλθεν ἐκ τῆς εὐλαβοῦς ἐπιθυμίας πρὸς τελειότεραν, κατὰ τὸ δυνατόν, προετοιμασίαν δι' ἀξιωτέραν προσέλευσιν εἰς τὸ μυστήριον, εἰσαχθὲν εἰς ἐποχὴν πλήρους ἐν προκειμένῳ λειτουργικῆς παρακμῆς. Εἶναι ὀφθαλμοφανὲς ὅτι ἀντίκειται πρὸς αὐτὴν τὴν ὀρθὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν καὶ πρὸς τοὺς ρηθέντας συνοδικοὺς καὶ ἄλλους κανόνας. Τοῦτο μόνον κατ' οἰκονομίαν δύναται νὰ γίνῃ ἀνεκτόν, ἀποκείμενον εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ πνευματικοῦ, ὁ ὁποῖος γνωρίζων τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν ἐξομολογουμένων δύναται, ἂν κρίνῃ τοῦτο ἀναγκαῖον, νὰ ὀρίσῃ δι' αὐτοὺς περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον χρόνον προπαρασκευαστικῆς νηστείας. Ἐπ' οὐδενὶ ὅμως λόγῳ δύναται ἐπισήμως ἢ Ἐκκλησία, παραβαίνουσα τὴν ὀρθὴν

---

201. Βλ. ΑΘ, ὅπ.π., σ. 77.

202. Ὁπ.π., σ. 78.

πρᾶξιν καὶ παράδοσιν καὶ τοὺς σχετικούς κανόνες, νὰ θεσπίσῃ ὡς ὑποχρεωτικὴν τὴν νηστείαν ταύτην. Ἄλλως θὰ ἐκαινοτόμει, ἄθετοῦσα αὐτὴν ταύτην τὴν παράδοσιν αὐτῆς. Ἀποτέλεσμα τούτου θὰ ἦτο ἡ ἄρνησις τοῦ πασχαλίου χαρακτῆρος τῆς Κυριακῆς, ἐφ' ὅσον ἡ ἀπαγόρευσις τῆς νηστείας τοῦ Σαββάτου θὰ ἦτο κώλυμα διὰ τὴν προσέλευσιν κατ' αὐτὴν εἰς τὸ πασχάλιον δεῖπνον, καὶ ἡ ἐπιστροφή εἰς ἰουδαϊκὰ ἔθη»²⁰³.

Ἄν καὶ στὴν ἀρχαίῃ Ἐκκλησίᾳ ὅλοι μετεῖχαν στὰ μυστήρια, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχαν μετάσχει στὴν κοινὴ τράπεζα, «ἀργότερα γιὰ λόγους εὐλαβείας ἢ θείας λειτουργίας χωρίσθηκε ἀπὸ τὰ δεῖπνα καὶ γινόταν τὸ πρωί. Τότε ἄρχισε σιγὰ-σιγὰ νὰ παρουσιάζεται καὶ τὸ ἔθιμο τῆς ἀποχῆς κάθε τροφῆς ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου μέχρι τὴν ὥρα τῆς κοινωνίας. Αὐτὴ δὲ ἦταν καὶ εἶναι μέχρι σήμερα ἡ ἐπίσημη καὶ ἐπιβεβλημένη νηστεία, ἡ προπαρασκευαστικὴ γιὰ τὴν θεία εὐχαριστία. Εἶναι ἡ νηστεία καὶ ἡ ἐγκράτεια, ποὺ κάμνουν οἱ πιστοὶ περιμένοντας τὸν νυμφίον τῆς ψυχῆς των καὶ ποὺ συνδυάζεται μὲ προσευχὴν, αὐτοσυγκέντρωση καὶ ψυχικὴ καὶ σωματικὴ κάθαρση»²⁰⁴. Τὸ συμπέρασμα τοῦ καθ. Ἰ. Φουντούλη εἶναι ὅτι «ἡ πολυήμερος νηστεία, δηλαδὴ ἡ ξηροφαγία καὶ ὄχι βεβαίως ἡ παντελῆς ἀποχὴ τροφῆς, ὡς προπαρασκευαστικὴ γιὰ τὴν θείαν κοινωνίαν, ἦταν ἄγνωστη στὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν»²⁰⁵, ὅπως καὶ ἐμεῖς στὴν προηγηθεῖσα ἔρευνά μας διεξοδικὰ ἀναπτύξαμε. «Ἡ ἀπαράβατος πάντως νηστεία πρὸ τῆς θείας κοινωνίας εἶναι ... ἡ ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου ἀπόλυτος ἀποχὴ τροφῆς, ποὺ μόνον σὲ περίπτωσι κινδύνου θανάτου μπορεῖ νὰ μὴν τηρηθῇ, κατὰ τὸν θ' κανόνα τοῦ ἁγίου Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως»²⁰⁶.

Ὡς αἰτία ἐπιβολῆς πάντως τῆς τριήμερου νηστείας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ἀφ' ἑνὸς ἡ ἐπικράτηση ἀσκητικῶν τάσεων, γιὰ τελειότερη κατὰ

203. Ὁπ.π., σσ. 78-79. Βλ. καὶ ΑΛΑ, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 153.

204. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Α', ὅπ.π., σ. 120. Βλ. σχετικὰ μὲ τὰ ἀναφερόμενα καὶ ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΡΧΑΤΖΙΚΑΚΗ, «Αἱ ἀγάπαι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ», *Νέα Σιών* 13 (1913), σσ. 686-708, 801-814 καὶ 14 (1914), σσ. 801-814.

205. Ὁπ.π., σ. 121.

206. Ὁπ.π., σ. 122. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 727.

τὸ δυνατὸν ἐτοιμασία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ αὐξουσα συνήθεια τῆς πολυχρο-
νίου ἀποχῆς ἀπὸ τὴν προσέλευση στὴν εὐχαριστία²⁰⁷.

Τελικὰ γίνεται ἐμφανὲς ὅτι ὁ σοφὸς λόγος τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου περὶ τῆς «κατὰ δύναμιν νηστείας»²⁰⁸ ἐξισορροπεῖ τὰ πράγμα-
τα μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Κύριος καὶ τῆς συχνό-
τητας προσελεύσεως καὶ τῆς εὐλαβικῆς ἀθλήσεως τῆς προευχαριστιακῆς
ἐτοιμασίας του εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἐνσυνείδητος καὶ ἀγωνιζόμενος πιστὸς
ἄνθρωπος καὶ ποτὲ αὐθαίρετα ἐπιβαλλόμενες ὑποχρεωτικὲς νηστευτικὲς
ἡμεραριθμήσεις. Ἰδιαίτερα, γιὰ τοὺς προσερχόμενους κατὰ ἀραιὰ δια-
στήματα, ἡ διάκριση τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς θὰ ὀρίσει κατὰ περίπτω-
ση περισσότερες ἢ λιγότερες ἡμέρες προευχαριστιακῆς νηστείας²⁰⁹.

Ἐνίοτε πολλοὶ πνευματικοὶ κρίνουν τὴν τριήμερη νηστεία ὡς πρόσ-
φορη, γιὰ νὰ τὴν ἐπιβάλουν σὲ λαϊκοὺς ποὺ δὲν νηστεύουν. Αὐτὴ ἡ νη-
στεία μπορεῖ νὰ τηρηθεῖ κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν τριήμερη συζυγικὴ
ἐγκράτεια ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ Ἐκκλησία, ὅπως στὰ προηγούμενα ἀναπτύ-
ξαμε· ἀποτελεῖ ἐπίσης προσαρμογὴ στὸ ἀποστολικὸ πρόσταγμα· «ἵνα
σχολάζητε τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ»²¹⁰. Ὅταν ὅμως ἡ νηστεία συν-

---

207. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Β', ὅπ.π., σ. 153. Ἀναλυτικότερες ἐπὶ τοῦ θέματος θέσεις βλ. στὶς ἀπαντήσεις στὸ περιοδικὸ *Ἐφημέριος* (βλ. ὅπ.π., ὑποσημ. 200). Βλ. καὶ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ ΚΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ (Πρωτοπρ.), *Χρόνος τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 3], Θεσσαλονίκη 1982.

208. Βλ. ὅπου στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 190. Ὅμοια ἀναφορὰ βλ. στὴν ἐπίσης προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 51.

209. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Α', ὅπ.π., σ. 122. Βλ. καὶ *ΑΛΑ*, τ. Β', ὅπ.π., σ. 154: «Σκοπὸς μας πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς Ἐκκλησίας, τὸ νὰ ἐλκύσω-
με δηλαδὴ τοὺς πιστοὺς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ ὄχι νὰ τοὺς ἀπομακρύνουμε ... Ἄν θέλωμε νὰ ἰδοῦμε ἀντικειμενικὰ τὰ πράγματα, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ἡ τριή-
μερος νηστεία ἀποτελεῖ ἕνα ἀνασταλτικὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν προσέλευσι τῶν πιστῶν στὴν
θεία κοινωνία. Ἡ νηστεία δὲν εἶναι εὐκόλα δυνατὴ σὲ ἀνθρώπους ποὺ ζοῦν μέσα στὸν
κόσμο καὶ στὴν οἰκογένεια καὶ ἐργάζονται σκληρὰ γιὰ τὸ ψωμί των. Ἐξ ἄλλου οἱ θερ-
μότεροι πιστοὶ ποὺ κοινωνοῦν συχνότερα, καὶ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ κατατείνουν ὅλες μας
οἱ προσπάθειες, εἶναι πρακτικῶς ἀδύνατο νὰ νηστεύουν τρεῖς ἡμέρες τὴν ἐβδομάδα ἢ τὸ
δεκαπενθήμερο, ἐκτὸς ἀπὸ τίς διατεταγμένες ἐκκλησιαστικὲς νηστεῖες, γιὰ νὰ προσέλ-
θουν στὸ μυστήριον. Ὁ πνευματικὸς γνωρίζει τίς περιπτώσεις τοῦ καθ' ἑνὸς προσωπικὰ
καὶ θὰ ρυθμίζῃ ἀτομικὰ τί πρέπει ἰδιαίτερος ὁ καθένας νὰ τηρῇ καὶ ἂν τὸ κρίνῃ σκόπι-
μο νὰ συνδυάζῃ καὶ τὴν νεωτέρα πολυήμερο νηστεία».

210. *Α' Κορ. ζ' 5*.

δέεται αποκλειστικά μὲ τὴ συμμετοχὴ στὰ μυστήρια, οἱ ἄνθρωποι, ποὺ δὲν συνηθίζουν νὰ νηστεύουν, γίνονται ἀπρόθυμοι καὶ ὡς πρὸς τὸ νὰ προσέρχονται στὴ μετάληψη καὶ ὡς πρὸς τὸ νὰ τηροῦν τὶς κανονισμένες ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν νηστείες. Ἔτσι ἡ ὑποχρεωτικὴ πρὸ τῆς εὐχαριστίας τριήμερη νηστεία, ἀντὶ νὰ παρωθεῖ πρὸς εὐλάβεια τὸ ἀκηδιαστικὸ φρόνημα τῶν σύγχρονων ἀμελῶν χριστιανῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπεισάξει ἀπωθητικούς πρὸς τὴν ἐνσυνείδητη καὶ συχνὴ εὐχαριστιακὴ μετοχὴ προβληματισμούς. Καλύτερο καὶ δοκιμότερο θὰ ἦταν νὰ μαθαίνουν οἱ πιστοί, κατὰ τὴ λειτουργικὴ τους παιδαγωγία, τὴν ἀξία τῆς νηστείας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ τῆς θείας κοινωνίας.

Ἄναμφίβολα ὑπάρχουν πολλοὶ ἄνθρωποι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ τριήμερη νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη καὶ καλὴ προπαρασκευή. Τοῦτο ὅμως εἶναι προσωπικὸ ζήτημα ἀποκείμενο καὶ στὴ διάκριση τοῦ πνευματικοῦ. Ὅταν ὅμως ἡ ὑποχρέωση τῶν τριῶν ἡμερῶν γίνῃ ἀκαμπτος νόμος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐφαρμόζεται καταναγκαστικὰ καὶ ἀδιάκριτα σὲ ὅλους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τους ἀνάπτυξη καὶ τὶς πρακτικὰς τους ἀνάγκες, τότε ἐξελίσσεται σὲ σοβαρὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὸν ἁγιασμὸ τῶν μυστηρίων καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐνσυνείδητη καὶ συχνὴ. Ἡ τριήμερη νηστεία, ὅπως ἀποδείχθηκε, δὲν εἶναι νόμος τῆς Ἐκκλησίας· ὁ προευχαριστιακὸς νηστευτικὸς ἀγώνας εἶναι καλὸ νὰ μείνῃ στὴ διάκριση τοῦ πνευματικοῦ πατρός, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς προσωπικὰς πολυποικίλες ἀνάγκες τῶν πνευματικῶν του τέκνων²¹¹.

---

211. Βλ. καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ παράλληλα τοῦ καθ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΛΑ, τ. Β', ὅπ.π., σ. 155, τὰ ὁποῖα θεωροῦμε ὅτι δίδουν καὶ προτείνουν τὴν καταλληλότερη λύση: «Ἄλλοι προτιμοῦν τὴν τήρησι τῶν κανόνων, τὴν κατάλυσι δηλαδὴ “οἴνου καὶ ἐλαίου” κατὰ τὸ γεῦμα καὶ τὴν ξηροφαγία κατὰ τὸ δεῖπνο τοῦ Σαββάτου ... Νομίζω πῶς κατὰ τὸν τελευταῖο τρόπο λύεται ὀρθότερα τὸ ζήτημα. Ἔτσι, ἐνῶ τηρεῖται ἡ ἀπαράβατος εὐχαριστιακὴ νηστεία, ἡ τελεία ἀποχὴ τροφῆς ἀπὸ τὸ μεσονύκτιο μέχρι τῆς θείας κοινωνίας, συνδυάζεται κάπως καὶ τὸ νεώτερο ἔθιμο τῆς μακροτέρας νηστείας καὶ δὲν καταστρατηγοῦνται οἱ κανόνες ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη πρᾶξι. Καὶ πάλι ἄς ἐπαναλάβω ὅτι τὸ ζήτημα ὑπάγεται στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ πνευματικοῦ τοῦ κάθε πιστοῦ. Οἱ ἐξομολόγοι γνωρίζουν ὅχι μόνον τὶς ἰδιαίτερες συνθήκες τῶν πνευματικῶν των παιδιῶν, ἀλλὰ ἔχουν καὶ τὴ διάκριση νὰ μὴ θέτουν στοὺς ὤμους τῶν χριστιανῶν φορτία ποὺ δὲν βαρσάξουν οὔτε οἱ ἴδιοι». Τρεῖς ἐξάλλου ἡμέρες θερμῆς καὶ γνήσιας μετανόιας καὶ καλῆς

Σκοποθεσία τῆς μακρᾶς ἀναλύσεώς μας, γιὰ τὶς γενικὲς καὶ εἰδικὲς προϋποθέσεις προσελεύσεως στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, ὅπως αὐτὴ καταγράφεται ἀπὸ τοὺς φιλοκαλικοὺς πατέρες, τὶς ἐπίσημες πηγὲς τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ τὶς νεότερες δόκιμες προσεγγίσεις τοῦ θέματος²¹², ἦταν ἡ ἀνάδειξη ἀφ' ἑνὸς τοῦ ὕψους τοῦ μυστηρίου στὸ

προετοιμασίας ποιοῦν ἄξιο τὸν προσερχόμενον στὴ μετουσία τῶν ἁγιασμάτων, κατὰ τὴ μαρτυρία καὶ τὴν προτροπὴ τοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, *Βίβλος τῶν Κατηχήσεων* 4. *Συγγράμματα*, τ. Β' (ἐκδίδει ὁ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ), Πάφος 1998, σσ. 215-216 καὶ 218. Βλ. καὶ στὶς ὑπ' ἀριθμ. 470 καὶ 471 ὑποσημειώσεις τοῦ τρίτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους.

212. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 738β'-738δ'. Ἐπίσης τὴν ἀκροτελεύτια ὑποσημείωση τοῦ προλογισμοῦ τοῦ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, στὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* ἔργου τοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 23-24, τὴν ὁποία θεωροῦμε ὡς μία δοκιμώτατη συμπερίληψη τῶν μέχρι τοῦδε ἀναλύσεών μας: «Διὰ τὴν προσέλευσιν τῶν πιστῶν εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν ἀπαιτεῖται, ἀφ' ἑνὸς μὲν πνευματικῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ σωματικῆς προετοιμασίας. Καὶ διὰ μὲν τὴν πνευματικὴν προετοιμασίαν τοῖς πᾶσι τυγχάνουσι γνωστοὶ οἱ ὅροι ἐπιτυχίας αὐτῆς, ἦτοι: ἐξομολόγησις, καθαρότης λογισμῶν, μνησικακίας καὶ προσωπικῆς ἐμπαθείας ἀποχὴ κ.λπ., οἷτινες ἀείποτε τυγχάνουσι ὀριστικοὶ καὶ ἀπαιτητέοι παρὰ πᾶσι. Διὰ τὴν δευτέραν δέ, ἦτοι τὴν σωματικὴν προετοιμασίαν, αὕτη ἀείποτε θὰ ποικίλη, ἐξαρτωμένη τὸ μὲν ἐκ τῆς πνευματικῆς ἐνηλικιώσεως τοῦ προσερχομένου, τὸ δὲ ἐκ τῆς σωματικῆς ἀνοχοῦς αὐτοῦ.

Ἡ παρατηρουμένη αὕτη διάφορος τάξις τῶν πιστῶν, ἐκ τῆς ἀναλόγου πνευματικῆς γνώσεως καὶ καταστάσεως αὐτῶν – ἰδίᾳ ἔναντι τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας – δημιουργεῖ κλίμακά τινα, ὡς πρὸς τὴν σωματικὴν προετοιμασίαν, ἥτις ἄρχεται διὰ μὲν τοὺς τακτικῶς καὶ “ἀδιορίστως” κοινωνοῦντας ἐκ τῆς ἐγκρατείας, περατοῦται δέ, διὰ τοὺς ἀραιῶς ἢ καὶ κατὰ ὠρισμένα διαστήματα, διὰ τῆς νηστείας ἀναλόγων ἡμερῶν, ταύτης ρυθμιζομένης ὑπὸ τοῦ μόνου δικαιουμένου ὅπως καθορίσῃ τοῦτο πνευματικοῦ πατρὸς αὐτῶν.

Οὕτω καθίσταται δυνατὴ, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀδιορίστος, ἀκώλυτος καὶ ἐλευθέρως προσέλευσις τοῦ πιστοῦ εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν, συνωδᾶ ταῖς κανονικαῖς διατάξεις καὶ τῆς πατερικῆς διδασκαλίᾳ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπιτυγχάνεται ἡ πλήρωσις αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐπιτελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, χωρὶς δηλαδὴ ἢ πρὸς τοῦτο ἐπιδεικνυομένη ὡς ἄνω ἀνάλογος σωματικῆς προετοιμασίας νὰ καταστῇ αἰτία ἀποκλεισμοῦ ἐκ τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀκωλύτου συμμετοχῆς αὐτοῦ εἰς τὸ ἱερώτατον τοῦτο μυστήριον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφῶς καταφαίνεται ὅτι ἡ, ὡς προερρέθη, ἀνάλογος ἐφαρμογὴ τὸσον τῆς ἐγκρατείας ὅσον καὶ τῆς νηστείας ἀποτελοῦν ὄντως τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα διὰ τὴν σωματικὴν προετοιμασίαν τοῦ πιστοῦ καὶ τὴν προσέλευσιν αὐτοῦ εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν». Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει*,

ὅποιο οἱ χριστιανοὶ προσέρχονται, ἡ ἐπισήμανση ἀφ' ἑτέρου τῆς ὅσο τὸ δυνατὸ ἀξιότερης μετοχῆς σὲ αὐτό, ἀλλὰ τελικὰ καὶ τά, κατὰ τὸ μέτρο τῆς εὐλαβείας, τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγαπητικῆς πρὸς αὐτὸ διαθέσεως, ἀποτελέσματα²¹³ γιὰ τὴ σύνολη καθαιρόμενη, φωτιζόμενη καὶ ἁγιαζόμενη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔτσι, κατὰ τὸ μέτρο τῆς ψυχοσωματικῆς καθαρότητος καὶ τῆς ὑπαρξιακῆς ἐτοιμασίας, τὰ πανάχραντα μυστήρια τοῦ Χριστοῦ γίνονται, γιὰ τὸν συνεχῶς καὶ ἀξίως μετέχοντα πιστό, «εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου ... Πνεύματος, εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παρρησίαν ... μὴ εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα»²¹⁴. Οἱ πιστοὶ κοινωνοῦμε «ὅπως καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν θείαν καὶ ἀπέραντον στοργὴν ἐν Χριστῷ»²¹⁵, «εἰς δόξαν καὶ ἀνακαινισμόν τῶν ἡμετέρων ψυχῶν»²¹⁶, στὸν ἁγιασμό καὶ τὸν δοξασμὸ δηλαδὴ τῆς ὑπαρξεώς μας, τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ὕψιστου χαρισματικοῦ σκοποῦ τῆς. Τὰ δῶρα γίνονται «πᾶσι τοῖς ἐξ αὐτῶν μεταλαμβάνουσιν εἰς πίστιν ..., εἰς ἴασιν, εἰς σωφροσύνην, εἰς ἁγιασμόν, εἰς ἐπανανέωσιν ψυχῆς, σώματος καὶ πνεύματος, εἰς δοξολογίαν τοῦ παναγίου ὀνόματος (τοῦ Θεοῦ)»²¹⁷, «ἐπὶ εὐεργεσίᾳ καὶ ἁγιασμῷ καὶ σωτηρίᾳ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν ... εἰς πίστιν ἀκαταίσχυντον, εἰς ἀγάπην ἀνυπόκριτον, εἰς πλησμονὴν θεοσεβείας, εἰς ἀποτροπὴν παντὸς ἐναντίου»²¹⁸, εἰς περιποίησιν

Ἄθῆναι 1972, σσ. 74-75· γιὰ τὴ σωματικὴ προετοιμασία ἰδιαίτερα βλ. σσ. 153-198. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πότε καὶ πῶς πρέπει νὰ κοινωνῶμεν*, Θεσσαλονίκη - Ἁγιον Ὅρος 1974.

213. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1981, τ. 1, σσ. 50-51 καὶ 60-61· τ. 2, σ. 234. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 22 καὶ 40. *ΕΠΕ* 3, σσ. 74 καὶ 124. *Πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολὴ Δ'*, 19. *ΕΠΕ* 4, σ. 272. *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ψαλμὸς Ν'*, 9. *ΕΠΕ* 6, σ. 78. *Καὶ Ψαλμὸς ΟΔ'*, 10. *ΕΠΕ* 6, σ. 242. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ 243. ΕΠΕ* 2, σ. 36. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ τῶν αἵρουμένων ἡσύχως βιῶναι ἰβ'*. *Φιλοκαλία*, ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἄθῆνα 1976, τ. Δ', σ. 287.

214. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεῖαι Λειτουργίαι* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Γ'], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 271-272.

215. Ὁπ.π., σ. 42.

216. Ὁπ.π., σ. 44.

217. Ὁπ.π., σ. 54.

218. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ θεία κοινωνία εἶναι ἀποτρεπτικὴ τῶν δαιμόνων καὶ παντὸς ἐναν-

τῶν ἐντολῶν (τοῦ Θεοῦ), εἰς ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου, εἰς ἀπολογία ἐμπρόσδεκτον τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ»²¹⁹.

Κατὰ τὸ ἔλεος τοῦ ἁγίου Θεοῦ, ἡ μετουσία τῶν ἁγιασμάτων γίνεται ἐπίσης ἱκανὴ «εἰς ἴασιν καὶ κάθαρσιν καὶ φωτισμὸν καὶ φυλακτήριον καὶ σωτηρίαν καὶ ἁγιασμὸν ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς ἀποτροπὴν πάσης φαντασίας καὶ πονηρᾶς πράξεως καὶ ἐνεργείας διαβολικῆς²²⁰, κατὰ διάνοιαν τῆς ἐν τοῖς μέλεσιν ... ἐνεργουμένης· εἰς παρρησίαν καὶ ἀγάπην ..., εἰς διόρθωσιν βίου καὶ ἀσφάλειαν· εἰς αὔξησιν ἀρετῆς καὶ τελειότητος, εἰς πλήρωσιν ἐντολῶν, εἰς ἀπολογία ἐμπρόσδεκτον»²²¹, «εἰς ἁγιασμὸν καὶ φωτισμὸν καὶ ῥῶσιν τῆς ταπεινῆς ... ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, εἰς κουφισμὸν τοῦ βάρους τῶν πολλῶν ... πλημμελημάτων, εἰς φυλακτήριον πάσης διαβολικῆς ἐνεργείας, εἰς ἀποτροπὴν καὶ ἐμπόδιον τῆς φαύλης ... καὶ πονηρᾶς συνηθείας, εἰς ἀπονέκρωσιν τῶν παθῶν, εἰς περιποίησιν τῶν ἐντολῶν (τοῦ Θεοῦ), εἰς προσθήκην θείας χάριτος καὶ τῆς ... βασιλείας οἰκείωσιν»²²², «εἰς καθαρισμόν καὶ ἁγιασμόν καὶ ἀρραβῶνα τῆς μελλούσης ζωῆς καὶ βασιλείας, εἰς τεῖχος καὶ βοήθειαν καὶ ἀνατροπὴν τῶν ἐναντίων καὶ εἰς ἐξάλειψιν τῶν πολλῶν ... πλημμελημάτων»²²³, εἰς κατάφλεξη τῶν τῆς ἁμαρτίας ἐγκλημάτων καὶ εἰς φωτισμὸν τῶν αἰσθητηρίων τῆς ψυχῆς²²⁴.

Γιὰ νὰ μὴ στερηθεῖ ὅμως ὁ πιστὸς ἄνθρωπος ὅλα αὐτὰ τὰ ἀπαριθμούμενα ἀπὸ τὰ εὐχετικὰ λειτουργικὰ κείμενα θεῖα δωρήματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ κοινωνεῖ μὲν ἀξίως ἀλλὰ νὰ κοινωνεῖ καὶ συνεχῶς²²⁵. Καὶ πρὸς τὴν ἐκτενὴ ἐξέταση τῆς ἀδιαλείπτου αὐτῆς εὐχαριστιακῆς προσμονῆς, προσκατέρησης καὶ μετοχῆς στρέφουμε εὐθύς ἀμέσως τὴν ἔρευνά μας.

τίου βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ὁμιλία ΙΔ΄. Περὶ ἐξόδου ψυχῆς καὶ περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας*. PG 77, 1088. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ καὶ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, ὅπ.π., *Φιλοκαλία*, τ. Δ΄, σσ. 288-289. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής ...*, ὅπ.π., τ. 2, σ. 302, ὑπόσημ. 59. *Πνευματικὰ γυμνάσματα*, ὅπ.π., σ. 219, ὑπόσημ. (α).

219. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 62 καὶ 288.

220. Βλ. τὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 218.

221. Βλ. *Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως*, ὅπ.π., *Εὐχὴ Β΄*.

222. Ὁπ.π., *Εὐχὴ Γ΄* καὶ *Εὐχὴ Ε΄*. Ὅτι στὴν ἀπονέκρωση τῶν παθῶν συντείνει ἡ μετοχὴ στὴν κοινωνία βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Νέα Κλιῖμαξ*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 156.

223. *Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως*, ὅπ.π., *Εὐχὴ Σ΄*.

224. Ὁπ.π., *Εὐχὴ Θ΄*.

225. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Α΄, σσ. 68-69.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ

Ἡ σοβαρότητα καὶ ἡ σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τῶν πιστῶν τοῦ θέματος ποὺ ἀφορᾷ στὴ συχνότητα μετοχῆς τους στὴ θεία εὐχαριστία ἀναγνωρίσθηκε διαχρονικὰ καὶ ἀδιάλειπτα.

Ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τοὺς μεταποστολικούς πατέρες, ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἀκμῆς τῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀπὸ τοὺς ἀσκητικούς συγγραφεῖς, τοὺς ἑρμηνευτὲς τῶν ἱερῶν κανόνων, τὰ λειτουργικὰ κείμενα, τοὺς μυσταγωγούς καὶ ὑπομνηματογράφους τῆς θείας λατρείας, τοὺς νηπτικούς καὶ ἡσυχαστὲς τῆς πρώτης περιόδου, μέχρι τὸν 17^ο αἰῶνα καὶ τὴ νέα ἡσυχαστική, φιλοκαλικὴ καὶ λειτουργικὴ ἀναγέννηση τῶν Κολλυβάδων πατέρων καὶ διδασκάλων, τὸν ἱσαπόστολο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ καὶ τὴ χορεία ὄλων τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους, εἴτε σὲ λόγους, εἴτε σὲ πραγματεῖες, εἴτε σὲ ἑρμηνεῖες κειμένων, εἴτε πολλαχοῦ σποραδικὰ γίνεται λόγος ἀναλυτικὸς ἢ ἀποφθεγματικὸς γιὰ τὸ θέμα τῆς συχνῆς συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία.

Ἰδιαιτέρα κατὰ τὴν τελευταία χρονικὴ περίοδο εὐαρίθμων δεκαετιῶν, ἡ συχνότητα προσέλευσης στὴ θεία κοινωνία ἀποτελεῖ θέμα ζωντανῆς συζήτησης ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιολογικῆς, πνευματικῆς, ποιμαντικῆς καὶ λειτουργικῆς. Ποικίλες δὲ συγγραφές, λαϊκότερες ἢ ἐπιστημονικές, ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτό, ὅπως ἐναργέστατα καταφαίνεται ἀπὸ τὴν παρατιθέμενη πλούσια ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία.

Εἶναι λοιπὸν καὶ δόκιμη καὶ ἀπολύτως ἀναγκαία ἡ «ὄσον ἐγχωρεῖ» διεξοδικὴ ἀναφορὰ στὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τὴν σχετικὴ μὲ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα.

α) Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴ θεία εὐχαριστία.

1) Ἡ Ἀγία Γραφή.

Ἡ πρώτη ἱστορικὴ μνεῖα περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας, ὡς ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος ἐν μυστηρίῳ τελουμένου¹, ἀπαντᾶται στὸ ια' κεφάλαιο τῆς Α' Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου². Ἐδῶ περιγράφεται μὲ συντομία ἢ καθίδρυση τοῦ μυστηρίου, ὅπως ὁ ἀπόστολος τῶν ἔθνῶν τὴν «παρέλαβεν ἀπὸ τοῦ Κυρίου»³. Ἀναλύοντας τὸ κείμενο θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ προσταγματικὴ φράση «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» τίθεται σὲ ἐνεστῶτα καὶ ὄχι σὲ ἀόριστο χρόνο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου εἶναι νὰ ἐπαναλαμβάνουμε ἀδιαλείπτως τὸ ὑπ' αὐτοῦ παραδοθὲν μυστήριον τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Τὴν θέσιν αὐτὴ ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο ἡ φράση «ὁσάκις ἂν πίνητε», ὅσον ἀφορᾷ μόνον στὸ ἅγιον ποτήριον, καὶ ἡ πρόταση «ὁσάκις ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε», ὅσον ἀφορᾷ σὲ ἀμφοτέρω τὰ τίμια δῶρα, ποὺ βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ Παύλειου χωρίου ἀναφορᾶς μας, διὰ τοῦ ὁποίου τονίζεται ἡ συνεχῆς ἐπανάληψη τοῦ μυστηρίου καὶ ἡ ἀδιάλειπτη συμμετοχὴ σὲ αὐτό, «ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ» ὁ Κύριος. Στὸ αὐτὸ νόημα στοιχεῖ καὶ ἡ λίγο παρακάτω ἀναφερόμενη προσταγὴ τοῦ ἀποστόλου πρὸς τὸν μέλλοντα νὰ

---

1. Πλεῖστα ὅσα βλ. στοῦ ΜΑΡΚΟΥ ΣΙΩΤΟΥ, *Θεία Εὐχαριστία. Αἱ περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας πληροφορίες τῆς Κ.Δ. ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑρμηνείας*, Θεσσαλονίκη 1957. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Ἡ τελεσιουργία τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας», *Θεολογία* 2 (1924), τ. Β', σσ. 148-163 καὶ 2 (1924), τ. Γ', σσ. 255-276.

2. Ὡς ἀπήχηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως τῶν ἀποστολικῶν χρόνων. Βλ. Ἀρχιμ. ΧΡΗΣΤΟΦΟΡΟΥ Γ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Θεία Εὐχαριστία. Μυστήριον Μυστηρίων*, Ἀθήναι 1994, σ. 28.

3. Α' Κορ. ια' 23-26. «Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό μού ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλωμένον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὁσάκις ἂν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὅσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ».

κοινωνήσει πιστό· «Δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτόν, καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω»⁴. Ὁ χρησιμοποιούμενος ρηματικὸς χρόνος εἶναι πάλι ὁ ἐνεστώς· *δοκιμαζέτω, ἐσθιέτω, πινέτω*, ἡ δὲ ἐνεστωτικὴ προστακτικὴ καὶ ὑποδηλώνει ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴ συνεχῆ ἐπανάληψη. Στὴν ἴδια ἐπίσης ἐπιστολῇ⁵ ὑπάρχει μία ἀκόμη ἀναφορὰ στὴ θεία εὐχαριστία, μὲ ἀφορμὴ τὸ ζήτημα, ἐὰν ἦταν δυνατὸν στὸν χριστιανὸ νὰ συμμετέχει στὶς εἰδωλικὰς θυσίες. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἶναι σαφής· «Οὐ δύνασθε ποτήριον Κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης Κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων»⁶. Τὰ χρησιμοποιούμενα ἀπαρέμφρατα πίνειν καὶ μετέχειν εὐρίσκονται καὶ αὐτὰ στὸν ἐνεστώτα χρόνο. Καὶ ἀπὸ τὴν μαρτυρία λοιπὸν αὐτῆ σαφέστατα καταδεικνύεται ὅτι ἡ μετοχὴ τοῦ χριστιανοῦ στὴν «τράπεζαν τοῦ Κυρίου» ἦταν ἤδη διαρκὴς κατὰ τὴν ἀποστολικὴ ἐποχὴ.

Οἱ διηγήσεις τῶν συνοπτικῶν εὐαγγελιστῶν Ματθαίου⁷ καὶ Μάρκου⁸

---

4. *Α΄ Κορ.* ια΄ 28.

5. *Α΄ Κορ.* ι΄ 14-21.

6. *Α΄ Κορ.* ι΄ 21.

7. *Ματθ.* κς΄ 26-29. «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβῶν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου· καὶ λαβῶν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφρον ἀμαρτιῶν. Λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἄπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου».

8. *Μάρκ.* ιδ΄ 22-25. «Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβῶν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβῶν τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς. Καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον. Ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ πῖω ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ». Λεπτομερεῖς ἀναλύσεις περὶ τῶν εὐχαριστιακῶν λόγων τοῦ Κυρίου βλ. J. JEREMIAS, *The Eucharistic Words of Jesus*, Οξφόρδη 1955, ὅπου εἰδικὰ στὶς σσ. 177-183 ὑπάρχει πλήρης βιβλιογραφία. Ἐπίσης A. J. B. HIGGINS, «The Lord's Supper in the New Testament», *Studies in Biblical Theology* 6, Λονδίνο 1952 (ἀνατύπωση 1960). Βλ. καὶ ALASDAIR HERON, «The Eucharist in the New Testament», στὸ *Table and Tradition, Towards an Ecumenical understanding of the Eucharist*, Ἐδιμβούργο 1983, σσ. 3-56. Καὶ GEORG DION DRAGAS, «The Date and Character of the Lord's Supper according to John Philoponus», στὸ *Καιρός. Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δόϊκο*, τ. Α', ΕΕΘΣΘ.

περὶ τοῦ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Κυρίου μετὰ τῶν μαθητῶν του, κατὰ τὸν ὅποιο συνεστήθη καὶ παρεδόθη τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, παραλείπουν τὴν ἐντολὴν τῆς ἐπαναλαμβανόμενης ἀναμνήσεως. Καταλήγουν ὅμως καὶ οἱ δύο στὴν ἐσχατολογικὴ ὑπόσχεση τοῦ Κυρίου· «οὐ μὴ πῖω ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πῖνω καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ»⁹, πράγμα ποῦ πιθανότατα ἀναφέρεται στὴν εὐχαριστιακὴ ἐπανάληψη τοῦ μυστικοῦ δείπνου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ διήγησιν¹⁰, ὅπου ἡ ὑπόσχεση τοῦ νὰ μὴ πῖει πάλι «ἀπὸ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου»¹¹ προηγεῖται τῆς καθαγιαστικῆς εὐχαριστιακῆς εὐλογίας τοῦ ἁγίου ποτηρίου καὶ τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου. Ὅταν «ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ», τότε θὰ πίνει¹² συνεχῶς ὁ Κύριος, διὰ τοῦ μεταλαμβάνοντος πιστοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἐπουράνιο οἶνο, δηλαδὴ τὸν οἶνο τῆς ἀμπέλου ποῦ μεταβλήθηκε σὲ τίμιον αἷμα του. Στους κατὰ Λουκᾶν λόγους συστάσεως τοῦ μυστηρίου δίδεται τὸ πρόσταγμα τῆς ἐπαναλήψεως («τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν»¹³)

Τμῆμα Θεολογίας. Νέα σειρά, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 179-191. Καὶ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (Ἀρχιμ.), «Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας εὐχαριστίας», ΕΕΘΣΠΑ 14 (1958-60), σσ. 309-384.

9. *Μάρκ. ιδ' 25.*

10. *Λουκ. κβ' 15-20.* «Καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς· ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Καὶ δεξάμενος τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπε· λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε ἑαυτοῖς· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπὸ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ. Καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον». Γιὰ τὸ ὅτι κατανοοῦνται καὶ ἐρμηνεύονται λειτουργικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐπόμενα καινοδιαθηκικὰ κείμενα βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἰερά παράλληλα, Στοιχεῖον Θ, τίτλος Δ', Περὶ θείων μυστηρίων. PG 96, 16Bέξ. Περὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ «ἀεὶ κλώμενον», «πάντοτε ἐκχυνόμενον» καὶ ὅχι «ἐκχυθέν», συνεχῶς «ποιεῖτε» καὶ ὅχι ἅπαξ «ποιήσατε», ποῦ ὑπονοεῖ καὶ τονίζει τὴ συχνότητα μετοχῆς στῆ θεία κοινωνία, βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ ἱερωσύνης. PG 155, 969A-B.**

11. *Λουκ. κβ' 17-20.*

12. Ἔτσι στὸ *Ματθ. κς' 29* καὶ στὸ *Μάρκ. ιδ' 25.*

13. *Λουκ. κβ' 19.*

μόνο για τὸν ἅγιο ἄρτο. Εἶναι πρόδηλον ὅμως ὅτι μὲ τὴ λέξη «ὠσαύτως»¹⁴ ἐννοεῖται ἡ ἐπανάληψη καὶ γιὰ τὸ ἅγιο ποτήριο τῆς εὐχαριστίας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνουμε ἀπαραίτητο νὰ σημειώσουμε ὅτι στὶς δύο διηγήσεις τῆς παραδόσεως τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς¹⁵ ὑπάρχει τὸ αἶτημα: «Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον»¹⁶. Τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως ἐρμηνευόμενο δὲν δηλώνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ σημαντικὸ κατὰ τὰ ἄλλα αἶτημα προσευχῆς πρὸς τὸν ἐπουράνιο Θεὸ Πατέρα, ὥστε νὰ μᾶς παράσχει τὰ ἀναγκαιότατα γιὰ τὴ ζωοτροφία μας ὑλικά ἀγαθά. Ὅμως, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ κατωτέρω, ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν σχετικῶν πατερικῶν ἐρμηνευμάτων, ὁ «ἐπιούσιος ἄρτος» ἐκλαμβάνεται ἀπὸ πολλοὺς ὡς ὁ ἅγιος ἄρτος τῆς εὐχαριστίας, ὁ ὁποῖος ἐπανειλημμένως καὶ ἀδιαλείπτως (κατὰ τοὺς χρονικοὺς προσδιορισμοὺς «σήμερον» ἢ «τὸ καθ' ἡμέραν») παραλαμβάνεται καὶ μεταλαμβάνεται εὐχαριστιακὰ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης δὲν μᾶς παραδίδει διήγηση περὶ τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὅμως στὴ θέση τῆς ὑπάρχει ἐκτενέστερη καὶ ἀνεπτυγμένη διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ τοῦ μυστηρίου¹⁷, ἡ ὁποία ἀφορᾷ ἀμεσότερα στὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα τῆς συ-

---

14. Λουκ. κβ' 20.

15. Ματθ. ζ' 9-13 καὶ Λουκ. ια' 2-4.

16. Ματθ. ζ' 11. Ὅπως μπορεῖ κάποιος νὰ ἀνιχνεύσει στὶς κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., οἱ πλεῖστοι κώδικες ἔχουν γιὰ τὸ χωρίο Λουκ. ια' 3 «τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δίδου ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν», τὸ ὁποῖο εἶναι ταυτόσημο.

17. Ἰωάν. ζ' 47-58. «Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς· ὁ ἐρχόμενος πρὸς με οὐ μὴ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσῃ πώποτε... Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ἔχει ζωὴν αἰώνιον. Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς. Οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἀπέθανον· οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ. Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς· ἐάν τις φάγῃ ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου, ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα. Καὶ ὁ ἄρτος δέ, ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστίν, ἣν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς... Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐάν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἶμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. Ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῶς ἐστὶ βρωσίς καὶ τὸ αἶμά μου ἀληθῶς ἐστὶ πόσις. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ. Καθὼς ἀπέστειλέ με ὁ ζῶν πατήρ καὶ ἐγὼ ζῶ διὰ τὸν πατέρα, καὶ ὁ τρώγων με κάκεινος ζήσεται δι' ἐμὲ. Οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς, οὐ καθὼς ἔφαγον οἱ πατέρες ὑμῶν τὸ μάννα καὶ ἀπέθανον· ὁ τρώ-

χρότητας συμμετοχής. Ἰδιαίτερα πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐκτενοῦς αὐτῆς περιοπῆς ὁ Κύριος τονίζει: «Ἄμην ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. Ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῶς ἐστὶ βρῶσις καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῶς ἐστὶ πόσις. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ»¹⁸.

Παρατηροῦμε καὶ ἐδῶ τὶς ἐνεστωτικὲς μετοχὲς τρώγων καὶ πίνων στοὺς στίχους 54 καὶ 56. Ἀλλὰ καὶ στὸν στίχο 58 ἔχουμε μετοχὴ ἐνεστωτος. «Ὁ τρώγων τοῦτον τὸν ἄρτον ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα». Δηλαδή δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ φάγει ὁ χριστιανὸς μία μόνο φορὰ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς, τὸ πανάγιο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ νὰ πίνει μία μόνο φορὰ ἀπὸ τὸ ἅγιο ποτήριο τὸ ζωοποιὸ καὶ πανακήρατο αἷμα του, ἀλλὰ καλεῖται καὶ πρέπει νὰ τρώγει καὶ νὰ πίνει τὰ ἄχραντα μυστήρια συνεχῶς.

Ὑπὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ φῶς τῶν παραπάνω μετοχῶν τρώγων καὶ πίνων, μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ σὲ χρόνο ἀόριστο ἀρνητικὰ ρήματα τοῦ στίχου 53 τοῦ ἰδίου (ς') κεφαλαίου («ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ (μὴ) πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα») ὡς ἐξῆς: «ἐὰν κάποια φορὰ ἔχετε τὴ δυνατότητα νὰ φάγετε καὶ νὰ πiete τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ δὲν τὸ πράξετε, τότε δὲν ἔχετε ζωή». Γιὰ νὰ ἔχετε δηλαδή τὴν αἰώνιο ζωή, εἶναι ἀνάγκη ἀπαραιτήτως νὰ μεταλαμβάνετε τὴ θεία κοινωνία σὲ κάθε εὐκαιρία. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή, ὅπως θὰ δοῦμε, βρίσκεται στοὺς ἀποστολικούς κανόνες¹⁹ καὶ τὸν ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη²⁰.

γων τοῦτον τὸν ἄρτον ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρβλ. τὸ ἐρμηνεῦμα τοῦ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ὑπόμνημα εἰς τὸν Λουκᾶν, 2, 7. PG 72, 489 A-B. «Ἐπειδὴ Βηθλεὲμ οἶκος ἄρτου ἐρμηνεύεται, ποῦ ἔμελλον οἱ ποιμένες μετὰ τὸ κήρυγμα τῆς εἰρήνης ἐπείγεσθαι, ἢ ἐπὶ τὸν πνευματικὸν οἶκον τοῦ οὐρανοῦ ἄρτου, τουτέστι τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ἣ μυστικῶς καθ' ἑκάστην (ὁ τονισμὸς δικός μας) ἱερουργεῖται ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς ἄρτος καὶ ζωὴν διδοὺς τῷ κόσμῳ;». Ἀναλύσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας βλ. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, «Τὸ Βιβλικὸ ὑπόβαθρο τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας», στὸ *Καιρὸς ...*, ὅπ.π., σσ. 61-83.

18. Ἰωάν. ς' 53-56.

19. Πρβλ. τοὺς η' καὶ θ' ἀποστολικούς κανόνες.

20. Πρβλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ἐκδ. Σ. Σχοινᾶ, Βόλος⁵1971, σ. 123.

Ἡ πράξις τῆς πρώτης Ἐκκλησίας στὰ Ἱεροσόλυμα, ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα μας, ἦταν ἡ περιγραφόμενη ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Πράξεων τῶν ἀποστόλων* ὡς ἐξῆς: «Ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς»²¹ καὶ: «Καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας»²². Ὁ ὅρος *κλάσις τοῦ ἄρτου*, ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ὁ καὶ συγγραφεὺς τῶν *Πράξεων*, εἶναι δηλωτικὸς τῆς θείας εὐχαριστίας²³. «Ὁμοθυμαδὸν» δηλαδὴ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ μετεῖχαν στὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου, κατὰ τὴν προσταγὴ τοῦ Κυρίου («τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν»²⁴), καὶ κοινωνοῦσαν καθημερινὰ («καθ' ἡμέραν»²⁵).

Οἱ *Πράξεις* ἐπίσης περιγράφουν παράδειγμα σχετικὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἐξ ἔθνῶν ἐκκλησιῶν. Κατὰ τὸ τελευταῖο πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα ἱεραποστολικὸ του ταξίδι, ὁ ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ συνοδεία του παρέμειναν ἐπὶ ἑπταήμερο στὴν Τρωάδα. Ἐκεῖ «ἐν τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων

---

21. Πράξ. β' 42.

22. Πράξ. β' 46. Ὁμόθυμα, ὁμόφυχα καὶ ὁμότροπα ζοῦσαν οἱ πρῶτοι πιστοί. Τοῦτο δηλώνει κατὰ τρόπο μοναδικὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐνότητος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὶς πρῶτες ἐκεῖνες προσευχητικὲς καὶ μυστηριακὲς συνάξεις, γύρω ἀπὸ τοὺς ἁγίους ἀποστόλους, στὰ πρῶτα νηπιακὰ καὶ συνεσταλμένα βήματα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Συνάξεις θείας ζωῆς, βιώσεως καὶ ἐμπειρίας τῆς «καινῆς κτίσεως» (Γαλ. ζ' 15), τοῦ «νέου Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ» (Γαλ. ζ' 16). Ἡ ἐνότητα λοιπὸν καὶ ἡ προσκαρτέρηση, ἡ διδαχὴ καὶ ἡ ἐν ἀγάπῃ κοινωνία, ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου καὶ ἡ προσευχὴ (ἀτμόσφαιρα λειτουργικὴ καὶ καθαρὰ λατρευτικὴ - σκελετὸς πρῶιμος καὶ τῆς σημερινῆς ἐν τῇ λατρείᾳ ζωῆς) ἦταν τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ποῦ συνέθεταν τὴν καθημερινὴν ζωὴ τῶν πρώτων χριστιανῶν. Περισσότερα βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ ζωὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας καὶ ἡ δράση τοῦ ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὶς Πράξεις τῶν ἀποστόλων*, ἀνάτυπο ἀπὸ ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 160-161. Βλ. καὶ ΧΡ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν κοινωνία κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας. Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου*, τ. Γ', Λάρινα 1991, σσ. 28-53.

23. Πρβλ. Λουκ. κδ' 35.

24. Λουκ. κβ' 19.

25. Πράξ. β' 46.

συνηγμένων τῶν μαθητῶν κλάσαι ἄρτον, ὁ Παῦλος διελέγετο αὐτοῖς ... καὶ κλάσας ἄρτον καὶ γευσάμενος, ἐφ' ἱκανόν τε ὁμιλήσας ἄχρις αὐγῆς, οὕτως ἐξῆλθεν»²⁶. Ἀπὸ τῆς διήγησής τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ λατρευτικὴ πράξις τῆς ἐν Τρωάδι ἐκκλησίας ἦταν νὰ συνάγονται εὐχαριστιακὰ οἱ χριστιανοὶ ἵνα «κλῶσιν ἄρτον», γιὰ νὰ τελοῦν τὴ θεία λειτουργία δηλαδὴ καὶ νὰ μεταλαμβάνουν τουλάχιστον κάθε Κυριακὴ («τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων»). Στὴν περιγραφόμενὴ δὲ εὐχαριστιακὴ σύναξις εἶχαν καὶ τὴν εὐλογία τῆς παρουσίας τοῦ ἀποστόλου Παύλου.

2) Οἱ ἱεροὶ κανόνες.

Πρώτῃ σαφῆ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς συχνότητος μετοχῆς στὴ θεία εὐχαριστία, ἀπὸ τὸ πηγαῖο ὑλικὸ τῶν ἱερῶν κανόνων, ἀνιχνεύουμε στὸν ἡ' ἀποστολικό. «Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, προσφορᾶς γενομένης, μὴ μεταλάβοι, τὴν αἰτίαν εἰπάτω· καί, ἐὰν ἦ εὐλογος, συγγνώμης τυγχανέτω. Εἰ δὲ μὴ λέγοι, ἀφορίζεσθω, ὡς αἴτιος βλάβης γενόμενος τῷ λαῷ καὶ ὑπόνοιαν ἐμποιήσας κατὰ τοῦ προσενέγκαντος, ὡς μὴ ὑγιῶς ἀνενέγκαντος»²⁷. Ὁ κανόνας ἀναφέρεται στὸ λειτουργικὸ ἦθος καὶ τὴν ἐν τῇ συνάξει συμπεριφορὰ τῶν ἱερωμένων, ἀλλὰ καὶ διευθετεῖ τὰ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς τους. Ζητεῖ νὰ μετέχουν στὴ θεία κοινωνία κάθε φορὰ ποὺ τελεῖται ἡ θεία λειτουργία, ὅχι μόνο γιὰ τὴν θεωρεῖται ἀνήκουστο καὶ ἄτακτο, ἐνῶ εἶναι πλήρη μέλη τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῆς Ἐκκλησίας, νὰ μὴ κοινωνοῦν²⁸, ἀλλὰ καὶ διότι ὑποχρεοῦνται νὰ προφυλάξουν τὸν λαὸ ἀπὸ τὸν σκανδαλισμό. Ἐὰν λοιπὸν δὲν κοινωνήσῃ κάποιος ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους («ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ»), θὰ πρέπει νὰ πεῖ

---

26. Πράξις κ' 7, 11. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ μετοχή, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἁγίων ἀποστόλων, βλ. ἐπίσης ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Ἡ θ. λατρεία καὶ ἡ θ. εὐχαριστία κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν», *Μελέται Α'* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 611-613.

27. ΑΓΑΠΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον τῆς νοσητῆς Νηὸς τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1970, σ. 11.

28. Βλ. τὸν ἀκολουθοῦντα θ' ἀποστολικό, ὅπ.π., σ. 11 κ.ἐξ.

τὴν αἰτία τὴν εὐλογο, διαφορετικὰ θὰ ἐνόμιζε ὁ λαὸς ὅτι ὁ προσφέρων τῇ θυσίᾳ λειτουργὸς ἦταν ἀνάξιος «καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἠθέλησε νὰ κοινωνήσῃ ἀπὸ αὐτόν»²⁹.

Ἡ τάξι, ἡ εὐσχημοσύνη, ἡ πλήρης συμμετοχὴ στὸ «ἔργο τοῦ λαοῦ» («λειτουργία»), ἡ μετάληψη τῶν ἀγιασμάτων, ἡ ἀσκανδάλιστη συμπεριφορὰ καὶ τὸ λειτουργικὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος ἦταν στοιχεῖα «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» στὴ λατρεύουσα κοινότητα. Τοῦτο γίνεται ἀπολύτως σαφὲς ἀπὸ τὸν θ' ἀποστολικὸ κανόνα. «Πάντας τοὺς εἰσιόντας πιστοὺς καὶ τῶν Γραφῶν ἀκούοντας, μὴ παραμένοντας δὲ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ ἀγίᾳ μεταλήψει, ὡς ἀταξίαν ἐμποιοῦντας τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀφορίζεσθαι χρῆ»³⁰.

Ἡ συχνότητα μετοχῆς δὲν μετρᾶται στὸν παρόντα κανόνα μὲ ἀριθμούς. Ἡ μετοχὴ στὴ σύναξη συνεπάγεται καὶ αὐτοδικαίως καὶ ὑποχρεωτικῶς τὴ μετοχὴ στὰ δῶρα τῆς εὐχαριστίας, ὅταν οἱ πιστοὶ δὲν ὑπόκεινται σὲ καμμία ἀπαγόρευση καὶ δὲν ἔχουν κανενὸς εἴδους ἐμπόδιο. Κάθε ἄλλη συμπεριφορὰ καὶ ἰδιόγνωμη ἀπόφαση, κάθε ἰδιόρρυθμη καὶ ἐθελόθρησκη³¹ ἀποχὴ εἶναι μὴ ἀποδεκτὴ ἀταξία γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ ἐπιφέρει ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς καὶ ἀκοινωνησίας³².

Στὸ ζήτημα ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ τοπικὴ σύνοδος, ἡ ὁποία συνεκλήθη τὸ 341³³, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου Β' (337-

29. Βλ. σχόλιο τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου στὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνα, ὅπ.π.

30. Τὸ κείμενο, τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴ συμφωνία βλ. ὅπ.π., σσ. 11-13. Στὴ σ. 12 παρατίθενται δύο χαρακτηριστικὰ σχόλια: α) τοῦ Ζωναρᾶ· «πάντας ὁ παρῶν κανὼν ἀπαιτεῖ τῆς ἀγίας ἐπιτελουμένης θυσίας, μέχρι τέλους προσκαρτερεῖν τῇ εὐχῇ καὶ τῇ ἀγίᾳ μεταλήψει. Καὶ οἱ λαϊκοὶ γὰρ συνεχῶς μεταλαμβάνειν τότε ἀπητοῦντο», καὶ β) τοῦ Βαλααμῶνος· «Ὁ τοῦ παρόντος κανόνος διορισμὸς δριμύτατός ἐστιν· ἀφορίζει γὰρ τοὺς ἐκκλησιάζοντας καὶ μὴ παραμένοντας μέχρι τέλους μηδὲ μεταλαμβάνοντας».

31. Πρβλ. Κολασ. β' 23.

32. Περὶ τῶν τριῶν ἐννοιῶν τῆς ἀκοινωνησίας βλ. Πηδάλιον, ὅπ.π., σ. 13, στὴν ἐρμηνεία τοῦ ι' ἀποστολικοῦ.

33. Περὶ τῆς συνόδου βλ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Μαθήματα Κανονικοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 56-57. Καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 405-406. Τὰ περὶ συγκροτήσεώς της ἱστορικὰ βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι 1959, σ. 188 ἐξ. ΒΛΑΣΙΟΥ ΦΕΙΔΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α', Ἀθῆναι 1994², σσ. ἀναφορᾶς στὴν τοπικὴ σύνοδο τῆς Ἀντιοχείας 251, 284, 368, 391, 458, 491 ἐξ., 498 ἐξ., 502, 509, 511, 531, 551, 633, 809 ἐξ., 814, 816 ἐξ., 909.

361). 'Ο β' κανόνας τῆς συνόδου δρίζει: «Πάντας τοὺς εἰσιόντας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἀκούοντας, μὴ κοινωνοῦντας δὲ εὐχῆς ἅμα τῷ λαῷ ἢ ἀποστρεφομένους τὴν μετάλῃφιν τῆς Εὐχαριστίας, κατὰ τινὰ ἀταξίαν, τούτους ἀποβλήτους γίνεσθαι τῆς Ἐκκλησίας, ἕως ἂν ἐξομολογησάμενοι καὶ δείξαντες καρποὺς μετανοίας καὶ παρακαλέσαντες τυχεῖν δυνηθῶσι συγγνώμης»³⁴. Συμφωνεῖ δὲ ὁ κανόνας μὲ τὸν θ' ἀποστολικό, τὸν ὁποῖο ἀναπλάθει, εὐρύνει καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἐπεξηγεῖ. Ἐκεῖνος ποὺ ἀποχωρεῖ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο καὶ δὲν συνεύχεται μὲ τοὺς πιστοὺς, συντρίβοντας ἔτσι τὴν πνευματικὴ ἐνότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἢ παραμένει μὲν μέχρι τὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας, δὲν κοινωνεῖ ὅμως τὰ ἄχραντα μυστήρια, δημιουργεῖ ἀταξία στὸν ναό, ἐπειδὴ συμπεριφέρεται ὡσὰν νὰ ἀνήκει στὴν τάξη

---

34. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 407-408, ὅπου καὶ ἡ ἐρμηνεία ὡς ἐξῆς: «Λέγει γὰρ (ὁ παρῶν κανὼν) ὅτι πρέπει νὰ ἀφορίζωνται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν οἱ χριστιανοὶ ἐκεῖνοι, ὅπου πηγαίνουν μὲν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ καὶ ἀκούουσι τὰς Γραφάς, δὲν συμπροσεύχονται δὲ μὲ τοὺς πιστοὺς ἢ ἀποστρέφονται τὴν θεῖαν μετάλῃφιν, ἤτοι δὲν μεταλαμβάνουν, ὅχι διὰ κάμειαν εὐλογον αἰτίαν, ἀλλὰ διὰ ἀταξίαν τινά. Ὅχι ὡς μισοῦντες καὶ συγχαινόμενοι τὴν θεῖαν Κοινωνίαν, ἅπαγε! (διότι ἂν οὕτως αὐτὴν ἀπεστρέφοντο, ὅχι μόνον εἰς ἀφορισμόν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀνάθεμα τέλειον οἱ τοιοῦτοι ἦθελαν καταδικασθῶν), ἀλλὰ διὰ ταπεινώσιν καὶ εὐλάβειαν τάχα ἀποφεύγοντες αὐτήν. Τοῦτο γὰρ ἀποστροφὴν οἱ πατέρες ὠνόμασαν, κατὰ τὸν ὑπερφυῆ Ζωναράν. Ἀφορίζονται δὲ οὗτοι ἕως οὗ νὰ μετανοήσουν καὶ παρακαλέσαντες νὰ συγχωρηθῶν». Στὴ σελ. 408, ὑποσ. 1, ὁ ἅγιος Νικόδημος φαίνεται ποιμαντικὰ συγκαταβατικὸς (καθὼς ἐπισημαίνει τὸ ἀρχαῖο πρόβλημα τῆς «ἀποστροφῆς», ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ κανόνος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κακῆς συνηθείας τῶν ἡμερῶν του) καὶ ἀναφέρεται στὸ ἀντίδωρο. «Ἐπειδὴ δὲ ὅλοι δὲν εἶναι ἐτοιμασμένοι διὰ νὰ μεταλάβουν, διὰ τοῦτο, ὡς φαίνεται, ἐπενοήθη τὸ ἀντίδωρον, ἵνα καὶ οἱ μὴ μεταλαμβάνοντες τῶν μυστηρίων λάβωσιν αὐτὸ παρὰ τοῦ ἱερέως πρὸς ἀγιασμόν· ἡγιασμένος γὰρ ἄρτος ἐστὶν τὸ ἀντίδωρον, καὶ διὰ τί ἐπροσφέρθη πρὸς τὸν Θεόν, καὶ μάλιστα διὰ τί τύπον ἐπέχει τῆς κοιτίας τῆς Θεοτόκου, κατὰ τὸν ἅγιον Γερμανόν. Ὡσπερ γὰρ ἐξ ἐκείνης ἐξῆλθε μετὰ σώματος ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ, οὕτως ἐκ τῆς προσφορᾶς τῆς ἀντίδωρον γινομένης ἐκβάλλεται ὁ μέλλων μυστικῶς ἱεουργηθῆναι ἄμνός... Ὅθεν οἱ χριστιανοὶ πρέπει ἕως τέλους τῆς θείας λειτουργίας νὰ μένουν διὰ νὰ λάβουν τὸν ἐκ τοῦ ἀντιδώρου ἀγιασμόν». Σημαντικὲς παράλληλες θέσεις, σχετικὲς μὲ τὸ ἀντίδωρο, τίς ὁποῖες ἐγνώριζε ὅπωςδὴποτε ὁ ἅγιος Νικόδημος, βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. Ρ' PG 155, 301D-304A*: «ἡγιασμένος ἄρτος ἐστὶ» (301D). «Τὰ μυστήρια γὰρ ἐκεῖνά εἰσι· τοῦτο δὲ (τὸ ἀντίδωρο δηλ.) ἀγιασμοῦ μεταδοτικὸν μόνον» (304A).

τῶν «μετανοούντων». Ὁ κανόνας προϋποθέτει τὴ μετοχὴ ὄλων τῶν πιστῶν στὴ θεία κοινωνία, τὴν προστάζει καὶ τὴν ἀπαιτεῖ. Συνεπῶς ὀρίζει νὰ θεωρεῖται αὐτὸς ποὺ ἀποχωρεῖ ἢ δὲν μεταλαμβάνει ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κανονιζομένους μὲ ἀκοινωνησία μετανοοῦντες.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτη Σύνοδος, ἡ ὁποία συνεκλήθη στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὰ ἔτη 691-692 καὶ τῆς ὁποίας οἱ κανόνες θεωροῦνται ὅτι ἀποσώζουν τὶς ἀκατάγραφες ἀποφάσεις τῆς Ε' καὶ τῆς Σ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου³⁵, ἐξ ἄλλης ὁδοῦ ἀναφέρεται στὸ ἐξεταζόμενο ζήτημα, μὲ τὸν ξς' κανόνα τῆς. «Ἀπὸ τῆς ἀγίας ἀναστασίμου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἡμέρας, μέχρι τῆς καινῆς Κυριακῆς, τὴν ὄλην ἑβδομάδα ἐν ταῖς ἀγίαις Ἐκκλησίαις σχολάζειν δεῖ ἀπαρλείπτως τοὺς πιστοὺς ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς³⁶, εὐφραινομένους ἐν Χριστῷ καὶ ἑορτάζοντας καὶ τῇ τῶν θείων Γραφῶν ἀναγνώσει προσέχοντας καὶ τῶν ἀγίων μυστηρίων κατατρύφοντας...»³⁷.

Ὁ κανόνας ἀπαιτεῖ καὶ προτρέπει τὴν «κατατρύφηση», δηλαδὴ τὴν συνεχῆ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ παρουσία, τῶν πιστῶν στὸν ναὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴ Διακαινίσιμο Ἑβδομάδα, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν καθημερινὴ μετοχὴ στὴ θεία εὐχαριστία καὶ τὸν ἀγιασμό τῆς. Κατὰ χρονικὴ ἐξάιρεση καὶ λειτουργικὴ ἔξαρση τῆς ἀναστασίμου Διακαινησίμου, ὁ κανόνας ἀπαιτεῖ τὴν καθημερινὴ μετάληψη, γιὰ καὶ καθημερινὰ τελεῖται ἢ πασχάλια ἀνάμνηση τῆς θείας λειτουργίας. Ὅμως καὶ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ χρόνου ἀνιχνεύουμε τὴν ἀγαθὴ συνήθεια τῶν πιστῶν νὰ κοινωνοῦν τουλάχιστον κάθε Σάββατο καὶ Κυριακῆ, «διὰ τὸ ἐν αὐταῖς τὴν πνευματικὴν θυσίαν ἀναφέρεσθαι τῷ Κυρίῳ»³⁸.

---

35. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 52-53. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 215-217. Ἐπίσης βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, ὅπ.π., σ. 248 σημείωση. ΒΛΑΣΙΟΥ ΦΕΙΔΑ, ὅπ.π., σσ. 750-763. ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 272-273. Ἔκδοση 21983, σ. 269.

36. Πρβλ. *Κολασ.* γ' 16. *Ἐφες.* ε' 19.

37. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 279.

38. Ὅπ.π., σ. 672, ὅπου ὁ ιγ' κανὼν τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, στὸν ὁποῖο γίνεται λόγος περὶ ἐγκρατείας τῶν συζύγων καὶ ἀποχῆς ἐκ τῆς μίξεως, πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς μετοχῆς στὴν κοινωνία ἐξάπαντος κατὰ τὸ Σάββατο καὶ τὴν Κυριακῆ. Βλ. ἐπίσης ὅπ.π., σσ. 668-669. Καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλή-*

Σημαντική, τέλος, θεωρούμε και την γ' έρωταπόκριση τών κανόνων του Τιμοθέου 'Αλεξανδρείας³⁹, στην όποία αποτυπώνεται ή πράξη τής 'Εκκλησίας κατά τον δ' αιώνα ή σχετική με την εύχαριστιακή συμμετοχή. «'Ερώτησις γ'. 'Εάν πιστός τις ών δαιμονίζεται, όφείλει μεταλαμβάνειν τών άγιών μυστηρίων ή ού; 'Απόκρισις· 'Εάν μη έξαγορεύη τò μυστήριον, μήτε άλλως πως βλασφημη, μεταλαμβανέτω μη μέντοι καθ' έκάστην· άρχεϊ γάρ αύτῶ κατά Κυριακήν μόνον».

'Η μαρτυρία είναι καταλυτική. De jure και de facto οί πιστοί και δύνανται και καλούνται νά κοινωνοῦν «καθ' έκάστην» ή τουλάχιστον κάθε φορά πού τελεΐται θεία λειτουργία στην όποία και παρίστανται⁴⁰. Και ένῶ οί έκτός έπιτιμίου εύρισκόμενοι πιστοί ζοῦν με άδιάλειπτη, συνεχή και σχεδόν καθημερινή εύχαριστιακή συμμετοχή, οί πειραζόμενοι πνευματικά και δαιμονιώντες άδελφοί τής συνάξεως δέν αποκλείονται από τή θεραπευτική χάρη του μυστηρίου, αλλά δέχονται τή φιλόανθρωπη άγάπη τής 'Εκκλησίας και κοινωνοῦν μόνο τήν Κυριακή.

3) Τά λειτουργικά κείμενα.

'Η θεία λειτουργία, όνομαζόμενη κατ' έξαιρετο τρόπο Κοινωνία και Σύναξη⁴¹, ύποδηλώνει ότι σκοπός της είναι ή επί τò αύτò προσκαρ-

---

φειας (είσαγωγή – κείμενον άνέκδοτον - σχόλια ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), έκδ. Τήνος, 'Αθήναι χ.χ., σσ. 38-39. 'Ιδιαίτερα για τή συνεχή μετάληψη τής Διακαινησίμου βλ. τή θέση του Νεοφύτου στη σ. 94.

39. Βλ. Πηδάλιον, σ. 667. 'Ο Νικόδημος 'Αγιορείτης, ό.π., σ. 667-668, ύποσημ. 3, καταγράφει τὰ έξής άξιοσημείωτα: Σύμφωνα με τον άββα Κασσιανό «ή άγία κοινωνία έδίδετο εις τούς δαιμονιζόμενους και δέν έμποδίσθη ποτέ αύτη από αυτούς παρά τών παλαιών γερόντων, και ... δέν δίδεται εις τροφήν του δαίμονος τὰ άγια, αλλά μάλλον προς καθαρισμόν τής ψυχής και του σώματος και εις κατάφλεξιν του πονηροῦ πνεύματος του έγκαθημένου εις τὰ μέλη του σώματος του ανθρώπου· και ..., αν έμποδίζωμεν τήν κοινωνίαν από τούς δαιμονιζόμενους, δίδομεν άδειαν εις τον δαίμονα συχνότερα και βαρύτερα νά τούς ένεργή, ως στερουμένους τής έκ τής θείας κοινωνίας διδομένης του Θεου βοηθείας». Βλ. και ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ό.π., σ. 38. Πρβλ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 61.

40. Πρβλ. στο Πηδάλιον τον θ' άποστολικό, ό.π., σ. 11.

41. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περί τής συνεχοῦς μεταλήφειας*, ό.π., σ. 49.

τέρηση⁴² στὸν ἀγιασμό τῶν μυστηρίων. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν δυνατὸν τὰ σεβάσματα κείμενά της, οἱ εὐχές, οἱ ἐκφωνήσεις, οἱ τυπικὲς διατάξεις καὶ ἱεροπραξίες της νὰ μὴ ἔκαναν σαφὴ ἀναφορὰ στὸ ἐξεταζόμενο θέμα. Πληθωρικὰ ἀνιχνεύονται προϋποθέσεις, προσταγές, προτροπές καὶ ἀναφορές στὴ συχνότητα τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, ἀφοῦ αὐτὴ ἦταν καὶ δέον νὰ εἶναι ζυμωμένη μὲ τὴν καθημερινότητα τῆς Χριστοκεντρικῆς Θεανθρώπινης ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ τῆς ἀένναης λειτουργικῆς βιώσεως τῆς ἑνώσεώς τους μὲ τὸν Χριστὸ «ἐν τῇ μετουσίᾳ τοῦ παναγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος»⁴³ αὐτοῦ καὶ «διὰ τῆς μεθέξεως τῶν ἀγίων αὐτοῦ μυστηρίων»⁴⁴.

α. Ἡ θεία λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

Στὴ β' εὐχὴ τῶν πιστῶν⁴⁵ ὁ ἱερέας εὐχεται ὑπὲρ τῶν «συνευχομένων αὐτῶ» συλλειτουργούντων τυχὸν κληρικῶν, ἀλλ' ἐξαιρέτως ὑπὲρ τῶν παρόντων στὸν ναὸ καὶ στὴ σύναξη λαϊκῶν· «Δὸς αὐτοῖς πάντοτε ... ἀνενόχως καὶ ἀκατακρίτως μετέχειν τῶν ἀγίων σου μυστηρίων ...». Ἡ εὐχὴ αὐτὴ, ὅπως εἶναι φανερό, ὑπονοεῖ τὴ συνεχῆ συμμετοχὴ τῶν πι-

---

42. Πρβλ. *Πράξ.* β' 46.

43. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 3], Θεσσαλονίκη 1977, σ. 63: «Εὐχὴ ἐν τῷ διακονικῷ».

44. Ὁπ.π., σ. 64: «Εὐχὴ ἀπολυτικὴ». Γιὰ τὸ ὅτι σκοπὸς τῆς θείας λειτουργίας εἶναι ἡ μέθεξις τῶν ἀγίων μυστηρίων βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 68: «Τί δὲ ἐροῦσι (ἐννοεῖται οἱ ἀντίμαχοι τῆς περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως διδασκαλίας) πρὸς τὰ τοῦ θείου Ἰακώβου καὶ Χρυσοστόμου, λεγόντων ἐν τῇ ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ εὐθὺς μετὰ τὸν ἀγιασμόν τῶν θείων δώρων· ὥστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν φυγῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν κλπ. καὶ πρὸ τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ἰκετεύοντος τοῦ θείου Χρυσοστόμου ταῦτα· καταξίωσον ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων σου καὶ φρικτῶν μυστηρίων ταύτης τῆς ἱερᾶς καὶ πνευματικῆς τραπέζης ... οὐχὶ αὐτὰ ταῦτα καὶ ὁ Μέγας φησὶ Βασιλεῖος ἐν τῇ καθ' ἑαυτὸν λειτουργίᾳ; καταξίωσον, γάρ φησιν, ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ἀχράντων σου τούτων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν· οὐχὶ καὶ αἱ κοιναὶ περὶ τῆς ἱερᾶς μεταλήψεως εὐχαὶ Βασιλείου τε καὶ Χρυσοστόμου τοῦτ' αὐτὸ βοῶσι; (τὴν γὰρ Μάρκου τε καὶ Πέτρου τῶν ἀποστόλων λειτουργίαν, τὰ αὐτὰ καὶ αὐτὰς εὐχομένας, παρίημι)».

45. Βλ. δίστηλη ἔκδοσι Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Βυζαντιναὶ θ. λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 12], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 29.

στῶν λαϊκῶν σὰ ἅγια μυστήρια, πράγμα πὸ δηλοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἐνεστῶτα τοῦ ἀπαρεμφάτου μετέχειν καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίρρημα πάντοτε.

Στὸν *χερουβικό ὕμνο*⁴⁶ οἱ χοροὶ καὶ οἱ πιστοὶ φάλλουν· «Ὡς τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι». Ἀπὸ τὸν ἀρχαιότατο αὐτὸ λειτουργικό ὕμνο καταφαίνεται ὁ πόθος καὶ καταγράφεται ἡ προσδοκία τῶν μυσταγωγουμένων πιστῶν, γιὰ τὴ μετοχή τους στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὑποδοχὴ στὴ λειτουργούμενη ὑπαρξή τους τῶν ἁγιασμάτων τοῦ βασιλέως Χριστοῦ.

Στὴ διήγηση ἀπὸ τὸ λειτουργικό κείμενο τῆς κατὰ τὸν μυστικὸ δεῖπνο συστάσεως τοῦ μυστηρίου, ὅταν ἀναφέρεται στὸ ἅγιο ποτήριο, ὁ λειτουργὸς ἐκφωνεῖ· «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν»⁴⁷. Ὁ Κύριος προσκαλεῖ πάντας νὰ πίνουν ἀπὸ τὸ ἅγιο ποτήριο. Καὶ τὸ πάντες βέβαια δὲν σημαίνει μόνο τοὺς ἀποστόλους καὶ μεταγενέστερα τοὺς κληρικούς. Τὸ αἷμα τῆς καινῆς διαθήκης τὸ ἐξιλαστήριο ἐξεχύθη «ὑπὲρ ὑμῶν» (δηλαδὴ γιὰ τοὺς μαθητὲς καὶ ἀποστόλους) «καὶ πολλῶν» (καὶ ὅλους δηλαδὴ τοὺς πιστοὺς). Ἡ Ἐκκλησία δὲ μεταδίδει τὴν κοινωνία στοὺς προσερχόμενους πιστοὺς τῆς, κληρικούς καὶ λαϊκοὺς, μὲ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου· «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν». Οἱ λειτουργικὲς ἐκφωνήσεις λοιπὸν τῶν ἱδρυτικῶν τοῦ μυστηρίου Κυριακῶν λόγων («Λάβετε, φάγετε...» καὶ «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...») ἀποτελοῦν πρόσκληση διαχρονικὴ πρὸς ὅλους τοὺς παρόντες λειτουργούμενους πιστοὺς νὰ συμμετάσχουν· καὶ μάλιστα αὐτὴ ἡ πρόσκληση μεγαλοφώνως, «σχαλαίως» καὶ λαμπρῶς ἐκφωνεῖται ἀπὸ τὸν λειτουργό.

Καὶ ἀμέσως μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων, ὁ ἱερέας συνεχίζει τὴν ἀνάγνωση τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς λέγοντας· «Ὡστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ, μὴ εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα»⁴⁸. Σκοπὸς τοῦ

---

46. Ὁπ.π., σ. 31.

47. Ὁπ.π., σ. 47. Πρβλ. *Ματθ.* κς' 26-29 καὶ ἄ.

48. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 49.

καθαγιασμοῦ εἶναι ὄχι κάποια τυπική ἐπανάληψη τελετουργικῆς ὑποχρέωσης ἢ κάποια διεκπεραίωση νεκρωτικῆς γιὰ τὴ λατρεία συνήθειας, ἀλλὰ ἡ μετοχή τῶν πιστῶν στὴν εὐχαριστία. Τίς δὲ περιγραφόμενες ἀπὸ τὴν εὐχὴ εὐεργεσίες τοῦ καθαγιασμοῦ οἰκειοποιοῦνται οἱ πιστοὶ διὰ τῆς μεταλήψεως. Ἀλλὰ καὶ στὴν εὐχὴ πρὸ τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς⁴⁹ γίνεται μνεΐα τῆς μεταλήψεως: «...καταξίωσον ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων σου καὶ φρικτῶν μυστηρίων ταύτης τῆς ἱερᾶς καὶ πνευματικῆς τραπέζης...». Εἶναι ἐμφανὲς στὴν εὐχὴ αὐτὴ καὶ καθαρῶς ὑπονοεῖται ὅτι ὅλοι οἱ παρόντες πιστοὶ θὰ μεταλάβουν καὶ θὰ μετάσχουν στὴν ἱερὴ καὶ πνευματικὴ ζωοτροφία τῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου, μὲ σκοπὸ τὴν ἀγιαστικὴ μετουσία τῆς χάριτος τοῦ ὑπερτίμου μυστηρίου.

Ἡ θέση τοῦ «Πάτερ ἡμῶν», σχεδὸν ἀμέσως πρὸ τῆς μετοχῆς στὸ μυστήριον⁵⁰, δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ «ἐπιουσίου ἄρτου»⁵¹ ποῦ ἀναφέρεται στὰ αἰτήματα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ὡς τοῦ ἄρτου τῆς ζωῆς τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνοντος⁵², τὸν ὁποῖο πρόκειται νὰ μεταλάβουν οἱ πιστοί. Τὸ «Πάτερ ἡμῶν» εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ προσευχὴ τῶν τελείων βεβαπτισμένων πιστῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ἀναγεννήθηκαν⁵³ καὶ υἱοθετήθηκαν⁵⁴ διὰ τοῦ βαπτίσματος, μποροῦν νὰ κράζουν

---

49. Ὁπ.π., σ. 60.

50. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου*, ὅπ.π., σσ. 22-23. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ καθ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ: «Εὐθὺς μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς ἀναφορᾶς ἄρχεται ἡ προπαρασκευὴ διὰ τὴν θείαν κοινωνίαν, περιλαμβάνουσα τὴν Κυριακὴν Προσευχὴν μετὰ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ κατακλειούσης αὐτὴν εὐχῆς (ἐμβολισμός), εὐχὴν κεφαλοκλισίας καὶ τὴν εὐχὴν τῆς ὑψώσεως τοῦ ἁγίου ἄρτου. Κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς κοπτικῆς καὶ αἰθιοπικῆς λειτουργίας διατηρουμένην ἀρχαίαν αἰγυπτιακὴν λειτουργικὴν πράξιν ἢ κλάσις τοῦ ἄρτου ἐγένετο πρὸ τοῦ “Πάτερ ἡμῶν”. Εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Μάρκου, ἐπηρεασθεῖσαν καὶ ἐν τούτῳ ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας, ἡ Κυριακὴ Προσευχὴ ἐτέθη πρὸ τῆς κλάσεως».

51. *Ματθ.* ζ' 11.

52. Πρβλ. *Ἰωάν.* ζ' 51. Περὶ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς βλ. ἀλλαχοῦ τῆς παρούσης ἐργασίας τίς παρατιθέμενες πατερικὲς θέσεις καὶ τὴν ἐπεξεργασία τους ἀπὸ τοὺς Κολυβάδες.

53. Βλ. Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση», στὸ *Λειτουργικὲς μελέτες* I, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 37-51.

54. Βλ. Ι. ΓΑΛΑΝΗ, *Υἱοθεσία. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου παρὰ Παύλῳ...* (διδασκαρικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη 1977.

προσευχητικά «Ἄββᾶ, ὁ Πατήρ»⁵⁵ πρὸς τὸν Θεὸ Πατέρα. Τώρα λοιπὸν ὅλοι οἱ παρόντες, βεβαπτισμένοι καὶ μυσταγωγημένοι πάντες, ζητοῦν ἀπὸ τὸν ἐπουράνιο Πατέρα τους τὸν ἄρτο τῆς ζωῆς *σήμερον*, διὰ τῆς θείας κοινωνίας, διὰ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, τοῦ σκοποῦ τῆς συνάξεως.

Ἀκολούθως, στὴν εὐχὴ πρὸ τῆς ὑψώσεως τοῦ ἁγίου ἄρτου, ὁ ἱερεὺς ἰκετεύει· «...καὶ καταξίωσον τῇ κραταιᾷ σου χειρὶ μεταδοῦναι ἡμῖν τοῦ ἀχράντου σώματός σου καὶ τοῦ τιμίου αἵματος, καὶ δι' ἡμῶν παντὶ τῷ λαῷ»⁵⁶. Σαφέστατα καὶ ἡ εὐχὴ αὐτὴ ὑπονοεῖ ὅτι ὅλος ὁ λαὸς θὰ μεταλάβει. Ἐνῶ δὲ μετὰ τὴν ὑψωση μελιζοῦ ὁ ἱερεὺς τὸν ἅγιο ἄρτο, λέγει· «Μελίζεται ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος, ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἀγιάζων»⁵⁷. Ὁ ἄμνος Χριστὸς εἶναι πάντοτε, δηλαδὴ συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως, ἐσθιόμενος, χωρὶς νὰ δαπανᾶται ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ δαπανᾶ τὸν πόθο τῶν προσερχομένων. Ἡ δωρεοδοσία δὲ τοῦ ἁγιασμοῦ πνευματικούς παραλήπτες ἔχει μόνο τοὺς ταπεινῶς, καθαρῶς καὶ ἀξίως (ἀφοῦ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ κατάσταση τῶν συγκροτούντων τὴ συνάξη πιστῶν) μετέχοντες στὴν κοινωνία τοῦ διαμεριζόμενου ἁγιασμένου ἁμνοῦ.

Ἡ προσκλητικὴ–προτρεπτικὴ προσταγὴ τοῦ διακόνου (ἢ τοῦ ἱερέα) «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε»⁵⁸ (κατὰ-λοιπο ἀρχαίας περιστατικῆς προτρεπτικῆς–διδασκτικῆς προσλαλιᾶς⁵⁹, ποῦ ἐνσωματώθηκε στὸ κείμενο τῆς λειτουργίας), ἡ ὁποία ἐκφωνεῖται κατέναντι τοῦ λαοῦ κάθε φορὰ ποῦ ἐπιτελεῖται ἡ μυσταγωγία, ἀπευθύνεται, χωρὶς διάκριση⁶⁰, σὲ ὅλους τοὺς παρόντες λαϊκοὺς καὶ ὑπονοεῖ τὴν προσέλευση ὅλων (τῶν μὴ ἐμποδιζομένων) στὴν εὐχαριστία.

55. Ρωμ. η' 15. Γαλ. δ' 6.

56. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Βυζαντινὰ θ. λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ὅπ.π., σ. 63.

57. Ὅπ.π., σ. 64.

58. Ὅπ.π., σ. 65.

59. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ὀμιλητικὴ, Θεσσαλονίκη 1998*, σ. 147.

60. Πρβλ. τὴ συναπτὴ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων· «Εὕξασθε, οἱ κατηχοῦμενοι...», «Οἱ πιστοὶ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων δεηθῶμεν», «Οἱ κατηχοῦμενοι, τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνετε», ὡς παράδειγμα. Ὅταν τὸ λειτουργικὸ πρόσταγμα ἀπευθύνεται σὲ

Ἀμέσως δὲ μετὰ τὴν μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων, φάλλει ὁ λαὸς (ἢ ὁ χορὸς ἐκ μέρους ὄλου τοῦ λαοῦ)· «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον...»⁶¹. Εἶναι ἐμφανὲς ἀπὸ τὴν φαινόμωσιν τοῦ νικητικοῦ-εὐχαριστηρίου αὐτοῦ ὕμνου ὅτι πάντες πρὶν ἀπὸ λίγο κοινωνήσαν. Μόνον ἐκεῖνοι ποὺ μετέλαβαν τῶν τιμίων δώρων ἔχουν μεθέξει στὸν ἀληθῆ φωτισμὸ τῆς θεογνωσίας καὶ ἔχουν λάβει τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Ἐὰν τὸ τροπᾶριον ὑπονοοῦσε γενικὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ τὴν σφραγίδα τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸ χρίσμα (ὅπως π.χ. τὰ τροπᾶρια τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς), ἡ θέση του σὲ αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς θείας λειτουργίας θὰ ἦταν ἄνευ σημασίας.

Μετὰ τὴν ἀκολουθοῦσα ἐκφώνηση «Πάντοτε, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων», φάλλεται παραδοσιακὰ (δυστυχῶς ὅμως ὄχι ἀκόμη παντοῦ) καὶ ἕτερο τροπᾶριον εὐχαριστίας τοῦ λαοῦ· «Πληρωθήτω τὸ στόμα ἡμῶν αἰνέσεως, Κύριε, ὅπως ἂν ὑμνήσωμεν τὴν δόξαν σου, ὅτι ἠξίωσας ἡμᾶς τῶν ἁγίων σου μετασχεῖν μυστηρίων· τήρησον ἡμᾶς ἐν τῷ σῶ ἁγιασμῷ, ὅλην τὴν ἡμέραν μελετῶντας τὴν δικαιοσύνην σου. Ἀλληλούϊα»⁶². Τὸ τροπᾶριον αὐτό, ποὺ φάλλεται ἀνυπερθέτως στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ στὶς σλαβόφωνες ἐκκλησίες, σαφέστατα μαρτυρεῖ ὅτι ὅλος ὁ παρευρισκόμενος λαὸς μετέσχε καὶ σήμερον τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ «τὸ στόμα του ἐπληρώθη» εὐχαριστιακῆς αἰνέσεως καὶ δοξολογικῆς ὕμνωδίας.

Ἡ ἐσχάτη εὐχαριστία τῆς λειτουργίας κλείεται μὲ τὴν σχετικὴ διακονικὴ συναπτὴ-προτροπὴ· «Ὁρθοί. Μεταλαβόντες τῶν... τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, ἀξίως εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ»⁶³. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ καλούμενοι ἀπὸ τὸν διάκονο νὰ εἶναι ὀρθοὶ γιὰ νὰ ἀναπέμψουν τὴν εὐχα-

---

ἓνα μέρος μόνον τῶν παρισταμένων, αὐτοὶ ὀνοματίζονται καὶ ὑποδεικνύονται μὲ ἰδιαίτερη προσφώνηση. Στὴν πρόσκληση τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς περιλαμβάνεται χωρὶς ἐξαιρέση ὀλόκληρη ἢ συναξή. Περὶ τῶν διακονικῶν παρακελεύσεων καὶ προσταγμάτων βλ. περισσότερα τοῦ Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999.

61. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Βυζαντιναὶ θ. λειτουργίαι Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ὅπ.π., σ. 65.

62. Ὅπ.π.

63. Ὅπ.π., σσ. 65-66.

ριστία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς παρόντες καὶ μεταλαβόντες πιστοὺς τῆς συνάξεως, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται καὶ ἡ εὐχὴ τῆς εὐχαριστίας· «Εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι καὶ τῇ παρουσίᾳ ἡμέρα κατηξίωσας ἡμᾶς τῶν ἐπουρανίων σου καὶ ἀθανάτων μυστηρίων»⁶⁴. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ περιγράφει ἐπιβεβαιωτικὰ ἓνα ἐξυπακουόμενο λειτουργικὸ γεγονός· ὄλος ὁ λαός, κατὰ τὸ δέον, καταξιώθηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ κοινωνήσῃ «καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν ἡμέραν». Ὁ ἱερέας εὐχαριστεῖ, γιὰ τὴ μετάληψη, ἐκ μέρους ὄλων τῶν παρόντων καὶ ὄχι μόνο γιὰ μερικοὺς ἢ ἐλάχιστους ἢ καί, τὸ τελείως παράδοξο, γιὰ κανέναν ἀπὸ αὐτούς.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν καταληκτικὰ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θεία λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ὄχι μόνο ὑπονοεῖ ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ τὸ παραδοσιακὸ καὶ ἀρχαῖο τῆς Ἐκκλησίας αἶτημα, κατὰ τὸ ὁποῖο ὅλοι οἱ πιστοὶ ποὺ παραμένουν μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ συνεύχονται μὲ ἐνόητα καὶ ὁμόνοια καὶ συνομολογοῦν τὸ σύμβολο τῆς πίστεως («τὸ ἅγιον μᾶθημα»⁶⁵) ἀπαραιτήτως συμμετέχουν στὴν εὐχαριστιακὴ Τράπεζα. Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ καὶ τὸν κύριο καὶ πρωταρχικὸ σκοπὸ τῆς τελείσεώς της.

β. Ἡ θεία λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀναλυθέντα τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἰσχύουν ἀπαράλλακτα καὶ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Στις διαφορετικὲς εὐχὲς τῆς λειτουργίας ποὺ θὰ ἐξετάσουμε⁶⁶ παρατηροῦνται ἔννοιες παρόμοιες πρὸς ἐκεῖνες τῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, ποὺ ἀφοροῦν στὸ θέμα τῆς συνεχοῦς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς.

Στὸ κέντρο τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, ἀμέσως μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν δώρων, ὁ ἱερέας εὐχεται νὰ ἐνώσει ὁ Θεὸς «ἡμᾶς πάντας, τοὺς ἐκ

64. Ὁπ.π., σ. 66.

65. Βλ. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητρ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεῖα ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 62.

66. Οἱ παραπομπὲς στὴ δίστηλη ἔκδοση κειμενικοῦ παραλληλισμοῦ τοῦ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Βυζαντιναὶ θ. λειτουργίαι Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ὅπ.π., Θεσσαλονίκη 1978.

τοῦ ἑνὸς ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου μετέχοντας ... εἰς ἑνὸς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν»⁶⁷ καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέψει «μηδὲνα ἡμῶν» νὰ μετάσχει τῆς κοινωνίας «εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα»⁶⁸. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ «ἡμᾶς πάντας» καὶ τὸ «μηδὲνα ἡμῶν» ἀναφέρονται σὲ ὅλο τὸν μετέχοντα στὴ λειτουργία λαό. Ὁ σκοπὸς λοιπὸν τοῦ καθαγιασμοῦ εἶναι ἡ μετάληψη τῶν θεωτικῶν μυστηρίων ἀπὸ ὅλους τοὺς πιστοὺς, γιὰ νὰ ἐνωθῶν μὲ τὸν Θεὸ καὶ μεταξύ τους⁶⁹.

Στὴν εὐχὴ ἐπίσης πρὸ τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ὁ ἱερέας εὐχεται· «Σὺ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τὰ δῶρα ταῦτα, καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος καὶ διδάξον ἐπιτελεῖν ἀγιωσύνην ἐν φόβῳ σου· ἵνα, ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, ὑποδεχόμενοι τὴν μερίδα τῶν ἁγιασμάτων σου, ἐνωθῶμεν τῷ ἁγίῳ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Χριστοῦ σου»⁷⁰. Ἡ ἀντωνυμία «ἡμᾶς» προδήλως ἀναφέρεται σὲ ὅλους τοὺς παρόντες πιστοὺς τοὺς «ὑποδεχομένους τὴν μερίδα τῶν ἁγιασμάτων» τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκολουθοῦσα φράση «...δὸς ἡμῖν μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμῶν ἀναπνοῆς ἀξίως ὑποδέχεσθαι τὴν μερίδα τῶν ἁγιασμάτων σου...»⁷¹ ὑπονοεῖ προφανῶς τὴν συνεχή καὶ ἐπαναλαμβανόμενη συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὰ ἅγια μυστήρια.

Στὴν εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας, πρὸ τῆς ὑψώσεως, γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ στοὺς ὑποκλίνοντες τὶς κεφαλὰς καὶ προετοιμαζόμενους γιὰ τὴν μετάληψη· «Ὁ Θεός, ... τοὺς ὑποκεκλικότας σοι τὰς ἑαυτῶν κεφαλὰς εὐλόγησον, ἁγιάσον ... καὶ καταξίωσον ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ἀχράντων σου τούτων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων»⁷². Ἐπειδὴ ὅλο τὸ πλήρωμα κλίνει τὴν κεφαλὴ καὶ δέχεται τὴν εὐλογία τῆς ἄξιως προετοιμασίας κατὰ τὴ στιγμὴ αὐτή, ἡ εὐχὴ ἀξιώνει ὅλοι ὅσοι παρέμειναν στὸν ναὸ νὰ εἶναι ἄξιοι καὶ νὰ κοινωνήσουν.

---

67. Ὅπ.π., σ. 49.

68. Ὅπ.π.

69. Πρβλ. Ἰωάν. ιζ' 20-23, ὅπου ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τῆς ἀρχιερατικῆς προσευχῆς τοῦ Κυρίου, στὸ τέλος τοῦ μυστικοῦ δείπνου.

70. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 60.

71. Ὅπ.π., σ. 61.

72. Ὅπ.π., σ. 62.

Στήν εὐχή «μετὰ τὸ πάντας μεταλαβεῖν»⁷³, τὴν εὐχαριστία δηλαδή τῆς κοινωνημένης («πάντας») συνάξεως, ὁ ἱερέας ἀναγινώσκει τὰ εὐχαριστήρια ἐκ μέρους ὅλων τῶν πιστῶν. «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἁγίων, ἀχράντων, ἀθανάτων καὶ ἐπουρανίων σου μυστηρίων, ἃ ἔδωκας ἡμῖν...». Ἐννοεῖται προδήλως ὅτι ὅλοι οἱ παρόντες πιστοὶ ἔχουν μεταλάβει, ἔχουν λάβει στήν ψυχοσωματικὴ τους ὑπαρξὴ τὴν δωρεοδοσίαν τοῦ ἁγιασμοῦ διὰ τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγίων μυστηρίων.

Ἡ ὀπισθάμβωνος εὐχή⁷⁴ ποὺ ἀκολουθεῖ μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ Κύριος εἶναι ὁ «κοινωνοὺς ἡμᾶς ἀναδείξας τῶν ἀρρήτων καὶ ἐπουρανίων καὶ φρικτῶν αὐτοῦ μυστηρίων, τοῦ ἁγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος» του. Στὴ συνέχεια ἡ εὐχή ὀρίζει σὲ ποιὸς ἀναφέρεται τὸ «ἡμᾶς» ποὺ ἀνέδειξε ὁ Κύριος «κοινωνοὺς»: «τήρησον ἡμᾶς τοὺς δούλους σου, τοὺς διακόνους καὶ τοὺς πιστοὺς ἡμῶν βασιλεῖς καὶ τὸν φιλόχριστον στρατὸν καὶ τὸν περιεστῶτα λαὸν ἐν τῷ σῶ ἁγιασμῷ». Δηλαδή τὸ «ἡμεῖς», οἱ «κοινωνοί», οἱ «ἐν τῷ ἁγιασμῷ», τὸ ἁγιασμένο καὶ κοινωνημένο «σῶμα τοῦ Χριστοῦ», ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅλο τὸν παρόντα κληρὸ καὶ λαό, καὶ μάλιστα τοὺς βασιλεῖς καὶ τὸν φιλόχριστο στρατό!

Μετὰ τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχή, ὁ ἱερέας ἀπέρχεται στὴν ἁγία πρόθεση, ὅπου ἔχουν ἤδη μεταφερθεῖ ὁ ἅγιος δίσκος καὶ τὸ ἅγιο ποτήριον, καὶ ἀναγινώσκει «τὴν εὐχὴν ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ»⁷⁵, στὴν ὁποία λέγει: «...ἐνεπλήσθημεν τῆς ἀτελευτήτου σου ζωῆς· ἀπηλάυσασμεν τῆς ἀκένωτου σου τρυφῆς...». Συμπερασματικὴ ἐπιβεβαιωτικὴ ἀναφορὰ προσευχῆς, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴ βίωση τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλοι οἱ πιστοὶ ἐκοινωνήσαν.

γ. Ἡ θεία λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων.

Πρωταρχικὴ αἰτία καὶ τελικὸς σκοπὸς ὑπάρξεως τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων Δώρων εἶναι ἡ συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὰ ἄχραντα μυστήρια, ὁ ἀδιάπτωτος πόθος σύγκρασης τῆς ζωῆς τους μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐνοπιὸς ἀγαπητικὴ ἐν μυ-

73. Ὁπ.π., σ. 66.

74. Ὁπ.π., σ. 67-69.

75. Ὁπ.π., σ. 69-70.

στηρίω κοινωνία τους, ή άσίγαστη πνευματική πείνα και δίψα τής καθάρσεως, του φωτισμού και τής θεώσεως, του άγιασμού και δοξασμού τής ύπάρξεώς τους.

Κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή ή τελεία θεία λειτουργία, λόγω του χαρμόσунου χαρακτήρα της, άφου εΐναι πασχάλια ανάμνηση⁷⁶, τελείται μόνο κατά τις μη νήστιμες ήμέρες, τὸ Σάββατο και τήν Κυριακή. Για να μην στεροῦνται ὅμως οί πιστοί τήν ενίσχυση τής άγιαστικῆς χάριτος του μυστηρίου στην πνευματική πορεία του άγωνιστικού σταδίου τής μείζονος περιόδου των νηστειών, τελείται ή θεία λειτουργία των Προηγιασμένων Δώρων τουλάχιστον κάθε Τετάρτη και Παρασκευή, αλλά και σε γιορτές έορταζομένων άγίων, όταν συμπέσουν κατά τήν περίοδο αυτή σε ήμέρες που κωλύεται, λόγω του πενθικού της χαρακτήρα, ή επιτέλεση τελείας θείας λειτουργίας⁷⁷.

---

76. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Β', σ. 61. Βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 267-268, όπου μακρά ύποσημείωση περι τής Προηγιασμένης. Λέγει εκεί χαρακτηριστικά ο Νικόδημος: «'Επενόθη δὲ ἀπὸ τοὺς πατέρας ή προηγιασμένη, διὰ να γίνωνται μέτοχοι και εἰς τὰς νηστίμους ήμέρας τής ἀπὸ τῶν άγιων μυστηρίων ζωῆς οὐρανίου και χάριτος». Βλ. και ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τής συνεχῶς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 70.

77. Π.χ. ή έορτή των Τεσσαράκοντα άγιων μαρτύρων των εν Σεβαστεία, όταν ή 9η Μαρτίου δὲν συμπέσει με τὸ Σάββατο ή τήν Κυριακή. Παλαιότερα έτελεΐτο Προηγιασμένη καθ' ὅλες τις ήμέρες τής Μ. Τεσσαρακοστῆς, ὡστε οὔτε μία ήμέρα, αν ήταν δυνατόν, να μη άποστερηθοῦν οί πιστοί τής κοινωνίας. Βλ. σχετικὰ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 71-72 και 79. Βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Έπιτομή Έερῶν Κανόνων. Εύχαριστιακά Β'* (έπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), έκδ. «'Αστήρ», 'Αθήναι χ.χ., τ. Α', σσ. 126-127 και 128. Κατάλοιπο τής αρχαίας αυτής πράξεως εἶναι ή επιτέλεση, ακόμη και σήμερα, Προηγιασμένης κατά τήν Πέμπτη του Μεγάλου Κανόνος και συνεχόμενα κατά τή Μεγάλη Δευτέρα, Μεγάλη Τρίτη και Μεγάλη Τετάρτη, καθώς ή Μεγάλη Έβδομάδα εἶναι ή συντηρητικότερη λειτουργικά τής συντηρητικῆς ἤδη Μ. Τεσσαρακοστῆς, ὡς πρὸς τὰ αρχαίκα στοιχεία που διασώζουν.

Έπειδή κατά τή Μεγάλη Έβδομάδα ύπάρχει ή τελεία λειτουργία τής Μ. Πέμπτης, κατά τήν ὁποία οί περισσότεροι πιστοί μεταλαμβάνουν, συμπεραίνουμε ὅτι ή αίτία για τήν επιτέλεση τής θείας λειτουργίας των Προηγιασμένων Δώρων κατά τις τρεῖς πρώτες ήμέρες εἶναι ή ανάγκη να μεταλαμβάνουν οί πιστοί τὰ ζωοποιά μυστήρια καθ' έκάστην ήμέρα, κατά τὸ αρχαίο σεβάσμιο ἔθος τής Έκκλησίας, πλην μόνο τής Μ. Παρασκευῆς, ὅτε «ἀπαίρεται ἀπ' αὐτῶν ὁ Νυμφίος» (πρβλ. *Μάρχ.* β' 20). Βλ. ΙΑΚΩΒΟΥ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΥ, «Διατί δὲν τελείται θ. λειτουργία τῆ άγία και Μεγάλη Παρα-

Στήν β' εὐχή τῶν πιστῶν λοιπόν, πρὸ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, ὁ ἱερέας εὐχεται· «Δέσποτα ἄγιε, ὑπεράγαθε, δυσωποῦμέν σε τὸν ἐν ἐλέει πλούσιον ... ἀξίους ἡμᾶς ποιῆσαι τῆς ὑποδοχῆς τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ...» καὶ συνεχίζει· «Ἴδου γὰρ τὸ ἄχραντον αὐτοῦ σῶμα καὶ τὸ ζωοποιὸν αἷμα κατὰ τὴν παροῦσαν ὥραν εἰσπορευόμενα, τῇ μυστικῇ ταύτῃ προτίθεσθαι μέλλει τραπέζῃ ..., ὧν τὴν μετάληψιν ἀκατάκριτον ἡμῖν δώρησαι ...»⁷⁸. Εἶναι ἐμφανέστατο ὅτι ἡ εὐχή προοιμιάζει τὴν εἴσοδο τῶν ἁγιασμάτων καὶ προετοιμάζει τὴν εὐχαριστιακὴν σὲ αὐτὰ μετοχή, ἀφοῦ ἐξυπακούεται ὅτι κατὰ τὴν σεβάσμια συνήθεια τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας πάντες οἱ παρόντες πιστοὶ θὰ μεταλάβουν.

Στὴν εὐχή «μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ ἅγια ἐν τῇ ἀγία τραπέζῃ»⁷⁹ παρκαλεῖ ὁ ἱερέας· «... ἀγίασον πάντων ἡμῶν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα ἁγιασμῶ ἀναφαιρέτω... ἵνα ... τῶν θείων τούτων μεταλαμβάνοντες ἁγιασμάτων ... ἐνωθῶμεν τῷ Χριστῷ σου ...». Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο

σκευῆ...», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, περ. Β' 18 (1898), σσ. 99-102, ἂν καὶ ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι Προηγιασμένη ἐτελεῖτο ἀκόμη καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέρα. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριὴλ ΝΕ', Νς', ΝΖ', ΝΗ', ΝΘ'*. PG 155, 904A-912C. Βλ. καὶ τοὺς μθ' καὶ να' κανόνες τῆς τοπικῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας, στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Γ', Ἀθήνησι 1852 (ἀνατ. 1966), σσ. 216 καὶ 218 [=P.-P. IOANNOU, *Discipline générale antique (IVe-IXes.)*, τ. II, 2, *Les canons des synodes particuliers*, Ρώμη 1962, σσ. 150 καὶ 151], καθὼς καὶ τὸν νβ' τῆς Πενθέκτης, στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 427 [=P.-P. IOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-IXes.)*, τ. I, 1, *Les canons des conciles œcuméniques*, Ρώμη 1962, σ. 189]. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐρμηνεία τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, ὅπ.π., σσ. 427-428. Καὶ τὸ ἀπαντητικὸ κείμενο *Τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ, Δήλωσις πρὸς τὸν βασιλέα ὅτι ἡ τῶν προηγιασμένων μυσταγωγία ἀρχαιοπαράδοτος· καὶ πῶς ἡ ταύτης μυστικὴ τελεσιουργία γίνεται· καὶ διατὶ κεκώλυται ἐν τῇ ἀγία Τεσσαρακοστῇ τελεία γίνεσθαι*, στοῦ Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σ. 31-34. Βλ. καὶ Δ. ΜΩΡΑΪΤΗ, *Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων*, Θεσσαλονίκη 1955, σσ. 29-33. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Δ', Ἀθήνα 1994, σσ. 11-15. Γιὰ τὴν προηγιασμένη τῆς Μεγ. Παρασκευῆς, βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 336, σημ. 10. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 197.

78. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 8], Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 54-55.

79. Ὅπ.π., σσ. 57-58.

ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ νοήματος ὅτι ὅλοι οἱ παρόντες ἐξάπαντος θὰ μεταλάβουν τῶν Προηγιασμένων Δώρων. Παρόμοια ἐπιβεβαιωτική τῆς συνεχoῦς συμμετοχῆς στὴν θεία εὐχαριστία ἔννοια ἀνιχνεύεται καὶ εἶναι προφανῆς ἰδίως στὴν εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας· «... ἀξίωσον πάντας ἡμᾶς ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ζωοποιῶν σου τούτων μυστηρίων»⁸⁰.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐσχάτη εὐχαριστήριος εὐχὴ «μετὰ τὴν μετάληψιν»⁸¹ ὑπονοεῖ ὅτι ὅλοι οἱ παρόντες πιστοὶ ἔχουν κοινωνήσει. «Εὐχαριστοῦμέν σοι ... καὶ ἐπὶ τῇ μεταλήψει τοῦ ἀγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου ...» προσβλέπει δὲ πρὸς τὴν ἀκολουθοῦσα συνεχὴ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πιστῶν· «καὶ δὸς ἡμῖν μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμῶν ἀναπνοῆς ἐπαξίως μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων σου ...», καθὼς χρησιμοποιοεῖ τὸ ἐκφραστικὸ τῆς συνεχείας δυναμικὸ ἐνεστωτικὸ ἀπαρέμφατο μετέχειν.

δ. Οἱ ἄλλες ἀρχαῖες θεῖες λειτουργίες.

Μεγάλης σπουδαιότητος μαρτυρίες, γιὰ τὸ ἐξεταζόμενον ζήτημα τῆς συχνότητος μετοχῆς στὴν εὐχαριστία, ἀνιχνεύουμε πληθωρικὰ καὶ σὲ ἄλλα σημαντικὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι οἱ θεῖες λειτουργίες α) τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»⁸², β) τοῦ ἀποστόλου Μάρκου⁸³, γ) Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου⁸⁴, δ) Προηγιασμέ-

80. Ὅπ.π., σ. 59.

81. Ὅπ.π., σσ. 62-63.

82. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ θεία λειτουργία τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 13], Θεσσαλονίκη 1978. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεῖα ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 93-114. F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostoliques*, Paderborn 1905, σσ. 476-520 (= J. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques*, τ. III, SC 336, Παρίσι 1987). F. E. BRIGHTMAN, *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, *Eastern Liturgies*, Ὁξφόρδη 1896, σσ. 3-30. Ἐκδόσεις καὶ βιβλιογραφία περὶ αὐτῆς βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπ. Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Ἡ ἀναφορὰ τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντος*, Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 15-16.

83. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 3], Θεσσαλονίκη 1977. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 156-189. C. A. SWAINSON, *The Greek Liturgies chiefly from original authorities*, Cambridge 1884, σσ. 2-73. F. E. BRIGHTMAN, ὅπ.π., σσ. 113-143.

84. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου* [Κείμενα

νων δώρων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου⁸⁵ καὶ ε) τοῦ ἀποστόλου Πέτρου⁸⁶.

α) Στὰ ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων αἰτήματά της⁸⁷ ἡ λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ἐκφράζει τὴν ἔμπονη προσδοκία τῶν πιστῶν, ὥστε οἱ κατηχούμενοι τῆς Ἐκκλησίας νὰ τύχουν «ἀφέσεως τῶν πλημμελημάτων διὰ τῆς μυσήσεως». Ἡ ἄφεση ὅμως τῶν πλημμελημάτων, τὸ βάπτισμα καὶ τὸ χρίσμα, ὡς προϋποτιθέμενα μυστήρια τῆς ἐν Χριστῷ ἀναγεννήσεως, δὲν εἶναι ὁ τελικὸς σκοπός. Αὐτός, ὅπως σαφέστατα περιγράφεται ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν αἰτήσεων τῆς λειτουργίας, εἶναι νὰ «ἀξιωθῶσι τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ τῆς μετὰ τῶν ἁγίων διαμονῆς». Τοῦτο δὲ γίνεται εὐκολότερα κατανοητὸ ἀπὸ τὴν εὐχετικὴ ἐπεξεργασία⁸⁸ τῶν αἰτήσεων αὐτῶν προσευχῆς τῆς συνάξεως.

Σκοπὸς τελικὸς καὶ μέγιστος εἶναι νὰ γίνουν οἱ κατηχούμενοι μέτοχοι «τῶν θείων μυστηρίων», δηλαδὴ κοινωνοὶ τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ ἄξιοι «τῆς μετὰ τῶν ἁγίων διαμονῆς», δηλαδὴ ἰσότιμοι καὶ ἰσοστάσιοι τῶν τετελειωμένων πιστῶν. Ἡ στάση ὅμως μετὰ τῶν ἁγίων πιστῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ παρὰ μόνον μετὴ συνεχῆ, ἀδιάλειπτη καὶ ἀδιάπτωτη κοινὴ συμμετοχὴ στὸ κοινὸ ποτήριο τῆς εὐχαριστίας, πράξη ποὺ ἐκπληρώνει τὸ αἶτημα τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ φανερώνει τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς συνάξεως. Τῇ θέσῃ μας αὐτὴ στηρίζει καὶ ἡ ἐπίταση προσευχῆς ποὺ καταγράφεται στὴν ὑπὲρ τῶν φωτιζομένων εὐχὴ τῆς λειτουργίας. Οἱ φωτιζόμενοι ἁγίως προπαρασκευασμένοι πρέπει νὰ γίνουν ἄξιοι τῆς πνευματικῆς δωρεᾶς (μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ ἁγίου Πνεύματος διὰ τοῦ χρίσματος), τῆς

Λειτουργικῆς, 5], Θεσσαλονίκη ²1977. AMBROSIΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 225-276. C. A. SWAINSON, ὅπ.π., σσ. 214-332. F. E. BRIGHTMAN, ὅπ.π., σσ. 31-68. B. CH. MERCIER, «La Liturgie de Saint Jacques. Édition critique du texte grec avec traduction latine», στὴν *PO* 26 (Παρίσι 1946), σσ. 115-256.

85. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργία προηγιασμένων δώρων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 19], Θεσσαλονίκη 1979.

86. AMBROSIΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 125-139.

87. «Ἐτι ἐκτενῶς ὑπὲρ αὐτῶν ἰκετεύσωμεν, ἵνα, ἀφέσεως τυχόντες τῶν πλημμελημάτων διὰ τῆς μυσήσεως, ἀξιωθῶσι τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ τῆς μετὰ τῶν ἁγίων διαμονῆς». Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ θεία λειτουργία τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»*, ὅπ.π., σ. 26.

88. Βλ. *Εὐχὴ κατηχουμένων*: «καὶ μετόχους ποιήσον τῶν θείων μυστηρίων». Βλ. ὅπ.π., σ. 28.

πνευματικῆς υιοθεσίας (διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος), τῶν πνευματικῶν μυστηρίων (μὲ τὴν ἀδιάλειπτη συμμετοχὴ στὸν ἁγιασμό τῶν ἀχράντων ἁγιασμάτων) καὶ τῆς μετοχῆς στὴ σύναξη τῶν σωζομένων, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀέννη σύγκραση καὶ κοινωνία στὴν ἀφθαρτὴ δωρεὰ τῆς θείας εὐχαριστίας⁸⁹.

Ἄλλὰ καὶ στὴ σύντονη δέηση ὑπὲρ ἀποκαταστάσεως τῶν ἐν μετανοίᾳ ἀδελφῶν, καθὼς καὶ στὴν εὐχετικὴ ἐπεξεργασία τῆς⁹⁰, γίνεται ἐμφανῆς ὁ σκοπὸς τῆς προσευχῆς τῶν πιστῶν ὑπὲρ τῶν ὑπὸ κανόνα ἀκοινωνησίας εὐρισκομένων. Αὐτὸς εἶναι ἡ φιλόνηθρωπη ἀποκατάσταση στὴν πρότερη ἀξία καὶ τιμὴ τους. Ἡ δὲ πρότερα ἀξία καὶ τιμὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἰσοστασία μὲ τοὺς πιστοὺς, ἀλλὰ καί, πολὺ περισσότερο, ἀπὸ τὴ δυνατότητα «κοινωνοὶ γενέσθαι τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἱερῶν καὶ μέτοχοι τῶν θείων μυστηρίων». Ἡ ἀξία καὶ τιμὴ τῶν πιστῶν δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ νὰ ὀνομάζονται Χριστιανοὶ καὶ νὰ παραευρίσκονται τυπικὰ στὴ σύναξη, ἀλλὰ τὸ νὰ εἶναι, κατὰ τὰ θέσμια τῆς Ἐκκλησίας, κατάλληλα προετοιμασμένοι γιὰ νὰ ἐκπληρώνουν ἀδιάλειπτα τὸ σεβάσιμο διαχρονικὸ λειτουργικὸ αἶτημα τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς⁹¹.

---

89. «Εὐλόγησον αὐτοὺς καὶ ἁγίασον καὶ παρασκευάσον ἀξίους γενέσθαι τῆς πνευματικῆς σου δωρεᾶς καὶ τῆς ἀληθινῆς σου υιοθεσίας, τῶν πνευματικῶν σου μυστηρίων, τῆς μετὰ τῶν σωζομένων ἐπισυναγωγῆς». Βλ. ὅπ.π., σ. 30-31. Σημαντικὴ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ θέμα βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Δ΄, 1. ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 410.

90. «Ἴνα ὁ φιλόνηθρωπος Θεός ... ἀποκαταστήσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν πρότεραν ἀξίαν ... ἵνα ... καταξιωθῶσι κοινωνοὶ γενέσθαι τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἱερῶν καὶ μέτοχοι τῶν θείων μυστηρίων». «καὶ ἀποκατάστησον αὐτοὺς τῇ ἀγίᾳ σου Ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ προτέρᾳ ἀξίᾳ καὶ τιμῇ». Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 32-33.

91. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἡ θεία λειτουργία τῶν “Ἀποστολικῶν Διαταγῶν”», ΛΘ, τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 9-21: «Ἄς τονίσουμε κάτι τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν παλιὰ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, ποὺ ἐπιγραμματικὰ διατυπώνεται στὴ φράση τῆς λειτουργίας αὐτῆς: μεταλαμβάνουν “πάντες καὶ πᾶσαι”. Κι αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ σημαντικότερο μήνυμα τῆς ἀρχαίας λειτουργίας τῶν “Ἀποστολικῶν Διαταγῶν”, σ’ ἐμᾶς τοὺς ράθυμους Χριστιανοὺς τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ Χριστὸς θύεται καὶ προσφέρεται “εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν τοῖς πιστοῖς”. Οἱ Χριστιανοὶ τότε πεινοῦσαν καὶ διψοῦσαν “τὴν βρῶσιν τὴν μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον” καὶ σ’ αὐτὴν προσερχόταν, ζητώντας “ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον”. Σήμερα πεινοῦμε καὶ διψοῦμε τὴν βρῶσιν καὶ τὴν πόσιν “τὴν ἀπολλυμένην”. Ζωὴ ὅμως, καὶ μάλιστα “ζωὴ αἰώνιος” εἶναι μόνον ἡ σάρκα τοῦ

β) Παρόμοιες αναφορές εὐχαριστιακῆς μυσταγωγίας καὶ βίωσης καταγράφονται καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου⁹², ἡ ὁποία τελεῖται «εἰς ἀνακαινισμόν τῶν ἡμετέρων ψυχῶν»⁹³. Ὁ ἀνακαινισμὸς ὅμως αὐτὸς τῶν ψυχῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται παρὰ μόνον μετὴν συνεχῆ κοινωνία τῶν ἁγιασμάτων καὶ χαρίζεται ἀπὸ τὸν Θεὸ «πᾶσιν ... τοῖς ἐξ αὐτῶν μεταλαμβάνουσιν»⁹⁴. Ὅλοι ὅσοι συνεχῶς μεταλαμβάνουν (ὁ δυναμικὸς ἐνεστωτικὸς ρηματικὸς χρόνος εἶναι καὶ ἐδῶ ἐμφανῆς) ἐκπληρώνουν τὸν σκοπὸ τῆς συνάξεως, ἀλλὰ καὶ τὸν σκοπὸ τῆς ὑπάρξεως, ποῦ εἶναι ὁ ἐν Χριστῷ ἀνακαινισμὸς σώματος καὶ ψυχῆς διὰ τῆς συνεχοῦς τροφοδοσίας τῆς καθαρτικῆς, φωτιστικῆς καὶ θεοποιοῦ «ψυχοτρόφου τραπέζης»⁹⁵ τῶν ζωοποιῶν μυστηρίων.

Οἱ συγκροτοῦντες τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη πιστοὶ προσέρχονται «μετὰ φόβου» στὰ ἅγια μυστήρια τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ⁹⁶, ἀλλὰ καὶ μετὴν ἄκρατῆ ἐπιπόθησι τῆς ψυχῆς νὰ συγκραθεῖ μετὸν Κύριο καὶ ὑπαρξιακὰ ὁ σύνολος ἄνθρωπος νὰ κατασταθεῖ «σύσσωμος καὶ σὺναιμος Χριστοῦ»⁹⁷. Αὐτὴ τὴν πραγματικότητα ἐκφράζει ἐμφατικὰ καὶ ὁ ἀρχαῖος φαλμικὰ στιχολογούμενος κοινωνικὸς στίχος, ποῦ παρομοιάζει τὸν πόθο τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς τῆς ὑπάρξεως μετὸν τρόπο τῆς ἐπιπόθησι τῆς ἐλάφου «ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων»⁹⁸.

Χριστοῦ, ποῦ τὴν ἔδωσε καὶ τὴ δίνει γιὰ τὸν κόσμον, γιὰ ἐμᾶς ὅλους, “ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς” καὶ σωτηρίας» (ὅπ.π., σσ. 20-21).

92. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου*, ὅπ.π.

93. Βλ. ὅπ.π., σ. 44.

94. Εὐχὴ μετὰ τὴν ἐπίκληση, ὅπ.π., σ. 54.

95. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 385A.

96. Βλ. τὴν Εὐχὴν πρὸ τοῦ μεταλαβεῖν: «... προσερχόμεθα οὖν μετὰ φόβου τοῖς ἁγίοις σου μυστηρίοις, δέσποτα, αἰτούμενοι εἴ τι δι’ ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν ἡμῶν παρῶπται συγγνώμων γενοῦ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν». Βλ. στὴ *Λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου*, ὅπ.π., σ. 60.

97. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις μυσταγωγικὴ Δ’*. PG 33, 1100A.

98. Βλ. κοινωνικὸν τῆς λειτουργίας τοῦ ἀποστόλου Μάρκου: «Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἐλάφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σέ, ὁ Θεός». Ὅπ.π., σ. 60. Πρβλ. *Ψαλμ. μα’ 2*. Βλ. καὶ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἐπιστολή. Πρὸς Θωμᾶν ἐπίσκοπον Κλαυδιουπόλεως*. PG 98, 184B: «Πᾶς ὁ λαὸς τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τὴν μετάληψιν τοῦ παναγίου αὐτοῦ σώματος καὶ αἵματος, δι’ ὧν τὴν μνή-

Ἡ θεία ἀγιαστική δωρεὰ τῆς χαρισματικῆς σύγκρασης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δίδεται κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὴ μετουσία «τοῦ παναγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ» τοῦ Θεοῦ⁹⁹. Τοῦτο ὅμως δὲν τελεσιουργεῖται ἅπαξ, αὐτομάτως καὶ μαγικῶς, ἀλλὰ «διὰ τῆς μεθέξεως τῶν ἀγίων αὐτοῦ μυστηρίων» συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως¹⁰⁰.

γ) Ἀρχαῖα, σεβάσμια ἱεροσολυμιτικά λειτουργικά κείμενα καὶ μεταγενεστέρων αἰώνων διευθετήσεις συναπαρτίζουν τὴ λειτουργία τὴν φερόμενη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου¹⁰¹. Ἡ λειτουργία εἶναι ἡ τελεστική ἀκολουθία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Σὲ αὐτὸ προπαρασκευαζόμενος προσέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς ἢ, ἀπόντος τούτου, ὁ ἱερεὺς¹⁰², οἱ συλλειτουργοὶ καὶ ὁ λαὸς μὲ πλήρη συναίσθηση ἀναξιοτήτας μπροστὰ στὴν ἱερὴ καὶ πνευματικὴ τράπεζα, ὅπου ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, «ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ... μυστικῶς πρόκειται εἰς θυσίαν»¹⁰³.

Ἡ σύναξη αὐτὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ συγκροτεῖται ὅχι ἀπὸ ὑποχρέωση ἐκπλήρωσης κωδικοποιημένων ἀπὸ τὴ συνήθεια καθηκόντων, ἀλλ' ἵνα «ἀγάγη πάντας εἰς τελειότητα καὶ ἀξίους ἀπεργάσῃ τῆς χάριτος τοῦ ἀγιασμοῦ, ἐπισυνάγων ἐν τῇ ἀγίᾳ, καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ»¹⁰⁴. Ἡ δωρεοδοσία τῆς τελειότητος καὶ τῆς χάριτος τοῦ

μην τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως κατὰ τὴν αὐτοῦ τελοῦμεν παράδοσιν, ἀκορέστῳ ἐπιθυμίᾳ καὶ θεοκινήτῳ σπουδῇ κατεπείγονται μᾶλλον, ἢ ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων ἢ ἔλαφος».

99. Βλ. Εὐχὴν ἐν τῷ διακονικῷ: «Ἐδωκας ἡμῖν, δέσποτα, τὸν ἀγιασμὸν ἐν τῇ μετουσίᾳ τοῦ παναγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ». Ὁπ.π., σ. 63.

100. Βλ. στὴν Εὐχὴν ἀπολύσεως: «Ἡὐλόγηται ὁ Θεὸς ὁ εὐλογῶν καὶ ἀγιάζων καὶ σκέπων καὶ διατηρῶν πάντας ἡμᾶς διὰ τῆς μεθέξεως τῶν ἀγίων αὐτοῦ μυστηρίων». Ὁπ.π., σ. 64.

101. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π.

102. Βλ. Εὐχὴν προπαρασκευαστικὴν: «... ἰδοὺ γὰρ προσέρχομαι τῷ θεῷ τούτῳ καὶ ἐπουρανίῳ μυστηρίῳ». Ὁπ.π., σ. 23.

103. Βλ. ὅπ.π.: «... οὐκ εἶμι ἄξιος ἀντοφθαλμῆσαι τῇ ἱερᾷ ταύτῃ καὶ πνευματικῇ τραπέζῃ, ἐφ' ἣ ὁ μονογενὴς σου Υἱός, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ἐμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ πάσῃ κηλῖδι κατεστιγμένῳ μυστικῶς πρόκειται εἰς θυσίαν».

104. Βλ. Εὐχὴν ἐνάρξεως β'. Ὁπ.π., σ. 24.

ἀγιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα ἡ σύναξη νὰ ἀποτελεῖ ἐμπράγματη ἔκφανση τῆς ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἐπι-
τυγχάνεται παρὰ μέσα σὲ μία κοινωνία πιστῶν, ποῦ συγκροτεῖται ἀπὸ
τὴν ἀδιάπτωτη καὶ ὁμόθυμη «κοινωνία» τῶν θείων μυστηρίων, καθὼς
«προσέρχονται τῇ λαμπρᾷ τραπέζῃ (τοῦ Κυρίου) ... ἀνέφικτον ἱερὸν
θῦμα προσάγοντες»¹⁰⁵.

Ὁ Χριστὸς εἶναι «ὁ οὐράνιος ἄρτος, ἡ τροφή τοῦ παντὸς κό-
σμου»¹⁰⁶. Αὐτὴ τῇ ζωοποιῶ αἰώνια τροφή ἀνελλιπῶς ἐκζητοῦν, ὡς
πνευματικὴ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, οἱ πιστοὶ στὴν κεφαλοκλισία τους¹⁰⁷,
γιατὶ προσδοκοῦν «τὰ προκειμένα τίμια, ἐπουράνια, ἄρρητα, ἄχραντα,
ἔνδοξα, φοβερά, φρικτά, θεῖα δῶρα»¹⁰⁸ νὰ μὴ ἀποβοῦν «εἰς κατάκρι-
μα», ἀλλὰ νὰ οἰκονομηθοῦν «πρὸς σωτηρίαν»¹⁰⁹.

Πῶς ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ ἐκπληρωθεῖ ἡ σωτήρια αὐτὴ οἰκονομία,
χωρὶς τὴ συνεχὴ μετοχὴ στὰ ἄχραντα μυστήρια; Αὐτὴ χαρίζεται ἀπὸ
τὸν Θεὸ μόνον «ὀσάκις» ἐσθίουν οἱ πιστοὶ τὸν ἅγιο ἄρτο καὶ πίνουν τὸ
θεοποιῶ ποτῆριο, ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζεται στὴ λειτουργικὴ ἐπε-
ξεργασία τῶν λόγων τῆς συστάσεως¹¹⁰. Ἡ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν, ἡ
αἰώνιος ζωὴ, ὁ ἀγιασμὸς ψυχῶν καὶ σωμάτων, ἡ καρποφορία τῶν

---

105. Βλ. Εὐχὴν α', προερχομένων τῶν ἁγίων. "Οπ.π., σ. 38.

106. Εὐχὴ προθέσεως. "Οπ.π., σ. 41.

107. Βλ. Εὐχὴν κεφαλοκλισίας, μετὰ τὸ δοθῆναι τὴν ἀγάπην: «Ὁ μόνος Κύριος
καὶ ἐλεήμων Θεός, τοῖς κλίνουσι τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας ἐνώπιον τοῦ ἁγίου σου θυσιαστη-
ρίου καὶ ἐπιζητοῦσι τὰς παρὰ σοῦ πνευματικὰς δωρεὰς ἐξαπόστειλον τὴν χάριν σου ...».
"Οπ.π., σ. 44.

108. Βλ. τὴν ἀκροτελεύτια διακονικὴ δέηση τῆς καθολικῆς λεγομένης συναπτῆς.
"Οπ.π., σ. 49.

109. Βλ. Εὐχὴν προσκομιδῆς β': «Καὶ νῦν ἰκετεύομεν καὶ παρακαλοῦμεν τὴν σὴν
ἀγαθότητα, ἵνα μὴ γένηται εἰς κατάκριμα τῶ λαῶ σου τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς
σωτηρίαν μυστήριον, ἀλλ' εἰς ἐξάλειψιν ἁμαρτιῶν, εἰς ἀνανέωσιν ψυχῶν καὶ σωμάτων,
εἰς εὐαρέστησιν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός». "Οπ.π., σ. 52.

110. Βλ. Εὐχὴν ἀναφορᾶς, μετὰ τοὺς λόγους τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου τῆς
εὐχαριστίας: «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν· ὀσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον
τοῦτον καὶ τὸ ποτῆριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καταγγέ-
λετε καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ ὁμολογεῖτε, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ». "Οπ.π., σ. 59. Βλ. καὶ
Α' Κορ. ια' 23-26, καθὼς καὶ τὴν ἀνάλυση στὴν παράγραφο α), 1) τοῦ παρόντος τρί-
του κεφαλαίου.

ἀγαθῶν ἔργων γίνεται ἐφικτὴ μόνο «πᾶσι τοῖς ἐξ αὐτῶν μεταλαμβάνουσιν»¹¹¹. Τὸ συγκλονιστικότερο ὅμως ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαλείπτου εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν εἶναι τὸ ὅτι αὐτὴ ἀποβαίνει, κατὰ παραχώρηση Θεοῦ, «εἰς στηριγμὸν τῆς ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας» του¹¹². Ἡ Ἐκκλησία, ὡς κοινωνία πιστῶν, κινδυνεύει ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴ νεκρωτικὴ τυπολατρία, στερεώνεται ὅμως καὶ θάλλει ὅταν τροφοδοτεῖται συνεχῶς καὶ ἐνσυνειδήτως¹¹³ ἀπὸ τὴ χάρις τῶν ἀγίων μυστηρίων καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴ ζωοποιὸ ψυχοτροφία τῆς θείας κοινωνίας.

Στὴν εὐχὴ τοῦ μελισμοῦ τῆς λειτουργίας γίνεται ἐμφανῶς καταληπτὸ ὅτι οἱ «ἐν φόβῳ Θεοῦ μερίζοντες», ἀλλὰ «καὶ πάντες οἱ ἐν πίστει μεταλαμβάνειν μέλλοντες» εἶναι ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους ὁ εὐλογούμενος Θεὸς εὐλογεῖ καὶ ἀγιάζει¹¹⁴. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθεῖ ὅτι οἱ προσφέροντες τὴ θυσία κληρικοὶ καὶ οἱ μετέχοντες στὴ σύναξη λαϊκοὶ δὲν θὰ μεταλάβουν. Ἡ δὲ πνευματικὴ εὐφροσύνη δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ χαρίζει ὁ Χριστὸς διὰ τῆς ἐν αὐτῷ εὐχαριστιακῆς ἐνώσεως¹¹⁵. Ἀλλὰ καὶ ἡ εὐχαριστία τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν Θεὸ ἀναπέμπεται ὄχι μόνον «ἐπὶ πᾶσιν οἷς παρέσχεν ... ἀγαθοῖς», ἀλλὰ, κατὰ μερίζονα λόγο καὶ ἀσύγκριτο ἀξία, «ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων μυστηρίων»¹¹⁶, καθότι αὐτὸς εἶναι «ὁ ... καταξιώσας ἡμᾶς μετασχεῖν ταύτης

---

111. Βλ. Εὐχὴν ἀναφορᾶς, μετὰ τὴν μεταβολὴν τῶν τιμίων δώρων. "Οπ.π., σ. 61-62.

112. "Οπ.π.

113. Βλ. Εὐχὴν κεφαλοκλισίας: «πλουσίαν... τὴν χάριν σου... ἐξαπόστειλον ἡμῖν, δέσποτα, καὶ ἀγιάσον ἡμῶν τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματα καὶ τὰ πνεύματα, ἵνα ἄξιοι γενώμεθα κοινωνοὶ καὶ μέτοχοι γενέσθαι τῶν ἀγίων σου μυστηρίων εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζῶν αἰώνιον». "Οπ.π., σ. 74.

114. Βλ. ὅπ.π., σ. 78.

115. Βλ. Εὐχὴν θυμιάματος α', μετὰ τὴν μετάληψιν: «Ἡῤφρανας ἡμᾶς, ὁ Θεός, τῇ ἐν σοὶ ἐνώσει». "Οπ.π., σ. 80.

116. Βλ. Εὐχὴν θυμιάματος β', μετὰ τὴν μετάληψιν. "Οπ.π., σ. 81. Ἐπίσης βλ. στὶς διακονικὰς δεήσεις εὐχαριστίας τῆς λειτουργίας: «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὅτι ἤξιώσας ἡμᾶς μετασχεῖν τοῦ σώματος καὶ αἵματός σου εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζῶν αἰώνιον». «Ὅπως γένηται ἡμῖν ἡ μετάληψις τῶν ἁγιασμάτων αὐτοῦ εἰς ἀποτροπὴν παντὸς πονηροῦ πράγματος, εἰς ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου, εἰς κοινωνίαν καὶ δωρεὰν τοῦ ἀγίου Πνεύματος». "Οπ.π., σσ. 80-81.

τῆς ἐπουρανίου τραπέζης»¹¹⁷.

Ὁ ἁγιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου δωρεῖται ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα ὄχι θεωρητικά, συναισθηματικά καὶ ἀπροϋπόθετα, ἀλλὰ μὲ τὴ σύγκραση καὶ τὴ μετουσία τῶν ἁγιασμάτων τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ του¹¹⁸. Δι' ὅλης δὲ τῆς θείας λειτουργίας εὐλογήθηκε λατρευτικά ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος εὐλογεῖ, ἀγιάζει, σκέπει, εἰρηνεύει καὶ διαφυλάττει «τὴν ζωὴν πάντων ἡμῶν διὰ τῆς μεταλήψεως τῶν ἀγίων, ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν αὐτοῦ μυστηρίων, ὧν μεταλαβεῖν ἠξιώθημεν»¹¹⁹. Ἡ τελείωση τῆς δωρεᾶς τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ ὁ θεῖος χαρισματικὸς δοξασμὸς τῆς ὑπαρξῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθοῦν δίχως τὴν καταξίωση τῆς ἀδιάλειπτης συμμετοχῆς στὴ μετάληψη.

δ) Στὴν προηγιασμένη λειτουργία τῆς ἱεροσολυμιτικῆς παραδόσεως¹²⁰ ἀνιχνεύουμε παρόμοιες μαρτυρίες ποῦ ἀφοροῦν στὸ θέμα ποῦ ἐξετάζουμε. Ἐτσι ἡ ἐπιτεταμένη δέηση τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν φωτιζομένων (κατηχομένων ποῦ εὐρίσκονται στὸ τελικὸ στάδιο τῆς προβαπτισματικῆς τους προετοιμασίας) εἶναι χαρακτηριστικὴ, γιατί καταγράφει τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς κοπιαστικῆς καὶ μακρᾶς κατηχητικῆς περιόδου: νὰ βαπτισθοῦν, γιὰ νὰ ἐπισυνάγονται μετὰ τῶν σωζομένων καὶ νὰ μετέχουν τῶν θείων μυστηρίων¹²¹.

Πάντες κοινῶς οἱ πιστοὶ «προσερχόμεθα», κατὰ τὴν εὐχὴ τοῦ μελισμοῦ¹²², «μετὰ φόβου τοῖς ἀγίοις ... μυστηρίοις», γιὰ νὰ λάβουμε τὴν παγκόσμιο τροφή τοῦ οὐρανοῦ ἄρτου, τὸν Δεσπότη Χριστό¹²³, «σῶμα

---

117. Βλ. Εὐχὴν εὐχαριστίας. Ὁπ.π., σ. 82.

118. Βλ. Εὐχὴν ἐν τῷ διακονικῷ β': «Ἐδωκας ἡμῖν, δέσποτα, τὸν ἁγιασμὸν ἐν τῇ μετουσίᾳ τοῦ παναγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ...». Ὁπ.π., σ. 84.

119. Βλ. Εὐχὴν λειτουργίας ἐσχάτην. Ὁπ.π., σ. 84.

120. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργία προηγιασμένων δώρων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π.

121. Βλ. Εὐχὴν φωτιζομένων β'. Ὁπ.π., σ. 48. Πρβλ. ἐπίσης τὰ παράλληλα τῆς λειτουργίας τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» καὶ τὴν ἐκεῖ ἐκτενὴ ἀνάλυση (σημείωση 89 παρόντος).

122. Βλ. *Λειτουργία προηγιασμένων δώρων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π., σ. 63.

123. Βλ. Εὐχὴν ἐν τῷ μεταλαμβάνειν. Ὁπ.π., σ. 63.

ἅγιον τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῖς πιστοῖς μεταδιδόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον»¹²⁴, ὥστε νὰ εἶναι τελικὰ καὶ ἡ προσευχὴ εὐχαριστία, ἀλλὰ καὶ ἡ δέηση τῆς συνάξεως ἔμπονη κραυγὴ γιὰ τὴν «μέχρις ἐσχάτης ἀναπνοῆς» θεοποιὸ καταξίωση τῆς συνεχοῦς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς¹²⁵.

ε) Ὁ Ἀμβρόσιος Σταυρινὸς στὸ μνημονευθὲν ἔργο του¹²⁶ ἐκδίδει καὶ ἄλλη ἀρχαία ἀναφορά, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Πέτρου». Πρόσφορες γιὰ τὸ θέμα μας θεωροῦμε καὶ τὶς μαρτυρίες τῆς λειτουργίας αὐτῆς.

Στὴν εὐχὴ τῆς προθέσεως¹²⁷ γίνεται ἐμφανῆς ὁ σκοπὸς τῆς προσφορᾶς. Οἱ πιστοὶ ἰκετεύουν ὅπως εὑρεθοῦν ἄξιοι «προσελθεῖν καὶ προσφασαῖσαι τοῦ ἀχράντου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος» τοῦ Κυρίου. Οἱ «δοῦλοι» καὶ οἱ «δουλίδες» τοῦ Θεοῦ παρίστανται κύκλῳ καὶ ἡ πίστη τους εἶναι ἐκδηλη καὶ ἡ πρόθεσή τους φανερὴ, γιὰ νὰ μετᾶσχουν στὰ ἄχραντα μυστήρια. Ἐξάλλου ἡ θυσία προσφέρεται «ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν ἰδίων ἀπάντων»¹²⁸. Θυσία καθαρὰ, ποὺ εἶναι «ἄρτος ἅγιος ζωῆς αἰωνίου καὶ ποτήριον σωτηρίας ἀεννάου»¹²⁹. Τὰ οὐράνια ἀγαθὰ τῆς μεταλήψεως τὰ χορηγεῖ ὁ Κύριος ἀεννάως¹³⁰. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, καὶ ἡ εὐχαριστία τῆς συνάξεως εἶναι ἀένναη, διότι τὸ φάρμακο τῆς θείας κοινωνίας γίνεται πηγὴ καθαρμοῦ καὶ σωτηρίας μετοχῆς «οὐρανίων ἀγαθῶν»¹³¹.

---

124. Βλ. εὐχετική σφράγιση πιστῶν ἐν τῷ μεταδιδόμενῳ. Ὁπ.π., σ. 64.

125. Βλ. Εὐχὴν θυμιάματος, μετὰ τὸ μεταλαβεῖν: «Εὐχαριστοῦμέν σοι τῷ σωτῆρι τῶν ὅλων Θεῷ, ἐπὶ πᾶσιν οἷς παρέσχου ἡμῖν ἀγαθοῖς καὶ ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων μυστηρίων ... καὶ καταξίωσον ἡμᾶς καὶ μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμῶν ἀναπνοῆς μετασχεῖν τῶν ἁγιασμάτων σου εἰς ἁγιασμόν ψυχῶν καὶ σωμάτων καὶ εἰς βασιλείας οὐρανῶν κληρονομίαν». Ὁπ.π., σσ. 64-65.

126. *Αἱ ἀρχαιότατα καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι...* Βλ. Ὁπ.π., σσ. 125-139. Βλ. καὶ J. M. HANSSSENS, «La liturgie romano-byzantine de saint Pierre», *Orientalia Christiana Periodica* 4 (1938), σσ. 235-258.

127. Βλ. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, Ὁπ.π., σ. 126.

128. Βλ. Εὐχὴν ἀναφορᾶς, Ὁπ.π., σ. 132.

129. Ὁπ.π., σ. 134.

130. Βλ. Εὐχὴν ἀναφορᾶς: «Κύριε, ἀεὶ τὰ ἀγαθὰ χορηγεῖς, ἁγιοποιεῖς, ζωοποιεῖς, εὐλογεῖς καὶ παρέχεις ἡμῖν». Ὁπ.π., σ. 135, σημ. 6.

131. Βλ. Εὐχὴν εὐχαριστίας. Ὁπ.π., σ. 138.

Τελικῶς οἱ πιστοὶ γίνονται «κοινωνοὶ θείας φύσεως»¹³² μόνο διὰ τῆς συνεχοῦς «μεταλήψεως τῶν θείων, ἀχράντων, ἀθανάτων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων»¹³³ τοῦ Χριστοῦ.

Μετὰ τὴν ἐκτενὴ καὶ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν σεβασμίων ἀρχαίων λειτουργικῶν κειμένων, ὅσον ἀφορᾶ στὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα, νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἢ παρεκβρατικὴ καὶ μόνον ἀναφορά μας σὲ κειμενικὲς παραθέσεις ὑποσημειώσεων ἀπὸ τὶς λειτουργίες τῶν ἑτεροδόξων χριστιανῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Κυριότερα δὲ κείμενα ἀναφορᾶς θεωροῦμε τὴ λειτουργίαν τῆς Ἀρμενικῆς ἐκκλησίας¹³⁴ καὶ τὴ λειτουργία-

---

132. Β' Πέτρ. α' 4.

133. Βλ. Εὐχὴν ὀπισθάμβωνον. Ὁπ.π., σ. 138, σημ. 2.

134. Ἐκδόσεις τῆς λειτουργίας βλ. F. E. BRIGHTMAN, Ὁπ.π., σσ. 412-457. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), Ὁπ.π., σσ. 359-407. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 18], Θεσσαλονίκη 1979. Στὴν τελευταία ἐπιμελημένη αὐτῆ ἔκδοσι παραπέμπουν οἱ σελίδες τῶν παραθεμάτων ποὺ ἀκολουθοῦν.

Βλ. - *Εὐχὴ ἐκτενοῦς*: «ποίησον καὶ ἡμᾶς κοινωνοὺς, Κύριε, δεόμεθά σου, τῶν θείων δώρων σου» (σ. 30).

- *Εὐχὴ προθέσεως*: «πρόσδεξι τὴν παρ' ἡμῶν πρόθεσιν ταύτην καὶ τελείωσον αὐτὴν εἰς μυστήριον τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ μονογενοῦς σου· χάρισαι φάρμακον ἐξιλαστήριον τῶν ἀμαρτημάτων τοῖς γενομένοις τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον» (σ. 35).

- *Ἀσπασμός*: «Οἱ μὴ δυνάμενοι κοινωνῆσαι τῶν θείων μυστηρίων, ἐξέλθετε τῶν θυρῶν καὶ προσεύξασθε» (σ. 36).

- Οἱ πιστοὶ ποὺ συγκροτοῦν τὴ σύναξη καὶ κοινωνοῦν εἶναι «οἱ μετὰ πίστεως πρὸ τῆς ἁγίας βασιλικῆς τραπέζης ἐστῶτες» (σ. 37).

- *Εὐχὴ ἀναφορᾶς*: «ἔδωκας ἡμῖν τὸν Υἱόν σου τὸν μονογενῆ ὀφειλέτην καὶ ὀφείλημα, θῦμα καὶ Χριστόν, ἀμνὸν καὶ οὐράνιον ἄρτον, ἀρχιερέα καὶ θυσίαν· αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ προσφέρων καὶ ὁ αἶι προσφερόμενος ἐν μέσῳ ἡμῶν ἀδαπανήτως» (σ. 39).

- *Ῥυμος λαοῦ*: «Υἱὲ Θεοῦ, ὁ θυόμενος,

ἵνα διὰ τῆς ἐκχύσεως τοῦ ἁγίου σου αἵματος

καταλλάξης ἡμᾶς τῷ Πατρί,

ἑαυτὸν προσφέρεις ἄρτον ζωῆς εἰς ἡμᾶς·

δεόμεθά σου, ἐλέησον

τὸ τῷ αἵματί σου σωθὲν ποίμνιον»

(σσ. 41-42).

- *Εὐχὴ μετὰ τὴν ἐπίκληση*: «Ὡστε γενέσθαι ταῦτα πᾶσιν ἡμῖν τοῖς προσερχομένοις μὴ εἰς κατάκρισιν, ἀλλ' εἰς ἰλασμόν καὶ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν» (σ. 43-44).

- *Εὐχὴ ὑψώσεως α'*: «Ὁ σὺν Πατρὶ καθήμενος καὶ ἐνταῦθα θυόμενος, ποιήσον ἄξιους ἡμᾶς μεταλαβεῖν τοῦ ἀχράντου σου σώματος καὶ τοῦ τιμίου σου αἵματος καὶ διὰ τῶν ἡμετέρων χειρῶν πάντα τὸν λαόν» (σ. 53).

- *Εὐχὴ ὑψώσεως β'*: «...ὁ καλέσας ἡμᾶς τῷ ὀνόματι τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ Χριστιανούς... καὶ ποιήσας ἡμᾶς ἄξιους μεταλαβεῖν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος· καὶ νῦν, Κύριε, δεόμεθά σου, ποιήσον ἡμᾶς ἄξιους δεχθῆναι τὸ ἅγιον τοῦτο μυστήριον εἰς ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν καὶ μετ' εὐχαριστίας δοξάζειν σε...» (σ. 53).

- *Εὐχὴ ὑψώσεως γ'*: «Γευσώμεθα ἐν ἀγιότητι τοῦ ἁγίου, τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃς κατελθὼν ἐξ οὐρανοῦ μερίζεται ἐν μέσῳ ἡμῶν» (σ. 53-54).

Ψάλλμα λαοῦ: «Ὁ Χριστὸς θυόμενος* μερίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν.* Ἀλληλούϊα.

Τὸ σῶμα αὐτοῦ δίδωσιν ἡμῖν τροφήν* καὶ τὸ ἅγιον αἶμα αὐτοῦ ἀναψύχει ἡμᾶς*.
Ἀλληλούϊα.

Προσέλθετε τῷ Κυρίῳ καὶ φωτίσθητε.* Ἀλληλούϊα.

Γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι ἡδὺς ὁ Κύριος.* Ἀλληλούϊα» (σ. 54).

- *Εὐχὴ ἐνώσεως τιμίων δώρων*: «ποιήσον ἡμᾶς ἄξιους μεταλαβεῖν τοῦ ἁγίου τούτου μυστηρίου» (σ. 55). «Καὶ νῦν, Κύριε ... τὴν κοινωνίαν ταύτην ποιήσον μετασχεῖν τοῦ μυστικοῦ δεΐπνου τῶν μαθητῶν» (σ. 56).

- *Εὐχὴ μεταλήψεως*: «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστὲ βασιλεῦ, ὅτι ἤξιώσας τοὺς ἀναξίους μεταλαβεῖν τοῦ ἁγίου σου σώματος καὶ αἵματος» (σ. 56). «Εὐχαριστῶ καὶ μεγαλύνω καὶ δοξάζω σε, Κύριε ὁ Θεός μου, ὁ τὸν ἀνάξιον ἐμὲ καταξιώσας σήμερον κοινωνῶν γενέσθαι τοῦ θείου καὶ φρικτοῦ μυστηρίου σου, τοῦ ἀχράντου σου σώματος καὶ τοῦ τιμίου σου αἵματος» (σ. 57). «Γενοῦ ἀεὶ μετ' ἐμοῦ, κατὰ τὴν ἀψευδῆ ἐπαγγελίαν σου ὅτι ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἐν αὐτῷ» (σ. 54).

- *Ἕγνος εὐχαριστίας*:

«Ἐνεπλήσθημεν τῶν ἀγαθῶν σου, Κύριε,
γευσάμενοι τοῦ σώματός σου
καὶ τοῦ αἵματός σου.

Δόξα ἐν ὑψίστοις,
τῷ θρέφαντι ἡμᾶς.

Ὁ καθ' ἡμέραν διατρέφων ἡμᾶς

πέμφσον ἡμῖν τὴν πνευματικὴν σου εὐλογία» (σ. 59).

- *Εὐχὴ εὐχαριστίας*: «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστὲ βασιλεῦ, τῷ χαρισαμένῳ ἡμῖν ζωὴν διὰ τοῦ ζωοποιοῦ σου σώματος καὶ τοῦ τιμίου σου αἵματος» (σ. 60).

- *Διακονικὴ εὐχαριστιακὴ προτροπὴ*: «Ἔτι δ' ἐν πίστει μεταλαβόντες τῶν θείων, ἁγίων, ἀθανάτων, ἀχράντων καὶ ἀμολύντων μυστηρίων, τῷ Κυρίῳ εὐχαριστήσωμεν»

ἀναφορά τῆς Κοπτικῆς ἐκκλησίας¹³⁵, ἀπὸ τὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς

(σ. 60).

- Ὑμνος εὐχαριστίας ἀπαντητικός:

«Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε,
ὅτι ἔθρεψας ἡμᾶς τῇ ἀθανάτῳ σου τραπέζῃ,
διανείμας τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμά σου
εἰς σωτηρίαν τοῦ κόσμου
καὶ εἰς ζωὴν τῶν ψυχῶν ἡμῶν» (σ. 60).

- *Εὐχὴ μετὰ τὴν κατάλυσιν*: «Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοιοῦτον γεῦμα τῆς ἀγαθότητος χαρισάμενος ἡμῖν εἰς ἀγιότητα ζωῆς» (σ. 60).

135. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὕπ.π., σσ. 623-678, ὅπου καὶ οἱ παραπεμπόμενες κατωτέρω σελίδες.

- *Προσταγὴ προειδοποιητική*: «Πάντες οἱ πιστοὶ ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὑποχρεοῦνται εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν νὰ μένωσιν ἐν αὐτῷ ἀκροώμενοι τῶν Γραφῶν, τῆς ἀκολουθίας τοῦ μυστηρίου καὶ κοινωνῶσιν» (σ. 628). Πρβλ. τὸν θ' ἀποστολικὸ κανόνα, ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 11 κ.ἐξ.

- *Εὐχὴ ἀσπασμοῦ*:

«Ὁ λαὸς Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἀξίωσον ἡμᾶς ὅπως ἀσπασθῶμεν ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ.

Ὁ ἱερεὺς Καὶ ὅπως μεταλάβωμεν ἀκατακρίτως τῆς ἀγίας Σου, ἀθανάτου καὶ ἐπουρανίου δωρεᾶς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν» (σ. 660).

- Ὁ κῶδιξ tasfa Sion παραδίδει τὸ ἐξῆς κείμενο:

«Ὁ διάκονος Δεήθητε ὑπὲρ τελείας εἰρήνης καὶ ἀγάπης τοῦ ἀποστολικοῦ ἀσπασμοῦ. Ἀσπάσασθε ἀλλήλους. Οἱ μὴ κοινωνοῦντες ἀπέλθετε. Οἱ κοινωνοῦντες ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ ἡμῶν. Ὁ ποθῶν ἵνα κοινωνήσῃ φυλαξάτω ἑαυτὸν ἀπηλλαγμένον παντὸς κακοῦ» (σ. 660, σημ. 86ης εὐχῆς).

- *Εὐχὴ ἀναφορᾶς* (101): «Ἀληθῶς σῶμα καὶ αἷμα δὸς πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ, ὅπως εἴῃ αὐτοῖς καθαγιασμός καὶ πλήρωσις Πνεύματος ἀγίου καὶ βεβαίως ἀληθοῦς πίστεως» (σσ. 664-665).

- *Δεήσεις εὐχαριστίας*:

«Ὁ διάκονος Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ μεταλαβόντες τῶν ἀγίων, εἶησαν δὲ ταῦτα φάρμακον τῇ ζωῇ καὶ τῇ ψυχῇ» (σ. 673).

- *Εὐχὴ προαπολυτική*: «Τοὺς συνελθόντας ἐν τῇ ἀληθεῖ ταύτῃ ἀγίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ τραφέντας τῷ εὐλογημένῳ σώματι καὶ τῷ τιμίῳ αἵματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπερ φάρμακόν ἐστιν τῶν διαπραχθεισῶν ἡμῖν ἁμαρτιῶν» (σ. 676). «Ἀληθῆς τροφή τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου» (σσ. 676-678).

- *Εὐχὴ ἀπολυτικῆς εὐλογίας*: «... τὸ ἅγιον σῶμα ὑπάρχει πᾶσι ζωογόνος τροφή... Γενέσθω δὲ οὗτος πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ λύτρωσις καὶ φάρμακον μὲν ταῖς ψυχᾶς ἡμῶν, δύναμις δὲ καὶ ἰσχύς τῷ σώματι ἡμῶν εἰς ἄφρασιν ἁμαρτιῶν» (σ. 677).

Ἀνατολῆς, καὶ τὶς λειτουργίες τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας¹³⁶ καὶ τῆς Ἀγγλικανικῆς-ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας¹³⁷, ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Δύσεως. Ἀπὸ τὴν

---

136. AMBROSIΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 511-559, ὅπου καὶ οἱ σελίδες ποὺ συν-οδεύουν τὶς μαρτυρίες.

- Στὴ λειτουργικὴ ἐπεξεργασία τῶν λόγων τῆς συστάσεως: «Λάβετε καὶ φάγετε ἐξ αὐτοῦ πάντες» (σ. 539).

«Λάβετε καὶ πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες» (σ. 541).

- *Εὐχὴ ἐνώσεως τιμίων δώρων*: «Αὕτη ἡ ἐνωσις καὶ καθαρῆσις τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γενέσθω ἡμῖν μεταλαμβάνουσιν εἰς ζωὴν αἰώνιον» (σ. 547).

137. AMBROSIΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 606-616. Ἀναλυτικὰ στοιχεῖα περὶ θείας εὐχαριστίας καταγράφονται στὰ εἰσαγωγικὰ τῆς λειτουργίας (ὅπ.π., σσ. 593-594), ἀλλὰ καὶ στὶς παραινέσεις μετὰ τὴ διδασχὴ (ὅπ.π., σσ. 600-603).

- *Εὐχὴ ἀναφορᾶς*: «... ἀξιώσον ὅπως μεταλαμβάνοντες τούτων τῶν ποιημάτων Σου, τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, κατὰ τὴν ἁγίαν ἐντολὴν τοῦ Υἱοῦ Σου, τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους καὶ τοῦ θανάτου Αὐτοῦ, γενώμεθα κοινωνοὶ τοῦ ὑπερευλογημένου σώματος καὶ αἵματος Αὐτοῦ» (σ. 614).

- *Εὐχὴ εὐχαριστίας*: «Παντοδύναμε καὶ αἰώνιε Θεέ, εὐχαριστοῦμέν Σοι ἐξ ὅλης καρδίας ὅτι ἠυδόκησας νὰ τρέφῃς ἡμᾶς τοὺς δεόντως τῶν ἁγίων τούτων μυστηρίων κοινωνήσαντας, τῇ πνευματικῇ τροφῇ τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Υἱοῦ Σου, τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (σ. 616).

- Ἀξιόλογη θεωροῦμε, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας, τὴν Β' παραινέση, γιὰ τὴ συχνὴ μετάληψη καὶ ἔλεγχου τῶν ἐν ἁμαρτίαις προφάσεων ἀποχῆς, τὴν ὁποία καὶ παραθέτομε ὀλόκληρη στὴν παροῦσα ὑποσημείωση (ὅπ.π., σσ. 601-602):

«Β'. Ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, τὴν προσεχῆ Κυριακὴν προτίθεμαι, χάριτι θεία, νὰ ἐπιτελέσω τὸ Κυριακὸν Δεῖπνον, εἰς ὃ ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ προσκαλῶ πάντας τοὺς παρόντας καὶ παρακαλῶ ὑμᾶς δι' ἀγάπην τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπως μὴ ἀποποιηθῆτε νὰ προσέλθητε, ἀφοῦ προσκαλεῖσθε τόσο φιλοστόργως καὶ προτρέπεσθε εἰς τοῦτο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Γνωρίζετε πόσον βαρὺ καὶ ἀπεχθὲς ὑπάρχει τὸ νὰ παρασκευάσῃ τις δεῖπνον πλοῦσιον καὶ κοσμίση τὴν Τράπεζαν αὐτοῦ διὰ παντὸς εἶδους τῶν ἐδεσμάτων, οὕτως ὥστε οὐδὲν νὰ ὑπολείπεται, ἢ ἡ τῶν συνδαιτημόνων συνεστίας, οὗτοι δὲ ἀναιτίως ἐν τελείᾳ ἀχαριστίᾳ νὰ ἀρνηθῶσι νὰ προσέλθωσιν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ποῖος ἐξ ὑμῶν τοιοῦτό τι ὑφιστάμενος δὲν θὰ συνεχινεῖτο, τίς δὲν θὰ ἐθεώρει τοῦτο μίαν μεγάλην ὕβριν καὶ ἀδικίαν διαπραχθεῖσαν κατ' αὐτοῦ παρὰ τῶν κεκλημένων; Διὰ τοῦτο, ἀγαπητοὶ ἐν Χριστῷ, προσέχετε καλῶς μὴ ἡ ἀποχὴ ὑμῶν αὕτη ἐκ τοῦ ἁγίου τούτου δείπνου προκαλέσῃ ἐφ' ὑμᾶς τὴν θεῖαν ὀργήν. Βεβαίως εὐχερὲς ὑπάρχει διὰ πάντα νὰ εἴπη δὲν θέλω κοινωνήσῃ, διότι ἀποσπῶμαι ὑπὸ τῶν βιωτικῶν μεριμνῶν, ἀλλὰ τοιαῦτα προφάσεις δὲν εἶνε τόσο ἐνόμιμα ἀποδεκταὶ καὶ συγγνωσταὶ πρὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν δὲ τις εἴπη εὐρίσκομαι ἐν πληθί ἁμαρτιῶν καὶ διὰ τοῦτο φοβοῦμαι νὰ προσέλθω, ὁ τοιοῦτος διατί

έπιλεκτική μέν, πληθωρική όμως παράθεσή τους, πιστεύουμε ότι αναφέρονται καθαρά τὰ σπέρματα τῆς ἀρχαϊκῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἡ ἐνότητα τῆς λειτουργικῆς βίωσης τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, τὰ ὅποια δὲν μπόρεσαν ἡ αἴρεση καὶ ἡ πλάνη νὰ παραχαράξουν καὶ νὰ παραφθείρουν.

ε. Ἡ ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως.

Εὐλαβικὲς καὶ κατανυκτικὲς εὐχὲς εὐχαριστιακῆς προετοιμασίας, πέραν τῶν κυρίων εὐχῶν τῶν εὐρισκομένων στὸ κείμενο τῆς θείας λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ φαλμοί, κανόνες καὶ ὕμνοι, συναπαρτίζουν τὴν ἀκολουθία πρὸ τῆς θείας μεταλήψεως¹³⁸ καὶ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἀκολουθία τῆς εὐχαριστίας¹³⁹, μετὰ τὴν μετοχή στὴ θεία κοινωνία.

δὲν μετανοεῖ καὶ δὲν διορθοῦται; Καθ' ὃν χρόνον ὁ Θεὸς προσκαλεῖ ὑμᾶς, δὲν αἰσχύνεσθε νὰ λέγητε ὅτι δὲν προσέρχεσθε; Καθ' ὃν χρόνον ὀφείλετε νὰ ἐπιστρέψητε εἰς τὸν Θεὸν καὶ συγχωρηθῆτε, θέλετε λέγει ὅτι εἴσθε ἀνέτοιμοι; Συναισθάνθητε καλῶς πόσον ὀλίγον θέλουσιν ἰσχύσει τοιαῦτα εὐτελεῖς καὶ προσποιητὰ δικαιολογίαι πρὸ τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἀρνηθέντες νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸ δεῖπνον τοῦ εὐαγγελίου, λέγοντες· *ἀγρὸν ἡγόρασα ἢ ζεύγη βοῶν ἡγόρασα καὶ πορεύομαι δοκιμάσαι αὐτὰ* ἢ *γυναῖκα ἔγημα*, οὐδαμῶς διὰ τῶν τοιούτων προφασιολογιῶν ἐδικαιολογήθησαν, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐδείχθησαν ἀνάξιοι τοῦ οὐρανοῦ δεῖπνου· Τὸ ἐπ' ἐμοί, θέλω κοινωνήσει, ἐκ δὲ τοῦ ὑπουργήματός μου προτρέπω ὑμᾶς εἰς τοῦτο. Ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ, ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ, προσκαλῶ ὑμᾶς ὅπως γένησθε μέτοχοι ταύτης τῆς ἁγίας κοινωνίας, ἐὰν ποθῆτε τὴν ἰδίαν ὑμῶν σωτηρίαν. Ὅπως ὁ Ἰῶδς τοῦ Θεοῦ ἠδδόκησε νὰ παραδώσῃ τὴν ψυχὴν Αὐτοῦ ἀποθνήσκων ἐπὶ τοῦ σταυροῦ διὰ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν, οὕτω καθῆκον ὑμῶν εἶνε νὰ κοινωνῆτε εἰς ἀνάμνησιν τῆς θυσίας τοῦ θανάτου Αὐτοῦ, ὡς Αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐνετείλατο· τοῦθ' ὄπερ, ἐὰν ἀμελήσητε νὰ πράξῃτε, συναισθάνθητε πόσον μεγάλην ὕβριν προσάπτετε τῷ Θεῷ καὶ πόσον θλιβερὰ τιμωρία ἐπιτρέμαται ὑμῖν διὰ τοῦτο, ὡς ἐκουσίως ἀπέχουσι τῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου καὶ χωριζομένοις τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν τῶν ἐρχομένων νὰ μετάσχωσι ταύτης τῆς ἐπουρανοῦ τροφῆς. Ἐὰν ταῦτα σκεφθῆτε καλῶς, θέλετε χάριτι θείᾳ μεταβάλει γνώμην, πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ὁποίου δὲν θέλομεν παύσει ταπεινῶς προσφέροντες ἀκαταπαύστως ἱκεσίας τῷ παντοδυνάμῳ Θεῷ, τῷ οὐρανίῳ ἡμῶν Πατρί».

138. Βλ. *Ἱστορίαι τὸ Μέγα*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1983, σσ. 505-518. Ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία βλ. στοῦ π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Ἡ ὀρθόδοξη μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1995, σσ. 292-303. Ἐπίσης Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α΄, Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 245-246. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΑΛΛΑ, τ. Δ΄* (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Ἀθήνα 1994, σσ. 242-250.

139. *Ἱστορίαι*, ὅ.π.π., σσ. 519-521.

Στόν κανόνα, τὸν ἀναγινωσκόμενον ἀφ' ἐσπέρας τῆς παραμονῆς τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, ὑπάρχουν φράσεις ποὺ ἀποτυπώνουν τὴν ἀδιάπτωτη λειτουργικὴ βίωση τῆς ἐπαναλαμβανόμενης συνεχοῦς συμμετοχῆς στὰ ἄχραντα μυστήρια. Στὸ θεοτοκίο τῆς α' ὠδῆς¹⁴⁰ ὑπάρχει ἱκετευτικὴ ἐπίκληση: «... ἀξιώσόν με τοῦτον τρώγοντα σώζεσθαι», ὅπου ὁ ἐνεστώτας τῆς μετοχῆς, τρώγοντα καὶ τοῦ ἀπαρεμφάτου σώζεσθαι δηλώνει ἀδιάλειπτη συμμετοχή. Ἐπίσης στὸ θεοτοκίο τῆς δ' ὠδῆς¹⁴¹ λέγει: «... ὅπως εἰσδεχόμενος τὸν νοητὸν μαργαρίτην ἀγιάζωμαι». Καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, μὲ τὸν ἐνεστώτα τῆς μετοχῆς εἰσδεχόμενος καὶ τοῦ ὑποτακτικῆς ἐγκλίσεως ρήματος ἀγιάζωμαι, δὲν ὑποδηλώνεται τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν συνεχῆ μετάληψη. Στὸ πρῶτο δὲ τροπάριο τῆς ς' ὠδῆς¹⁴² τοῦ κανόνα ἀναφέρεται: «... καταξίωσον ἀκατακρίτως, Δέσποτα, τοῖς φρικτοῖς μυστηρίοις προσέρχεσθαι», ὅπου, ἀντὶ τοῦ τυχόν ἀορίστου «προσελθεῖν», ὁ ἐνεστώτης τοῦ ἀπαρεμφάτου προσέρχεσθαι σημαίνει ἐπανάληψη τῆς πρὸς τὸ ἅγιο μυστήριο τῆς εὐχαριστίας προσελεύσεως.

Θεολογικότητα καὶ μυσταγωγικά, στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς θ' ὠδῆς¹⁴³, καταγράφεται ἡ προσμονὴ μετοχῆς στὴ θυσία τοῦ ἀμώμου ἀμνοῦ Χριστοῦ: «... ὁ Κύριος δι' ἡμᾶς ... ἅπαξ ἑαυτὸν τε προσάξας, ὡς προσφορὰν, Πατρὶ τῷ ἰδίῳ, ἀεὶ σφαγιάζεται ἀγιάζων τοὺς μετέχοντας». Ἡ προσφορὰ τῆς θυσίας καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ ἔγινε «ἅπαξ» ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Γολγοθᾶ. Ἡ ἀναίμακτη σφαγὴ ὅμως τῆς εὐχαριστιακῆς προσφορᾶς (διὰ τῆς κλάσεως τοῦ ἀγίου ἄρτου) ἐπαναλαμβάνεται διαρκῶς, ὥστε ὁ Κύριος νὰ ἀγιάζει διαρκῶς ἐκείνους ποὺ συνεχῶς μετέχουν (τοὺς μετέχοντας). Τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου γίνεται «ἄρτος ζωῆς αἰωνιζούσης»¹⁴⁴, διὰ «τῆς μετουσίως» τῆς ὁποίας μᾶς ἀξιώνει¹⁴⁵ διηνεκῶς, ἀλλὰ καὶ παραμένει, κατὰ τὴν ὑπόσχεσή του¹⁴⁶, «ἐν ἡμῖν», ὅταν «τὸ σῶμα τρώγωμεν αὐτοῦ τὸ θεῖον καὶ πίνωμεν τὸ αἷμα αὐτοῦ»¹⁴⁷.

140. Ὁπ.π., σ. 505.

141. Ὁπ.π., σ. 506.

142. Ὁπ.π., σ. 506.

143. Ὁπ.π., σ. 508.

144. Βλ. *ὡδὴ α'*, τροπ. α', ὅπ.π., σ. 505.

145. Βλ. *ὡδὴ α'*, τροπ. β', ὅπ.π.

146. Πρβλ. Ἰωάν. ς' 56.

147. Βλ. *ὡδὴ ε'*, τροπ. α', ὅπ.π., σ. 506. Βλ. καὶ *ὡδὴ η'*, τροπ. β', ὅπ.π., σ. 507.

Οἱ εὐχαριστιακοὶ ψαλμοὶ τῆς ἀκολουθίας¹⁴⁸ ὁμιλοῦν γιὰ τὴν ἐτοιμαζόμενη ἐνώπιον τῶν πιστῶν Τράπεζαν τοῦ Κυρίου¹⁴⁹, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ κράτιστο ποτήριον τοῦ Κυρίου¹⁵⁰ ποὺ μεθύσκει τοὺς πίνοντες, ὡς εὐλογία καὶ ἐλεημοσύνη πνευματικὴ «παρὰ Θεοῦ Σωτῆρος αὐτῶν»¹⁵¹, τοῦ εἰσερχομένου στὸν ναὸ τῆς ὑπαρξῆς Βασιλέως τῆς δόξης¹⁵² μαζί με τὴν αἰωνίζουσα θεϊκὴ ψυχοτροφία του. Ὁ εὐχαριστιακὸς ἄνθρωπος ἀδιαλείπτως καὶ «ποτήριον σωτηρίου» λαμβάνει¹⁵³, ἀλλὰ καὶ τὸ «ὄνομα Κυρίου» ἐπικαλεῖται καὶ τὶς εὐχὲς τῆς εὐχαριστιακῆς χαρᾶς του ἀποδίδει στὸν Κύριο «ἐναντίον παντὸς τοῦ λαοῦ»¹⁵⁴, ἐν τῷ μέσῳ δηλαδὴ τῆς κοινωνημένης, εὐχόμενης, φάλλουσας καὶ λατρεύουσας σύναξης.

Στὴν Α' Εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας¹⁵⁵ (τοῦ Μεγάλου Βασιλείου) παρακαλεῖ ὁ πρὸς κοινωνίαν προετοιμαζόμενος· «... Δὸς μοι, μέχρι τελευταίας μου πνοῆς, ἀκατακρίτως ὑποδέχεσθαι τὴν μερίδα τῶν ἁγιασμάτων σου ...». Ἡ εὐχὴ αὕτη ἀξιώνει συνεχὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενη συμμετοχὴ στὴ θεία κοινωνία ἀπὸ τὸν πιστό. Μάλιστα στὴν Γ' Εὐχὴ¹⁵⁶ (Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου) ἐπισημαίνεται καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως· «... ἵνα μὴ, ἐπὶ πολὺ ἀφιστάμενος τῆς κοινωνίας σου, θηριάλωτος ὑπὸ τοῦ νοητοῦ λύκου γένωμαι».

Στὴν ποιητικὴ Ζ' Εὐχὴ¹⁵⁷ (Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου) τῆς ἀκολουθίας λέγεται·

«ἵνα ...

τῶν ἀχράντων σου μετάσχω

---

148. Ψαλμοὶ κβ', κγ' καὶ ριε'. Βλ. καὶ Ἀκολουθία θ. μεταλήψεως, ὅπ.π., σσ. 509-510.

149. Ψαλμ. κβ' 5. Τὴν ἐκτενὴ ἐρμηνεία βλ. στοῦ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἐρμηνεία εἰς τοὺς ΠΝ' (150) Ψαλμοὺς τοῦ προφητὰνακτος Δαβὶδ, τόμ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 347-348.

150. Ψαλμ. κβ' 5.

151. Ψαλμ. κγ' 5.

152. Ψαλμ. κγ' 10.

153. Ψαλμ. ριε' 4.

154. Ψαλμ. ριε' 5.

155. Βλ. Ἀκολουθία θ. μεταλήψεως, ὅπ.π., σ. 512.

156. Ὅπ.π., σ. 513.

157. Ὅπ.π., σ. 515 α-β.

καὶ πανάγων μυστηρίων,
οἷς ζωοῦται καὶ θεοῦται
πᾶς ὁ τρώγων σε καὶ πίνων
ἐξ εἰλικρινοῦς καρδίας».

Ὁ τρώγων καὶ πίνων ὄχι ἄπαξ ἀλλὰ συνεχῶς τὰ ζωοποιά, ἄχραντα καὶ πάναγνα μυστήρια ζωοτροφεῖται, ζωοποιεῖται καὶ θεοποιεῖται. Ἡ πρόταση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἐπίσης μὲ τὴν ἐξῆς ἔννοια: «Κατ' αὐτὴ τὴ στιγμὴ, ὅταν ὁ πιστὸς τρώγει καὶ πίνει τὰ ἄχραντα τίμια δῶρα, συγχρόνως ζωοποιεῖται καὶ θεοποιεῖται», γεγονός, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελοῦσε ἀκόμη μία αἰτία γιὰ τὴν συνεχῆ μετάληψη. Καὶ ἡ εὐχὴ συνεχίζει:

«Τῶν γὰρ θείων ὁ μετέχων
καὶ θεοποιῶν χαρίτων,
οὔμενον, οὐκ ἔστι μόνος,
ἀλλὰ μετὰ σοῦ, Χριστέ μου ...,
ἵνα γοῦν μὴ μόνος μένω,
δίχα σοῦ τοῦ ζωοδότου ...,
διὰ τοῦτό σοι προσῆλθον ...»¹⁵⁸.

Γιὰ τὴ θεοποιὸ συσσωμάτωση, τὴν χαρισματικὴ σύγκραση καὶ τὴ ζωὴ τῆς μυστικῆς ἐνώσεως μὲ τὸν Χριστό, εἶναι ἀνυπερθέτως ἀναγκαῖα ἡ συνεχῆς μυστηριακὴ καὶ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ.

Τέλος, στὴν *Εὐχαριστίαν μετὰ τὴν θείαν μετάληψιν*, ἡ Β' *Εὐχὴ*¹⁵⁹ (τοῦ Μεγάλου Βασιλείου) καὶ ἡ τελευταία¹⁶⁰ (ἀνωνύμου, *Εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον*) καταγράφουν τὴν βιούμενη λειτουργικὴ πραγματικότητα καὶ ἀξιῶνουν τὴν ἐπαναλαμβανόμενη προσέλευση στὴ θεία κοινωνία: «μέχρις ἐσχάτης μου ἀναπνοῆς, ἐπαξίως μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων σου ...» καὶ «μέχρι τελευταίας μου ἀναπνοῆς, ἀκατακρίτως ὑποδέχσθαι τῶν ἀχράντων μυστηρίων τὸν ἁγιασμόν ...». Ἐπίσης ἡ φράση «ἵνα ἐν τῷ ἁγιασμῷ σου δι' αὐτῶν φυλαττόμενος», στὴν Α' *Εὐχὴν* (ἀνωνύμου) τῆς *Εὐχαριστίας*¹⁶¹, δύναται νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ἔννοια

158. Ὁπ.π., σ. 515 β.

159. Ὁπ.π., σ. 520.

160. Ὁπ.π., σ. 521.

161. Ὁπ.π., σ. 519.

ὅτι ἡ ἀγωνιστικὴ βία πρὸς τὸν ἁγιασμό, ἀλλὰ καὶ ἡ στάση καὶ στερέωση σὲ αὐτόν, μποροῦν νὰ ἐπιτευχθοῦν μόνο μετὰ τὴν οὐράνια καὶ θεία τροφοδοσία τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν θείων μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ.

ς. Τὰ μυστήρια καὶ οἱ ἑκτακτες λειτουργικὲς τελετές.

Στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, ἐπὶ αἰῶνες πολλούς, τὰ ἁγιαστικὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἄρρηκτα συναρθρωμένα καὶ συνδεδεμένα μετὰ τὴν θείαν εὐχαριστίαν¹⁶². Ἡ χειρόγραφη παράδοση καταγράφει πλῆθος μαρτυριῶν ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες διεκρατήθη ὁ ἄρρηκτος αὐτὸς σύνδεσμος μυστηρίων καὶ λειτουργίας. Σταδιακά, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸν 16^ο αἰῶνα¹⁶³, γιὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους¹⁶⁴, ἐπῆλθε ρήξη τοῦ ἐπὶ μακρότατο διάστημα στενοῦ δεσμοῦ τους.

Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ μακαριστοῦ καθηγητοῦ Π. Ν. Τρεμπέλα, «πᾶς ὁ προσβλέπων πρὸς τὴν κεντρικὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν ἡ θεία εὐχαριστία κατέλαβεν ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ καθόλου λατρείᾳ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, δὲν θὰ καταπλαγῇ οὐδὲ θὰ θεωρήσῃ ὡς ἀνεξήγητον, ἐὰν ἐρευνῶν τὰ κατὰ τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν διαπιστώσῃ ὅτι καὶ ἡ τελετουργία τῶν λοιπῶν μυστηρίων, ἀλλὰ καὶ τῶν κυριωτέρων μυστηριοειδῶν τελετῶν συνεδέθη στενωῶς καὶ συνυφάνθη μετὰ τῆς τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας»¹⁶⁵.

Οἱ χειροτονίες τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων εἶναι ἐνταγμένες στὴ θεία λειτουργία. Ἀλλὰ καὶ «τὸ βάπτισμα, ὁ γάμος καὶ τὸ εὐχέλαιον ἐτελοῦντο παλαιότερον συνδεδεμένως μετὰ τῆς θείας λει-

---

162. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὴν ἀξιόλογη εἰδικὴ διατριβὴ τοῦ NENANT ΜΙΑΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001.

163. Βλ. ὅπ.π., σσ. 98, 193, 238-239.

164. Καταγραφή καὶ ἀνάλυση τῶν λόγων αὐτῶν βλ. ὅπ.π., σσ. 99-103, 193-203, 241-245. Γιὰ τὸν γάμο ἀναλυτικότερα βλ. Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Γάμος καὶ θεία λειτουργία. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν καὶ τὴν θεολογίαν τῆς λατρείας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 287-327.

165. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ θεία εὐχαριστία κατὰ τὴν συνάρθρωσιν αὐτῆς πρὸς τὰ ἄλλα μυστήρια καὶ μυστηριοειδεῖς τελετάς*, Ἀθήναι 1958, σ. 3.

τουργίας»¹⁶⁶. Ὁ καθαγιασμός τοῦ μύρου γιὰ τὸ μυστήριον τοῦ χρίσματος, ἡ καθιέρωση θυσιαστηρίου ἢ ἀντιμηνσίου καὶ τὰ ἐγκαίνια ναοῦ γίνονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας¹⁶⁷. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ καὶ μεγάλου σχήματος τοῦ μοναχοῦ, ὁ μικρὸς ἀγιασμός ὕδατος καὶ οἱ νεκρώσιμες ἀκολουθίες (ἐξόδιοι καὶ μνημόσυνα) παραδοσιακὰ συνεδέοντο μὲ τὴν τέλεση θείας λειτουργίας¹⁶⁸.

Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς στενῆς συνδέσεως εἶναι πρόδηλος. Ἡ, κατὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέσμια καὶ τὴ λειτουργικὴ δεοντολογία, ἐνσυνείδητη καὶ εὐλαβικὴ συμμετοχὴ στὴ θεία κοινωνία τῶν πιστῶν, ὑπὲρ τῶν ὁποίων γίνονται οἱ ἔκτακτες αὐτὲς τελετές, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν ὑπολοίπων παρόντων ἀδελφῶν τῆς συνάξεως¹⁶⁹.

Ἡ εἴσοδος καὶ ἡ ἔνταξη στὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ γίνεται διὰ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος. Ὅμως ἡ τελεία συσσωμάτωση τοῦ μυστουμένου καὶ ἡ πλήρης ἐνσωμάτωση στὴν Ἐκκλησίαν ἐπιτυγχάνεται μό-

---

166. Ὁπ.π., σσ. 3-4.

167. Ὁπ.π., σσ. 10-11.

168. Ὁπ.π., σσ. 11-13. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξειδικευμένη καὶ ἐπιστημονικὴ αὐτὴ μελέτη γιὰ τὴ συνάρθρωση μυστηρίων καὶ εὐχαριστίας, πολυτιμότερο ἔργο θεωρεῖται μέχρι καὶ σήμερον ἡ κατάθεση τοῦ λειτουργικοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τοῦ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α' καὶ Β', ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 2¹1998, ὅπου καταγράφονται πολυπληθεῖς ἀναμφισβήτητες ιστορικὲς μαρτυρίες, γιὰ τὴν τέλεση τῶν μυστηρίων συνδεδεμένων μὲ τὴ θεία εὐχαριστία. Στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τῆς μοναχικῆς κουρᾶς, ὁ νέος μοναχὸς «τῆς κοινωνίας τῶν θειοτάτων καταξιοῦται, τῆς ὑπερουρανίου καὶ ζώσης τραπέζης κοινωνὸς ἀποδειχθεῖς». Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΟΕ' PG 155, 504A*.

169. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας Γ', α' ΕΠΕ 3*, σ. 364: «οὐκ ἔνεστι σχεδὸν τινα τελεσθῆναι τελετὴν ἱεραρχικὴν, μὴ τῆς θειοτάτης εὐχαριστίας» (ἐννοεῖται «προσφερομένης»)· «τὸ δὲ τέλος ἀπάσης (ἱεραρχικῆς, ἐννοεῖται, τελετῆς) καὶ τὸ κεφάλαιον ἢ τῶν θεαρχικῶν μυστηρίων τῷ τελουμένῳ μετὰδοσις», ὅπ.π., σ. 366. ΜΑΣΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Εἰς τὰ τοῦ ἀγίου Διονυσίου, Γ', Α' ΕΠΕ 14Ε*, σ. 362: «οὐδεμία σύναξις τελεσιουργεῖ δίχα τῆς μεταλήψεως». ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Δ', 6. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22*, σσ. 416-418: «διὰ ταῦτα καὶ τοῖς ἄλλοις μυστηρίοις τὸ τελεῖος εἶναι παρέχεται μόνη τελετῶν ἢ εὐχαριστίας» ὅπ.π., *Λόγος Δ', 11. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22*, σ. 426: «καὶ τὰς ἱεράς αὐτάς τελετάς μὴ ἂν τελέσαι, μηδὲ τὰ αὐτῶν δυνηθῆναι μὴ τοῦ δειπνοῦ προστεθέντος τοῦ ἱεροῦ». ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΠΒ' PG 155, 512D*: «τέλος πάσης τελετῆς καὶ θείου μυστηρίου παντὸς σφραγίς ἢ ἱερὰ κοινωνία».

νο μὲ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας¹⁷⁰. Ἐν τῷ Χριστῷ δὲ ταυτίζεται ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα τοῦ μὲ τὸν ἄρτο - σῶμα τῆς εὐχαριστίας. Ἡ ὑπαρξη λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας χωρὶς τὴν εὐχαριστία καὶ τῆς εὐχαριστίας χωρὶς τὴν Ἐκκλησία εἶναι ἀκατανόητη¹⁷¹.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, σήμερα ἰδιαίτερα, καθὼς ἐπεκράτησε πλήρως ὁ νηπιοβαπτισμὸς καὶ ἐξέλιπαν οἱ ἐπίσημες ὁμαδικὲς βαπτίσεις, οἱ πασχάλιες εὐχαριστιακὲς εἰσοδεύσεις τῶν νεοφωτίστων¹⁷², οἱ προβαπτισματικὲς ὁλοήμερες νηστεῖες τῆς Ἐκκλησίας¹⁷³ ἐν σῶματι, οἱ κοπιαστικὲς κατηχητικὲς προετοιμασίαι, οἱ σεβάσμιες μυσταγωγικὲς διδασκαλίαι, ἡ γνῶσις καὶ ἡ δυναμικὴ τῶν βαπτισματικῶν συμβόλων¹⁷⁴, ἀλλὰ περισσότερο ἐπειδὴ ὀριστικὰ ἀποσυνδέθηκε ἡ ἱεροτελεστία τοῦ βαπτίσματος ἀπὸ τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὴν εὐχαριστιακὴν συμμετοχὴν, ἀποδυναμώθηκε δραστικὰ τὸ πρῶτον μυστήριον τῆς μυστικῆς ἀπὸ τὴν ἀξία καὶ σημασία τοῦ καὶ κατέληξε, στὴ σύγχρονη κοσμικὴ νοοτροπία, νὰ θεωρεῖται ὡς μία ἀπλή εὐκαιρία ὀνοματοδοσίας.

Αὐτὴ ὅμως ἡ, κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἀποσύνδεση τοῦ βαπτίσματος ἀπὸ τῆς θείας λειτουργίας δὲν σήμανε καὶ τὴν ὀριστικὴν ἀπώλεια ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνείδησιν τῆς ἀνάγκης τῆς κοινωνίας τῶν νεοφωτίστων, ἀμέσως μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ τὸ χρίσμα τοῦ¹⁷⁵. Εἶναι

---

170. Βλ. Ν. ΜΙΑΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σ. 111. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λόγος ΚΔ' ΕΠΕ* 18Α, σ. 86. «Τί γὰρ λέγω κοινωνίαν, φησίν; αὐτὸ ἐσμεν ἐκεῖνο τὸ σῶμα. Τί γὰρ ἐστὶν ὁ ἄρτος; Σῶμα Χριστοῦ. Τί δὲ γίνονται οἱ μεταλαμβάνοντες; Σῶμα Χριστοῦ· οὐχὶ σώματα πολλὰ, ἀλλὰ σῶμα ἓν».

171. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΙΕΒΤΙΤΣ, *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθήναι 1984, σσ. 126, 128.

172. Βλ. Ν. ΜΙΑΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σσ. 105, 116. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΕΖ'*. PG 155, 233B. «Αὐτὸς (ὁ ἐπίσκοπος) τὸν βαπτισθέντα προπορευόμενος τοῦ θυσιαστηρίου ἔμπροσθεν φέρει, κάκει τῆς κοινωνίας αὐτῷ τῆς φρικτῆς μεταδίδωσι».

173. Ὅπως οἱ βαπτισματικὲς παραμονὲς τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καὶ τῆς Ἀναστάσεως. Βλ. Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἡ προβαπτισματικὴ νηστεία», *Λειτουργικὲς Μελέταις I*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 96, 98.

174. Βλ. ὅπ.π., σσ. 15-36 (περὶ τῶν συμβόλων γενικῶς), σσ. 55-79 (περὶ τῶν βαπτισματικῶν συμβόλων εἰδικότερα).

175. Στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διατηρεῖται ἡ σεβάσμια καὶ παραδοσιακὴ αὐτὴ συνήθεια κατὰ τόπους μέχρι καὶ σήμερα, ἀπὸ προηγουσμένα δῶρα. Βλ. Ι. ΦΟΥΝ-

δὲ σημαντικότερες οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ προτροπὲς δύο ἐξεχόντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου (1350-1432)¹⁷⁶ καὶ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (1749-1809)¹⁷⁷, οἱ ὅποιοι κατακρίνουν τὴν

ΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Δ', σ. 152 (= ΑΛΑ, τ. Γ', ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1991, σσ. 148-155). Στὸ Ἀραβικὸ Εὐχολόγιο διασώζεται μέχρι σήμερα «Τάξις τῆς συμμετοχῆς τοῦ νεοφωτιστοῦ τῶν ἀρχάντων μυστηρίων», «ἡ ὁποία διατάσσει ἵνα μεταδίδηται εἰς τὸν νεοφωτιστὸν ἡ θεία κοινωνία, βεβαίως ἀπὸ τὰ προηγουμένα δῶρα, εὐθὺς μετὰ τὴν βάπτισιν αὐτοῦ. Οὕτω δὲ τελεῖται μέχρι σήμερον εἰς τὸ πατριαρχεῖον τῆς Ἀντιοχείας». Βλ. I. YAZIGI, *Ἡ τελετὴ τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 124. Στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας στὸ τέλος τοῦ βαπτίσματος ὁ νέος χριστιανὸς μεταλαμβάνει τῶν θείων μυστηρίων. Τὸ σύγχρονο «AGHIASMATAR», București 1992, σ. 43, τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς διατάσσει στὸν ἱερέα ποὺ τελεῖ τὸ βάπτισμα: «Καὶ εὐθὺς νὰ τὸν κοινωνήσῃς μετὰ τῶν θείων μυστηρίων, διότι, ἐὰν συμβῆ νὰ ἀποθάνῃ ἄνευ θείας κοινωνίας, ἀμαρτάνεις θανασίμως». Βλ. τὰ παραπάνω στοῦ Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σσ. 95-96. Πρβλ. καὶ τὶς ἀντίστοιχες διατάξεις τῶν χειρογράφων Κωνσταντινουπόλεως 60 (63) (15' αἰ.), Ἔθν. Βιβλ. Ἑλλάδος 670 (13' αἰ.) καὶ 2573 (18' αἰ.), Σινᾶ 972 (15' αἰ.) καὶ 996 (15' αἰ.), Πατρ. Ἀλεξανδρείας 1070 (207) (15' αἰ.). Περὶ τῆς κοινωνίας τῶν βαπτιζομένων βρεφῶν ἔχουμε καὶ μαρτυρία τοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. Κ' PG 155, 101D-104A*, ὅπου ἐλέγχονται οἱ Λατῖνοι ὡς ἐξῆς: «Οὐδὲ κοινωνίας τοῖς βαπτιζομένοις μεταδιδόασι βρέφεισι καὶ τοῖς ἄχρι πλείονων ἐτῶν ἐλθοῦσι καὶ τὰ πλείω τούτων βρέφη ἀσφράγιστα. Καὶ οἱ πλείστοι αὐτῶν τελευτῶντες, ὅσοι μὴ λαλεῖν δύνανται, ἄμμοιροι τοῦ ἐφοδίου τῆς ζωῆς, δίχα κοινωνίας τῶν μυστηρίων τῶν ὧδε ἐξερχόμενοι».

176. Βλ. ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, *Τὰ παραλειπόμενα, ΛΘ'*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη² 1991, τ. Γ', σ. 118. «Αὐτίκα τοίνυν, ἐν τῷ τοῦ βαπτίσματος μυστηρίῳ, ἔθος ἀλογίᾳ συντετραμμένον ἐπικρατεῖ, μετὰ πολλῶν ἄλλων, καὶ τοῦθ', ὅτι ἐν τῇ δευτέρᾳ τῆς νυκτὸς ὥρᾳ τὰ βρέφη βαπτίζονται, ὅτε καὶ ὁ βαπτίζων ἱερεὺς, ἴσως καὶ ὁ ἀνάδοχος, μερίμναις ἄλλως ἢ καὶ οἴνω τὸν νοῦν παραφέρονται· δέον αὐτὰ ἐν τῇ τρίτῃ τῆς ἡμέρας ὥρᾳ, ὅτε καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα κατῆλθε, βαπτίζεσθαι. Ναί, καὶ θείας εὐθὺς ἱερουργίας ἐπαγομένης ἵνα, ὡσπερ διὰ τοῦ βαπτίσματος ἐλυτρώθῃ τῆς πλάνης τὸ βάπτισθέν, οὕτω καὶ τῇ ἀγίᾳ μεταλήψῃ αὐτῷ ἐνωθῆ τῷ Θεῷ ... Καὶ ὡς ἐκεῖνο λοιπὸν σπουδάζεται, τὸ μὴ τελευτῆσαι τὸ βρέφος ἀμύητον, οὕτω χρὴ καὶ τοῦτο σπουδάζεσθαι, μὴ τῆς θείας ζωῆς ἀμέτοχον μείνῃ τὸ μνηθέν».

177. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 247, ὑποσημ. 1 στὸν λα' κανόνα τῆς 5' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Θεωροῦμε τὸ σχόλιο αὐτὸ τοῦ ἁγίου ὡς στιβαρὴ πρόταση γιὰ νὰ γίνῃ πρῶτο βῆμα ἐπαναφορᾶς στὴν ἀρχαία σεβασμία πράξις τῶν βαπτισμάτων. «Ἔστι δὲ καὶ τρίτη αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις καὶ οὐχὶ ἐν εὐκτηρίοις πρέπει νὰ γίνεσθαι τὸ βάπτισμα, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἱερεὺς πρέπει νὰ προσκομίσῃ πρῶτον, ἔπειτα, φορεμένος ὢν πᾶσαν τὴν ἱερατικὴν στολήν, νὰ εὐχαρίσῃ καὶ νὰ βαπτίσῃ

κακῶς ἐπικρατήσασα τελεία ἀποκοπή τοῦ βαπτίσματος ἀπὸ τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τῆς, ἐξαιτίας τοῦ ἀτοπήματος αὐτοῦ, ἰδιωτικοποίησής του, ἀλλὰ καὶ τονίζουν καὶ προτρέπουν τὴν ἀνάγκη ἐπανασύνδεσης βαπτίσματος, χρίσματος καὶ εὐχαριστίας ὡς ἑνὸς καὶ ἑνιαίου μυστηρίου τῆς χριστιανικῆς μυστήσεως¹⁷⁸.

Παράλληλη πρὸς ἐκείνη βαπτίσματος καὶ κοινωνίας ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐπὶ αἰῶνες σύζευξη καὶ σύνδεση γάμου καὶ εὐχαριστίας. Ἡ τέλεση τοῦ γάμου, στὴ συνείδηση τῆς ἀρχηγόπου Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ ἄλλα σπουδαία γεγονότα τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν, ἦταν ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς λατρευτικῆς συνάξεως καὶ τὴν εὐχαριστία¹⁷⁹. Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ στὸν ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας γάμο¹⁸⁰, ἀλλὰ καὶ τὸ θαῦμα τῆς μεταβολῆς τοῦ ὕδατος σὲ οἶνο, ὡς προτύπωση τῆς εὐχαριστίας, διαμόρφωσαν σταδιακὰ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση τῶν δύο μυστηρίων.

τὸ παιδίον, καὶ μετὰ τὸ βάπτισμα νὰ ἀρχινᾷ τὴν θεῖαν λειτουργίαν καί, ἐν τῷ τέλει αὐτῆς, νὰ μεταλαμβάνῃ τὸ βαπτισθὲν βρέφος. Διὰ τί, καθὼς ἡ φύσις, εὐθὺς ὀποῦ γεννηθῆ σωματικῶς τὸ βρέφος, τοῦ ἠτοίμασε τὸ γάλα τροφὴν σωματικὴν, ἔτσι καὶ ἡ χάρις, εὐθὺς ὀποῦ τὸ βρέφος γεννηθῆ πνευματικῶς διὰ τοῦ βαπτίσματος, τοῦ ἐτοιμάζει τὴν θεῖαν κοινωνίαν διὰ τροφὴν πνευματικὴν». Βλ. καὶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Κωνσταντινούπολις 1889, τ. Β', σ. 90. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ματθαῖον. Ὁμιλία ΠΒ'*, 5. PG 58, 744: «Καθάπερ γυνὴ τὸ τεχθὲν οἰκείῳ τρέφει αἷματι καὶ γάλακτι, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς οὕς ἐγέννησεν αὐτὸς οἰκείῳ τρέφει διηνεκῶς αἷματι».

178. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σ. 135. Βλ. καὶ τυπικὴ διάταξη σύνδεσης τοῦ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'*, *Εἰσαγωγή στὴ θεῖα λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 287-289.

179. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σ. 146. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 230, ὑπόσημ. 1: «Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι, ὀποῦ μέλλουν νὰ ὑπανδρευθοῦν, πρέπει νὰ ἐξομολογοῦνται μετὰ τῶν γυναικῶν τῶν, νὰ νηστεύουν καὶ νὰ προετοιμάζονται καί, πρὸ τοῦ μὲν νὰ ἀρχίσῃ ἡ θεῖα λειτουργία, νὰ στεφανώνωνται, ἀφ' οὗ δὲ στεφανωθοῦν, τότε νὰ ἀρχινᾷ ἡ θεῖα λειτουργία καί, τελειωθείσης ταύτης, νὰ προσέρχωνται νὰ μεταλαμβάνουν τὰ θεῖα μυστήρια». Ἐπίσης ὅπ.π., σ. 671, ὑπόσημ. 3: «Ἡ λειτουργία ὀποῦ λέγει ἐδῶ ὁ κανὼν νὰ γίνεται μετὰ τὴν εὐλογίαν τοῦ γάμου, ἐγένετο βέβαια διὰ νὰ μεταλάβῃ τὰ θεῖα μυστήρια τὸ εὐλογηθὲν ἀνδρόγυνον, τὸ ὅποσον πρέπει καὶ τώρα νὰ τὸ κάμουν οἱ ἀληθεῖς καὶ σωθῆναι θέλοντες χριστιανοί».

180. Ἰωάν. β' 1-11. Βλ. τίς πυκνὲς ἀναφορὲς τοῦ γεγονότος στὶς εὐχὲς τοῦ γάμου.

Ἡ χειρόγραφη παράδοση μαρτυρεῖ γιὰ τὴ σύνδεση αὐτῆ¹⁸¹, ποὺ γινόνταν μὲ τὴν τελεία θεία λειτουργία ἢ, σὲ περίπτωσιν ποὺ αὐτὴ δὲν ἐτελείτο ἢ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τελεσθεῖ, μὲ τὴν προσφορὰ προαγιασμένων δώρων γιὰ τὴν κοινωνία τῶν νεονύμφων¹⁸². Τὴν μακρότατη καὶ πολυσύνθετη αὐτὴ διαδικασία τῶν τρόπων καὶ τῶν τυπικῶν διατάξεων τῆς σύνδεσης γάμου καὶ εὐχαριστίας περιγράφει ἐρευνητικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ὁ καθ. Παναγιώτης Σκαλτσῆς, στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα διδακτορικῆς του διατριβῆς¹⁸³.

Ἐκεῖνο ποὺ ἀρκεῖ σὲ ἐμᾶς νὰ ποῦμε καὶ νὰ τονίσουμε εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πραγματικότητα τῆς εὐχαριστιακῆς βίωσης τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἐν γάμῳ κοινωνίας καὶ ἐνώσεως «εἰς σάρκα μίαν» τῶν δύο συζύγων. Τὸ ἀνδρόγυνο δὲν εἶναι «ἐν σῶμα» μόνον ἀπὸ τὴν φυσικὴ του ἔνωσιν, ἀλλὰ εἶναι καὶ «ἐν εὐχαρι-

---

181. Βλ. ἐπιλεκτικὰ χφ Σινᾶ 973 (ιβ' αἰ.): «ἄρχεται ἡ θεία λειτουργία. Καί, ὅτε ἔρχεται εἰς τὴν ὥραν τῆς ζωοποιῦ κοινωνίας, ἐπιδίδει αὐτοῖς τῶν θείων ἀγιασμάτων» καὶ Μ. Λαύρας Α105 (ιε' αἰ.): «ἀπόκεινται δὲ ἐν τῇ ἀγία τραπέζῃ στέφανα δύο καὶ ποτήριον μετ' οἴνου καὶ ἄρτου κλάσματα ἕξ μικρὰ πάνυ, εἰ οὐκ ἄξιοι κοινωνῆσαι τῶν ἀχράντων μυστηρίων, εἰ δὲ εἰσιν ἄξιοι, οὐ χρὴ ποιῆσαι κοινὸν ποτήριον», «καὶ οἱ νεόνυμφοι κοινωνοῦσιν, ὅταν ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος εἴπῃ: "Μετὰ φόβου Θεοῦ"».

182. Βλ. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σ. 171 ἔξ. Βλ. καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τέλεσις γάμου μετὰ θείας λειτουργίας ἢ προηγιασμένης», ΑΛΑ, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 193-201.

183. Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Γάμος καὶ θεία λειτουργία. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν καὶ τὴν θεολογίαν τῆς λατρείας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 163-287. Χειρόγραφα στοιχοῦντα στὴν παράδοσιν τοῦ βαρβερينوῦ Εὐχολογίου 336 (η' αἰ.) ἀναφέρονται τὰ Σινᾶ 957 (θ'-ι' αἰ.), Grottaferrata G. b. VII (ι' αἰ.), Παντελεήμονος 77 (ια' αἰ.), Coislín. 213 (ια' αἰ.), Grottaferrata (Bessarion) G. b. 1 (ια'-ιβ' αἰ.), Σινᾶ 962 (ια'-ιβ' αἰ.), Σινᾶ 1036 (ιγ' αἰ.), Σινᾶ 966 (ιγ' αἰ.), Βατοπεδίου 133 (744) (ιδ' αἰ.). Χειρόγραφα ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ γάμου μὲ παράθεσιν κοινωνίας προηγιασμένων στοὺς νεονύμφους (βλ. μνημονευόμενὴ διατριβή, σσ. 217-219) εἶναι τὰ Leningrad Π.Β. 559 (θ'-ι' αἰ.), Σινᾶ 958 (ι' αἰ.), Leningrad 226 (ι' αἰ.), Grottaferrata G. b. X (ι' αἰ.), Coislín. 213 (ια' αἰ.), Grottaferrata (Bessarion) G. b. 1 (ια'-ιβ' αἰ.), Σινᾶ 962 (ια'-ιβ' αἰ.), Vatic. Gr. 1554, 1811, 1872 (ιβ' αἰ.), ΕΒΕ 713 (ιβ' αἰ.) καὶ 670 (ιγ' αἰ.), Μ. Λαύρας 189 (ιγ' αἰ.), Barberini 329 (ιγ' αἰ.), Grottaferrata Γ. β. XII (ιγ' αἰ.), Πάτμου 104, 105 (ιγ' αἰ.), Σινᾶ 981 (ιγ' αἰ.), ΕΒΕ 14, 742, 2573, 690, 573 (ιδ' αἰ.) καὶ 662 (ιβ'-ιδ' αἰ.), 2724 (ιδ'-ιε' αἰ.) κ.ἄ. πολὺν μὲχρι τὸν ιζ' αἰῶνα.

στιακὸν σῶμα» ἐκ τῆς κοινῆς καὶ συνεχοῦς συμμετοχῆς του, μαζί μὲ ὅλη τὴ σύναξη, στὴν ψυχοτροφία τῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου.

Σήμερα, δυστυχῶς, ὡς μαρτυρία ἐντόνου μνήμης τῆς κοινωνίας τῶν νεογύμων παρέμεινε τὸ «κοινὸν ποτήριον», ὡς σύμβολο τῆς ἀρχαίας εὐχαριστιακῆς ἐνώσεώς τους¹⁸⁴, ἐνῶ φάλλεται καὶ ἀρχαῖο κοινωνικό· «Ποτήριον σωτηρίου ...».

Μέσα στὸ κλίμα τῆς ἀναβίωσης καὶ τῆς προβολῆς τῆς ἀξίας τῆς πατερικῆς θεολογίας, ἰδιαίτερα στὶς ἡμέρες μας σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, τονίζεται καὶ ἐπισημαίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν μυστήριό τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς καθ' ὅλου χριστιανικῆς ζωῆς¹⁸⁵. Τὰ ἄλλα μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, τὸ βάπτισμα, τὸ χρίσμα καὶ ὁ γάμος, στὰ ὁποῖα ἤδη ἀναφερθήκαμε, ἀλλὰ καὶ τὸ ἅγιο εὐχέλαιο, οἱ χειροτονίες, ὁ καθαγιασμὸς τοῦ ἁγίου μύρου, τὰ ἐγκαινία τῶν ναῶν, ἡ μοναχικὴ κουρά, ὁ μέγας καὶ ὁ μικρὸς ἁγιασμός, οἱ νεκρώσιμες καὶ ἐπιμνημόσυνες ἀκολουθίες, ἐτελοῦντο ἐπὶ αἰῶνες μακροῦς ἀρρήκτως συναρθρωμένα μὲ τὸ μέγιστο ὅλων τῶν μυστηρίων, δηλαδὴ τὴ θεία εὐχαριστία¹⁸⁶. Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ ἀκόμη μία ἰσχυρὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ συχνότητα συμμετοχῆς στὴ μετάληψη τῶν ἁγιασμάτων ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀρχαία συνήθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ προτρέπει τὰ τέκνα της στὴν συνεχὴ εὐχαριστιακὴ μετοχή, ὥστε νὰ ἀναφαίνεται ὅτι εἶναι σῶμα Χριστοῦ ἐπειδὴ εἶναι εὐχαριστιακὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ «τέλος πάσης τελετῆς καὶ θείου μυστηρίου παντὸς σφραγίδα τὴν ἱερὰν κοινωνίαν»¹⁸⁷.

---

184. Βλ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Α', σ. 131. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σ. 206. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, Κεφ. ΣΠΒ'.* PG 155, 512D. «Τέλος πάσης τελετῆς καὶ θείου μυστηρίου παντὸς σφραγίς ἡ ἱερὰ κοινωνία. Καὶ καλῶς ἡ Ἐκκλησία ποιοῦσα προετοιμάζει τὰ θεῖα δῶρα εἰς ἐξίλασμον τῶν συναπτομένων καὶ εὐλογίαν· ἐπεὶ αὐτὸς ἐν τῷ γάμῳ ἦν παραγεγονῶς ὁ δοὺς τὰ δῶρα καὶ ὢν, καὶ εἰς ἐνωσιν αὐτῶν εἰρηνικὴν καὶ ὁμόνοιαν». Γιὰ τὸ κοινὸ ποτήριό βλ. Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Οἱ συμβολισμοὶ στὴν ἀκολουθία τοῦ γάμου», *Λειτουργικὲς Μελέτες I*, ὅπ.π., σσ. 118-127.

185. Βλ. Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σ. 298.

186. Ὅπ.π., ἀντίστοιχα στὶς σελίδες 220 ἐξ., 258 ἐξ., 273 ἐξ., 279 ἐξ., 283 ἐξ., 289 ἐξ., 294 ἐξ. Βλ. ἐπίσης στὶς εἰσαγωγὲς τῶν κειμένων ποὺ ἐκδίδει ὁ καθ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θέματα Εὐχολογίου*, [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεύχος Β'], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 5-24, 59-74, 183-203, 399-411.

187. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΠΒ'.* PG 155, 512D.

4) Ἡ πατερική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ συγγράμματα τῶν ἁγίων πατέρων, καθὼς καὶ τῶν ἐξεχόντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀπὸ τοὺς πρώιμους αἰῶνες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴν ποὺ ἐξετάζουμε, ἀποτελοῦν ἕναν ἀειθαλὴ καὶ πολὺάνθο λειμῶνα σοφίας, θεολογίας καὶ λειτουργικῆς βιώσεως. Εἶναι ἕνας κόσμος σχεδὸν ἀπέραντος καὶ δυσερεύνητος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ σκοπὸς τοῦ παρόντος κεφαλαίου δὲν εἶναι μιὰ γενικοῦ τύπου ἀναφορὰ ἢ μιὰ πληθωρικὴ ἀνθολόγησις κειμένων σχετικῶν μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασι θέμα, ἀλλὰ μιὰ ἐρευνητικὴ ἀνίχνευσις καὶ ἐρμηνευτικὴ προσέγγισις τῶν καιριοτέρων καὶ σπουδαιοτέρων, κατὰ τὴ γνώμη μας, μαρτυριῶν, ποὺ τεκμηριῶνουν θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ τὸ αἶτημα τῆς συνεχοῦς καὶ συχνῆς συμμετοχῆς στὰ ζωοποιὰ δωρήματα τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ δικαιοῦναι τὸν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως ἀγῶνα τῶν Κολλυβάδων.

Ἦδη, μετὰ τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀποστολικὴ ἐποχὴ, κατὰ τὰ μέσα δηλαδὴ τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνα, ἀνιχνεύουμε τὴν πρώτη ἀρχαϊκὴ μορφή τῆς σταδιακῆς ἐξελίξεως τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν χριστιανῶν¹⁸⁸. Ἡ πράξις τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, δηλαδὴ ἡ προσκαρτέρησις παρὰ τὰ πρόσωπα τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ ἡ «καθ' ἡμέραν» ὁμόθυμη λατρεία, ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου καὶ οἱ προσευχές¹⁸⁹, καθὼς καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχή¹⁹⁰, κατὰ τὴν ἐντολήν τοῦ Κυρίου, εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ¹⁹¹, ποὺ συναπαρτίζει τὴν ἀποστολικὴν λατρεία, παραχωρεῖ σταδιακὰ τὴ θέσιν τῆς σὲ μιὰ πιὸ ἐξελιγμένη μορφή «προσφορῶν καὶ λειτουργιῶν», τὶς ὁποῖες «ὁ δεσπότης ἐπιτελεῖν ἐκέλευσεν» «οὐκ εἰκῆ ἢ ἀτάκτως, ἀλλ' ὠρισμένοις καιροῖς καὶ ὥραις», κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος Ρώμης¹⁹².

188. Ἀναλυτικὰ στοιχεῖα βλ. στοῦ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθήναι 1993, σ. 133 ἔξ. Εἰδικότερα βλ. J. A. JUNGSMANN, *La Liturgie des premiers siècles*, Παρίσι 1962. J. MATEOS, «The Origins of the Divine Office», *Worship* 41 (1967), σσ. 477-485.

189. Πρβλ. *Πράξ.* β' 42, 46.

190. *Α' Κορ.* ια' 23-26.

191. *Λουκ.* κβ' 19.

192. *Α' Κορινθίους* XL 2, 5. XLI 1. *ΒΕΠΕΣ* 1, σ. 29. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 133.

Οί παριστάμενοι στις προσφορές αυτές και λειτουργίες είναι κοινῶς ἀποδεκτὸ ὅτι μετεῖχαν τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων¹⁹³. Ἡ σύναξη δηλαδὴ τῶν πιστῶν ἐπιτελεῖτο μέσα στὸ κλίμα τῆς ἐν Χριστῶ ἐνότητας καὶ ἀγάπης καὶ σκοποῦσε στὸν ἁγιασμὸ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς¹⁹⁴. Κατὰ τὴν μαρτυρία Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, οἱ πιστοὶ ἐλάτρευαν τὸν Κύριο κοντὰ στὸν ἐπίσκοπο καὶ τὸ πρεσβυτέριο «ἕνα ἄρτον κλῶντες»¹⁹⁵, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὁ ἐνοποιητικὸς χαρακτήρας τῆς εὐχαριστίας¹⁹⁶. Ὁ ἴδιος προτρέπει τοὺς πιστοὺς νὰ σπουδάζουν στὴν πυκνότερη συμμετοχὴ τους στὴν εὐχαριστία τοῦ Θεοῦ¹⁹⁷, γιὰτι μὲ τὴν ἀποχή

---

193. Βλ. R. TAFT, «The frequency of the Eucharist throughout history», στὸ *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding* (NPM Studies in Church Music and Liturgy), The Pastoral Press, Washington, D.C., 1984, σσ. 61-62. G.A.M. ROUWHORST, «La célébration de l'eucharistie dan l'Église primitive», στὸ *Questions Liturgiques / Studies in Liturgy* 74 (1993), σσ. 89-111.

194. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς τελεσιουργίας τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴ περίοδο βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Ἡ τελεσιουργία τῆς θείας Εὐχαριστίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας», *Θεολογία* 2 (1924) τόμος Β', σσ. 148-163 καὶ τόμος Γ', σσ. 255-276. HENRYK PAPROCKI, *Le mystère de l'eucharistie. Genèse et interprétation de la liturgie eucharistique byzantine*, Les Édition du Cerf, Παρίσι 1993, σσ. 31-43. G. DIX, *The Shape of the Liturgy*, Λονδίνο 1945, σσ. 48, 102. J. JUNGMAN, *Missarum Sollemnia. Ein genetische Erklärung der römischen Messe*, Βιέννη³ 1952, τ. I, σσ. 9-43. H. SCHÜRMAN, «Die Gestalt der urchristlichen Eucharistiefeyer», στὸ *Münchener Theologische Zeitschrift* 6 (1955), σσ. 107-131. L. LIGIER, «De la Gène de Jésus à l'anaphore de l'Église», στὸ *MD* 87 (1966), σσ. 7-49. R. CABIÉ, *L'eucharistie*, Παρίσι 1983, σσ. 21-50. H. B. MEYER, *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral* [Gottesdienst der Kirche, 4], Regensburg 1989, σσ. 75-81.

195. *Πρὸς Ἐφεσίους* XX 2. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 268. Τὶς προεκτάσεις τῆς εὐχαριστιακῆς αὐτῆς βίωσης στὴ σύνολη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας βλέπε διεξοδικὰ στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κ. ΝΟΥΣΚΑ, *Ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζωὴ κατὰ τὸν θεοφόρον Ἰγνάτιον*, Θεσσαλονίκη 1971.

196. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα προσελεύσεως στὴ θ. μετέληψη. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 11. Καὶ ἀναλυτικὰ στὴ διατριβὴ τοῦ Μητροπολίτου Περγᾶμου ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐκδ. Γρηγόρη, ἐν Ἀθήναις² 1990. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Being as communion*, Λονδίνο 1986. Βλ. καὶ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Μαγνησιεῦσιν* VII 1-2. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 269-270. *Φιλαδελφεῦσιν* IV. VIII 1. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 277. *Σμυρναίοις* VIII. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 281.

197. *Πρὸς Ἐφεσίους* XIII 1. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 266.

στεροῦνται τῆς οὐρανίου σωστικῆς τροφοδοσίας¹⁹⁸ τοῦ θεϊκοῦ ἄρτου, «ὅς ἐστιν φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν¹⁹⁹, ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός»²⁰⁰. Αὐτὴν δὲ τὴν ἐπιπόθηση τῶν ἀφθάρτων ἀγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ, μὲ τῶν ὁποίων τὴν ἀδιάλειπτη καὶ πυκνὴ μετοχὴ ζοῦσε, προβάλλει μαρτυρικὰ πορευόμενος πρὸς τὴν Ρώμη καὶ ἀπευθυνόμενος στοὺς ἐκεῖ πιστούς²⁰¹.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*, ἔργο ποῦ κατατάσσεται μὲ τὰ κείμενα τῶν ἀποστολικῶν πατέρων²⁰², πληροφοροῦμαστε τὴν ἀγαθὴ συνήθεια τῶν πρώτων χριστιανῶν νὰ συνέρχονται, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἀναστάσιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, καὶ νὰ μετέχουν εὐχαριστιακὰ στὴν προσφερόμενη θυσία²⁰³, ποῦ εἶναι πνευματικὴ τροφὴ καὶ πόσις καὶ ζωὴ αἰώνιος²⁰⁴.

---

198. Ὁπ.π., V 2: «μηδεὶς πλανάσθω· ἐάν τις ἦ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου, ὅστε ρεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ». *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 265.

199. Βλ. τὸ ὁμότιτλο πρακτικὸ-ἐκλαϊκευτικὸ ἔργο τοῦ Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ἀντίδοτον τοῦ θανάτου*, Ἀθῆναι χ.χ.

200. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Ἐφεσίους* XX 2. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 268.

201. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Ρωμαίους* VII 2-3. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 276: «ὁ ἐμὸς ἔρωσ ἐσταύρωται καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἐμοὶ πῦρ φιλόυλον· ὕδωρ δὲ ζῶν καὶ λαλοῦν ἐν ἐμοί, ἔσωθέν μοι λέγον· Δεῦρο πρὸς τὸν πατέρα. Οὐχ ἤδομαι τροφῇ φθορᾶς οὐδὲ ἡδοναῖς τοῦ βίου τούτου. Ἄρτον Θεοῦ θέλω, ὃ ἐστιν σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐκ σπέρματος Δαυίδ, καὶ πόμα θέλω τὸ αἶμα αὐτοῦ, ὃ ἐστιν ἀγάπη ἀφθαρτος».

202. Σχετικὰς ἐκδόσεις καὶ μελέτες βλ. J. P. AUDET, *La Didaché, Instructions des Apôtres*, Παρίσι, Gabalda 1958. W. RORDORF – A. TUILLIER, *La doctrine des douze apôtres (Didachè). Introduction, texte, traduction, notes, appendice et intertextes* (SC 248), Παρίσι 1978. K. WENGST, *Didache (Apostellehre). Barnabasbrief. Zweiter Klemensbrief. Schrift an Diognet* [Schriften des Urchristentums, 2], Darmstadt 1984. A. NIEDERWIMMER, *Die Didache* [Ergänzungsreihe zum Kritisch-exegetischen Kommentar über das Neue Testament, 1], Göttingen 1989. Β. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, *Οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες* (εἰσαγωγή Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ), ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι 1953, σσ. 10-25.

203. «Κατὰ Κυριακὴν Κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ἦ· πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐτέρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν». *Διδαχὴ* XIV. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 220.

204. Ὁπ.π., κεφ. X 3. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 218.

Στοιχῶν στήν σπαραγματικά διαγραφόμενη στίς *Πράξεις* καί τίς ἐπιστολές²⁰⁵ ἀποστολική λατρεία, ὁ ἀπολογητής καί μάρτυς Ἰουστίνος μᾶς περιγράφει τὰ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς κατὰ τὸν β' μ.Χ. αἰώνα. Κατὰ τὰ μαρτυρούμενα, γίνεται σύναξη πάντων τῶν πιστῶν τὴν Κυριακὴ («τῆ τοῦ ἡλίου ἡμέρα»), ἀναγινώσκονται οἱ Γραφές, ἐκφωνεῖται ἡ διδασκαλία τοῦ προεστῶτος, ἀναπέμπονται εὐχές ὑπὲρ πάντων, δίδεται ὁ ἀσπασμὸς τῆς ἀγάπης, προσφέρονται καὶ καθαγιάζονται τὰ τίμια δῶρα τῆς εὐχαριστίας, ὁ λαὸς συμμαρτυρεῖ μὲ τὸ «Ἀμήν» καί, τελικά, ἐκπληρώνεται ὁ σκοπὸς τῆς συνάξεως, ἡ ζωοποιὸς μετάληψη τῶν θεοποιῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ: «Καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται»²⁰⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς βαπτισματικῆς λειτουργίης²⁰⁷ ἡ ἐκεῖνες τῶν ἐτησίων μνημῶν τῶν ἀγίων μαρτύρων κατὰ τὴν γενέθλιο ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου τους²⁰⁸ ἡ τίς ὑπὲρ τῶν φυλακισμένων πιστῶν προσφερόμενες²⁰⁹ ἐκτάκτως, ἡ θεία εὐχαριστία ἐτελεῖτο συνήθως τὴν Κυριακὴ, κατὰ τὴν ὁποία καὶ κοινωνοῦσαν ἀνυπερθέτως οἱ πιστοί²¹⁰, οἱ παρόντες καὶ οἱ ἀπόντες. Τόσο δὲ ἐξυπακουόμενο ἦταν τὸ γεγονὸς τῆς συμμετοχῆς στήν εὐχαριστία, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες, ὥστε καὶ στοὺς «δι' εὐλόγουσ αἰτίας ἀπολειφθέντας» τῆς συνάξεως πιστοὺς νὰ πέμπεται ἡ θεία κοινω-

---

205. Πρβλ. *Πράξ.* κ' 7. *Α' Κορ.* ις' 1-2. *Ἀποκ.* α' 10. *Α' Θεσσ.* ε' 27. *Κολ.* δ' 16. *Α' Κορ.* ιδ' 26. *Α' Τιμ.* β' 1-2. *Ρωμ.* ις' 16. *Α' Κορ.* ις' 120. *Α' Κορ.* ια' 23-25. *Ματθ.* κς' 26-27. *Μάρκ.* ιδ' 22-23. *Λουκ.* κβ' 19. *Α' Κορ.* ιδ' 16. *Α' Κορ.* ι' 16-22. ια' 26-27. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ...*, σσ. 144-145.

206. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία Α'*, 65.67. *PG* 6, 428-429. *ΒΕΠΕΣ* 3, σ. 198.

207. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 143. Πρβλ. τὸ 65 κεφ. τῆς *Α' Ἀπολογίας* τοῦ Ἰουστίνου, *PG* 6, 428 Β-С. Σημαντικὲς ἄλλες σχετικὲς μαρτυρίες βλέπε στὴ διατριβὴ τοῦ ΝΕΝΑΝΤ ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, ὅπ.π., σσ. 33-37.

208. Βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 35-36, καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ Η. DELEHAYE, *Les origines du culte de martyrs* [Subsidia Hagiographica, 20], σ. 31 ἐξ.

209. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 5, 2, στὸ *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, τ. 3, σ. 479, καὶ *Ἐπιστολὴ* 57, 3, ὅπ.π., σ. 652, καὶ *Ἐπιστολὴ* 63, 16, ὅπ.π., σ. 714. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σ. 12.

210. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, ὅπου στὴ σημ. 206.

νία διὰ τῶν διακόνων²¹¹. Παράλληλα ἐπικρατοῦσε καὶ ἡ συνήθεια νὰ φυλάσσονται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς κατ' ἰδίαν, σὲ μικρὰ κιβώτια, τὰ καθαγιασμένα εὐχαριστιακὰ δῶρα τῆς Κυριακῆς, γιὰ νὰ μεταλαμβάνουν, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Κυπριανοῦ, καθημερινά²¹², πρακτικὴ πού συνεχίστηκε στοὺς λαϊκοὺς καὶ ἰδιαίτερα στοὺς μοναχικοὺς κύκλους, γιὰ ἀρκετοὺς ἀκόμη αἰῶνες²¹³.

Στὸ μεταίχμιον β' καὶ γ' αἰῶνος, ὁ Εἰρηναῖος Λυῶνος περιγράφει τὴν παράδοση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τὴν ὀνομάζει προσφορά τῆς Ἐκκλησίας διδακτὴ ἀπὸ τὸν Κύριο. Ὁ ὑλικὸς ἄρτος, μὲ τὴν ἐπίκληση, γίνεται εὐχαριστία θεοποιὸς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μετέχοντος πιστοῦ ἀνθρώπου συγκιρνᾶται μὲ τὴν ἀναστάσιμη ἀφθαρσία τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ²¹⁴. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατὸν μόνο ὅταν μεταλαμβάνει τῆς εὐχαριστίας καὶ μετέχει στὴν ἁγιοποιὸν χάρη της, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ καὶ ἡ συριακὴ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων, ἡ ὁποία θεωρεῖ ἀνυπερθέτως ὑποχρεωτικὴ τὴν προσέλευση τῶν πιστῶν στὴν εὐχαριστία²¹⁵, τουλάχιστον τις Κυριακές, ἵνα «τραφῶσι διὰ τῆς θείας

---

211. Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σ. 150, καὶ τὶς ὁρθές, κατὰ τὴ γνώμη μας, παρατηρήσεις τοῦ G. DIX, *The Shape of the Liturgy*, Λονδίνο 1945, σσ. 18-19.

212. Βλ. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Ad uxorem* 2, 5. *PL* 1, 1296A: «Non sciet maritus, quid secreto ante omnem cibum gustes, et si scivevit omnem, non illum credit esse qui dicitur». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *De oratione* 6. *PL* 1, 1160A-1161A: «Christus panis noster est ... itaque petendo panem quotidianum perpetuitatem postulamus in Christo et individuitatem a corpore ejus». Βλ. καὶ R. TAFT, ὅπ.π., σ. 62. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, *De lapsis* 26. Καὶ *Epistula* 56, 1. *PL* 4, 350. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅπ.π., σσ. 197 καὶ 205.

213. R. TAFT, ὅπ.π. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ μαρτυρία, σὲ πολὺ ὀψιμότερους χρόνους, τοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΜΑ'*. *PG* 155, 889B-C, ἀλλὰ καὶ τὰ περιγραφόμενα τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Βασιλείου, πού παρατίθεται στὴν ἀκολουθοῦσα 222 παραπομπή. Ἐπίσης βλ. ἐκτενὴ ἀναφορὰ καὶ ἀνάλυση γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων. Εὐχαριστιακὰ Α'*, 4, 5, 6 (ἐπιμελεῖα Θεοδωρητοῦ Ἱερομοναχοῦ Ἀγιορείτου), ἐκδ. «Ἄστὴρ», Ἀθήναι χ.χ., τ. Α', σσ. 80-85.

214. Εἰρηναῖος Λυῶνος, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως IV*, *XVII* 5, *XVIII* 1. 5-6. *PG* 7, 1023-1029. Σχετικὲς ἀναλύσεις βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Irenaeus on the consecration of the eucharistic gifts», *Μελέται Α'* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 597-600.

215. Βλ. F. X. FUNK, *Didascalia* II, 33, Paderborn, τόμ. I, σ. 116.

καὶ διαμενούσης εἰς τὸν αἰῶνα τροφῆς»²¹⁶. Ἡ προσφορὰ τῶν δώρων γίνεται ἀπὸ σύνολη τὴν Ἐκκλησίαν, κληρικούς καὶ λαϊκούς, εὐχαριστιακὰ στὸν Θεό, ὁ ὁποῖος τὰ ἀντιπροσφέρει καθαγιασμένα στοὺς πιστοὺς ὡς αἰωνίζουσα θεωτικὴ ψυχοτροφία.

Στὶς ἀπαρχές τοῦ γ' μ.Χ. αἰῶνος εἶναι ἐμφανὴς ἡ αὐξηση τῶν εὐκαιριῶν προσφορᾶς τῆς εὐχαριστίας. Ἡ χριστιανικὴ κοινότητα γίνεται πολυπληθέστερη, οἱ λατρευτικὲς καὶ ἀγιαστικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν μεγαλύτερες, οἱ μαρτυρικὲς μνημῆες πληθωρικότερες. Ἔτσι αὐξάνουν σταδιακὰ οἱ εὐχαριστιακοὶ σταθμοὶ τῆς ἐβδομάδος, οἱ ἡμέρες ἐπιτελέσεως δηλαδὴ τῆς θείας εὐχαριστίας²¹⁷, μὲ σκοπὸ νὰ μετέχουν σὲ αὐτὴν καὶ νὰ ἀγιάζονται τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας.

---

216. Ὁπ.π. II, 59, τόμ. I, σ. 172. Ὁ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, ὅπ.π., σ. 208, καταγράφει τὶς ἐξῆς ἀξιολογηθῆσες παρατηρήσεις: «Δεδομένου δέ, ὅτι διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ἐπίσκοπου ἢ τοῦ πρεσβυτέρου ὁ πιστὸς “μετέχει τῆς μόνης εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ”, οἱ χριστιανοὶ προτρέπονται, ἵνα συχνάζωσιν εἰς τὰς λειτουργικὰς συνάξεις, καθιστάμενοι ἀδικαιολόγητοι, ἐὰν τουλάχιστον κατὰ τὰς Κυριακὰς δὲν προσέρχωνται, ἵνα “ἀκούσωσι τὸν λόγον τῆς σωτηρίας καὶ τραφῶσι διὰ τῆς θείας καὶ διαμενούσης εἰς τὸν αἰῶνα τροφῆς”. Συναγόμενοι δὲ οἱ πιστοὶ παραγγέλλονται, ἵνα “ποιῶνται ἀνάγνωσιν τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ ἵνα πρὸς τὸν Θεὸν δεήσεις ἀπαύστως προσφέρωσι καὶ ταύτην, ἣτις καθ' ὁμοίωσιν τοῦ βασιλικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστὶ, τὴν δεκτὴν εὐχαριστίαν προσφέρωσι (offerte)”. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ῥῆμα (offerte) συνυπονοεῖ ὅτι καὶ μὲν ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἐντεταλμένος πρεσβύτερος ἐτέλει τὴν εὐχαριστίαν, ἐξ ὀνόματος ὅμως τῆς ὅλης ἐκκλησίας καὶ συμμετεχούσης ταύτης προσέφερον αὐτὴν. Ἐντεῦθεν καὶ προσκαλοῦνται οἱ πιστοὶ, ἵνα καὶ αὐτοὶ προσφέρωσι ταύτην».

217. Βλ. Η. DELEHAYE, ὅπ.π., σ. 31. R. TAFT, ὅπ.π., σσ. 62-63. Τέτοιοι σταθμοὶ θεωροῦνται σταδιακὰ οἱ νήστιμες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος Τετάρτη καὶ Παρασκευή, τὸ Σάββατο, ἢ Κυριακὴ κατ' ἐξοχὴν καὶ ἐκτάκτως οἱ πληθυνόμενες μνημῆες μαρτύρων καὶ ἁγίων στὸν ἥδη ἐμβρυϊκὰ διαμορφούμενο ἀκίνητο κύκλο τῶν ἑορτῶν καὶ τοῦ μηνολογίου. Ἐνδελεχὴ ἔρευνα καὶ ἀνάλυση, καθὼς καὶ πλούσια βιβλιογραφικὴ κατοχύρωση περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, βλ. τοῦ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Ὁ κύκλος τῶν ἑορταζομένων ἁγίων καὶ οἱ Κύπριοι ἅγιοι», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 95-162. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σσ. 12-14. Σχετικὲς μὲ τὰ παραπάνω μαρτυρίες, ἀνιχνεύονται: Γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξήγησις εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. PG 33, 1305A-B. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξήγησις εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. PG 72, 489B. Γιὰ τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ΑΙΘΕΡΙΑΣ, Ὁδοιπορικόν. SC 21, σ. 210έξ. Γιὰ τὴν Παλαιστίνην, ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Εἰς τοὺς Ψαλμούς. PG 23, 213C. Γιὰ τὴν Κύπρο, ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥ-

Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας μαρτυρεῖ ἐπίσης τὴν προσκαρτέρηση τῆς Ἐκκλησίας, τουλάχιστον κάθε Κυριακῆ, στὸν ἀγιασμὸ τῶν μυστηρίων²¹⁸ καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας τὴν καθ' ἑκάστην μυστικὴ ἱεροουργία τοῦ οὐρανοῦ ἄρτου, γιὰ τὴ ζωοποίηση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου²¹⁹. Ὁ κατηχητὴς δὲ καὶ μυσταγωγὸς τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ἀναφερόμενος στοὺς προτρεπτικὸς λόγους τοῦ Κυρίου· «Λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα» καὶ «Λάβετε, πίετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ αἷμα», ἀπορεῖ γιὰ τὸ ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ τολμήσει νὰ ἀμφιβάλλει καὶ νὰ ἐνδοιάσει ποτὲ ἐνώπιον τῆς ἀληθείας τοῦ ἀθανάτου ψυχοτρόφου μυστηρίου, ὥστε νὰ μὴν προσέρχεται ἀδιαλείπτως στὴ μετουσία του, «ἵνα γένη, μεταλαβὼν σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμος καὶ σύναιμος αὐτοῦ...»²²⁰. Ἡ θεοποιὸς ὅμως αὐτὴ συσσωμάτωση καὶ σύγκραση ἀπαιτεῖ τὴν ἄπαυστη ἐπιπόθηση τῶν βαπτισμένων καὶ μυημένων πιστῶν, οἱ ὁποῖοι «οὐ παύονται ἡμέραν ἐξ ἡμέρας ἐπιτελοῦντες τὰ θεῖα μυστήρια»²²¹.

Ὁ μέγας Βασίλειος, σὲ παγκοίνως γνωστὴ ἐπιστολὴ του²²², περι-

---

ΠΡΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων, Πανάριον, βιβλίον 3, τόμος 2, ΚΒ'.* PG 42, 825B. Γιὰ τὴν Ἀντιόχεια, Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, Βιβλία II, 59. V, 20. VII, 23. VIII, 33. PG 1, 744. 904. 1015-1016. 1133. Γιὰ τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, βλ. κανόνες ις', μθ' καὶ να' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν. Ὁμιλία Ε'.* PG 62, 529-530.

218. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, ὅπ.π.: «Ἔστι δὲ καθ' ἑκάστην ἀναστάσιμον ἡμέραν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, τὴν καλουμένην Κυριακὴν, ὄψει παραλαβεῖν τοὺς τῆς τροφῆς τῆς ἀγίας καὶ τοῦ σώματος τοῦ σωτηρίου μεταλαμβάνοντας καί, μετὰ τὸ φαγεῖν, προσκυνοῦντας τὸν δοτῆρα καὶ χορηγὸν τῆς ζωοποιοῦ τροφῆς».

219. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ.π.: «ποῦ ἔμελλον οἱ ποιμένες μετὰ τὸ κήρυγμα τῆς εἰρήνης ἐπείγεσθαι, ἢ ἐπὶ τὸν πνευματικὸν οἶκον τοῦ οὐρανοῦ ἄρτου, τοὔτέστι τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ἧ μυστικῶς καθ' ἑκάστην ἱεροουργεῖται ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς ἄρτος καὶ ζῶν διδοὺς τῷ κόσμῳ».

220. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις ΚΒ'.* Μυσταγωγικὴ Δ'. PG 33, 1100 A.

221. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς, Ψαλμὸς ξ' 8. ΕΠΕ, τ. 6, σ. 132.

222. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἐπιστολὴ 93. Πρὸς Καισαρίαν πατρικίαν περὶ κοινωνίας. PG 32, 484B-485B: «Καὶ τὸ κοινωεῖν δὴ καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ μεταλαμβάνειν τοῦ ἀγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καλὸν καὶ ἐπωφελεές, αὐτοῦ

γράφει τὰ τῆς τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὰ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχιεπισκοπείας του στὴν Καισάρεια. Στοιχῶν στὴν πίστη, τὴν παράδοση καὶ τὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς Ἐκκλησίας, μαρτυρεῖ τουλάχιστον τὴν τετράκις τῆς ἐβδομάδος προσέλευση τῶν περὶ αὐτὸν μοναχῶν καὶ πιστῶν στὸ μυστήριον, ἀφοῦ «καὶ τὸ κοινωνεῖν καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ μεταλαμβάνειν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καλόν (ἐστι) καὶ ἐπωφελές», ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ «τὸ μετέχειν συνεχῶς τῆς ζωῆς οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ζῆν πολλαχῶς», ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει πρὸς Καισαρία τὴν Πατρικίαν.

Ἐνῶ λοιπὸν σὲ πρωιμότερους, ὅπως εἶδαμε, χρόνους ἡ εὐχαριστία ἐτελεῖτο κατὰ τὴν ἀναστάσιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ἐξάπαντος δηλαδὴ κάθε Κυριακῆ, στὴ συνέχεια ἐπικράτησε ἡ συχνότερη ἐπιτέλεσή της. Τοῦτο συναρτᾶται βέβαια «μὲ τὴν ἀπαίτηση τῶν χριστιανῶν νὰ κοινωνοῦν συχνότερα» τὰ ἄχραντα μυστήρια, ὅχι ὡς ἀνταμοιβὴ ἁγιοσύνης ἀλλ' ὡς ἔκφραση τῆς ἀνάγκης νὰ βιώνουν εὐχαριστιακὰ καὶ ἐσχατολογικὰ τὴν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας²²³. Παράλληλα ἐμφανίζεται ἀτυχῶς

σαφῶς λέγοντος: Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον (Ἰωάν. ζ' 54). Τίς γὰρ ἀμφιβάλλει ὅτι τὸ μετέχειν συνεχῶς τῆς ζωῆς οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ζῆν πολλαχῶς; Ἡμεῖς μέντοιγε τέταρτον καθ' ἑκάστην ἐβδομάδα κοινωνοῦμεν, ἐν τῇ Κυριακῇ, ἐν τῇ Τετράδι καὶ ἐν τῇ Παρασκευῇ καὶ τῷ Σαββάτῳ, καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις, ἐὰν ἡ μνήμη ἁγίου τινός. Τὸ δὲ ἐν τοῖς τοῦ διωγμοῦ καιροῖς ἀναγκάζεσθαι τινα, μὴ παρόντος ἱερέως ἢ λειτουργοῦ (διακόνου δηλ.), τὴν κοινωνίαν λαμβάνειν τῇ ἰδίᾳ χειρὶ μηδ' ἄλλως εἶναι βαρὺ περιττόν ἐστιν ἀποδεικνύειν, διὰ τὸ καὶ τὴν μακρὰν συνήθειαν τοῦτο δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πιστώσασθαι. Πάντες γὰρ οἱ κατὰ τὰς ἐρήμους μονάζοντες, ἔνθα μὴ ἐστὶν ἱερεὺς, κοινωνίαν οἴκοι κατέχοντες, ἀφ' ἑαυτῶν μεταλαμβάνουσι. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δὲ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἕκαστος καὶ τῶν ἐν λαῶι τελούτων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔχει κοινωνίαν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ ὅτε βούλεται μεταλαμβάνει δι' ἑαυτοῦ. Ἄπαξ γὰρ τὴν θυσίαν τοῦ ἱερέως τελειώσαντος καὶ δεδωκότος, ὁ λαβὼν αὐτὴν ὡς ὄλην ὁμοῦ, καθ' ἑκάστην μεταλαμβάνων, παρὰ τοῦ δεδωκότος εἰκότως μεταλαμβάνειν καὶ ὑποδέχεσθαι πιστεύειν ὀφείλει. Καὶ γὰρ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὁ ἱερεὺς ἐπιδίδωσι τὴν μερίδα καὶ κατέχει αὐτὴν ὁ ὑποδεχόμενος μετ' ἐξουσίας ἀπάσης καὶ οὕτω προσάγει τῷ στόματι τῇ ἰδίᾳ χειρὶ. Ταῦτόν τοῖνον ἐστὶ τῇ δυνάμει, εἴτε μίαν μερίδα δέξεται τις παρὰ τοῦ ἱερέως εἴτε πολλὰς μερίδας ὁμοῦ.

223. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σ. 15. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, «Ἡ διδασκαλία περὶ συχνῆς μεταλήψεως κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριον», στὸ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος, 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998), Ἰ. Μ. Παροναξίας, Πάρος 2000, σ. 318 (= «Ἡ μετοχὴ σὸ

καὶ τὸ φαινόμενο τῆς ἀποχῆς (τῆς «ἀποστροφῆς», ὅπως χαρακτηρι-
στικά ὀνομάζεται στὰ κείμενα) τῶν πιστῶν ἀπὸ τῆ μετοχῆ τῶν μυστη-
ρίων. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως, «φειδομένη τοῦ ποιμνίου» καὶ τῆς σωτηρίας
του, ἐπέμεινε στὴ συχνὴ προσέλευση, ὅπως ἀποτυπώνεται στὴν κανο-
νικὴ παράδοσή της, τὴν ὁποία ἐξετάσαμε στὴν οἰκεία παράγραφο, καὶ
ὅπως πρωιμότερα καὶ δυναμικὰ ἀναφαίνεται στὶς ποιμαντικὲς θέσεις
τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, στὶς ὁποῖες εὐθὺς θὰ ἀναφερθοῦμε.

Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ συχνότητα ἀναφορᾶς τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου
στὴ θεία εὐχαριστία. Κέντρο τῶν ἐνδιαφερόντων του καὶ τῆς ποιμαν-
τικῆς ἀγωνίας του, οἱ θέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν τὴν ὕλη καὶ τὴ βάση τῆς
εὐχαριστιακῆς του θεολογίας²²⁴. Ἡ ζωηρὴ ἐνασχόληση τοῦ ἁγίου πα-
τρὸς μὲ τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας καὶ «προφανῶς ἡ ἐπ' ὀνόματί του
θ. Λειτουργία συντέλεσαν ὥστε στοὺς κύκλους τῶν “ἐραστῶν” του νὰ
προσλάβει καὶ τὸν τίτλο “Doctor Eucharistiae” – Διδάσκαλος τῆς θ. Εὐ-
χαριστίας»²²⁵. Ὁ ἴδιος τίτλος τοῦ ἀπενεμήθη ἀπὸ τοὺς Δυτικούς²²⁶.

Μέσα στὸ πλαίσιο τῆς εὐχαριστιακῆς του ποιμαντικῆς, ὁ ἱερὸς
πατὴρ κατόρθωσε νὰ στηλιτεύσει καὶ νὰ περιορίσει τὸ φαινόμενο τῆς
«ἀποστροφῆς» καὶ τῆς ἀποχῆς τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τῆ μετοχῆ τῶν
ἁγιασμάτων. Ἄν δὲ τὰ σοφὰ του διδάγματα παρέμεναν ἰσχυρὰ μέχρι
σήμερα στὴν Ἐκκλησία μας, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων μεγάλων πατέ-
ρων ἐκφραστῶν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, τότε εἶναι ἀπόλυτα σίγου-
ρο ὅτι θὰ ἀπέφευγε τὸ πλήρωμά της τὶς παρεξηγήσεις, τὴν παραχάρα-
ξη τῆς ἀλήθειας, τὴν ἀπονέκρωση τῆς ἐπιπόθησης γιὰ μετοχὴ στὴ με-
τάληψη, τὴν πλήρη ἐνίοτε σύγχυση σχετικὰ μὲ τὴ θεία κοινωνία καὶ
εἰδικότερα σχετικὰ μὲ τὴ συχνότητα μετοχῆς σὲ αὐτήν²²⁷.

μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς ποιμαντικὸ ζήτημα», στὸ *Μεθοδολογικὰ πρότερα
τῆς ποιμαντικῆς. Ἐντίω ζωννύμενοι*, ἐκδ. Μυθδονία, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 201).

224. Ἀνάλυση τῆς εὐχαριστιακῆς αὐτῆς θεολογίας βλ. στὴν εἰδικὴ μελέτη ΓΡΗ-
ΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ λειτουργία τῆς Εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεία Εὐχαρι-
στία κατὰ τὸν ἱερόν Χρυσόστομον*, Ἀθῆναι 1971.

225. Βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ (Ἀρχιμ.), «Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστο-
μος: Doctor Eucharistiae (Διδάσκαλος τῆς θ. Εὐχαριστίας)», *Ἐκκλησία ΟΓ'* (1996),
ἀριθ. 17 (15 Νοεμβρίου 1996), σ. 795.

226. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ, *Ἄνθρωπος καὶ κόσμος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ,
κατὰ τὸν ἱερόν Χρυσόστομον*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 220.

227. Βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, ὅ.π.π., σ. 796, ὅπου ἐκφράζονται παρα-

Κατὰ τὸν εὐχαριστιακὸ διδάσκαλο τῆς Ἐκκλησίας, ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι φρικτὸ μυστήριον, ποῦ «παρέδωκεν» ὁ Χριστὸς²²⁸ στὴν «φρικωδεστάτην» τράπεζα τοῦ μυστικοῦ δείπνου τῆς Μεγάλης Πέμπτης²²⁹. Ἡ τέλεση τῆς εὐχαριστίας δηλαδὴ εἶναι ἡ ἐπαναλαμβανόμενη, ὄχι συναισθηματικὰ ἀλλὰ πραγματικὰ, ἐπιτέλεση τοῦ ἴδιου τοῦ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων. Ὅποιος μετέχει τῆς εὐχαριστίας μετέχει καὶ τοῦ μυστικοῦ δείπνου²³⁰. Ὅποιος, ἀντίθετα, χωρὶς λόγο, ἀπέχει τῆς κοινωνίας εἶναι ὡς νὰ ἀπέχει καὶ νὰ ἀποστρέφεται τὴ ζωηφόρο τροφή καὶ τὸ θεϊκὸ σιτηρέσιον τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου.

Σὲ κάθε μία εὐχαριστιακὴ σύναξις τῶν πιστῶν «ἐκεῖνο τὸ δεῖπνὸν ἐστίν, ἐν ᾧ καὶ αὐτὸς ἀνέκειτο», χωρὶς νὰ διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ τὰ καὶ νῦν τελούμενα²³¹. Ὁ Χριστὸς εἶναι «ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος»²³², «ὁ ποιῶν τὰ προκείμενα γενέσθαι σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ»²³³. Οἱ τελετουργοὶ πληροῦν «τάξιν ὑπηρετῶν· ὁ δὲ ἀγιάζων αὐτὰ καὶ μετασκευάζων αὐτός»²³⁴. Καὶ βέβαια ὁ πιστὸς μεταλαμβάνει, κατὰ τὸ φαινόμενο, ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἱερέως, ὅμως μυστικῶς ἐκεῖνος ποῦ μεταδίδει εἶναι «ἡ χεὶρ τοῦ Χριστοῦ ἢ ἐκτεινομένη»²³⁵. Ἔτσι ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι «δεῖπνον πνευματικόν», στὸ ὁποῖο ὁ πιστὸς μυσταγωγούμε-

---

πλήσις θέσεις καὶ εἰσάγεται σχετικὸς προβληματισμός. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὸ μυστήριον ἀναφάνηκε πολὺ ἐνωρίς. Στηλιτεύεται δὲ αὐστηρὰ ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἰωάννη σὲ κείμενό του κατὰ τῶν σπανίως προσιόντων τοῖς ἁγίοις μυστηρίοις. Βλ. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν*. Ὁμιλία Ε'. PG 62, 525 ἐξ.

228. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία ΠΒ'. PG 58, 738. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους*. Λόγος ΚΖ'. PG 61, 227.

229. Ὁπ.π., PG 61, 227.

230. Πρβλ. τὸ ἀντὶ χερουβικοῦ φαλλόμενον κατὰ τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ τροπάριον: «Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ σήμερον, Υἱὲ Θεοῦ, κοινωνόν με παράλαβε...».

231. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία Ν', γ'. PG 58, 507. Πρβλ. καὶ ἸΠΠΟΥΤΟΥ, *Εἰς τὰς Παροιμίας*. PG 10, 628B.

232. Πρβλ. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία λειτουργία*. *Εὐχὴ χερουβικοῦ*.

233. *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα*. Ὁμιλία Α', ς'. PG 49, 380.

234. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία ΠΒ'. PG 58, 744.

235. Βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, ὅπ.π., ΟΔ' (1997), ἀριθ. 2 (1 Φεβρουαρίου 1997), σ. 93. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία Ν'. PG 58, 507.

νος συντρέφεται καὶ «συνανακλίνεται τῷ Δεσπότη Χριστῷ»²³⁶ στὴ βασιλική του Τράπεζα²³⁷.

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος διορθώνει καὶ περιορίζει τὴ συναισθηματικὴ καὶ θεωρητικὴ προσέγγιση τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ μέρους τῶν πιστῶν καὶ τοὺς καλεῖ στὴν ὄντολογικὴ μετοχὴ τῆς ψυχοτρόφου Τραπέζης. Τώρα δὲν ἐγγίζουμε ἀπλῶς τὸν Κύριο, ἀλλὰ κατὰ παραχώρηση Θεοῦ τὸν ἐσθίουμε ὅλον. Ὁ πόθος τῆς σύγκρασης μὲ τὸν Χριστὸ ὑπερβαίνει καὶ ὑπερνικᾶ κάθε πόθο ὑλικῆς θεᾶς καὶ σωματικῆς προσφάσεως²³⁸, ἀφοῦ ὅσα τελοῦνται στὴν ζωοπάροχη ἀγία Τράπεζα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι «φρικώδη μυστήρια καὶ πολλῆς γέμοντα τῆς σωτηρίας»²³⁹. Στὴ μετοχὴ τῆς εὐχαριστίας «τροφεὺς καὶ τροφή» εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος²⁴⁰, ὁ ὁποῖος μᾶς δώρησε τὴ χάρη νὰ πληροῦμεθα «τῶν ἀγίων σαρκῶν αὐτοῦ», ἀφοῦ «ἑαυτὸν παρέθηκεν τεθυμένον»²⁴¹. Ἡ ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπέζης ἀναίμακτη θυσία τοῦ θείου Ἄμνου²⁴² γίνεται «τροφή πνευματικὴ»²⁴³ καὶ αἰωνίζουσα, πασχάλια καὶ ἀναστάσιμη, γιὰ τοὺς πιστοὺς, καὶ γιὰ τὸ χθὲς καὶ γιὰ τὸ σήμερα καὶ γιὰ τὸ αὔριο καὶ γιὰ τὸν καύσωνα καὶ τὴν ὑπομονὴ τῆς κάθε μιᾶς κοσμικῆς τους ἡμέρας²⁴⁴.

---

236. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα*. Ὁμιλία Β'. PG 49, 389. Ὁμιλία Γ'. ΕΠΕ 35, 634.

237. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους*. Ὁμιλία ΚΔ'. PG 61, 201. Βλ. ἐπίσης Κατήχησις Β', 27. ΕΠΕ 30, σ. 378.

238. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία ΠΒ'. PG 58, 743: «Πόσοι νῦν λέγουσιν ἐβουλόμην αὐτοῦ τὴν μορφήν ἰδεῖν, τὸν τύπον, τὰ ἱμάτια, τὰ ὑποδήματα». Ἀλλὰ τώρα «αὐτοῦ ἄπτη, αὐτὸν ἐσθίεις. Καὶ σὺ μὲν ἱμάτια ἐπιθυμεῖς ἰδεῖν· αὐτὸς δὲ ἑαυτὸν σοὶ δίδωσιν, οὐκ ἰδεῖν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄφασθαι καὶ φαγεῖν καὶ λαβεῖν ἔνδον». Τώρα ὁ Χριστός, ὅταν κοινωνεῖται, «ταῖς ἀπάντων κατέχεται χερσὶ καὶ δίδωσιν αὐτὸν τοῖς βουλομένοις περιπτύξασθαι καὶ περιλαβεῖν». PG 48, 642. Βλ. παράλληλα καὶ *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία Ν'. PG 58, 507.

239. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία ΚΕ'. PG 57, 331.

240. *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα*. Ὁμιλία Γ'. ΕΠΕ 35, σ. 634.

241. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*. Ὁμιλία Ν'. PG 58, 508.

242. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, ὅπ.π., ΟΔ' (1997), ἀριθ. 4 (1 Μαρτίου 1997), σ. 190.

243. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα*. Ὁμιλία Α'. PG 49, 380.

244. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν*. Ὁμιλία Ε'. PG 62, 529-530: «Οὐδὲν

“Ὅπως ἡ γεννήτρια «τρέφει τὸ τεχθὲν οἰκείῳ αἵματι καὶ γάλακτι», κατὰ τὸν ἴδιο ἀλλὰ καὶ κατὰ τρόπο θεϊκὸ καὶ ὑπερφυῆ ὁ Κύριος «οὓς ἐγέννησεν οἰκείῳ τρέφει διηνεκῶς αἵματι»²⁴⁵. Καὶ οἱ μὲν «γεννήσαντες πολλακίς ἑτέροις τρέφειν διδῶσιν τὰ τεχθέντα, αὐτὸς δὲ οὐχ οὕτως, ἀλλὰ ταῖς σαρκὶ τρέφει ταῖς αὐτοῦ, ἑαυτὸν ἡμῖν παρατίθησιν, πάντας ἡμᾶς εὐγενεῖς εἶναι βουλόμενος καὶ χρηστὰς ἡμῖν περὶ τῶν μελλόντων ὑποτείνων ἐλπίδας»²⁴⁶. Μὲ τὴν ἀγαπητικὴ αὐτὴ σύγκραση, τὴν ὄντο-λογικὴ κοινωνία καὶ τὴν θεωτικὴ, κατὰ χάριν, ψυχοτροφία γινόμεθα ἐν μὲ τὸν Χριστό, διότι «οὐ τῷ μετέχειν μόνον καὶ μεταλαμβάνειν», πράγμα πού θεωρεῖται ἀπολύτως ἀναγκαῖο καὶ ἐξυπακουόμενον μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδόξου πατερικῆς παραδόσεως, «ἀλλὰ καὶ τῷ ἐνοῦσθαι κοινωνοῦμεν»²⁴⁷. Κοινωνοῦντες δὲν ἀπτόμεθα μόνον τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐσθίουμε καὶ οὐσιωδῶς συγκιρνώμεθα μὲ Αὐτόν²⁴⁸, καθὼς ὁ Κύριος «ἐνὶ ἐκάστῳ τῶν πιστῶν ἀναμίγνυσιν ἑαυτὸν διὰ τῶν μυστηρίων»²⁴⁹. Δεῖγμα τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Χριστὸ καὶ τοὺς ἀδελφούς, ἀλλὰ καὶ ἀπόδειξη τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος, εἶναι ἡ συνεχῆς κοινωνία τοῦ παναγίου σώματός του²⁵⁰. Ἡ ἀδιάλειπτη αὐτὴ μυστηριακὴ κοινωνία μὲ τὸν Σωτῆρα Χριστὸ γίνεται ζω-οδοτικὴ πηγὴ, ἡ ὁποία συντρίβει τὴν πρότερη νεκρὴ πνευματικὰ ζωὴ

πλέον ἔχει τὸ ἐν τῷ Πάσχα μυστήριον τοῦ νῦν τελουμένου· ἐν ἐστὶ καὶ τὸ αὐτό, ἡ αὐτὴ τοῦ Πνεύματος χάρις, αἰεὶ Πάσχα ἐστίν. Ἴστε οἱ μύσται τὸ εἰρημένον. Καὶ ἐν Παρασκευῇ καὶ ἐν Σαββάτῳ καὶ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν ἡμέρᾳ μαρτύρων ἡ αὐτὴ θυσία ἐπιτελεῖται», ὅταν εὐχαριστιακὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας μετέχει σὲ αὐτήν.

245. *Κατήχησις Γ΄, 19. ΕΠΕ 30, σσ. 394-396.*

246. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΖ΄. PG 59, 261.*

247. *Εἰς τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους. Ὁμιλία ΚΔ΄. PG 61, 200.*

248. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία Ν΄. PG 58, 507.508.* Ἐπίσης βλ. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΖ΄. PG 59, 263.*

249. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία ΠΒ΄. PG 58, 744.* Βλ. καὶ *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΖ΄, γ΄. PG 59, 260.*

250. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΖ΄, γ΄. PG 59, 260:* «Διὰ τοῦτο ἀνέμιξεν ἑαυτὸν ἡμῖν καὶ ἀνέφυρε τὸ σῶμα αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς, ἵνα ἐν τι ὑπάρξωμεν, καθάπερ σῶμα κεφαλῇ συνημμένον· τῶν γὰρ σφόδρα ποθούντων ἐστὶ τοῦτο δεῖγμα». Βλ. καὶ *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία ΠΒ΄. PG 58, 744:* «τούτῳ τρεφόμεθα, τούτῳ ἀναφυρόμεθα καὶ γεγόναμεν ἡμεῖς Χριστοῦ σῶμα ἐν καὶ σὰρξ μία». Ἡ ἀλλοῦ: «Τί γὰρ ἐστὶν ὁ ἄρτος; Σῶμα Χριστοῦ. Τί δὲ γίνονται οἱ μεταλαμβάνοντες; Σῶμα Χριστοῦ». *PG 61, 200.*

καὶ ἀνάγει τὸν πιστὸ στὴν ἀθανασία διὰ τῆς ἀνακράσεως τῆς ζωοπαρόχου Τραπέζης²⁵¹.

Ἡ ἀγαπητικὴ προσκαρτέρηση στὴν ἐνσυνείδητη μετοχὴ τῆς εὐχαριστίας εἶναι ὑπαρξιακὴ προϋπάντηση τοῦ νυμφίου μὲ λαμπάδες φωτεινὲς καὶ φαιδρὲς²⁵². Ἡ ἀναξιοσύνη καὶ ἀμαρτωλότητα τοῦ πιστοῦ, πρὸ πάντως ἀγωνίζεται ταπεινὰ καὶ μετανοεῖ καὶ διορθώνεται, δὲν πρέπει νὰ σταθεῖ ἐμπόδιο καὶ νὰ κάμψει τὴν προθυμία του στὸ νὰ μετέχει τῆς ζωῆς συνεχῶς καὶ νὰ ἐλκύει «τοῦ πνεύματος τὴν χάριν, ὡς παιδίον ὑπομάζιον»²⁵³. Ἡ προθυμία εἶναι τὸ ἀντίδοτο τῆς «ἀποστροφῆς» καὶ τῆς ἀποχῆς, ὅσον ἀφορᾷ στὴ συχνὴ μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων, γιὰ εἶναι «σφόδρα ἀναγκαῖον»²⁵⁴ νὰ κοινωνεῖ ὁ πιστὸς ἀδιαλείπτως καὶ ὄχι μερικῆς μόνο φορὲς τὸν χρόνον²⁵⁵ στὶς μεγάλες γιορτές.

Κατὰ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, μία εἶναι ἡ πραγματικὴ δυστυχία στὴν παρούσα ζωὴ καὶ ἕνας ὁ πραγματικὸς πόνος, «τὸ μὴ μετασχεῖν ταύτης τῆς τροφῆς»²⁵⁶, καὶ τοῦτο γιὰ «τὸ μὴ κοινωνεῖν τῶν μυστικῶν δείπνων ἐκείνων λιμὸς καὶ θάνατός (ἔστι)»²⁵⁷. Μόνο ἡ χάρις τῆς ζωοπάροχης καὶ ψυχοτρόφου θεϊκῆς Τραπέζης τῶν ἀγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ μπορεῖ νὰ συντηρήσει τὰ νεῦρα τῆς ψυχικῆς ὑπαρξῆς, τὸν συνεκτικὸ σύνδεσμο

---

251. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους. Ὁμιλία ΚΔ'. PG 61, 201.*

252. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία ΠΒ'. PG 58, 744.*

253. Ὁπ.π., PG 58, 744: «Μὴ τοῖνον ῥαθυμῶμεν τοιαύτης ἤξιωμένοι ἀγάπης τε καὶ τιμῆς. Οὐχ ὁρᾶτε τὰ παιδιά μεθ' ὅσης προθυμίας δρᾶσεται τοῦ μαστοῦ; μεθ' ὅσης ὀρμῆς ἐμπήγνυσι τῇ θηλῇ τὰ χεῖλη; Μετὰ τοσαύτης προσίωμεν καὶ ἡμεῖς τῇ τραπέζῃ ταύτῃ καὶ τῇ θηλῇ τοῦ ποτηρίου τοῦ πνευματικοῦ· μᾶλλον δὲ μετὰ πολλῶ πλείονος ἐλκυσώμεν, ὡς παιδιά ὑπομάζια, τοῦ πνεύματος τὴν χάριν». Περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς γάλα, ὡς τροφὴ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ, ὡς θεϊκὴ ψυχοτροφία καὶ ὡς πνευματικὴ διαίτιση τοῦ χριστιανικοῦ γένους βλ. στοῦ μακαριστοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΡΓΩΤΗ, «Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ τὸ μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας», στὸ *Καιρὸς. Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμον καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δόξιο*, τ. Β', ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας. Νέα σειρά, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 355-366.

254. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΖ'. PG 59, 263.*

255. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, ὅπ.π., ΟΔ' (1997), ἀριθ. 5 (15 Μαρτίου 1997), σσ. 233-234. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὁμιλία Γ'.* PG 62, 28.

256. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία ΠΒ'. PG 58, 737.*

257. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους. Ὁμιλία ΚΔ'. PG 61, 204-205.*

τῆς λογικῆς λειτουργίας, τὴν ταπεινὴ πρὸς τὸν Θεὸ παρρησία, τὴν ἐλπίδα, τὴν σωτηρία, τὸ φῶς καὶ τὴ ζωὴ²⁵⁸. Τελικὰ ἡ ἄξια μετοχὴ στὴν Τράπεζα τοῦ Κυρίου χαρίζει στὸν πιστὸ ἄνθρωπο «ζωὴν ἐτέραν τινὰ καὶ ἐνηλλαγμένην»²⁵⁹, μεταστοιχειώνει τὴν ὑπαρξή του, τὴν ἀλλοιώνει ὄντολογικὰ καὶ τὴν ζωοδοτεῖ, ὡς «τράπεζα βρύουσα ζωὴν»²⁶⁰.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς θεωτικῆς πνευματικῆς συνουσίας τῆς ἀκτίστου ἀγιαστικῆς ἐνεργείας τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ὁ ἄνθρωπος γίνεται φοβερὸς τῷ διαβόλῳ. Λειτουργημένοι καὶ κοινωνημένοι οἱ πιστοὶ καθίστανται «ναοὶ χριστοφόροι» καὶ ὁμοιάζουν «ὡς λέοντες πῦρ πνέοντες»²⁶¹. Ὁ διάβολος πλέον εἶναι ἀδύνατο νὰ βρεῖ τόπο στὴν ψυχασωματικὴ ὑπαρξή τους, διότι τὸ συγκιρνώμενο μὲ τὸ δικό τους πανακῆρατο αἷμα τοῦ Κυρίου, «ἀξίως λαμβανόμενοι, ἐλαύνει μὲν δαίμονας καὶ πόρρωθεν ... ποιεῖ, καλεῖ δὲ ἀγγέλους πρὸς αὐτοὺς καὶ τὸν δεσπότην τῶν ἀγγέλων· ὅπου γὰρ ἂν ἴδωσι τὸ αἷμα τὸ δεσποτικόν, φεύγουσι μὲν δαίμονες, συντρέχουσι δὲ ἄγγελοι»²⁶².

Περαίνοντες τὴν ἀναφορά μας στὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ ἅγιος τάσσεται ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῆς συχνῆς προσελεύσεως στὸ θεῖο μυστήριον τῆς εὐχαριστίας. Τοῦτο εἶναι, ἀπὸ τὴ σπουδὴ τῶν κειμένων του, περισσότερο ἀπὸ προφανές. Ὅμως ὁ σοφὸς καὶ θεοφώτιστος διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας θέτει μιὰν καταλυτικὴ προϋπόθεση γιὰ τοὺς μέλλοντες νὰ προσέλθουν. Ἄξιοι καὶ ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὸν Χριστὸ δὲν εἶναι οὔτε οἱ ἄπαξ τοῦ ἔτους κοινωνοῦντες ἀπὸ ἀμέλεια ἢ φόβο, οὔτε οἱ πολλάκις μεταλαμβάνοντες ἀπὸ τυχὸν ἀσυναίσθησιν ἢ φαρισαϊκὴ αὐτοδικαίωση, οὔτε οἱ ὀλιγάκις προσερχόμενοι ἀπὸ ἐθελοθηρσεία ἢ αὐθαίρετους συναισθηματικοὺς φορτισμούς. Ἄξιοι εἶναι μόνο οἱ προσεγγίζοντες τὸν καθαρὸτατο Κύριο μὲ καθαρὸ συνειδὸς καὶ καθαρὴ καρδιὰ καὶ ἀκατηγόρητη

---

258. Ὁπ.π., PG 61, 205.

259. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΕ*. PG 59, 252.

260. *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους. Ὁμιλία ΚΗ*. PG 61, 233.

261. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΣ', γ'*. PG 59, 260. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται «ναὸς χριστοφόρος». PG 47, 277.

262. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΣ'*. PG 59, 260.

ζωή. Αὐτοὶ εἶναι ἄξιοι συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως νὰ μετέχουν. Οἱ ὑπόλοιποι δὲν εἶναι ἄξιοι νὰ κοινωνήσουν οὔτε μία φορά²⁶³.

Σὲ Χρυσοστομικὸ κείμενο, ἀπόσπασμα ἀπὸ λόγο του περὶ τοῦ βαπτίσματος τοῦ Χριστοῦ, ποὺ διασώζει καὶ θεωρεῖ ὡς σημαντικό ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός²⁶⁴, τίθεται μὲ αὐστηρὸ καὶ καταλυτικὰ κριτικὸ τρόπο τὸ ζήτημα τῆς «ἀποστροφῆς» καὶ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς εὐχαριστίας. Οἱ μὴ κωλυόμενοι καὶ μὴ κοινωνοῦντες μετὰ τῶν λοιπῶν μυσταγωγουμένων ἀδελφῶν εἶναι ὡς νὰ ἐγκαταλείπουν τοὺς φίλους πρὸ τοῦ τέλους τοῦ δείπνου καὶ νὰ ἀναχωροῦν «πρὸ τῆς ἐσχάτης εὐχαριστίας»²⁶⁵. Τὸ ἦθος αὐτὸ δὲν εἶναι ἄξιο οὔτε συγγνώμης οὔτε ἀπολογίας. Ἄν καὶ βαρὺ, ὁμοιάζει, κατὰ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, μὲ τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα, ποὺ ἐγκατέλειψε συμμαθητὲς καὶ διδάσκαλο καὶ «γένονε θηριάλωτος», ἀφοῦ «τοῦ ποιμένος ἑαυτὸν ἐχώρισε»²⁶⁶. Ἀπὸ τὴ λειτουργία οἱ πιστοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀποχωρήσουν, ἂν δὲν εὐχαριστήσουν. Ἀλλὰ γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν πρέπει νὰ ἔχουν ἤδη κοινωνήσει μὲ τὸν Χριστὸ καὶ μετ' ἀλλήλων, μέσα στὴν πολλὴ κατάνυξη, τὴν εὐκοσμία, τὴν εὐλάβεια καὶ τὴν σιγὴ τοῦ ὑπερτάτου μυστηρίου, τὸ ὁποῖο τοὺς καθιστᾷ κοινωνοὺς καὶ «τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν»²⁶⁷.

---

263. *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία ΙΖ', δ'.* PG 63, 131-132: «Τί οὖν; τίνας ἀποδεξόμεθα; τοὺς ἅπαξ; τοὺς πολλάκις; τοὺς ὀλιγάκις; Οὔτε τοὺς ἅπαξ οὔτε τοὺς πολλάκις οὔτε τοὺς ὀλιγάκις, ἀλλὰ τοὺς μετὰ καθαρῶ συνειδότος, τοὺς μετὰ καθαρᾶς καρδίας, τοὺς μετὰ βίου ἀλήπτου· οἱ τοιοῦτοι ἀεὶ προσίτωσαν, οἱ δὲ μὴ τοιοῦτοι, μηδὲ ἅπαξ». Βλ. ἐπίσης καίρια χρυσοστομικὰ παράλληλα *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν. Ὁμιλία Ε', γ'.* PG 62, 529.

264. Βλ. *Ἱερὰ παράλληλα, Στοιχεῖον Θ, τίτλος Δ'.* PG 96, 17C-20A.

265. Ὁπ.π., PG 96, 17C.

266. Ὁπ.π., PG 96, 17D.

267. Ὁπ.π., PG 96, 20A. Ἐπειδὴ θεωροῦμε τὸ κείμενο πολὺ σημαντικό, σὲ σχέση μὲ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα, τὸ παραθέτουμε ὀλόκληρο καὶ αὐτούσιο: «Τί ποιεῖς, ἄνθρωπε; τοῦ Χριστοῦ παρόντος, ἀγγέλων παρισταμένων, τραπέζης προκειμένης, τῶν ἀδελφῶν σου μυσταγωγουμένων ἔτι, αὐτὸς καταλιμπάνων ἀποπηδᾶς; καὶ ἐπὶ δεῖπνον μὲν κληθεῖς, κἂν πρότερον κορεσθῆς, οὐ τολμᾶς τῶν ἄλλων κατακειμένων ἀναχωρῆσαι πρὸ τῶν φίλων· ἐνταῦθα δέ, τῶν μυστηρίων ἐπιτελουμένων, τῆς ἱερᾶς τελετῆς συνεστῶσης ἔτι, καταλιμπάνεις ἐν μέσῳ πάντα καὶ ἀναχωρεῖς; Καὶ ποῦ ταῦτα συγγνώμης ἄξια; ποίας δὲ ἀπολογίας; Βούλεσθε εἶπω τίνας ἔργον ποιούσιν οἱ πρὸ τῆς ἐσχάτης εὐχαριστίας ἀναχωροῦντες καὶ τὰς εὐχαριστηρίους ὠδὰς οὐκ ἐπιφέροντες τῷ τέλει τῆς

Ὁ κατηχητὴς καὶ μυσταγωγὸς τῆς Ἐκκλησίας ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων θεωρεῖ τόλμημα γιὰ τὸν πιστὸ καὶ τὴν ἐλάχιστη ἀμφιβολία, ἀλλὰ καὶ τὸν ἡπιότερο ἐνδοιασμό, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας ὅτι ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τοῦ μυστηρίου εἶναι αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ αὐτὸ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου²⁶⁸. Χωρὶς τὴν ἀληθινὴ τροφοδοσία τῶν

τραπέζης; Τάχα φορτικόν ἐστὶ τὸ μέλλον λεχθῆναι, ἀλλ' ὅμως ἀναγκαῖον εἶπεῖν διὰ τὴν τῶν πολλῶν ῥαθυμίαν. Ὅτε ἐκονῶνησεν τὸ ἔσχατον δεῖπνον ὁ Ἰουδαῖος, κατὰ τὴν τελευταίαν νύκτα, τῶν ἄλλων ἀπάντων ἀνακειμένων, αὐτὸς προπηθήσας ἐξῆλθεν. Ἐκεῖνον μιμοῦνται καὶ οὗτοι οἱ πρὸ τῆς ἐσχάτης ἀποπηθήσαντες. Ἐκεῖνος, εἰ μὴ ἐξῆλθεν, οὐκ ἂν ἐγένετο προδότης. Εἰ μὴ κατέλιπεν τοὺς μαθητάς, οὐκ ἂν ἀπολώλει. Εἰ μὴ τῆς ἀγέλης ἑαυτὸν ἀπέρρηξεν, οὐκ ἂν αὐτὸν μόνον εὔρεν ὁ λύκος καὶ κατέφαγεν αὐτόν. Εἰ μὴ τοῦ ποιμένος ἑαυτὸν ἐχώρισεν, οὐκ ἂν θηριάλωτος γέγονεν. Διὰ τοῦτο ἐκεῖνος μὲν μετὰ Ἰουδαίων, οὗτοι δὲ μετὰ τοῦ Δεσπότη, καὶ ὑμνήσαντες, φησὶν, εὐθέως. Ὁρᾷς ὅτι ἡ ἐσχάτη, μετὰ τὴν θυσίαν, εὐχὴ κατ' ἐκεῖνον γίνεται τὸν τύπον. Ταῦτα δὲ ἐννοῶμεν ταῦτα λογισώμεθα. Φοβηθῶμεν τὸ κείμενον ἐπὶ τοῦτο κρῖμα. Αὐτὸς σοι τῆς σαρκὸς μεταδίδωσι, σὺ δὲ οὐδὲ λόγους αὐτὸν ἀμείβῃ, οὐδὲ εὐχαριστεῖς ὑπὲρ ὧν ἔλαβες· ἀλλὰ σωματικῆς μὲν τροφῆς ἀπολαύων, μετὰ τὴν τράπεζαν εἰς εὐχὴν τρέπη, πνευματικῆς δὲ τῆς ὑπερβαλλούσης τὴν κτίσιν ἄπασαν, τὴν τε ὄρατὴν καὶ ἀόρατον, μετέχων, ἄνθρωπος ὢν καὶ τῆς εὐτελοῦς φύσεως, οὐ μένεις εὐχαριστῶν καὶ ῥήμασι καὶ πράγμασι; Πῶς οὐκ ἐσχάτης κολάσεως ταῦτα ἄξια; Ταῦτα λέγω οὐχ ἵνα θορυβηθῆτε καὶ κρᾶζετε, ἀλλ' ἵνα τὴν προσήκουσαν εὐταξίαν ἐπιδείξησθε. Μυστήρια καὶ λέγεται καὶ ἔστιν. Ἐνθα δὲ μυστήρια, πολλὴ σιγή· μετὰ πολλῆς τοίνυν κατανύξεως, μετὰ πολλῆς εὐκοσμίας, μετὰ τῆς προσήκουσης ἡμῖν εὐλαβείας, τῆς ἱερᾶς ταύτης ἀψώμεθα θυσίας, ἵνα εἰς πλείονα εὖνοιαν τὸν Θεὸν ἐπισπασώμεθα καί, τὴν ψυχὴν ἐκκαθάραντες, οὕτως δυναθῶμεν τῶν αἰωνίων τυχεῖν ἀγαθῶν».

268. *Κατήχησις ΚΒ'.* *Μυσταγωγικὴ Δ', Περὶ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ.* PG 33, 1097. Βλ. ἐπίσης *Κατήχησις ΚΓ'.* *Μυσταγωγικὴ Ε'.* PG 33, 1124B-C, ὅπου ὁ ἅγιος Κύριλλος ἀναλύοντας στοὺς νεοφύτους τὴ μυσταγωγικὴ πορεία τῆς θείας λειτουργίας λέγει: «Μετὰ ταῦτα ἄκουε τοῦ φάλλοντος μετὰ μέλους θείου προτρεπομένου ὑμᾶς εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ λέγοντος: *Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος.* Μὴ τῷ λάρυγγι τῷ σωματικῷ ἐπιτρέπητε τὸ κριτικόν· οὐχὶ ἀλλὰ τῇ ἀνενδοιάστῳ πίστει. Γευόμενοι γὰρ οὐκ ἄρτου καὶ οἴνου κελεύονται γεύσασθαι, ἀλλὰ ἀντιτύπου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ». Ἀφοῦ περιγράφει τὴν χειροληψία τοῦ ἁγίου σώματος καὶ τὴν πόση τοῦ τιμίου αἵματος ἀπὸ τὸ ποτήριον μετὰ πάσης εὐλαβείας (στ. 1125A-B), προτρέπει: «κατέχετε ταύτας (τάς) παραδόσεις· ἀσπίλους καὶ ἀπροσκόπους ἑαυτοὺς διαφυλάξατε. Τῆς κοινωνίας ἑαυτοὺς μὴ ἀπορρήξτε· μὴ διὰ μόλυσμόν ἁμαρτίας τῶν ἱερῶν τούτων καὶ πνευματικῶν ἑαυτοὺς ἀποστερήσητε μυστηρίων» (στ. 1125B-C).

ἀγιασμάτων, ἡ ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ τῆς ὑπάρξεως, δηλαδή ὁ ἀγιασμός²⁶⁹, θὰ ἦταν πράγμα ἀνέφικτο, γιατί μόνον ὁ ἄρτος ὁ οὐράνιος²⁷⁰ καί τὸ ποτήριον τοῦ σωτηρίου²⁷¹ εἶναι ἀληθῶς τά, κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, «ψυχὴν καὶ σῶμα ἀγιάζοντα»²⁷².

Τὰ ἀγιαστικά αὐτὰ δῶρα παρέδωκε ὁ Χριστὸς κατὰ τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ, ἡ ὁποία εἶναι «τῶν ἱερῶν μυστηρίων ἢ πανήγυρις»²⁷³, ἀλλὰ καὶ δεσποτικὴ ἐορτὴ συγκαλοῦσα, κατὰ τὴν προσταγὴ τοῦ Κυρίου, τοὺς πιστοὺς στὴν ἀέννα ἀνάμνησή του διὰ τῆς συνεχοῦς μετοχῆς στοῦ μυστήριου τῆς εὐχαριστίας, ποῦ γίνεται αἷτιο τῆς ἀληθοῦς μετ' αὐτοῦ σωστικῆς κοινωνίας. «Ὁ Δεσπότης συνεδείπνησε τοῖς δούλοις· μυστηρίων αὐτοῖς ἤνοιξε παράδεισον· δέδωκε βρῶμα τὴν ἀναμάρτητον σάρκα· ἀμαρτημάτων σπόγγον ἐχαρίσατο πόμα»²⁷⁴.

Ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι οὔτε φαντασία οὔτε ἰδεολόγημα. Ἡ ἔκχυση τοῦ τιμίου αἵματός του γίνεται ἡ πηγὴ τῆς ἀφέσεως καὶ τῆς σωτηρίας²⁷⁵. Ὁμως ἡ μετοχὴ στὴν ἀφεση καὶ τὴ σωτηρία δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ διαφορετικά, ἀλλὰ μόνο μετὰ τὴ συνεχὴ οὐράνια τροφοδοσία, τὴν ὁποία ὡς συντήρηση χαρισμάτων λαμβάνουν ἀνελλιπῶς καὶ ἀνυπερθέτως οἱ βαπτισμένοι πιστοὶ²⁷⁶.

---

269. Πρβλ. *Ρωμ.* ζ' 22. *Α' Κορ.* α' 30. *Α' Θεσσ.* δ' 3. *Ἐβρ.* ιβ' 14.

270. Πρβλ. *Ἰωάν.* ζ' 41 καὶ εὐχαριστιακὸ ὕμνο Προηγιασμένης: «Εὐλογῆσω τὸν Κύριον ...».

271. *Ψαλμ.* ριε' 4, ποῦ εἶναι καὶ κοινωνικὸς στίχος.

272. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ὅπ.π., PG 33, 1100. Σχετικὴ ἀναφορὰ στὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία τῶν κατηχήσεων τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Ἡ θεία λειτουργία, κατὰ τὰς μυσταγωγικὰς κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων», *Μελέται Α' [Ἀνάλεκτα Βλατάδων]*, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 585-592.

273. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος Ι' Εἰς τὴν ἀγίαν Πέμπτην*. PG 65, 777.

274. Ὁπ.π.

275. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος ΙΔ' Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*. PG 65, 797Α: «ἐναυθα τίμιον αἷμα Χριστοῦ ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου σωτηρίας ἐκχέεται, ἵνα τῶν ἀμαρτημάτων τὴν ἀφεσιν λάβωμεν».

276. Ὁπ.π., 797Β: «νυνὶ οἱ ἐκ τῆς καλυμβήθρας ἐσθίουσι τὸν ἄρτον τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάντα». Πρβλ. *Ἰωάν.* ζ' 33.

Κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο, δὲν ὑπάρχει γιὰ τοὺς πιστοὺς μεγαλύτερο εὐτύχημα ἀπὸ τὸ νὰ ἔχει ὁ τόπος τῆς διαμονῆς τους ναὸ καὶ ἱερέα. Ὅχι βέβαια ἐπειδὴ ἀπλῶς θὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ γιὰτὶ «εὐχαὶ ἐκεῖ διηνεκεῖς δι' αὐτούς, ὕμνοι καὶ συνάξεις, προσφορὰ καθ' ἑκάστην Κυριακὴν»²⁷⁷ καὶ δυνατότητα εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς καὶ σωστικῆς κοινωνίας. Οἱ παλαιοὶ μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπιγῆς παρουσίας του, ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀγγίξουν τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων του, τῶρα ἐμεῖς ὄχι μόνον ἀπτόμεθα ἱμάτια, ἀλλὰ «μᾶλλον, ἐὰν θέλωμεν, ὅλον αὐτὸν ἔχομεν» κάθε ἡμέρα, σὲ κάθε λειτουργία, σὲ κάθε εὐχαριστιακῆ προσέλευσή μας. «Καὶ γὰρ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ πρόκειται νῦν ἡμῖν· οὐ τὸ ἱμάτιον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα· οὐχ ὥστε ἄφασθαι μόνον, ἀλλ' ὥστε καὶ φαγεῖν καὶ ἐμφορηθῆναι»²⁷⁸.

Ἄν καὶ θὰ ἐξετάσουμε σὲ ἄλλο τόπο τὸ περιεχόμενο καὶ τοὺς προβληματισμοὺς τῶν ἐνστάσεων ἐναντίον τῆς συχνῆς καὶ συνεχοῦς μεταλήψεως, θεωροῦμε, στὴν παροῦσα ἀνάλυση, τὴ χρυσοστομικὴ διδασχὴ ὡς δυναμικὸ καὶ στιβαρὸ προοιμισμὸ τῶν κολληβαδικῶν θέσεων. Οἱ χριστιανοὶ γνωρίζονται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν τόπο, ἀπὸ τὸ νὰ εὐρίσκονται δηλαδὴ μόνον μέσα στὸν ναὸ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο, ἀπὸ τὸ νὰ παραμένουν δηλαδὴ μέχρι τὸ τέλος τῆς λειτουργίας καὶ νὰ γίνονται κοινωνοὶ τῶν ἀγίων μυστηρίων²⁷⁹, ἐκεῖ ποὺ «ὁ ἄμνος σφαγιάζεται καὶ σφραγίζονται τῷ τιμίῳ αἵματι πρᾶξις καὶ λόγος»²⁸⁰.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Θεολόγος, διηγούμενος τῆς μητρὸς του τὰ χαρίσματα, ἐπισημαίνει τὸ μυσταγωγικὸ λειτουργικὸ ἦθος της. Μέσα στὴ σιωπὴ του ἐδίδωκε τὸν ἁγιασμὸ της καὶ τὴν ἐν μυστηρίῳ θεὰ τοῦ Θεοῦ,

---

277. *Εἰς τὰς Πράξεις. Ὁμιλία ΙΗ'.* PG 60, 147-148. «Μικρόν ἐστιν, εἰπέ μοι, τὸ καὶ ἐν ταῖς ἀγίαις ἀναφοραῖς αἰεὶ τὸ ὄνομά σου ἐγκεῖσθαι καὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὑπὲρ τῆς κώμης εὐχὰς γίνεσθαι πρὸς τὸν Θεόν;» (ὅπ.π., 148).

278. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία Ν'.* PG 58, 507.

279. *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία Δ'.* PG 57, 48-49: «Οὐκ ἐν ἀγορᾷ, οὐκ ἐν ἐκκλησίᾳ δυνατὸν εἰδέναι ταχέως, τίς μὲν ὁ πιστός, τίς δὲ ὁ μὴ πιστός, πλὴν εἴ τις κατὰ τὸν καιρὸν ἐπιστάτῃ τῶν μυστηρίων καὶ ἴδιοι τοὺς μὲν ἐκβαλλομένους, τοὺς δὲ ἔνδον μένοντας. Ἐχρῆν δὲ οὐκ ἀπὸ τοῦ τόπου, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ τρόπου γνωρίζεσθαι».

280. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν.* PG 36, 613-616.

κατενώπιον τῆς ζωοποιοῦ Τραπεζῆς τοῦ θεϊκοῦ ἀρίστου, τοῦ ὁποίου καὶ συνεχῶς μετελάμβανε²⁸¹.

Ὁ Χριστὸς μεταδίδεται ὅλος στοὺς πιστοὺς ὡς τροφή ζωτική, κατὰ τὸν τρόπο τῆς θείας ἐλευθερίας του. Τοῦτο τὸ γνωρίζουν ὑπαρξιακὰ ὅσοι χαρισματικὰ ἔλαβαν τὴ νοερὴ αἴσθηση τοῦ νὰ γίνονται κοινωνοὶ στὴ γεύση τῆς μυστικῆς αὐτῆς βρώσεως. Ἡ ἀληθὴς ἐπίγνωση ὅτι «χρηστὸς ὁ Κύριος»²⁸² μετακιρνᾷ τοὺς ἐσθίοντες «ποιότητι θεία πρὸς θέωσιν»²⁸³. Ὁ δρόμος τοῦ ἀγιασμοῦ, τοῦ δοξασμοῦ καὶ τῆς θεώσεως εἶναι ἡ ἀδιάλειπτη βρώση τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὀνομάζεται «ἄρτος ζωῆς καὶ δυνάμεως»²⁸⁴. Τὸν ἴδιο τὸν Χριστό, ὡς χρηστὸ ψυχοτρόφο Κύριο, προσδοκοῦν καθημερινὰ οἱ πιστοί, ὡς «ἄρτον ἐπιούσιόν τε καὶ ζωτικὸν εἰς ἀποτροφήν ... τῶν ψυχῶν καὶ συντήρησιν τῆς τῶν χαρισθέντων ... ἀγαθῶν εὐεξίας»²⁸⁵.

Τὴν αἰωνίζουσα αὐτὴ θεωτικὴ ψυχοτροφία τὴν δέχονται, κατὰ χάριν, οἱ «κατὰ Θεὸν τετελεσμένοι», οἱ μυημένοι καὶ βαπτισμένοι δηλαδὴ χριστιανοί, στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη καὶ ἕνωσή τους, τῆς ὁποίας σκοπὸς τελικὸς εἶναι «ἡ τοῦ μυστηρίου μετάδοσις». Αὐτὴ καὶ μόνη μεταποιεῖ «τοὺς ἀξίως μεταλαμβάνοντας ...», ὥστε καὶ αὐτοὺς δύνασθαι εἶναί τε καὶ καλεῖσθαι θέσει κατὰ χάριν θεοῦς»²⁸⁶. Στὸ πλαίσιο τῆς μυστικῆς του θεολογίας, ὁ ἅγιος Μάξιμος δὲν παρασύρεται σὲ θεωρητικολογες πτήσεις ἀκατανόητων φιλοσοφικῶν ἢ θεολογικῶν ἀποτυπώσεων. Ὅταν πρόκειται νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ὁδὸ τοῦ ἀγιασμοῦ, ὁμιλεῖ γιὰ τὴν βιωματικὴ ἀπαυστη μετοχὴ στὸν ἀγιασμό τῶν μυστηρίων. Ἡ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου νὰ γίνῃ θεὸς «κατὰ μέθεξιν», νὰ ὁμοιωθεῖ, νὰ ἐνωθεῖ, νὰ κοινωνήσῃ μὲ τὸν Θεό, εἶναι ἐφικτὴ κατ' ἐξοχήν, πέραν

---

281. *Λόγος ΙΗ'.* Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου, Ζ'. PG 35, 992-993: «Πῶς οὐχὶ καὶ παρ' ἐκείνης (τῆς ἑαυτοῦ μητρὸς δηλ.) μέγα τὸ σιωπῆ τιμᾶσθαι τὰ ἅγια, τὸ μὴ ποτε νῶτα δοθῆναι τῇ σεβασμίῳ τραπέζῃ, μηδὲ καταπτυσθῆναι θεῶν ἕδαφος».

282. Ψαλμ. λγ' 9 καὶ εὐχαριστιακὸς ὕμνος Προηγιασμένης.

283. Βλ. στὸ ἀμφιβαλλόμενον ἔργο ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*. PG 90, 877C.

284. Ὅπ.π.

285. Ὅπ.π. 896D-897A.

286. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Μυσταγωγία, ΚΑ'.* PG 91, 696D-697A.

ὄλων τῶν ἄλλων τρόπων ποὺ παραχωρεῖ Ἐκεῖνος, «διὰ τῆς ἀγίας μεταλήψεως τῶν ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων»²⁸⁷.

Ὁ ἐκ τῆς χορείας ἐπίσης τῶν ἐξεχόντων θεολόγων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἰωάννης Δαμασκηνὸς (†755), στὸ πλαίσιο τῆς συστηματικῆς ἐκθέσεως τῆς πίστεως ἢ περιστασιακὰ σὲ ἄλλους τόπους, ἀναφέρεται πυκνὰ στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας γενικότερα, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα στὸ ζήτημα τῆς προσελεύσεως σὲ αὐτό.

Ἡ καθημερινὴ βρῶσις καὶ πόσις τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ συνεχίσει νὰ ζεῖ σωματικὰ ὁ ἄνθρωπος. Πολὺ περισσότερο ὅμως, κατὰ τὸν ἐν λόγῳ πατέρα, εἶναι ἀναγκαία ἡ βρῶσις τῆς ψυχοτροφίας, «ἡ δὲ βρῶσις αὐτὸς ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς»²⁸⁸. Αὐτὸς ὁ ἀνελλιπῶς καὶ μετὰ πόθου²⁸⁹ ἐσθιόμενος Κύριος «γίνεται ... τοῖς ἀξίως μεταλαμβάνουσιν εἰς ἄφεσιν ἀμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ εἰς φυλακτήριον ψυχῆς τε καὶ σώματος»²⁹⁰.

Εἶναι ἐμφανές, καὶ στὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν ἀλλὰ καὶ στὶς μαρτυρίες τῶν πατέρων, ὅτι οἱ ἀποδέκτες τῶν χαρισμάτων, τῶν δωρεῶν καὶ τῶν σωστικῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας εἶναι «οἱ μετέχοντες», «οἱ κοινωνοῦντες», «οἱ μεταλαμβάνοντες»· ποτὲ ὅμως «οἱ ἀμελοῦντες», «οἱ ἀπέχοντες», «οἱ ἀποστρεφόμενοι», ἐξαιτίας περιδεοῦς συνειδότος ἢ ἐγωῖστικῆς ἐθελόθρησκου φρονήματος. Ἡ «μετουσία» καὶ ὄχι ἡ «ἀπουσία» δωρεῖται τῇ μυστικῇ πύρωσιν «τοῦ θείου πυρὸς» καὶ τῇ χαρισματικῇ θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου²⁹¹. Τὸ σῶμα καὶ τὸ

---

287. Ὁπ.π., ΚΔ'. PG 91, 704D: «Διὰ δὲ τῆς ἀγίας μεταλήψεως τῶν ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων, τὴν πρὸς αὐτὸν (τὸν Θεὸν) κατὰ μέθεξιν ἐνδεχομένην δι' ὁμοιότητος κοινωνίαν τε καὶ ταυτότητα, δι' ἧς γενέσθαι θεὸς ἐξ ἀνθρώπου καταξιοῦται ὁ ἄνθρωπος».

288. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, βιβλ. Δ', πς', Περὶ τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων. PG 94, 1137D (= P. B. KOTTER, *Die scriften des Johannes von Damaskos* [Patristische Texte und Studien, 12], Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη 1973).

289. Ὁπ.π., PG 94, 1149B: «τοῦ θείου ἄνθρακος μεταλάβωμεν, ἵνα τὸ πῦρ τοῦ ἐν ἡμῖν πόθου προσλάβὸν τὴν τοῦ ἄνθρακος πύρωσιν καταφλέξῃ ἡμῶν τὰς ἀμαρτίας καὶ φωτίσῃ ἡμῶν τὰς καρδίας».

290. Ὁπ.π., PG 94, 1148.

291. Ὁπ.π., PG 94, 1149B.

αἷμα τοῦ Χριστοῦ συντελοῦν στήν στερέωση καί τή συντήρηση τῆς ψυχωσματοικῆς ὑπαρξῆς τοῦ κοινωνοῦντος, στήν ἴδια τελικὰ τή σύστασή της²⁹², ἡ ὁποία καθαιρόμενη καί ἀγιαζόμενη ἐνώνεται μέ τόν Κύριο καί τοὺς ἀδελφοὺς τῆς συνάξεως, ὥστε νὰ συναπαρτισθεῖ μυστικά τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ²⁹³.

Στὴ σύναξη τῆς εὐχαριστίας, ποὺ δὲν εἶναι ἱερὸ θέατρο ἀλλὰ θεὰ Θεοῦ καί μυσταγωγία, οἱ πιστοὶ μετέχουν στὴ μετάληψη καί τὴν κοινωνία τοῦ Χριστοῦ, «τῆς σαρκός τε καί τῆς θεότητος αὐτοῦ». Ἀλλὰ καί ἐνώνονται καί κοινωνοῦν «ἀλλήλοις» μεταλαμβάνοντες ἀπὸ τὸν ἕνα ζωοποιὸ ἄρτο, ὥστε νὰ γίνονται συνεχῶς «ἀλλήλων μέλη»²⁹⁴, ἀλλὰ καί ἕνα σῶμα οἱ πάντες, μέ τὴ σύγκραση τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ²⁹⁵. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ γίνεται κατανοητὴ καί ἡ τέλεια ἀδυναμία καί ἀπαγόρευση τοῦ νὰ δίδεται ἢ νὰ λαμβάνεται κοινωνία ἀπὸ αἰρετικούς. Ἡ μὲν κοινωνία προϋποθέτει ἐνότητα, ἡ δὲ ἐνότητα προϋποθέτει κοινὴ πίστη, ἀλλὰ καί ἡ κοινὴ πίστη προϋποθέτει αὐτοπροαίρετη φιλαδελφία καί γνωμικὴ συγκατάθεση²⁹⁶. «Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρ-

---

292. Ὁπ.π. PG 94, 1152A: «Σῶμά ἐστι καὶ αἷμα Χριστοῦ εἰς σύστασιν τῆς ἡμετέρας ψυχῆς τε καὶ σώματος χωροῦν, οὐ δαπανώμενον, οὐ φθειρόμενον, οὐκ εἰς ἀφιδρώνα χωροῦν (μὴ γένοιτο), ἀλλ' εἰς τὴν ἡμῶν οὐσίαν καὶ συντήρησιν».

293. Ὁπ.π. PG 94, 1152B: «Δι' αὐτοῦ καθαιρόμενοι, ἐνοῦμεθα τῷ σώματι Κυρίου καὶ τῷ πνεύματι αὐτοῦ καὶ γινόμεθα σῶμα Χριστοῦ».

294. Πρβλ. Ἐφεσ. δ' 25.

295. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π. PG 94, 1153A: «Μετὰ ληψίς δὲ λέγεται δι' αὐτῆς γὰρ τῆς Ἰησοῦ θεότητος μεταλαμβάνομεν. Κοινωνία δὲ λέγεται τε καὶ ἔστιν ἀληθῶς, διὰ τὸ κοινωνεῖν ἡμᾶς δι' αὐτῆς τῷ Χριστῷ καὶ μετέχειν αὐτοῦ τῆς σαρκός τε καὶ τῆς θεότητος· κοινωνεῖν δὲ καὶ ἐνοῦσθαι ἀλλήλοις δι' αὐτῆς· ἐπεὶ γὰρ ἐξ ἑνὸς ἄρτου μεταλαμβάνομεν, οἱ πάντες ἐν σῶμα Χριστοῦ καὶ ἐν αἷμα καὶ ἀλλήλων μέλη γινόμεθα, σύσσωμοι Χριστοῦ χρηματίζοντες».

296. Ὁπ.π. PG 94, 1153B: «Εἰ γὰρ πάντως ἐνωσίς ἐστι πρὸς Χριστὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους, πάντως καὶ πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἡμῖν κατὰ προαίρεσιν ἐνοῦμεθα. Ἐκ προαιρέσεως γὰρ ἡ ἐνωσις αὕτη γίνεται, οὐ χωρὶς τῆς ἡμῶν γνώμης». Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Ἡ κατὰ τὸν Γεννάδιον Σχολάριον πράξις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς μετὰ τῶν ἑτεροδόξων λατρευτικὰς ἐπαφάς», στὸ *Μελέται Α'* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 617-619. Τὴ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σχολαρίου βλ. στὸ ἔργο *Γενναδίου Σχολαρίου, Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα. Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, publiées pour la première fois par MGR LOUIS PETIT - X. A. SIDERIDÈS - MARTIN

χουν μεταξύ Ὁρθοδόξων καὶ αἰρετικῶν· ὑπάρχουν μόνο στὸ κοινὸ ἄθλημα τῆς συνεχοῦς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς τῶν μελῶν τῆς ἀπλανοῦς καὶ ἀδαιρέτου μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ Κυριακὸ σῶμα, «οὐ μεταλαμβάνομεν»²⁹⁷, «συναφθαρτίζει ἡμᾶς»²⁹⁸, διὰ τῆς μετουσίας, «ἐν τῇ τραπέζῃ τῇ μυστικῇ»²⁹⁹ τῆς ἀθανασίας. Μὲ τὸ κείμενο αὐτό, τοῦ ὁποίου ἡ πατρότητα ἔντονα ἀμφισβητήθηκε, παρεισάγεται στὴ συνέχεια εὐλογοφανῆς μὲν κατ' ἀρχὴν θεολογικῆ-συχολαστικῆ ἐπιχειρηματολογία, ἡ ὁποία ὅμως τελικὰ ἀποδεικνύεται αἰρετικῆ καὶ καταδικάστηκε ἀργότερα, ὅπως μὲ διεξοδικὴ ἀνάλυση καταδείξαμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ παρόντος Α' μέρους (βλ. τίς ἐκεῖ ὑπόσημ. 106 κ.ἐξ.). Κατὰ τὴ διατύπωση λοιπὸν τοῦ ἀμφιβαλλόμενου κειμένου, ὅπως εἶναι θαυμαστὸ «ἐν τῇ ἐπαυξήσει τοῦ Κυριακοῦ σώματος θεωρῆσαι ... ὅτι οὐκ ἐξ ἀρχῆς τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα ἀφθαρτον γέγονεν ... ἕως τῆς ἀναστάσεως»³⁰⁰, ἔτσι εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ κατανοητὸ ὅτι τὸ μεταλαμβανόμενο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Θεανθρώπου εἶναι φθαρτὸ (;) καὶ κλᾶται καὶ ἐκχέεται καὶ ἐσθίεται καὶ πίνεται³⁰¹ καὶ «ἕως τῆς ἡμῶν

JUGIE, τ.τ. I-VIII, Παρίσι 1928-1936. Τὸ κείμενό μας στὸν τ. IV, σσ. 201-202 (= ἔκδοση μὲ λεπτομερῆ κριτικὴ ἐπιστάσις I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΑΝ, *Ἡ οἰκονομία σὲ λειτουργικὰ θέματα κατὰ τὸν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο - Ποιμαντικὲς ἀνάγκες τῆς Τουρκοκρατίας* - (ἀνάτυπο), Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 192-193): «Τὸ μέγα μυστήριον τῆς κοινωνίας μόνον μὴ δίδοτε αὐτοῖς, οὐ μόνον διὰ τὴν τοῦ μυστηρίου ὑπεροχὴν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μυστήριον τοῦτο παριστᾶν μὲν ὅλην τὴν θεῖαν οἰκονομίαν, προηγουμένης δὲ τῆς ὁμολογίας τοῦ συμβόλου τῆς ἀληθοῦς πίστεως τελειοῦσθαι, καὶ διὰ τοῦτο τοῖς εἰς τὴν θεῖαν οἰκονομίαν ἢ εἰς τὴν θεολογίαν ψευδοδοξοῦσι καὶ τῇ καθολικῇ ἀντιλέγουσιν Ἐκκλησίᾳ οὐ δεῖ αὐτὸ δίδοσθαι. Εἰ δὲ τις ἀπ' αὐτῶν βουλευθεὶς προσμεῖναι αὐτόθι ἢ νοσήσας ἀρνήσεται μὲν τὴν πάτριον δόξαν, ὁμολογήσει δὲ τὴν δόξαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀξιοῦτε αὐτὸν καὶ τῆς τοιαύτης κοινωνίας. Τοῦτό ἐστιν ἡ συνήθεια τῆς καθολικῆς τῶν χριστιανῶν Ἐκκλησίας». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΠΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 670, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τῆς Θ' ἀποκρίσεως τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα.

297. *Περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος οὐ μεταλαμβάνομεν*. PG 95, 401A.

298. Ὁπ.π., PG 95, 404B καὶ 409C.

299. Ὁπ.π., PG 95, 409B.

300. Ὁπ.π., PG 95, 409A-B.

301. Ὁπ.π., PG 95, 408C: «Καὶ τοῦτο τοῖνυν ὃ μεταλαμβάνομεν σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Θεοῦ ἡμῶν φθαρτὸν ἐστί, κλώμενον καὶ ἐκχεόμενον, ἐσθιόμενον καὶ πινόμενον» (;).

μεταλήψεως πάντα τῆς φθορᾶς ὑπομένει»³⁰² (!). Μετὰ ὅμως τὴν μετάληψη ἀπὸ μέρους τῶν πιστῶν, «ἄφθαρτόν ἐστιν εἰς σύστασιν καὶ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς ἡμῶν χωροῦν· ἄφθαρτον, ἀδιάφθορον εἰς ἡμῶν ἀφθαρσίαν»³⁰³.

Ὅπως ἀπὸ τῆ γέννα τῆς μητέρας μας λαμβάνουμε σῶμα, τὸ ὁποῖο τρεφόμενο κατὰ φυσικὸ τρόπο αὐξάνει, ἔτσι καὶ μέσα στὴ συνεχῆ τροφοδοσία τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς εἴμαστε σῶμα Χριστοῦ μυστικῶς καὶ ἀεννάως αὐξανόμενο, ἐπειδὴ εἶναι κεφαλὴ μας ὁ Χριστὸς καὶ γινόμεστε σύσσωμοί του³⁰⁴. Σύσσωμοι ὅμως τοῦ Χριστοῦ καθιστάμεθα μὲ μόνον ἓνα καὶ ἀναντικατάστατο τρόπο· «τῇ μετοχῇ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ»³⁰⁵. Ἡ θέση αὐτῆ τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου εἶναι σαφῆς καὶ συγκεκριμένη. Ἐνστάσεις ὑπῆρξαν καὶ θὰ ὑπάρχουν. Ποικίλοι προβληματισμοὶ θὰ κατατίθενται καὶ θὰ συζητοῦνται. Ἀντιβολές ἐπιχειρηματολογιῶν θὰ καταγράφονται. Ὅμως τὰ καίρια ζητήματα τῆς πίστεως καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως ἔχουν ἀπολύτως ἀποκαθαρθεῖ καὶ σαφῶς ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ αἴτημα λοιπὸν τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, παρὰ τὶς κατὰ καιροὺς ἀρνητικὲς καταγραφές, εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανές ὅτι στοιχεῖ στὴν ἀταλάντευτη πορεία καὶ τὸ ἀληθὲς περιεχόμενο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ὁ Χριστὸς πρόκειται τοῖς πιστοῖς ὡς θύτης καὶ θύμα σὲ κάθε θεία λειτουργία. Ὁ ἴδιος ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ μεταλαμβάνόμενος ἀδιαλείπτως. «Εἰ γὰρ καὶ πολλάκις τὴν μυστικὴν ἀναίμακτον θυσίαν ἐπιτελοῦμεν, διὰ τὸ ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ πάντα πιστὸν μεταλαμβάνειν τοῦ θείου σώματός τε καὶ αἵματος, ἀλλ' ἡ αὐτὴ θυσία ἐστὶ· τὸ γὰρ αὐτὸ σῶμα προσφέρομεν, τὸν αὐτὸν ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ τὸν αἶροντα τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου»³⁰⁶.

---

302. Ὅπ.π., PG 95, 409C-D: «Ἔως δὲ τῆς ἡμῶν μεταλήψεως πάντα τῆς φθορᾶς ὑπομένει. Καὶ κλᾶται ὑφ' ἡμῶν τιμίως καὶ πιστῶς καὶ ὑπὸ ἀνόμων χειρῶν πολλάκις ἀτιμάζεται τε καὶ ῥίπτεται καὶ ὑπὸ μυῶν καὶ σκολήκων· ἀλλ' οὐ διαφθείρεται, οὐδὲ χωρεῖ εἰς τὸ μὴ εἶναι. Συνάγεται γὰρ ἀοράτως εἰς ἓν σῶμα» (;).

303. Ὅπ.π., PG 95, 404B.

304. Ὅπ.π., PG 95, 408A-B: «... οὕτω καὶ νῦν, ἐπειδὴ κεφαλὴ ἡμῶν ἐστὶν ὁ Χριστὸς καὶ γεγόναμεν αὐτοῦ σύσσωμοι καὶ σῶμα αὐτοῦ ἐσμέν ἀεὶ αὐξανόμενον».

305. Ὅπ.π., PG 95, 408B.

306. Ὅπ.π., PG 95, 405A. Πρβλ. Ἰωάν. α' 29. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς θέσεως

Ὁ Νικόλαος ἐπίσκοπος Μεθώνης (†±1165) ἐπίσης ἐκφράζει τὴν ἀκράδαντη πίστη τῆς Ἐκκλησίας ὅτι τὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα εἶναι θεοπαράδοτα καὶ σὲ κάθε «μυστικὴν... καὶ ἀναίμακτον ἱερουργίαν» καθαραζόμενα μεταποιοῦνται «εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου»³⁰⁷. Αἰτία τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ τελικὸς σκοπὸς τῆς μεταβολῆς τους σὲ σῶμα καὶ αἷμα του δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ «μετουσία Χριστοῦ καὶ ζωὴ ἐν Χριστῷ τῶν μετεχόντων αἰώνιος»³⁰⁸. Τὸ μυστήριον ἐπιτελεῖται γιὰ νὰ μετέχουν οἱ πιστοὶ καὶ ἡ ἐν Χριστῷ αἰώνιος ζωὴ χαρίζεται μόνον στοὺς μετέχοντες, ποτὲ στοὺς ἀμελοῦντες, ἀπέχοντες ἢ ἀποστρεφομένους. «Τῆς τελετῆς τέλος μετουσία Χριστοῦ καὶ ζωὴ αἰώνιος· ταῦτόν δὲ εἰπεῖν, τῶν μετεχόντων ἐκθέωσις»³⁰⁹. Σκοπὸς τῆς λειτουργίας εἶναι ὁ διὰ τῆς μετοχῆς στὰ τίμια δῶρα ἁγιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ θέωσή του. Ἀλλιῶς τὰ τελούμενα ἐκπίπτουν σὲ μιὰ νεκρωτικὴ ἐπανάληψη τύπων, χωρὶς αὐτοπροαίρετη ὄντολογικὴ καὶ βιωματικὴ μετοχὴ τῶν λογικῶν πλασμάτων τοῦ Θεοῦ στὸ φρικτὸ καὶ φοβερὸ μυστήριον, στῆ μεγάλη αὐτὴ θεϊκὴ εὐεργεσία³¹⁰.

Ὁ ἄρτος εἶναι σῶμα Χριστοῦ καὶ οἱ μεταλαμβάνοντες γίνονται σῶμα Χριστοῦ διὰ τῆς μετοχῆς καὶ τῆς μετουσίας τῆς «νέας σαρκός»,

---

αὐτῆς παραθέτουμε δύο ἀξιωμακόμενα κείμενα ποὺ ἀποθησαυρίζονται στὸ ἔργο ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ, *Πανοπλία Δογματικὴ, τίτλος κε', Περὶ ... τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας*: α) ἐκ τοῦ Κατηχητικοῦ Λόγου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «Ἄλλὰ μὴν οὐκ ἔστιν ἄλλως ἐντός τι γίνεσθαι τοῦ σώματος, μὴ διὰ βρώσεως καὶ πόσεως καὶ σπλάγχχνους καταμιγνύμενον. Οὐκοῦν ἐπάναγκες κατὰ τὸ δυνατὸν τῇ φύσει τὴν ζωοποιὸν δύναμιν τοῦ Πνεύματος δέξασθαι. Μόνον δὲ τοῦ Θεοδόχου σώματος ἐκεῖνου ταύτην δεξαμένου τὴν χάριν, ἄλλως δὲ δειχθέντος μὴ εἶναι δυνατὸν ἐν ἀθανασίᾳ γενέσθαι τὸ ἡμέτερον σῶμα, εἰ μὴ διὰ τῆς πρὸς τὸ ἀθάνατον κοινωνίας ἐν μετουσίᾳ τῆς ἀφθαρσίας γενόμενον». PG 130, 1261B-C, καὶ β) ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ: «ἡ σύστασις ἐξ οἴνου τε καὶ ἄρτου ἐστὶ, τοῖς σώμασι τῶν πεπιστευκότων κατακίρναμενος, ὡς ἂν τῇ πρὸς τὸ ἀθάνατον ἐνώσει καὶ ἀνθρωπος τῆς ἀφθαρσίας μέτοχος γένοιτο». PG 130, 1265A-B.

307. Πρὸς τοὺς διστάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἐστὶ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. PG 135, 509A.

308. Ὁπ.π., PG 135, 512A.

309. Ὁπ.π., PG 135, 512B.

310. Ὁπ.π., PG 135, 512B.

πού οικονομήσε ὁ Θεὸς νὰ ζωοποιήσῃ τὴν παλιὰ καὶ φθαρμένη ἀπὸ τὴν ἁμαρτία ἀνθρώπινη φύση. Ὅποιος ἀμελεῖ, ἀμφιβάλλει καὶ ἀπέχει τῆς κοινωνίας εἶναι ὡς νὰ περιφρονεῖ αὐτὸν πού τὴν παρέδωσε. «Τίς οὖν οὕτω θρασὺς καὶ πάντολμος, ὡς καινοτομεῖν τὴν παράδοσιν καὶ παραγράφεσθαι τὸ μυστήριον καὶ ἀθετεῖν οὕτω τὸν παραδόντα τε καὶ μυσήσαντα;»³¹¹. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ πρῶτος καὶ μέγας ἀρχιερεὺς τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸς λειτουργεῖ ὡς θύτης καὶ θυσιάζεται ὡς θύμα καὶ παραδίδεται «τοῖς οἰκείοις μύσταις» ὡς τροφή συνεχῆς καὶ σωτήρια, ὡς βρώση καὶ πόση συστατικὴ τῆς αἰωνίου ζωῆς ἀδιαλείπτως³¹².

Δέκα αἰῶνες περίπου μετὰ τὴν θεωρούμενη ὡς χρυσὴ περίοδο τῶν μεγάλων πατέρων, αἰῶνες πού γεφυρώνονται ἀπὸ ἀξιολόγους θεολόγους καὶ τὴν ἀκμάζουσα μοναχικὴ παράδοση, ἐμφανίζεται, ὡς συνέχεια τῆς ἡσυχαστικῆς ἀναγέννησης, μιὰ νέα χορεία θεολόγων, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς (†1359), ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας (†1395) καὶ ὁ ἅγιος Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (†1429), τῶν ὁποίων τὶς ἀναφορὲς στὴ θεία εὐχαριστία καὶ στὴ συχνότητα μετοχῆς σὲ αὐτὴν θὰ ἐξετάσουμε εὐθὺς ἀμέσως.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀφιερώνει στὸ μυστήριον μιὰ ὀλόκληρη ὁμιλία³¹³, ἡ ὁποία ἐκφωνήθηκε λίγες ἡμέρες πρὸ τῶν Χριστουγέννων καὶ εἶχε σκοπὸ νὰ προτρέψῃ στὴν ἄξια μετοχὴ τῆς κοινωνίας τοὺς πιστοὺς κατὰ τὴν μεγάλη δεσποτικὴ ἑορτῇ, «καθ' ἣν ἔθος ἐστὶ σχεδὸν πᾶσι χριστιανοῖς ἐν μεθέξει γίνεσθαι τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος» τοῦ Χριστοῦ «καὶ δι' αὐτῶν αὐτῶ ἐνοῦσθαι καὶ ἐν πνεῦμα καὶ ἐν σῶμα μετ' αὐτοῦ τελεῖσθαι θείως»³¹⁴. Ἡ ψυχοσωματικὴ καθαρὸτητα καὶ τὸ ἀνεπίλειπτο συνειδὸς μᾶς καθιστοῦν ἐτοίμους νὰ προσέλθουμε, «τοὺς ἐν τῷ βᾶθει τῆς ψυχῆς σπίλους προσαποनिψάμενοι ... Οὕτω γὰρ καὶ προσελουσόμεθα εἰς σωτηρίαν»³¹⁵.

311. Ὁπ.π., PG 135, 512C.

312. Ὁπ.π., PG 135, 513C.

313. *Περὶ τῶν ἀγίων καὶ φρικτῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων. Ὁμιλία ΝΖ'. ΕΠΕ* 11, σ. 396 ἐξ. (Εἰσαγωγή–Κείμενο–Μετάφρασις–Σχόλια ἀπὸ τὸν ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ).

314. Ὁπ.π., σ. 400, 4.

315. Ὁπ.π., σ. 404, 6. Βλ. ἐπίσης, ὅπ.π., σ. 418, 16: «Ταῦτα γὰρ ἡμᾶς αὐτὸ διδάσκει τὸ σταυρωθὲν Χριστοῦ σῶμα εἰς τροφήν προκειμένον ἡμῖν», τὴν ψυχοσωμα-

Ἡ μετοχή εἶναι ἡ εἰσόδουσῆ μας στὰ ἅγια τῶν ἀγίων, «διὰ τῆς ἐν ἀγνεῖα προσφορᾶς τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ»³¹⁶. Ὁ ἄνθρωπος ζωοποιεῖται διὰ τῆς μετοχῆς. Ἡ δὲ ἀποχή τῆς εὐχαριστιακῆς τροφοδοσίας συνεπάγεται τὸν πνευματικὸ θάνατο καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς αἰωνίου βασιλείας τοῦ Θεοῦ³¹⁷.

Ἡ ἀγαπητικὴ συνάφεια τῶν πιστῶν μὲ τὸν Κύριο χαρίζεται μόνο μὲ τὴ μετοχὴ στὸν ἅγιο ἄρτο τῆς εὐχαριστίας, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἡ σὰρξ» αὐτοῦ ἡ δοθεῖσα «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς»³¹⁸. Τοῦτο εἶναι δὲ ἀπολύτως ἀναγκαῖο, ἐπειδὴ «πᾶσα ... ἀγάπη δι' ἐνώσεως ἔχει τὴν τελείωσιν»³¹⁹. Ἐὰν δὲν ὑπάρχει ἡ μετουσία καὶ ἡ σύγκραση, ὅχι στὴ φαντασία ἀλλὰ στὸ ἀγωνιστικὸ παρὸν τῆς ἐνεργοῦ λειτουργικῆς βιώσεως, τότε δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ ἀγάπη καὶ ὁ πόθος τῆς μετοχῆς στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ³²⁰, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα τῆς συναρμογῆς τῆς νύμφης ὑπάρξεως τοῦ πιστοῦ μετὰ τοῦ νυμφίου Χριστοῦ³²¹. «Διὰ τοῦτο», προτρέπει ὁ ἅγιος Γρηγόριος, «αἵματι Θεοῦ τὸ οἰκεῖον αἷμα κεράσωμεν, ἵνα τὴν ἐν

τικὴ δηλαδὴ κάθαρση, τὴ συσταύρωσή μας μὲ τὸν Χριστὸ «σὺν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις» (Γαλ. ε' 24).

316. Ὅπ.π., σ. 406, 8.

317. Ὅπ.π., σσ. 406-408 (§ 9): «Μυστήρια γὰρ διὰ τοῦτο λέγεται, ἐπεὶ οὐ τὸ ὀρώμενόν ἐστιν ἀπλῶς, ἀλλὰ πνευματικόν τι καὶ ἀπόρητον ... ἐὰν δὲ πρὸς τὸ πνεῦμα, δηλαδὴ πνευματικῶς αὐτὸν τὸν προκείμενον ὄραξ ἄρτον, ζωοποιηθῆσῃ μετὰ σχώων· οὗτος γάρ ἐστιν ἡ μὴ ἀπολλυμένη βρώσις, ἡ μένουσα εἰς αἰώνιον ζωὴν (Ἰωάν. ζ' 27)· ὁ ἄρτος ὁ ἀληθινὸς ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων καὶ ζωὴν διδοὺς τῷ κόσμῳ (Ἰωάν. ζ' 33)· ὃν ὁ μὴ τρώγων οὐ ζήσεται, ὁ δὲ τρώγων ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα, οὐκ ἀναστὰς μόνον, ἀλλὰ καὶ κολάσεως ἀπαλλαγείς καὶ βασιλείας τυχὼν αἰωνιζούσης».

318. Ἰωάν. ζ' 51.

319. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., σ. 408, 10.

320. Ὅπ.π., σ. 410: «ἡμεῖς δὲ οὐ προσκολλώμεθα μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀνακρινώμεθα τῷ τοῦ Χριστοῦ σώματι διὰ τῆς μεταλήψεως τοῦ θείου τούτου ἄρτου καὶ οὐ σῶμα μόνον ἐν γινόμεθα, ἀλλὰ καὶ πνεῦμα ἐν. Ὅραξ ὅτι τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος τῆς εἰς ἡμᾶς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μεταδόσεως τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου τούτου γίνεταί καὶ δείκνυται;».

321. Ὅπ.π., σ. 410, 11: «Φίλους ἐποίησατο οἰκείους χαρισάμενος ἡμῖν τῶν αὐτοῦ τούτων μυστηρίων τὴν ἔκφρασιν (φανέρωσιν)· συνέδησεν ἡμᾶς καὶ ἡρμόσατο καθάπερ νυμφίος νύμφην ἑαυτῷ διὰ τῆς μεταλήψεως τούτου τοῦ αἵματος εἰς μίαν σάρκα μεθ' ἡμῶν γενόμενος».

αὐτῷ φθορὰν ἀφανίσωμεν· ἐν γὰρ τούτῳ τῷ αἵματι πολλή καὶ ἄφατος ἢ ὠφέλεια. Τοῦτο ἡμᾶς καινοὺς ἀντὶ παλαιῶν ποιεῖ καὶ ἀϊδίους ἀντὶ προσκαίρων· τοῦτο ἡμᾶς ἀπαθανατίζει καὶ ἀειθαλεῖς ἀπεργάζεται»³²².

Ἡ μεταποίηση τῶν πιστῶν σὲ υἱοὺς καὶ θυγατέρες Θεοῦ, ἡ ἔνδυσή τους μὲ τὴ δοξασμένη βασιλικὴ πορφύρα, ἡ θεία λαμπρότητα καὶ ἡ μυστικὴ θεὰ τοῦ Θεοῦ χαρίζονται «ἀπὸ τῆς τραπέζης ταύτης»³²³, γι' αὐτὸ πρὸ τῆς μετοχῆς ἀπαιτεῖται καθαρὸτατη προετοιμασία, ἀλλὰ καὶ μετὰ χρειάζεται ἀπόλυτη προσοχή³²⁴, ὥστε νὰ διαφυλαχθεῖ ὁ ἐκ τῆς μεταλήψεως ἁγιασμός³²⁵.

Ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας³²⁶, ὁ μυσταγωγὸς τῆς λατρείας καὶ τῆς λειτουργικῆς βίωσης τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας³²⁷, καταγράφει πυκνὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ θεία εὐχαριστία καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς συνεχοῦς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, σὲ δύο ἐξέχοντα καὶ ἐξόχως γνωστὰ κείμενα – πραγματεῖες του· α) *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*³²⁸ καὶ β) *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*³²⁹.

---

322. Ὁπ.π., σσ. 412,13-414.

323. Ὁπ.π., σ. 414.

324. Ὁπ.π., σσ. 414-416.

325. Ὁπ.π., σ. 416. «Ὡς γὰρ μεγάλη ἡ ἐπαγγελία τοῖς φυλάττουσι τὸν ἐκ τῆς μεταλήψεως ἁγιασμόν (βασιλεία γὰρ οὐρανῶν ἐπήγγελται), οὕτω μεγάλη ἡ κόλασις τοῖς ἀχρειώσασιν ἑαυτοὺς μετὰ τὴν δωρεάν».

326. Ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Καβάσιλα βλέπε στὴ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 5], Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 123-128.

327. Ποικίλες ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις, μὲ ἐπιστημονικὲς εἰσαγωγές, σημειώσεις καὶ σχόλια, δημοσιεύθηκαν κατὰ καιροὺς, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερες μονογραφίες καὶ ἄρθρα γράφηκαν, μὲ σημεῖα ἀναφορᾶς τὸν Καβάσιλα, τὴν ἐποχὴ του, τὸ ἔργο καὶ τὴ διδασκαλία του. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Νικόλαος Καβάσιλας ὁ Μυσταγωγὸς* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο τοῦ συνεδρίου γιὰ τὴν ἁγιοποίηση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 135. Ἐκδοση τῆς *Ἑρμηνείας* στὴ θεία λειτουργία βλ. SC 4 bis: «NIKOLAS CABASILAS, *Explication de la divine Liturgie*, traduction et notes de SÉVERIEN SALAVILLE, 2e éd. munie du texte grec, revue et augmentée par R. BORNERT, J. GOUILLARD, P. PÉRICHON, Παρίσι 1967.

328. Βλ. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 32-261.

329. Βλ. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 264-661.

Κατὰ τὸν περινούστατο καὶ μυστικὸ μυσταγωγό, ἔργο μὲν τῆς θείας λειτουργίας εἶναι ὁ καθαγιασμός τῶν τιμίων δώρων, ἀλλὰ τελικὸς σκοπὸς εἶναι ὁ ἁγιασμός τῶν πιστῶν διὰ τῆς μεταλήψεως³³⁰. Μέσα στὴ θεία λειτουργία ἀναγόμεσθε ἀπὸ ἁγιασμοῦ σὲ ἁγιασμό, γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη καθαρὸς καὶ ἀκλόνητος λογισμὸς, ἀλλὰ καὶ ἄπαυστη ἐπιθυμία, νὰ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἀγία Τράπεζα καὶ τὴ μετάληψη «τῶν ἱερῶν ... μυστηρίων»³³¹. Ἡ μετάδοση γίνεται μυστικῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό, ποῦ εἶναι ταυτόχρονα σφάγιο, ἱερέας καὶ ἄρτος³³², μὲ τὸ κραταῖο θεϊκό του χέρι³³³. Ἡ σύναξη δὲ καλεῖται ὅλη ἀξίως νὰ προσέλθει· καὶ οἱ ἅγιοι καὶ οἱ φωτιζόμενοι καὶ οἱ καθαιρόμενοι καὶ οἱ ἐν μετανοίᾳ ἀγωνιζόμενοι. Ὅλοι «ὅσοι πρὸς τὴν τελειότητα ... ἐπείγονται μὲν, λείπονται δὲ ἔτι»³³⁴. Ἐμποδίζονται μόνο οἱ θανασίμως ἁμαρτάνοντες καὶ οἱ ὑπὸ κανόνα ἀκοινωνησίας εὐρισκόμενοι. Ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι καλοῦνται νὰ κοινωνήσουν ὡς ἅγιοι, ἐπειδὴ μετέχουν στὴν ἀγία Ἐκκλησία καὶ κοινω-

---

330. *Εἰς τὴν θεϊαν λειτουργίαν*, Α', 1. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 32: «Τῆς ἀγίας τελετῆς τῶν ἱερῶν μυστηρίων ἔργον μὲν ἢ τῶν δώρων εἰς τὸ θεῖον σῶμα καὶ αἷμα μεταβολή· τέλος δὲ τὸ τοὺς πιστοὺς ἁμαρτιῶν ἄφεσιν καὶ βασιλείας οὐρανῶν κληρονομίαν καὶ τὰ τοιαῦτα λαβόντας». Γιὰ τὴ μεταβολή, βλ. καὶ ὅπ.π., Α', 6, σ. 36. Γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς λειτουργίας, βλ. ὅπ.π., Α', 15, σ. 44.

331. Ὅπ.π., Α', 14, σ. 44: «μηδ' ἐάση πρὸς ἄλλο τι τρέφαι τὸν λογισμὸν, ἕως ἐπ' αὐτὴν ἀγάγοι τὴν τράπεζαν, καὶ οὕτω, γέμοντες τῶν ἐννοιῶν τούτων καὶ τὴν μνήμην ἀκμάζουσαν ἔχοντες, τῶν ἱερῶν μεταλάβωμεν μυστηρίων, ἁγιασμὸν ἐπεισάγοντες ἁγιασμῶ, τῶ τῶν θεωριῶν τὸν τῆς τελετῆς, καὶ μεταμορφούμενοι ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν (Β' Κορ. γ' 18) τὴν ἀπασῶν μεγίστην ἀπὸ τῆς ἐλάττονος».

332. Ὅπ.π., Λς', 4, σ. 182.

333. Βλ. *ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Θεία λειτουργία, Εὐχὴ πρὸ τῆς ὑψώσεως*.

334. *ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ*, ὅπ.π., ΛΖ', 1, σ. 184. Βλ. ἐπίσης στὸ *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Δ'*, ὅπ.π., σ. 432, 15: «Τοῦτο τὸ μυστήριον φῶς μὲν ἐστὶ τοῖς ἡδὴ κεκαθαρμένοις, καθάρσιον δὲ τοῖς ἔτι καθαιρομένοις, ἀλείπτης δὲ κατὰ τοῦ πονηροῦ καὶ τῶν παθῶν ἀγωνιζομένοις». Παράλληλη θέση βλ. τοῦ *ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 82: «ὅτι δὲ οὐ πᾶς ἅγιος ἡδὴ καὶ τῶν τελειῶν τυγχάνει, μάρτυρες οἱ περὶ τὸν τελώνην καὶ τὸν ἄσωτον, ἅξιοι μὲν διὰ μετανοίας γινόμενοι, πάμπλου δὲ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος ἀπολειπόμενοι». Καὶ στὴ σ. 110: «Ἡ τοίνυν οὐδὲ σοὶ μεταληπτέον, ἢ καὶ τῶν ὁμοιοπαθῶν ἀγίων τοῖς κατὰ σὲ διὰ μετανοίας καθαιρουμένοις μεταδοτέον».

νοῦν πρὸς τὸν ἅγιο Σωτήρα τους μετὰ τὴν μετάληψιν τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματός του³³⁵.

Τὰ ἄχραντα μυστήρια φανερώουν καὶ σημαίνουν τὴν Ἐκκλησίαν³³⁶. Καὶ τὸ σεβασμιότερο ὄλων τῶν μυστηρίων εἶναι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τὰ ὁποῖα, κοινωνούμενα καὶ μεταλαμβάνόμενα, ὡς ἀληθινὴ καὶ εὐχαριστιακὴ ἀέννα «βρῶσις καὶ πόσις» τῆς Ἐκκλησίας³³⁷, τὴν ὀδηγοῦν μετὰ ὅλο τὸ πλήρωμά της στὸν σκοπὸ τῆς ὑπάρξεως, στὴ θεία ἔνωση καὶ τὸν ἁγιασμό³³⁸. Ἡ μετοχὴ λοιπὸν καὶ ὄχι ἡ ἀποχὴ γίνεται ἢ αἰτία ὄλων τῶν σωστικῶν δωρεῶν καὶ εὐλογιῶν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς πιστοὺς³³⁹.

---

335. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, ΛΖ', 1, σ. 182-184: «Καὶ μέλλων ἐπὶ τὴν τράπεζαν καὶ αὐτὸς (ὁ ἱερεὺς) χωρεῖν καὶ ἄλλους συγκαλεῖν, ἐπεὶ οὐ πᾶσιν ἀπλῶς ἕξεισιν ἡ κοινωνία τῶν μυστηρίων, καὶ αὐτὸς οὐ πάντας καλεῖ, ἀλλὰ, τὸν ζωοποιὸν ἄρτον λαβὼν καὶ ἀναδείξας, τοὺς ἀξιούς αὐτοῦ μεθέξοντας ἐπὶ τὴν μετουσίαν καλεῖ· τὰ ἅγια, φησί, τοῖς ἁγίοις, μονοῦ λέγων· ἰδοὺ ὁ τῆς ζωῆς ἄρτος ὃν ὁρᾶτε. Οὐκοῦν δράματε μεταληψόμενοι, ἀλλ' οὐ πάντες, ἀλλ' εἴ τις ἅγιος. Τὰ γὰρ ἅγια τοῖς ἁγίοις ἀφεῖτε μόνοις. Ἁγίους δὲ τοὺς τελείους τὴν ἀρετὴν ἐνταῦθά φησιν, ἀλλὰ καὶ ὅσοι πρὸς τὴν τελειότητα ἐκείνην ἐπείγονται μὲν, λείπονται δὲ ἔτι. Καὶ τούτους γὰρ οὐδὲν κωλύει τῶν ἁγίων μυστηρίων ἐν μεθέξει γινομένους ἀγιάζεσθαι καὶ τοῦτο τὸ μέρος ἁγίους εἶναι, ὡσπερ καὶ ἡ Ἐκκλησία πᾶσα ἁγία λέγεται... Ἁγιοὶ γὰρ καλοῦνται διὰ τὸν ἅγιον οὗ μετέχουσι καὶ ᾧ σώματος καὶ αἵματος κοινωνοῦσι. Μέλη γὰρ τοῦ σώματος ὄντες ἐκείνου, σάρκες ἐκ τῶν σαρκῶν αὐτοῦ καὶ ὅσῃ ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ, ἕως ἐσμὲν αὐτῷ συνημμένοι καὶ τὴν ἁρμονίαν φυλάττομεν, ζῶμεν τὴν ζωὴν καὶ τὸν ἁγιασμόν ἔλκοντες διὰ τῶν μυστηρίων ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἐκείνης καὶ τῆς καρδίας. Ἐπειδὴν δὲ ἀποτμηθῶμεν καὶ τῆς ὀλότητος ἐκπέσωμεν τοῦ παναγίου σώματος» (ὄντες δηλαδὴ εἰς πτώσιν θανάσιμου ἁμαρτήματος, ἀμετανόητοι, σχισματικοί, αἰρετικοί, ὑπὸ ἀφορισμὸν ἢ ἀνάθεμα, ὑπὸ κανόνα ἀκοινωνησίας κ.λπ.), «μάτην τῶν ἱερῶν γευόμεθα μυστηρίων· οὐ γὰρ διαβήσεται ἡ ζωὴ πρὸς τὰ νεκρά καὶ ἀποκοπέντα μέλη».

336. Ὁπ.π., ΛΘ', 1, σ. 190.

337. Ὁπ.π., ΛΘ', 2, σ. 190.

338. Ὁπ.π., ΜΒ', 1, 2, σ. 196-198: «Ἐνταῦθα δὲ ἡ ἱερουργία συμπληροῦται ἅπασα καὶ ἡ τῆς θείας εὐχαριστίας τελετὴ πέρας λαμβάνει. Τὰ τε δῶρα ἡγίασται καὶ τὸν ἱερέα ἡγίασε καὶ πάντα τὸν περὶ αὐτὸν χορόν, καὶ δι' αὐτῶν τὸ λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας ἐτέλεσε καὶ ἡγίασε πλήρωμα. Διὰ τοῦτο εἰς εὐχαριστίαν τοῦ Θεοῦ καὶ δοξολογίαν αὐτὸς τε ὁ ἱερεὺς καταλήγει καὶ οἱ περιεστῶτες πιστοί».

339. Ὁπ.π., ΜΑ', 1, σ. 194: «Ἐῖτα μετασχοῦσι τῶν μυστηρίων εὐχεται ὁ ἱερεὺς τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ σωτηρίαν καὶ εὐλογίαν».

Ἡ καιριότητα τοῦ λόγου τοῦ Καβάσιλα εἶναι καταλυτική. Στὸ ζήτημα τῆς προσελεύσεως στὴν ψυχοτροφία τῆς Τραπέζης καὶ τοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ εἶναι παντελῶς ἀδύνατος ἡ ἀποστροφή καὶ ἡ ἄρνηση, γιὰ ἐκείνους ποὺ δὲν κωλύονται καὶ δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ συγκεκριμένες, σημαντικές καὶ σοβαρὲς αἰτίες, ποὺ προβλέπονται ρητῶς ἀπὸ τὴν κανονικὴ τάξη τῆς Ἐκκλησίας³⁴⁰. Ὅποιος ἐφευρίσκει αἰτίες καὶ ἀφορμὲς ἀποχῆς στὴν περιδεῆ συνείδηση, στὸ ἐθελόθρησκο θέλημα, στὴν ταπεινόσχημη ἀναξιοσύνη, στὴ μαγικὴ καὶ δεισιδαιμονικὴ ἀντίληψη περὶ τῶν μυστηρίων ἢ στοὺς φοβικούς συναισθηματικούς φορτισμούς, δὲν θὰ εἶναι ποτὲ ἄξιος καὶ πάντοτε, παρὰ τὴν ἀπειλή τοῦ Κυρίου, θὰ περιφρονεῖ τὸ δείπνο τῆς ζωῆς³⁴¹. Ἄν δὲν κωλύονται οἱ πιστοί, στὴ λειτουργία βρίσκονται γιὰ νὰ κοινωνήσουν. Αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ὁ μέγιστος καὶ τελικὸς σκοπός³⁴². Τὴν δὲ ἐσχάτη εὐχαριστία τῆς συνάξεως ὁ ἱερεὺς ἀναπέμπει πρὸς τὸν Θεὸ ὄχι γιὰ τοὺς παρακολουθήσαντες ἀλλὰ γιὰ τοὺς μετασχόντες καὶ μεταλαβόντες τῶν μυστηρίων³⁴³.

Σημαντικὲς σχετικὲς μὲ τὸ θέμα μας θέσεις ἀνιχνεύονται καὶ στὸ δεύτερο κείμενο τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, στὴν ἐκτενὴ πραγματεία του

---

340. Ὅπ.π., ΜΓ', 10, σ. 202: «Εἰ δέ τις δυνάμενος οὐ προσέλθοι τῇ τραπέζῃ, τοῦτον τοῦ παρ' αὐτοῖς ἁγιασμοῦ τυχεῖν παντελῶς ἀδύνατον· οὐχ ὅτι οὐ προσῆλθεν ἀπλῶς, ἀλλ' ὅτι δυνάμενος οὐ προσῆλθε· καὶ διὰ τοῦτο δῆλός ἐστιν ὅτι τῶν ὀφειλομένων ἀγαθῶν τοῖς μυστηρίοις ἔρημον ἔχει τὴν ψυχὴν».

341. Ὅπ.π., ΜΓ', 11, σ. 204: «Τίς γὰρ ὀρμὴ καὶ προθυμία περὶ τὴν τράπεζαν παρὰ τῷ δυναμένῳ ῥαδίως δραμεῖν ἐπ' αὐτὴν καὶ μὴ βουλομένῳ; Τίς δὲ πίστις πρὸς Θεὸν παρὰ τῷ μὴ φοβουμένῳ τὴν ἐν τοῖς ῥήμασι τοῦ Κυρίου κειμένην ἀπειλήν, τοῖς τὸ δείπνον τοῦτο περιορῶσι; Πῶς δ' ἂν πιστευθεῖ φιλεῖν ὅ, λαβεῖν ἐξόν, οὐ λαμβάνει;». Βλ. καὶ ὅπ.π., ΜΖ', 7, σ. 220: «καὶ ἡ μετάληψις τῶν ἁγιασμάτων οὐδὲν ὄφελος οἴσει τοῖς πιστοῖς μεταλαμβάνουσι χωρὶς πίστεως».

342. Ὅπ.π., Ν', 13, σ. 236: «Τὸ μὲν γὰρ ἔργον τῆς μυσταγωγίας καὶ τὸ τέλος, ἥτοι τὸ ἁγιασθῆναι τὰ δῶρα καὶ ἀγιάσαι τοὺς πιστούς ...».

343. Ὅπ.π., ΝΔ', 1, σ. 256: «Ὁ δὲ ἱερεὺς τοὺς μεταλαβόντας τῶν μυστηρίων ὑπὲρ τῆς μετάληψεως εὐχαριστήσῃ κελεύει τῷ μεταδόντι Θεῷ». Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Δ', σσ. 26-27, ὅπου καὶ ἄλλες σημαντικὲς σχετικὲς πατερικὲς μαρτυρίες.

*Περὶ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς*³⁴⁴ καὶ ἰδιαίτερα στὸ Δ' Λόγο *Τίνα συντέλει-
αν αὐτῇ* (τῇ ἐν Χριστῶ ζωῇ δηλαδή) *δίδωσιν ἡ ἱερά κοινωνία*³⁴⁵.

Ἀποτυπώνοντας τὴ θεολογικὴ του διδασκαλία, γιὰ τὸ ἐνιαῖο τρι-
πλὸ μυστήριον τῆς μυσσεως τῶν πιστῶν, δηλαδή τὸ βάπτισμα, τὸ χρί-
σμα καὶ τὴν εὐχαριστία, ὀνομάζει τὸ μὲν πρῶτον πραγματικὴ καὶ ἀλη-
θινὴ ζωοποίηση, τὸ δεύτερον τελείωση καὶ ἐνεργοποίηση τῶν χαρισμά-
των καὶ τὸ τρίτον συντήρησις διηνεκὴ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς καὶ τῶν χαρι-
σμάτων τῆς³⁴⁶. Τὰ δύο πρῶτα τελοῦνται καὶ χαρίζονται ἅπασι στὸ κάθε
ἓνα μυστούμενον πιστὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ τρίτον ὅμως, ἡ θεία εὐχα-
ριστία, εἶναι μυστήριον αἰεὶ ἐπαναλαμβανόμενον. Διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς
εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖον συντηρεῖ τὰ χαρίσματα τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ
χρίσματος, γίνεται ὁ ἄνθρωπος μέτοχος τῆς ζωῆς τοῦ Σωτῆρος Χρι-
στοῦ καὶ κοινωνὸς τῆς ἀγιότητός του³⁴⁷.

Ὅταν παρίσταται πλέον ὁ βαπτισμένος καὶ χρισμένος πιστὸς
μπροστὰ στὴν Τράπεζα τῆς κοινωνίας, αὐτὸ συνιστᾷ τὴν τελείωση τῆς
Χριστοκεντρικῆς ζωῆς του καὶ τὸ πλήρωμα τῆς προσδοκώμενης εὐδαι-
μονίας τῆς ὑπάρξεώς του³⁴⁸. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς τραπεζοφορεῖ τὸν
ἄνθρωπον καὶ τοῦ παραθέτει ἀπαύστως ὡς τροφὴ τὴ σάρκα του, ὥστε ὁ

344. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 264-661.

345. Ὅπ.π., σσ. 410-489.

346. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς. Λόγος Α'*, 12. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 278:
«τὸ μὲν βάπτισμα τὸ εἶναι δίδωσι καὶ ἄλλως ὑποστῆναι κατὰ Χριστόν, τοῦτο γὰρ νε-
κροῦς καὶ διεφθαρμένους παραλαβὸν εἰς τὴν ζωὴν πρῶτον εἰσάγει, ἡ δὲ τοῦ μύρου
χρῆσις τελειοῖ τὸν γεγεννημένον τῇ τοιάδε ζωῇ προσήκουσαν ἐνέργειαν ἐντιθεῖσα, ἡ
δὲ θεία εὐχαριστία τὴν ζωὴν ταύτην καὶ τὴν ὑγίαν συντηρεῖ καὶ συνέχει, τὸ γὰρ
σῶσαι τὰ κτηθέντα καὶ διατελεῖσαι ζῶντας ὁ τῆς ζωῆς δίδωσιν ἄρτος, διὰ ταῦτα τούτω
μὲν τῷ ἄρτω ζῶμεν, κινούμεθα δὲ τῷ μύρῳ ἀπὸ τοῦ λουτροῦ τὸ εἶναι λαβόντες». Βλ.
καὶ ὅπ.π., *Λόγος Β'*, 2, σ. 310, παρόμοιες θέσεις.

347. Ὅπ.π., *Λόγος Α'*, 27, σ. 300: «Ἄνθ' ὧν μὲν οὖν ἡ ἀληθινὴ ζωὴ διὰ τοῦ
θανάτου τοῦ Σωτῆρος εἰς ἡμᾶς διαβαίνει, ταῦτά ἐστιν. Ὁ δὲ τρόπος ὅπως ταύτην ἔλκο-
μεν εἰς τὰς ἡμετέρας ψυχάς, τοῦτο ἐστὶ τὸ τελεσθῆναι τὰ μυστήρια, τὸ λούσασθαι, τὸ
χρισθῆναι, τὸ τῆς τραπέζης ἀπολαῦσαι τῆς ἱεράς. Ταῦτα γὰρ ποιοῦσιν ὁ Χριστὸς ἐπι-
δημεῖ καὶ ἐνοικεῖ καὶ συνάπτεται καὶ προσφύεται, καὶ τὴν ἁμαρτίαν ἐν ἡμῖν ἀποπνίγει
καὶ τὴν ζωὴν ἐνίησι τὴν ἑαυτοῦ καὶ τὴν ἀριστείαν, καὶ κοινωνοὺς ποιεῖται τῆς νίκης (ὡ
τῆς ἀγαθότητος!), λουομένους ἀναδεῖ καὶ δειπνοῦντας ἀνακηρύττει».

348. Ὅπ.π., *Λόγος Δ'*, 1, σ. 410.

πηλὸς νὰ γίνεται σῶμα τοῦ βασιλέως³⁴⁹. Ἡ δύναμη τῆς εὐχαριστιακῆς Τραπέζης ἐνοικίζει τὸν Χριστὸ σὲ ἐμᾶς καὶ ἐμᾶς στὸν Χριστό. Ἡ μονὴ τοῦ Κυρίου διὰ τῶν ἁγιασμάτων μέσα στὸν ἄνθρωπο παύει κάθε ἄλλη ἀνάγκη καὶ κάθε ἄλλη ἐπιθυμία, διότι δὲν ἔχει πλέον ἀπλῶς κάτι ἀπὸ τὸν Χριστό, ἀλλὰ μετέχει σὲ αὐτὸν ὅλον. Οὔτε κάποια μικρὴ ἀκτίνα φωτὸς τοῦ Χριστοῦ δέχεται στὴν ψυχὴ, ἀλλὰ τὸν δίσκο τοῦ ἡλίου ὁλόκληρο. Καὶ συζεῖ μὲ αὐτὸν καὶ συγκιρνᾶται καὶ γίνεται ἓνα μὲ αὐτόν³⁵⁰. Ἡ ἐνσυνείδητη συνεχῆς μετοχὴ στὸ μυστήριο ἄγει τὸν πιστὸ στὸ ἔσχατο τέλος τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, διότι «οὔτω τέλειόν ἐστι τὸ μυστήριον τελετῆς ἀπάσης διαφερόντως καὶ τῶν ἀγαθῶν ἐπ' αὐτὴν ἄγει τὴν κορυφὴν, ἐπεὶ καὶ πάσης ἀνθρωπείας σπουδῆς ἐνταῦθα διὰ τὸ ἔσχατον τέλος. Θεοῦ γὰρ αὐτοῦ τυγχάνομεν ἐν αὐτῷ καὶ Θεὸς ἡμῶν ἐνοῦται τὴν ἔνωσιν τὴν τελεωτάτην· τοῦ γὰρ ἐν πνεῦμα μετὰ τοῦ Θεοῦ γενέσθαι, τίς ἂν ἀκριβεστέρα γένοιτο συναφή;»³⁵¹. Τὴν τελείωσιν σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μυστήρια παρέχει μόνο ἡ εὐχαριστία, ἀλλὰ καὶ ἔργο ἀποκλειστικὸ τῆς ἱερᾶς ζωοτρόφου Τραπέζης εἶναι ἡ ἔγερση ἀπὸ τὴν ποικίλης νεκρώσεως τῆς ἁμαρτίας³⁵². Ὅμως ἀκόμη καὶ ἡ μετάνοια, πὺ ὁδηγεῖ στὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν ἀπὸ τὸν Θεό, δὲν ἐνεργοποιεῖται ὡς θεραπευτικὸ καὶ σωστικὸ μυστήριο, ἂν δὲν συμμετάσχει ὁ ἄνθρωπος στὸ δεῖπνο τῆς εὐχαριστίας. «Διὰ τοῦτο καὶ λουόμεθα μὲν ἅπαξ, πρόσμιεν δὲ τῇ τραπέζῃ πολλὰκις»³⁵³. Ἡ μαρτυρία βέβαια αὕτη εἶναι περισ-

349. Ὁπ.π., σ. 410.

350. Ὁπ.π., σ. 414, 4.

351. Ὁπ.π., σ. 416, 5.

352. Ὁπ.π., σ. 418, 6. Καὶ ὅπ.π., σ. 426, 11: «Διονύσιος δὲ ὁ θεῖος καὶ τὰς ἱεράς αὐτὰς τελετὰς μὴ ἂν τελέσαι φησί, μηδὲ τὰ αὐτῶν δυνηθῆναι μὴ τοῦ δεῖπνου προστεθέντος τοῦ ἱεροῦ» (πρβλ. στὸ *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* 3, 1). Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 424, 10: «μόνον μὲν ἐστὶ κατὰ τῆς ἁμαρτίας φάρμακον τὸ τοῦ Χριστοῦ σῶμα, μόνη δὲ ἡ λύσις ἁμαρτημάτων τὸ αἶμα». Ἐπίσης ὅπ.π., σ. 426, 10: «Τοῦτο τὸ αἶμα τῶν πληγῶν ἐκπηδήσαν τὸν ἡλίον ἔσβεσε καὶ τὴν γῆν ἔσεισε καὶ τὸν ἀέρα ἠγίασε καὶ πάντα τὸν κόσμον ἀπέκλυσε τοῦ ῥύπου τῆς ἁμαρτίας». Καὶ ὅπ.π., σ. 428, 11: «ταῦτα δὲ δράσειεν ἂν κατὰ τῆς ἁμαρτίας, ἦν τὸ μόνον τῶν ἀνθρωπίνων κακῶν φάρμακον προστεθῆ».

353. Ὁπ.π., σσ. 426-428.

σότερο ἀπὸ προφανές ὅτι ἀναφέρεται θετικὰ στὴν ὀρθόδοξη παραδοσιακὴ λειτουργικὴ βίωση τῆς συχνῆς καὶ συνεχοῦς μεταλήψεως.

Ἡ ἀνάγκη τῆς συσσωματώσεως μὲ τὸν Χριστὸ εἶναι συνεχῆς, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσέλευση στὴν Τράπεζά του εἶναι ἀπαυστη³⁵⁴, ὥστε νὰ γευόμαστε τοῦ φαρμάκου τῆς ἀθανασίας ὄχι ἅπαξ, ἀλλὰ διηνεκῶς³⁵⁵, καὶ νὰ δεχόμαστε ἀδιαλείπτως «τὴν τῆς ἱερᾶς τραπέζης δύναμιν»³⁵⁶, ἢ ὅποια μόνη μας ὁδηγεῖ στὴν ἐν Πνεύματι ἀληθινὴ λατρεία³⁵⁷. Ἡ χαρισματικὴ ἐν Χριστῷ ζωὴ καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ νέκρωση τῶν ἔργων τῆς πλάνης εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐνεργοποιηθοῦν ὀντολογικὰ στοὺς πιστοὺς, «μὴ τοῦτο ἀεὶ δεῖπνούντας τὸ δεῖπνον»³⁵⁸. Αὐτὸ τὸ συγκλονιστικὸ καὶ χωρὶς διακοπὴ ἀεὶ τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς αἰωνίζει καὶ ἀφθαρτίζει τὴν καθημερινότητα τῶν πιστῶν καὶ τοὺς καθιστᾷ κοινωνοὺς ἀληθῶς τοῦ Χριστοῦ, «πρὸς ὃν ἀεὶ καὶ σῶμα καὶ μέλη καὶ πάντα ταῦτα κοινωνά»³⁵⁹.

Ἡ συνεχῆς τροφοδοσίᾳ μὲ τὸν ζωοποιὸ ἄρτο τῆς θείας εὐχαριστίας καταλύει τὸν παλαιὸ καὶ εἰσάγει τὸν καινὸ εὐχαριστιακὸ ἄνθρωπο στὴν Ἐκκλησίᾳ καὶ τὴν κοινωνία³⁶⁰. Ὁ «σωρὸς» τῶν ἀγαθῶν, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν Τράπεζα τοῦ μυστηρίου, τελειοποιεῖ τοὺς πιστοὺς στὸν ἀληθῆ Χριστιανισμὸ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη εὐλογία ἢ ἀγωνιστικὴ τους προσπάθεια³⁶¹. Κατὰ τὴ μετάληψη καλοῦνται ὄχι

354. Ὅπ.π., σ. 434, 16: «τῆς σαρκὸς ταύτης ἀεὶ δεόμεθα καὶ συνεχοῦς ἀπολαύομεν τῆς τραπέζης, ὡς ἂν ὁ νόμος τοῦ πνεύματος ἐν ἡμῖν ἐνεργὸς ᾗ καὶ τῇ ζωῇ τῆς σαρκὸς μηδεμία γένηται χώρα, μηδὲ λάβῃ καιρὸν εἰς γῆν ἐνεχθῆναι».

355. Ὅπ.π., σ. 434, 17: «Ἐπεὶ δὲ ἡ τῆς ὕλης φαυλότης οὐκ ἐᾷ τὴν σφραγίδα μένειν ἀκίνητον ..., διὰ τοῦτο οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ διηνεκῶς ἀπολαύομεν τοῦ φαρμάκου ... καὶ συνεχοῦς ἡμᾶς ἀπολαύειν τῆς τοῦ ἱατροῦ χειρὸς».

356. Ὅπ.π., σ. 436.

357. Ὅπ.π., σ. 438, 18. Πρβλ. Ἰωάν. δ' 24.

358. Ὅπ.π., σ. 438, 18.

359. Ὅπ.π., σ. 444, 21. Βλ. ἐπίσης ὅπ.π., σ. 444, 22: «Ἐτι τοίνυν οὐχ ἅπαξ ζωώσας ὡσπερ ἐκεῖνοι καὶ συστησάμενος ἀπηλλάγη, ἀλλ' ἀεὶ πάρεστι καὶ ἦνται, καὶ τούτῳ αὐτῷ ζωῷ καὶ συνίστησι τῷ παρεῖναι».

360. Ὅπ.π., σ. 446, 23. Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 480, 49: «τὸν δὲ καινὸν ἄνθρωπον ὁ ἐπουράνιος ἀπὸ τῶν οἰκείων τρέφει σαρκῶν».

361. Ὅπ.π., σ. 446, 25. Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 456, 33: «Εἰ γὰρ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις μυστηρίοις ἔστιν εὑρεῖν τὸν Χριστόν, ἀλλ' ὥστε τῷ λαβεῖν παρασκευασθῆναι πρὸς τὸ δυνηθῆναι συνεῖναι, ἐνταῦθα δὲ ὥστε ἤδη καθαρῶς λαβεῖν καὶ συνεῖναι».

ἀπλῶς νὰ προσευχηθοῦν, ἀλλὰ νὰ μετάσχουν στοῦ δεῖπνο τῆς ζωῆς, νὰ λάβουν στὰ χέρια, νὰ προσκομίσουν στοῦ στόμα, νὰ συμμίξουν στὴν ψυχὴ, νὰ συνάψουν στοῦ σῶμα, νὰ ἐκχύσουν στοῦ αἵμα τους, νὰ «φάγουν» ἀληθῶς τὸν Χριστὸ Σωτῆρα τους³⁶², ὡς καθάρσιο αἰώνιο, ὡς ἀθλοθέτη καὶ στεφανοθέτη, ὡς συναγωνιστὴ τῶν κόπων τῆς σωτηρίας³⁶³. Ἡ τακτικὴ τραπεζοφορία στοῦ ἱερῦ δεῖπνο μᾶς καθιστᾷ συγγενεῖς μὲ τὸν Χριστό, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἡ γέννα μὲ τοὺς ἐξ αἵματος γεννήτορες³⁶⁴ ἢ ἀπὸ ὅ,τι οἱ ποικίλοι δεσμοὶ στὶς ὁποιοσδήποτε ἄλλες ἀνθρώπινες συνάφειες. Ὁ Χριστὸς ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τῶν πιστῶν τοπικῶς καὶ τροπικῶς, «Θεὸς ἐν μέσῳ θεῶν, ὠραῖος ὠραίου κορυφαῖος χοροῦ»³⁶⁵, τώρα μὲν ἄρτος γι' αὐτοὺς, καθὼς ζοῦν ἀκόμη τὴν ἐπίγεια ζωὴ τους, ἀλλὰ καὶ πᾶσχα ἀναστάσιμο, καθὼς διαβαίνουν ὑπαρξιακὰ καὶ εὐχαριστιακὰ ἀπὸ τῆ φθαρτότητα τῆς κοσμικῆς τους ἡμέρας στὴν αἰωνιότητα τῆς ἀφθάρτου Βασιλείας³⁶⁶, ὅπου στὰ ἔσχατα θὰ πέσουν τὰ παραπετάσματα τῆς σάρκινης ὑπαρξῆς καὶ τότε «ὀφόμεθα αὐτὸν καθὼς ἐστι»³⁶⁷.

Τελικῶς τὸ συμπέρασμα τῆς ἐνδεδελεχοῦς ἀναλύσεως τῶν θέσεων τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἶναι πὼς ὑπάρχει ἀνάγκη ἀδήριτη ὁ ἄνθρωπος νὰ μετέχει συνεχῶς στὴ ζωοποιὸ δύναμη τῆς ἀγίας Τραπεζῆς, γιὰ αὐτὴ εἶναι τὸ ἐφόδιο ποὺ προετοιμάζει τὴ συνάντησή μὲ τὸν νυμφίον Χριστό

---

362. Ὁπ.π., σ. 446, 24. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο αὐτὸ τρόπο τῆς μεταλήψεως τῶν τιμίων δώρων βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 76-79.

363. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὅπ.π., σ. 456, 33: «Οὐ γὰρ καθάρσιον ἐν τῷ δεῖπνῳ καὶ συναγωνιστὴς μόνον, ἀλλὰ καὶ γέρας ἐστὶν ὁ Χριστός, ὃ δεῖ λαβεῖν ἀγωνισαμένους· τί γὰρ ἄλλο τοῖς μακαρίοις ἀντὶ τῶν ἐνταῦθα πόνων ἢ τὸ λαβεῖν Χριστὸν καὶ συνειναι;». Βλ. ἐπίσης ὅπ.π., σ. 454, 30: «Αὐτὸς γὰρ ἡμῖν ὁ Χριστὸς ἐνεργῶν ἐν ἐκάστῳ τῶν μυστηρίων πάντα γίνεται, πλάστης, ἀλείπτῃς, συναγωνιστὴς, τὸ μὲν λούων, τὸ δὲ χρίων, τὸ δὲ τρέφων. Ἐκεῖ μὲν γὰρ ἐξ ἀρχῆς τὰ μέλη δημιουργεῖ, ἐνταῦθα δὲ τὸ πνεύματι ῥώννυσιν, ἐπὶ δὲ τῆς τραπέζης σύνεστιν ἀκριβῶς καὶ συνδιαφέρει τὸν ἄθλον, μετὰ δὲ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀθλοθέτης ἔσται».

364. Ὁπ.π., σ. 464, 38.

365. Ὁπ.π., σ. 484, 51.

366. Ὁπ.π., σ. 486.

367. *Α' Ἰωάν. γ' 2*.

στον νυμφώνα τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία καὶ ἔρχεται, ἀλλὰ καὶ «ἐντὸς ἡμῶν ἔστι»³⁶⁸.

Καὶ ὁ ἕτερος ἐξέχων λατρειολόγος καὶ μυσταγωγὸς τῆς ὑστέρας βυζαντινῆς περιόδου, ὁ ἅγιος Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (†1429)³⁶⁹, στὸν γνωστὸ του *Διάλογο ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων καὶ ἰδιαίτερα* στὸ κεφ. ΤΞ' (360)³⁷⁰ ποιεῖται λόγον «Περὶ τοῦ συνηχῶς κοινωνεῖν ἅπαντας τῶν φρικτῶν μυστηρίων, ὡς ὑπὲρ πάντα ἐπωφελοῦς ὄντος τοῦ ἔργου».

Οἱ θεολογικὲς περὶ τὴν εὐχαριστία πτήσεις τοῦ Καβάσιλα ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται αἰσθητοποιημένες σὲ ἀποτυπώσεις στιβαρῆς πρακτικότητας. Ἄλλωστε ἔτσι ἀντιμετωπίζει τὶς περισσότερες φορές τὰ λειτουργικὰ ζητήματα ὁ ἅγιος Συμεὼν. Θεωρεῖ τὴ θεία κοινωνία γιὰ ὅλους ὡς τὸ μεῖζον ἐφόδιο πρὸς τὴν αἰώνιο ζωὴ, καὶ γιὰ τοὺς ὑγιεῖς καὶ σφριγηλοὺς καὶ γιὰ τοὺς ἐπιθανατίους, καὶ γιὰ τοὺς νέους καὶ γιὰ τοὺς γέροντες καὶ ἀσθενεῖς. Ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει πραγματικὰ μόνον ὅταν δὲν με-

---

368. Λουκ. ιζ' 21. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Δ'*, ὅπ.π., σσ. 486, 54-488: «Μία μὲν γὰρ ἡ τῆς τραπέζης δύναμις, εἷς δὲ ἔστι ἡ ἐν ἐκατέρῳ τῶν κόσμων, καὶ τοῦτο μὲν ἔστιν ὁ νυμφών, τοῦτο δὲ ἡ πρὸς τὸν νυμφώνα παρασκευή, τοῦτο δὲ αὐτὸς ὁ νυμφίος. Ὅθεν τοῖς μὴ μετὰ τούτων ἀπεληλυθόσι τῶν δώρων πρὸς τὴν ζωὴν ἔσται πλέον οὐδέν· οἷς δὲ ὑπῆρξε καὶ λαβεῖν τὴν χάριν καὶ σῶσαι, καὶ εἰς τὴν χαρὰν εἰσῆλθον τοῦ Κυρίου αὐτῶν καὶ τῷ νυμφίῳ συνεισῆλθον εἰς τὸν νυμφώνα καὶ τῆς ἄλλης ἀπῆλασαν τῆς ἐν τῷ δαίπνῳ τρυφῆς, οὐ τηνικαῦτα τυχόντες, ἀλλ' ὁ κομίζοντες ἦλθον, τούτου δειχθέντος καθαρότερον αἰσθανόμενοι. Καὶ οὗτος ὁ λόγος, καθ' ὃν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἐντὸς ἡμῶν ἔστι».

369. Περὶ αὐτοῦ βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς θείας λατρείας)*, διατριβὴ ἐπὶ ὑψηγείᾳ, ἔκδ. «Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν - Ἰδρυμα Μελετητῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου» 84, Θεσσαλονίκη 1965. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ (Πρωτοπρεσβυτέρου), «Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Περὶ τοῦ βίου, τῶν συγγραμμάτων καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ», στὰ *Πρακτικὰ Λειτουργικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Θαυματουργοῦ (15-9-81)*, Ἰ. Μ. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 37-52. Βλ. ἐπίσης καὶ J. JUGIE, «Symeon de Thessalonique», στὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 14, στ. 2976. H. G. BECK, «Symeon von Thessaloniki» (1429), στὸ *Religion in Geschichte und Gegenwart*, τ. 6, σ. 555.

370. PG 155, 672B-C ἐξ.

τέχει «τῆς φρικτῆς κοινωνίας». Αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ μυστήρια τοῦ Χριστοῦ γίνεται «παραίτια» ζωῆς καὶ δυνάμεως. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, κατάλληλα προετοιμασμένοι, εἶναι ἀνάγκη καὶ ἄρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς καὶ λαϊκοὶ νὰ μετέχουν συνεχῶς στὰ ἱεουργούμενα εὐχαριστιακὰ δῶρα. Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς κληρικούς, ὁ Συμεὼν θεωρεῖ ἐφικτὸ νὰ ἱεουργοῦν καὶ νὰ κοινωνοῦν καὶ κάθε ἡμέρα, ἂν εἶναι δυνατὸν. Ἄναφερόμενος ὅμως στοὺς λαϊκοὺς τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι εὐλαβοῦνται καὶ ἀγαποῦν τὸν Κύριο, θεωρεῖ παντελῶς ἀναπόδεκτο τὸ νὰ κοινωνοῦν ἀραιότερα τοῦ τεσσαρακονθήμερου. Ἡ δική του βέβαια προτροπὴ εἶναι νὰ κοινωνοῦν «ἐγγύτερον», δηλαδή πολὺ πιὸ συχνά, «καὶ ἐν πάσῃ Κυριακῇ, εἰ δυνατόν»³⁷¹.

Ἡ θεία κοινωνία εἶναι μυστήριον ἐνώσεως τοῦ κοινωνουμένου Δεσπότη καὶ τῶν κοινωνούντων πιστῶν του. Ὅπως ὁ πνευματικὸς θάνατος κυρίευσεν τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ ἐξαιτίας τῆς βρώσεως τῆς παρακοῆς, ἔτσι καὶ διὰ τῆς βρώσεως τῆς ὑπακοῆς στὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τοῦ Κυρίου «τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον διὰ τῆς κοινωνίας ἀπολαμβάνομεν αὐθις καί, τὴν φθορὰν ἀποβαλλόμενοι, τῷ ἀθανάτῳ ἐνούμεθα,

---

371. PG 155, 672C-D: «Διὸ καὶ τὰ μυστήρια ἡμῖν παρέδωκε ταῦτα, ἵνα ἐν ὧμεν μετ' αὐτοῦ, καὶ ἄρχιερεῖς μὲν καὶ ἱερεῖς συνεχῶς ἐν προσοχῇ τε καὶ κατανύξει καὶ ἐξομολογήσει ἱεουργοῦντες τῶν φρικτῶν μετέχωμεν. Οἱ λοιποὶ δὲ καὶ αὐτοὶ συνεχῶς ἐν ἐξαγορεύσει καὶ συντριβῇ καὶ εὐλαβείᾳ ψυχῆς τῆς κοινωνίας ἀπολαυτέωσαν· καὶ μὴ τις τῶν φοβουμένων καὶ ἀγαπώντων τὸν Κύριον παρερχέσθω τὰς τεσσαράκοντα· ἀλλ' ὅση μᾶλλον ἰσχὺς αὐτῷ τε καὶ προσοχῇ, καὶ ἐγγύτερον τῇ κοινωνίᾳ Χριστοῦ προσερχέσθω· καὶ ἐν πάσῃ Κυριακῇ, εἰ δυνατόν· καὶ μάλιστα οἱ ἐν τῷ γήρᾳ καὶ ἄρρωστοι· ὅτι τοῦτο ἡμῖν ἡ ζωὴ τε καὶ ἰσχὺς. Εἰ δὲ καὶ πρὸς φόβον εἰσι θανάτου τινές, πρὸς τὴν κοινωνίαν σπουδαιότεροι ἔστωσαν· καὶ μὴ κατὰ τινὰς ἄφρονας τῆς ζωῆς κοινωνῆσαι φοβείσθωσαν· μὴ ποτε, φησὶν, ἀποθάνωμεν· καὶ μᾶλλον ἔση, εἰ μὴ μετὰσχῆς τῆς φρικτῆς κοινωνίας, ἀποθανών. Τοῦτο γάρ σοι ζωὴ, βῶσις, δύναμις καὶ πρὸς τὴν αἰώνιον ζωὴν ἐκείνην ἐφόδιον ... Σὺ δὲ μᾶλλον τὴν κοινωνίαν εὐρήσεις τῶν μυστηρίων Χριστοῦ ζωῆς σοι καὶ δυνάμεως παραίτιαν». Βλ. ἐπίσης στὸ *Περὶ ἱερωσύνης* τοῦ ἰδίου πατρός. PG 155, 968D-969A: «Διακονήσωμεν αὐτοῦ τῷ ἔργῳ προθύμως καί, εἰ δυνατόν, καθ' ἑκάστην τὴν φρικτὴν αὐτῷ θυσίαν προσφέρωμεν. Ἐπιθυμητὸν γάρ αὐτῷ τοῦτο ... Καὶ διηνεκῶς τοῦτο ζητεῖ. Οὐ ποιήσατε γὰρ ἔφη, ἀλλὰ *Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*, τουτέστι διηνεκῶς». Βλ. καὶ ὅπ.π., PG 155, 969D-973C, διεξοδικὰ καὶ ἀναλυτικὰ, μὲν παράθεση τεκμηρίων ἐκ τῶν πατέρων.

θνητῶ δι' ἡμᾶς διὰ σαρκὸς γεγονότι»³⁷². Ἡ μετοχή στήν εὐχαριστία εἶναι θέα Θεοῦ καὶ ἔνωση καὶ θέωση. Εἶναι ὁ τρόπος τοῦ Χριστοῦ γιὰ νὰ βρῖσκεται νοερὰ καὶ αἰσθητὰ ἀδιαλείπτως μαζί μας³⁷³. Ἡ κοινωνία εἶναι τὸ Πάσχα τοῦ Χριστοῦ ποῦ ἐπιθύμησε νὰ παραδώσει στοὺς μαθη-
τές. «Καὶ παρέδωκε, ἅπερ τότε ἅπαξ αὐτὸς ἐποίησε, καὶ εἰς αἰῶνας ἐνε-
τείλατο γίνεσθαι»³⁷⁴, στήν ἀγία Τράπεζα τῆς εὐχαριστίας, μὲ τὰ χέρια
τῶν ἱερουργῶν, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ἐσθίουν ἀλλὰ καὶ μεταδίδουν τὰ
εὐχαριστηθέντα³⁷⁵, «αὐτὸν ... τὸν Χριστὸν ἐσφαγμένον καὶ ζῶντα καὶ
νοητῶς ἐκεῖσε θυόμενον κείμενον καὶ ἀπαύστως ἱερουργούμενον»³⁷⁶.

Τὸ αἶι καὶ τὸ διηνεκῶς τῆς ἀδαπάνητης ἐπιθυμίας τῆς ἐλευθερίας
τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ μετέχει στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τὸν καθιστοῦν
ἔτοιμο καὶ ἄξιο, ὥστε νὰ εἰσοδεύει καὶ νὰ ποιεῖ μονὴ στήν ὑπαρξή του
ὁ «προπεμπόμενος διὰ τῶν μυστηρίων Χριστός, ὁ ἐπουράνιος ἄρτος καὶ
τὸ ποτήριον τῆς διηνεκοῦς εὐφροσύνης, ἡ ζωτικὴ τε καὶ ἀδαπάνητος θυ-
μηδία»³⁷⁷, ὥστε ὁ «Ἰησοῦς, τὸ κάλλιστον ἱερεῖον, μέσον ἔσται πάντων
τῶν ἁγίων αὐτοῦ, εἰρήνη πάντων ὧν καὶ ἐνότης, καὶ ἱερεὺς καὶ ἱερουρ-
γούμενος, καὶ ἐνῶν πάντας καὶ ἐνούμενος πᾶσι»³⁷⁸, μὲ τὴν ἐνωτικὴ
ἀγάπη τῆς ἀκατάπαυστης συσσωματώσεως καὶ συγκράσεως τοῦ ἁγίου
σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματός του.

Περιγράφοντας ὁ ἅγιος Συμεὼν τὴν τάξη τῆς προσελεύσεως στήν
κοινωνία, μετὰ τοὺς ἱερουργοὺς καὶ τοὺς ἄλλους κληρικοὺς τῆς Ἐκκλη-
σίας, θέτει τὴν μετάληψη τῶν λαϊκῶν της. «Ὅλοι κατὰ τάξιν θὰ κοινω-

---

372. Ὡπ.π., *Διάλογος*, κεφ. ΑΨ'. PG 155, 177C-D.

373. Ὡπ.π., *Περὶ τῆς ἱεραῶς λειτουργίας*. PG 155, 253C: «Κοινωνία τοίνυν ἐστὶν ἔνωσις Θεοῦ μεθ' ἡμῶν, θέωσις ἡμῶν, ἁγιασμός, χάριτος πλήρωμα, ἔλλαμψις, ἀπο-
τροπὴ παντὸς ἐναντίου. Χορηγία παντὸς ἀγαθοῦ καὶ τί ἕτερον ἢ Θεοῦ σύγκρασις τε καὶ
κοινωνία; Τοῦτο μυστήριον μυστηρίων καὶ ἁγίων ἁγιασμός καὶ ὄντως ἁγίων ἁγιον καὶ
τελετῶν ἀπασῶν τελετὴ καὶ τελετάρχης καὶ τελεστική. Ἐπεὶ καὶ ὁ μόνος τελετάρχης
Λόγος αὐτὴν εἰργάσατο καὶ παρέδωκε, καὶ αὐτός ἐστιν αὕτη καὶ ἵνα μὲνη μεθ' ἡμῶν
αὐτὴν παρέδωκεν».

374. Ὡπ.π., κεφ. ζΑ'. PG 155, 272D.

375. Ὡπ.π., κεφ. ζΑ'. PG 155, 273B.

376. Ὡπ.π., κεφ. ζΗ'. PG 155, 293A.

377. Ὡπ.π., PG 155, 296B.

378. Ὡπ.π., PG 155, 296C.

νήσουν οἱ παριστάμενοι (ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς, διάκονοι, ὑποδιάκονοι, ὑμνωδοὶ-φάλται, μοναχοί, μοναχές, χῆρες καὶ παρθένοι στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία, λαϊκοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, μὲ πρῶτα τὰ παιδιὰ). Οἱ μόνοι ποὺ ἐμποδίζονται εἶναι οἱ μετανοοῦντες, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν παιδαγωγία τοῦ ἐπιτιμίου τῆς ἀκοινωνησίας³⁷⁹. Εἶναι φανερὸ ὅτι, γιὰ τὸν μυσταγωγὸ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, εἶναι ἀδύνατον οἱ πιστοὶ νὰ παρίστανται μὲν στὴ σὺνάξη, νὰ μὴν κωλύονται δὲ ἀπὸ ὅ,τιδήποτε συγκεκριμένο καὶ σοβαρὸ, ἀλλὰ τελικὰ παντελῶς ἀδικαιολόγητα νὰ μὴν κοινωνοῦν.

Ὁ ἀμέριστος Χριστὸς «μερίζεται ὑπὲρ ἡμῶν, ἵνα πάντες αὐτοῦ μετέχωμεν»³⁸⁰ συνεχῶς, ὄχι ἅπαξ ἢ δις ἢ τρίς κατ' ἔτος. Ἡ στιγμή αὐτή, ἢ μετὰ τὸν μερισμὸ τοῦ ἄρτου μετοχὴ στὴν κοινωνία, εἶναι γιὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν τὸ «τέλος ἀπάντων», ὁ σκοπὸς τῆς ἱερουργίας ὅλης, «καὶ τὸ ἄκρως ... ἀγαθὸν τε καὶ ἐφετόν»³⁸¹. Γι' αὐτὸ ὅλοι προσέρχονται, μὲ εὐταξία, εὐλάβεια καὶ ταπεινοφροσύνη, καὶ μετέχουν στὰ ἱεουργηθέντα ἀπὸ τὸν Χριστὸ τίμια δῶρα πρὸς ἁγιασμὸ τοῦ περιουσίου λαοῦ του, ὡς γεύση καὶ αἴσθησις καὶ ἀληθὴς θεὰ Θεοῦ³⁸². Ἐκεῖ, μπροστὰ στὴ

---

379. Ὁπ.π., κεφ. ζ'Θ'. PG 155, 296D-297A: «Καὶ τοῦτο δηλοῖ ἐνταῦθα ὁ πρῶτος ἀρχιερεὺς, πλησιάζων τε καὶ ἀπτόμενος καὶ θύων τὰ μυστικά καὶ αὐτὸν τὸν τυθέντα ὑπὲρ ἡμῶν ἐκτυπούμενος· οἱ δὲ, διὰ μεσίτου αὐτοῦ, μετέχοντές τε καὶ ἀπολαύοντες. Ὅθεν καὶ ἐν τῷ βήματι οἱ ἐπίσκοποι τε καὶ ἱερεῖς, εἰ καὶ συλλειτουργοί, ὅμως οὐκ ἐγγίζουσιν ὡς ὁ πρῶτος. Ἔτεροι δὲ πάλιν τῶν ἱερῶν μετ' αὐτοὺς ὑποδεστέραν ἔχουσι τάξιν καὶ οὐ τὰ αὐτὰ λέγειν δύνανται, καὶ ὕστερον ἔρχονται πρὸς τὴν φρικτὴν κοινωνίαν, ὡς οἱ τῆς λειτουργικῆς διάκονοι τάξεως· μετὰ δὲ τούτους πρὸ τῶν ἱερῶν πυλῶν ἄλλοι, ὑποδιάκονοί τε καὶ σὺν αὐτοῖς ἀναγνώσταις οἱ ὑμνωδοί· μεθ' οὗς πάλιν κοινωνοῦσιν οἱ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος, ὡς προέχοντες τοῦ λαοῦ. Καὶ μετὰ τούτους κατὰ τάξιν αὐθις οἱ λαϊκοί. Οὐδὲ γὰρ καὶ οὗτοι πάντες ἐπίσης. Οἱ μὲν γὰρ καλῶς ἴστανται, οἱ δὲ μετανοοῦντές εἰσιν». Βλ. ἀναλυτικότερα, ὅπ.π., PG 155, 300B-301B, τὴν τάξιν τῆς κοινωνίας. Καὶ ὅπ.π., 352A-B. Περὶ τῶν μὴ δυναμένων κοινωνῆσαι βλ. ὅπ.π., κεφ. PNB', PNI' καὶ PND'. PG 155, 357A - 360A. Παράλληλη μαρτυρία ὅτι οἱ μοναχοὶ κοινωνοῦν μετὰ τὰ λαοῦ, πρῶτοι κατὰ τὴν τάξιν τῶν ἐκτὸς βήματος («πρὸ τῶν ἱερῶν πυλῶν») κοινωνοῦντων, ἀφοῦ ἔχουν προηγηθεῖ οἱ κατώτεροι κληρικοὶ (ὑποδιάκονοι, ἀναγνώστες, ὑμνωδοί), βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 329 α-β, Ἀπόκρισις ψμβ'.

380. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 300A.

381. Ὁπ.π., PG 155, 300B.

382. Ὁπ.π., κεφ. ζ'Θ'. PG 155, 300B-D: «Κατὰ τάξιν δὲ καὶ αὕτη, ὡς προ-

«φρικτή τράπεζα», οί πιστοί συμποσιούμενοι θεοπρεπῶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἀπολαμβάνουν «τροφήν ζωτικὴν καὶ τρυφήν» καὶ πόμα ποῦ «θερμαίνει καὶ μεθύσκει καὶ ἀλλοιοῖ τὴν καλλίστην ἀλλοίωσιν». Ὅλοι μετέχουν, κατὰ τὰ χαρίσματά τους, στὴ ζωηφόρο τραπεζοφορία τοῦ Βασιλέως. Δὲν μπορεῖ ἀδικαιολόγητα ἀπὸ ἐκεῖ νὰ ἀπέχει καὶ νὰ λείπει κανεὶς, γιατί «ὁ μὴ τραφεὶς ἐκεῖθεν νεκρός»³⁸³.

Ὁ Χριστὸς ἔδωκε τὸν ἑαυτό του εἰς συνεχή κοινωνία καὶ ἡ ἀγαθωσύνη του ἐνήργησε, μὲ τὰ μυστήρια, τὴν τελεία ἀνάπλαση καὶ τὴν ἀέννηα ζωοποίηση³⁸⁴. Τὸ «μέγιστον ἀπάντων», τὸ ὁποῖο δωρεῖται στοὺς πιστοὺς εἶναι «τὸ μετέχειν ... αὐτοῦ, ὅπερ τῇ παραδόσει τῶν μυστηρίων παρέδειξεν ... Καὶ οὐχ ἱερούργησε μόνον (τὸ σῶμα του καὶ τὸ αἷμα του), ἀλλὰ καὶ πρὸς κοινωνίαν ἐκάλεσε» καὶ «διὰ τούτων ... ἡμῶν ἀνακρινᾶται καὶ ἀναμίγνυται», ὥστε τῆς «θεώσεως αὐτοῦ μετα-

---

ειρήκαμεν, γίνεται διὰ τὴν εὐταξίαν τε καὶ δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ταπεινοφροσύνης εὐλάβειαν. Ἐκαστος γὰρ ἐν τῷ οἰκείῳ τάγματι μετέχει τῶν μυστηρίων. Δίκαιος γὰρ ὢν καὶ εὐθὺς ὁ Κύριος, ἐν δικαιοσύνῃ ἑαυτὸν ἡμῶν τοῖς πᾶσι παρέχει. Ὅθεν καὶ ἀμέσως μὲν τούτου καὶ μόνος καὶ πρῶτος κοινωνεῖ ὁ ἀρχιερεὺς ... Ὅθεν καὶ δι' ἀρχιερέως ἐπίσκοποι τε καὶ ἱερεῖς, καὶ διὰ τῶν ἱερέων οἱ λοιποὶ πάντες ἱερεῖς καὶ διάκονοι. Ὑστερον δ' αὐθις, εἰσχομισθέντων τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ θεοῦ ἄρτου ἐν τῷ ἱερῷ ποτηρίῳ, δεῖκνυται τοῦτο πᾶσι, ὅπερ ἐστὶν ὁ Χριστὸς, αὐτὸ αὐτοῦ ἀληθῶς τὸ σῶμα καὶ αἷμα, ἃ διὰ τὸν λαὸν αὐτοῦ τὸν περιούσιον ἡμᾶς ἱερούργησε καὶ γεῦσθαι καὶ βλέπειν καὶ ἄπτεισθαι παρέχει τε καὶ ἐφέται. Διὸ καὶ ὁ ἱερός λαὸς ἐκ ψυχῆς ὄρᾳ τοῦτον καὶ προσκυνεῖ καὶ τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτεῖται· τοῦ διακόνου μὲν βοῶντος τὸ προσελθεῖν μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ πίστεως, ἵνα, μετασχεῖν τινες προσελθόντες, μὴ εἰς κρῖμα μετάσχωσιν ἑαυτοῖς· τοῦ ἀρχιερέως δὲ τοῖς προσελθοῦσι μεταλαβεῖν διδόντος διὰ λαβίδος».

383. Ὁπ.π., κεφ. *PAB'*. PG 155, 340C-D: «Ἐἶτα ἡ φρικτή τράπεζα τοῦ ἱερατείου μέσον, τὸ μνημα Χριστοῦ δηλοῦσα καὶ τὸ διὰ τοῦ πάθους μυστήριον, ἐν ᾧ καὶ ἡ παγκόσμιος καὶ ζωσα τελομένη θυσία· καὶ ὡς Θεὸς μὲν ἀναπαυόμενος ὁ σωτὴρ, ὡς ἄνθρωπος δὲ θυόμενος καί, διὰ τοῦτο, μέσον πᾶσι προκείμενος εἷς τε θεωρίαν καὶ ἀπόλαυσιν τῶν οἰκείων. Ὅθεν καὶ τράπεζα λέγεται, ὅτι πᾶσιν ἐστὶν ὁ Ἰησοῦς τροφή ζωτική καὶ τρυφή καὶ ἄρτος, ὅτι στηρίζει, καὶ ποτήριον ἐξ οἴνου, ὅτι εὐφραίνει καὶ ζωοῖ καὶ θερμαίνει καὶ μεθύσκει καὶ ἀλλοιοῖ τὴν καλλίστην ἀλλοίωσιν· καὶ ὕδωρ σὺν οἴνῳ, ὅτι καθαίρει καὶ νήφειν ποιεῖ καὶ δροσίζει καὶ ποτίζει καὶ καρποὺς ἐνεργεῖν δίδωσι· διαφοροὺς παρέχει ποιότητος καὶ πάντες πρὸς αὐτὴν ὄρῳσι τὴν τράπεζαν. Καὶ πάντες μετέχουσιν ἀναλόγως καὶ ὁ μὴ τραφεὶς ἐκεῖθεν νεκρός».

384. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἑρμηνεία*. PG 155, 697B-700A.

σχεῖν»³⁸⁵. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν μεγαλύτερο καὶ σπουδαιότερο ἔργο, γιὰ τὴ φθαρτὴ ἀνθρώπινη φύση, ἀπὸ τὴ δυνατότητα καὶ τὴ χάρις ποὺ λαμβάνει ἀπὸ τὸν Θεὸ ὅχι μόνο νὰ ἱεουργεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ μετέχει «πάντοτε», συχνῶς, συνεχῶς, «διηνεκῶς», «ἀεὶ» τῶν ἀγιασμάτων. Ἔργο τὸ πιὸ ἐπωφελὲς γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ πιὸ προσφιλὲς γιὰ τὸν Θεό³⁸⁶, τὸ ὁποῖο φιλανθρώπως οἰκονόμησε νὰ τὸ οἰκονομοῦν πρὸς σωτηρίαν οἱ οἰκονόμοι τῶν ἀγίων μυστηρίων, οἱ ἱερεῖς τῆς Ἐκκλησίας³⁸⁷, ὥστε νὰ ἀγιάζονται ἀδιαλείπτως καὶ ὁ κληρὸς καὶ οἱ λαϊκοί, οἱ συμμετέτοχοι τῆς θείας λειτουργίας, ὁ σύνολος λαὸς τοῦ Θεοῦ, πορευόμενος διὰ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἐπὶ τὸ ἔργο τῆς θείας ἐνώσεως καὶ τῆς κατὰ χάριν θεώσεως, «τὸ ἔργον τοῦτο τὸ θειότατον καὶ μέγιστον»³⁸⁸.

Περαίνοντες τὴ μακρὰ ἀναφορὰ μας στοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν ἀνίχνευση τῶν θέσεών τους, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὸ θέμα τῆς συχνότητος προσέλευσης στὴ μετάληψη, καὶ ὡς πρὸς τὶς θεολογικὲς θεμελιώσεις, καὶ ὡς πρὸς τὶς πρακτικὲς κατευθύνσεις τους, θεωροῦμε ἀπαραίτητο, κλείνοντας τὴν ἐκτενὴ αὐτὴ ὑποδιαίρεση τοῦ παρόντος κε-

---

385. Ὁπ.π., PG 155, 700B-C. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου πατρός, *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 965D-968A: «καὶ τέλος τίθησιν ἑαυτὸν (ὁ Χριστὸς) ἀεὶ δι' ἡμᾶς, καὶ συγκιρνᾷ καὶ συμμίγνυσι καὶ μέλη ποιεῖ ἑαυτοῦ, καὶ μένειν ἀχωρίστως ἐν ἡμῖν βούλεται, καὶ ἐφίεται τούτου, καὶ σπεύδει πρὸς τοῦτο».

386. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 969A-B: «Καὶ τί ἄλλο μεῖζον ἔργον ἂν εἴη τοῦ ἔργου τούτου, ὅπερ ἐστὶ Χριστοῦ ἀνάμνησις, τὸ σφαγῆναι τοῦτον ὑπὲρ ἡμῶν καὶ διηνεκῶς θύεσθαι. Τοῦτο γὰρ ἐστίν, ἔφη, τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, τουτέστιν ἀεὶ. Καὶ τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, οὐχ ἅπαξ ἐκχυθέν, ἀλλὰ πάντοτε δηλονότι. Οὐδὲν ἄρα ταύτης τῆς θυσίας ἐπωφελέστερον ἡμῖν καὶ Θεῷ προφιλέστερον. Ὅτι καὶ ἔργον αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἀνακαίνησις καὶ τούτου κοινωνία μεθ' ἡμῶν, καθὼς καὶ σαρκωθεὶς ἔδειξε καὶ μέλλων πάσχειν ἠῤῥατο τοῦτο. Ἴνα ὧσιν ἔν, καθὼς ἡμεῖς, φησὶν. Ὅτι δὲ διὰ τούτου ἔν γινόμεθα μετ' αὐτοῦ, αὐτὸς μαρτυρεῖ. Ὁ τρώγων μου, φησί, τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει κάγῳ ἐν αὐτῷ».

387. Ὁπ.π., PG 155, 968A-B: «Μέσος ἡμῶν (τῶν ἐπισκόπων, ἱερέων, διακόνων) πρόκειται καὶ ἀοράτως Χριστὸς καὶ ὁρατῶς τῷ θείῳ ἄρτῳ τοῦ σώματος καὶ τῷ σεπτῷ ποτηρίῳ τοῦ αἵματος, τὰ πάθη δεικνὺς ἑαυτοῦ, τὴν σφαγῆν, τοὺς ἥλους, τὸ αἷμα, τὸν θάνατον· τρόμφω παριστῶμεν ἐγγιζόντες αὐτῷ καὶ ἀμέσως τοῦτον ὁρῶντες, τέμνοντές τε καὶ ἐσθίοντες καὶ πίνοντες ἐκ τοῦ αἵματος καὶ ἐτέροις μεταδιδόντες, κατὰ τὴν δοθεῖσαν χάριν ἡμῖν».

388. Ὁπ.π., PG 155, 969C.

φαλαίου, νὰ παραθέσουμε καὶ τὰ σχετικὰ τεκμήρια ἐκ τῆς ὀρθοδόξου ὕμνογραφίας καὶ ποιήσεως.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ διορατικῆ καὶ ἐνοραματικῆ θεᾶ τοῦ θειοτάτου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, ἀπὸ τοὺς μυστικούς, ἡσυχαστικούς καὶ φιλοκαλικούς πατέρες, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θεολογικὰς πτήσεις καὶ θεωρητικὰς ἀποτυπώσεις τῶν ἐξεχόντων θεολόγων, λατρειολόγων καὶ μυσταγωγῶν τῆς παραδόσεώς μας, στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἔχουν κατατεθεῖ κείμενα ποιητικὰ καὶ ὕμνητικά, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἔκφραση καὶ ἔκφραση τοῦ φρονήματος τῶν πιστῶν, γιὰ τὸν ἀσίγαστο πόθο τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ εὐχαριστιακῆς κοινωνίας, καὶ ἀποτυπώνονται διαχρονικὰ στὸ κοινὸ βίωμα τῆς ψαλλόμενης προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Εἴτε στοὺς ἀρχαίους ὕμνους τῶν ἀπαρχῶν τῆς ὕμνογραφίας, εἴτε στὴν πολυσύνθετη ποιητικὴ παραγωγή τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, μία καὶ μοναδικὴ εἶναι ἡ κατεύθυνση καὶ ἡ στόχευση· ἀφ' ἐνὸς νὰ ἀναδειχθεῖ τὸ μεγαλεῖο τοῦ μυστηρίου καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ προσκληθεῖ ἡ ράθυμη ἀνθρώπινη φύση στὴ συνεχῆ ζωοποιὸ καὶ θεοποιὸ μετοχὴ τοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν τεκμηρίων στὴν ἀκολουθοῦσα ἐκτενὴ ὑποσημείωση³⁸⁹.

---

389. Βλ. σπαράγματα ἀρχαίων εὐχαριστιακῶν ὕμνων τοῦ ΝΕΙΛΟΥ ΒΟΡΓΙΑ, *Frammenti eucharistici antichissimi*, Κρυπτοφέρρη 1932, ἀπὸ ὅπου τοὺς ἐκδίδει ὁ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1978, σ. 138:

α' – Τὸ σῶμά σου τὸ ἅγιον
ὑπὲρ ἡμῶν σταυρωθὲν
ἐσθίωμεν.

β' – Τὸ αἷμά σου τὸ τίμιον
ὑπὲρ ἡμῶν ἐκχυθὲν
ἐπίωμεν.

γ' – Γένοιτο οὖν ἡμῖν
τὸ σῶμα σωτηρία
καὶ τὸ αἷμα εἰς ἄφραση
ἀμαρτιῶν (ἡμῶν).

.....

Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, ὅπ.π., σσ. 169-171:

α' – Ἰησοῦ, καταξιώσας
ἡμᾶς εὐχαριστίας
τοῦ σώματος ἀγίου
καὶ αἵματος τιμίου

κοινώνησον ἡμᾶς.

β' – Ἰδοὺ (ἡμεῖς) τολμῶμεν
προσέρχεσθαι (νῦν) πάντες
τῇ σῆ εὐχαριστίᾳ
καὶ σοῦ ἐπικαλεῖσθαι
τὸ (παν)ἅγιον ὄνομα
κοινώνησον ἡμᾶς.

4) Ἀποκατάστασις ἐξ Αἰγυπτιακοῦ ὄστράκου.

α' – Ἄρτον οὐράνιον
ἔδωκεν αὐτοῖς
καὶ ἄρτον ἀγγέλων
ἔφαγεν ἄνθρωπος.

β' – Ἄρτον ἐλάβομεν
εὐλογημένον
σῶμα Κυρίου
καὶ αἷμα τίμιον.

γ' – Ποτήριον σωτήριον
ἔμψυχον πόσιν
κ' ἄρτον δεξάμενοι
αἰνοῦμεν Θεὸν
μεγάλα ποιῶντα
ἐν πάσῃ τῇ γῆ.

δ' – Αἰνεῖτε Θεὸν
πάντες λαοὶ
σῶμα λαβόντες
κ' αἷμα Χριστοῦ.

5) Ἐκ κώδικος τῆς Κρυπτοφέρρης.

α' – Τοῦτο τὸ σῶμα
φλογίζει ἀκάνθας
ἀμαρτιῶν.

β' – Τοῦτο τὸ σῶμα
φωτίζει ἀνθρώπων
(πάντων) ψυχὰς.

α' – Τοῦτο τὸ αἷμα
τὸ ἐκχυνόμενον
ὑπὲρ ἡμῶν
καὶ διαδιδόμενον
ἡμῖν εἰς ἄφεςιν
ἀμαρτιῶν.

β' – Ἐπίομεν αἷμα,
ἀγαπητοί,
ἅγιον, ἀθάνατον,
τὸ ἐκ πλευρᾶς
αὐτοῦ προχεόμενον
καὶ θεραπεῦον
(ἅ) πᾶσαν νόσον
καὶ ψυχὴν πᾶσαν
ἐλευθεροῦν.

.....
ζ' – Τοῦτο τὸ σῶμα
μέγα ὑπάρχει
καὶ ὑπερμέγιστον
ἡμῖν σωτήριον.

γ' – Ἐπίομεν αἷμα
δι' οὗ ἠγοράσθημεν,
δι' οὗ ἐλυτρώθημεν
καὶ ἐγνωρίσθημεν
καὶ ἐφωτίσθημεν

δ' – Βλέπετε, τέκνα,
ποταπὸν σῶμα
(ἡμεῖς) ἐφάγομεν,
βλέπετε, τέκνα,
ποταπὸν αἷμα
(ἡμεῖς) ἐπίομεν.

ε' – Βλέπετε, τέκνα,
ποιᾶς συνθήκας
τῷ Θεῷ δίδομεν·
μὴ αἰσχυρθῶμεν
ἐν τῇ ἡμέρᾳ
τῆς ἀνταποδόσεως.

6) Ἐκ παπύρου Αἰγυπτιακοῦ.

α' – αἷμα τοῦ σαρκωθέντος
ἐξ ἀγίας παρθένου.

Ἰησοῦ Χριστέ· ἀμήν
β' – αἷμα τοῦ γεννηθέντος

ἐξ ἀγίας Θεοτόκου.
Ἰησοῦ Χριστέ· ἀμήν.

γ' – αἷμα Θεοῦ φανέντος
ὡς ἐκβάλλη δαίμονας.

Ἰησοῦ Χριστέ· ἀμήν.
δ' – αἷμα τοῦ βαπτισθέντος
ἐν Ἰορδάνῃ ὑπὸ Ἰωάννου.
Ἰησοῦ Χριστέ· ἀμήν.

ε' – αἷμα τοῦ προσενέγκαντος
ἑαυτὸν θυσίαν (ἄμωμον)
ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν.
Ἰησοῦ Χριστέ· ἀμήν.

7) Ἐξ εὐχολογίου τοῦ Θ' αἰῶνος.

α' – Σῶμα τὸ ἅγιον
Ἰησοῦ Χριστοῦ
τοῦ ἀμνοῦ Θεοῦ.

β' – Σῶμα τὸ ἅγιον
τοῦ προδοθέντος
ὑπὲρ ἡμῶν.

γ' – Σῶμα τὸ ἅγιον
τοῦ παραδώσαντος
αὐτοῦ μαθηταῖς
μυστήρια χάριτος
διαθήκης νέας.

δ' – Σῶμα τὸ ἅγιον
δι' οὗ τὴν ἀναίμακτον
θυσίαν ἐλάβομεν.

ε' – Σῶμα τὸ ἅγιον
τοῦ νίψαντος ὕδατι
τοὺς πόδας καθάραντος
κ' ἀποστόλων ψυχᾶς.

ς' – Σῶμα τὸ ἅγιον
πόρνην δικαιοῦσαντος
καὶ ἡμᾶς καθάραντος
ιδίῳ (αὐτοῦ) αἵματι.

ζ' – Σῶμα τὸ ἅγιον
δεξάμενον φίλημα
κ' ἀγαπήσαν κόσμον,
δι' ὃν ἔπαθε θάνατον.

η' – Σῶμα τὸ ἅγιον
προδοθὲν τῷ Πιλάτῳ
ἐκκλησίαν ἄμωμον
ἑαυτῷ παρεστήσατο.

8) Ἐκ Τυπικοῦ τοῦ Ι' αἰῶνος (στιχολογία πασχαλίου κοινωνικοῦ).

α' – Μέγα τὸ μυστήριον (τῆς)
σῆς, Χριστέ, ἀναστάσεως.
Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε
πηγῆς ἀθανάτου γεύσαθε.
Ἄλληλούϊα.

β' – Δείπνω (ἢ Θέλων) παραγέγονας
(ἐπι) τὸ πάθος ὁ ἀθάνατος.
Σῶμα ...

γ' – Τότε συναντήσας
ὁ Ἄδης ἐπικράνη
ψυχᾶς ἀπαιτούμενος
[ἢ Τότε καὶ ὁ ἄδης
συναντήσας ἐπικράνη,

λογοθετούμενος,
ψυχᾶς ἀφαιρούμενος].
Σῶμα ...

δ' – Τότε ἡ μυρίσασα
Μαρία εὐφράνηθη
Θεὸν προσκυνήσασα
(ἔναντι) τοῦ μνήματος.

ε' – Εἶπατε (οὖν) τῷ Πέτρῳ
καὶ λοιποῖς Ἀποστόλοις
ὅτ' ἐκ νεκρῶν ἀνέστη
Χριστὸς ὁ ἀθάνατος ...
Σῶμα Χριστοῦ ...

Παραλλαγὲς τῶν ἀνωτέρω στίχων βλ. Α. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *Μελωδήματα ἀσκήσεων Λειτουργικῆς*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 154-155. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α' Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 243-244.

10) Ἐκ κώδικος τῆς Κρυπτοφέρρης.

Τὸ τοῦ δεσπότης σῶμα
καὶ τῆς ζωῆς τὸ αἷμα
ὑποδέχεσθαι μέλλοντες
κατανύξει καρδίας
τῷ Σωτῆρι βοήσωμεν·
τῶν ἁγίων σου δώρων
τὴν ἁγίαν μετάληψιν
δὸς ἡμῖν ὡς φιλόφθωπος.

12) Ὡσαύτως.

Τῆς ἁγίας σου τραπέζης προκειμένης
καὶ ἀχράντων μυστηρίων μελιζομένων
ἐνετείλω τοῖς ἁγίοις μαθηταῖς·
λάβετε (πάντες), φάγετέ μου τὸ σῶμα,
γεύσασθε (πάντες), πίετε μου τὸ αἷμα,
χαρᾶς ἐμπλήσθητε, λάβετε πνεῦμ' ἅγιον.

13) Ὡσαύτως.

Ἄπο τῶν σῶν Ἁγίων
εἰς τ' Ἁγία πορευόμενοι
κ' ὑπ' αὐτῶν ἁγιαζόμενοι
δόξαν καὶ εὐχαριστίαν
ἀναπέμπομεν, Χριστέ,
τῇ σῇ βασιλείᾳ.

11) Ὡσαύτως.

Ἐμεταλάβομεν
σῶμα τὸ ἅγιον
ἅμα ἐπίομεν
αἷμα τὸ τίμιον
γενέσθω, Κύριε,
ἡμῖν εἰς ἄφεσιν
καὶ μὴ εἰς κατάκρισιν
καὶ σῶσον ἡμᾶς.

14) Ὡσαύτως.

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστέ,
ὅτι ἤξιώσας ἡμᾶς
τοῦ σώματός σου μετασχεῖν
καὶ τοῦ (σοῦ) τιμίου αἵματος.

Βλ. ὅπ.π., σσ. 249-250, ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, (ἀνακρέοντεια) *Εἰς τὸν Μυστικὸν καὶ Θεῖον Δεῖπνον τοῦ σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ:*

Ἄγε δὴ, λύρη με θεΐη
Ἐπὶ δεῖπνον ἄρτι θεῖον
Ἴνα μυστικῆς τραπέζης
Ἄμα Δεσπότη μετᾶσχω.

.....
ἐφύμνια: Δεῖπνον ἐς ἀμνοφόρον σπεύσατε πάντες
Μυστιφόροις καρδίαις κάρτα Θεοῖτο.

.....
Ἄπο δαιτὸς θεϊκῆς πέμψατε Χριστοῦ
Βδελυρὸν καὶ προδότων θᾶπτον Ἰούδαν.

.....
Μερόπων ὅς ποθέει Χριστὸν ἐς ἄκρον
Ἀδόλωσ συμφαγέτω δεῖπνον ἐκεῖνου.

.....
Φᾶος, ὡς κόμισεν ἄρτον

Ἐρέων δέδωκε μύσταις·
Τὸ δ' ἐμὸν φάγοιτε σῶμα
Ἐς ἁμαρτάδων καλύπτρην.
Χαρίεν δέπας κεράσσας
Τάδε τοῖσι δῶκε λέξας·
Τὸ δ' ἐμὸν πίισθε αἶμα·
Τὰς ἁμαρτίας σκυλεῦον.

.....
ἐφύμνιο: Ὡ πάθος, ὦ φιλή, ἦν διὰ Χριστὸς
Σάρκα βροτοῖς ἰδίην ὥπασε δαῖτα.

Βλ. ὄπ.π., σσ. 282β - 283α. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Ὁ μέγας κανὼν, ᾠδὴ δ', τρο-
πάρια ιη', κ', κα', κβ'*. Βλ. μετάφραση καὶ σχόλια ΣΥΜΕΩΝ ΚΟΥΤΣΑ, *Ἀδαμιαῖος
Θρῆνος* [Λογικὴ Λατρεία, 3], ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1981, σσ. 124-
128.

- ιη'** — Τὸ σῶμά σου καὶ τὸ αἶμα
σταυρούμενος ὑπὲρ πάντων ἔθνηκας, Λόγε,
τὸ μὲν σῶμα ἵνα ἀναπλάσης με,
τὸ δὲ αἶμα ἵνα ἀποπλύνῃς με·
τὸ πνεῦμα παρέδωκας ἵνα ἐμὲ προσάξῃς,
Χριστέ, τῶ σῶ γεννήτορι.
- κ'** — Γενέσθω μοι κολυμβήθρα
τὸ αἶμα τὸ ἐκ πλευρᾶς σου ἄμα καὶ πόμα,
τὸ πηγάσαν ὕδωρ ἀφέσεως,
ἵνα ἐκατέρωθεν καθαίρωμαι,
χριστόμενος, πίνων, ὡς χρίσμα καὶ πόμα, Λόγε,
τὰ ζωηρά σου λόγια.
- κα'** — Γυμνός εἰμι τοῦ Νυμφῶνος,
γυμνός εἰμι καὶ τοῦ γάμου, ἄμα καὶ δείπνου·
ἢ λαμπὰς ἐσβέσθη ὡς ἀνέλαιος·
ἢ παστὰς ἐκλείσθη μοι καθεύδοντι·
τὸ δεῖπνον ἐβρώθη, ἐγὼ δε χεῖρας καὶ πόδας
δεθεῖς ἔξω ἀπέρριμαι.
- κβ'** — Κρατῆρα ἢ ἐκκλησία
ἐκτήσατο τὴν πλευράν σου τὴν ζωηφόρον,
ἐξ ἧς διπλοῦς ἡμῖν ἐξέβλυσε
κρουνοὺς τῆς ἀφέσεως καὶ γνώσεως,
εἰς τύπον τῆς πάλαι καὶ νέας τῶν δύο ἄμα
διαθηκῶν, Σωτῆρ ἡμῶν.

Βλ. ΚΟΣΜΑ ΜΑΤΟΥΜΑ, *Κανὼν ὀρθρου τῆς Μεγάλης Πέμπτης,*
ᾠδὴ α', τροπ. β' — Μυσταγωγοῦσα φίλους ἑαυτῆς,

τὴν ψυχοτρόφον ἐτοιμάζει τράπεζαν,
ἀμβροσίας δὲ ἢ ὄντως σοφία τοῦ Θεοῦ
κιρνᾷ κρατῆρα πιστοῖς.
Προσέλθωμεν εὐσεβῶς καὶ βοήσωμεν·
ἐνδόξως δεδόξασται, Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν.

ὥδῃ γ', τροπ. α' — Ῥύσιον παντὸς τοῦ βροτείου γένους,
τὸ οἰκεῖον, ἀγαθέ,
τοὺς σοὺς μαθητὰς ἐπότισας
εὐφροσύνης ποτήριον πλήρες·
αὐτὸς γὰρ σεαυτὸν ἱερούργεις,
πίετε βοῶν τὸ αἷμά μου
καὶ πίστει στερεωθήσεσθε.

ὥδῃ δ', τροπ. γ' — Πόμα καινὸν ὑπὲρ λόγον,
ἐγὼ φημι ἐν τῇ βασιλείᾳ σου,
Χριστέ, τοῖς φίλοις πίομαι·
ὥστε γὰρ θεοῖς,
Θεὸς ὑμῖν συνέσομαι, εἶπας·
τὸν μονογενῆ καὶ γὰρ με ἰλασμόν
ὁ Πατὴρ εἰς τὸν κόσμον ἀπέστειλα.

ὥδῃ θ', ὁ εἰρμὸς — Ξενίας δεσποτικῆς
καὶ ἀθανάτου τραπέζης,
ἐν ὑπερώῳ τόπῳ,
ταῖς ὑψηλαῖς φρεσί,
πιστοί, δεῦτε ἀπολαύσωμεν,
ἐπαναβεβηκότα Λόγον,
ἐκ τοῦ Λόγου μαθόντες,
ὄν μεγαλύνομεν.

Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὕπ.π., σσ. 302α-303β. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ,
Κανὼν ἀναστάσιμος, ὥδῃ γ', ὁ εἰρμός· ὥδῃ η', τροπ. α'.

εἰρμός — Δεῦτε πόμα πίνωμεν καινόν,
οὐκ ἐκ πέτρας ἀγόνου τερατουργούμενον,
ἀλλ' ἀφθαρσίας πηγῆν
ἐκ τάφου ὀμβρήσαντος Χριστοῦ,
ἐν ᾧ στερεούμεθα.

τροπ. α' — Δεῦτε τοῦ καινοῦ τῆς ἀμπέλου γεννήματος
τῆς θείας εὐφροσύνης
ἐν τῇ εὐσήμεῳ ἡμέρᾳ
τῆς ἐγέρσεως
βασιλείας τε Χριστοῦ κοινωνήσωμεν,

Τελικά, οί ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας δηλοποιοῦν ἐναργέστατα, ἀνακαθαρμένο ἀπὸ τὰ πάθη ἢ τὴν ἀμέλεια, τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς νύμφης παρθένου ψυχῆς, ἢ ὅποια «ἀγνεύουσα καὶ λαμπάδας φαεσφόρους κρατοῦσα ὑπαντάνει τῷ νυμφίῳ» τῆς³⁹⁰.

5) *Τὰ Τυπικὰ τῶν μονῶν καὶ ἡ μοναχικὴ παράδοση.*

Στὴν παροῦσα παράγραφο θὰ ἐξετάσουμε ἀναφορὰς ποὺ θεωροῦμε σημαντικές, ὅσον ἀφορᾶ στὸ ὑπὸ ἐξέταση εἰδικὸ θέμα τῆς συχνότητος προσελεύσεως στὴ μετάληψη, καὶ οἱ ὁποῖες μαρτυροῦνται σὲ μοναχικὰ Τυπικὰ καὶ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῆς ἐν γένει μοναχικῆς παραδόσεως. Σκοποθεσία τῆς εἰδικῆς αὐτῆς ἐξέτασής μας, βέβαια, δὲν εἶναι ἡ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα στὰ κείμενα, καὶ μάλιστα στὴν πληθὴ τῶν ἀνεκδότων χειρογράφων, ἀλλὰ ἡ παρουσίαση τῶν σημαντι-

---

ὕμνοῦντες αὐτὸν ὡς Θεὸν
εἰς τοὺς αἰῶνας.

Βλ. ὅπ.π., σ. 404α-β. Σύνθεση Ἱταλοελλήνων ὕμνογράφων ἀπὸ κώδικα τοῦ γ' αἰῶνος.

α
Δεῦτε προθύμως τῷ σηκῷ
ἅπας ὁ νέος Ἰσραήλ,
φρένας καθάραντες καὶ νοῦν
θαῦμα κατίδωμεν φρικτόν.
Πῶς ὁ τῶν ὄλων ποιητῆς
σφαγιάζεται μυστικῶς
ὑπὸ χειρῶν ἱερέων.
.....

β
Ὁ ἐπουράνιος ἄρτος
προτίθεται τῇ τραπέζῃ,
ἀθύτως θύεται ἡμῖν
Θεός, θυσία μυστικῆ
βρώσει βροτοὺς ζωοποιεῖ
τοὺς βρώσει θνήξαντας τὸ πρίν.
Χέει κρατῆρι τὸ νόμα,
ὡς ἱερεῖον, σφάγιον
ἱεουργεῖται ἱερῶς
παρ' ἱερέως τοῦ νέου
καὶ μεταδίδοται πιστοῖς
εἰς ἰλασμὸν ἁμαρτιῶν.
Μένει δὲ πάλιν ὡσπερ ἦν
ὁ ἀδαπάνητος (ἄμνός)
καὶ πρὸς πατέρα ἀνύων
οἰκτεῖρει γένος τῶν βροτῶν.
.....

390. ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΠΑΤΑΡΩΝ (ΟΛΥΜΠΟΥ), *Συμπόσιον δέκα παρθένων*. PG 18, 208C-213B (= BEΠΕΣ 18, 86-90).

κοτέρων, κατὰ τὴν ἀποφῆ μᾶς, τεκμηρίων ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸ τῆς ζωῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Οἱ μοναχοί, συνεχιστὲς τῆς ἀγωνιστικῆς ζωῆς τῶν ἀγίων μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας, μάρτυρες τῆ συνειδήσει καὶ τῆ ἀσκήσει, ἀπομακρυνθέντες ἐθελούσια ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς θορύβους, τοὺς κατὰ συνθήκην τύπους καὶ τὸ παρηλλαγμένο ἦθος ἐνὸς ἀμελοῦς καί, γιὰ διαφοροῦς λόγους, ἐκκοσμικευόμενου Χριστιανισμοῦ, λειτούργησαν ὡς φῶς ὀδηγητικὸ γιὰ τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ χριστιανοὺς καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς προσελεύσεως στὴ θεία κοινωνία. Ἡ βιοτὴ τους εἶχε κεντρικὸ ἄξονα τὴν ἀσκησι, τὴν εὐχαριστιακὴ μετουσία καὶ τὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία³⁹¹. Ὁ μονομερὴς τονισμὸς τῆς ἀσκήσεως σὲ βάρος τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς ἦταν ἄγνωστος στὸν ἀρχαῖο μοναχισμὸ καὶ ἐμφανίζεται ὄψιμα μεταξὺ τῶν μοναχῶν, μέχρις ἀκροτήτων, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας³⁹².

Οἱ ἀρχαῖοι μοναχοί, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστεροι, μέσα στὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς πρώτης χιλιετίας, καὶ πίστευαν ὅτι αὐτὸ εἶναι ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρακτικὰ προέτρεπαν καὶ ἐφήρμοζαν τὴ συχνὴ με-

---

391. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὀπ.π., σ. 16. Ἐπίσης σχετικὲς μαρτυρίες τοῦ Ν. USPENSKY, *Evening Worship in the Orthodox Church*, Νέα Ὑόρκη 1985, σσ. 116-119. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΤΝ, *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος (949-1022). Βίος - Πνευματικότητα - Διδασκαλία*, ἐκδ. «Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 137. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, «Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῶν πρώτων μοναστικῶν κοινοβίων», *Σύναξη* 35 (1990), σσ. 33-42. Ε. AMAND DE MENDIETA, *L' ascèse monastique de S. Basile le Grand*, Maredsous 1948. D. CHITTY, *The Desert a City. An introduction to the Study of Egyptian an Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Crestwood, Νέα Ὑόρκη, St. Vladimir's Seminary Press χ.χ. J. MATEOS, «L' office monastique à la fin du IVe siècle. Antioche, Palestine, Cappadoce», *Oriens Christianus. Halbjahrhefte für die Kunde des christliche Orients* 47 (1963), σσ. 53-88. O. ROUSSEAU, *Monachisme et vie religieuse d' après l'ancienne tradition de l' Église*, Chevetogne 1957. A. VEILLEUX, *La liturgie dans le cénobitisme pachômien au quatrième siècle*, Ρώμη 1968.

392. Μαρτυρίες καὶ ἀναλύσεις περὶ αὐτῶν βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τὰ ἔργα τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὡς πηγὴ τῶν Νομοκανονικῶν συλλογῶν τῆς Τουρκοκρατίας», στὸ *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη - Ὁθωμανικὴ περίοδος 1430-1911, Α'*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 110. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ Πηδάλιον σὲ σχέση μετὰ παλαιότερες Νομοκανονικὲς συλλογές», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 117-118.

τάληψη, ἀκόμη, ἂν ἦταν δυνατόν, καὶ τὴν καθημερινή. Τὴν καθημερινή αὐτὴ εὐχαριστιακὴ προσέλευση συνιστᾷ Κασσιανὸς ὁ Ρωμαῖος· «τὴν δὲ ἅγιαν κοινωνίαν ἀπὸ τούτων οὐδέποτε μεμάθηκα κωλυθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων γερόντων, ἀλλὰ καὶ εἰ δυνατόν ἦν καθ' ἑκάστην ἡμέραν αὐτοῖς ταύτην χορηγεῖσθαι»³⁹³. Οἱ ἀφοσιωμένοι στὴ ζωὴ τοῦ ἀγιασμοῦ οἰκητὲς τῶν ἐρήμων θεωροῦσαν μείζονα τὴν εὐχαριστιακὴ ψυχτροφία ἀπὸ τὴν διὰ τῆς ὑλικῆς τροφῆς σωματικὴ ἐπιβίωση. Οἱ λόγοι τοῦ ὁσίου Ὁρ εἶναι ἐνδεικτικοί· «ἔθος γὰρ τοῖς μεγάλοις (ἀσκητικοῖς πατράσιν ἐννοεῖται) μὴ πρότερον τροφὴν προσίεσθαι τῇ σαρκί, πρὶν ἢ τὴν πνευματικὴν τροφὴν τῇ ψυχῇ παραδοῦναι· ἥτις ἐστὶν ἡ τοῦ Χριστοῦ κοινωνία»³⁹⁴. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀββᾶς Ἀπολλῶ χαρακτηρίζει τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὰ μυστήρια ὡς ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν Θεό³⁹⁵. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς τῶν τριῶν γερόντων θεωρήθηκαν πολὺ σημαντικὲς, γι' αὐτὸ καὶ καταχωρίσθηκαν στὸ ὑλικὸ σχετικῶν ἀνθολογιῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου³⁹⁶.

Εἶναι γνωστὸς ὁ πόθος τῶν γερόντων νὰ ἀξιωθοῦν ἀπὸ τὸν Κύριο νὰ κοινωνήσουν τὰ ἅγια μυστήρια στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα³⁹⁷. Ἡ προτροπὴ τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου πρὸς τὸν ὑποτακτικὸ τοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ. Τοῦ δίδει τὴν ἐντολὴ νὰ ἐπισκεφεῖ

393. Βλ. ΕΥΕΡΓΕΤΙΝΟΣ, βιβλ. Δ', ὑπόθεσις ΛΔ', Ἀθῆναι 1966, σ. 539.

394. Ὁπ.π., σ. 538.

395. «Αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ τοῦ Χριστοῦ κοινωνία καὶ ὅτι δεῖ, εἰ δυνατόν, τοῖς μοναχοῖς καθ' ἑκάστην ἡμέραν τῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ κοινωνεῖν· ὁ γὰρ μακρύνων ἑαυτὸν ἀπὸ τούτων μακρύνεται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ δὲ συνεχῶς τοῦτο ποιῶν τὸν σωτήρα συνεχῶς ὑποδέχεται. Ἡ γὰρ σωτήριος φωνὴ φησιν· Ὁ ἐσθίων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα μένει ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ. Τοῦτο οὖν συμφέρει τοῖς μοναχοῖς ὑπόμνησιν τοῦ σωτηρίου πάθους συνεχῶς ποιουμένοις [καὶ] καθ' ἡμέραν ἐτοίμους εἶναι καὶ παρασκευάζειν ἑαυτοὺς τοιούτους, ὡς ἀξίους εἶναι πάντοτε πρὸς τὴν τῶν οὐρανίων μυστηρίων ὑποδοχὴν, ἐπειδὴ καὶ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν οὕτω καὶ καταξιούμεθα». PG 34, 1148. Βλ. τὸ ἴδιο κείμενο: Ἡ κατ' Αἴγυπτον τῶν μοναχῶν Ἱστορία [Subsidia Hagiographica, 53], Βρυξέλλες 1971, σ. 69. Ἐπίσης στὸ ἀνθολόγιο Ὁσμὴ εὐωδίας πνευματικῆς, τ. Γ', Φιλοκαλικοὶ Α' (ἐπιμελεία Ἀρχιμ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΩΝ. ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗ), Ὑδρα 2000, λήμμα ἀριθμ. 355.

396. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὄπ.π., σ. 17, ὑπόσημ. 41.

397. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΣΧΟΥ, Λειμωνάριον, κεφ. 127. PG 87 III, 2988C-2989C. Βλ. τὸ ἴδιο στὴ σειρὰ Ἄνθη τῆς ἐρήμου [17], ἔκδ. Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὅρος 1983, σσ. 139-140.

τὴν Ἁγία Πόλη «καὶ εἰς ἐκάστην ἐκκλησίαν ἐν ἧ εἰσέρχεται τοῦ εὐξασθαι καὶ κοινωνῆσαι»³⁹⁸. Τὸ ἀληθὲς προσκύνημα δὲν εἶναι ὁ τόπος, ἀλλ' ὁ τρόπος. Τὸ πλήρωμα τῆς ἀγάπης τῆς κοινωνημένης ὑπαρξῆς πρὸς τὸν παθόντα καὶ ἀναστάντα Χριστό. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ὄσιος Νεῖλος ὁ ἀσκητῆς καλοῦσε τοὺς μοναχοὺς στὸ ἄθλημα τῆς μετοχῆς στὴν ἀληθὴ ζωὴ τῆς εὐχαριστίας: «πάσης ἀπέχου φθορᾶς καὶ τοῦ μυστικοῦ δείπνου πᾶσαν ἡμέραν μέτεχε. Οὕτω γὰρ Χριστοῦ τὸ σῶμα τὸ ἡμέτερον γίνεται»³⁹⁹.

Κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ πρώτου διαμορφωτοῦ τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ ἀγίου Παχωμίου, οἱ μοναχοὶ προβλεπόταν νὰ κοινωνοῦν τουλάχιστο κάθε Σάββατο καὶ Κυριακῇ. Τοῦτο προβλέπει ἐξιδιασμένως καὶ τὸ 17ο ἄρθρο τῶν μοναχικῶν του κανόνων⁴⁰⁰.

Στὸ *Γεροντικόν*⁴⁰¹ παραδίδεται ἀπόφθεγμα τοῦ ἀββᾶ Ποιμένος, τὸ ὁποῖο περιγράφει τὴν ἐπιπόθηση τῶν μοναχῶν γιὰ μετοχὴ στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα κατὰ τὰ Σάββατα καὶ τὶς Κυριακές. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐγκατέλειπαν τὰ ἀσκητήριά τους. Παρόμοιες βέβαια μαρτυρίες ἀνιχνεύονται καὶ στὸ *Λειμωνάριον* τοῦ Ἰωάννου Μόσχου⁴⁰², ὅπου ἐπίσης παραδίδονται διηγήσεις γιὰ συνεχὴ μετάληψη τῶν ἀσκητῶν (ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν) ἀπὸ προηγιασμένο ἄρτο ποὺ ἐφύλασσαν στὰ κελλιά τους⁴⁰³,

---

398. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΙΟΡΔΑΝΙΤΟΥ, *Λόγοι ἀββᾶ Ἡσαΐου*, Ἱεροσόλυμα 1991, σ. 237.

399. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (Μητροπολίτου Τρίκκης καὶ Σταγῶν), *Ἀνατολικὸς Ὁρθόδοξος Μοναχισμὸς*, Ἀθῆναι 1969, σ. 532.

400. Βλ. Ι. ΦΩΚΥΛΙΔΟΥ, *Ἡ ἱερὰ Λαύρα Σάββα τοῦ ἡγιασμένου, ἥτοι ἱστορία τῆς Λαύρας*, Ἀλεξάνδρεια 1927, σ. 77. Δ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΥ, *Μοναχικοὶ θεσμοὶ*, Ἀθῆναι 1932, σ. 100. Ἐπίσης βλ. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρὸς*, Θεσσαλονίκη χ.χ., σσ. 97-98.

401. Βλ. ἔκδ. Ἀστέρος, Ἀθῆναι 1961, σ. 88: «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων ... οὕτω καὶ οἱ μοναχοί, ἐν τῇ ἐρήμῳ καθεζόμενοι, καίονται ἀπὸ τοῦ ἰοῦ τῶν πονηρῶν δαιμόνων καὶ ἐπιποθοῦσι τὸ Σάββατον καὶ τὴν Κυριακὴν, ὥστε ἐλθεῖν ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, τουτέστιν ἐπὶ τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἵνα καθαρισθῶσιν ἀπὸ πικρότητος τοῦ πονηροῦ». Βλ. καὶ *Ἀποφθέγματα γερόντων*. PG 65, 329.

402. Κεφ. 4 καὶ 86. PG 87 III, 2856B-C καὶ 2944B-C. Βλ. καὶ στὰ *Ἄνθη τῆς ἐρήμου*, ὅπ.π., σσ. 16, 96.

403. Κεφ. 17 καὶ 79. PG 87 III, 2864C-2865A καὶ 2936C-2937C. Βλ. καὶ στὰ *Ἄνθη τῆς ἐρήμου*, ὅπ.π., σσ. 24, 88-90. Παράλληλη ἀναφορὰ βλ. στοῦ ΑΝΑΣΤΑΣΙ-

καθώς και περιστατικά θαυμάτων σχετικῶν μετὴν προσέλευση στὴ θεία κοινωνία καὶ ἐπιστροφῆς αἰρετικῶν στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία ἐξαιτίας αὐτῶν⁴⁰⁴.

Ἡ συχνὴ μετοχὴ στὸ μυστήριον ἦταν ἡ βάση τῆς ἀσκητικῆς ἀθλήσεως τῶν μοναχῶν. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς θεραπείας τῆς ὑπαρξῆς ἀπὸ τὴν ἀσθένεια τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ζωὴ τους ἦταν ὁ ἀγαπώμενος καὶ κοινωνούμενος Χριστὸς καὶ ὁ θάνατός τους, μετὰ τὸ ἐφόδιο τῆς αἰωνίου ζωῆς, τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, μετὰ τὰ ὅποια ἦταν συνεχῶς καὶ ἀρρήκτως συνδεδεμένοι καὶ ἐνωμένοι, ἦταν κέρδος, κατὰ τὸν παύλειον λόγο⁴⁰⁵. Ὁ ὅσιος ἀσκητὴς Βαρσανούφιος⁴⁰⁶, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης, μᾶς παραδίδει πυκνὲς ἀναφορὲς στὸ ζήτημα ποῦ ἐξετάζουμε. Στὸ κείμενο τῶν ἀποκρισῶν του, ποῦ ἐπιμελήθηκε καὶ ἐπλούτισε μετὰ σημειώσεις Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ἐντοπίζουμε καὶ πάλι τὴν κοινὴ τοποθέτηση ὄλων τῶν μεγάλων ἡγετῶν τοῦ μοναχισμοῦ ὑπὲρ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως.

Οὔτε γιὰ λόγους ἀσκήσεως δὲν ἐπιτρέπει σὲ ἐρωτῶντα συνασκητῆ του νὰ παραμένει Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ ἔγκλειστος καὶ νὰ μὴν κατέρχεται στὴν τελούμενη λειτουργία καὶ νὰ μὴν προσέρχεται στὴν προσφερόμενη θεία εὐχαριστία⁴⁰⁷, ὥστε νὰ μὴν σκανδαλίζεται κανεὶς βλέποντάς τον ἀλειτούργητο καὶ ἀκοινωνητο. Σὲ ἄλλον δὲ ἀσθενή, ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ νὰ κατέρχεται στὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ κοινωνεῖ κατὰ τὴ θεία λειτουργία κάθε ἡμέρα, ὅπως ἦταν ὁ πόθος του, ἐπιτρέπει νὰ ἀναβαίνει στὸ κελλί του ὁ ἱερέας καὶ νὰ τὸν κοινωνεῖ συχνὰ ἐκεῖ⁴⁰⁸. Φαίνεται

ΟΥ ΣΙΝΑΤΟΥ, Ἐρωτήσεις, ΡΙΓ'. PG 89, 765: «Καλὸν τὸ βαστάζειν κοινωνίαν ἀγίαν ἐν σκευοφορίῳ ἀπερχόμενόν τινα ἐπὶ ξένης, ἢ κοινωνεῖν, ὅπου δ' ἂν καὶ εὕρωμεν κοινωνίαν;».

404. Κεφ. 30 καὶ 48. PG 87 III, 2877C-D καὶ 2904A-B. Βλ. καὶ στὰ Ἄνθη τῆς ἐρήμου, ὅπ.π., σσ. 36-37, 58, 88-90.

405. Πρβλ. Φιλιππ. α' 21.

406. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974.

407. Ὅπ.π., σ. 48α. Ἀπόκρισις λβ': «τὴν δὲ κοινωνίαν, ὅσον εἰσέρχη καὶ ἐξέρχη, μὴ κωλύσης· σκάνδαλον γὰρ ἔχει ἄλλοις τὸ πρᾶγμα».

408. Ὅπ.π., σ. 96β. Ἀπόκρισις ρμ': «Περὶ δὲ τοῦ ἔρχεσθαι τὴν ἀγίαν Κοινωνίαν, ὅποτε κατὰ καταφρόνησιν οὐ γίνεται ἀλλὰ κατὰ ἀσθένειαν, οὐκ ἔστι κατάκρισις·

δὲ ἄκρως ἐπεικίης, γιὰ τὰ ἀσκητικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, σὲ ἄλλη περίπτωση, ποὺ τίθεται ἐρώτημα ἂν ἡ νυκτερινὴ φαντασία καὶ ὁ ἐξ αὐτῆς μολυσμὸς πρὸς τῆς θείας λειτουργίας εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴν προσέλευση στὴ μετάληψη. Ὁ Βαρσανούφιος τὸ ἐπιτρέπει⁴⁰⁹, ἂν καὶ ἄλλοι πατέρες εἶναι στὸ ζήτημα αὐτὸ ἀυστηρότεροι καὶ πιὸ ἀπαιτητικοί. Μὲ αὐτοὺς συντάσσεται καὶ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης⁴¹⁰, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀποδέχεται καὶ τὶς ἐξαιρέσεις τῆς οἰκονομίας.

Ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Βαρσανούφιος, «καυχώμενος ἐν Κυρίῳ»⁴¹¹, σὲ προσευχητικὸ κείμενό του ἐξηγεῖ τὴν αἰτία τῆς πνευματικῆς ἰατρείας του· «Ἐγὼ δὲ καθ' ἑκάστην ἐκ τῶν ἁγίων σου μελῶν λαμβάνω τὴν ἰατρείαν, τουτέστι τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος»⁴¹². Τὰ ἅγια δὲν δίδονται ἀπὸ τὸν Χριστὸ ὡς βραβεῖο ἀρετῆς ἐτήσιο, ἀλλὰ εἰς συγχώρηση καὶ «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ στερέωσιν καρδίας»⁴¹³ καθημερινὰ καὶ ἀδιάλειπτα. Γι' αὐτὸ προτρέπει τοὺς συμμοναστές του μὲ ἐπίταση· «Εἰσερχόμενος εἰς τὰ ἅγια, πρόσχες δεχόμενος τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἔχειν ἀδιστακτικῶς ὅτι ἀλήθειά ἐστι. Τὸ δὲ πῶς; μὴ πολυπραγμόνει ... καὶ ταῦτα ἡμῖν ἔδωκεν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν ... μὴ οὖν ὡς κρίνων σεαυτὸν ἁμαρτωλὸν κωλύσης προσελθεῖν· ἀλλ' ἔχων ὁ προσερχόμενος τῷ Σωτῆρι ἁμαρτωλὸς ἀξιούται ἀφέσεως ἁμαρτιῶν ... Ἐχε οὖν σεαυτὸν ἁμαρτωλὸν καὶ κακῶς ἔχοντα, καὶ πρόσελθε τῷ δυναμένῳ

καὶ γὰρ ὁ ἀρχιατρός, πρὸς τοὺς πάντοτε κάμνοντας καὶ κακῶς ἔχοντας, δι' ἑαυτοῦ ὑπάγει, ὡς ἤδη πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ κακῶς ἔχοντας, ἀφ' ἑαυτοῦ ἦλθεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός».

409. Ὁπ.π., σ. 76β. Ἀπόκρισις γδ': «Προσέλθωμεν ὡς τετραυματισμένοι καὶ μὴ ὡς καταφρονοῦντες, ἀλλ' ὡς χρεῖαν ἔχοντες ἰατροῦ· καὶ ἰᾶται ἡμᾶς ὁ ἰασάμενος τὴν αἰμορροοῦσαν· καὶ ἀγαπήσωμεν πολλὰ, ἵνα καὶ πολὺ ἀφεθῆ ἡμῖν· καὶ ὅταν θέλῃς κοινωνεῖν, λέγε· *Μὴ εἶη μοι τὰ ἅγια ταῦτα, Δέσποτα, εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα, ἀλλ' εἰς ἀγιασμόν ψυχῆς τε καὶ σώματος*, καὶ τότε πρόσελθε μετὰ φόβου· καὶ φιλόθρως ἐστὶν ὁ Δεσπότης ἡμῶν τοῦ ποιῆσαι μεθ' ἡμῶν τὸ ἔλεος αὐτοῦ».

410. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, τὶς παρατηρήσεις καὶ τὴν ὑποσημείωση στὸν δ' κανόνα τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, σσ. 550-551. Βλ. καὶ τὸν ιδ' τοῦ Τιμοθέου, ὅπ.π., σσ. 671-672.

411. Πρβλ. *Α' Κορ.* α' 31.

412. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, ὅπ.π., σ. 102β. Ἀπόκρισις ρνε'.

413. Ὁπ.π., σ. 210. Ἀπόκρισις υδ'.

σῶσαι τὸν ἀπολωλότα ... Οἱ δὲ προσερχόμενοι τοῖς ἀγίοις μυστηρίοις ἀμαρτωλοί, ὡς τετραυματισμένοι καὶ δεόμενοι ἐλέους, τούτους ἴαται ὁ Κύριος καὶ ἀξίους ποιεῖ τῶν αὐτοῦ μυστηρίων ... Οὐδεὶς δὲ ὀφείλει εἰπεῖν ἑαυτὸν ἄξιον τῆς μεταλήψεως· ἀλλ' ὅτι ἀνάξιός εἰμι καὶ πιστεύω ὅτι ἀγιάζομαι μεταλαμβάνων· καὶ γίνεται αὐτῷ οὕτω κατὰ τὴν πίστιν αὐτοῦ διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁴¹⁴. Οἱ ἀντιρρήσεις καὶ οἱ ἐνστάσεις εἶχαν ἐμφανιστεῖ ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς. Ὁμως θεωροῦμε ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀγίου Βαρσανουφίου εἶναι ὄξυδερκῆς καὶ καταλυτικῆς, κινούμενη μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Προοιμιάζει δέ, κατὰ τὴ γνώμη μας, καίρια τὶς κολλυβαδικὲς θέσεις ποὺ ἀντιμετωπίζουν συστηματικὰ τὶς ἐνστάσεις τῶν ὑπερμάχων τῆς ἀραιῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, οἱ ὁποῖες θὰ ἐξετασθοῦν διεξοδικὰ στὸν οἰκεῖο τόπο.

Πέρα ἀπὸ τὰ ἐμπόδια, γιὰ τὸν Βαρσανούφιο, ὑπάρχει ἡ ἀσυγκράτητη ἐρωτικὴ ἐπιπόθηση τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία, ὅταν βρίσκεται στὸν δρόμο τῆς μετανοίας, τῆς καθάρσεως καὶ τοῦ ἀγιασμοῦ, ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴ δουλεία τοῦ φόβου καὶ ἀνάγεται στὴν ἐλευθερία τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. «Καὶ βλέπει λοιπόν», τότε, «ὅτι ἀνέτειλεν αὐτῇ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν· καὶ προσέχουσα βλέπει τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ἀθανάτου ἀμνοῦ· καὶ ἐπιποθεῖ ἐμπλησθῆναι τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος· καὶ τότε ἀκούει τοῦ μεγαλοφώνου Δαβὶδ λέγοντος· γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρῆστος ὁ Κύριος. Καὶ προσελθοῦσα ἐν φόβῳ κοινωνὸς γίνεται τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος καὶ ἀνεξάλειπτος γίνεται ἡ γεῦσις ἐν αὐτῇ, φυλάττουσα αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πάθους»⁴¹⁵. Ἡ συνεχὴς μετάληψη λοιπὸν εἶναι γεύση καὶ θέα καὶ Χριστοῦ ἔνωση καὶ κοινωνία τῆς Βασιλείας του⁴¹⁶.

Στὴν ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ, μορφὴ ἐπιφανῆς, γιὰ τὰ ποικίλα χαρίσματα, τὶς πλούσιες συγγραφές, τὶς θεολογικὲς - ἐκκλησιολογικὲς

414. Ὁπ.π., σσ. 230α-231α. Ἐπιτομὴ τῆς ὑξγ', υξδ'.

415. Ὁπ.π., σσ. 150β-151α. Ἐπιτομὴ τῆς σμα'.

416. Βλ. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, Ἐπιστολαί, βιβλίον Α', ΣΚΗ', Σωραννῶ κόμητι, περὶ τῆς ἀγίας κοινωνίας. PG 78, 325A: «Κοινωνία κέλῃται ἡ τῶν θείων μυστηρίων μετάληψις, διὰ τὸ τὴν πρὸς Χριστὸν ἡμῶν χαρίζεσθαι ἔνωσιν καὶ κοινωνοῦς ἡμᾶς τῆς αὐτοῦ ποιεῖν βασιλείας».

παρεμβάσεις⁴¹⁷, τις διοικητικές ικανότητες, την αγιότητα του βίου, την μέχρι διωγμών υπεράσπιση της αλήθειας και της ὀρθοδόξου παραδόσεως⁴¹⁸, ὑπῆρξε ὁ πνευματικὸς ἡγέτης χιλιάδων μοναχῶν, στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης. Στὸ πλαίσιο τῶν κατηχητικῶν πρὸς τοὺς μοναχοὺς διδασκαλιῶν του, ἐντάσσει πυκνὰ καὶ τὸ ζήτημα τῆς συχνῆς προσέλευσης στὴ μετάληψη τῶν ὑπὸ τὴν πνευματικὴ ἐποπτεία του ἀγωνιζομένων καὶ στὴν κεντρικὴ μονὴ τῶν Στουδίου, ἀλλὰ καὶ στὰ πολλὰ ἐξαρτηματικὰ μοναστήρια τῆς γύρω περιοχῆς⁴¹⁹.

Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὄχι μόνο τάσσεται ἀναφανδὸν καὶ μετ' ἐπιτάσεως ὑπὲρ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ἀλλὰ καὶ προτρέπει καὶ ἐλέγχει καὶ ἐπιτιμᾷ τὴν περιρρέουσα ἀμέλεια τῶν μοναχῶν του, ἡ ὁποία ἀνέτρεπε ἀνεπίτρεπτα τὴν ἀρχαιοπαράδοτη συνήθεια τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ μοναχισμοῦ γενικὰ καὶ τῆς μονῆς τῶν Στουδίου εἰδικότερα. Ἔτσι, στὸ ἰ' ἐπιτίμιό του, προβλέπει: «Ὁ μὴ κοινωνῶν, κατ' ἰδίαν γνώμην, ἀφοριζέσθω ἡμέραν μίαν»⁴²⁰. Εἶναι προδήλως ἐμφανὲς ὅτι ἐδῶ ἔχουμε ἐφαρμογὴ τοῦ θ' ἀποστολικοῦ κανόνα, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς μετέχοντες στὴ σύναξη νὰ ἐξέρχονται κοινωνημένοι. Ἀλλὰ καὶ στὸν λα' κανόνα τῶν λεγομένων καθημερινῶν ἐπιτιμιῶν τοῦ Θεοδώρου ἀνιχνεύουμε τὴν ἴδια αὐστηρότητα: «Εἴ τις ἐν ἡμέρα τῆς λειτουργίας οὐ μεταλαμβάνει, εἰπάτω τὸ αἷτιον. Εἰ δὲ μὴ εἴποι, νηστεύετω ἕως ὄψε

---

417. Βλ. Β. ΤΣΙΓΚΟΥ, *Ἐκκλησιολογικὲς θέσεις τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. Αὐθεντία καὶ πρωτεῖο*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1999. Βλ. καὶ J. LEROY, «Saint Theodore Studite», *Théologie de la vie monastique* (Etudes sur la Tradition patristique), Aubier, Montaigne 1961, σσ. 423-436.

418. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 3, Ἐπιστολαὶ* (εἰσαγωγή-σχόλια ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 25-29.

419. Λεπτομέρειες γι' αὐτὰ εὐρίσκονται διάσπαρτες στίς κατηχήσεις καὶ τίς ἐπιστολὰς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου. Εἰδικὴ ἀναφορὰ βλ. στὸ ἔργο τοῦ BERNARDIN MENTHON, *Μοναστήρια καὶ ἅγιοι τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1980. Γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Στουδιτῶν βλ. J. LEROY, «La vie quotidienne du Moine Studite», *Irenikon* 27 (1954), σσ. 21-50.

420. Βλ. PG 99, 1733D. Καὶ τοῦ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει*, Ἁγιον Ὄρος - Ἀθήναι 1972, σ. 28. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 11-13.

ποιῶν μετανοίας ν'»⁴²¹. Παρόμοια διάταξη εὑρίσκεται καὶ στὴν *Ἱστορία τῶν Μοναχῶν* τοῦ Ρουφίνου⁴²², ἡ ὁποία μαρτυρεῖ αὐστηρὴ ἐπιτίμηση τοῦ ἀπέχοντος ἀπὸ τῆς θεῆς εὐχαριστίας μοναχοῦ ἀναιτιῶς (ἐξαγόρευση, νηστεία, γονυκλινεῖς μετάνοιες κ.λπ.). Ἀκόμη αὐστηρότερος γίνεται ὁ Θεόδωρος Στουδίτης στὸν κανόνα του, ὁ ὁποῖος ὀρίζει: «Ὁ ἐκτὸς μ' ἡμερῶν, ἄνευ ἐπιτιμίου, μένων ἀκοινωνήτος, λεγέτω τὴν αἰτίαν· καὶ εἰ ἐξ ἀμελείας εὑρίσκεται τοῦτο ποιῶν, ἐπιτιμάσθω ἡμέρας μ'»⁴²³. Ἡ ἐξάρτηση τῶν διατάξεων αὐτῶν εἶναι ἀπολύτως ἐμφανής. Ἀναδιατυπώνουν μοναχικὰ τὸν ἡ' ἀποστολικὸ κανόνα⁴²⁴ καὶ μάλιστα ἐπιτιμοῦν τὴν ἀμέλεια καὶ ἀπροθυμία τοῦ μοναχοῦ καὶ τοῦ λαϊκοῦ νὰ προσέρχεται συχνὰ στὴ θεῆς εὐχαριστία μὲ τεσσαρακονθήμερο ἐπιτίμιο. Σκοπὸς τῆς σύναξης τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ δὲ περισσότερο τῆς μοναχικῆς ἀδελφότητος, δὲν εἶναι μόνον ἡ ἱερὴ ἀδολεσχία τῶν ἱερῶν λογίων, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἡ μετουσία τοῦ θεοποιοῦ μυστηρίου.

Κατὰ τὸν ἅγιο Θεόδωρο, ἡ «ἐρωτικὴ» ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς ἀγωνιζόμενους μοναχοὺς ἐκδηλώνεται ὡς μητρικὴ γαλακτοτροφία, μὲ τὴ διηνεκὴ δωρεοδοσία τῆς βρώσεως καὶ τῆς πόσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματός του⁴²⁵. Κάθε προσέλευση στὸ μυστήριον εἶναι ἀνάστασις καὶ ζωοποίηση καὶ νέα εἰσόδευση στὸν παράδεισον τοῦ Θεοῦ⁴²⁶, καθὼς μᾶς ἀγοράζει ὁ Χριστὸς ἀγαπητικὰ καὶ μᾶς λούει ἀναγεννητικὰ

---

421. PG 99, 1754A.

422. *Historiae Monachorum*. PL 21, 149. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σ. 21.

423. PG 99, 1749B.

424. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 11.

425. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 2, Μικρὰ Κατήχησις* (ἐπιμελεία ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1984, *Κατήχησις ΚΔ'*, σ. 72: «Πρὸς τούτοις καὶ διατρέφει ἡμᾶς πεινῶντας ὁ ὑπεράγαθος, κατὰ μὲν τὸ σῶμα ταῖς ἐτησίαις τῆς γῆς καρποφορίαις, κατὰ δὲ τὸ πνεῦμα τοῖς ἀχράντοις μυστηρίοις, ὑπὲρ μητέρα καὶ τροφὸν ὁμιρόμενος καὶ περιεχόμενος ἡμῶν ἐρωτικῶς. Μήτηρ μὲν γὰρ γάλακτι τρέφει τὸ ἑαυτῆς τέκνον ἕως καιροῦ· ὁ δὲ ἀληθινὸς ἡμῶν δεσπότης καὶ πατὴρ τὸ οἰκεῖον σῶμα καὶ αἷμα δίδωσιν εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν, καὶ τοῦτο διὰ παντός».

426. Ὁπ.π., *Κατήχησις IB'*, σ. 40.

μὲ τὸ τίμιον αἷμα τοῦ συνεχῶς⁴²⁷. Ὁ Χριστός, ἐνῶ δὲν παρέλειψε τίποτε ἀπὸ ὅσα ἔπρεπε νὰ γίνουσι γιὰ τὴ σωτηρία μας ἐφάπαξ, στὸ τέλος μᾶς ἀξιῶναι καὶ μιᾶς ἀδιαλείπτου θεοποιῶν δωρεᾶς, καθὼς «ἔδωκεν ἡμῖν ἐσθίειν τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ πίνειν τὸ αἷμα αὐτοῦ»⁴²⁸ πλουσιοπάροχα καί, ἂν εἶναι δυνατὸν στὴν ἐτοιμασίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, καθημερινά⁴²⁹. Αὐτὴ τὴν καθημερινὴν μετάληψιν προτρέπει, ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τοῦ ὁ ἅγιος Θεόδωρος καὶ τὴν προτάσσει κάθε ἄλλης ἀνάγκης ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς. Θεωρεῖ δὲ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὸ μυστήριον ἐξ ἀμελείας, γιὰ τὰ μέτρα τῆς μοναχικῆς ζωῆς, παντελῶς ἀπαράδεκτη, καθ' ἣν στιγμὴ μάλιστα δὲν ἀμελεῖ κανεὶς τὸ βρῶμα καὶ τὸ πόμα τῆς καθημερινῆς σωματικῆς ζωοτροφίας. Ἡ «ἀδιαφορία τοῦ μὴ κοινοῦναι» δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις, ὥστε εὐκολὰ ἢ ψυχρὰ νὰ ἀλωθεῖ ἀπὸ τὰ πάθη. Ἡ συνεχῆς, ἀντίθετα, καὶ συχνὴ μετάληψιν ἐφοδιάζει τὸν ἄνθρωπον μὲ τὰ ζωοποιὰ σπέρματα τῆς αἰωνίου ζωῆς. Ἀκόμη καὶ ἡ μόνον κατὰ Κυριακὴν προσέλευση τῶν μοναχῶν στὴν εὐχαριστία καὶ ὅχι ἡ πολὺ συχνότερη γίνεται αἰτία νὰ λυπεῖται ὁ πνευματικὸς πατέρας τῶν Στουδιτῶν καὶ νὰ τοὺς παιδαγωγεῖ αὐστηρὰ μὲ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν προτροπὴν τῶν πυκνῶν κατηχήσεων τοῦ⁴³⁰.

427. Ὁπ.π., *Κατήχησις ΚΕ'*, σ. 75, καὶ *Κατήχησις ΑΣ'*, σ. 104. Πρβλ. καὶ *Α' Κορ.* ζ' 18-20. *Γαλ.* γ' 13. *Τίτ.* γ' 5.

428. Ὁπ.π., *Κατήχησις ΕΔ'*, σ. 170.

429. Ὁπ.π., *Κατήχησις ΝΘ'*, σ. 159: «Οὐχὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν τοῦ ἀχράντου αὐτοῦ σώματος καὶ αἵματος μεταλαμβάνομεν; Τί δ' ἂν εἴη τούτου ἡδύτερον καὶ ἀπολαυστικώτερον, εἴπερ τοῖς μετὰ καθαροῦ συνειδότος μετέχουσι ζωῆς αἰώνιος εὐρίσκειται;». Ἀπὸ τὴν παρούσαν μαρτυρίαν φαίνεται ὅτι οἱ μοναχοὶ στὴ μὴ μόνον τῶν Στουδίου μετελάμβαναν καθημερινὰ τῶν ἀχράντων μυστηρίων, κατὰ τὴν περίοδον τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, στὸ χρονικὸ πλαίσιον τῆς ὁποίας ἐκφωνεῖται καὶ ἡ *ΝΘ' Κατήχησις*.

430. Ὁπ.π., *Κατήχησις ΡΖ'*, σσ. 271-272: «Πολλὰ ἰσχύει τὰ δάκρυα, ἡ κατάνυξις, καὶ γε πρὸ πάντων καὶ μετὰ πάντων ἡ μετάληψιν τῶν ἁγιασμάτων, περὶ ἣν οὐκ οἶδ' ὅπως ὄρων ὑμᾶς ἀμελῶς διακειμένους λίαν θαυμάζω, καὶ ἂν μὲν παρῆ Κυριακῆ, προσερχομένους τοῖς μυστηρίοις, ἂν δὲ ἐν ἑτέρᾳ ἡμέρᾳ γένηται σύναξις, οὐδαμῶς ὑπαντῶντας. Καίτοι ἐν τῷ μοναστηρίῳ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐξὸν ἦν τῷ βουλομένῳ κοινοῦναι, νῦν δὲ καὶ σπανιώτερον καὶ οὐδαμῶς ἢ ὑπάντησις. Καὶ ταῦτα λέγω οὐχ ἄπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε βουλόμενος ὑμᾶς προσιέναι ... Οὐ τοῦτο οὖν λέγω, μὴ γένοιτο· ἀλλ' ἵνα τῇ ἐπιθυμίᾳ τῆς κοινωνίας, ὅσον ἐνδέχεται, καθαίρωμεν

Στερημένος δὲ ὁ Θεόδωρος ἐξ αἰτίας τῆς ἐξορίας τῆς παρουσίας καὶ τῆς παρηγορίας τοῦ πνευματικοῦ του πατρὸς Πλάτωνος, στὴν ΝΖ' ἐπιστολῇ Πλάτωνι οἰκείῳ πατρὶ τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν ἐπιστολῶν, ἐξομολογεῖται: «Μίαν ταύτην παρηγορίαν εὔρηκα καὶ δέον ἀναθέσθαι σοι, πάτερ μου· ἐξ ἀναγνώσεως καὶ χρήσεως τῶν ἀνατολικῶν μαθῶν, τὸ χρῆναι τοὺς ἡσυχάζοντας εἰ δυνατὸν καθ' ἑκάστην μεταλαμβάνειν τῆς θείας κοινωνίας. Ἐχρησάμην καὶ εὔρον βοήθειαν, ὁ ἄθλιος, ὑποστελλομένης τῆς διανοίας ἐκ τῆς ἐμπαθοῦς κινήσεως, διὰ τὴν τοῦ δώρου ἔμφοβον ὑπεροχὴν. Καὶ τί γὰρ μεῖζον εἰς ἀγαλλίασιν καὶ φωτισμὸν εἶη ἂν τῇ ψυχῇ πλεον τῆς θείας κοινωνίας; Ἐν ποτηρίῳ δὲ ὑαλίνῳ ἀφορισμένῳ προβαλὼν οἶνον καὶ εὐξάμενος τὰ συνήθη, μετέχω ὁ ἀνάξιος τοῦ δώρου. Καὶ δήλωσόν μοι εἰ καλῶς ποιῶ ἢ οὐ»⁴³¹. Ἀπὸ τῆ γνώση καὶ τῆ βίωση τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης ἦταν ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι ἡ συνεχῆς μετάληψη τῶν ἀγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ, ἡ συχνὴ δηλαδὴ εὐχαριστιακὴ μετοχή, τόσο γιὰ ὅλους τοὺς χριστιανούς, ὅσο καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς «ἡσυχάζοντες», τοὺς μοναχοὺς δηλαδὴ τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ὁ ἀληθὴς καὶ ἀσφαλὴς δρόμος τῆς σωτηρίας. Ἀρκεῖ νὰ μετέχουν ἐνσυνείδητα, καθαιρόμενοι ἀπὸ τοὺς δακρυρροοὺς καθαρμοὺς τῆς εὐλαβείας καὶ τοῦ φόβου τοῦ

ἐαυτοὺς καὶ ἀξιώμεθα τοῦ δώρου· ζωῆς γὰρ μετουσία ἐστὶν ὁ προκειμένος ἄρτος ... Εἶδες δωρεὰν ἄφατον καὶ ἄπειρον; Οὐ μόνον ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν, ἀλλὰ καὶ ἐαυτὸν προὔθηκεν ἡμῖν εἰς ἐστίαν. Τί τούτου δεικτικώτερον πρὸς ἀγάπησιν κραταιάν; Τί δὲ σωτηριωδέστερον τῇ ψυχῇ; Εἶτα βρώματος μὲν ἢ πόματος κοινοῦ προκειμένου οὐδεὶς ἐστὶν ὁ ἀπολιμπανόμενος καθ' ἑκάστην ἡμέραν τοῦ μὴ μετέχειν· ἀλλ' εἰ καὶ μὴ μετασχοίη, δυσχεράνοι ἂν τὰ μέγιστα. Ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἄρτος κοινός, ἀλλ' ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, καὶ ποτήριον οὐ κοινόν, ἀλλὰ τὸ ποτήριον τῆς ἀθανασίας, ἀδιάφορον ἠγούμεθα τὸ πρᾶγμα καὶ οὐ πάντως ἀναγκαῖον; Καὶ πόσης οὐκ ἂν εἶη τοῦτο ἀλογίας καὶ ἀνοίας; Ἄλλ' εἰ καὶ γέγονε, πρὸς γοῦν τὸ ἐφεξῆς, παρακαλῶ, ἀσφαλισώμεθα, εἰδότες τὴν δύναμιν τοῦ δωρήματος καί, ὅσον ἐνδέχεται, καθαιρόμενοι καὶ μετέχοντες τῶν ἀγιασμάτων ... Καὶ τοῦτο, ὡς οἶμαι, μᾶλλον δὲ ὡς τὸ ἀληθὲς ἔχει, πάνυ βοηθήσειεν ἡμῖν τῇ παρασκευῇ τῆς μεταλήψεως φυλαττομένοις καθαρῶς. Τῇ γὰρ ἀδιαφορίᾳ τοῦ μὴ κοινωνεῖν, πῶς ἂν οὐχ ἄλωσόμεθα τοῖς πάθεσι; Γενήσεται δὲ ἡμῖν καὶ ἐφόδιον τοῦτο ζωῆς αἰώνιου, ἧς ἀξιωθείμεν ἐπιτυχεῖν χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».

431. Βλ. ὅπ.π., Ἔργα 3, Ἐπιστολαί, σ. 220.

Θεοῦ⁴³². Παρόμοια νηπτική προσέγγιση στη σχέση θείας κοινωνίας και αγιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου κάνει καὶ Ἡσύχιος ὁ Πρεσβύτερος, ὁ Ἱεροσολυμίτης, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ εὐχαριστία τρέφει τὴ νήψη καὶ τὴν τήρηση τοῦ νοῦς, ἀλλὰ καὶ ἐκδιώκει τὰ πνεύματα τῆς πονηρίας ἀπὸ τὴν καρδιά, καταπαύει τὶς ὀχλήσεις τῶν λογισμῶν καὶ λαμπρύνει μὲ τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ τὸν σύνολο ἄνθρωπο, ὅταν συνεχῶς μετέχει στὸ μυστήριο καὶ δέχεται ἐντὸς του «τὸ πῦρ τὸ θεϊκόν»⁴³³.

Ὅμως, κατὰ τὸν εἰδικότερο μελετητὴ του, τὸν Ρῶσσο ἀρχιεπίσκοπο Βασίλειο Κριβοσείν, «ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος (†1022) εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος μεταξὺ τῶν ἀσκητικῶν συγγραφέων, ποὺ τοποθέτησε τὴ θεία Εὐχαριστία καὶ τὴν κοινωνία στὸ κέντρο τοῦ δρόμου πρὸς τὸν Θεό»⁴³⁴. Μὲ τὴ μετοχή μας στὴ θεία εὐχαριστία, κατὰ τὸν Συμεὼν, θεοποιούμεθα χαρισματικὰ καὶ γινόμεθα συγγενεῖς του⁴³⁵,

---

432. Βλ. ὅπ.π., *Ἔργα 1, Μεγάλη Κατήχησις*, Θεσσαλονίκη 1987, *Κατήχησις ΙΖ'*, σσ. 86-87. «ἔστω καθ' ἑκάστην ἡμέραν δακρυρροῶν, εἰ δ' οὖν ἀλλ' ἐν καιρῷ τῆς μεταλήψεως» (σ. 86). «Εἰσὶν ἔτεροι, οἱ μήποτε τὴν ἁγίαν μετάληψιν λαμβάνοντες, εἰ μὴ πρότερον χέωσιν τὸ τῶν βλεφάρων ὕδωρ» (σ. 87). Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΙΝ, ὅπου στὴν ἀκολουθοῦσα ὑπόσημ. 434, σσ. 157-158.

433. Βλ. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Ἀντιρρητικά καὶ εὐκτικά. Ἐκατοντὰς Α', ρ'*. PG 93, 1512A-B: «Ὅταν τῶν θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ μεγάλου βασιλέως ἡμῶν φοβεροῦ φρικτῶς ἀξιωθῶμεν, οἱ ἀνάξιοι, τότε μᾶλλον τὴν νῆψιν καὶ τὴν τήρησιν τοῦ νοῦς καὶ ἀκριβειαν ἐπιδειξώμεθα, ἵνα καταναλώσῃ ἡμῶν τὰς ἁμαρτίας, καὶ τὰ μικρὰ καὶ τὰ μεγάλα ῥυπάσματα, τὸ πῦρ τὸ θεϊκόν, ἤγουν τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Καὶ γὰρ εἰσερχόμενον ἐν ἡμῖν τὰ πονηρὰ πνεύματα τῆς πονηρίας εὐθὺς ἐκ τῆς καρδίας ἀπελαύνει καὶ τὰς ἁμαρτίας τὰς προγενομένας ἡμῖν συγχωρεῖ, καὶ καταλιμπάνεται ὁ νοῦς χωρὶς ὀχλήσεων πονηρῶν λογισμῶν· καὶ εἴπερ μετὰ ταῦτα ἀκριβῶς τὸν νοῦν τηρήσωμεν καὶ ἐν πύλῃ καρδίας ἡμῶν στῶμεν, ὅτε ἄλιν καταξιωθῶμεν, μᾶλλον ἔτι καὶ μᾶλλον λαμπρύνει τὸν νοῦν καὶ ἀστεροειδῆ αὐτὸν τὸ θεῖον σῶμα ἀπεργάζεται».

434. Βλ. στὸ ἔργο του *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ἁγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος (949-1022). Βίος - Πνευματικότητα - Διδασκαλία*, ἐκδ. «Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 138. Βλ. καὶ Χ. Γ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος (Βίος - ἔργα - διδασκαλία)* [Νηπτικοὶ Πατέρες, 1], Ἀθῆναι 1986.

435. *Βίβλος Θεολογικῶν καὶ Ἠθικῶν. Ἠθικά 1.6, 76-82. SC 122*, σ. 228. Βλ. καὶ *Ἠθικά 1.3, 79-86. SC 122*, σσ. 200-202: «ἐσθίοντες δὲ τὴν παναμώμητον αὐτοῦ σάρκα, τὰ θεῖα λέγω μυστήρια, σύσσωμοι αὐτοῦ καὶ συγγενεῖς ἐν ἀληθείᾳ γινόμεθα».

ἀλλὰ καὶ συνανακιρνώμεθα μὲ αὐτόν, καθὼς ἐκεῖνος πρῶτος εἶναι ὁ «συνανακιρνάμενος ἡμῶν ταῖς οὐσίαις καὶ φύσεσιν ἀρρήτως καὶ θεοποιῶν ἡμᾶς ὡς συσώμους αὐτοῦ καὶ σάρκα ὄντας ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ»⁴³⁶. Βέβαια ἡ ἔνωση αὐτὴ καὶ ἡ συγγένεια δὲν εἶναι ὑποστατική, ἀλλὰ κατὰ χάριν ἔνωση τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, μέσα στὸν ἀγιασμὸ τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας⁴³⁷.

Αὐτὴ ἡ συνεχῆς εὐχαριστιακὴ κοινωνία εἶναι ἡ πύλη τῆς σωτηρίας⁴³⁸. Τὰ δὲ δῶρα τῆς εὐχαριστίας εἶναι τὰ αἰώνια ἀγαθὰ τῆς θείας ἀγαπήσεως, «αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἃ καθ' ἐκάστην ὁρῶμεν καὶ ἐσθίομεν καὶ πίνομεν»⁴³⁹. Ὁ θεὸς ἔρωσ δὲν ἐπιτρέπει ἀραιότερη γιὰ τὸν μοναχὸ μετοχή, παρὰ τὸ «καθ' ἐκάστην» ἡμέρα. Ἡ ψυχοτροφία εἶναι ἀγαπητικὴ, διαρκῆς καὶ θεοποιός. Εἶναι ζωὴ αἰώνιος καὶ ἀρραβῶνας ἀναστάσεως στὰ ἔσχατα⁴⁴⁰. Ἄρκετ τὰ ἅγια νὰ μεταλαμβάνονται ἀγίως καὶ ὄχι ἀμελῶς καὶ ἀναξίως⁴⁴¹, ὡς τροφὴ οὐράνια καὶ ζωοποιός⁴⁴², ὡς ἀέννητ ἀγιαστικὴ δωρεοδοσία τοῦ δεσπότη Χριστοῦ⁴⁴³, ὡς διηνεκῆς φωτοδοσία θείας θέ-

---

Οἱ χρησιμοποιούμενοι ρηματικοὶ χρόνοι τοῦ παραθέματος ὑποδηλώνουν δυναμικὰ καὶ ἐνεστωτικὰ τὸ συνεχὲς καὶ ἀδιάλειπτο τοῦ πράγματος.

436. *Ἠθικὰ* 1.10, 55-72. *SC* 122, σ. 256. Καὶ 2.7, 166-167. *SC* 122, σ. 378.

437. *Ἠθικὰ* 2.7, 167-169. 184-187. 193-200. *SC* 122, σσ. 378, 378-380, 380.

438. *Ἠθικὰ* 2.7, 260-265. *SC* 122, σσ. 384.

439. *Ἠθικὰ* 3, 430-437. *SC* 122, σσ. 420-422.

440. *Ἠθικὰ* 3, 495-497. *SC* 122, σσ. 424-426.

441. *Ἠθικὰ* 1.10, 170-175. *Ἠθικὰ* 3, 438-441. *SC* 122, σσ. 264, 422.

442. *Ἠθικὰ* 3, 528-537. *SC* 122, σ. 428: «Ἴνα μηδὲν σωματικὸν ὑποπτεύσης μήτε τι γήινον ἐννοήσης, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν μικρὸν ἄρτον, τὴν ὀλίγην μερίδα θεοποιηθεῖσαν, τοῖς νοεροῖς ὄρεῃς ὄμμασι καὶ γενομένην ὄλην ὁμοίαν τῷ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνοντι ἄρτῳ, ὃς ἐστὶ Θεὸς ἀληθὴς καὶ ἄρτος καὶ πόμα ζωῆς ἀθανάτου, ὡς ἂν μή, ἐναπομένων τῇ ἀπιστίᾳ καὶ τῷ ὀρωμένῳ μόνῳ ἄρτῳ διὰ πασῶν τῶν αἰσθήσεων, ἄρτον φάγης οὐ τὸν οὐράνιον, ἀλλὰ τὸν ἐπίγειον μόνον, καὶ στερηθῆς τῆς ζωῆς, ὡς τὸν οὐράνιον ἄρτον πνευματικῶς μὴ φαγῶν».

443. *Ἠθικὰ* 4, 285-291. *SC* 129, σ. 28: «Οὔτω καὶ ὁ καλὸς Δεσπότης ἡμῶν καὶ Θεὸς ἐν τοῖς δούλοις αὐτοῦ καὶ κατὰ φιλανθρωπίαν καὶ χάριν υἱοῖς διατίθεται· ἐπιδίδωσι γὰρ ἑαυτὸν αὐτοῖς, ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων καὶ ζωὴν διδοὺς τῷ κόσμῳ· καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ σὺν αὐτῷ εἰς κόρον τρέφονται ἀενάως καὶ πρὸς ζωὴν αἰδίου μεθαρμόζονται τῇ μεθέξει, καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα καθαγιαζόμενοι».

ας⁴⁴⁴ και φανέρωση τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ⁴⁴⁵. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο ὁ νηπιτικὸς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μακαρίζει ὄσους μετέχουν καθημερινὰ καὶ ἐνεπίγνωστα. «Μακάριοι οἱ τὸν Χριστὸν καθ' ἑκάστην μετὰ τοιαύτης ἐσθίουντες θεωρίας καὶ γνώσεως, ὡς Ἡσαΐας ὁ προφῆτης τὸν ἄνθρακα, ὅτι αὐτοὶ καθαρθήσονται ἀπὸ παντὸς ρύπου ψυχῆς τε καὶ σώματος»⁴⁴⁶. Καὶ βέβαια οἱ ἀνελλιπῶς τὸν Χριστὸ «ἐσθίοντες οὐ τρέφονται μόνον, ἀλλὰ καὶ ζωοῦνται καὶ ζῶντες ὡς ἐκ νεκρῶν ἐξανίστανται»⁴⁴⁷, «σύσσωμοι αὐτῷ γινόμενοι καὶ συγκοινωνοὶ τῆς δόξης καὶ τῆς θεότητος»⁴⁴⁸, προσφάυοντες κατ' οἰκονομία καὶ παραχώρηση τὸν ἀπρόσιτο Θεό⁴⁴⁹.

Στὶς *Κατηχήσεις* καὶ τὶς *Ἐπιστολές* τοῦ ὁ Συμεὼν προτάσσει τὴν ἀσκητικὴ καὶ πρακτικὴ προετοιμασία γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τοῦ προσερχομένου καὶ τὴ συχνότητα τῆς μετοχῆς⁴⁵⁰. Πολλοὶ συμμοναστές του, ἀκόμη καὶ «ὄνομαστοὶ καὶ περιδοξοὶ»⁴⁵¹, ὅπως τοὺς ὀνομάζει, τὸν εἰρωνεύθησαν καὶ τὸν ἔκριναν, γιατί, ὑπακούοντας στὴν προσταγὴ τοῦ γέροντά του Συμεὼν τοῦ Εὐλαβοῦς, συνέδεε ἄρρηκτα τὰ δάκρυα μὲ τὴ μετάληψη. Ὅμως τὰ δάκρυα ὁ Συμεὼν τὰ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀσκήσεώς τους, γι' αὐτὸ καὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ τὰ ζητεῖ ἀπὸ τοὺς προσερ-

444. *Θεολογικά* 3, 150-152. SC 122, σ. 164: «Ὁ Χριστὸς ὁ Ἰησοῦς, ὁ σωτὴρ καὶ βασιλεὺς τοῦ παντός, φῶς· ὁ ἄρτος τῆς ἀχράντου σαρκὸς αὐτοῦ φῶς· τὸ ποτήριον τοῦ τιμίου αὐτοῦ αἵματος φῶς». Βλ. ἐπίσης *Ἠθικά* 10, 189-197. SC 129, σσ. 272-274.

445. *Ἠθικά* 10, 448-470. SC 129, σ. 292.

446. *Ἠθικά* 10, 790-793. SC 129, σ. 316.

447. *Ἠθικά* 14, 211-223. SC 129, σσ. 436-438.

448. *Ἠθικά* 14, 235-241. SC 129, σ. 438.

449. *Ἦμνοι* 14, 55-61. SC 156, σ. 270.

«Ὅπου γὰρ ἄρτος τίθεται καὶ κενοῦται ὁ οἶνος εἰς ὄνομα τῆς σῆς σαρκὸς καὶ τοῦ αἵματος, Λόγε, ἐκεῖ ὑπάρχεις σὺ αὐτός, ὁ Θεός μου καὶ Λόγος, καὶ ταῦτα σῶμα γίνεται σὸν ἀληθῶς καὶ αἶμα ἐπελεύσει τοῦ Πνεύματος καὶ δυνάμει ὑψίστου· καὶ τολμῶντες ἀπτόμεθα Θεοῦ τοῦ ἀπροσίτου».

450. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΤΝ, ὅπ.π., σ. 156.

451. ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κατήχησις* 4, 11-18. SC 96, σσ. 314-316.

χομένους στη θεοποιό μετουσία. Προμαχεῖ λοιπὸν στήν υπεράσπιση τῆς μετὰ δακρύων καθημερινῆς κοινωνίας καὶ ἐλέγχει τοὺς κρίνοντες. «Εἰ δὲ καὶ τοῦτο ἀδύνατον πάντη λογίζονται, τὸ μετὰ δακρύων καθ' ἑκάστην μετέχειν τῶν φρικτῶν μυστηρίων, φεῦ τῆς ἀγνοίας αὐτῶν, βαβαὶ τῆς ἀναλγησίας, οἴμοι τῆς ἀνοίας τῶν ταῦτα λεγόντων καὶ ἀμελείας καὶ τῆς πωρώσεως»⁴⁵². Τὰ δάκρυα δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς καταστάσεως, τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ⁴⁵³, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ φωτισμοῦ τῆς θείας κοινωνίας⁴⁵⁴. Διαφορετικὰ «θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ κοινωνήσει κανεὶς ἀξίως ἀκόμη καὶ μία φορὰ τὸν χρόνο»⁴⁵⁵. Ἄλλη μαρτυρία τοῦ Συμεὼν μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ προσέλευση στήν εὐχαριστία στή μονή «τοῦ ἀγίου Μάμαντος ἦταν συχνή, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ἀπαραιτήτως καὶ καθημερινή»⁴⁵⁶.

Συμπερασματικὰ ὁ Κριβοσεῖν ὑποστηρίζει πὼς «γιά τὸν Συμεὼν ἡ Εὐχαριστία εἶναι ἓνα μεγάλο Μυστήριον, ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στήν πορεία μας πρὸς τὸν Θεό ... Εἶναι ἡ συνεχῆς κάθοδος τοῦ Λόγου, τοῦ οὐρανοῦ ἄρτου, ποὺ μοιράζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό ... Μέσα στήν πνευματικὴ ζωὴ ἡ κοινωνία μᾶς χαρίζει τὴ θέα τοῦ Θεοῦ, μᾶς ἐνώνει μετὰ ξὺ μας, μᾶς ἐνσωματώνει σ' Αὐτόν, κι ἔτσι γινόμεστε μέλη του. Κοινωνία συχνή καὶ μὲ συναίσθηση, κέντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, αὐτὴ εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ Συμεὼν»⁴⁵⁷. Ἡ διδασκαλία ὅμως αὐτὴ εἶναι καὶ

---

452. *Κατήχησις* 4, 35-38. SC 96, σ. 318.

453. *Κατήχησις* 4, 517-519. SC 96, σ. 356.

454. *Κατήχησις* 4, 612-622. SC 96, σ. 364. «Ὁ δὲ ταῦτα πάντα ποιῶν καὶ ἐν στεναγμοῖς καὶ δάκρυσι τὸν ἑαυτοῦ βίον διανύων καὶ σφόδρα ἐστὶν ἄξιος οὐκ ἐν ἑορτῇ μόνον, ἀλλὰ καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἐξ αὐτῆς, εἰ τολμηρὸν εἰπεῖν, τῆς ἀρχῆς τῆς μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς αὐτοῦ τῶν θείων τούτων ἐν μετοχῇ γίνεσθαι μυστηρίων ... Οὕτω γὰρ ποιῶν καὶ οὕτως ἔχων φωτίζεται τὴν ψυχὴν ὁσημέραι, βοηθούμενος ἐκ τῆς μεταλήψεως τῶν ἀγίων, καὶ εἰς τελείαν κάθαρσιν καὶ ἀγιότητα συντόμως μᾶλλον ἀναγεται».

455. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΪΝ, ὅπ.π., σ. 158. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κατήχησις* 4, 600-603. SC 96, σ. 362.

456. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΪΝ, ὅπ.π., σ. 159. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κατήχησις* 26, 114-120. SC 113, σσ. 78-80.

457. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΪΝ, ὅπ.π., σσ. 162-163.

συμπερίληψη τῆς διδαχῆς καὶ τῆς πράξεως ὄλων τῶν πατέρων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναχικῆς παραδόσεως, στηριγμένη στὴν ὥρα τοῦ μυστικοῦ δείπνου καὶ τὴν σαφὴ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου⁴⁵⁸.

Ἄλλη ἐπιφανὴς μοναχικὴ προσωπικότητα ὑπῆρξε ὁ ἅγιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος († ±1220). Ὁ Κύπριος αὐτὸς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἔζησε σὲ ἰδιαίτερα κρίσιμη γιὰ τὴν κυπριακὴ ἱστορία ἐποχὴ, κοντὰ στὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς καὶ τὶς ἀπαρχῆς τῆς περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας γιὰ τὴ μεγαλόνησο⁴⁵⁹. Ἄν καὶ ἔγκλειστος, καθοδήγησε μὲ τὴν ἀγιωσύνη καὶ τὶς συγγραφές του τοὺς μοναχοὺς καὶ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Νεόφυτος κατέλιπε στὰ συγγράμματά του καὶ γραμμὲς εὐχαριστιακῆς θεολογίας, καθὼς ἀναγκάσθηκε νὰ ἐμπλακεῖ στὶς μεγάλες διαμάχες καὶ συζητήσεις, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ θέσεις τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τὸν ἐπιχώριο ἐπίσκοπο Πάφου Βάκχο, οἱ ὅποῖες ἀφοροῦσαν στὸ ζήτημα ἂν πρὸ τῆς μεταλήψεως τὰ τίμια δῶρα εἶναι φθαρτὰ ἢ ἄφθαρτα⁴⁶⁰.

---

458. Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, βιβλίον Α΄, κεφ. ΚΗ΄, Περὶ τοῦ μυστικοῦ δείπνου καὶ τοῦ θείου νιπτῆρος καὶ τῆς προσευχῆς*. PG 145, 716C: «Ἐἶτ' αὐθις ἀναπεσόντα, τὴν μυστικὴν παραδοῦναι θυσιάν τῶν καθ' ἡμᾶς φρικτῶν τε καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων, ἐνζύμω ἄρτω καὶ οἴνω ἐξ ἀμπέλου γεγεννημένω. Ἄ καὶ εὐλογήσας μετ' εὐχαριστίας καὶ ἀγιασμοῦ καὶ χάριτος μεταδούς καί, ὡς ἀληθῶς, σῶμα καὶ αἷμα ἑαυτοῦ ταῦτ' εἶναι μετὰ πίστεως παρεγγυησάμενος, μετασχεῖν ἐκεῖνους παρασκευάσαι, ἅτε δὴ τὰ κατὰ μηδὲν τῆς αὐτοῦ θείας σαρκὸς διαφέροντα. Οὕτωσι δὲ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τοῖς πιστοῖς πράττειν εἰς μνεῖαν αὐτοῦ ἀκραιφνῆ παραδέδωκεν».

459. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, *Συγγράμματα*, τ. Α΄, ἔκδ. Ἱ. Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἁγίου Νεοφύτου, Πάφος 1996, σσ. ζ' καὶ ια'. Ἐπίσης τὰ ἔργα ΙΩΣΗΦ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἁγιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος (Ἡ οὐρανόδρομη πορεία του)*, Ἁγιον Ὄρος 1986. Α. Χ. ΜΕΡΑΚΛΗ, *Βίος καὶ ἔργα τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου*, Λευκωσία 1976. Ι. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ θαυμαστὴ προσωπικότης τοῦ Νεοφύτου*, Βρυξέλλες 1968.

460. Περὶ τοῦ ζητήματος βλ. στὸν ψευδεπίγραφο (;) λόγο ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος οὗ μεταλαμβάνομεν*. PG 95, 404B. 408C. 409A-D. Βλ. καὶ τὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις μας 297, 300-303. Ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ καὶ βιβλιογραφικὸ ἐμπλουτισμὸ βλ. ἰδιαίτερα στὶς ὑποσ. 106 κ.ἐξ. τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α΄ μέρους. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, *Πανηγυρικὴ Α΄*, 27. *Συγγράμματα*, τ. Γ΄, Πάφος 1999, σσ. 495-498 (ἐκδίδει ὁ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ): «Τίς ἂν τολμήσειε φάναι φθαρτὰ τὰ θεῖα δῶρα, μέχρις ἂν εἰς τὸ στόμα εἰσέλθωσι τοῦ μεταλα-

Κατὰ τὸν Νεόφυτο, ἀτίμητοι μαργαρίτες πλουτισμοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἅγια δῶρα ἀγιασμοῦ τῆς ὑπάρξεώς του ἀπὸ τὸν Χριστὸ εἶναι «τὸ πανάγιον αὐτοῦ σῶμα καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ καὶ ὑπέρτιμον αἷμα»⁴⁶¹. Οἱ κύνες καὶ οἱ χοῖροι, οἱ ἄπιστοι δηλαδὴ καὶ ἀρνητὲς τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἀνάξιοι τῶν ἀγιασμάτων· τῶν «ἀνθρώπων οἱ χοιρωδέστεροι νοητοὺς μαργαρίτας οὐ προσίενται, τοὺς λόγους δηλονότι τοῦ Πνεύματος καὶ τὴν τῶν θείων μυστηρίων μετάληψιν, τὴν δὲ χοιρώδη τροφὴν ἀμαρτιάν προσίενται»⁴⁶². Οἱ ἀληθινοὶ πιστοὶ ὅμως οὔτε καταπατοῦν τοὺς μαργαρίτες οὔτε στρέφουν τὰ νῶτα στὸν πλουτισμὸ τοῦ ἀγιασμοῦ τῶν μυστηρίων, ἀλλὰ τιμοῦν τὴ δωρεά, παραμένουν μὲ τὸν Χριστὸ μέχρι τέλους, κοινωνοῦν καὶ ἐνώνονται, φωτίζονται καὶ ἀγιάζονται ἀδιαλείπτως.

Αὐτὸν τὸν ἀνύστακτο πόθο τῆς συνεχοῦς συγκράσεως μὲ τὸν Χριστὸ περιγράφει καὶ στὴν *Τυπικὴ Διαθήκη* του. «Κέκληκα δὲ τὸ σπήλαιον κλήσει τοῦ τιμίου σταυροῦ θυσιαστήριον πῆξας τῶν ἱερῶν τελετῶν, ἵνα μὴ μακρυνθῶ τῆς θείας κοινωνίας τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ»⁴⁶³. Ἡ μάκρυνση ἀπὸ τὸν ἀγιασμὸ τῆς εὐχαριστίας εἶναι ἀδιανόητη γιὰ τοὺς ἐνσυνείδητους ἀγωνιστὲς μοναχοὺς καὶ τὴν ἀπαράφθαρτη μοναχικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό, κατηχώντας τοὺς μοναχοὺς του, τοὺς ἐπιτιμᾷ διακριτικᾶ λέγοντας ὅτι, ὅταν ὑπάρχει βίος ἀμελῆς καὶ ἀκάθαρτος καὶ ρυπαρὸς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὠφελήσῃ μόνον ἡ ὀρθὴ πίστη, ἡ καλὴ τακτοποίηση τῆς μονῆς, οἱ πανηγυρικὲς συνάξεις, ὁ μελωδισμὸς τῶν εὐχησίων ψαλμάτων ἢ τὸ σεβάσμιο σχῆμα τῶν μοναχῶν. Ἐκεῖνο ποῦ χρειάζεται εἶναι ὁ φωτισμὸς

βόντος αὐτά; Ὡς τὸν τοῦτο ἐστὶ διανοίας ἐπίπλασμα κακοδαίμονος, ὡς καὶ τινι τῶν σοφῶν πρὸ ἡμῶν πεφιλοσόφηται κάλλιστα» (σ. 497, 6). Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος* 17. PG 36, 337A. Ἄλλες σχετικὲς μὲ τὸ θέμα πληροφορίες βλ. στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Πανηγυρικῆς Α'*, ὅπ.π., σσ. 28-29. Ἐπίσης V. GRUMEL, «Michel Glykas», *Dictionnaire de Theologie Catholique*, τ. IX, σσ. 1705-1706. I. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΑΟΥ, «Τὰ ἐλάσσονα τοῦ Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλειστού», *Byzantion* 39 (1969), σσ. 400-402.

461. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, *Περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν* 9, 16-17. *Συγγράμματα*, τ. Α', ὅπ.π., σσ. 166-167 (ἐκδίδει ὁ I. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ).

462. Ὡπ.π., 9, 17, σ. 167.

463. Βλ. ὅπ.π., *Συγγράμματα*, τ. Β', Πάφος 1998, σ. 33 (ἐκδίδει ὁ I. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ).

τῆς μετανοίας, γιατί τελικός σκοπὸς τῆς μοναχικῆς ἀθλήσεως εἶναι ἡ συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη καταξίωση μέθεξης στὴ ζωοποίηση «τοῦ ἀχράντου καὶ θείου σώματος τοῦ Χριστοῦ»⁴⁶⁴. Τροφή ἀναγκαιότερη, πὺ ὑπερβαίνει τὴν καθημερινὴ τροφοδοσία πρὸς συντήρηση τοῦ φθαρτοῦ σώματος, εἶναι ἡ ὄντως ἀληθινὴ βρώση τοῦ ἀμνοῦ Χριστοῦ, ὥστε νὰ μὴ καταντῆσει ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ζωντανὸς νεκρός, χωρισμένος αὐτόβουλα (μὲ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τῆς μεταλήψεως) ἀπὸ τὸν ζωοδότη Θεό⁴⁶⁵. Ἡ ἀμετανοησία εἶναι ὁ μόνος λόγος πὺ μπορεῖ νὰ μᾶς χωρίσει αἰωνίως ἀπὸ τὸν Θεό, γιατί ἡ ζωὴ τῆς ἀμαρτίας εἶναι ἡ μόνη αἰτία πὺ μᾶς στερεῖ τὴ «μεγαλοδωρεά» τῆς συνεχοῦς καὶ ἀξίας εὐχαριστιακῆς κοινωνίας⁴⁶⁶. Ἐπειδὴ λοιπὸν δὲν «συμφέρει πάντας κατατολμᾶν ἀξίους

---

464. Βλ. *Βίβλος τῶν Κατηχήσεων* 1, 49-58. *Συγγράμματα*, τ. Β', σ. 199 (ἐκδίδει ὁ Β. Κ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ): «Ἐν βίῳ γὰρ ἀκαθάρτῳ καὶ ἡμελημένῳ καὶ ῥυπαρῷ, οὐ πίστις ὀρθή, οὐ μοναστήριον εὐπρεπὲς καὶ περίβλεπτον, οὐκ ἄθροισις πανηγύρεων, οὐ φαλμωδίας εὐήχου μελωδισμός, οὐ σχῆμα μοναχικόν, οὐκ ἄλλο τι δύναται ἡμᾶς ὠφελῆσαι, εἰ μὴ πὺ τις μετανοήσει καλῶς καὶ ἐκκλίνῃ ἐκ τοῦ κακοῦ ..., ὅπως ἐντεῦθεν, τῆς ἀμαρτίας τὸν ῥυπὸν ἀποσμηξάμενος, καταξιωθεῖ μεθέξει τοῦ ἀχράντου καὶ θείου σώματος τοῦ Χριστοῦ».

465. Ὁπ.π., *Κατήχησις* 4, σσ. 213-214: «Θρέψωμεν τὰς καρδίας ἡμῶν μὴ τροφὴν μόνην ῥευστήν, ἀλλὰ καὶ τροφὴν ἄρρευστον καὶ ὄντως ἀληθινὴν, ἣγον ἐκ τοῦ ἄρτου τῆς ζωῆς τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάλλοντος (Ἐξ. ις' 4. Ἰωάν. ζ' 42, 48-52), ἐκ τοῦ μόσχου τοῦ σιτευτοῦ (Λουκ. ιε' 27-30) τοῦ τυθέντος ὑπὲρ πάντων ἡμῶν, ἐκ τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ αἵροντος τὰς ἀμαρτίας τοῦ κόσμου (Ἡσ. νγ' 4-7. Ἰωάν. α' 29). Εἴ τις γοῦν τρέφεται ἐκ τοῦ ῥηθέντος ἄρτου καὶ τοῦ μόσχου καὶ τοῦ ἀμνοῦ, τὴν ἀληθῆ ὄντως ἑαυτὸν διατρέφει τροφὴν· Ἡ γὰρ σὰρξ μου, φησί, ἀληθῆς ἐστὶ βρώσις καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῆς ἐστὶ πόσις. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ (Ἰωάν. ζ' 55-61).

Ταύτης οὖν, ἀδελφοί, τῆς ἀληθοῦς βρώσεώς τε καὶ πόσεως σπεύσωμεν ἄξιοι ἀναφανῆναι, ἵνα μὴ ἀποθάνωμεν, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον ἡ ζωὴ, ἣτοι ὁ Χριστός, μενεῖ ἐν ἡμῖν καὶ ἡμεῖς ἐν αὐτῷ. Ὡσπερ γὰρ ὁ μὴ μετέχων βρώσεώς τε καὶ πόσεως αἰσθητῆς ἀποθνήσκει λιμώτων, οὕτω καὶ ὁ μὴ μετέχων τῆς θείας κοινωνίας τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ὄντως λιμῷ τήκεται ψυχικῷ καὶ τέθνηκε ζῶν καὶ ἔτι περιῶν ἐν τῷδε τῷ βίῳ κεχώρισται τοῦ Θεοῦ διὰ τὸ τὰς πράξεις τὰς πονηρὰς προκρίνειν τῆς κοινωνίας τοῦ παναγίου σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ὁ δὲ ἀνάξιον ἑαυτὸν καθιστῶν διὰ τὴν μυσαρὰν ἀμαρτιάν καὶ ἀφορίζων ἑαυτὸν τῆς τοιαύτης μεγαλοδωρεᾶς ἐν τῷδε τῷ βίῳ, πῶς ἐν τῷ μέλλοντι κοινωνήσει Θεῷ;».

466. Ὁπ.π., σ. 214.

τε καὶ ἀναξίους μεταλαμβάνειν»⁴⁶⁷, μόνη ἀληθῆς διέξοδος εἶναι ἡ τιμιότητα τῆς γνήσιας μετάνοιας, ἡ ὁποία δὲν μετρᾶται ἀπὸ τὴν πολυχρο-νιότητα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ποιότητα καὶ δὲν ἐκτιμᾶται μόνο ἀπὸ τὴ συναι-σθηματικὴ συγκατάνευση ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῆς πρακτικῆς διορθώσεως, κατὰ τὰ εὐαγγελικὰ παραδείγματα τῆς πόρνης, τοῦ λη-στοῦ, τοῦ τελῶνη, τοῦ ἀσώτου⁴⁶⁸.

Ἡ τίμια συναίσθηση τῆς ἀμαρτωλότητος, ἡ καθαρὴ ἐξομολόγηση, ἡ συντριβὴ τῆς καρδιάς, ἡ μαρτυρικὴ αὐτομεμφία καὶ ἡ ταπεινὴ ἐκζή-τηση τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ καὶ σὲ τρεῖς μόνον ἡμέρες καθιστοῦν ἄξιο ἐκεῖνον ποῦ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἀνάξιο νὰ κοινωνήσῃ τὰ τίμια δῶρα⁴⁶⁹. Ἄρα ἡ μόνη δικαιολογία ἀποχῆς ἀπὸ τῆ συνεχῆ μετάληψις εἶναι ἡ ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα παγιωμένη στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώ-που ἀμετανοησία. Ἐνῶ ἡ παγίωση τοῦ μαρτυρικοῦ ἄπαυστου ἀθλήμα-τος τῆς μετάνοιας καὶ ἡ ὀλοκάρδια ἀγωνιστικὴ πρόθεση γιὰ βίον ἅγιον, κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ποιεῖ τὸν ἄνθρωπο συνεχῶς ἄξιο τοῦ ἁγια-σμοῦ τῆς εὐχαριστίας⁴⁷⁰.

---

467. Ὁπ.π., σ. 214, 99-100.

468. Ὁπ.π., σσ. 214-215 καὶ 216.

469. Ὁπ.π., σ. 215: «Τί οὖν, οὐ πιστεύεις ὅτι καὶ νῦν ὁ Χριστὸς τοὺς μετα-νοοῦντας ἀπτῶτως δέχεται καὶ καθαίρει καὶ συμπαθεῖ, κἂν μὴ αὐτόπτως ὁρᾶται; Κἂν γὰρ ἡμεῖς οὐχ ὁρῶμεν αὐτὸν διὰ τὴν ἀχλὺν τῶν παθῶν ἡμῶν, ἀλλ' ἐκεῖνος ἡμᾶς κα-θορᾷ καὶ ἡ ἐλεεῖ διὰ τὴν μετάνοιαν ἢ ἀποστρέφεται διὰ τὴν ἀμαρτίαν. Ἐὰν ἄρα θελήσῃς καὶ αὐτὸς μετανοῆσαι γνήσιως, ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἐν τρισὶ καὶ μόναις ἡμέραις ἀναδεί-κνυσαι ἄξιος τῆς θείας κοινωνίας χάριτι Χριστοῦ». Βλ. παρόμοιες θέσεις τοῦ ἀββᾶ Βαρ-σανουφίου στὴν προσηγηθεῖσα ὑποσ. 414.

470. Ὁπ.π., σσ. 215-216: «Οὕτω γοῦν περὶ τῶν προσημαρτημένων δεθῆεις, ὀλοκαρδίως δεήθητι καὶ αὔθις τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας, ἵνα ἀσφαλῶς καὶ ἀμολύντως βιο-τεύσῃς τὸν ἐπίλοιπον τῆς ζωῆς σου χρόνον, καὶ δὸς λόγον τῷ Θεῷ τοῦ μηκέτι ἀμαρτῆσαι καί, εἰ οὕτω ποιήσῃς, ἐγὼ σοὶ ὁ ταπεινὸς μετὰ Θεὸν ἐγγυῶμαι καὶ προ-τρέπομαι ὅτι διὰ τὸ θεῖον καὶ ἄπειρον καὶ τριαδικὸν ἐνούσιον ἔλεος μετὰ τρεῖς ἡμέρας τοῦ κυριακοῦ καὶ παναγίου σώματος καὶ αἵματος κατηξίωσαι καὶ ἔκτοτε ... μεταλάμ-βανε καὶ ῥύθμιζέ σου τὸν βίον πρὸς καθαρὰν πολιτείαν, ἵνα μὴ φεύστῃς τῶν ὑποσχέσε-ων καὶ λήθαργος ἀναφανῆς τῷ Θεῷ καὶ αὔθις ἀφορισθῆς τῆς θείας κοινωνίας καὶ λάβῃ παρρησίαν ὁ ἐχθρὸς ..., ὅτι οὐκ ἐν χρόνοις καὶ καιροῖς, ἀλλ' ἐν τρισὶ καὶ μόναις ἡμέ-ραις οἰκονομία τινὶ θεϊκῇ πρὸς τὴν ἁγίαν μετάληψιν κατηξιώθῃς καὶ λέλυσαι».

Ὁ ἅγιος Νεόφυτος δὲν διαγράφει ὡς τολμητίας τοὺς θείους κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ προβάλλει πρακτικὰ καὶ ἐρμηνεύει εὐχαριστιακὰ τὴν παραβολὴ τοῦ ἀσώτου⁴⁷¹ γιὰ νὰ κατοχυρώσει βιβλικὰ τὶς προηγούμενες θέσεις του. Τὰ πάντα γίνονται ἀπὸ τὸν φιλεύσπλαχνο Θεὸ πατέρα, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει ὁ ἄνθρωπος στὴν πατρικὴ εὐχαριστιακὴ τραπεζοφορία, στὴν καταξίωση τῆς βρώσεως τοῦ σιτευτοῦ μόσχου⁴⁷². Μόνον ἐκεῖνος ποὺ μένει ἀμετανόητος «οὐ μετέχει τραπέζης δεσποτικῆς, οὐ τρέφει ψυχὴν βρωσιν οὐράνιον, ἀλλὰ τρέφει τὴν σάρκα τροφὴν φθοροποιὸν καὶ αἰσχροῖς ἡδοναῖς καὶ ὑστερεῖται ἐντεῦθεν τῆς θείας κοινωνίας ... καὶ σκορπίζει ἀσώτως τὸν πλοῦτον τὸν πατρικόν»⁴⁷³. Γι' αὐτὸ καλεῖ ὅλους τοὺς μοναχοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀδελφούς του χριστιανούς, τοὺς ἐραστὲς τῆς ἀθανάτου ζωῆς καὶ τῆς μετουσίας τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, καὶ τοὺς προτρέπει στὴ συνεχὴ μετοχὴ τῆς κοινωνίας ὡς διηνεκὴ καὶ ἀδιάρρηκτη ἔνωση μὲ τὸν Σωτῆρα Χριστό⁴⁷⁴, διότι ὁ Κύριος μένει μεθ' ἡμῶν μόνο «διὰ τῆς ἀχράντου καὶ θείας κοινωνίας τῶν ἀχράντων καὶ θείων αὐτοῦ μυστηρίων, κατὰ τὴν ἀφευδῆ αὐτοῦ ὑπόσχεσιν»⁴⁷⁵.

Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν λειτουργικῶν του ἐρμηνειῶν καὶ τῆς λειτουργικῆς του διδασκαλίας, ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὅχι μὲ ἄμεσες ἀναφορὲς στὴ μοναχικὴ παράδοση, ἀλλ' ἐκ τῆς πλαγίας ποιμαν-

---

471. Λουκ. ιε' 11-32.

472. Πρβλ. τὸν ἀναστάσιμο *Κατηχητικὸ λόγο* ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 217.

473. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 218.

474. Ὅπ.π., σ. 218: «Εἰ οὖν ὅλως ἐρᾷς τῆς ἀθανάτου ζωῆς καὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, μετανόησον, ἄνθρωπε ..., καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις τῆς θερμῆς μετανόιας σου καὶ σὲ δέχεται ὁ Θεός, ὡς Θεὸς τῶν μετανοούντων, δι' οὗ σοι κἀγὼ τὴν θεῖαν κοινωνίαν προέτρεψα θαρρικῶς, ἵνα καὶ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι μένης ἐν τῷ Χριστῷ καὶ ὁ Χριστὸς μετὰ σοῦ. Καὶ ἐάν τις ἡμῖν ἐγκαλέσῃ διὰ τὴν πολλὴν συγκατάβασιν καὶ τὴν σύντομον λύσιν σου, ὑπὲρ σοῦ τε καὶ ἐμοῦ ἀπολογήσομαι αὐτῷ ὅτι κρεῖσσον μετάνοια εἰλικρινῆς τριῶν ἡμερῶν τῷ Θεῷ ἢ ἄνοια καὶ ἀμέλεια τριῶν ἐνιαυτῶν».

475. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ, *Πανηγυρικὴ Α'*, 28, 36. *Συγγράμματα*, τ. Γ', Πάφος 1999, σ. 513 (ἐκδίδει ὁ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ).

τικῆς ὁδοῦ καὶ μεριμνώντας γιὰ τοὺς ὑπὸ τὴν πνευματικὴ του ἐποπτεία μοναχοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, μᾶς παραδίδει ἀξιόλογες μαρτυρίες.

Οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ μοναχὲς εἶναι ἀνάγκη νὰ κοινωνοῦν συχνά, κατὰ τὴν παραδεδεγμένη καὶ παραδεδομένη πράξη, τουλάχιστον κάθε ἐβδομάδα⁴⁷⁶. Ἰδιαίτερα κατὰ τὶς Κυριακὰς καὶ τὶς ἑορτές, ὅπως ὅλοι οἱ πιστοὶ προστρέχουν γιὰ νὰ μετάσχουν τῆς εὐχαριστίας στοὺς θείους ναοὺς, ἔτσι καὶ οἱ μοναχοὶ ὀφείλουν νὰ μετέχουν τῆς ἱερουργίας καὶ νὰ μεταλαμβάνουν τῶν ἀχράντων μυστηρίων⁴⁷⁷. Συνήθεια καλὴ καὶ σωτήρια ποὺ προηγεῖται τῆς μοναχικῆς τους κουρᾶς, ἀλλὰ καὶ συνεχίζεται ἀπὸ τὴν εὐλαβικὴ ὥρα τοῦ νέου βαπτίσματός τους καὶ ἐξῆς μὲ μεγαλύτερο πόθο καὶ περισσότερη ἐπιμέλεια⁴⁷⁸.

Ὁ Συμεὼν βεβαίως προτιμᾷ, καὶ τὸ τονίζει αὐτὸ («ἵνα ... καὶ κοινωνίας ἀξιώνται τῶν μυστηρίων διὰ τοῦ ἱερέως»), οἱ μοναχοὶ νὰ κοινωνοῦν κάθε φορὰ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ τελούντος τῆς θείας λειτουργίας ἱερέως. Ὅμως ἀναγνωρίζει καὶ τὶς περιπτώσεις τῶν ἐγκλείστων ἀναχωρητῶν, οἱ ὅποιοι πρὸς συχνὴ κοινωνία μποροῦν νὰ φυλάττουν ἅγιο ἄρτο προηγιασμένο, νὰ ἀπλώνουν καθαρὸ εἰλητό, νὰ μεταλαμβάνουν τὴν ἁγία μερίδα ὅχι μὲ τὸ χέρι ἀλλὰ μὲ λαβίδα καὶ νὰ ξεπλένουν τὸ στόμα τους μὲ κεκραμένο οἶνο ἢ μὲ νερὸ μόνο⁴⁷⁹. Πράξη ἀρχαία καὶ γνωστὴ,

---

476. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 973B-C. Βλ. καὶ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΕΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ τῶν αἵρουμένων ἡσύχως βιῶναι ἕα'*. *Φιλοκαλία*, τ. Δ', ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1976, σ. 284, ὅπου ἀναφορὰ περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν μοναχῶν καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς ὠφελείας.

477. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ*, EB'. PG 155, 917B: «Καὶ πάντα μὲν χρὴ προστρέχειν τοῖς θείοις ναοῖς, ὡς καθιερωμένοι Θεῷ καὶ προσευχῆς οὔσιν οἴκοις, ἐν οἷς καὶ τὰ θεῖα θυσιαστήρια δύνανται ἔχοντα ἀνάγειν ἡμῶν τὰς προσευχὰς τῷ Θεῷ, ἰδίᾳ δὲ τοῖς μοναχοῖς. Καὶ ἔτι τοὺς ἀναχωροῦντας καὶ ἡσυχάζοντας ἔν τε Κυριακαῖς προστρέχειν καὶ ἑορταῖς, ἵνα καὶ τῆς ἐκ τῆς θείας ἱερουργίας μετέχωσιν ὠφελείας καὶ κοινωνίας ἀξιῶνται τῶν μυστηρίων διὰ τοῦ ἱερέως».

478. *Διάλογος*, κεφ. ΣΟΕ'. PG 155, 504A: Στὸ τέλος τῆς μοναχικῆς κουρᾶς ὁ νέος μοναχὸς «τῆς κοινωνίας τῶν θειοτάτων καταξιούται, τῆς ὑπερουρανοῦ καὶ ζώσης τραπέζης κοινωνὸς ἀποδειχθεὶς».

479. *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ*, MA'. PG 155, 889B. ΓΙΑ Τὴν συνεχὴ κοινωνία ἀσκητῶν ἀπὸ προηγιασμένα, βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Β', σ. 189. Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 271.

ή όποία όμως, όπως φαίνεται, δημιούργησε και άκρότητες στους μοναχικούς κύκλους, εις βάρος τής όφειλόμενης στο μυστήριο εϋλάβειας και άκρας τιμής.

Τό φαινόμενο αυτό επισημαίνει και ό μετά την άλωση Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Β΄ ό Σχολάριος⁴⁸⁰, σε έπιστολή του προς τους μοναχούς του Σινᾶ⁴⁸¹. Άπαγορεύει δέ προτρεπτικά την περιαγωγή των άγιασμάτων από τους μοναχούς σε διαφόρους τόπους και συνοδίες, για να περιφυλάξει τό μεγάλο μυστήριο από τυχόν άδιάκριτες και τελικά άσεβείς υπερβολές⁴⁸². Για τέτοιες υπερβολές κατηγορήσαν και οι άντικολλυβάδες τους φιλοκαλικούς πατέρες τόν δέκατο όγδοο αιώνα στο "Άγιον Όρος, ότι περιήγον δηλαδή τή θεία εϋχαριστία στα καλυμμαύκιά τους, για να κοινωνούν έκ του προχείρου και στον δρόμο άκόμη. Τήν άδικη αυτή κατηγορία μετά όξύτητος άπέριψε και μετά επιτάσεως άντέκρουσε Νικόδημος ό Άγιορείτης στην "Όμολογία πίστεώς του⁴⁸³.

---

480. Περί αυτού βλ. την όγκώδη έπιστημονική μελέτη του πρωτοπρεσβυτέρου καθηγητού π. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία* [Άνάλεκτα Βλατάδων, 30], Θεσσαλονίκη 1980.

481. *Τῷ τιμιωτάτῳ έν μοναχοῖς κῦρ Μαξίμῳ, τῷ κατά κόσμον Σοφιανῷ, και πᾶσι τοῖς ένασκουμένοις τῇ άγία μονῇ του Σινᾶ όσιωτάτοις ιερομονάχοις και μοναχοῖς*. Βλ. στην έκδοση *Γενναδίου του Σχολαρίου, "Άπαντα τά εύρισκόμενα. Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, publiées pour la première fois par MGR LOUIS PETIT - X. A. SIDERIDÈS - MARTIN JUGIE, τ.τ. I-VIII, Παρίσι 1928-1936*. Τό κείμενό μας στον τ. IV, σσ. 198-206 (= κριτική έκδοση του κειμένου I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ οἰκονομία σε λειτουργικά θέματα κατά τόν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο-Ποιμαντικές άνάγκες τῆς Τουρκοκρατίας - (άνάτυπο)*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 189-199).

482. Βλ. όπ.π., σσ. 205-206: «Εἰ μὲν οὖν χωρεῖ, σὺ μὲν ποιήσεις ὡς βούλει, ἡμεῖς δὲ οὐδενὶ ιδιώτῃ μοναχῷ συμβουλευόμεν περιάγειν μεθ' ἑαυτοῦ τὸ μυστήριον έν τόποις και καιροῖς και συνοδίαις, έν οἷς οὐ δυνατόν ἔστι τηρεῖσθαι τήν όφειλομένην τῷ μυστηρίῳ διηνεκῶς τιμὴν άκραν και προσοχήν και εϋλάβειαν· οὐδὲ γάρ άρκεῖ προς άπολογίαν τῷ περιάγοντι τὸ μυστήριον, ότι δια ταύτην τήν αἰτίαν ἦ ἔκεινην, ένέλιπέ τι τῆς όφειλομένης τῇ εϋγενείᾳ του μυστηρίου τιμῆς τε και περιθάλφειως άκρας· άποκριθήσονται γάρ αὐτῷ ότι, έπειδὴ ἠδύνασο ἔχειν τόν καρπὸν του μυστηρίου, εἰ ἤθελες, και χωρίς τῆς μεταλήφειως του μυστηρίου, ἵνα τί έπέρασας Κύριον τόν Θεόν σου; Ταῦτα δὲ λέγομεν περι τῶν ιδιωτῶν μοναχῶν· περι δὲ τῶν ἱερωμένων τῶν δυναμένων ἱερουργεῖν τὸ μυστήριον, άλλος ὁ λόγος».

483. Βλ. έκδοση "Εν Βενετία, παρά Πάνω Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1819,

Ἐπανερχόμενοι στὸν Γεννάδιο Σχολάριο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε καὶ μιὰ δική του «ὑπερβολή», ἢ γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε ἡπιότερα μιὰ συζητούμενη θέση, ἢ ὁποία δημιουργεῖ τουλάχιστον ἀπορία, προέρχεται ἀπὸ ἀμφιλεγόμενες ἀσκητικοσυχαστικές τάσεις ἢ συναξαριστικές ἐπιρροές καί, βέβαια, δὲν στοιχεῖ στὸ σύνολο τῆς πατερικῆς καὶ μοναχικῆς παραδόσεως καὶ διδασκαλίας. Ὑποστηρίζει λοιπὸν ὅτι ὁ ἀσκητὴς σώζεται καὶ χωρὶς τὴ μετάληψη, ὅταν ζεῖ διηνεκῶς τὸν ἀγιασμὸ πού εἶναι ὁ καρπὸς τῆς θείας κοινωνίας. Δηλαδή δὲν ἐμποδίζεται τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς μετοχῆς σὲ αὐτό. Ἡ θέση εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ ἀφορᾷ ἐμφανῶς σὲ ἐξιδιασμένες ἐξαιρέσεις (π.χ. τὴν Ὁσία Μαρία τὴν Αἴγυπτία πού ἐκοινωνήσε μία φορά, ἀσκητὲς τῆς ἐρήμου ἀγνώστους πού ἐκοιμῶντο ἀκοινωνῆτοι κ.λπ.). Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι κανόνας γιὰ ὅλους τοὺς μοναχοὺς καί, πολὺ περισσότερο, γιὰ τὸ σύνολο τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως νομίζουμε ὅτι ὁ Γεννάδιος, μὲ δυὸ σημαντικὲς παρατηρήσεις του, ἰσορροπεῖ διακριτικὰ τὰ πράγματα. «Ὅλα τὰ παραπάνω μποροῦν νὰ ἰσχύουν, «ἐὰν ἐμποδίξῃ τὴν μετάληψιν ἀνάγκη τις ἀπαραίτητος» καὶ «ἐὰν ὑπὸ τινων ἀπαραιτήτων αἰτιῶν ἀκουσίῳ κωλυθῆ (τις) λαμβάνειν τὸ μυστήριον»⁴⁸⁴. Ἡ καίρια, τελικὰ, θέση τοῦ Γενναδίου εἶναι ὅτι «τὸ μέ-

σ. 84 (= Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ* [Ἑμναγιολογικὰ κείμενα καὶ μελέτες - 3], ἐκδ. Ἀρμός, χ. τ. καὶ χ., σ. 172). Βλ. παράλληλη τοποθέτηση τοῦ Νικοδήμου στὸ *Πηδάλιον*, σσ. 425-426, ὑπόσημ. 2, ὅπου ἐρμηνεύει τὸν ἰδ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου.

484. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 205. Ἐπειδὴ τὴν θεωροῦμε σημαντικὴ, παραθέτουμε πλήρη τὴν θέση τοῦ Γενναδίου: «Ὡσπερ οὖν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου ἔρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν πρέπουσαν παρασκευὴν πρὸς αὐτό, οὕτως καὶ ὅταν ὑπάρχη ἔν τινι ἀνθρώπῳ ἡ πρέπουσα παρασκευὴ πρὸς αὐτό, οὐκ ἐμποδίζεται τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου διὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς μεταλήψεως, ἐὰν ἐμποδίξῃ τὴν μετάληψιν ἀνάγκη τις ἀπαραίτητος· ὡσπερ ἐν ταῖς ἐρήμοις οἱ ἀσκηταί, διὰ δέκα ἐνιαυτῶν καὶ εἴκοσι καὶ τεσσαράκοντα μεταλαμβάνοντες τοῦ μυστηρίου, ὧν οἱ πλείους καὶ ἄνευ τῆς μεταλήψεως μετετίθεντο ἐκ τῆς ζωῆς, καθ' ἡμέραν ἐλάμβανον τὴν προκοπὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀμέσως ἐκ τῆς χάριτος τοῦ Ἰησοῦ, ἥτις προκοπὴ ἐστὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου. Διὰ τοῦτο καὶ σύ, ἐὰν ἔχῃς ἐκ Θεοῦ βοηθούμενος τὴν πρὸς τὸ μέγα μυστήριον παρασκευὴν καθ' ἐκάστην (ἡ δὲ παρασκευὴ ἐστὶν ἡ διηνεκῆς προσοχὴ ἢ διὰ μετανοίας ἐπάνοδος), μὴ λυποῦ, ἐὰν ὑπὸ τινων ἀπαραιτήτων αἰτιῶν ἀκουσίῳ κωλυθῆς λαμβάνειν τὸ μυστήριον, ἀλλὰ ἔλπιζε βεβαίως ὅτι λαμβάνεις τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μετα-

γα μυστήριον τῆς ἱερωτάτης κοινωνίας ποιεῖ προκοπὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν τοῖς μεταλαμβάνουσι, διότι, ὡσπερ κατὰ τὸ φαινόμενόν ἐστι βρωῶσις καὶ πόσις σωματικῆ, οὕτω κατὰ τὸ νοούμενον ἀποτέλεσμα ἐστι βρωῶσις καὶ πόσις πνευματικῆ»⁴⁸⁵, ἀληθινὴ δηλαδὴ καὶ συνεχῆς σωστικὴ ψυχотροφία.

Ἡ διδασκαλία τῶν μειζόνων ἡγετῶν τοῦ μοναχισμοῦ, στηριγμένη στὴν ἀρχαία σεβάσμια μοναχικὴ ζωὴ καὶ παράδοση, ἀπέτελεσε τὴ βάση καὶ περιέγραψε τὸ πλαίσιο, μέσα στοῦ ὁποῖο κινήθηκαν οὐσιαστικὰ καὶ οἱ συντάκτες τῶν *Τυπικῶν*⁴⁸⁶. Ἔτσι μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἐμφανῆς ἡ σπουδατικὴ ἐπίδραση στὸν Τιμόθεο, τὸν δεύτερο κτῆτορα τῆς Κωνσταντινουπολιτικῆς μονῆς τῆς Εὐεργέτιδος, ὁ ὁποῖος στὸ *Τυπικό* του (1065 μ.Χ.) ἀκολουθεῖ τὴν τάξιν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, προβλέπει δὲ εἰδικότερα καὶ ὄρους προσελεύσεως στὴν εὐχα-

---

λήψεως ἢ τὴν προκοπὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἢ τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἀμαρτιῶν, ὑφ' ὧν ἡ προκοπὴ εἴργεται». Βλ. σχετικὴ ἀναφορὰ, μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι οἱ ἐξαιρέσεις δὲν γίνονται κανόνας γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν, στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 71. Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν ΜΓ' ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 202. Τὸ μακρὸν κείμενον τῆς σχετικῆς ἀναφορᾶς τοῦ Καβάσιλα βλ. στὴν ἀκολουθοῦσα ὑποσημείωσις 988. Σχετικὴ ἀναφορὰ, μὲ τονισμὸ τῆς προϋποθέσεως ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἰσχύει μόνον σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης ἢ ἐμποδίου, βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἀόρατος πόλεμος*, ὅπ.π., σ. 208, σημ. 1: «Ἄλλὰ καὶ ὅσοι συχνάκις καὶ ὅταν θέλουν δὲν δύνανται νὰ λάβουν τὴν μυστηριώδη κοινωνίαν, ἤτοι νὰ μεταλάβουν τὸν ἐν τοῖς μυστηρίοις εὕρισκόμενον Χριστόν, ἢ διότι εὕρισκονται εἰς ἔρημον τόπον, ὅπου οὔτε ἱερεὺς ὑπάρχει οὔτε θυσιαστήριον καὶ ἐκκλησία, ἢ εὕρισκονται μὲν εἰς τὸν κόσμον, ἐμποδίζονται ὅμως ἀπὸ τοὺς πνευματικούς, ὅχι διὰ κανένα τῶν σφάλμα, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν πονηρὰν καὶ διεστραμμένην συνήθειαν, οὗτοι, λέγω, ἐπειδὴ καὶ ἔχουν ἐπιθυμίαν καὶ ἀγάπην νὰ κοινωνήσουν μυστηριωδῶς τὸν Χριστόν, διὰ δὲ τὰ εἰρημένα ἢ ἄλλα ἀναγκαῖα αἴτια δὲν δύνανται, ἅς λαμβάνουν νοερῶς καὶ πνευματικῶς τὸν Χριστόν εἰς τὸν ἑαυτὸν τους, καθὼς λέγει ὁ ἱερὸς Νικόλαος Καβάσιλας ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς λειτουργίας (κεφ. μβ')» (βλ. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 202. Τὸ κεφάλαιον εἶναι ΜΓ' καὶ ὅχι τὸ μνημονεύμενον ἀπὸ τὸν ἅγ. Νικόδημο μβ'), «διότι ὁ ἐν τοῖς μυστηρίοις εὕρισκόμενος Χριστὸς νοερῶς καὶ ἀφανῶς καὶ ἀοράτως μεταδίδει εἰς αὐτοὺς τὸν ἐκ τῶν μυστηρίων ἀγιασμόν, κατὰ τὸν τρόπον ποῦ αὐτὸς ἤξεύρει». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 89-90.

485. Ὁπ.π., σ. 205.

486. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σ. 21.

ριστιακή κοινωνία⁴⁸⁷, ὅπως εἶναι οἱ προϋποθέσεις καὶ ἡ συχνότητα. Ἄπαιτεῖ λοιπὸν καθαρότητα λογισμῶν, προτρέπει μετάληψη τρὶς τῆς ἑβδομάδος, ἐμποδίζει τοὺς ἔχοντες ἀνεξαγόρευτα πάθη, ἀναθέτει τὴν εὐθύνη στὸν προεστῶτα ἡγούμενο καὶ ἐπιτιμᾷ τὴν ιδιόγνωμη ἀκοινωνησία⁴⁸⁸. Σὲ ἄλλη διάταξη ἐπίσης προβλέπει τυπικὲς διευθετήσεις περὶ τῆς φαλμωδῆσεως τῶν τυπικῶν, οἱ ὅποῖες ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴ συνήθεια τῆς σχεδὸν καθημερινῆς μεταλήψεως τῶν εὐεργετινῶν μοναχῶν. «Δεῖ δὲ γινώσκειν ὅτι τὰ λοιπὰ μοναστήρια, ὅσα τῶν τυπικῶν κρατοῦσι τῆς περιωνύμου μονῆς τῶν Στουδίου, οὐ φάλλουσι τὰ τυπικὰ ἐν ταῖς λειτουργίαις, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Θ' Ὁρας, τότε φάλλουσι τὰ τυπικὰ λαμβάνειν τὸ ἀντίδωρον. Ἡμεῖς δέ, διὰ τὸ καθ' ἑκάστην σχεδὸν πάντας μεταλαμβάνειν τῶν θείων μυστηρίων, ἐκρίναμεν φάλλειν τὰ τυπικὰ ἐν τοῖς κελλίοις αὐτῶν καὶ διακλύεσθαι τοὺς ἀδελφοὺς μετὰ τὴν τῆς θείας ἱερουργίας συμπλήρωσιν, πλὴν συντόμως καὶ ἔπειτα φάλλειν τὴν Θ' Ὁραν, ὡς ἤδη ῥηθήσεται»⁴⁸⁹.

Τὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος χρησιμοποιήθηκε ὡς βάση γιὰ τὴ σύνταξη πολλῶν μεταγενεστέρων *Τυπικῶν*⁴⁹⁰ μονῶν, ὅπως γίνεται ἐμφανὲς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ καὶ μόνο ἀντιπα-

---

487. Βλ. P. GAUTIER, «Le Typikon de la Théotokos Évergétis», στὸ *Revue des Études Byzantines* 40 (1982), σ. 23.

488. Ὁπ.π., σσ. 24-25: «Ἐκεῖνους τοιγαροῦν τρὶς τῆς ἑβδομάδος μεταληπτέον, ὅσοιπερ ἑαυτοὺς ἴσασσι καθαρεύοντας τῶν αἰσchrῶν λογισμῶν καὶ τῆς τούτων συγκαταθέσεως, ὀργῆς τέ μὴν καὶ γογγυσμοῦ, λύπης καὶ καταλαλιάς, ψεύδους καὶ γέλωτος ἀτάκτου, ἔτι τε μνησικακίας μᾶλλον καὶ θυμοῦ, αἰσχρολογίας τε καὶ τῶν ὁμοίων. Τοὺς δέ γε τοῖς εἰρημένοις περιπίπτοντας πάθεισι, δι' ἐξαγορεύσεως δὲ καὶ μετανοίας πρὸς τὴν τούτων σπεύδοντας ἀποχῆν, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος μεταληπτέον ἢ οὐδόλως, κατὰ τὴν τοῦ προεστῶτος δηλονότι διάκρισιν· ἐκείνω γὰρ φροντιστέον περὶ τῶν τοιούτων. Ἀκοινωνήτων δέ τινα ἑαυτὸν ἡγεῖσθαι ἄνευ τῆς ἐκείνου εἰδήσεως οὐκ ἐπαινετόν· ὁ γὰρ οὕτω ποιῶν, ὡς ἴδιον πληρῶν θέλημα, κατακριθήσεται. Τοὺς μέντοι μεταλαμβάνειν ὀφείλοντας ἐνδεχόμενόν ἐστι τὴν τετυπωμένην ἐπὶ τῇ μεταλήψει μέλλειν ἀκολουθίαν, κοινήν τε κοινῶς γονυκλισίαν ἀλλήλοις ποιῶντας διδόναι συγχώρησιν καὶ οὕτω τῶν ζωοποιῶν εὐχαρίστως μεταλαμβάνειν ἀγιασμάτων».

489. Βλ. ὅπ.π.

490. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος», στὸ *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986*, τ. 5, Γενεύη 1989, σσ. 263-267, 268-269. Βλ. ἐπίσης στὸν τόμο *The Theotokos Evergetis and eleventh century monasticism*, ἐκδ. MARGARET MULLETT καὶ A. KIRBY, Belfast 1994.

ραβολή τῶν διατάξεων ιδιαίτερα ἐκείνων ποῦ ἀφοροῦν στοῦ ζήτημα τῆς συχνότητας τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Ἡ σαφῆς διάταξη τοῦ ἁγίου Τιμοθέου στοῦ κτητορικῶ *Τυπικῶ* τῆς μονῆς συνιστᾶ καθημερινή τέλεση τῆς θείας λειτουργίας⁴⁹¹, γιατί μὲ αὐτὴ «τὸ φρικτὸν καὶ ὑπέρμεγα τῆς ὀρθοδόξου καὶ θείας ἡμῶν πίστεως τελεσιουργεῖται μυστήριον, ἡ θειοτάτη ... καὶ ὑπέρτιμος ἱερούργησις τοῦ παναχράντου σώματός τε καὶ αἵματος τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁴⁹². «Ὅπως καιρία παρατηρεῖ ὁ καθ. Θεόδωρος Γιάγκου, ὁ ὁποῖος διερευνᾷ τὴ συμπλεξη τῶν νομοκανονικῶν καὶ τυπικολειτουργικῶν διατάξεων στὶς πηγές, «ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, χωρὶς τὴ μετοχὴ σὲ αὐτὸ εἶναι ἀδιανόητη γιὰ τὴν εὐσέβεια ποῦ καλλιεργοῦν ἢ ποῦ θέλουν νὰ καλλιεργήσουν οἱ διδάσκαλοι τοῦ μοναχισμοῦ. Γι' αὐτὸ ἡ προτροπὴ γιὰ συχνὴ θεία μετάληψη γίνεται στοῦ *Τυπικῶ* τῆς Εὐεργέτιδος μὲ ἔμφαση. Ἡ πραγματικὴ πρόθεση τοῦ συντάκτη εἶναι νὰ κοινωνοῦν οἱ μοναχοὶ καθημερινά, καθόσον διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας γίνονται μέτοχοι τῆς ἀληθινῆς ζωῆς· μία κατάσταση ἡ ὁποία συνιστᾶ τὸν κατ' ἐξοχὴν πόθο τῶν ἐραστῶν τοῦ Θεοῦ»⁴⁹³.

Ἐνδεικτικὰ στὴ βᾶση αὐτὴ στηρίχθηκε ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ὁ κτήτωρ τῆς μονῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας. Σὲ ιδιαίτερο κεφάλαιο περὶ τῆς θείας λειτουργίας προβλέπεται συχνότατη μετοχὴ στὴν εὐχαριστία, κατὰ τὰ εὐεργετινὰ πρότυπα⁴⁹⁴. Ἐπίσης καὶ τὸ *Τυπικῶ* τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀρείας (περίπου 1143 μ.Χ.), ποῦ συντάχθηκε «ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ Λέοντος καὶ εὐτελοῦς ἐπισκόπου Ἄργους καὶ Ναυπλίου»⁴⁹⁵, ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τῆς μητρικῆς στουδι-

---

491. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Ἡ κανονικὴ παράδοση περὶ τῆς θείας λειτουργίας. Κριτικὰ σχόλια», στοῦ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἔκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 349.

492. Βλ. P. GAUTIER, ὅπ.π., σ. 23, στίχοι 154-156.

493. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὅπ.π., σσ. 349-350.

494. L. PETIT, «Le Monastere de la Kosmosoteira», στὴ συλλογὴ *Noctes Petropolitane*, ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἁγία Πετροῦπολη 1913, σ. 22. Βλ. Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας*, Κομοτηνὴ 1994, σσ. 54-55, στίχ. 355-388.

495. Βλ. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984, σ. 55.

τικῆς παραδόσεως⁴⁹⁶ καὶ προβλέπει συχνὴ ἐπιτέλεση θείας λειτουργίας καὶ συχνὴ μετάληψη⁴⁹⁷. Λίγο ἀργότερα (1162 μ.Χ.), τὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ἡλίου Βωμῶν, δηλαδὴ ἡ τῶν Ἐλεγκμῶν⁴⁹⁸, ποὺ στοιχεῖται στὴν εὐεργετινὴ παράδοση, ἀποκλίνει ἐλαφρὰ ὡς πρὸς τὶς ἡμέρες τελέσεως θείας λειτουργίας καὶ τὴ συχνότητα τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς. Λειτουργία λοιπὸν γίνεται «μὴ καθ' ἑκάστην ..., ἀλλ' οὖν ἀπαραπροθέσμως τετράκις τῆς ἐβδομάδος, ἄνευ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν», καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴ μετάληψη, «... ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος μεταληπτέον, ὅσοιπερ ἑαυτοὺς ἴσασι καθαρεύοντας τῶν αἰσχρῶν λογισμῶν ..., τοὺς δέ γε τοῖς εἰρημένους περιπίπτοντας πάθεισι, ἅπαξ τοῦ μηνὸς ἢ καὶ τῶν δύο ἅπαξ μηνῶν, κατὰ τὴν τοῦ προεστῶτος δηλονότι διάκρισιν»⁴⁹⁹. Ἦδη παρατηροῦμε ἀπαρχόμενη τὴν αὐξουσα στὰ μεταγενέστερα χρόνια ἀσκητικὴ αὐστηρότητα. Οἱ ἐπιτιμώμενοι στὸ *Τυπικὸ* τῆς Εὐεργέτιδος, ὅταν δὲν καθαρεύουν οἱ λογισμοί, νὰ κοινωνοῦν ἀντὶ κάθε ἡμέρα μόνον «ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος», ἐδῶ ἐμποδίζονται περισσότερο καὶ κοινωνοῦν, ἀνάλογα μὲ τὴ βαρύτητα τῶν παραπτωμάτων, «ἅπαξ τοῦ μηνὸς ἢ τῶν δύο».

Τὴν τετράκις τῆς ἐβδομάδος ἐπιτέλεση τῆς λειτουργίας καὶ τὴ συχνὴ χωρὶς προσδιορισμὸ ἡμερῶν προσέλευση στὰ μυστήρια ὀρίζει καὶ ἡ λγ' διάταξη τοῦ *Τυπικοῦ* τῆς μονῆς Θεοτόκου Κεχαριτωμένης⁵⁰⁰, ποὺ

---

496. FR. MIKLOSICH-I. MÜLLER, *Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis*, τ. V, ἐκδ. Σπανοῦ, Ἀθήναι χ.χ., σ. 183.

497. Ὁπ.π., σσ. 183-184: «Ἡ μέντοι θεία καὶ ἀνήμαρτος θυσία ἐκτελείσθω καθ' ἑκάστην ἐβδομάδα, σαββάτω μὲν καὶ Κυριακῇ ἀπαραλείπτως, ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις, εἰ μὲν ἑορτὴ τις ἐπισταίη δεσποτικὴ ἢ δεσποινικὴ ἢ τινος τῶν ἐπισημοτέρων ἁγίων, γινέσθω κατὰ ταύτην λειτουργία, εἰ δὲ μὴ γε, ἅπαξ ἐν ταῖς πέντε ταύταις ἡμέραις ...». Οἱ μοναχοὶ μεταλαμβάνουν ἀπαραιτήτως, ἀν δὲ ἐμποδίζονται. «Ἐν ταύτῃ γὰρ (τῇ λειτουργίᾳ ἐννοεῖται) τὸ φοικτὸν τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ἐπιτελεῖται μυστήριον καὶ καθαρευτέον πανταχόθεν καὶ ἀπ' αὐτῶν δήπου τῶν πονηρῶν λογισμῶν, φημί, τοὺς ἀπὸ παντὸς οἰουδήποτε πάθους συνισταμένους καὶ μετὰ ληπτέον εὐλαβῶς καὶ μετὰ φόβου τῶν θείων ἁγιασμάτων».

498. Βλ. I. M. KONIDARH, ὄπ.π., σ. 57.

499. Βλ. A. DMITRIEVSKI, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. I, Κίεβο 1895 (φωτοαναστατικὴ ἔκδοσις 1965), σσ. 747-748.

500. Βλ. P. GAUTIER, «Le typikon de la Théotokos Kécharitômené», στὸ *Revue des Etudes Byzantines* 43 (1985), σσ. 5-165.

ἀκολουθεῖ τὰ διατασσόμενα τοῦ *Τυπικοῦ* τῆς Εὐεργέτιδος. Ἐδῶ ὅμως γίνεται λεπτομερέστερη ἀναφορὰ στὶς προϋποθέσεις καὶ τὴν ἀξία τῆς συχνῆς ἐνσυνειδήτου κοινωνίας⁵⁰¹. Παρόμοια λεπτομερῆς ἀναφορὰ, ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ προηγούμενα *Τυπικά*, ἀνιχνεύεται καὶ στὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος καὶ ἰδιαίτερα στὸ κεφάλαιο *ΑΒ΄, Περὶ τῆς θείας μυσταγωγίας καὶ τίνες τῶν ἀδελφῶν καὶ πῶς καὶ πότε ὀφείλουσι μεταλαμβάνειν τῶν ἁγιασμάτων*⁵⁰².

Ἡ ἴδια τάξη υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς Λιβός, ποῦ συντάχθηκε ἀπὸ τὴ σύζυγο Μιχαῆλ Η΄ Παλαιολόγου αὐτοκράτειρα Θεοδώρα⁵⁰³, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Βεβαίας Ἐλπίδος, προερχόμενο ἀπὸ τὴ γραφίδα τῆς ἰδρύτριας τῆς μονῆς καὶ ἀνεφιάς τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα⁵⁰⁴. Στὴν ἴδια ἐπίσης γραμμῇ, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς προσελεύσεως, στοιχίζεται καὶ ἡ γραμμὴ ἀπὸ τὸν Νεῖλο ἐπίσκοπο Ταμασίας τῆς Κύπρου *Τυπικὴ Διάταξις*

---

501. Ὁπ.π., σ. 83, μὲ ἀντιστοιχίσεις στὸ εὐεργετινὸ *Τυπικόν*: «Ἡ γέ μὴν ἱερὰ καὶ θεία λειτουργία ἐκτελεῖσθαι ὀφείλει καθ' ἑκάστην τετράδα, παρασκευὴν, σάββατον καὶ κυριακὴν καὶ κατὰ τὰς ἑορτάς ... Εἰσηγοῦμαι δὲ ὑμῖν, ἀδελφαί, τῆς θείας τελούμενης ἱερουργίας προσεκτικώτερας ἑαυτὰς ἑαυτῶν γίνεσθαι καὶ φόβου καὶ φρίκης μεστὰς παρεστάναι· θειότερα γὰρ καὶ φρικωδέστερα καὶ φοβερώτερα τὰ ἐν ταύτῃ τελούμενα τῇ πάντα λόγον καὶ νοῦν ὑπερβαιούσῃ πανυπερτίμῳ ἱερουργίῃ τοῦ παναχράντου σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἐν ἧ μάλιστα προσεκτέον καὶ πάντα λογισμὸν ῥυπαρὸν ἀποδιωκτέον καὶ μόνον λογιστέον τὸ τελούμενον θεῖον ὑπὲρ κατάληψιν μέγα καὶ φοβερὸν μυστήριον· οὕτω τε τῶν θείων ἁγιασμάτων μεταληπτέον τὰς ὅσας ἄρα καὶ μεταλαμβάνειν συγκεχώρηται. Ἐπειδὴ οὖν ἡ τῶν ἁγιασμάτων μετάληψις ψυχῆς ἐστὶ φωτισμὸς τοῖς ἐγγύς τῆς ἀξίας, ... συνεχέστερον μὲν βουλόμεθα τούτων μεταλαμβάνειν ὑμᾶς· ὅμως τὴν ἐπὶ τῇ θεῷ μεταλήψει διάκρισιν τῷ πνευματικῷ ὑμῶν πατρὶ ἀνατιθέαμεν, εἰδήσει καὶ τῆς καθηγουμένης· ἀκοινώνητον δὲ τινα ἑαυτὴν ἡγεῖσθαι ἄνευ τῆς ἐκείνου εἰδήσεως οὐκ ἐπαινετόν· κατάκριτος δὲ ἔσται ἡ τοῦτο ποιούσα ὡς ἴδιον ἐκπληροῦσα θέλημα». Βλ. καὶ *PG* 127, 1053C.

502. Βλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, «*Τυπικὸν* τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος», στὰ *Ἑλληνικά* 1 (1928), σσ. 245-314. Ἡ *ΑΒ΄* διάταξις σσ. 285-286: «... Οὐδὲ γὰρ ἐξέσται ὑμῶν τινι ἀδεῶς οὕτως καὶ ἀκρίτως, οὐδὲ κατὰ πάσαν ἡμέραν μεταλαμβάνειν· ἐβουλόμεθα μὲν δὴ τοῦτο· τὸ γὰρ συνεχῶς μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων συνεχῶς ἐστὶ μετέχειν καὶ τῆς ζωῆς». Οἱ νήφοντες λοιπὸν κοινωνοῦν κάθε ἑβδομάδα, ἐνῶ οἱ ἀπρόσεκτοι κατὰ μῆνα ἢ δίμηνο.

503. Βλ. H. DELEHAYE, *Synaxaires Byzantines, ménologies, typika*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, σσ. 122-123.

504. Ὁπ.π., σ. 64.

(περίπου 1210 μ.Χ.) τῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μαχαίρα⁵⁰⁵. Ἐδῶ ὁ συντάκτης (βλ. διατάξεις λς'-λθ') εἶναι πιὸ ἐπιεικῆς καὶ ἐπιτρέπει τοὺς «λογισμοῖς περιπίπτοντας» μοναχοὺς νὰ μετέχουν «δὲς τοῦ μηνός»⁵⁰⁶, ἀντὶ τοῦ «ἄπαξ» τῆς μονῆς τῶν Ἡλίου Βωμῶν. Ἡ θεία λειτουργία στὴν περίπυστη κυπριακὴ μονὴ «χρεωστικῶς καθ' ἑκάστην ὀφείλει τελεῖσθαι» καὶ οἱ μοναχοὶ τῆς ὅλοι «ἄπαξ τῆς ἑβδομάδος» νὰ μεταλαμβάνουν⁵⁰⁷. Συμπερασματικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σπουδατικὴ παράδοση ἦταν ἐπιεικέστερη ὡς πρὸς τὴν ἄσκηση σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἱεροσολυμιτικὴ πράξη⁵⁰⁸.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σπουδατικὴ παράδοση καὶ τὶς ἐξαρτήσεις τῶν μοναχικῶν *Τυπικῶν* ποὺ ἐξετάσαμε ἀπὸ αὐτὴν, παράλληλα σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀγιοσαββαϊτικὴ παράδοση⁵⁰⁹. Τὰ *Τυπικά* τῶν δύο αὐτῶν σημαντικῶν μονῶν ὑπῆρξαν τὰ πρότυπα συντάξεως ὅλων σχεδὸν τῶν σωζομένων βυζαντινῶν *Τυπικῶν*⁵¹⁰ καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τους ἐπηρεάζει δυναμικὰ τὸν τρόπο ζωῆς ὅλων τῶν μοναχῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας⁵¹¹ μέχρι καὶ σήμερα. Στὴ μεγίστη λαύρα τοῦ Ἁγίου Σάββα ὅχι μόνον οἱ ἐγκαταβιοῦντες σὲ αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ οἱ διαφορῶν ἔθνοτήτων μονα-

---

505. Ἐκδόσεις τοῦ τυπικοῦ βλ. ΕΦΡΑΙΜ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, *Τυπικὴ διάταξις ...*, Ἐνετίσιν ἄφης' (1756). FR. MIKLOSICH - I. MÜLLER, στὸ *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. V, Vindobonae 1887, σσ. 394-432. Σ. ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, «Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μαχαίρα», *Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ* 10 (1914), σσ. 117-168. Ι. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΥ, *Κυπριακὰ Τυπικά*, Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν [Πηγαὶ καὶ μελέται τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας -II-], Λευκωσία 1969, σσ. 3-65. Ἐπιμελεῖα ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΑΓΑΘΩΝΟΣ, *Ἁγίου Νείλου Τυπικὴ Διάταξις*, ἔκδ. Ἱ. Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Μαχαίρα, Λευκωσία 2001.

506. Ι. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 21. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΑΓΑΘΩΝΟΣ, ὅπ.π., σ. 76.

507. Ι. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 20 καὶ 21. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΑΓΑΘΩΝΟΣ, ὅπ.π., σσ. 72 καὶ 74-75.

508. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης*, ὅπ.π., σ. 223έξ.

509. Βλ. σχετικὰ Κ. ΜΑΝΑΦΗ, *Μοναστηριακὰ Τυπικά καὶ Διαθήκαι. Μελέτη φιλολογικῆ*, Ἀθῆναι 1970.

510. Βλ. περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ R. TAFT, *The byzantine Rite. A short history*, Minnesota 1992, σσ. 52-66. Μ. ARRANZ, *Liturgie de l'Église Particulière et Liturgie de l'Église Universelle*, Ρώμη 1975, σσ. 63-70. Μετάφραση αὐτῶν τῶν κειμένων ἔγινε πρόσφατα ἀπὸ τὸν π. ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΒΑΚΑΡΟ, *Τὸ βυζαντινὸ τυπικό. Δύο κείμενα ἱστορικῆς προσέγγισης ἀπὸ τοὺς R. TAFT καὶ Μ. ARRANZ*, Θεσσαλονίκη 2003.

511. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σ. 19.

χοί τῶν γύρω ἀσκητηρίων, προσέρχονταν ἀπαραιτήτως κάθε Σάββατο καὶ Κυριακὴ στὸ κεντρικὸ κοινόβιο γιὰ νὰ κοινωνήσουν⁵¹². Γιὰ νὰ διακρατηθεῖ ἡ τάξη καὶ ἡ ἐνότητα, ἡ λειτουργία γινόταν μόνο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐνῶ ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἦταν κοινὴ πάντων στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, τὸ ὁποῖο ξενοδοχοῦσε καὶ τραπεζοφοροῦσε μὲ τὸν οὐράνιο ἄρτο τοὺς ἐραστὲς τοῦ Χριστοῦ. «Μὴ ἔχειν δὲ ἐξουσίαν μήτε τοὺς Ἰβηρας, μήτε τοὺς Σύρους ἢ τοὺς Φράγκους λειτουργίαν τελείαν ποιεῖν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις αὐτῶν, ἀλλὰ συναθροιζομένους ἐν αὐταῖς φάλλειν τὰς ὥρας, καὶ τὰ τυπικά, ἀναγινώσκειν δὲ τὸν ἀπόστολον καὶ τὸ εὐαγγέλιον τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ καὶ μετὰ ταῦτα εἰσέρχεσθαι εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν καὶ μεταλαμβάνειν μετὰ πάσης τῆς ἀδελφότητος τῶν θείων καὶ ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων»⁵¹³.

Περαίνοντες τὴν πρὸς τὸν εἰδικὸ σκοπὸ μας σύντομη αὐτὴ ἐξέταση τῶν *Τυπικῶν* καὶ παραλείποντας πολλὰς ἄλλες χρήσιμες ἐπὶ μέρους πληροφορίες, ποὺ θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ παρακολουθήσουμε καὶ νὰ κατανοήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τὸ πῶς καταλήξαμε στὴν ἀπαράδεκτη γιὰ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ πράξη νεκρωτικὴ τυποποίησις τῆς Τουρκοκρατίας⁵¹⁴, εἶναι ἀνάγκη νὰ δοῦμε καὶ ἓνα *Τυπικὸ* εὐρισκόμενον στὸ μεταίχιμο τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν καὶ ἀνατροπῶν. Στὴν *Τυπικὴν Διάταξιν*, τὴν «συντεθεῖσαν παρὰ ... τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Ζιχνῶν Ἰωακείμ καὶ κτίτορος τῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μενοικέως διακειμένης σεβα-

---

512. Βλ. Ι. ΦΩΚΥΛΙΔΟΥ, *Ἡ ἱερὰ Λαύρα Σάββα τοῦ ἡγιασμένου, ἥτοι ἱστορία τῆς Λαύρας*, Ἀλεξάνδρεια 1927, σ. 77.

513. Βλ. Α. DIMITRIEVSKIJ, ὅπ.π., τ. Ι, Κίεβο 1895 (φωτοαναστατικὴ ἔκδοσις 1965), σσ. 222-223. Θέσις ἀντίθετη γιὰ τὰ ἱστορούμενα διατυπώνει ὁ Βαλσαμών, *Ἀπόκρισις εἰς τὴν πρὸς Μᾶρκον Ἀλεξανδρείας*, στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Δ', Ἀθήνησι 1854 (φωτοαναστατικὴ ἔκδοσις 1966), σσ. 452-453. Βλ. ἐπίσης στοῦ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Ἐκκλησιολογικὰ σχόλια στὸ *Τυπικὸ* τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ», στὸ *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ἐκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 246-247. Τὴν Ἱεροσολυμιτικὴ παράδοσις περὶ τῆς συχνότητος τῆς μετοχῆς στὴν εὐχαριστία βλ. καὶ στὸν *Βίον τῆς ἁγίας Μελάνης*. *Anallecta Bollandiana* 22 (1903), σ. 33: «Ὅθεν ἐσπούδασεν εὐκτήριον ἐν τῷ μοναστηρίῳ οἰκοδομηῆσαι καὶ στήσαι θυσιαστήριον ἐν αὐτῷ, ἵνα συνεχῶς ἀξιῶνται τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγίων μυστηρίων. Καὶ παρεσκεύασεν ἐπιτελεῖσθαι αὐταῖς καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα δύο ἀναφοράς, ἐκτὸς τῶν ἑορτῶν, μίαν τῇ Παρασκευῇ καὶ μίαν τῇ Κυριακῇ».

514. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὅπ.π., σ. 350.

σμίας μονῆς τοῦ θείου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, ἐκ κοινῆς γνώμης τῆς (ὑπ' αὐτὸν) ἐν Κυρίῳ ἀδελφότητος) (ἀρχικὴ γραφὴ περὶ-που 1324 μ.Χ. καὶ ἀναθεώρηση 1332 μ.Χ.), προκρίνεται γιὰ τὴ λα-τρεία τῆς μονῆς ἢ ἱεροσολυμιτικὴ παράδοση. Ὅμως στὸ ζήτημα τῆς προσελεύσεως στὴν κοινωνία ἀντιγράφεται τὸ *Τυπικὸ* τῆς Εὐεργέτιδος. Ἡ λειτουργία τελεῖται τέσσερις φορές τὴν ἑβδομάδα, Τρίτη, Πέμπτη, Σάββατο καὶ Κυριακή⁵¹⁵. Ὅμως ἐνῶ παραχωρεῖ, κατὰ τὰ εὐεργετινὰ πρότυπα, τὴν προσέλευση τῶν προσεκτικῶν στὴ ζωὴ μοναχῶν «μετὰ πᾶσαν Κυριακήν», ἀποκλείει δραστικὰ τοὺς ἔχοντες αἰσχροὺς λογισμοὺς καὶ τοὺς ἐπιβάλλει κανόνα ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν τριγᾶμων, νὰ κοινοῦν δηλαδὴ «τρὶς καὶ τετράκις κατ' ἐνιαυτὸν ἢ καὶ πλείονως, κατὰ τὴν τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς ... δηλονότι διάκρισιν»⁵¹⁶.

Στὴν αὐθαίρετη καὶ τολμηρὴ αὐτὴ διαφοροποίηση καὶ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ καὶ κτήτορος τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου μητροπολίτου Ζιχνῶν Ἰωακείμ, ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τῆς συχνότητος τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, βλέπουμε τελικὰ τὸ «τρὶς ἢ τετράκις τοῦ ἔτους» νὰ προβάλλεται ἀντιπαραδοσιακὰ ὡς μία κανονικὴ συνήθεια τῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ κυριαρχεῖ σχεδὸν πλήρως κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁵¹⁷. Σὲ αὐτὸ συνέβαλαν οἱ δεινὲς περιστάσεις τῆς δουλείας τοῦ Γένους, ἢ λειτουργικὴ ἀμάθεια ποιμένων καὶ λαοῦ, ἢ ἔμφυτη ραθυμία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ποὺ διαχρονικὰ δημιουργεῖ τὴν «ἀποχὴ» καὶ «ἀποστροφή» ὡς παραχαραγμένο εὐχαριστιακὸ ἦθος καὶ ἢ σταδιακὴ ἐπικράτηση σὲ μοναστήρια καὶ κόσμο τῆς αὐστηρῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ. Ἡ παράδοση αὐτὴ κυριαρχεῖ τελικὰ σὲ *Τυπικά*, *Νομοκάνονες* καὶ *Ἐξομολογητάρια*, καὶ ἰδιαίτερα «οἱ διατάξεις ποὺ ὀρί-

---

515. M. JUGIE, «Le Typicon du monastère du Prodrome», *Byzantion* 12 (1937), σ. 52.

516. Ὁπ.π., σ. 53.

517. Βλ. ἐνδεικτικὰ χφ. Ξηροποτάμου 91, ιε'-ις' αἰ., σ. 103, καὶ Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Κυπριακὰ Νόμιμα», στὸ *Μελέται καὶ ὑπομνήματα I*, Λευκωσία 1984, σ. 107: «Ἰστέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ὀφείλουσιν οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ τὰς τετραδοπαρ-σκειὰς φυλάττοντες ὄλου τοῦ χρόνου, ἵνα μεταλαμβάνωσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων τῷ μεγάλῳ Πάσχῃ, τῶν Χριστουγέννων καὶ τῆς Θεοτόκου, ἐὰν καὶ ταύτας τὰς νη-στείας φυλάττουσι, δηλονότι ὅσοι εἰσὶν ἄξιοι καὶ ἔξω ἀπὸ κανόνος».

ζουν συνήθως τριήμερη ή και εβδομαδιαία νηστεία με τη μορφή της ξηροφαγίας, για να κοινωνούν, ακόμα και οι μοναχοί, τρεις ή τέσσερις φορές τον χρόνο»⁵¹⁸.

Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐμφανῆς καὶ ἐπικίνδυνη. Μὲ βάση τὶς περισσότερες κανονικολεειτουργικὲς συλλογὲς καὶ πηγὲς τῆς Τουρκοκρατίας ἡ συχνότητα μετοχῆς στὸ μυστήριον ἐκμειώνεται ἀντιπαραδοσιακὰ καὶ αὐθαίρετα μέχρις ἀκροτήτων, καθὼς «διαπιστώνεται εὐκόλα μία πρόταξη τῆς ἀσκήσεως σὲ βάρος τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας»⁵¹⁹. Ἦταν μία κατάσταση νεκρωτικῆς τυποποίησης τῆς ζωογόνου παραδόσεως, στὴν ὁποία ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ ἀντιδράσουν μὲ λόγο καὶ ἔργο, μὲ μαρτυρία καὶ μαρτύριο συνειδήσεως οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες τοῦ ἡ' αἰῶνος, οἱ μακαρία χορεία τῶν ἁγίων Κολλυβάδων, «στοιχοῦντες τῷ κανόνι τῆς παραδεδομένης ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν διδασκαλίας καὶ νομοθεσίας», κατὰ τὴν εὐφύεστατη διατύπωση ἐνὸς ἄλλου προγενέστερου ἀγωνιστῆ, τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου⁵²⁰.

---

518. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὅπ. π., σ. 178. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος - Συγγραφικὸν ἔργο - Κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 266. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ. π., σ. 26. Ἐπίσης βλ. ἐνδεικτικὲς μαρτυρίες στῶν Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ», στὸ *Νόμος I* (1982). Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 278. Α. PAVLOV, *Νομοκάνων πᾶν ὠφέλιμος καὶ πλουσιώτατος*. Nomokanon pri hel'sem tre bnike, Μόσχα² 1897, σσ. 436-437. ΠΡ. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἰακώβου Βακτηρία ἀρχιερέων (1645)*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 1122-1123. Ἡ παραφθαρμένη αὐτὴ πράξις καταγράφεται καὶ σὲ λειτουργικὰ βιβλία, π.χ. *Ὁρολόγιον*, Ἐνετίησι 1789, σ. 489. Κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ μαρτυρίες βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικὰ πρότερα τῆς Ποιμαντικῆς. Λεντίω ζωννύμενοι*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 203-207.

519. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ. π., σ. 178. Περισσότερα καὶ ἀναλυτικότερα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στοῦ ΙΔΙΟΥ, «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολεειτουργικὰ θέματα», στὸ *Ἁγιον Ὅρος καὶ Θράκη* [Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας 5], ἔκδ. Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς-Κέντρον Θρακικῶν Μελετῶν, Κομοτηνὴ 2001, σσ. 81-89.

520. Βλ. *Ἔργα I. Μεγάλῃ Κατήχησις*, βιβλ. Β', κατ. ΟΗ' (78), ἔκδ. «Ὁρθόδοξος Κυφὲλη» (ἐπιμελεία ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 296.

6) *Αὐτὰ ταῦτα τὰ εἶδη τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας.
«Ὁ ἄρτος ὁ ἐπιούσιος».*

Ὅπως τὰ μυστήρια τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ εὐχελαίου ἐπιτελοῦνται διὰ τοῦ καθαγιαζομένου ὕδατος καὶ ἐλαίου, ἔτσι καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας τελεσιουργεῖται, ἀφοῦ προσφέρονται, προτίθενται καὶ προσκομίζονται ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος. Τὰ εἶδη αὐτὰ τῆς εὐχαριστίας εἶναι τὰ πλέον ἀναγκαῖα καὶ ἀπλὰ συστατικὰ τῆς καθημερινῆς ἀνθρώπινης ζωοτροφίας⁵²¹. Γι' αὐτό, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιλογή τους ἀπὸ τὸν Χριστὸ ὡς «ἀντίτυπα» τοῦ σώματος καὶ αἱματός του σκοπὸ εἶχε νὰ προβάλλει τὴ μετοχὴ στὸ μυστήριον ὡς, ἀντίστοιχα, τὴν ἀναγκαιότερη καθημερινὴ πνευματικὴ καὶ σωστικὴ ψυχοτροφία.

Ἀπὸ τὸν μυστικὸ δεῖπνο μέχρι σήμερα ἡ εὐχαριστία προσφέρεται με ἄρτο καὶ κεκραμμένο οἶνο. Δὲν εἶναι καθόλου συμπτωματικὸ ὅτι αὐτὰ καὶ μόνο τὰ εἶδη χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, παρὰ τοὺς κατὰ καιροὺς αἵρετικοὺς ἐξτρεμισμοὺς⁵²². Γιατὶ αὐτὰ τὰ εἶδη ἀποτελοῦν, του-

---

521. Πρβλ. τὴν ἀναφορὰ τοῦ *Ψαλμ. ργ' 15*: «οἶνος εὐφραίνει καρδίαν ἀνθρώπου ... καὶ ἄρτος καρδίαν ἀνθρώπου στηρίζει». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἄρατος Πόλεμος*, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977, σ. 207, καὶ *Ἐορτοδρόμιον ...*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, τ. Β', σσ. 132 καὶ 136. Βλ. καὶ Π. Ι. ΜΠΟΥΜΗ, «Τὰ συστατικὰ τῆς θ. εὐχαριστίας», *Ἐκκλησία*, τευχ. 12 (1-15 Αὐγούστου 1996), σσ. 544-547.

522. Ὅπως π.χ. οἱ «ἄρτοτυρίται» ἢ οἱ «ὑδροπαραστάται». Βλ. ἐνδεικτικὰ ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἀγίας εὐχαριστίας*. PG 86 II, 2397D-2400A. Ἡ ὑπαρξὴ παρομοίων αἵρετικῶν ἐκτροπῶν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ ἀντιμετώπιση τῶν κανόνων. Ὁ γ' ἀποστολικὸς ὀρίζει ὅτι ὁ τελεουργὸς τοῦ μυστηρίου ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος δὲν πρέπει νὰ προσφέρει «ἕτερά τινα ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἢ μέλι ἢ γάλα ἢ ἀντὶ οἴνου σίκερα ἐπιτηδευτὰ ἢ ὄρνεις ἢ ζῶά τινα ἢ ὄσπρια», συνήθεια ἰουδαϊκῆς προελεύσεως. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 4 (= J. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques*, τ. III, Παρίσι 1987. SC 336, σ. 274). Ἐπίσης δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσκομίζονται, κατὰ τὸν λζ' (μδ') κανόνα τῆς Καρθαγένης, «ὡς ἀπαρχὴ μέλι ἢ γάλα ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἐθίμω εἰς τὸ τῶν νηπίων μυστήριον», ἀλλὰ νὰ προσφέρονται «ἄρτος καὶ οἶνος ὕδατι μεμιγμένους», κατὰ τὸν ὡς ἄνω κανόνα καὶ κυρίως τὸν λβ' τῆς Πενθέκτης. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 400 (= P.-P. ΙΟΑΝΝΟΥ, *Discipline générale antique IVe-IXes.*, τ. II, 2, *Les canons des synodes particuliers*, Ρώμη 1962, σ. 257). Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 4-6, 247-250, 485-486, ὅπου ἐκτενεῖς ἐρμηνεῖες καὶ σημειώσεις. Βλ. καὶ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ λατρεία*, ὅπ.π., σ. 331.

λάχιστο για τους μεσογειακούς λαούς, την πλέον διαδεδομένη καθημερινή τροφή, καθώς δὲν ὑπάρχει βρώσιμο βασικότερο τοῦ ἄρτου καὶ πόσιμο καθημερινότερο τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ὕδατος⁵²³. Ἡ χρῆση τῶν εἰδῶν αὐτῶν στὸ μυστήριο ἦταν πρόνοια καὶ οἰκονομία Θεοῦ, ὁ ὁποῖος γνωρίζοντας τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου καὶ συγκαταβαίνοντας σὲ αὐτὴν συνέμιξε καὶ συνέζευξε μὲ οἰκεῖα στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης καθημερινότητας τὴ θεότητά του, «ὡς συνηθεστέρων ὄντων τῇ ἡμετέρᾳ φύσει καὶ μὴ βδελυκτῶν»⁵²⁴. Αὐτὰ προσδέχεται μέσα στὸ μυστήριο καὶ τὰ ἀντιδίδει ὡς ἀληθὲς σῶμα καὶ αἷμα του, «ἵνα, διὰ τῶν συνηθῶν καὶ κατὰ φύσιν, ἐν

---

523. Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΜΕΜΑΝ, *Εὐχαριστία*, Ἀθήνα 1987, σ. 237. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Fragmenta*. PG 7, 1253B: «Προσφέρομεν γὰρ τῷ Θεῷ τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας εὐχαριστοῦντες αὐτῷ, ὅτι τῇ γῆ ἐκέλευσεν ἐκφῶσαι τοὺς καρποὺς τούτους εἰς τροφήν ἡμετέραν». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, βιβλ. 5. PG 7, 1125: «Ἐπειδὴ μέλη αὐτοῦ ἐσμεν καὶ διὰ τῆς κτίσεως τρεφόμεθα ..., τὸ ἀπὸ τῆς κτίσεως ποτήριον αἷμα ἴδιον ὠμολόγησε, ἐξ οὗ τὸ ἡμέτερον δεύει αἷμα, καὶ τὸν ἀπὸ τῆς κτίσεως ἄρτον ἴδιον σῶμα διεβεβαιώσατο, ἀφ' οὗ τὰ ἡμέτερα αὐξοῦν σώματα». Βλ. καὶ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Ὁ καθαγιασμός τῶν δώρων τῆς θείας Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 1968 [²1999, Λειτουργικὰ Βλατάδων, 3], σ. 175. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, Γ'. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σ. 48.

524. Βλ. ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, *Διάλεξις πρὸς Ἀχμέδ τὸν Σαρακηνόν, ἀποδεικνύουσα τὸν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἱερουργούμενον ἄρτον καὶ οἶνον σῶμα καὶ αἷμα ἀληθινὸν καὶ ὀλόκληρον εἶναι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 120, σ. 828B. Παράλληλη θέση βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΩΝΗΣ, *Πρὸς τοὺς διστάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἐστὶ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 135, 513B: «Ἄλλ' ἴσως πάλιν ἀμφιβάλλεις καὶ ἀπιστεῖς, ὅτι οὐχ ὄραξ σάρκα καὶ αἷμα, ἀλλ' ἄρτον καὶ οἶνον. Περὶ οὗ εἰδέναι χρὴ ... ὅτι ὁ τὰ πάντα εἰδὼς Θεός, φιλανθρωπότητος ὢν, οἰκονομικῶς τοῦτο ἐποίησε, τῇ ἀνθρωπίνῃ ἀσθενείᾳ συγκαταβαίνων, ἵνα μὴ ἀποστρέφονται οἱ πολλοὶ τὸν ἀρραβῶνα τῆς αἰωνίου ζωῆς καὶ δυσχεραίνωσι, σάρκα καὶ αἷμα βλέποντες. Διὸ διὰ τῶν συνηθεστέρων τῆς φύσεως τοῦτο γίνεσθαι ἡβουλήθη, συζεύξας αὐτοῖς τὴν αὐτοῦ θεότητα». ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Εἰς Ματθαῖον, κς'*. PG 123, 444C-D: «Οὐ γὰρ εἶπε, τοῦτό ἐστιν ἀντίτυπον, ἀλλὰ τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου ἄρρητῶ γὰρ ἐνεργεῖα μεταποιεῖται, καὶ φαίνεται ἡμῖν ἄρτος. Ἐπεὶ γὰρ ἀσθενεῖς ἐσμεν καὶ οὐκ ἂν ἐδεξάμεθα κρέας ἐσθίειν ὠμὸν καὶ ἀνθρώπου σάρκα, διὰ τοῦτο ἄρτος μὲν ἡμῖν φαίνεται, σὰρξ δὲ τῷ ὄντι ἐστὶ». Κ. ΜΑΝΑΦΗ, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ ἀντιβῆρτικὴ ...», ὅπ.π. (ὑπόσημ. 300), σ. 243: «Πάσχει δὲ ταῦτα κατὰ μόνον τὰ συμβεβηκότα τοῦ ἄρτου, ἅπερ ἐστὶν ἡ ἕκτασις, ἡ γεῦσις, τὸ χρῶμα, ἡ τοῦ ἄρτου εὐωδία, ἅτινα οἰκονομικῶς ἡ θεία παντοδυναμία διαφυλάττει δι' ἡμᾶς μὴ δυναμένους ὄραν τε καὶ ἐσθίειν σάρκα ἀπλῶς».

τοῖς ὑπὲρ φύσιν γενώμεθα»⁵²⁵ καὶ «ἵνα, τοῖς τῆς φύσεως συνήθεσιν εἰς τὸ φαγεῖν καὶ πιεῖν, διαπερῶμεν καὶ ἀναφερῶμεθα εἰς τὰ ὑπὲρ φύσιν»⁵²⁶. Ἡ σωματικὴ τροφή διὰ τῆς παρακοῆς προξένησε τὸν θάνατο. Μὲ σωματικὴ τροφή πάλι, πού μεταβάλλεται ἀρρήτως σὲ αἰωνίζουσα τροφοδοσία⁵²⁷ κατανικᾶται ὁ θάνατος καὶ χαρίζεται ἡ σωτηρία⁵²⁸.

Ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι ἡ συνεχῆς τραπεζοφορία τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ λογικὰ πλάσματά του, τοὺς πιστοὺς τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι τὸ καθημερινὸ μάννα τῆς θεοποιῦ ζωοποίησης καὶ τῆς ζωοποιῦ θέωσης τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ ζ' κεφάλαιο τοῦ Κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου, ὁ Χριστὸς διδάσκει σαφέστατα ὅτι τὰ ἄχραντα δῶρα τῆς εὐχαριστίας ἀποτελοῦν τὸ ἀντίτυπο τοῦ μάννα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. «Οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἀπέθανον· οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγη καὶ μὴ ἀποθάνῃ. Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς· ἐάν τις φάγη ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου, ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα»⁵²⁹. «Ὁ,τι ἦταν τὸ μάννα γιὰ

---

525. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, βιβλ. Δ', πς', *Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων*. PG 94, 1141B-1144A: «Ὅπως στὸ βάπτισμα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίᾳ λάδι καὶ νερό, «οὕτως, ἐπειδὴ ἔθος τοῖς ἀνθρώποις ἄρτον ἐσθίειν, ὕδωρ τε καὶ οἶνον πίνειν, συνέζευξεν αὐτοῖς τὴν αὐτοῦ θεότητα καὶ πεποίηκεν αὐτὰ σῶμα καὶ αἷμα αὐτοῦ, ἵνα διὰ τῶν συνήθων καὶ κατὰ φύσιν ἐν τοῖς ὑπὲρ φύσιν γενώμεθα». «Ἄρτος καὶ οἶνος παραλαμβάνεται· οἶδε γὰρ ὁ Θεὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν· ὡς τὰ πολλὰ γὰρ τὰ μὴ κατὰ τὴν συνήθειαν τετριμμένα ἀποστρέφεται δυσχεραίνουσα· τῇ οὖν συγκαταβάσει συνήθει κεχρημένος, διὰ τῶν συνήθων τῆς φύσεως ποιεῖ τὰ ὑπὲρ φύσιν».

526. ΣΑΜΩΝΑ ΓΑΖΗΣ, ὅπ.π., PG 120, 829B.

527. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὅπ.π., *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 32. Ἐπίσης βλ. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Α'*, ὅπ.π., σ. 278, καὶ *Λόγος Β'*, ὅπ.π., σ. 310.

528. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ, *Περὶ τοῦ μυστηριώδους σώματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 160, 356D. Βλ. καὶ ΙΕΡΕΜΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Πρώτη πρὸς τὴν Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν ἀπόκρισις*. Στου Ἰ. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1960, σ. 458: «καί, ἐπεὶ διὰ βρώσεως ἀπεθάνομεν καὶ παραδείσου καὶ Θεοῦ ἐχωρίσθημεν, τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ κυριακοῦ σώματος, τῆς πνευματικῆς τροφῆς, ἀναλαμβάνομεν αὐθις».

529. Ἰωάν. ζ' 49-51. Πρβλ. Ἰωάν. ζ' 31-33. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἑρμηνεῖα εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυφέλη», Θεσσαλονίκη 1989, τ. Α', σσ. 522-523: «Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος μὲ τὸ μάν-

τὸν παλαιὸν Ἰσραήλ, τὸ αὐτὸ καὶ πλέον εἶναι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς γιὰ τὸν νέο Ἰσραήλ, τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ, μέσα στὴν Ἐκκλησία του, καθημερινὴ δηλαδή ζωοποιὸς καὶ θεοποιὸς βρωσις καὶ πόσις.

Τὴν ἴδια ἐρμηνεία δίνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος στὴν *Α΄ πρὸς Κορινθίους* ἐπιστολή του, ὅπου συγχρόνως εὐρίσκει τύπο τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ στὸ ὕδωρ τὸ ἐκχυθὲν ἀπὸ τὴν πέτρα τῆς ἐρήμου μὲ τὸ κτύπημα τῆς ράβδου τοῦ Μωϋσῆ⁵³⁰. «Πάντες τὸ αὐτὸ βρῶμα πνευματικὸν ἔφαγον καὶ πάντες τὸ αὐτὸ πόμα πνευματικὸν ἔπιον· ἔπιον γὰρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ Χριστός... Ταῦτα δὲ πάντα τύποι συνέβαινον ἐκείνοις, ἐγράφη δὲ πρὸς νοθεσίαν ἡμῶν, εἰς οὓς τὰ τέλη τῶν αἰώνων κατήντησεν»⁵³¹. Λίγο παρακάτω, στὴ συνάφεια τοῦ κειμένου γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς εἰδωλολατρείας, ὁ ἀπόστολος ἀναφέρεται στὴ θεία εὐχαριστία: «Τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστι; τὸν ἄρτον ὃν κλῶμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστι;»⁵³², γιὰ νὰ δείξει σαφέστατα ὅτι τὸ «πνευματικὸν βρῶμα» τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δηλαδή τὸ μάννα, ἀποτελεῖ τὸν τύπο τοῦ «ἄρτου ὃν κλῶμεν», δηλαδή τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ μάννα ἀποτελοῦσε γιὰ 40 ὀλόκληρα χρόνια τὴν καθημερινὴ τροφή τοῦ πορευόμενου στὴν ἔρημο λαοῦ⁵³³. Κάθε ἡμέρα τὸ ἔτρωγαν καὶ κάθε ἡμέρα, ἐκτὸς Σαββάτου, τὸ συνέλεγαν. Ἡ οὐρανοδοσία του ἔπαυσε τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφαγαν ἀπὸ τὸ σιτάρι τῆς Γῆς τῆς Ἐπαγγελ-

---

να παρωμοίασε τὸ ζωοποιὸν σῶμά του ... Τύπος δὲ ἦτον τὸ μάννα τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Κυρίου κατὰ πολλοὺς τρόπους. α' Ὅτι τὸ μάννα ἐδόθη εἰς τοὺς Ἑβραίους μετὰ τὴν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, καὶ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου δίδεται εἰς τοὺς χριστιανούς μετὰ τὸ βάπτισμα. β' Μὲ τὸ μάννα οἱ Ἑβραῖοι δυναμωθέντες ἐνίκησαν τὸν Ἄμαλῆκ καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη, καὶ μὲ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου δυναμούμενοι οἱ χριστιανοὶ νικοῦν τὸν διάβολον καὶ τὰ πάθη. γ' Τὸ μάννα ἀπόρως ἐγένετο, καὶ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἀπόρως ἐγεννήθη. δ. Τὸ μάννα τόσον ἔτρεφε τὸ πολὺ, ὅσον ἔτρεφε καὶ τὸ ὀλίγον, τὸ αὐτὸ κάμνει καὶ ἡ μετάληψις τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου. ε' Τὸ μάννα ἦτον γλυκὺ καὶ λευκὸν ὡς κόριον, τί δὲ γλυκύτερον καὶ λευκότερον ἢ λαμπρότερον τοῦ δεσποτικοῦ σώματος;».

530. Ἔξοδ. ιζ' 6.

531. *Α΄ Κορ.* ι' 3-4, 11.

532. *Α΄ Κορ.* ι' 16. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 683.

533. Ἔξοδ. ις' 35. Πρβλ. *Ψαλμ.* ος' 24-25.

λίας⁵³⁴. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἀποτελεῖ τὴν καθημερινή τροφή τοῦ νέου Ἰσραὴλ τῆς χάριτος, τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ τρώγει καθημερινά, ἐνῶ πορεύεται ἀκόμη στὴν ἔρημο καὶ τὸν καύσωνα τῆς κοσμικῆς του ἡμέρας, «ἄχρις οὗ ἔλθῃ»⁵³⁵ ὁ Κύριος καὶ ὀλόκληρη ἡ Ἐκκλησία του θὰ εἰσοδεύσει στὸν παράδεισο, τὴν ἀληθινὴ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, τὴν αἰώνια Βασιλεία του. Ἔτσι ὁ μέγιστος τύπος τῆς θείας εὐχαριστίας στὴν Παλαιὰ διαθήκη, δηλαδὴ τὸ μάννα, ὑποδεικνύει τὴν καθημερινή μετάληψή της.

Ἄλλες προτυπώσεις τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου τῆς εὐχαριστίας⁵³⁶ ἀνιχνεύονται στὴν ἀναίμακτη προσφορὰ τοῦ Μελχισεδὲκ πρὸς τὸν Ἀβραάμ. Ὅπως ὁ Μελχισεδὲκ ἦταν τύπος τοῦ ἀληθινοῦ ἀρχιερέως Χριστοῦ, ἔτσι καὶ ἡ τράπεζα τῆς φιλοξενίας του εἰκόνιζε τὴ μυστικὴ ἀγία Τράπεζα τῆς εὐχαριστίας⁵³⁷. Ἐπίσης ὁ ἅγιος εὐχαριστιακὸς ἄρτος τῆς Ἐκκλησίας προτυπωνόταν στοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως. Ἐκεῖνοι ὡς τύποι καὶ σκιὲς παρέδραμαν, ἐνῶ στὴν ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις⁵³⁸ δίνεται πλέον «ἄρτος οὐράνιος καὶ ποτήριον σωτηρίου, ψυχὴν καὶ σῶμα ἀγιάζοντα», καθὼς, γιὰ νὰ τελειωθεῖ ἡ συσσωμάτωση καὶ ἡ σύγκραση μὲ

534. Ἰησοῦ *Ναυῆ* ε' 10-12.

535. *Α' Κορ. ια' 26*. Τυπολογία περὶ τοῦ μάννα βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙ-ΑΣ, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς ψαλμοὺς. Ψαλμὸς ΟΖ' ΕΠΕ*, τ. 6, σ. 256.

536. Βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ θεία εὐχαριστία. Μυστήριον μυστηρίων*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1994, σσ. 17-21. Ἐπίσης βλ. ΕΥΑΓΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη καὶ Ἰουδαϊκὰ λατρευτικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ Χριστιανικῇ Λατρείᾳ», στὸ *Καιρὸς ...*, ὅπ.π., τ. 4, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 619-628.

537. Πρβλ. *Γέν. ιδ' 18*. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., *PG 94*, 1149. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θεῷ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων. PG 140*, 428. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸν Μελχισεδέκ. PG 56*, 261. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *Πανάριον Β' PG 41*, 981: «Ὅτε γὰρ Ἀβραάμ ὑπῆρχεν ... ἐνενήκοντα ἐτῶν πλείω ἐλάσσω, ὁ Μελχισεδὲκ αὐτῷ ὑπηντάτο καὶ ἐξέβαλεν αὐτῷ ἄρτους καὶ οἶνον, προτυπῶν τῶν μυστηρίων τὰ αἰνίγματα ἀντίτυπα τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν λέγοντος ὅτι ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν, καὶ ἀντίτυπα τοῦ αἵματος αὐτοῦ τοῦ ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ρέυσαντος εἰς κάθαρσιν τῶν κεκοινωμένων καὶ ῥαντισμὸν καὶ σωτηρίαν τῶν ἡμετέρων ψυχῶν». Βλ. καὶ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, *Ἐμμετρὴ ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας*, στὸ *Byzantinische Zeitschrift 51* (1958), σ. 3. Πρβλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς. Λόγος Δ' PG 8*, 1369B. Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις. Βιβλίον Ε' PG 22*, 365D.

538. Πρβλ. *Β' Κορ. ε' 17. Γαλ. ς' 15*.

τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ μεταλαμβανόμενου Χριστοῦ «ἐν τύπῳ ... ἄρτου δίδονται ... τὸ σῶμα καὶ ἐν τύπῳ οἴνου δίδονται ... τὸ αἷμα»⁵³⁹. Τὸ λόγιον ἐπίσης τοῦ Σολομώντος· «Δεῦρο, φάγε ἐν εὐφροσύνῃ τὸν ἄρτον σου καὶ πίε τὸν οἶνον σου ἐν καρδίᾳ ἀγαθῇ»⁵⁴⁰ προτυπώνει τὸν πνευματικὸ ἄρτον καὶ οἶνον⁵⁴¹. Τύπος ὅμως τοῦ καινοῦ οἴνου τῆς εὐχαριστίας ὑπάρχει καὶ στὸν οἶνο, ποῦ διὰ τῆς πρώτης του θαυματουργίας προσφέρει ὁ Κύριος στὸν γάμο τῆς Κανᾶ⁵⁴². Στὴ μεταβολὴ τοῦ νεροῦ τῶν ὑδριῶν τὸ θαῦμα μεταλλάσσει τὰ στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἐνῶ στὴ μεταβολὴ τῶν τιμιῶν δώρων τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου μεταβάλλονται σὲ πραγματικότητα ὑπερφυσική, στὴν ὁποία μετέχοντας συνεχῶς οἱ πιστοὶ διὰ τῆς ἀνενδοιάστου πίστεως μετέχουν στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ⁵⁴³. Τέλος, ἄλλες προεικονίσεις τῆς εὐχαριστίας, ποῦ δὲν σχετίζονται μὲ τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνο, θεωροῦνται πρωταρχικὰ τὸ πάσχα τῶν Ἑβραίων μὲ τὴ θυσία τοῦ ἀμνοῦ⁵⁴⁴, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαάκ, ἡ θυσία τοῦ προφήτη Ἡλία καὶ τὸ ὄραμα τοῦ πύρινου ἄνθρακα τοῦ προφήτη Ἡσαΐα⁵⁴⁵.

Ὅπως ἀναλυτικὰ εἶδαμε στὴν ἐξέταση τῶν πατερικῶν θέσεων, μετὰ τὴ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση, χρειάζεται καὶ συνεχῆς τροφή, γιὰ νὰ συνεχίζεται, νὰ αὐξάνεται καὶ νὰ συντηρεῖται ἡ ἐνεργοποιηθεῖσα ζωὴ τῶν θείων χαρισμάτων. Χωρὶς τὴν ἀνελλιπὴ τροφοδοσίαν τοῦ ἄρτου τῆς

539. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις ΚΒ΄. Μυσταγωγικὴ Δ΄*. PG 33, 1100. Περὶ τῶν ἄρτων τῆς προθέσεως ὡς προτύπωση τῆς εὐχαριστίας βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, *Ἀπόκρισις*, στὸ *Πηδάλιον*, σ. 738β΄.

540. *Ἐκκλ. θ΄* 7.

541. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ὅπ.π., PG 33, 1104Α.

542. *Ἰωάν. β΄* 1-11.

543. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ λειτουργία τῆς εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήναι 1971, σ. 40. Βλ. καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ὅπ.π., PG 33, 1101: «Μὴ πρόσεχε οὖν ὡς φιλοῖς τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ· σῶμα γὰρ καὶ αἷμα Χριστοῦ κατὰ τὴν δεσποτικὴν τυγχάνει ἀπόφασιν. Εἰ γὰρ καὶ ἡ αἴσθησίς σοι τοῦτο ὑποβάλλει, ἀλλ’ ἡ πίστις σε βεβαιούτω. Μὴ ἀπὸ τῆς γέυσεως κρίνης τὸ πρᾶγμα, ἀλλ’ ἀπὸ τῆς πίστεως πληροφοροῦ ἀνενδοιάστως σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ καταξιωθείς».

544. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜΖ΄*. PG 59, 262.

545. *Γέν. κβ΄* 1-13. *Γ΄ Βασ. ιη΄* 17-40. *Ἡσ. ζ΄* 1-7. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 69.

ζωῆς, ὁ ἄνθρωπος λιμοκτονεῖ καὶ νεκρώνεται πνευματικά⁵⁴⁶. Γι' αὐτὸ προσφέρει ἡ Ἐκκλησία στὸν Θεὸ τὰ εὐχαριστιακὰ εἶδη, ὡς προσφορά, θυσία καὶ εὐχαριστία, γιὰ νὰ τὰ ἀντιλάβει ὡς φιλόανθρωπη ἀένναη σωτήρια τροφοδοσία⁵⁴⁷. Ὅντες ὁ νέος λαὸς τοῦ Θεοῦ, δὲν προσφέρουμε πλέον πρωτόλεια καὶ ἀπαρχές, ἀλλὰ ἀφιερώνουμε ἀδιαλείπτως τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο ὡς ἀπαρχές τῆς ἴδιας μας τῆς ζωῆς⁵⁴⁸. Ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη ἡ συνανακαινούμενη μὲ τὸν ἄνθρωπο κτίση προσφέρεται στὸν Δημιουργὸ εὐχαριστιακὰ καὶ δοξολογικά. Προσφέροντες τὰ τοῦ Θεοῦ στὸν Θεὸ ὡς θυσία⁵⁴⁹, διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι, τὰ προσλαμβάνουμε πάλι ὡς εὐχαριστιακὴ κοινωνία δοξασμοῦ καὶ θεώσεως.

Τὴν ἴδια αὐτὴ ἔννοια τῆς θυσιαστικῆς προσφορᾶς προσλαμβάνουν καὶ οἱ ἀνιχνεύομενοι στὰ λειτουργικὰ κείμενα ὄροι «θυσία τῆς ἀγίας Ἐκκλησίας», ποὺ εἶναι ἀρχαιότατη ἔκφραση⁵⁵⁰, «θυσία, μάρτυς τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ»⁵⁵¹, «φοβερὰ καὶ ἀναίμακτος θυσία»⁵⁵², «λογικὴ καὶ ἀναίμακτος θυσία»⁵⁵³, «θυσίες»⁵⁵⁴, «θυσίες πνευματικές»⁵⁵⁵, «ζῶσα θυσία», «προσφορὰ ἀναίμακτος»⁵⁵⁶, «θυσία καθαρὰ»,

---

546. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ἐκδ. Σχινῶν, ἐν Βόλῳ 1971, σ. 121: «Οὕτω καὶ ἡμεῖς ἀναγεννώμεθα, ναί, μὲ τὸ θεῖον βάπτισμα· ἂν ὅμως ὕστερα δὲν τρεφώμεθα μὲ τὴν συχνὴν Κοινωνίαν νὰ ζῶμεν τὴν πνευματικὴν ζωὴν, πάλιν ἀποθνήσκομεν ἀπὸ τὴν πείναν τῆς χάριτος καὶ πίπτομεν εἰς πάθη χειρότερα σχεδὸν καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀβαπτίστους». Βλ. καὶ τὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 527.

547. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν, Δ'. ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 50 ἐξ.: «Ὅτι ζωὴν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἀντιδίδωσι τούτων τῶν δώρων».

548. Ὅπ.π., Γ', σ. 48.

549. Πρβλ. τοὺς λόγους τῆς πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ ὑψώσεως τῶν δώρων στὴ θεία λειτουργία: «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέροντες, κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα».

550. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 158.

551. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Θεῖα λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν», στὸ *Θεῖαι λειτουργίαι* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχος Γ'], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 344.

552. *Θεῖα λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π., σ. 122.

553. *Θεῖα λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου*, ὅπ.π., σ. 257α.

554. *Ἀλεξανδρινὴ λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου*. PG 31, 1633D.

555. *Θεῖα λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 257β.

556. «Εὐχὴ προσφόρου Σαραπίωνος Ἐπισκόπου». Βλ. PANTELEIMON RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 124.

«ἐπιθυσία καὶ προσφορά»⁵⁵⁷, «προσφορά»⁵⁵⁸, «θυσίεις», «προσφορές»⁵⁵⁹. Ἐπειδὴ δὲ τὰ εἶδη τῆς θείας εὐχαριστίας προσφέρονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸν Θεό, ὀνομάζονται «δῶρα»⁵⁶⁰, «τίμια δῶρα»⁵⁶¹, «δόματα, καρπώματα»⁵⁶². Μετὰ ὅμως τῆ μεταβολῆ τους σὲ οὐράνια τροφή ἀθανασίας, πού ἀντιπροσφέρεται ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπο (ἂν καὶ στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας θεωροῦνται τὰ δῶρα ἅγια καὶ πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ), γίνονται «ἅγια δῶρα»⁵⁶³, «τίμια, ἐπουράνια, ἄρρητα, ἄχραντα, ἔνδοξα, φοβερὰ, φρικτὰ θεῖα δῶρα»⁵⁶⁴, «ἅγια»⁵⁶⁵. Ἄλλὰ καὶ μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου καὶ τῆ μεταβολῆ τους σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἐξακολουθοῦν νὰ καλοῦνται «προσαγόμενα δῶρα»⁵⁶⁶, «δῶρον προσκομισθέν»⁵⁶⁷, «προτεθέντα καὶ προαγιασθέντα τίμια δῶρα»⁵⁶⁸, «προσκομισθέντα καὶ ἁγιασθέντα τίμια δῶρα»⁵⁶⁹. Ἐξάλλου οἱ ὅροι «ἅγιος ἄρτος», «ζωοποιὸς ἄρτος» ἢ ἀπλῶς

557. *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου*. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 45.

558. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Fragmenta*. PG 7, 1253: «Διότι καὶ ἡ προσφορά τῆς εὐχαριστίας οὐκ ἔστι σαρκική, ἀλλὰ πνευματικὴ καὶ ἐν τούτῳ καθαρὰ».

559. *Θεία λειτουργία ἀποστόλου Μάρκου*. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 49.

560. *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π., σσ. 101, 102, 103, 112. Ἀπὸ τὸν ΚΥΡΙΛΛΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας. Λόγος ΙΖ΄*. PG 68, 1013C, «δῶρον» θεωρεῖται καὶ ἡ ἀνάθεση στὸν παντοκράτορα Θεὸ τῆς ἰδίας ἐκάστου ζωῆς.

561. *Θεῖαι λειτουργίαι Μ. Βασιλείου καὶ Ἰ. Χρυσοστόμου*, ὅπ.π., σ. 255. Πρβλ. καὶ *λειτουργία ἀγίου Κυρίλλου, στοῦ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ καθαγιασμὸς τῶν δώρων ...*, ὅπ.π., σ. 74.

562. *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π., σ. 134. *Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου*, ὅπ.π., σ. 41.

563. *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π., σ. 123.

564. *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 111.

565. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὅπ.π., PG 140, 452D.

566. Βλ. ἄλλη εὐχὴ χερουβικῶ ὕμνου τῆς *Λειτουργίας Προηγιασμένων Δώρων* (κώδ. Paris. Gr. 324, 328, 391. Ἔθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν 785 κ.ἄ.), στοῦ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 216.

567. *Θεία λειτουργία τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»*, ὅπ.π., σ. 347.

568. *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, ὅπ.π., σ. 479.

569. *Θεία λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ὅπ.π., σ. 281.

«ἄρτος» χρησιμοποιοῦνται ὡς δηλωτικοὶ τῶν εὐχαριστιακῶν δῶρων, ὄχι μόνο πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ τους, ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν⁵⁷⁰.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι παντοῦ καὶ πάντοτε οἱ χρησιμοποιούμενοι ὄροι δηλώνουν ἐναργῶς τὴν ἐπιπόθηση τῆς μετοχῆς στὴν καθημερινὴ ζωοποιὸ τροφή τοῦ οὐρανοῦ ἄρτου Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος τραπεζοφορεῖται μυστικὰ καὶ εὐχαριστιακὰ ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας του⁵⁷¹. Ἔτσι ὁ ἄρτος καλεῖται συμβολικὰ καὶ «ὁμοίωμα τοῦ σώματος τοῦ μονογενοῦς» καὶ ἡ προσφορά του «ὁμοίωμα τοῦ θανάτου (αὐτοῦ)». Τὸ δὲ περιεχόμενον τοῦ ποτηρίου «ὁμοίωμα τοῦ αἵματος»⁵⁷². Θεωροῦνται ἐπίσης ὡς «ὑπομνήματα τοῦ σωτηρίου πάθους (τοῦ Χριστοῦ)»⁵⁷³. Αὐτὰ τὰ εἶδη τῆς εὐχαριστίας γίνονται δῶρα - σύμβολα τῆς θυσίας, γιὰ νὰ γραφεῖ ὡς ἀνάμνηση πάνω σὲ αὐτὰ τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ σὰν σὲ πινακίδα, καθὼς προηγοῦνται ὡς τύποι καὶ λόγοι πρὸ τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ μυστηρίου⁵⁷⁴. Ἔτσι ὁ πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ προτιθε-

---

570. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Α', ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», σσ. 254-255.

571. Πρβλ. *Δοξαστικὸν ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Ζ' Οἰκουμένης Συνόδου. Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, 11η.

572. «Εὐχὴ προσφόρου Σαραπίωνος Ἐπισκόπου». Βλ. PANTELEIMON RODOPOULOS, *The Sacramentary ...*, ὅπ.π., σ. 124-125.

573. *Θεῖα λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου*. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 268. Ὅρους ἐπίσης, ὅπως «σημεῖον», «τύπος», «εἰκὼν», «μίμημα», «προτύπωμα», «πρωτότυπον», βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ Πάσχα. Λόγος Σ'.* PG 59, 735-745. *Λόγος Ζ'.* PG 59, 745-756.

574. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, Σ', ὅπ.π., σ. 56, 4-6 καὶ σσ. 58-60. Βλ. ἐπίσης σ. 64: «Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ τοῖς παλαιοῖς ἐνομοθέτησεν ἐπὶ τῶν τύπων ποιεῖν, ὃ νῦν ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῶν πραγμάτων ἐκέλευσε». Καὶ στή σ. 54: «Ὁ μὲν οὖν ἀποτμηθεὶς ἄρτος, ἕως ἐν τῇ προθέσει κεῖται, ἄρτος ἐστὶ φιλόσ, τοῦτο μόνον λαβὼν, τὸ ἀνατεθῆναι Θεῷ καὶ γενέσθαι δῶρον, ὅτε καὶ σημαίνει τὸν Χριστὸν κατὰ τὴν ἡλικίαν ἐκείνην ἐξ ἧς ἐγένετο δῶρον. Ἐγένετο δὲ ἐξ αὐτῆς γεννήσεως καθάπερ ἔμπροσθεν εἶρηται ὅτι καὶ κατὰ τὴν γέννησιν δῶρον ἦν, κατὰ τὸν νόμον, ὅτι πρωτότοκος ἦν. Ὅτι δὲ τὰ ὕστερον γενόμενα ἐν ἐκείνῳ τῷ σώματι πάθη διὰ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν, ὁ σταυρὸς καὶ ὁ θάνατος, προδιετυπώθη πρότερον τοῖς ἀρχαίοις, τούτου χάριν καὶ ὁ ἱερεὺς ἐνταῦθα, πρὶν ἀγαγεῖν εἰς τὸ θυσιαστήριον τὸν ἄρτον καὶ θῆσαι, τοὺς τύπους ἐκείνους πειρᾶται δεικνύναι πρότερον ἐν αὐτῷ. Καὶ τίνα τρόπον; Ἐν ὅσῳ αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀλοκλήρων ἄρτων ἀφαιρούμενος ποιεῖται δῶρον, τὸ τοῦ Κυρίου πάθος καὶ τὸν θάνατον ἐν αὐτῷ γράφει, καθάπερ ἐν πίνακι· καὶ πάντα ὅσα ποιεῖ, τὰ μὲν κατὰ χρεῖαν,

μενος και προσκομιζόμενος για την τελείωση του μυστηρίου ἄρτος ὀνομάζεται και «εἰκὼν ἀληθῆς τοῦ Χριστοῦ», «ἀψευδῆς εἰκὼν τῆς φυσικῆς σαρκός», «θεοπαράδοτος εἰκὼν τῆς σαρκός αὐτοῦ (δηλ. τοῦ Χριστοῦ)», «ἀψευδῆς εἰκὼν τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν», «εἰκὼν αὐτοῦ ἁγία, ὡς διὰ τινος ἁγιασμοῦ χάριτι θεουμένη», «θέσει σῶμα»⁵⁷⁵, ὡς σύμβολο τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἄρτος δὲ αὐτὸς εἶναι ἔνζυμος, ὡς σύμβολο τοῦ σώου, ὀλοκλήρου και ἁρτίου (τοῦ ἔννοος και ἐμφύχου δηλαδή) σώματος⁵⁷⁶ και ὁ ἄρτος ὡς «εἰκὼν» και «θέσει σῶμα» ἀντιδιαστέλλεται σαφῶς και ἀπολύτως ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ σώματος και αἵματος τοῦ Χριστοῦ, μετὰ τὴ μεταβολὴ και τὸν καθαγιασμό⁵⁷⁷.

Ἀπὸ τὸ γ' ἤδη αἰῶνα, κατὰ τὴ μαρτυρία τῆς Καθολικῆς διδασκαλίας τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων και ἁγίων μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, τὰ προσφερόμενα δῶρα ὀνομάζονται «ἀντίτυπον τοῦ βασιλείου σώματος τοῦ Χριστοῦ»⁵⁷⁸. Ἡ ἴδια διατύπωση περίπου ἐπαναλαμβάνανε-

---

τὰ δὲ ἐπίτηδες, εἰς τὴν σημασίαν ταύτην βιάζεται· και ἔστι τὰ γινόμενα τῆνικαῦτα τῶν σωτηρίων παθῶν και τοῦ θανάτου πρακτικὴ διήγησις».

575. Βλ. MANSI, SCC, τ. XIII, Πρακτικὰ τῆς Ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Πρᾶξις ζ', σ. 261 ἐξ.

576. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὅπ.π., PG 140, 420C. Ὅτι ἔνζυμος ὁ ἄρτος τῆς εὐχαριστίας και ὄχι ἄζυμα βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σσ. 96-97. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἐορτοδρόμιον ..., ὅπ.π., τ. Β', σσ. 167-169. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, ὅπ.π., σ. 464. Βλ. και ΗΛΙΑ ΜΗΝΙΑΤΗ (ἐπισκόπου Κερνίκης και Καλαβρίτων), Πέτρα σκανδάλου, ἤτοι διασάφῆσις τῆς ἀρχῆς και τῶν ἀληθῶν αἰτιῶν τοῦ σχίσματος και διχονοιῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς και Δυτικῆς, μετὰ τῶν πέντε διαφωνουσῶν κυρίων διαφορῶν, αψπγ'. Ἐν Βιέννῃ 1783. Παρὰ Ἰωσήφ τῷ Γερολδίῳ, σσ. 117-120, ὅπου ὡς μία ἐκ τῶν σημαντικῶν διαφορῶν ἀναφέρεται τὸ ζήτημα τῶν ἀζύμων.

577. Περὶ αὐτῶν βλ. περισσότερα στὴν ἤδη ὑποστηριχθεῖσα μεταπτυχιακὴ μελέτη τοῦ Σ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, Ἡ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως γιὰ τὶς εἰκόνες, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 15 και 16. Βλ. και PG 100, 357A-360B. Ἐπίσης ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, ὅπ.π., σ. 166: «Ἐπεὶ γὰρ οὐ τύπος θυσίας οὐδὲ αἵματος εἰκὼν, ἀλλ' ἀληθῶς σφαγὴ και θυσία, ζητῶμεν τί τὸ θυόμενον, ὁ ἄρτος ἢ τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα; δηλονότι πότε τὰ δῶρα θύεται, πρὸ τοῦ ἁγιασθῆναι ἢ μετὰ τὸ ἁγιασθῆναι; ... Ἡ θυσία οὔτε πρὸ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸν ἄρτον οὔτε μετὰ τὸ ἁγιασθῆναι τελεῖται, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ ἁγιάζεσθαι».

578. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ καθαγιασμός τῶν δώρων..., ὅπ.π., σ. 164.

ται στή μετὰ τοὺς λόγους τῆς συστάσεως συνέχεια τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου· «καὶ προθέντες τὰ ἀντίτυπα τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, σοῦ δεόμεθα ...»⁵⁷⁹. Παράλληλες ἐκφράσεις ἀνιχνεύονται στὸν Εὐστάθιο Ἀντιοχείας⁵⁸⁰, τὸν Μακάριο Αἰγύπτιο⁵⁸¹, τὸν Εὐτύχιο Κωνσταντινουπόλεως⁵⁸², τὸν Συμεῶν Θεσσαλονίκης⁵⁸³, τὸν Μᾶρκο Εὐγενικό⁵⁸⁴, τὸν Ἐπιφάνιο Κύ-

---

579. *Θεία λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου*. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΑΗ, ὅπ.π., σ. 270α. Βλ. καὶ Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλίον V, 14. PG I, 873C: «παραδοὺς δὲ ἡμῖν τὰ ἀντίτυπα μυστήρια τοῦ τιμίου σώματος αὐτοῦ καὶ αἵματος».

580. Κατὰ μαρτυρία μὴ σωζόμενου ἔργου του, ποὺ μνημονεύεται ὅμως στὰ πρακτικὰ τῆς Ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ὁ Εὐστάθιος ἐρμηνεύοντας τὸ Παροιμιακὸ χωρίο «ἔλθετε φάγετε τῶν ἐμῶν ἄρτων καὶ πίετε οἶνον, ὃν κεκέρακα (ἢ ἐκέρασα) ὑμῖν» (Παροιμ. θ' 5) λέγει ὅτι «διὰ τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἄρτου τὰ ἀντίτυπα τῶν σωματικῶν τοῦ Χριστοῦ κηρύττει μελῶν» (MANSI, ὅπ.π., σ. 261 ἐξ.). Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος Δ'*, 20. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σ. 442: «τὸ αἶμα, ᾧ ζῶμεν νῦν, ἐστὶν αἶμα Χριστοῦ καὶ ἡ σάρξ, ἣν πήγνυσιν ἡμῖν τὸ μυστήριον, σῶμά ἐστι τοῦ Χριστοῦ, καὶ κοινὰ ἔτι τὰ μέλη καὶ κοινὴ ἡ ζωὴ». Ἐρμηνεῖα συμβολικῆ τοῦ κειμένου τῶν Παροιμιῶν θ' 1 ἐξ. μᾶς παραδίδει καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος Κόκκινος στὴν εὐχαριστιακὴ του θεολογία. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΨΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας στὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», στὸ *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 114-115.

581. *Ὁμιλία Πνευματικά. Ὁμιλία ΚΖ'*. PG 34, 705B: «ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ προσφέρεται ἄρτος καὶ οἶνος, ἀντίτυπον τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος».

582. *Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἁγίας εὐχαριστίας*. PG 86 II, 2393B-D: Ἀναφερόμενος στὸν μυστικὸ δεῖπνο λέγει· «λαβὼν τὸν ἄρτον, εὐχαριστήσας, ἀνέδειξε καὶ ἔκλασεν, ἐμμίξας ἑαυτὸν τῷ ἀντιτύπῳ ... Μηδεὶς οὖν ἀμφιβολίαν ἐχέτω τὸ ἄφθαρτον μετὰ τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν ... καὶ ζωοποιὸν σῶμα καὶ αἶμα τοῦ Κυρίου τοῖς ἀντιτύποις ἐντιθέμενον διὰ τῶν ἱερουργιῶν». Καὶ PG 86 II, 2397A: «ἑαυτὸν θύσας μυστικῶς καὶ προληπτικῶς καὶ ἐμμίξας τῷ ἀντιτύπῳ φαίνεται. Τὸ οὖν μυστικὸν ἀπαρχὴ καὶ ἀρραβὼν τοῦ πραγματικοῦ· τὸ δὲ πραγματικὸν τὸ τέλειον».

583. *Διάλογος, κεφ. ζ' Γ'*. PG 155, 280C: Πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ, «αὐτὸς μὲν γὰρ ὁ ἄρτος ἀντίτυπός ἐστιν ἔτι τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ... Σωζομένης οὖν κὰν τῷ τύπῳ τῆς ἀληθείας». Βλ. καὶ *Ἐρμηνεῖα*. PG 155, 904: «καὶ εἰ πρὸ τοῦ τελεσθῆναι ἄξια τιμᾶσθαι τὰ δῶρα, ὡς ἀντίτυπα καὶ ἀφιερωμένα Θεῷ».

584. *Ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν Δεσποτικῶν ῥημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχῆς καὶ εὐλογίας τοῦ ἱερέως δυνάμει τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. PG 160, 1085A: ἀντίτυπα καλεῖ τὰ προκείμενα, δηλὸν ὡς μήπω τετελεσμένα διὰ τῶν ῥημάτων ἐκείνων, ἀλλ' ἔτι τύπον τινὰ καὶ εἰκόνα φέροντα».

πρου⁵⁸⁵. Ὁ ὄρος «ἀντίτυπα» λοιπὸν εἶναι ἐμφανῶς δηλωτικὸς τῆς συμβολικῆς σημασίας ποὺ προσλαμβάνουν τὰ τίμια δῶρα πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ τους. Ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος προτυπώνουν αὐτὸ ποὺ πρόκειται νὰ γίνουν, δηλαδή τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ⁵⁸⁶, τὸ πραγματικό, τὸ ἁγιασμένο, τὸ ζωοποιὸ καὶ θεοποιό. Μετὰ λοιπὸν τὸν διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καθαγιασμό τους, τὰ δῶρα παύουν νὰ εἶναι «ἀντίτυπα» καὶ γίνονται ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος ἀδιάλειπτα καὶ ζωοδοτικὰ τραπεζοφορεῖ τὸ πλήρωμα τῆς ἁγίας του Ἐκκλησίας μὲ τὸ σῶμα του καὶ τὸ αἷμα του⁵⁸⁷, τὴν ἀληθινὴν χαρισματικὴ μετοχὴ στῆ θεία ζωὴ του.

---

585. Βλ. στὴν ἤδη παρατεθεῖσα μαρτυρία του στὴν ὑποσημείωση 537 αὐτῆς τῆς σειρᾶς. PG 41, 981.

586. *Θεία λειτουργία Βασιλείου τοῦ μεγάλου*. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΑΗ, ὅπ.π., σ. 270. Βλ. καὶ MANSI, ὅπ.π., σ. 261 ἐξ., ὅπου οἱ πατέρες τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐρμηνεύουν τὸν ὄρο τοῦ Μ. Βασιλείου: «καὶ τὸ ἐξῆς ἐπιφερόμενον (στὴ συνέχεια δηλ. τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς) ἐκδηλοτέραν τὴν ἔννοιαν τοῦ πατρὸς (τοῦ Μ. Βασιλείου) καταρτίζει, ὡς πρὸ τοῦ ἁγιασθῆναι ἐκλήθη ἀντίτυπα, μετὰ δὲ τὸν ἁγιασμόν σῶμα κυρίως καὶ αἷμα Χριστοῦ λέγονται καὶ εἰσι καὶ πιστεύονται». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 94, 1152-1153: «Εἰ δὲ καὶ τινες ἀντίτυπα τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον ἐκάλεσαν, ὡς ὁ θεοφόρος ἔφη Βασίλειος, οὐ μετὰ τὸ ἁγιασθῆναι εἶπον, ἀλλὰ πρὶν ἁγιασθῆναι αὐτὴν τὴν προσφορὰν οὕτω καλέσαντες». Βλ. καὶ ΙΕΡΕΜΙΟΥ Β' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἐπίσκοπος ... I. ΚΑΡΜΙΡΗ, ὅπ.π., σ. 464. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἐπίσκοπος Β'. PG 100, 336C: «ἀντίτυπα δέ, εἶπου λεχθεῖν, οὐ μετὰ τὸν ἁγιασμόν τοῦτο, ἀλλὰ πρὸ τοῦ ἁγιασθῆναι ἐκλήθησαν». Σ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, ὅπ.π., σσ. 13, 15, 16, 56, 67-68.

587. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ὅπ.π., PG 33, 1104B: «ταῦτα μαθὼν καὶ πληροφορηθεὶς ὡς ὁ φαινόμενος ἄρτος οὐκ ἄρτος ἐστίν, εἰ καὶ τῇ γεύσει αἰσθητός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ· καὶ ὁ φαινόμενος οἶνος οὐκ οἶνός ἐστιν, εἰ καὶ ἡ γεῦσις τοῦτο βούλεται, ἀλλὰ αἷμα Χριστοῦ». PG 33, 1097A: «Αὐτοῦ οὖν ἀποφνημαμένου καὶ εἰπόντος περὶ τοῦ ἄρτου: *Τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα*, τίς τολμήσει ἀμφιβάλλειν λοιπόν; Καὶ αὐτοῦ βεβαιωσαμένου καὶ εἰρηκότος: *Τοῦτό μου ἐστὶ τὸ αἷμα*, τίς ἐνδοιάσει ποτε λέγων μὴ εἶναι αὐτοῦ τὸ αἷμα;». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία ΙΖ*. PG 63, 128-129. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Ἐρμηνεία εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν* (ἀμφιβαλλόμενος). PG 90, 877C: «Ζωῆς δὲ θείας ποιεῖται μετάδοσιν, ἐδώδιμον ἑαυτὸν ἐργαζόμενος, ὡς οἶδεν αὐτὸς καὶ οἱ παρ' αὐτοῦ τοιαύτην αἴσθησιν νοεράν εὐληφότες, ὥστε τῇ γεύσει ταύτης τῆς βρώσεως εἰδέναι, κατ' ἐπίγνωσιν ἀληθῶς, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος, ποιότητι θείας πρὸς θέωσιν μετακρινῶν τοὺς ἐσθίοντας· οἷα δὴ σαφῶς ζωῆς καὶ δυνάμεως ἄρτος ὢν καὶ καλούμενος». ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 94, 1144-1145:

Ἔτσι τὰ ἁγιασμένα τίμια δῶρα γίνονται πλέον καὶ «ἀντίτυπα τῶν μελλόντων»⁵⁸⁸.

«οὐχ ὅτι τὸ ἀναληφθὲν σῶμα ἐξ οὐρανοῦ κατέρχεται, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ὁ ἄρτος καὶ οἶνος μεταποιῶνται εἰς σῶμα καὶ αἷμα Θεοῦ»· PG 94, 1148-1149A: «Οὐκ ἔστι τύπος ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ (μὴ γένοιτο), ἀλλ' αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου θεθεωμένον, αὐτοῦ τοῦ Κυρίου εἰπόντος: *Τοῦτό μου ἔστι*, οὐ τύπος τοῦ σώματος, ἀλλὰ τὸ σῶμα καὶ οὐ τύπος τοῦ αἵματος, ἀλλὰ τὸ αἷμα»· PG 94, 1149B: «οὕτω καὶ ὁ ἄρτος τῆς κοινωνίας οὐκ ἄρτος λιτός ἐστιν, ἀλλ' ἠνωμένος θεότητι· σῶμα δὲ ἠνωμένον θεότητι οὐ μία φύσις ἐστίν, ἀλλὰ μία μὲν τοῦ σώματος, τῆς δὲ ἠνωμένης αὐτῶ θεότητος ἑτέρα· ὥστε τὸ συναμφοότερον, οὐ μία φύσις, ἀλλὰ δύο». ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὅπ.π., *ΕΠΕ*, τ. 22, σ. 168: «Τίνας δὴ λέγω λόγους; Τὸ τὴν θυσίαν ταύτην μὴ εἰκόνα καὶ τύπον εἶναι θυσίας, ἀλλὰ θυσίαν ἀληθινήν, τὸ μὴ ἄρτον εἶναι τὸ θεθυμένον, ἀλλ' αὐτὸ τοῦ Χριστοῦ τὸ σῶμα· καὶ πρὸς τούτοις τὸ μίαν εἶναι τὴν τοῦ Ἄμνου θυσίαν καὶ ἅπαξ γεγεννημένην». ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ, *Πανοπλία Δογματικῆ, τίτλος ΚΕ', Περὶ ... τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας*. PG 130, 1264C: «ἡ δὲ βρώσις ἄρτος ἦν». PG 130, 1265A-B: «ἡ σύστασις ἐξ οἴνου τε καὶ ἄρτου ἐστὶ, τοῖς σώμασι τῶν πεπιστευκότων κατακιρνάμενος, ὡς ἂν τῇ πρὸς τὸ ἀθάνατον ἐνώσει καὶ ἄνθρωπος τῆς ἀφθαρσίας μέτοχος γένοιτο». ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἑρμηνεία, β'*. PG 155, 700C: «οἷς τρεφόμεθα καὶ οἷς ποτιζόμεθα ἑαυτὸν καταμιξας, πανταχοῦ ὦν, καὶ τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον εἰς σῶμα καὶ αἷμα τῇ θείκῃ μεταβαλὼν αὐτοῦ δυνάμει, παντοδύναμος ὦν. Διὰ τούτων οὖν ἡμῖν ἀνακιρνᾶται καὶ ἀναμίγνυται». *Διάλογος, κεφ. ΡΑΒ'*. PG 155, 341A: «Τούτου οὖν χάριν τράπεζα καὶ ἄρτος καὶ οἶνος σὺν ὕδατι τὰ μυστήρια, καὶ ἀναίμακτος ταῦτα καὶ οὐ θυσία σαρκὸς καὶ ἄλογος». ΙΕΡΕΜΙΟΥ Β' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἀπόκρισις ...*, στοῦ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, ὅπ.π., σ. 464: «Δοξάζει οὖν ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ὅτι μετὰ τὸν ἁγιασμὸν ὁ μὲν ἄρτος μεταβάλλεται εἰς αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ δὲ οἶνος εἰς αὐτὸ τὸ αἷμα διὰ Πνεύματος ἁγίου ... καὶ ἡμεῖς, μεταλαμβάνοντες τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος, θέσει καὶ χάριτι θεοῦ χρηματίσωμεν».

588. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 94, 1153B-C: «Ἀντίτυπα δὲ τῶν μελλόντων λέγονται, οὐχ ὡς μὴ ὄντα ἀληθῶς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι νῦν μὲν δι' αὐτῶν μετέχομεν τῆς Χριστοῦ θεότητος, τότε δὲ νοητῶς διὰ μόνης τῆς θέας». Βλ. αὐτολεξεῖ ἐπαναλαμβάνόμενα στὴν *Ἀπόκρισιν Ἱερεμίου*. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, ὅπ.π., σ. 461. Τὴν ἴδια ἔννοια φαίνεται νὰ ἔχει ὁ ὅρος «ἀντίτυπον», ὅταν ὀνοματίζει τὰ τίμια δῶρα ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν καθῆγιασμό. Βλ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Fragmenta*. PG 7, 1253B: «καὶ ἐνταῦθα τὴν προσφορὰν τελέσαντες ἐκκαλοῦμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπως ἀποφῆγη τὴν θυσίαν ταύτην καὶ τὸν ἄρτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ποτήριον τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἵνα οἱ μεταλαβόντες τούτων τῶν ἀντιτύπων τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τῆς ζωῆς αἰώνιου τύχῳσιν». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Ἀπολογητικὸς Β'*. PG 35, 497A-B: «Ταῦτα οὖν εἰδὼς ἐγὼ καὶ ὅτι μηδεὶς ἄξιος τοῦ μεγάλου καὶ Θεοῦ καὶ θύματος καὶ ἀρχιερέως, ὅστις μὴ πρότερον ἑαυτὸν παρέστησε τῷ Θεῷ θυσίαν

Ὁ Χριστὸς αἰωνίζει τὰ παρόντα καὶ φθειρόμενα καὶ ἀφθαρτίζει τὰ «φιλά» καὶ ἀλλοιούμενα. Ἡ καθημερινὴ τροφή γίνεται διηνεκῆς ζωοποιὸς τροφοδοσία τῆς Ἐκκλησίας του, διὰ τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας⁵⁸⁹. Ὅλα ἱεροποιῦνται,

---

ζῶσαν, ἁγίαν, μηδὲ τὴν λογικὴν λατρείαν εὐάρεστον ἐπεδείξατο, μηδὲ ἔθυσε τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ πνεῦμα συντετριμμένον, ἦν μόνον ὁ πάντα δοὺς ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν θυσίαν, πῶς ἔμελλον θαρρῆσαι προσφέρειν αὐτῷ τὴν ἕξωθεν, τὴν τῶν μεγάλων μυστηρίων ἀντίτυπον». Καὶ *Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν Ἐπιτάφιος*. PG 35, 809C-812A: «ἐπὶ τὸν πάντων ἱατρὸν καταφεύγει ... τῷ θυσιαστηρίῳ προσπίπτει ... εἶτα τῷ παρ' ἑαυτῆς φαρμάκῳ τούτῳ τὸ σῶμα πᾶν ἐπαλείφουσα καὶ εἰ ποῦ τι τῶν ἀντιτύπων τοῦ τιμίου σώματος ἢ τοῦ αἵματος ἢ χεῖρ ἔθησάυρισε, τοῦτο καταμιγνύσα τοῖς δάκρυσιν (ὡς τοῦ θαύματος) ἀπῆλθεν εὐθὺς αἰσθημένη τῆς σωτηρίας». ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε΄*. PG 33, 1124B: «Γευόμενοι γάρ, οὐκ ἄρτον καὶ οἶνον κελεύονται γεύσασθαι, ἀλλὰ ἀντιτύπου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον, προλεγόμενα στῆ Ζ΄ Οἰκουμένηκῆ Σύνοδο*, σ. 317, ὑποσ. 1, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι καὶ μετὰ τὸν καθαγιασμό τὰ τίμια δῶρα «ἀντίτυπα» καλοῦνται ὑπὸ τινων πατέρων. Διαφοροποιούμενος κάπως ὁ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ, *Ὀμιλία περὶ τοῦ μυστηριώδους σώματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. PG 160, 380, καὶ ὀνομάζοντας τὴν εὐχαριστιακὴν θυσίαν τῆς Ἐκκλησίας τύπο τῆς γενομένης στὸ ὑπερῶο, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερεῖς τύπους τοῦ θύσαντος τότε πρωτοθύτου Χριστοῦ, συμπεραίνει ὅτι «τὰ ἐν τῇ θυσίᾳ γενόμενα» μποροῦν νὰ καλοῦνται ἀντίτυπα «κατὰ τὴν ἐνέργειαν, ὡς τότε μὲν ἀμέσως αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ τὸ θαῦμα ποιοῦντος, νῦν δὲ διὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας ὑπηρετῶν (τῶν ἱερέων δηλαδὴ)». Βέβαια τὸ ἀποτέλεσμα, ἡ μεταβολὴ δηλαδὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, εἶναι καὶ τότε καὶ τώρα καὶ πάντοτε τὸ ἴδιο.

589. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Fragmenta*. PG 26, 1325C: «Ὁφεῖ τοὺς Λευίτας φέροντας ἄρτους καὶ ποτήριον οἴνου καὶ τιθέντας ἐπὶ τὴν τράπεζαν· καὶ ὅσον οὔπω ἱκεσίαι καὶ δεήσεις γίνονται, φίλος ἐστὶν ὁ ἄρτος καὶ τὸ ποτήριον ... οὗτος ὁ ἄρτος καὶ τοῦτο τὸ ποτήριον, ὅσον οὔπω εὐχαὶ καὶ ἱκεσίαι γεγόνασιν, φιλά εἰσιν». Παρόμοια βλ. ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἁγίας εὐχαριστίας*. PG 86II, 2401. ΝΕΙΛΟΥ ΑΒΒΑ, *Ἐπιστολαί, βιβλ. Ι, ΜΔ΄-Φιλίππῳ Σχολαστικῷ*. PG 79, 104A-B: «Ὁὕτως μοι νόει καὶ τὰ θεῖα μυστήρια, πρὸ μὲν τῆς ἐντεύξεως τοῦ ἱερέως καὶ τῆς καθόδου τοῦ ἁγίου Πνεύματος, φιλὸν ἄρτον ὑπάρχειν καὶ οἶνον κοινὸν τὰ προκείμενα· μετὰ δὲ τὰς φοβεράς ἐκείνας ἐπικλήσεις καὶ τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ προσκυνητοῦ καὶ ζωοποιῦ καὶ ἀγαθοῦ Πνεύματος, οὐκ ἔτι φιλὸν ἄρτον καὶ κοινὸν οἶνον τὰ ἐπιτεθειμένα τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ, ἀλλὰ σῶμα καὶ αἷμα τίμιον καὶ ἄχραντον Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ τῶν ἀπάντων, καθαρίζον ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ τοὺς μεταλαμβάνοντας φόβῳ καὶ πόθῳ πολλῷ». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*. PG 46, 581C: «Ὁ ἄρτος πάλιν ἄρτος ἐστὶ τέως κοινός· ἀλλ' ὅταν αὐτὸν τὸ μυστήριον ἱερουργήσῃ,

ἀγιάζονται καὶ τελειοῦνται στὴν ἔνωση καὶ σύγκραση τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τῆς θεώσεως καὶ τῆς ἀθανασίας, στὴν ἀνάκραση κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, κατὰ τὴ φιλόανθρωπη καὶ ἀγαπητικὴ παραχώρηση τοῦ ἀγίου Θεοῦ, ποὺ συντελεῖται μὲ τὸν συνεχῆ ἀγιασμό τῶν ἀγίων εὐχαριστιακῶν μυστηρίων καὶ μὲ τὴν ἀδιάλειπτη ἐνσυνείδητη μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ αὐτά. Αὐτὴ τὴν ἀλήθεια περιγράφει καιριότατα ὁ Νικόλαος Καβάσιλας⁵⁹⁰: «Τούτων δὲ ἠύγμενων καὶ εἰρημένων, τὸ πᾶν τῆς ἱερουργίας ἤνυσται καὶ τετέλεσται, καὶ τὰ δῶρα ἡγιάσθη καὶ ἡ θυσία ἀπρητίσθη καὶ τὸ μέγα θῦμα καὶ ἱερεῖον τὸ ὑπὲρ τοῦ κόσμου σφαγὲν ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τραπέζης ὁρᾶται κείμενον. Ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ Κυριακοῦ σώματος οὐκ ἔτι τύπος, οὐδὲ δῶρον εἰκόνα φέρον τοῦ ἀληθινοῦ δώρου, οὐδὲ γραφὴν τινα κομίζων ἐν ἑαυτῷ τῶν σωτηρίων παθῶν ὥσπερ ἐν πίνακι, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἀληθινὸν δῶρον· αὐτὸ τοῦ Δεσπότου τὸ πανάγιον σῶμα τὸ πάντα ἀληθῶς ἐκεῖνα δεξάμενον τὰ ὄνειδη, τὰς ὕβρεις, τοὺς μὀλωπας, τὸ σταυρωθὲν, τὸ σφαγὲν, τὸ μαρτυρῆσαν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου τὴν καλὴν ὁμολογίαν, τὸ ῥαπισθὲν, τὸ αἰκισθὲν, τὸ ἐμπτυσμάτων ἀνασχόμενον, τὸ χολῆς γευσάμενον. Ὁμοίως καὶ ὁ οἶνος αὐτὸ τὸ αἶμα τὸ ἐκπηδῆσαν σφαττομένου τοῦ σώματος. Τοῦτο τὸ σῶμα, τοῦτο τὸ αἶμα, τὸ συστὰν ἐκ Πνεύματος ἀγίου, τὸ γεννηθὲν ἀπὸ τῆς Μαρίας Παρθένου, τὸ ταφέν, τὸ ἀναστὰν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, τὸ ἀνελθὸν εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός».

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο τῶν περὶ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου πληθωρικῶν πατερικῶν ἀναφορῶν καὶ ἐρμηνευμάτων, εἶναι εὐλόγως κατανοητὸ τὸ γιὰ τὴν ἡπλιοψηφία τῶν πατέρων ἐθεώρησε πάντοτε, ἀπὸ τοὺς πρῶτους αἰῶνες μέχρι καὶ τοὺς Κολλυβάδες, τὸν ἐκζητούμενο «ἐπιούσιον ἄρτον» τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ὡς τὸν αἰώνιο οὐράνιο ἄρτο τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸν ὅχι μόνον ἐπὶ τοῦ σώματος πρόσφορο καὶ ἀναγκαῖο, ἀλλὰ τὸν ἐπὶ τῆς ψυχοσωματικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς σωτηρίαν ἀπολύτως καὶ καθημερινῶς ἀπαραίτητο.

σῶμα Χριστοῦ λέγεται τε καὶ γίνεται». ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Α΄*. PG 33, 1072B: «ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τῆς εὐχαριστίας, πρὸ τῆς ἀγίας ἐπικλήσεως τῆς προσκυνητῆς Τριάδος, ἄρτος ἦν καὶ οἶνος λιτός».

590. Βλ. *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, ὅπ.π., σσ. 140-142.

“Όπως προαναφέραμε και στην εξέταση τῶν λειτουργικῶν κειμένων, εἶναι προφανές ὅτι τὸ *Πάτερ ἡμῶν* ἀποτελεῖ προσευχὴ εὐχαριστιακῆς προετοιμασίας γιὰ τοὺς πιστοὺς, ἢ ὁποῖα αἰτεῖται, κατὰ τὴν προσταγὴ τοῦ διδάξαντος Κυρίου, τὴν ζωοδοτικὴ τροφοδοσίᾳ τῆς θείας κοινωνίας, καὶ μάλιστα ἀξιῶναι τὴν καθημερινὴ συμμετοχὴ σὲ αὐτήν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τίθεται πάντοτε στὰ ἀρχαῖα κείμενα τῶν λειτουργικῶν ἀμέσως πρὸ τῆς κοινωνίας κλήρου καὶ λαοῦ. Πλαισιώνεται δὲ ἀπὸ προεισάγουσα καὶ κατακλείουσα εὐχολογικὴ ἐπεξεργασία (ἐμβολισμὸς) τῶν Κυριακῶν προσευχητικῶν λόγων⁵⁹¹, ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται στὴν προετοιμασία, στὴν ἐκζήτηση τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἄξια προσέλευση καὶ στὴν καταξίωση τῆς ἀπαγγελίας τῆς εὐχαριστιακῆ ἐρμηνευόμενης Κυριακῆς Προσευχῆς⁵⁹² πρὸ τῆς μεταλήψεως.

Κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη, ἡ αἴτηση «Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον» στὴν Κυριακὴ Προσευχὴ ἔχει τρία νοήματα⁵⁹³. Πρῶτον ζητεῖ τὴν ἀναγκαίᾳ τροφὴ γιὰ τὸ φυσικὸ σῶμα⁵⁹⁴.

---

591. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεῖαι λειτουργίαι*, ὅπ.π., σσ. 22, 55-56, 134-136, 201-202, 282-284, 310, 410-411, 479-481.

592. Περὶ αὐτοῦ βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις ΚΓ΄. Μυσταγωγικὴ Ε΄*. PG 33, 1120B: «ΙΕ΄. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον. Ὁ ἄρτος οὗτος ὁ κοινὸς οὐκ ἔστιν ἐπιούσιος. Ἄρτος δὲ οὗτος ὁ ἅγιος ἐπιούσιός ἐστιν· ἀντὶ τοῦ ἐπὶ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς κατατασσόμενος. Οὗτος ὁ ἄρτος οὐκ εἰς κοιλίαν χωρεῖ καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται, ἀλλ’ εἰς πᾶσάν σου τὴν σύστασιν ἀναδίδεται, εἰς ὠφέλειαν σώματος καὶ ψυχῆς. Τὸ δὲ σήμερον, ἀντὶ τοῦ καθ’ ἡμέραν, λέγει». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν. Ὁμιλία ΚΖ΄*. PG 53, 251.

593. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 29-37. Ἄλλες παράλληλες θέσεις τοῦ Νικοδήμου ἀπὸ τὸ ἔργο του *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν* βλ. στὴν ἀκολουθοῦσα ὑποσημείωση 804.

594. Τὸν ἐπιούσιο ἄρτο ἐκλαμβανόμενο ὡς ὕλικὴ ἀναγκαίᾳ γιὰ τὸ σῶμα καθημερινὴ τροφὴ βλ. στοῦ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις ΝΕ΄ (55)*, ὅπ.π., σ. 151. Καὶ ὁ ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ὡς ἐπιούσιο ἄρτο, γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ προσευχόμεθα, ἐκλαμβάνει τὴν καθημερινὴ χρεῖα τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὁποίας ἐργαζόμενος εἶναι ἄξιος νὰ ἀπολαμβάνει. *Ὅροι κατ’ ἐπιτομὴν ΣΝΒ΄ (252)*. ΕΠΕ, τ. 9, σ. 302. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 29-33, 36. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ E. LOHMEYER, *The Lord’s Prayer*, 1965, σ. 15. Βλ. ἐπίσης ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν»*. PG 90, 900A-D. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (Εἰσαγωγὴ - Κείμενον ἀνέκδοτον - Σχόλια ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθῆναι χ.χ., σ. 104.

Δεύτερον καὶ σπουδαιότερο σημαίνει τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ· «Οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος Θεοῦ»⁵⁹⁵. Τρίτον καὶ σπουδαιότατο «ὁ ἄρτος ὁ ἐπιούσιος» εἶναι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ ζωοποιὸς καὶ θεοποιὸς τροφή τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία τὰ τέκνα τῆς καὶ ζητοῦν ἀπὸ τὸν οὐράνιου Πατέρα ὡς καθημερινὴ εὐχαριστιακὴ δωρεοδοσία, ἀλλὰ καὶ μεταλαμβάνουν συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως.

Οἱ ἀναφορὰς τῶν πατέρων, γιὰ τὸν «ἐπιούσιο ἄρτο» τοῦ προσευχητικοῦ αἰτήματος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου τῆς θείας εὐχαριστίας, εἶναι σαφεῖς καὶ ἀνεκδοκίστες. Ἡδὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Κυρίου Ἰεροσολύμων γιὰ τὴ λειτουργικὴ εὐχαριστιακὴ πρόταξη τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς, ἡ ὁποία ἀπαγγέλλεται πρὸ τῆς κοινωνίας⁵⁹⁶, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω, προοιμιάζει τὶς θέσεις τῶν πατέρων γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, ἀλλὰ καὶ τὴ σαφὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων στὴν ἐρμηνεία αὐτῆ.

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὅπως καὶ Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος⁵⁹⁷, ἐρμηνεύει εὐχαριστιακὰ τὴν παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου καὶ βλέπει στὴν πανηγυρικὴ πατρικὴ τράπεζα τῆς ἐπιστροφῆς καὶ τῆς σωτηρίας πλοῦτο πο-

---

595. Βλ. Δευτερ. η' 3. Ματθ. δ' 4. Λουκ. δ' 4. Βλ. καὶ περίπου παράλληλη ἔννοια ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς ψαλμούς. Ψαλμὸς Π'. ΕΠΕ, τ. 6, σ. 282. Ψαλμὸς ΡΙΗ'. ΕΠΕ, τ. 7, σ. 216. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου. Λόγος Α'. ΕΠΕ, τ. 10, σ. 62. Εἰς τὸν ΜΔ' Ψαλμὸν 3. ΕΠΕ, τ. 5, σ. 264. Ὅτι ἐπίσης κοινωνία Θεοῦ εἶναι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου καὶ ἡ σωτηριώδης διδασκαλία του βλ. ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἀγίας εὐχαριστίας. ΡΓ 86 II, 2400Α-Β. Βλ. παραπλήσια καὶ ΓΙΩΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, Ἐπιστολῶν βιβλ. Β', Ἐπιστολὴ ΣΠΑ'. ΡΓ 78, 712.

596. Σχετικὴ θεολογικὴ ἀνάλυση βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ (Μητροπολίτου Περγάμου), «Εὐχαριστία καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ», Σύναξη 49 (Ἰαν.-Μάρτ. 1994), σσ. 10-11, ὅπου, ἂν καὶ παρατηρεῖ ὅτι «οἱ ἐξηγητὲς δὲν ἔχουν καταλήξει σὲ ὁμόφωνα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἔννοια αὐτῶν τῶν λόγων», τελικὰ ὑποστηρίζει ὅτι «ὑπάρχουν ... ἄφθονες μαρτυρίες ποὺ ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄρτος, ποὺ ζητοῦμε μὲ τὴν προσευχὴ αὐτῆ, δὲν εἶναι τὸ καθημερινὸ ψωμί μας, ὅπως συνήθως τὸ ἐκλαμβάνομε, ἀλλὰ ὁ ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας, ὁ ὁποῖος εἶναι "ἐπιούσιος" μὲ τὴν ἔννοια τοῦ "ἐρχομένου", τοῦ μελλοντικοῦ, δηλαδὴ τῆς μελλούσης Βασιλείας».

597. Βλ. προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 471-475.

λύ, ὁ ὁποῖος εἶναι «ὁ ἐπιούσιος ἄρτος» τῆς εὐχαριστίας, τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ τρέφει συνεχῶς τοὺς ἐργαζομένους στὸν ἀμπελώνα του⁵⁹⁸. Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης ἐπίσης ὀνομάζει ἐπιούσιο ἄρτο τὸν διδόμενον καὶ ἀρμόζοντα περισσότερο στὴν τροφή τῆς ψυχῆς, καθὼς τὸ ὄνομα τῆς οὐσίας ἀναφέρεται σὲ αὐτὴν παρὰ στὴ σύσταση τοῦ σώματος⁵⁹⁹. Τὴν ἴδια θέση ἐκφράζει καὶ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, λέγοντας ὅτι ὁ Κύριος χαρίζει «ἄρτον ἐπιούσιόν τε καὶ ζωτικόν, εἰς ἀποτροφὴν τῶν ἡμετέρων ψυχῶν καὶ συντήρησιν τῆς τῶν χαρισθέντων ἡμῶν ἀγαθῶν εὐεξίας»⁶⁰⁰, καὶ ὁ Μέγας Φώτιος ὑποστηρίζει ὅτι «τὸν ἐπιούσιον ἄρτον οὐχ ἀπλῶς ἐρεῖ τις τὸν εἰς τροφήν τῷ σώματι χορηγούμενον, ἀλλ' ὅς εἰς σῶμα Χριστοῦ μεταβάλλει καὶ ψυχὴν συναγιάζει τῷ σώματι»⁶⁰¹. Οἱ πατερικὲς αὐτὲς ἐρμηνεῖες εἰσάγουν μιὰ τρίτη ἐνδιάμεση πρόταση γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὄρου «ἐπιούσιος», ἡ ὁποία δὲν καταγράφεται ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Περγᾶμου Ἰωάννη στὸ ἤδη ἀναφερθὲν ἐπιστημονικὸ τοῦ ἄρθρου. Ἐκεῖ ὑποστηρίζει ὅτι «τὸ καίριο ἐρώτημα εἶναι ἂν ὁ ὄρος “ἐπιούσιος” προέρχεται ἀπὸ τὸ “ἐπεῖναι” ἢ “ἐπουσία”, ὁπότε θὰ σήμαινε “ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ὑπαρξή μας”, ἢ ἀπὸ τὸ “ἐπιέναι”, ὁπότε θὰ σήμαινε τὸν “ἐρχόμενο” ἢ τῆς “ἐρχόμενης μέρας”. Ἀπὸ τὴν ἀντίθεση στὸ κείμενο τῆς προσευχῆς τοῦ “ἐπιούσιος” πρὸς τὸ “σήμερον”, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ἀρχαίων πηγῶν τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση, προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ δεύτερη ἀπὸ τὶς δύο σημασίες»⁶⁰². Τὸ «ἐπιούσιος» ὁμῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν

598. *Λόγος εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν*. PG 46, 544 ἐξ. Βλ. καὶ Κ. ΚΟΝΤΟΓΟΝΗ, *Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας πατέρων*, Ἀθῆναι, τ. Β', σ. 432.

599. Βλ. ὅπ.π., PG 78, 712.

600. *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν»*. PG 90, 896D-897A.

601. *Διήγησις περὶ τῆς Μανιχαίων ἀναβαπτίσεως*. *Λόγος Δ', ια'*. PG 102, 201C.

602. Ὅπ.π., σ. 11, ὑποσημ. 7. Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Εὐχαριστιακὴ Θεώρησις τοῦ Κόσμου καὶ ὁ Σύγχρονος Ἄνθρωπος», στὸ *Χριστιανικὸν Συμπόσιον* (1967), σσ. 184, 189. Ἐπίσης βλ. ΣΙΛΑ ΚΟΣΚΙΝΑ (Μητροπολίτου Νέας Ἱερσέης), «Ἡ ἐσχατολογικὴ θεώρησις τῆς θείας εὐχαριστίας εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην», στὸ *Ξενία Ἰακώβω Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 156-178.

ἔννοια τοῦ καθημερινοῦ φωμιοῦ τῆς σωματικῆς ζωοτροφίας καὶ τὴν ἔννοια τοῦ ἐσχατολογικοῦ εὐχαριστιακοῦ δείπνου, τὸν αὐριανὸ ἢ μελλοντικὸ δηλαδὴ «ἐρχόμενον» ἄρτο τῆς Βασιλείας, ἔχει καὶ τὴν ἔννοια τῆς αἰτούμενης «σήμερον»⁶⁰³ καὶ μεταλαμβάνομενης «σήμερον» καὶ «τὸ καθ' ἡμέραν» «ἀληθινῆς τροφῆς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος»⁶⁰⁴, κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Κυρίου ὅτι «ἡ σὰρξ μου ἀληθῶς ἐστὶ βρῶσις καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῶς ἐστὶ πόσις»⁶⁰⁵. Δηλαδὴ ἀναφέρεται καὶ στὴν καθημερινὴ καὶ συνεχὴ ψυχοτροφία, διὰ τῆς μετοχῆς στὸ ζωοποιὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπιρρωτικῆς τῆς ἐσχατολογικῆς ἐρμηνείας εἶναι βέβαια καὶ οἱ γινῶμες τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου⁶⁰⁶, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ποὺ σχεδὸν παραφράζει τὸ ἀθανασιανὸ κείμενο⁶⁰⁷, καθὼς καὶ Καλλίστου καὶ Ἰγνατίου τῶν Ξανθοπούλων⁶⁰⁸ ποὺ ἀκολουθοῦν τοὺς προηγούμενους

---

603. Τὴν ἔννοια τοῦ «σήμερον» δίδει ὁ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, ὅπ.π., σ. 37 [βλ. καὶ ΑΓΙΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΝΟΤΑΡΑ (;), *Ἡ Κυριακὴ προσευχὴ «Πάτερ ἡμῶν»*, μτφ. Γ. Β. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1997, σ. 39]: «Τὸ δὲ σήμερον τρία σημαίνει. Καὶ πρῶτον μὲν σημαίνει ἐκάστην ἡμέραν· δεύτερον δὲ ὅλην τὴν ζωὴν ἐκάστου ἀνθρώπου· καὶ τρίτον ὅλον τοῦτον τὸν παρόντα ἐβδοματικὸν αἰῶνα. Εἰς δὲ τὸν μέλλοντα αἰῶνα σήμερον καὶ αὐριον δὲν εἶναι, ἀλλὰ ὅλος ὁ αἰὼν ἐκεῖνος εἶναι μία ἡμέρα αἰώνιος». Βλ. καὶ ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, ὅπ.π., PG 90, 897B.

604. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 34. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. ΤΚ'. PG 155, 581A.

605. Ἰωάν. ζ' 55.

606. *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ κατὰ Ἀρειανῶν* 16. ΕΠΕ, τ. 3, σ. 322: «Ἐδίδαξε γὰρ ἡμᾶς ἐν τῇ εὐχῇ (τῇ Κυριακῇ δηλ. προσευχῇ) ἐν τῷ νῦν αἰῶνι αἰτεῖν τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, τουτέστι τὸν μέλλοντα, οὗ ἀπαρχὴν ἔχομεν ἐν τῇ νῦν ζωῇ, τῆς σαρκὸς τοῦ Κυρίου μεταλαμβάνοντες, καθὼς αὐτὸς εἶπεν: Ὁ ἄρτος δέ, ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστὶν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Πνεῦμα γὰρ ζωοποιοῦν ἡ σὰρξ ἐστὶ τοῦ Κυρίου, διότι ἐκ Πνεύματος τοῦ ζωοποιοῦ συνελήφθη».

607. *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, βιβλ. Δ', ΠΣ', *Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων*. PG 94, 1152B: «Οὗτος ὁ ἄρτος ἐστὶν ἡ ἀπαρχὴ τοῦ μέλλοντος ἄρτου, ὅς ἐστιν ὁ ἐπιούσιος. Τὸ γὰρ ἐπιούσιον δηλοῖ ἢ τὸν μέλλοντα, τουτέστι τὸν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ἢ τὸν πρὸς συντήρησιν τῆς οὐσίας ἡμῶν λαμβανόμενον. Εἴτε οὖν οὕτως εἴτε οὕτως, τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα προσφυῶς λεχθήσεται: Πνεῦμα γὰρ ζωοποιοῦν ἐστὶν ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου, διότι ἐκ τοῦ ζωοποιοῦ Πνεύματος συνελήφθη».

608. *Περὶ τῶν αἰρουμένων ἡσύχως βιῶναι*, ἱβ'. *Φιλοκαλία* (ἀπαρτισθεῖσα ὑπὸ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1976, τ. Δ', σ. 287: «Οὗτος ὁ

πατέρες. Ὁ ἅγιος Κυπριανὸς Καρχηδόνος ἐπίσης διδάσκει ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι ἡ ἀληθὴς σὰρξ καὶ τὸ ἀληθὲς αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἐρμηνεύοντας δὲ τὸ ἐξεταζόμενον αἴτημα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς λέγει ὅτι «ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς εἶναι ὁ Χριστός, καὶ ὁ ἄρτος οὗτος δὲν εἶναι πάντων, ἀλλ' ἡμῶν· διὰ τοῦτο δὲ αἰτοῦμεν νὰ δίδηται εἰς ἡμᾶς καθ' ἑκάστην ὁ ἄρτος οὗτος, ἵνα μὴ ἀποχωρισθῶμεν τοῦ Χριστοῦ ἡμεῖς, οἵτινες ἐσμὲν ἐν Χριστῷ καὶ δεχόμεθα καθ' ἑκάστην τὴν εὐχαριστίαν εἰς τροφήν τῆς σωτηρίας»⁶⁰⁹. Παρόμοιες θέσεις, κατὰ τὸ αἴτημα τῆς παραδοθείσης ἀπὸ τὸν Κύριο προσευχῆς, καταγράφουν ἐπίσης ὁ Μέγας Φώτιος⁶¹⁰ καὶ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος λειτουργικὰ συνδέει καὶ συνθέτει τὶς δύο ἐρμηνεῖες τοῦ «ἐπιούσιος», ὡς καθημερινὴ τροφή καὶ ὡς θεία κοινωνία, τὴν ὁποία ὁ πιστὸς μὴ μεταλαμβάνων «οὐ ζήσεται ὅλως ποτέ»⁶¹¹.

Στοιχοῦντες μετὰ λόγου γνώσεως, ὅπως πάντοτε, τῷ κανόνι τῆς παραδόσεως οἱ φιλοκαλικοὶ ἀγιορεῖτες πατέρες τοῦ ἡ' αἰῶνος, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς, ἀκολουθοῦν καὶ πλατύνουν τὴν πατερικὴ διδασκαλία, τὴν ὁποία γνωρί-

---

ἄρτος (τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ) ἐστὶν ἡ ἀπαρχὴ τοῦ μέλλοντος ἄρτου, ὅς ἐστιν ὁ ἐπιούσιος· τὸ γὰρ ἐπιούσιον δηλοῖ, ἢ τὸν μέλλοντα, τουτέστι τὸν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ἢ τὸν πρὸς συντήρησιν τῆς οὐσίας ἡμῶν λαμβανόμενον».

609. Βλ. Κ. ΚΟΝΤΟΓΟΝΗ, ὅπ.π., τ. Α', σ. 676. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός, ὅπ.π., σ. 86.

610. Βλ. ὅπ.π., PG 102, 201A: «Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον, τὴν μυστικὴν τελῶν ἡμῖν καὶ παραδιδούς ὁ Σωτήρ, αὐτὸς μὲν παρὰ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ προσέταξε ταύτην αἰτεῖν».

611. Διάλογος, κεφ. ΤΚ'. PG 155, 580D-581A: «καὶ τὸν ἐπὶ τῇ συστάσει τῆς οὐσίας ἡμῶν ἄρτον καὶ αἰτοῦμεν ὡς ἄνθρωποι, εἰδότες ὅτι καὶ οὗτος παρὰ σοῦ, καὶ σὺ μόνος ἀνευδεής, ἡμεῖς δὲ ἐπιδεεῖς ... Καὶ ἔτι τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον, τὸν ζῶντα ἄρτον τὸν ἐπουράνιον, τοῦ ζῶντος Λόγου τὸ πανάγιον σῶμα, ὅπερ ὁ μὴ φαγὼν οὐ ζήσεται ὅλως ποτέ. Καὶ ἐπιούσιος οὗτος, ὡς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα στηρίζων καὶ ἀγιάζων». Βλ. καὶ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, Ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, κεφ. ζ'. PG 123, 205A: «Ἐπιούσιον, τὸν ἐπὶ τῇ οὐσίᾳ καὶ συστάσει ἡμῖν αὐτάρχη, φησὶν· ἀναιρεῖ δὲ τὴν περὶ τῆς αὔριον μέριμναν. Καὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἄρτος ἐστὶν ἐπιούσιος, οὐ μεταλαμβάνειν ἀκατακρίτως εὐχόμεθα». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὴν προσευχὴν. Λόγος Δ'. PG 44, 1161 ἐξ., ὅπου καὶ ἀνάλυση περὶ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου τῆς Κυριακῆς προσευχῆς.

ζουν πολὺ καλά. Ἔτσι καὶ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης⁶¹² καὶ ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης⁶¹³ ἔχουν λιπαρὴ γνώση τῶν κειμένων καὶ πληθωρικὰ παραθέτουν τὰ τεκμήρια τῆς παραδόσεως. Γιὰ τὸν Νεόφυτο «ἄρτος ἐπιούσιος» εἶναι «τὸ τοῦ Κυρίου ... σῶμα», ἀλλ' ἐνῶ «αὐτὸς μὲν ὁ Κύριος, ἐν ἧ παρέδωκε προσευχῇ, καθ' ἡμέραν τοῖς αἰτούσι δίδωσιν, ἢ ... θεοστυγῆς συνήθεια καθ' ἡμέραν τοῖς αἰτούσιν οὐ δίδωσιν»⁶¹⁴. Θεοστυγὴ συνήθεια ὀνομάζει τὴ δις ἢ τρις τοῦ ἔτους μετάληψη, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως πιὸ κάτω στὴν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ περὶ τῆς συχνότητος συμμετοχῆς. Πλατύνοντας ὁ Νεόφυτος τὴν ἐρμηνεία του λέγει ὅτι «ὁ αὐτὸς Κύριος ἐντέλλεται αἰτεῖν ἡμᾶς τὸ καθ' ἡμέραν⁶¹⁵ ... τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. Ἄρτον δὲ ἐπιούσιον προσφυῶς ἐκλαμβάνουσιν οἱ πλείους τῶν θείων πατέρων τὸν ἐπουράνιον· τοῦτ' ἔστι τὸ ἄχραντον τοῦ Κυρίου σῶμα ... Ὁ γὰρ Κύριος μὴθὲν αἰτεῖν εἰπὼν ἐν προσευχῇ, ἀλλ' ἢ τὴν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ μόνον (τοῦτο γὰρ βούλεται τὸ πρῶτον, μὴ ἐπινεχθέντος τοῦ δευτέρου), τὰ δ' ἄλλα πάντα, τὰ τῆς βρώσεως λέγω καὶ πόσεως καὶ περιβολῆς, προστεθῆσεται ἡμῖν,

612. Βλ. ὅπ.π., σσ. 34-36, ὅπου ἀποθησαυρίζονται τὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας.

613. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, κεφ. Β', Εὐχαριστιακὰ Α'* (ἐπιμελεῖα Θεοδωρητοῦ Ἱερομοναχοῦ Ἀγιορείτου), ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι χ.χ., Ἰσπανισμός, τ. Α', σσ. 72-73, ὅπου γίνονται παραπομπὲς σὲ τόπους τῶν κειμένων Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Μεγάλου Ἀθανασίου, Γρηγορίου Νύσσης, Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, Ἱερωνύμου, Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ὁρθόδοξη ὁμολογία τῶν Ρώσων. Βλ. ἐπίσης στὸ Ζ' Κεφάλαιο τῆς *Ἐπιτομῆς, Εὐχαριστιακὰ Β'*, σ. 128. Ἐσωτερικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Νεοφύτου, γιὰ τὴ συστηματικὴ καταγραφή τῶν περὶ τοῦ ἐπιούσιου ἄρτου μαρτυριῶν, βλ. στὸ ἔργο του *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 68-69: «Ἐγὼ δὲ κἀν τῇ Κυριακῇ Προσευχῇ εὐρίσκω τὴν τῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσιν μετὰ τὴν τοῦ ἐπουρανίου ἄρτου δόσιν διδομένην· τὸν ἄρτον γὰρ ἡμῶν, φησί, τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν. Ἄρτος δὲ ἐπιούσιος, κατὰ τοὺς ἱεροὺς καὶ θεοφόρους πατέρας (ὧν ἕκαστος ἐν ἰδίᾳ πραγματεία ὀνομαστὶ παρηγάγομεν), ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ἐστίν, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων καὶ ζῶν διδοὺς τῶ κόσμῳ». Βλ. ἐπίσης παράλληλες θέσεις καὶ στίς σσ. 71-72.

614. Βλ. *Ἐπιτομὴ ...*, ὅπ.π., σ. 73.

615. Πρβλ. *Ματθ. ζ' 11. Λουκ. ια' 3. Ἐβρ. γ' 13.*

δηλός ἐστιν οὐχὶ τὸν ἐν πᾶσι τοῖς προστεθησομένοις συνειλημμένον ἐπιγυιόν τε καὶ ἐφήμερον, ἀλλὰ τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνοντα ζῶντα καὶ ζωὴν διδόντα ἄρτον αἰτεῖν καὶ λαμβάνειν καθ' ἡμέραν ἐντειλάμενος. Ἡ δὲ τούτου τοῦ ἄρτου καθ' ἡμέραν καὶ αἵτησις καὶ δόσις καὶ λῆψις προϋποτίθησι καὶ τὴν καθ' ἡμέραν αὐτοῦ κλάσιν, ὡς καὶ τῶν Πράξεων δηλον»⁶¹⁶.

Γιὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη ἐπίσης, ὁ αἰτούμενος ἐπιούσιος ἄρτος εἶναι «τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου»⁶¹⁷. Στὴν ἐκτενὴ πρόταξη τῆς ἐρμηνείας τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς⁶¹⁸ πλατύνει τὴν ἀναφορά του στὸν ἐπιούσιο ἄρτο καὶ ὑποστηρίζει χωρὶς δισταγμό, στηριζόμενος στὴν πατερικὴ διδασχὴ ποὺ γνωρίζει ἄριστα, ὅτι αὐτὸς «εἶναι τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, ὅπερ τοσοῦτον διαφέρει ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅσον ὁ ἥλιος ἀπὸ τὴν ἀκτῖνα. Εἰς τὴν θεῖαν μετάληψιν ὅλος ὁ Θεάνθρωπος ἥλιος ἐμβαίνει καὶ συγκιρνᾶται καὶ ζυμώνεται μὲ ὅλον τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος φωτίζει, λαμπρύνει καὶ ἀγιάζει ὅλας τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς δυνάμεις καὶ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν μεταπλάττει ἀπὸ τὴν φθορὰν εἰς τὴν ἀφθαρσίαν. Διὰ τοῦτο κυρίως καὶ κατ' ἐξαιρετον λόγον λέγεται ἄρτος ἐπιούσιος ἢ θεία κοινωνία τοῦ παναχράντου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπειδὴ συντηρεῖ καὶ συγκρατεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν δυναμώνει εἰς τὸ ποιεῖν τὰς δεσποτικὰς ἐντολὰς καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀρετὴν»⁶¹⁹.

Τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε, μετὰ τὴν προηγηθεῖσα μακρὰ ἐξέταση τῶν σχετικῶν τεκμηρίων, νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε ὡς ἐπιτυχεστάτη καὶ ἄριστη συμπερίληψη τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ὅσον ἀφορᾶ στὸ ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, καὶ ὡς καίριο προοιμισμὸ τῶν περὶ τῆς συχνότητος μετοχῆς στὸ μυστήριον κολλυβαδικῶν θέσεων, τὶς ὁποῖες λεπτομερῶς θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια.

616. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 128. Πρβλ. Πράξ. β' 46. κ' 11. κζ' 35. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ὅπ.π., σ. 104.

617. Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως (τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ), ὅπ.π., Προοίμιον, σ. 19.

618. Βλ. ὅπ.π., σσ. 20-44, καὶ ἰδιαίτερα σσ. 29-37, ὅπου καὶ ἡ ἐρμηνεία περὶ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου.

619. Ὅπ.π., σ. 34.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ κλείνοντας αὐτὴ τὴν εἰδικὴ ἀναφορὰ μας εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ θεία λειτουργία ἐπιτελεῖται μὲ τὶς πιὸ ἀπλὲς καὶ στοιχειώδεις τροφές τοῦ ἀνθρώπινου βίου, τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο. Ἡ Ἐκκλησία ἐπαναλαμβάνει μὲ τὰ εἶδη αὐτὰ ὅσα ἔπραξε ὁ Κύριος στὸ μυστικὸ δεῖπνο. Λαμβάνει, εὐλογεῖ (δηλαδὴ εὐχαριστεῖ), μελίξει, προσφέρει εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν. Οἱ τρεῖς πρῶτες ἐνέργειες σκοπεύουν στὴν ἔσχατη, στὴν ἀντίδοση τῶν ὑλικῶν στοιχείων τῆς καθημερινότητος μεταποιημένων σὲ οὐράνιο ἄρτο καὶ οἶνο ζωῆς αἰωνίου. Ὅπως εἶδαμε λοιπὸν καὶ πιὸ πάνω, στὴν ἐξέταση τῶν λειτουργικῶν κειμένων, καὶ οἱ εὐχές τῆς λειτουργίας καὶ ἡ εὐχαριστιακὰ ἐρμηνευόμενῃ Κυριακῇ Προσευχῇ⁶²⁰ καὶ οἱ διακονικὲς προτροπὲς καὶ παρακελεύσεις θεωροῦν τὴ μετάληψη τῶν ἁγίων δώρων ἀπὸ ὄλο τὸν παρεστῶτα λαὸ ὡς τὸν κύριο σκοπὸ τῆς τελέσεώς της. Ὅμοιότροπα καὶ ὁμόγνωμα καὶ οἱ ἄγιοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θεωροῦν τὴν ὑπὸ τῶν πιστῶν μετάληψη τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς τὸν κύριο καὶ τελικὸ σκοπὸ τῆς θείας λειτουργίας. Τοῦτο σαφέστατα ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Ἰωβ τὸν Ὁμολογητὴ (ε' αἰώνας): «Τῇ μεταλήψει τῶν ἁγιασμάτων ἅπανα ἡ ἱερὰ τελετὴ συνεννοεῖται, εἴπερ τὸ τέλος αὐτῆς καὶ ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἔργον ἢ τῶν ζωοποιῶν ἐστὶ καὶ φρικτῶν μυστηρίων καὶ ἁγιασμάτων μετάληψις»⁶²¹.

620. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Δ', σ. 26, καὶ *ΑΛΑ*, τ. Γ', σσ. 177-178, καὶ *ΑΛ*, σ. 54, ὅπου καὶ λειτουργικὴ τεκμηρίωση ὅτι ὁ «ἐπιούσιος ἄρτος» τῆς Κυριακῆς προσευχῆς εἶναι ἡ θεία κοινωνία καὶ ὅτι ἡ προπαρασκευὴ τῆς μετοχῆς στὴν κοινωνία κατὰ τὴν τέλεση τῆς προηγουμένης γίνεται μὲ τὴν προηγούμενη εὐχαριστιακὴ ἀπαγγελία τῆς διδαχθείσης ἀπὸ τὸν Κύριο προσευχῆς. Ἐπίσης βλ. τὴν ὑπ' ἀριθμ. 50 ὑποσημείωση τῆς παρουσίας σειρᾶς. Θαυμάσιες ἀναφορὲς στὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο, ὡς στοιχεῖα τῆς εὐχαριστίας βλ. καὶ ΑΡΧΙΜ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ ΣΥΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΟΥ, *Κατηχήσεις καὶ Λόγοι* 4, *Θεία Λατρεία. Προσδοκία καὶ ὄρασις Θεοῦ*, ἐκδ. Ὁρμύλια, 2001, σσ. 8, 17-18, 44-45.

621. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 54. Ἐπίσης βλ. τὰ παραθέματά μας στὶς προηγηθεῖσες σημειώσεις 41-44, 77, 169, 187, 342, καθὼς καὶ τὴν παράγραφο στὴν ὁποία ἀναλύονται διεξοδικὰ πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς ἔρευνάς μας τὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν, Α' ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 32: «Τῆς ἁγίας τελετῆς τῶν ἱερῶν μυστηρίων ἔργον μὲν ἢ τῶν δώρων εἰς τὸ θεῖον σῶμα καὶ αἷμα μεταβολή, τέλος δὲ τὸ τοὺς πιστοὺς ἁγιασθῆναι, δι' αὐτῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσιν καὶ βασιλείας οὐρανῶν κληρονομίαν καὶ τὰ τιαυτὰ λαβόντας». ΣΥΜΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΟΗ'*. PG 155, 252C-D: «Τὸ κοινωνεῖν πᾶσι

β) Ίστορική ἀνασκόπηση περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συχνότητας συμμετοχῆς στὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας.

Ἦδη ἡ κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ παρουσίαση τῶν πηγῶν καὶ ἡ προηγηθεῖσα μακρότατη ἀνάλυσή τους θέτει τὶς βάσεις γιὰ μιὰ σύντομη καὶ κωδικοποιημένη ἀνασκόπηση περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συχνότητας μετοχῆς στὴν εὐχαριστία.

Γιὰ τὴν ἀποστολικὴ ἐποχὴ, τὸν α' δηλαδὴ μ.Χ. αἰώνα, ἔχουμε τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη⁶²² ὅτι οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρῶτοι πιστοὶ προσκαρτεροῦσαν καθημερινὰ στὶς εὐχαριστιακὲς συνάξεις⁶²³ τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ τουλάχιστον, στὶς ἄλλες κατὰ τόπους ἐκκλησίες, γινόνταν σύναξη κατὰ Κυριακὴ («τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων»), ἀκολουθοῦσε ἡ «κλάσις τοῦ ἄρτου», ἡ προσφορὰ τῆς θείας εὐχαριστίας δηλαδὴ, καὶ ἡ «ἀγάπη», ἡ κοινὴ τράπεζα τῶν πρῶτων χριστιανῶν⁶²⁴.

Κατὰ τὴ δεύτερη ἑκατονταετηρίδα, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ ἀπολογητοῦ τῆς Ἐκκλησίας Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος⁶²⁵, Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου⁶²⁶, Κλήμεντος Ρώμης⁶²⁷, τῆς Διδασχῆς⁶²⁸ καὶ

πιστοῖς πρόκειται». Ἡ θεία λειτουργία δὲ «τελετὴ ... ἐστὶν ... εἰς τὸ ἱεουργηθῆναι αὐτὸ τὸ πανάγιον σῶμα Χριστοῦ καὶ αἷμα, καὶ τοῖς πιστοῖς ἅπασιν εἰς κοινωνίαν δοθῆναι· καὶ ἔστι καθ' ἑαυτὴν αὕτη μόνη πασῶν τελετῶν τελετὴ, μεταδιδομένη μόνον εἰς κοινωνίαν».

622. Βλ. ΜΑΡΚΟΥ ΣΙΩΤΟΥ, *Θεία Εὐχαριστία. Αἱ περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας πληροφορίες τῆς Κ.Δ. ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἑρμηνείας*, Θεσσαλονίκη 1957. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Ἡ τελεσιουργία τῆς θείας Εὐχαριστίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας», *Θεολογία* 2 (1924), σσ. 148-163, 255-276. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), «Ἡ θ. λατρεία καὶ ἡ θ. εὐχαριστία κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν», *Μελέται Α'* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 611-613. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ ζωὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας καὶ ἡ δράση τοῦ ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὶς Πράξεις τῶν ἀποστόλων*, ἀνάτυπο ἀπὸ ΕΕΘΣΘ, *Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 160-161.

623. Πρβλ. *Πράξ.* β' 42, 46. *Α' Κορ.* ια' 23-26.

624. *Πράξ.* κ' 7, 11.

625. Ἀνάτρεξε στὴν ὑπ' ἀριθμὸν 206 ὑπόσημ. τῆς παρούσης σειρᾶς.

626. Βλ. ὑπόσημειώσεις 195-201.

627. Βλ. ὑπόσημείωση 192.

628. Βλ. ὑπόσημειώσεις 202-204.

τοῦ εὐρισκομένου στοῦ μεταίχμιον τῶν β' καὶ γ' αἰῶνων Εἰρηναίου Λυῶνος⁶²⁹, ὅλοι οἱ πιστοὶ τῆς Ἐκκλησίας, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ οἱ γιὰ εὐλογεῖς αἰτίες ἀπολειπόμενοι τῶν συνάξεων, μετελάμβαναν, ἂν ὄχι συχνότερα, τουλάχιστον κάθε Κυριακὴ τὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα⁶³⁰.

Στὶς ἀπαρχὲς τοῦ γ' μ.Χ. αἰῶνος εἶναι φανερὸ ὅτι αὐξάνουν σημαντικὰ οἱ εὐκαιρίες προσφορᾶς τῆς εὐχαριστίας, ἄρα καὶ οἱ εὐχαριστιακοὶ σταθμοὶ τῆς ἑβδομάδας καὶ τοῦ ἔτους συνολικότερα⁶³¹. Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ γίνεται πυκνότερη. Κατὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Κυπριανοῦ Καρχηδόνο⁶³², τουλάχιστον στὴν περιοχὴ τῆς βορείου Ἀφρικῆς, οἱ χριστιανοὶ μετελάμβαναν σχεδὸν καθημερινά.

Οἱ τρεῖς πρῶτοι αἰῶνες μ.Χ. ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν μεγάλων διωγμῶν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν πιστῶν του. Μέσα στοῦ πλαίσιο τῶν ἐνθουσιαστικῶν τάσεων, τῆς προσδοκίας τοῦ Κυρίου, τοῦ πόθου τοῦ μαρτυρίου, τῆς βιωματικῆς ἀναμονῆς τοῦ διὰ τὸν Χριστὸ ἐπικειμένου θανάτου, οἱ πιστοὶ προσκαρτεροῦσαν στὴν καθημερινὴ μετάληψη, εἴτε στὶς κρυφὲς συνάξεις τους, εἴτε στοὺς εὐκτηρίους οἴκους, εἴτε στὶς οἰκίαις τους, ἀφοῦ παρελάμβαναν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ φύλαγαν τὰ τίμια δῶρα τῆς θείας κοινωνίας, γιὰ νὰ μεταλαμβάνουν καθημερινά⁶³³.

Κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, οἱ μαρτυρίες μᾶς ὁδηγοῦν στοῦ συμπέρασμα ὅτι ἡ συνεχῆς (καὶ πολλὰ φορὲς καθημερινή) μετάληψη ἦταν ἔθος ἢ τουλάχιστον ἐπιδιωκόμενο ἰδεῶδες γιὰ τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησίες καὶ γιὰ τοὺς μοναχοὺς⁶³⁴. Κατ' αὐτὸν δὲ καὶ τὸν ἐπόμενο ε' αἰῶνα συνεχίζεται

---

629. Βλ. ὑποσημείωση 214.

630. Βλ. ὑποσημείωση 211.

631. Βλ. ὑποσημειώσεις 207-210.

632. Βλ. ὑποσημειώσεις 212, 609.

633. Βλ. ΗΛΙΑ Δ. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Φάρμακον Ἀθανασίας. Ἡ θεία εὐχαριστία*, ἐκδ. «Ἡ Ζωή», Ἀθήναι 1974, σ. 140. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΑ, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθήνησι 1901, σ. 437. Χαρακτηριστικὴ, ἐκτὸς ὅλων τῶν ἄλλων ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ 93. Πρὸς Καισαρίαν πατρικίαν περὶ κοινωνίας*. PG 32, 484B-485B. Βλ. καὶ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΜΕΜΑΝ, *Μεγάλῃ Σαρακοστῇ - Πορεία πρὸς τὸ Πάσχα*, Ἀθήνα 1987, σσ. 131-132.

634. Βλ. προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 217-223.

για μοναχούς και κάποιες φορές για λαϊκούς ή συνήθεια της κατ' οἶκον καθημερινῆς μεταλήψεως⁶³⁵. Εἶναι γνωστὲς οἱ ἀναφορὲς στὸ ζήτημα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου κ.ἄ.⁶³⁶.

Οἱ ἐπόμενοι αἰῶνες καὶ ἡ ἀνθοῦσα μοναχικὴ παράδοση, μέχρι τὴν ὀλοκλήρωση περίπου τῆς πρώτης μ.Χ. χιλιετίας, ἀναδεικνύουν ἐπιφανεῖς ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες ποὺ μαρτυροῦν καὶ προτρέπουν γιὰ τὸ ἰδεῶδες τῆς συχνῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα στηλιτεύουν τὰ φαινόμενα τῆς ἀποχῆς καὶ τῆς ἀποστροφῆς, ὅσον ἀφορᾷ στὴ μετάληψη. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Μάξιμος Ὁμολογητῆς, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης κ.ἄ.⁶³⁷.

Τὰ κατὰ τὴν σπουδιτικὴ κυρίως παράδοση διαμορφούμενα *Τυπικά* ἐξεχουσῶν μονῶν τῆς Ἀνατολῆς, καθὼς καὶ σημαντικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς μοναχικῆς παραδόσεως καὶ τῆς κατὰ κόσμον ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὅπως Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Νικόλαος ὁ Καβάσιλας, Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, γεφυρώνουν τὸ μέχρι τὴν ἄλωση χρονικὸ διάστημα. Οἱ μαρτυρίες τους εἶναι σημαντικότερες, γιὰτὶ κυμαίνονται ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς καθημερινῆς μεταλήψεως (Συμεὼν Νέος Θεολόγος), μέχρι τοῦ νὰ θεωρεῖται ἀπολύτως ἀπαράδεκτο γιὰ τὸν πιστὸ νὰ κοινωνεῖ ἀραιότερα τοῦ τεσσαρακονθήμερου (Συμεὼν Θεσσαλονίκης)⁶³⁸. Ἡ ἰδανικότερη πράξη, ὅπως καταγράφεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μαρτυριῶν, ἡ ὁποία συγχρόνως ἦταν καὶ ἡ πρακτικότερη γιὰ μονεὲς καὶ ἐνορίες, φαίνεται διαχρονικὰ ὅτι εἶναι ἡ καθ' ἑκάστη Κυριακὴ προσέλευση στὸν ἄγιασμό τῶν μυστηρίων⁶³⁹.

635. Βλ. ὑποσημειώσεις 212, 213.

636. Βλ. ὑποσημειώσεις 218 κ.ἐξ. ἕως 281.

637. Βλ. ὑποσημειώσεις 283 ἐξ. ἕως 306. Ἐπίσης τὴν μοναχικὴ παράδοση τῆς α' χιλιετίας, ὑποσημ. 391-433.

638. Βλ. ὑποσημειώσεις 313-325, 330-368, 370-388, 434-457, 459-475. Γιὰ τὴν κατὰ τὰ *Τυπικά* συχνότητα μετοχῆς βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, ὅπ.π. (βλ. ὑποσημ. 491), σσ. 349-350.

639. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (ς' αἰ.) καὶ Ἡρακλείου (ζ' αἰ.) στὸν παμμέγιστο ναὸ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχαν 60-80 ἱερεῖς, 100-150 διάκονοι, 70-90 ὑποδιάκονοι, 40 διακόνισσες, 110-160 ἀναγνώστες, 25 φάλτες καὶ 100 περίπου πυλωροί. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ κληρικοὶ εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανὲς ὅτι ἦταν ἀναγκαῖοι

Ἐνάμεσα στὴν τελειότητα καὶ τὸν ρεαλισμό, ἡ συχνότερη μετοχὴ προξενεῖ τὸν ἔπαινο τῶν πατέρων, ἐνῶ ἡ ἀραιὴ προσέλευση μέχρις ἀπαρ-δέκτων ἀκροτήτων τὴν κριτικὴ καὶ τὸν ἔλεγχό τους. Πέρα ἀπὸ τὴν ποσότητα, ποιοτικὰ πάντως ἄξιοι θεωροῦνται οἱ ἐμπροῦπόθετα προσερχόμενοι καὶ οἱ ἐνσυνείδητα μεταλαμβάνοντες⁶⁴⁰.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀσίγαστη ἐπιπόθηση τοῦ εὐχαριστιακοῦ βιώματος τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, νωρὶς ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἀκηδιαστικὸς πειρασμὸς τῆς ἀνθρώπινης τρεπτότητας καὶ ἀδυναμίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, μὲ τὴν ἀνεξιθρησκεία (313 μ.Χ.), καὶ τὴ βασιλεία τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, μὲ τὴν ἐπισημοποίη-ση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸ πλαίσιο τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας (381 μ.Χ.)⁶⁴¹, παρεισφύρει στὴν Ἐκκλησία σταδιακὰ ἓνα ἐπικίνδυνο πνεῦμα ἐκχοσμίου καὶ πνευματικῆς χαλάρωσης. Ἡ θέρμη τοῦ ἡρωϊκοῦ μαρτυρικοῦ φρονήματος τῶν πρώτων αἰώνων ὑποχωρεῖ σημαντικὰ. Ἡ βιαστικὴ καὶ ἀπροῦπόθετη εἴσοδος πολλῶν στὸν Χριστιανισμό, γιὰ νὰ μὴ ἀπολέσουν τὴν εὐνοια τῶν κρατούντων ἢ τίς δημόσιες θέσεις τῆς καὶ ἐπισήμως πλέον χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, δημιούργησε τὰ πρῶτα

γιὰ νὰ καλύψουν τίς ἀνάγκες τοῦ ἐκκλησιασμοῦ καὶ τῆς μεταλήψεως, τουλάχιστον κά-θε Κυριακῆ, χιλιάδων συναγομένων πιστῶν. Βλ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ἀντίδοτον τοῦ θανάτου*, Ἀθήναι χ.χ., σσ. 98-99. Σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ ζήτημα καὶ ἐπιστημονικὴ βάσανο τῶν πηγῶν (*Νεαραὶ 3 καὶ 6 Ἰουστινιανοῦ, Νεαρά I Ἡρακλείου*) βλ. στὴ δι-δακτορικὴ διατριβὴ τῆς ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [FORSCHUNGEN ZUR BYZANTINISCHEN RECHTSGESCHICHTE 1. Herausgegeben von Spyros Troianos], ἐκδ. Ἄ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 1986, σσ. 53 καὶ 63.

640. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1995, σσ. 284-286. Ἐπίσης βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἡθικὰ 21. PG 31, 737-741. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν. Ὁμιλία Ε', γ'. PG 62, 529. Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία ΙΖ', δ'. PG 63, 131-132: «Τί οὖν; τίνας ἀποδεξόμεθα; τοὺς ἅπαξ, τοὺς πολλάκις, τοὺς ὀλιγάκις; Οὔτε τοὺς ἅπαξ, οὔτε τοὺς πολλάκις, οὔτε τοὺς ὀλιγάκις, ἀλλὰ τοὺς μετὰ καθαροῦ συνειδότος, τοὺς μετὰ καθαρᾶς καρδίας, τοὺς μετὰ βίου ἀλήπτου. Οἱ τοιοῦτοι ἀεὶ προσίτωσαν· οἱ δὲ μὴ τοιοῦτοι, μηδὲ ἅπαξ».*

641. Βλ. ΒΑ. ΦΕΙΔΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, Ἀθήναι 1994, τ. Α', σσ. 328-329, 341-342: *Codex Theodosianus*, XVI, 5, 6: «unius et summi Deo nomen ubique celebretur».

ρήγματα στη μέχρι τώρα δεδομένη πίστη στην αδιαμφισβήτητη αξία της συνεχούς μεταλήψεως, αλλά και αλλοίωσε σταδιακά το εύλαβικό ήθος του εύχαριστιακού ανθρώπου. Έτσι απάρχεται ή κακή και άλλοτριωτική συνήθεια της άραιης μεταλήψεως και της προσελεύσεως μόνο κατά τις μεγάλες έορτές ή και άραιότερα⁶⁴². Και μαζί με αυτή ή δημιουργία ένδς νέου προφασιολογικού παραευχαριστιακού ήθους⁶⁴³, τὸ

---

642. Οί πληθωρικὲς προτροπές, σχεδὸν σὲ κάθε εὐκαιρία, τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὴν ὑπαρξή, στὸ μεταίχμιο τῶν δ' καὶ ε' αἰώνων, τῆς συνήθειας τῆς άραιῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Βλ. *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν. Ὁμιλία Γ'.* PG 62, 28: «Πολλοὺς ὁρῶ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μετέχοντας ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, καὶ συνηθεία μᾶλλον καὶ νόμῳ, ἢ λογισμῶ καὶ διανοίᾳ. Ἄν ἐπιστῆ, φησίν, ὁ τῆς άγιας Τεσσαρακοστῆς καιρὸς, οἷος ἂν ἦ τις, μετέχει τῶν μυστηρίων, ἂν ἐπιστῆ ἢ τῶν Ἐπιφανίων ἡμέρα. Καίτοι καιρὸς οὐ τοῦτο προσόδου· οὐ γάρ Ἐπιφάνια, οὐδὲ Τεσσαρακοστὴ ποιεῖ ἄξιους τοῦ προσιέναι, ἀλλὰ ψυχῆς εἰλικρίνεια καὶ καθαρότης». PG 62, 29: «Πολλὴν ὁρῶ τοῦ πράγματος τὴν ἀνωμαλίαν. Ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις καιροῖς οὐδὲ καθαροὶ πολλάκις ὄντες προσέρχεσθε, ἐν δὲ τῷ Πάσχῃ, κἂν ἦ τι τετολημμένον ὑμῖν, πρόστιτε. Ὡ τῆς συνηθείας! ὦ τῆς προλήψεως! εἰκῆ θυσία καθημερινή, εἰκῆ παρεστήκαμεν τῷ θυσιαστηρίῳ, οὐδεὶς ὁ μετέχων».

643. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐβραίους ἐπιστολήν. Ὁμιλία ΙΖ'.* PG 63, 131-132: «Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆς θυσίας ταύτης ἐμνήσθη (τῆς θείας εὐχαριστίας δηλαδῆ), βούλομαι μικρὰ πρὸς ὑμᾶς εἰπεῖν τοὺς μεμνημένους, μικρὰ μὲν τῷ μέτρῳ, μεγάλην δὲ ἔχοντα τὴν ἰσχὴν καὶ τὴν ὠφέλειαν· οὐ γάρ ἡμέτερά ἐστιν, ἀλλὰ τοῦ θεοῦ Πνεύματος τὰ λεγόμενα. Τί οὖν ἐστι; Πολλοὶ τῆς θυσίας ταύτης ἀπαξ μεταλαμβάνουσι τοῦ παντὸς ἐνιαυτοῦ, ἄλλοι δὲ δις, ἄλλοι δὲ πολλάκις. Πρὸς οὖν ἅπαντας ἡμῖν ὁ λόγος ἐστίν, οὐ πρὸς τοὺς ἐνταῦθα δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ καθεζομένους ...». Ὅπως ἡ θεραπευτικὴ τροφή στὸ ἄρρωστο σῶμα δὲν ὠφελεῖ, ἔτσι καὶ ἡ κοινωνία στὴ μολυσμένη συνείδηση. «Τραπεζῆς ἀπολαύεις πνευματικῆς, τραπέζης βασιλικῆς, καὶ πάλιν φύρεις βορβόρῳ τὸ στόμα; μύρω χρίεις, καὶ πάλιν δυσωδίας πληροῖς; Εἰπέ μοι, παρακαλῶ, μετ' ἐνιαυτὸν τῆς μεταλήψεως μετέχων, τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας οἷε ἄρκειν σοι πρὸς καθαρμὸν τῶν ἁμαρτημάτων παντὸς τοῦ χρόνου; καὶ πάλιν, ἐβδομάδος παρελθούσης, ἐκδίδως σαυτὸν τοῖς προτέροις; Εἰπέ δὴ μοι, ἐὰν ὑγιάνας τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀπὸ νόσου μακρᾶς, πάλιν σαυτὸν τοῖς σιτίοις ἐκδῶς ἐκείνοις τοῖς νοσοποιοῖς, οὐχὶ καὶ τὸν πρότερον κόπον ἀπώλεσας; Εὐδῆλον ὅτι. Εἰ γάρ τὰ φυσικὰ μεθίσταται, πολλῶ μᾶλλον τὰ τῆς προαιρέσεως. Οἷον τι λέγω· Φύσει βλέπομεν καὶ ὑγιεῖς ἔχομεν ὀφθαλμοὺς κατὰ φύσιν· ἀλλὰ πολλάκις ἀπὸ καχεξίας βλέπεται ἡμῶν τὸ ὀπτικόν. Εἰ τοίνυν τὰ ἐκ φύσεως μεθίσταται, οὐχὶ μάλιστα τὰ ἐκ προαιρέσεως; Τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀπονέμεις τῇ ὑγείᾳ τῆς ψυχῆς, τάχα δὲ οὐδὲ τεσσαράκοντα, καὶ προσδοκᾶς ἐξιλωσάσθαι τὸν Θεόν; Πάίζεις ἄνθρωπε. Ταῦτα λέγω, οὐχὶ τῆς μιᾶς

ὁποῖο ἀντιμετωπίζει αὐστηρὰ ὁ β' κανόνας τῆς τοπικῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας (341 μ.Χ.), κακίζοντας τὴν ἀπαξίωση καὶ ἀπειλώντας τοὺς πιστοὺς γιὰ τὴν «ἀποστροφή» πρὸς τὰ προκείμενα τίμια δῶρα καὶ τὴν ἐξ ἀμελείας ἐθελούσια ἀκοινωνησίᾳ⁶⁴⁴.

Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης θεωρεῖ αἰτία τῆς ἀποχῆς τὴν ἀδιαφορία⁶⁴⁵, ἐνῶ ὁ Συμεὼν Νέος Θεολόγος τὴν ἐπίπλαστη καὶ ταπεινὸσχημη βίωση τῆς ἀναξιότητος⁶⁴⁶. Παράλληλη καὶ καίρια εἶναι ἡ θέση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν ἀποστροφή καὶ τὴν ἄρνηση τῆς μετοχῆς στὴν εὐχαριστία παντελῶς ἀναπόδεκτη γιὰ τοὺς μὴ ἐμποδιζομένους⁶⁴⁷, καθὼς καὶ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, πὺ θεωρεῖ ἀπαράδεκτη λειτουργικὰ τὴν πέραν τοῦ τεσσαρακονθημέρου ἀποχή⁶⁴⁸.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἀραιὴ θεία κοινωνία γίνεται σταδιακὰ γενικὴ συνήθεια. Στὶς ἐνορίες τοῦ κόσμου λόγῳ τῆς δουλείας, τῆς ἀμάθειας, τῶν διωγμῶν, τῶν πρακτικῶν προβλημάτων καὶ τῆς ἀδιαφορίας. Στὶς μονὲς λόγῳ τῆς αὔξουσας λειτουργικῆς τυποποίησης καὶ τῆς πρόταξης «τῆς ἀσκήσεως σὲ βᾶρος τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας»⁶⁴⁹, πὺ καταλήγει στὸ νὰ θεωρεῖται

καὶ ἐνιαυσίου προσόδου κωλύων ὑμᾶς, ἀλλὰ βουλόμενος μᾶλλον διαπαντὸς ὑμᾶς προσιέναι τοῖς ἁγίοις. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἱερεὺς ἐπιφωνεῖ τότε τοὺς ἁγίους καλῶν καὶ διὰ τῆς φωνῆς ταύτης μωμοσκοπῶν ἅπαντας, ὥστε μὴ προσελθεῖν τινα ἀπαράσκευον».

644. Βλ. προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 27-32, 33, 34. Βλ. ΦΕΙΔΑ, ὅπ.π., τ. Α', σ. 909.

645. Βλ. *Μικρὰ Κατήχησις*, PZ', ὅπ.π., σ. 272.

646. Βλ. στὶς ὑποσημειώσεις 450-455. Βλ. καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ β' τῆς Ἀντιοχείας ἀπὸ τὸν Βαλαμῶνα. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 127-128: «οὐ λογισθήσονται ἀποστρεφόμενοι τὴν ἁγίαν μετάληψιν οἱ μωσαττόμενοι αὐτὴν ἢ, ὡς τινες εἶπον, οἱ δι' εὐλάβειαν ἢ ταπεινοφροσύνην ἀποφεύγοντες ταύτην ..., ἀλλ' ἐκεῖνοι, οἵτινες ἀπὸ καταφρονήσεως καὶ ἀλαζονείας ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας ἐξέρχονται πρὸ τῆς ἁγίας μεταλήψεως ἀσυντάκτως καὶ οὐ καρτεροῦσιν ἰδεῖν τὴν τῶν ἁγίων μυστηρίων θεῖαν μετάληψιν».

647. Βλ. τὴν προηγηθεῖσα ἀνάλυση πὺ τεκμηριώνεται στὶς ὑποσημειώσεις 335-343.

648. Βλ. τὴν ὑποσημείωση 371. Γιὰ κάποιες λειτουργικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἀραιῆς προσέλευσης στὴν ἐπιτέλεση τῆς θείας λειτουργίας βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Δ', σσ. 28-29.

649. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τὸ Πηδάλιον σὲ σχέση μετὰ παλαιότερες νομοκανονικὲς συλλογές», ὅπ.π., σσ. 177-178.

ἀποδεκτὴ καὶ δεδομένη συνήθεια τὸ νὰ κοινωνοῦν ἀκόμη καὶ οἱ μοναχοὶ τρεῖς ἢ τέσσερις φορές τὸν χρόνο⁶⁵⁰. Ἡ παρανόηση καὶ παρερμηνεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ τῶν ἱερῶν κανόνων δίδει «ἔμφαση στὴν ἀκρόαση τῆς θείας λειτουργίας καὶ ὄχι στὴ μετάληψη τῶν τιμίων δώρων»⁶⁵¹. Τὰ ἀμέσως προηγούμενα φαίνεται νὰ ἀποτυπώνονται στὴν Ὁρθόδοξο Ὁμολογία τοῦ ἐπισκόπου Κιέβου Πέτρου Μογίλα, ἡ ὁποία ἐγράφη τὸ ἔτος 1643 καὶ εἶχε τὴν ἔγκριση τεσσάρων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς⁶⁵².

Στὴν Ὁμολογία αὐτὴ ζητεῖται οἱ μὲν «ἀπλούστεροι» νὰ ἐξομολογοῦνται μία φορά μόνο τὸν χρόνο, οἱ δὲ περισσότερο εὐλάβεις καὶ εὐσεβεῖς «κάθε μῆνα», ἐνῶ τὸ πλῆθος γενικὰ τῶν πιστῶν τετράκις τοῦ ἔτους. Γιὰ ἐκείνους ποὺ συνδέουν τὴν ἱερὴ ἐξομολόγησι μὲ κάθε μία

---

650. Ὁπ.π., σ. 178, ὅπου στὴ σημείωσι 29 πλούσια βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωσι.

651. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, «Ἡ μετοχὴ στοῦ μυστήριου τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς ποιμαντικὸ ζήτημα», *Μεθοδολογικὰ πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίφ ζωννύμενοι*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 203. Οἱ περισσότερες Ὁμολογίες Πίστεως καὶ οἱ Κατηχήσεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στηρίζονται σὲ δυτικὰ πρότυπα, προτάσσουν τὴν ἀκρόαση καὶ ἀποσιωποῦν τὴν μετάληψη. Πρβλ. τὴν *Κατήχησι* τοῦ Πέτρου Κανισίου (*Catechismus Catholicus, cum interpretatione Graeca et Hebraica*, ἔκδ. GEORGH MAYR, 1621, σ. 64), ποὺ γράφει: τὴν Κυριακὴν ἢ τὴν γιορτὴν «ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εὐσεβῶς ἄγεσθαι, τῷ ἐπιφοιτᾷ δηλονότι τῷ ἱερῷ καὶ τῆς λειτουργίας ἀκούειν».

652. Βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τὰ δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Graz² 1968, τ. Β', σ. 633. Ἐρώτησις 90: «Νὰ ἐξομολογούμεθα τὰς ἁμαρτίας μας τέσσαρες φοράς τὸν χρόνον ἔμπροσθεν τοῦ ἱερέως, τοῦ νομίμως καὶ ὀρθοδόξως κεχειροτονημένου· οἱ δὲ προκόπτοντες εἰς εὐσέβειαν καὶ εὐλάβειαν ἅς ἐξομολογοῦνται κάθε μῆνα· οἱ δὲ ἀπλούστεροι χρεωστοῦσι καὶ ἀπὸ μίαν φοράν τὸν χρόνον νὰ κάνουν ἐξομολόγησιν τῶν ἁμαρτιῶν των, καὶ τοῦτο νὰ γίνεταί εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς. Εἰς δὲ τοὺς ἀρρώστους τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἔννοια, νὰ καθαίρουσι τὸ γοργώτερον τὴν συνείδησίν των μὲ τὴν ἐξομολόγησιν καὶ νὰ γενοῦσι μετοχοὶ τῆς ἁγίας κοινωνίας, παίρνοντας μὲ πᾶσαν εὐλάβειαν προτιήτερα τὸ ἅγιον εὐχέλαιον». Περὶ τῆς Ὁμολογίας αὐτῆς βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Ἡ χρῆσις τοῦ Δεκαλόγου στὴν Τουρκοκρατία*, ἔκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 48-55. Σχετικὴ ἀναφορὰ στὴν Ὁμολογία, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἅπαξ ἢ τετράκις ἢ δωδεκάκις προβλεπόμενη ἀπὸ αὐτὴν προσέλευσις στὴν μετάληψη, βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 103-104, ὅπου καὶ ἀνάλυσις, στὴν ὁποία ὁ Νεόφυτος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ὁμολογία δὲν ἐμποδίζει τὴν συχνὴν μετάληψη τῶν μὴ ἐμποδιζομένων.

συμμετοχή στη θεία κοινωνία⁶⁵³, όπως και η *Ὁμολογία* τοῦ Μογίλα, τοῦτο περιορίζει καὶ ὀριοθετεῖ τὴ μετάληψη τῶν πιστῶν⁶⁵⁴ στὸ ἄπαξ, τὸ τετράκις ἢ, τὸ περισσότερο, στὸ δωδεκάκις τοῦ ἔτους. Εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ συμπεράνει κάποιος ὅτι ἡ κωδικοποίηση αὐτὴ δίνει τὰ ἐλάχιστα ὅρια γιὰ τὴ συχνότητα μετοχῆς στὴν εὐχαριστία, ὅπως ἔπραξε καὶ Νεόφυτος ὁ Κουσοκαλυβίτης χρησιμοποιώντας τὶς θέσεις τοῦ Πέτρου Μογίλα ὑπὲρ τῶν θέσεων τοῦ⁶⁵⁵, δείχνει ὅμως παράλληλα ὅτι ἡ ἀραιὴ θεία μετάληψη ἦταν ἤδη εὐρέως διαδεδομένη κατὰ τὸν ἰζ' αἰώνα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπιρρωνύουν ὡς πραγματικὸ *Νομοκάνονες* καὶ *Ἐξομολογητάρια* τῆς περιόδου, ὅπου ἐνυπάρχουν νοθεύσεις καὶ σφάλματα⁶⁵⁶, ἀλλὰ καὶ εὐρείας χρήσεως λειτουργικὰ βιβλία, ὅπως τὸ *Ὁρολόγιον* τῶν ἐκδόσεων Βενετίας τοῦ 1789⁶⁵⁷, τὸ ὁποῖο κατακερματίζει παρατιθέμενο κανόνα, τὸν παρερμηνεῦει καὶ τελικὰ ἐπιβάλλει τὸ συνεχὲς ἐπιτίμιο τῶν τριγάρων, τὸ νὰ κοινωνοῦν δηλαδὴ κατ' οἰκονομία τρὶς τοῦ ἔτους, σὲ ὄλο ἀνεξαιρέτως τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας⁶⁵⁸.

---

653. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ (Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Μαθήματα Ποιμαντικῆς*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 92-94. Βλ. καὶ στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ παρόντος Α' μέρους, γιὰ τὶς προϋποθέσεις μετοχῆς στὴν εὐχαριστία.

654. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικὰ πρότερα ...*, ὅπ.π., σ. 204.

655. Ὁπ.π. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μετάληψως*, ὅπ.π., σσ. 103, 205.

656. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. ιβ'. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Κουσοκαλυβίτου*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 19-20.

657. *Ὁρολόγιον*, Ἐνετίσιν 1789, παρὰ Δημητρίω Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, σ. 489.

658. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, ὅπ.π., σ. 206. Βλ. καὶ τὴ διάταξη τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ: ὀφείλου «οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ τὰς τετραδο-παρασκευὰς φυλάττοντες ὄλου τοῦ χρόνου, ἵνα μεταλαβάνωσι τὸ μέγα Πάσχα, τὰ Χριστοῦγεννα, τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Θεοτόκου, ἐὰν καὶ ταύτας τὰς νηστείας φυλάττουσι, δηλονότι ὅσοι εἶναι ἄξιοι καὶ ἔξω ἀπὸ κανόνων». Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΑΟΥ, «Κυπριακὰ νόμιμα», *Μελέται καὶ Ὑπομνήματα*, τ. I, Λευκωσία 1984, σ. 107. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ», στὸ *Νόμος I* (1982). Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 278. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 345.

Ἡ ἀραιή ὅμως μετάληψη εἶχε ἤδη γίνει συνήθεια καὶ στοὺς μοναχικοὺς κύκλους κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Στὸ Ἅγιον Ὅρος οἱ μοναχοὶ κοινοῦσαν δέκα φορές τὸν χρόνο, μετὰ πενθήμερη τουλάχιστον νηστεία⁶⁵⁹.

Ἀναφερόμενος στὴν καταγωγή τῆς καταργήσεως τῆς συνεχοῦς θείας μεταλήψεως, ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης προβάλλει τὴν ὑπόθεση ὅτι «... ἴσως τοῦτο ἔγινεν, ἐπειδὴ οἱ ἰδικοὶ μας μετὰ τὸ σχίσμα, ἀντιφερόμενοι μὲ ἄλογον καὶ μὴ κατ' ἐπίγνωσιν ζῆλον κατὰ τῶν Λατίνων, καὶ τὰ καλῶς καὶ κανονικῶς ἔχοντα παρ' ἐκείνοις ἔθη καὶ νόμιμα ἀπέβαλον κακῶς καὶ ἀδιακρίτως»⁶⁶⁰. Θὰ τολμούσαμε νὰ διαφωνήσουμε μὲ τὸν ἅγιο Νικόδημο (ὁ ὁποῖος ἐξάλλου ἐπιφυλάσσεται μὲ τὸ «ἴσως») γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Ὁ Νάξιος Νικόδημος γνωρίζει τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό τῆς ἐποχῆς του (ἡ' αἰ.), ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζει ἔντονα προβλήματα μὲ τὸν Ἰανсениσμό (Jansenism). Ἡ θεολογικὴ αὐτὴ παρέκκλιση μὲ τὴν ἡμικαλβινιστικὴ διδασκαλία τῆς εἶχε οἰκειοποιηθεῖ πλήρως τὴ διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου. Θεολόγοι καὶ φιλόσοφοι στὸ μοναστήρι τοῦ Port-Royal, ὑπὸ τὴν ἐμφύχωση τοῦ Cornelius Jansenius († 1638), δίδασκαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν προπατορικὴ ἁμαρτία ἔχει ἀπολέσει τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση περιέπεσε σὲ τελεία φαυλότητα⁶⁶¹. Τὴ διδασκαλία αὐτὴ ἀκολουθοῦσε καὶ ἡ λειτουργικὴ πράξις. Οἱ Ἰανсениστές, ἀντὶ νὰ λειτουργοῦν (νὰ λέγουν τὴ μίσησά τους) καθημερινά, κατὰ τὴν πρόβλεψη τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ Τυπικοῦ⁶⁶², χαρακτη-

659. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Συμμετοχὴ ἐν Ἀγίῳ Ὅρει*, Ἅγιον Ὅρος, Ἀθῆναι 1972, σ. 33.

660. Ὁπ.π., σ. 32. Ὅτι τὰ ἔθιμα τῶν Λατίνων, ὅταν στοιχοῦν στὴν ἀπαραχάρακτη ἀποστολικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι ἀποβλητέα βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 299, ὑπόσημ. 1. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐξομολογητάριον*, ἐκδ. Ἅγιος Νικόδημος, Ἀθῆναι χ.χ. (= Βενετία 1868), σ. 78, συνέχεια ὑπόσημ. προηγούμενης σελίδος. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον, ἥτοι ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ἁσματικούς κανόνας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἐορτῶν*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη³ 1987, τ. Γ', σ. 220, ὅπου καὶ τὸ παρατεθὲν κείμενο καὶ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸ ζήτημα. Στὴν ἐπιτομὴ ἔκδοση τοῦ Σπανοῦ βλ. σ. 584, ὑπόσημ. 1.

661. Βλ. ΝΙΚΟΥ ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Ὁ Προτεσταντισμός*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 90-91. Γιὰ τὴν κίνησι αὐτὴ μέσα στοὺς κόλπους τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν βλ. καὶ Ι. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, «Ἰανсениσμός». *ΘΗΕ*, τ. 6, σσ. 663-667. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 239-243.

662. Βλ. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), ὅπ.π., σσ.

ρίζονταν από τη συνήθεια της άραιοτάτης μετάληψης, όχι μόνο για τους λαϊκούς, αλλά και για τους κληρικούς, εκ των οποίων πολλοί έκαναν και πάνω από διακόσιες ημέρες χωρίς να λειτουργήσουν. Και γενικότερα όμως, στη Λατινική εκκλησία κατά τον μεσαίωνα, η συνήθεια ήταν η άραιοτή ευχαριστιακή μετοχή. Και οι μοναχές ακόμη κοινωνούσαν ανά δίμηνο. Στις αρχές δε του ιγ' αιώνα, η Δ' εν Λατερανώ σύνοδος έθεσε ως ελάχιστο όριο για τους λαϊκούς την άπαξ του έτους προσέλευση κατά το Πάσχα. Όμως γρήγορα η διάταξη αυτή παρερμηνεύθηκε ως το ανώτατο όριο. Για να αντιμετωπίσει τον Ίανсениσμό, κατά τους ιζ' και ιη' αιώνες, η Λατινική εκκλησία, εκτός από τη διάλυση του μοναστηριού το 1710⁶⁶³, άρχισε συστηματικά να προτρέπει στη συνεχή μετάληψη, η οποία όμως έγινε διαδεδομένη συνήθεια στον χώρο της Δύσεως μόνο κατά τα μέσα του κ' αιώνα.

Από την προτρεπτική προς συχνή κοινωνία πατερική γραμματεία, που διεξοδικά εξέτάσαμε, φαίνεται ότι οι κύριες αιτίες της «άποστροφής» προς τη μετάληψη ήταν η άμέλεια και η κοσμικότητα. Η ψευδής συναίσθηση της οικείας άναξιότητας, την οποία όπως είδαμε έλέγχουν ο ιερός Χρυσόστομος και ο Κύριλλος Άλεξανδρείας, ήταν πιθανώς η προβαλλόμενη προφασιολογικά και διαχρονικά δικαιολογία για την άμέλεια και την άποχή. Μετά την άλωση, η τάση αυτή αύξηθηκε δραστικά και έμπότισε το λειτουργικό ευχαριστιακό ήθος κλήρου και λαού, λόγω άφενός της άγνωσίας, αλλά άφετέρου πιθανώς και λόγω του διωγμού κατά τον ιζ' αιώνα έναντίον των χριστιανών, επί Σουλτάνου Σελίμ Α', ό όποϊος μετέτρεψε τους χριστιανικούς ναούς σε τζαμιά⁶⁶⁴.

Σε αυτή την άντιπαραδοσιακή παγιωμένη κατάσταση, τη νεκρωτική για την πίστη, τη λατρεία και το ήθος της Όρθοδοξίας, άντέδρασαν οι φιλοκαλικοί πατέρες του ιη' αιώνας στο Άγιον Όρος, με λόγο και έργο, με διδαχή και συγγραφή, με μαρτυρία και μαρτύριο, προς τους όποϊους και στρέφουμε εύθως την έρευνά μας για τη λεπτομερή καταγραφή της σχετικής με τη συχνότητα μετοχής ευχαριστιακής διδασκαλίας τους.

416-417, 458-460.

663. ΝΙΚΟΥ ΜΑΤΣΟΥΚΑ, όπ.π., σ. 91.

664. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΦΕΦΕ, *Ό άγιος Τιμόθεος και το Μοναστήρι της Πεντέλης*, Άθήναι 1973, σσ. 17-18.

γ) Ἡ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλή- ψεως.

Ἡ Τουρκοκρατία, ἰδιαίτερα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, εἶχε ἐπικρατήσει πλήρως καὶ ἐπὶ τέσσερις ἑκατονταετίες, φανερὰ ἢ ὑποχθόνια, εἶχε ἐπιτελέσει ἔργο καταστροφικὸ, ὅσον ἀφορᾷ στὴν κατάστασι, τὴν πορεία καὶ τὴν πρόοδο τοῦ Γένους, ἀλλὰ καὶ ἔργο ἀλλοτριωτικὸ, ὅσον ἀφορᾷ γενικότερα στὴ θεία λατρεία καὶ εἰδικότερα στὸ ἀγιοπαράδοτο, εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς ποικιλοτρόπως χειμαζόμενης Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα, ἡ ἀραιὴ συμμετοχὴ στὴ θεία κοινωνία ἦταν πλέον παγιωμένη συνήθεια σὲ κοσμικοὺς καὶ μοναχικοὺς κύκλους⁶⁶⁵. Ἐξαιτίας τῶν στρεβλώσεων στὶς περὶ τὴν εὐχαριστία ἀντιλήψεις, κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες τῆς δουλείας καὶ τῆς καταλυτικῆς πολλῆς φορὲς πνευματικῆς ἀγνωσίας, οἱ χριστιανοὶ ἦταν σχεδὸν ψυχροὶ καὶ

---

665. Βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 178, ἰδιαίτερα βλ. στὴ σημ. 29. Τοῦτο συνέβη, ὅπως καὶ ἀλλοῦ εἶπαμε, ἀπὸ τὴν πρὸ ἑκατονταετιῶν ἤδη καταλυτικὴ ἐπίδρασι διαφόρων Ἐξομολογητῶν. Βλ. τὸ χειρόγραφο Ἐξομολογητῶν Ἐρημοποτάμου 91, χρονολογούμενο τὸν 17^ο αἰῶνα, ποῦ ἐμπεριέχει στὶς σελίδες 105-106 διάταξι σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅσοι ζοῦν χριστιανικὰ καὶ φυλάττουν αὐστηρὰ ὅλες τὶς νομοθετημένες νηστεῖες τοὺς παραχωρεῖται ἡ δυνατότητα νὰ κοινωνοῦν τὸ Πάσχα, τὰ Χριστούγεννα καὶ τῆς Παναγίας μόνο. Παράλληλα βλ. στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωσι 658. Βλ. ἐπίσης ΑΓΑΠΙΟΥ ΛΑΝΔΟΥ, *Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 25α: «νὰ κοινωνῆς καὶν τρεῖς φοραῖς τὸν χρόνον». Ἡ εὐχαριστιακὴ αὐτὴ ἀγνωσία ἔφτασε καὶ μέχρι τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17^ο αἰῶνα ὄχι μόνο μεταξὺ τοῦ λαοῦ ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν κληρικῶν, ὅπως καταγράφεται σὲ ἐρώτησι τοῦ Μητροπολίτη Ρόδου Ἀποστόλου δημοσιευόμενῃ στὸ ἐπίσημο δημοσιογραφικὸ ὄργανο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Ὁρθοδοξία, τ. 103 (1934), σ. 314: «Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ρόδου Ἀπόστολος ἐζήτησε τὴν γνώμην τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν συνήθειαν χριστιανῶν τῆς Ἐπαρχίας αὐτοῦ ἵνα προσέρχωνται εἰς τὴν θεῖαν Κοινωνίαν εἰς ὠρισμένας ἑτέρας παρὰ τὰς κανονισμένας (!) πρὸς τοῦτο ἑορτὰς τοῦ Ἁγίου Πάσχα, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Χριστουγέννων». Ὅπως σχολιάζει τὸ γεγονός ὁ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΗΣ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός*, ὅπ.π., σ. 8, «Ἡ ἀπάντησις ἦτο θετικὴ, ἀλλὰ νομίζομεν δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸν εἰς Ἀρχιερέα νὰ ἐρωτᾷ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἐὰν οἱ χριστιανοὶ δύνανται νὰ μεταλαμβάνουν καὶ εἰς ἄλλας ἡμέρας ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων τεσσάρων ἑορτῶν. Πάντως εἶναι μία ἀπόδειξις τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ καὶ ὅτι ἡ ἄγνοια φθάνει πολλάκις νὰ ἔχη βαθείας τὰς ρίζας αὐτῆς πρὸς μεγίστην ζημίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πληρώματος αὐτῆς».

ἀδιάφοροι «προσερχόμενοι ἐλάχιστοι μόλις ἅπαξ τοῦ ἔτους»⁶⁶⁶, ἢ τὸ πολὺ τρεῖς φορές. Ὅπως εἶπαμε καὶ προηγουμένως (βλ. σημ. 659), ἀκόμη καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους κοινωνοῦσαν κάθε σαράντα περὶπου ἡμέρες, πράγμα ποὺ οἱ σοφοὶ παραδοσιακοὶ ἀνανεωτὲς τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους τῆς Ἐκκλησίας, οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες τοῦ ἡ' αἰώνα, ἢ χορεία τῶν ἁγίων διδασκάλων καὶ φωτιστῶν τοῦ Γένους, ποὺ χλευαστικὰ τοὺς ὀνόμασαν οἱ ἀντίπαλοί τους «Κολλυβάδες», τὸ θεωροῦσαν ἐπιεικῶς ἀπαράδεκτο⁶⁶⁷.

Οἱ Κολλυβάδες, οἱ ἐμφανεῖς καὶ ἐκ τῶν συγγραφῶν ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου, ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος, ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης καὶ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ἀλλὰ καὶ οἱ καθόλου λιγότερο ἀξιόλογοι ἀφανεῖς Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Ἀγάπιος Κύπριος, Χριστόφορος Προδρομίτης κ.ἄ., ἀγωνίσθηκαν μαρτυρικὰ γιὰ τὴν τήρηση τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ τὸ ἀπαρσάλευτό της. Πλὴν τοῦ ζητήματος τῶν μνημοσύνων καὶ τοῦ ἀναστασίμου χαρακτῆρος τῆς Κυριακῆς ἡμέρας, τὸ ὁποῖο ἐξετάζεται στὸ ἐπόμενο Β' μέρος, τὸ σοβαρότερο θέμα τῆς μετὰ τῶν ἀντιφρονούντων ἔριδας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ὑπῆρξε ἡ σοβαρὴ καὶ ἐνδεδεχῆς ἐνασχόλησή τους μὲ τὴ συνεχῆ μετάληψη τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἢ ὁποῖα καὶ ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριότερους ἄξονες τῆς λειτουργικῆς τους διδασκαλίας. Ἡ διδασκαλία αὐτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διάσπαρτες μαρτυρίες στὸν ὄγκο τῶν κολλυβαδικῶν συγγραφῶν, ἀποτυπώνεται συστηματικὰ καὶ μεθοδικὰ α) στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* σύγγραμ-

---

666. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός*, ὅπ.π., σ. 51.

667. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 47, 54, 55, 56, 58-59, 69, 73, 74, 76, 77, γιὰ τοὺς «ὑπερασπιστὲς τῆς τεσσαρακοντάδος», σσ. 82, 89 κ.ἄ. Βλ. ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (εἰσαγωγή-κείμενον ἀνέκδοτον-σχόλια ὑπὸ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήναι χ.χ., σσ. 36, 41, 59, 76, 78, 83, γιὰ τὶς τεσσαράκοντα σσ. 84, 95-96, 103, 105, 106, 112. *Ἐπιτομὴ ἱερῶν κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 71, 72-74, 131-132, 136-137. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ταραχῶν ἀληθείας*, ἐπιμελεῖα ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, Ἀθήναι 1988, ὅπου συνεκδίδεται καὶ ἡ *Ἐκθεσις* τοῦ ἰδίου ἁγίου διδασκάλου, στὴν ὁποῖα καὶ παραπέμπουν οἱ σημειούμενες σσ. 116-118.

μα τῶν Μακαρίου Νοταρᾶ καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου⁶⁶⁸, β) στὸ *Περὶ*

668. Ὅπως πειστικότερα ἀπέδειξε στὸν προλογισμό-εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως συγγράμματος Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, ὁ ἀγιορείτης καὶ νῦν ἐν Πάρῳ ἀσκούμενος ἱερομόναχος ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, ὁ ὁποῖος ἐντρυφήσε συστηματικὰ στὴν ἔρευνα καὶ στὴν ἔκδοση τῶν περὶ μεταλήψεως κειμένων τῶν Κολλυβάδων, ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου ἔγινε ἀνωνόμως τὸ 1783 (*Βιβλίον ψυχωφελέστατον περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων. Νῦν πρῶτον τυπωθὲν εἰς κοινήν ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Ἐνετίησι ἀψπγ*. 1783. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. Con Licenza de' Superiori, e Privilegio). Ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ προσεκτικὴ κειμενικὴ ἀντιπαραβολὴ τῆς ἀποδεδειγμένης πλέον πατρότητας ἐκδόσεως τοῦ 1777 (*Ἐγχειρίδιον ἀνωνόμου τινὸς ἀποδεικτικὸν περὶ τοῦ ὅτι χρεωστοῦσιν οἱ Χριστιανοὶ συχνότερον νὰ μεταλαμβάνωσι τὰ θεῖα μυστήρια. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν δαπάνη τοῦ τιμιωτάτου καὶ φιλοχρίστου κυρίου Δημητρίου προσκυνητοῦ τοῦ ἐκ Δρύστας. ἀψοζ*. Ἐνετίησι, 1777. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Con Licenza de' Superiori, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀκριβῆς δημῶδες μετάφραση [ἄγνωστου μεταφραστῆ] τοῦ συγγράμματος τοῦ Νεοφύτου) καὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1783, ὁ ἅγιος Νικόδημος στηρίχθηκε στὸν σκελετὸ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ 1777, ἀλλὰ ἀνέπλασε τελείως τὴ διαλεκτικὴ μορφή του σὲ μεθοδική. Ριζικὴ ἀλλαγὴ ὑπάρχει καὶ στὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ στὸ κείμενο τοῦ ἀγίου Νικοδήμου προστίθεται καὶ ἐκτενὴς ἀνάλυση τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς στηριζόμενη στὴν πατερικὴ παράδοση. Σύμφωνα καὶ μὲ τὴ μαρτυρία τῆς Ὁμολογίας πίστεως τοῦ Νικοδήμου (Ἐν Βενετίᾳ. Παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. 1819, σ. 84 [= Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ. Ὑμναγιολογικὰ Κείμενα καὶ Μελέτες - 3, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα χ.χ., σ. 173]), τὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* σύγγραμμα τοῦ 1783 εἶναι φανερὸ ὅτι εἶναι τῆς δικῆς του γραφίδας. Συνεργασία, ὅπως καὶ σὲ ἐκδόσεις ἄλλων κειμένων (*Φιλοκαλία, Εὐεργετινός, Νέον Μαρτυρολόγιον* κ.ἄ.), πρέπει νὰ ὑπῆρξε μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Κορίνθου Μακάριο Νοταρᾶ, στὸν ὁποῖο ἀτεκμηρίωτα ἀποδόθηκε ἀπὸ διαφόρους (Ἀθανάσιος Πάριος, Κ. Δουκάκης, Γ. Ζαβίρας, Εὐάγγ. Θεοδώρου). Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς ἱερῆς ξυνωρίδας Μακαρίου-Νικοδήμου σημαντικὰ στοιχεῖα παρουσίασε σὲ εἰσήγησή του στὸ συνέδριο ποῦ ἔγινε γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη καὶ τὴ Φιλοκαλία (Bose Βορείου Ἰταλίας, Σεπτέμβριος 2000) καὶ ὁ μελετητὴς τοῦ ἀγ. Νικοδήμου π. Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης. Δημοσίευση βλ. *Θεολογία* 73, τεῦχ. 1 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 2002), σσ. 89-108 (= Πρακτικὰ συνεδρίου Bose, *Nicodemo I' Aghiorita e la Filocalia*, Edizioni Qiqajon, Comunità di Bose, 2001, σσ. 43-65). Σχετικὰ μὲ τὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* τοῦ Νικοδήμου σύγγραμμα βλ. καὶ στὴ διατριβὴ τοῦ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ, *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικὸ του ἔργο*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1998, σσ. 177-191. Ἐκδόσεις τοῦ συγγράμματος τοῦ ἀγίου Νικοδήμου ἔγιναν τὸ 1783 στὴ Βενετία, ἀπὸ τὸν συναξαριογράφο μοναχὸ Κωνσταντῖνο Δουκάκη δύο (1887, 1895), ἀπὸ τὸν Σ. Σχοινᾶ δύο (1961 καὶ 1971) καὶ ἐσχάτως

τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως κείμενο τοῦ ιεροδιακόνου Νεοφύτου Καυσο-

ἀπὸ τὸν Ν. Παναγόπουλο (Ἀθήναι 1991). Λεπτομέρειες καὶ περὶ ἄλλων πολλαπλῶν ἐκδόσεων βλ. Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Βιβλιογραφικὴ ἐπιστάσια τῶν ἐκδόσεων Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου», στὸ *Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικοδήμου Ἀγιορείτου τοῦ Ναξίου πνευματικὴ μαρτυρία»*. Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993. Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν ΙϚ' (1996-2000), σσ. 481-487.

Προσπάθεια νὰ ἀποδειχθεῖ ἐξάρτηση τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἰσπανοῦ Μ. DE MOLINOS, *Breve tratado de la Communion quotidiana*, 1675, ἐλέγχεται παντελῶς ἔωλος. Ἀναφερόμενος ὁ μελετητὴς τῶν κειμένων ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ στὸ ζήτημα (βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 29 προλόγου, ὑποσημ. 21) καὶ μνημονεύοντας τὶς λανθασμένες θέσεις τῆς διατριβῆς τοῦ Χ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1969, λέγει χαρακτηριστικὰ: «Ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀνωτέρω διδ. διατριβῆς προχωρῶν, δυστυχῶς, ἔτι περαιτέρω κατέληξεν εἰς τὸ νὰ υἱοθετήσῃ καὶ τὴν ἀτυχή ὑπόθεσιν τοῦ Θεσσαλιώτιδος Ἱεζεκιήλ ἐκφρασθεῖσαν εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ “Ὁ Ἰβηρίτης διδάσκαλος ἅγιος Ἱερόθεος” (Γρηγόριος Παλαμᾶς 1946, σ. 56), ἔνθα ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1783 γράφει: “Ἐγνώσθη ὅμως ἔκτοτε ὅτι τὸ φυλλάδιον (sic) δὲν εἶναι τῆς γραφίδος τοῦ Νικοδήμου, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ ξένης πηγῆς, ἴσως ἐκ μεταφράσεως τῶν γνῶμῶν τοῦ Μολίνου”! Παρομοίως ὑποτιμητικῶς διὰ τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν τοῦ ἁγίου ἐξεφράσθη καὶ ὁ ἀγιορείτης λόγιος Εὐλόγιος Κουρίλας, ὅστις εὐκαιρίας δοθείσης σημειοῖ: “Τοῦ χρόνου προϊόντος ὁ Ἀγιορείτης Νικοδήμος ἀποκαλύπτεται ἐν τοῖς πλείστοις ἔργοις αὐτοῦ ὡς ἀπλοῦς μεταφραστὴς καὶ δὴ ὀθνεῖων συγγραφῶν”! (Θεολογία 1938, σ. 350). Αἱ δυσμενεῖς καὶ ἄδικοι κρίσεις τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν ἠνάγκασαν ἡμᾶς νὰ ἀνεύρωμεν τὸ ἔργον τοῦ Μ. MOLINOS, *Breve trattato della cotidiana comunione* (= Βραχεῖα πραγματεία περὶ καθημερινῆς μεταλήψεως) εἰς ἰταλικὴν μετάφρασιν κυκλοφορήσασαν ἐν Βενετίᾳ δέκα ἔτη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρωτοτύπου, ἦτοι τὸ 1685, συγκείμενον μὲν ἐκ 48 σελίδων μικροῦ σχήματος (12x10 ἐκ.).

Κατόπιν ἐπιστάμενης μελέτης μεθ' ἱκανοποιήσεως διεπιστώσαμεν ὅτι οὔτε ἴχνη ταυτότητος ἐνυπάρχουν μετὰ τοῦ τούτου καὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ Νεοφύτου καὶ Νικοδήμου! Ἀντιθέτως εἰς τὰς σελίδας τοῦ πρώτου κυριαρχοῦν ἐν πάσῃ κυριολεξίᾳ οἱ δυτικαὶ συγγραφεῖς καὶ πατέρες, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀναφορᾶς εἰς τοὺς σχετικοὺς ἱερούς Κανόνας, οἱ ὅποιοι καὶ θεμελιώνουν τὴν περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης σημειωτέον ὅτι μόνον 1 1/2 σελίδα καταλαμβάνουν αἱ γνῶμαι τριῶν ἀνατολικῶν πατέρων, τῶν καὶ μοναδικῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Molinos!

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω τυγχάνει ἀπορίας καὶ λύπης ἄξιον πῶς ὀρθόδοξοι ἐπιστήμονες καὶ κληρικοὶ κατέληξαν τοσοῦτον εὐκόλως εἰς συμπεράσματα προσβάλλοντα ἀμέσως οὐ μόνον τὴν λειτουργικὴν ζωὴν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ δὴ τὸ περιώνυμον κίνημα τῶν Κολλυβάδων (ὄρα Χ. ΤΖΩΓΑ, σ. 129), ἀλλὰ καὶ τοὺς ἁγίους καὶ μεγάλους ἄνδρας, οἵτινες ὑπῆρέτησαν πιστῶς τὴν λειτουργικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἱεροῦ Ἄθωνος μακρὰν παν-

καλυβίτου⁶⁶⁹, γ) στο ειδικό κεφάλαιο της *Ὁμολογίας* τοῦ ἁγίου Νικοδήμου⁶⁷⁰, δ) στὴν *Ἐκθεσιν, ἣτιον Ὁμολογίαν πίστεως* τοῦ Ἀθανασίου Παρίου⁶⁷¹, ε) στὰ *Εὐχαριστιακὰ Α΄ καὶ Β΄* κεφάλαια τῆς *Ἐπιτομῆς Ἱερῶν Κανόνων* τοῦ Νεοφύτου⁶⁷², ς) στὶς ἐκτενεῖς ἀναφορὲς τῶν ὑποσημειώσεων τοῦ *Πηδαλίου*, καθὼς καὶ στὰ τέσσερα πρῶτα κεφάλαια τοῦ Β΄ Μέρους τοῦ *Ἀοράτου Πολέμου*, τοῦ Νικοδήμου⁶⁷³, καὶ ζ) στὴν *Ἐπιστολὴ ἀντιρρήτικῆ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν* τοῦ Παρίου⁶⁷⁴.

τὸς δυτικῷ πρωτοτύπου καὶ πιετιστικῆς φόρμουλας». Κριτικὴ τῶν ἐναντίον τῶν Κολυβάδων γνωμῶν τοῦ Χ. Τζώγα στὴ μνημονευθεῖσα διατριβὴ του βλ. Πρωτοπρεσβυτέρου ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ν. ΖΗΣΗ, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στὰ συγγράμματα καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», στὸ *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 330-332. Σχόλια γιὰ τὶς ἐκδόσεις καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* ἔργου τοῦ Νικοδήμου βλ. στὸν ἐκ τῶν δυτικῶν ἐμβρυθῆ μελετητῆ του ITALO CITTERIO, *L' orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, Alessandria (Βορείου Ἰταλίας) 1987, σσ. 352-353.

669. Βλ. ὅπ.π., στὴν ὑποσημείωση 667. Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀγιορείτη ἱερομόναχο Θεοδώρητο στὶς ἐκδόσεις «Τῆνος» ἀπὸ τοὺς ὑπ' ἀριθμ. 988, φφ. 225α-260β καὶ 192, φφ. 19α-60β κώδικες τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου. Προβλήματα πατρότητας ἐπιλύονται στὰ ἀναλυτικὰ προλεγόμενα μὲ ἀξιοπρόσεκτη ἐρευνητικὴ κατάρθεση, βλ. ὅπ.π., σσ. 7-33.

670. Βλ. ὅπ.π., στὴν ὑποσημείωση 668, σσ. 76-94 (= Π. ΠΑΣΧΟΥ, ὅπ.π., σσ. 166-181).

671. Βλ. ὅπ.π., στὴν ὑποσημείωση 667, σσ. 115-124.

672. Βλ. ὅπ.π., σσ. 71-88, 126-138. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, «Ὁ Νομοκάνων Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου», *Κοινωνία* 18 (1975), σσ. 197-206.

673. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἀόρατος Πόλεμος*, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977, σσ. 195-208. Προβληματισμοὺς περὶ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου βλ. ITALO CITTERIO, ὅπ.π., σ. 354. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, *Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Ἀόρατος Πόλεμος» τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη μὲ τὸ «Combattimento spirituale» τοῦ Lorenzo Scupoli* (Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν), Θεσσαλονίκη 1970 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ι΄ τόμου τῶν «Μακεδονικῶν»). Ε.Μ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ, «“Ἀόρατος Πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα πνευματικὰ” (1800). Ἡ πατρότητα τῶν “μεταφράσεων” τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 19 (1993), σσ. 102-135. Περὶ τὰ ἐκδοτικὰ τοῦ ἔργου βλ. Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Βιβλιογραφικὴ ἐπιστάσια ...», ὅπ.π., σσ. 500-502.

674. Βλ. ἔκδοσή της, κατὰ τὸ χφ. ΕΒΕ 2182, φφ. 87-97^v, ὑπὸ Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗ, «Ἀθανασίου Παρίου ἀνέκδοτος Ἐπιστολὴ ἀντιρρήτικῆ γενομένη πρὸς τὴν παρά

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος φαίνεται νὰ γνωρίζει καλὰ τὸ περιεχόμενον τῶν *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* συγγραμμάτων Νεοφύτου καὶ Νικοδήμου καὶ νὰ ἀσπάζεται τὴν ἀγιοπατερικὴ κατοχύρωσή τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὀλοκληρώνοντας τὸ 1804 τὴ Δογματικὴ του, ἀναφέρεται σὲ αὐτὰ γράφοντας· «Ἡ συνεχῆς θεία μετάληψις, καὶ νόμος, καὶ σωτηριωδεστάτη ὑπάρχει διὰ τοσοῦτων ἀποδείξεων, καὶ γραφικῶν, καὶ κανονικῶν καὶ μαρτυριῶν θείων Πατέρων δείκνυται, ὡς οὐδὲν ἕτερον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων καὶ δέδεικται γε ἤδη διὰ βιβλίων αὐτὸ τοῦτο, οὕτως ἀκριβῶς καὶ στερεῶς, ὡς μηδένα ἕτερον ἀντιπεῖν ἂν ἔχειν, εἰμὴ τὸν πνεύματι πλάνης καὶ σατανικῆς ἀπειθείας συνεχόμενον»⁶⁷⁵.

Ἡ νεκρωτικὴ γιὰ τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας καὶ παντελῶς ἀντιπαραδοσιακὴ ἀποστροφή ἀπὸ τὴ συχνὴ προσέλευση στὴ μετάληψη τῶν ἀγιασμάτων ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της κατὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς, τῆς δράσεως καὶ τῶν συγγραφῶν τῶν ὀρθοδόξων φιλοκαλικῶν πατέρων. Ἦταν συγκυρία ἀγαθὴ, ὥστε νὰ ἀναφανεῖ τὸ ζήτημα, καθὼς εἶχαν ὀριμάσει οἱ συνθήκες γιὰ τὴν πρώτη θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῶν τυποποιήσεων τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν καὶ τῶν λαϊκῶν κατὰ τὸν 17 αἰῶνα. Ἡ παρέμβαση θέσεων καὶ ἐπιχειρημάτων τῶν Κολλυβάδων εἶναι σχεδὸν καταιγιστικὴ. Οἱ ἀντίπαλοί τους, ὄχι μόνον στὸ ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ἀλλὰ καὶ στὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, προσπάθησαν νὰ ἀρθρώσουν διάσπαρτα ἀντεπιχειρήματα ἢ νὰ συκοφαντήσουν τὴν εὐλάβεια τῶν πατέρων, ὅπως τὰ περιγράφει στὴν *Ὁμολογία* τοῦ ὁ ἅγιος Νικοδήμος, ἢ νὰ καταγγείλουν στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὶς θέσεις τους ὡς αἰρετικῆς. Δὲν ἐπέτυχαν ὅμως τίποτα. Ἀντίθετα οἱ πατριάρχες, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔλαβαν θέση ὑπὲρ τῶν εὐχαριστιακῶν θέσεων τῶν διδασκάλων.

τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν», στὸ *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 207-217 εἰσαγωγικά, 218-244 κείμενο.

675. *Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σ. 373. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικὰ πρότερα ...*, ὅπ.π., σ. 209.

Ἡ ἔριδα περὶ τῆς συχνότητος τῆς θείας μεταλήψεως καὶ οἱ ταραχῆς ποὺ προκλήθηκαν ἐξαπλώθηκαν γρήγορα καὶ κάποιες φορές μὲ ἔνταση ἐπικίνδυνα. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀναγκάσθηκε νὰ παρέμβει συμβιβαστικά. Ἔτσι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιος Β΄, μὲ γράμμα τοῦ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1772, ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Ἁγιο-ρεῖτες μοναχοὺς⁶⁷⁶ καὶ θέτει σὲ καλὴ βάση τὸ ὅλο ζήτημα: «Περὶ δὲ τοῦ πυκνότερον ἢ βραδύτερον προσέρχεσθαι τῇ μεταλήψει τῶν ἀχράντων μυστηρίων, φαιμέν ὅτι χρόνος μὲν οὐχ ὤρισται, ἀναγκαῖα δὲ πάντως ἡ διὰ τῆς θείας μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως προετοιμασία. Καὶ οἱ μὲν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κηρύγματος χριστιανοὶ προσήρχοντο τῇ τῶν θείων μυστηρίων μεταλήψει καθ' ἑκάστην Κυριακὴν, οἱ δὲ μετὰ ταῦτα ἐν τεσσαράκοντα ἡμέραις προεπηρεζόμενοι διὰ τῆς μετανοίας οὕτω προσήρχοντο. Διὸ ἕκαστος, εἰ ἄξιός, παραβαλέτω ἑαυτὸν τοῖς πρώτοις, εἰ δὲ μὴ τοῖς δευτέροις, καὶ τοῦτο γὰρ μακαριστόν». Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος δὲν ἐπιμένει στὴν ἀκρίβεια τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ποὺ εἶναι ἡ συχνὴ καὶ συνεχὴς μετάληψη, ἀλλὰ κατευναστικά, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἔριδος, χρᾶται τὴν εἰρηνοποιὸ διακριτικὴν οἰκονομίαν. Θεωρεῖ δὲ τὴν ἐξομολόγησιν ὡς ἀναγκαῖα προετοιμασία γιὰ κάθε μία συμμετοχὴν ἐν τῇ θείᾳ κοινωνίᾳ, ὅπως καὶ πρὸ αὐτοῦ, μὲ μεγαλύτερη ἐπίταση καὶ αὐστηρότητα ἀπαιτοῦσε, σὲ γράμμα τοῦ τῆς πρώτης Ἀπριλίου τοῦ 1705, ὁ πατριάρχης Γαβριήλ ὁ ἀπὸ Χαλκηδόνος⁶⁷⁷ ἀπαντῶν σὲ τεθέντα σχετικὰ ἐρωτήματα, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀκολουθῶν Νεόφυτος.

Ὁ ἐπίσης πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεόφυτος ὁ ἀπὸ Μαρωνείας (1789-1794) ἀπηύθυνε ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Μακάριο Κορίνθου, στὴν ὁποία ἐνέκρινε τὸ ὡς ἀνώνυμο καταδικασθὲν ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γαβριήλ Δ΄ τὸν ἀπὸ Παλαιῶν Πατρῶν (βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις...*, τ. Α΄, σσ. 269-272 καὶ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΔΕΛΙΚΑΝΗ, ὅπου στὴν ὑπόσημ. 681, σ. 12) καὶ τὸν πατριάρχη Προκόπιον τὸν ἀπὸ Σμύρνης, τὸ

---

676. Βλ. ΚΟΣΜΑ ΒΛΑΧΟΥ, *Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῷ μοναὶ καὶ μοναχοί*, Βόλος 1903, σ. 108. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνωσμένος θησαυρός*, ὅπ.π., σ. 53.

677. Βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως*, Κωνσταντινούπολις 1888 (= *Subsidia Byzantina* 7, Λειψία 1970), τ. Α΄, σ. 125 ἐξ.

1785, βιβλίο του *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (τὸ γνωστὸ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ 1783), καὶ γράφει ἐκεῖ· «Περὶ τοῦ πονήματος τῆς ἀρχιερωσύνης σου, δηλονότι τοῦ βιβλίου περὶ τῆς συνεχοῦς ἱεραῶς μεταλήψεως, ὅπερ ἐξέδωκας εἰς τύπον, δηλοποιουμέν σοι ὅτι ἐθεωρήθη συνοδικῶς, ἐξητάσθη ἐσκεμμένως, ἐνεκρίθη καὶ ἀπεδείχθη ἐκκλησιαστικῶς νόμιμον καὶ μηδὲν ἔχον τὸ κωλύον τὸν διὰ τῆς μετανοίας καὶ ἀληθοῦς ἐξομολογήσεως ἀξιούμενον μεταλαμβάνειν τῶν ἀχράντων καὶ φρικτῶν μυστηρίων. Συνοδικῶς οὖν ἀποδειχθὲν ψυχωφελές καὶ σωτήριοιον τὸ εἰρημένον βιβλίον σου δύνανται ἀκωλύτως οἱ βουλούμενοι ἀγοράσαι αὐτὸ καὶ ἀναγινώσκειν, ὀδηγούμενοι παρὰ τῶν πνευματικῶν, ὅταν ἔχωσιν τινὰ ἀπορίαν»⁶⁷⁸. Καὶ στὴν ἀπόκριση αὐτὴ βεβαίως διακρίνεται τὸ ἀσκητικὸ πρόταγμα τῶν *Νομοκανόνων* καὶ τῶν *Ἐξομολογηταρίων*, σὲ σχέση μετὰ τὸ πατροπαράδοτο εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς μετοχῆς στὰ μυστήρια. Ἔτσι τὰ δύο μυστήρια δὲν ἀλληλοπεριχωροῦνται πλέον συμπληρωματικὰ γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἀλληλοεξαρτῶνται καταναγκαστικά. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς συχνότητος μετοχῆς πάντως ἡ πατριαρχικὴ παρέμβαση ἐρείδεται ἐπὶ τῆς πατερικῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

Στὴν Γ' παράγραφο πατριαρχικοῦ σιγιλλίου, ὑπογραφόμενου ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νεόφυτο Ζ' τὸ 1800 καὶ ἀπευθυνόμενου στὴν ἄρτι κοινοβιοποιηθεῖσα ἱερὰ μονὴ Κωνσταντινουπόλεως⁶⁷⁹, καθορίζεται ὀρθῶς καὶ ὀρθοδόξως ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς. «Γ') Τὸν τῆς προσόδου καὶ κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων καιρὸν ἀδιόριστον εἶναι χρὴ ἐν τῷ μοναστηρίῳ καὶ μὴ ἐν ποσότητι ἡμερῶν περιορίζεσθαι, ὥστε ὁσάκις ἐθέλη τις τῶν ἀδελφῶν προσελθεῖν τοῖς θείοις μυστηρίοις μετὰ καθαρῶς συνειδότος κατὰ ἄδειαν καὶ κρίσιν τοῦ ἡγουμένου, μηδένα ἔχειν τὸν κωλύοντα καὶ τὸν γογγίζοντα καὶ ἀντιλέγοντα περὶ τούτου, μήτε ἐντὸς τῆς ἀδελφότητος, μήτε ἐκτός, οὕτω γὰρ οἱ θεοὶ κανόνες διακελεύουσι, μάλιστα δὲ ὁ μέγας πατὴρ Χρυσόστομος λέγει. Οὐ γὰρ ἐν ποσότητι ἡμερῶν, ἀλλ' ἐν τῇ καθαρότητι τοῦ συνει-

678. Βλ. *Κανονικαὶ Διατάξεις ...*, ὅπ.π., τ. Α', σσ. 272-273. Σχετικὴ ἀνάλυση βλ. στοῦ ΕΥΑΓΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Θεία λειτουργία», στὴ *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 193.

679. Βλ. Ἀρχιμ. ΣΥΜΕΩΝ, *Ἱστορικὴ ἀλήθεια*, Ἀθῆναι 1932, σ. 38. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Εὐχαριστιακὴ νηστεία», στὸ *ΛΘ*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 79.

δότος ἢ ἀρίστη κρίνεται πρόσοδος. Ὅσοι δ' ἀντιλέγουσι περὶ τούτου καὶ διαταράσσοσι καὶ δύσφημα ἐπιλέγουσι τοῖς ἀδιορίστως καὶ συνεχῶς κοινωνοῦσιν ἀδελφοῖς ὀνόματα, τοῖς τῶν ἱερῶν κανόνων ἐπιτιμί-
οις πρὸς αὐτοὺς ὑποβάλλουσιν». Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὁμοιότητα τῶν θέσεων τοῦ σιγγιλίου πρὸς τὰ σεβάσματα *Τυπικὰ* τῶν μεγιστοτέρων μονῶν τῆς Στουδιτικῆς μοναχικῆς παραδόσεως, πού ἦδη ἐξετάσαμε.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης τοποθέτηση τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου τοῦ ἀπὸ Νικαίας τὸ 1803⁶⁸⁰, ἀναδεικνύει τὰ δύο θεμέλια τῆς πίστεώς μας, τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστία. Ὅμως, ἐνῶ ὅλοι βαπτίζομεθα καὶ οὐδεὶς μένει ἀβάπτιστος, δυστυχῶς «συμβουλίᾳ ἐχθροῦ» τὴν εὐχαριστία καὶ τὴ ζωοποιὸ μετοχὴ σὲ αὐτὴν τὴν περιφρονοῦμε.

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης (καὶ μετέπειτα ἔθνομάρτυς) Γρηγόριος ὁ Ε΄ τὸ 1806 ἐκοινοποίησε συνοδικὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία ὀνομάσθηκε «Τόμος»⁶⁸¹, γιὰ νὰ τακτοποιήσει τὰ ταλανίζοντα μὲ ἔριδες τοὺς Ἁγιορεῖτες ζητήματα τῶν μνημοσύνων καὶ τῆς συνεχοῦς θείας κοινωνίας. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ διενέξεις δὲν ἔπαυαν, ἐπανέρχεται ὁ ἴδιος γιὰ νὰ καθορίσει ὀριστικὰ, ὅπως προσδοκοῦσε, τὰ δύο ζητήματα μὲ τὴν ἔκδοση σχετικῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως⁶⁸². Στὴν ἀπόφαση αὐτή, ἐνῶ γιὰ τὰ μνημόσυνα, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ Β΄ Μέρος τῆς μελέτης μας, δὲν λαμβάνει θεολογικὴ θέση, ἀλλὰ ἀπλῶς διαιτητεῦει συμβιβαστικὰ στὴν ἔριδα, ἀντιθέτως γιὰ τὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἔχει στέρεη γνώμη στοιχοῦσα στὸ ὀρθόδοξο πατροπαράδοτο ἐκκλησιαστικὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος. Γράφει λοιπὸν γιὰ τοὺς πολεμίους τῆς συχνῆς προσελεύσεως: «καὶ ἄλλοι τινὲς οἰήσεως καὶ ὑψηλοφροσύνης πάθει ἐκκνηθέντες, ὡς δόγμα καὶ ὄρον τῆς Ἐκκλησίας ἀπαράτρεπτον ἀποφαίνονται τὴν ἐν διαστήματι ἡμερῶν τεσσαράκοντα⁶⁸³ ἱερὰν μετάληψιν τοῦ παναχράντου

---

680. Βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις ...*, ὅπ.π., τ. Β΄, Κωνσταντινούπολις 1889 (= Λειψία 1970), σ. 88.

681. Βλ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΔΕΛΙΚΑΝΗ, *Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ ἱεροσυνεδρίου ἐπισήμων ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων περὶ τῶν ἐν Ἄθῳ Μονῶν*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1902, σ. 21.

682. Βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις ...*, ὅπ.π., τ. Β΄, σ. 152 ἐξ.

683. Εἶναι αὐτοὶ πού τοὺς ὀνομάζει ὁ ἅγιος Νικόδημος «ὑπερασπιστὰς τῆς τεσσαρακοντάδος», βλ. στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 82, ἢ ὀπαδοὺς τῆς «φιλονείκως παρατηρουμένης ταύτης τῆς τεσσαρακοντάδος συνηθείας», ὅπ.π., σ. 85.

καὶ πανακηράτου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὡς ἀθέμιτον καὶ ἀσύγνωστον προβάλλουσι καὶ ὀροθετοῦσι τὴν πρὸ τῶν τεσσαράκοντα ἢ μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας γενομένην ... Περὶ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς μεταλήψεως ἐστὲ βέβαιοι καὶ γινώσκετε ὅτι χρέος ἔχουσιν οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ νὰ προσέρχωνται καὶ νὰ μεταλαμβάνωσι τοῦ ζωοποιῦ σώματος, διὰ τοῦτο καὶ προσκαλοῦνται παρὰ τοῦ ἱερέως ἐν τῷ Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε· διὰ δὲ τὸ τοῦ ἀνθρώπου ὀλισθηρὸν καὶ ἀνίκανον πρὸς τὴν καθ' ἡμέραν μετάληψιν, ἀνέθετο ἡ Ἐκκλησία τὸ τοιοῦτο καὶ ἐντείλατο νὰ προσέρχηται ἕκαστος ἐν τῇ ἱερᾷ μεταλήψει, ὁπότεν ἐξομολογηθεὶς τῷ πνευματικῷ αὐτοῦ πατρὶ εὖρη ἑαυτὸν ἄξιον εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν καὶ λάβῃ τὴν παρὰ τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς του τὴν ἄδειαν ... καὶ ὅστις θέλει καὶ λαμβάνει ἄδειαν παρὰ τοῦ πνευματικοῦ του, ὡς ἀνέγκλητος, ἔξεστιν αὐτῷ νὰ μεταλαμβάνῃ καὶ κατὰ πᾶσαν ἐβδομάδα, καὶ ἐν τούτοις μῆτε ὄρος εἶναι, ἀλλὰ μῆτε κανὼν ἀποστολικός». Ὅπως λοιπὸν ἐξάγεται ἀπὸ τὴν παράθεση τοῦ κειμένου, κριτῆς καὶ ὡς πρὸς τὴ συχνότητα μετοχῆς στὴν εὐχαριστία τοῦ κάθε πιστοῦ ἀναδεικνύεται καὶ προβάλλεται ὁ πνευματικὸς ποῦ ἔχει τὴν ἐπιστάσιαν τῆς ψυχῆς του.

Τὰ προηγηθέντα κείμενα, ὅπως καὶ τὰ πολὺ περισσότερα τῶν ἀγίων πατέρων ποὺ διεξοδικὰ ἀναλύθηκαν, ἀποδεικνύουν τὴν στέρεη βάση τῆς περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων. Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες οὐδὲν προσέθεσαν στὴν παραδεδεγμένη διδασκαλία καὶ πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπλῶς ἀνέδειξαν τὴν ἐπικίνδυνη λειτουργικὴ τυποποίηση τῆς ἀραιῆς προσελεύσεως καὶ καταπολέμησαν ὄχι μὲ φανατικὲς κραυγές, ἀλλὰ μὲ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν παράδοση, τὶς εὐλογοφανεῖς ἐνστάσεις καὶ προφασιολογίες τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἀναδείχθηκαν διδάσκαλοι τῆς εὐχαριστιακῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ἀπαρχαράκτου εὐχαριστιακοῦ ἥθους τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ἡ συχνὴ λοιπὸν μετοχὴ στὴν εὐχαριστία εἶναι γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ μετέχει αὐτοπροαιρέτως διὰ τῆς συνεργίας στὴν «πατρικὴν κληρονομίαν καὶ (τὸν) ἀδαπάνητον θησαυρὸν» τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς θεραπευτικῆς χάρι-

τος πρὸς σωτηρία, τὴν ὁποία ἔχουν αὐτὰ ἀπὸ τὸν Θεό⁶⁸⁴. Ἐπειδὴ δὲ ἡ θεία εὐχαριστία ἀποτελεῖ τὴν ἀρχή, τὸ μέσο καὶ τὸ τέλος τῆς λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν κορωνίδα ὅλων τῶν ἄλλων πηγῶν τῆς ἁγιαστικῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εἶναι ἀπολύτως «ἐπάναγκες νὰ μεταλαμβάνωσι συχνὰ τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου μας ὅλοι οἱ ζῶντες πιστοὶ καὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ὅσοι δὲν ἔχουν ἀπὸ τὸν πνευματικὸν τους κανόνα», διότι «ἡ συχνὴ μετάληψις προξενεῖ μεγάλην ὠφέλειαν εἰς τὰς ψυχὰς καὶ τὰ σώματά των, ἡ δὲ ἀρχὴ καὶ σχολαία προξενεῖ ἐκ τοῦ ἐναντίου εἰς αὐτοὺς μεγάλην βλάβην καὶ ἀφανισμόν»⁶⁸⁵. Ἡ προοιμιακὴ αὐτὴ θέσις Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου δὲν εἶναι αὐθαίρετη λήψη τοῦ ζητουμένου, ἀλλ' ἐξ ἐφόδου προσυμπερασματικὴ προσέγγιση καὶ τοποθέτηση τοῦ θέματός του. Δι' ὅλων τῶν συγγραφῶν του παραθέτει καὶ ἐρμηνεύει ἐκτενῶς γραφικὲς καὶ πατερικὲς μαρτυρίες⁶⁸⁶ πρὸς ἐπίρρωση τῶν θέσεων, ὅπως στὸ ὀγκωδέστατο π.χ. *Πηδάλιον* του. Ἰδιαίτερα ὅμως στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης στὰ δικὰ του σχετικὰ κείμενα⁶⁸⁷, καταθέτει ἓνα στιβαρὸ ἀποταμίευμα τῶν σπουδαιότερων θέσεων τῆς πατερικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας μας, τὴν ὁποία ἤδη διεξοδικὰ διερευνήσαμε πρὸς τὸν σκοπὸ τοῦ θέματός μας. Παρέλκει λοιπὸν ἐδῶ ἡ ἐπανάληψή τους καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ ἐπὶ μέρους πατερικὲς θέσεις, τὶς ὁποῖες γνώριζαν λιπαρὰ καὶ χρησιμοποίησαν πληθωρικὰ οἱ Κολλυβάδες.

Ἡ μακρότατη ἐρμηνεία τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς, τὴν ὁποία θέτει στὸ πρῶτο μέρος τῆς συγγραφῆς του ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, σκοπὸ ἔχει νὰ ἀναδείξει τὸν εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα τῆς προσευχῆς αὐτῆς, ὡς προετοιμασία κοινωνίας τοῦ «ἐπιουσίου ἄρτου», τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ δηλαδή, ἀλλὰ καὶ νὰ προβάλει τὴν ἀπαίτηση τῆς καλῆς καὶ ἐνσυνειδήτου προετοιμασίας γι' αὐτήν⁶⁸⁸. Ἡ ἱκετευτικὴ ἀποστροφὴ

684. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 18.

685. Ὅπ.π., σ. 19.

686. Βλ. ὅπ.π., σσ. 19, 20-44, 45-77.

687. Στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως καὶ στὰ Εὐχαριστιακὰ Α' καὶ Β' τῆς Ἐπιτομῆς Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π.

688. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 19. Πρβλ. καὶ *Ματθ. ε' 23*.

«τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον» ἐκφράζει τὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία τῆς μετοχῆς καὶ τῆς ἀπολαύσεως τῆς αἰωνίου ζωῆς⁶⁸⁹, ἀπὸ τὰ υἱοθετημένα παιδιὰ τοῦ οὐρανοῦ Θεοῦ Πατρός⁶⁹⁰, τὰ ὅποια φυλάττουν τὴ χάρη τῆς υἱοθεσίας καὶ ἀπὸ τῆ βαπτισματικὴ τους ἀναγέννηση καὶ ἀπὸ τὴν ἔμπρακτὴ ἐργασία τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀδιάλειπτὴ εὐχαριστιακὴ τροφοδοσία τους⁶⁹¹, βιώνοντας συνεχῶς τὴ χαρισματικὴ τους συγγένεια μὲ αὐτὸν καὶ προσδοκῶντας τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ ὡς ἀληθὴ πατρίδα⁶⁹².

Ἡ ἐν τῷ φωτὶ τοῦ Θεοῦ ζωὴ τοῦ ἁγιασμοῦ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἐλέους καὶ τῆς πίστεως. Τῇ ζωὴ ὅμως αὐτὴ ζεῖ ὁ πιστὸς μόνον μὲ τὴ χάρη τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὅποιο παραμένει στὸν ἄνθρωπο, ὅταν ζεῖ καθαρὴ ζωὴ καὶ διάγει «θεάρεστον πολιτείαν», ὅταν ζεῖ κατὰ Θεὸν καὶ μετέχει διὰ τῶν ἁγίων μυστηρίων στὴ δωρεὰ τοῦ ἁγιασμοῦ⁶⁹³. Διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος γίνεται μεθεκτὴ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ δυνατὴ ἡ ἐκπλήρωση τοῦ θελήματός του καὶ ἡ ἄρση τῆς αὐτοθελήτου δουλώσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως στὸ κακό⁶⁹⁴. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτὴ ἡ σύνδεση ποὺ κάμει ὁ ἅγιος Νικόδημος ἀνάμεσα στὴ ζωὴ τῶν θείων προσταγμάτων, τῆς ἐργασίας τοῦ θείου θελήματος δηλαδή, καὶ τῆς προσδοκίας γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ μετοχὴ: «Καθὼς οἱ ἄγγελοι ὑποτάσσονται χωρὶς ἀντιλογίαν εἰς ὅλα τὰ θεῖα προστάγματα· οὕτω πως πρέπει νὰ ὑποτασσώμεθα καὶ ὅλοι ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸ θεῖον θέλημα, τὸ ὅποιον περιέχεται μέσα εἰς τὰς θείας Γραφάς, διὰ νὰ εἶναι εἰρήνη εἰς τὴν γῆν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἶναι καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν μεταξὺ τῶν ἀγγέλων,

---

689. Ὅπ.π., σ. 20.

690. Ὅπ.π., σ. 21. Πρβλ. Ἰωάν. α' 12. Γαλ. γ' 26. δ' 6.

691. Ὅπ.π., σσ. 21-22. Βλ. ἐπίσης ὅπ.π., σ. 37: «Εἴπομεν λοιπὸν καὶ διὰ τὸν τρίτον καὶ τελευταῖον τρόπον τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, ὁ ὅποιος εἶναι τόσον ἀναγκαῖος καὶ ὠφέλιμος εἰς ἡμᾶς, ὅσον εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ὠφέλιμον καὶ τὸ ἅγιον βάπτισμα. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ προστρέχωμεν συχνὰ εἰς τὰ θεῖα μυστήρια, νὰ μεταλαμβάνωμεν τὸν ἐπιούσιον ἄρτον τοῦτον, ὃν ζητοῦμεν ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα μας, μὲ φόβον ὁμοῦ καὶ ἀγάπην, ἕως οὔ τὸ σήμερον καλεῖται». Πρβλ. Λουκ. ζ' 36. Α' Πέτρ. α' 13.

692. Ὅπ.π., σ. 23.

693. Ὅπ.π., σ. 26.

694. Ὅπ.π., σσ. 27 καὶ 28.

καὶ διὰ τὸ νὰ ἡμποροῦμεν νὰ λέγωμεν μὲ παρρησίαν πρὸς αὐτόν· Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον»⁶⁹⁵.

Ὁ ἐπιούσιος ἄρτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ ἀναγκαία ὑλικὴ τροφή γιὰ τὴ σωματικὴ συντήρηση τοῦ ἀνθρώπου⁶⁹⁶ ἢ τὰ ῥήματα τοῦ στόματος τοῦ Κυρίου καὶ τὰ ζωηρὰ του λόγια⁶⁹⁷, «τρίτον· ἄρτος ἐπιούσιος εἶναι τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, ὅπερ τοσοῦτον διαφέρει ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὅσον ὁ ἥλιος ἀπὸ τὴν ἀκτῖνα. Εἰς τὴν θείαν μετάληψιν ὅλος ὁ Θεάνθρωπος ἥλιος ἐμβαίνει καὶ συγκιρνᾶται καὶ ζυμώνεται μὲ ὅλον τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὅποτος φωτίζει, λαμπρύνει καὶ ἀγιάζει ὅλας τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς δυνάμεις καὶ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν μεταπλάττει ἀπὸ τὴν φθορὰν εἰς τὴν ἀφθαρσίαν. Διὰ τοῦτο κυρίως καὶ κατ' ἐξαίρετον λόγον λέγεται ἄρτος ἐπιούσιος ἡ θεία κοινωνία τοῦ παναχράντου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπειδὴ συντηρεῖ καὶ συγκρατεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν δυναμώνει εἰς τὸ ποιεῖν τὰς δεσποτικὰς ἐντολάς καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀρετὴν. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ τροφή τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος»⁶⁹⁸. Στὸν οἰκεῖο τό-

---

695. Ὁπ.π., σ. 29.

696. Βλ. ὅπ.π., σσ. 29-33: «Πρῶτον· ἄρτος ἐπιούσιος λέγεται ὁ κοινὸς οὗτος ἄρτος, ἡ σωματικὴ τροφή, ἣτις συγκιρνᾶται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ σώματος διὰ τὸ νὰ αὐξάνη καὶ δυναμώνη τὸ σῶμα, ἵνα μὴ ἀποθάνη ... Διὰ τοῦτο μόνον τὴν ἀναγκαίαν τροφήν πρέπει νὰ ζητοῦμεν, ἐπειδὴ ὁ Κύριος, συγκαταβαίνων εἰς τὴν ἀσθένειάν μας, προστάζει νὰ ζητοῦμεν μόνον τὸν ἐπιούσιον ἄρτον καὶ ὄχι τὰ περιττά. Τότε δὲν ἔπρεπε νὰ εἴπη δὸς ἡμῖν σήμερον· τὸ γὰρ σήμερον πάντοτε ἐξηγεῖ ὁ θεῖος Χρυσόστομος. Ὅθεν τὸ χωρίον εἶναι βεβιασμένον», ὅταν ἐννοεῖται ἐρμηνεύεται ὡς ἀφορῶν μόνον τὴν ὑλικὴν τροφή. Ἐπίσης βλ. ὅπ.π., σ. 36: «Ἐπειδὴ δὲ λέγουσιν οἱ πατέρες ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου μας λέγεται ἄρτος ἐπιούσιος, δὲν ἀναιροῦσι τὸν κοινὸν ἄρτον ὅπου δίδεται διὰ τὴν σύστασιν τοῦ σώματός μας· ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς εἶναι δῶρον Θεοῦ καὶ κανὲν φαγητὸν δὲν εἶναι καταφρονημένον καὶ ἀπερριμμένον, κατὰ τὸν ἀπόστολον, ὅταν μὲ εὐχαριστίαν τὴν πρὸς Θεὸν μεταλαμβάνεται καὶ ἐσθίεται» Πρβλ. *Α' Τιμ.* δ' 4. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις. ΝΕ'*, ὅπ.π., σ. 151.

697. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 33-34: «Δεύτερον· ἄρτος ἐπιούσιος εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ... Λόγος δὲ τοῦ Θεοῦ εἶναι ὅλη ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, δηλαδὴ ὅλη ἡ θεία Γραφή». Πρβλ. *Δευτ.* η' 3. *Ματθ.* δ' 4. *Λουκ.* δ' 4. *Ἀμώς* η' 11. Βλ. καὶ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Ὁ μέγας κανὼν, ὧδὴ δ', τροπ. κ'*.

698. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 34 καὶ σ. 49. Πρβλ. καὶ *Ἰωάν.* ς' 55. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν προηγηθεῖσα ἐκτενὴ ἀνάλυση στο α), 6) τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

πο ἤδη ἐξετάσαμε ὅλα τὰ τεκμήρια τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ὅσα χρησιμοποιεῖ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης καὶ πολὺ περισσότερα, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν στὸ θέμα τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου ὡς ἐπουρανίου ζωοποιῦ τροφῆς. Ἡ κολληβαδικὴ αὐτὴ θέση ἀποτελεῖ πυκνὴ συμπερίληψη ὅλων τῶν σχετικῶν πατερικῶν ἐρμηνευμάτων καὶ δηλοποιεῖ τὴν ἀγωνία τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων γιὰ σύμμετρη καὶ διακριτικὴ ἐπιστροφή στὸ ἀπαρχάρακτο εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* ἔργου του, σὲ τρία ἐπιμέρους κεφάλαια, ὁ Νικόδημος ἐξετάζει τὰ περὶ τῆς συνεχοῦς κοινωνίας, μὲ βάση α) τὶς προσταγές τοῦ Κυρίου, β) τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν πατερικὴν διδασκαλία, γ) τὴν ἱεροτελεστία τῆς θείας λειτουργίας καὶ δ) αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν τὴν ἀγία μετάληψη⁶⁹⁹. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἤδη, στὴν προηγηθεῖσα μακρὰ καὶ ἀναλυτικὴ διαπραγμάτευσή μας, θέσαμε τὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, τῆς κανονικῆς διδασκαλίας, τῆς πατερικῆς διδασχῆς, τῆς μοναχικῆς πράξεως καὶ τῆς λειτουργικῆς βιώσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς τὸ ἀρραγὲς θεμέλιο τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἦθους τῶν Κολληβάδων. Τοῦτο, ὅπως διαφαίνεται τώρα, δὲν ἦταν οὔτε περιττὸ οὔτε ἀδόκιμο, γιὰτὶ ἀναδεικνύει ἀβίαστα τὴν ἀλήθεια ὅτι οἱ φιλοκαλικοὶ τοῦ ἡ' αἰῶνα στὸ Ἅγιον Ὄρος δὲν ἐστήριξαν τὴ διδασκαλία τους στὴν αὐθαιρεσία κάποιου φανατικοῦ ἢ δοκησίσοφου λογισμοῦ, ἀλλὰ στὴν «παραδεδομένην ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν διδασκαλίαν καὶ νομοθεσίαν»⁷⁰⁰.

Κατὰ τὸν λόγο τοῦ Κυρίου⁷⁰¹, «ἡ θεία μετάληψις εἶναι εἰς τοὺς πιστοὺς ἀναγκαῖον συστατικὸν τῆς πνευματικῆς καὶ κατὰ Χριστὸν ζωῆς»⁷⁰². Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατὰ Χριστὸν πνευματικὴ αὐτὴ ζωὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἀδιάκοπος, «ἀναγκαίως λοιπὸν ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι διηνεκὲς καὶ τὸ συστατικὸν αὐτῆς, δηλαδὴ ἡ θεία μετάληψις»⁷⁰³. Ὁ ἴδιος ὁ Κύ-

699. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 45.

700. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 1, Μεγάλῃ Κατήχησις. ΟΗ'*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 296.

701. Ἰωάν. ζ' 51: «καὶ ὁ ἄρτος δέ, ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστίν, ἣν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς».

702. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 45.

703. Ὁπ.π.

ριος δηλοποίησε τὴν ἀξία τοῦ βαπτίσματος⁷⁰⁴ καὶ τῆς εὐχαριστίας⁷⁰⁵. Ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο τὸ βάπτισμα, τόσο καὶ περισσότερο ἀναγκαῖα εἶναι ἡ συνεχῆς εὐχαριστιακὴ μετοχή, σύμφωνα καὶ μὲ τὴ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα⁷⁰⁶. Ὁ Νικόδημος ἐπεκτείνει θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ τὴ σύνδεση αὐτὴ πρὸς τὸν σκοπὸ τοῦ ἐξεταζόμενου ζητήματος τῆς συχνότητος μετοχῆς στὴν εὐχαριστία. «Καὶ λοιπόν, καθὼς ἄνευ τοῦ βαπτίσματος εἶναι ἀδύνατον νὰ ζήση τις ζωὴν πνευματικὴν καὶ νὰ σωθῆ, οὕτως εἶναι ἀδύνατον νὰ ζήση τις καὶ χωρὶς τὴν θείαν μετάληψιν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τὰ δύο ταῦτα ἔχουσι ταύτην τὴν διαφορὰν, ὥστε τὸ μὲν βάπτισμα νὰ γίνεται μίαν φοράν, ἡ δὲ θεία μετάληψις νὰ τελεῖται συνεχῶς καὶ καθ' ἑκάστην, συμπεραίνεται ὀρθῶς ὅτι δύο εἶναι τὰ ἀπαραίτητα τῆς θείας μεταλήψεως, τὸ μὲν ὅτι πρέπει νὰ ἐνεργῆται ἀπλῶς, τὸ δὲ ὅτι πρέπει νὰ ἐνεργῆται συνεχῶς»⁷⁰⁷.

Κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Νικοδήμου, εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ἐπίσης ὅτι ὁ Κύριος, ὅταν παρέδιδε τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, δὲν ἦταν ἀπλῶς συμβουλευτικὸς καὶ προτρεπτικὸς, ἀλλὰ προστακτικὸς. Ἡ προσταγή του δὲν ζητεῖ μόνον νὰ μεταλαμβάνουμε εἰς τὴν ἀνάμνησίν του, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταλαμβάνουμε συνεχῶς⁷⁰⁸. Οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι, γνήσιοι

---

704. Ἰωάν. γ' 5: «Ἀμήν, ἀμήν, λέγω σοι· ἐὰν μὴ τις γεννηθῆ ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ».

705. Ἰωάν. ς' 53: «Ἀμήν, ἀμήν, λέγω ὑμῖν· ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἶμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς».

706. Βλ. *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς Α'*, 12 καὶ 27. *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σσ. 278, 300. Βλ. τὰ κείμενα στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημ. 346 καὶ 347.

707. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 45 καὶ 46. Βλ. καὶ προηγηθεῖσα ὑποσημ. 691.

708. Βλ. ὅπ.π., σ. 46: «Ὅταν δὲ πάλιν παρέδιδε τὸ μυστήριον τοῦτο ὁ Κύριος εἰς τοὺς μαθητάς του, δὲν εἶπε συμβουλευτικῶς· ὅστις θέλει ἄς φάγη τὸ σῶμά μου καὶ ὅστις θέλει ἄς πίη τὸ αἶμά μου, καθὼς εἶπεν· ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν καὶ ἐὰν θέλης τέλειος εἶναι, ἀλλὰ προστακτικῶς ἐξεφώνησε· λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα, καί· πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστὶ τὸ αἶμά μου· ἤτοι ἀφεύκτως πρέπει νὰ φάγετε τὸ σῶμά μου καὶ ἐξ ἅπαντος πρέπει νὰ πίετε τὸ αἶμά μου. Καὶ πάλιν λέγει· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν (Λουκ. κβ' 19)· δηλαδὴ τοῦτο τὸ μυστήριον σᾶς τὸ παραδίδω νὰ τὸ τελῆτε ὄχι μίαν ἢ δύο καὶ τρεῖς φοράς, ἀλλὰ καθ' ἑκάστην (καθὼς τὸ ἐξηγεῖ ὁ θεῖος Χρυσόστομος, βλ. *PG* 62, 29), εἰς ἐνθύμησιν τῶν παθῶν μου, τοῦ θανάτου μου καὶ ὄλης μου τῆς οἰκονομίας».

τηρητές «τῆς προστακτικῆς αὐτῆς παραγγελίας τοῦ Κυρίου», ἐδίδα-
σκαν καὶ προσεύχονταν εὐχαριστιακά, συναθροίζονταν καὶ προσκαρτε-
ροῦσαν, μαζὶ μὲ ὄλους τοὺς πιστοὺς, στὴ στερέωση, τὴν κοινωνία καὶ
τὸν ἁγιασμὸ τῶν ἀχράντων μυστηρίων⁷⁰⁹. Τὸ εὐχαριστιακὸ αὐτὸ ἦθος,
ὡς φυλακτεὰ προσταγὴ τοῦ Κυρίου, διαφυλάχθηκε ἀπὸ τὴν κανονικὴ
παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μὲ αὐστηρότητα (βλ. η' καὶ θ' τῶν ἁγίων
ἀποστόλων, β' Ἀντιοχείας), ὥστε νὰ «εἶναι ὑποκείμενοι εἰς ἀνάγκην
ἀφορισμοῦ καὶ ... νὰ μεταλαμβάνουν συχνὰ ὅλοι οἱ χριστιανοί· καὶ (νὰ)
εἶναι βιασμένοι νὰ πράττωσι τοῦτο εἰς ἐκάστην λειτουργίαν, διὰ νὰ μὴ
ἀφορισθῶσι καὶ ἀπὸ τοὺς ἁγίους ἀποστόλους καὶ ἀπὸ τὴν ἁγίαν σύνο-
δον»⁷¹⁰.

Ὅμως καὶ τὴν ἴδια τὴ θεία λειτουργία ἂν ἐξετάσει προσεκτικὸς
ἐρευνητῆς, βλέπει «ὅτι ἀπαρχῆς ἕως τέλους ὅλη ἔχει σκοπὸν καὶ ἀνα-
φορὰν εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν συναθροιζομένων πιστῶν χριστιανῶν· διό-
τι καὶ αἱ εὐχαὶ ... καὶ αἱ ἐκφωνήσεις καὶ ἀπλῶς ὅλαι αἱ ἱερολογίαι, ἱερο-
πραξίαι καὶ τάξεις, ὅσαι γίνονται εἰς αὐτήν, τοῦτο φανερώνουσιν»⁷¹¹.
Βέβαια εἶναι φανερὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ δεινότητα τοῦ καλάμου τοῦ ἁγίου
Νικοδήμου, ὅταν ὑποβάλλει στὴ βάσανο τῶν ἀναλύσεων τὰ λειτουρ-
γικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας⁷¹². Ἀπὸ αὐτὰ συμπεραίνεται ὅτι ἡ θεία

Ἴδου ὅτι καὶ οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Κυρίου φανερῶς συνιστῶσι τὰ δύο ἀπαραίτητα τῆς
μεταλήψεως, τὸ ἐν διὰ τὴν ἀπαραίτητον προσταγὴν, ἣν περιέχουσι, καὶ τὸ ἄλλο διὰ τὴν
συνέχειαν, τὴν ὁποίαν μάλιστα δηλοῖ τὸ ποιεῖτε, ὅπερ σημαίνει σαφέστερον ὅτι προσ-
τασσόμεθα ἐντόνως οὐ μόνον νὰ μεταλαμβάνωμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταλαμβάνωμεν συν-
εχῶς, ὥστε ἕκαστος τῶρα βλέπει ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβῆ ταῦτα ὁ ὀρθόδοξος
ὁποίας τάξεως καὶ ἂν εἶναι, ἀλλὰ μάλιστα εἶναι ὑποκείμενος εἰς χρέος καὶ ἀνάγκην νὰ
τὰ φυλάττῃ ἀπαραιτήτως, νὰ τὰ ἀποδέχεται ὡς δεσποτικὰς προσταγὰς καὶ θεσπίσμα-
τα». Ὅτι τὸ «ποιεῖτε» ἐκλαμβάνεται ἐρμηνευόμενον «εἰς τὸ αἰεὶ καὶ διηνεκές» βλ. καὶ
ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΛΑΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 127-128. «Τὸ
δ' αἰεὶ καὶ διηνεκές τοῦ μεθ' ἡμέραν ἐκάστην ἐστὶν ἐμφαντικόν· καὶ τὸ μεθ' ἡμέραν ἄρα
τῆς εὐχαριστίας ἀναγκαῖον».

709. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 46. Πρβλ. *Πράξ.* β' 42.

710. Ὅπ.π., σ. 47.

711. Ὅπ.π., σσ. 47-48.

712. Π.χ. χρησιμοποιεῖ καὶ ἀναλύει τὴ β' εὐχὴ τῶν πιστῶν, τὴν εὐχὴ μετὰ τὴ
σφράγιση καὶ μεταβολή, τὴν εὐχὴ πρὸ τῆς ὑψώσεως, τὸν χερουβικὸ ὕμνο, τοὺς λόγους
τῆς συστάσεως, τὴν προσταγὴ «Μετὰ φόβου ...», τὸ «Πληρωθήτω ...» μετὰ τὴ μετά-

λειτουργία ἐπιτελεῖται πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς κοινωνίας. «Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ ὀνόματα τῆς λειτουργίας, μὲ τὰ ὁποῖα ὀνομάζεται κατ' ἐξαίρετον Κοινωνία καὶ Σύναξις, εἶναι ἀναγκαστικὰ τρόπον τινὰ εἰς τὴν συχνὴν μετάληψιν, διότι Κοινωνία καὶ Σύναξις σημαίνει ὅτι, διὰ μέσου τῆς μεταλήψεως τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ὅλοι οἱ πιστοὶ συνάγονται, κοινωνοῦσι καὶ ἐνώνονται μὲ τὸν Χριστόν, καὶ γίνονται μὲ αὐτὸν ἓνα σῶμα καὶ ἓν πνεῦμα»⁷¹³. Ἡ συχνὴ μετάληψη ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐκπληρώνει τὸν σκοπὸ τῆς συνάξεως καὶ νοσηματοδοτεῖ τὸ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενον τῆς θείας λειτουργίας, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ «ἀποστροφή» καὶ τὸ ἀπαράδεκτο φαινόμενο νὰ μὴν εὑρεθεῖ «μήτε ἓνας χριστιανὸς» νὰ κοινωνήσῃ εἶναι κατάλυση τέλεια τῆς θεοπαράδοτης λειτουργικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ αἰσχύνῃ τῶν προσκαλουμένων πιστῶν καὶ τοῦ προσκαλοῦντος ἱερέως⁷¹⁴.

Οἱ ἅγιοι πατέρες ἀκολουθοῦντες τὴν ἀποστολικὴν παράδοση καὶ τοὺς ἱεροὺς κανόνες τῶν συνόδων στοιχοῦν στὸ ὀρθὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος. Μεταξὺ αὐτῶν «ὁ θεῖος Χρυσόστομος», ὁ ὁποῖος «στοχαζόμενος αὐτὰς ὅλας τὰς ἱεροπραξίας τῆς θείας λειτουργίας ὅτι ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ νὰ μεταλαμβάνουν οἱ πιστοὶ, κρίνει ἀναξίους καὶ αὐτῆς τῆς ἐν τῷ ναῷ

ληψῆ, τὰ αἰτήματα καὶ τίς εὐχὴς τῆς εὐχαριστίας, τὰ ὁποῖα ἤδη καὶ ἡμεῖς διεξοδικὰ ἀναλύσαμε στὸν προηγηθέντα οἰκειο τόπο.

713. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 49. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 69. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, βιβλ. Δ', Πς', *Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων*. PG 94, 1137D.

714. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 49: «Λοιπὸν ἀπὸ ὅλας αὐτὰς τὰς ἱερὰς τάξεις τῆς θείας λειτουργίας, σᾶς ἐρωτῶ, ἀδελφοί μου, νὰ μοῦ εἴπητε ἐν φόβῳ Θεοῦ καὶ συνειδήσει τῆς ψυχῆς σας, δὲν εἶναι ὑποχρεωμένοι οἱ χριστιανοί, οἵτινες πηγαίνουν εἰς τὴν λειτουργίαν, νὰ μεταλαμβάνουν συχνά; Δὲν ἔχουσι χρέος νὰ ἐνεργοῦν τοῦτο, καὶ διὰ νὰ φανῇ πὼς εἶναι κοινωνία, σύναξις καὶ δεῖπνος, καὶ διὰ νὰ μὴ φαίνονται παραβάται ἐκεῖνων, ὅσα πιστεῦον καὶ ὁμολογοῦν; Εἰδὲ καὶ δὲν μεταλαμβάνουν ὡς ὁμολογοῦν, φοβοῦμαι, φοβοῦμαι, μήπως εὐρίσκονται παραβάται; ἀλλὰ καὶ ὁ ἱερεὺς ὅστις τοὺς προσκαλεῖ, καὶ αἱ ἄλλαι ἱερολογίαι, ἱεροπραξίαι καὶ τάξεις ὅπου γίνονται εἰς τὴν λειτουργίαν, δὲν ἤξεύρω πλέον ἂν ἔχουν τὴν ἀληθινὴν τάξιν καὶ τὸν πρέποντα τόπον τους. Ἐπειδὴ ὅλοι ἀπὸ μιᾶς παραιτοῦνται καὶ μήτε ἓνας χριστιανὸς δὲν εὐρίσκεται νὰ τὰς πληρῶσῃ καὶ νὰ ὑπακούσῃ εἰς τέτοιον κάλεσμα τοῦ ἱερέως ἧ, διὰ νὰ εἴπω καλλιτέ-

είσόδου τούς ὅσοι πηγαίνουν εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ δὲν κοινωνοῦν»⁷¹⁵. Δηλαδή, ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα, καθίστανται ἀνάξιοι «νὰ ὑπάγουν εἰς τὴν λειτουργίαν ὅσοι, χωρὶς νὰ ἔχουν ἐμπόδιον, δὲν εἶναι ἔτοιμοι νὰ μεταλάβουν»⁷¹⁶. Αὐτὸ βέβαια σὲ καμμία περίπτωση δὲν σημαίνει ὅτι προφάσει ἀναξιοτήτας ἐκούσια θὰ αὐτοεξεκκλησιασθεῖ ὁ πιστός, γιὰτὶ κατὰ τὸν π' κανόνα τῆς Πενθέκτης ἢ ἐπὶ τρεῖς συνεχόμενες Κυριακὰς ἀναιτιολόγητη ἀποχὴ ἀπὸ τῆς λειτουργίας ἐπιφέρει τὸ ἐπιτίμιο τῆς καθιέρσεως στοὺς κληρικοὺς καὶ τῆς ἀκοινωνησίας στοὺς λαϊκοὺς⁷¹⁷. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν ὁ πιστός καὶ νὰ ἐκκλησιάζεται καὶ νὰ κοινωνεῖ, διότι καὶ γιὰ τὰ δύο, ὅταν δὲν τὰ ἐκπληρώνει, εἶναι ὑποκείμενος στὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ⁷¹⁸. Ἡ καλὴ ἐτοιμασία, ἢ προσέλευση στὸ ναὸ καὶ ἡ μετοχὴ στὴν εὐχαριστία, ὅταν ὁ χριστιανὸς δὲν ἐμποδίζεται, βοηθοῦν ὥστε αὐτὸς νὰ μὴ παραβεῖ σὲ καμμία περίπτωση τὰ προστάγματα τῶν ἀγίων συνόδων. «Διότι οὕτω ποιῶν», τονίζει χαρακτηριστικὰ ὁ Νικόδημος, «φυλάττεις ὅλας τὰς ἱεροπραξίας τῆς θείας λειτουργίας, ὡς προείπομεν, καὶ δὲν παραβαίνεις τὴν τάξιν ἣν παρέλαβεν ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ αὐτὸν τὸν Κύριόν μας, ἀπὸ ἀποστόλους, ἀπὸ συνόδους καὶ ἀπὸ τοὺς κατὰ μέρος ἀγίους. Καὶ ἡ τάξις εἶναι αὐτή. Νὰ μελίζεται ὁ ἅγιος ἄρτος εἰς κάθε λειτουργίαν καὶ νὰ πηγαίνουν οἱ πιστοί, ὅσοι δὲν κωλύονται, νὰ μεταλαμβάνουν»⁷¹⁹.

ρα, τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ γυρίζει ὀπίσω ἄπρακτος μὲ τὰ ἅγια, χωρὶς νὰ τὸν καταδεχθῆ τις καὶ νὰ προσέλθῃ νὰ μεταλάβῃ».

715. Βλ. ὅπ.π., σ. 49. Καὶ τὸ χρυσοστομικὸ παράλληλο PG 62, 29, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Λόγος Γ'*.

716. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 54.

717. Βλ. ὅπ.π., σ. 54. Καὶ *Πηδάλιον*, σ. 290, ὅπου ἀξιοπρόσεκτη ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ συμφωνία τοῦ π' κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου.

718. Γιὰ τοὺς παρισταμένους στὴ συνάξιν καὶ μὴ κοινωνοῦντες ὅτι ἀφορίζονται βλ. στὸν θ' ἀποστολικὸ κανόνα. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 11-13.

719. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 54. Τὴν ἐπιγραμματικὴ αὐτὴ θέση, ἢ ὅποια φαίνεται ἀφοριστικὴ καὶ ἀποφθεγματικὴ, ὁ Νικόδημος στηρίζει ἐπαρκῶς στοὺς μυσταγωγὸς Νικόλαο Καβάσιλα καὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα πλήρως κατέχει. Ἡ ταυτότητα τῶν θέσεων εἶναι ἐμφανής, ἂν ἀνατρέξει κάποιος στὴν ἤδη ἐπαρκῶς ἐκτεθεισὰ εὐχαριστιακὴ τους διδασκαλία, βλ. ὑποσημ. 330-388.

Ἐπικαλούμενος ἐπίσης γνώμη τοῦ Γαβριὴλ Φιλαδελφείας (Σεβή-
ρου)⁷²⁰, ὁ Νικόδημος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεία λειτουργία, ἐκτὸς τοῦ ὅτι
τελεῖται «εἰς δόξαν καὶ αἶνον καὶ ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀνα-
στάσεως τοῦ Κυρίου», καθὼς καὶ ὑπὲρ ἀναπαύσεως καὶ ἁγιασμοῦ τῶν
κεκοιμημένων, κατ' ἐξάαιρετο λόγο ἐπιτελεῖται, ὥστε οἱ ζῶντες πιστοὶ
νὰ μεταλαμβάνουν τὰ θεῖα μυστήρια πρὸς ἁγιασμό τους. Ὁ ἁγιασμός
ὅμως αὐτὸς δίδεται στοὺς προσερχομένους στὴν εὐχαριστία καὶ ποτὲ
στοὺς ἀμελοῦντες, τοὺς καταφρονητὲς καὶ τοὺς ἀποστρεφόμενους⁷²¹.

Ἡ θεία κοινωνία, «αὐτὴ καθ' ἑαυτήν», «ἐλκύει ἕκαστον νὰ τὴν
ἀπολαμβάνῃ συνεχῶς, διότι εἶναι ἐν ἀπλῶς συστατικὸν τῆς ζωῆς τῆς
ψυχῆς»⁷²². Εἶναι δηλαδὴ πράγμα «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ», ὅπως ἡ ἀνα-
πνοὴ καὶ ἡ τροφή γιὰ τὴν ὑλικὴ ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ σύστα-
σὴ τῆς. Ἀσυγκρίτως ἀναγκαιότερη εἶναι, γιὰ τὴ ζωὴ τῆς ψυχῆς καὶ τὴ
σύστασι τῆς οὐσίας τῆς, ἡ συχνὴ κοινωνία⁷²³. Εἶναι τὸ μυστικὸ γάλα
τῆς ἁγιοποιοῦ ψυχοτροφίας. Διότι, καθὼς τὸ ὑγιὲς βρέφος ἀναζητεῖ τὸν
θρεπτικὸν θηλασμό, ἔτσι εἶναι ἀνάγκη ἡ ὑγιὲς πνευματικὰ ὑπαρξὴ μὲ
προθυμία καὶ ἐπιπόθησι «νὰ θηλάξῃ τὴν ἁγίαν μετάληψιν», τὴ ζωο-
ποιὸ πνευματικὴ τροφή, χωρὶς τὴν ὁποία ἐπαπειλεῖται κίνδυνος ψυχι-
κοῦ θανάτου⁷²⁴. Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν Νικοδημικῶν αὐτῶν θέσεων

---

720. Περὶ αὐτοῦ βλ. Π. Ν. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανι-
σμοῦ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 273-274. Τὸ ἔργο του *Συνταγματίον περὶ τῶν
ἀγίων καὶ ἱερῶν μυστηρίων* ἐξεδόθη καὶ Ἐνετίησι ἀρχαί (1691) παρὰ Νικολάου Γλυ-
κεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Βλ. καὶ στοῦ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Συνταγματίον ...*, ἐν
Τεργοβυστίῳ 1715, σσ. 7α'-ρβ'.

721. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 55. Παράλληλα στοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν*, ΜΓ', 10. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σ. 202. Τὸ
κείμενο βλ. στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 340.

722. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 55.

723. Ὅπ.π., σ. 56: «Συστατικὸν λέγουσιν οἱ σχολαστικοὶ θεολόγοι ὅτι εἶναι
ἐκεῖνο τὸ πρᾶγμα, χωρὶς τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ ἐκεῖνο ὅπερ γίνεται· οὕτω,
λόγου χάριν, εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου συστατικὸν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀναπνοή, διότι
χωρὶς αὐτὴν ἀδύνατον νὰ ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος· ἀπλῶς ἀναγκαῖα εἶναι ἡ τροφή διὰ τὴν σύ-
στασιν τοῦ σώματος. Τώρα καθὼς ἡ συχνὴ ἀναπνοὴ εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ζωὴν καὶ
καθὼς ἡ τροφή εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν συστήσῃ τὴν φύσιν τοῦ σώματος, οὕτω πῶς καὶ
ἡ συχνὴ κοινωνία εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ζωὴν τῆς ψυχῆς καὶ διὰ τὴν σύστασιν τῆς
οὐσίας τῆς, ἦ, διὰ τὴν εἰπῶ καλλίτερα, πολὺ καὶ ἀσυγκρίτως ἀναγκαιότερα».

724. Ὅπ.π., σ. 59. Βλ. ἐπίσης τὴν ὑπόσημείωσι 253, καθὼς καὶ τὴν παράλλη-

μπορεῖ εύκολα κανείς νά άνεύρει, ώς έν συνόψει, τὰ καιριότατα στοιχεῖα τῆς πατερικῆς εύχαριστιακῆς διδασκαλίας. Τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ὁ ἅγιος Νικόδημος ἦταν ἄριστος γνώστης, ὅπως φαίνεται ἀπό τὸν πληθωρικὸ πάντοτε πατερικὸ ὑπομνηματισμὸ τῶν ἔργων του. Τίποτε δὲν εἶναι ἀβασάνιστο καὶ ἀστήρικτο, ὅταν καταγράφει πλέον τὰ συμπεράσματα τῶν ἀναλύσεων καὶ τῶν ἐρμηνειῶν του, στὰ ὁποῖα ἀρθρώνει πάντοτε στιβαρὸ θεολογικὸ λόγο. Οἱ καταληκτικὲς σκέψεις του σὲ αὐτὸν τὸν κύκλο ἐξετάσεως τοῦ θέματος εἶναι χαρακτηριστικὲς. «Λοιπὸν, ἀδελφοί μου, ἀφοῦ ἀπαξ εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τοὺς μὴ κωλυμένους χριστιανοὺς ἢ συχνὴ κοινωνία, ὡς ἀπεδείχθη ἀπὸ τὰς μαρτυρίας ἅς ἀναφέραμεν ἔως τώρα, ἀνάγκη μεγάλη εἶναι καὶ ἡμεῖς νὰ κοινωνῶμεν συχνὰ διὰ νὰ ἔχωμεν πάντοτε τὴν ζωὴν εἰς ἑαυτοὺς, ἢ ὁποῖα εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, καὶ διὰ νὰ μὴ ἀποθάνωμεν θάνατον ψυχικόν· ἐπειδὴ ὅσοι δὲν τρέφονται συχνὰ ἀπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτὴν τροφὴν βέβαια ἀποθνήσκουσι, ἂν καὶ φαίνονται ὅτι ζῶσι σωματικῶς· ψυχικῶς ὅμως εἶναι ἀποθαμένοι, διότι ἐμακρύνθησαν ἀπὸ τὴν πνευματικὴν καὶ ἀληθινὴν ζωὴν, ἣν προξενεῖ ἡ ἀγία μετάληψις»⁷²⁵. Ὁ Χριστὸς εἶναι ζωὴ. Ἡ θεία κοινωνία εἶναι ὁ Χριστός. Ἄρα ἡ εύχαριστία εἶναι χαρισματικὴ μετοχὴ στὴ ζωὴ-Χριστό, ὅταν ἡ τροφοδοσία εἶναι ἀδιάκοπη. Ὅμως ἡ παύση τῆς συνεχοῦς ζωοποιοῦ τροφοδοσίας τῶν ἀγίων μυστηρίων ὀδηγεῖ στὸν πνευματικὸ μαρασμὸ καὶ τὸν ψυχικὸ θάνατο. Ἡ δωρεοδοσία καὶ ὁ πλουτισμὸς τῶν θείων χαρισμάτων ἐκχύνονται μυστικὰ στὴ σύνολη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἀνεμπόδιστα καὶ ἐνσυνείδητα μετέχει συνεχῶς στὴ θεοποιὸ εύχαριστία⁷²⁶. Τότε ἡ θεία χάρις γίνεται συνεργὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ δεσπότης Χριστὸς σωτηρία, οἱ ἄγγελοι συμβοηθοί, οἱ δαίμονες ἀδύναμοι καὶ ἀποβεβλημένοι⁷²⁷.

λη γνώμη τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης στὴν προηγηθεῖσα ὑπ' ἀριθμ. 383 ὑποσημείωση.

725. Ὁπ.π., σσ. 58-59.

726. Ὁπ.π., σ. 60. Πυκνὸ πατερικὸ ὑπομνηματισμὸ γιὰ τὰ χαρισματικὰ θεοποιὰ ἀποτελέσματα τῆς μετοχῆς στὴν εύχαριστία ἀποταμιεύει στίς σσ. 60-64 ὁ ἅγιος Νικόδημος ἀναφερόμενος σὲ κείμενα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Θεοδώρου Στουδίτου.

727. Ὁπ.π., σ. 64. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΜϚ'*. PG 59, 260.

Κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο, ἡ συχνὴ θεία κοινωνία τρέφει τὴ νηπτικὴ ζωὴ, φωτίζει τὸν νοῦ, λαμπρύνει τὴ διάνοια, καθαίρει τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὶς ἐμπαθεῖς κινήσεις, ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸν συγκλεισμὸ τῶν παθῶν καὶ ἀνάγει στὸ ὕψος τῆς ἀπαθείας⁷²⁸. Ἡ ὁδὸς τοῦ ἁγιασμοῦ δὲν εἶναι μόνον ἡ νηπτικὴ θεωρία, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἡ μετουσία τῶν εὐχαριστιακῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ⁷²⁹.

Ὁ θεῖος ἔρωσ ἀνάπτει στὸν καρδιακὸ τρόπο τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ συχνότητα τῆς ἁγίας κοινωνίας, «ἐπειδὴ τῶν ἀδυνάτων εἶναι νὰ μὴν ἀγαπήσῃ τις τὸν Χριστόν, ὅταν συνεχῶς κοινωνῇ τὸ ἅγιον σῶμα καὶ αἷμά του, καὶ νὰ (μὴ) ἀγαπηθῇ ἀπὸ τὸν Χριστόν»⁷³⁰. Κατὰ τὸν φυσικὸ τρόπο τοῦ φίλτρου τῆς ἀγάπης τῶν ἐξ αἵματος συγγενῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐμβρύων καὶ τῶν βρεφῶν ποὺ τρέφονται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τῆς μητέρας τους, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πνευματικά, ὅσοι συνεχῶς μεταλαμβάνουν τὸ ζωοποιὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἀναζωπυρῶνουν συνεχῶς τὸν πόθο καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν ζωοδότη τους Θεὸ καὶ οἱ σπινθηρὲς τῶν χαρισμάτων τοῦ ἁγίου βαπτίσματος γίνονται φλόγα θεώσεως καὶ ἁγιασμοῦ⁷³¹. Τότε ἡ φυσικὴ δύναμη τῆς ἀγάπης ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος μεταστοιχειώνεται χαρισματικὰ καὶ ὑψώνεται τελειωτικὰ στὴν ἀλλοίωση τοῦ θείου ἔρωτος καὶ στὸν δοξασμὸ τῆς θεώσεως⁷³².

---

728. Ὁπ.π., σσ. 64-65.

729. Ὁπ.π., σσ. 65-66. Βλ. καὶ σσ. 72-73: «Ταύτας ὅλας τὰς δόξας καὶ τὰς χάριτας, αὐτὰ τὰ μεγάλα καὶ ὑπερφυσικά ἀγαθὰ, ὅσα ἕως τώρα εἴπομεν, ἀπολαμβάνει ἕκαστος χριστιανός, ὅταν μὲ καθαρὰν συνείδησιν συχνὰ μεταλαμβάνῃ τὰ θεῖα μυστήρια τοῦ γλυκυτάτου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ ... Ὑστερον δὲ πάλιν, ἀφοῦ μεταλάβῃ, στοχαζόμενος ποῖα φρικτὰ καὶ οὐράνια μυστήρια ἐκοινώνησε, προσέχει εἰς τὸν ἑαυτὸν του νὰ μὴν ἀτιμᾶσθαι τὴν χάριν· φοβεῖται, συστέλλεται καὶ φυλάττει τοὺς λογισμοὺς του, κάμνει ἀρχὴν ἀκριβεστέρας καὶ ἐναρετωτέρας ζωῆς καὶ ἀπέχει, ὅσον δύναται, ἀπὸ παντὸς κακοῦ. Ὅταν δὲ πάλιν στοχασθῇ ὅτι μέλλει πάλιν μετὰ ὀλίγας ἡμέρας νὰ μεταλάβῃ, διπλασιάζει τὴν προσοχὴν, προσθέτει προθυμίαν ἐπάνω εἰς τὴν προθυμίαν, ἐγκράτειαν εἰς τὴν ἐγκράτειαν, ἀγρυπνίαν εἰς τὴν ἀγρυπνίαν, κόπους ἐπάνω εἰς τοὺς κόπους, καὶ ἀγωνίζεται, ὅσον τὸ δυνατόν. Ἐπειδὴ καὶ σφίγγεται τρόπον τινὰ ἀπὸ δύο στενά· ἀπὸ τὸ ἓν, διότι ὀλίγον προτῆτερα ἐμετάλαβε, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, διότι μέλλει πάλιν ὀλίγον ὕστερον νὰ μεταλάβῃ».

730. Ὁπ.π., σ. 67.

731. Ὁπ.π., σ. 67.

732. Ὁπ.π., σ. 68.

Ἡ μετουσία τοῦ Χριστοῦ εἶναι συγχρόνως καὶ μετουσία εἰρήνης καὶ καταπαύσεως πνευματικῆς⁷³³. Τρέφει τὶς ἀρετῆς, ἐνδυναμώνει τὴν ἐργασία τῶν ἐντολῶν, τελειοῖ τὴν ἀγάπη, ἀνανεώνει τὴν ἐπιπόθηση τῆς συνεχῶς κοινωνίας, χωρὶς τὴν ὁποία «εἶναι σχεδὸν τῶν ἀδυνάτων» ἡ σωτηρία, ἀφοῦ οἱ ἀρετῆς τοῦ ἠθικοῦ βίου πηγάζουν ἀπὸ τὴν εὐχαριστία καὶ τρέφονται ἀπὸ αὐτήν· «ὥστε χωρὶς τῆς θείας μεταλήψεως μάτην κοπιῶμεν». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη οἱ πιστοὶ «νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ νὰ μεταλαμβάνουν συχνά, κατὰ τὸν τύπον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκάστην ἐορτάσιμον λειτουργίαν ὅτε συχνάζονται»⁷³⁴. Θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐργασία τῶν ἐντολῶν του. Ὅμως κεφάλαιο τῶν ἐντολῶν, ἐντολὴ τελειωτικὴ καὶ συστατικὴ ὄλων, εἶναι ἡ βρῶσις καὶ ἡ πόσις τοῦ ἁγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν προσταγὴ του· «ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον»⁷³⁵.

Ἡ ὑπακοὴ στὴν ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τὴ συνεχῆ μετουσία τῶν ἁγιασμάτων, μεταποιεῖ τὴ θλιπτικὴ καθημερινότητα σὲ πασχάλια βίωση καὶ χαρὰ, «ἐπειδὴ τὸ ἀληθινὸν πάσχα καὶ ἡ ἀληθινὴ ἐορτὴ τῆς ψυχῆς

---

733. Ὅπ.π., σσ. 65-66: «Ἐὰν λοιπὸν θέλωμεν καὶ ἡμεῖς νὰ φύγωμεν τὴν Αἴγυπτον, ἦτοι τὴν σκυθρωπὴν καὶ διώκτριαν ἀμαρτίαν, καὶ τὸν Φαραῶν, ἦτοι τὸν νοσητὸν τύραννον, καθὼς λέγει ὁ θεολόγος Γρηγόριος, καὶ νὰ κληρονομήσωμεν τὴν γῆν τῆς καρδίας καὶ τῆς ἐπαγγελίας, πρέπει, καθὼς ἐκεῖνοι εἶχον στρατηγὸν τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ, νὰ ἔχωμεν καὶ ἡμεῖς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, διὰ τῆς συχνῆς μεταλήψεως, διὰ νὰ νικήσωμεν τοὺς Χανααίους καὶ ἀλλοφύλους, τὰ ἄτακτα πάθη τῆς σαρκός, καὶ τοὺς Γαβωνίτας, τοὺς ἀπατηλοὺς λογισμοὺς, διὰ νὰ καθίσωμεν εἰς τὴν πόλιν Ἱερουσαλὴμ ἡ ὁποία ἐρμηνεύεται ἱερὰ εἰρήνη πρὸς διαφορὰν τῆς κοσμικῆς εἰρήνης».

734. Ὅπ.π., σ. 66: «Ὅμως τὴν εἰρήνην δὲν δύναται νὰ ἀποκτήσῃ τις χωρὶς νὰ ἔχη τὰς ἄλλας ἀρετάς· ἀρετὴ δὲ πάλιν δὲν κατορθώνεται χωρὶς τὴν ἐργασίαν τῶν ἐντολῶν· ἐντολὴ δὲ πάλιν δὲν τελειώνεται χωρὶς τὴν ἀγάπην· καὶ ἡ ἀγάπη πάλιν δὲν ἀνανεώνεται χωρὶς τὴν θείαν μετάληψιν· ὥστε χωρὶς τῆς θείας μεταλήψεως μάτην κοπιῶμεν. Ἐπειδὴ πολλοὶ ἀφ' ἑαυτῶν πολλάκις πολλὰς ἀρετὰς ἐφευρίσκουσι, νομίζοντες ὅτι θέλουσιν σωθῆ μετ' αὐτὰς χωρὶς τὴν συχνὴν κοινωνίαν, τὸ ὅποσον εἶναι σχεδὸν τῶν ἀδυνάτων· διότι δὲν θέλουσιν νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ νὰ μεταλαμβάνουν συχνά, κατὰ τὸν τύπον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκάστην ἐορτάσιμον λειτουργίαν ὅτε συχνάζονται».

735. Ὅπ.π., σ. 67. Βλ. καὶ Ἰωάν. ζ' 54.

εἶναι ὁ Χριστός, ὅστις θυσιάζεται εἰς τὰ μυστήρια»⁷³⁶. Ὁ ἀληθινὸς ἑορτασμὸς καὶ ἡ ἀληθινὴ αἰτία τῆς ἑορτῆς εἶναι ἡ οἰκειώση τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀνέκλειπτη πνευματικὴ χαρὰ, «ἥτις γεννᾶται ἀπὸ τὴν θεῖαν κοινωνίαν». Γι' αὐτὸ εἶναι πλάνη νὰ νομίζει ὁ πιστὸς ὅτι Πάσχα καὶ ἑορτὴ εἶναι μόνον οἱ πλούσιες ἀρτοκλασίαι, οἱ λαμπρὲς λαμπάδες, τὰ εὐώδη θυμιάματα, τὰ ἀργυρόχρυσά σκεύη καὶ οἱ στολισμοὶ τῶν ναῶν⁷³⁷.

Ἡ ἐπιπόθησις τῆς εὐχαριστίας, ὡς δυνατότητα τῆς ἐξ υἱοθεσίας χάριτος καὶ οἰκειώσεως μὲ τὸν Θεό, ἀνάγει χαρισματικὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ δουλεία τοῦ φόβου στὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀγάπης καὶ στὸ ἦθος τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν καὶ ἀρετῶν. Ἡ μέγιστη αὐτῶν τῶν ἐντολῶν εἶναι νὰ μεταλαμβάνουν οἱ χριστιανοὶ συνεχῶς τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, σαρκωθέντος καὶ θυσιασθέντος γιὰ τὴ σωτηρίαν τοῦ κόσμου Χριστοῦ⁷³⁸.

Σὲ αὐτὴν τὴν χαρισματικὴν ὑπαρξιακὴν ἐτοιμασίαν τῆς ἀγαπητικῆς ἀφοβίας διακρατεῖ τὸν ἄνθρωπο ἡ συνεχὴς κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Ἡ ἐδῶ ζωὴ εἶναι γεμάτη ἀπὸ χαρὰ, εἰρήνη, ἀγάπη καὶ φωτισμὸ ἀρετῶν. Ἡ ὥρα τοῦ θανάτου γίνεται βίωση πασχαλινῆ, καθὼς ὁ ἄνθρωπος ἐνώνεται μὲ τὸν Χριστό, οἱ δαίμονες συντρίβονται, οἱ ἄγγελοι τὸν προὔπαντοῦν καὶ τὸν προπέμπουν «ἕως εἰς τὸν θρόνον τῆς μακαρίας Τριάδος»⁷³⁹. Ἡ θεία κοινωνία ὀλοκληρώνει τὴ μετάνοια,

---

736. Ὀπ.π., σ. 68. Βλ. παράλληλα ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν. Ὀμιλία Ε'*. PG 62, 529-530. Βλ. τὸ κείμενο στὴν ὑπόσημ. 244. Ἐπίσης *Λόγος εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας*. PG 48, 867: «Οὐ γὰρ ταῦτὸν πάσχα καὶ τεσσαρακοστή, ἀλλ' ἕτερον πάσχα καὶ ἕτερον τεσσαρακοστή. Τεσσαρακοστή μὲν γὰρ ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ γίνεται, πάσχα δὲ τρίτον τῆς ἐβδομάδος· ἔστι δ' ὅτε καὶ τέταρτον, μᾶλλον δὲ ὁσάκις ἂν βουλώμεθα· πάσχα γὰρ οὐ νηστεία ἐστίν, ἀλλ' ἡ προσφορὰ καὶ ἡ θυσία ἡ καθ' ἐκάστην γινομένη σύναξις ... Ὡστε ὁσάκις ἂν προσίης μετὰ καθαροῦ συνειδότος πάσχα ἐπιτελεῖς ... Καὶ γὰρ ἡ σήμερον γινομένη προσφορὰ καὶ ἡ χθὲς ἐπιτελεσθεῖσα καὶ ἡ καθ' ἐκάστην ἡμέραν ὁμοία ἐστὶ καὶ ἡ αὐτῇ τῇ γινομένη κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὴν τοῦ Σαββάτου, καὶ οὐδὲν ἐκείνη ταύτης σεμνοτέρα, οὐδὲ αὕτη ἐκείνης εὐτελεστέρα, ἀλλὰ μία καὶ ἡ αὐτή, ὁμοίως φρικτὴ καὶ σωτήριος». Πρβλ. καὶ *Α' Κορ. ε' 7*.

737. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὄπ.π., σ. 69.

738. Βλ. ὄπ.π., σ. 70.

739. Βλ. ὄπ.π., σ. 71: «Λοιπὸν καὶ σύ, ἀδελφέ μου, ἐπειδὴ δὲν ἤξεύρεις πότε ἔρχεται ὁ θάνατος, εἴτε σήμερον, εἴτε αὔριον, εἴτε ταύτην τὴν ὥραν, πρέπει πάντοτε νὰ

ἐπισφραγίζει τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν καὶ θεραπεύει φιλόανθρωπα καὶ τὰ ἐλάχιστα ἀκόμη συγγνωστὰ ἁμαρτήματα τοῦ ἀγωνιζομένου καὶ μετὰ πόθου προσερχομένου πιστοῦ, ὥστε «σύσσωμος» καὶ «σύναιμος» ὄντας μετὸν Χριστὸ νὰ δύναται πλέον νὰ μετέχει στὴ ζωοποιὸ δύναμη καὶ ἐνέργεια τοῦ παναγίου σώματός του καὶ αἵματος, ἡ ὁποία γίνεται παραιτία τῆς ἀναστάσεως, τῆς ἀφθαρσίας, τοῦ δοξασμοῦ καὶ τῆς θεώσεως⁷⁴⁰.

Ἡ βραδύτητα μετοχῆς στὴν εὐχαριστία προξενεῖ βλάβη πνευματικὴ στὸν χριστιανό, γιὰτὶ ἀμελεῖ, δὲν περιφυλάττει τοὺς λογισμοὺς καὶ

ἦσαι κοινωνημένος τὰ ἄχραντα μυστήρια καὶ νὰ εὐρίσκεσαι ἔτοιμος· καὶ εἰ μὲν καὶ εἶναι θέλημα Θεοῦ νὰ ζήσης ἀκόμη εἰς ταύτην τὴν ζωὴν, θέλεις διανύσει μετὰ τὴν χάριν τῆς ἀγίας κοινωνίας μίαν ζωὴν γεμάτην ἀπὸ χαρὰν, γεμάτην ἀπὸ εἰρήνην, γεμάτην ἀπὸ ἀγάπην καὶ ἀπὸ ὅλας τὰς ἄλλας ἀρετὰς συνοδευμένην· εἰ δὲ καὶ εἶναι πάλιν θέλημα Θεοῦ νὰ ἀποθάνης, διὰ τῆς ἀγίας κοινωνίας θέλεις διέλθει μετὰ ἐλευθερίαν τὰ τελῶνια τῶν δαιμόνων, ἅπερ εὐρίσκονται εἰς τὸν ἀέρα, καὶ νὰ κατοικήσης μετὰ χαρὰν ἀνεκκλήτων εἰς τὰς αἰωνίους μονάς. Διότι, ἐπειδὴ εἶσαι ἠνωμένος πάντοτε μετὰ τὸν γλυκὺν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν παντοδύναμον Βασιλέα, καὶ ἐδῶ θέλεις ζῆσαι μακαριὰν ζωὴν καὶ, ὅταν ἀποθάνης, οἱ μὲν δαίμονες θέλουν φύγει ἀπὸ σὲ ὡς ἀστραπή, οἱ δὲ ἅγιοι ἄγγελοι θέλουν σοὶ ἀνοίξει τὴν οὐράνιον εἴσοδον νὰ σὲ προπέμψουν μετὰ δορυφορίαν ἕως εἰς τὸν θρόνον τῆς μακαρίας Τριάδος».

740. Ὅπ.π., σ. 72: «Καίτοι δὲ ἡ ἐξομολόγησις καὶ ἱκανοποιήσις δύνανται νὰ συγχωρήσουν τὰς ἁμαρτίας, ὅμως εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἡ θεία μετάληψις εἰς τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν· διότι καθὼς μιᾶς πληγῆς δυσώδους πρῶτον εὐγάνει τις τοὺς σκώληκας, ἔπειτα κόπτει τὰ σεσηπότα μέρη καὶ ὕστερον ἐπιθέτει τὴν ἀλοιφὴν διὰ νὰ τὴν ἰατρεύσῃ, διότι ἐὰν τὴν ἀφήσῃ ἔρχεται πάλιν εἰς τὴν πρῶτην κατάστασιν, τὸ αὐτὸ γίνεται καὶ εἰς τὴν ἁμαρτίαν· καὶ ἡ μὲν ἐξομολόγησις ἐξάγει τοὺς σκώληκας, ἡ δὲ ἱκανοποιήσις» (ὁ κόπος δηλαδὴ τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς τηρήσεως τοῦ κανόνος τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς) «κόπτει τὰ σεσηπότα καὶ ὕστερον ἡ θεία μετάληψις γίνεται ὡς ἀλοιφή καὶ τὴν ἰατρεύει. Διότι, ἂν δὲν ληφθῇ ἡ θεία μετάληψις, ἔρχεται πάλιν ὁ ταλαίπωρος ἁμαρτωλὸς εἰς τὴν πρῶτην κατάστασιν (Ματθ. β' 45) καὶ γίνονται τὰ ἔσχατα τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου χείρονα ἀπὸ τὰ πρῶτα.

Ἀκούεις, χριστιανέ μου, πόσα χαρίσματα λαμβάνεις ἀπὸ τὴν συχνὴν κοινωνίαν; Ὅτι καὶ τὰ παραμικρὰ ἐκεῖνα ἁμαρτήματά σου τὰ συγγνωστὰ συγχωροῦνται καὶ αἱ πληγαὶ σου ἰατρεύονται καὶ γίνεσαι ὅλος ὑγιής; τί ἄλλο μακαριώτερον εἶναι, ἀπὸ τὸ νὰ προετοιμάζεσαι πάντοτε νὰ μεταλαμβάνῃς καί, μετὰ τὴν βοήθειαν καὶ προετοιμασίαν τῆς θείας μεταλήψεως, νὰ εὐρίσκεσαι πάντοτε ἐλεύθερος ἀπὸ ἁμαρτίας; νὰ μένης καθαρὸς σὺ ὁ γήινος εἰς τὴν γῆν, καθὼς εἶναι καθарοὶ καὶ οἱ ἄγγελοι εἰς τὸν οὐρανόν; Καὶ ποία ἄλλη εὐδαιμονία ἡμπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλυτέρα ἀπὸ αὐτήν;».

σταδιακά «φυχραίνεται ή θέρμη τῆς εὐλαβείας καί τῆς θεϊκῆς ἀγάπης». Ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ καιροῦ τῆς ἀκοινωνησίας δημιουργεῖ ὅλες τῖς κακῆς προϋποθέσεις, ὥστε σταδιακά ὁ ἄνθρωπος νά ἀπομακρυνθεῖ τελείως ἀπό τὸν Θεὸ καί νά ἐγκαταλείψει ἐντελῶς τὸν ἀγῶνα τῆς σωτηρίας του⁷⁴¹. Οἱ μὴ κωλυόμενοι καί ἀργοποροῦντες στὴν εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ στεροῦνται τὸν ἀγιασμὸ καί τὴ χάρη τῶν ἀγίων μυστηρίων⁷⁴². Ὁ νοῦς καθαίρεται, ἡ διάνοια λαμπρύνεται καί οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καλλύνονται μόνο στὸν φωτισμὸ τῆς μεταλήψεως τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου, τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀληθὴς κάθαρση, ἡ ὠραιότητα καί ἡ εὐγένεια τῆς ψυχῆς, ὅπου ἀνάπτεται πλέον ἡ θεία ἀγάπη, ἡ πνευματικὴ χαρὰ καί ἡ θεία εἰρήνη⁷⁴³, ἀλλὰ καί στερεώνονται τὰ χαρίσματα τοῦ ἀγίου Πνεύματος. Ἀντίθετα, ὅσοι δὲν μεταλαμβάνουν συνεχῶς ἐκτίθενται στὸν φθόνου καί τὴν ἐπήρεια τῶν δαιμόνων, χάνουν τὴν θεοεῖδεια, ἀλλὰ καί τὴ μορφὴ τοῦ τελείου ἀνθρώπου⁷⁴⁴, καί ὁδηγοῦνται στὴν ἀπώλεια τῆς σωτηρίας τους⁷⁴⁵. Καί, ἐπὶ πλέον, ἐξαιτίας τῆς εὐχαριστιακῆς ἀνετοιμότητάς τους, χάνουν τὴν ἀναγκαίαν ἐσχατολογικὴ τους ἐτοιμότητα, στὸ πλαίσιο ἀφενὸς τῆς τρεπτότητας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί ἀφετέρου τοῦ αἰφνιδίου τοῦ θανάτου⁷⁴⁶.

Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης ἐξίσταται καί ἀπορεῖ «πῶς τοῦ νῦν καιροῦ οἱ χριστιανοὶ ἤμποροῦν νά ἐορτάσουν, ἢ τὰς Κυριακάς ἢ τὰς ἄλλας ἐορτάς τοῦ χρόνου, καί νά χαροῦν πνευματικῶς μετ' ἀληθινὴν χαράν, ἐὰν μὴ μεταλαμβάνουν συνεχῶς τὴν θεϊαν κοινωνίαν, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ αἰτία καί ἀφορμὴ ἐκάστης ἐορτῆς καί πανηγύρεως;»⁷⁴⁷. Ἀληθινὸς ἐορτασμὸς

---

741. Βλ. ὅπ.π., σ. 73: «τὸ μῆκος τοῦ καιροῦ τοῦ δίδει ἄδειαν νά περιπατῇ μετ' ἄνεσιν καί ἀδιαφορίαν εἰς τὴν ζωὴν του, νά μὴν ἔχη φόβον εἰς τὴν ψυχὴν, συστολὴν εἰς τὰς αἰσθήσεις καί παραφυλακὴν εἰς τὰ κινήματά του, ἀλλὰ νά κάμνη λύσιν τελείαν καί εἰς φαγητὰ καί εἰς λόγια καί εἰς ἀπρεπεῖς θεωρίας καί ἀκοάς, καί νά γίνεται ὡς ἓνα ἄλογον, τὸ ὁποῖον, ἐπειδὴ δὲν εἶχε χαλινόν, ἐξολισθαίνει εἰς πάντα κρημνὸν ἀμαρτίας».

742. Ὅπ.π., σ. 73. Βλ. καί στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 340.

743. Ὅπ.π., σ. 74.

744. Πρβλ. Ὑάλμ. μῆ' 13: «Ἄνθρωπος, ἐν τιμῇ ὢν, οὐ συνῆκε παρασυνεβλήθη τοῖς κτήνεσι τοῖς ἀνοήτοις καί ὁμοιώθη αὐτοῖς».

745. Πρβλ. Ὑάλμ. σβ' 27: «Ἰδοὺ οἱ μακρύνοντες ἑαυτοὺς ἀπὸ σοῦ ἀπολοῦνται».

746. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 75 καί 76.

747. Ὅπ.π., σ. 74.

καὶ χαρὰ πανηγύρεως εἶναι ἡ ἐμπροϋπόθετη συμμετοχὴ στὴν εὐχαριστία, ὡς χαρισματικὴ μετοχὴ στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἡ συχνὴ μετάληψη, ἂν ὄχι κάθε ἡμέρα, καθὼς τοῦτο πολλές φορές δὲν εἶναι δυνατὸ, ἀλλὰ τουλάχιστο κάθε Σάββατο ἢ Κυριακὴ ἢ ἑορταστικὴ ἡμέρα, ὀφείλει νὰ εἶναι ὑπαρξιακὴ ἀνάγκη καὶ ἐπιπόθηση πηγαίας εὐλαβείας⁷⁴⁸. Διαφορετικά, ὁ ἄνθρωπος λιμοκτονεῖ πνευματικὰ καὶ καταστρέφεται ὁ πνευματικὸς του μεταβολισμὸς⁷⁴⁹, ὅπως ἀκριβῶς παθαίνει κάποιος, ὅταν στερεῖται τὴν ὑλικὴ τροφὴ ἐπὶ μακρὸ χρόνο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀσθενεῖ καὶ νὰ κινδυνεύει μὲ θάνατο.

Πολλοὶ ἄνθρωποι καὶ κινδύνους ὑπομένουν καὶ χρήματα δαπανοῦν καὶ κόπους ὑποφέρουν, γιὰ νὰ προσκυνήσουν τόπους ἁγίους καὶ λείψανα ἱερά, ὥστε νὰ λάβουν χάρη καὶ ἁγιασμό. Γιὰ νὰ μὴ στερηθοῦν ὅμως τὸν ἴδιο τὸν Χριστό, μεταλαμβάνοντας τὸ σῶμα του καὶ τὸ αἷμα του συνεχῶς, τὴν ἴδια τὴν πηγὴ τοῦ ἁγιασμοῦ δηλαδή, «ὀλίγην ἐπιθυμίαν ἔχουσι ἢ καθόλου δὲν τοὺς μέλλει»⁷⁵⁰. Ἐνῶ μία ταπεινὴ ἐξομολόγησις καὶ λίγος κόπος προετοιμασίας θὰ τοὺς καθιστοῦσαν ἀξίους νὰ εἰσοδύσουν στὰ ἅγια τῶν ἁγίων «καὶ νὰ γίνουν σύσσωμοι καὶ σύναιμοι μὲ τὸν

---

748. Ὁπ.π., σ. 76: «Καὶ λοιπόν, ἀδελφοί μου, ἀφοῦ ἡ σπανία μετάληψις προξενεῖ τόσα μεγάλα καὶ ἀνεκδιήγητα κακὰ εἰς ἡμᾶς, ἡ δὲ συχνὴ κοινωνία μᾶς χαρίζει τόσα ὑψηλά, τόσα μεγάλα, τόσα οὐράνια καὶ ὑπερφυσικὰ ἀγαθὰ, καὶ εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν καὶ εἰς τὴν μέλουσαν, διατί νὰ μὴ ἐτοιμαζώμεθα μὲ τὴν πρέπουσαν προετοιμασίαν νὰ κοινωνοῦμεν τὰ θεῖα μυστήρια, ἂν δὲν ἠμποροῦμεν κάθε ἡμέραν, μὰ κἂν κάθε Σάββατον ἢ Κυριακὴν καὶ εἰς κάθε ἑορτήν; Ἐπρεπε μετὰ μεγάλης χαρᾶς νὰ τρέχωμεν συχνὰ εἰς τὴν ἱερὰν Τράπεζαν νὰ κοινωνοῦμεν τὸν γλυκύτερόν μας Ἰησοῦν Χριστόν, ὁ ὁποῖος εἶναι ὅλη μας ἡ ζωὴ, ἡ πνοή, τὸ εἶναι μας καὶ ὅλη, ὅλη ἡ ἐλπίς καὶ σωτηρία μας; διὰ νὰ εἴμεθα πάντοτε ἠνωμένοι καὶ ἀχώριστοι ἀπὸ αὐτόν καὶ εἰς ταύτην τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὴν ἄλλην· ἡμεῖς ὅμως στέργομεν καὶ ἔχομεν μεγάλην χαρὰν νὰ ἀργοποροῦμεν καὶ νὰ ἀπομακρυνώμεθα ἀπ' αὐτόν».

749. Ὁπ.π., σ. 76: «Ἀπὸ τὴν τράπεζαν τῶν σωματικῶν φαγητῶν, ἂν μᾶς ὑστερήσῃ τις μίαν μόνην ἡμέραν, λυπούμεθα, ἀδημονοῦμεν καὶ μᾶς φαίνεται μέγα κακόν· ἀπὸ δὲ τὴν πνευματικὴν καὶ οὐρανίαν τράπεζαν τῶν θείων μυστηρίων ἂν ὑστερηθῶμεν, καὶ μία καὶ δύο καὶ μῆνας ὀλοκλήρους, δὲν τὸ νομίζομεν κακόν· ὡ μεγάλη ἀδιακρισία ἦν κάμνουσιν οἱ νῦν χριστιανοὶ μετὰ τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν· διότι ἐκεῖνα μὲν μὲ ὅλην τὴν ἀγάπην τὰ ἐναγκαλιζόνται, ταῦτα δὲ οὐδόλως ἐπιθυμοῦσι».

750. Ὁπ.π., σσ. 76-77. Πρβλ. καὶ ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλίαι ΠΒ'*. PG 58, 743.

Χριστόν»⁷⁵¹. Ἄν τὸν βαρὺ ὕπνο τῆς ραθυμίας μποροῦσε νὰ τὸν ἄρει ἡ προθυμία καὶ ἡ ἐπιμέλεια, τότε ἡ πνευματικὴ ὄραση τῆς ψυχῆς θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ δεῖ «ποῖα ὑψηλὰ καὶ πόσα μεγάλα ἀγαθὰ ὑστεροῦμεθα μὴ μεταλαμβάνοντες συνεχῶς»⁷⁵².

Τὶς νηπτικὲς καὶ φιλοκαλικὲς αὐτέες, ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας, θέσεις προεκτείνει καὶ πλατύνει ἀκόμη περισσότερο ὁ Νικόδημος στὸ β' μέρος τοῦ Ἑσπερίου Πολέμου⁷⁵³. Ἡ εὐχαριστία, ὡς ὑπέρτερον πάντων ἐνοπιῶν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου μυστήριον, χαρίζει τὴ δυνατότητα νὰ μεταβάλλεται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πιστοῦ σὲ κατοικητήριον ἅγιον τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς κοινωνεῖται μετέχοντας οἱ πιστοὶ στὴν τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τὸ πολὺ ἀπαξ τῆς ἡμέρας, ὅμως στὴν ἀπλανῆ κατάστασιν καὶ τὸν φωτισμὸ τῆς κοινωνημένης ὑπαρξῆς μπορεῖ νὰ κοινωνεῖται «πνευματικῶς καὶ νοερῶς κάθε ὥραν καὶ κάθε στιγμὴν»⁷⁵⁴. Διὰ τοῦ μυστηρίου ἐνεργοποιεῖται ἡ συνεργία τοῦ ἀνθρώπου καὶ παραχωρεῖται αὐτοπροαίρετα στὸν Χριστὸ τὸς καρδιακός, ὅπου ὁ ἐχθρὸς συντρίβεται καὶ κάθε πάθος νικᾶται μὲ τὸ αἷμα τοῦ Ἀρνίου⁷⁵⁵. Ἔτσι ὁ κοινωνημένος ἄνθρωπος καταπαύει εὐλαβικὰ καὶ ταπεινὰ, μαζὶ μὲ τὸν προσκυνητὸ Κύριον, στὰ ἀπόκρυφα βάθη τῆς καρδίας του⁷⁵⁶ καὶ δοξολογεῖ εὐχαριστιακὰ τὸν Θεὸ Πατέρα, πὺν παραχωρεῖ νὰ κρατεῖ στὰ σπλάγχνα του ὅλον τὸν Υἱὸν του⁷⁵⁷. Κατὰ τὸ μέτρο τῆς θείας ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀπείρου ἀγάπης του ὁ Θεὸς χαρίζεται «ὑπὲρ λόγον καὶ ἔννοιαν»⁷⁵⁸ εὐχαριστιακὰ στὰ λογικὰ κτίσματά του, ὥστε «διὰ μέσου ἐνώσε-

---

751. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 77. Πρβλ. καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις ΚΒ' Μυσταγωγικὴ Δ'*. PG 33, 1100A.

752. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 77.

753. Βλ. ὅπ.π., στὰ τέσσερα πρῶτα κεφάλαια τοῦ β' μέρους τοῦ βιβλίου, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977, σσ. 195-208.

754. ὅπ.π., σ. 195. Πρβλ. Ἰωάν. ζ' 56. Βλ. ἐπίσης σσ. 196 καὶ 206. Βλ. τὰ κατ' ἀναλογίαν παράλληλα τοῦ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 205. Τὸ κείμενον βλ. στὴν προηγηθεῖσα 484 ὑποσημείωση.

755. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 195 καὶ 197. Πρβλ. Ἀποκ. ιβ' 11.

756. ὅπ.π., σσ. 198 καὶ 203.

757. ὅπ.π., σ. 199.

758. Βλ. *Παρακλητικὴ. Ἦχος βαρὺς. Τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας. Δοξαστικὸν δογματικὸν Θεοτοκίον τῶν ἀναστασίμων στιχηρῶν*. Βλ. καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑ-

ως ἀγαπητικῆς» νὰ τὰ ὀδηγήσει στὸν σκοπὸ τῆς ὑπάρξεώς τους, στὸν δοξασμὸ καὶ τῆ θέωση⁷⁵⁹.

Κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο λοιπόν, ὁ ἀπείρως δυνατὸς Θεός, ποὺ ἐξουσιάζει τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, συγκιρνᾶται φιλόανθρωπα, διὰ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, μὲ τὴν οὐδενία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὑψώνει στὸν ἀγιασμὸ. Παρὰ τὴν ἀναξιότητα καὶ τὴ φθαρτὴ φύση τοῦ πλάσματος, ὁ Χριστὸς τὸ καλεῖ συνεχῶς στὸ θεϊκὸ του τραπέζι, γιὰ νὰ στερεωθεῖ στὴν ἄρρητη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ πλησιάζει πλέον συνεχῶς καὶ ἐνσυνειδήτως τὴν ἀγία κοινωνία «μέ ... φόβον ἅγιον καὶ ἀγαπητικόν», συντρίβοντας τὴν πλαστὴ καὶ προφασιστικὴ ἀναξιότητα τῆς ἀμελείας καὶ τῆς «ἀποστροφῆς», ἀλλὰ καὶ κάθε ἀλαζονικὸ ἐθελόθηρσκο θέλημα⁷⁶⁰. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ εὐχαριστιακὴ ἐπιπόθηση λαμβάνει τὸ πλήρωμά της. Ὁ Χριστὸς προσφερόμενος δέχεται τὴν ἀντιπροσφορὰ ὅλης τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως ἐν ἑαυτῷ. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὅλος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἀνθρώπος ὅλος τοῦ Χριστοῦ· πλήρης, εὐτυχῆς, μακάριος, θεραπευμένος, ὑπομονητικὸς στὶς ἀσθένειες, μαρτυρικὰ ἐτοιμασμένος στὶς ὕβρεις, τὶς θλίψεις καὶ τὰ βάσανα τοῦ τρεπτοῦ τούτου κόσμου⁷⁶¹.

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς εὐχαριστιολογίας τοῦ Νικοδήμου Ἁγιορείτη περιλαμβάνεται ὅλη ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Τριαδολογία, ἡ Χριστολογία, ἡ Πνευματολογία⁷⁶², ἡ Ἀνθρωπολογία, ἡ Ἐκκλησιολογία καὶ ἡ Ἐσχατολογία⁷⁶³. Ποτὲ ὁ ἐκ τῶν φιλοκαλικῶν θεωρητικὸς δὲν εὐχαριστιολογεῖ, χωρὶς νὰ ἀναδεικνύει τὴ μέγιστη σημασία ποὺ ἔχει τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας καὶ ἡ συνεχῆς μετοχὴ σὲ αὐτὸ⁷⁶⁴ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ τὸ ὀρθόδοξο ἦθος, τὸ λειτουργικὸ

ΓΙΑΝΝΗ (Πρωτοπρ.), *Ἀνθολόγιον τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1993, τ. Β', σ. 268.

759. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 200-201.

760. Ὅπ.π., σσ. 202-204.

761. Ὅπ.π., σσ. 204-205.

762. Ὅπ.π., σ. 206, ὑποσημ. 2.

763. Ὅπ.π., σσ. 202, 205, 206.

764. Ὅπ.π., σ. 204: «Σπούδασε δὲ νὰ αὐξήσης καὶ νὰ περισσεύης εἰς τὴν ψυχὴν σου κάθε ἡμέραν περισσότερο τὴν πίστιν εἰς τοῦτο τὸ πανάγιον μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας καὶ μὴ παύσης ποτὲ νὰ θαυμάζης τὸ οὕτως ἀκατάληπτον μυστήριον καὶ νὰ χαίρης συλλογιζόμενος πῶς δειχεται ὁ Θεὸς κάτω ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ταπεινὰ καὶ καθαρὰ εἶδη τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, διὰ νὰ σὲ κάμη ἀγιώτερον, ἀξιώτερον καὶ μακαριώτερον».

καὶ τὸ πρακτικὸν, γιὰ τὸ βίωμα τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πρακτικῶν ἀρετῶν, γιὰ τὸ «νῦν» τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ «ἀεὶ» τῆς Βασιλείας.

Ἡ ἐνασχόληση ἐπίσης τοῦ Νικοδήμου μὲ τὴν ὑμνογραφίαν τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ὅταν ὁ ἴδιος χαρισματικὰ ἐποίει⁷⁶⁵ εἴτε ὅταν βαθυνοῦστατα ἐρμήνευε⁷⁶⁶, τοῦ ἔδιδε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπεκτείνει καὶ νὰ ἐμβαθύνει τὴν εὐχαριστιακὴν του θεολογίαν.

Ἐρμηνεύοντας τὸ β' τροπάριον τῆς γ' ᾠδῆς τοῦ κανόνα τῆς Ὑψώσεως, ὀνομάζει τὸ αἷμα τὸ ρεῦσαν ἀπὸ τὴν «ἄχραντον πλευρὰν τοῦ Δεσπότης Χριστοῦ» ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἐγκαινισμὸν καὶ κύρωση καὶ βεβαίωση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνησιότητος τῆς νέας Διαθήκης τοῦ Εὐαγγελίου⁷⁶⁷. «Τὸ μὲν ὕδωρ τὸ ἐκ τῆς πλευρᾶς ἐκχυθὲν τοῦ Κυρίου ἐδήλου τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος· τὸ δὲ αἷμα ἐδήλου τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας· ταῦτα δὲ καὶ τὰ δύο ρύπτουσι, ἦτοι καθαρίζουσι, τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτίας»⁷⁶⁸. Τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου συνεχῶς μεταλαμβάνομενο καθίσταται «θρεπτήριον» καὶ «καθαρτήριον», διότι τρεφόμεθα διὰ τῆς σαρκὸς του καὶ τοῦ αἵματός του, ἀλλὰ καὶ καθαιρόμεθα, ὅχι μὲ τὴν παλαιὰν κάθαρσιν τῶν αἱμάτων ραντισμῶν τῶν θυσιῶν τοῦ Μωυσῆ, ἀλλὰ πλέον μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ στὴν καινὴν ζωὴν καὶ τὴν λογικὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας του⁷⁶⁹.

---

765. Βλ. ἐκτενὴν κατάλογο τῶν ὑμνογραφημάτων τοῦ Νικοδήμου στοῦ Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Βιβλιογραφικὴ ἐπιστάσις ...», ὅπ.π. (βλ. σημ. 668), σσ. 600-625.

766. Βλ. Ἐορτοδρόμιον, ἦτοι ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ἁσματικούς κανόνας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἐορτῶν, ἐκ τῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυκύ, ἐν Βενετίᾳ 1836 (νεότερη φωτοαναστατικὴ ἔκδοσις ἀπὸ τὸ ἐκδοτικὸν κατάστημα Χ. Ι. Σπανοῦ, ἐπίτομη). Τὴν φωτοαναστατικὴν τοῦ Σπανοῦ δὲν μνημονεύει ὁ Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ὅπ.π., σσ. 431-432. Νεότερη τρίτομη ἔκδοσις ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐκδόσει «Ὁρθόδοξος Κυψέλη» Στυλιανοῦ Κεμεντζετζίδου, Θεσσαλονίκη 1987, ὅπου καὶ παραπέμπουμε.

767. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., τ. Α', σ. 66. Πρβλ. *Ματθ. κς' 28. Λουκ. κβ' 20.*

768. Ὅπ.π., σ. 67. Πρβλ. *Ματθ. κς' 28.*

769. Ὅπ.π., σ. 66, ὑποσημ. 13. Πρβλ. Ἐξοδ. κδ' 8. Ἐβρ. θ' 17. Βλ. ἐπίσης καὶ ὅπ.π., τ. Β', σ. 38: «ὅχι καθὼς ὁ παλαιὸς λαὸς τῶν Ἰουδαίων, ὅστις μὲ τὸν νομικὸν βρῆμα τῆς σποδοῦ τῆς δαμάλεως τῆς ἡνωμένης μετὰ τοῦ ὕδατος ἐλάμβανεν, οὐχὶ ἀμαρτιῶν ψυχῆς ἄφεσιν, ἀλλὰ κάθαρσιν προσκαίρων μολυσμῶν τοῦ σώματος. Ὅθεν εἶπεν ὁ Παῦλος· *Εἰ γὰρ τὸ αἷμα ταύρων καὶ τράγων καὶ σποδὸς δαμάλεως βρῆντιζουσα*

Τὴν τροφή καὶ τὴν κάθαρση προσλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῆς συνεχοῦς κοινωνίας. Ὅσο συχνότερα μεταλαμβάνει αὐτὸ τὸ ἅγιο αἷμα, τόσο συχνότερα μεταλαμβάνει αὐτὴν τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Ὅσο ὅμως μακρύνει τὴ μετάληψη, τόσο μακρύνεται καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ-Χριστοῦ⁷⁷⁰. Ἡ αὐτοπροαίρετη ἐπιπόθηση συνεχοῦς μετοχῆς στοῦ «ἀθάνατον καὶ ἄφθαρτον αἷμα τοῦ Κυρίου» ζωοποιεῖ τὴν ψυχὴ, λαμπρύνει τὴν καρδιά, φωτίζει τὸν νοῦ, καθαίρει τὶς ἁμαρτίες, συντρίβει τὸν διάβολο, δικαιοῦναι καὶ ἀγιάζει τὸν σύνολο ἄνθρωπο⁷⁷¹, γιὰ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου εἶναι τὰ ἀληθῆ ἀγιάσματα τοῦ ἀνθρώπου⁷⁷². Ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ καινουργεῖται μὲ τὸν ραντισμὸ τοῦ θείου αἵματος τοῦ Χριστοῦ⁷⁷³, «ἦτοι μὲ τὴν κοινωνίαν τοῦ παναγίου αἵματος τοῦ Κυρίου»⁷⁷⁴, τὸ ὁποῖο «ἀνέπλασεν ὅλον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων» καὶ συνεχίζει νὰ ἀναπλάττει τὸν κάθε πιστὸ διηνεκῶς προσφερόμενο στὴ θεία τραπεζοφορία τῆς δυναμένης νὰ τελεῖται καθημερινὰ ὑπὲρ τῶν πιστῶν λειτουργίας⁷⁷⁵. Αὐτὴ ἡ λειτουργία εἶναι τὸ μυστικὸ δεῖπνο, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Χριστὸς «μεταδίδει εἰς τοὺς πιστοὺς τὸ πανάγιον σῶμα καὶ αἷμά του καὶ μὲ αὐτὰ τρέφει τὰς ψυχὰς αὐτῶν καὶ τὰ σώματα»⁷⁷⁶.

Ἡ ψυχοτρόφος Τράπεζα τῆς θείας εὐχαριστίας ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστὸ καὶ ἡ βρῶση τῆς εἶναι τὸ πανάγιον σῶμα του καὶ ἡ πόση τῆς εἶναι τὸ ἄχραντο αἷμα του. Σκοπὸς τελικὸς τῆς τραπεζοφορίας

τοὺς κεκοινωνημένους ἀγιάζει πρὸς τὴν τῆς σαρκὸς καθαρότητα, πόσω μάλλον τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ; (Ἐβρ. θ' 13-14)». Βλ. καὶ ὅπ.π., τ. Β', σ. 137.

770. Ὅπ.π., τ. Α', σ. 68. Πρβλ. Ἰωάν. ζ' 53.54.

771. Ὅπ.π., σ. 68: «Καὶ λοιπὸν ἐάν, ἀγαπητὲ ἀναγνώστα, ποθῆς νὰ ἀπολάβῃς τὰ ἀνωτέρω θεῖα χαρίσματα, καὶ ἄλλα ἀκόμη ἄρρητα καὶ ἀκατανόητα, προσέρχου συνεχῶς εἰς τὰ ἄχραντα μυστήρια καὶ μεταλάμβανε». Πρβλ. καὶ Α' Ἰωάν. α' 7. Ἐβρ. ιγ' 12. Ἀποκ. ιβ' 11.

772. Ὅπ.π., σ. 344.

773. Βλ. *Κανόνα τῶν Βαΐων*, ῥῶδῃ ζ', ὁ εἰρμός: «καὶ ραντίσματι καινουργείσθω λαὸς θείου αἵματος», τὸ ὁποῖο ὡς καταληκτικὸ ἐφύμνιο σφραγίζει καὶ τὰ τροπ. α' καὶ β'.

774. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 38: «καινουργεῖται καὶ ἀναπλάττεται ὁ εὐσεβὴς λαὸς τῶν χριστιανῶν καὶ ἄφεισιν λαμβάνει τῶν τῆς ψυχῆς ἁμαρτιῶν».

775. Ὅπ.π., τ. Α', σ. 118.

776. Ὅπ.π., τ. Β', σ. 130.

εἶναι ἡ μυσταγωγία τῶν φίλων καὶ μαθητῶν του, δηλαδή ἡ ἀναγωγή τους «εἰς μυστικωτέραν θεωρίαν καὶ γνῶσιν διὰ μέσου τῶν ὄρωμένων συμβεβηκότων τῶν μυστηρίων»⁷⁷⁷. Ὁ Κύριος τῆς Ἐκκλησίας συγκαλεῖ «μετὰ ὑψηλοῦ κηρύγματος»⁷⁷⁸ τοὺς πιστοὺς του «εἰς τὸ πνευματικὸν καὶ ἀθάνατον τῶν θείων μυστηρίων συμπόσιον»⁷⁷⁹, ὥστε νὰ γευθοῦν τὰ παρ' αὐτοῦ προτιθέμενα δῶρα καὶ νὰ λάβουν ἀπὸ τῆ γεύση πείρα τῆς χρηστότητός του⁷⁸⁰. Ὁ μεταλαμβανόμενος Χριστὸς εἶναι τὸ ἀληθινὸ Πάσχα τῶν πιστῶν. Θύτης, θύμα καὶ ἱερεῖο, στὴν ἐξ ἀγάπης σωτηριώδη οἰκειότητά του μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Γι' αὐτό, ὡς ἀντίδοση ἀγάπης καὶ πιστότητας, τίποτε ἄλλο δὲν οἰκειώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν Χριστό, ὅσο «τὸ νὰ μεταλαμβάνη τινὰς συνεχῶς καὶ μετὰ τῆς πρεπούσης ἐτοιμασίας τὸ πανάγιον σῶμα τοῦ γλυκυτάτου Σωτῆρος»⁷⁸¹, νὰ με-

---

777. Ὁπ.π., σ. 132, ὅπου πλατύνει τὴν ἐρμηνεία τοῦ εὐχαριστιακοῦ συμβολισμοῦ τῶν *Παροιμιῶν* θ' 1-5: «Ἡ σοφία ὠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον καὶ ὑπήρξε στυλοῦς ἐπτά· ἔσφαξε τὰ ἑαυτῆς θύματα, ἐκέρασεν εἰς κρατῆρα τὸν ἑαυτῆς οἶνον καὶ ἠτοιμάσατο τὴν ἑαυτῆς τράπεζαν· ἀπέστειλε τοὺς ἑαυτῆς δούλους συγκαλοῦσα μετὰ ὑψηλοῦ κηρύγματος ἐπὶ κρατῆρα λέγουσα· ἔλθετε φάγετε τὸν ἐμὸν ἄρτον καὶ πίετε οἶνον, ὃν κεκέρακα ὑμῖν» καὶ λέγει χαρακτηριστικά: «εἰς τὸ παρὸν (ἐννοεῖ τροπᾶριον β' τῆς α' ὠδῆς τοῦ κανόνος τῆς Μεγάλης Πέμπτης) δείχνει τὴν αὐτὴν Σοφίαν ἐτοιμάζουσαν τὴν ἰδικὴν τῆς τράπεζαν, ἀκολουθῶν εἰς τὰ λόγια τοῦ Σολομῶντος, τὰ ὅποια ἀνωτέρω ἐρρέθησαν· διὰ τοῦτο καὶ λέγει ὅτι ἡ ἀληθινὴ καὶ ἐνυπόστατος Σοφία τοῦ Θεοῦ, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἐτοιμάζει τὴν ἰδικὴν του τράπεζαν τὴν τρέφουσαν τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν· καὶ τὸν μὲν ἄρτον αὐτῆς, ἥτοι τὸ πανάγιον αὐτοῦ σῶμα προτίθεται εἰς φαγητόν· τὸ δὲ ζωηρὸν καὶ ἄχραντον αὐτοῦ αἷμα, τὸν ἀληθινὸν τῆς ἀμβροσίας (ἥτοι ἀθανασίας) κρατῆρα (ἥτοι ποτήριον) προχέει εἰς πόσιν τῶν πιστῶν χριστιανῶν. Διατί δὲ ἐτοιμάζει ὁ Κύριος τὴν ψυχοτρόφον ταύτην τράπεζαν; Διὰ νὰ μυσταγωγῆσιν τοὺς ἰδικούς του φίλους καὶ μαθητάς, τουτέστι νὰ ἀναβιβάσῃ αὐτοὺς εἰς μυστικωτέραν θεωρίαν καὶ γνῶσιν διὰ μέσου τῶν ὄρωμένων συμβεβηκότων τῶν μυστηρίων. Ἡ δὲν εἶναι ἔργον μυσταγωγίας τῆς ἄκρας καὶ ἀνωτάτω τὸ νὰ δίδῃ μὲν εἰς τοὺς μαθητάς τὸν ἄρτον ὁ Κύριος, νὰ λέγῃ δὲ εἰς αὐτούς· *Τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου*; Ὁμοίως καὶ τὸ νὰ δίδῃ μὲν εἰς αὐτοὺς οἶνον νὰ πῶσι, νὰ λέγῃ δὲ· *Τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου*; *Ναὶ βεβαιότατα*».

778. *Παροιμ.* θ' 3.

779. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 133 καὶ 135.

780. Ὁπ.π., σ. 134. Πρβλ. *Ψαλμ.* λγ' 9.

781. Ὁπ.π., σ. 135. Ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «ἱερεὺς» καὶ «ἱερουργός» καὶ «ἱεουργούμενος» καὶ «κεραστής» καὶ «κέρασμα» (βλ. ὅπ.π., σ. 137), «οἰνοχόος» καὶ «πιετόν» (βλ. ὅπ.π., σ. 144), «ζῶν τε καὶ ἄθνητον ἱερεῖον» (βλ. ὅπ.π., σσ. 308-309).

τέχει δηλαδή ἀπαύστως «ξενίας δεσποτικῆς καὶ ἀθανάτου τραπέζης», στὸν ὑπερῶο τόπο τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπιποθήσεώς του καὶ στὸν τρόπο τῶν «ὑψηλῶν φρενῶν» τῆς ἐρωτικῆς πρὸς τὸν Κύριο ἀγαπήσεώς του⁷⁸². Ὁ Χριστὸς ἔτσι γίνεται ὁ πρῶτος καὶ μέγιστος διδάσκαλος καὶ μυσταγωγὸς τῶν ἀγίων μυστηρίων, τοῦ δικοῦ του μυστικοῦ καὶ πνευματικοῦ Πάσχα, τὸ ὁποῖο ἀναστάσιμα ἐπαναλαμβάνεται σὲ κάθε θεία λειτουργία, σὲ κάθε εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας του⁷⁸³, καὶ μυστικῶς μεταλαμβάνεται ὡς «καινὸν πόμα» τῆς ἀναστάσεώς του καὶ τῆς Βασιλείας του⁷⁸⁴.

Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ Πάσχα τοῦ Κυρίου, τὸ μυστικὸ Πάσχα τοῦ Χριστοῦ, τὸ μέγα καὶ ἱερώτατο, γίνεται στὴν πασχάλια βίωση τῆς εὐχαριστίας Πάσχα ἡμέτερον, Πάσχα καθαρτήριο, Πάσχα σωτήριο, Πάσχα αἰώνιον θείου δοξασμοῦ καὶ θεᾶς τοῦ ἀπροσίτου φωτὸς τῆς ἀναστάσεως⁷⁸⁵. Ὁ ἀναστημένος Χριστὸς μετέχεται ὅλος συνεχῶς, μὲ τὴν

---

782. *Κανὼν Μεγάλης Πέμπτης, ᾠδὴ θ΄, ὁ εἰρμός.* ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 165: «Καὶ λοιπὸν ἐπιστρέφων (ὁ ὑμνογράφος) τὸν λόγον πρὸς τὸν εὐσεβῆ λαὸν καὶ παρακινῶν ὅλους εἰς τὸ νὰ μεταλάβουν τὰ θεῖα μυστήρια, μὲ συμβουλευτικὸν σχῆμα λέγει πρὸς αὐτούς: Ἐλᾶτε, ὦ πιστοὶ χριστιανοί, καὶ καθαρθέντες πρότερον μὲ τὴν πρέπουσαν προετοιμασίαν τῆς ἐξομολογήσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τῆς συγχωρήσεως τῶν ἐχθρῶν καὶ τῆς ἀποδιώξεως τοῦ μίσους καὶ καλλωπισθέντες μὲ τὸ καθαρὸν συνειδός, οὕτως ἄς προσέλθωμεν εἰς τὰ θεῖα μυστήρια καὶ ἄς ἀπολαύσωμεν τὴν ξενίαν τὴν δεσποτικὴν, ἥτοι τὴν φιλοξενίαν ὅπου κάμνει σήμερον εἰς ἡμᾶς ὁ δεσπότης Χριστὸς καὶ τὴν ἀθάνατον καὶ πνευματικὴν τράπεζαν ὅπου εἰς τοὺς ἀξίους παρατίθεται· τρέφει γὰρ ἡμᾶς μὲ τὸ ἄφθαρτον καὶ πανακήρατον αὐτοῦ σῶμα καὶ ποτίζει ἡμᾶς μὲ τὸ ἄφθαρτον καὶ ζωηρότατον αὐτοῦ αἶμα». Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 166: «Ἄς ἀπολαύσωμεν λοιπὸν διπλῶς τῆς ἀθανάτου τραπέζης τῶν θείων καὶ φρικτῶν μυστηρίων σήμερον, ἀδελφοί, καὶ αἰσθητῶς δηλαδὴ καὶ νοητῶς· αἰσθητῶς μὲν τρώγοντες τὸν ἡγιασμένον ἄρτον καὶ πίνοντες τὸν ἡγιασμένον οἶνον, ἥτοι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἶμα τοῦ Κυρίου· νοητῶς δὲ ἀπολαμβάνοντες αὐτῶν ἐν ταῖς περὶ Θεοῦ ὑψηλαῖς νοήσεσι καὶ θεωρίαις, ὡς ἔν τινι ὑπερῶω τόπῳ εὐρισκόμενοι, πάσης τῆς γῆς καὶ τῶν γηίνων ἐξηρημένῳ· ἀνώγειον γὰρ, κατὰ τὸν ἱερὸν Θεοφύλακτον, εἶναι ἡ ὑψηλὴ τοῦ νοὸς χώρησις, τὰ θεῖα, λέγω, καὶ νοητὰ πράγματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ πνευματικὸς νοῦς ἐμφιλοχωρεῖ καὶ ἐνδιατρίβει».

783. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 168.

784. *Κανὼν Ἀναστάσεως, ᾠδὴ γ΄, ὁ εἰρμός· ᾠδὴ η΄, τροπ. α΄.* Βλ. καὶ ὅπ.π., σσ. 287 καὶ 322. Ἐπίσης σσ. 332-333.

785. *Κανὼν Ἀναστάσεως, ᾠδὴ α΄, ὁ εἰρμός· ᾠδὴ ζ΄, τροπ. α΄· ᾠδὴ θ΄, τροπ. β΄· ᾠδὴ δ΄, τροπ. α΄ καὶ β΄· ᾠδὴ ε΄, τροπ. α΄ καὶ β΄· ᾠδὴ α΄, τροπ. α΄.* Βλ. ἀντίστοιχα ΝΙ-

ἄπαυστη ἀξία μετάληψη τῶν θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων τοῦ⁷⁸⁶, ὡς «χαρὰ καὶ τιμὴ καὶ τροφή καὶ τρυφή» ζωῆς ἀναστάσιμης⁷⁸⁷. Κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο, κάθε φορά πού οἱ πιστοὶ ἐκπληροῦν τὴν «ἀγιωτάτην συνήθειαν» τῆς Ἐκκλησίας καὶ κοινωνοῦν τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ, μετέχουν στὴν καινότητα τοῦ ἀναστάσιμου βίου, στὴ νοητὴ εὐφροσύνη καὶ τῇ θείᾳ μέθῃ τοῦ πνευματικοῦ οἴνου πού εἶναι «τὸ μυστικὸν αἶμα τοῦ Κυρίου», τὸ «καινὸν πόμα» πού «ἀνακαινίζει καὶ ἀφθαρτίζει τὴν ἡμῶν παλαιότητα καὶ φθοράν»⁷⁸⁸. «Ἄληθινὸν Πάσχα τῶν χριστιανῶν εἶναι ὁ Χριστός· ὁ ἐν τοῖς μυστηρίοις μεταλαμβάνόμενος»⁷⁸⁹. Ὅποιοι δὲν κοινωνεῖ, μὴ κωλυόμενος, δὲν ἐορτάζει Πάσχα ἀληθινό. Ἀλλὰ καὶ ὅσοι πνευματικοὶ ἐμποδίζουν, ἀντὶ νὰ προτρέπουν, τὰ πνευματικὰ τους τέχνα νὰ μετέχουν συχνὰ καὶ πασχάλια στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα γίνονται παραβάτες τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ἀνατροπεῖς ἀρχαίων σεβασμίων ἐθῶν τῆς Ἐκκλησίας⁷⁹⁰.

Ἡ ἀδιακρισία αὐτῆ τῆς προτροπῆς πρὸς ἀποχὴ ἀπὸ τῆ συνεχῆ μετάληψη ἐλέγχεται αὐστηρὰ ἀπὸ τὸν Νικόδημο Ἁγιορείτη, ὡς ἀνατρεπτικὴ ὄλου τοῦ εὐχαριστιακοῦ λειτουργικοῦ βιώματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ⁷⁹¹ καὶ ὡς ἐκθεμελίωση τῆς παραδόσεώς της. Τόση δὲ εἶναι ἡ εὐλογία ἀπορία του γιὰ τὶς ἀντίθετες ἐνστάσεις, ὥστε νὰ ἀναγκάζεται ἔμπονα νὰ ἀναφωνεῖ «ᾤ ἁγιωτάτη συνήθεια τῶν παλαιῶν χριστιανῶν, πού ἀφῆκες τὴν δυστυχῆ γενεὰν τῶν τωρινῶν χριστιανῶν καὶ ἀνεχώρησες;»⁷⁹².

Παραφράζοντας ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης τὸν ἐρμηνευτὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου Θεοφύλακτο Βουλγαρίας⁷⁹³ καὶ πλατύ-

---

ΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον ...*, ὅπ.π., σσ. 279, 282, 294, 295, 301, 303, 311, 331.

786. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 315 καὶ 323.

787. Ὅπ.π., σ. 332. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ Πάσχα. Λόγος ζ΄*. PG 59, 738, 744.

788. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 323.

789. Βλ. ὅπ.π., σ. 323, σημ. 1.

790. Ὅπ.π., σσ. 323-324, ὑποσημείωση.

791. Βλ. τὴν ἀνάλυση τῆς IB' ἐνστάσεως στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 112 ἐξ.

792. *Ἐορτοδρόμιον ...*, ὅπ.π., σ. 324.

793. Τὸ ἀρχαῖο κείμενο βλ. PG 124, 336-1357. PG 125, 9-404. 1132-1286.

νοντας με πληθὺ σημειώσεων, διασαφήσεων, προεκτάσεων, πατερικῶν ὑπομνημάτων καὶ ἄλλων παρατηρήσεων, ἀλλὰ καὶ θεολογικῶν καὶ λειτουργικῶν ἐμβαθύνσεων, τὸ κείμενο ἐκείνου, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ πλουτίσει ἀκόμη περισσότερο τὴν εὐχαριστιακὴ του διδασκαλία στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς του ἐρμηνευτικῆς παρεμβάσεως⁷⁹⁴.

Ὅταν ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀναφέρεται στὸ «ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν»⁷⁹⁵, παραπέμπει στὸ εὐλογούμενο κατὰ τὴ θεία λειτουργία ποτήριο τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖο κρατοῦν οἱ ἱερεῖς, εὐλογοῦν καὶ εὐχαριστοῦν τὸν Χριστό. Τὸ ποτήριο δὲν ὀνομάσθηκε ἀπλῶς «μετοχὴ», ἀλλὰ ἐμφατικότερα «κοινωνία», «διὰ νὰ φανερώσῃ τὴν ἄκραν ἔνωσην ὅπου αὐτὸ ἔχει με τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ». Καὶ ἡ μετάληψή του ὅμως ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ὀνομάσθηκε «κοινωνία», γιατί «τοῦτο πίνοντες ... κοινωνοῦμεν, ἤγουν ἐνούμεθα με τὸν Χριστόν»⁷⁹⁶. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ κλῶμενος ἄρτος τῆς εὐχαριστίας, «ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος»⁷⁹⁷, εἶναι ἀληθῆς κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐνωτικὴ καὶ ζωοποιός⁷⁹⁸. Στὴ μετοχὴ τῶν δώρων τῆς εὐχαριστίας, οἱ κοινωνοῦντες γίνονται «ἐν σῶμα», ἂν καὶ «πολλοί»⁷⁹⁹, ἓνα σῶμα Χριστοῦ τελειούμενο στὴν ἔνωση τῆς ἀγάπης καὶ στὸ ἄθλημα τῆς κοινωνίας⁸⁰⁰. Αὐτὸ τὸ ἅγιο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ σύνολο τῶν πιστῶν, δὲν μπορεῖ σὲ καμμία περίπτωσι νὰ ἐγκαταλείπει τὴ θεϊκὴ Τράπεζα τῶν μυστηρίων καὶ νὰ καταφεύγει στὴν εἰδωλικὴ τράπεζα τῶν δαιμονίων. Οἱ χριστιανοὶ κοινωνοῦν συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως μόνον τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου. Ὁ ὁποιοσδήποτε διχασμὸς εἶναι παντελῶς ἀπαρά-

---

794. *Ἐρμηνεία εἰς τὰς ΙΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989.

795. *Α' Κορ.* ι' 16.

796. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 531.

797. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία Λειτουργία. Μελισμὸς πρὸ θείας κοινωνίας*. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρτικὴ ...*, ὅπ.π. (ὑποσημ. 674), σ. 243 (ἐκδίδει ὁ καθ. Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ).

798. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 532.

799. Βλ. *Α' Κορ.* ι' 17.

800. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 532-533.

δεκτος και ανεπίτρεπτος⁸⁰¹. Ὁ ἴδιος «ὁ δεσπότης Χριστὸς ἔκαμεν ὅλους τοὺς χριστιανοὺς κοινωνοὺς τῆς πνευματικῆς Τράπεζης τῶν μυστηρίων του ... καὶ σήμερον αὐτὸς ὁ ἴδιος ... εἶναι, ὅπου παραδίδει ἐπάνω εἰς τὴν θείαν Τράπεζαν τὰ μυστήρια εἰς τοὺς μεταλαμβάνοντας, καθὼς καὶ τότε τὰ παρέδωκε»⁸⁰².

Οἱ χριστιανοί, κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο, χρεωστοῦν νὰ προσέρχονται στὴ μετάληψη τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, ὡς νὰ εὐρίσκονται στὴν ἴδια ἐκεῖνη μυστικὴ Τράπεζα τοῦ Κυρίου κατὰ τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ, καὶ νὰ τὰ λαμβάνουν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χέρια του, ἐφόσον ἀπαράλλακτα σὲ κάθε θεία λειτουργία τελοῦμε ἐκεῖνο τὸ ἴδιο δεῖπνο τῆς παραδόσεως τῶν θείων μυστηρίων⁸⁰³. Μόνο σὲ αὐτὴ τὴ μυστικὴ Τράπεζα τοῦ Κυρίου εὐρίσκεται ὁ ἀληθὴς κορεσμὸς τῆς ψυχσωματικῆς ὑπαρξιακῆς πείνας καὶ δίψας γιὰ τοὺς πιστοὺς. Ἐκεῖ μεταλαμβάνουν ἄρτο ἐπιούσιον καὶ ζωοποιὸ καὶ πίνουν αἷμα ζωῆρυτο καὶ ἀθάνατο, κάθε φορὰ πὺ μετέχουν στὴν τροφοδοσία τῆς Ἐκκλησίας καὶ παρακάθονται στὴν ἅγια Τράπεζα τῆς ἀληθοῦς ψυχοτροφίας τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου⁸⁰⁴. Στὴν

---

801. Ὡπ.π., σσ. 534-535.

802. Ὡπ.π., σ. 559.

803. Ὡπ.π., σ. 563. Πρβλ. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους, κεφ. ια' 26*. PG 124, 704D-705D. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον. Ὁμιλία Ν', γ'*. PG 58, 507. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Εἰς τὰς Παροιμίας*. PG 10, 628B.

804. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου (φωτοαναστατικὴ ἔκδοση τῆς κατὰ σειρὰν τετάρτης ἐκδόσεως γενομένης ἀπὸ τὸν Σ. Ν. Σχοινᾶ), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 293 α-β: «Καθὼς οἱ πεινασμένοι καὶ οἱ διψασμένοι ἔχουν ἀνάγκη νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν αἰσθητὴν τράπεζαν καὶ εἰς τὴν αἰσθητὴν βρύσιν διὰ νὰ χορτάσουν ἀπὸ φαγητὸν καὶ ποτὸν καὶ νὰ εὐχαριστήσουν τὴν πείναν καὶ δίψαν τους, ἔτσι καὶ ἐσεῖς οἱ χριστιανοὶ ὅπου εἴσθε πεινασμένοι τόσον ἀπὸ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, ὅστις εἶναι τὸ ζωοποιὸν σῶμα τοῦ Κυρίου, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν νοητὸν ἄρτον, ὅστις εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ διδασκαλία, καθὼς εἶπεν ὁ θεολόγος Γρηγόριος: "ἄρτος ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ᾧ ψυχαὶ τρέφονται Θεὸν πεινώσαι", καὶ ὅπου εἴσθε διψασμένοι τόσον ἀπὸ τὸ ἀθάνατον ποτόν, τὸ ὅποῖον εἶναι τὸ ζωηρὸν αἷμα τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸ νοητὸν ποτόν, τὸ ὅποῖον εἶναι τὸ νᾶμα τοῦ θείου λόγου καὶ τῆς διδασκαλίας." Ἐτσι, λέγω, καὶ ἐσεῖς οἱ πεινασμένοι καὶ διψασμένοι χριστιανοὶ ἀναγκάζεσθε νὰ πηγαίνατε εἰς τὴν ἅγιαν Ἐκκλησίαν, διὰ νὰ παρηγορητε τὴν πείναν σας ἀπὸ τὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εὐρίσκομένην μυστικὴν καὶ ἅγιαν Τράπεζαν τοῦ σώματος τοῦ

ἴδια εὐχαριστιακὴ Τράπεζα ἐορτάζουν τὸ ἀληθὲς καθημερινὸ ἢ κυριακάτικο ἐβδομαδιαῖο Πάσχα τους, «ἐπειδὴ» ὁ κάθε πιστὸς, «ὅσαις φοραῖς τρώγει τὸν ζωοποιὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνει, καταγγέλλει τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καὶ Πάσχα ἐπιτελεῖ»⁸⁰⁵.

Ὁ Νικόδημος, ἀρθρώνοντας στιβαρὸ θεολογικὸ λόγο, ὀλοκληρῶνει τὴν περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως εὐχαριστιακὴ του διδασκαλία καὶ ἐμπλουτίζει τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία τῶν φιλοκαλικῶν μὲ τις πυκνὲς ἀναφορὲς του στὸ ζήτημα, οἱ ὁποῖες ἀποθησαυρίζονται στὶς ἐρμηνεῖες καὶ τοὺς ὑπομνηματισμοὺς τῶν ἱερῶν κανόνων στὸ *Πηδάλιον* του⁸⁰⁶.

Ἐρμηνεύοντας τοὺς ἦ' καὶ θ' ἀποστολικοὺς κανόνες⁸⁰⁷ ἐπισημαίνει ἐμφαιτικὰ τὴν ἀνάγκη τῆς συχνότητος τῆς θείας μεταλήψεως, ἂν ὅχι καθημερινά, ἀφοῦ πολλὲς φορὲς τοῦτο πρακτικὰ εἶναι ἀδύνατο, τουλάχιστον κάθε φορὰ πὺ παρίσταται ὁ χριστιανὸς μὴ ἐμποδιζόμενος στὴν ἐπιτέλεση τῆς θείας λειτουργίας⁸⁰⁸. Ὅπως εἶναι ἀναπόδεκτο νὰ μὴ συνθροίζονται οἱ πιστοὶ σὲ σῶμα εὐχαριστιακὸ τουλάχιστο κάθε Κυριακῆ, ἔτσι εἶναι καὶ ἔθος ἀλλότριον τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας τὸν καθημερινὸ μυστικὸ ἄρτο τῶν ἀγίων μυστηρίων νὰ τὸν μεταποιῶμε σὲ ἐνιαύσιο⁸⁰⁹. Ὁ πιστὸς πὺ ἀναιτίως ἀπέχει τῆς εὐχαριστίας περιπίπτει στὴν παγίδα τῆς αὐτόβουλης ἀκοινωνησίας, στερεῖται τὴ χάρη τῆς θείας κοινωνίας καὶ ἐκθέτει τὴν ὑπαρξή του σὲ κίνδυνο πνευματικοῦ θανά-

---

Κυρίου καὶ τοῦ θεοῦ λόγου καὶ νὰ εὐχαριστῆτε τὴν δίψαν σας ἀπὸ τὸ ζώηρρυτον αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τὰ νάματα τῆς διδασκαλίας τῶν θείων γραφῶν, τὰ ὁποῖα ἀναβλύζουσι μέσα εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν. Ἐπειδὴ, ἐὰν ἐσεῖς δὲν πηγαίνετε εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ νὰ τρώγετε καὶ νὰ πίνετε συνεχῶς τὰ τοιαῦτα ἀθάνατα καὶ ζωοποιὰ φαγητὰ καὶ πιότα, βέβαια ἀδυνατίζετε καὶ ἀποθνήσκετε ψυχικῶς, καθὼς εἶπεν ὁ Κύριος· ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς (Ἰωάν. ζ' 53)».

805. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 9.

806. Ὅλες οἱ παραπομπές μας κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ἀστέρος» (Παπαδημητρίου), Ἀθῆναι 1970.

807. Βλ. καὶ στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 27-32.

808. Βλ. *Πηδάλιον*, σσ. 12-13. Πρβλ. καὶ τὸν β' κανόνα τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ, ὅπ.π., σ. 407. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 74.

809. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 12.

του⁸¹⁰. Ἀπὸ τὴν πλάνη τῆς ιδιόβουλης αὐτῆς ἀποχῆς καὶ ἀποστροφῆς πρὸς τὴν εὐχαριστία θεραπεύεται ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἐσθίει τὸ ἄχραντο σῶμα «καὶ τὸ πανακήρατον αἷμα τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ ... μὲ ξεχωριστὴν καὶ ἐξαίρετον εὐλάβειαν καὶ πίστιν ἀδίστακτον»⁸¹¹. Ὁμῶς ὁ ἀγώνας τῆς ἀξίας μεταλήψεως εἶναι διηνεκής· ἀπὸ τὴν πρώτη κοινωνία κατὰ τὴν ὥρα τῆς βαπτισματικῆς ἀναγεννήσεως, μέχρι τὴν ἔσχατη ὥρα τοῦ θανάτου, ὡς «τὸ τέλειον καὶ ὀλοῦστερινὸν καὶ ἀναγκαιότατον ἐφόδιον» τῆς αἰωνίου ζωῆς⁸¹².

Ἡ θεία κοινωνία εἶναι καὶ ὀνομάζεται δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, γιατί μεταδίδει «ἀδωροδοκῆτως» στοὺς ἀξίους τὸν μὴ πωλούμενο καὶ ἀγοραζόμενο ἀγιασμὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁸¹³. «Ὁ ἄπαξ ὑπὲρ τοῦ γένους ἡμῶν πωληθεὶς γλυκύτατος Ἰησοῦς Χριστὸς» δὲν εἶναι δυνατὸν «νὰ πωλῆται καθ' ἐκάστην» ἀπὸ τυχὸν ἀναξίους λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλη-

---

810. Ὁπ.π., σσ. 72 καὶ 620. Βλ. καὶ στὴν ὑποσημείωση 383. Ἀπὸ τὴ συνάξη δὲν μποροῦν νὰ λείπουν οὔτε κληρικοὶ οὔτε λαϊκοί. Ὁ Νικόδημος στὴ συμφωνία τοῦ π' κανόνος τῆς 5' Οἰκουμενικῆς παρατηρεῖ: «Καθὼς ... ὁ ιβ' τῆς ... Σαρδικῆς θέλει ὅτι καὶ ὁ ἐπίσκοπος, καὶ εἰς τὰ ὑποστατικά του εὐρισκόμενος, τὰ ἐν ξένῃ ἐπαρχίᾳ ὄντα, τρεῖς Κυριακάς, πρέπει νὰ συνέρχεται μὲ τοὺς ἄλλους πιστοὺς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν γειτονεύουσαν, ὁ δ' καὶ ε' τῆς ἐν Γάγγρα ἀναθεματίζει ἐκεῖνον ὁποῦ καταφρονεῖ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ συνάξιν τῶν πιστῶν. Ὁμοίως καὶ ὁ κ' τῆς αὐτῆς ἀναθεματίζει τοὺς μὲ ὑπερηφάνειαν κατηγοροῦντας τὰς μνήμας τῶν μαρτύρων καὶ τὰς ἐν αὐταῖς γινομένας συνάξεις καὶ λειτουργίας. Ἐπαινεῖ δὲ καὶ ὁ κα' τῆς αὐτῆς τὰς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συνάξεις ὡς κοινωφελεῖς». Βλ. ὅπ.π., σσ. 290, 399, 404, 405, 455.

811. Πηδάλιον, σ. 82.

812. Ὁπ.π., σσ. 141 καὶ 247. Βλ. καὶ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΖΕΡΠΟΥ (Πρωτοπρ.), Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς θείας κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς ποῦ ἀντιμετωπίζουν κίνδυνον θανάτου [Σύγχρονοι Λειτουργικοὶ Προβληματισμοί, 1], ἐκδ. Τῆνος, Ἀθῆναι 2001.

813. Βλ. Πηδάλιον, σ. 238. Βλ. παράλληλη ἀναφορά, ὅπ.π., σ. 640, στὸν 5' κανόνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: «Τὸ τοῦ πράγματος ἄτοπον, περὶ οὗ γράφω, διὰ τί μὲν ὄλως ὑπωπτεύθη καὶ ἐλαλήθη, ὀδύνης ἐπλήρωσέ μου τὴν ψυχὴν, τέως δὲ ἐφάνη μοι ἄπιστον... Κουφότερος γὰρ ὁ δι' ἀπορίαν ὠνήσασθαι θέλων ἢ ὁ πιπρᾶσκων τὴν τοῦ Θεοῦ δωρεάν. Πράσις γὰρ ἐγένετο καί, ὃ σοὶ δωρεάν ἔλαβες ἐὰν πωλῆς ὡσανεὶ πεπραμένος τῷ σατανᾷ, ἀφαιρεθήσῃ τοῦ χαρίσματος. Καπηλείαν γὰρ ἐπεισάγεις τοῖς πνευματικοῖς καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα πεπιστευέμεθα σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Ταῦτα οὕτω γίνεσθαι οὐ χρή».

σίας, ἀλλὰ μόνο νὰ μεταλαμβάνεται συνεχῶς καὶ ἀδαπανήτως⁸¹⁴, ὡς δωρεοδοσία ἀληθοῦς ζωοποίησης, ὡς ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν⁸¹⁵ καὶ ὡς χαρμοαναστάσιμη κατατρύφηση πασχάλιας θεωτικῆς ἐμπειρίας⁸¹⁶. Τὴν ἄχραντη κοινωνία, ὅλο τὸν Χριστό, λαμβάνει «ὁ ἄνθρωπος», ὁ «κατ' εἰκόνα γεγεννημένος Θεοῦ», καὶ «ἐσθίει καὶ πίνει τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα» του ὡς τὴν ὑψίστη πρὸς τὴν ὑπαρξή του δωρεά, μὲ χαρισματικὴ ἐλευθερία καὶ εὐλαβὴ ἀυτεξουσιότητα, τείνοντας παλαιότερα χέρια καθαρὰ σταυροειδῶς συμπεπλεγμένα ἢ δεχόμενος σήμερα τὰ ἀγιάσματα μὲ τὴ λαβίδα ἀπὸ τὸ πλήρωμα τοῦ ἁγίου ποτηρίου⁸¹⁷. Ὁ Χριστὸς ὄχι μόνο ἐδέχθη νὰ θυσιασθεῖ ἅπαξ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ παραχωρεῖ νὰ κρατεῖται συνεχῶς στὰ σάρκινα χέρια καὶ χεῖλη τῶν ἐμφύχων κτισμάτων του καὶ νὰ μεταλαμβάνεται, ὡς μετουσία ζωῆς, ἀδιαλείπτως⁸¹⁸. Τέλειοι πιστοί, σύμφωνα μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι ὅσοι μόνο συνίστανται καὶ συμπροσεύχονται μὲ τοὺς ἀδελφούς στὴ σύναξη, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ὅσοι «ἔρχονται ἐπὶ τὸ τέλειον», δηλαδὴ ὅσοι ἀκατακρίτως μετέχουν στὸν ἁγιασμὸ τῆς εὐχαριστίας⁸¹⁹.

Σὲ μακρὰ ὑποσημείωσή του ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης ἐρμηνεύοντας τὸ γ' κανόνα τῆς ἐν Νεοκαισαρεία τοπικῆς συνόδου, ἀναλύει διεξοδικὰ τὰ στοὺς τριγᾶμους ἐπιβαλλόμενα ἐπιτίμια καὶ ἐξηγεῖ μὲ ὀξύδερκεια πῶς σταδιακὰ ἡ ἐπιτίμηση τῆς τριγαμίας, μὲ τὴν δυνατότητα προσέ-

---

814. Ὁπ.π., σ. 239. Βλ. καὶ τὸν κγ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλω Ϛ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπ.π., σ. 238.

815. Ὁπ.π., σ. 243. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν μπορεῖ κανεὶς λαϊκὸς αὐθαιρέτως ἀπὸ μόνος του νὰ μεταλαμβάνει τὰ θεῖα μυστήρια, καὶ μάλιστα χωρὶς μεγάλη καὶ πραγματικὴ ἀνάγκη. Ἡ μετάδοσις τῆς δωρεᾶς τῶν ἁγιασμάτων εἶναι ἀποκλειστικὴ διακονία τῶν ἱερέων ποὺ οἰκονομοῦν τὰ μυστήρια καὶ ποτὲ τῶν λαϊκῶν, βλ. ὅπ.π., σ. 271.

816. Ὁπ.π., σ. 279.

817. Ὁπ.π., σ. 311. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο αὐτὸ τρόπο μετάδοσεως τῶν δώρων διὰ χειροληψίας καὶ διὰ τοῦ ποτηρίου βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 76-79.

818. Βλ. *Πηδάλιον*, σσ. 310-311.

819. Ὁπ.π., σσ. 373-374, 375. Σκοπὸς τῆς παιδαγωγίας τῶν ἐν μετανοίᾳ εἶναι ἡ ἐπίπονη σταδιακὴ προετοιμασία τους, ὥστε τελικὰ «νὰ μεταλαμβάνουν ὁμοῦ μὲ τοὺς λοιποὺς ἀνεπιτιμήτους» (ὅπ.π., σ. 625), ἐνῶ σκοπὸς τῆς στάσεως τῶν τελείων στὴ σύναξη εἶναι «ἡ μέθεξις τῶν ἁγιασμάτων» (ὅπ.π., σ. 561).

λευσης στην κοινωνία μόνο τρις τοῦ ἔτους, ἔγινε νόμος κοινὸς ποὺ ὀδήγησε στὴν ἄκρα τυποποίηση τῆ συχνότητα μετοχῆς καὶ παραχάραξε ἐπικίνδυνα τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας⁸²⁰. Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες δὲν ἐρίζουν, ἀλλὰ ἐνίστανται τῆς παραδόσεως. Δὲν ὀμιλοῦν ποτὲ γιὰ ζητήματα τῆς λατρείας καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας χωρὶς τεκμηρία. Ἐπιχειρηματολογοῦν μὲ εὐγένεια, ἀλλὰ πολλὰ φορὲς καὶ μὲ ὀξύτητα. Ὁ ἀγὼνας τους γίνεται ὑπὲρ ἀληθείας καὶ ἡ ἔμπονη ἀγωνία τους κατατίθεται μὲ τεκμηριωμένη σοφία, μὲ γνώση καὶ βίωμα, ὑπὲρ τῆς εὐταξίας τῆς λειτουργικῆς βιώσεως, ὑπὲρ τῆς οὐσίας τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί, πάντως, ἐναντίον τῶν ποικίλων παραχαράξεων τῆς παραδόσεως ἀπὸ ἀμάθεια ἢ κακοβουλία ἢ ραθυμία τῶν ποιμένων καὶ τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ ἐπισημαίνου⁸²¹ καὶ στηλιτεύουν τὶς παραχαράξεις αὐτὲς καὶ τὶς ἀνατρεπτικὰς τῆς εὐχαριστιακῆς παραδόσεως ἐρμηνεῖες.

Ἀφοῦ παραθέτει τὶς αὐστηρότατες ἐναντι τῆς τριγαμίας θέσεις τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ Μεγάλου Βασιλείου, ἀναλύει τὰ τοῦ *Τόμου*

---

820. Βλ. ὅπ.π., σσ. 387-388.

821. Παράλληλη ἐπισήμανση καὶ ἀνάλυση ὅτι τὸ κοινωεῖν τρις τοῦ ἔτους ἀναφέρεται εἰς μόνους τοὺς ἐπιτιμωμένους τριγάμους βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 102-103: «τὸν ἐξῆς ἅπαντα βίον οὐχὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς τῶν πιστῶν, ὁσάκις ἂν καὶ αὐτοὶ βούλωνται, ἀλλὰ τρις μόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ καθ' ἕκαστον ἔτος ἀξιούσθαι τῶν θείων μυστηρίων ..., τοῦτο, φημί, τὸ περὶ μόνον τῶν εἰρημένων τριγάμων οἰκονομικῶς ὀρισθὲν ὑπὸ τοῦ *Συνοδικοῦ τῆς Ἐνώσεως Τόμου* ... ληρολόγος τις, ὡς οἶμαι, ἐν τῷ *Ἱερολογίῳ*, ἀπλῶς τε καὶ γενικῶς καὶ ἀορίστως τυπώσας, ἐξέδωκεν ... Ποῦ γὰρ σοὶ ἡ καθολικὴ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία τὸ τρισεπάρατον τοῦτο τρις τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκανόνισε; Καλῶ γὰρ αὐτὸ καὶ τρισεπάρατον καὶ θεοστυγές, καθ' ὅτι, ἀπομακρύνον τοῦ Θεοῦ τοὺς πιστοὺς, ἀπόλλυσιν αὐτοὺς κατὰ τὸ γεγραμμένον, ἀφίων αὐτοὺς ἐν τοῖς θελήμασι τῶν καρδιῶν αὐτῶν πορεύεσθαι». Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 104-107, ὅπου ἀναλύεται ἡ ἐπιτίμηση τῶν τριγάμων στὴν ἀπάντηση τῆς ὑπ' ἀριθμὸ 10 (Γ') ἐνστάσεως τῶν ἀντιφρονούντων, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀραιῆς ἢ συχνῆς μεταλήψεως. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σ. 391: «ὃ δὲ ὡς κανόνα τοῦ *Ἱερολογίου* προβάλλουσι, ὅτι τρις τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ τὰ ἐξῆς, κακῶς καὶ ἀμαθῶς προβάλλουσι, περὶ γὰρ τῶν τριγάμων ἐκεῖ ὁ λόγος ἐκ τοῦ *Τόμου τῆς Ἐνώσεως*, καὶ ἔστι μάλιστα ποινή, ὡς μὴ ἀξίων διὰ τὴν τριγαμίαν πάντα καιρὸν κοινωεῖν».

τῆς Ἐνώσεως, ὁ ὁποῖος ἐκδοθεὶς τὸ 920 μ.Χ. ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τοῦ βασιλοπάτορος Ρωμανοῦ διευθετεῖ τὰ ζητήματα τῆς τριγαμίας, ἡ ὁποία ἀντιμετωπιζόταν ὡς «ρύπασμα καὶ μολυσμὸς τῆς Ἐκκλησίας»⁸²². Κατὰ τὸν *Τόμο*, οἱ ἔχοντες παιδιὰ ἀπὸ τοὺς προηγουμένους δύο γάμους παντελῶς ἀποκλείονται ἀπὸ τὸν τρίτο, ὅπως καὶ ὅσοι ὑπερβαίνουν ἡλικιακὰ τὰ 45 χρόνια, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀπέκτησαν ἀπογόνους. Ὅσοι εἶναι 40 ἐτῶν δίγαμοι, γιὰ νὰ θεραπεύσουν τὴν ἀτεκνία τους, συγχωροῦνται νὰ λάβουν τρίτη γυναίκα, ἀλλὰ ἐπιτιμῶνται νὰ μεταλαμβάνουν ἄπαξ τοῦ ἔτους κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα. Ὅσοι, τέλος, εἶναι 30 χρονῶν καὶ ἄτεκνοι, «διὰ τὸ τῆς ἡλικίας νεαρὸν καὶ εὐόλισθον», οἰκονομοῦνται νὰ λαμβάνουν τρίτη γυναίκα, ἐπιτιμῶνται ὅμως νὰ μεταλαμβάνουν τρεῖς φορές τὸν χρόνο, «κατὰ τὴν Χριστοῦ Ἀνάστασιν καὶ τὴν αὐτοῦ Γέννησιν καὶ τὴν τῆς Θεοτόκου Κοίμησιν»⁸²³.

Εἶναι ἐμφανέστατη ἡ παρανόηση τοῦ κανόνος, ὁ ὁποῖος σταδιακὰ ἀπὸ τὸ ἐπὶ μέρους ἀνάγεται στὸ ὅλον τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Ὁ ἅγιος Νικόδημος εἶναι σαφής: «Καὶ τοῦτο, δηλαδὴ ὁ κατὰ τῶν τοιούτων τριγάμων διορισμός, σχεδὸν εἶναι τὸ κυρίως αἴτιον, ὅπου τὴν σήμερον ἐγέννησε διωγμὸν μέγαν εἰς ἐκείνους ὅπου θέλουσι νὰ μεταλαμβάνουσι συχνότερον τὰ θεῖα μυστήρια. Ὅθεν μέμφονται μερικολ⁸²⁴ ἐκεῖνον ὅπου ἔβαλεν αὐτὸν τὸν διορισμὸν μέσα εἰς τὸ Ὡρολόγιον⁸²⁵, ὡσὰν ἓνα νόμον καὶ κανόνα καθολικὸν δι' ὅλους τοὺς χριστια-

---

822. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 388. Τόσο μοναδικὸ θεωρεῖ ἡ Ἐκκλησία τὸν γάμο, ὥστε ἐπιτιμᾷ ἀκόμη καὶ τοὺς συνάπτοντες δεύτερο. Βλ. ὅπ.π., σσ. 420-421, τὸν α' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖα τοπικῆς. Βλ. καὶ τοὺς δ', ν' καὶ π' κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅπ.π., σσ. 592, 618, 628.

823. Ὅπ.π., σ. 387, ὑποσημ. 1. Βλ. καὶ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα*, ὅπ.π., τ. Ε', σσ. 3-10. Βλ. καὶ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεῖα*, ὅπ.π., σσ. 185-186.

824. Βλ. τὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, στή σημ. 821, ποὺ τὸν ὀνομάζει «ληρολόγο» (= ἀνόητα λέγοντα).

825. Ἐνετίησιν 1789, παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, σ. 489: «Τρεῖς τοῦ ἐνιαυτοῦ μόνον ἀξιώθησεται τῆς μεταλήψεως τῶν μυστηρίων, ἄπαξ μὲν ἐν τῇ σωτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἀναστάσει. Δεύτερον δὲ ἐν τῇ κοιμήσει τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καὶ τρίτον ἐν τῇ γενεθλίῳ ἡμέρᾳ Χριστοῦ τοῦ

νοὺς, εἰς καιρὸν ὅπου ἐβάλλθη ὡσάν μίᾳ ποιῆ κατὰ μόνης τῆς ἀκρασίας τῶν τριγάρων. Ὅμως ἄδικα, λέγω ἐγώ, μέμφονται τὸν πτωχὸν ἐκεῖνον, ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς ἐκείνου δὲν εἶναι ἐκεῖ, ὅτι τάχα ὅλοι οἱ χριστιανοὶ πρέπει νὰ κοινωνοῦν τρεῖς φοραῖς τὸν χρόνον, καθὼς ἀστόχαστα πολλοὶ καὶ σπουδαῖοι καὶ ἀμαθεῖς ἔτσι παίρνουσι τὸ νόημα, καὶ διὰ τοῦτο καὶ οἱ ζηλωταὶ ὀρθόδοξοι τὸν κατηγοροῦν»⁸²⁶. Ὁ λόγος εἶναι ἄλλος, γιὰ τὸν Νικόδημο. Ὁ καταχωρίσας τὸν κολοβωμένο κανόνα στὸ Ὁρολόγιον «φαίνεται πρὸς τοὺς κοιλιοδούλους ἀντιφερόμενος», ἰδιαίτερα πρὸς ἐκείνους ποὺ συγκατοικῶντας μὲ Λατίνους ἀθετοῦν καὶ περιφρονοῦν τὶς πατροπαράδοτες νηστεῖες τῶν Χριστουγέννων καὶ τῆς Θεοτόκου ὡς «προχθεσινὰ ἐφευρέματα», ἐνῶ προβάλλουν ὡς μόνη νηστεία τὴ Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Πρὸς «τὰς φλυαρίας αὐτὰς ἀντιφερόμενος ἐκεῖνος ὁ ἀνατολικὸς ζηλωτὴς ἐβάλλθη νὰ ἀποδείξῃ» τὴν ἀρχαιότητα τῶν νηστειῶν αὐτῶν, δηλαδὴ ὅτι «ἐξ ἀρχαίων χρόνων ἐσυνειθίζοντο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν»⁸²⁷. Τὶς ἀναφέρουν λοιπὸν οἱ πατέρες ποὺ συνέταξαν τὸν *Τόμο τῆς Ἐνώσεως* «ὡς κοινὰς καὶ παρὰ πάντων φυλασσομένας ... καὶ ἀποφασίζουσι διὰ τοὺς τριγάρους ὅτι τότε καὶ τότε μόνον νὰ κοινωνοῦν. Διὰ τί; ὄχι ἀλόγως βέβαια· ἀλλὰ διὰ τὶ πάντοτε εὐρίσκονται κατεγνωσμένοι ἀπὸ τὴν ἀκρασίαν τους. Ὅθεν καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν τοὺς ἐξέκοψε νὰ τοὺς ρίψῃ ἔξω ὀλότελα, ὑπομένει ὅμως καὶ τοὺς βλέπει μέσα εἰς τοὺς περιβόλους τῆς ὡσάν ρύπασμα. Διὰ τοῦτο καί, ἀφ' οὗ τοὺς παιδεύῃ μὲ τὴν πολυχρόνιον ἀκοινωνησίαν, συγκαταβαίνει νὰ τοὺς κοινωνᾷ μόνον τρεῖς φοραῖς τὸν χρόνον· ἀλλ' ὄχι καὶ συχνότερα, καθὼς οἱ ἄλλοι χριστιανοὶ, ἐπειδὴ πάντοτε ἔχουν ἐπάνω τους τὴν αἰτίαν, ὅπου τοὺς κάνει ἀναξίους διὰ νὰ παρρησιάζωνται συχνότερα εἰς τῶν ἀγίων (ἐννοεῖται μυστηρίων) τὴν λαμπρότητα. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀληθῶς καὶ κυρίως αἷτιον, ὅπου ἐπαρακίνησεν ἐκεῖνον τὸν χριστιανὸν καὶ ἀνέφερον ἐκεῖ τὸν *Τόμον τῆς Ἐνώσεως*, καθὼς εἶναι δῆλον ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς

Θεοῦ ἡμῶν, διὰ τὸ καὶ ἐν ταύταις προηγεῖσθαι νηστείαν καὶ τὸ ἐκ ταύτης ὄφελος». Εἶναι ἐμφανὲς βέβαια ὅτι ὁ κανόνας εἶναι κολοβὸς καὶ ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ προηγούμενα, «μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσιωπᾶται ὁ σκοπὸς του». Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικὰ πρότερα ...*, ὅπ.π., σ. 206.

826. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 387.

827. Ὅπ.π., σ. 387, ὑποσημ. 1, στήλη β'.

περὶ τῶν νηστειῶν ὑποθέσεως. Οἱ δὲ ἀνόητοι, μὴ στοχαζόμενοι τὸν σκοπὸν καὶ τὴν πρώτην αἰτίαν τοῦ λέγοντος, τοῦτο μόνον ἀρπάζουσιν ἐκεῖθεν, ὅτι τρεῖς φοραῖς μόνον γράφει εἰς τὸ Ὡρολόγι νὰ κοινωνοῦν οἱ χριστιανοί. Ὁ Κύριος νὰ τοὺς δώσῃ ἐπίγνωσιν, διὰ νὰ αἰσθανθοῦν τὸ συμφέρον τῆς ψυχῆς των καὶ νὰ διορθωθοῦν»⁸²⁸. Τὸ παρατεθὲν κείμενο ἀποδεικνύει σαφέστατα τὸ σαθρὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἀντιπάλων τῶν Κολλυβάδων πατέρων, ἀλλὰ ἀναδεικνύει καὶ τὴν διαλεκτικὴ δεινότητα τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁ ὁποῖος δὲν ἀλαζονεύεται ἐριστικά, παρὰ μόνον ζητεῖ, κατὰ τὸ φιλάδελφο τῆς ἀγιοσύνης του, τὸν φωτισμὸ τῆς ἐπίγνωσεως γιὰ τοὺς ἀνατροπεῖς τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Πάντως ἀπὸ τὴν ὅλη ἀνάλυση ἀναφαίνεται ἐπίσης ἡ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἡ δυνατότητα τῆς ἀπροσκόπτου καὶ συχνῆς μετοχῆς στὰ μυστήρια, καθὼς καὶ ἡ σοβαρότητα τῆς ἐπιβαλλόμενης ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἐπιτιμίας, ἡ ὁποία παιδαγωγικά, πρὸς θεραπεία καὶ διόρθωση, ἀπέκοπτε τὰ ἀμαρτάνοντα μέλη της ἀπὸ τὴ ζωοδοσία τῆς εὐχαριστίας καὶ τὴν τέλεια κοινωνία μὲ τοὺς ὑπολοίπους πιστοὺς τῆς συνάξεως⁸²⁹.

Τὸ σοβαρότατο αὐτὸ ζήτημα τῆς ἐπιβαλλόμενης ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία παιδαγωγίας τῆς ἀκοινωνησίας πρὸς τοὺς ἀμαρτάνοντες ἀναλύει διεξοδικότερα ὁ Νικόδημος στὸν ἐκτενὴ σχολιασμὸ τοῦ α' κανόνα Ἰω-

---

828. Ὡπ.π., σσ. 387-388.

829. Βλ. Ὡπ.π., σ. 561, τὸν ιβ' (ια') κανόνα τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας. Ἐκεῖ περιγράφεται ἡ τάξις καὶ ἡ στάσις τῶν ἐν ἐπιτιμίᾳ εὐρισκομένων μετανοούντων μέχρι νὰ ἀξιωθοῦν, μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἐνίοτε περίοδο θεραπευτικῆς παιδαγωγίας, νὰ σταθοῦν πάλι μὲ τοὺς ἀνεπιτίμητους πιστοὺς ἀδελφοὺς στὴ σὺνάξη καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ προσέλευση. Πρῶτα εἶναι προσκλαίοντες, ἔπειτα ἀκροώμενοι, στὴ συνέχεια ὑποπίπτοντες, κατόπιν συνιστάμενοι καὶ τελικὰ συκοινωνοῦντες, καθὼς ὁ σκοπὸς τῆς στάσεως τῶν τελείων στὴ σὺνάξη εἶναι «ἡ μέθεξις τῶν ἁγιασμάτων». Παράλληλη περιγραφή τῶν τάξεων τῶν ἐπιτιμωμένων μὲ ἀκοινωνησία μετανοούντων βλ. Πηθάλιον, σσ. 620-622, στοὺς νς', νζ', νη', νθ' καὶ ξδ' κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἐπίσης σσ. 629-630, κανόνες πβ', πγ'. Πρβλ. καὶ τὴ σημαντικώτατη σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἀπὸ τὴν κανονικὴ του ἐπιστολή, κανὼν β', Ὡπ.π., σ. 654, κατὰ τὴν ὁποία ἡ καθολικὴ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀμαρτάνοντος ἀπὸ τῆς «κοινωνίας τῶν ἁγιασμάτων» ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς ἀρχαίους πιστοὺς μιὰ πραγματικὴ πνευματικὴ τραγωδία. Βλ. ἐπίσης ἀναφορὰ τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Ὡπ.π., σ. 700.

άννου τοῦ Νηστευτοῦ: «Ἄνισως δὲ ἀπορῆ τινας διὰ τί οἱ παλαιοὶ πατέρες διωρισμένην ἱκανοποίησιν⁸³⁰ δὲν ἔδωκαν εἰς τοὺς μετανοοῦντας τόσων νηστεϊῶν ἢ τόσων καὶ τόσων μετανοιῶν (ἀδιόριστον γὰρ ἱκανοποίησιν ἀφῆκαν εἰς τὸν καθ' ἓνα ἁμαρτωλὸν νὰ κάμη, διὰ δακρύων καὶ νηστεϊῶν καὶ ἄλλων ἀγαθοεργειῶν), ἀλλὰ μόνην διωρισμένως τὴν ἀποχρῆν τῆς κοινωνίας· ἂν, λέγω, περὶ τούτου ἀπορῆ τινας, ἀποκρινόμεθα ὅτι οἱ τότε χριστιανοὶ τόσῃν θερμῇ ἀγάπῃν εἶχον εἰς τὸ νὰ μεταλαμβάνουν συνεχῶς τὰ θεῖα μυστήρια, ὥστε ὁπού, ἂν τινας τοὺς ἐμπόδιζεν ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῶν μυστηρίων, τοῦτο ἐφαίνετο τῇ ἀληθείᾳ εἰς αὐτοὺς πρᾶγμα μέγαλον καὶ ἀνυπόφορον, καὶ κανὼν καὶ βαρυτάτη ἱκανοποίησις. Ὅθεν καὶ οἱ θεῖοι ἐκεῖνοι πατέρες, τοῦτο γινώσκοντες, ἄλλην βαρυτέραν ἱκανοποίησιν δὲν ἐδυνήθησαν νὰ εὔρουν διὰ νὰ τοὺς ἐμποδίσουν ἀπὸ τὴν κακίαν, ὡσὰν τὸ νὰ τοὺς ἐμποδίσουν ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῶν μυστηρίων»⁸³¹.

830. Ὁ ὅρος «ἱκανοποίησις», ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Νικόδημο Ἄγιορείτη (βλ. σχετικὲς ἀναφορὰς τοῦ ὅρου καὶ στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 19, 39, 120, καθὼς καὶ στὸ *Ἐξομολογητάριον*, ἐκδ. «Ὁ ἅγιος Νικόδημος» (φωτοαναστ. τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεως τοῦ 1868), Ἀθῆναι χ.χ., σσ. 79, 80, 87, 88, 90, 91) στὶς σχετικὲς μὲ τὰ ἐπιτιμία ἀναφορὰς του, ὅπως γίνεται ἀπολύτως κατανοητὸ καὶ ἀπὸ τὸ παρατιθέμενο κείμενο, δὲν ἔχει καμμία ἀπολύτως σχέση μὲ τὴν δυτικῆς προελεύσεως αἰρετικὴ διδασκαλία περὶ ἱκανοποίησεως τῆς ἐξαιτίας τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ ἀνθρώπου «προσβληθείσης» θείας δικαιοσύνης. «Ἰκανοποίησις» γιὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο σημαίνει τὴν αὐτοπροαίρετη ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸν μετανοοῦντα τῆς πνευματικῆς ἐπιτιμῆσεως τοῦ πνευματικοῦ του πατρός, τοῦ κανόνα δηλαδὴ ποὺ θὰ λάβει μετὰ τὴν ἐξομολόγησή του. Ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν εἶναι δικαστικὴ ποινὴ ἢ τιμωρία, γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ κάποιος (ὁ Θεὸς π.χ. στὴν προκείμενη περίπτωσι, κατὰ τὴ δυτικὴ αἰρετικὴ θεολογικὴ θέσι), ἀλλὰ ὁ παιδαγωγικὸς καὶ θεραπευτικὸς πνευματικὸς καὶ σωματικὸς κόπος, γιὰ τὴν ἐνσυνείδητη ὀλοκλήρωσι καὶ θέσει καὶ ἐπιγνώσει τῆς μετανοίας στὸν ἄνθρωπο. Εἶναι ἡ ἀναίρεσις τῆς ἡδονῆς τῆς ἁμαρτίας ἀπὸ τὴ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν αὐτοθέλητη θεραπευτικὴ ὁδὸν τοῦ μετανοοῦντος ἀνθρώπου. Τὴν ὀρθόδοξη νοσηματοδότησι τοῦ ὅρου ἀπὸ τὸν ΝΙΚΟΔΗΜΟ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗ βλ. στὸ *Ἐξομολογητάριον*, ὅπ.π., σσ. 199-200. Περισσότερα βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, «Ἡ διδασκαλία περὶ ἱκανοποίησεως τῆς θείας δικαιοσύνης στὴ νεοελληνικὴ θεολογία», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 71 (1988), σσ. 529-537. Μ. JUGIE, «Ἡ πρόσκαιρη ποινὴ τῆς ἁμαρτίας σύμφωνα μὲ τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους» (μτφρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΚΑΡΟΥ πρωτοπρ.), *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 798 (2003), σσ. 447-469.

831. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 700, ὑποσημ. 1. Ἀναφορὰ στὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου βλ. καὶ στοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σσ. 28-43.

Στή συχνότητα μετοχής στην εὐχαριστία ἀναφέρεται καὶ ἕτερος τῶν φιλοκαλικῶν διδασκάλων, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, στή δική του Ὁμολογία πίστεως⁸³². Κατὰ τὸν Ἀθανάσιο, ἡ μετοχή στήν «ὑπερτελεσάτην εὐχαριστίαν», δηλαδή «εἰς τὴν θείαν μετάληψιν τῶν ἀχράντων μυστηρίων» δὲν ὑπόκειται σὲ «διάστημα τοσοῦτων ἢ τοσοῦτων ἡμερῶν», οὔτε σὲ «καιρὸν διωρισμένον», ἀπὸ τῆ Γραφῆ, τοὺς κανόνες ἢ τοὺς μεγάλους πατέρες καὶ διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας, «ἄνευ τινὸς κωλυτικοῦ αἰτίου». Μάλιστα ἀντίθετα, «διὰ μυρίων μαρτυριῶν καὶ ἀποδείκνυται καὶ συνίσταται, πῶς δηλαδή ὁ καιρὸς τῆς θείας μετὰ λήψεως εἶναι πάντη ἀδιώριστος ὡς ἐκ τῶν ἡμερῶν, διωρισμένος δὲ μόνον ὡς ἐκ τῆς συνειδήσεως»⁸³³.

Ὁ λόγος τοῦ Παρίου εἶναι στιβαρὸς καὶ αὐστηρὸς, κατὰ τὸν τύπον τοῦ πυκνοῦ συντακτικὰ λόγου τῶν Ὁμολογιῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν ἀναλύει μαρτυρίες πατερικῆς, ἀλλὰ παραθέτει τὰ τεκμήρια σὲ πλοῦσια παραπομπή⁸³⁴, στήν ὁποία παρατίθενται ἀρκετοὶ σημαντικοὶ πατέρες, στοὺς ὁποίους ἤδη διεξοδικὰ ἀναφερθήκαμε. Ἡ Ὁμολογία ἐπικαλεῖται τὸν ἀπόστολο Παῦλο, «τὸ τοῦ Χριστοῦ στόμα»⁸³⁵, καὶ ἀναλύοντας τὴν εὐχαριστιακὴ διδασχὴ του⁸³⁶ ἐπιμένει στὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ «ὁ σάκις»: «Δὲν χρειάζεται πάρα πολὺ διὰ νὰ καταλάβωμεν πῶς τὸ ὁ σάκις δὲν θέλει νὰ εἰπῇ τοσάκις, τουτέστιν εἰς κάθε μῆνα, εἰς κάθε τεσσαράκοντα, ἢ τρίμηνον, ἢ ἐξάμηνον· τὸ ὁσάκις ὁμολογουμένως ἀδιώριστον καιρὸν δηλοῖ, τίς δὲν τὸ ἤξεύρει; ὥστε οὔτε ὑπὸ τοῦ Κυρίου, οὔτε ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου τοῦ παραδόντος ἡμῖν καθὼς παρέλαβε, τοσοῦτος ἢ τοσοῦτος ἡμῖν καιρὸς εἶναι διωρισμένος. Εἶτα καὶ ἔνοχος ἔσται, λέγει,

---

832. Ἐκθεσις, εἶτουν ὁμολογία τῆς ἀληθοῦς καὶ ὀρθοδόξου πίστεως γενομένη ὑπὸ τῶν ἀδίκως διαβληθέντων ὡς καινοτόμων, πρὸς θεοφιλῆ πληροφορίαν τῶν σκανδαλιζομένων ἀδελφῶν, συνεκδίδεται μετὰ τὴν Δήλωσιν τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ταραχῶν ἀληθείας, μετὰ ὑπότιτλο Ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων, ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, Ἀθήναι 1988, σσ. 115-124. Βλ. ἀναφορὰ στήν Ὁμολογία, ὅπ.π., σ. 32.

833. Ὁπ.π., σ. 116.

834. Ὁπ.π., σσ. 116-117.

835. Πρβλ. Α΄ Κορ. ια΄ 23-30.

836. Βλ. καὶ προηγηθεῖσες παραπομπές 1-6.

τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου, οὐχ ὁ ἐσθίων καὶ πίνων πρὸ καιροῦ, ἀλλ' ὅς ἂν ἐσθίῃ καὶ πίνῃ ἀναξίως. Καὶ ἐπομένως δὲν λέγει· πληθυνέτω δὲ ὁ ἄνθρωπος τὰς ἡμέρας, ἀλλὰ δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτόν, καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω. Πότε; δῆλον ὡς ὅτε βούλεται· ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων οὐχὶ προήμερος, ἀλλ' ἀναξίως, κρίμα ἑαυτῶ ἐσθίει καὶ πίνει κ.τ.τ.»⁸³⁷.

Ὁ καιρὸς προσελεύσεως, λοιπόν, στή θεία μετάληψη «δὲν εἶναι διωρισμένος ... κατὰ τὰς ἡμέρας, ἀλλὰ κατὰ μόνην τὴν συνείδησιν»⁸³⁸. Τῆ θέση του αὐτῆ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος τὴ στηρίζει ἐπαρκῶς σὲ πλῆθος χρυσοστομικῶν παραθεμάτων⁸³⁹ καὶ ἀπαντᾷ μὲ καιριότητα καὶ ὀξύνοια στοὺς διαβάλλοντες τοὺς φιλοκαλικοὺς πατέρες ὅτι ἀνεξέλεγκτα καὶ ἀδιάκριτα προτρέπουν στὴν «καθ' ἐκάστην ἡμέραν» προσέλευση ὡς νὰ εἶναι καταναγκαστικὴ ὑποχρέωση τῶν πιστῶν. «Τοῦτο λοιπὸν καὶ φρονοῦμεν καὶ πράττομεν, δηλαδὴ προσερχόμεθα εἰς τὴν θείαν μετάληψιν, ὁ μὲν βραδύτερον, ὁ δὲ πυκνότερον, κατὰ τῶ ἐκάστῳ ἐγγχωροῦν, οὐχ ὡς καταφρονοῦντες τῶν θείων μυστηρίων, μὴ γένοιτο, ἀλλά, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἱεράς εὐχὰς ἀναγινώσκομεν, ὡς θαρροῦντες τῇ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (βλ. *Εὐχὴ Δ' Μεταλήψεως*). Καὶ ἔτι ἵνα μὴ ἐπὶ πολὺ ἀφιστάμενοι τῆς θείας καὶ θεοποιῦ κοινωνίας θηριάλωτοι ὑπὸ τοῦ νοη-

---

837. Ὁπ.π., σ. 117. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς θέσεως αὐτῆς ἐπικαλεῖται τὸ χρυσοστομικό: «Ὁ ἀπόστολος εἰπὼν ὅσακις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸ ἄρτον τοῦτον, κύριον ἐποίησε τὸν προσιόντα, πάσης ἡμερῶν παρατηρήσεως ἀπαλλάξας αὐτόν». Βλ. *Κατὰ Ἰουδαίων*. PG 48, 866D-867A. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὕπ.π. (ὑπόσημ. 613), σσ. 58-59.

838. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὕπ.π., σ. 118.

839. Βλ. π.χ. *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία ΙΖ'*. PG 63, 128 ἐξ. *Λόγος εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας*. PG 48, 861 ἐξ. *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὁμιλία Γ'*. PG 63, 27 ἐξ. *Πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν θείων συνάξεων*. PG 49, 363 ἐξ. *Λόγος εἰς τὸν μακάριον Φιλογόγιον*. PG 48, 747 ἐξ. Ἰδιαιτέρα μνημονεύει τὸ χρυσοστομικὸ κείμενο *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον. Ὁμιλία Ε'*. PG 62, 529: «Τοῦτο ἐστὶ τὸ δεινόν, ὅτι οὐ καθαρότητι διανοίας ἀλλὰ διαστήματι χρόνου τὴν ἀξίαν ὀρίζεις τῆς προσόδου· καὶ τοῦτο εὐλάβειαν εἶναι νομίζεις, τὸ μὴ πολλάκις προσελθεῖν, οὐκ εἰδὼς ὅτι τὸ ἀναξίως προσελθεῖν, κἂν ἅπαξ γένηται, ἐκηλίδωσε· τὸ δὲ ἀξίως, κἂν πολλάκις, ἔσωσεν· οὐκ ἔστι τόλμα τὸ πολλάκις προσιέναι, ἀλλὰ τὸ ἀναξίως, κἂν ἅπαξ τις τοῦ ὅλου παντὸς χρόνου προσέλθῃ».

τοῦ λύκου γινόμεθα (βλ. *Εὐχή Γ' Μεταλήψεως*), πιστεύοντες ἀδιστακτως ὅτι, διὰ τῆς ἐκεῖθεν χάριτος καὶ δυνάμεως, ἐνισχυόμεθα κατὰ τῶν δαιμόνων καὶ τῶν παθῶν, ἀκούοντες τοῦ Κυρίου λέγοντος ὅτι *χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν*. Οὔτε δὲ καθ' ἑκάστην ἡμέραν προσερχόμεθα, οὔτε τοῦτο διδάσκομεν, καθὼς διαβαλλόμεθα. Φρονοῦμεν δέ, ὡς ἔάν τις εὐρεθῆ τοῦτο ποιῶν μετὰ τῆς προσηκούσης δοκιμασίας, δὲν θέλει προκριματισθῆ διὰ τὴν συνέχειαν, ἔχων τοὺς ἀγίους καὶ τὴν ἰδίαν συνείδησιν δεφένσορας. Ταῦτα περὶ τῆς φρικτῆς κοινωνίας φρονοῦμεν. Ὅ δὲ λέγων ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαία πρὸς αὐτὴν ἢ διὰ μετανοίας καὶ ἔξομολογήσεως προετοιμασία καὶ δυνατὴ κάθαρσις, ἔστω ἀνάθεμα»⁸⁴⁰.

Οἱ Κολλυβάδες ἤθελαν μὲν τὴ συχνὴ καὶ συνεχὴ μετάληψη, ὅχι ὅμως χωρὶς τὴν κατάλληλη προετοιμασία καὶ τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις. Τὰ δῶρα τῆς εὐχαριστίας εἶναι «φρικτὰ» μυστήρια⁸⁴¹, τὰ ὁποῖα σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ἀντιμετωπίζονται μὲ καταφρόνηση ἢ αὐτοδικαιούμενη πλαστὴ ἀξιοσύνη. Τὰ ἴδια ὅμως τίμια δῶρα εἶναι παραίτια φιλόανθρωπος ἀφεσης ἁμαρτιῶν καὶ χαρισματικῆς ἀθανασίας, ἢ δὲ μακρὰ ἀποχὴ καὶ ἀποστροφή πρὸς αὐτὰ ἀπειλὴ πνευματικοῦ θανάτου.

Κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, «ἐν τοῖς θείοις μυστηρίοις Κυριακὸν σῶμα μεταλαμβάνομεν οὐ νεκρὸν ..., ἀλλὰ ζῶν καὶ ἔμφυχον»⁸⁴², ἀναστημένο καὶ ἄφθαρτο⁸⁴³, τὸ ὁποῖο διὰ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ψυχοτροφεῖ καὶ ἀθανατίζει τοὺς μετέχοντες⁸⁴⁴, χαρίζοντας σὲ αὐτοὺς τὸν πλοῦτο τῆς ἀναστημένης ζωῆς τοῦ Χριστοῦ⁸⁴⁵.

Ἐκτὸς τῶν θέσεων τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου καὶ τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, τὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τοῦ Φιλοκαλικοῦ κινήματος, καὶ

840. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 118-119.

841. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ γενομένη πρὸς τὴν παράτινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν*, ὅπ.π. (βλ. ὑποσημ. 674), σσ. 238, 242.

842. Ὅπ.π., σ. 235.

843. Ὅπ.π., σσ. 224, 238, 239, 240.

844. Ὅπ.π., σσ. 237-238.

845. Ὅπ.π., σ. 241: «εὐσεβῶς ὡμολογήσαμεν ... ὅτι ... τὰ τῆς ἀναστάσεως σώματά εἰσιν ἀθάνατα καὶ ἄφθαρτα καὶ ὅτι ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ αὐτὸ τὸ ἀθανατισθὲν καὶ ἄφθαρτον σῶμα τοῦ Κυρίου τρώγομεν».

ιδιαίτερα τὸ περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ζήτημα, καθὼς καὶ τὴν ἀναιρετικὴν φιλολογία ἔναντι τῶν ἀντικολληβαδικῶν ἐνστάσεων καὶ ἐπιχειρημάτων, πλουτίζει ἀκόμη περισσότερο ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, μὲ τὰ ἔργα του *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως καὶ Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*. Στὸ πρῶτο ἔργο, ποῦ εἶναι γραμμένο μὲ ἀξιοπρόσεκτη ἀπολογητικὴ δύναμη, ἀναπτύσσεται συστηματικὰ «τὸ πολυωφελὲς τῆς συνεχοῦς θείας μεταλήψεως»⁸⁴⁶, ἐνῶ στὸ δεύτερο παρατίθενται, σχολιάζονται καὶ ἀναλύονται πληθωρικὰ τὰ τεκμήρια τῆς παραδόσεως, ποῦ σχετίζονται μὲ τὴ συχνὴ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ⁸⁴⁷. Ἡ ἀναφορὰ μας στὸν Νεόφυτο δὲν θὰ στοχεύσει στὴν ἐπανάληψη τῶν ἤδη ἀναλυθέντων ζητημάτων, ἀλλὰ θὰ ἐστιάσει τὴν προσοχὴ στὶς πρωτότυπες εὐχαριστιακὰς θέσεις τῶν συγγραφῶν του.

Ἄλογη πρόληψη καὶ ὀλέθρια καινοτομία «τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀλλοτρία» ὀνομάζει ὁ Νεόφυτος τὴν ἀραιὴν μετάληψη ὑπὸ τῶν πιστῶν. Διότι, ἐνῶ «καθ' ἑκάστην μεγαλῶνυμον σύναξιν τοῖς πιστοῖς παρατίθεται πνευματικὴ τοῦ ἐπουρανοῦ ἄρτου τράπεζα» ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἡ νεοτερικὴ «ἐπισκωμάσασα νομοθεσία» ἀποφασίζει αὐθαίρετως «δὶς ἢ τὸ πολὺ τρίς τοῦ ἐνιαυτοῦ τοὺς πιστοὺς ἀξιοῦσθαι τῶν θεῶν μυστηρίων»⁸⁴⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οὔτε ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης ἀπαιτεῖ τὴν ἀνεξέλεγκτη, ἰδιόγνωμη, ἀδιάκριτη καὶ ἀπροϋπόθετη καθημερινὴ μετάληψη. Προτροπὴ του εἶναι νὰ κοινωνοῦν, κατὰ τὸ παραδεδομένο ἔθος, οἱ πιστοὶ κάθε Κυριακὴ ἢ «μεγαλῶνυμον σύναξιν», δηλαδὴ δεσποτικὴ ἢ ἄλλη σημαντικὴ ἑορτὴ, ὅταν ἀνεπιτίμητοι παρίστανται στὴ σύναξιν⁸⁴⁹ καὶ πεπληρωμένοι εὐλαβείας⁸⁵⁰.

846. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π. (ὑπόσημ. 613), σ. 7.

847. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π. (ὑπόσημ. 672), σσ. 71-88, 126-138.

848. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 36.

849. Ὅπ.π., σ. 38.

850. Ὅπ.π., σ. 41. Γιὰ τὴν εὐλάβεια ἱερέων καὶ μεταλαμβανόντων πιστῶν βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 131-132.

Ἡ συχνὴ θεία κοινωνία δὲν εἶναι βραβεῖο τῶν τελείων, ἀλλὰ ἰατρεία καὶ θεραπεία τῶν ἐξαιτίας τῆς ἀμαρτητικῆς ροπῆς ἐχόντων ἀνάγκη ἰατροῦ καὶ κακῶς πασχόντων⁸⁵¹. Εἶναι ἡ θεία στερέωση καὶ προκοπὴ τῶν ἀγωνιζομένων γιὰ νὰ ὑπερβῶν τὴν πνευματικὴ νηπιότητα καὶ νὰ ἀναχθοῦν «εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ»⁸⁵². Ἄν τὸ νὰ κοινωνήσουν ἀκόμη καὶ ἅπαξ οἱ ἀτελεῖς εἶναι καλό, τὸ πολλάκις εἶναι πολὺ ὠφελιμότερο. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ Νεοφύτου· «Εἰ τὸ συνεχὲς τῆς μεταλήψεως, ὡς ἀναζωπυροῦν τῆς ψυχῆς τὸ ὑπόψυχρον καὶ νεαροποιοῦν τὸ νηφάλιον, καὶ προφυλακτικόν ἐστὶ τοῦ μὴ τοῖς αὐτοῖς περιπεσεῖν ἀμαρτήμασιν ..., πῶς οὐχὶ μᾶλλον τοῖς ἀτελεῖσιν ἀναγκαιότερον;»⁸⁵³. Ἡ τελειότητα δὲν ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ χαρίζεται στοὺς ἀγωνιζομένους καὶ μετέχοντες ἀδιαλείπτως στὸν ἁγιασμὸ τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Οἱ πιστοὶ ἀνάγονται ἀδιακόπως, διὰ τῆς συνεχοῦς ἐνσυνειδήτου κοινωνίας, ἀπὸ τῆ νηπιότητα τοῦ φόβου στὴν τελειότητα καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἀγάπης⁸⁵⁴.

Ὁ δισύνθετος ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη διπλῆς συνεκτικῆς γιὰ τὴν ὑπαρξή του τροφῆς, σωματικῆς καὶ πνευματικῆς. Ὅπως ὅμως τὸ συνεχὲς τῆς σωματικῆς τροφῆς εἶναι ἀναγκαῖο, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο καὶ περισσότερο ἀναγκαῖα εἶναι ἡ ψυχοτροφία τῶν μυστηρίων⁸⁵⁵. «Ὡσπερ δὲ ὁ γεγεννημένος ἐκ τῆς σαρκὸς μὴ καθ' ἡμέραν τρεφόμενος, οὐ μόνον οὐκ ἀνδροῦται, ἀλλ' οὐδὲ ζῆ, ἤγουν ἀποζῆ, οὕτως οὐδ' ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ πνεύματος ζῆ μὴ τρεφόμενος τὴν ἀνάλογον, εἴτ' οὖν πνευματικὴν τροφήν»⁸⁵⁶. Ἡ ἀναγέννηση τοῦ βαπτίσματος λοιπὸν δὲν ἀρκεῖ μόνη πρὸς τελείωση καὶ σωτηρία. Ἡ ἀναγεννητικὴ χάρις του εἶναι ἀνάγκη νὰ συντηρηθεῖ καὶ τὰ δωρηθέντα στὸν ἄνθρωπο πνευματικὰ χαρί-

851. Πρβλ. *Ματθ. θ' 12. Μάρκ. β' 17*. Βλ. καὶ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 67.

852. Βλ. *Ἐφ. δ' 13*.

853. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 48-49.

854. Ὅπ.π., σ. 58.

855. Ὅπ.π., σ. 65.

856. Ὅπ.π., σ. 66.

σματα νὰ ἀύξηθοῦν, γιὰ νὰ ζήσει ἡ πνευματικὴ του ὑπαρξη. Ἡ ἀνάγκη, ἐξάλλου, τῆς συνεχοῦς πνευματικῆς τροφοδοσίας τῶν μυστηρίων φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ παράλληλο παράδειγμα τῆς συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν. Ὁ Νεόφυτος εἶναι καίριος στὴ διατύπωση· «εἰ μὴ χρῆζομεν καθ' ἐκάστην συγχωρήσεως ἐφ' οἷς καθ' ἐκάστην ἁμαρτάνομεν, οὐδὲ τὸ τῆς μεταλήψεως ἀδιάλειπτον ἀναγκαῖον»⁸⁵⁷. Ἀπὸ τὴν «λογχόνυκτον πλευρὰν τοῦ Κυρίου» ἐπίσης, «εἰς ἁμαρτιῶν ἄφεσιν, οὐ μόνον αἷμα ἀλλὰ καὶ ὕδωρ τὸ τοῦ βαπτίσματος ἐξῆλθεν»⁸⁵⁸. Ὅπως ὅμως, γιὰ νὰ τελειωθεῖ τὸ βάπτισμα, δὲν ἀρκεῖ ἡ ὑπαρξη τοῦ ὕδατος, ἀλλὰ εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο οἱ βαπτιζόμενοι νὰ καταδυθοῦν σὲ αὐτὸ καὶ νὰ λουστοῦν μὲ αὐτό, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ δὲν καθαίρει τοὺς πιστοὺς ἐπειδὴ ἀπλῶς ἐκχύνεται, ἀλλὰ ἐπειδὴ συνεχῶς μεταλαμβάνεται⁸⁵⁹. Μόνον ἔτσι εἶναι δυνατὸ ὁ Χριστὸς νὰ μένει «μεθ' ἡμῶν καὶ ἐν ἡμῖν»⁸⁶⁰.

---

857. Ὅπ.π., σ. 66. Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 67, ὅπου ἄλλες παράλληλες θέσεις τοῦ Νεοφύτου: «Ἐπεὶ εἰς τὴν τῶν ἁμαρτιῶν κάθαρσιν ἀρκούσης καθ' ἑαυτὴν τῆς μετανοίας μὲν, δωρεὰν ἄρα ἀπέθανεν ὁ Χριστός· τῆς ἐκχύσεως δὲ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, δωρεὰν ἄρα πίνεται, ἐνὸν ποιεῖν τὴν τοῦ Κυρίου ἀνάμνησιν κλῶντας μόνον τὸν ἄρτον καὶ εὐλογοῦντας τὸ ποτήριον, δίχα λέγω βρώσεως καὶ πόσεως. Ἄλλ' ὁ ἀπόστολος, ἐρεῖς, διὰ βρώσεως καὶ πόσεως ἀξιοῖ καταγγέλλειν τὸν τοῦ Κυρίου θάνατον. Καλῶς. Ἄλλ' ὁ Κύριος ἔθανεν ἵνα δῶ τὸ ἑαυτοῦ σῶμά τε καὶ αἷμα φαγεῖν καὶ πιεῖν οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ προηγουμένως μὲν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, δι' ὧν ὁ θάνατος βασιλεύει ἐν ἡμῖν, ἐπομένως δὲ καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ εἰς τὴν κατὰ χάριν θέωσιν». Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 132: «Μεθ' ἡμῶν δὲ ἐστὶν ὁ Κύριος, ὡς κεφαλὴ μετὰ τοῦ ἰδίου σώματος, μάλιστα ἐν ᾧ τὰ τε ἄλλα τῶν μυστηρίων καὶ τὸ τῆς μετανοίας, ἧς καθ' ἐκάστην ἁμαρτάνοντες χρῆζομεν, τελειοῦται ... ἐν τῷ τῆς εὐχαριστίας. Καὶ τὸ τῆς εὐχαριστίας ἄρα μυστήριον πάσας τὰς ἡμέρας τελεστέον, τὰς μὲν ἄλλας προσφέροντας, ἐν δὲ τῇ Μ' (ἐννοεῖται Τεσσαρακοστῇ) προηγιασμένην κατὰ τὴν πενθήμερον (δηλ. Δευτέρα-Παρασκευὴ) ἐπιτελοῦντες νηστείαν».

858. Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ὅπ.π., σ. 68.

859. Ὅπ.π., σ. 68: «Ὡς γοῦν τὸ ὕδωρ ἐκχυθέν, οὐχ ἀπλῶς τοὺς τυχόντας καθαίρει τοῦ ρύπου τῆς ἁμαρτίας, οὐδ' αὐτοὺς τοὺς κατηχομένους, καίτοι πιστοὺς ὄντας καὶ αὐτοὺς χριστιανούς, κατὰ τὴν ἐν Τρούλλῳ, καὶ εἰ καὶ ἐκτακεῖν τοῖς δάκρυσι μετανοοῦντες, μὴ καὶ ἐν αὐτῷ καταδύντας τε καὶ λουσαμένους, οὕτως οὐδὲ τὸ αἷμα ἀπλῶς ἐκχυνόμενον τοὺς πιστοὺς καθαίρει, μὴ καὶ πιόντας ἐξ αὐτοῦ».

860. Ὅπ.π., σ. 71.

Ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης εἶναι ὀξύς καὶ αὐστηρός, ὅταν ἐλέγχει τὴν παραχάραξη τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἀμελεῖ ἀδιαφορία τῶν ποιμαιομένων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀδιάκριτη ἐπιβολὴ προθεσμιῶν καὶ τὴν αὐθαίρετη ὀριοθέτηση περιόδων κοινωνίας ἐκ μέρους ἐνίων ποιμένων. Οἱ τετράμηνες ἢ τεσσαρακονθήμερες προθεσμίες, ὅπως καὶ οἱ ὀρισμοὶ νὰ προσέρχονται ὄχι μόνο λαϊκοί, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀφιερωμένοι στὸν Θεὸ καὶ τὴν ἄσκησι μοναχοί, «τρὶς ἢ τετράκις τοῦ ἐνιαυτοῦ» στὴ θεία κοινωνία, εἶναι παντελῶς ἀσυμβίβαστα πράγματα πρὸς τὴν παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας⁸⁶¹. Τόσο δὲ φανατικὰ ἔμεναν προσκολλημένοι στὴν προθεσμία τῶν σαράντα ἡμερῶν οἱ ἀποκαλούμενοι ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες «ὀπαδοὶ τῆς τεσσαρακοντάδος», ὥστε δὲν κοινωνοῦσαν οὔτε καὶ ἐπιθανατίους, ἂν δὲν συμπληρώνονταν οἱ ἡμέρες⁸⁶². Ἡ ἀπροσδιόριστη χρονικὰ συχνότητα προσέλευσις στὴ μετάληψη, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσι τοῦ «δεδοκιμασμένου» τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ἀκωλύτου τῆς ψυχωσωματικῆς καταστάσεως, εἶναι ἡ μόνη σύμφωνη πρὸς τὴν ὀρθόδοξη εὐχαριστιακὴ παράδοσι πράξι⁸⁶³.

---

861. Ὁπ.π., σσ. 82-83 καὶ 88.

862. Ὁπ.π., σ. 84. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ παράθεσι κειμένου στὴν ὑπ' ἀριθμ. 179 ὑποσημείωσι τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Α' μέρους.

863. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ὁπ.π., σσ. 83-84: «Ἐγὼ γὰρ οἶδα καὶ τῶν ἐπὶ γυναῖκας καὶ τῶν ἀγάμων οὐκ ὀλίγους, κατ' ἡμετέραν, μᾶλλον δὲ τὴν τῶν ἱερῶν κανόνων προτροπήν, ἐπ' αὐτῶ τούτῳ δοκιμάσαντας ἑαυτούς, κατ' αὐτὴν μάλιστα τὴν τεσσαρακονθήμερον τοῦ Πάσχα νηστείαν, καὶ οὐδὲν ἤττον κωλυθέντας ἔνθεν μὲν ὑπὸ τοῦ τῆς Ἐκκλησίας προέδρου, ἔνθεν δὲ ὑπὸ τῶν τοῖς συνδούλοις οἰκονομεῖν τεταγμένων τὸ τοῦ λόγου σιτομέτριον ἱεροκηρύκων, τῶν καὶ ἡμᾶς δι' αὐτὸ τοῦτο τὰ δεινότατα δρασάντων. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡμῶν ἕνεκα ἐμέμφαντό τινες τῶν ραθύμων τόν, ἐν ἧ τέως παροικοῦμεν Κορώνην τῆς Τρανσυλβανίας, πρεσβύτερον, ὡς ἐκάστης ἐβδομάδος ἅπαξ καὶ δὶς, ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ πολλάκις, ἐν τοῖς μυστηρίοις ἡμᾶς προσδεχόμενον. Ἀποκριθέντος ὁμῶς ἐκείνου ὡς οὐ δύναμαι ... τῶν εἰς βρώσιν τοῦ ἐπ' αὐτῶ τούτῳ ὑπὲρ αὐτῶν τεθυμένου σιτευτοῦ μόσχου προσκαλουμένων τοὺς προσιώντας ἀπώσασθαι, μηδὲν ἔχων αὐτῶν προφανῶς, εἴτ' οὖν ἀποδεικτικῶς κατεπειν, προσεπιδείξαντός τε καὶ τῆς ἐν Καρθαγένῃ τὸν διαγορεύοντα κανόνα μηδὲνα ἀναποδείκτως ἐλέγχειν, εἴτ' οὖν ἀφορίζειν, ἢ ταῦτοπαθεία ὑποκεῖσθαι τὸν ἐλέγξαντα, ἐφιμώθησαν οἱ γεννάδαι μηδὲν ἔχοντες ἀντεπειν». Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, Ὁπ.π., σσ. 196 καὶ 197.

Ἡ ἔνστασις λοιπὸν τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων στὰ ἀπὸ αἰῶνων παραδεδεγμένα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, κατὰ τὸν Νεόφυτο, ὡς ὑπόμνηση τῶν κανονικῶν θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας, «οὔτε διαφορὰν οὔτε σχίσμα εἰσάγει. Σχίσμα γὰρ ἐστὶ, ἀνεπτυγμένως εἰπεῖν, ἢ οὐ περὶ τῆς εἰς Θεὸν πίστεως, ἀλλὰ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐριστικῆ ἰδιορρυθμίας. Ἰδιορρυθμίαν δὲ λέγω πᾶν τὸ παρὰ κανόνας, ἐπὶ τοσοῦτω λόγῳ ἢ ἔργῳ διεκδικούμενον, ὥστε τὸν ἰδιόρρυθμον τοῦτον ἢ ἐχόμενον τῆς καθολικῆς ἐνότητος τοῖς μὲν τῶν πιστῶν τιθέναι πρόσκομμα εἰς σκάνδαλον φυκτικὸν τῆς ἀγάπης, τοὺς δὲ εἰς τὴν αὐτὴν ἰδιόρρυθμον κακίαν οἰκοδομεῖν»⁸⁶⁴. Οἱ Κολλυβάδες ἀγαποῦσαν τὴν Ἐκκλησία, προέβαλλαν τὴν ἀξία τῆς παραδόσεως, ὑπενθύμιζαν τὴν ὀρθὴν πράξιν, ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῶν κανόνων, ἐστηλίτευαν τὶς παραχαράξεις τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἕθους ὅποθενδήποτε προέρχονταν αὐτές, ποτὲ ὅμως δὲν ἐπέτρεψαν τὸ πνευματικὸ καὶ λειτουργικὸ τους «κίνημα» νὰ ἐκπέσει σὲ φιλέριδες προστριβὲς καὶ μάχες νομικῆς, οὔτε, ἀκόμη περισσότερο, σὲ σχισματικὰς ἰδιορρυθμίας ἀνατρεπτικῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος⁸⁶⁵. Τὴν ἐνότητα αὐτὴ οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες τὴν θεωροῦσαν τελειούμενη μέσα στὸ πλαίσιο τῆς θείας λειτουργίας καὶ μέσα στὸν ἁγιασμὸ καὶ τὴν κοινωνία τῆς εὐχαριστίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ θέση τοῦ Νεοφύτου ὅτι «ξύμπαντες οἱ περιεστῶτες τῷ ἱερουργῷ συμπροσφέρουσι» τὰ δῶρα στὸν Θεό, γιὰ νὰ ἀντιδοθοῦν ὡς ἀγιάσματα σωτηρίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ «ὁ ἱεουργὸς συμπααραλαμβάνει» ὅλους τοὺς πιστοὺς εὐχόμενος ἢ ἐκφωνῶντας τὰ κείμενα τῆς θείας λειτουργίας σὲ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο⁸⁶⁶.

864. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 85.

865. Βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 85-88.

866. Ὅπ.π., σ. 92: «Ὅτι δὲ καὶ ξύμπαντες οἱ περιεστῶτες τῷ ἱερουργῷ συμπροσφέρουσι δι' αὐτοῦ δῆλον ἐξ ὧν ὁ ἱεουργὸς συμπααραλαμβάνων χάκεινους πληθυντικῶς ἐκφωνεῖ μὲν λέγων· τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρωμεν κ.λπ. καί· στῶμεν καλῶς ... τὴν ἀγίαν ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν· ἔτι τε εὐχόμενος δοῦναι ἡμῖν τὸν Θεὸν ἐν ὁσιότητι λατρεύειν αὐτῷ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν, προσφέροντας δεήσεις καὶ ἰκεσίας καὶ – ἐν τῇ ἐτέρᾳ εὐχῇ – θυσίας ἀναιμάκτους, ἔνθα δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπιτελούντων τὴν ἀγίαν ἱεουργίαν εὐχόμενος, συμφώνως τῷ Μ. Βασιλείῳ εὐχομένῳ καὶ αὐτῷ·

Τὴν ἱερουργία ἐπιτελεῖ «ξύμπασα ἡ συνειλεγμένη Ἐκκλησία»⁸⁶⁷. Στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη δὲν ὑπάρχει μερισμὸς τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸν τὸν ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λαϊκοί, εὐχόμενοι πάντες ὑπὲρ ἀλλήλων καὶ παραθέμενοι ἀλλήλους στὸν Χριστό, ὥστε καὶ νὰ συγκροτοῦν σύναξη καὶ νὰ ἐπιτελοῦν διὰ τοῦ ἱερουργοῦ τὴ θεία λειτουργία καὶ νὰ εὔχονται ἀγαπητικὰ ὑπὲρ ἀλλήλων καὶ νὰ κοινωνοῦν τὸν ὑπὲρ αὐτῶν θυόμενο Κύριο. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωσι, ἐὰν συνεχῶς σχεδὸν παρίστανται ἀπλῶς στὸν ναὸ μένοντες ἀκοινωνῆτοι, εἶναι ὡς νὰ ἀποστρέφονται καὶ νὰ ἀρνοῦνται τὸν ἴδιο τὸν συγκροτοῦντα τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα καὶ παριστάμενο στὴ σύναξη Χριστό⁸⁶⁸. Ἐπιδίωξη τῆς Ἐκκλη-

---

μνήσθητι, Κύριε, τῶν τὰ δῶρά σοι ταῦτα προσκομισάντων καὶ ὑπὲρ ὧν καὶ δι' ὧν καὶ ἐφ' οἷς αὐτὰ προσεκόμισαν».

867. Ὁπ.π. «Ἐπιτελοῦντες δὲ τὴν ἁγίαν ἱερουργίαν εἰσὶν οὐχ, ὡς τοῖς πολλοῖς δοκεῖ, ὁ δεῖνὰ τις ἢ ὁ δεῖνα, ἀλλὰ ξύμπασα ἡ συνειλεγμένη Ἐκκλησία, ἡ τὸν ἱερουργὸν διὰ τοῦ ἱεράρχου προχειρισμένη ἐπὶ τῷ προσφέρειν ὑπὲρ αὐτῆς ἀδιαλείπτως δῶρά τε καὶ θυσίας τῷ Θεῷ». Καίρια σχετικὴ ἀναφορὰ βλ. στοῦ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἡ θεία λειτουργία. Τελετουργικὴ θεώρησι», στὸ *Ἡ θεία λειτουργία (Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 1998)*, Δράμα 1998, σσ. 140-143.

868. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 92-93: «Καὶ γὰρ καὶ αὐτοὶ οἱ ὑπὲρ τῶν εἰσιόντων δεόμενοι, αὐτῶν τούτων τῶν εἰσιόντων εἰσὶν· οὕτως οὐκ ἄλλοι μὲν οἱ τὴν ἁγίαν ἱερουργίαν ἐπιτελοῦντες, ἕτεροι δὲ οἱ ὑπὲρ αὐτῶν εὐχόμενοι, ἀλλὰ ξύμπαντες οἱ εἰσιόντες καὶ ἐπιτελοῦσι διὰ τοῦ ἱερουργοῦ τὴν ἁγίαν ἱερουργίαν καὶ ὑπὲρ ἀλλήλων εὔχονται. Καὶ δὴ οὐ μᾶλλον ὁ ἀναξίως, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, ἢ ὁ μηδὸλως πίνων ἐκχέει τὸ αἷμα ἐξ ἧς, ὡς δέδεικται, παρὼν συμπροσφέρει θυσίας· ἵνα τί γὰρ καὶ συνεπρόσφερε μὴ πίνειν μέλλων; ἢ ἵνα τί καὶ μὴ συμμετέσχεν ἐξ ὧν συνεπρόσφερε; Καὶ συνελόντι· μικρὸν σοι τὸ δωρεὰν ὑπὲρ σοῦ, τό γε ἐπὶ σοι, ἀποθανεῖν τὸν Χριστόν; Τὸν ἐν τῇ συνάξει παριστάμενον παραιτεῖσθαι τὸν ἀπ' οὐρανῶν χρηματίζοντά σοι, ἀποστρέφεισθαί τε προσκαλοῦντα καὶ εἰς κενὸν δέχεσθαι τὴν χάριν». Βλ. ἐπίσης ὅπ.π., σσ. 95-96: «Οὐκοῦν καὶ τοὺς ἐν τῇ συνάξει παραιτουμένους καταγγέλλειν τὸν τοῦ Κυρίου θάνατον, κατὰ τὸν ἐκείνου λόγον, εἰ καὶ τὴν ἐκ τῶν κανόνων διαφεύγωσι τέως κρίσιν διὰ τὴν τῶν κανονιστῶν ραθυμίαν, ἀλλ' ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ κρινεῖ αὐτοὺς ἀδιορθώτους εὐρῶν ἐκεῖνος ὁ λόγος ὃν ἐλάλησε καὶ δι' αὐτοῦ καὶ δι' οὗ ἐλάλει Παῦλος καὶ διὰ τῶν κανονικῶν πατέρων». Καὶ σ. 100: «Πῶς δὲ οὐχὶ προφανοῦς καταφρονήσεως τὸ δυνατὸν ὃν ἀπαξ γοῦν ποτε ἐκάστης ἐβδομάδος δεδοκιμασμένους ἢ δοκιμαζομένους διὰ μετανόιας καὶ ἐξομολογήσεως τὴν συνείδησιν καὶ τῆς προσόδου ἀξίως παρουσιά-

σίας, κατὰ τὴν ἐπιτέλεση τῆς θείας λειτουργίας, δὲν εἶναι ἀπλῶς νὰ δώσει στους πιστοὺς ἀκόμη μία εὐκαιρία προσευχῆς. Νὰ εὐχεται καὶ νὰ προσεύχεται ἔχει τὴ δυνατότητα ὁ ἄνθρωπος «ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάση ὥρᾳ»⁸⁶⁹. Ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη ἀπαιτεῖ «πρόσοδον», δηλαδή μετοχὴ στὰ προσφερόμενα δῶρα τῆς θείας εὐχαριστίας⁸⁷⁰. Καὶ βέβαια, κατὰ τὸν Νεόφυτο, εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πράγμα ἢ ἀπρόσοδος σύν-σταση τῶν ἐν μετανοίᾳ ἐπιτιμημένων ἀπὸ τὴν, ἐξαιτίας ραθυμίας ἢ ἐπίπλαστης εὐλαβείας, ἀποχὴ τῶν μὴ κωλυομένων πιστῶν⁸⁷¹.

Ὅμως ἡ ἀμέλεια τῶν πιστῶν, ὡς πρὸς τὴ συχνὴ προσέλευση, δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ τὴ ραθυμία καὶ τὴν ἀδιαφορία, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς καὶ ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ τὴν πνευματικὴ ἀγνωσία. Τὴν εὐθύνη τῶν ποιμένων γιὰ τὴν ἄγνοια τοῦ λαοῦ περιγράφει καιριότατα καὶ στηλιτευτικὰ ὁ Νεόφυτος: «Αὐτὸς γὰρ προσεκαλέσω αὐτοὺς καὶ οὐ προσῆλθον; ὑπανάγνωσ αὐτοῖς τὰ τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς εὐχαριστίας διατάγματα ἅπαξ καὶ δις καὶ τρις καὶ οὐχ ὑπήκουσαν; Ἀνέπτυξας αὐτοῖς τίνος ἔνεκεν, ὁ μόσχος ὁ σιτευτὸς θύεται καὶ ὄτου χάριν παρεγένοντο εἰς τοὺς γάμους καὶ εἰς τὸ μέγα δεῖπνον καὶ οὐ προσέσχον; Οὐ σὺ εἶ, τῇ μὲν τῶν χειρῶν ἔλκων, τῇ δὲ ἐτέρᾳ, μαῖλλον δὲ καὶ ἀμφοῖν, αὐτοὺς ἀπωθούμενος; Οὐχί, οἷς ἔνδον προσφωνεῖς προσελθεῖν, τούτοις ἔξω καὶ ζώσῃ φωνῇ καὶ ἐν Ὡρολογίοις νομοθετεῖς τὸ θεοστυγὲς ἐκεῖνο δις ἢ τὸ πολὺ τρις τοῦ ἐνιαυτοῦ; Πῶς οὖν ἀποβλητέοι τῆς Ἐκκλησίας οἱ μὴ παρὰ τὴν ἑαυτῶν, ἀλλὰ παρὰ τὴν σὴν αἰτίαν ἀναισχύντως καὶ ἰταμῶς ἐστηκότες; Ἄνελέ μοι τὸ τρισεπάρατον ἐκεῖνο τρις τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ ποιήσον, κατὰ τὸν ἀπόστολον, καὶ σὺ ἕκαστον τῶν πιστῶν κύριον τῆς προσόδου, ὥστε, ὁσάκις ἂν βούληται, καθαιρόμενον διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως τὴν συνείδησιν προσιέναι τοῖς μυστηρίοις, περιελόμενος ἀπ' αὐτῶν ἢ αὐτὸς οὐδὲ τῷ ἰδίῳ δακτύλῳ κινεῖν ἐθέλεις τῆς

ζειν, εἴτ' οὖν συνάγεσθαι, ἡμᾶς δὲ ἐν ἔκουσίῳ τῆς συνειδήσεως ἐλέγχῳ ραθύμως, ἵνα μὴ λέγω ἰταμῶς καὶ ἀναισχύντως, παρίστασθαι;».

869. Βλ. *Εὐχὴ μεσονυκτικοῦ, ὥρων καὶ ἀποδείπνου*.

870. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 100.

871. Ὅπ.π., σ. 101.

δεισιδαίμονος παρατηρήσεως φορτία, και ἕξεις καθ' ἐκάστην μεγαλώ-
νυμον σύναξιν, εἰ και μὴ πάντας, ἀλλ' οὖν οὐκ ὀλίγους προσερχομέ-
νους»⁸⁷². Τὸ ἀπολύτως λοιπὸν ἀναγκαῖο εἶναι ἡ παρακίνηση τῆς προαι-

---

872. Ὁπ.π., σ. 105. Βλ. και σ. 106: «και ἡ ἀρχαία γενεά ... οὐδὲν ἤττον κατε-
ψυγμένοι και ὀκνοῦντες περι τὴν πρόσοδον φαίνονται, ἡμέρας και καιροὺς
παρατηροῦντες κάκεινοι, ἀλλ' οὐδεὶς τῶν τῆς Ἐκκλησίας φωστήρων ἢ τὸ θεοστυγὲς
τοῦτο τρις τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνους ἐνομοθέτησεν ἢ καιροὺς προσόδου ὥρισεν ἢ τὸ ἀντί-
δωρον ἀντὶ τῆς τοῦ ὑπερουρανίου δώρου μεταλήψεως ἔταξε· μᾶλλον δὲ και πᾶν τοῦνα-
ντίον». Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἀντιδωρο, ὁ Νεόφυτος (βλ. Ἐπιτομή Ἱερῶν Κανόνων,
ὅπ.π., σσ. 86-87) εἶναι αὐστηρότερος ἀπὸ τοὺς συγκαταβατικούς ποιμαντικά Συμεῶν
Θεσσαλονίκης (βλ. Διάλογος, κεφ. Ρ'. PG 155, 301D-304A) και Νικόδημο Ἁγιο-
ρείτη (βλ. Πηδάλιον, σ. 408, ὑποσημ. 1), οἱ ὁποῖοι στὴν ἐρμηνεία τοῦ β' κανόνα τῆς
Ἀντιοχείας οἰκονομοῦν τὸν ἐλάχιστο ἁγιασμὸ και τὴν εὐλογία τοῦ ἀντιδώρου γιὰ τοὺς
μὴ κοινωνοῦντες, ἔστω και ἂν εἶναι ἀνεπιτίμητοι (βλ. και τὴν προηγηθεῖσα ὑποσημ.
34). Ἡ δόσις τοῦ ἀντιδώρου, κατὰ τὸν Νεόφυτο, δὲν «ὑποτέμνει τὸ ἐπιτίμιον» τοῦ
ἀφορισμοῦ ποὺ ἐπιβάλλει ὁ κανόνας στοὺς «ὡς ἀτακτοῦντας» «μὴ παραμένοντας τῇ
ἀγίᾳ μεταλήψει τῆς εὐχαριστίας». Λέγει λοιπὸν ὅτι «τὸ κατακλαστόν, τοῦτ' ἔστι τὸ
λεγόμενον ἀντιδωρον, οὐκ ἔστιν εὐχαριστία». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ «και τοῖς μεταλαμ-
βάνουσι τῶν μυστηρίων οὐδὲν ἤττον διανεμόμενον, οὐχ ὡς ἀντιδωρον, ἀλλ' ὡς αὐτὸ
τοῦθ' ὅπερ ἔστι, κατακλαστόν τῆς ὑψωθείσης προσφορᾶς· «οὐδὲν γὰρ ἴσον πρὸς τὰ
δῶρα σφῆζει· εἶγε τὸ μέν, εἰ και ἡγιασμένον, ἀλλ' οὖν αὐτὸ τοῦτο ἄρτος ἔστι, τὸ δὲ οὐκ
ἄρτος, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ εἶδει τοῦ ἄρτου». Ἀναφορὰ στὸ
ἀντιδωρο ἐπίσης γίνεται στὰ *Εὐχαριστιακά Β'*, ὅπ.π., σσ. 135-136, ὅπου ὑποστηρίζει
ὅτι τοῦτο δὲν ἐπινοήθηκε «εἰς τὸν τόπον τῆς τῶν μυστηρίων μεταλήψεως ἢ, μᾶλλον
εἰπεῖν, εἰς ἀναίρεσιν τῆς μεταλήψεως». Ὁ Χριστὸς δὲν ἔδωκε στοὺς πιστοὺς τὸ ἀντί-
δωρο, ἀλλὰ τὸ σῶμα του, και ἡ Ἐκκλησία, ὅταν προσφωνεῖ τὸ «Μετὰ φόβου ...», «εἰς
μετάληψιν οὐχὶ τοῦ ἀντιδώρου, ἀλλὰ τοῦ δεσποτικοῦ σώματος και αἵματος τοὺς πι-
στοὺς προσκαλεῖ. Τὸ δὲ ἀντιδωρον, τῇ μεταλήψει συνεπόμενον, μετ' αὐτὴν διαδίδω-
σι». Ἐπίσης ὅπ.π., στή σ. 136, ἀναφαίνεται ἡ αὐστηρότητα τοῦ Νεοφύτου, ὅσον
ἀφορᾷ στὸν ρόλο τοῦ ἀντιδώρου σὲ σχέση μὲ τὴν εὐχαριστία, σὲ μιὰ ὀξυδερκοῦς διαλε-
κτικῆς δεινότητος ἀνάλυσή του: «Ἵποτεθέντος και γὰρ τοῦ ἀντιδώρου εἰς τόπον τῆς με-
ταλήψεως, τίς ὅλας χρεῖα τῆς μεταλήψεως; Εἰ δὲ χρεῖα ποτὲ και τῆς μεταλήψεως, τίς
ἢ χρεῖα τότε τοῦ εἰς τόπον τῆς μεταλήψεως ἀντιδώρου; Ἡ οὐχὶ ἀναιρετικά ἀλλήλων
τυγχάνει; τοῦ μέν, λέγω, εἰς τόπον τῆς μεταλήψεως, ἢ μετάληψις, τῆς δὲ μεταλήψεως
τό, εἰς τόπον τῆς μεταλήψεως, ἀντιδωρον; Ὅταν γὰρ τις μετάσχη τῶν μυστηρίων, εἰς
τίνας τότε τόπον δοθήσεται αὐτῷ τὸ ἀντιδωρον; Ἀνάγκη γὰρ δυοῖν θάτερον, ἢ μηδό-
λως αὐτῷ τότε δίδοσθαι, ἵνα μὴ ἦ δίς, τρόπον τινά, τῆς αὐτῆς ἡμέρας μεταλαμβάνων,
κάντεῦθεν ἀναιρεῖσθαι τὴν τῇ μεταλήψει συνεπόμενην τοῦ κατακλαστοῦ λῆψιν, ἢ μὴ εἰς

ρέσεως, ἡ ἀνατροπή τῆς ἀγνωσίας καὶ ὁ ἀναρριπισμὸς τῆς ἀγαπητικῆς ἐπιπόθησης τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ χαρίσματος τοῦ πιστοῦ λαοῦ καὶ τῶν ποιμένων. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη περιπίπτει σὲ προφανῆ ἀντινομία, καθὼς, ἐνῶ συγκροτεῖται πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, τὴν ἴδια ὥρα ἢ ἀμελεῖ ἢ ἐμποδίζει τὴν ἐκπλήρωσή του⁸⁷³. Προαπαιτούμενο βέβαια τῆς συνεχοῦς ἀξίας προσελεύσεως εἶναι ἡ τίμια καὶ ἀληθινὴ συνεχῆ μετάνοια· ποτὲ ἢ ἀμελῆς ἢ περιδεῆς προσχηματικὴ εὐλάβεια⁸⁷⁴.

Στὰ εὐχαριστιακὰ ἀπανθίσματά του Α' καὶ Β'⁸⁷⁵, ὁ Νεόφυτος Κασσοκαλυβίτης ἐπαναλαμβάνει γνωστὲς κολλυβαδικὰς θέσεις, τὶς ὁποῖες ὅμως τεκμηριώνει συστηματικὰ πλέον καὶ ὄχι εὐκαιριακὰ, ὅπως στὸ διαλογικῆς μορφῆς ἔργο του *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, μὲ πληθωρικὰς ἀναφορὰς στὰ κείμενα τῶν σχετικῶν πηγῶν.

Οἱ χριστιανοὶ λοιπόν, σύμφωνα καὶ μὲ τὴ χρυσοστομικὴ θέση⁸⁷⁶, θὰ πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ μεταλαμβάνουν παριστάμενοι στὴ θεία λειτουργία καὶ ὄντες ἀνεπιτίμητοι. Διαφορετικὰ τὸ ἀπαράσκευο πρὸς κοινωνία τοὺς κατατάσσει, ὡς πρὸς τὴ στάση τους μέσα στὴ σύναξη, ἢ μὲ τοὺς ἀφωτίστους ἀκόμη κατηχουμένους ἢ μὲ τοὺς ἐπιτιμημένους μετανοοῦντες⁸⁷⁷. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφανεῖ ὅτι «ἡ ἄλογος συνήθεια» τῆς ἀραιῆς ἢ σπάνιας συμμετοχῆς δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ εὐαγγελίου, τῶν πατέρων, τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐπικράτησε κατὰ τὴν αὐθαίρετη παράδοση τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Κύριος προσκαλεῖ στὴν πνευματικὴ του ἐστίαση τοὺς πι-

---

τόπον τῆς μεταλήψεως δίδοσθαι, καὶ οὕτω ματαιοῦσθαι τὸν λόγον τῶν ἀξιούντων εἰς τόπον τῆς μεταλήψεως αὐτὸ δίδοσθαι». Ὅτι αὐτεξούσιος ὁ ἄνθρωπος νὰ προσέρχεται συχνὰ στὴ μετάληψη βλ. ἐπίσης *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 129.

873. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 106.

874. Ὅπ.π., σσ. 110-111 καὶ 117.

875. Βλ. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 71-88 καὶ 126-138.

876. *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὁμιλία Γ'.* PG 62, 23, *Περὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ δεσποτικοῦ σώματος, καὶ ὅτι τὸν μὴ μετέχοντα τούτου οὐ δεῖ οὐδὲ ἐπὶ τῶν εὐχῶν τῶν ἐν τῇ προσφορᾷ παρεῖναι.* Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΣΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 130.

877. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΣΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 71.

στούς του⁸⁷⁸, ἐνῶ ὁ Παῦλος προτρέπει τὴν ἀπροσδιόριστη χρονικὰ δοκιμασμένη προσέλευση⁸⁷⁹, ἐνῶ οἱ θεῖοι κανόνες αὐστηρότατα ἀπαιτοῦν τὴ συνεχὴ κοινωνία⁸⁸⁰, ἐνῶ οἱ πατέρες ἐρμηνεύουν τὸν ἐπιούσιον ἄρτο τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς ὡς τὸν προσφερόμενο καθημερινὰ ζωοδοτικὸ ἄρτο τῆς εὐχαριστίας⁸⁸¹ καὶ τὰ λειτουργικὰ κείμενα προετοιμάζουν τοὺς πιστοὺς σταδιακὰ καὶ μεθοδικὰ γιὰ τὴ μετάληψη⁸⁸², ἀντίθετα ἢ κακὴ συνήθεια τῆς προφασιστικῆς ραθυμίας, κατὰ τὴν παράδοση τῶν ἀνθρώπων, «ἀντιφθέγγεται» στὴν πρόσκληση τοῦ Κυρίου, ἐπεισάγει καιροὺς καὶ περιόδους, καταφρονεῖ τὶς παιδαγωγικὲς ἀπειλὲς τῶν κανόνων, ἀντιμάχεται τὴ διδασχὴ τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τελικὰ ἀφήνει ἀνεκπλήρωτο τὸν ὕψιστο σκοπὸ τῆς θείας λειτουργίας⁸⁸³. Τὸ χειρότερο ὅλων, βέβαια, εἶναι τὴν ἀποχή, ἀκόμη καὶ τῶν ἀνεπιτιμήτων, ἀπὸ τὴ συχνὴ μετάληψη νὰ ἐπιβάλλει ἀδιάκριτα, ἀντιπαραδοσιακὰ καὶ αὐθεντικὰ ὁ τυχὼν πνευματικὸς πατέρας ἢ ποιμένας τῶν πιστῶν⁸⁸⁴ καὶ νὰ

---

878. Πρβλ. *Ματθ.* κς' 26-29. *Μάρκ.* ιδ' 22-25. *Λουκ.* κβ' 15-20. *Ἰωάν.* ς' 47-58.

879. Πρβλ. *Α' Κορ.* ια' 23-26.

880. Βλ. τοὺς κανόνες: θ' ἀποστολικό, ξς' καὶ π' τῆς ς' Οἰκουμενικῆς, ια' τῆς Ζ', ις' Τιμοθέου, ρλς' Καρθαγένης, β' Ἀντιοχείας (εὐχαριστιακὴ ἐρμηνευτικὴ ἐπιστάσια τοῦ κανόνα αὐτοῦ βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 87).

881. Βλ. τὴν προσηγηθεῖσα μακρὰ ἀνάλυσή μας στὶς ὑποσημειώσεις 591-619.

882. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία Λειτουργία. Εὐχὴ β' πιστῶν. Εὐχὴ μετὰ τὴν μεταβολήν. Εὐχὴ πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν». Εὐχὴ πρὸ τῆς ὑψώσεως.*

883. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 71-75.

884. Βλ. ὅπ.π., σ. 88: «Πόρισμα: Τῶν ἄρα νῦν πνευματικῶν οἱ τοὺς κανονικοῦς ἐπιτιμίοις μὴ ὑπευθύνους κωλύοντες μετασχεῖν τῶν μυστηρίων, ὡσάκις ἂν βούλωνται, οἱ τοιοῦτοι παρὰ τὸ βούλημα τῆς Γραφῆς ποιῶσι (πρβλ. *Α' Κορ.* ια' 23-26)· καὶ ἐπομένως οὐδὲ παραδεκτεῖο ἐν τῷ μέρει τούτῳ. Τῶν γὰρ ἀνευθύνων καί, κατὰ τὸν ἀπόστολον, τῶν ἑαυτοῦς τὸ ὅσον ἐπ' αὐτοῖς δοκιμαζόντων, τοὺς μὴ ὡσάκις ἂν ἐθέλωσι, ἀλλὰ κατὰ περίοδον μ' ἡμερῶν μετέχειν τῶν μυστηρίων καταναγκαζομένους, ἀνάγκη, ἢ τὰς μεταξὺ Κυριακὰς μὴ συναγομένους ἀφορίζεσθαι (ἐπεὶ, κατὰ τὸν Χρυσόστομον (βλ. *PG* 62, 23), οἱ μὴ μεταλαμβάνοντες μήτε εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσιτέοι), ἢ συναγομένους μὲν, μὴ μεταλαμβάνοντας δέ, πάλιν ἀφορίζεσθαι. Ὁ γὰρ Κύριος οὐχ ὄρω, οὐδὲ ἡμερῶν παρατηρήσει περιέγραψε τὴν τῶν μυστηρίων μετάληψιν, ἀλλ' ἄει δι' αὐτῶν τὴν ἀνάμνησιν οὐ ὑπὲρ ἡμῶν ὑπέστη θανάτου ποιεῖσθαι ἐνετείλατο (πρβλ. *Α' Κορ.* ια' 26)».

τοὺς στερεῖ ἀπὸ τὴν ἀπολύτως ἀναγκαία χάρη τῶν μυστηρίων ποὺ χαρίζει ἄφεση ἁμαρτιῶν καὶ ζωὴ αἰώνιο⁸⁸⁵.

Τέτοιο ἦθος δὲν γνωρίζει ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Ἀντίθετα «τὴν τε τοῦ ἄρτου κλάσιν καὶ τὴν τοῦ ποτηρίου εὐλογία κατ' ἐκάστην τῆς ἑβδομάδος ἡμέραν ἐν τοῖς καθολικοῖς ναοῖς τῶν πόλεων κὰν τοῖς κοινοβίοις τῶν εὐαγῶν μοναστηρίων ἐπιτελοῦσα, πάντας μὲν τοὺς εἰσιόντας, τόγ' εἰς αὐτὴν ἦκον, καθ' ἐκάστην προσκαλεῖ εἰς τὴν τῆς εὐχαριστίας προσελθεῖν μετάληψιν. Τοὺς δὲ τὰ ὠρισμένα ... παραβαίνοντας ἐπιτιμί-οις καθυποβάλλουσα ... δείκνυσι τὴν μὲν διηνεκῆ τοῦ Κυρίου ἀνάμνησιν ἀναγκαῖον, ἕωλον δὲ τὸν λόγον, ἔνθεν μὲν τῶν λεγόντων τὴν καθ' ἡμέραν λειτουργίαν, ὡς ... μὴ κατ' ἐντολὴν Θεοῦ γινομένην (οὕτω γὰρ αὐτοὶ ἐκλαμβάνουσι τὸ τῆς εὐχαριστίας διηνεκές), μὴ εἶναι εὐπρόσδεκτον ... τῷ Θεῷ⁸⁸⁶, ἔνθεν δὲ τῶν ἀξιούντων τὸν ἱερέα διὰ μόνην αὐτοῦ εὐλάβειαν, οὐ μὴν καὶ ὡς ἀναγκαῖον, φασί, τῇ ἐκκλησίᾳ μεθ' ἡμέραν λειτουργεῖν⁸⁸⁷»⁸⁸⁸. Οἱ προσπάθειες τῶν ἀντιτιθεμένων νὰ ἀνεύρουν ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς συχνῆς μεταλήψεως δὲν εἶχε σταθερὰ ἐρείσματα στὴ λειτουργικὴ παράδοση καὶ τὴ διδασκαλία τῶν πατέρων⁸⁸⁹. Ἡ

---

885. Ὅπ.π., σ. 127: «Τρέφεσθαι μὲν οὖν μεθ' ἡμέραν ἐπάναγκες ὄν, ἵνα ζῶν ἔχωμεν ἐν ἑαυτοῖς, ἀνάγκη δὴ καὶ μεθ' ἡμέραν, κατὰ τοὺς κανόνας, ἢ προσφορὰν ἢ προηγιασμένην ἐπιτελεῖν, καὶ εἰς ἄφεσιν, ὧν μεθ' ἡμέραν ἁμαρτάνομεν, καὶ εἰς τὴν τοῦ Κυρίου ἀνάμνησιν, εἰ καὶ τινες τὸ μεθ' ἡμέραν ζῆν καὶ τᾶλλα ἐν καρδὸς τιθέμενοι, οὐδὲ τὰς καὶ τοῦ ζῆν καὶ τῶν ἄλλων ἀφορμὰς ἀναγκαίας εἶναι μεθ' ἡμέραν νομίζουσι».

886. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΑΡΓΕΝΤΗ, *Σύνταγμα*, σ. 265.

887. ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Τόμος ἀγάπης*, σ. 2.

888. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 131.

889. Τὰ συγγράμματα τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων γέμουσι τεκμηρίων εὐχαριστιακῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν ἀπλανὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τίς σχετικὲς μαρτυρίες πληθωρικὰ παραθέσαμε καὶ ἐξετάσαμε στὴ μακρὰ περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἀνάλυση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Ἀντιθέτως, γιὰ νὰ ἀνεύρει κάποιος ἔστω καὶ μία παραπομπὴ σὲ ἕνα πατέρα τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἱερὸ κανόνα ἢ λειτουργικὸ κείμενο ἐναντίον τῆς συχνῆς συμμετοχῆς στὴν κοινωνία ὄλων τῶν πιστῶν, ποὺ δὲν ἐμποδίζονται ἀπὸ βαριὰ ἁμαρτήματα ἢ ἄλλα κανονικὰ κωλύματα, θὰ ἦταν σχεδὸν τῶν ἀδυνάτων. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφανὴ δυσκολία καὶ ἀδυναμία συγγραφέως, ὅπως ὁ Ἀρχιμ. (καὶ μετέπειτα Μητροπολίτης Καλαβρύτων) ΤΙΜΟΘΕΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Ἡ θεία κοινωνία*, Ἀθῆναι 1907, σσ. 222-234, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ὑποστηρίξει τὴν περιο-

Ἐκκλησία προσφέρει στὸν Θεὸ «καθ' ἐκάστην ἡμέραν τὴν τῆς αἰνέσεως θυσίαν ἐν τῇ τοῦ ἄρτου κλάσει καὶ ἐν τῇ τοῦ ποτηρίου εὐλογίᾳ»⁸⁹⁰. Ἄλλος τρόπος τελειότερος γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ σωτηρία τοῦ σύμπαντος κόσμου δὲν ὑπάρχει κατὰ τὴ διάρκεια σύνολης τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου⁸⁹¹. Ἀλλὰ καὶ ἄλλο ἀναγκαιότερο ἐφόδιο δὲν παρέχεται γιὰ τὴν ἐτοιμασία τῆς ἐξόδου, τῆς ὁποίας ἡ ὥρα εἶναι ἄδηλη, ἀπὸ τὴν, ἂν εἶναι δυνατὸν, καθημερινὴ μετουσία τῶν ἀγιασμάτων. «Καθ' ἐκάστην ἄρα ἀναγκαίως ἐφοδιαστέοι τοῖς μυστηρίοις»⁸⁹².

Ἡ εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τῆς χορείας τῶν Κολλυβάδων πατέρων, ὅπως ἀναφάνηκε ἀπὸ τὶς τεκμηριωμένες στὴν ὀρθόδοξη παράδοση εὐκρινεῖς καὶ σαφεῖς ἐρμηνεῖες, ἀναλύσεις καὶ θέσεις τους, στοιχεῖ ἀπαρασαλεύτως στὸν κανόνα τῆς πατερικῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ λειτουργικοῦ βιώματος καὶ ἥθους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὑπὲρ τῆς συχνῆς καὶ συνεχοῦς μεταλήψεως ἔνστασή τους, σὲ

δικὴ ἀραιὴ θεία κοινωνία, νὰ βρεῖ μαρτυρίες καὶ νὰ παραπέμψει σὲ πατερικὲς θέσεις ὑπὲρ τοῦ ἀντιπαραδοσιακοῦ αὐτοῦ ἔθιμου.

890. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 132.

891. Ὅπ.π., σ. 134-135: «Ἄλλ' ὁ Χρυσόστομος μηδενός, φησί, μετέχοντος, ἢ καθημερινῆ θυσία εἰκῆ μὲν, μᾶλλον δὲ καὶ εἰς κατάκριμα τῶν προσκαλουμένων τοῖς μετασχεῖν μὴ προαιρουμένοις, οὐ μὴν ὑπὲρ τούτων μόνων τελεῖται, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ἄλλων μυρίων ὄσων, τοῦ ἐν μεθέξει, λέγω, καὶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ προσφέροντος, κατὰ τὸν ἀπόστολον (Ἐβρ. 5, 3 καὶ 7, 27 καὶ 9, 7)· τῆς τοῦ κόσμου εἰρήνης· τῆς τῶν ἀέρων εὐκρασίας· ἀπαλλαγῆς παντοίας πειραστικῆς περιστάσεως· τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων τῆς εὐχαριστίας· τῶν ἐν ἀσθενείαις, αἰχμαλώτων, πλεόντων, τῶν κατηχουμένων, ὧν εἰσι καὶ τῶν νηπίων τὰ ἀβάπτιστα· καὶ ἀπλῶς ὑπὲρ ὧν ἴσμεν τε καὶ οὐκ ἴσμεν, φανερῶν τε καὶ ἀφανῶν εὐεργεσιῶν τῶν εἰς ἡμᾶς γεγεννημένων καὶ ὑπὲρ τῶν ἀποικοινομένων».

892. Ὅπ.π., σσ. 132-133. Βλ. ἐπίσης στή σ. 137: «Δι' ὃ εἶ τις ἐντρεχῆς καὶ φιλόχριστος, πολλὴν ἀβελτηρίαν τουτωνὶ τῶν μικροῦ Χριστουσαρχομάχων καταγνοῦς (οὕτω γὰρ ἂν τις προσφυῶς καλέσοι τοὺς μύστας καὶ μυσταγωγοὺς τούτου τοῦ τρισεπάρτου τρις ἐνιαυτοῦ), σπουδαιότερον αὐτὸς τῆς σαρκὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνθέξεται καὶ καθ' ἐκάστην αὐτὴν τῆς ἐβδομάδος ἡμέραν, εἰ μὴθὲν τι κωλύοι· οὐδὲ γὰρ ὁ φαγῶν καὶ πινῶν, ἀλλ' ὁ τρώγων μου, φησί, τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα, οὐχ ἅπαξ ποτὲ δηλαδὴ, ἀλλὰ διηνεκῶς». Βλ. καὶ σ. 66: «τὸ δὲ ὁ τρώγων μου κατ' ἐνεστῶτα οὐ κατὰ παρήκοντα προενεχθέν, τὸ ἀδιάλειπτον ἐκφαίνει, ὥσπερ οὖν καὶ τὸ ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν».

καιρούς τυποποιήσεων, ἀδιαφορίας, ἀγνωσίας καὶ παραχαράξεων, ἀναδεικνύει τὴν ἀλήθεια ὅτι ἡ ὑπὲρ τῆς οὐσίας τῆς παραδόσεως παρέμβασή τους καὶ ἡ ὑπὲρ τῆς λειτουργικῆς τάξεως προμαχία τους δὲν εἶχε κίνητρα ταπεινὰ φανατισμοῦ ἢ ἐγωῖσμοῦ, οὔτε ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ ἰδιόγνωμες τάσεις ἐριστικῆς καὶ διχαστικῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος. Σκοπὸς τους ἦταν ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀληθείας καὶ ὁ ἀγώνας τους ἔφθασε ἕως μαρτυρίας καὶ μαρτυρίου. Ὁμολογοῦν μὲ βεβαιότητα καὶ διαλέγονται μὲ ἐπιστημοσύνη καὶ ὀξυδέρκεια, στὴν προσπάθειά τους πάντοτε νὰ λαμβάνουν ὑπόψη καὶ νὰ ἀκούουν μὲ εὐγένεια καὶ κριτικὸ πνεῦμα *et altera pars*, ὅπως θὰ φανεῖ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἀντιπάλων τους, τὰ ὁποῖα καὶ ἐξετάζουμε εὐθὺς ἀμέσως.

δ) Ἡ συχνή συμμετοχή τῶν πιστῶν στή θεία εὐχαριστία καί οἱ ἐναντίον αὐτῆς ἐνστάσεις καί διαφωνίες τῶν ἀντικολληβάδων.

Μέ σκοπό νά μὴ πλατυνεῖ ὑπερβολικά ἡ ἐξέτασή μας, παρουσιάζοντας κατὰ πόδας μία πρὸς μία τίς κατὰ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἐνστάσεις τῶν ἀντικολληβάδων, προκρίναμε τὴν κατάταξή τους σὲ τέσσερις ὁμάδες, ὥστε νά παρουσιαστοῦν συνολικά καί νά γίνουν περισσότερο ἐμφανεῖς ὡς πρὸς τὴν προέλευσή τους, τὸν χαρακτήρα καί τὰ εἶδη τους. Ἡ ὁμαδοποιημένη αὐτὴ συστηματικὴ κατάταξη καί ταξινομήση δίνει μεγαλύτερη ἐρευνητικὴ εὐχέρεια, ὥστε νά ἀναφανοῦν οἱ ρίζες τους καί οἱ πραγματικὲς καί οὐσιαστικὲς τους αἰτίες. Τοῦτο θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐντοπισθοῦν, νά κατανοηθοῦν καί νά διαλυθοῦν οἱ προλήψεις, γιὰ τὴ διόρθωση καί θεραπεία τῶν ὁποίων δὲν ἀρκοῦν μόνο τὰ ἀναιρετικὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα πάντως εἶναι καί πολλὰ καί σημαντικά.

Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων θὰ ἐξεταστοῦν συνολικά μετὰ τὴν καταγραφή τῶν ἐνστάσεων, οἱ ὁποῖες προσπαθοῦν νά δικαιολογήσουν τὴν ἀραιὴ προσέλευση στὰ εὐχαριστιακά δῶρα. Ἀναμφίβολα ὑπάρχουν καί θὰ ἐξακολουθήσουν νά ἐμφανίζονται καί ἄλλες σχετικὲς ἀντιφωνίες, παραλλαγές ἴσως τῶν τεσσάρων αὐτῶν σοβαροτέρων κατηγοριῶν. Ὅλες δὲ ἀνεξαιρέτως αὐτὲς οἱ σχετικὲς πρὸς τὴ συχνὴ συμμετοχὴ στή θεία κοινωνία ἀντιδράσεις, πέραν ὅλων τῶν ἄλλων λόγων ποῦ θὰ παρουσιαστοῦν, ὀφείλονται βεβαίως ἐπίσης στὶς μεθοδεῖς καί τὴν πανουργία τοῦ πειράζοντος διαβόλου, ὁ ὁποῖος πάντως θέλει καί ἀγωνίζεται νά ἀπομακρύνει τοὺς πιστοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸν ἄρτο καί τὸ ποτήριο τῆς ζωῆς.

Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, στὸ Τρίτο Μέρος τοῦ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* ἔργου του⁸⁹³, ἀπαντᾷ σὲ δεκατρεῖς ἐνστάσεις ἐναντιούμενες στή συνεχὴ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ. Ἐπίσης ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, στὸ δικό του *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* ἔργο καί σχεδὸν σὲ ὅλη τὴ διαλογικῆς μορφῆς («ἐνστασις-ἀπάντησις») ἀνάλυση τῶν θέσεων του, ἀπαντᾷ στὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς σποραδικά⁸⁹⁴.

893. Βλ. ὅπ.π., σσ. 78-117.

894. Βλ. ὅπ.π., σσ. 35, 38, 40, 41-43, 46, 58-59, 71, 76-78, 81 ἐξ., 84, 89, 100, 107.

Διάσπαρτες άλλες μαρτυρίες αναιρετικές τῶν ἐνστάσεων ἀνιχνεύονται στὰ ὑπόλοιπα κολληβαδικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ καὶ συστηματικὴ καταγραφή τους εὐρίσκεται στὸ νεότερο ἐκλαϊκευτικὸ βιβλίον τοῦ Δημητρίου Παναγοπούλου *Τὸ ἀντίδοτον τοῦ θανάτου*⁸⁹⁵, ὅπου ἀπαντῶνται ἐννέα ἀπὸ τὶς γνωστὲς καὶ προστίθενται ἀπαντήσεις σὲ ἕξ ἀκόμη ἄλλες ἐνστάσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀρνητικὲς πρὸς τὴ συχνὴ μετάληψη θέσεις μποροῦν, ὅπως προοιμιακὰ εἶπαμε, νὰ συνοψισθοῦν σὲ τέσσερις κατηγορίες: 1) ἐνστάσεις ἐκ τῆς παρερμηνείας καὶ τῆς ἀγνωσίας, 2) ἐνστάσεις ἐκ τῆς περιδεοῦς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐπίπλαστης εὐλαβείας, 3) ἐνστάσεις ἐκ τῆς ραθυμίας καὶ τῆς ἀδιαφορίας καὶ 4) ἐνστάσεις ἐκ τῶν παρεξηγήσεων τοῦ κληρικαλισμοῦ.

1) Ἐνστάσεις ἐκ τῆς παρερμηνείας καὶ τῆς ἀγνωσίας.

Ἡ ἀγνοία τῆς πατερικῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ παρερμηνεία τῶν προβλέψεων τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ σεβάσμια εὐχαριστιακὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐξαιτίας πολλῆς φορὲς καὶ ξενικῶν ἐπιρροῶν, εἶναι ἡ ρίζα ὅλων τῶν πρὸς τὴ συνεχὴ θεία μετάληψη ἀντιλογιῶν. Ἡ ἀγνωσία τοῦ ποῖα εἶναι ἡ ἀληθὴς παράδοση ἀνάγει συχνὰ παρερμηνευμένους διατάξεις καὶ παραχαραγμένους συνήθειες, πού κακῶς κατὰ καιροὺς καὶ τόπους ἐπικράτησαν, σὲ δόγμα καὶ κανόνα κοινῶς πιστευτέον καὶ τηρητέον ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ὅπως εἶδαμε καὶ στὴν παράγραφο περὶ τῶν προϋποθέσεων μετοχῆς στὴν εὐχαριστία, πολλοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ τριήμερος νηστεία πρὸ τῆς μεταλήψεως ἀποτελεῖ ἀπαράβατο κανόνα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως δὲν μποροῦν οἱ πιστοὶ νὰ κοινωνοῦν τὴν Κυριακὴ ἢ κατὰ τὶς χαρμόσυνες, ἄρα καὶ καταλύσιμες, ἡμέρες τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος⁸⁹⁶. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν (παρερμηνεύοντας τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο) ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ παρέλευση διαστήματος σαράντα ἡμερῶν, πρὶν ἀποφασίσει νὰ προσέλθει κάποιος πάλι στὴ θεία μετάληψη⁸⁹⁷. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἐκεῖνοι πού

895. Ἀθῆναι χ.χ., σσ. 38-67.

896. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ἀντίδοτον τοῦ θανάτου*, ὅπ.π., σσ. 64-65 (ἐνστάσεις ια' καὶ ιβ').

897. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ.

προβάλλουν τὸν *Τόμον τῆς Ἐνώσεως* τοῦ ἔτους 920, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τὴ θεία κοινωνία νὰ οἰκονομεῖται τρὶς μόνο φορές τὸν χρόνο γιὰ τοὺς τριγάρμους⁸⁹⁸, παρερμηνεύουν ὅμως τὸν σχετικὸ κανόνα ὡς ὑποχρεωτικὸ γιὰ ὅλους τοὺς πιστοὺς⁸⁹⁹.

Ἀπὸ ἀκραία καὶ βαθύτατη ἀγνωσία, ὑπάρχουν μερικοί, οἱ ὅποιοι λέγουν ὅτι τὸ νὰ ζητεῖ κανεὶς ἐπίμονα νὰ κοινωνεῖ συνεχῶς εἶναι σχίσμα καὶ αἵρεση⁹⁰⁰. Κατὰ τὸν προηγούμενο αἰῶνα, ἴσως ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερα, οἱ μεταλαμβάνοντες συνεχῶς πιστοὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ὀνομάζονταν «Μακρακιστές», ἐπειδὴ ὁ Ἀπόστολος Μακράκης⁹⁰¹, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε γιὰ τὴ διδαχὴ του περὶ τοῦ τρισυνθέτου (πνεῦμα-ψυχῆ-σῶμα) τοῦ ἀνθρώπου, ἐδίδασκε ἐπίσης θέσεις ὑπὲρ τῆς συνεχοῦς θείας κοινωνίας⁹⁰². Τέλος, ὁ μακαριστὸς λαϊκὸς ἱεροκλήρυκας Δ. Παναγόπουλος ἀναφέρει, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀκραῖα παραδείγματα τῆς ἀγνωσίας, τὴν περίπτωση ἱερέως, ὁ ὁποῖος ἦταν πεπεισμένος ὅτι ὁ Μέγας Ἀγιασμὸς ἀντικαθιστᾶ κατὰ τὴν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων τὴ θεία μετάληψη⁹⁰³.

80-86 (ἔνσταση Β'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 84. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 65 (ἔνσταση γ').

898. Βλ. ἐκτενὴ ἀνάλυση τοῦ ζητήματος στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 820-829.

899. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 104-107 (ἔνσταση Ι'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 101-103. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 44-48 (ἔνσταση γ').

900. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 98-99 (ἔνσταση Ζ'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 85-88. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 48-50 (ἔνσταση δ').

901. Περὶ αὐτοῦ βλ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Μακράκης Ἀπόστολος», στὴ *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 514-517, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἐπίσης Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1971, τ. Β', σσ. 526-528.

902. Βλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 527. Ἐπίσης ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει*, Ἅγιον Ὄρος - Ἀθῆναι 1972, σσ. 201-209. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπόστολος Μακράκης*, Ἀθῆναι 1939, σ. 15. ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρὸς*, Θεσσαλονίκη χ.χ., σσ. 273-281.

903. Βλ. *Τὸ ἀντίδοτον τοῦ θανάτου*, ὅπ.π., σ. 63 (ἔνσταση ι'): «Εἶναι λάθος σοβαρὸν καὶ ἄς προσέξωμεν. Διότι εἶναι σὰν νὰ λέγωμεν ὅτι θὰ λάβωμεν ἀντί-δωρον καὶ

2) Ἐνστάσεις ἐκ τῆς περιδεοῦς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐπίπλαστης εὐλαβείας.

Ἄλλη ὁμάδα ἐνστάσεων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ φοβισμένη συνείδηση ἢ τὴν ψευδῆ εὐλάβεια (τὴν ὁποία ἐλέγχουν ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλοι πατέρες). Τὸ ἐπιχείρημα ὅσων ἐπικαλοῦνται τὴ θέση αὐτὴ εἶναι ὅτι τὸ νὰ μὴν προσέρχεται κάποιος συχνὰ στὸ ἅγιο ποτήριο φανερώνει φόβο Θεοῦ, συναίσθηση ἀναξιότητος καὶ ἀληθινὴ εὐλάβεια. Ἔτσι προβάλλεται ἡ ἐνσταση ὅτι ἡ θεία κοινωνία εἶναι «μέγα καὶ φοβερὸν» πράγμα καὶ «χρειάζεται ζωὴν ἀγίαν, τελείαν καὶ ἀγγελικὴν», ὥστε νὰ μπορεῖ κάποιος νὰ κοινωνεῖ συνεχῶς⁹⁰⁴. Ἀντιτείνεται ἐπίσης ἡ θέση ὅτι, ἀφοῦ εἴμαστε πάντοτε ἐμπαθεῖς ἄνθρωποι, εἶναι ἀναπόδεκτο τὸ νὰ προτρεπόμαστε, ὥστε νὰ συμμετέχουμε στὴ συχνὴ καὶ συνεχὴ μετάληψη⁹⁰⁵.

Οἱ ἀπορρίπτοντες λοιπὸν τὴ συχνὴ μετοχὴ στὰ μυστήρια παρεμβαίνουν ἐρμηνευτικὰ στὰ προβλεπόμενα ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων ὑπὲρ τῆς συνεχοῦς κοινωνίας τῶν πιστῶν καὶ προβάλλουν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἦταν ἅγιοι, οἱ σημερινοὶ ὅμως ὄχι⁹⁰⁶. Ἐπίσης ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν πατέρων ἦταν ἡ προσπάθεια νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦν οἱ πιστοὶ τελείως ἀπὸ τὰ θεῖα μυστήρια. Ὅμως μποροῦν κάποιοι νὰ κοινωνοῦν ἀραιά, «μὲ περισσοτέραν εὐλάβειαν»⁹⁰⁷.

δι' αὐτὸ ἀπαγορεύεται ἡ Θεία Κοινωνία. Ὅχι· τὸν ἀγιασμὸν τὸν δίδει ἡ Ἐκκλησία εἰς καθαρισμόν, τὸ ἀντι-δωρον ὡς μικρὰ εὐλογία εἰς τοὺς ἀναξιούς πρὸς Θ. Κοινωνίαν καὶ τὸ Σῶμα τοῦ Κυρίου εἰς σωτηρίαν. Ἄς μάθωμεν λοιπὸν ὅτι· ἄλλο ἀγιάζω, ἄλλο εὐλογῶ καὶ ἄλλο σώζω».

904. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 91-96 (ἐνσταση Ε'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 105-112. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 50-54 (ἐνσταση ε').

905. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 99-101 (ἐνσταση Η'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 47-60. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 62 (ἐνσταση η').

906. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 105-112. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 65-66 (ἐνσταση ιδ').

907. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 86-89 (ἐνσταση Γ'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 35-37, 38-43, 44-46, 61-63.

Οί θέσεις αυτές καταλήγουν σέ ένα επικίνδυνο πνευματικά πλέγμα ψευδοευλαβείας, ή όποία προσπαθεῖ νά προβάλλει τόν φόβο περιδεῶν συνειδήσεων, ὥστε ή θεία μετάληψη νά μή γίνει άνευλαβής κατ' ἔθιμο συνήθεια. Ἐπικαλοῦνται ἐπίσης πρὸς ἐπίρρωση τῆς θέσεώς τους τὸ ρητὸ «Μέλι εὐρῶν φάγε τὸ ἱκανόν, μήποτε πλησθεῖς ἐξεμέσης»⁹⁰⁸ καί ἐπισείουν τόν κίνδυνο μήπως ή κοινωνία καταντήσει νά θεωρεῖται στίς συνειδήσεις τῶν πολλῶν ὡς κοινὸ καθημερινὸ φαγητό⁹⁰⁹. Στήν πραγματικότητα ὅμως ή ἀραιή προσέλευση στήν εὐχαριστία, καί ἰδιαίτερα ή κατ' ἔθιμο σέ ἐλάχιστες θεμελιακές δεσποτοθεομητορικές ἐορτές, εἶναι ἐκείνη πού μπορεῖ εὐκολότερα νά γίνει ἀκηδιαστική συνήθεια καί ἀνατρεπτικὸ τῆς εὐχαριστιακῆς παραδόσεως ἔθιμο. Ἀντίθετα, ὅσοι συνεχῶς προσέρχονται «μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης»⁹¹⁰ πρὸς τὸ ἅγιο ποτήριο ἀποκτοῦν τὴν οὐσιαστική εὐλάβεια καί τελικὰ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν χαρισματική καί ἀγιαστική θεία μέθεξη.

3) Ἐνοστάσεις ἐκ τῆς ραθυμίας καί τῆς ἀδιαφορίας.

Πολλοὶ ἄλλοι, ἀπὸ μακρὰ προσαρμογή, ραθυμία ἢ ἀδιαφορία, δὲν δέχονται εὐκολα καί δὲν θέλουν μεγάλες ἀλλαγές ἀπὸ τίς, ἔστω καί κακῶς καί ἀντιπαραδοσιακῶς πολλὰς φορές, ἰσχύουσες καί παγιωμένες συνήθειες. Ἔτσι προβάλλουν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ νά κοινωνεῖ κάποιος «τρὶς τοῦ ἔτους εἶναι ἀρκετόν»⁹¹¹, ἐπικαλούμενοι μάλιστα καί παραδείγματα ἑναρέτων ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι κοινωνοῦν ἀραιῶς⁹¹², ὅπως π.χ. καί τὸ σπάνιο παράδειγμα τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας⁹¹³.

---

908. Βλ. *Παροιμ. κε' 16*. Καί ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 96-98 (ἔνσταση ΣΤ').

909. Βλ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 62-63 (ἔνσταση θ'). Βλ. σχετική ἀναφορὰ καί ἀνάλυση στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, σσ. 50-51.

910. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία Λειτουργία. Διακονική προσταγή πρὸς κοινωνίαν τῶν πιστῶν*.

911. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 118-119 (ἔνσταση ΙΓ'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 76-78.

912. Βλ. ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 234-240.

913. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 89-91 (ἔνσταση Δ'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 71. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 55-57 (ἔνσταση

Ἄλλοι ἐπίσης, κατ' ἐναλλαγὴν, δικαιολογοῦν τὴ βραδύτητα προσελεύσεως λέγοντας, ἄλλοτε μὲν ὅτι ἡ συχνὴ μετάληψη δὲν εἶναι δόγμα πίστεως⁹¹⁴, ἄλλοτε δὲ ὅτι ἦταν χάρισμα μόνο τῶν πρώτων χριστιανῶν⁹¹⁵.

Ἄλλος ἀντιτιθέμενος στὴ συχνὴ μετάληψη ἰσχυρισμὸς εἶναι ὅτι ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ ἐκφράζεται σὲ αὐτὸ πού, μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη διεργασία, κατέληξε νὰ ἀποτελεῖ τὴ σημερινὴ συνήθεια καὶ τυποποίηση. Ἄρα, ἀφοῦ τὴν κατάστασι ἀποδέχονται ἀκόμη καὶ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δεχόμενοι τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτὸ ὑπενθυμίζουσι τὸ παύλειο λόγιον· «πέιθεσθε τοῖς ἡγουμένοις ὑμῶν καὶ ὑπέικετε»⁹¹⁶. Ἄλλοι ἐπίσης, φοβούμενοι τὴ γνώμη τῆς πλειονότητος, δὲν ἀντιτίθενται στὴν ἤδη παγιωμένη ἀποδοχὴ τῆς ἀραιῆς μεταλήψεως, «διὰ νὰ μὴ σκανδαλίζουσι τοὺς πολλοὺς»⁹¹⁷. Καὶ ἀπὸ μερικοὺς ἄλλους ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ κατ' ἀραιὰ διαστήματα μετοχὴ στὴν εὐχαριστία ἀποτελεῖ ἀνεγνωρισμένη «οἰκονομία» τῆς Ἐκκλησίας καί, γι' αὐτὸν τὸν λόγο, πρέπει νὰ εἶναι σεβαστή⁹¹⁸.

4) Ἐνστάσεις ἐκ τῶν παρεξηγήσεων τοῦ κληρικαλισμοῦ.

Ἄλλη ἔνστασις, ἡ ὁποία προβάλλεται καὶ ἀπὸ κληρικοὺς καὶ ἀπὸ λαϊκοὺς, εἶναι ὅτι ἡ ἀκώλυτη καὶ ὑποχρεωτικὴ συνεχὴς μετάληψη σχε-

---

στ'). Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἐποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΜΑ'. ΡG 155, 889B, ὅπου ἡ ἀναφορὰ στὴν ὁσία Θεοκτίστη, τὴν ὁποία ὡς ἐπιθανατία ἐκοινώνησε λαϊκὸς ναυτικός.

914. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 108-112 (ἔνστασις ΙΑ'). ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Ἐπιτομή, εἴτε συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων, ὅπ.π., σσ. 373 καὶ 391. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός, ὅπ.π., σσ. 187-188.

915. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 101-104 (ἔνστασις Θ'). Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 66-67 (ἔνστασις ιε').

916. Βλ. Ἐβρ. ιγ' 17. Ἐπίσης ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 112-117 (ἔνστασις ΙΒ'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 81-84, 89-93. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 57-62 (ἔνστασις ζ').

917. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 101-103 (ἔνστασις Θ'). ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 85-88. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., 41-43 (ἔνστασις β').

918. Βλ. π.χ. ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 224-229.

τίζεται μόνο με τούς ιερωμένους και προσιδιάζει στην ιδιότητά τους⁹¹⁹. Ἡ ἔνσταση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀπότοκο τῶν παρεξηγημένων ἀντιλήψεων τοῦ κληρικαλισμοῦ⁹²⁰. Κατὰ τὴ θεωρία του, οἱ κληρικοὶ-ιερωμένοι συνιστοῦν εἰδικὴ ἀφωσιωμένη τάξη μέσα στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατέχει ἰδιαιτέρα προνόμια, ὥστε νὰμποροῦν ἀνεμπόδιστα ὅλοι (ἢ τοῦλάχιστο τὰ ἐνάρετα μέλη αὐτῆς τῆς τάξεως) νὰ μεταλαμβάνουν συνεχῶς⁹²¹.

Στὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ ἄλλοῦ, ὅπου ἀκόμη κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν τριήμερη ὑποχρεωτικὴ προευχαριστιακὴ νηστεία, οἱ μέλλοντες νὰ λειτουργήσουν ἱερεῖς καὶ διάκονοι ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴν προπαρασκευαστικὴ ἀνέλαιο νηστεία⁹²². Δὲν ἀπαιτεῖται δηλαδὴ ἀπὸ αὐτοὺς καμμία εἰδικὴ νηστεία πρὸ τῆς ἐπιτελέσεως τῆς θείας λειτουργίας, ἐκτὸς τοῦ νὰ μείνουν ἄσιτοι ἀπὸ τὸ μεσονύκτιο. Ἐὰν ἡ παραμονὴ δὲν εἶναι νήστιμος, οἱ λειτουργοὶ μποροῦν ἐλεύθερα νὰ καταλύουν κατὰ τὴν προηγούμενη τῆς ἱεουργίας τους ἑσπέρα, καὶ μάλιστα τοῦτο συνήθως ἐξυπακούεται ἀπὸ αὐτούς. Χαρακτηριστικώτατο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι στίς ἱερὲς μονές, ἐὰν ὁ ἐφημερεύων ἱερομόναχος δὲν λειτουργήσῃ (ἄλλ' ἐπιτελέσῃ τὴ λειτουργία ἄλλος τυχὸν ἱερεὺς), ὁ ἐφημέριος, κατὰ τίς ἡμέρες τῆς ἐβδομαδιαίας ἐφημερίας του, μπορεῖ ἀκωλύτως νὰ μεταλάβῃ, χωρὶς εἰδικὴ νηστεία κατὰ τὴν προηγούμενη ἑσπέρα.

Ἡ θεωρία, βεβαίως, αὐτὴ τοῦ κληρικαλισμοῦ δὲν συμφωνεῖ μετὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα ὁ ἱερεὺς πολὺ συχνὰ ἐξομολογεῖται τὴν ἀναξιότητα καὶ ἁμαρτωλότητά του, γιὰ νὰ προσεγγίξῃ τὴν ἁγία Τράπεζα⁹²³ καὶ νὰ ἱεουργεῖ τὰ θεῖα μυστήρια. Ὁ λειτουργὸς προσκομίζει στὸν Θεὸ δῶρα καὶ θυσίες «ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ (ἡμετέρων) στὴν εὐχή»

---

919. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 78-80 (ἔνσταση Α'). Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 38-41 (ἔνσταση α').

920. Βλ. ΘΗΕ, τ. 7, στ. 648.

921. Βλ. π.χ. ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ὅπ.π., σσ. 207-211, 215-217, 230-231, 241-242.

922. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ...*, ὅπ.π., σσ. 159-160, 184, 191-192.

923. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία Λειτουργία. Εὐχὴ χερουβικοῦ* «Οὐδεὶς ἄξιος ...», ἣν λέγει ὁ ἱερεὺς εἰς ἑαυτόν.

ἀμαρτημάτων καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων»⁹²⁴. Ὑπάρχουν, τέλος, καὶ ἄλλοι οἱ ὅποιοι πιστεύουν ὅτι μόνη ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἱερέως στὰ τελούμενα ἄχραντα μυστήρια εἶναι ἀπαραίτητη κατὰ τὴ θεία λειτουργία, ὄχι ὅμως καὶ τοῦ λαοῦ⁹²⁵. Τὸ χειρότερο δὲ ὅλων εἶναι ἡ γνώμη πολλῶν ἀπὸ αὐτοῦς ὅτι ὁ ἱερεὺς κοινωνεῖ συνεχῶς, ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἐπαγγελματικό του καθῆκον.

Ποικίλες ἄλλες πολεμικὲς κατὰ τῆς μερίδας τῶν Κολλυβάδων καὶ τῆς διδασκαλίας τους ἀντιδράσεις, ἐνστάσεις, κρίσεις, συκοφαντίες, ψευδεῖς κατηγορίες καὶ θελητὲς ἢ ἀθέλητες παρανοήσεις θέσεων, πολλὲς φορὲς μόνον ἐξ ἀκοῆς καταγραφόμενες ἀπὸ τοὺς πολεμίους τῶν πατέρων, συγκεντρώνει καὶ παραθέτει σχεδὸν ἀβασάνιστα ὁ Χ. Τζώγας⁹²⁶. Ἐκεῖ μοναδικὴ πηγὴ εἶναι οἱ, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀναφορὰ τεκμηρίωσης σὲ ἤδη ἐκδεδομένα κείμενα τῶν Κολλυβάδων, ἀπόλυτα ἀπορριπτικὲς θέσεις καὶ κρίσεις τῶν Ἰακώβου Νεασκητιώτου, Θεοδωρήτου ἐξ Ἰωαννίνων, Γρηγορίου μοναχοῦ καὶ Σεργίου Μακραιῦ⁹²⁷. Οἱ θέσεις τῶν φιλοκαλικῶν, ἂν καὶ καταγεγραμμένες μὲ σαφήνεια καὶ καθαρότητα, βιάζονται κυριολεκτικὰ ἐνίοτε ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο νόημα⁹²⁸.

---

924. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Θεία Λειτουργία. Εὐχὴ Α' πιστῶν, μετὰ τὸ ἀπλωθῆναι τὸ εἰλητὸν καὶ Εὐχὴ προσκομιδῆς, μετὰ τὰ πληρωτικά*.

925. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 79, ὅπου παρατίθενται γινώμες Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης ἀντίθετες πρὸς τὴ θεωρία αὐτή. Βλ. *Διάλογος*. PG 155, 252C-D καὶ 300A-D. *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 968A-B. 969A-B καὶ C.

926. Στὸ Δ' κεφάλαιο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του *Ἡ περὶ τῶν μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα*, ΕΕΘΣΘ [παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 120-132.

927. Βλ. ὅπ.π., σσ. 126-128.

928. Τοὺς κατηγορητικούς παραλογισμοὺς τοῦ Γρηγορίου μοναχοῦ π.χ. βλ. ὅπ.π., σσ. 131-132: Ἀτεκμηρίωτες κατηγορίες καταγράφονται, χωρὶς καμμία ἀναφορὰ σὲ κολλυβαδικὰ κείμενα, καὶ προσάπτεται στοὺς Κολλυβάδες ὅτι: «α) Ἐφρόνουν ὅτι ὁ μέγας ἀγιασμός καὶ ὁ μικρὸς εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό, β) ἐδέχοντο ὅτι τὸ ἀντίδωρον δὲν μετέχει ἀγιασμοῦ τινος, ἀλλ' εἶναι φιλὸς ἄρτος, γ) ἰσχυρίζοντο ὅτι ὁ ἀφορισμὸς δὲν ἔχει νομικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ὑπόστασιν, δ) δις μόνον ἠϋλόγουν τὰ δῶρα εἰς τὸ ἐξαιρέτως καὶ οὐχὶ τρίς, ε) προσηύχοντο διὰ τῆς ρινὸς καὶ ἐκράτουν κατὰ τὴν προσευχὴν τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν ἀριστερὸν μαστὸν, ς) ἀπέρριπτον τὴν προσευχὴν εἰς τὰς ἱεράς εἰκόνας». Στὸ ὑπόμνημά του ἐπίσης ὁ Γρηγόριος ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν φιλοκαλικῶν,

5) *Οί άπαντήσεις τών Κολλυβάδων στις αίτιάσεις τών ως άνω ένστάσεων.*

Ἡ άπάντηση τών Κολλυβάδων στις αίτιάσεις τών ένστάσεων τών άντιφρονούντων, ως πρὸς τὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, δέν εἶναι ἄλλο τι, παρὰ ἡ άπαραχάρακτη διαχρονικά εύχαριστιακή διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὅπως καί διδάσκοντας, ἔτσι καί άπαντώντας, οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες δέν πλάθουν λόγους ἐκ λογισμῶν, δέν βιάζονται νοηματικά τὰ χρησιμοποιούμενα κείμενα, οὔτε ἐπιχειρηματολογοῦν ἀτεκμηρίωτα. Αὐτὸ ἦδη άπεδείχθη, μὲ τὴν παρουσίαση τῆς διδασκαλίας τους σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα ποῦ μᾶς άπασχολεῖ, ἄλλὰ καί μέλλει νὰ άποδειχθεῖ ἀπὸ τις ἐξειδικιασμένες άπαντήσεις τους, μὲ τις ὁποῖτες άντιμετωπίζουν τις ποικίλες άντιφωνίες τών συγχρόνων τους, οἱ παραλλαγές καί ὁ άπόηχος τών ὁποίων φθάνουν ἄκόμη καί μέχρι τις ἡμέρες μας.

Ἐν σπέρματι, οἱ άρνητικοὶ προβληματισμοὶ ποῦ μόλις καταγράψαμε, ἄλλὰ καί οἱ άπαντήσεις στις ένστάσεις ὑπάρχουν στὸ ὑλικὸ τῆς μέχρι τώρα μακρᾶς ἀναλύσεως καί βασάνου τών πηγῶν. Ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ καί ὀλοκληρώνοντας τὴν ἀναφορά μας στὴν εύχαριστία θὰ άποθησαυρίσουμε συστηματικά καί μεθοδικὰ τὴ λύση τών ένστάσεων

χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ άποκρυβεῖ τὸ ἐμπαθὲς κίνητρό του, καί τοὺς προσάπτει ὅπως αὐθαιρέτως, ἀναποδείκτως καί άπαραδέκτως ψευδεῖς καί βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς: «Οὔτοι δὲ ἐσθίοντες καί πίνοντες εἰς κόρον, κοιμώμενοι καί ἀναπαύομενοι, πολυκτήμονες, φιλοκτήματοι, φιλοχρήματοι καί πεισιμονῆς καί θυμοῦ ἔμπλεοι ὄντες, νομίζουσι νὰ ἐμβάσωσι τὸν Χριστὸν ἔσω τους κἂν θέλει, ὡς λέγει ὁ θεολόγος Συμεών, διὰ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, διὸ καί δικαίως παραδίδονται εἰς ἀδόκιμον νοῦν, καί ἐν τῇ εύχῇ προσέχοντες οὐχὶ ἐπάνω τῆς καρδίας, ἄλλὰ κάτωθεν πρὸς τὸν ὀμφαλὸν ἐξάπτουσι τὸ ἐπιθυμητικὸν καί ποιοῦσι ρεῦσιν τῶν ὑπογαστρῶν ἀξιοδακρύτως, οἱ ἀδόκιμοι, ἀντὶ τοῦ ἐκχέειν δάκρυα κρουνηδὸν καθαρτικά, ὡς ὁ θεῖος Ἰσαὰκ γράφει πολλαχοῦ, τὸ ὁποῖον δάκρυον, ἐὰν εἶχον, ἤθελον εἶσθαι πρᾶοι, ταπεινοί, εἰρηνικοί, φιλάδελφοι, ἑαυτοὺς μόνον κατακρίνοντες καί οὐχὶ ἔχειν ἑαυτοὺς τελείους». Δεινῶς παρανοοῦμενες θέσεις τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου βλ. σσ. 116-117, 121-122, καθὼς καί τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ὅπ.π., σ. 93. Γιὰ τὸν ἀθεμελίωτο συνεχῆ άρνητισμὸ τοῦ Χ. Τζώγα, ἔναντι τῶν θέσεων τῶν Κολλυβάδων, βλ. στοὺς καιριότατους κριτικὸς σχολιασμοὺς τοῦ πρωτοπρ. καθηγητοῦ π. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στὰ συγγράμματα καί στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», στὸ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998), Πάρος 2000, σσ. 330-331.

ἀπὸ μέρους τῶν φιλοκαλικῶν, οἱ ὅποιοι γνώριζαν, πρόσεχαν, ἄκουγαν καὶ συζητοῦσαν τὶς θέσεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἐναντίας μερίδος, αὐστηρὰ μὲν, κριτικὰ καὶ φιλάδελφα, ποτὲ ὅμως ἀδιάκριτα, μνησίκακα καὶ ἐριστικὰ⁹²⁹.

α) Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας γενικὰ, ἀλλὰ καὶ τοῦ προνηστευτικοῦ τριημέρου εἰδικότερα, πολλὰ ἀναπτύξαμε στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ παρόντος Α΄ μέρους, στὸ ὅποιο ἀσχοληθήκαμε διεξοδικὰ μὲ τὶς προϋποθέσεις συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία. Παρέλκει λοιπὸν ἡ ἐκ νέου ἀναφορά μας στὸ ζήτημα καὶ ἀρκεῖ νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ προετοιμασία δὲν μετρᾶται μὲ ἀριθμητικὲς κωδικοποιήσεις προνηστευτικῶν ἡμερῶν, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ καθαρότητα ψυχῆς καὶ σώματος, δοκιμὴ συνειδήσεως, συνεχὴ ἐγκράτεια καὶ ἀπαράγραπτη τήρηση τῆς θεσμοθετημένης (ἀπὸ τοῦ προηγουμένου μεσονυκτίου μέχρι καὶ τῆς ὥρας τῆς μεταλήψεως) εὐχαριστιακῆς νηστείας. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ὁ σχετικὸς ξς' κανόνας τῆς Πενθέκτης Συνόδου ἀπαιτεῖ τὴν εὐχαριστιακὴν κατατρυφήν τῶν πιστῶν στὴν κάθε μία ἡμέρα τῆς ἀναστασίμου Διακαινησίμου Ἑβδομάδος χωρὶς ἀπαιτήσεις καὶ δεσμεύσεις προηγούμενης νηστείας⁹³⁰.

Ἡ κωδικοποίηση, ἐξάλλου, τῆς ἀνὰ τεσσαρακονθήμερο προσελεύσεως προῆλθε ἀπὸ παρανόηση καὶ κακὴ ἐρμηνεῖα κάποιων πατερικῶν θέσεων, ὅπως τοῦ Χρυσοστόμου⁹³¹ καὶ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονί-

---

929. Βλ. τὸν θαυμάσιο ἐπιλογισμὸ τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ στὴν Ὁμολογία πίστεώς του, ὅπ.π., σσ. 92-94.

930. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 279. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴν νηστεία βλ. ἐκτενὴ σχόλια καὶ ἀναφορές, ὅπ.π., σσ. 230-231, 487, 491, 674. Βλ. ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 131. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 100. Βλ. καὶ στοῦ Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 64-65, ὅπου προσεγγίζει πρακτικὰ καὶ καταγράφει μὲ κριτικὰ σχόλια τὶς δυσκολίες τῶν χριστιανῶν, ποὺ θέλουν νὰ κοινωνοῦν συχνά, ὅταν προσέρχονται κατὰ τὶς ἡμέρας αὐτές.

931. Βλ. *Λόγος εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας*. PG 48, 867: «Τίνος οὖν ἔνεκεν νηστεύομεν τὰς τεσσαράκοντα ταύτας ἡμέρας; Πολλοὶ τὸ παλαιὸν τοῖς μυστηρίοις προσήεσαν ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε· καὶ μάλιστα κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, καθ' ὃν ὁ Χριστὸς αὐτὸ παρέδωκε. Συνειδότες οὖν οἱ πατέρες τὴν βλάβην τὴν γινομένην ἐκ τῆς ἡμελημένης προσόδου, συνελθόντες ἐτύπωσαν ἡμέρας τεσσαράκοντα νηστείας, εὐχῶν, ἀκροάσεως, συνόδων, ἵνα ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις καθαρθέντες, μετ' ἀκριβείας ἅπαντες

κῆς⁹³², τῶν ὁποίων τὸ τιθέμενο ἀνώτατο ὄριο ἀποχῆς μετέτρεψαν σὲ ἀνώτατο χρονικὰ δυνατὸ ὄριο μετοχῆς «οἱ ὀπαδοὶ τῆς τεσσαρακοντά-δος»⁹³³.

Γιὰ τὴν ἀκόμη πιὸ ἀκραία, βεβαίως, ἀπαίτηση νὰ κοινωνοῦν οἱ χριστιανοὶ τρεῖς μόνο φορὲς τὸν χρόνο καὶ γιὰ τὴν προέλευση τῆς κακῆς αὐτῆς συνηθείας ἐκ τῆς ἐπιτιμῆσεως τῶν τριγάρων, δι' ἀναγωγῆς τῆς σὲ ὅλο τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν, τὰ ἀρκοῦντα ἀναλύσαμε στὰ προηγηθέντα⁹³⁴.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, στὸν μνημονευόμενον λόγο του, δὲν ἐννοεῖ βέβαια ὅτι οἱ χριστιανοὶ θὰ κοινωνοῦν μόνο τὸ Πάσχα, ἀφοῦ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ προηγεῖται ὁλόκληρη ἡ Τεσσαρακοστή, οὔτε ἐπίσης ὅτι θὰ πρέπει νὰ κάμουν δέκα Τεσσαρακοστὲς προετοιμασίας, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κοινωνοῦν κάθε σαράντα ἡμέρες. Αὐτό, κατὰ τὸν Νικόδημο Ἁγιορείτη, εἶναι πλήρης παρανόηση τῶν λόγων του, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται «ἔρημοι καὶ γυμνοὶ τῆς οἰκειᾶς αὐτῶν συναφείας»⁹³⁵. «Οἱ θέλοντες», λέγει ὁ Νικόδημος, «νὰ συστήσουν τὴν γνώμην των ἔχουσι συνήθειαν νὰ φέρωσιν εἰς βοήθειάν των καὶ ρητὰ τῆς ἀγίας Γραφῆς ἢ τινος τῶν ἁγίων, διὰ νὰ μὴ φαίνεται γυμνὸν τὸ ἄγκιστρον χωρὶς δόλωμα ... Ὅμως δὲν πρέπει νὰ κόπτη τις καὶ νὰ ἀποσπᾷ τὰ ρητὰ τῆς θείας Γραφῆς, χωρισμένα ἀπὸ τὰ ἄλλα μέλη των, καὶ νὰ τὰ μεταχειρίζεται βεβαίως διὰ τὸν ἰδικόν του σκοπόν»⁹³⁶. «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτοὶ δὲν πρέπει νὰ λέγουσι μόνον ὅτι λέγει ὁ Χρυσόστομος ὅτι ἐτύπωσαν οἱ θεῖοι πατέρες ἡμέρας τεσσαράκοντα, εἰς τὰς ὁποίας νηστεύοντες νὰ μεταλαμβάνωμεν. Ἀλλὰ πρέπει νὰ στοχασθῶσι καὶ τὰ προλεγόμενα καὶ τὰ

καὶ δι' εὐχῶν καὶ δι' ἐλεημοσύνης, διὰ νηστείας καὶ διὰ παννυχίδων καὶ διὰ δακρύων καὶ δι' ἐξομολογήσεως καὶ διὰ τῶν ἄλλων ἀπάντων, οὕτω, κατὰ δύναμιν τὴν ἡμετέραν, μετὰ καθαροῦ συνειδότος προσίωμεν».

932. Βλ. *Διάλογος*. PG 155, 672C-D: «καὶ μή τις τῶν φοβουμένων καὶ ἀγαπῶντων τὸν Κύριον παρερχέσθω τὰς τεσσαράκοντα» ἡμέρας, ἐννοεῖται, γιὰ νὰ προσέλθει στὴ θεία κοινωνία.

933. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 82 καὶ 85. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 84.

934. Βλ. τὴν ἀνάλυσή μας στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 820-829.

935. Βλ. στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 81.

936. Ὅπ.π., σ. 81.

ἐπιλεγόμενα, ὅπερ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον λόγον ἀναφέρει ὁ θεῖος οὗτος πατήρ, καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν καὶ πρὸς ποίους κάμνει τὴν ὁμιλίαν. Διότι, ὡς αὐτοὶ δισχυρίζονται, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὁ θεῖος Χρυσόστομος μόνον εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα περιέλαβε τὴν χρῆσιν τῆς θείας μεταλήψεως, τὸ ὅποτον ἂν θέλουσιν αὐτοὶ οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς τεσσαρακοντάδος νὰ συστήσωσι, πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην των, ἢ νὰ μεταλαμβάνουν μόνον μίαν φορὰν τὸν χρόνον, εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα δηλαδή, καὶ νὰ ὁμοιωθοῦν μὲ ἐκεῖνους περὶ ὧν τότε ὠμίλει ὁ θεῖος Χρυσόστομος, ἢ πρέπει νὰ κάμνουσι δέκα τεσσαρακοστὰς τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ἀριθμὸν ὃν αὐτοὶ συνειθίζουν νὰ κοινωνοῦν»⁹³⁷.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα δὲ τῆς ἐπιτιμῆσεως τῆς τριγαμίας μετὰ τὴν, διὰ βίου, τρις τοῦ ἔτους μόνον δυνατότητα συμμετοχῆς στὴν εὐχαριστία, ὁ

---

937. Ὁπ.π., σ. 82. Περὶ τοῦ ὅτι ἄλλος ὁ σκοπὸς τῶν χρυσοστομικῶν λόγων βλ. *ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Λόγος εἰς τοὺς Ἀνδριάντας Κ'.* Ὅτι οὐκ ἀρκεῖ ἡ νηστεία τῆς τεσσαρακοστῆς πρὸς τὸ δύνασθαι κοινωνεῖν, ἀλλὰ καὶ δεῖ τῆς κατὰ ψυχὴν ἀρετῆς πρώτης. *PG* 49, 197 ἐξ. Καὶ *Λόγος πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν θείων συνάξεων ... PG* 49, 363 ἐξ. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ χρυσοστομικὸ κείμενο τὸ ἀποσωζόμενον στὰ *Ἱερά παράλληλα, Στοιχεῖον Θ, τίτλος Δ'*, τοῦ *ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ.* *PG* 96, 20A ἐξ., τὸ ὅποιο καὶ παραθέσαμε πλῆρες στὴν ὑποσημείωση 267. Ἀνατροπὴ τῆς παρανοήσεως βέβαια γίνεται καὶ στὴν ἴδια τὴ συνάφεια τοῦ *Λόγου εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας.* *PG* 48, 866 ἐξ. Παράλληλες χρυσοστομικὲς θέσεις βλ. καὶ στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 642-643. Ὁ *ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ* ἐπίσης, ὅπ.π., σσ. 85-86, ἐρμηνεύοντας τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο στὰ ἀνωτέρω παραπεμπόμενα κείμενά του, λέγει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Ἴδου λοιπὸν ὅτι ὁ θεῖος Χρυσόστομος, ὄχι μόνον βεβαιοῖ φανερὰ τὸν σκοπὸν καὶ τὴν γνώμην του εἰς τοὺς ἀγαπῶντας νὰ ἀκούσουν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ προφητικῶς ἀνατρέπει τὴν ὑπὸ πολλῶν φιλονείκως παρατηρουμένην ταύτην τῆς τεσσαρακοντάδος συνήθειαν. Διὰ δὲ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας, ὡς λέγει ὅτι ἐτύπωσαν οἱ θεοὶ πατέρες, ἂν θελήσῃ τις νὰ ὁμιλήσῃ, ἢ διήγησῃ ἔσεται διεξοδική». Ὁ ἱερός πατὴρ ἀντιμετωπίζει τοὺς χριστιανούς τοὺς ἐμμένοντες νὰ ἑορτάζουν χρονικὰ τὸ πάσχα μετὰ τοὺς Ἰουδαίους, τοὺς λεγόμενους τεσσαρεσκαίδεκατίτες, καὶ νὰ μὴ φυλάττουν πλήρη τὴν παραδεδομένη ἀπὸ τοὺς πατέρες καὶ τὶς συνόδους τεσσαρακονθήμερη προπασχάλια νηστεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προτροπὴ λοιπὸν στοχεύει στὴν εὐλαβικὴ περιφυλακὴ καὶ τήρησιν πλήρους τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ ὄχι στὴ θεσμοθέτησιν ἀντιευχαριστιακῆς συνήθειας προσελεύσεως στὴ θεία κοινωνία ἀνὰ αὐθαίρετο διάστημα σαράντα ἡμερῶν. «Ἄλλ' ἐπειδὴ αὐτοὶ προβάλλουσι, λέγει ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὡς ὑπέρμαχον τῆς τεσσαρακοντάδος τῶν ἡμερῶν τὸν θεῖον Χρυσόστομον καὶ ἐκεῖνος καταλύει ὡς ἴστων ἀράχνης τὰς ἐννοίας των, ἡμεῖς σιωπῶμεν ...».

Νικόδημος Ἀγιορείτης πλατύνει τὸν λόγο, ἀπαντώντας στὴ σχετικὴ ἔνσταση, καὶ περιγράφει ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς τετραγαμίας τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Σοφοῦ, τῶν ἀλλαξοπατριαρχιῶν (Νικολάου-Εὐθυμίου) καὶ τῆς τελικῆς διευθετήσεως τοῦ ζητήματος ἐπὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Λέοντος Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου καὶ τοῦ βασιλοπάτορος Ρωμανοῦ⁹³⁸. Ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 920 «ὠνομάσθη ... *Τόμος Ἐνώσεως*, διότι ἠνώθησαν πάλιν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ὄλος ὁ λαός, ὅστις ἦτον πρωτύτερα μοιρασμένος ἀπὸ τὴν τετραγαμίαν τοῦ Λέοντος. Τώρα ὅμως δὲν ἤξεύρω», παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ Νικόδημος, «ποῖος εὐλογημένος, ἢ ἀπὸ ἀμάθειαν ἢ καὶ θέλων νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὴν αἰώνιον ζωὴν, ἐκολόβωσε τὸν κανόνα αὐτὸν καὶ οὕτως ἠκρωτηριασμένον ἔβαλεν εἰς τὸ Ἰβρολόγιον. Οἱ δὲ εὐλογημένοι πνευματικοὶ μας, εὐρίσκοντες αὐτόν, τὸν διελάλησαν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην, φορτώνοντες τὸ ἐπιτίμιον καὶ τὸν κανόνα τῶν τριγάμων ἐπάνω εἰς

---

938. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 104-105, ὅπου καὶ τὸ πλήρες κείμενο τοῦ κανόνος ἐκ τοῦ *Τόμου Ἐνώσεως* τῆς σχετικῆς *Πράξεως* τῆς συνόδου τοῦ 920: «Εἴ τις πρὸς τεσσαρακοστὸν ἔτος ἀναβεβηκώς καὶ μήτε τὴν φύσιν αἰδούμενος, μήτε τῆς ὀφειλομένης χριστιανικῆς εὐκόσμου ζωῆς φροντίδα ποιούμενος, ἀλλὰ μόνης τῆς ἐμπαθοῦς ἐπιθυμίας γενόμενος, πρὸς τρίτον ἑαυτὸν ἐπιρρίπτει γάμον, τοῦτον, μετὰ πάσης ἀκριβείας καὶ παρατηρήσεως, μέχρι πενταετίας ἀμέτοχον εἶναι τῆς τοῦ ἁγιασμοῦ μεταλήψεως καὶ μηδαμῶς ἐπ' αὐτῷ συντέμενεσθαι τὸν χρόνον· ἀλλὰ γὰρ καὶ μετὰ τὸ ἀξιωθῆναι τῆς ἀχράντου μεταλήψεως, οὐκ ἔσται συγκεχωρημένον αὐτῷ ἐν ἄλλῳ καιρῷ τῇ μεταλήψει προσιέναι, ἢ ἐν μόνῃ τῇ σωτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσει, διὰ τὴν ἐκ τῆς προηγουμένης ἐγκρατείας τῶν νηστειῶν, ὡς δυνατὸν, ἀνακάθαρσιν εἶ τις δέ, τριακοντούτης ὦν καὶ τέκνα ἔχων ἐκ τῶν προλαβόντων γάμων, τρίτη συνάπτοιτο γυναικί, καὶ οὗτος δὲ ἀσυγχωρήτως μέχρι τετάρτου ἔτους τῆς κοινωσίας τῶν ἁγιασμάτων ἀμέτοχος ἔστω· καὶ μετὰ τὸ τυχεῖν δὲ τῆς μεταλήψεως τῶν μυστηρίων, τρις τοῦ ἑνιαυτοῦ μόνον ἀξιωθήσεται τῆς ἀπολαύσεως· ἅπαξ μὲν τῇ σωτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσει· δεύτερον δὲ ἐν τῇ Κοιμήσει τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου· καὶ τρίτον ἐν τῇ Γενεθλίῳ ἡμέρᾳ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, διὰ τὸ καὶ ἐν ταύταις προηγεῖσθαι νηστείαν καὶ τὸ ἐκ ταύτης ὄφελος». Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Ε', Ἀθήνησιν 1854 (ἀνατ. 1966), σσ. 7-8. Ἀναφορὰ στὸν *Τόμο τῆς Ἐνώσεως* (920) βλ. καὶ στοῦ ΒΛ. ΦΕΙΔΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', Ἀθήναι 1994, σσ. 145-146 καὶ 661-662. Ἐπίσης βλ. σχετικὰ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΥΣΤΙΚΟΥ (PG 111, 180) καὶ σὲ ἀπάντησιν πρὸς μοναχοῦς τοῦ ἐρμηνευτοῦ τῶν κανόνων ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΣΑΜΩΝΟΣ (PG 138, 941).

ὄλους τοὺς χριστιανούς, διγάμους, μονογάμους, παρθένους καὶ εἰς πᾶσαν ἀπλῶς ἡλικίαν». Καὶ στρέφοντας τὸν λόγο σὲ στιβαροὺς προβληματισμοὺς ποιμαντικῆς ἀγωνίας ἀρθρώνει λόγο ἐλέγχου καὶ ἀληθείας· «Ἄλλ' ἐγὼ δὲν θαυμάζω τόσον μὲ τοὺς πνευματικούς, ὅσον θαυμάζω διότι οἱ καλοὶ ἀρχιερεῖς καὶ ποιμένες δὲν ἐσάλπισαν παρευθῆς, μὲ τὰς θεοπνεύστους σάλπιγγας τῆς ἀληθείας, νὰ στηλιτεύσωσι τὸν κακὸν σπορέα τοιοῦτου ζιζανίου καὶ νὰ ἐκριζώσουν τὸ σαπρὸν αὐτὸ φυτὸν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, διότι ἔχουσι τὴν ἐξουσίαν ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εἰς τὸ νὰ συσταίνωσι τὰ καλῶς ἔχοντα καὶ νὰ διορθώνωσι ὅσα χρειάζονται διόρθωσιν»⁹³⁹. Παράλληλη ἀνάδειξη τῆς παραχαράξεως τοῦ νοήματος τῶν ἀναφερομένων στὸν *Τόμο τῆς Ἐνώσεως*, περὶ τῆς ἐπιτιμίας τῶν τριγάμων, ἀνιχνεύεται καὶ στὶς θέσεις τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου⁹⁴⁰.

Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τῶν Κολυβάδων εἶναι ὅτι τὰ οἰκονομούμενα εἰς ἀνοχὴν τῶν τριγάμων, τὸ νὰ κοινωνοῦν δηλαδὴ μόνον τρεῖς φορές τὸν χρόνον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθοῦν σὲ κανονιστικὴ διάταξη προσελεύσεως στὴ μετάληψη γιὰ ὄλους τοὺς πιστοὺς καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφράξουν τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατέστησε κύριο τῆς συχνότητος τῆς προσόδου στὰ μυστήρια τὸν κάθε ἕνα δόκιμο, ἐνσυνείδητο, ἀνεπιτίμητο καὶ ἀληθινὰ προετοιμασμένο πιστό της⁹⁴¹.

---

939. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 106.

940. Βλ. στὸ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 102-103: «Ὅπερ ὁ ἐπὶ Ρωμανοῦ καὶ Κωνσταντίνου τῶν Πορφυρογεννήτων Συνοδικὸς τῆς Ἐνώσεως λεγόμενος *Τόμος* ὥρισεν, οὐχ ἀπλῶς καὶ ἀορίστως, ἀλλὰ περὶ μόνον τῶν ἐπὶ παιδοποιεῖα τριγαμούντων ἀπαίδων, καὶ οὐδὲ περὶ πάντων τούτων, ἀλλὰ περὶ μόνον τῶν τεσσαρακοντουτίδων, διορίσας τούτους, μετὰ τὴν τριετῆ ἀκοινωνησίαν, τὸν ἐξῆς ἅπαντα βίον οὐχὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς τῶν πιστῶν, ὁσάκις ἂν καὶ αὐτοὶ βούλωνται, ἀλλὰ τρεῖς μόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ καθ' ἕκαστον ἔτος ἀξιούσθαι τῶν θείων μυστηρίων ..., τοῦτό φημι, τὸ περὶ μόνον τῶν εἰρημένων τριγάμων οἰκονομικῶς ὀρισθέν ..., λοιρολόγος τις, ὡς οἶμαι, ἐν τῷ Ὡρολογίῳ ἀπλῶς τε καὶ γενικῶς καὶ ἀορίστως τυπώσας ἐξέδωκεν, ὡς καὶ εἰκῆ πεφλυαρηκῶς ἐλέγχεται ὑπὸ τοῦ εἰρημένου Συνοδικοῦ *Τόμου*».

941. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 100: «Πῶς δὲ οὐχὶ προφανοῦς καταφρονήσεως τὸ δυνατὸν ὄν ἅπαξ γοῦν ποτε ἐκάστης ἐβδομάδος δεδοκιμασμένους ἢ δοκιμαζομένους διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως τὴν συνείδησιν καὶ τῆς προσόδου ἀξίως παρουσιάζειν, εἴτ' οὖν συναγεσθαι,

Ὁ ἐπίμονος ἐνίοτε τρόπος υπεράσπισης τῆς εὐχαριστιακῆς παραδόσεως ἀπὸ μέρους τῶν Κολλυβάδων χαρακτηρίσθηκε ἐριστικὸ σχίσμα ἢ ἀκόμη καὶ αἵρεση. Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης παρατηρεῖ ὅτι τὰ τολμηρὰ αὐτὰ λέγουν ἄνθρωποι «ἀπὸ ἀθεοφοβίαν κινούμενοι»⁹⁴². Ὁ παραλογισμὸς, πέρα ἀπὸ τὴν ἀγνωσία, στὴν ἔνσταση καὶ κατηγορία αὐτὴ εἶναι, κατὰ τοὺς φιλοκαλικούς, ἐμφανής. «Ἡμεῖς», γράφει ὁ Νικόδημος, «εἰς τοιαῦτα τολμηρὰ λόγια θαυμάζομεν ἐπ' ἀληθείας τί νὰ εἴπωμεν. Τοῦτο μόνον λέγομεν ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην αὐτὴν, ἔπεται ὅτι εἶναι αἰρετικοὶ ὅλοι οἱ ἅγιοι, ὄχι μόνον ὅσοι παρακινουσι τοὺς πιστοὺς εἰς τὴν θείαν μετάληψιν, ἀλλὰ καὶ ὅσοι δέχονται τὰ λόγια των. Καὶ ὅλοι οἱ ἱερεῖς οἱ καθ' ἑκάστην ἱερουργοῦντες καὶ μεταλαμβάνοντες (φευ τῆς βλασφημίας!) καὶ μάλιστα ὁ ἅγιος Ἀπολλῶς, ὅστις ἦτον περιβόητος εἰς τὴν ἀγιότητα καὶ εἶχε πέντε χιλιάδας μαθητὰς εἰς τὴν ὑποταγὴν του· διὰ τὸν ὅποιον γράφει ὁ θεὸς Ἰερώνυμος, ὅστις ὑπῆγε καὶ τὸν εὔρε, ὅτι, “ἀφ οὗ (λέγει) ἐκάμαμεν προσευχὴν πλύναντες τοὺς πόδας μας καὶ στήσαντες τράπεζαν, μᾶς ἐφίλευσαν ψυχικὰ καὶ σωματικὰ· ἦγουν ἐκωνήσαμεν μετ' αὐτῶν τὰ θεῖα μυστήρια, καθὼς κάμνουσι κάθε ἡμέραν”»⁹⁴³.

Τὸ ἐπιχείρημα τῶν πολεμιῶν τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως ἀντιστρέφεται. Φιλέριδες καὶ ἀπειλοῦντες τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι οἱ ἐνιστάμενοι τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἡθους τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλὰ ἐκεῖνοι πού, παρὰ τὴ Γραφή, τοὺς πατέρες καὶ τοὺς κανόνες, ἀποστρέφονται, μὲ ποικίλες προφάσεις, τὴ ζωοποιὸ ψυχοτροφία τῆς θείας κοινωνίας. Μὲ σκοπὸ νὰ τονίσει τὴ θέση αὐτὴ, ὁ Νικόδημος χρησιμοποιεῖ τὸν γνωστὸ κανόνα τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, πού ἀφορᾷ στὴν εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ τῶν δαιμονιῶντων χριστιανῶν⁹⁴⁴: «Καὶ οἱ μὲν θεῖοι πατέ-

---

ἡμᾶς δὲ ἐν ἐκουσίῳ τῆς συνειδήσεως ἐλέγχω ραθύμως, ἵνα μὴ λέγω ἰταμῶς καὶ ἀναισχύντως, παρίστασθαι;». “Ὅτι ὁ ἐνσυνείδητος πιστὸς εἶναι κύριος τῆς συχνότητος προσέλευσης στοῦ μυστήριου βλ. ὅπ.π., σσ. 58-59 καὶ 105. Βλ. καὶ στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 837. Παράλληλη θέση βλ. στοῦ ΙΔΙΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 129.

942. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 98.

943. Βλ. ὅπ.π., σσ. 98-99. Γιὰ τὸν ἀββᾶ Ἀπολλῶ βλ. στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 395.

944. Βλ. τὸν γ' κανόνα τοῦ Τιμοθέου στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδά-*

ρες, ὄχι μόνον τοὺς ὑγιεῖς, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς δαιμονισμένους δέχονται συνεχῶς εἰς τὴν μετάληψιν τῶν θείων μυστηρίων, αὐτοὶ δὲ οἱ εὐλογημένοι οὔτε ἐκείνους ὅσοι ἔχουν σώας τὰς φρένας προσδέχονται, ἀλλὰ ζητοῦσι νὰ φαίνωνται τοῦ νόμου νομιμώτεροι»⁹⁴⁵. Ἡ ὑπόμνηση λοιπὸν τῶν πατερικῶν θέσεων καὶ τῆς κανονικῆς διδασκαλίας οὔτε διαφορὰ, οὔτε αἴρεση, οὔτε σχίσμα, οὔτε ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἐνότητος εἰσάγει. Ἀντίθετα, ὡς ἀνάδειξη καὶ προβολὴ θεοφώτιστης ἀλήθειας, προφυλάσσει τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ ἐπικίνδυνες παραχαράξεις, αἰρετικούς κινδύνους καὶ δαιμονικὰ σχίσματα⁹⁴⁶. Ἐριστικὴ κακία καὶ σκάνδαλο ἐπομένως δὲν εἶναι ἡ εὐλαβικὴ προσήλωση στὸ πνεῦμα τῶν κανόνων καὶ ἡ μαρτυρικὴ ὑπεράσπισή τους⁹⁴⁷, ἀλλὰ ἡ περιφρόνηση, ἡ παρερμηνεία καὶ ἡ ἀνατροπὴ τους, ἐξαιτίας τῆς αὐθαίρετης, ἐπίμονης καὶ ιδιόγνωμης προβολῆς τῆς ἀντιπαραδοσιακῆς συνήθειας νὰ κοινωνοῦν ἀραιότατα τὰ πιστὰ καὶ ἀνεμπόδιστα μέλη τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας⁹⁴⁸. Αὐτὴ τελικὰ ἡ φθοροποιοὺς ἐπίδραση τῆς ἀγνοίας, ὅπως ἀναφέρουμε παραπάνω, ὁδήγησε στὰ ἀκραῖα παραδείγματα, ὥστε κάθε ἐνσυνείδητος χριστιανὸς ποὺ ἐκπληρώνει συχνὰ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐπιπόθησή του νὰ ὀνομάζεται «Μακρακιστὴς» ἢ νὰ ἀποκλείεται τῆς κοινωνίας ἀκόμη καὶ σὲ δεσποτικὲς ἐορτές⁹⁴⁹. Ἀλλὰ καὶ σήμερα, στὶς συνάξεις τῶν πιστῶν, τὸ γεγονὸς τῆς ἀρνητικῆς ἀντιστροφῆς τῶν ρόλων εἶναι ἐμφανές. Ἀντὶ οἱ πολλοί, οἱ μὴ κοινωνοῦντες ἀπὸ ἐμπόδιο ἢ ἀδιαφορία, νὰ αἰσχύνονται καὶ ταπεινὰ νὰ ζητοῦν τὴ συγκατάβαση τῶν ἀδελφῶν τῆς συνάξεως γιὰ τὸ ἀκοινωνητον, ἐντελῶς παραλόγως ἀναγκάζονται νὰ αἰσθάνονται δυσκολία οἱ κοπιάσαντες στὴν προετοιμασία καὶ μὲ φόβο Θεοῦ κοινωνοῦντες πιστοί, ὑπὸ τὰ ἐπιτιμητικὰ ἐνίστε καὶ ἀδήμονα

λιον, σ. 667. Ἀνάτρεξε ἐπίσης στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 39-40.

945. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 99.

946. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, σ. 85. Βλ. καὶ προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 864-865.

947. Ὅπ.π., σ. 86.

948. Ὅπ.π., σ. 88. Γιὰ τὴν ἐξαιτίας τῆς ἀγνοσίας τῶν ποιμένων κακὴ καθοδήγηση τῶν πιστῶν στὸ ζήτημα τῆς προσελύσεως στὴ θεία μετάληψη καὶ ἐκτενὴ πρὸς αὐτοὺς στηλιτευτικὴ ἀναφορὰ βλ. ὅπ.π., σ. 105.

949. Βλ. π.χ. τίς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 902-903.

βλέμματα τῶν μὴ μετεχόντων στὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα καὶ ἀναμενόντων ἀνυπόμονα τὴν ἐξαιτίας τῆς παρατάσεως τῆς κοινωνίας βραδύνουσα ἀπόλυση τῆς θείας λειτουργίας.

β) Ἡ περιδεὴς συνείδηση καὶ ἡ ἐπίπλαστη εὐλάβεια γίνονται ἐπίσης αἰτίες ἀποχῆς ἀπὸ τὴν εὐχαριστία. Οἱ αἰτιάσεις αὐτὲς ἔχουν μὲν μία συναισθηματικὴ ἀφόρμηση, δὲν δικαιώνονται ὅμως μέσα στὸ παραδοσιακὸ πλαίσιο τοῦ ὀρθοδόξου λειτουργικοῦ ἤθους. Ὅλες οἱ ἀναφορὲς τῶν πατέρων⁹⁵⁰, ἀλλὰ καὶ οἱ καταγραφὲς τῶν λειτουργικῶν κειμέ-

---

950. Βλ. π.χ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὀμιλία Γ΄*. PG 62, 29: «Εἰκῆ θυσία καθημερινή, εἰκῆ παρεστήκαμεν τῷ θυσιαστηρίῳ, οὐδεὶς ὁ μετέχων. Ταῦτα οὐχ ἵνα ἀπλῶς μετέχητε λέγω, ἀλλ' ἵνα ἄξιους ἑαυτοὺς κατασκευάζητε. Οὐκ εἶ τῆς θυσίας ἄξιος, οὐδὲ τῆς μεταλήψεως; Οὐκοῦν οὐδὲ τῆς εὐχῆς» (κατὰ τὴ θέση αὐτῆ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὁ παριστάμενος ἀνεπιτιμῆτως καὶ ἀγωνιζόμενος νὰ ζεῖ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ πιστὸς εἶναι πάντοτε ἄξιος καὶ εὐρίσκεται σὲ εὐχαριστιακὴ ἐτοιμότητα κοινωνίας). «Ἀκούεις ἐστῶτος τοῦ κήρυκος καὶ λέγοντος· Ὅσοι ἐν μετανοίᾳ, ἀπέλθετε πάντες (βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἡ θεία λειτουργία τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 13], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 34). Ὅσοι μὴ μετέχουσιν ἐν μετανοίᾳ εἰσὶ. Εἰ τῶν ἐν μετανοίᾳ εἶ, μετασχεῖν οὐκ ὀφείλεις· ὁ γὰρ μὴ μετέχων τῶν ἐν μετανοίᾳ ἐστὶ. Τίνος οὖν ἔνεκεν λέγει· Ἀπέλθετε, οἱ μὴ δυναμένοι (συν)δεηθῆναι (βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*, [Κείμενα Λειτουργικῆς, 5], Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 37-38), σὺ δὲ ἔστηκας ἰταμῶς; Ἄλλ' οὐκ εἶ τούτων, ἀλλὰ τῶν δυναμένων μετέχειν» (ἀφοῦ ἐννοεῖται συνίστασαι στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη μετὰ τῶν τελείων πιστῶν), «καὶ οὐδὲν φροντίζεις; οὐδὲν ἠγγὴ τὸ πρᾶγμα;». Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 230α-231α. Ἀποκρίσεις υξγ', υξδ': «Εἰσερχόμενος εἰς τὰ ἅγια, πρόσχες δεχόμενος τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἔχειν ἀδιστακτικῶς ὅτι ἀλήθειά ἐστι. Τὸ δὲ πῶς; μὴ πολυπραγμόνει ... καὶ ταῦτα ἡμῖν ἔδωκεν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν ... μὴ οὖν ὡς κρίνων σεαυτὸν ἁμαρτωλὸν κωλύσης προσελθεῖν· ἀλλ' ἔχων ὁ προσερχόμενος τῷ Σωτῆρι ἁμαρτωλὸς ἀξιούται ἀφέσεως ἁμαρτιῶν ... Ἐχε οὖν σεαυτὸν ἁμαρτωλὸν καὶ κακῶς ἔχοντα, καὶ πρόσελθε τῷ δυναμένῳ σῶσαι τὸν ἀπολωλότα ... Οἱ δὲ προσερχόμενοι τοῖς ἁγίοις μυστηρίοις ἁμαρτωλοί, ὡς τετραυματισμένοι καὶ δεόμενοι ἐλέους, τούτους ἴσται ὁ Κύριος καὶ ἄξιους ποιεῖ τῶν αὐτοῦ μυστηρίων ... Οὐδεὶς δὲ ὀφείλει εἰπεῖν ἑαυτὸν ἄξιον τῆς μεταλήψεως· ἀλλ' ὅτι ἀνάξιος εἰμι καὶ πιστεύω ὅτι ἀγιάζομαι μεταλαμβάνων· καὶ γίνεται αὐτῷ οὕτω κατὰ τὴν πίστιν αὐτοῦ διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Βλ. καὶ τὰ παράλληλα τοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΥ στίς προφηγεθεῖσες ὑποσημειώσεις 465 καὶ 469: «Ταύτης οὖν, ἀδελφοί, τῆς ἄλλ-

νων⁹⁵¹, θεωροῦν τὸν ἄνθρωπο, ὅσο καθαρὸς καὶ ἅγιος καὶ ἂν εἶναι, ὡς ἀνάξιο νὰ παρίσταται ἐνώπιον τῆς θείας μεγαλοσύνης καὶ νὰ κοινωνεῖ τὰ θεῖα καὶ ἄρρητα μυστήρια τῆς ζωοποιῦ μετουσίας τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἡ καταξίωση προσέλευσης στὴν κοινωνία δὲν προέρχεται ἀπὸ

θοῦς βρώσεώς τε καὶ πόσεως σπεύσωμεν ἄξιοι ἀναφανῆναι, ἵνα μὴ ἀποθάνωμεν, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον ἡ ζωὴ, ἥτοι ὁ Χριστός, μένει ἐν ἡμῖν καὶ ἡμεῖς ἐν αὐτῷ ... Ὁ δὲ ἀνάξιο ἐαυτὸν καθιστῶν διὰ τὴν μυσαρὰν ἀμαρτίαν καὶ ἀφορίζων ἐαυτὸν τῆς τριαύτης μεγαλοδωρεᾶς ἐν τῷδε τῷ βίῳ, πῶς ἐν τῷ μέλλοντι κοινωνήσει Θεῷ;». «Ἐὰν ἄρα θελήσης καὶ αὐτὸς μετανοῆσαι γηνησίως, ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἐν τρισὶ καὶ μόναις ἡμέραις ἀναδείκνυσαι ἄξιος τῆς θείας κοινωνίας χάριτι Χριστοῦ». Πλήθος ἐπίσης σχετικῶν χρυσοστομικῶν θέσεων βλ. στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 839.

951. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ βίωση τῆς συνεχοῦς ἀναξιοτήτας ἐνώπιον τοῦ καθαρῶτάτου Κυρίου ἀνιχνεύεται πληθωρικὰ στὸν κανόνα καὶ στὶς εὐχὲς τῆς Ἀκολουθίας τῆς Θείας Μεταλήψεως (βλ. Ὁρολόγιον, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήνα 1983, σσ. 505-518), μὲ τίς ἀκόλουθες αὐτομемπτικὲς φράσεις: «ὁ δεῖλαιος ... ἀνάξιος ὑπάρχω» (ὠδὴ α', τροπ. β'), «κάμὲ ἀξίωσον νῦν τὸν ἀνάξιο» (ὠδὴ γ', Θεοτοκίον), «γενέσθω δὴ τῷ εὐτελεῖ δούλῳ σου» (ὠδὴ ε', τροπ. α'), «μετασχεῖν τὸ ἀθλίῳ μὴ εἰς κρῖμά μοι γένοιτο» (κοντάκιον μετὰ τὴν ζ' ὠδὴν), «ἐκδυσωπῶ σε ... τὴν καθαρὰν ὁ ἀκάθαρτος» (ὠδὴ ζ', Θεοτοκίον), «κάμὲ καταξίωσον τὸν ἀπεγνωσμένον» (ὠδὴ η', τροπ. α'), «κράζω σοι φόβῳ ... θαρρῶν τῷ ἐλέει σου» (ὠδὴ η', τροπ. β'), «πῶς ... ὁ πηλὸς μετέχω» (ὠδὴ η', Θεοτοκίον), «εἰς τὴν μετάληψιν τῶν ἁγιασμάτων σου πῶς ἀναιδεσθῶ ὁ ἀνάξιος;» (τροπάριον β' πρὸ τῶν εὐχῶν), «οὐκ εἰμι ἄξιος ἀτενίσαι εἰς τὸ ὕψος τῆς δόξης σου», «εἰ καὶ ἀνάξιος εἰμι τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς», «μηδὲ ἀσθενὴς γενοίμην ... ἐκ τοῦ ἀναξίως αὐτῶν μεταλαμβάνειν» (Εὐχὴ Α'), «Οἶδα ... ὅτι ἀναξίως μεταλαμβάνω ... καὶ ἔνοχός εἰμι» (Εὐχὴ Β'), «Οἶδα ὅτι οὐκ εἰμι ἄξιος, οὐδὲ ἱκανός» (Εὐχὴ Γ'), «Οὐκ εἰμι ἱκανός ... ἵνα εἰσέλθης ὑπὸ τὴν στέγην τῆς ψυχῆς μου» (Εὐχὴ Δ'), «συγγῶρησόν μοι τῷ ἀμαρτωλῷ καὶ ἀχρείῳ καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου» (Εὐχὴ Ε'), «προσῆλθον, ὡς ὄρας, λύτρον τῶν ἐμῶν πταισμάτων ἱκετεύων τοῦ λαβεῖν με», «ἵνα μείνης ... μετ' ἐμοῦ τοῦ τρισαθλίου» (Εὐχὴ Ζ'), «ὁ μόνος καθαρὸς καὶ ἀκήρατος Κύριος ... νέκρωσόν μου τὰ ψυχοφθόρα πάθη», «ἀνάστησόν με τῇ ἀμαρτίᾳ κατολισθήσαντα» (Εὐχὴ Η'), «Πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ σου παρέστηκα καὶ τῶν δεινῶν λογισμῶν οὐκ ἀφίσταμαι ... ἐγὼ ὁ ἐλεινός» (Εὐχὴ Θ'), «Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου πῶς εἰσελεύσομαι ὁ ἀνάξιος;» (τροπάριον ἐκ τῆς Μ. Πέμπτης), «μὴ εἰς κρῖμά μοι γένοιτο τὰ ἅγια ταῦτα, διὰ τὸ ἀνάξιο εἶναι με» (ἀκροτελευτίας ἱκετευτικὴ εὐχὴ πρὸ τοῦ κοινωνῆσαι). Ἐπίσης ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Θεία Λειτουργία. Εὐχὴ τρισαγίου. Εὐχὴ α' πιστῶν. Εὐχὴ β' πιστῶν. Εὐχὴ χερουβικῶ «Οὐδεὶς ἄξιος ...». Εὐχὴ προσκομιδῆς. Εὐχὴ μετὰ τὴν μεταβολήν. Εὐχὴ πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν».

ιδιόγνωμη αξιοσύνη, ἀλλὰ ἀπὸ τῆ φιλόνηρωπη παραχώρηση τοῦ Θεοῦ, ὥστε ὁ ἄνηρωπος νὰ λαμβάνει ἄφεση ἁμαρτιῶν καὶ πρόγευση ζωῆς αἰωνίου⁹⁵².

Στῆ θεία κοινωνία λοιπὸν δὲν προσέρχονται μόνο οἱ ἅγιοι καὶ οἱ τέλειοι καὶ οἱ ἀπαθεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀγωνιζόμενοι ἀκόμη γιὰ τὸν ἁγιασμό τους⁹⁵³. «Καὶ ὅτι μὲν εἶναι μέγα καὶ φοβερὸν τὸ μυστήριον τῆς θείας κοινωνίας καὶ χρειάζεται ζωὴν ἁγίαν καὶ καθάραν, οὐδεὶς ἀμφιβάλλει. Πλὴν τὸ ἅγιος ὄνομα σημαίνει πολλά»⁹⁵⁴. Κατὰ τὸν Νικόδημο Ἁγιορείτη ὁ μόνος ἔχων φυσικὴ καὶ ὄχι ἐπίκτητη ἀγιότητα εἶναι ὁ Θεός. Οἱ βαπτισμένοι πιστοὶ χαρισματικὰ καὶ κατὰ μετοχὴν θείας ζωῆς λαμβάνουν τὴν ἀγιότητα καὶ μετέχουν στὸν «ἁγιασμόν διὰ τῆς χάριτος τοῦ παναγίου Πνεύματος καὶ τῆς ἄνωθεν ἀναγεννήσεως. Καὶ πρὸς τοῦτοις ἐπειδὴ κοινωνοῦσι τὸ ἅγιον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου»⁹⁵⁵. Τὰ ἄχραντα μυστήρια δὲν εἶναι κοσμικὴ ἐπιβράβευση ἀγιωσύνης καὶ τελειότητος, ἀλλὰ δύναμη θείας ἀναβάσεως στὴν ἀληθὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Ὅσοι δέχθησαν τὴ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση καὶ τὴ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς τοῦ ἁγίου Πνεύματος «δὲν ἐμποδίζονται ποσῶς νὰ λέγωνται ἅγιοι καί, ἀκολούθως, εἰς τὸ νὰ μεταλαμβάνουν συχνὰ τὰ θεῖα δῶρα, ὡς κατὰ χάριν τέκνα ἅγια τοῦ ἁγίου Θεοῦ»⁹⁵⁶, προσφέροντας ἕκαστος τὸν καρπὸ

---

952. Εἶναι χαρακτηριστικοὶ οἱ λόγοι ποὺ ἀπευθύνει ὁ ἱερεὺς σὲ κάθε ἕνα κοινωνοῦντα πιστό: «Μεταλαμβάνει ὁ δοῦλος (ἢ δούλη) τοῦ Θεοῦ ... σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν τὴν αἰώνιον».

953. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ΛΖ', 1, ὅπ.π., σ. 184. Καὶ *Περὶ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς. Λόγος Δ'*, ὅπ.π., σ. 432, 15: «Τοῦτο τὸ μυστήριον φῶς μὲν ἐστι τοῖς ἤδη κεκαθαμένοις, καθάρσιον δὲ τοῖς ἔτι καθαιρομένοις, ἀλείπτῃς δὲ κατὰ τοῦ πονηροῦ καὶ τῶν παθῶν ἀγωνιζομένοις». Παράλληλη θέση βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 82 καὶ 110. Παρὰ τίς σαφεῖς περὶ ἀξιοτήτας καὶ ἀναξιοτήτας πατερικῆς θέσεις, βλ. ἀπόλυτες καὶ ἀμφιλεγόμενες σκέψεις, μὲ ἀφορμὴ ἀναφορὰ στὴν περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων, τοῦ ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἁγιο Ὅρος - Μύηση στὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωὴ του*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη χ.χ., τ. Β', σσ. 124-125.

954. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 91. Γιὰ τὸ ποῶς ὁ ἀληθῶς ἅγιος βλ. καὶ τὴν ἐκτενὴ ἀνάλυση ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 105-112.

955. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 91.

956. Ὅπ.π., σ. 92.

τοῦ θεοσδότου ἰδίου χαρίσματος του⁹⁵⁷. Οὔτε οἱ προβάλλοντες τὴν ἔνσταση τῆς ἀγιοσύνης μποροῦν νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι μεταλαμβάνοντες κατὰ ἀραιὰ διαστήματα μεταλαμβάνουν τότε ὡς τέλειοι καὶ ὄχι ὡς ἁμαρτωλοί. «Καὶ εἰ μὲν ὡς τέλειοι», σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος, «πρέπει καὶ συχνότερα νὰ κοινωνῶσι κατὰ τὴν ἀπόφασίν των· εἰ δὲ ὡς ἀτελεῖς, συχνότερα πρέπει νὰ μεταλαμβάνουν, διὰ νὰ γίνουιν τέλειοι ... Εἰ δὲ πάλιν ὡς ἁμαρτωλοὶ μεταλαμβάνουν, δὲν πρέπει νὰ μεταλαμβάνουν οὐδὲ εἰς τὰς σαράντα ἡμέρας, ἀλλ' οὔτε μίαν φοράν τὸν χρόνον, καθὼς λέγει ὁ χρυσορρήμων Ἰωάννης»⁹⁵⁸.

Ἡ ἀγία καὶ ἀγγελικὴ ζωὴ εἶναι τὸ σκοπούμενο τῶν μαρτυρικῶν ἀγωνισμάτων καὶ σκαμμάτων τοῦ πιστοῦ ἀνθρώπου, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἐν Χριστῷ βίου του. Ποτὲ δὲν χαρίζεται δίχως βία πνευματικὴ ἀληθοῦς μετανοίας καὶ θεοφιλοῦς ἐργασίας τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν. Καί, πολὺ περισσότερο, ποτὲ δὲν ἐπιτυγχάνεται δίχως τὸν ἀδιάλειπτο πόθο τῆς εὐχαριστιακῆς μετοχῆς καὶ τῆς ἀγιαστικῆς μετουσίαις τῶν θείων δώρων τῆς ἀγίας κοινωνίας⁹⁵⁹. Ἐξάλλου εἶναι ἀντινομικὸ ἀφενὸς ὁ ἱερεὺς νὰ ἀποκαλεῖ τοὺς πιστοὺς ἀγίους καὶ νὰ τοὺς προσκαλεῖ στὰ ἅγια μυστήρια («πρόσχωμεν τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις»), ἀφετέρου δὲ νὰ τοὺς παρεμποδίζει ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ μετοχὴ· καὶ τοῦτο διότι «οἱ τῶν θείων μυστηρίων λειτουργοί, προσφωνοῦντες τὰ ἅγια τοῖς

---

957. Πρβλ. *Α' Κορ. ζ' 7*: «Ἐκαστος ἴδιον χάρισμα ἔχει ἐκ Θεοῦ, ὃς μὲν οὕτως, ὃς δὲ οὕτως». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 92: «Καὶ ὁ μὲν τέλειος προσφέρει εἰς τὸν Θεὸν τὸν ἑκατοστὸν ἀριθμὸν, ὁ δὲ μέσος τὸν ἐξηκοστὸν καὶ ὁ ἀρχάριος τὸν τριακοστὸν, καθ' ἕνα κατὰ τὴν δυνάμιν του, καὶ οὐδεὶς εἶναι ἀπόβλητος παρὰ τῷ Θεῷ, ἐπειδὴ δὲν προσφέρει τὸ ἑκατοστὸν».

958. Ὅπ.π., σ. 93. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Ὁμιλία Γ'*. PG 62, 29. Καὶ *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον. Ὁμιλία Ε'*. PG 62, 525 ἐξ.

959. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 95-96: «Ἄλλὰ αὐτοὶ οἱ εὐλογημένοι, δὲν ἤξεύρω διατί, δὲν ἀκούουσι ταῦτα, ἀλλὰ ζητοῦσιν ἀπὸ τοὺς μεταλαμβάνοντας ἀγγελικὴν ζωὴν καὶ κατάστασιν. Καὶ ὅτι πᾶς ὅστις βαπτισθῆ καὶ ἀναγεννηθῆ, διὰ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ὑπόσχεται νὰ ζήσῃ ἀγγελικὴν ζωὴν, φανερόν εἶναι, διατί βιάζεται ὅσον δύναται νὰ τελειώσῃ τὰς δεσποτικὰς ἐντολάς, καθὼς εἶναι προσταγμένος· τὸ ὅποῖον εἶναι ἴδιον τῶν ἀγγελικῶν τάξεων, νὰ πληρῶσι δηλαδὴ καὶ νὰ τελειῶνωσι πάντοτε τὰ θεϊκὰ προστάγματα. Ὡστε καὶ οἱ βαπτισθέντες καὶ φυλάσσοντες τὰς θείας ἐντολάς δὲν εἶναι μακρὰν ἀπὸ τὴν πολιτείαν τῶν ἀγγέλων κατὰ τοῦτο, καθ' ὃ σπουδάζουν νὰ φυλάξουν ἐν σώματι τὴν καθαρότητα τῶν ἁσωμάτων ἀγγέλων».

ἀγίοις, τοὺς ἔτι κατηχομένους καὶ οὕτω ἡγιασμένους ἐν Πνεύματι τῆς ἱερᾶς Τραπέζης ἐξείργουσιν, οὐ τοὺς ἐν τῷ βαπτίσματι τοῦ ἀγίου μετασχόντας Πνεύματος»⁹⁶⁰.

Ἦντως ἅγιος φύσει εἶναι μόνον ὁ ἄπειρος Θεός. Ἦντως ἅγιοι ἐπίσης κατὰ μέθεξιν τῆς ἀγιότητος Ἐκείνου εἶναι οἱ διὰ πολλῶν κόπων προσεγγίσαντες τὰ κράσπεδα τῆς τελειότητος, οἱ ἐκπληρώσαντες τὰ θεῖα προστάγματα, οἱ τηρήσαντες τὶς εὐαγγελικὰς ἐντολὰς, οἱ πλουτίσαντες τὸν πλοῦτον τῶν ἀρετῶν, οἱ ἀναχθέντες εἰς ὑψηλὰ θεῶν ἀποκαλύψεων, οἱ ὑπομείναντες ὡς μαρτύριο τὴν ἀτιμία, οἱ βαστάσαντες ἀγόγγυστα τὰ βάρη τῶν ἀδελφῶν, οἱ ὑπομείναντες ἕως τέλους τὸν Κύριο καὶ μὴ νικηθέντες ἀπὸ τοῦ κακοῦ, οἱ ἀγαπήσαντες τὸν φίλον καὶ τὸν ἐχθρόν⁹⁶¹. «Καὶ συνελόντι», καταλήγει χαρακτηριστικὰ ὁ Νεόφυτος Κουσσοκαλυβίτης, «ἅγιοι εἰσὶν οἱ ἀπεκδυσάμενοι τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, τὸν φθειρόμενον κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς ἀπάτης, σὺν ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν νέον καὶ καινὸν ἄνθρωπον, τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας ... καὶ, ἵνα τὸ πᾶν εἴπω, ἅγιοι οὗτοί εἰσιν, οἱ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ τὸ κατ' ὁμοίωσιν προσεπικτησάμενοι κατ' ἃ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, πάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας ἡμῶν, ὃ ἐστὶν ἀπλᾶς, ἀπλάστους καὶ ἀπονηρέυτους ... καὶ ὅλως καθαρὰς· τί δὲ ὑπέρτερον τῆς πρὸς Θεὸν ὁμοιώσεως; Τοιοῦτοι μὲν δὴ οἱ ἅγιοι»⁹⁶².

Ἡ μακρὰ ἀπαρίθμηση τῶν χαρισμάτων τῆς ἀγιωσύνης ἀπὸ τὸν Νεόφυτον σκοπὸ ἔχει νὰ καταλήξῃ σὲ μιὰ δυναμικὴ ἐρωτηματικὴ ἐπίκληση προβληματισμοῦ πρὸς τοὺς ἀντιφρονοῦντες καὶ κρίνοντες τὴ χορεία τῶν φιλοκαλικῶν γιὰ τὴν περὶ συνεχοῦς εὐχαριστίας διδασκαλίαν. Ἐρωτᾷ λοιπὸν· «Ἐὰρ οὖν σύ, ὁ προσφωνῶν τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις (ἵνα ἀπὸ σοῦ πρῶτον ὁ λόγος ἄρξηται), τοιοῦτος εἶ»⁹⁶³. «Οὐκ αὐτοὶ ... οἱ προσκαλούμενοι παρὰ σοῦ ἅγιοι ἀντιφωνοῦσί σοι· εἷς ἅγιος, εἷς Κύ-

960. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΟΥΣΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 106.

961. Βλ. ὅπ.π., σσ. 107-109, ὅπου ἀπαριθμοῦνται δεκάδες ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς πνευματικῆς ταυτότητος τῶν ἀγίων, καθὼς καὶ θεῖα χαρίσματα τῆς ἀγιωσύνης, μὲ καταιγιστικὴ ἀναφορὰ σὲ σχετικὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης.

962. Ὅπ.π., σ. 109.

963. Ὅπ.π.

ριος;... Ἡ τοίνυν οὐδέ σοι μεταληπτέον, ἢ καὶ τῶν ὁμοιοπαθῶν ἀγίων τοῖς κατὰ σέ διὰ μετανοίας καθαιρουμένοις μεταδοτέον»⁹⁶⁴. Ὅλοι οἱ βαπτισμένοι πιστοί, εἴτε καθαιρόμενοι, εἴτε ἐλλαμπόμενοι, εἴτε τελειούμενοι εἶναι οἱ συνδαιτυμόνες τοῦ Χριστοῦ, τὸ ἅγιο εὐχαριστιακό του σῶμα, οἱ προσκεκλημένοι καὶ εὐχαρίστως προσερχόμενοι καὶ καθήμενοι στὸ θεῖο καὶ οὐράνιο δεῖπνο τῆς Βασιλείας⁹⁶⁵.

Τὰ πιστὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας λοιπόν, παρόλη τὴν ἀτέλειά τους καὶ τὸν ἀγώνα τους ἐναντίον τῶν ἐμπαθῶν κινήματων τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, παρὰ τὰ μικρά, καθημερινὰ καὶ εὐσυγχώρητα τῆς τρεπτῆς φύσεώς τους, διὰ τῆς αὐτομεμφίας καὶ τῆς καθαρᾶς ἐξομολογήσεως προετοιμαζόμενα, μετέχουν τῶν ἀγίων μυστηρίων πιστεύοντας, χωρὶς ἀμφιβολία, ὅτι ἡ μετάληψή τους γίνεται κάθαρση ἀληθῆς τῶν ἁμαρτιῶν τους⁹⁶⁶ καὶ σωτηρία. Ἡ συχνὴ κοινωνία, κατὰ ταῦτα, εἶναι

---

964. Ὁπ.π., σ. 110.

965. Ὁπ.π., σσ. 110-111: «Καὶ οἶδα μὲν ὅτι ὁ ἅγιος τῶν ἀγίων οὐ τοὺς κατὰ πίστιν μόνον, ἀλλὰ τοὺς καὶ κατὰ βίον ἀγίους καλεῖ εἰς τὴν τῶν παναγεστάτων κοινωνίαν· ἀλλ' οἶδα, μᾶλλον δὲ οἶδαμεν, καὶ τοῦτο, ὅτι οὐδὲ τοὺς διὰ μετανοίας δεδικαιωμένους ἀπωθεῖται, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπιπίπτων δρομαῖος ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτῶν, ἐπιστρεφόντων πρὸς αὐτόν, καταφιλεῖ αὐτούς καὶ θύων τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν τούτοις μᾶλλον ἢ ἐκεῖνοις, τὸ παράδοξον, παρακαλεῖ μὲν ἀκαίριους, χαίρει δὲ ἐπὶ τούτοις μᾶλλον ἢ ἐπ' ἐκεῖνοις. Καὶ εἰς τὸν Μέγαν Δεῖπνον τοῦτον οὐ μόνον πλουσίους τε καὶ ἀρτιμελεῖς, ἀλλὰ καὶ πτωχοὺς καὶ τυφλοὺς καὶ ἀναπήρους καὶ χωλοὺς ἀνακληθῆναι καλεῖ, οὐθὲν ἀλλ' ἢ γαμήλιον μόνον ἔνδυμα ἀπαιτῶν αὐτούς, ὃ καὶ αὐτὸ τοῖς μὴ ἔχουσιν ἀργύριον, ἐὰν μόνον βαδίσωσι ἀγοράσαι, αὐτὸς δωρεῖται ἄνευ ἀργυρίου καὶ τιμῆς».

966. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 99. Καὶ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Καλὸν ἐστὶν ἄρα τὸ κοινωνεῖν συνεχῶς ἢ ἐκ διαλείμματος*; PG 89, 385 ἐξ.: «Εἰσὶ γάρ τινες, καὶ διὰ χρόνου μεταλαμβάνοντες, ἐκδιδοῦσιν ἑαυτοὺς τῇ ἁμαρτίᾳ· ἄλλοι δὲ πάλιν, συχνότερως μεταλαμβάνοντες, προφυλάττουσιν ἑαυτοὺς πολλάκις ἀπὸ πολλῶν κακῶν φοβούμενοι τὸ κρίμα τῆς μεταλήψεως· οὐκοῦν, εἰ μὲν μικρά τινα καὶ ἀνθρώπινα καὶ εὐσυγχώρητα πταίομεν, οἷον διὰ γλώσσης ἢ δι' ἀκοῆς ἢ δι' ὀφθαλμῶν κλεπτόμενοι ἢ κενοδοξίας ἢ λύπης ἢ θυμοῦ ἢ τινος τῶν τοιούτων, καταμεμφόμενοι ἑαυτοὺς καὶ ἐξομολογούμενοι τῷ Θεῷ, οὕτω τῶν ἀγίων μυστηρίων μετέχουμεν, πιστεύοντες ὅτι εἰς κάθαρσιν τῶν τοιούτων ἁμαρτιῶν ἢ μετάληψις τῶν θείων μυστηρίων γίνεται ..., κἂν ἐλαττώματά τινα ἔχωμεν ἀνθρώπινα, δυνησόμεθα τοῖς ἀγίοις μυστηρίοις μετὰ φόβου καὶ τρόμου, κατανύξεως καὶ ἐξομολογήσεως προσελθεῖν, ὡς ἡ αἰμορροῦσα ἐκείνη προσῆλθε τῷ Χριστῷ κλαίουσα καὶ τρέμουσα· ἔστι γὰρ ἁμαρτία πρὸς θάνατον καὶ ἔστιν ἁμαρτία πρὸς μετάνοιαν καὶ ἔστιν ἁμαρτία πρὸς ἔμπλαστρον· ἡ δὲ ἀληθῆς μετάνοια

ἀναγκαία καὶ γιὰ τοὺς ἀτελεῖς καὶ γιὰ τοὺς τελείους. Ὁ Κύριος ἀπέθανε ὑπὲρ πάντων, καὶ δικαίων καὶ ἀδίκων, καὶ τελείων καὶ ἀτελῶν. Τὴν ἀνάγκη δὲ τῆς καθάρσεως, διὰ τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἔχουν περισσότερο οἱ ἀτελεῖς, ὡς χρήζοντες ἰάσεως καὶ θεραπείας⁹⁶⁷. «Καὶ εἰ καλόν», λέγει ὁ Νεόφυτος, «τοῖς ἀτελέσιν τὸ ἅπαξ ποτὲ (ἐννοεῖται κοινωνῆσαι), πῶς οὐχὶ τὸ πολλάκις καλόν;»⁹⁶⁸. Ἐνῶ λοιπὸν «ἀδύνατον» φαίνεται «τοῖς ἀτελέσιν τὸ ἀδιάλειπτον» τῆς μεταλήψεως, ἡ φιλανθρωπία τοῦ ἁγίου Θεοῦ τὸ καθιστᾶ δυνατὸν⁹⁶⁹ καὶ σωτήριον. Πλὴν τῆς ἐπιτιμημένης θανασίμου ἁμαρτίας, τίποτε ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ συμμετοχῇ. Καὶ ἀτελεῖς καὶ τελειούμενοι εἶναι προσδεδεγμένοι στὸ δεῖπνο τοῦ Χριστοῦ. Καὶ πάλαι καὶ νῦν τὸ ἴδιον μυστήριον ἀγιάζει καὶ χαρισματικᾶ θεοποιεῖ τὸν ἄνθρωπο. Καὶ τότε καὶ τώρα ἴδια εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση. Ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ τοποθέτηση καὶ τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἐνισταμένων ὅτι τότε μὲν ἦταν δυνατὴ ἡ συχνὴ καὶ συνεχὴς μετάληψη, τώρα ὅμως εἶναι πράγμα ἀδύνατον⁹⁷⁰.

Τὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐξεταζομένων προφασιολογιῶν, γιὰ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τῆς συχνῆς μετάληψης, εὐρίσκεται ἐπίσης στὴν προβολὴ μιᾶς ἐπίπλαστης πρὸς τὸ ὕψος τῶν μυστηρίων καί, τελικῶς, ψευδοῦς εὐλάβειας, τὴν

πάντα δύναται ἰάσασθαι: ἄλλην γὰρ συγγνώμη ἔχει ὁ μετὰ φόβου καὶ τρόμου καὶ ἐξομολογήσεως καὶ κατανύξεως προσερχόμενος τοῖς ἁγίοις μυστηρίοις, καὶ ἄλλην τιμωρίαν ἔχει ὁ ἄφοβος καὶ μετὰ καταφρονήσεως προσερχόμενος». Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, σὲ συντετημένη μορφή, ἐκτὸς τῶν ἐρωτήσεων τῆς σειρᾶς. PG 89, 753: «Ἄρα καλὸν τὸ κοινωνεῖν καθ' ἡμέραν, ἢ ἐκ διαλειμμάτων, ἢ κατὰ Κυριακὴν καὶ μόνον;». Βλ. ἐπίσης καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σσ. 32-33.

967. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 47-48.

968. Ὅπ.π., σ. 48.

969. Ὅπ.π., σ. 49 ἐξ.

970. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σσ. 136-137: «Πῶς δὲ καὶ ἡ τῶν μυστηρίων συχνὴ μετάληψις, πάλαι οὕσα δυνατὴ, ἀδύνατος ἐφ' ἡμῶν ἐγένετο; ποῦ θεωρεῖται αὕτη ἡ ἀδυναμία; ἐν τῇ τῶν μυστηρίων ἢ ἐν τῇ τῶν μεταλαμβανόντων φύσει; Ἀλλὰ γὰρ ἐν ὁποτέρᾳ ἂν ὑποτεθῇ, ἐπίσης ὁ λόγος βλάσφημος. Ἡ τε γὰρ καθ' ἑκάστην γενομένη θυσία, ἡ αὕτη ἐστὶν ἐκείνη τῇ τοῦ Μ. Σαββάτου ... εἶγε ὁ τὴν τράπεζαν διακοσμήσας ἐκείνην τότε, οὗτος καὶ ταύτην διακοσμεῖ νῦν καὶ ἡ τῶν μεταλαμβανόντων φύσις πάλαι τε καὶ νῦν ἡ αὕτη. Σκῆψις ταῦτα καὶ ραθυμίας εἰσὶ προκαλύμματα».

ὁποία δὲν παραλείπουν νὰ ἐντοπίσουν καὶ νὰ στηλιτεύσουν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας⁹⁷¹. Ἡ εὐλάβεια αὐτὴ καὶ ὁ φόβος τῶν ἀτελῶν συνειδη-
σεων ἐμποδίζουν ἀπὸ τὶς ψυχὰς τῶν πιστῶν τὴ ζωοποιὸ τροφοδοσία καὶ
γίνονται τελικὰ δαιμονικὴ παγίδα. «Ὁ φόβος, ὃν προσποιῶνται εἰς τὰ
μυστήρια», παρατηρεῖ καίρια Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, «δὲν εἶναι κατὰ
Θεόν ..., διότι, ὅπου ἀκολουθεῖ παράβασις τῶν ἐντολῶν, ἐκεῖ πρέπει νὰ
εἶναι καὶ φόβος· οὐχὶ δὲ ὅπου εἶναι εὐπειθεια καὶ ὑπακοή» στὸ εὐχαρι-
στιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τῶν πα-
τέρων τῆς· «ἀλλ' οὔτε ἡ εὐλάβεια τῶν τοιούτων εἶναι ἀληθινή, ἀλλὰ
πλαστὴ καὶ ὑποκριτικὴ, διότι ἡ ἀληθινὴ εὐλάβεια εὐλαβεῖται τοὺς

---

971. Βλ. τὶς καίριες θέσεις τοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΓΓ' καὶ ΟΘ'*. PG 155, 860C καὶ 941C ἐξ., ὅπου γίνεται ἀνα-
φορὰ στοὺς ἀμελοῦντες νὰ λειτουργοῦν συχνὰ ἱερεῖς ἐπικαλούμενους ὡς λόγο τὴν εὐλά-
βεια. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ ἱερωσύνης*. PG 155, 969D: «Οὐκ ἔστι τῆς τῶν μυ-
στηρίων ἱερουργίας ἡ ἀργία εὐλάβεια, οὐκ ἔστι· κώλυμα δὲ μᾶλλον τῆς σωτηρίου θυ-
σίας καὶ τῆς ἐντεῦθεν ὠφελείας». Βλ. ἐπίσης ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ
Ἰωάννην εὐαγγέλιον. Λόγος Δ', κεφ. Β'*. PG 73, 584D-585A: «Ἄλλ' εἴπερ ἐσμὲν τῆς
αἰωνίου ζωῆς ἐρασταί, εἰ τὸν τῆς ἀθανασίας χορηγὸν ἐν αὐτοῖς ἔχειν εὐχόμεθα, μὴ κα-
τὰ τινος τῶν ἀμελεστέρων τὸ εὐλογεῖσθαι παραιτούμεθα, μηδὲ παγίδα καὶ βρόχον ὑμῖν
ἐξαρτυτέω τὴν ἐπιζήμιον εὐλάβειαν ὁ βαθὺς εἰς πανουργίαν διάβολος ... Πότε
τοῖνον ἄξιος ἔση ... πότε σαυτὸν παραστήσει τῷ Χριστῷ; εἰ γὰρ μέλλεις αἰεὶ κατα-
πτοεῖσθαι τοῖς ὀλισθήμασιν, ὀλισθαίνων δὲ οὐκ ἂν ποτε παύση (τίς γὰρ συνήσει παρα-
πτώματα, κατὰ τὸν ἅγιον Ψαλμῶδόν; (βλ. Ψαλμ. ιη' 13)), ἀμέτοχος εὐρεθήσει παν-
τελῶς αἰδίδως σφύζοντος ἀγιασμοῦ». Καὶ τὰ καιριότατα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν
καρδιὰ τοῦ ἐξεταζόμενου ζητήματος τῆς ἐπίπλαστης εὐλαβείας, ὅπ.π., *Λόγος Γ', κεφ.
ς'*. PG 73, 521A-C: «Ἰστωσαν ἤδη λοιπὸν οἱ βεβαπτισμένοι ... ὅτι βαδίζοντες μὲν
ὀκνηρῶς καὶ μόλις ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἀποφοιτῶντες δὲ εἰς χρόνους μακροὺς τῆς εὐλο-
γίας τῆς διὰ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐπιζήμιον εὐλάβειαν πλαττόμενοι, διὰ τοῦ
μὴ βούλεσθαι μετέχειν αὐτοῦ μυστικῶς, ὅτι τῆς αἰωνίου ζωῆς ἑαυτοὺς ἐκπέμπουσι ζω-
οποιεῖσθαι παραιτούμενοι. Περιτρέπεται δὲ εἰς παγίδα καὶ εἰς σκάνδαλον, καί τοι
καρπὸς εὐλαβείας δοκοῦσά πως εἶναι παρ' αὐτοῖς ἡ παραίτησις. Χρῆν γὰρ δὴ
μᾶλλον ἐπείγεσθαι τὴν ἐνοῦσαν αὐτοῖς εἰσκομίζειν δυνάμιν τε καὶ προθυμίαν, ὅπως ἂν
φαίνοντο γοργοὶ πρὸς ἀποκάθαρσιν ἀμαρτίας, καὶ πειρᾶσθαι μᾶλλον ἀστείωτάτην ἐπι-
τηδεύειν τοῦ βίου τὴν ἀγωγὴν, τρέχειν δὲ οὕτω λοιπὸν καὶ σφόδρα τε-
θαρρηκότως εἰς μετέληψιν τῆς ζωῆς ... Οὕτω γὰρ οὕτω καὶ ἀπάτης δια-
βολικῆς περιεσόμεθα, θείας τε φύσεως γεγονότες κοινωνοί, πρὸς ζῶην καὶ ἀφθαρσίαν
ἀναβησόμεθα». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 87-88.

λόγους καὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ Κυρίου καὶ δὲν τὰς ἀθετεῖ»⁹⁷². Ἡ περιδεὴς λοιπὸν αὐτῆ ἀποστροφή ἀπὸ τῆς κοινωνίας ἐκ ψευδοευλαβείας ἀποκόπτει ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ δημιουργεῖ κινδύνους ψυχικῆς ἀπώλειας, ἀντί, ὅπως ἐπιδιώκουν οἱ εἰσηγητὲς τῆς, νὰ κάνουν εὐλαβέστερους τοὺς πιστοὺς⁹⁷³. Τοῦτο γίνεται ἐμφανέστερο καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ στὸν β' κανόνα τῆς τοπικῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας⁹⁷⁴, ὅπου ἀναφερόμενος στὸ φαινόμενο τῆς «ἀποστροφῆς» ποὺ καταπολεμεῖ ὁ κανόνας εἰσάγει καίριο σχετικὸ προβληματισμό· «Ἀποστροφὴν δὲ ἐνταῦθα οἱ πατέρες οὐ τὸ μισεῖν τὴν θεῖαν μετὰληψιν ὠνόμασαν καὶ διὰ τοῦτο μὴ ἀνέχεσθαι τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ τὸ ἀποφεύγειν αὐτὴν δι' εὐλάβειαν τάχα καὶ οἶον διὰ ταπεινοφροσύνην· εἰ γὰρ ὡς μισοῦντες καὶ μυσσαττόμενοι τὴν ἀγίαν μετὰληψιν ἀπεστρέφοντο ταύτην, οὐκ ἂν ἀφορισμῶ, ἀλλ' ἀποκηρύξει τελεία καὶ ἀναθέματι κατεδικάσθησαν ἄν».

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς οἱ Κολλυβάδες δὲν δέχονταν τὴ συγκεκριμένη πρόφαση καί, ὅπως οἱ πατέρες, «ἤλεγξαν τῶν ἀμελῶν τὴν νομιζομένην εὐλάβειαν»⁹⁷⁵, ἡ ὁποία κατὰ κυριολεξία εἶναι «ἀνευλαβῆς εὐλάβεια»⁹⁷⁶, γιατί φορώντας τὸ προσωπεῖο τοῦ σεβασμοῦ καὶ τοῦ φόβου πρὸς τὰ θεῖα ἀποποιεῖται τὸν ἀγωνιστικὸ εὐχαριστιακὸ τρόπο ζωῆς, μὲ τὴ δικαιολογία τῆς μὴ ἐπιτευχθείσης ἀκόμη τελειότητος⁹⁷⁷. Εὐλάβεια, κατὰ τοὺς φιλοκαλικοὺς πατέρες, εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ

---

972. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 86-87.

973. Ὅπ.π., σ. 87: «Αὐτὰ δὲ λέγουσιν, ὅχι διὰ νὰ κάμνουν τοὺς χριστιανοὺς προσεκτικωτέρους καὶ εὐλαβεστέρους εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ διὰ νὰ τοὺς ἀποθαρρύνωσι καὶ ἀποκόψωσι παντελῶς ἀπὸ αὐτὴν, καὶ ἀκολούθως νὰ τοὺς προξενήσωσιν ἀπώλειαν ψυχικὴν».

974. Βλ. PG 137, 1273 ἐξ. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 89.

975. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 89. Ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 42, ὅπου τὴν ψευδῆ εὐλάβεια ὀνομάζει ἀνευλαβία καὶ πρόφαση ραθυμίας.

976. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 38 ἐξ.

977. Ὅπ.π., σ. 40: «Πρὸ δὲ πάντων καὶ ἐν πᾶσι τὸ τῆς ἀνευλαβοῦς ὑποδῶσα προσωπεῖον, καλὸν μὲν, φησί, καὶ θεϊότατον τὸ καθ' ἑκάστην σύναξιν τῶν θείων κοινωνεῖν μυστηρίων, ἀλλὰ τῶν τὴν ἄκραν, φασίν, οὐ τῶν τὴν μέσην ἐπὶ τοῦ βίου πορευομένων ὁδὸν τοῦτο γε, καὶ ἀπλῶς τῶν τελείων».

ή, κατὰ τὴν ἐντολή του, συνεχῆς κάθαρση τῆς συνειδήσεως. Τὸ νὰ παραιτεῖται λοιπὸν κανεὶς, ἕξαιτίας τοῦ ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως, ἀπὸ τὴν μετάληψη τῶν θείων μυστηρίων, ἀντὶ νὰ διορθῶναι τὴ συνείδηση, εἶναι προφανῆς ἀπόδειξη μὴ τηρήσεως τῶν ἐντολῶν ἢ πειρασμοῦ ἀκηδίας. Ὅμως «ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία προσκαλοῦσα τοὺς πιστοὺς κατατρυφῆσαι, ἧς σφίσιν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ ἠτοιμάσατο ἐπουρανίου τραπέζης, οὐκ ἀνευλαβείας, εὐλαβείας δὲ μᾶλλον τυγχάνει διδάσκαλος»⁹⁷⁸.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὸν προβαλλόμενον κίνδυνο τοῦ «κορεσμοῦ», ἕξαιτίας τῆς συχνῆς προσελεύσεως στὴν κοινωνία, ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης ἐκφράζει τὴν ἐντροπή του ἀναγκασζόμενος νὰ ἀπαντήσῃ σὲ τέτοιου εἴδους «σοφίσματα»⁹⁷⁹. Τὸ «ἰκανὸν» καὶ τὸ «μέτρον» στὴ συχνότητα προσέλευσης δὲν ὀρίζεται ἀπὸ τὴν τρεπτὴ καὶ ἀκηδιαστικὴ προαίρεση τοῦ προφασιστικοῦ ἥθους, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀπλανῆ κανόνα τῆς ἀρχαιότητος καὶ σεβάσμιαις εὐχαριστιακῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας⁹⁸⁰.

Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξῃ καὶ ἡ παραμικρότερη ἀμφιβολία, ὡς πρὸς τὴν ἄκρα εὐλάβεια μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζαν τὰ ἅγια μυστήρια οἱ Κολλυβάδες, καὶ γιὰ νὰ ἀρθεῖ κάθε ὑποψία ὅτι μπορεῖ ἀπὸ συναισθηματικὴ ὑπερβολὴ ἢ ἄγνοια ἀκρίτως νὰ προέτρεπαν τὴν, κατὰ τὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας, συνεχῆ εὐχαριστιακὴ μετοχή, θεωροῦμε ἀναγκαῖα καὶ ἐπιβαλλόμενη τὴν παράθεση προειδοποιητικοῦ-προτρεπτικοῦ τετραστίχου, τὸ ὁποῖο, ἐν εἴδει ἐπιγράμματος, ἀνιχνεύσαμε στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ καθολικοῦ τῆς κολλυβαδικῆς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιαθίου, κατέναντι τῶν ὀφθαλμῶν τῶν λειτουργούντων ἱερέων.

«Βλέψον ἱερεῦ τὸν θυόμενον ἄρτον.
Οὔτος φλόξ ἐστίν, οὐχ ἢ ποτὲ ἐν βάτῳ.
Ἄλλὰ φλόξ φλογὸς καὶ φλογίνη ῥομφαία,
ἄπτοντ' ἀναιδῶς φλέγουσα ἱερέα».

978. Ὅπ.π., σ. 41. Περὶ τῆς ἀληθοῦς εὐλαβείας ἀνάλυση βλ. καὶ στίς σσ. 61-64.

979. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 96.

980. Ὅπ.π., σσ. 96-97.

γ) Ὡς ρίζα καὶ αἰτία τῆς ἀναλυθείσης στὰ προηγηθέντα «ἀνευλαβοῦς καὶ ἀντιφατικῆς εὐλαβείας» τῶν αὐτοαποκαλουμένων εὐλαβῶν, θεωροῦν οἱ Κολλυβάδες τὴν ραθυμία. Τὴν δὲ «διὰ δῆθεν εὐλάβειαν» παραίτηση ἀπὸ «τὴν τῶν μυστηρίων μετάληψιν ραθυμίας ἀληθῶς ... προκάλυμμα»⁹⁸¹. Αὐτὸς ὁ ἀκηδιαστικός πειρασμὸς τῆς ραθυμίας γίνεται ἐμπόδιο φθαρτικὸ τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους, ἀλλὰ καὶ πηγὴ προφασιολογιῶν γιὰ τοὺς κατ' ἀραιὰ διαστήματα κοινωνοῦντες πιστούς. Ἐνῶ δὲ οἱ ἀτελεῖς, λόγῳ τῆς προσοχῆς τῆς μετανοίας τους, μποροῦν νὰ ἀποφύγουν εὐκολότερα τὴν παγίδα τῆς ραθυμίας, οἱ ἀπρόσεκτοι τέλειοι κινδυνεύουν περισσότερο νὰ περιπέσουν στὴν ἀδράνεια τῆς συνηθείας, ἢ ὅποια ἐξοικειώνει ἀρνητικὰ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὰ θεῖα. «Τοιγαροῦν», συμπεραίνει ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, «ὥσπερ οὐδὲν ὠφελεῖ ἡ τελειότης τὸν τέλειον ραθύμως ποτὲ προσιόντα, οὕτως ἐκ τοῦ ἐναντίου οὐδὲν βλάπτει ἢ καλύει τὸ ἀτελὲς τὸν ἀτελεῖ προθύμως πάντοτε προσιόντα»⁹⁸². Ἡ ραθυμία, τελικά, ὡς «ἀπονία» καὶ «ἀναισθησία» ψυχῆς, εἶναι ἐκείνη ποὺ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἀνάξιο τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας⁹⁸³.

Ἡ ράθυμη καὶ ἀδιάφορη τοποθέτηση πολλῶν ὅτι ἀρκεῖ ἡ τρις τοῦ ἔτους⁹⁸⁴ κοινωνία, πρὸς ἐκπλήρωση τῆς ἐντολῆς τοῦ Χριστοῦ, εὐρίσκει τοὺς φιλοκαλικοὺς παντελῶς ἀντίθετους. Ὅποιοι εἶναι ἄξιος νὰ μεταλαμβάνει δύο ἢ τρεῖς φορές τὸν χρόνο εἶναι ἄξιος νὰ κοινωνεῖ καὶ πολὺ συχνότερα. Μόνον κώλυμα γιὰ τὴν προσέλευση, ὅταν εἴμαστε ἀνεπιτίμητοι, εἶναι «ἡ ἀμέλεια καὶ ἡ ραθυμία μας, ἀπὸ τὴν ὅποια νικώμενοι δὲν προετοιμαζόμεθα ὅσον τὸ δυνατὸν νὰ κοινωνοῦμεν»⁹⁸⁵. Οἱ ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ τηροῦνται καὶ φυλάσσονται, ὅταν ἐκπληρώνονται καὶ κατὰ «τὸν τόπον καὶ τὸν καιρὸν καὶ τὸν σκοπὸν καὶ τὸν τρόπον» καὶ κατὰ τὸ ποιὸν τους, ὥστε νὰ εἶναι ἐνώπιον τοῦ Κυρίου τέλεια ἡ ἐργασία τους καὶ εὐάρεστη. «Τὸ ἴδιον τοῦτο θεωρεῖται», λέγει ὁ Νικόδημος, «καὶ εἰς

981. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 46.

982. Ὅπ.π., σ. 58.

983. Ὅπ.π., σ. 59.

984. Γιὰ τὸ τρις τοῦ ἔτους κοινωνεῖν βλ. ἀναφορὲς ὅπ.π., σσ. 36, 59, 65, 76, 78, 83, 86, 88, 90, 102, 103, 105, 106, 112.

985. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 118.

τὴν θείαν μετάληψιν· καὶ τὸ μὲν νὰ μεταλαμβάνη τις συνεχῶς εἶναι καὶ ἀναγκαῖον καὶ ψυχοφελέστατον καὶ κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ καὶ καλὸν καὶ τέλειον καὶ εὐάρεστον· τὸ δὲ νὰ μεταλαμβάνη τρεῖς φοραῖς τὸν χρόνον μόνον, τοῦτο δὲν εἶναι οὔτε κατ' ἐντολὴν, οὔτε τέλειον καλόν· διότι δὲν εἶναι καλὸν τὸ μὴ καλῶς γινόμενον ... Οὕτω καὶ εἰς τὴν ἐντολὴν τῆς θείας μετάληψεως πρέπει νὰ δίδωμεν τὸν πρέποντα καιρὸν· δηλαδὴ ἀρμόδιος καιρὸς εἶναι ἡ στιγμή καθ' ἣν ὁ ἱερεὺς ἐπιφωνεῖ τὸ *Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης, προσέλθετε*· τοῦτο δὲ τρεῖς φοραῖς, μόνον τὸν χρόνον ἀκούεται; ἀλοίμονον καὶ οὐαί! Καὶ ἀφοῦ, διὰ νὰ ζήσῃ τὸ ὑλικὸν σῶμα, ἀνάγκη ἕκαστος νὰ τρώγῃ δις ἢ καὶ τρίς τῆς ἡμέρας, ἢ ταλαίπωρος ψυχῇ, ἵνα ζήσῃ τὴν πνευματικὴν ζωὴν, μόνον τρίς τοῦ ἔτους ἢ καὶ ἅπαξ πρέπει νὰ τρώγῃ τὴν ζωοποιὸν τῆς τροφῆς; καὶ δὲν εἶναι τοῦτο μέγας παραλογισμὸς;»⁹⁸⁶. Ἀπὸ τὸ μακρὸ αὐτὸ παράθεμα ἀναφαίνεται ἡ λογικὴ καιριότητα καὶ ἡ θεολογικὴ στιβαρότητα τοῦ Νικοδημικοῦ λόγου. Δὲν ἐπιτρέπεται οἱ χριστιανοὶ νὰ παραβλέπουν ποτὲ ὅτι ἡ μετοχὴ τῶν μυστηρίων εἶναι ψυχοτρόφος Τράπεζα, ἡ κοινωνία εἶναι ἡ πρέπουσα στὴ σύσταση τῆς ψυχῆς τροφοδοσία. Χωρὶς τὴν ἀδιάλειπτη μετουσία τῆς ζωῆς, ὁ ἄνθρωπος λιμοκτονεῖ πνευματικὰ καὶ χωρίζεται ἐπικίνδυνα ἀπὸ τὴ σωτήρια κοινωνία τοῦ μὲ τὸν Θεό.

Σπάνιες ἐξαιρέσεις ἐναρέτων ἀνθρώπων, ποὺ κοινωνοῦσαν κατὰ ἀραιὰ διαστήματα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν νόμος γιὰ τοὺς πιστοὺς, οὔτε νὰ ἀνατρέψουν τὸν εὐχαριστιακὸ κανόνα τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε νὰ διασαλεύσουν τὸ consensus τῶν πατέρων, διότι «οὔτε οἱ ἐρημίται κυβερνωσὶ τὴν Ἐκκλησίαν, οὔτε ἡ Ἐκκλησία διὰ τοὺς ἐρημίτας ἔκαμε τοὺς κανόνας ... Πλὴν καὶ αὐτοὶ οἱ ἐρημίται, ἐὰν εἶχον τὸ μέσον καὶ δὲν ἐκοινώνουν, κατακρίνονται ὡς παραβάται τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ὡς καταφρονηταὶ τῶν θείων μυστηρίων. Εἰ δὲ καὶ δὲν εἶχον, εἶναι ἀνεύθυνοι»⁹⁸⁷. Τὴ γνώμη αὐτὴ ὁ Νικόδημος στηρίζει σὲ θεολογικὴ θέση καὶ

986. Ὁπ.π., σ. 118.

987. Ὁπ.π., σσ. 89-90. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 71: «Καὶ μὴ μοι τὰς Αἰγυπτίας Μαρίας καὶ Καλυβίτας δὴ τινὰς καὶ Στυλίτας, ὅτι οὐ Στυλίται καὶ Καλυβίται, οὐδ' Αἰγύπτιαι Μαρῖαι κανονίζουσι τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν· αὐτοὶ δὲ μᾶλλον ὑπ' αὐτῆς κανονίζονται. Τί δε καὶ κοινὸν ἄλλως ἐν τούτῳ τῷ μέρῳ ἀστυπόλοις τε καὶ κοσμοπολίταις πρὸς ἐρημοπολίτας τε καὶ ὀρεσιτρόφους, τοὺς τὰ τῆς Ἐκκλησίας οὐ παρὰ τὴν ἰδίαν πρόθεσιν, ἀλλὰ παρ' ἣν ἡρετίσαντο διὰ Θεὸν ἀπρόι-

ἀνάλυση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἀντιμετωπίζει παρόμοιους προβληματισμούς. Ὁ Χριστὸς ἀγιάζει καὶ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι μὴ δυνάμενοι, λόγῳ ἑλλείψεως ἱερέως καὶ θυσιαστηρίου, νὰ κοινωνοῦν συχνὰ βραδύνουν τὴν εὐχαριστιακὴ τους προσέλευση. Ποτὲ ὅμως δὲν πλουτίζει μὲ τὰ χαρίσματα τῆς ἀγιωσύνης ἐκεῖνον ποῦ θὰ μπορούσε νὰ κοινωνεῖ συνεχῶς τὰ μυστήρια, ἀλλὰ περιφρονεῖ τὴν στρωμένη γι' αὐτὸν εὐχαριστιακὴ Τράπεζα. Καὶ μάλιστα, ὄχι ἀπλῶς γιατί δὲν προσῆλθε, ἀλλὰ γιατί, ἐνῶ μπορούσε, ἀρνήθηκε τὴν προσέλευση⁹⁸⁸.

Ἡ γνώμη τῶν ἐναντιουμένων πρὸς τοὺς Κολλυβάδες ἐπίσης, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς θείας κοινωνίας καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχοῦς προσελεύσεως σὲ αὐτὴ δὲν εἶναι καὶ τόσο σοβαρὸ ζήτημα, ὥστε νὰ θεωρεῖται καὶ δόγμα πίστεως, εὐρίσκει τοὺς πατέρες τοῦ κινήματος ἀντίθετους. Κατὰ

τον μόνωσιν πράττειν οὐκ ἔχοντας; Μὴ μοι τοιγαροῦν τοὺς μοναστάς, ἀλλὰ τοὺς περὶ τὸν ἄββᾶν Ἀπολλῶν τρισχίλιους μιγάδας σκόπει, οἵτινες καθ' ἡμέραν, μὴ τῶν μυστηρίων προμετασχόντες, οὐκ ἤπτοντο τῆς σωματικῆς τροφῆς».

988. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ΜΓ'. *ΕΠΕ Φιλοκαλία* 22, σσ. 202-204: «Εἰ τοῖνυν αἱ μὲν ψυχαὶ πρὸς τὸ μυστήριον ἐτοιμῶς ἔχουσι καὶ παρεσκευασμένως, ὁ δὲ ἀγιάσας καὶ τελέσας Κύριος ἀγιάζειν αἱ βούλεται καὶ ἑαυτὸν ἐκάστοτε μεταδιδόναι ἐπιθυμεῖ, τί τὸ κωλύσον τὴν μετουσίαν; Πάντως οὐδέν. Οὐκοῦν εἴποι τις ἄν· εἴ τις καὶ τῶν ζώντων τὰ μὲν ἐν τῇ ψυχῇ ἀγαθὰ ἔχοι τὰ εἰρημένα, μὴ προσέλθοι δὲ τοῖς μυστηρίοις, ἔξει τὸν ἐκεῖθεν ἀγιασμὸν οὐδὲν ἤττον; Οὐ πᾶς ἀλλ' εἴ τις οὐ δύναται προσίναμι σωματικῶς, ὥσπερ αἱ τῶν τεθνηκότων ψυχαί, οἷοι γεγόνασιν οἱ ἐν ἐρημίαις πλανώμενοι καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς (Ἐβρ. ια' 38), οἷς θυσιαστήριον καὶ ἱερέα ἰδεῖν ἀμήχανον ἦν. Τούτους γὰρ αὐτὸς ὁ Χριστὸς τὸν ἀγιασμὸν ἀφανῶς ἠγάγεε τοῦτον. Πόθεν δῆλον; Ὅτι ζωὴν εἶχον ἐν ἑαυτοῖς, οὐκ ἂν ἔχοντες, εἰ μὴ τοῦ μυστηρίου τούτου μετεῖχον. Αὐτὸς γὰρ ὁ Χριστὸς εἶπεν· ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἶμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς (Ἰωάν. ς' 53). Καὶ ἵνα τοῦτο σημάνη, πολλοῖς τῶν ἀγίων τούτων ἀγγέλους ἔπεμψε τὰ δῶρα κομίζοντας. Εἰ δὲ τις δυνάμενος οὐ προσέλθοι τῇ τραπέζῃ, τοῦτον τοῦ παρ' αὐτοῖς ἀγιασμοῦ τυχεῖν παντελῶς ἀδύνατον· οὐχ ὅτι οὐ προσῆλθεν ἀπλῶς, ἀλλ' ὅτι δυνάμενος οὐ προσῆλθε· καὶ διὰ τοῦτο δῆλός ἐστιν ὅτι τῶν ὀφειλομένων ἀγαθῶν τοῖς μυστηρίοις ἔρημον ἔχει τὴν ψυχὴν. Τίς γὰρ ὄρμη καὶ προθυμία περὶ τὴν τράπεζαν παρὰ τῷ δυνάμην ῥαδίως δραμεῖν ἐπ' αὐτὴν καὶ μὴ βουλομένων; Τίς δὲ πίστις πρὸς Θεὸν παρὰ τῷ μὴ φοβουμένῳ τὴν ἐν τοῖς ῥήμασι τοῦ Κυρίου κειμένην ἀπειλήν, τοῖς τὸ δεῖπνον τοῦτο περιορῶσι; Πῶς δ' ἂν πιστευθεῖ φιλεῖν, ὃ λαμβάνειν ἐξὸν οὐ λαμβάνει;».

τῆ διδασκαλία τους, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἡ συχνὴ μετάληψη δόγμα πίστεως, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει ὅτι ἡ ἀδιάλειπτη εὐχαριστιακὴ προσέλευση εἶναι δεσποτικὴ ἐντολὴ ποὺ σχετίζεται ἄμεσα καὶ ἀφορᾷ στὴν, κατὰ τὸ ἅγιο θέλημα τοῦ Κυρίου, μετοχὴ στὸν ἁγιασμό τοῦ μεγίστου πάντων θεοῦδρύτου μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας⁹⁸⁹. Δόγμα καὶ ἦθος στὴν Ὁρθοδοξία συμπορεύονται. Θεωρία καὶ πράξη συνυπάρχουν. Στὴν τήρηση δὲ τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν στηρίζεται ἡ καθαρότητα τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθότητα καὶ τὸ ἀπλανὲς τῆς πίστεώς τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρεῖται πλήρης παραλογισμὸς οἱ ποιμένες, οἱ ὁποῖοι ἐτάχθησαν νὰ βοηθοῦν τὸν πιστὸ λαὸ στὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, νὰ ποιοῦν τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο, νὰ ἀπομακρύνουν καὶ νὰ ἐμποδίζουν δηλαδὴ τοὺς πιστοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν προσέλευση στὸ ποτήριο τῆς ζωῆς⁹⁹⁰. Ἀίρεση καὶ πλάνη καὶ ἀνατροπὴ τῆς πίστεως εἶναι, κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πά-

---

989. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 108: «Ἀγαθὰ καὶ ἡ συχνὴ μετάληψις δὲν εἶναι δόγμα πίστεως, ἀλλ' ὅμως εἶναι δεσποτικὴ ἐντολή, ἥτις περιέχεται καὶ εἰς ἄλλα ρητὰ τοῦ Κυρίου μας, μάλιστα δὲ εἰς ἐκεῖνο ὅπερ εἶπε· *τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν* (Λουκ. κβ' 19)· συνεχῶς δηλαδὴ καὶ καθ' ἐκάστην, ἐν ὅσῳ στέκεται οὗτος ὁ αἰὼν· καὶ διὰ τοῦτο, καθ' ὃ ἐντολὴ δεσποτικὴ, πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ φυλάττεται, ὡς προεῖπομεν ...».

990. Βλ. ὅπ.π., σ. 108: «Ἀνίσως λοιπὸν καὶ ἀθετήσωμεν τοὺς ἱεροὺς κανόνας, τὰς δεσποτικὰς ἐντολὰς καὶ τὰ λοιπά, θέλει ἀφανισθῆ ἡ καθαρὰ πολιτεία. Ἀφοῦ δὲ ἀφανισθῆ ἡ καθαρὰ πολιτεία, χάνομεν καὶ τὰ ὀρθὰ δόγματα καὶ θέλομεν μείνει ἔρημοι καὶ σκοτεινοὶ ... Καὶ ὅμως εὐρίσκονται τινὲς τόσον αὐθάδεις, ὥστε, οὐχὶ μόνον δὲν κακοπαθοῦσιν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ καὶ ἀντιστέκονται εἰς αὐτὴν καὶ τολμηρῶς ἀναιροῦσι τὰ δεσποτικὰ προστάγματα, ἐμποδίζοντες καὶ ἀπὸ τὴν θείαν μετάληψιν τοὺς ὅσοι πλησιάζουν νὰ κοινωνήσουν, χωρὶς κανὲν ἄλλο πταισίμιον ἢ ἀφορμὴν, ὅπερ εἶναι ἐν ἔργον πολλὰ τολμηρόν ... Αὐτοὶ δὲ οἱ εὐλογημένοι, χωρὶς νὰ ἤξεύρωσι τὴν κατάστασιν τῶν μεταλαμβανόντων, μόνον διὰ νὰ συστήσουν τὴν κακὴν συνήθειαν, ἥτις ψυχροβλαβῶς ἐπεκράτησεν, ἐμποδίζουσι τοὺς ὀρθοδόξους ἀπὸ τὴν θείαν κοινωνίαν». Γιὰ τὸν «πάντη ἀνήκουστον διωγμὸν τῶν ὁσάκις ἂν θέλωσι πιστῶν τῇ μυστικῇ ταύτῃ προσεῖναι τραπεζῆ, ὃς ἤρξατο καὶ ἐνεργεῖται καὶ ἰσχυρῶς ἐπικρατεῖ καὶ πόρρω ἀποπέμπονται τοῦ θεοῦ δεῖπνου οἱ βουλόμενοι εἰσελθεῖν, οὐχ ὅτι ἐνδυμα οὐκ ἔχουσι γάμου ..., ἀλλ' ὅτι πικρῶς καὶ οὐ διὰ πολλῶν ἡμερῶν, ὡς δῆθεν ὁ διὰ πλειόνων ἡμερῶν προσερχόμενος ἀξίως προσέρχεται, ὁ δὲ δι' ὀλίγων ἡμερῶν ἀναξίως», βλ. ἐπε τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Ἐπιτομὴ, εἶτε συλλογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, σ. 373.

ριο, ὁ διωγμὸς τῶν πιστῶν ἀπὸ τῆς θείας Τράπεζα τῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ⁹⁹¹.

Στὸ ἐπιχείρημα δὲ τῶν ἀντιφρονούντων, ὅτι οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι στὰ χέρια τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι δὲν κρίνονται καὶ τοὺς ὀφείλεται ὑποταγῇ, οἱ φιλοκαλικοὶ ἀντέτειναν τὴ θέση ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ Σύνοδοι ὑπέρχονται τῶν μεμονωμένων ἐπισκόπων. Ἀκόμη καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἄλλοι ποιμένες τοῦ λαοῦ ὀφείλουν ὑπακοὴ στὴν Ἁγία Γραφή, στοὺς κανόνες τῶν ἁγίων Συνόδων καὶ στὸ εὐχαριστιακὸ consensus τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ πιστοὶ δὲν πρέπει νὰ πράττουν τίποτε χωρὶς τὴ γνώμη τοῦ ἐπισκόπου, ὅμως καὶ ὁ ἐπίσκοπος δὲν μπορεῖ νὰ νομοθετῇ καὶ νὰ κανονίξει τίποτε χωρὶς τὴ γνώμη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ συμφωνία τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας⁹⁹². Προϋπόθεση δὲ τῆς ὑπακοῆς στὸν ἐπίσκοπο εἶναι, κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση, ἡ ἀπλανὴς πίστη του καὶ ἡ κατὰ τὶς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ διδασχὴ του. Ἄν διδάσκει ἀλλότρια τῆς ἀποκαλυφθείσης πίστεως καὶ τῆς σεβασμίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως δὲν τοῦ ὀφείλεται οὐδεμία ὑπακοὴ καὶ ὑποταγῇ⁹⁹³.

---

991. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 373: «Ὅτι ... ἡ συνεχὴς θεία μετάληψις καὶ νόμιμος καὶ σωτηριωδὲστάτη ὑπάρχει, διὰ τοσοῦτων ἀποδείξεων, καὶ γραφικῶν καὶ κανονικῶν καὶ μαρτυριῶν θείων πατέρων, δείκνυται, ὡς οὐδὲν ἕτερον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων· καὶ δέδεικται γὰρ ἤδη διὰ βιβλίων (ἐννοεῖ τὰ *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* συγγράμματα Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου) αὐτὸ τοῦτο, οὕτως ἀκριβῶς καὶ στερεῶς, ὡς μηδένα ἕτερον ἀντιπεῖν ἂν ἔχειν, εἰμὴ τὸν πνεύματι πλάνης καὶ σατανικῆς ἀπειθείας συνεχόμενον». Βλέπε ἐπίσης ὅπ.π., σ. 391: «Φεῦ, ὅτι τὰ κοινῇ πᾶσι τοῖς πιστοῖς νομοθετούμενα, οἱ τῆς Ἐκκλησίας (ἐννοεῖται ἐνιοὶ ποιμένες) καὶ τοῦ μοναδικοῦ τάγματος (ἀφιερωμένοι ἐννοεῖται στὴν ἄσκησι τοῦ ἁγιασμοῦ μοναχοὶ) αἰρέσεις καὶ πλάναις καλοῦσι καὶ ἀποβάλλουσιν, οἱ πεπλανημένοι τῷ ὄντι καὶ παράφρονες· σὺ δὲ μοι γίνωσκε, ἀγαπητέ, ὅτι ὄντως πλάνη καὶ αἵρεσις ἐστὶ τὸ κωλύειν καὶ διώκειν τοὺς πιστοὺς τῆς θείας τραπέζης ὅτε βούλονται, σχεδὸν γὰρ ἐν οὐδενὶ δόγματι (ἄρα ὁ Ἀθανάσιος Πάριος τὸ ἐντάσσει στὰ σεβάσματα δόγματα) τοσοῦτον πλῆθος ἀποδείξεων, καὶ γραφικῶν καὶ πατερικῶν, ἐστίν, ὅσον ὑπάρχει ἐνταῦθα, ἐν τῷ συνεχῶς μεταλαμβάνειν, ὅτι καὶ ἀκώλυτόν ἐστι καὶ καλὸν καὶ σωτήριον».

992. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 112-113.

993. Βλ. ὅπ.π., σσ. 114-117. Βλ. ἐπίσης τὴ γνώμη ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρώνα διάκονον Ἀντιοχείας II. PG 5, 912A-B: «πᾶς ὁ λέγων παρὰ

Εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανές ἐπίσης ὅτι σὲ καμμία περίπτωση δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν ἢ εὐχαριστιακὴ ἐπιπόθηση τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως νὰ θεωρηθεῖ σκάνδαλο τῶν ὀλίγων πρὸς τοὺς πολλοὺς ἢ ὅτι ἢ προσέλευση στὰ μυστήρια ἦταν χάρισμα καὶ κανόνας τοῦ παλαιοῦ καιροῦ καὶ τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν⁹⁹⁴. Καὶ τότε καὶ τῶρα οἱ ἴδιοι βαπτισμένοι πιστοὶ ἐπιτελοῦν τὴν ἴδια λειτουργία καὶ προσκαλοῦνται στὴν ἴδια εὐχαριστιακὴ θεία Τράπεζα, ποὺ ἐνώνει ἀγαπητικὰ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν Θεό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον ἢ συχνὴ μετάληψη νὰ ὀνομασθεῖ σκάνδαλο, ἀφοῦ σκάνδαλο «εἶναι καὶ λέγεται ἐκεῖνο, ὅπερ ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησιάζει εἰς τὸν διάβολον ... καί, διὰ νὰ εἰπῶ φανερώτερα», παρατηρεῖ Νικόδημος ὁ Ἅγιορείτης, «σκάνδαλον εἶναι πᾶν τὸ ἐν τῇ ὁδῷ τιθέμενον πρόσκομμα, ἵνα προσκόψῃ ὁ περιπατῶν»⁹⁹⁵.

Οἱ αὐστηροὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἀπαιτοῦν τὴ συνεχὴ μετοχὴ στὴν εὐχαριστία, ἔγιναν τότε μὲν γιὰ νὰ ἀποκλείσουν τοὺς ὀλίγους

τὰ διατεταγμένα, κἂν ἀξιόπιστος ἦ, κἂν νηστεύῃ, κἂν παρθενεύῃ, κἂν σημεῖα ποιῇ, κἂν προφητεύῃ, λύκος σοὶ φαινέσθω ἐν προβάτου δορᾷ προβάτων φθορὰν κατεργαζόμενος». Ἐπίσης τοὺς προτρεπτικοὺς δεκαπεντασύλλαβους βυζαντινοὺς πολιτικοὺς στίχους ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ (βλ. στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 112)

«Μὴ πείθεσθε μονάζουσι μηδὲ τοῖς πρεσβυτέροις,

Ἐφ' οἷς ἀνόμως λέγουσι, κακίστως εἰσηγοῦνται.

Καὶ τί, φημί, μονάζουσι; καὶ τί τοῖς πρεσβυτέροις;

Μηδ' ἐπισκόποις εἴχετε τὰ μὴ λυσιτελοῦντα

Πράττειν καὶ λέγειν καὶ φρονεῖν δολίως παραινοῦσι».

Περὶ τῶν δεκαπεντασύλλαβων ποιημάτων τοῦ Μελετίου Ὁμολογητοῦ βλ. V. LAURENT et J. DARROUZÈS, *Dossier Grec de l' union de Lyon (1273-1277)* [Archives de l' Orient Chrétien, 16], ἐκδ. Institut Français d' Études Byzantines, Παρίσι 1976, σσ. 104-112. Τὰ ποιητικὰ κείμενα εὐρίσκονται στὸν κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 377 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (Atheniensis). Παράδειγμα ἀντιλατινικῶν δεκαπεντασύλλαβων βλ. ὅπ.π., σσ. 554-563.

Παραδείγματα κακῆς καὶ αὐθαιρέτου χρήσεως πνευματικῆς ἐξουσίας ἀπὸ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 81-84 καὶ 89-93.

994. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 101. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 136-137. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σσ. 66-67.

995. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 101.

έναντιούμενους ἀπὸ τὸ νὰ σύρουν στὴν ἀμέλεια τοὺς πολλοὺς. Ἰσχύουν ὅμως πολὺ περισσότερο γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση ποὺ «οἱ πολλοὶ σκανδαλίζουσι τοὺς ὀλίγους σύροντές τους εἰς ἀθέτησιν ἐντολῆς». Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ θὰ μπορούσε, κατὰ τοὺς Κολλυβάδες, νὰ τακτοποιήσει τὰ πράγματα εἶναι ἡ τήρηση τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐκπλήρωση τοῦ θελήματός του, ποὺ εἶναι αὐταποδείκτως ἡ συνεχῆς βρώση καὶ πόση τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων⁹⁹⁶. Γιατί, τελικά, αὐτοὶ ποὺ εἰσάγουν στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία τὴν ἀταξία καὶ τὸ σκάνδαλο δὲν εἶναι οἱ κοινωνοῦντες συνεχῶς, ἀλλὰ οἱ ἀπέχοντες ἀπὸ τὸν σκοπὸ τῶν συνάξεων⁹⁹⁷.

Πολὺς λόγος ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ὅτι εἶναι ἰδιογνώμοι, φιλέριδες καὶ ἀνυπάκουοι πρὸς τοὺς ἀδελφούς, πρὸς τοὺς ποιμένες καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησία. Οἱ ἴδιοι δὲν ἀποδέχονταν τὴν κατηγορία. Μπορεῖ νὰ ὑπῆρξαν αὐστηροὶ καὶ ὀξεῖς στὴν ὑπεράσπιση τῆς παραδόσεως, ποτὲ ὅμως μισάδελφοι καὶ ἀσεβεῖς πρὸς τοὺς ποιμένες καὶ διδασκάλους τῆς ἐποχῆς τους. Τοῦτο ἐπισημαίνεται μὲ εὐκρίνεια σὲ ἀκροτελεύτια τοποθέτηση Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, ποὺ εὐρίσκειται στὴ μακρὰ ἀντιμετώπιση τῶν ἐνστάσεων ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὴν ὁποία θεωροῦμε ἰδιαζόντως σημαντικὴ. Ἀφοῦ προηγεῖται μακρὰ ἀνάλυση πατερικῶν θέσεων, περὶ τοῦ ποιοῦ τῆς ὀφειλομένης πρὸς τοὺς ποι-

---

996. Ὁπ.π., σ. 102: «Καθὼς τότε οἱ ὀλίγοι ἔκοψαν τὸ θέλημά των καὶ ἠκολούθησαν τοὺς πολλοὺς εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ τώρα πρέπει οἱ πολλοὶ νὰ κόψουν τὸ θέλημά των καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τοὺς ὀλίγους εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ· καὶ ὄχι ἐκεῖνοι νὰ ἀφήσουν τὴν προσταγὴν τοῦ Θεοῦ, διότι εἶναι ὀλίγοι, καὶ νὰ ἀκολουθήσουν εἰς τὴν παράβασιν τῆς ἐντολῆς διὰ τοὺς πολλοὺς ... Εἰ δὲ καὶ λέγουσιν τινες ὅτι, μὴ δυνάμενοι νὰ τοὺς βλέπωσι μεταλαμβάνοντας, σκανδαλίζονται, ἅς ἐνοσήσουν καὶ μόνοι των ὅτι τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα ἢ τοῦ φθόνου ἢ τῆς μισαδελφίας». Περὶ σκανδάλου καὶ σκανδαλιζομένων βλ. ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σσ. 85-88: «Εἰ μὴ που ἄρα κακίαν σὺ λέγεις τὴν τῶν ἱερῶν κανόνων διατήρησιν, ἤγουν ὑπόμνησιν».

997. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σσ. 103-104: «Ἐπειδὴ δὲ τάξις καὶ νόμος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νὰ μεταλαμβάνουν οἱ εὐρισκόμενοι χριστιανοὶ εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, ὅσοι δὲν εἶναι ὑπὸ κανόνα· ὅσοι ὅμως δὲν κοινωνοῦσι, φανερόν ὅτι αὐτοὶ κάμνουσι τὴν ἀταξίαν, παραβαίνοντες τοὺς νόμους τῆς Ἐκκλησίας ... Ὅσοι λοιπὸν κάμνουσι ἕξω ἀπὸ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, οἱ τοιοῦτοι κάμνουσι τὰ σκάνδαλα καὶ τὰς ἀταξίας, καὶ ὄχι ὅσοι ἀγωνίζονται τὸ κατὰ δύναμιν νὰ φυλάξωσι τὰς δεσποτικὰς ἐντολάς».

μένες ύπακοης, γράφει συμπερασματικά: «Καὶ οἱ μὲν ἅγιοι οὕτω λέγουν· ἡμεῖς ὅμως, ἀδελφοί, ἐπειδὴ καὶ ἐν εἰρήνῃ μᾶς ἐκάλεσεν ὁ Κύριος, πρέπει πάλιν νὰ ὑποτασσώμεθα καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ εἰς τοὺς πνευματικούς καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους, διὰ τὸ ἀξίωμα ὅπερ ἔχουσι παρὰ τοῦ Θεοῦ· ἐὰν δέ τις ἐξ αὐτῶν πράττῃ παράλογόν τι ἢ μᾶς ἐμποδίξῃ ἀπὸ τοῦ νὰ κάμνωμεν κανὲν ἔργον θεάρεστον, ἡμεῖς ἄς μὴ παύσωμεν παρακαλοῦντες καὶ δεόμενοι, ἕως οὗ νὰ τὸν καταπέισωμεν εἰς τὸ νὰ γίνῃ ἐκεῖνο τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ βασιλεύῃ ἡ εἰρήνη μεταξὺ μας· νὰ ἐπικρατῇ ἡ ὁμόνοια καὶ συμφωνία· νὰ εἶναι ἡ ἀγάπη εἰς τοὺς ποιμένας καὶ πρόβατα, εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ χριστιανούς, εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ λαϊκούς, εἰς τοὺς προεστῶτας καὶ ἀρχομένους. Διὰ νὰ λείπουν μακρὰν ἀπὸ ἡμᾶς τὰ σκάνδαλα, αἱ ταραχαί, τὰ σχίσματα, αἱ διαιρέσεις· διότι αὐτὰ εἶναι ἀφανιστικὰ τῶν ψυχῶν μας καὶ τῶν οἰκιῶν μας καὶ τῶν ἐκκλησιῶν μας καὶ πάσης κοινότητος καὶ ἔθνους. Ἐν συντομίᾳ, διὰ νὰ εἴμεθα ὅλοι ἐν σῶμα καὶ ἐν πνεῦμα, ὅλοι μὲ μίαν ἐλπίδα, καθὼς καὶ ἐκλήθημεν, ἵνα καὶ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης εἴῃ μεθ' ἡμῶν»⁹⁹⁸. Κάλαμος ἅγιος ἀγίου ἀνδρός, ὁ ὁποῖος δὲν διπλωματεῖ ὑποκριτικά, ἀλλὰ ἐκκλησιολογεῖ θεοφώτιστα, ἀπορρίπτοντας τὸν δαιμονικὸ πειρασμὸ τῆς ἀνταρσίας ποὺ σχίζει τὸν ἄρραφο χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰσάγοντας τὸ χαρισματικὸ ἦθος τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς εἰρήνης.

δ) Οἱ αἰτιάσεις, τέλος, ἐνὸς ἰδιότυπου ἀνατολικοῦ κληρικαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος προβάλλει τὴ θέση ὅτι οἱ κληρικοί, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς, ἔχουν ἰδιαίτερα προνόμια καὶ δικαιώματα μέσα στὸ σύνολο σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι παντελῶς ἔξω τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ φυσικὰ εὐρίσκουν ἀντίθετους τοὺς πατέρες τῆς χορείας τῶν Κολλυβάδων. Οἰκονομία τῶν ἱερέων εἶναι ἡ ἐξ ὀνόματος τοῦ λαοῦ προσφορά καὶ τελείωση τῶν θείων δώρων. Αὐτοὶ εἶναι, κατὰ τὴν παραχώρηση τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, «οἱ τὰ ἱερὰ μυστήρια φιλαφῶντες»⁹⁹⁹. Ὅμως «ἐν τῷ καιρῷ τῆς κοινωνίας, δηλαδὴ ὅταν θέλουν νὰ μεταλάβουν, καμμίαν διαφορὰν δὲν ἔχουν οἱ ἱερεῖς ἀπὸ τοὺς λαϊκούς ἢ καὶ μοναχοὺς, εἰμὴ μόνον ταύτην, ὅτι οἱ μὲν ἱερεῖς μεταδίδουσιν, οἱ

998. Βλ. ὅπ.π., σ. 117.

999. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον, κανὼν λγ' (κε')* τῆς ἐν Καρθαγένῃ, ὅπ.π., σ. 480.

δὲ λαϊκοὶ μετέχουσι. Καὶ ὅτι οἱ μὲν ἱερεῖς μέσα εἰς τὸ βῆμα καὶ ἀμέσως, χωρὶς τὴν ἱεράν λαβίδα, οἱ δὲ λαϊκοὶ καὶ μοναχοὶ ἔξω τοῦ βήματος καὶ ἐμμέσως διὰ τῆς ἱερᾶς λαβίδος μεταλαμβάνουσιν»¹⁰⁰⁰. Ἔτσι σκοπὸς καὶ ἔργο τῆς ἱερουργίας εἶναι ἡ κοινωνία ἀπὸ ὅλο τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ, κληρικούς καὶ λαϊκούς, τῶν ζωοποιῶν μυστηρίων. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ καμμία διαφοροποίηση δὲν ἔγινε, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεῖ. Ἀνάγκη καὶ καθῆκον ἡ συχνὴ κοινωνία δὲν εἶναι μόνον τῶν κληρικῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν λαϊκῶν μελῶν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας¹⁰⁰¹.

Οἱ ἱερεῖς δὲν εἶναι οὔτε ἰδιοκτητῆς, οὔτε καταχραστῆς τῶν οἰκονομούμενων γιὰ τὸν λαὸ θείων μυστηρίων, γι' αὐτὸ, κατὰ τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη, «ὅσοι ἱερεῖς δὲν μεταλαμβάνουσι τοὺς μετ' εὐλαβείας καὶ πίστεως προσερχομένους χριστιανούς εἰς τὴν θείαν κοινωνίαν, ὡς φονεῖς κρίνονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ»¹⁰⁰². Ἡ θέση αὐτὴ φαίνεται ἀυστηρῆ, ἀλλὰ εἶναι ἀληθής. Ἡ ἀποστέρηση τῆς ζωοποιήσεως τῶν θείων δώρων ἰσοδυναμεῖ μὲ καταδίκη σὲ πνευματικὸ θάνατο καὶ χωρισμὸ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

1000. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 78. Βλ. γιὰ τὴν τάξιν τῆς κοινωνίας πάντων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, στοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. 7Θ'. PG 155, 296D-297A καὶ ἀναλυτικότερα 300B-301B. Βλ. ἐπίσης *Διάλογος*, κεφ. ΟΗ'. PG 155, 252C-D: «Τὸ κοινωνεῖν πᾶσι πιστοῖς πρόκειται». Ἡ θεία λειτουργία «οὐ τελετῆ εἰς τὸν ἀρχιερέα ἐστὶ, ἀλλ' εἰς τὸ ἱεουργηθῆναι αὐτὸ τὸ πανάγιον σῶμα Χριστοῦ καὶ αἷμα καὶ τοῖς πιστοῖς ἅπασιν εἰς κοινωνίαν δοθῆναι· καὶ ἔστι καθ' ἑαυτὴν αὕτη μόνη πασῶν τελετῆ, μεταδιδόμενη μόνον εἰς κοινωνίαν».

1001. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 79. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τῆς λειτουργίας τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν», βλ. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεῖα ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 112: «Καὶ μετὰ τοῦτο μεταλαμβάναντες ὁ ἐπίσκοπος, ἔπειτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ οἱ ὑποδιάκονοι καὶ οἱ ἀναγνώσται καὶ οἱ φάλται καὶ οἱ ἀσκηταὶ καὶ ἐν ταῖς γυναῖξιν αἱ διακόνισσαι καὶ αἱ παρθένοι καὶ αἱ χῆραι· εἶτα τὰ παιδιά καὶ εἶτα πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν, μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου». Ὁ ἅγιος Νικόδημος παραθέτει καὶ γνώμη Ἰωβ τοῦ ἁμαρτωλοῦ: «καὶ καθ' ἡμέραν, εἰ οἶόν τε τοῖς ἀξίοις, ἐπιτελεῖσθαι συγκεχώρηται, ἱερεῦσιν τε ὁμοίως καὶ ἰδιώταις, ἀνδράσι τε καὶ γυναῖξιν, νηπίοις καὶ γέρουσι, καὶ πάσῃ χριστιανῶν ἀπλῶς ἡλικίᾳ καὶ τάξει», βλ. ὅπ.π., σ. 80.

1002. Βλ. ὅπ.π., σ. 80. Βλ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, ὅπ.π., σσ. 33-34.

Καὶ βέβαια προξενεῖ ἀπορία καὶ θαυμαστὸ τὸ πῶς μερικοὶ ἱερεῖς, ἐνιστάμενοι ἐναντίον τῆς συνεχοῦς προσελύσεως ἀνεμποδίστων καὶ εὐλαβῶν πιστῶν, τοὺς ἀποδιώκουν ἀναιροῦντες τελικὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ τὴ διακονία τῆς οἰκονομίας τους, πού εἶναι ὁ, διὰ τῆς μεταδόσεως τῆς χάριτος τῶν μυστηρίων, ἁγιασμὸς τῆς λογικῆς ποίμνης τοῦ Χριστοῦ¹⁰⁰³.

Ἄπὸ τῆ μακρὰ ἀνάλυση τῶν ἀπαντήσεων πού κατέθεσαν στὴ νεότερη πατερικὴ γραμματεία οἱ Κολλυβάδες πατέρες, ἀντιμετωπίζοντας τίς εἰς βάρος τους κατηγορίες ἢ τίς ποικίλες περιφερόμενες ἀντιευχαριστιακὰς ἐνστάσεις, ἀναδεικνύεται ἡ σοφία, ἡ ὀξύνοια, ἡ διαλεκτικὴ δεινότητα, ἡ εἰρηνοποιὸς διάθεση, ἡ κατοχὴ τῆς πατερικῆς διδασκαλίας, ἡ βαθεῖα γνώση τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως, ὑπὲρ τῆς ὁποίας κυριολεκτικὰ ἀναλώθηκαν ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίᾳ καὶ μαρτυρίῳ.

1003. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 80: «Πλὴν ἐγὼ θαυμάζω καὶ ἀπορῶ, ἂν εὐρίσκονται τοιοῦτοι ἱερεῖς ἀποδιώκοντες τοὺς προσερχομένους εἰς τὰ μυστήρια καὶ δὲν σκέπτονται τοῦλάχιστον ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ψεύδονται εἰς τὰ λόγια ὅπου λέγουν. Ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι εἰς τὸ τέλος τῆς λειτουργίας φωνάζουν μεγαλοφώνως καὶ προσκαλοῦν ὅλους τοὺς πιστοὺς λέγοντες· μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε, ἦτοι πλησιάσατε εἰς τὰ μυστήρια νὰ μεταλάβετε· καὶ ἔπειτα αὐτοὶ πάλιν οἱ ἴδιοι νὰ ἀναιροῦν τὰ λόγια τῶν καὶ νὰ ἀποδιώκουν τοὺς προσερχομένους· ἐγὼ δὲν ἤξεύρω πῶς νὰ ὀνομάσω ταύτην τὴν ἀταξίαν».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΒΙΒΛΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΩΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ

Πρὶν ἀποτυπώσουμε τὴν περὶ Κυριακῆς διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων, εἶναι ἀνάγκη νὰ διερευνήσουμε διεξοδικὰ τὸ βιβλικὸ καὶ πατερικὸ ὑπόβαθρο τῶν θέσεών τους. Ἡ διερεύνηση αὐτὴ θὰ εἶναι, νομίζουμε, διπλὰ ὠφέλιμη, καθὼς ἀφ' ἑνὸς θὰ μᾶς δώσει μιὰ σύντομη-πυκνὴ σύνοψη τῆς ὀρθοδόξου θεολογικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ ἀποδείξει ἐὰν οἱ Κολλυβάδες δὲν κατανόησαν καὶ γι' αὐτὸ παραχάραξαν τὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ ἀντίπαλοί τους, ἢ ἂν, ἀντίθετα, κατανόησαν καὶ ἀφομοίωσαν μὲ βίον καὶ διδασχὴν, «ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ»¹, τὴν ὀρθόδοξον ἡσυχαστικὴν, φιλοκαλικὴν καὶ λειτουργικὴν παράδοσην, γιὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Κυρίου καὶ τὰ ἀναστάσιμα προνόμιά της.

α) Βιβλικὲς ἀναφορὲς καὶ προτυπώσεις.

Ἡ θρησκευτικὴ, κοινωνικὴ καὶ λατρευτικὴ σημασία τοῦ Σαββάτου στὴ βιβλικὴ παράδοση ὑπῆρξε καὶ μεγάλη καὶ σημαντικὴ². Γύρω ἀπὸ

---

1. Πρὸβλ. Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα χ.χ.

2. Ἀναλύσεις διεξοδικῆς βλ. στοῦ Α.-Μ. DUBARLE, «La signification religieuse du Sabbat dans la Bible», στὸ συλλογικὸ ἀφιέρωμα *Le Dimanche* τοῦ περιοδικοῦ *Lex Orandi* 39 (1965), σσ. 43-60. Ἐπίσης βλ. G. BOTTERWECK, «Das Sabbat im Alten Testament», στὸ *Theolog. Quartalsch.* 134 (1954), σσ. 134-147, 448-457. H. M. FERET, «Les sources bibliques», στὸ *Le jour du Seigneur*, 1948 (*Actes du deuxième Congrès de pastoral liturgique, Lyon, 17-22 Septembre 1947*), σσ. 41-104. E. JENNI, *Die theologische Begründung des Sabbatsgebotes im Alten Testament*, 1956 [*Theologische Studien*, 44]. E. LOHSE, «Sabbaton», στὸ *Theologisches Wörterbuch zum Neuen*

τὴν ἡμέρα αὐτή, τὴν ἀφιερωμένη στὴν κατάπαυση ἀπὸ τῶν ἔργων καὶ τῆ λατρεία τοῦ Κυρίου, περιστρέφεται ἡ σύνολη ζωὴ τῶν Ἑβραίων³. Τὸ Σάββατο ἦταν ἡ ἁγία ἡμέρα τοῦ Κυρίου⁴, ἡμέρα ἀναπαύσεως καὶ καταπαύσεως⁵, τὴν ὁποία ἐχάρησε στὸν λαό του ὁ Κύριος⁶, τὴν εὐλόγησε καὶ τὴν ἁγίασε⁷, ἀλλὰ καὶ πρόσταξε τοὺς ἀνθρώπους νὰ τὴν ἁγιάζου⁸ καὶ νὰ τὴν τηροῦν ὡς καταπαύσιμη αὐστηρότατα μέχρις ἀπειλῆς λιθοβολισμοῦ⁹. Ἡ ἡμέρα τοῦ Σαββάτου καὶ ὁ ἁγιασμός της εἶναι «εἰς σημεῖον ... τοῦ γινώσκειν» ἀνάμεσα στὸν Κύριο καὶ τὸν λαό του¹⁰, ἡ δὲ βεβήλωσή της προκαλεῖ τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ¹¹.

Οἱ περὶ τοῦ Σαββάτου διατάξεις ἀποτυπώνονται περισσότερο στὸ πλαίσιο τῆς *Πεντατεύχου* καὶ ἰδιαίτερα στὸν *Δεκάλογο*¹², στὸν κώδικα

Testament (Stuttgart), τόμ. 7 (1960), στῆλες 1-35. Βλ. καὶ *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας*, ἐκδ. Βιβλικὸ κέντρο "Ἄρτος Ζωῆς", Ἀθήνα 1980, σσ. 885-886.

3. Περισσότερα γιὰ τὴν τιμὴ, τὴν ἔννοια καὶ τὸν ἑορτασμό τοῦ Σαββάτου βλ. Γ. ΓΡΑΤΣΕΑ, *Τὸ Σάββατον ἐν Κουμράν καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ*, Ἀθήνα 1971. ΗΛΙΑ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καὶ Βιβλικῆς θεσμοθεσίας*, Ἀθήνα 1984, σ. 384 ἐξ. Βλ. ἐπίσης τοῦ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Μ. ΒΕΛΛΑ, *Ἑβραϊκὴ Ἀρχαιολογία*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1980, σσ. 195-197. Λ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, «Τὸ Ἰουδαϊκὸν Σάββατον», *Νέα Σιών* 15 (1920), σσ. 277-289. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, «Ἡ ἑορτὴ τοῦ Σαββάτου παρ' Ἑβραίοις», *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* 2 (1858), σσ. 122-131, καθὼς καὶ τὴν ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸ Σάββατο, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς τέταρτης ἐντολῆς τοῦ Δεκαλόγου, τοῦ Σ. ΚΑΛΑΝΤΖΑΚΗ, *Ἑρμηνεῖα περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 138-159. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ ἱερὰ παράδοση γιὰ τὸ «γόνυ κλίνειν»*. *Θεολογικὴ ἀναφορὰ στὸ Ἰουδαϊκὸ Σάββατο καὶ στὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου*, Πάτρα 2000, σσ. 17-26. Βλ. καὶ Ὡση ἐ β' 13. Ἀμώς η' 5.

4. Ὡξ. ις' 23, 25. κ' 11. Νεεμ. θ' 14.

5. Ὡξ. ις' 23. κ' 9-11. Βλ. καὶ J. COPPENS, «Les traditions relatives à la manne dans Exode XVI», στὸ *Estudios Ecclesiasticos* 34 (1960), σσ. 473-489.

6. Ὡξ. ις' 29.

7. Ὡξ. κ' 11.

8. Ὡξ. κ' 8. Δευτ. ε' 12.

9. Ἀριθμ. ιε' 32-36.

10. Ἰεζεκ. κ' 12. 20.

11. Ἰεζεκ. κ' 16. 24.

12. Ὡξ. κ' 8. Δευτ. ε' 12.

τῆς διαθήκης¹³, στὸν γιαχβικὸ λειτουργικὸ κώδικα¹⁴, στὸν ἱερατικὸ κώδικα¹⁵ καὶ στὸν νόμο τοῦ ἁγιασμοῦ¹⁶. Ἔτσι ἀναδεικνύεται καὶ προβάλλεται ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου ὡς ἁγία καὶ θαυμαστή, ὡς σεβασμία καὶ καταπαύσιμη, ὡς «σημεῖον» τῆς σχέσεως τοῦ Κυρίου μὲ τὸν λαὸ του, ὡς ἡμέρα λατρείας, ὡς μίμηση τῆς καταπαύσεως τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς δημιουργίας του¹⁷. Ἡ ἔξαρση αὐτῆ τοῦ Σαββάτου τονίζεται ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ἀρχίζει νὰ ἐορτάζεται ὡς μνήμη τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴ γῆ τῆς Αἰγύπτου¹⁸ καὶ ὡς ἀνάμνηση τῆς σωτηρίας τοῦ λαοῦ, μὲ τὸν ἐορτασμὸ τῆς μείζονος ἐορτῆς τῆς ἐβραϊκῆς λατρευτικῆς παραδόσεως, τοῦ νομικοῦ δηλαδὴ πάσχα¹⁹, ὡς ἡμέρας ἀναμνήσεως, θυσίας καὶ προσφορῶν.

Τὸ Σάββατο ὅμως ἦταν στοὺς βιβλικοὺς χρόνους καὶ μέτρο κοινωνικῆς δικαιοσύνης, καθὼς ἔδινε τὴ δυνατότητα ἀκόμη καὶ στοὺς δούλους νὰ ἀναπαυθοῦν ἀπὸ τοὺς κόπους τῆς ἐβδομάδος²⁰, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐκαιρία ἐκδήλωσης ἀγάπης, συμπάθειας καὶ φιλανθρωπίας²¹. Κατὰ τὴν δια-

---

13. Ἔξ. κγ' 12.

14. Ἔξ. λδ' 21.

15. Ἔξ. λα' 12-17. Ἀριθμ. ιε' 32-36. κη' 9-10.

16. Λευϊτ. ιθ' 3. 30. κγ' 3. κς' 2. Πλείονα βλ. στοῦ Α.-Μ. DUBARLE, ὅπ.π., σ. 45.

17. Βλ. *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας*, ὅπ.π., στ. 885. Καὶ Ἔξ. λα' 13. Γέν. β' 2 ἐξ.

18. Δευτ. ε' 15: «καὶ μνησθήση ὅτι οἰκέτης ἦσθα ἐν γῆ Αἰγύπτω καὶ ἐξήγαγέ σε Κύριος ὁ Θεός σου ἐκεῖθεν ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχιόνι ὑψηλῷ, διὰ τοῦτο συνέταξέ σοι Κύριος ὁ Θεός σου, ὥστε φυλάσσεσθαι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων καὶ ἀγιάζειν αὐτήν».

19. Ἔξ. ιβ' 17. 27. ιγ' 3-9. Δευτ. ις' 2. Βλ. καὶ Β. Μ. ΒΕΛΛΑ, ὅπ.π., σ. 213. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ ἰσραηλιτικὸν Πάσχα», *Ἐκκλησία* 9 (1931), σσ. 115-116. Ἐπίσης ΣΠ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Τὸ Πάσχα τῶν Ἑβραίων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, περ. Β' 14 (1894-95), σσ. 50-54. Δ. ΔΟΤΚΟΥ, *Τὸ βιβλικὸν ἐβραϊκὸν Πάσχα*, Θεσσαλονίκη 1969.

20. Πρβλ. Δευτ. ε' 14. Ἔξ. κ' 10. κη' 12. Βλ. καὶ Κ. Σ. ΒΛΑΧΟΥ, *Τὸ Σάββατον ὡς ἔκφρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (ιδι. διατριβή), Ἀθήνα 1981.

21. Πρβλ. Ἔξ. κα' 2. κβ' 20. 26. κγ' 9. Λευϊτ. ιθ' 34. κε' 38. 39-43. Δευτ. ι' 19. ιε' 12. 15. ις' 11. 12. 14. κδ' 22.

θήκη τοῦ Κυρίου, ὁ Ἰσραὴλ ἦταν λαὸς περιούσιος²², σημεῖο δὲ τῆς ἀγιότητάς του ἦταν ἡ εὐλαβικὴ τήρηση τοῦ Σαββάτου ὡς ἡμέρας ἀγίας ἀφιερωμένης τῷ Κυρίῳ²³, κατὰ τὴν ὁποία ὅμως καὶ ὁ Κύριος κατ' ἐξοχὴν ἀγιάζει τὸν λαὸ Του²⁴. Ἡ ἡμέρα τοῦ Σαββάτου διαποτίζει ὅλο τὸν ρυθμὸ τῆς ζωῆς, τῆς ἐργασίας, τῆς λατρείας, τῶν θυσιῶν κ.λπ.²⁵ καὶ καθαγιάζει τὸν χρόνο.

Στὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν δεδομένων, τὸ Σάββατο δὲν εἶναι μόνον ἡμέρα ἀγία, ἀλλὰ καὶ μέλλει νὰ γίνῃ ἡ αἰώνια ἀγία ἡμέρα τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποία ὅλα τὰ ἔθνη θὰ εἰσοδεύσουν στὸ ὄρος τοῦ ἁγίου τοῦ Κυρίου καὶ θὰ προσευχηθοῦν στὸν ἅγιο οἶκο του²⁶, στὴν πορεία ἀπὸ τὸν ἐβδοματικὸ χρόνο στὸν αἰώνιο, ἀπὸ τὴν ἐβδόμη ἡμέρα στὴν ὀγδόη, ἀπὸ τὸ παλαιὸ νομικὸ Σάββατο στὴν καινὴ ἀναστάσιμη Κυριακὴ, ἀπὸ τὶς προφητικὲς ἐσχατολογικὲς ἀπαρχὲς στὴν πραγματικότητά τῆς χριστιανικῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου²⁷.

---

22. Ἔξ. ιθ' 4-6.

23. Ἔξ. λθ' 12-17: «Καὶ ἐλάλησε Κύριος πρὸς Μωυσῆν λέγων· καὶ σὺ σύνταξον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ λέγων· ὁρᾶτε, καὶ τὰ σάββατά μου φυλάξεσθε· σημεῖόν ἐστι παρ' ἐμοὶ καὶ ἐν ἐμοὶ εἰς τὰς γενεὰς ὑμῶν, ἵνα γνῶτε ὅτι ἐγὼ Κύριος ὁ ἀγιάζων ὑμᾶς. Καὶ φυλάξεσθε τὰ σάββατα, ὅτι ἅγιον τοῦτό ἐστι Κυρίῳ ὑμῖν· ὁ βεβηλῶν αὐτὸ θανάτῳ θανατωθήσεται... Ἐξ ἡμέρας ποιήσεις ἔργα, τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἐβδόμῃ σάββατα, ἀνάπαυσις ἀγία τῷ Κυρίῳ... Καὶ φυλάξουσιν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὰ σάββατα ποιεῖν αὐτὰ εἰς τὰς γενεὰς αὐτῶν· διαθήκη αἰώνιος. Ἐν ἐμοὶ καὶ τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ σημεῖόν ἐστιν ἐν ἐμοὶ αἰώνιον· ὅτι ἕξ ἡμέραις ἐποίησε Κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἐβδόμῃ ἐπαύσατο καὶ κατέπαυσε». Βλ. καὶ R. A. KRAFT, «Some Notes on Sabbath Observance in Early Christianity», *Andrews University Seminary Studies* 3 (1965), σσ. 18-33.

24. Ἰεζ. κ' 12. 20.

25. Πρβλ. Ἀριθμ. κη' 9-10. Λευίτ. κδ' 5-9.

26. Πρβλ. Ἦσ. νς' 1-7. Ψαλμ. ζε' 7-11.

27. Πλείονα βλ. στοὺς SAMUELE BACCHIOCCHI, *From Sabbath to Sunday. Historical investigation of the rise of Sunday observance in Early Christianity*, Ρώμη 1977 (συνολικὰ 372 σσ.). H. RIESENFELD, «Sabbat et jour du Seigneur», *New Testament Essays, Studies in memory of T. W. Manson*, Manchester 1958, σσ. 210-218, Υ.-B. TRÉMEL, «Du sabbat ou jour du Seigneur», *Lumière et vie* 58 (1962), σσ. 45-47. PH. DELHAYE - J. L. LEAT, «Dimanche et Sabbat», *Melagnes de Scienses Religieuse* 23 (1966), σσ. 3-14. W. RORDORF, *Sabato e domenica nella Chiesa antica. Edizione italiana a cura di Giovanni Ramella* [Traditio Christiana, 2], Torino 1979 (συνολικὰ XXIX + 256 σσ.). Εἶναι δὲ σημαντικὲς οἱ καταληκτικὲς σκέψεις στὸ ἄρθρο τοῦ A.-M. DUBARLE: «...ἡμέρα ἀνα-

Στην Καινή Διαθήκη ή Κυριακή ονομάζεται «μία σαββάτων»²⁸ ή «πρώτη σαββάτου»²⁹, δηλαδή μία ημέρα μετά τὸ Σάββατο ἢ ἡ πρώτη ημέρα μετά τὸ Σάββατο, ἡ κυρία καὶ πρώτη ημέρα τῆς χριστιανικῆς ἐβδομάδος³⁰, ἡ Κυριακή ημέρα τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου³¹. Στὴ *Διδαχή*, πού βρῖσκεται χρονολογικὰ κοντὰ στὰ βιβλικὰ κείμενα, ἀνιχνεύουμε τὴ φράση «κατὰ κυριακὴν... (ἐννοεῖται ἡμέραν) Κυρίου»³², δηλαδή ἡμέρα τῆς δοξασιμένης ἀναστάσεώς του³³, κατὰ τὴν ὁποία, σύμ-

---

μνήσεως τῆς λύτρωσης τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ἀναστηθέντα Χριστό, ἡμέρα ἀγία, κατὰ τὴν ὁποία ἐξαιρέτως ὁ ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ τὴν κλήση τοῦ κατ' εἰκόνα τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Νὰ λοιπὸν αὐτὸ πὸν ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ χριστιανικὴ Κυριακή, ἂν θέλει νὰ δεχθεῖ στὴν εὐρύτητά της τὴν κληρονομία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Σαββάτου», ὅπ.π., σ. 59. Σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Λεξικὸν τῶν Ἁγίων Γραφῶν*, ἐκδ. Γρηγόρη, ἐν Ἀθήναις 1973, σσ. 867-869. Μακρὰ, μὲ ἀφορμὴ τὸ Ἰωάν. ζ' 23, ἀναφορὰ στὸ παλαιὸ Σάββατο καὶ τὴ μετάβαση τῶν χριστιανῶν στὴν «ἐπὶ Χριστῷ ἑορτήν», δηλαδή τὴν Κυριακή, βλ. στοῦ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, κεφάλ. ζ'. Λόγος περὶ τῆς ἀργίας τῆς κατὰ τὸ Σάββατον, τίνος ἐστὶ σημαντικὴ πολυτρόπως ἐπιδεικνύς*. PG 73, 672B-686C. Γιὰ τὴν ὑπέρβαση τοῦ νομικοῦ Σαββάτου ἀπὸ τὸν Κύριο βλ. V. E. MCEACHERN, «Dual witnesses and Sabbath motif in Luce», στὸ *Canadian Journal of Theology* 12 (1966), σ. 267. Συνοδικὰ καταγεγραμμένη τὴν ὑπέρβαση αὐτὴ τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν πρόβληση τῆς Κυριακῆς γιὰ τοὺς χριστιανούς βλ. στὸν κθ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 431: «Ὅτι οὐ δεῖ χριστιανούς ἰουδαΐζειν καὶ ἐν Σαββάτῳ σχολάζειν, ἀλλ' ἐργάζεσθαι αὐτοὺς ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ· τὴν δὲ Κυριακὴν προτιμῶντας, εἶγε δύναιτο σχολάζειν ὡς χριστιανοί. Εἰ δὲ εὐρεθεῖεν ἰουδαῖσταί, ἔστωσαν ἀνάθεμα παρὰ Χριστῷ». Πλείονα βλ. στὴ μελέτη τοῦ R. A. KRAFT, ὅπ.π., σσ. 18-33, καθὼς καὶ στὴν ἐκτενὴ ἀνάλυση τοῦ Γ. ΦΙΛΙΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς «Ὀγδόης ἡμέρας» στὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2001, σσ. 41-52.

28. Βλ. *Ματθ. κη' 1. Μάρκ. ις' 2. Λουκ. κδ' 1. Ἰωάν. κ' 1. Πράξ. κ' 7. Α' Κορ. ις' 2*. Βλ. καὶ Γ. ΖΑΧΑΡΟΥΛΗ, «Ἡ μία τῶν Σαββάτων», *Πάνταινος* 26 (1934), σσ. 260-264.

29. *Μάρκ. ις' 9*.

30. Éveque CASSIEN, «Le Jour du Seigneur dans le Nouveau Testament», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σ. 30.

31. *Ἀποκ. α' 10*.

32. *Διδαχή* 14, 1. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, σ. 220.

33. Éveque CASSIEN, ὅπ.π., σ. 31.

φωνα μὲ τὶς Παύλειες ἀναφορές, στρώνεται ἡ Τράπεζα τοῦ Κυρίου³⁴ καὶ ἐσθίεται τὸ «κυριακὸν δεῖπνον»³⁵.

Ἄλλὰ «ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου»³⁶ εἶναι καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἐσχατολογικῆς παρουσίας του. Ἡ φράση «ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ» στὴν Καινὴ Διαθήκη ἔγινε σχεδὸν ἕνας τεχνικὸς θεολογικὸς ὅρος ποὺ ἐκφράζει τὴν τελείωση τῶν ἐσχάτων³⁷, τὶς ἐλευσόμενες ἡμέρες³⁸ τῆς ἐκδικήσεως ἢ τῆς κρίσεως³⁹, ὅταν τὰ σύμπαντα θὰ κατανοήσουν «ὅτι ἐνέστηκεν ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου»⁴⁰. Εἶναι «ἐκείνη ἡ ἡμέρα», κατὰ τὰ Ἰωάννεια κείμενα⁴¹, «ἡ ἐσχάτη»⁴², ποὺ κατανικᾷ τὴ νύκτα⁴³ καὶ τὴ σκοτία⁴⁴ τοῦ τάφου καὶ τῆς σκιάς τῶν παρόντων, γιὰ νὰ χαρίσει διὰ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς αὐτεξουσίου αὐτοζωΐας του τὴν κοινὴ τῶν πάντων ἀνάστασις⁴⁵. Εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς δόξης τοῦ Κυρίου, διότι «ὡσπερ ἡ ἀστραπὴ ἀστράπτουσα ἐκ τῆς ὑπ' οὐρανὸν εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν λάμπει, οὕτως ἔσται καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ἡμέρᾳ αὐτοῦ»⁴⁶, «λάμπων καὶ ἀστράπτων καὶ ἡλλοιωμένους»⁴⁷ μέσα στὸ φῶς τῆς ἀρρήτου ἀναστάσιμης θεϊκῆς του δόξης.

Ἡ Κυριακὴ λοιπὸν ἡμέρα παρουσιάζεται στὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ τὴ διττὴ ἔννοια, ἀφ' ἐνὸς τῆς ἡμέρας τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ

---

34. Α' Κορ. ι' 21.

35. Α' Κορ. ια' 20. Βλ. καὶ *Διδαχὴ*, ὅπ.π. Βλ. καὶ H. CALLEWAERT, «La synaxe eucharistique à Jérusalem, berceau (= λίχνο) du Dimanche», *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 15 (1938), σσ. 34-73.

36. Α' Θεσσ. ε' 2.

37. Πρβλ. *Ματθ.* ζ' 22. 24. *Λουκ.* ι' 12. *Β' Τιμ.* α' 12. 18. δ' 8 κ.ἄ.

38. Πρβλ. *Λουκ.* κα' 6.

39. Πρβλ. *Ματθ.* ια' 22-24.

40. Β' Θεσσ. β' 2.

41. Ἰωάν. ιδ' 20. ις' 23. 26.

42. Ἰωάν. ς' 39. 40. 44. 54. ια' 24. ιβ' 48.

43. Πρβλ. Ἰωάν. ιγ' 30.

44. Πρβλ. Ἰωάν. κ' 1.

45. Πρβλ. *Ἀπολυτίκιον Σαββάτου τοῦ Λαζάρου*: «Τὴν κοινὴν ἀνάστασιν πρὸ τοῦ σοῦ πάθους πιστούμενος ἐκ νεκρῶν ἡγείρας τὸν Λάζαρον, Χριστὲ ὁ Θεὸς ...».

46. *Λουκ.* ιζ' 24.

47. Πρβλ. *Ἰαμβικὸν κανόνα Πεντηκοστῆς, ὡδὴ θ', τροπάριον β'.*

ἀναστασίμω δόξῃ του, καὶ ἄφ' ἑτέρου τῆς μελλούσης καὶ μυστικῶς προσδοκωμένης ἐσχάτης ἡμέρας τῆς κρίσεως καὶ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως.

β) Πατερικὴ παράδοση περὶ τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς.

Στὴ χριστιανικὴ γενικότερα παράδοση καὶ στὴν πατερικὴ εἰδικότερα διδασκαλία, ἡ Κυριακὴ ὀνομάσθηκε πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ἡμέρα τοῦ ἡλίου, κατὰ τὸν Ἰουστίνου⁴⁸, ὅχι βεβαίως τοῦ εἰδωλικοῦ «Sole invictus», ἀλλὰ τοῦ νοητοῦ Ἥλιου τῆς δικαιοσύνης⁴⁹ Σωτῆρος Χριστοῦ. Ἐπίσης ὀνομάσθηκε Ὀγδόη Ἡμέρα ἢ Ὀγδοάς, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴ καὶ μονολεκτικὰ «Κυριακῆ». Ἀπὸ αὐτὴ τὴν οὐσιαστικοποιημένη γραμματικὰ λέξη προῆλθε καὶ τὸ πληθωρικὰ ἀπαντώμενο ἐπίθετο «κυριακός»⁵⁰, ὡς ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς στὶς φρά-

48. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἐπιτομὴ Α', 65. 67. PG 6, 428-429. ΒΕΠΕΣ3, σ. 198.

49. Πρβλ. Μαλαχ. δ' 2. Βλ. καὶ Ἐσπερινὸν Χριστουγέννων, στιχολογούμενον τροπάριον, μετὰ τὴν Β' προφητείαν: «Ἀνέτειλας, Χριστέ, ἐκ Παρθένου, νοητὸ Ἥλιε τῆς δικαιοσύνης ...». Καὶ Κανὼν ἀναστάσεως, ὡδὴ δ', τροπ. β', καὶ ὡδὴ ε', ὁ εἰρμός, στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 295-297, ὅπου μακρὰ καὶ θαυμάσια ἀναφορὰ στὸν Χριστό, ὡς Ἥλιο Δικαιοσύνης, καὶ σσ. 300-301, 327.

50. Γιὰ νὰ ἀποσυμφορήσουμε τὸ κείμενό μας ἀπὸ πολλαπλῆς παραπομπῆς μὲ τὰ σχετικὰ τεκμήρια, τὰ ὅποια ἐξάλλου εὐκόλα καὶ πληθωρικὰ ἀνευρίσκονται στὰ κείμενα, ἀποφεύγουμε τὴ λεπτομερῆ παράθεσή τους. Γενικὴ πάντως ἀναφορὰ βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ BERNARD BOTTE, «Les dénominations du Dimanche dans la tradition chrétienne», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σσ. 7-28. Βλ. ὅμως ἐνδεικτικὰ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐπιτομὴ Δεύτερος. ΕΠΕ 8, σσ. 64, 224. Πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἀπολογία. ΕΠΕ 8, σσ. 290, 292. Περὶ τῶν γεγεννημένων παρ' Ἀρειανῶν. ΕΠΕ 9, σσ. 322, 374, 376, 378. Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὀσίου Ἀντωνίου. ΕΠΕ 11, σσ. 16, 18, 20, 34, 132, 150. Περὶ πίστεως λόγος ὁ μείζων. ΕΠΕ 12, σσ. 276, 278, 280, 294, 296, 300. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ὅροι κατ' ἐπιτομὴν τι' (310). ΕΠΕ 9, σ. 390. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σσ. 12, 42, 45, 107, 247, 284, 378, 388, 394, 431, 485. Βλ. καὶ στοὺς ἀντίστοιχους τόμους καὶ στήλες τῆς PG τοῦ J.-P. MIGNE 8, 352C. 9, 252C. 9, 64C. 78, 449C. 96, 1412B. 25, 109D. 9, 571A. 29, 753C. 28, 1265A. 8, 364A. 78, 336B. 25, 147A. 79, 521C. 8, 721A. 26, 717A. 86, 1551D. 8, 509B καὶ 1161B. 9, 289B. 25, 385B. 85, 1232C. 20, 833C. 20, 388C. 9, 504C. 42, 825B. 11, 577E. 104, 1076A. 22, 313A. 20, 273C. 36, 612C. 79, 444D. 88, 128A. 93, 605C. 36, 612C. 88, 125D. 25, 232C καὶ 629C. 86, 2428B. 92, 544B. Ὅσα ἐτελέσθησαν κατὰ Κυριακὴν βλ. G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexikon*, Ὁξφόρδη 1968, σ. 786β.

σεις: «κυριακὸν δεῖπνον», «κυριακὸν σῶμα», «κυριακὸν ποτήριον», «κυριακὸν πάσχα», «κυριακὸς λόγος» ἢ «λόγια», «κυριακὴ παρακλήσεις», «κυριακὸς ἄνθρωπος», «κυριακὸς τόπος», «κυριακαὶ ψῆφοι», «κυριακαὶ παραβολαί», «κυριακὸς οἶκος» ἢ ἀπλῶς «κυριακόν», δηλαδὴ ναὸς Κυρίου γιὰ τὴν κυριακάτικη συνάξη τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ «τὴν ἀναστάσιμον ἡμέραν, τὴν Κυριακὴν, φαμέν», ὅπως χαρακτηρίζεται στὶς Διαταγές τῶν Ἀποστόλων⁵¹, κατὰ τὴν ὁποία «οἱ ἐν παλαιοῖς πράγμασιν ἀναστραφέντες εἰς καινότητα ἐλπίδος ἤλθομεν, μηκέτι σαββατίζοντες, ἀλλὰ κατὰ Κυριακὴν ζῶντες», σύμφωνα μὲ τὶς πρὸς Μαγνησιεῖς θεολογικὲς ἀποτυπώσεις Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου⁵².

Ἡ Κυριακὴ λοιπὸν κατέστη πολὺ νωρὶς ἡμέρα συνάξεως, ἡμέρα ἀναμνήσεως τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καὶ ἡμέρα πασχαλίου εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Στὴν Ἐπιστολὴ Βαρνάβα ἀνιχνεύουμε τὸν λειτουργικὸ αὐτὸ ρόλο καὶ τὴ θέση τῆς Κυριακῆς· «Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν τὴν ὀγδόην εἰς εὐφροσύνην, ἐν ἧ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ φανερωθεὶς ἀνέβη εἰς οὐρανοὺς»⁵³. Ἀλλὰ καὶ στὴν Α΄ Ἀπολογία τοῦ Ἰουστίνου περιγράφεται ἡ ἴδια λειτουργικὴ βίωση τῆς πρώιμης Ἐκκλησίας· «Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν» (τὴν Κυριακὴ δηλ.) «κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἧ ὁ Θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη»⁵⁴. Ἡ ἡμέρα αὐτὴ εἶναι, κατὰ τὴ μαρτυρία ἐνὸς ἀρχαιότατου λατινικοῦ λειτουργικοῦ ὕμνου,

«Ἡ πρώτη ὄλων τῶν ἡμερῶν,
κατὰ τὴν ὁποία ὁ κόσμος δημιουργήθηκε

---

51. Βλ. Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων VII, 30. Ἔκδ. F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolicae*, Paterborn 1905, σ. 418. Βλ. καὶ PG 1, 1021.

52. Μαγνησιεῦσιν 9, 1. PG 5, 661έξ. Βλ. παράλληλη θέση τοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 39. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 431-432.

53. Βλ. ΒΑΡΝΑΒΑ, Ἐπιστολὴ 15, 8. PG 2, 727έξ. ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 240. Παρόμοια μαρτυρία τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ τοῦ ΜΕΓΑΛΟΥ βλ. PL 76, 1020.

54. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἀπολογία Α΄, 67. PG 6, 428-429. ΒΕΠΕΣ 3, σ. 198.

καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δημιουργός, ἀνιστάμενος,
μᾶς ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὸν νικημένο θάνατο»⁵⁵.

Ἦδη ἀπὸ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους, καὶ κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ἰουδαϊκὸ Σάββατο, καθιερώθηκε ἡ Κυριακὴ ὡς ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας καὶ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴ ἑβδομαδιαία χριστιανικὴ ἑορτὴ. «Πολὺ γρήγορα», γράφει ὁ καθ. Βλάσιος Φειδᾶς, «ἐπικράτησε ἡ ὀνομασία Κυριακὴ (Κυρίου ἡμέρα), ἡ ὁποία ἑορταζόταν ὡς ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Οἱ δὲ χριστιανοὶ τελοῦσαν τουλάχιστο κάθε Κυριακὴ τὴ θεία εὐχαριστία, προσηύχοντο καὶ ὑμνοῦσαν τὸν Θεὸ καὶ σωτήρα σὲ ἔνδειξη εὐχαριστίας, χαρᾶς καὶ δοξολογίας γιὰ τὸ λυτρωτικὸ γεγονός τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου τους»⁵⁶.

Εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανὲς ὅτι ἡ πίστη τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι αὐθαίρετο κατασκευάσμα ἀνθρωπάρεσκης ἐθελοθησκείας, ἀλλὰ ἔλλογη καὶ αὐτοπροαίρετη ἀποδοχὴ ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας, οἰκοδομήθηκε πάνω στὸ ἀσάλευτο θεμέλιο τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ⁵⁷. Ἡ ἀνάσταση τοῦ Κυρίου, τὸ Πάσχα τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι μόνο ἡ κορυφὴ τοῦ πα-

---

55. Βλ. A. S. WALPOLE, *Early Latin Hymns*, Cambridge 1922, σ. 262. Καὶ BERNARD BOTTE, ὅπ.π., σ. 27. Ὁ BERNARD BOTTE ἐπισημαίνει ἐπίσης ἄλλον ἀρχαῖο λατινικὸ ὕμνο ἀναφερόμενο στὴν Κυριώνυμη ἀναστάσιμη ἡμέρα, ὅπ.π., σ. 26. Βλ. SEDULIUS, *Carmen pascale* V, 315. PL 19, 739: «Coeparat interea post tristia sabbata felix / Irradiare dies culmen qui nominis altis / A Domino dominante trahit primusque videre / Promeruit nasci mundum atque resurgere Christum» (= Ἦδη μετὰ τὸ λυπητερὸ Σάββατο εἶχε ξεκινήσει νὰ φωτίζει ἡ χαρμόσυνη μέρα, ποὺ ἔλκει τὴ μεγαλωσύνη της ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου τῶν κυρίων. Αὐτοῦ ποὺ πρῶτος δικαιοῦται νὰ βλέπει νὰ γενιέται ὁ κόσμος καὶ ν' ἀνασταίνεται ὁ Χριστός).

56. Βλ. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τ. Α', Ἀθῆναι 1994, σ. 272. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ἄρχαι καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τ. Α', ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1993, σσ. 139, 142-143, 145-146, 151, 155. Βλ. ἐπίσης καὶ στὸ ἔργο τοῦ S. BACCHIOCCHI, *An examination of the biblical and patristic texts of the first four centuries to ascertain the time and the causes of the origin of Sunday as the Lord's Day*, Ρώμη 1975. C. MOSNA, *Storia della Domenica dall'origine fino agli inizi de V secolo*, Ρώμη 1969.

57. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Ἡ περὶ νοεράς προσευχῆς διδασκαλία τοῦ Ἀνωύμου Ἀγιορείτου Ἡσυχαστοῦ, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη²1996, σσ. 44-46.

σχαλίου έορτολογικοῦ κύκλου, ἀλλὰ καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρο σύνολης τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας. Ἡμέρα ὅμως τοῦ Πάσχα καὶ τῆς ἀναστάσεως εἶναι ἡ Κυριακή. Ἡ «ἀρχή», ἡ «ἡμέρα ἢ ὀγδόη», ἡ «εὐφροσυνή», ἡ «θαυμαστή», ὁ «ἄλλος κόσμος», ἡ «ἀκροτάτη ἀνάπαυσις», ἡ «ἀπλανῆς» κατὰστασις καὶ «χώρα», ἡ «ἀποκατάστασις», ἡ «πρώτη», ἡ «κυρία», ἡ «μία», ἡ «εἰκὼν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος», ἡ «μεγάλῃ καὶ ἀναστάσιμος ἡμέρα», ἡ «ἐλευθέριος», ὡς οὕσα «ἀρχὴ δευτέρως ἀνακτίσεως», ὡς «ἀρχὴ τῆς κτίσεως», ἀλλὰ καὶ τῆς «ἀνακαινίσεως» καὶ τῆς «ἀναστασίμου ἀναγεννήσεως», ἡ «ὀμηλιξ τοῦ φωτός», ἡ «ἀγία» καὶ «βασιλῆς», ἡ «ζωαρχικὴ» καὶ «ζωοδοτικὴ Κυριακή»⁵⁸.

Ἡ Κυριακή, ὡς ἐβδοματικῶς ἀνακυκλούμενη δεσποτικὴ ἑορτὴ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, εἶναι «χαρᾶς ὑπόθεσις ... χαρᾶς ἔμπλεως αἰωνίου καὶ χορηγὸς εἰρήνης· χαρᾶς πρόξενος ἀτελευτήτου καὶ ζωῆς μὴ διακοπτομένης θανάτω», κατὰ τὴν ὁποία «πᾶσα ἢ κτίσις ἀνακαινίζεται· ἀνανεοῦται πᾶσα καὶ εἰς ἀφθαρσίαν μεταστοιχειοῦται καὶ μεταπλάττεται· ἀνάκτισις γὰρ τοῦ παντός ἢ τοῦ σωτῆρος γέγονεν ἀνάστασις»⁵⁹. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία ὄχι μόνον τὸ Πάσχα, ἀλλὰ καθ' ἐκάστη Κυριακὴ «σκιρτᾷ ... καὶ φαιδρῶς ἑορτάζει τὰ ἔνδοξα Χριστοῦ νικητήρια»⁶⁰, καθὼς «ὁ θάνατος ὑπὸ τῆς ζωῆς ἐξηφάνισται»⁶¹. Καὶ «πασχάζουσιν»⁶² οἱ χριστιανοὶ «καὶ τὸ Πάσχα τοῦτο τὸ ἱερὸν ἐκτελοῦσι γηθόμενοι» καὶ ὅλοι ἀπὸ τὴν Καινὴ Κυριακὴ τῶν Ἐγκαινίων ἀρχόμενοι «πανηγυρίζομεν ἐνιαύσιον, καινὴν τινὰ πολιτείαν καὶ νέον ἐνιαυτὸν καὶ ἀρχὴν μηνῶν τε καὶ ἡμερῶν εἰς τὸν βίον εἰσάγοντες»⁶³ καὶ τὰ «προοίμια» δεχόμενοι «τῆς ἀειζώου βιώσεως»⁶⁴.

---

58. Βλ. πληθωρικὴ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν τῆς Κυριακῆς στοῦ JEAN DANIELOU, «Le Dimanche comme huitième jour», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σσ. 61-89.

59. Βλ. ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΧΡΥΣΟΚΕΦΑΛΟΥ, *Λόγοι πανηγυρικοί. Λόγος Η΄. Εἰς τὴν ἀγίαν καὶ πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ ἀνάστασιν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 259-260.

60. Ὡπ.π., σ. 260.

61. Ὡπ.π., σ. 261.

62. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις ΟΒ΄ (72)*, ὅπ.π., σ. 189.

63. ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΧΡΥΣΟΚΕΦΑΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 264.

64. Ὡπ.π., *Λόγος Θ΄. Εἰς τὰς Μυροφόρους*, σ. 301.

Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης ἐρωτᾷ τοὺς μοναχοὺς του στὶς *Κατηχήσεις*: «ἐπασχάσατε», ἀδελφοί; δηλαδή ἐβιώσατε θεοπρεπῶς «τὰς θεοφωτιστοὺς ἡμέρας τῆς ἁγίας ἀναστάσεως»⁶⁵; Τὸ νὰ «πασχάζωμεν τὸ Πάσχα»⁶⁶ θέλει ἀγωνιστικὴ προετοιμασία καὶ καλὴ πνευματικὴ κατάσταση, γιὰ τὸ Πάσχα εἶναι «τῶν τῆς θείας οἰκονομίας δωρεῶν τὸ πρῶτον καὶ μέγιστον» πράγμα⁶⁷. Πασχάζω λοιπὸν σημαίνει ὅτι ἐορτάζω καὶ βιώνω καθημερινὰ τὸ πνευματικὸ Πάσχα τῆς ἀναστασίμου μεθέξεως τῆς σωτηρίας⁶⁸. Ἐξαιρέτως ὅμως κατὰ τὴν Κυριακὴ ἡμέρα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς καταπαύσεως⁶⁹, κατὰ «τὴν κυρία ν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως»⁷⁰, τὴν πάντων τῶν «ἡμερῶν κυρίαν»⁷¹, ἡ ὁποία ὡς ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἶναι συγχρόνως καὶ ἡμέρα συναναστάσεως καὶ συζωποποιήσεως⁷², πάντων «ἡμῶν ὄντων νενεκρωμένων» ὑπὸ τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἁμαρτίας⁷³.

Τὸ Πάσχα καὶ ἡ Κυριακὴ δηλοποιοῦν τὴν ἀνάσταση, τὴν κατάπαυση, τὸν ἀληθῆ σαββατισμὸ καὶ εἶναι τύποι τοῦ μέλλοντος καὶ αἰωνίου Πάσχα⁷⁴, στὸ ὁποῖο μετέχουν καὶ τὸ ὁποῖο βιώνουν φωτεινὰ καὶ χαρ-

65. *Μεγάλη Κατήχησις* ΛΑ' (31), ὅπ.π., σ. 137.

66. *Μικρὰ Κατήχησις* ΟΒ' (72), ὅπ.π., σ. 189.

67. *Μεγάλη Κατήχησις* ΚΘ' (29), ὅπ.π., σ. 128.

68. *Μικρὰ Κατήχησις* ΕΖ' (67), ὅπ.π., σ. 175-176.

69. *Μικρὰ Κατήχησις* ΙΑ' (11), ὅπ.π., σ. 38.

70. *Μικρὰ Κατήχησις* ΝΔ' (54), καὶ ΙΓ' (13), ὅπ.π., σσ. 149 καὶ 42 ἀντίστοιχα.

71. *Μικρὰ Κατήχησις* ΕΑ' (61), ὅπ.π., σ. 164.

72. *Μικρὰ Κατήχησις* Β' (2), ὅπ.π., σ. 13.

73. *Μικρὰ Κατήχησις* ΙΒ' (12), ὅπ.π., σ. 40.

74. *Μικρὰ Κατήχησις* ΕΖ' (66), ὅπ.π., σ. 173. Βλ. γιὰ τὸν σαββατισμὸ καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ. στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 27. PG 73, 680A: «καὶ τὸ δεῖν εἰσελάσαι λοιπὸν εἰς τὸν ἐν ἐλπίσι σαββατισμὸν», καὶ 686B: «Οἱ γὰρ πάλοι τῇ ἁμαρτίᾳ δουλεύσαντες καὶ ἡδονῇ τῇ πρὸς τὸ φαῦλον ἑαυτοὺς τρόπον τινὰ τῷ διαβόλῳ καταπαλώσαντες, δικαιωθέντες ἐν Χριστῷ διὰ τῆς πίστεως, εἰς τὸν ἀληθῆ καὶ ἅγιον ἀναβησόμεθα σαββατισμὸν, τὴν διὰ τῆς χάριτος ἐλευθερίαν ἡμφιεσμένοι καὶ ἀγαθοὶς τοῖς θεόθεν λελαμπρυσμένοι». Στὸν ἴδιο αὐτὸ σαββατισμὸ ἀναφέρεται καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ἀπευθυνόμενος στοὺς Ἑβραίους: «... ἄρα σαββατισμὸς τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ· ὁ γὰρ εἰσελθὼν εἰς τὴν κατάπαυσιν αὐτοῦ καὶ αὐτὸς κατέπαυσεν ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὡσερ ἀπὸ τῶν ἰδίων ὁ Θεὸς» (*Ἐβρ. δ' 9* ἐξ.). Ἐπίσης ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ*

μόσυνα οί πιστοί, ἀνακυκλώνοντας ἐβδοματικά, κάθε Κυριακή ὅλου τοῦ χρόνου, τῆ μείζονα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, τὴν ἀνάστασι τοῦ Κυρίου⁷⁵. Ἡ Κυριακή λοιπὸν ἔγινε λειτουργικὰ ἡ ἐβδομαδιαία ἑορτὴ τῆς ἀναστάσεως⁷⁶, τὸ ἐβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας⁷⁷, τὸ ἀναστάσιμο λατρευτικὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν⁷⁸, γιὰτὶ εἶναι ἡ ἀναστάσιμη ἱερὰ ἡμέρα τοῦ Κυρίου⁷⁹, ἡ μείζων καὶ ἐβδομαδιαίως ἀνακυκλούμενη δεσποτικὴ τῆς ἑορτῆς⁸⁰.

Τὸ πνεῦμα τῆς Κυριακῆς διαχέεται σὲ ὅλες τὶς τελετὲς τῆς Ὁρθόδοξου λατρείας⁸¹, στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη, στὶς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, στὰ ἱερὰ μυστήρια, στὸν κινητὸ καὶ ἀκίνητο λειτουργικὸ κύ-

---

Σαββάτων καὶ περιτομῆς ἐκ τῆς Ἐξόδου, 1. *ΕΠΕ* 12, σ. 120: «Ἀνάγκη μηκέτι τὸν λαὸν τοῦτον τηρεῖν τὸ τῆς προτέρας κτίσεως τέλος (τὸ Σάββατο δηλ.), ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας κτίσεως ζητεῖν. Τίς δὲ ἐστιν ἡ καθ' ἣν ἀνέστη ὁ Κύριος; (ἡ ἀναστάσιμη Κυριακή δηλ.). Ἐκτοτε γὰρ ἀρχὴν ἔσχεν ἡ καινὴ κτίσις». Βλ. καὶ ὅπ.π., σσ. 122, 126-128, 130.

75. Βλ. ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΧΡΥΣΟΚΕΦΑΛΟΥ, *Λόγος Θ' Εἰς τὰς Μυροφόρους*, ὅπ.π., σ. 319: «Ἡμεῖς δὲ μετὰσχωμεν, ἀδελφοί, τῆς εὐεργεσίας· ἀνακραθῶμεν φωτὶ τῆς θεότητος, τῷ λαμπροτάτῳ καὶ εἰλικρινεῖ τῶν θείων ἐμπλησθῶμεν ἀπαυγασμάτων· τῆς αἴγλης ἐμφορηθῶμεν τῆς ἀειλαμποῦς· τῆς λαμπηδόνης ἀπολαύσωμεν τῆς ὑπερφουῦς· καὶ λαμπρυνθῶμεν τηλαυγῶς τῇ φαιδρότητι τῆς ἀκτίστου ἀκτίνος· καὶ ἀστραφθῶμεν εὐκλεῶς ταῖς μαρμαρυγαῖς τοῦ τρισηλίου φέγγους· ἐμφαιδρυνθῶμεν ταῖς ἀύλοις ἀστραπαῖς καὶ καταλαμφθῶμεν ταῖς φεγγοβόλοις λάμψεσι τοῦ νοητοῦ κάλλους· τῆς χάριτος δαφιλῶς ἀπολαύσωμεν καὶ τὸ φέγγος δεξώμεθα τὸ ἀκατάσκιον· τὸ φῶς θεασώμεθα τὸ ἀπρόσιτον καὶ τῇ μετοχῇ τῆς τοῦ Πνεύματος φωταυγείας θεοφεγγεῖς λαμπτήρες γενώμεθα καὶ φωστῆρες παγκόσμιοι, πυρσεύοντες τὴν καλλίστην καὶ πανευπρεπῆ τοῖς πᾶσιν εὐσέβειαν καὶ τὴν πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ δοξάζοντες ἀνάστασιν, ἐξ ἧς ἡμῖν τὸ ἀείζωον, ἡ ἀφθαρσία τε καὶ τὸ ἀθάνατον ἐπήγασεν».

76. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΑ*, σ. 347.

77. Ὅπ.π., σ. 163. Βλ. καὶ *ΑΑΑ*, τ. Β', σ. 28.

78. Βλ. *ΑΑ*, ὅπ.π., σ. 88.

79. Βλ. *ΑΑΑ*, τ. Γ', σ. 166.

80. Βλ. *ΑΑΑ*, τ. Α', σ. 113.

81. Βλ. Ε. THEODOROU, «L' esprit du Dimanche dans toute la célébration du culte Orthodoxe», *Le Dimanche*, *LO* 39 (1965), σ. 125έξ. Γ. ΦΙΑΙΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς «Ὁγδοῆς Ἡμέρας» στὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2001.

κλο⁸². Είναι τὸ πραγματικὸ κέντρο τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς βιώσεως, καθὼς, κατὰ τὴν παράδοση τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, κάθε Κυριακὴ εἶναι ἓνα νέο Πάσχα⁸³, μία «ἀνακεφαλαίωσις τῆς ὅλης οἰκονομίας», κατὰ τὸν ἅγιο Θεόδωρο Στουδίτη⁸⁴.

Ἡ Διακαινίσιμος Ἑβδομάδα, ἡ ὁποία ὡς μία κοινὴ ἀναστάσιμος ἡμέρα⁸⁵ καταλήγει στὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ, τὴν Καινὴ ἢ Νέα Κυριακὴ τοῦ Ἀντίπασχα, τὴν Κυριακὴ τῶν Ἑγκαινίων δηλαδή, ἄγει τὰ ἐγκαίνια καὶ ποιεῖ τὸν ἐγκαινιασμὸ τῆς ἐβδομαδιαίας ἀνακυκλήσεως τῆς κυριωνύμου δεσποτικῆς ἑορτῆς⁸⁶. Γιατὶ στὸ ἐξῆς λειτουργικὰ ἢ κάθε Κυριακὴ εἶναι ἓνα εἶδος ἐβδομαδιαίου Πάσχα, μία μικρὴ ἐβδομαδιαία Λαμπρὴ⁸⁷, ἀλλὰ καὶ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ὁ ἐγκαινιασμὸς εἶναι περισσότερο ἓνα σύμβολο ἀναμνήσεως τῆς λαμπροφόρου ἀναστάσεως καὶ τῆς πασχαλίου ἀναγεννήσεως καὶ ἀναδημιουργίας⁸⁸.

Ἡ Ἐκκλησία λοιπὸν κάθε «Κυριακὴν, τὴν τοῦ Κυρίου ἐπώνυμον»⁸⁹, λειτουργικὰ ἐπαναλαμβάνει τὴ μείζονα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν

---

82. Ε. THEODOROU, ὅπ.π., σ. 126. Γ. ΦΙΛΙΑ, ὅπ.π., σσ. 63-217 καὶ 219-249. Ἡ Κυριακὴ, συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀνάσταση, ἐπηρεάζει ἀκόμη καὶ τὶς λειτουργικὲς τέχνες καὶ ἰδιαίτερα τὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία. Ἀναλύσεις καὶ παραδείγματα βλ. στοῦ ANDRÉ GRABAR, «L' iconographie du Dimanche principalement a Byzance», *Le Dimanche*, στὸ LO 39 (1965), σσ. 169-184.

83. Ε. THEODOROU, ὅπ.π., σ. 127.

84. Ὅπ.π., σ. 133.

85. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 279, ὑποσημ. 2, καὶ 461. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πνευματικὰ γυμνάσματα*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 273, ὑποσημείωση. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΣΑΜΩΝΟΣ, *Ἀπόκρισις ΝΒ' πρὸς Μᾶρκον*, στοῦ Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 486.

86. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΜΔ'. Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν*. PG 36, 608-624. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ'. Δεικνῶσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ...* PG 151, 220Dεξ.

87. Βλ. Α. Κ. FYRILLAS, «A propos du premier Dimanche après Pâques dans l' Église Orthodoxe», *Le Dimanche*, στὸ LO 39 (1965), σ. 143.

88. Ε. THEODOROU, ὅπ.π., σ. 128. Α. Κ. FYRILLAS, ὅπ.π., σ. 143. RANIERO CANTALAMESSA, *La Pasqua nella Chiesa antica*, Società Editrice Internazionale- Torino 1978, σ. 94. Βλ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς*. PG 24, 693-704.

89. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ. *Νόθο*. *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα λόγος ζ'*. PG 59, 752 καὶ 754.

της, τὴν κοσμοχαρμόσυνη καὶ μεγαλώνυμη δηλαδὴ Κυριακὴ τοῦ Πάσχα⁹⁰, ἐνῶ κατὰ τὴν τάξιν τῆς λατρείας ἀπαιτεῖ κατ' αὐτὴν νὰ προηγουῖνται τὰ ἀναστάσιμα⁹¹. Οἱ πιστοὶ τῆς Ἐκκλησίας, «ἡμεῖς οἱ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐφ' ἐκάστης Κυριακῆς ἡμέρας τὸ ἑαυτὸν Πάσχα τελοῦντες, ἀεὶ τοῦ σώματος τοῦ σωτηρίου ἐμφορούμεθα, ἀεὶ τοῦ αἵματος τοῦ προβάτου μεταλαμβάνομεν»⁹². Πασχάλια ἀνάμνηση, ἀναστάσιμη χαρμοσύνη καὶ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ συμπλέκονται κατὰ «τὴν τῆς ἀναστάσεως τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἡμέραν», δηλαδὴ τὴν Κυριακὴν, κατὰ τὴν ὁποία τιμᾶται ἐξεχόντως «τὸ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου μυστήριον»⁹³. Καὶ «ταῦτα ... πάντα οὐκ ἄπαξ τοῦ ἔτους πράττειν ἡμᾶς, ἀεὶ δὲ καὶ διὰ πάσης ἡμέρας ὁ εὐαγγελικὸς λόγος βούλεται. Διὸ καὶ καθ' ἐκάστην ἑβδομάδα τὴν τοῦ Πάσχα τοῦ ἡμετέρου ἑορτὴν κατὰ τὴν σωτήριον Κυριακὴν ἡμέραν ἐπιτελοῦμεν τοῦ ἀληθινοῦ προβάτου, δι' οὗ ἐλυτρώθημεν, τὰ μυστήρια ἀποπληροῦντες»⁹⁴.

Πληθωρικὰ οἱ πατέρες μαρτυροῦν ὅτι ἡ Κυριακὴ εἶναι καὶ ὀνομάζεται «ἡ τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσιμος ἡμέρα»⁹⁵, «ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα τοῦ σωτῆρος»⁹⁶ ἢ «ἡ ἀναστάσιμος τοῦ Κυρίου ἡμέρα ... ἢ γε ἐπώνυμος

---

90. «... τὴν δὲ ζωαρχικὴν ἀνάστασιν αὐτῇ τῇ περιδόξῳ καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ ἐκ παντὸς τρόπου ἄγειν (Σύνοδος τοπικὴ ἐν Ρώμῃ ὑπὸ Ἀνικητοῦ καὶ Πολυκάρπου. *Mansi SCC I*, 686). Καὶ «... παρίσταται μὲν τὸ δεῖν ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον» (*Mansi SCC I*, 717-718: Σύνοδος ἐν Γαλλίᾳ. Ἅγιος Εἰρηναῖος, ἔτος 197 μ.Χ.). Καὶ Σύνοδος ἀπαγορεύουσα «ἰουδαϊκῶς τελεῖν ... τὸ θεῖον καὶ μυστικὸν Πάσχα· ἀλλ' ἐν μόνῃ τῇ μεγάλῃ καὶ ζωοδοτικῇ Κυριακῇ» (*Mansi SCC I*, 725). Βλ. καὶ R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σσ. 20 καὶ 24.

91. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ἀπάντηση στὴν ὑπ' ἀριθμὸν 546 ἐρώτηση, Ἐφημέριος ΜΕ', τευχ. 15 (15-9-1996), σ. 314έξ.

92. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, ὅπ.π., PG 24, 693-704. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 98.

93. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 5, 23, στοῦ R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 18.

94. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, ὅπ.π. Βλ. καὶ R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 100.

95. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς. Ψαλμὸς 5'. ΕΠΕ 5, σ. 110.

96. Ὅπ.π., Ψαλμὸς ΠΓ'. ΕΠΕ 6, σσ. 290-292.

αὐτοῦ γενομένη δηλαδή Κυριακή»⁹⁷, ἡμέρα «τῆς ἀγίας ἑορτῆς», «ἡμέρα ἐλευθέρως»⁹⁸, «ὀμῆλιξ τοῦ φωτός, ἀγία Κυριακή, ἡ τῆ ἀναστάσει τοῦ Κυρίου τετιμημένη»⁹⁹. Εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς πασχάλιας καὶ ἀναστάσιμης προσευχῆς τῶν συγκροτούντων τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ πιστῶν χριστιανῶν¹⁰⁰, καθὼς ἡ Ἐκκλησία «ἀεὶ ἄγει κυριακὰς ἡμέρας»¹⁰¹, ἐξαιρέτως δὲ «τὴν ἀγίαν ἀνάστασιν, τὴν γενομένην ... κατὰ τὸν σωτήριον καιρὸν, ἐορτάζει ἐν Κυριακῇ»¹⁰². Εἶναι ἡ ἀναστάσιμα ἑορταζόμενη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία καθιστᾷ «ἅπαντα τὸν βίον ... ἑορτὴν μίαν»¹⁰³. Εἶναι ἡ ἐβδοματικὴ ἀνάμνηση τοῦ μυστικοῦ Πάσχα, ἡ τελείωση καὶ ἡ πλήρωση τοῦ μυστηρίου τῆς ἀγίας ἀναστάσεως¹⁰⁴. «Ἡ Κυριακὴ μυστήριον ἐστὶ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας», «κατάπαυσις ... καὶ ἀνάπαυσις τελεία», παντελὴς σαββατισμὸς τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως¹⁰⁵.

Ἡ καθ' ἑκάστη Κυριακὴ μετοχὴ τῶν πιστῶν στὰ χαρίσματα καὶ στὰ «παλαιὰ καὶ καινὰ ... μυστήρια»¹⁰⁶ τῆς ἀναστάσεως εἶναι «τὸ μέγα τοῦ σταυρωθέντος δῶρον»¹⁰⁷, ἡ συνανάστασις δηλαδή καὶ ἡ σωτηρία.

97. Ὅπ.π., *Ψαλμὸς ΡΙΖ' ΕΠΕ 7*, σ. 170. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ' Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ... PG 151, 236C.*

98. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος 5. ΕΠΕ 9*, σσ. 202-204.

99. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Β'*, 44. *ΕΠΕ 4*, σ. 98.

100. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Πρὸς βασιλέα Κωνσταντῖνον ἀπολογία*, 27. *ΕΠΕ 8*, σ. 314.

101. Βλ. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Κέλσου 8, 22*, στοῦ R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 72.

102. Βλ. ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἀγίας εὐχαριστίας. PG 86 II, 2400A.*

103. Ὅπ.π., *PG 86 II, 2396D.*

104. Ὅπ.π., *PG 86 II, 2397B-C.*

105. Βλ. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Ἀσκητικά. Λόγος ΟΔ' Περὶ τοῦ ὑποδείγματος καὶ τῆς παραβολῆς τῆς κατὰ Κυριακὴν καὶ Σάββατον θεωρίας*, ἐπιμελεῖα ΙΩΑΚΕΙΜ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, 1895 (= ἀναστατικὴ ἔκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1977), σσ. 292-293.

106. Βλ. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος ΙΔ' Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα. PG 65, 796B.*

107. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος ΙΒ' Εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. PG 65, 788C.*

Τότε μὲν, κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς θυσίας του, ὁ Χριστὸς «παρέσχεν ἡμῖν ἐκ πάθους σωτηρίαν, ἐκ θανάτου ἀθανασίαν, ἐκ πληγῆς ἴασιν, ἐκ πτώσεως ἀνάστασιν ..., νυνὶ δὲ διὰ τοῦ εὐαγγελίου πνευματικῶς» μᾶς ἐχάρισε τὴ δυνατότητα κάθε Κυριακῆ νὰ «ἐπιτελοῦμεν τὴν ἀναστάσιμον ἑορτὴν τοῦ Πάσχα»¹⁰⁸ καὶ νὰ συνεορτάζουμε καὶ συμπανηγυρίζουμε καὶ συναγαλλόμεθα ὅλα τὰ ἔμφυχα καὶ τὰ ἄφυχα κτίσματα τοῦ Θεοῦ, ἰδιαίτερα ὅμως «ὁ λαμπρὸς σύλλογος» τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναστασίμου «λαμπρᾶς πανηγύρεως»¹⁰⁹, ὁ ὁποῖος σκοποθετεῖ τὴ λατρευτικὴ του προσδόκηση εἰς «τὸ τῆς Κυριακῆς ἀνακαλύψαι μυστήριον»¹¹⁰.

Κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὁ ἀναστάσιμος ἀνακαινισμὸς τῆς Κυριακῆς «παρεσκευάσθη μὲν ἐν ἀδήλῳ ... κατὰ τὴν ἐβδόμην, δηλονότι κατὰ τὸ Σάββατον, ἀνεφάνη δὲ καὶ καθαρῶς ἐτελέσθη τὸ πᾶν, καὶ τοῦ σώματος ἀνακληθέντος πρὸς ἀφθαρσίαν, κατὰ τὴν ὀγδόην διὰ τῆς δεσποτικῆς ἀναστάσεως, διὸ καὶ Κυριακὴ παρ' ἡμῶν αὕτη φερωνύμως κατονομάζεται»¹¹¹. Τὸ «θεῖον καὶ πανευκλεὲς καὶ σεβάσιμον ... τῆς Κυριακῆς» γιὰ τοὺς πιστοὺς συνίσταται στὸ ὅτι εἶναι ἡμέρα ἀφιερωμέ-

---

108. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Λόγος ΙΔ' Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*. PG 65, 796C.

109. Ὁπ.π., PG 65, 796B-C: «Λαμπρὰ μὲν ἡ τοῦ Πάσχα πανήγυρις, λαμπρὸς δὲ καὶ ὁ παρῶν σύλλογος. Καὶ παλαιὰ καὶ καινὰ περιέχει μυστήρια. Τοσοῦτον δὲ ἔχει πλῆθος ἢ τῆς ἐβδομάδος ἑορτῆ, μᾶλλον δὲ εὐφροσύνη, ὡς μὴ μόνον ἐπὶ γῆς ἀνθρώπους ἀγάλλεσθαι, ἀλλὰ καὶ τὰς ἄνω δυνάμεις συνεορτάζειν καὶ συμπανηγυρίζειν ἡμῖν διὰ τὸν ἀναστάντα Χριστόν. Νῦν γὰρ ἑορτάζουσιν ἄγγελοι ..., ἁγίων χοροὶ ..., ἡ γῆ ..., ἡ θάλασσα ..., πᾶς ἄνθρωπος ... ἀναγεννώμενος ...». Βλ. παρόμοιες θέσεις στοῦ ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Στίχοι εἰς τὴν λαμπρὰν Κυριακὴν*. PG 140, 937-940. Γιὰ τὴν ἀναστάσιμη χαρὰ τῆς πασχάλιας Κυριακῆς βλ. καὶ INNOKENTIOY A' ΡΩΜΗΣ, *Epistula* 25, 7. PL 20, 555-556. ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΥ, *De Corona* 3, 7. PL 2, 79. ΠΕΤΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ κανονικὴ*. PG 18, 508.

110. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ' Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ...* PG 151, 220D.

111. Ὁπ.π., PG 151, 228D-229A. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ Σαββάτων καὶ περιτομῆς ἐκ τῆς ἐξόδου*, 1. *ΕΠΕ* 12, σσ. 126-128: «Τέλος μὲν οὖν τῆς προτέρας κτίσεως ἦν τὸ Σάββατον, ἀρχὴ δὲ τῆς δευτέρας ἢ Κυριακῆς, ἐν ἣ τὴν παλαιὰν ἀνεενώσατο καὶ ἀνεκαινίσεν. Ὡσπερ οὖν ἐνετείλατο φυλάττειν πρότερον τοῦ Σαββάτου τὴν ἡμέραν, μνήμην οὖσαν τοῦ τέλους τῶν προτέρων, οὕτω τὴν Κυριακὴν τιμῶμεν, μνήμην οὖσαν ἀρχῆς δευτέρας ἀνακτίσεως».

νη στην ανάσταση τοῦ Κυρίου, ὅπως ἦταν γιὰ τοὺς πρὸ Χριστοῦ δικαίους ἢ καταπαύσιμη ἡμέρα τῆς Μωσαϊκῆς νομοθεσίας¹¹². Ἡμέρα «καινὴ καὶ πρώτη ἀπασῶν» τῶν ἡμερῶν καὶ «τῶν ἄλλων ὑπερεξηρημένη»¹¹³. Τὴν ὑπερέξαρη αὐτὴ τῆς Κυριακῆς τονίζει καὶ ὁ Θεόφιλος Ἀλεξανδρεὶας προβάλλοντάς την ὡς ἀναστάσιμη πανήγυρη τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρυτανεύουσα δεσποτικὴ τῆς ἑορτῆς¹¹⁴.

Τὴν «ἡμέρα τοῦ ἡλίου» λοιπὸν (πρβλ. Sunday, Sonntag) τῆς παγανιστικῆς Ρώμης καὶ τὴν ἡμέρα τῆς ἀργίας στὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση (πρβλ. Σάββατο) ἀντικατέστησε ἡ ἡμέρα τοῦ ἀναστάντος Κυρίου (πρβλ. Κυριακὴ), τοῦ «Ἡλίου τῆς δικαιοσύνης»¹¹⁵ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ Κυριακὴ ὡς ἡμέρα θεωρήθηκε καὶ θεωρεῖται στὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση ἱερή. Εἶναι ἡ ἁγία ἡμέρα τοῦ Κυρίου. Ἡ πρώτη καὶ ἡ ὀγδόη, ποὺ συμβολίζει τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναδημιουργία ἐν Χριστῷ καὶ τὴν αἰωνιότητα τῶν ἐσχάτων. Εἶναι ἡ ἡμέρα ποὺ ἐπαναλαμβάνει, στὸ πλαίσιο καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, ὁ ὁποῖος παροντοποιεῖ τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μέλλοντα, τὸν ἑβδομαδιαῖο ἑορτασμὸ τῆς λαμπροφόρου ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, τῆς Κυριακῆς δηλαδὴ τοῦ Πάσχα. Ἡ μεγάλη πασχαλινὴ Κυριακὴ, ἱστορικὰ, ἑορτολογικὰ καὶ λειτουργικὰ εἶναι πλέον ἢ μείζων τῶν δεσποτικῶν (ἐκ τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ) ἑορτῶν. Κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ ἑορτασμοῦ αὐτῶν τῶν ἑορτῶν θεσμοθετήθηκε στὰ ὀρθόδοξα ἰδίως ἔθνη ἐπίσημη ἀργία (π.χ. Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά, Θεοφάνεια, Εὐαγγελισμός, Πεντηκοστή), ὅχι μόνο ἐκκλησιαστικὴ, ἀλλὰ καὶ κρατικὴ, ἀκόμη καὶ ἂν κάποιες δὲν συνέπιπταν μὲ ἡμέρα Κυριακὴ.

Ὡς κοινωνικὸ διεκδίκημα καταπαύσεως ἐκ τῶν κόπων τῶν ἔργων τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικὸ αἶτημα συνεχοῦς ὑπερόχου τιμῆς τῆς ἡμέρας τῆς ἀφιερωμένης στὸν ἀναστημένο Κύριο τῆς Χρι-

---

112. Ὁπ.π., PG 151, 229B-C.

113. Ὁπ.π., PG 151, 231A.

114. Προσφώνησις τῶν ἁγίων Θεοφανείων ἐπιστάντων ἐν Κυριακῇ. PG 65, 33: «καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρέπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν καὶ ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδὴ ἐν ταύτῃ ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἡμῖν ἐπυρτάνευσε».

115. Πρβλ. Μαλαχ. δ' 2.

στιανικῆς Ἐκκλησίας, ζυμωμένο με τὴν παράδοση, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, τὴ ζωὴ καὶ τὴν πίστη τῶν πιστῶν, κατέστη ἀδιανόητο σταδιακὰ ἡ Κυριακὴ ἡμέρα νὰ εἶναι ἐργάσιμη, γι' αὐτὸ μέχρι καὶ σήμερα, με κρατικὰ νομοθετήματα, ἀκόμη καὶ συνταγματικά, ὀνομάσθηκε ἡ κάθε Κυριακὴ ἐπίσημη ἀργία ὄχι μόνο τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τοῦ κράτους. Ἐξεχόντως δὲ γιὰ τὸν ἠθικὸ βίον τῶν χριστιανῶν¹¹⁶ ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου συνδέθηκε με τὴν κατάπαυση τῶν ὑλικῶν ἔργων καὶ τὴν ἀνάπαυση τῶν ἀνθρώπων¹¹⁷, με τὴν ἀργία καὶ τὴ λατρεία¹¹⁸, με τὴ φιλανθρωπία καὶ τὸν ἀγιασμό της¹¹⁹, με τὴν ἀναστάσιμη κατ' αὐτὴν σύναξη καὶ τὴν

---

116. Βλ. F. LACAMBRE, «Le Dimanche dans le calendrier d' un militant chrétien», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 126-130. J. BOSC, «Réflexions sur un éthique du Dimanche», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σσ. 113-124.

117. Βλ. J. CADET, «Repos dominical e loisir humain», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 71-97. J. DUVAL, «La doctrine de l' Église sur le travail dominical et son evolution», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 105-115. L. VERREECKE, «Repos du Dimanche et oeuvres serviles», *Lumière et vie* 58 (1962), σσ. 50- 74. T. MAERTENS, «L' attitude de l' Église devant le repos dominical», *Paroisse et liturgie* 1 (1964), σσ. 1-9. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΥΘΡΩΝ (Μητροπ.), *Ἡ Κυριακὴ ἀργία καὶ ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία*, Ἀθήνα 1966. W. RORDORF, *Sunday. The history of the day of rest and worship in the earliest centuries of the Christian Church*, London 1968.

118. Βλ. W. RORDORF, «Le Dimanche, jour du culte et jour du repos dans l' Église primitive», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σσ. 91-111. J. PAROIRE, «Argia», στὸ *Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, τ. 1, σσ. 2803-2814. P. DELEHAYE, «Le repos dominical», στὸ *L' Ami du clergé* (1958), σσ. 225-234, 241-249. Δ. Ν. ΜΩΡΑΤΤΟΥ, «Κυριακὴ». *ΘΗΕ*, τ. 7, σσ. 1142-1143.

119. Βλ. E. MEIGNAN, «Travail et sanctification du Dimanche en milieu rural», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 116-125. F. LACAMBRE, ὅπ.π., σσ. 127-128. J. VILNET, «La sanctification du Dimanche par la messe», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 39-54. Βλ. ἐπίσης σχετικὲς ἀναφορὲς καὶ εὐρύτερους προβληματισμοὺς στῶν ΑΡΙΣΤ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ, «Διάλεξις περὶ κυριακῆς ἀργίας», *Ἑλληνισμός* 9 (1906), σσ. 38-53. ΓΡ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, «Κυριακὴ ἀργία», *Πάνταίος* 3 (1911), σσ. 387-393, 403-410. Μ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, «Αἱ περὶ τῆς Κυριακῆς ἀργίας διατάξεις τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ οἱ κανόνες τῶν συνόδων», *Ἐκκλησία* 6 (1928), σσ. 27-28. Α. ΧΑΤΖΘΕΜΕΛΗ, «Ὁ ἀγιασμός τῆς Κυριακῆς», *Πάνταίος* 25 (1933), σσ. 765-767, 781-783. Δ. Κ., «Ἡ Κυριακὴ ἀργία καὶ ὁ καθαγιασμός αὐτῆς», *Πάνταίος* 26 (1934), σσ. 773-776, 789-792.

ἐμπροϋπόθετη εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ, ἀποτελοῦσα κυριολεκτικὰ «τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας»¹²⁰.

Καταλιμπάνοντας τὸν νομικὸ «σαββατισμὸ» οἱ φιλόχριστοι ἑορτάζουν τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ καὶ τὴν τιμοῦν καὶ τὴν ἀγιάζουν ὡς «βασίλιδα» καὶ «ὑπατον πασῶν τῶν ἡμερῶν»¹²¹. Καὶ καταπαύουν μὲν καὶ στὴν παροῦσα ζωὴ καὶ ἀργοῦν ἀπὸ ὅλα τὰ κοσμικὰ τους ἔργα κάθε Κυριακῆ, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡμέρα «ἀργίας τῆς ἐπ’ ἀμφοῖν καὶ ἀναπαύσεως ὁ

---

120. Βλ. συνοπτικὴ ἀναφορὰ περὶ τῆς Κυριακῆς στοῦ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α΄. Εἰσαγωγή στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 119-120: «Ἡ χρονολογικὰ πρώτη χριστιανικὴ ἑορτὴ εἶναι ἀναμφίβολα ἡ Κυριακὴ, τὸ ἑβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας. Στὸν ἰουδαϊσμὸ τὸ Σάββατο ἦταν ἡ θεοσύστατὴ ἡμέρα τῆς καταπαύσεως. Ἡ τήρησή του ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς πιστότητας στὸ νόμο τοῦ Θεοῦ, μαζὶ μὲ τὴν περιτομή, τὸ χαρακτηριστικὸ σημεῖο τῆς ἐνσωματώσεως στὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ» (βλ. π.χ. *PG* 73, 673A-D), «τῆς μετοχῆς στὴ διαθήκη καὶ τὶς ἐπαγγελίες Του. Ὁ Κύριος ἀντέδρασε ἔντονα στὴν τυποποίησή του καὶ στὴν ὑποδούλωση τοῦ πνεύματος στὸ γράμμα, τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ στὶς παραδόσεις τῶν ἀνθρώπων (*Ματθ.* ιε΄ 3.6). Τὸ μεγαλύτερο τόλμημα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἦταν ἡ μετάθεση τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὴν ἑβδόμη στὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος. Ἡ ἡμέρα τῆς καταπαύσεως βρῖσκει τὴν ἐκπλήρωσή της στὸ θάνατο τοῦ Κυρίου, ποῦ «σαββατίζει» στὸν τάφο, παρέχοντάς μας καινούριο «σαββατισμὸ» (ἰδιόμελα αἰῶνων Μεγάλου Σαββάτου, τροπ. β΄). Τὸ Σάββατο γίνεται προφητικὸς τύπος τῆς ταφῆς τοῦ Κυρίου» (βλ. καὶ *PG* 151, 228D-229A), «ποῦ ὁδηγεῖ στὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση κατὰ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος, τὴν «μίαν σαββάτων», τὴν ἡμέρα τῆς δημιουργίας τοῦ φωτὸς καὶ τῆς νέας ἐν Χριστῷ δημιουργίας. Πρώτη, ἀλλὰ καὶ ὀγδόη, τύπος τῆς ἑβδομάδος τοῦ μέλλοντος καὶ τῆς αἰωνιότητος. Ἡ μετάθεση τοῦ Σαββάτου συνεπάγεται οὐσιαστικὰ - «ἐξ ἀνάγκης» - καὶ «νόμου μετάθεσιν» (*Ἐβρ.* ζ΄ 12) καὶ ἄνοιγμα πρὸς τὸ νέο κόσμο τῆς χάριτος καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἀκριβῶς δὲ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ, ποῦ «ἐγένετο νεκρὸς καὶ ἰδοὺ ζῶν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων» (*Ἀποκ.* α΄ 18), κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως «εἰς τὸ μέσον» τῶν μαθητῶν του (*Ἰωάν.* κ΄ 19) καὶ «μεθ’ ἡμέρας ὀκτῶ πάλιν» (*Ἰωάν.* κ΄ 26), ἔδωσε τὸ ἀναστάσιμο στοιχεῖο στὶς συνάξεις «τῆ μιᾶ τῶν Σαββάτων» (*Πράξ.* κ΄ 7. *Α΄ Κορ.* ις΄ 2), ποῦ ἤδη στὸ τέλος τοῦ Α΄ αἰῶνα εἶχε ὀνομασθεῖ «Κυριακὴ» (*Ἀποκ.* α΄ 10). Στὸ ἐξῆς καὶ μέχρι σήμερα ἡ ἀναστάσιμη συνάξις τῆς Κυριακῆς καὶ ἡ κατ’ αὐτὴν εὐχαριστία ἀποτελέσει τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ἑβδομαδιαῖο Πάσχα της».

121. Βλ. ἸΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Μαγνησιεῦσιν* 9. *PG* 5, 661ἔξ. Βλ. καὶ *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 295. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 431-432. Βλ. καὶ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων, βιβλίον Γ΄, τμήμα β΄, ΚΔ΄*. *PG* 42, 829D: Ὁ τοῦ Χριστοῦ ἄνθρωπος «διαναπαύεται ἐν τῷ μεγάλῳ σαββάτῳ» (τὴν Κυριακὴ δηλαδῆ), «ἀντὶ τοῦ μικροῦ σαββάτου» (τῆς παλαιᾶς νομικῆς καταπαύσεως δηλαδῆ).

καιρός και ὅλος ἅγιος ἀνατεθειμένος εἰς ἑορτὴν τῷ Χριστῷ»¹²². Ἡ «ἐπ' ἀμφοῖν» ἀργία σημαίνει τὴν ἀπραξία τῶν ἐργασιῶν, «πλὴν τῶν ἀναγκαιοτάτων», ὅμως σημαίνει καὶ τὴν ἀπραξία τῶν κακῶν κατὰ τὴ δεσποτικὴ ἑορτὴ τῆς Κυριακῆς καὶ κατὰ τὶς συναπτόμενες πρὸς αὐτήν, ὡς πρὸς τὴν τιμὴ, ἄλλες μεγάλες ἑορτές¹²³.

Ἡ ἐξέχουσα μία ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ἡ Κυριακὴ, ὡς ἀφιερωμένη στὸν ἀναστάντα Κύριο καὶ προτυποῦσα τὴν κοινὴ τῶν πάντων ἀνάστασι, ἀπαιτεῖ ὅπως «πᾶν γήϊνον ἀργήσει ἔργον. Ταύτην τοίνυν τὴν ἡμέραν», τονίζει ἐμφατικὰ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, «ἀγιάσεις καὶ βιοτικὸν πᾶν ἔργον οὐ ποιήσεις, χωρὶς τῶν ἀναγκαιῶν, καὶ τοῖς ὑπὸ σέ καὶ μετὰ σοῦ πᾶσιν ἄνεσιν παρέξεις, ἵν' ὁμοῦ δοξάσητε τὸν τῷ οἰκείῳ θανάτῳ κτησάμενον ἡμᾶς καὶ ἀναστάντα καὶ συναναστήσαντα τὴν ἡμετέραν φύσιν ... Καὶ προσκαρτερήσεις ἐν αὐτῇ τῷ τοῦ Θεοῦ ναῶ καὶ ταῖς ἐν αὐτῷ συνάξεις παραμενεῖς καὶ μεταλήψῃ ἐν εὐλικρινεῖ πίστει καὶ ἀκατακρίτῳ συνειδότη τοῦ ἀγίου σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ καὶ ἀρχὴν ἀκριβεστέρου βίου ἄρξῃ καὶ ἀνακαινίσεις σεαυτὸν καὶ ἐτοιμάσεις πρὸς ὑποδοχὴν τῶν μελλόντων αἰωνίων ἀγαθῶν»¹²⁴.

Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ τρόπου τιμῆς τῆς Κυριακῆς εἶναι σαφῆς στὸ παλαμικὸ κείμενο· ἀργία παντὸς γηϊνοῦ ἔργου¹²⁵, ἀνάπαυση πάντων ἀπὸ

---

122. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, βιβλίον Δ', κεφ. ζ'. PG 73, 685A.

123. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας*. Φιλοκαλία, τ. Δ', ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθήνα 1976, σ. 119 (4-10). Καὶ PG 150, 1089εξ.: «ἐν δὲ τῇ Κυριακῇ πάντων, διὰ τὸ προσεδρεύειν τῷ Θεῷ, ἀφέξῃ, πλὴν τῶν ἀναγκαιοτάτων καὶ ὧν ἄνευ ζῆν ἀδύνατον ... Καὶ οὕτω τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἀγιάσεις, σαββατίζων τὴν τῶν κακῶν ἀπραξίαν. Τῇ Κυριακῇ δὲ τὰς νενομισμένας μεγάλας ἑορτὰς συνάψεις, τὰ αὐτὰ πράττων καὶ ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἀπεχόμενος». Βλ. σχετικὴ ἀναφορὰ καὶ στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 97.

124. Βλ. Φιλοκαλία, ὅπ.π., σσ. 118-119.

125. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. χαρακτηριστικὰ καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΣΑΜΩΝΟΣ, *Ἀπόκρισις ΝΓ' πρὸς Μᾶρκον ...*, στοῦ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 486: «Κατὰ τὴν Κυριώνυμον ἔργου παντὸς ἀποδιῆστασθαι τοὺς πιστοὺς καὶ οἱ θεῖοι πατέρες ἐδίδαξαν καὶ ἡ υἱὸς νεαρὰ τοῦ βασιλέως κυρίου Λέοντος τοῦ σοφοῦ δικαίως ἐθεσπιώδησε. Φησὶ γὰρ ἐν μέρει ταῦτα. Ὅρίζομεν καὶ ἡμεῖς, ἃ τῷ ἀγίῳ ἔδοξε Πνεύματι καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοῦ μεμνημένοις ἀποστόλοις, ὥστε πάντας ἐν τῇ θείᾳ καὶ τὴν ἀφθαρσίαν ἡμῖν ἐγκαινισαμένη ἡμέρᾳ σχολάζειν ἀργία καὶ μῆτε γεωργόν, μῆτε τινα ἔτε-

«τῶν κόπων τῆς πολυμόχθου σαρκός»¹²⁶, ἀναστάσιμος προσευχητικός δοξασμός τῆς ἡμέρας¹²⁷, προσέλευση καὶ παραμονὴ στὴν ἐνωτικὴ σύναξη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ¹²⁸, εὐχαριστιακὴ προσκαρτέρηση καὶ ἐμπροϋπόθετη συμμετοχὴ στὸν ἁγιασμό τῶν μυστηρίων, ἀνακαινισμὸς καὶ ὑπαρξιακὴ ἐσχατολογικὴ ἐτοιμασία πρὸς ὑποδοχὴ τῆς χαρισματικῆς θεώσεως.

Κάθε ἄλλη δεσποτικὴ ἑορτὴ μίᾳ μόνο φορᾷ τὸν χρόνο πανηγυρίζεται. Ἡ Κυριακὴ ὅμως ἐξεχόντως τιμᾶται τέσσερις φορές κάθε μῆνα τῆς

ρον ἄπτεσθαι ἔργου ἐν ταύτῃ τῶν μὴ νενομισμένων. Εἰ γὰρ οἱ πάλοι τὰς σκιάς καὶ τοὺς τύπους τιμῶντες, διὰ τοσαύτης ἤγον τιμῆς τὴν τοῦ Σαββάτου ἡμέραν, ὡς παντελεῖ αὐτοὺς ἀπραξία διδόναι, πῶς εἰκός, οὕς ἡ χάρις θεραπευτὰς ἔχει καὶ ἡ ἀλήθεια, τούτους μὴ τιμᾶν τὴν ἡμέραν, ἥτις τὸ τίμιον παρὰ τοῦ Δεσπότη ἐπλούτησε καὶ ἡμᾶς ἠλευθέρωσε τῆς ἐκ φθορᾶς ἀτιμίας; Ἡ πῶς οὐ παντελῶς ἀσυνείδητον, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν οὐσῶν, ὧν μία εἰς δεσποτικὴν τιμὴν ἀνεῖται, μὴ ἀρκεῖσθαι ἡμᾶς ταῖς ἐξ ἀποκεχρημένους εἰς ἔργον καὶ ἀναφαίρετον τῷ Δεσπότη ἐκείνῃν τηρεῖν, ἀλλὰ καὶ ταύτην κοινοποιεῖσθαι καὶ τῶν ἡμετέρων ἔργων νομίζειν καιρόν;». Βλ. καὶ Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Ἡ Κυριακὴ ἀργία», στὸ Ἐκκλησία καὶ δίκαιον (θεωρία καὶ νομολογία), Ἀθήνα 2000, σσ. 637-654. Καὶ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Κανόνες καὶ Λατρεία, ὅπ.π., σσ. 102-103, ὑποσημ. 10, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορές.

126. Βλ. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εὐχὴ εἰς τὸ καθ' ἡμέραν μεσουκτικόν*.

127. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ, ὅπ.π.: «Διό, φαμὲν καὶ ἡμεῖς, πάσης ἐνεργείας ἐμπορευομένων, καὶ αὐτῶν δὴ τῶν γεωργῶν, ἀπρακτησάσης, ὡς εἴρηται, καὶ πάντων ἀναγκαζομένων ταῖς Ἐκκλησίαις ἐνασχολεῖσθαι καὶ δοξολογεῖν τὸν Θεὸν μᾶλλον κατὰ ταύτην τὴν Κυριώνυμον, διὰ τὸ ἐν αὐτῇ ἰδεῖν ἡμᾶς τοὺς πιστοὺς τὸν τῆς δικαιοσύνης Ἥλιον (βλ. Μαλαχ. δ' 2) λάμψαντα». Βλ. καίριες παρόμοιες θέσεις τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Λόγος Ιζ' Περὶ τῆς ἡμέρας Κυριακῆς*. PG 86A, 413-421.

128. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ' Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ...* PG 151, 232C-D: «Ὁρᾶτε κατὰ Κυριακὴν καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ μαθητῶν τὴν συνέλευσιν καὶ τοῦ Κυρίου πρὸς αὐτοὺς τὴν ἐπέλευσιν; Κυριακὴ γὰρ ἦν, ὅτε πρῶτον συνηγμένοι ἐπέστη, καὶ μεθ' ἡμέρας ὀκτώ τὴν Κυριακὴν πάλιν ἐπαναγούσας ἐφίσταται συνηγμένοι. Ἐκείνας τὰς συνάξεις εἰκονίζει διηνεκῶς ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, κατὰ Κυριακὴν μάλιστα τὰς συνάξεις ἐπιτελοῦσα, καὶ ἡμεῖς ὑμῖν ἐνδημοῦντες καὶ τὰ πρὸς σωτηρίαν ὀμιλοῦντες κοινῇ καὶ πρὸς εὐσέβειαν καὶ τὸν κατ' εὐσέβειαν ἐνάγοντες βίον. Μηδεὶς οὖν ὑπὸ ῥαθυμίας ἢ τῆς πρὸς τὰ γήϊνα διὰ παντὸς ἀσχολίας ἀπολιμπανέσθω τῶν κατὰ Κυριακὴν ἱερῶν καὶ θεοπαράδωτων συνάξεων τούτων».

ζωῆς τῶν πιστῶν¹²⁹, γιὰ νὰ μὴ μακρύνονται τῆς ζωοποιῦ παρουσίας τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ¹³⁰. Ἔτσι ἀνάγεται ἡ ὑπάρξη τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ λυσιτελοῦντα στὸ σῶμα ἔργα πρὸς τὴν προσήκουσα στὴν ψυχὴ θεωτικὴ ἐνέργεια¹³¹. Καὶ ἐνεργεῖται ὁ ἀνακαινισμὸς σὲ αὐτὴν καὶ εἰσοδεύει στὴ θεϊκὴ κατάρπαση¹³², «ἥτις ἐστὶν ἡ κατὰ νοῦν ἡμῶν θεωρία καὶ ἡ διὰ ταύτης πρὸς Θεὸν ἀνάνευσις»¹³³. Τὴν ἀναστάσιμη αὐτὴ ὑψωση τῆς ὑπάρξεως δὲν βιώνει ὁ ἄνθρωπος μόνο μὲ τὴν αἰσθητὴ παρουσία του στὸν ἀναστάσιμο δεσποτικὸ ἑορτασμὸ τῆς κυριακάτικης σύναξης, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσή της, μέσα στὴν εὐλάβεια, τὴ χάρη καὶ τὸν δοξασμὸ τῆς θεώσεως, μέσα στὸν οὐράνιο εἰρηναῖο χῶρο καὶ τόπο τοῦ ὀγδοατικῦ ἀναστάσιμου χρόνου καὶ τρόπου¹³⁴ τοῦ μυστηρίου τῆς Κυριακῆς¹³⁵.

---

129. Ὁπ.π., PG 151, 232A.

130. Ὁπ.π., PG 151, 233A.

131. Ὁπ.π., PG 151, 228C-D.

132. Ὁπ.π., PG 151, 228D.

133. Ὁπ.π., PG 151, 225C.

134. Ὁπ.π., PG 151, 236B-D: «Τοιγαροῦν, ἀδελφοί, συνερχώμεθα καὶ πυκνὰ παραβάλλωμεν τῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ· ταύτη γὰρ πᾶς ὡς ἀληθῶς εὐλαβῆς προσεδρεύει καὶ παραμένει μὴ ἀφιστάμενος· καὶ ὅταν ἕκαστος ὑμῶν εἰς αὐτὴν ἔλθῃ, σκοπεῖτω τοὺς εὐλαβεστέρους, δυνατὸν δὲ γνωρίσαι καὶ μόνη τῇ θεῷ τούτους τῆς ἐν σιωπῇ καὶ προσοχῇ παραστάσεως. Σκοπεῖτω τοῖνυν τοὺς εὐλαβεστέρους καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων φοβουμένους τὸν Κύριον, καὶ τούτοις φέρων ἑαυτὸν προσκολλάτω καὶ μετὰ τούτων συμπαραστάσθω Θεῷ. Κἂν ἐντεῦθεν ἐξέλθῃ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν, Κυριακῆς οὔσης, σχολὴν ἄγων ἀπὸ τῶν γηγῆνων ἔργων διὰ τὸν Κύριον, οὗ καὶ ἔστιν ἐπώνυμος αὕτη ζητεῖτω μετ' ἐπιμελείας, εἴ ποῦ τις τοὺς ἀποστόλους ἐκείνους μιμούμενος, κατὰ κλειστος ὡς τὰ πολλὰ διαμένει διὰ τῆς ἐν ἡσυχίᾳ προσευχῆς καὶ φαλμωδίας καὶ τῆς ἄλλης καταλλήλου διαιτήσεως ποθῶν τὸν Κύριον. Ἐκεῖνῳ δὲ προσίτω καὶ οὗτος καὶ εἰσὶτω μετὰ πίστεως τὸν οἰκίσκον ἐκείνου, καθάπερ οὐράνιον τινα χῶρον, ἔνδον ἔχοντα τὴν ἀγιαστικὴν τοῦ Πνεύματος δύναμιν· καὶ τῷ ἐνοικοῦντι παρακαθεζέτω καὶ συμπαραμενέτω, καθόσον ἔχει, καὶ προσλαλείτω περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων, ἐρωτῶν καὶ σὺν ταπεινώσει μανθάνων καὶ τὴν δι' εὐχῆς ἐπικουρίαν ἐπικαλούμενος· ἐλεύσεται γὰρ οὕτω πράττοντα καὶ πρὸς αὐτὸν ἀοράτως, εὐ οἶδα, Χριστὸς καὶ τὴν εἰρήνην ἔνδον τῷ λογιζομένῳ τῆς ψυχῆς παρέξει καὶ τῇ πίστει προσθήσει καὶ τὸν στηριγμὸν ἐπιδώσει καὶ μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν κατατάξει κατὰ καιρὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν». Βλ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ.π., PG 86A, 413-421.

135. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., PG 151, 220D.

Αὐτή ἡ σωματική, ψυχική καὶ πνευματική ἀνάπαυση τῆς ἀναστασίμου καὶ χαρμοσύνου Κυριακῆς εἶναι ταυτόχρονα καὶ συμβολισμὸς καὶ προτύπωση τῶν ἐσχάτων, ἀλλὰ καὶ ἀναγωγή στὴν «ἐπὶ τέλει τῶν αἰώνων ἐσομένην τοῖς ἁγίοις» χαρισματική κατάπαυση¹³⁶, «τὴν ἄπονον τῶν ἁγίων ζωὴν»¹³⁷. «Σημαίνει τοιγαροῦν ἢ κατὰ τὸ Σάββατον ἀργία», λέγει ὁ ἅγιος Κύριλλος, ἡ λαβοῦσα τὴν τελείωσίν της καὶ τὴν ἔκβαση στὴν ἀναστάσιμη βίωση τῆς Κυριακῆς γιὰ τοὺς χριστιανούς, «τὴν ἐν ἀναπαύσει καὶ ἁγιασμῶ τῶν ἁγίων ζωὴν, ὅτε δὴ, σύμπαν ἀποδυσάμενοι τὸ λυποῦν καὶ πόνου παντὸς καταλήξαντες, τοῖς θεόθεν ἐντρυφήσουσιν ἀγαθοῖς»¹³⁸.

Τελικὰ ἡ ὑψοποιὸς ὀντολογικὴ βίωση τῆς ἀναστασίμου χάριτος τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου ἀνάγει τελειωτικὰ τὴ σύνολη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἀληθῆ προορισμὸ της, στὴν κάθαρση, τὸν φωτισμὸ, τὴ θέωση, τὸν ἁγιασμὸ καὶ τὸν κατὰ μετοχὴ δοξασμὸ της, στὴν «φιλάγγρυπνον» ἐσχολογικὴ ἀναμονὴ τοῦ νυμφίου¹³⁹, στὴ χαροποιὸ διάβαση ἀπὸ τὸν θεῖο φόβο στὴν «παντελεῖ καὶ ὀλόκληρον ἐλευθερίαν» τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἁγιαστικοῦ πλουτισμοῦ τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος, στὴν «ἐν ἐλπίσιν» ἀνάβαση πρὸς «τὸν ἀληθῆ καὶ ἅγιον ... σαββατισμὸν» τῆς φωτειδοῦς θείας ζωῆς¹⁴⁰.

Ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ἡ τετιμημένη μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ σεβάσμια Κυριακὴ τῶν συνάξεων τῶν πιστῶν, τὸ ἀναστάσιμο καὶ εὐχαριστιακὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ χαρισματικὴ πηγὴ τῆς ἀληθοῦς θεολογίας, δὲν ἐκίνησε

---

136. Βλ. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, βιβλίον Δ', κεφ. ζ'. *Λόγος περὶ τῆς ἀργίας τῆς κατὰ τὸ Σάββατον, τίνος ἐστὶ σημαντικὴ πολυτρόπως ἐπιδεικνύς*. PG 73, 677B: «Ἀργεῖν δὲ κελεύει τὴν τελευταίαν τῆς ἐβδομάδος ἡμέραν, τοῦτ' ἐστὶ τὸ Σάββατον, καὶ ἀναπαύεσθαι μὲν ἔργου παντός, ἀνίσθαι δὲ καὶ ἀνάπαυσιν ἐπιτηδεύειν ἐν αὐτῷ τὴν ἐπὶ τέλει τῶν αἰώνων ἐσομένην τοῖς ἁγίοις ἀναπαυσίν τε καὶ τρυφήν διὰ τούτου δηλῶν, ὅτε, τῆς ἐν κόσμῳ καταλήξαντες ζωῆς καὶ τοὺς ἐπὶ ταῖς ἀγαθουργίαις ἰδρῶτας ἀπονιψάμενοι, τὴν ἄπονόν τε καὶ καμάτου δίχα παντὸς διαζήσονται οἱ ἐν Χριστῷ».

137. Ὡπ.π., PG 73, 680D.

138. Ὡπ.π., PG 73, 680A.

139. Ὡπ.π., PG 73, 684B.

140. Ὡπ.π., PG 73, 685B-686B καὶ 684B.

μόνο τὴ θεόπνευστη γραφίδα τῶν ἁγίων πατέρων τὴν ὁποία ἀκροθιγῶς προσεγγίσαμε, ἀλλὰ παρήγαγε καὶ νεότερες καταγραφές καὶ ἀναζητήσεις τοῦ βάθους καὶ τοῦ ὕψους τῆς λειτουργικῆς τῆς θεολογίας, τῶν ὁποίων ἡ λεπτομερὴς ἐξέταση παρέλκει, καθόσον ἀναδιατυπώνουν, τὶς περισσότερες φορές εὐστοχα, τὶς καίριες βάσεις τῆς περὶ αὐτὴν πατερικῆς παραδόσεως¹⁴¹.

---

141. Βλ. ἐνδεικτικὰ περιοδ. *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* 2 (1858), σσ. 417-419. J. GAILLARD, «Où en est la théologie du Dimanche?», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 7-32. CH. MICHEL-JEAN, «Le Dimanche du prêtre», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 140-147. P. JOUNEL, «Le Dimanche et la semaine», στὸ συλλογικὸ ὑπὸ A.-G. MARTIMORT ἐκδιδόμενο ἔργο *L' Eglise en prière. Introduction à la liturgie*, Παρίσι - Tournai 1961, σσ. 673-674. P. JOUNEL, «Le Dimanche, 2, la théologie du Dimanche», ὅπ.π., σσ. 678-681. PH. ROUILLARD, «Les Pères: signification du Dimanche», *Assemblées du Seigneur*, Catéchèse des dimanches et des fêtes, I, Introduction, Bruges 1962, σσ. 43-54. Y. CONGAR, «La théologie du Dimanche», στὸν συλλογικὸ τῶν P. DYPLOYÉ, Mgr CHEVROT, *Le Jour du Seigneur*, Παρίσι 1948, σσ. 134-136. J. DANIELOU, «La doctrine patristique du Dimanche», ὅπ.π., σσ. 105-130. J. HILD, *Dimanche et vie pascale* (Thèmes bibliques et liturgiques présentés dans l' esprit des Pères de l' Eglise), Turnhout- Παρίσι 1949. J. M. R. TILLARD, «Le Dimanche, jour d' Alliance», *Sciences ecclésiastiques* 16 (1964), σσ. 226-227. J. DANIELOU, *Bible et liturgie*, Παρίσι 1951 (= LO 11: «Le mystère du Sabbat», σσ. 303-328, «Le Dimanche», σσ. 329-354, «Le huitième jour», σσ. 355-387). H. DUMAINE, «Dimanche», στὸ *Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, τ. 4, σσ. 858-994. E. DUBLANCHY, «Dimanche», στὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 4, σσ. 1308-1348. E. THEODOROU, «L' esprit du Dimanche dans toute la célébration du culte orthodoxe», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σσ. 125-138. N. EGENDER, «Introduction: I. Célébration du Dimanche», στὸ *Dimanche. Office selon les huit tons. Ὁκτώηχος* [La prière des Églises de rite byzantin, 3], Chevetogne 1971, σσ. 11-36. Α. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Πάσχα ἡμῶν*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1973, σσ. 429-499. ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, «6. Ἡ σημαντικὴ τῆς πασχάλιας ἐμπειρίας», στὸ *Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας*, ἐκδ. Γρηγόρη [σειρά: «σύνορο», 8], Ἀθήνα 1973, σσ. 171-209. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΨΑΡΙΑΝΟΥ (Μητροπ.), *Λόγος Οἰκοδομῆς. Ἐβδομαδιαῖο γραπτὸ κήρυγμα*, Κοζάνη 1980, σσ. 105-136. R. TAFT, «Sunday in the Byzantine tradition», στὸ *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Washington, D.C. 1984, σσ. 31-48. ΒΑΡΝΑΒΑ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ (Χωρεπισκ.), *Ἐρχομεν θυσιαστήριον*, Λευκωσία 1990, σσ. 26-27. ΑΝ. ΜΥΛΩΝΑ, «(Ἐρμηνεῖα τῆς τετάρτης ἐντολῆς τοῦ Δεκαλόγου): “Μνήσθητι τὴν ἡμέραν τῶν Σαββάτων ἁγιάζειν αὐτήν”», στὸ *Ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὸν Δεκάλογο (χρονικόν, εἰσηγήσεις, πορίσματα Συνεδρίου Πρεσβυτερῶν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 1993)*, Δράμα 1994, σσ. 111-147. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΜΕ-

Ἡ στόχευση τῆς ἐξετάσεως τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς περὶ τὴν Κυριακὴ παραδόσεως ἦταν νὰ ἀναδείξει τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γι' αὐτήν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνιχνεύσει τὶς πηγές τῆς κολλυβαδικῆς θεολογίας, γιὰ τὸ νόημα, τὴν ἀναστάσιμη τιμὴ καὶ τὰ λειτουργικὰ προνόμιά της, πρὸς τὴν ἔρευνα καὶ τὴν καταγραφὴ τῆς ὁποίας εὐθὺς προχωροῦμε.

MAN (Πρωτοπρ.), «Τὸ μυστήριον τῆς ἀνάστασης», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. Β', Λάρινα 1990, σσ. 153-161. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ (Πρωτοπρ.), «Ὁρθοδοξία, ζωὴ ἀναστάσιμη», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. Γ', Λάρινα 1991, σσ. 220-226. ΙΓΝΑΤΙΟΥ Δ' ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ (Πατριάρχου), «Ἡ ἀνάσταση καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. Ε', Λάρινα 1993, σσ. 77-116. ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΜΕΛΕΤΙΟΥ (Μητροπ.), *Κυριακὴ. Ἡ ἡμέρα Κυρίου*, ἔκδ. Ἰ. Μ. Νικοπόλεως, Πρέβεζα³1994.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗ
ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ

Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες προσεγγίζουν τὴν ὑπόθεσιν τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς διὰ τῆς ἀγιοπατερικῆς ὁδοῦ καὶ πάντοτε μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Παρότι, λόγω τῶν συγκυριῶν, ἀφορμῶνται ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ δεδομένο τῆς ἀποδοχῆς πενθικῶν μνημῶν κατ' αὐτὴν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους, οἱ Κολλυβάδες ἐνδιαφέρονται περισσότερο νὰ ἀναδείξουν θετικὰ τὸν πανηγυρικὸ, δεσποτικὸ, ἐορτάσιμο καὶ ἀναστάσιμο χαρακτῆρα τῆς, ὥστε διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ προβάλλουν τὶς ὑπέρτιμες προνομίες τῆς καὶ τὶς διαχρονικὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως, ὡς πρὸς τὸ νὰ μὴ ἀναμειγνύονται ποτὲ τὰ ἀναστάσιμα μὲ τὰ πενθικά, τὰ χαρμόσινα μὲ τὰ λυπηρά, τὰ φαιδρὰ μὲ τὰ κατηφῆ, τὰ δεσποτικὰ μὲ τὰ δουλικὰ, τὰ πανηγυρικὰ μὲ τὰ νεκρικὰ.

Ἡ ἀγομένη καθ' ἑκάστην Κυριακὴ δεσποτικὴ ἐορτὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι «ἀνάμνησις τῆς κοσμοχαρμοσύνου τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως»¹. Τὸ κυριώνυμο Πάσχα, ἡ Διακαινήσιμος Ἑβδομάδα καὶ ἡ κάθε μία ἀπὸ τὶς Κυριακὰς ὄλου τοῦ χρόνου εἶναι ἡ ἴδια ἄπενθος πασχάλια ἡμέρα τῆς παγκοσμίου χαρᾶς², ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ

---

1. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ταραχῶν ἀληθείας* (Ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων. Ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ), Ἀθῆναι 1988, σ. 49 [στὸ ἐξῆς *Δήλωσις*].

2. *Δήλωσις*, σσ. 52-53. Βλ. καὶ (ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ), *Φραγγέλιον*. Ὡς ἀπορῥαπίζονται οἱ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως ἀσημονοῦντες, ἤτοι οἱ ἐν τῇ Κυριακῇ νεκρολογοῦντες. Συμπελεγμένον καὶ συντεθειμένον τρισὶν ἀρχοειδέσι μέλεσιν ἢ τμημασιν, ὑπὸ τινος ζηλωτοῦ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Ὡν τμημάτων ἕκαστον ὑποδιήρηται, τὰ μὲν δύο πρῶτα εἰς Κεφάλαια τρία, τὸ δὲ τρίτον εἰς Ἐπιχειρήματα τρία. Χειρόγραφο Ἱερᾶς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας Σκιαθοῦ ὑπ' ἀριθμ. 43, σ. 31, 1θ' [στὸ ἐξῆς *Φραγγέλιον*]. Τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Κολλυβαδικοῦ χειρογράφου ἐτοιμάζεται ἡ κριτικὴ ἔκδοσις.

Χριστοῦ³, ὁ ἐγκαινισμὸς τῆς θείας καὶ φωτοφόρου μνήμης τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως⁴. Αὐτὴ τὴν πανευφρόσυνη καὶ νικητικὴ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως⁵, ὡς ἐνδοξότατη καὶ βασιλικότατη ἡμέρα τοῦ ἀναστημένου καὶ δοξασμένου βασιλέως Χριστοῦ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πρόξενο ἀρρήτου χαρᾶς⁶, οἱ χριστιανοὶ τὴν τιμοῦν καὶ τὴν σέβονται ὄχι μόνο ὡς ἓναν ἐξέχοντα σταθμὸ ἐορτολογικῶν διευθετήσεων, ἀλλὰ «ὡς ὄρον καὶ περιοχὴν» τῆς χριστιανικῆς πίστεως⁷ καὶ ὡς σύμβολο καὶ εἰκόνα τῆς προσδοκώμενης στὰ ἔσχατα κοινῆς ἀναστάσεως τῶν ἀνθρώπων⁸. Ἡ Κυριακή, ὡς «ἅγια ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως»⁹, δηλοποιεῖ τὴν ὑπέρβαση τοῦ καταπαύσιμου νομικοῦ σαββατισμοῦ καὶ προβάλλει τὴν ἀναστάσιμη νικητικὴ συνοδοιπορία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν πιστῶν του¹⁰ πρὸς τὴν ἀληθῆ αἰώνια κατάπαυση τῆς Βασιλείας του¹¹, τὸν ἀναστάσιμο χαρισματικὸ δοξασμὸ τῆς σωτηρίας.

Θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ ἡ Κυριακὴ «οὐδὲν τῆς τοῦ Πάσχα (ἡμέρας) διαφέρει, καθ' ἑκάστην ὀγδόην ἐγκαινιζομένη»¹², γιὰτὶ εἶναι γιὰ μᾶς ἡ ἀρχὴ τῆς θεοειδοῦς ζωῆς¹³, ἡ εἰκονίζουσα «τὰ ὑπερφυῆ μυστήρια» τῶν ἐσχάτων¹⁴, ὁ ἐγκαινισμὸς τοῦ ἀναστασίμου ἀνακαινισμοῦ, ἡ αἰτία τῆς εὐλαβικῆς ὑπαρξιακῆς προσκύνησης τῆς ἀναστάσεως, ἡ ὑπόμνηση τῆς παλιγγενεσίας, ἡ προεικόνιση τοῦ μέλλοντος αἰῶνος¹⁵. «Ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα» εἶναι τῶν «ἐορτῶν ἐορτῆ», ἡ «κλητὴ καὶ ἅγια»,

---

3. Δήλωσις, σ. 51.

4. Δήλωσις, σσ. 51-52.

5. Δήλωσις, σ. 51.

6. Δήλωσις, σ. 79. Φραγγέλιον, σ. 69.

7. Δήλωσις, σ. 78.

8. Δήλωσις, σ. 90.

9. Δήλωσις, σ. 78.

10. Δήλωσις, σ. 64. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σσ. 431-432, στὴν ἐρμηνεία τοῦ κθ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου.

11. Φραγγέλιον, σ. 78. Δήλωσις (Ἐκθεσις), σ. 119.

12. Φραγγέλιον, σ. 82.

13. Φραγγέλιον, σσ. 74 καὶ 78.

14. Φραγγέλιον, σ. 74.

15. Φραγγέλιον, σ. 29. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σ. 317, ὑποσημ. 2. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σ. 334.

ἡ «βασιλὶς καὶ κυρία»¹⁶, ἡ ὑποδήλωση τοῦ ἀπείρου αἰῶνος, ἡ ἀρχὴ τῆς καινῆς κτίσεως¹⁷, ἡ ὑπαρξιακὴ πιστοποίηση τῆς ἀναστάσεως, ἡ λειτουργικὴ προτροπὴ ἐσχατολογικῆς μετοχῆς στὰ ἀναστάσιμα ἀγαθὰ τῆς σωτηρίας¹⁸. Ὡς «κυριώνυμος ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως»¹⁹, «εἶναι ἐνδοξος καὶ φαιδρὰ καὶ πνευματικῆς χαρᾶς καὶ θυμηδίας ἀρρήτου ὑπόθεσις»²⁰. Περιέχει νόημα καὶ περιεχόμενο βαθύ, κατέχει προνόμιο καὶ πλεονέκτημα ὑψηλό, τὸ περικρυπτόμενο ἄρρητο καὶ ὑπερφυῆς μυστήριον τῆς ἀναστάσεως²¹.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Κυριακὴ ὀνομάζεται καὶ εἶναι ἡ μείζων τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν²², ὡς ἑβδομαδιαία πασχάλια μνήμη πού ἐγκαινίζεται χαρμόσυνα στὶς ψυχὰς τῶν πιστῶν²³ καὶ ἀνακυκλώνει, στὸ πλαίσιο τοῦ χαρισματικῶν βιούμενου λειτουργικοῦ χρόνου, τὴν πασχαλινὴ «ἡμέρα τῆς παγκοσμίου χαρᾶς»²⁴. Ἐγκαινιζόμενη λοιπὸν ἀπὸ τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος ἡ ὑπέριτμη ἀναστάσιμη δεσποτικὴ ἑορτὴ δὲν παύει ἑορταζόμενη, ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνεται ἀδιάκοπα σὲ κάθε μία κυριακάτικη πασχάλια ἀνάμνηση, χωρὶς νὰ διαφέρει «οὐδὲν τῆς τοῦ Πάσχα» ἑορτῆς²⁵.

Κατὰ τὸν ἑορτασμὸ ὅλων τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν πανηγυρίζουμε τὰ ὑπερφυῆ μυστήρια, τὰ ὅποια ὁ Δεσπότης Χριστὸς ἐνήργησε γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου²⁶. Ἐνῶ ὅμως τὶς ὑπόλοιπες τὶς

---

16. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Κανὼν ἀναστάσεως, ὡδὴ ἡ', ὁ εἰρμός*. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἑορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 319.

17. *Φραγγέλιον*, σσ. 73-74.

18. *Φραγγέλιον*, σσ. 72-73.

19. *Φραγγέλιον*, σ. 65.

20. *Φραγγέλιον*, σ. 69.

21. *Φραγγέλιον*, σσ. 70-71.

22. *Φραγγέλιον*, σ. 74.

23. *Φραγγέλιον*, σσ. 72-73.

24. *Φραγγέλιον*, σ. 82.

25. *Φραγγέλιον*, σ. 31.

26. *Φραγγέλιον*, σσ. 69-70, ξε', ὅπου ὁ Ἀθανάσιος Πάριος παραδίδει θαυμασιότατο ὄρισμὸν περὶ τοῦ τί εἶναι δεσποτικὴ ἑορτὴ: «ξε'». Τοῦτο εὐθὺς ἔχομεν ὁμολογούμενον ὅτι εἰς ὅλας τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς ἑορτάζομεν, πανηγυρίζομεν, κροτοῦμεν καὶ λατρεύομεν τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ δεσπότη Κυρίου καὶ βασιλέως τῶν ἀπάντων Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν τὰ θεοπρεπῆ κατορθώματα, εἴτε ὑπερφυῆ καὶ ὑπὲρ κατάληψιν μυστήρια, τὰ ὅποια διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ὡς ὑπεράγαθος ἐνήργησεν· ὅθεν ... ἐκάστη τούτων τῶν θείων ἑορτῶν ... εἶναι ἐνδοξος καὶ φαιδρὰ καὶ πνευματικῆς χαρᾶς καὶ θυμηδίας ἀρρήτου ὑπόθεσις, ὅτι τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνάπτεται· ὅτι τῆς πρὸς Θεὸν κα-

έορτάζουμε «έτησίως», ή άγία Έκκλησία «τήν μνήμην τής αναστάσεως έγκαινίζουσα εις τας ψυχάς των έδικων της τροφίμων», ώς μείζονα πάντων, «ού μόνον κατ' έτος τή έορτῇ του Πάσχα, καθ' ήν ο Σωτήρ άνέστη, αλλά και μετά έκάστην έβδομάδα, τή όγδόη και πρώτη ήμέρα τής έβδομάδος, τήν λαμπράν τής αναστάσεως προτίθησιν έορτήν και πανήγυριν, άμα μέν τήν πρώτην εκείνην του Σωτήρος άνάστασιν έξυμνούσα, άμα δέ και τήν τής φύσεως ήμων άπάσης τή εκείνης δυνάμει και άρχῆ πιστοποιούσα και εις έτοιμασίαν των του μέλλοντος αιώνος άγαθών, δια τής πυκνης και συνεχους και άδιαλείπτου μνήμης, διεγείρουσα»²⁷.

Άπο τίς καταγραφές του τελευταίου αυτού κειμένου του άγίου Άθανασίου Παρίου, αλλά και όλων των προηγηθεισών αναλύσεων καταφαίνεται ότι ή κολλυβαδική περι τής Κυριακής διδασκαλία όδεύει στην πατερική όδó και άξιοθαύμαστα έμποτίζεται άπο τό πνεύμα τής σεβασμίας όρθοδόξου παραδόσεως. Τά πατερικά τεκμήρια που προηγήθηκαν τό έπιβεβαιώνουν άρίδηλα. Οί φιλοκαλικοί πατέρες διαχειρίζονται έπιτυχώς τήν έλευθερία των προσαρμογών και των καταλλήλων αναδιατυπώσεων, σε σχέση με τά προβλήματα τής έποχῆς τους. Η Κυριακή λοιπόν, ώς πρώτη και μείζων των δεσποτικών έορτών²⁸, ή όποία σεμνύεται, λαμπρύνεται και μεγαλύνεται με τά προνόμια και τά πλεονεκτήματα του ύπερφυους και ύψηλου μυστηρίου τής αναστάσεως²⁹, φέρει έπάνω της βαθύ θεολογικό νόημα, αλλά και ιστορικά, λειτουργικά και πνευματικά ύπέρτιμη άξία. Είμαι δέ τόσο άπολύτως άφιερωμένη στον άναστάντα Κύριο και στη χαρμωσύνη τής αναστάσεως,

---

ταλλαγῆς ήξιώθημεν· ότι ό πλοῦτος τής θείας χρηστότητος εις τήν του άνθρώπου κηδεμονίαν κεκένωται· ότι εις ούρανοῦς αναγόμεθα και τας άνω δυνάμει συγχορεύομεν· και ... αυτού του ίδιου Χριστου του Θεου και Σωτήρος ήμων άδελφοί εκλήθημεν και συγκληρονόμοι τής αιώνιου αυτού βασιλείας και κοινωνοί τής θείας αυτού φύσεως γεγόναμεν, και ποίαν ταῦτα πάντα ύπερβολήν εύφροσύνης και χαρᾶς πνευματικῆς άπολείπουσι;».

27. Φραγγέλιον, σ. 73. Δήλωσις, σσ. 51-52. Βλ. παράλληλες θέσεις στοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, 'Όμιλία ΙΖ'. Δεικνῦσα τό του Σαββάτου και τό τής Κυριακῆς μυστήριον ... PG 151, 232A.

28. Φραγγέλιον, σσ. 69 και 74.

29. Φραγγέλιον, σσ. 70-71.

ὥστε παντελῶς δὲν ἀποδέχεται στὰ χρονικὰ ὄρια τοῦ καθ' ἑβδομάδα ἑορτασμοῦ τῆς τῆς πενθικῆς ἐκδηλώσεις καὶ μνήμες τοῦ ἑορτολογικοῦ κύκλου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου βίου³⁰.

Ἐρμηνεύοντας τὴν Δ' ἐντολὴ τοῦ Δεκαλόγου ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης³¹ καλεῖ τοὺς χριστιανοὺς νὰ τιμοῦν τὴν Κυριακὴν, στὴν ὁποία ὁ Κύριος μὲ τὴν ἀνάστασή του μετέφερε τὸ παλαιὸ Σάββατο. Τὴν ἐξέχουσα βαρύτητά τῆς ἡμέρα λαμβάνει ἀπὸ τὴν γενόμενη κατ' αὐτὴν αὐτεξούσια ἀνάστασή του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πραγματικότητά τῆς ἐξαιτίας αὐτῆς ἀνακαινίσεως ὅλου τοῦ κόσμου³². Ἡ μετ' εὐλαβείας προσέλευση στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη, ἡ ἀπόθεση τῶν κοσμικῶν μεριμνῶν, ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἁμαρτωλῶν συνηθειῶν³³, ἡ μετοχὴ στὴν ἀληθινὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὠφέλεια τῆς πνευματικῆς διδασκαλίας³⁴, ἡ ἀνάγνωσις ἱερῶν βιβλίων ἀπὸ τοὺς ἐγγραμμάτους, ἡ ἀγαπητικὴ φιλανθρωπία, ἡ ἀνάπαυσις καὶ ἡ ἀργία εἶναι μερικοὶ τρόποι ἀγιασμοῦ τῆς Κυριακῆς³⁵.

Ἡ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, «ἡ τις ἡ Κυριακὴ πάντως ἦν ..., ἦν περ σήμερον ἄγομεν»³⁶, δηλοποιεῖ ἑβδοματικὰ τὴν ἀναστάσιμη καὶ λαμπρὴ μεγάλη Κυριακὴ τοῦ Πάσχα³⁷, τὴν «καθολικὴν τῆς κτίσεως ἑορτήν»³⁸. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τιμὴ τῆς εἶναι ὑπερέχουσα καὶ ὁ ἀγιασμός τῆς ἄκρως ἐπιτακτικὸς, μέχρι σημείου ποὺ «δὲν πρέπει τινάς, χωρὶς

30. Φραγγέλιον, σ. 64.

31. Βλ. Ἐξομολογητάριον, ἐκδ. «Ἅγιος Νικόδημος», Ἀθήναι χ.χ. (ἀναστατ. τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεως τοῦ 1868), σσ. 24-25.

32. Βλ. καὶ τὸν γ' τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τὸν α' τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σσ. 642ἐξ. καὶ 677ἐξ.

33. Ἐξομολογητάριον, σ. 25. Βλ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Λόγος ΙΖ'. Περὶ τῆς ἡμέρας Κυριακῆς. PG 86A, 416C καὶ 420A-B. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν, ὅπ.π., σ. 292ἐξ. Πηδάλιον, σ. 498. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., σ. 334.

34. Πηδάλιον, σσ. 235-236.

35. Παρόμοιες μὲ τὸν ἅγιο Νικόδημο θέσεις βλ. στοῦ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Γ' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Νέον Ἐξομολογητάριον, Βιέννη 1787, στὴν ἐξέτασι τῆς Δ' ἐντολῆς. Βλ. καὶ χφ Ζαγορᾶς 97 (η' αἰ.), σ. 264.

36. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Ὁμιλία ΙΖ'. Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ... PG 151, 232C.

37. Πηδάλιον, σ. 436, ὑποσημ. 1, καὶ σσ. 374-375.

38. Πηδάλιον, σσ. 651-652.

ἀνάγκην καὶ βίαν, νὰ περιπατῆ τὴν Κυριακὴν»³⁹ καὶ «δὲν πρέπει νὰ ἐργάζεται ... τὴν Διακαινήσιμον Ἑβδομάδα»⁴⁰. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ καὶ τῶν ἀσκόπων ἀκόμη μετακινήσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ δι' ὅλης τῆς Διακαινησίμου ἀργία προβάλλουν τὸ αἴτημα τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς Κυριακῆς καὶ «τῶν λοιπῶν φαιδρῶν ἡμερῶν τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως»⁴¹, κατὰ τὶς ὁποῖες τελεῖται τελεία θεία λειτουργία (ὅταν μάλιστα ἡ περίοδος εἶναι νήστιμος), γίνονται οἱ χειροτονίες, τὰ ἅγια βαπτίσματα, οἱ γάμοι (ἐκτὸς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς), οἱ πανηγυρικὲς μνημεις ἁγίων καὶ μαρτύρων, ὅσα δηλαδὴ «πανηγύρεως ἰδίᾳ ἐστὶ καὶ οὐχὶ πένθους» καὶ ἀναιρετικὰ τῶν πενθικῶν ἡμερῶν τῆς μετανοίας καὶ τῆς νηστευτικῆς ἀθλήσεως⁴².

Ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὴν Κυριακὴ ἀργία κάμνει ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης⁴³, ὁ ὁποῖος ἐκκινεῖ μὲν ἐκ τῶν προβλέψεων τῶν ἱερῶν κανόνων, πλατύνει ὅμως τὴ διερεύνησίν του καὶ στὶς πατερικὲς θέσεις. Ὁ ἐν λόγῳ φιλοκαλικὸς περιορίζει τὴν ἀργία κατὰ τὴν ὥρα διεξαγωγῆς τῶν συνάξεων καὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες μετοχῆς σὲ αὐτές. Θεωρεῖ δὲ ὅτι «ἡ μετὰ

---

39. Πηδάλιον, σ. 731.

40. Πηδάλιον, σ. 732.

41. Πηδάλιον, σ. 498. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας. Φιλοκαλία*, τ. Δ', ὅπ.π., σ. 119. Καὶ PG 150, 1089έξ. Γιὰ τὶς περὶ τὴν Κυριακὴ ἀργία ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς τῶν Κολλυβάδων βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), *Ἡ χρῆσις τοῦ Δεκαλόγου στὴν Τουρκοκρατία. Ἡθικὴ καὶ ποιμαντικὴ διερεύνησις* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 11], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 117-129. Βλ. καὶ ΣΤ. ΣΑΚΚΟΥ, *Ὁ ἀπόστολος τοῦ σκλαβωμένου Γένους*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 218-220. Ὁ ἅγιος Κοσμάς μὲ πρακτικότερο τρόπο ἀποτυπώνει τὴν ἴδια περὶ τῆς Κυριακῆς διδασκαλία τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων, ἐκλαϊκεύοντας ποιμαντικὰ τὶς θεωρητικότερες πτήσεις ἐκεῖνων. Βλ. ἐπίσης καὶ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμεῖον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 75-77.

42. Πηδάλιον, σσ. 438-439. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 126: «Ἡ τῆς θυσίας προσαγωγὴ, πανηγύρεως καὶ τῆς ἐντεῦθεν χαρμοσύνης οὕσα παραίτιος, ἀπείρηται ἐν ταῖς πενθίμοις τῶν ἡμερῶν». Ὅτι τὰ βαπτίσματα χαρμόσυνα βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 652. Καὶ ὅτι δίδονται Κυριακῆ, ὡς ἀναστάσιμη βαπτισματικὴ ἀναγέννησις, βλ. JEAN DANIELOU, «Le Dimanche comme huitième jour», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σ. 89.

43. Βλ. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 183-195.

τὴν σύναξιν ἀργία ... μεθόριόν ἐστὶν ἀρετῆς καὶ κακίας»⁴⁴. Ὑποστηρίζει μάλιστα στὸ ἐπίτιτλο τοῦ κεφαλαίου του ὅτι «μετὰ τὴν σύναξιν, εἰς ἀποφυγὴν τῶν ἐκ τῆς ἀργίας κακῶν, βέλτιον χειρουργεῖν», ποιεῖν δηλαδὴ ἐργασία χειρῶν⁴⁵, καθὼς πολλὰς φορὰς «ἡ ἀργία καὶ ἡ ἄνευ φόβου σχολή» καταντᾶ «ἄτακτος περιέργεια»⁴⁶. Ἀντὶ λοιπὸν τῆς ἀργολογίας, τῆς ἀκηδίας, τῆς εὐτράπελης διημέρευσης, τοῦ μετεωρισμοῦ καὶ τῆς περιεργείας, ὁ Νεόφυτος προτείνει φιλόανθρωπο κόπο καὶ ἐλεήμονα ἐργασία ὑπὲρ τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀσθενῶν⁴⁷. Προσεγγίζοντας δὲ ποιμαντικὰ μὲ ἐπιείκεια τὸ ζήτημα καὶ ἐπεξεργαζόμενος χρυσοστομικὰς θέσεις, ποὺ τονίζουν ὡς μεῖζον τὸ νὰ μὴ προσέλθει καὶ ὀλίγο χρόνο στὴ σύναξιν τῆς Κυριακῆς ὁ πιστὸς ἀπὸ τὸ νὰ ἐργασθεῖ μετὰ τὴν ἀπόλυσή της, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «οὐκ ἀμαρτάνουσιν οἱ ἐξ ἀνάγκης ἐργαζόμενοι μετὰ τὴν σύναξιν»⁴⁸. Ἡ θέση αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πρὸς ἐκείνη τοῦ Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας, κατὰ τὸν ὁποῖο εἶναι τελείως ἀναγκαῖο «φυλάττειν τὴν Κυριακὴν καὶ μὴ ἐργάζεσθαι»⁴⁹. Ὁ Εὐσέβιος μάλιστα προστάσσει νὰ ἀρκεῖται ὁ χριστιανὸς «ἐν ταῖς ἑξ ἡμέραις εἰς τὰ βιωτικὰ πράγματα ἀσχολούμενος» καὶ νὰ παύει ἀπὸ πάσης «κακοπραγίας ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κυριακῆς»⁵⁰. Ὁ Νεόφυτος βέβαια ἀναφέρεται στὸν κύριο τῆς δικῆς του ἐργασίας, ἐκ τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ φιλοανθρωπεύεται στοὺς ἀδελφούς, ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρεται σὲ κυρίους καὶ ἐργοδότες ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες καὶ ὑπηρετές τους νὰ ἐργάζονται καὶ τὴν Κυριακὴν, γιὰ νὰ βοηθήσουν τάχα τοὺς πένητες. Ὁ μὲν ἓνας τονίζει τὰ ἐπιζήμια τῆς κοσμικῆς ἀργίας, ὁ δὲ ἄλλος προβάλλει μὲ κοινωνικὴ εὐαισθησία τὸ αἶτημα καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπίνης ἀνάπαυσης. Ἔτσι συμβιβάζεται ἡ φαινομενικὴ ἀντιφωνία. Ἐξάλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ Εὐσέβιος παρακινεῖ τὸν ἐργοδότη νὰ μὴ κλέπτει ἀπὸ τοὺς κουρασμένους ἐργάτες του «τοῦ Θεοῦ τὴν ἡμέραν», μὲ τὴν

44. Ὁπ.π., σσ. 183 καὶ 184.

45. Ὁπ.π., σ. 183.

46. Ὁπ.π. Βλ. καὶ σ. 184.

47. Ὁπ.π., σ. 184.

48. Ὁπ.π., σσ. 185-187.

49. *Λόγος ΙϚ΄. Περὶ τῆς ἡμέρας Κυριακῆς*. PG 86A, 416A.

50. Ὁπ.π., PG 86A, 417D.

πρόφαση τῆς φιλανθρωπίας, ἀλλὰ νὰ παρέχουν «τὴν ἑαυτῶν ἐργασίαν τοῖς πένησιν, ἐξ ὧν ἔλαβον τοῦ ἐργάζεσθαι»⁵¹.

Ἡ προβολὴ τῆς Κυριακῆς, κατὰ τὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑπόθεση ἀργίας, ἀλλὰ περισσότερο ὑπόθεση ἐργασίας πνευματικῆς. Δὲν στοχεύει ἀπλῶς στὴν, κατὰ τὴ Μωσαϊκὴ νομοθεσίαν, «νέκρωση» τῶν χειρῶν ὡς πρὸς τὰ ὑλικά ἔργα, ἀλλὰ προτρέπει στὴ θεοφιλή ἀγαθοποιΐα⁵², καθὼς πλέον στὴν Ἐκκλησίαν προκρίνονται τὰ πνευματικὰ τῶν σωματικῶν, ἀφοῦ «τὰ τοῦ Σαββάτου πρεσβεΐα ἢ Κυριακὴ ἀνεδέξατο»⁵³. Ἡ ἑορτὴ δὲν εἶναι ἀργία κοσμικὴ, ἀργία δηλαδὴ

---

51. Τὸ κείμενο τοῦ Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας εἶναι καίριο καὶ χαρακτηριστικό, ἀποπνέει δὲ ἄρωμα κοινωνικῆς εὐαισθησίας, ἢ ὅποια δὲν ὑπάρχει οὔτε κἂν στὶς ἡμέρες μας. Βλ. PG 86A, 420D-421A: «Εἰσέρχεται μίσθιος εἰς τὸν οἶκόν σου καὶ ὑποτίθῃσιν ἑαυτὸν τοῖς ἔργοις σου, καὶ ἐν ταῖς ἕξι ἡμέραις οὐ τολμᾷ ἀνανεῦσαι καὶ ἰδεῖν τὸν ἥλιον, πόθεν ἦλθεν καὶ ποῦ ὑπάγει, ἀλλὰ κατακαμπτόμενος ἐν τοῖς ἔργοις σου συντρίβεται καὶ συγκαίεται ὁ οἴκτιστος, ἐν ἰδρωτί τε καὶ καμάτῳ, καὶ οὐδόλως συγχωρεῖται οὔτε ἀναπνεῦσαι, οὔτε ἀναπαύεσθαι, καθάπερ ἔφημεν, ἀλλ' ἢ μόνον ἐκδέχεται τὴν Κυριακὴν, ἵνα κἂν τὸν κοινορτὸν ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ ἀποτινάξῃται, καὶ οὐ συγχωρεῖς αὐτῷ πολλάκις. Καὶ ποῖαν ἀπολογίαν ἔξεις, εἰπέ μοι. Εἰσὶ τινες οἱ χάριν εὐποιίας δῆθεν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κυριακῆς λέγοντες· Δεῦτε, σήμερον βοηθήσωμεν τοῖς πένησιν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν. καὶ οὐκ οἶδασιν ὅτι ἐξ ὧν βούλονται ἀγαθοποιῆσαι πλέον ἐξαμαρτάνουσι. Θέλεις βοηθῆσαι τοῖς πένησι; μὴ κλέψῃς τοῦ Θεοῦ τὴν ἡμέραν, ἀλλὰ τὴν σὴν παράσχου τοῖς πένησιν ἐργασίαν, ἐξ ὧν ἔλαβες τοῦ ἐργάζεσθαι. Ὅτε τὰ σὰ ἔργα ὀφείλουσι γενέσθαι, τότε μετὰδος βοθηίας τοῖς πένησιν. Ὅτε δὲ οἱ δούλοι σου καὶ οἱ μίσθιοι καὶ οἱ βόες ἀναπαύεσθαι ὀφείλουσιν, ἀποστερεῖς αὐτῶν τὴν ἀνάπαυσιν καὶ τοῖς πένησι δίδως. Οἶδεν ὁ Θεὸς τίνος ὁ κάματος. Μὴ παρέλθῃς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, μὴ κλέψῃς τὴν ἡμέραν αὐτοῦ, μὴ ἀποστερήσῃς τοῖς δούλοις καὶ τοῖς μισθίοις σου τὴν ἀνάπαυσιν, μὴ χωρισθῇς τῆς εὐχῆς, μὴ ἀποστῇς τῆς Ἐκκλησίας». Βλ. σχετικὴ ἀναφορὰ καὶ στοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 431-432, ὅπου καὶ ὑποσημ. 1. Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου, Ἀπόκρισις ψνα'*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 331β: «Ἐρώτησις. Ἄρα τὸ ἐργάζεσθαι ἐν Κυριακῇ ἁμαρτία ἐστὶ; Ἀπόκρισις ψνα'. Τοῖς κατὰ Θεὸν ἐργαζόμενοις ἁμαρτία οὐκ ἔστιν· ὁ γὰρ ἀπόστολος εἶπε· *νυχθήμερον ἐργαζόμενοι, πρὸς τὸ μὴ ἐπιβαρῆσαι τινα*· τοῖς δὲ ἐν καταφρονήσει καὶ πλεονεξίᾳ καὶ αἰσχροκερδεΐᾳ, ἁμαρτία ἐστὶ· ὅ μ ω ς καλὸν ἐστὶ τῇ ἀναστασίμῳ ἡμέρᾳ καὶ ταῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς καὶ μνήμαις τῶν ἀποστόλων σχολάζειν τῶν ἔργων καὶ ταῖς ἐκκλησιαῖς προσέρχεσθαι, παράδοσις γὰρ ἐστὶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων».

52. Βλ. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅ.π.π., σ. 188.

53. Ὅ.π.π., σ. 190.

ἀπλῶς «χειρουργίου, ἀλλὰ κακίας καὶ πονηρίας, ἐργασία δὲ εἰλικρινῶν καὶ ἀληθινῶν λόγων τε καὶ ἔργων. Τὸ δὲ μετὰ τὴν εἰς Θεὸν δοξολογίαν σωματικὸν χειρέργιον» δὲν διαβλήθηκε ποτὲ ὡς πονηρό, ἀλλὰ «ἐξ ἐναντίας καὶ ὡς καλὸν πανταχοῦ» ἐπαινεῖται «ὡς κακουργίας ἐφεκτικὸν καὶ τοῦ ζῆν συνεκτικόν»⁵⁴. Στὴν προσπάθειά του βέβαια ὁ Νεόφυτος νὰ καταπολεμήσει τὴν πονηρὴ ἀργία, τονίζει ἀφ' ἑνὸς ὅτι δὲν ἀπαγορεύεται ἀπλῶς ἡ ἐργασία, ἀλλὰ ἡ πλεονεκτικὴ τάση τοῦ φιλάργυρου κυριακάτικου πορισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου ὅμως περιπίπτει, κατὰ τὸν γνωστὸ του μαχητικὸ μὲν, ὅμως ἀπόλυτο τρόπο, σὲ ἐρμηνευτικὲς ὑπερβολὲς σχολαστικῆς διαλεκτικῆς, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὸς ποὺ ἀργεῖ κατὰ τὶς «μεγαλῶνυμες» ἡμέρες τελείως δὲν δικαιούται καὶ νὰ ἀπολαμβάνει τροφῆς⁵⁵.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ τονίζουν περισσότερο οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες εἶναι ὁ ἀναστάσιμος, δοξολογικὸς καὶ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρας τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴν προβολὴ τῶν προνομίων της. Ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης ἐκτυλίσσει τὴ χαροποῖο ἀναστάσιμη θεολογία του στὴ ΛΒ' μελέτη τῶν Πνευματικῶν γυμνασμάτων

54. Ὁπ.π., σ. 193.

55. Βλ. π.χ. ὅπ.π., σ. 191: «Εἰ μὲν γὰρ καλὸν μετὰ τῶν ἄλλων ἡ ἀργία, αἰεὶ γινέσθω, φησὶν ὁ Χρυσόστομος, εἰ δὲ κακὸν οὐδέποτε. Καὶ γὰρ ἡ ἀργία, φησί, μάλιστα ἀπολλυμένη βρωσίς ἐστι, τὸ δὲ ἐργαζόμενον τὸν Χριστὸν τρέφειν καὶ ποτίζειν καὶ ἐνδύειν βρωσίς ἐστι διηνεκῶς μένουσα. Ὁ δὲ Κύριος ἐργάζεσθαι φησι μὴ τὴν βρωσιν τὴν ἀπολλυμένην, ἀλλὰ τὴν βρωσιν τὴν μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον. Εἰ μὲν οὖν ἐν ἑορτῇ ἀξιούσιν ἐργάζεσθαι τὴν βρωσιν τὴν ἀπολλυμένην, καὶ δὴ καὶ ἀργεῖτωσαν, εἰ δὲ τὴν μένουσαν, ἐργάζεσθωσαν. Πᾶσα γοῦν ἀνάγκη τοὺς ἐν ἑορτῇ ἀργοῦντας, μηδὲ ἐσθίειν, κατὰ τὸν ἀπόστολον καὶ τὸν Χρυσόστομον, ἢ ἐσθίοντας ἐργάζεσθαι, καὶ τοσοῦτω μᾶλλον, ὅσω καὶ μᾶλλον ἐσθίουσιν. Εἰ γὰρ ὁ ἐργάτης ἄξιός τῆς τροφῆς αὐτοῦ, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ ἀεργὸς δηλαδὴ οὐκ ἄξιός· ὁ γοῦν τὴν μεγαλῶνυμον ἀπλῶς ἡμέραν ἀργῶν, δηλὸς ἐστὶ προμεμεριμνηκῶς ὢν ἀπὸ τῆς προλαβούσης. Ἀλλὰ μὴν περὶ τῆς σήμερον μόνον ὠρίσται μεριμνᾶν· καὶ ἡ μεγαλῶνυμος ἄρα περὶ ἐαυτῆς μεριμνῶσα, ἐνεργὸς ἔσται καὶ αὕτη· τὸ γὰρ ἐκ τῆς καθ' ἡμέραν ἐργασίας περίσσευμα οὐχ ἑαυτοῖς ἀλλὰ τοῖς ὑστεροῦσιν ἀποταμιευτέον, κατὰ τὸν ἀπόστολον. Ὁ ἄρα τῷ χθιζῶ τῆς προαγωγῆς περισσεύματι ἐαυτῶ καταχρῶμενος, τὰ τῶν πενήτων ἂν εἴη διηρηκῶς» (!). Ἀναφορὰ εἰς περὶ τὴν Κυριακὴν ἀργία θέσεις τοῦ Νεοφύτου Κausοκαλυβίτου βλ. καὶ στοῦ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ (Πρωτοπρ.), ὅπ.π., σσ. 126-128. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς Δεκαλόγου*, χφ EBE 1457, φφ. 1798-1802.

του⁵⁶, τονίζοντας τὴν ἀξία τῆς νικητικῆς χαρμοσύνης τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος ἐξῆλθε «ὡσὰν ἕνας νυμφίος ἀπὸ τὸν θάλαμόν του, ὅλος ὠραιότατος, ὅλος δεδοξασμένος, ὅλος ἠλιόμορφος»⁵⁷. Ἡ χάρις αὐτῆ καὶ ἡ δόξα τοῦ ἀναστηθέντος Χριστοῦ εἶναι ταυτόχρονα ἢ πασχάλια μακαριότητα τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων⁵⁸, τοὺς ὁποίους καὶ καθιστᾷ δεκτικούς τοῦ χαρισματικῆς δοξασμοῦ τῆς θεώσεως⁵⁹.

Ἡμέρα ἀναστάσεως ὅμως εἶναι γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς πιστοὺς ἢ κάθε Κυριακῆ τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας τους, κατὰ τὴν ὁποία βιώνουν τὴ μεταποίησιν τοῦ «ἐβδοματικῆς αἰῶνος τῆς παρουσίας ζωῆς» σὲ αἰώνια ἐσχατολογικῆ ὀγδοάδα τῆς ἀδιαδόχου καὶ ἀνεσπέρου ἡμέρας τῆς Βασιλείας⁶⁰. Εἶναι ἢ ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ἢ νίκη, ἢ δόξα, ἢ χαρὰ τοῦ Χριστοῦ γίνονται χαρμῶσυνος νικητικὸς δοξασμὸς τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς⁶¹, καθὼς μεταβάλλονται ἢ φθορὰ σὲ ἀφθαρσία, ὁ θάνατος σὲ ζωὴ, ἢ ἀτιμία σὲ δόξα⁶², ἢ λύπη σὲ χαρὰ, ὁ φόβος σὲ ἀγάπη θεία⁶³, τὸ παλαιὸ σὲ ἀνακαινούμενο, ἢ νέκρωσις σὲ ζωοποίησιν τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου⁶⁴, ἢ δουλεία σὲ ἐλευθερία, οἱ σκιῶδεις συμβολισμοὶ σὲ ἔκβαση ἀληθείας, ὁ μολυσμὸς σὲ καθαρότητα, ἢ πτώσις σὲ συνανάστασις, ἢ ἀναισθησία σὲ ἀναστάσιμη θεὰ Θεοῦ⁶⁵, ἢ ἀγνωσία σὲ ὕψωση θεογνωσίας καὶ νοερὰ θεωρία⁶⁶, ἢ ὕλικὴ καθημερινὴ ἐπιβίωσις σὲ ἀναστημένη καὶ θεοειδῆ

---

56. Βλ. ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, *Θεσσαλονίκη* ⁶1971, σσ. 271-285 (= ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἡ χαρὰ τῆς ἀναστάσεως*, ἐκδ. Ἰ. Μ. ἀγίου Συμεὼν τοῦ Ν. Θεολόγου, Κάλαμος Ἀττικῆς 1992, σσ. 9-57).

57. Ὅπ.π., σ. 271β. Πρβλ. *Κανὼν Μεγάλου Σαββάτου, ὡδὴ 5', ὁ εἰρμὸς*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 240, 296, 304. Πρβλ. *Ψαλμ. ιη' 6*.

58. Βλ. *Πνευματικὰ γυμνάσματα*, ὅπ.π., σσ. 271β-272α.

59. Ὅπ.π., σ. 272α-β.

60. Ὅπ.π., σ. 273β, ὑποσημείωσις. Βλ. καὶ *Κανὼν ἀναστάσεως, ὡδὴ θ', τροπ. β'*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 331ἐξ.

61. *Πνευματικὰ γυμνάσματα*, ὅπ.π., σ. 274α.

62. Ὅπ.π., σσ. 274β καὶ 281β.

63. Ὅπ.π., σ. 275α.

64. Ὅπ.π., σσ. 275β καὶ 276β.

65. Ὅπ.π., σ. 276α-β. Βλ. καὶ *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., σσ. 283-285, 299.

66. Βλ. *Πνευματικὰ γυμνάσματα*, ὅπ.π., σσ. 280β-281α.

ἐν Χριστῷ ζωή⁶⁷, τὸ Πάσχα τοῦ Χριστοῦ σὲ Πάσχα τῶν πιστῶν⁶⁸, ἡ ἁμαρτητικὴ στάση σὲ λυτρωτικὴ καὶ σωστικὴ νοητὴ διάβαση⁶⁹, ὁ ὑπαρξιακὸς κατακερματισμὸς σὲ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ σύναψη⁷⁰, ἡ συσταύρωση καὶ ἡ συνταφή σὲ αἰωνίζουσα θεωτικὴ ἔγερση⁷¹.

Εἶναι ἡ ἴδια λαμπροφόρος καὶ πανσεβάσμια Κυριακὴ τοῦ Πάσχα «ἡ τὸ ἀληθινὸν καὶ πραγματικὸν Πάσχα, τὸν Δεσπότην Χριστὸν ἀναστάντα, φέρουσα»⁷². Γι' αὐτὸ καὶ λέγεται ἡ κάθε δεσποτικὴ καὶ ἀναστάσιμη Κυριακὴ «έορτῶν έορτὴ καὶ πανήγυρις πανηγύρεων», «ἵνα διὰ τῆς ἀναδιπλώσεως παραταθῆ ἡ ὑπεροχὴ ὅπου ἔχει αὕτη εἰς τὰς λοιπὰς έορτάς»⁷³. Ἀλλὰ καὶ «κυρία», διότι «αὕτη ὑπὲρ τὰς ἄλλας ἡμέρας τῆς έβδομάδος τῷ Κυρίῳ εἶναι καθιερωμένη», «ὡς ἄρχουσα καὶ ὑπερέχουσα τῶν ἄλλων ἀπασῶν τῆς έβδομάδος ἡμερῶν», «ὅθεν ἀπὸ τοῦ Κυρίου ὠνομάσθη Κυριακὴ παρωνύμως»⁷⁴.

67. Ὁπ.π., σσ. 282α-283α. Πρβλ. καὶ Ἰωάν. ια' 25.

68. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σ. 281. Πρβλ. καὶ τροπάρια στιχηρὰ τῶν αἰῶνων τοῦ ὄρθρου τῆς Κυριακῆς τῆς ἀναστάσεως.

69. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., σσ. 281-282: «Ὡραῖα δὲ εἶναι καὶ πανηγυρικά», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος Νικόδημος, «τὰ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πάσχα ἐγκώμια Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου λέγοντος: Πάσχα διάβασις ἀπὸ τοῦ σκότους εἰς φῶς· Πάσχα ἐξέλευσις ἀπὸ τοῦ ἄδου εἰς γῆν· Πάσχα ἀνάβασις ἀπὸ τῆς γῆς εἰς οὐρανοῦς· Πάσχα μετάβασις ἀπὸ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν· Πάσχα ἀνάστασις τῶν πεπτωκότων βροτῶν· Πάσχα ἀνάκλησις τῶν ἐξορίστων Ἐδέμ· Πάσχα ἀνάρρυσις τῶν αἰχμαλώτων φθορᾶ· Πάσχα πιστῶν ἡ ὄντως ζωὴ· Πάσχα παντὸς τοῦ κόσμου τρυφή· Πάσχα Τριάδος θείας τιμῆ· Ἀκόρεστος ἡ τοῦ Πάσχα προσηγορία, ὅτι πολλαπλάσιος ἢ διὰ τούτου δηλουμένη χάρις· τοῦτο γὰρ ψυχῶν ἢ ἀναψυχὴ, τοῦτο τῶν νόων ἢ χαρμονή, τοῦτο σωματῶν ὁ κουφισμὸς, τοῦτο ὀμμάτων ὁ φωτισμὸς, τοῦτο λαρύγγων ὁ γλυκασμὸς, τοῦτο θυμηδία, τοῦτο θερμότης, τοῦτο εἰρήνη, τοῦτο χαρά».

70. Ὁπ.π., σσ. 286, 289.

71. Ὁπ.π., σσ. 290-291. Βλ. καὶ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΑἴΓΥΠΤΙΟΥ, Ὁμιλία ΙΒ'. PG 34, 560C: «Χρὴ γάρ σε συσταυρωθῆναι τῷ σταυρωθέντι, συμπαθεῖν τῷ παθόντι, ἵνα οὕτω συνδοξασθῆς τῷ δοξασθέντι· ἀνάγκη γάρ τὴν νύμφην συμπαθεῖν τῷ νυμφίῳ, καὶ οὕτω γενέσθαι κοινωνὸν καὶ συγκληρονόμον Χριστοῦ· οὐκ ἐγγωρεῖ γὰρ ἄνευ παθημάτων καὶ τῆς τραχείας καὶ στενῆς καὶ τεθλιμμένης ὁδοῦ εἰσελθεῖν τινα εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀγίων καὶ ἀναπαυθῆναι καὶ συμβασιλεῦσαι τῷ βασιλεῖ εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας».

72. Βλ. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., σ. 320.

73. Ὁπ.π., σ. 321.

74. Ὁπ.π., σ. 322. Βλ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Λόγος ΙΣ'. Περὶ τῆς

Με μιὰ συμπερασματική συγκινησιακὴ ἀποστροφή καὶ με μιὰ συμ-
πυκνωτικὴ ρητορικὴ ἀναφώνηση, ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης
πειρᾶται νὰ ἐκφράσει ἐμφατικὰ τὸ ὕψος καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἡμέρας τοῦ
Κυρίου, ἀλλὰ καὶ νὰ εἰσαγάγει τὴν περὶ τῆς Κυριακῆς διδασκαλία του
σὲ νέους προβληματισμούς καὶ νέες θεολογικὲς ἀναλύσεις. «Ἴδετε», λέ-
γει, «προνόμια ὑψηλὰ καὶ μεγάλα τῆς ἁγίας Κυριακῆς;»⁷⁵. «Ἴδετε πό-
σον εἶναι θαυμαστὰ καὶ ὑψηλὰ τὰ τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἁγίας Κυ-
ριακῆς προνόμια;»⁷⁶.

Ἔτσι, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ στιβαρότερα θεολογικὰ λειτουργικὰ κείμενά
του, στὴν *Ὁμολογία πίστεως*⁷⁷ του, σχηματοποιεῖ καὶ κωδικοποιεῖ τὴν
ιστορικὴ, λειτουργικὴ καὶ πνευματικὴ προίκα τῆς Κυριακῆς, καταγρά-
φοντας «τὰ ὑψηλὰ καὶ μεγάλα καὶ θαυμαστὰ ... τῆς ἀναστασίμου ἡμέ-
ρας προνόμια»⁷⁸.

Α'. Ἡ Κυριακὴ εἶναι ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς αἰσθητῆς κτίσεως,
τὴν ὁποία ὁ Θεὸς Πατὴρ ἰδιαίτερος ἐνήργησε, συνεργούντων αὐτῶ τοῦ
Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁷⁹. Τοῦτο στηρίζεται στὶς θεολογικὲς
μαρτυρίες Ἰππολύτου Ρώμης, Εὐσεβίου Καισαρείας καὶ Κυρίλλου Ἱε-
ροσολύμων⁸⁰, κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ καιρὸς καὶ ὁ μῆνας τοῦ Πάσχα, ἀλλὰ
καὶ κάθε Κυριακὴ ποὺ εἰκονίζει καὶ ἀναζωπυρώνει τὸν πασχαλινὸ ἐορ-
τασμό, εἶναι «ὁ καιρὸς τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας». Καθὼς «οὗτος ὁ
τῆς ἐορτῆς καιρὸς ... οὗτος ἦν αὐτὸς ἐκεῖνος, ὁ δὴ καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης

ἡμέρας Κυριακῆς. PG 86A, 416B: «Ἀνάμνησις τοίνυν τοῦ Κυρίου ἐστὶν ἡ τῆς Κυ-
ριακῆς ἁγία ἡμέρα. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ Κυριακὴ ἐκλήθη, ὡς κυρία τῶν ἡμερῶν». Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις*, ὅπ.π., σ. 149: «τὴν κυρίαν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως», καὶ σ. 164, ὅπου ἡ Κυριακὴ ὀνομάζεται «ἀνάσταση» καὶ «ἡμερῶν κυρία». Βλ. καὶ I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Δ', σσ. 100-101 καὶ 110.

75. Βλ. *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., σ. 322.

76. Ὅπ.π., σ. 334.

77. *Ἦτοι ἀπολογία δικαιοσύνης ...*, ἐν Βενετία, παρὰ Πάνω Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰω-
αννίνων, 1819 [στο ἐξῆς *Ὁμολογία*].

78. Ὅπ.π., σ. 50. Σύνοψη τῶν γενικῶν προνομίων τῆς Κυριακῆς βλ. ΣΤΟΥ ΙΔΙ-
ΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 120, συνέχεια παραπομπῆς 45, καὶ *Πηδάλιον*, σσ.
646-647, ὑποσημ. 1.

79. *Ὁμολογία*, ὅπ.π.

80. Βλ. R. CANTALAMESSA, *La Pasqua nella Chiesa antica*, ὅπ.π., σσ. 52, 94, 108,
ὅπου τὰ τρία παρατιθέμενα κείμενα.

τοῦ παντός κοσμογονίας τετηρημένος ... κατὰ τοῦτον καὶ ὁ Σωτὴρ τοῦ σύμπαντος κόσμου τὸ τῆς οἰκείας ἑορτῆς ἐξετέλεσε μυστήριον καὶ τὴν οἰκουμένην ὁ μέγας φωστὴρ εὐσεβείας ἀύγαῖς κατελάμπρυνε καὶ δὴ γενέθλιον κόσμου ὁ καιρὸς περιέχειν ἔοικε. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν καιρὸν καὶ τύπος ἐτελεῖτο τὸ παλαιὸν Πάσχα, ὃ καὶ διαβατήριον εἴρηται». «Τοῦτό φησι τὸν καιρὸν εἶναι ἐν ᾧ ὁ τῶν ὄλων τεχνίτης καὶ δημιουργὸς Θεὸς τότε ἐδημιούργησε τὸ πᾶν ... διὰ τὴν τοῦ Πάσχα πνευματικὴν ἑορτὴν ἀρχὴν καὶ κεφαλὴν καὶ πρώτην ἡγεμονίαν παντός τοῦ χρόνου καὶ αἰῶνος νενομίσθαι τόνδε τὸν μῆνα τοῦ Πάσχα, ἐν ᾧ τὸ μέγα τοῦτο τελεσιουργεῖται μυστήριον».

Ἡ Κυριακὴ λοιπὸν εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς κοσμογενεσίας⁸¹, ἡ ἀρχὴ τῶν χρονικῶν διαδοχῶν, ἡ ἀνατολὴ τοῦ κόσμου⁸², ἡ ἀπαρχὴ τῆς κτίσεως τοῦ Θεοῦ⁸³ καὶ δηλωτικὴ τῆς κοσμοποιΐας⁸⁴ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος⁸⁵. Σύνοψη τῆς πατερικῆς αὐτῆς διδασκαλίας ἐπιχειρεῖ ἐπιτυχῶς ὁ ἅγιος Νικόδημος σὲ ἀναφορὰ του στὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς, εὐρισκόμενη

81. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πνευματικὰ γυμνάσματα*, ὅπ.π., σ. 273α.

82. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 90. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Β'*, 44. *ΕΠΕ* 4, σ. 98: «τὴν ἀπαρχὴν τῶν ἡμερῶν, τὴν ὀμήλικα τοῦ φωτός, τὴν ἀγίαν Κυριακὴν, τὴν τῇ ἀναστάσει τοῦ Κυρίου τετιμημένην».

83. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Λόγος ΙϚ'*. *Περὶ τῆς ἡμέρας Κυριακῆς*. *PG* 86A, 420D: «Ἐδωκεν ἡμῖν ὁ Θεὸς ταύτην τὴν ἡμέραν, ἐν ἣ ἤρξατο ποιῆσαι τὸν κόσμον· ἐν ἣ τὸ τοῦ θανάτου κράτος κατέλυσε καὶ ἐπωνόμασε ταύτην Κυριακὴν, ἵνα καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος τῆς ἡμέρας αἰδεσθέντες φυλάξωμεν τὰς ἐντολάς τοῦ Κυρίου». ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ Σαββάτων καὶ περιτομῆς ἐκ τῆς Ἐξόδου*, 5. *ΕΠΕ* 12, σ. 130: «Ἡ Κυριακὴ ἀρχὴ τῆς κτίσεώς ἐστι». Ἐπίσης ὅπ.π., σ. 122: «Διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὴν ἀρχὴν, τουτέστιν τὴν Κυριακὴν ἐδήλωσεν, ἵνα τὸ τέλος τῆς παρελθούσης γινώσκῃς».

84. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ.π., *PG* 86A, 416B: «Πρὸ γὰρ τοῦ δεσποτικοῦ πάθους οὐκ ἐλέγετο Κυριακὴ ἀλλὰ πρώτη ἡμέρα. Ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἀναστάσεως, ἡγοῦν τῆς κοσμοποιΐας ἤρξατο ὁ Κύριος ... Ἀρχὴ οὖν πάσης ἀγαθωσύνης γέγονεν ἡμῖν ἡ τοιαύτη ἡμέρα, ἀρχὴ κτίσεως κόσμου, ἀρχὴ ἀναστάσεως, ἀρχὴ ἑβδομάδος».

85. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ'*. *Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ... PG* 151, 232A: «τὴν καινὴν καὶ πρώτην ἀπασῶν ἡμέραν, ἣν ἡμεῖς Κυριακὴν καλοῦμεν». Καὶ 221B: «Διὸ καὶ μίαν αὐτὴν ὁ Μωϋσῆς εἶπεν, ἀλλ' οὐχὶ πρώτην, καθ' ἣν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἀθρόον προήγαγε τὸ πᾶν». Βλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σσ. 73 καὶ 74.

στην έκτενή υποσημείωση τῆς ἐρμηνείας τοῦ 7α' κανόνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου⁸⁶. «Πολλὰ εἶναι», γράφει χαρακτηριστικά, «τὰ προνόμια, μὲ τὰ ὁποῖα ἠθέλησεν ὁ Θεὸς νὰ τιμήσῃ τὴν ἁγίαν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτιστον εἶναι, διὰ τὶ τὰς μὲν ἄλλας ἡμέρας ἐποίησεν ἢ τὸ πρωτόγονον ἐκεῖνο φῶς ἢ ὁ φωστὴρ ἥλιος, ὁ εἰς τὴν τετάρτην ἡμέραν δημιουργηθεῖς, τὴν δὲ Κυριακὴν ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἀμέσως ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παρήγαγε. Πρὸ γὰρ τῆς δημιουργίας τῆς κτίσεως, χρόνου μὴ ὄντος, οὐδὲ ἡμέρας, ὅταν ὁ Μωϋσῆς λέγῃ Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, φανερώνει ὅτι ἐδημιούργησε χρόνον, καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ δημιουργηθέντος χρόνου ἔκαμε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, κατὰ τὸν Βασίλειον. Χρονικὰ γὰρ ταῦτα καὶ ἐν χρόνῳ, οὐκ ἄναρχα, οὐδὲ ἄχρονα. Ἡ δὲ ἀρχὴ τοῦ χρόνου ἐκεῖνου ἀρχὴ ἦτο καὶ τῆς πρώτης ἐκείνης καὶ μιᾶς ἡμέρας, ἣτις ἦτο Κυριακὴ ὡσπερ γὰρ τὰ ἄλλα κτίσματα ἐν ἐκάστη ἡμέρᾳ ἐγένετο τῆς ἐβδομάδος, οὕτω καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ τὰ ἐν μέσῳ ἐν τῇ πρώτῃ καὶ Κυριακῇ ἡμέρᾳ παρήχθησαν»⁸⁷.

Β'. Ἡ Κυριακὴ ἔγινε ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ ἐγκαινισμὸς τῆς ἀνακαινίσεως τῆς κτίσεως, τὴν ὁποία ἐνήργησε ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἰδιαίτε-
ρως διὰ τῆς ἐνδόξου ἀναστάσεώς του⁸⁸. Ἡ ἴδια Κυριακὴ ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θεὸς Πατὴρ «ἤρξατο τὴν δημιουργίαν τῆς πρώτης κτίσεως», εἶναι ἡ Κυριακὴ ἡ νικητικὴ καὶ ζωοδοτικὴ, κατὰ τὴν ὁποία «ἤρξατο ὁ Υἱὸς ἀπὸ μέρους τὴν ἀνακαινίσιν τῆς δευτέρας καὶ φθαρτῆς κτίσεως διὰ τῆς ἑαυτοῦ ἀναστάσεως»⁸⁹.

86. Βλ. Πηδάλιον, σσ. 646-647.

87. Ὅπ.π., σ. 646, ὑποσημ. 1, στήλη α'. Παράλληλη θέση βλ. καὶ ὅπ.π., σ. 83, στὸ τέλος τῆς ἐρμηνείας τοῦ 7δ' Ἀποστολικοῦ.

88. Βλ. Ὁμολογία, σ. 50. Βλ. ἐπίσης R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 94, ὅπου ἡ πασχάλια Κυριακὴ δὲν ὀνομάζεται μόνον ἡμέρα δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ ἀναδημιουργίας.

89. Βλ. Πηδάλιον, σ. 646, ὑποσημ. 1, στήλη β'. Βλ. καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ.π., ΕΠΕ 12, σ. 120: «ἀνάγκη μηκέτι τὸν λαὸν τοῦτον τηρεῖν τὸ τῆς δευτέρας κτίσεως τέλος, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας κτίσεως ζητεῖν. Τίς δὲ ἐστὶν ἡ καθ' ἣν ἀνέστη ὁ Κύριος;» (ἡ Κυριακὴ τῆς ἀναστάσεως δηλ.). «Ἐκτοτε γὰρ ἀρχὴν ἔσχεν ἡ καινὴ κτίσις», καὶ ὅπ.π., σ. 128: «οὕτω τὴν Κυριακὴν τιμῶμεν, μνήμημιν οὖσαν ἀρχῆς δευτέρας ἀνακτίσεως». Βλ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, ὅπ.π., PG 86A, 416B:

Γ'. Ἡ Κυριακὴ εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς τελειώσεως τῆς κτίσεως, τὴν ὁποία ἐνήργησε τὸ ἅγιο Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο κατῆλθε κατὰ τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς εἰς εἶδος πυρίνων γλωσσῶν, γιὰ νὰ φωτίσει καὶ τελειώσει τοὺς ἁγίους ἀποστόλους, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀδηγήσει τὴν Ἐκκλησίαν «εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν»⁹⁰. Ὁληὴ ἡ Ἁγία Τριάς, ὁ Πατὴρ στὴ δημιουργία, ὁ Υἱὸς στὴν ἀναστάσιμη ἀνακαινίση τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα στὴν ἀποκαλυπτικὴ τελείωση πάσης τῆς ἀληθείας, ἐτίμησε ἐξεχόντως καὶ ὑπερφυῶς τὴν ἁγία Κυριακὴ⁹¹, κατὰ τὴν ὁποία «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μέλλει» τελικῶς «νὰ τελεσιουργήσῃ τὴν ἀνακαινίσιν ὅλης τῆς κτίσεως, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας»⁹².

Δ'. Ἡ Κυριακὴ εἶναι καὶ ὀνομάζεται ὀγδόη⁹³:

1) Γιατὶ ἀριθμεῖται μετὰ τὴν ἑβδόμη καὶ γιατί ὑπερέβη τὸν ἑβδοματικὸ ἰουδαϊκὸ σαββατισμὸ, κατὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου

«καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἀναστάσεως ἐδωρήσατο τῷ κόσμῳ», 420D: «ἐν ἣ τὸ τοῦ θανάτου κράτος κατέλυσε καὶ ἐπινόμασε ταύτην Κυριακὴν». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., PG 151, 228D: «Οὗτος δὲ ὁ ἀνακαινισμὸς ἐνήργηθη κατὰ τὴν εἰς ἄδου τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ διὰ θανάτου κατάβασιν καὶ τὴν παρ' αὐτοῦ κατηγγελμένην ἐν Σαββάτῳ τῶν φυχῶν ἐπανάκλησιν». Βλ. καὶ Ε. THEODOROU, ὅπ.π., LO 39 (1965), σ. 128, ὅπου σημειώνεται ὅτι «ἡ Κυριακὴ, ὡς ὀγδόη ἡμέρα, εἶναι ἀκόμη ἡ ἡμέρα τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ κόσμου».

90. Ἰωάν. ις' 13.

91. Ὁμολογία, σ. 50.

92. Πηδάλιον, σ. 646, ὑπόσημ. 1, στήλη β'. Ἀντὶ τοῦ τύπου καὶ τῆς σκιάς, ἡ Κυριακὴ εἶναι εἰκόνα καὶ ἀρχὴ τῆς τελειότητος καὶ τῆς ἀλήθειας. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., PG 151, 229A.

93. Βλ. Ὁμολογία, σσ. 50-51. Ἐπίσης γενικὴ θεώρηση περὶ τοῦ ζητήματος τῆς Κυριακῆς ὡς ὀγδοῆς ἡμέρας JEAN DANIELOU, «Le Dimanche comme huitième jour», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σσ. 61-89. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Bible et Liturgie*, éd. du Cerf, Παρίσι 1951, σσ. 357-387. Ν. EGENDER, ὅπ.π., σσ. 17-23. ΧΡ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, «Τὸ μυστήριον τῆς ὀγδοῆς ἡμέρας», στὸ *Τὸ προνόμιον τῆς ἀπελπισίας* [σειρὰ «σύνορον», 8], ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1973, σσ. 200-205. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς «Ὁγδοῆς ἡμέρας»* ..., ὅπ.π., ἰδιαίτερα στίς σσ. 36-52. Βλ. ἐπίσης τίς βιβλιογραφικὰς γιὰ τὴν Κυριακὴν καταγραφὰς στὴν ἀκροτελευτία ὑπ' ἀριθμ. 141 ὑπόσημ. τοῦ προηγουμένου πρώτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Β' μέρους. Τὴν περὶ τῆς ὀγδοῆς ἡμέρας διδασκαλίαν τῶν πατέρων βλ. ἀναλυτικὰ στοῦ Δ. ΤΣΑΜΗ, *Εἰσαγωγή στὴν πατερικὴν σκέψη*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 115-168.

σίου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης στὴν ἔρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ς' φαλμοῦ⁹⁴.

2) Γιατὶ ἡ κατὰ τὴν Κυριακὴ γενομένη ἀνάσταση τοῦ Κυρίου εἶναι ὀγδόη στὴ σειρά, ἀριθμούμενη μετὰ τὶς ἑπτὰ ἀναστάσεις, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦνται στὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη⁹⁵, κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ στὸν Λόγο του εἰς τὸ εὐαγγέλιο τῆς Καινῆς Κυριακῆς⁹⁶.

3) Ὁγδόη λέγεται, γιατί ὁ Κύριος, ἀφοῦ ἀναστήθηκε κατὰ τὴν ὀγδόη, τὴν Κυριακὴ δηλαδὴ τῆς ἀναστάσεως, καὶ φανερώθηκε στοὺς

---

94. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *ΕΠΕ* 5, σ. 110: «καὶ τίς ἂν εἴη ἡ ὀγδόη, ἢ ἡ τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσιμος ἡμέρα, καθ' ἣν τῶν ἡμετέρων κόπων ἀποληψόμεθα καρπούς;». Γιὰ τὴν ὑπέρβαση τοῦ Σαββάτου ὑπὸ τῆς Κυριακῆς βλ. τοῦ ἰδίου πατρὸς *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. Ψαλμοὶ ἁΑ', ΡΚΖ'.* *ΕΠΕ* 7, σσ. 44 καὶ 232. *Περὶ Σαββάτων καὶ περιτομῆς ἐκ τῆς Ἐξόδου.* *ΕΠΕ* 12, σσ. 120-122 καὶ 130. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Β'*, 44. *ΕΠΕ* 4, σσ. 96-98. *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.* *ΕΠΕ* 10, σ. 462. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὸν ἕκτον φαλμὸν περὶ τῆς ὀγδόης.* *ΒΕΠΕΣ* 66, σ. 104. Ὁ ἀναφερόμενος στὴν Ὁμολογία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου (σ. 51) Γρηγόριος Θεολόγος εἶναι προφανῶς παραδρομὴ διορθωτικῆ τῆς ἐκδ. τοῦ 1819. Βλ. καὶ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐρμηνεία εἰς τοὺς ΡΝ' (150) Ψαλμοὺς τοῦ Προφητᾶνακτος Δαβίδ*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη ²1979, σσ. 102 καὶ 184.

95. Ὁμολογία, σ. 51: «τρεῖς μὲν γὰρ ἀναστάσεις ἔγιναν ἐν τῇ Παλαιᾷ· μία παρὰ τοῦ Ἡλιοῦ καὶ δύο παρὰ τοῦ Ἐλισσαίου. Τέσσαρες δὲ αἱ ὑπὸ τοῦ Κυρίου γενομέναι· τῆς θηγατρὸς τοῦ Ἰαείρου, τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας, τοῦ Λαζάρου καὶ τῶν ἀναστηθέντων κατὰ τὴν μεγάλην Παρασκευὴν. Ὁγδόη δὲ εἶναι ἡ τοῦ Κυρίου ἀνάστασις». Βλ. *Γ' Βασ. ιζ' 17-24. Δ' Βασ. δ' 33-37. ιγ' 20-21. Λουκ. ζ' 11-17. Λουκ. η' 40-42. 49-56. Ματθ. θ' 18-26. Μάρκ. ε' 22-43. Ἰωάν. ια' 1-47. Ματθ. κζ' 52-53.* Πλείονα ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. στὴν εἰδικὴ μεταπτυχιακὴ μελέτη τῆς ΣΟΥΛΤΑΝΑΣ ΛΑΜΠΡΟΥ-ΠΑΠΑΚΑΡΜΕΖΗ, *Ἀναστάσεις νεκρῶν στοὺς βίους τῶν ἁγίων*, Θεσσαλονίκη 1998, ἰδιαίτερα στὸ Β' κεφάλαιο «Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν στὴν Ἁγία Γραφή», σσ. 32-47.

96. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., *PG* 151, 229D-232A: «οὕτω καὶ ἡ ἑβδόμη τιμία ὡς εἰσάγουσα εἰς τὴν ὀγδόην, καθ' ἣν καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου γέγονεν, ὡς ὀγδόη καὶ αὕτη οὖσα· καθάπερ γὰρ μετὰ τὴν ἑβδόμην ἡ ὀγδόη τῶν ἡμερῶν ἀριθμεῖται, οὕτως ἔξετάζων εὐρήσεις, μετὰ τὴν ἑβδόμην τῶν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἱστορουμένων ἀναστάσεων ἐκ τῶν νεκρῶν, ὀγδόην τὴν τοῦ Κυρίου γεγонуῖαν ἀνάστασιν· ὡς μὴ μόνον ἐν τῇ ὀγδόῃ τελεσθῆναι τῶν ἡμερῶν, ἀλλὰ καὶ ὀγδόην εἶναι ταύτην πρὸς τὰς πρὸ αὐτῆς ἀριθμουμένην». «Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἡ Κυριακὴ τῶν ἡμερῶν οὐκ ὀγδόη μόνον ἐστὶν ἀπὸ τῶν πρὸ αὐτῆς ἀριθμουμένη, ἀλλὰ καὶ τῶν μετ' αὐτὴν ἐστὶ πρῶτη».

ἀποστόλους, πάλι μετὰ ὀκτῶ ἡμέρες φανερώνεται σὲ αὐτοὺς παρόντος καὶ τοῦ Θωμᾶ⁹⁷.

4) Γιατί οἱ μὲν ἄλλες δεσποτικὲς ἑορτὲς μίᾳ μόνο φορᾷ τὸν χρόνον ἑορτάζονται, ἡ Κυριακὴ ὅμως ἑορτάζεται κάθε ὀκτῶ ἡμέρες καὶ συνολικὰ πενήντα δύο φορὲς τὸν χρόνον⁹⁸. Τοῦτο εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνωτερότητας καὶ τῆς ὑπεροχῆς της, σὲ σχέση μετὰ ὅλες τὲς ἄλλες ἑορτὲς⁹⁹.

Ἐκκινώντας οἱ πατέρες ἀπὸ τὴν τυπολογία τῆς ὀγδόης ἡμέρας στὴν Ἁγία Γραφή¹⁰⁰ καὶ ὑπερβαίνοντας θεοφώτιστα τὲς ἀποκρυφολογικὲς παγίδες τῶν ἄκρατων ἀριθμολογικῶν συμβολισμῶν καὶ τὲς περὶ τὴ γνωστικὴ Ὀγδοάδα πλάνες¹⁰¹, προχώρησαν στὴν ἀποτύπωση τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς Κυριακῆς, ὡς πρώτης ἀλλὰ καὶ ὀγδόης ἡμέρας, στηριζόμενοι ταυτόχρονα μετὰ τὲς θεολογικὲς ἐπεξεργασίαι καὶ στὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας¹⁰². «Ἔτσι», σημειώνει ὁ καθ. Ἄ. Ἀλυγιζάκης, «μετὰ ἀφορμὴν τὴν θεολογία τῆς ὀγδόης ἡμέρας τῶν Καππαδοκῶν πατέρων ... ὀλοκληρώνεται ἡ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν χρόνον»¹⁰³, ἢ ὅποια ἔχοντας ὡς βάση πάντοτε τὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου ἀπάρχεται ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς δημιουργίας καὶ καταλήγει στὰ ἔσχατα τῆς αἰώνιας Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Βιώνοντας διαχρονικὰ δηλαδὴ τὴν ἐνωτικὴ ἀγαπητικὴ σχέση μετὰ τὸν Κύριο, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου,

---

97. Ὁμολογία, σ. 51. Πρβλ. Ματθ. κη' 17. Μάρκ. ις' 14. Λουκ. κδ' 36. Ἰωάν. κ' 19. 26. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., PG 151, 232A-B.

98. Βλ. Φραγγέλιον, σ. 73. Δήλωσις, σσ. 51-52. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., PG 151, 232A.

99. Ὁμολογία, σ. 51.

100. Βλ. ἐνδεικτικὰ Γέν. ζ' 13. ιζ' 11. κα' 4. Λευϊτ. ιβ' 13. ιδ' 10. ιε' 14. 19. Α' Βασ. ις' 1-13. ιζ' 12-14. Λουκ. β' 21. Πράξ. ζ' 8. Φιλ. γ' 5. Ψαλμὸς ριη' καὶ ἐπιγραφὰς Ψαλμῶν ς' καὶ ια' «ὑπὲρ τῆς ὀγδόης». Α' Πέτρ. γ' 20-21. Β' Πέτρ. β' 5. Δ. ΤΣΑΜΗ, ὅπ.π., σσ. 124-154.

101. Βλ. Α. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, Ἡ ὀκταηχία στὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 56-58. Δ. ΤΣΑΜΗ, ὅπ.π., σσ. 117-124, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς.

102. Βλ. Δ. ΤΣΑΜΗ, ὅπ.π., σ. 117. Γ. ΦΙΛΙΑ, ὅπ.π., σσ. 19-61.

103. Βλ. ὅπ.π., σ. 59.

οί πιστοί βοηθοῦνται στὸ νὰ μπορέσουν νὰ συντονιστοῦν μὲ τὸν ἀναστάσιμο, δοξολογικό, εὐχαριστιακό, σωτηριολογικό καὶ ἐσχατολογικό χαρακτηῖρα τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, τῆς ὁποίας κέντρο εἶναι ἡ Κυριακή, ἡ πρώτη καὶ ὀγδόη¹⁰⁴.

Ε'. Ἡ Κυριακὴ εἶναι μία, καθὼς τὴν ὀνομάζει ὁ Μωϋσῆς· «καὶ ἐγένετο ἐσπέρα καὶ ἐγένετο πρωτὶ ἡμέρα μία»¹⁰⁵. «Ἡμέραν μίαν τῆς ἑβδομάδος, ἥτις καὶ Κυριακὴ καλεῖται», γράφει χαρακτηριστικὰ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, «διὰ τὸ ἀνατεθειμένην εἶναι τῷ Κυρίῳ, κατ' αὐτὴν ἀναστάντι ἐκ νεκρῶν»¹⁰⁶. Ὀνομάζεται «μία» ἐξαιτίας τῆς μοναδικότητος τῆς ἡμέρας τῆς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίας¹⁰⁷, ἐπίσης διότι κατὰ μοναδικὸ τρόπο εὐλογήθηκε ἀπὸ τὸν Θεό¹⁰⁸, διότι εἶναι πασῶν τῶν ἄλλων ἡμερῶν ὑπερέχουσα¹⁰⁹, «διὰ τὸν Κύριον, οὗ καὶ ἔστιν ἐπώνυμος»¹¹⁰.

Ζ'. Ἡ Κυριακὴ εἶναι εἰκόνα καὶ προοίμιο τοῦ μέλλοντος αἰῶνος¹¹¹. Ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀπορώντας γιὰ τὸ Μωϋσῆς τὴν ὀνόμασε «μία»

---

104. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ὅπ.π., σ. 122. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΜΑ' Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν Β' ΒΕΠΕΣ* 60, σ. 112. Ἐπίσης βλ. *Φραγγέλιον*, σσ. 73-74. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Ε', σ. 51.

105. *Γέν. α' 5*. Βλ. *Ὁμολογία*, σ. 51. *Φραγγέλιον*, σ. 74. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος* 66. *ΕΠΕ* 10, σ. 460.

106. Βλ. *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας*. *PG* 150, 1089εξ. *Φιλοκαλία*, τ. Δ', ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1976, σ. 118.

107. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ' Δεικνῦσα τὸ τῆς Κυριακῆς καὶ τοῦ Σαββάτου μυστήριον ... PG* 151, 221B. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 647, ὑποσημ. στήλη α': «Μία δὲ ὀνομάσθη ἡ Κυριακὴ, διὰ τὸ ... μέσα εἰς τὴν μίαν ἐκείνην ὄλαι αἱ καθ' ἑξῆς ἑξ ἡμέραι ἐμπεριείχοντο, καθ' ὅτι τὰ ἐν αὐταῖς γεννηθέντα ποιήματα, ἐκ τῆς προὑπαρχούσης ὕλης τῶν στοιχείων, τῆς ἐν τῇ μιᾷ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραχθείσης, ἐγένοντο καὶ ὄχι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι. Προνόμιον γὰρ καὶ τοῦτο μέγιστον ἐστάθη τῆς Κυριακῆς, τὸ νὰ γεννηθοῦν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι τὰ ἐν αὐτῇ γεννηθέντα κτίσματα καὶ τὸ νὰ δώσουν τὴν ὕλικὴν αἰτίαν εἰς τὰ ὕστερον γεννηθέντα».

108. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., *PG* 151, 224A.

109. Ὅπ.π., *PG* 151, 232A.

110. Ὅπ.π., *PG* 151, 236C.

111. *Ὁμολογία*, σσ. 51-52. Βλ. καὶ *Δήλωσις* (ἔνθα ἡ Ἐκθεσις) τοῦ Παρίου, σ. 120: «τὴν ἐκ τῶν τάφων ἔγερσίν τε καὶ ἀποκατάστασιν ἡ ὀγδόη προεικονίζει, καθ' ἣν

καὶ ὄχι «πρώτη», λέγει σχετικά· «ἵνα οὖν πρὸς τὴν μέλλουσαν ζωὴν τὴν ἔννοιαν ἀπαγάγη, μίαν ὠνόμασε τοῦ αἰῶνος τὴν εἰκόνα, τὴν ἀπαρχὴν τῶν ἡμερῶν, τὴν ὁμήλικα τοῦ φωτός, τὴν ἁγίαν Κυριακὴν, τὴν τῆ ἀναστάσει τοῦ Κυρίου τετιμημένην»¹¹². Καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, πλατύνοντας θεολογικὰ τὴ θέση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ ἀναδιατυπώνοντας τὴ γνωστὴ ἐκ τῆς πατερικῆς παραδόσεως ἐσχατολογικὴ ἀναγωγὴ, ἀναφέρεται συγκεκριμένα εἰς «τὴν καινὴν καὶ πρώτην ἀπασῶν ἡμέραν, ἣν ἡμεῖς μὲν Κυριακὴν καλοῦμεν, ὁ δὲ Μωϋσῆς οὐ πρώτην ἀλλὰ μίαν προσηγόρευσεν, ὡς τῶν ἄλλων ὑπερεξηρημένην καὶ προοίμιον οὖσαν τῆς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος μιᾶς καὶ ἀνεσπέρου ἡμέρας»¹¹³. Μὲ μιὰ ἐπίσης χριστιανικὴ ἀριθμολογικὴ ἀναφορά, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος περιγράφει τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς ὡς ἀπαρχὴ τῶν μελλόντων. Ὁ ἀνακυκλούμενος ἐβδοματικὸς χρόνος, ποῦ συμβολίζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ 7, πολλαπλασιαζόμενος μὲ τὸν ἑαυτοῦ του γεννᾶ τον ἀριθμὸ πενήντα, ἀφοῦ ὅμως προστεθεῖ σὲ αὐτὸν ἡ ὑπερβατικὴ ὀγδοατικὴ μονάδα, ὡς ἐν Χριστῷ ἀναστάσιμο προοίμιον τοῦ μέλλοντος αἰωνίου σαββατισμοῦ ($7 \times 7 + 1 = 50$)¹¹⁴.

καὶ ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς λύσας τὰς ὠδύνας τοῦ ἄδου ἀνέστη. Ὅθεν, εἰς τύπον ἀπαράτρεπτον καὶ εἰκόνα ἀδιάφυστον καὶ ἀμετακίνητον τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ἡ ἁγία Ἐκκλησία πιστεύουσα καὶ κρατοῦσα τὴν ὀγδόην ψάλλει χαίρουσα· *χθὲς συνεθαπτόμην σοι, Χριστέ, συνεγείρομαι (τυπικῶς δηλαδὴ) σήμερον ἀναστάντι σοι*».

112. *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Β'*, 44. *ΕΠΕ* 4, σ. 98. *ΒΕΠΕΣ* 51, σ. 204. *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος* 66. *ΕΠΕ* 10, σ. 460.

113. Βλ. *Ὁμιλία ΙΖ'*, ὅπ.π., *PG* 151, 232A. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 647, ὑποσημειώσεως στήλες α'-β'.

114. *Λόγος ΜΑ'*. *Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν Β'*. *ΒΕΠΕΣ* 66, σ. 112: «ὁ ἐπτὰ ἀριθμὸς ἐφ' ἑαυτὸν συντιθέμενος γεννᾶ τὸν πενήντα, μιᾶς δεούσης ἡμέρας, ἣν ἐκ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος προσειλήφμεν, ὀγδόην τε οὖσαν τὴν αὐτὴν καὶ πρώτην, μᾶλλον δὲ μίαν καὶ ἀκατάλυτον. Δεῖ γὰρ ἐκεῖσε καταλήξαι τὸν ἐνταῦθα σαββατισμὸν τῶν ψυχῶν, ὡς δοθῆναι μερίδα τοῖς ἐπτὰ καὶ γε τοῖς ὀκτώ». Βλ. σχετικὴ ἀναφορά καὶ στὸ *Πηδάλιον*, σ. 647, ὑποσημ. 1. Περὶ τοῦ ἐβδοματικῶ χρόνου, τῆς ἀνακυκλήσεως καὶ τῆς τυπολογίας του βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ 260*. *Ὅπτιμῶ ἐπισκόπῳ* 3. *ΕΠΕ* 3, σσ. 278-280. Καὶ *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Β'*, 41-43. *ΕΠΕ* 4, σσ. 94-96.

Ζ'. Ἡ Κυριακὴ τόσο πολὺ ὑπερέχει τοῦ Σαββάτου, ὅσο ὑπερέχει ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ τελειότητα σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸν τύπο καὶ τὴ σκιά, κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ¹¹⁵, γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ χριστιανοὶ «οὐκέτι σαββατίζομεν, ἀλλὰ κατὰ Κυριακὴν ζῶμεν»¹¹⁶.

Η'. Ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ θὰ ἔλθει ὁ Κύριος κατὰ τὴ δευτέρα Παρουσία του¹¹⁷, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς σχετικὲς ἀναφορὰς τῶν πατέρων¹¹⁸, οἱ ὅποιοι πάντως τονίζοντας τὸ ὑπέρτιμο καὶ σεβάσμιο τῆς Κυριακῆς θέλουν τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς θείας οἰκονομίας νὰ ἔχουν γίνεαι ἢ νὰ πρόκειται νὰ γίνουν κατ' αὐτὴν¹¹⁹.

---

115. Ὁπ.π., PG 151, 229A: «Ὡσθ' ὅπερ ἐστὶν ἡ Παρασκευὴ πρὸς τὸ Σάββατον, τοῦτο πρὸς τὴν Κυριακὴν ὑπάρχει τὸ Σάββατον, ὑπερέχουσαν τούτου σαφῶς, καθόσον ἀρχῆς καὶ τύπου καὶ σκιάς ἡ τελειότης καὶ ἡ ἀλήθεια». Βλ. ἐπίσης Ὁμολογία, σ. 52, καθὼς καὶ τὶς πολλαπλῆς ἀναφορὰς σχετικὰ μὲ τὸ θέμα στὴν προηγηθεῖσα ἀνίχνευση τῆς περὶ τῆς Κυριακῆς πατερικῆς παραδόσεως. Βλ. καὶ Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 226-228.

116. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Μαγνησιεῦσιν* 9, 1. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 270: «Εἰ οὖν οἱ ἐν παλαιοῖς πράγμασιν ἀναστραφέντες, εἰς καινότητα ἐλπίδος ἦλθον, μηκέτι σαββατίζοντες, ἀλλὰ κατὰ Κυριακὴν ζῶντες, ἐν ἧ καὶ ἡ ζωὴ ἡμῶν ἀνέτειλεν δι' αὐτοῦ καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ».

117. Ὁμολογία, σ. 52. Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης πρὸς ἐπιστηριγμὸ τῆς θέσεως αὐτῆς χρησιμοποιεῖ λόγους τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ· «τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν (ἧτις εἶναι ἡ Κυριακὴ, οὐδεμία γὰρ ἄλλη ὀγδοὴ ἐστὶ) φανερουμένου, τοῦτ' ἔστι κατὰ τὴν Παρουσίαν αὐτοῦ». Παρότι σημειώνει ὅτι τὸ κείμενο ἀνεῦρε «παρὰ Νικήτα (Δαυῖδ) τῷ Σχολιαστῇ τοῦ Θεολόγου (Γρηγορίου) *Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν*», ἐμεῖς στὴν ἀναδίφησή μας δὲν ἐπισημάναμε σχολιαζόμενο τὸν ἀναφερόμενο στὴν Πεντηκοστὴ λόγο (βλ. PG 38, 681-841), οὔτε μπορέσαμε νὰ ταυτίσουμε ἄλλοθεν τὴν κειμενικὴ ἀναφορά. Παραπλήσιο ἴσως κείμενο τοῦ Μαξίμου βλ. *Κεφάλαια ΝΕ' καὶ ΝΖ'*. PG 90, 1104B-C. Βλ. καὶ Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σ. 333.

118. Βλ. π.χ. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ ψευδωνύμου γνώσεως δήλωσις. Φιλοκαλία*, τ. Γ', ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθήνα 1976, σ. 98: «Ἐν δὲ τῇ νέᾳ χάριτι, Κυριακὴ ἡ ἁγία αὕτη καὶ κλητὴ ἡμέρα ὀνομάζεται, διότι ἐν αὐτῇ τὰ κυριώτερα καὶ δεσποτικὰ πράγματα ἐγένοντο, ὅ τε Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις τοῦ Κυρίου, ἡ Ἀνάστασις αὐτοῦ καὶ ἡ κοινὴ τῶν νεκρῶν ἀνάστασις μέλλει γενέσθαι. Ἐν αὐτῇ γὰρ ἐγένετο τὸ αἰσθητὸν φῶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, φησὶν ὁ Δαμασκηνός, καὶ πάλιν ἐν αὐτῇ ἡ παρουσία τοῦ Κυρίου μέλλει ἔσσεσθαι, ἵνα εἰς ἀπεράντους αἰῶνας μένη ἡ ἡμέρα, ἡ μία αὕτη καὶ ὀγδοὴ, ὡς ἔξωθεν οὖσα τῶν ἑπτὰ αἰῶνων τούτων τῶν ἐχόντων ἡμέρας καὶ νύκτας».

119. Βλ. ὅπ.π., καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 647, ὑποσημειώ-

Θ'. Ἡ κοινή ἀνάστασις πάντων τῶν κεκοιμημένων θὰ γίνῃ ἡμέρα Κυριακὴ καὶ ὄχι σὲ ἄλλῃ ἡμέρᾳ¹²⁰. Διότι, κατὰ τοὺς λόγους Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, εἶναι «τοσοῦτο τῇ Κυριακῇ τὸ περιὸν καὶ σεβάσιμον, διὰ τὸ κατ' αὐτὴν ὑπερευλογημένον τέλος καὶ τὴν ἐπιζομένην κατ' αὐτὴν κοινήν τῶν ἀπάντων ἀνάστασιν»¹²¹. Εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς ὑπερβάσεως τοῦ θανάτου καὶ τῆς φθορᾶς, διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ἀναστάσεως καὶ διὰ τῆς ὑψώσεως στὴν ἀναστημένη ζωὴ τῆς ὀγδοάδος, «τῆς ἀπεράντου ἡμέρας»¹²².

Ι'. Κατὰ Κυριακὴν ἡμέρα μέλλουν οἱ δίκαιοι νὰ εἰσέλθουν στὴν τελεία κατάπαυσις τῆς αἰώνιου ἐκείνης καὶ ἀπεράντου ζωῆς¹²³. «Κατ' αὐτὴν», τὴν Κυριακὴν δηλαδή, σύμφωνα πάλι μὲ τὶς θεολογικὰς ἀποτυπώσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, «ἔσται ἡ τελεία τῶν ἀξίων εἰσέλσεις εἰς τὴν θείαν κατάπαυσιν καὶ ἡ παντὸς τοῦ κόσμου ἀναστοιχείωσις»¹²⁴. Ἡ Κυριακὴ εἶναι τροπικὰ συνεχῶς καὶ μέλλει νὰ εἶναι στὰ ἔσχατα πραγματικῶς ἡμέρα καταπαύσεως, καθὼς οἱ πιστοὶ συνανιστάμεθα τῷ Χριστῷ «ἐκ τοῦ τῆς αὐτοῦ σαρκὸς σαββατισμοῦ»¹²⁵. Τὸ Πάσχα καὶ ἡ κάθε κυριακάτικη ἀνάμνησὴ του εἶναι ὁ νέος χριστιανικὸς σαββατισμὸς τῆς ἀναστάσιμης πνευματικῆς κατάπαυσης, ἀλλὰ καὶ τύπος «τοῦ μέλλοντος καὶ αἰώνιου Πάσχα»¹²⁶, «ἐπεὶπερ κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίας ἐσαββατίσαμεν πνευματικῶς»¹²⁷. Στὴν ἀναστάσιμη αὐτὴ τελικὴ κατάπαυσις τῆς σωτηρίας οἱ ἅγιοι καὶ οἱ

σεως στήλη α': «Πολλοὶ δὲ διδάσκαλοι θέλουσιν ὅτι ἐν Κυριακῇ ἐγένετο ὁ Εὐαγγελισμός. Ἐν Κυριακῇ ἡ Χριστοῦ γέννησις. Ἐν Κυριακῇ τὸ θαῦμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν πέντε ἄρτων. Ἐν Κυριακῇ διέβησαν τὴν ἐρυθρὰν οἱ Ἰσραηλῖται καὶ ἐν Κυριακῇ ἠξιώθη ὁ Ἰωάννης νὰ ἰδῇ τὴν φρικτὴν Ἀποκάλυψιν (α' 10)».

120. Ὁμολογία, σ. 53. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., σ. 333.

121. Ὁπ.π., PG 151, 229A.

122. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μεγάλῃ Κατήχησις*, ὅπ.π., σ. 157.

123. Ὁμολογία, σ. 53.

124. Ὁπ.π., PG 151, 229A.

125. Βλ. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 118 καὶ σ. 52.

126. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις*, ὅπ.π., σ. 173.

127. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον. Λόγος Δ', κεφ. Β'.* PG 73, 572B.

δίκαιοι αγωνιστές θὰ λάβουν πλέον τὶς ἀμοιβὲς τῶν κόπων τους¹²⁸, τὴν ἀπόδοση τῶν ἐλπίδων τους¹²⁹. «Ἡ ἀναστάσιμος τοῦ Κυρίου ἡμέρα» μέλλει νὰ εἶναι δυναμικὰ «ἡμέρα ... σωτήριος τῶν ἐθνῶν ἀπάντων»¹³⁰, ἡμέρα τῆς ζωοποιῦ ἀναστασίμου ἀνακαινίσεως¹³¹.

ΙΑ'. Ἡ Κυριακὴ τῶρα μὲν εἶναι εἰκόνα τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τότε δὲ θὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὄγδοος αἰώνας. «Ἐπειδὴ γὰρ ἐν Κυριακῇ», σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος¹³², «ἔχει νὰ γένη ἡ δευτέρα Παρουσία¹³³ ... καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν καὶ ἡ ἀπόλαυσις τῶν δικαίων, ὡς εἶπεν ὁ Θεσσαλονίκης Γρηγόριος¹³⁴, πολλοὶ δὲ ἅγιοι θέλουσιν ὅτι ἔχει νὰ ἔλθῃ ὁ Κύριος, ὁ ἄδυτος Ἥλιος τῆς δικαιοσύνης¹³⁵, ἐν τῷ μεσονυκτίῳ τῆς Κυριακῆς, ὡς τοῦτο συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ εὐαγγελικὸν ἐκεῖνο· *Μέσης δὲ νυκτὸς κραυγὴ γέγονεν· ἰδοὺ ὁ νυμφίος, ἐξέρχεσθε εἰς ἀπάντησιν αὐτοῦ*¹³⁶, τούτου χάριν ἡ Κυριακὴ ἐκείνη, ἀφ' οὗ μίαν φορὰν καταυγασθῆ ἀπὸ τὰς ἀκτῖνας τοῦ νοητοῦ Ἡλίου Χριστοῦ, δὲν λαμβάνει πλέον

---

128. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. Ψαλμὸς 5'. ΕΠΕ 5*, σ. 110. Καὶ *Ψαλμὸς 7Α', 1. ΕΠΕ 7*, σ. 44. Βλ. καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον. Λόγος Δ', κεφ. 5'. ΡG 73, 680Α*: «Σημαίνει τοιγαροῦν ἡ κατὰ τὸ Σάββατον ἀργία τὴν ἐν ἀναπαύσει καὶ ἀγιασμῷ τῶν ἁγίων ζωῆν, ὅτε δὴ, σύμπαν ἀποδυσάμενοι τὸ λυποῦν καὶ πόνου παντὸς καταλήξαντες, τοῖς θεόθεν ἐντροφήσουσιν ἀγαθοῖς». Καὶ ὅπ.π., 685B καὶ 677B.

129. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ Σαββάτων καὶ περιτομῆς ἐκ τῆς Ἐξόδου*, 1. *ΕΠΕ 12*, σσ. 120-122.

130. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐξηγήσεις εἰς Ψαλμὸν ΡΙΖ'*. *ΕΠΕ 7*, σ. 170.

131. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ Σαββάτων καὶ περιτομῆς ἐκ τῆς Ἐξόδου*, 5. *ΕΠΕ 12*, σσ. 128 καὶ 130.

132. *Ὁμολογία*, σ. 53. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος 66. ΕΠΕ 10*, σ. 462: «Καὶ μία τοῖνον ἡ αὐτὴ καὶ ὄγδοη, τὴν μίαν ὄντως ἐκείνην καὶ ἀληθινὴν ὄγδοη, ἧς καὶ ὁ ψαλμωδὸς ἔν τισιν ἐπιγραφαῖς τῶν ψαλμῶν ἐπεμνήσθη, δι' ἑαυτῆς ἐμφανίζουσα τὴν μετὰ τὸν χρόνον τοῦτον κατάστασιν, τὴν ἄπαυστον ἡμέραν, τὴν ἀνέσπερον, τὴν ἀδιάδοχον, τὸν ἄληκτον ἐκεῖνον καὶ ἀγήρω αἰῶνα».

133. Βλ. π.χ. τὰ κείμενα στὶς προηγηθεῖσες ὑπ' ἀριθμὸν 117-118 ὑποσημειώσεις.

134. Βλ. *ΡG 151, 229Α*.

135. *Μαλαχ.* δ' 2.

136. *Ματθ.* κε' 6.

ἐσπέραν, ἀλλ' ἔσται μία ἡμέρα ἀνέσπερος καὶ ἀδιάδοχος εἰς αἰῶνας αἰώνων».

Οἱ ἀναφορὲς τῶν πατέρων γιὰ τὴν ἀτελεύτητη ὄγδοη ἡμέρα τῶν ἐσχάτων εἶναι πολλὲς καὶ σημαντικὲς. Πάντως ὅλοι, ὅσοι ὁμιλοῦν περὶ τῆς ἀναστασίμου ὄγδοῆς καὶ πρώτης καὶ μιᾶς αὐτῆς ἡμέρας, ἀναφέρονται στὴν Κυριακὴ¹³⁷. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ καὶ ἡ Ἑκκλησία τοῦ Χρι-

---

137. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν. Κεφάλαιον Β΄. PG 30, 260B-C*: «τὴν ἡμέραν Κυρίου τὴν μεγάλην («καθ' ἣν δηλαδή», σημειώνει παρενθετικὰ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, «ἐλεύσεται ἐν τῇ δευτέρᾳ Παρουσίᾳ, ἣτις ἔσται Κυριακὴ, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν» [βλ. *Ὁμολογία*, σσ. 53-54]) οὐχὶ ὁ αἰσθητὸς οὗτος ἥλιος ποιήσει, ἀλλ' ἀνατολὴ τοῦ τῆς δικαιοσύνης Ἥλιου (*Μαλαχ. δ' 2*) καταφωτῆσει· ἣτις μία ἔσται καὶ διηνεκῆς, διάδοχον νύκτα μὴ ἔχουσα, ἀλλὰ τῷ αἰῶνι παντὶ συμπαρεκτεινομένη». Καὶ πάλι στὸ ἴδιο: «ὕψωθήσεται Κύριος μόνος ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῇ ἐσχάτῃ πασῶν ἡμερῶν, ἣν οὔτε νύξ διακόπτει, οὐ χρόνος περιορίζει, οὐ σωματικὸν φῶς ἀρχὴν αὐτῇ παρέχει καὶ τέλος· ἀλλὰ μία ἐστὶν ὁμοία πρὸς ἑαυτὴν ἀκίνητος, ἀνέσπερος, ἀδιάδεκτος». Καὶ *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον Β΄. ΕΠΕ 4*, σσ. 96-98. *ΒΕΠΕΣ 51*, σ. 204. *PG 29, 52B*: «ἀνέσπερον καὶ ἀδιάδοχον καὶ ἀτελεύτητον τὴν ἡμέραν ἐκείνην οἶδεν ὁ λόγος, ἣν καὶ ὁ γ δ ὁ ἡ ὁ φαλμωδὸς προσηγόρευσε, διὰ τὸ ἔξω κεῖσθαι τοῦ ἑβδοματικῷ τούτου χρόνου. Ὡστε κὰν ἡμέραν εἴπης, κὰν αἰῶνα, τὴν αὐτὴν ἐρεῖς ἔννοιαν. Εἴτε οὖν ἡμέρα ἡ κατάστασις ἐκείνη λέγοιτο, μία ἐστὶ καὶ οὐ πολλά· εἴτε αἰὼν προσαγορεύοιτο, μοναχὸς ἂν εἴη καὶ οὐ πολλοστός». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὸν ἕκτον ψαλμὸν περὶ τῆς ὄγδοῆς. ΒΕΠΕΣ 66*, σ. 104: «Τοῦ ἑβδοματικῷ παυσασμένου χρόνου ἐνστήσεται ἡμέρα ὄγδοῆ («ἣτις ἐστὶν ἡ Κυριακὴ», κατὰ τὴ σημείωση τοῦ Νικοδήμου [*Ὁμολογία*, σ. 54]) μετὰ τὴν ἑβδόμη, ὄγδοῆ μὲν λεγομένη ὅτι μετὰ τὴν ἑβδόμη γίνεται, οὐκέτι δὲ τὴν τοῦ ἀριθμοῦ διαδοχὴν ἐφ' ἑαυτῆς δεχομένη. Μία γὰρ εἰς τὸ διηνεκὲς παραμένει οὐδέποτε νυκτερινῶ διαιρουμένη ζόφω. Ἄλλος γὰρ αὐτὴν ποιεῖ Ἥλιος ὁ τὸ ἀληθινὸν φῶς ἀπολάμπων. Ὅς, ἐπειδὴν ἄπαξ ἐπιφάυση ἡμῖν, καθὼς φησιν ὁ ἀπόστολος, οὐκέτι ἐν δυσμαῖς κρύπτεται, ἀλλὰ πάντα τῇ φωτιστικῇ ἑαυτοῦ δυνάμει περιπτυσάμενος διηνεκὲς τε καὶ ἀδιάδοχον τοῖς ἀξίοις τὸ φῶς ἐμποιεῖ καὶ αὐτοὺς τοὺς μετέχοντας τοῦ φωτὸς ἐκείνου ἄλλους ἡλίους ἀπεργαζόμενος, καθὼς φησιν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ὁ λόγος, ὅτι τότε οἱ δίκαιοι λάμπουσιν ὡς ὁ ἥλιος». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλίον Β΄, κεφ. Α΄. PG 94, 864B-C*: «αἰώνιος δὲ ζωὴ καὶ αἰώνιος κόλασις τὸ ἀτελεύτητον τοῦ μέλλοντος αἰῶνος δηλοῖ· οὐδὲ γὰρ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἡμέραις καὶ νυξὶν ὁ χρόνος ἀριθμηθήσεται· ἔσται δὲ μᾶλλον μία ἡμέρα ἀνέσπερος («ἡ Κυριακὴ δηλ.» [βλ. *Ὁμολογία*, σ. 55]) τοῦ Ἥλιου τῆς δικαιοσύνης (*Μαλαχ. δ' 2*) τοῖς δικαίοις φαιδρῶς ἐπιλάμποντας, τοῖς δὲ ἀμαρτωλοῖς νύξ βαθεῖα ἀπέραντος». Γιὰ τὴν ὄγδοῆ ὡς ἐορτὴ χαροποιῶ καὶ τιμῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀναστάσιμο ἀπέραντο αἰῶνα, βλ. καὶ ΒΑΡΝΑΒΑ, *Ἐπιστολὴ*, 15, ἔκδ. P. PRIGENT,

στοῦ λογίζεται ὅλη τὴ Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα ὡς μία ἡμέρα¹³⁸ τῆς λαμπροφόρου Κυριακῆς, γιὰ νὰ δείξει μὲ τὴ λειτουργικὴ αὐτὴ βίωση τοῦ χρόνου ὅτι καὶ ὅλος ὁ ἑβδοματικὸς αἰώνας τῆς παρούσης ζωῆς θὰ γίνῃ μιὰ ἀπέραντη ὀγδὴ ἡμέρα, μιὰ ἀναστάσιμη Κυριακή, ἡ ὁποία θὰ εἶναι ὁ ὀγδοὸς ἐκεῖνος αἰώνας τῆς μελλούσης ἀτελευτήτου ζωῆς¹³⁹.

Ἡ ὀγδοατικὴ θεολογία ἔχει ἀπαρχὲς χριστιανικῆς. Κέντρο τῆς εἶναι ἡ ἀναστάσιμη Κυριακὴ ποὺ ὑπερβαίνει τὸ νομικὸ Σάββατο καὶ στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργικῆς βιώσεως καὶ ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας λαμβάνει ἐξέχουσα θέση στὸν κινητὸ κύκλο τοῦ χριστιανικοῦ ἑορτολογίου. Μὲ τὴ λειτουργικὴ παροντοποίηση τῆς ἐσχατολογικῆς προσδοκίας τῆς κοινῆς τῶν πάντων ἀναστάσεως, «ὁ συμβολισμὸς τῆς ὀγδῆς ἡμέρας ἀποκτᾷ ἐσχατολογικὸ καὶ μεταφυσικὸ χαρακτήρα καὶ ἐκφράζει τὴν αἰωνιότητα ... Τελικά», σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ καθ. Ἀντώνιος Ἀλυγζάκης, «ἡ ὀγδὴ εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ... τὸ σύμβολο τῆς δευτέρας παρουσίας καὶ τῆς μελλοντικῆς κρίσεως, ἐπειδὴ ἡ ὀγδὴ ἡμέρα βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ συμβατικὴ ἔννοια τοῦ ἀνακυκλούμενου χρόνου ... Ὁ ἑβδοματικὸς ... χρόνος μὲ τὴν ἀνακύκληση μιμεῖται τὴν τελειότητα τοῦ αἰῶνος καὶ ἐκφράζει τὴν προσμονὴ τῆς πληρώσεώς του μὲ τὴν ὀγδὴ ἡμέρα, τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ»¹⁴⁰.

SC 172, σ. 188: «τὰ πάντα ἀρχὴν ἡμέρας ὀγδῆς ποιήσω, ὅ ἐστιν ἄλλου κόσμου ἀρχὴν. Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν τὴν ὀγδὴν εἰς εὐφροσύνην». R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 126. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἐποικίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΚΗ'. PG 155, 880A-C. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἰωάννης Κασταμονίτης, ὅπ.π., σ. 360. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Κανόνες καὶ Λατρεία, ὅπ.π., σσ. 150-151. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ὅπ.π., σσ. 20-21. Πνευματικὰ γυμνάσματα, ὅπ.π., σ. 273α. Ὅτι τὸ ἄκτιστο φῶς τῆς μεταμορφώσεως εἶναι τὸ φῶς τοῦ μυστηρίου τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, δηλαδὴ τῆς ὀγδῆς ἡμέρας, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος· ἐν ἣ παράστασις ὅτι τὸ κατ' αὐτὴν φῶς ἄκτιστόν ἐστι. PG 151, 228B. Ὑμνογραφικὲς καταγραφὲς περὶ τῆς «ὀγδοάδος» βλ. στοὺς ὕμνους τῆς δεσποτικῆς ἑορτῆς τῆς Περιτομῆς τοῦ Κυρίου (1ῆ Ἰανουαρίου) καὶ στὸν κανόνα τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ. Βλ. καὶ Α. QUACQUARELLI, *L'ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti* [Quaderni di «Vetera Christianorum», 7], Bari 1973.

138. Βλ. μαρτυρίες στὴν ὑπ' ἀριθμὸν 85 ὑποσημείωση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ παρόντος Β' μέρους.

139. Ὁμολογία, σ. 55. Βλ. καὶ Γ. ΦΙΛΙΑ, ὅπ.π., σ. 13.

140. Βλ. Ἡ ὀκταχία ..., ὅπ.π., σ. 60. Δ. ΤΣΑΜΗ, Εἰσαγωγή στὴν πατερικὴ

IB'. Καὶ αὐτό, τέλος, τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τῆς Κυριακῆς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναστάσιμα προνόμια τῆς. Διότι, ἂν καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἡμέρες τῆς ἑβδομάδας εἶναι τοῦ Κυρίου, ἀφοῦ εἶναι κτίσματά του, μόνον ὅμως αὐτὴ ἀξιώθηκε καὶ ὑπερτιμήθηκε νὰ ὀνομάζεται Κυριακή, παρωνυμικὰ ἀπὸ τὸν Κύριο¹⁴¹, ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὴν αὐτὴν καὶ ὄχι σὲ ἄλλη ἡμέρα ἔγινε ἡ ἔνδοξη ἀνάστασις τοῦ Κυρίου¹⁴², ἀφ' ἑτέρου δὲ γιὰ τὴν αὐτὴν κατ' ἐξαιρέτου λόγο, σὲ σχέση μετὰ τῶν ἄλλων ἡμερῶν, εἶναι ἀφιερωμένη στὸν ἀναστάντα Κύριο¹⁴³. Ἐξάλλου ἡ πολυωνυμία τῆς Κυριακῆς («πρώτη», «κλητή», «ἁγία», «μία», «βασιλῆς», «κυρία», «ὀργάνη»)¹⁴⁴ ὑποδηλώνει ἑναργῶς τὸ ὑπερτιμωτὴν τῆς σὲ σχέση μετὰ τῶν ἄλλων ἡμερῶν καὶ τῶν ἄλλων ἑορτές. Τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμις τῆς ἀναστάσεως ποὺ αὐτὴ ἐμπερικλείει εἶναι τελικὰ ἡ αἰτία τῆς ὑπεροχικῆς θεολογικῆς, πνευματικῆς, ἠθικῆς καὶ λειτουργικῆς τιμῆς τῆς. «Ὡστε», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, «ἡ ἀναστάσιμος ... Κυριακή ..., ὡς θεία καὶ θεϊκὴ ἡμέρα, κατ' ἐξαιρέτου παρὰ τὰς ἄλλας μεγαλύνεται καὶ σέβεται»¹⁴⁵.

Ἡ θετικὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἐξεχόντων προνομίων τῆς Κυριακῆς, ὡς ὑπερτίμου ἡμέρας τοῦ Κυρίου προικισμένης μετὰ τὴν συνεχῆ ἀνάμνηση τῆς ζωοποιῦ ἀναστάσεώς του, σκοποθετεῖται πρὸς τὴν τελικὴ συμπερασματικὴ καταγραφή τοῦ Νικοδημικοῦ καλάμου, ὅχι τελικὰ γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ Κυριακή, ἀλλὰ γιὰ τὸ τί δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὸ τί δὲν μπορεῖ νὰ περιέχει λειτουργικά, ὡς ἐκ τῶν ἀναστασίμων προνομίων τῆς, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

«Ἴδετε, ἀδελφοί, προνόμια ὑψηλά;», ἐρωτᾷ ρητορικὰ ὁ ἅγιος Νικόδημος. «Ἴδετε προνόμια μεγάλα ... (καὶ) θαυμαστὰ τῆς ἀναστασίμου ἡμέρας τῆς Κυριακῆς; Αὐτὰ λοιπὸν τὰ τόσον ὑψηλὰ καὶ μεγάλα

σκέψη, ὅπ.π., σσ. 68-69.

141. Βλ. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σ. 322. Ἐπίσης καὶ Ὁμολογία, σσ. 55-56. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ὅπ.π., PG 151, 236C.

142. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Β'. ΒΕΠΕΣ* 51, σ. 204. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., *Φιλοκαλία*, τ. Γ', σ. 98. ΒΑΡΝΑΒΑ, Ἐπιστολή. ΒΕΠΕΣ 2, σ. 240. Βλ. ἐπίσης *Δήλωσις*, σσ. 51-52.

143. Ὁμολογία, σ. 56. Πηδάλιον, σσ. 646-647, ὑπόσημ. 1 καὶ 1. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., σ. 322.

144. Βλ. Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., σσ. 319ξξ., 320-321.

145. Φραγγέλιον, σ. 75.

προνόμια τῆς Κυριακῆς ἡμεῖς φοβούμεθα νὰ τὰ ἀθετήσωμεν καὶ νὰ ἐναντιωθῶμεν εἰς αὐτά· φοβούμεθα νὰ προσάψωμεν κάμμίαν ἀτιμίαν εἰς τὴν Κυριακὴν τὴν ὑπὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος τετιμημένην· φοβούμεθα νὰ εἰσάξωμεν εἰς τὴν Ὀγδόην τὰ τῆς Ἐβδόμης· φοβούμεθα νὰ ἐμβάσωμεν τὴν σκιὰν καὶ τὸν τύπον τοῦ Σαββάτου μέσα εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν τελειότητα τῆς Κυριακῆς, καθὼς ἐπωνόμασεν αὐτὴν ὁ Θεσσαλονίκης Γρηγόριος¹⁴⁶. φοβούμεθα νὰ μὴ προσφέρωμεν τὴν πρέπουσαν τιμὴν εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος αἰῶνος¹⁴⁷. διατὶ ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνας ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει¹⁴⁸, καθὼς ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ ἡ ἀτιμία τῆς εἰκόνας ἐπ' αὐτὸ τοῦτο ἀνάγεται. Δειλοὶ γὰρ ἡμεῖς ἐσμέν, εἴπερ τινὲς ἄλλοι, ἐν τοῖς τοιούτοις καὶ τὴν δειλίαν ταύτην ἀσφάλειαν εἶναι λογιζόμεθα. Εἰ δέ τις τὰ μεγάλα ταῦτα προνόμια τῆς Κυριακῆς ἀθετεῖ καὶ τοὺς ταῦτα λέγοντας Θεολόγους καὶ ἁγίους Διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας ἐν καρὸς μοίρα τίθεται, ὃ θέλει ποιεῖτω· ἕκαστος γὰρ τῆς ἑαυτοῦ γνώμης ὑπάρχει κύριος· μὴ ὅμως καὶ δυσφημείτω, ἀλλὰ μάλλον καὶ ἐπαινείτω ἡμᾶς, ὅπου φυλάττομεν τὰ προνόμια ταῦτα»¹⁴⁹.

Τί ἀπαιτοῦν ὅμως, γιὰ νὰ στρέψουμε ἐπὶ τὸ πρακτικότερο τὸν λόγο, τὰ ἀναστάσιμα αὐτὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς, τὰ ὅποια μέχρι ἐξοριῶν καὶ διωγμῶν¹⁵⁰, μέχρι θανάτων¹⁵¹ καὶ ἀδίκων πατριαρχικῶν ἀναθεμάτων¹⁵² ὑπερίσπησαν οἱ πατέρες τοῦ ἡ' αἰῶνος, οἱ νέοι ἡσυχαστὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, οἱ φιλοκαλικοὶ διδάσκαλοι καὶ λειτουργικοὶ ἀναμορφωτές, οἱ ἅγιοι καὶ μακάριοι Κολλυβάδες;

Κατὰ τὴ διδασκαλία τους, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς συμπερίληψη στιβαρῆ καὶ περινούστατη σύνολης τῆς πατερικῆς παραδόσεως ἐπὶ τοῦ θέματος ποῦ ἐξετάζουμε, ἡ ἀναστάσιμη Κυριακὴ, ὡς ἐκ τῶν προνομίων τῆς καὶ τοῦ δεσποτικῆς πανηγυρικῆς καὶ χαρμοσύνου χαρακτῆρος τῆς, λειτουργικὰ ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι μὴ νηστευομένη, μὴ γο-

146. Βλ. στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 115.

147. Βλ. τίς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 111-114.

148. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. PG 32, 149C.

149. *Ὁμολογία*, σ. 56.

150. Βλ. *Δήλωσις*, σσ. 19, 21 (ὑποσημ. 20), 75, 89, 92, 93, 97, 102.

151. *Δήλωσις*, σσ. 93, 95, 96, 98, 99.

152. *Δήλωσις*, σσ. 11, 31, 36, 41, 91.

νυκλιτουμένη, ἀλλὰ καὶ ἄπενθος καὶ ἀμνημόσυνος¹⁵³. Ἡ νηστεία, ἡ γο-
νυκλισία, τὸ πένθος καὶ τὰ μνημόσυνα δηλαδὴ εἶναι παντελῶς ἀπαγο-
ρευμένα ἀπὸ τὴν Κυριακῇ, ὅπως «κηρύττει καὶ διατρανοῖ τῆς καθολικῆς
Ἐκκλησίας ἡ ἀρχαιοτάτη παράδοσις»¹⁵⁴.

---

153. Δήλωσις, σσ. 50-51. Φραγγέλιον, σ. 79.

154. Φραγγέλιον, σσ. 30-31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΜΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Κατὰ τοὺς καταληκτικούς προβληματισμούς τοῦ προηγουμένου δευτέρου κεφαλαίου, κατεγράφη προοιμιακὰ καὶ συνοπτικά, ἐξ ἐφόδου θὰ λέγαμε, ὁ ἕξαιτίας τῆς ἀναστασίμου καὶ δεσποτικῆς ὑπεροχῆς τῆς Κυριακῆς ἀποκλεισμός, ἀπὸ τὰ χρονικὰ καὶ λειτουργικά της ὅρια, τῶν νηστειῶν, τῆς γονυκλισίας καὶ τῶν πενθικῶν ἀναμνήσεων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωροῦμε ἐπιβεβλημένη τὴν, ὅσον ἐγχωρεῖ, διερεύνηση τῶν θεμάτων αὐτῶν καὶ τὴ βάσανο τῶν Κολλυβαδικῶν καὶ ἄλλων σχετικῶν πηγῶν, ὥστε νὰ φθάσουμε στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων τεκμηριωμένων στὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση καὶ ζωή.

α) Ἡ κατάλυση τῆς νηστείας.

Ἡ Ὄρθόδοξη καθολικὴ Ἐκκλησία, ὅπως τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα καὶ τὴ γονυκλισία, ἔτσι καὶ τὴ νηστεία, «ὡς αἷτια καὶ πρόξενα πένθους καὶ κατηφείας, τὰ ἀποπέμπει κοινῶς μὲν ἀπὸ ὅλας τὰς ἑορτὰς τοῦ Κυρίου, ἕξαιρέτως δὲ ἀπὸ τὴν ἕξαιρέτον ἡμέραν τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως»¹.

Πάσχα, ἀνάσταση, Κυριακὴ καὶ νηστεία, ἐπίσης πανήγυρις, ἑορτασμός μνήμης ἀγίου καὶ νηστεία εἶναι στὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας ἀσύμβατα καὶ μὴ συντιθέμενα πράγματα. «Κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτη πρᾶξι τῆς Ἐκκλησίας», σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ καθ. Ἰωάννης Φουντούλης, «καθ' ὅλες τὶς ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, πλὴν τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς, ἀπαγορεύεται ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας καὶ ὁ πανηγυρισμός τῆς μνήμης οἰουδήποτε ἀγίου. Οἱ ἡμέρες αὐτὲς εἶναι ἡμέρες νηστείας, πένθους καὶ μετανοίας, ἐνῶ ἡ μνήμη τῶν ἀγίων καὶ ἡ θεία λειτουργία, πὺ πάντοτε συνοδεύει τὸν

---

1. Φραγγέλιον, σ. 79.

πανηγυρισμό μιᾶς ἑορτῆς, ἔχει ἑορταστικό, πανηγυρικό καὶ καταλυτικό τῆς νηστείας χαρακτήρα»².

Ἄν λοιπὸν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὶς ἑορτὲς τῶν ἀγίων, εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανές ὅτι ἰσχύει κατ' ἐξαίρετο τρόπο γιὰ τὴ δεσποτικὴ ἀναστάσιμη ἑορτὴ τῆς Κυριακῆς, λόγω τοῦ καθαρὰ πασχαλίου χαρακτήρα της. Ἀλλά, κατ' ἐπέκταση, ἀσύμβατα πράγματα εἶναι ἐπίσης ἡ νηστεία καὶ ἡ λειτουργία, ἀφοῦ ἡ κάθε ἐπιτελούμενη τελεία εὐχαριστιακὴ σύναξι τῶν πιστῶν εἶναι πασχάλια ἀνάμνηση. «Λειτουργία σημαίνει κοινωνία καὶ κοινωνία ἔνωσι με τὸν νυμφίο. Οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος δὲν μποροῦν νὰ νηστεύουν ἐφ' ὅσον χρόνον μετ' αὐτῶν ἐστὶν ὁ νυμφίος»³.

Ἐπιρρωτικὰ θεωροῦμε γιὰ τὶς παραπάνω θέσεις καὶ τὰ τεκμήρια τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὶς ἑορτολογικὲς καὶ νηστευτικὲς διευθετήσεις τῆς Ἀρμενικῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἔχει ἀπὸ τὸν δ' ἡδὴ αἰῶνα ρίζες Καππαδοικῆς⁴. Τόσο σημαντικὴ ἦταν στὴ λειτουργικὴ βίωση τοῦ ἀρμενικοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ ἡ ἀποδοχὴ ὅτι ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας, δηλαδή ἡ Κυριακὴ, εἶναι ἄκρως ἀφιερωμένη στὸν πανηγυρισμὸ τῆς ἐπίσημης ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ὥστε νὰ ἀποκρούει ὄχι μόνον τὰ πενθικὰ ἀλλὰ καὶ τὸν κατ' αὐτὴν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης ὁποιοδήποτε ἀγίου. Ἡ μόνη παραχώρηση γίνεται πρὸς πανηγυρικὸ συνορτασμὸ Κυριακῆς καὶ δεσποτικῶν ἢ θεομητορικῶν ἑορτῶν⁵. Ὅχι μό-

---

2. Βλ. ΑΛΑ, τ. Β', σ. 67. Βλ. καὶ τὴν πλούσια ἀνάλυση τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 267-268.

3. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Β', σσ. 85, 106. Πρβλ. καὶ *Ματθ.* θ' 15. *Μάρκ.* β' 19-20. *Λουκ.* ε' 34-35.

4. Βλ. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεῖα ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 338-339, ὑποσημ. 1.

5. Βλ. ὅπ.π., σ. 337: «Ἐξαιρετικῶς δὲ μόνον ἐπιτρέπει τὴν πανηγυρικὴν ἑορτὴν ἐν Κυριακῇ γενομένων ἀφορώντων εἰς τὸ θεανδρικὸν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος, τὰ χαρίσματα τοῦ ἀγίου Πνεύματος, τὴν χάριν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, τὸ πρόσωπον τῆς ἀγνῆς Θεομήτορος, τῆς γενομένης ὄργανον καὶ μέσον τῆς σωτηρίας ἡμῶν, καὶ τῆς καταλλαγῆς καὶ λυτρώσεως ἡμῶν ὁδηγοῦ ὑπαρχούσης Ἐκκλησίας. Ἐορτῶν λοιπὸν Δεσποτικῶν, δὲν δερουνακῶν λεγομένων, Θεομητορικῶν, δὲν ἀσβατσαδζίν ἀκουουσῶν, τοῦ Σταυροῦ, δὲν χᾶτς ὀνομαζομένων, καὶ τῆς Ἐκκλησίας, δὲν γιεγιερτσβὸ χαρακτηριζομένων, ὁ πανηγυρισμὸς ἐπιτρέπεται κατὰ τὰς Κυριακάς, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ

νο δὲ ἀπὸ τὴν Κυριακῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες δεσποτοθεομητορικὲς ἢ ἐξέχουσες ἑορτὲς, αἴρεται ὁ συνεορτασμὸς μνήμης ἀγίου, κατὰ τὴ λειτουργικὴ ἀρχὴ «ὅτι τὸ ἔλαττον ὑποχωρεῖ πάντοτε τῷ μείζονι»⁶, δηλαδὴ τὰ ἀναστάσιμα καὶ τὰ δεσποτικά πάντοτε προηγούνται τῶν ὑπολοίπων⁷.

Ἡ Κυριακὴ ὑποχωρεῖ κατὰ τὶς μεγάλες δεσποτικὲς ἑορτὲς (Γέννηση, Θεοφάνεια, Μεταμόρφωση, Ὑψωση τιμίου Σταυροῦ), γιὰ νὰ τονισθοῦν τὰ μείζονα σωτηριολογικὰ γεγονότα τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν· κατὰ τὰ μεθέορτά τους ὅμως πάλι ἀπαραιτήτως «προηγούνται τὰ ἀναστάσιμα» στὴν κυριακάτικη ἀκολουθία, «ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἱστορικὰ ἀνακόλουθο. Καὶ τοῦτο», παρατηρεῖ ὁ Ἰ. Φουντούλης, «γιατί, φυσικά, πρῶτα ὁ Χριστὸς γεννήθηκε, βαπτίσθηκε, μεταμορφώθηκε κ.λπ. καὶ κατόπιν ἀναστήθηκε. Ἄλλ' εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν τάξη τῆς Ἐκκλησίας ὅτι δὲν διαμορφώθηκαν οἱ διατάξεις αὐτὲς μὲ βάση τὰ ἱστορικὰ κριτήρια, ἀλλὰ τὴ θεολογικὴ διδασκαλία γιὰ τὸ ὑπέρτατο γεγονὸς τῆς σωτηρίας μας, τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ποὺ γιορτάζουμε κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς. Βάσει αὐτῆς ἔχουν διαμορφωθεῖ τὰ λεγόμενα ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες “προνόμια τῆς Κυριακῆς”, δηλαδὴ τοῦ ἑβδομαδιαίου Πάσχα, τῆς Κυριακῆς ἀναστάσεως»⁸. Ἄν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ μεθέορτα δεσποτικῶν ἑορτασμῶν, πολὺ περισσότερο τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς μεθέορτες περιόδους τῶν ὑπολοίπων. Τὸ μείζον ζήτημα τῶν τυπικῶν διατάξεων εἶναι ἡ προβολὴ τοῦ ἀναστασίμου περιεχομένου καὶ τῆς δεσποτικῆς τιμῆς τῆς Κυριακῆς, γιὰτὶ «κατ' οὐσίαν ἡ Κυριακὴ ὡς Πάσχα καὶ μνήμη ἀναστάσεως εὐρίσκεται ἐν τῷ ὕψος δεσποτικῆς ἑορτῆς»⁹.

Τὰ πενθικὰ λοιπὸν ὑποχωροῦν πρὸ τῶν μειζόνων δεσποτικῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ πανηγυρικὰ τῶν ἀγίων πρὸ τῶν κυρίως ἡμερῶν τῆς μετα-

---

Ἄρμενικῆ ἐκκλησίᾳ τάξιν, πάσης ἄλλης ἑορτῆς τελείως ἀποκλειομένης ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ».

6. Ὁπ.π., σ. 337.

7. Βλ. Ἰ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ἀπάντηση στὴν ὑπ' ἀριθμὸν 546 ἐρώτηση, Ἐφημέριος ΜΕ', τευχ. 15 (15-9-1996), σ. 314έξ.

8. Ὁπ.π., σ. 314α.

9. Ὁπ.π., σ. 314β.

νοίας και τῆς νηστείας, ὅπως εἶναι ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστὴ¹⁰ καὶ οἱ Τετάρτες καὶ Παρασκευές ὄλου τοῦ χρόνου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς περιόδου τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἀναστασίμου καὶ χαρμοσύνου Πεντηκοσταρίου¹¹, κατὰ τὶς ὁποῖες ἀνιχνεύεται τὸ σχῆμα «σταυρώσιμον, ἀναστάσιμον, μαρτυρικόν»¹². Κατὰ ταῦτα μνήμες ἀγίων καὶ μαρτύρων, ἐπιτέλεση τελείας λειτουργίας, χειροτονίες καὶ βαπτίσματα, ὡς χαροποιά, ἄρα καὶ «ἀναιρετικὰ τοῦ πένθους καὶ τῆς νηστείας»¹³, ἀπαγορεύονται (μαζὶ μετὸν πλήρως καὶ ἀπολύτως ἀποκλειόμενο γάμο¹⁴) κατὰ τὴ μείζονα νηστεία τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, πλὴν Σαββάτου καὶ Κυριακῆς.

Τὸ ὅτι τὰ χαρμόсуна μετὰ τὰ πενθικά, ἡ πασχάλιο χαρακτήρα ἔχουσα κάθε τελεία θεία λειτουργία¹⁵, ἡ τὰ ἴσα τῇ ἀναστάσει φέρουσα ἐκάστη Κυριακή¹⁶, ἡ κοινωνία τῶν μυστηρίων στὸ χαροποῖο κλίμα τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως¹⁷, ἡ χαρὰ καὶ ἡ πανήγυρις τῶν μνημῶν τῶν ἀγίων¹⁸, σὲ σχέση μετὰ τὰ πενθικά τῆς μετανοίας καὶ τῆς νηστείας, εἶναι

---

10. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Β', σ. 67. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σσ. 337-338.

11. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., Ἐφημέριος, σ. 314β. Βλ. καὶ R. CABIE, «La Cinquantaine pascale, "grand Dimanche"», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 131-139.

12. Βλ. καὶ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π. Ἐπίσης βλ. *Τυπικὸν Μονῆς τῆς Εὐεργετιδος*, κῶδιξ ΕΒΕ 788 (ιβ' αἰ.), φ. 158. *Τυπικὸν Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Μεσσήνης*, κῶδιξ Μεσσήνης 115 (ἔτ. 1131), φ. 230^v. Ἐκδόσεις τῶν Τυπικῶν αὐτῶν βλ. M. ARRANZ, *Le typikon du Monastere du Saint-Sauveur a Messine* [Orientalia Christiana Analecta, 185], Ρώμη 1969. Βλ. καὶ A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. I, *Τυπικά*, Κίεβο 1895, σσ. 256-614.

13. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 439.

14. Ὅπ.π. Βλ. καὶ σ. 94, ὑποσημ. 1.

15. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Β', σ. 61. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 126.

16. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 85ἔξ.

17. Ὅπ.π., σ. 106.

18. Ὅπ.π., σ. 67. Βλ. σχετικὰ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σ. 102ἔξ.: «Οἱ μνήμες τῶν ἀγίων καὶ γενικῶς οἱ ἑορτές συνδέονται ἅμεσα μετὰ τὸ χριστολογικὸ περιεχόμενον τῆς Κυριακῆς. Ἡ "ἡμέρα τοῦ Κυρίου" εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἑορτὴ τῆς ἐκκλησίας, κατὰ τὴν ὁποία κυριαρχεῖ τὸ γεγονός τῆς ἀναστάσεως. Κατ' ἐπέκταση οἱ μνήμες τῶν μιμητῶν τοῦ Χριστοῦ προσλαμβάνουν καὶ αὐτὲς ἀναστάσιμο περιεχόμενον. Ἐπομένως στὶς ἑορτές, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Κυριακῆς, καταργεῖται ἡ ἄσκηση (νηστεία, γοנוκλισίες, βλ. κανόνες: ξς' τῶν Ἀποστόλων, νε' Πενθέκτης, κ' Α' Οἰκουμε-

πλήρως ασύμβατα επισημαίνεται εμφατικά και από τον Νικόδημο Ἀγιορείτη. «Σημειώσει δέ», λέγει κατά τον χαρακτηριστικό φραστικό τύπο τῶν πλουσίων λειτουργικά ὑποσημειώσεων τοῦ Πηδάλιου του, «ὅτι κατά τὴν ΝϚ' (NH') ἀπόκρισιν τοῦ Βαλσαμῶνος χειροτονία Ὑποδιακόνου ἢ Διακόνου ἢ ἱερέως ἢ Ἀρχιερέως ἐν προηγιασμένη λειτουργίᾳ οὐ γίνεται, τῇ ἐν ταῖς νηστίμοις καὶ πένθους ἡμέραις γινομένη, ὅτι ἡ χειροτονία πανηγύρεως ἰδία ἐστὶ καὶ οὐχὶ πένθους. Γίνονται δὲ χειροτονίαι κατὰ τὰ Σάββατα καὶ Κυριακὰς τῆς μ', ὅτε τελεία λειτουργία γίνεται. Ἐν δὲ τῇ NE' (NZ') ἀποκρίσει λέγει ὁ αὐτὸς Βαλσαμῶν ὅτι οὐδὲ βαπτίσματα¹⁹ γίνονται ἐν τῇ μ', εἰμὴ ἐν μόνοις τοῖς Σαββάτοις καὶ ταῖς Κυριακαῖς αὐτῆς καὶ τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ»²⁰.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἐρμηνεύοντας τοὺς ἱεροὺς κανόνες, ἐπανέρχεται συχνὰ στὸ ασύμβατο καὶ ἀσυμβίβαστο ἀναστασίμου Κυριακῆς καὶ πενθικῆς νηστείας. Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν κανονικῶν διευθετήσεων καὶ τοῦ λειτουργικοῦ βιώματος τῆς Ὁρθοδοξίας, δὲν εἶναι ἀποδεκτὸς στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὁ κληρικὸς ἢ ὁ λαϊκός, ὁ ὅποιος θὰ «εὐρεθῇ τὴν Κυριακὴν ἡμέραν νηστεύων ἢ τὸ Σάββατον», κατὰ τὸν ξδ' κανόνα τῶν ἀγίων Ἀποστόλων²¹. Στὴν ἐρμηνεία καὶ τῇ συμφωνίᾳ τοῦ παραπάνω κανόνα συμπυκνώνει συναθροιστικὰ ὅλη τὴ σχετικὴ πρὸς τὸ θέμα μας

νικῆς, γ' Πενθέκτης, ιε' Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, β' Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως κ.ἄ.) ... Τὸ λειτουργικὸ ἔτος στὴν πραγματικότητά οἰκοδομεῖται ἐπὶ τοῦ σχήματος τῆς ἐναλλαγῆς ἡμερῶν ἢ περιόδων ἑορτῆς καὶ ἡμερῶν ἢ περιόδων ἀσκήσεως ... Ἔτσι ἂν ἡ ἡμέρα ἦταν ἑορτή, γεγονός τὸ ὁποῖο δηλωνόταν μὲ τὴν ψαλμωδία τοῦ Θεοῦ Κύριος, γινόταν ἀγρυπνία ἢ "βαθὺς" ὄρθρος ... κατὰ συνέπεια ὑπῆρχε κατάλυση τῆς νηστείας, ἀργία ἀπὸ τὰ διακονήματα καὶ ταυτόχρονα ἀπαγορευόταν οἱ γονυκλισίες, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιταγὴ τῶν παραπάνω κανόνων. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἂν ἡ ἡμέρα ἢ ἡ περίοδος ἦταν νηστιμος, τότε δὲν ἐτελεῖτο θεία λειτουργία, ὅπως ὀρίζουν οἱ κανόνες. Ἔτσι ἡ ἐκκλησία υἰοθέτησε τὴν πράξη τελέσεως Προηγιασμένης θείας λειτουργίας, ὄχι μόνον κατὰ τὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστή, ἀλλὰ σὲ κάποια χρονικὴ περίοδο καὶ κατὰ τὶς νηστιμες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος καθόλου τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔτος». Βλ. καὶ στὴν ἀκολουθοῦσα ὑπ' ἀριθμὸν 79 ὑποσημείωση τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

19. Βλ. Πηδάλιον, σ. 652, ὅπου ἡ μαρτυρία ἐκ τῆς κανονικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὅτι τὰ βαπτίσματα ἐγίνοντο τὶς Κυριακὰς. Βλ. καὶ JEAN DANIELOU, ὅπ.π., *Le Dimanche, LO 39* (1965), σ. 89. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σσ. 489-490.

20. Βλ. Πηδάλιον, σ. 438, ὑποσημ. 2.

21. Ὁπ.π., σ. 82.

προβληματική, ως ένας εκ των ἐπιφανῶν λατρευολόγων τῆς Ἐκκλησίας μας, ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης. «Τὸ μὲν γὰρ Σάββατον δὲν νηστεύομεν, κυρίως μὲν καὶ οὐσιωδῶς διὰ τὶ εἶναι καταπαύσιμος ἡμέρα, εἰς τὴν ὁποίαν κατέπαυσεν ὁ Θεὸς ἀπὸ τῶν ἔργων τῆς δημιουργίας αὐτοῦ ... Τὴν δὲ Κυριακὴν οὐ νηστεύομεν διὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν παγκόσμιον χαρὰν καὶ ἀνάστασιν. Τὸ μὲν γὰρ Σάββατον τῆς α΄ δημιουργίας καὶ πλάσεως τοῦ κόσμου φέρει ὑπόμνησιν, ὡς τέλος αὐτῆς καὶ σφραγίς. Ἡ δὲ Κυριακὴ εἰκόνα σῶζει τῆς δευτέρας δημιουργίας καὶ ἀναπλάσεως ὡς ἀρχὴ ταύτης, μᾶλλον δὲ καὶ ὡς ἀρχὴ τῆς α΄ δημιουργίας. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ 5΄ Σύνοδος, κανόνι νε΄, βεβαιουῦσα τὸν παρόντα Ἀποστολικὸν κανόνα προστάζει νὰ τὸν φυλάττωσιν ἀπαραχάρακτον καὶ (οἱ) εἰς τὴν παλαιὰν Ῥώμην εὐρισκόμενοι, οἵτινες ἐνήστευον τὰ Σάββατα τῆς ἀγίας μ²². Χαρμοσύνης δὲ ἡμέραν τὴν Κυριακὴν ὀνομάζει καὶ ὁ ἱερομάρτυς Πέτρος, κανόνι ιε΄. Πλὴν καὶ τούτων λεγομένων, δὲν δίδεται ἄδεια εἰς τινὰ νὰ καταλύῃ τὰ Σάββατα καὶ τὰς Κυριακὰς τῆς μ΄ εἰς τυρὶ καὶ αὐγά, κατὰ τὸν νς΄ τῆς 5΄, ἀλλὰ εἰς μόνον οἰνέλαιον καὶ ὄστρακόδερμα²³. Ἄλλ’ οὔτε ἔχει ἄδειαν τινὰς νὰ ἀργῇ ἀπὸ κάθε ἔργον ἐν τῷ Σαββάτῳ, εἰμὴ ἐν Κυριακῇ. Ἀναθεματίζει γὰρ ὁ κθ΄ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ὡς ἰουδαίζοντας τοὺς τοῦτο ποιῶντας χριστιανούς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐν Γάγγρα Σύνοδος, κανόνι ιη΄, ἀναθεματίζει τοὺς νηστεύοντας ἐν Κυριακῇ, ὅχι διὰ ἀληθινὴν ἄσκησιν καὶ ἐγκράτειαν, ἀλλὰ διὰ νομιζομένην, ἥτοι σχηματιζομένην μόνον καὶ ὑποκριτικὴν²⁴, καὶ ἐπειδὴ ὁ νγ΄ τῶν Ἀποστόλων²⁵ καθαιρεῖ τὸν κληρικόν, ὅπου εἰς τὰς ἐορτὰς δὲν τρώγει κρέας, οὔτε πίνει οἶνον, ὅχι διὰ ἄσκησιν καὶ ἐγκράτειαν, ἀλλὰ διὰ τὶ ταῦτα συγχάινεται, συνάγεται ἀκολούθως ὅτι δὲν εἶναι παραβάται τοῦ κανόνος τούτου ἐκεῖνοι, ὅπου διὰ ἀληθινὴν ἄσκησιν μετὰ θεοσεβεί-

22. Σχετικὴ ἀναφορὰ καὶ τεκμήρια βλ. ὅπ.π., σ. 84, ὑποσημ. 1, καὶ σσ. 269-270, ὅπου καὶ ὑποσημ. 1. Ὅτι μὴ νηστεύομεν τὸ Σάββατον, ὅχι ὅμως καὶ ἀργόν, «ἵνα μὴ ἰουδαίζωμεν», σύμφωνα καὶ μετὰ τὴν πρόβλεψη τοῦ κθ΄ κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου, βλ. στοῦ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 39.

23. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 270, ὑποσημειώσεις 2 καὶ 3.

24. Ὅπ.π., σσ. 403-404.

25. Ὅπ.π., σ. 71. Σχετικὲς ἀναφορὰς βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ γονυκλισία ἐν ταῖς Κυριακαῖς* (ἀνάτυπο), ἐν Ἀθήναις 1948, σσ. 21-28.

ας και σεμνότητος γινομένην, νηστεύοντες εις δέκα τυχόν η δεκαπέντε ημέρας, νηστεύουσιν έπομένως και τὰ αναμεταξύ εις τὰς ώρισμένας ημέρας ταύτας τυχαίνοντα Σάββατα και Κυριακάς ... Πλήν και αὐτοί, εις τὰς ημέρας ταύτας, και μάλιστα εις τήν Κυριακήν, πρέπει νὰ μὴ νηστεύουσιν ὅλην τήν ημέραν²⁶, ταύτὸν εἶπεῖν νὰ μὴ ἀπερνοῦσιν ὀλότελα ἄσιτοι, ἀλλὰ νὰ λύωσι τήν νηστείαν και πρὸ τῆς ἐνάτης και μὲ κάποιον εἶδος βρωσίμου λυτικόν, ἀλλ' οὐ καταλυτικόν²⁷. Καθὼς και ὁ ἀκανῶν Θεοφίλου, διὰ νὰ ἀποφύγη τὰς αἱρέσεις ἐκείνων ὁποῦ δὲν ἐτίμουν τήν ημέραν τῆς Κυριακῆς, ἔλυσε τήν νηστείαν ταύτης μὲ μόνην τήν μετάληψιν τῶν φοινίκων, λίαν ἐπιστημόνως και διακριτικῶς²⁸.

---

26. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου και Ἰωάννου*. Ἐποκρίσεις ρηθ', ὅπ.π., σ. 106α' και β', ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἀποδοχὴ σωματικῆς παράκλησης κατὰ τὴν ημέρα τῆς Κυριακῆς ἀπὸ τοὺς ἀσκουμένους και τοὺς νηστευτές, διὰ τὸ αἰδέσιμο και τὸ ἀναστάσιμο τῆς ημέρας: «και κατὰ Κυριακήν, διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν (λάμβανε) ἢ ροφήν ἢ ἐκζεστά». Και ὁ ἅγιος Νικόδημος στὴν ὑποσημ. 2 τῆς ἴδιας σελίδας: «Μὲ τὰς λέξεις ταύτας θέλει νὰ φανερώσῃ ὁ ἅγιος ὅτι νὰ μεταχειρίζεται ὁ ἐρωτήσας ζεστά φαγητὰ διὰ τὴν ἀσθενείαν του και νὰ βράζῃ βότανα δυναμωτικὰ διὰ νὰ ροφᾷ τὸν ζωμόν τους».

27. Περὶ «λύσεως» και «καταλύσεως» βλ. στὴν ἀρχὴ τῆς ἐρμηνείας τοῦ παρόντος ξδ' Ἀποστολικοῦ, *Πηδάλιον*, σ. 83.

28. Βλ. τὸν κανόνα και τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου Νικόδημου, ὅπ.π., σσ. 677-678, τὰ ὁποῖα ὡς λίαν καίρια και σημαντικὰ παραθέτουμε: Ὁ «Κανὼν α'». Και τὸ ἔθος και τὸ πρέπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν και ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδήπερ ἐν ταύτῃ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἡμῶν ἐπρυτάνευσε. Διὸ ἐν ταῖς ἱεραῖς Γραφαῖς και πρώτῃ κέκληται, ὡς ἀρχὴ ζωῆς ἡμῶν ὑπάρχουσα, και ὀγδόη, ἅτε δὴ ὑπερανάβηχουῖα τὸν τῶν Ἰουδαίων Σαββατισμόν. Ἐπεὶ οὖν συνέβη τὴν τῶν ἁγίων Θεοφανείων νηστειὸν ἡμέραν εἶναι, ταύτην οἰκονομήσωμεν και πρὸς ἐκάτερον ἐπιστημόνως χωρήσωμεν, ἵνα μεταλαμβάνοντες ὀλίγων φοινίκων ἐκκλίνωμεν ἅμα και τὰς αἱρέσεις, τὰς μὴ τιμῶσας τὴν ἀναστάσιμον τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμέραν, και τὸ ὀφειλόμενον τῇ νηστίμῳ ἡμέρᾳ ἀποδῶμεν, περιμένοντες τὴν ἑσπερινὴν συναξιν, ἣτις ἐνταῦθα, Θεοῦ θέλοντος, τελεῖται. Συναχθῶμεν τοῖνον ἀπὸ ὥρας ἐνάτης ἐνταῦθα». Και ἡ «Ἐρμηνεία». Ἐπειδὴ ἡ νηστειὸς ἡμέρα, ἥτις ἡ παραμονὴ τῶν Θεοφανείων ἠκολούθησε νὰ τύχη εις ἡμέραν καταλύσιμον, τὴν Κυριακήν, διὰ τοῦτο ὁ παρὼν κανὼν διορίζει ὅτι πρέπει νὰ οἰκονομήσωμεν μὲ σοφίαν και διάκρισιν και τὰ δύο ἐναντία ταῦτα, τρώγοντες μὲν ὀλίγους φοινίκας (ἢ και σῦκα και σταφίδας), και μὲ τὴν λύσιν τῆς νηστείας ταύτης νὰ τιμῶμεν τὴν ἀναστάσιμον και καταλύσιμον ἡμέραν τῆς Κυριακῆς και νὰ ἀποφύγωμεν τὰς αἱρέσεις ὁποῦ τὴν Κυριακὴν δὲν τιμοῦν» (γιὰ τὶς αἱρέσεις αὐτὲς και τοὺς αἰρετικοὺς βλ. *Πηδάλιον*, σ. 403, ὑποσημ. 2) «μὲ τὴν τελείαν

“Ὡσπερ γὰρ ἐκεῖνος, μὲ τὴν λύσιν ταύτην τῆς νηστείας, καὶ τοὺς κανόνας ἐφύλαξε τοὺς διορίζοντας νὰ μὴ νηστεύωμεν ἐν Κυριακῇ, καὶ τὸ αἰδέσιμον τῆς νηστήμου παραμονῆς τῶν Θεοφανείων ἐτήρησεν, ἐπιστάσης ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ²⁹, οὕτω καὶ αὐτοί, μὲ τὴν λύσιν τῆς νηστείας

ἀσιτίαν ὁποῦ εἰς αὐτὴν κάμνουσι (καὶ ὅρα τὸν ιη' τῆς ἐν Γάγγρα). Διότι καὶ τὸ πρέπον καὶ ἡ ἀρχαία συνήθεια καὶ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας χρεωστικῶς ζητοῦν νὰ τιμῶμεν ἡμεῖς οἱ ὀρθόδοξοι κάθε Κυριακὴν καὶ νὰ πανηγυρίζωμεν εἰς αὐτήν, χαίροντες διὰ τὴν ἐν νεκρῶν ἀνάστασιν ὁποῦ ἐχάρισεν εἰς ἡμᾶς ὁ Κύριος κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν, ὡσὰν ὁποῦ ἡ ἡμέρα αὕτη ὀνομάζεται εἰς τὰς θείας Γραφὰς καὶ πρώτη, διὰ τὶ εἶναι ἀρχὴ τῆς ζωῆς ἡμῶν, καὶ ὀγδόη, διὰ τὶ ὑπερέβη τὴν ἐβδόμη, τὸ Σάββατον δηλ. τῶν Ἰουδαίων, ὡς μετὰ τὴν ἐβδόμην ἀριθμουμένη (καὶ ὅρα τὸ 7^α Βασιλείου). Νὰ τιμήσωμεν δὲ πάλιν καὶ τὴν νηστήμον ἡμέραν τῆς παραμονῆς μὲ τὴν ἰδίαν αὐτὴν λύσιν, μὲ τὸ νὰ μὴ λύωμεν αὐτὴν ἢ νὰ καταλύωμεν εἰς ἄλλα παχύτερα καὶ λιπαρότερα φαγητά, προσμένοντες τὴν ὥραν τοῦ ἑσπερινοῦ, ὅστις ἔχει νὰ γένη σὺν Θεῷ μετὰ τὴν ἐνάτην ὥραν». Ἀναφορὴς στὸν κανόνα αὐτὸ τοῦ Θεοφίλου βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 342. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, στοιχ. Κ, κεφ. λζ', τοῦ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, ὅπ.π., τ. ζ', σσ. 347-348. ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΑΛΛΑΕΟΥ, *Νομοκάνων*, τοῦ Δ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Νόμος Ι* (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 463. ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ (ἀρχιμ. καὶ ἐπιτρόπ. Ἰωαννίνων), *Βακτηρία ἀρχιερέων (1645)*, ἔκδ. ΠΡ. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, τ. Β', Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 828-829. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ὁ νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 235. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΩΜΑΤΕΙΝΟΥ, *Κανονικὴ ἀπόκρισις κε'*, τοῦ J.-B. PITRA, *Analecta sacra et classica*, τ. VI, στ. 667-670.

29. Ἀναφορὰ στὶς διαφωνίες περὶ τὴν νηστεία τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων, ὅταν συμπίπτει μὲ Κυριακῇ, βλ. *Πηδάλιον*, σ. 677, ὑποσημ. 1. Ἀφοῦ παρατίθενται μαρτυρίες πολλῶν γιὰ αὐστηρὴ νηστεία, ὁ ἅγιος Νικόδημος συμβιβάζει τὰ πράγματα ἀναφερόμενος καὶ στὴ σύγχρονή του πράξη: Μία μερίδα πατέρων «θέλει νὰ μὴ καταλύωμεν εἰς ἔλαιον καὶ οἶνον μετὰ τὸν ἑσπερινὸν τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων ... Νεῖλος δὲ τις ... σχολιάζων ἀντιλέγει εἰς τὴν ἐρμηνείαν ταύτην τοῦ Κίτρου (Ἰωάννου) καὶ φησιν ὅτι ὁ Θεόφιλος ἐδῶ δὲν λέγει διὰ τὴν μετὰ τὸν ἑσπερινὸν τροφήν, ἀλλὰ διὰ τὴν τροφήν ὁποῦ γίνεται μετὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ἣτις τελεῖται τῷ πρωί, ὅταν τύχη ἐν Κυριακῇ ἢ τῶν Θεοφανείων παραμονῇ» (πρέπει βέβαια νὰ σημειώσουμε ὅτι τότε ἡ λειτουργία γινόταν τὸ βράδυ, μετὰ ἀπὸ ὀλοήμερη βαπτισματικὴ νηστεία, στὴν ἑορταστικὴ παννυχίδα τῶν θεμελιακῶν δεσποτικῶν συνάξεων)· «ἐπειδὴ μετὰ τὸν ἑσπερινὸν τῆς παραμονῆς, τὸσον τῶν Θεοφανείων, ὅσον καὶ τῶν Χριστοῦ γεννῶν, ἐν ὁποίᾳ ἡμέρᾳ τύχη, καταλύουσιν ἐν τοῖς μοναστηρίοις ἔλαιον καὶ οἶνον κατὰ τὴν διάταξιν τῶν τυπικῶν. Δὲν ἤξεύρω ἂν ὁ Νεῖλος οὗτος ᾔηναι ὁ ἴδιος ὁποῦ γράφει, ἐν τῷ τυπικῷ τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων, ὅτι καταλύεται αὕτη εἰς ἔλαιον καὶ οἶνον, τυχοῦσα ἐν Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ». Γιὰ τὴ σχετικὴ αὐτὴ μαρτυρία βλ. ΝΕΙΛΟΥ ΡΟΔΟΥ,

ὅπου θέλουσι κάμει διὰ τῆς μεταλήψεως βρωσίμου τινὸς ὀλίγου, πρὸ τῆς ἐνάτης ὥρας) (γιά νὰ ἀρθεῖ ἢ παντελῶς πενθικὴ ξηροφαγία δηλαδή), «καὶ παραβάται τῶν κανόνων οὐ γίνονται, καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἐγκρατείας καὶ ἀσκήσεως αὐτῶν κατορθοῦσιν»³⁰. Νομίζουμε ὅτι ὁ συμβιβασμὸς αὐτός, καὶ τῆς διακριτικῆς διευθετήσεως τοῦ Θεοφίλου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀξυγράφου Νικοδημικοῦ καλάμου, εἶναι ἀληθῶς θεοφώτιστος.

Κάθε Κυριακὴ οἱ πιστοὶ «χαρμοσύνης ἡμέραν ἄγομεν, διὰ τὸν ἀναστάντα ἐν αὐτῇ»³¹. «Διὸ καὶ πρέπει νὰ χαίρωμεν καὶ νὰ εὐχαριστοῦμεν μᾶλλον τὸν Θεὸν καὶ ὄχι νὰ νηστεύωμεν, ὡς καὶ εἰς τὰς νηστήμους ἡμέρας, ὡσὰν ὅπου ἡ νηστεία εἶναι σημεῖον λύπης καὶ συντριβῆς, καὶ ὄχι χαρᾶς»³². Ἡ νηστεία λοιπόν, ὡς σημεῖο λύπης καὶ ὡς σύμβολο πένθους, εἶναι παντελῶς ἀσυμβίβαστη πρὸς τὴν χαροποιὸν καὶ «φωτοφόρον μνήμην τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως», ἡ ὁποία «ἐγκαινίζεται ἐν ἐκάστη Κυριακῇ»³³. Ἄν καὶ εἶναι μεγάλη ἀρετὴ, ἀποβάλλεται ἀπὸ τὶς δεσποτικῆς ἐορτές, ὅταν παρεμπίπτουν σὲ ἡμέρα νηστείας. Ἄλλὰ καὶ ὅταν ἡμέρα αὐστηρῆς νηστείας συμπίπτει μὲ τὴν μείζονα τῶν δεσποτικῶν πασχάλια Κυριακῆ, τότε ἡ νηστεία παύει, ὅπως π.χ. ἡ Ὑψωση (14 Σεπτεμβρίου), ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου (29 Αὐγούστου) καὶ οἱ παραμονὲς Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων³⁴.

Κανονικὴ ἀπόκρισις πρὸς τὸν ἱερομόναχον Ἰωνᾶ, στοῦ Α. Ν. ALMAZOV, Neizdannye Kanonicheskie otvety Konstantinopl'skago patriarkha Luki Khrisoverga i metropoleta Rodoskago Nila, Ὁδησὸς 1903, σσ. 50-51.

30. Βλ. *Πηδάλιον*, σσ. 677-678. Ἀναφορὰ στὴ μαρτυρία τοῦ Θεοφίλου καὶ ὅτι δὲν νηστεύεται ἡ σεβάσμια ὀλοήμερος νηστεία τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων, ὅταν συμπίπτει μὲ Κυριακῆ, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ νὰ θεωρεῖται ἴδιον αἰρετικῶν τὸ νηστευτικὸ πένθος τῆς Κυριακῆς δηλώνει τὴν ἐξαίρετη ἀναστάσιμη τιμὴ τῆς βλ. *Φραγγέλιον*, σ. 78.

31. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 575, ὅπου ὁ ιε' κανόνας τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας.

32. Βλ. *Πηδάλιον*, σσ. 403-404, ὅπου ὁ ιη' τῆς ἐν Γάγγρα τοπικῆς συνόδου. Βλ. καὶ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 43, ὅπου ἐρμηνεύοντας ὁ Ζωναρᾶς τὸν ιε' κανόνα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας λέγει: «τὴν δὲ Κυριακὴν νηστεύειν οὐ δεῖ, χαρμῶσυνον οὖσαν διὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀνάστασιν».

33. Βλ. *Δήλωσις*, σσ. 51-52.

34. Βλ. *Φραγγέλιον*, σσ. 77-78. Ἀξιοσημείωτες εἶναι καὶ οἱ μαρτυρίες ποῦ παραδίδει ἡ Ὑποτύπωσις περὶ βρώσεως καὶ πόσεως τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τῶν Κασούλων. Συγγραφεῖσα παρὰ Νικολάου μοναχοῦ καὶ ἀναξίου ἡγουμέ-

Κατὰ τὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, εἶναι «μείζων ... ὁμολογουμένως ἡ ἀναστάσιμος» (Κυριακὴ ἐννοεῖται) «πάσης μεγαλωνύμου» ἑορτῆς³⁵. Γι' αὐτό, κατὰ τὸν λόγο τῆς «κυριωνυμίας», ὅταν ἄγουμε ἡμέρα δεσποτικῆς ἑορτῆς, λύουμε τουλάχιστο τὴν ἔχουσα περιεχόμενο πενθικὸ καὶ κατηφές νηστεία καὶ ἄσκησι³⁶. Τίς εὐφρόσυνες ἡμέρες λοιπὸν τῶν ἑορτῶν τοῦ Κυρίου τίς τιμοῦμε πρεπόντως μὴ ἀποδεχόμενοι κατ' αὐτὲς τὴ νηστεία καὶ τὸ πένθος, ὅπως εἶναι καὶ τὰ Σάββατα καὶ οἱ Κυριακὲς τῆς αὐστηρότατης πενθικῆς νηστείας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς³⁷.

«Ἐξ ἀποστολικῆς παραδόσεως», λέγει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία*, καταλύουμε τὴ νηστεία κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς, «τὴν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἡμέραν»³⁸, κατὰ τὴν ὁποία «τὸ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐπιτελεῖται τοῦ Κυρίου μυστήριον»³⁹. Κατὰ τὴν ἀναστάσιμη αὐτὴ ἡμέρα ποιοῦμε «ἀσιτιῶν ἐπιλύσεις», καταλύουμε «τὰς νηστείας»⁴⁰ καὶ «οὐ καταπονούμεθα

νου τῆς ἀγίας αὐτῆς μονῆς. Ἐν ἔτει ϚΧΞΗ' (= 1160) Ἰνδικτιῶν η'. Κεφάλαια Δ', Ε', Ζ', Η', Θ', Ι', ΙΘ'. Βλ. Α. ΜΑΙ, *Nova Patrum Bibliotheca*, τ. 10, σσ. 156-160 καὶ 163. Βλ. ἐπίσης καὶ ΑΓΙΟΥ ΝΕΙΛΟΥ, *Τυπικὴ Διάταξις* (ἐπιμελεῖα ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΑΓΑΘΩΝΟΣ), ἔκδ. Ἱεράς Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Μαχαιρᾶ, Λευκωσία 2001, σσ. 108-118, ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τίς νηστεῖες καὶ καταλύσεις ξη', ξθ', ο', οα', οβ', ογ', οδ', οε', ος', οζ' καὶ οη' κεφάλαια τῆς Διατάξεως.

35. Βλ. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 116.

36. Ὡπ.π., σσ. 111 καὶ 112.

37. Ὡπ.π., σ. 113: «Δυσὶν γάρ τοι κανόνων ἀποστολικῶν ἄκρως ἀλλήλοις περὶ τὰς τοιαύτας ἡμέρας ἀντιφασκόντων, ἐν τῷ ἐπιτιμᾶν τοῦ μὲν τῷ νηστεύοντι ὡς ἡμέρας ἑορτῆς οὐσας Κυρίου, εὐφροσύνης δηλαδὴ ἀλλ' οὐχὶ νηστείας καὶ πένθους (βλ. Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλίον Ε', κεφάλαιον κ'. PG 1, 896--908), τοῦ δὲ τῷ μὴ νηστεύοντι, ὡς ὑπόμνησιν ἐχούσας τῶν τοῦ Κυρίου παθῶν καὶ τῆς τῶν δυσσεβῶν ἀπωλείας (βλ. ξθ' Ἀποστολικὸ κανόνα), ἡ τῶν δυσὶν ἐνστατικῆ ἀκρότης, μεσότητι συγκραθεῖσα, ἐν οἴνελαιῷ τὴν μάχην κατέλυσεν· εἴγε καὶ κατὰ τὴν Μ' Κυριακαὶ καὶ Σάββατα τὸν αὐτὸν καὶ αὐτὰ τρόπον τὴν τῶν ξθ' καὶ ξδ' Ἀποστολικῶν κανόνων διαφωνίαν (βλ. Πηδάλιον, σσ. 82ἔξ. καὶ 91ἔξ.), εἰς ὁμοφωνίαν συνήλασαν κατὰ τὸν Δαμασκηνόν».

38. Βλ. R. CANTALAMESSA, *La Pasqua nella Chiesa antica*, ὅπ.π., σ. 18.

39. Ὡπ.π., σσ. 20, 24 καὶ 94.

40. Ὡπ.π., σ. 18.

ἀσιτίαις»⁴¹, διὰ τὸ αἰδέσιμο καὶ τὸ χαρμόσουνό της⁴². Ἡ μεγάλη πανηγυρική ἡμέρα τοῦ Πάσχα «ἀπολύει» τὶς νηστευτικὲς ξηροφαγίες, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ κάθε κυριακάτικη ἐβδομαδιαία ἀνακύκλησή της, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιο Κύπρου⁴³. Ἐπειδὴ ἡ Τετάρτη καὶ ἡ Παρασκευὴ εἶναι ἡμέρες τῆς συλλήψεως καὶ τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου, οἱ χριστιανοὶ ἐπιτελοῦν τὸν νηστευτικὸν κόπον⁴⁴, καθὼς «ἀπήρθη ἀπ' αὐτῶν ὁ νυμφίος» καὶ «νηστεύουσιν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις»⁴⁵, ὄχι γιὰ νὰ κάνουν κάποια χάρη στὸν ὑπὲρ αὐτῶν παθόντα Κύριο, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὁμολογήσουν τὸ σωτήριο πάθος του καὶ νὰ λάβουν ὡς εὐλογία τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τους⁴⁶.

Οἱ πιστοὶ στὴ λατρευτικὴ τους προσκαρτέρηση τιμοῦν ἀναστάσιμα ὅλη τὴν Πεντηκοστή⁴⁷, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας παύουν τὰ πενθικὰ (γονυκλισίαι καὶ νηστεῖαι), ἀκόμη καὶ οἱ διὰ ξηροφαγίας νηστευτικὲς ἐνάτες ὄλων τῶν «τετράδων καὶ προσαββάτων», στὶς ὁποῖες κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ συνάξεις γίνονται πρωϊνές, χωρὶς δηλαδὴ ὀλοήμερες νηστεῖαι, «ὡς ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ»⁴⁸. Ἡ συμπερασματικὴ κατάληξη τοῦ κειμένου τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου εἶναι πραγματικὴ συμπερίληψη τῶν

---

41. Ὁπ.π., σ. 98.

42. Ὁπ.π., σ. 24.

43. Ὁπ.π., σ. 112. Βλ. καὶ *Κατὰ αἰρέσεων, βιβλίον Γ', τόμος Β', κεφάλαιον ΚΒ'.* PG 42, 828C-D.

44. Βλ. Ὁπ.π., PG 42, 825B. Βλ. σχετικὰ καὶ *Φραγγέλιον*, σσ. 77-78, ὅπου ἀναφορὰ στοὺς Πέτρο καὶ Θεόφιλο Ἀλεξανδρείας. Ἐπίσης βλ. *Πηδάλιον*, σσ. 574-575.

45. *Λουκ.* ε' 35.

46. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, Ὁπ.π., PG 42, 828A: «Καὶ οὐχ ἵνα χάριν ποιήσωμεν τῷ ὑπὲρ ἡμῶν πεπονθῶτι ἢ νηστεία ἡμῶν προστέτακται· ἀλλ' ὅπως ὁμολογήσωμεν εἰς ἡμῶν σωτηρίαν τὸ τοῦ Κυρίου πάθος, ὃ ὑπὲρ ἡμῶν αὐτὸς ἀνεδέξατο· καὶ ὅπως ὑπὲρ τῶν ἡμῶν ἁμαρτιῶν αἱ νηστεῖαι ἡμῶν εὐλόγιστοι Θεῷ γένωνται. Καὶ δι' ὅλου μὲν τοῦ ἔτους ἡ νηστεία φυλάττεται ἐν τῇ αὐτῇ ἀγίᾳ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, φημι δὲ Τετράδι καὶ Προσαββάτῳ ἕως ὥρας ἐνάτης».

47. Βλ. Ὁπ.π., PG 42, 828A. Γιὰ τὴν Πεντηκοστὴ ὡς μία ὀλόκληρη μεγάλη καὶ μακρὰ ἀναστάσιμη ἡμέρα βλ. τοῦ R. CABIÉ, «La Cinquantaine pascale, "grand Dimanche"», *Le Dimanche*, MD 83 (1965), σσ. 131-139.

48. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, Ὁπ.π., PG 42, 828A. Βλ. καὶ στήλη 361A: «πῶς ἡμεῖς ἐν Κυριακῇ πενήσομεν καὶ νηστεύσομεν;».

μέχρι τοῦδε, περὶ τὴν μὴ νηστεύομενη Κυριακῆ, ἀναλύσεων μας. «Ἔτι δέ», λέγει, «ἐν ταῖς ν' ἡμέραις, αἷς προεῖπον, τῆς Πεντηκοστῆς οὐκ ἔστιν οὔτε νηστεία· οὔτε ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν Ἐπιφανίων, ὅτε ἐγεννήθη ἐν σαρκὶ ὁ Κύριος, ἔξεστι νηστεῦσαι, κ' ἂν τε περιτύχη τετράς ἢ προσάββατον. Προαιρέσει δὲ ἀγαθῇ οἱ αὐτῆς (τῆς Ἐκκλησίας ἐννοεῖται) ἀσκηταὶ διαπαντὸς ἐπιτελοῦσι. Τὰς δὲ Κυριακὰς ἀπάσας τρυφερὰς ἡγεῖται ἡ ἀγία αὕτη καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ συνάξεις ἀφ' ἕωθεν ἐπιτελεῖ, οὐ νηστεύει. Ἀνακόλουθον γάρ ἐστιν ἐν Κυριακῇ νηστεύειν. Τὴν δὲ Τεσσαρακοστὴν τὴν πρὸ τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν τοῦ ἀγίου Πάσχα ὡσαύτως φυλάττειν εἴωθεν ἡ αὐτὴ Ἐκκλησία, ἐν νηστείαις διατελοῦσα· τὰς δὲ Κυριακὰς οὐδ' ὄλως, οὔτε ἐν αὐτῇ τῇ Τεσσαρακοστῇ»⁴⁹.

Τέλος γιὰ τὸ ἀσύμβατο πενθικῆς νηστείας καὶ ἀναστασίμου Κυριακῆς, πλὴν τῶν ἤδη ἀναφερθέντων, μαρτυροῦν ἐξειδικασμένα, στὸ ἴδιον περὶ τὸν πασχάλιο χαρακτήρα τῆς πνεῦμα στοιχοῦντες, ὁ ἱερός Χρυσόστομος⁵⁰, ὁ Μέγας Φώτιος⁵¹ καὶ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης⁵².

---

49. Ὁπ.π., PG 42, 828B. Βλ. καὶ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὄπ.π., τ. Β', σ. 427, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ζωναρᾶ στὸν νβ' τῆς ἐν Τρούλλῳ.

50. Βλ. R. CANTALAMESSA, ὄπ.π., σσ. 120-122. Καὶ PG 48, 867. Κατὰ Ἰουδαίων Λόγος Γ'. Εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας.

51. Βλ. *Νομοκάνων εἰς ἸΔ' τίτλους. Τίτλος Ζ'.* Κεφάλαιον πρῶτον. — Περὶ νηστείας καὶ τῶν κεκωλυμένων ἢ ἐπιτετραμένων γίνεσθαι ἐν τῇ Τεσσαρακοστῇ τῶν νηστείων. PG 104, 636B-640B.

52. *Διάλογος, κεφ. Κ'.* PG 155, 101B: Οἱ Λατίνοι περὶ πολλὰ καινοτομοῦντες προσθέτουν καὶ «τὸ ἐν Σαββάτῳ παντὶ νηστεύειν» (ἐννοεῖται τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς) «παρὰ κανόνα καὶ τοῦτο τὸν ἀποστολικὸν καὶ τὰς τῶν πατέρων νομοθεσίας. Ἐν ἐνὶ γὰρ καὶ μόνῳ νηστεύειν, οὐκ ἐν ἄλλῳ, φησὶν, ὅτι εὐχαριστία τῆς δημιουργίας ἐστὶ τὸ Σάββατον, ὡς καὶ ἡ Κυριακὴ τῆς ἀναστάσεως ἀληθῶς, ὑπὸ τὸν ἄδην τοῦ Σωτῆρος τῇ θεῖα ψυχῇ παραγεγονότος καὶ τὴν ἐλευθερίαν παρεσχηκότος καὶ τὴν ἀνάστασιν».

β) Ἡ ὀρθία στάση προσευχῆς τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γονυκλισία.

Ἄλλο ζήτημα, ποῦ σχετίζεται μὲ τὸν ἀναστάσιμο χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς καὶ τῆς θείας λειτουργίας, εἶναι καὶ ἡ ρητὴ ἀπαγόρευση ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κανόνες καὶ τοὺς ἀγίους πατέρες τῆς γονυκλισίας κατ' αὐτὲς καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὸν ἐβδοματικὰ ἀνακυκλούμενο πασχάλιο ἑορτασμὸ τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου.

Ἐδῶ καὶ μόλις μισὸ περίπου αἰῶνα ἀνέκυψε τὸ ζήτημα καὶ ἐπώ-
νυμα ἢ ἀνώνυμα διατυπώθηκαν οἱ πιὸ ἀντίθετες ἀπόψεις, ἀπὸ προσω-
πικότητες μὲ λειτουργικὲς ἐνασχολήσεις, ὅπως ὁ μακαριστὸς Παναγιώ-
της Τρεμπέλας⁵³, ὁ Χρῆστος Ἐνισλείδης⁵⁴, ὁ ἀρχιμ. Σωφρόνιος Παπα-
κυριακοῦ, ὁ ἱερέας Ἰωάννης Ἀδαμόπουλος⁵⁵, ὁ Ἡλιουπόλεως Γεννά-
διος⁵⁶ καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ Πατρῶν Νικόδημος⁵⁷, ὁ πρεσβύτερος Κ. Ν.
Παπαδόπουλος⁵⁸, ὁ πρωτοπρ. Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης⁵⁹, ὁ Β. Ν.
Ἀναγνωστόπουλος⁶⁰, ὁ ἀρχιμ. Κύριλλος Κωστόπουλος⁶¹, ὁ Τρύφων

---

53. Βλ. *Ἡ γονυκλισία ἐν ταῖς Κυριακαῖς* (ἀνάτυπο), ἐν Ἀθήναις 1948.

54. «Ἡ γονυκλισία τῆς Κυριακῆς», *Ἐκκλησία* 26 (1949), σσ. 54-55, 148, 162-163, 238-239, 257-258. Βελτιωμένο καὶ συμπληρωμένο μὲ νέα σειρὰ ἄρθρων καὶ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, 1950.

55. Περὶ αὐτῶν βλ. ἀναφορὰ στὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἀπαντήσεων στὶς ὑπ' ἀριθμ. 547 καὶ 548 ἐρωτήσεις. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἀπαντήσεις ...», *Ἐφημέριος ΜΕ'* (1996), τεύχ. 16 (1 Νοεμβρίου 1996), σ. 326.

56. «Ἡ γονυκλισία κατὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν φρικτῶν μυστηρίων», *Ὁρθοδοξία ΚΕ'*, τεύχ. 1 (Ἰανουάριος 1950), σσ. 42-44.

57. Ἄρθρο σχετικὸ μὲ τὴ γονυκλισία ποῦ δημοσιεύεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ *Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, βλ. *Δίπτυχα* 2000, σσ. οδ'-π'.

58. «Κανονικὰ καὶ λειτουργικὰ», στὴν *ΕΕΘΣΠΑ*, τ. ΚΘ'. *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Ἀγουρίδην*, ἐν Ἀθήναις 1994, σσ. 581-584.

59. *Τὰ ἰδιάζοντα λειτουργικὰ στοιχεῖα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1995, σσ. 83-84.

60. «Ἡ γονυκλισία κατὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων καὶ κατὰ τὰς Κυριακάς. Ἡ παράδοσις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης», *Ἐπιστημονικὴ Παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης*, τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1997, σσ. 69-96.

61. *Ἡ ἱερὰ παράδοσις γιὰ τὸ «γόνου κλίνειν»*. Θεολογικὴ ἀναφορὰ στὸ Ἰουδαϊκὸ Σάββατο καὶ στὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου, Πάτρα 2000, σσ. 45-77.

Τσομπάνης σὲ μιὰ πρόσφατη συνθετική ἐργασία του⁶² καὶ ὑπὲρ πάντας ὁ δάσκαλός μας καθηγητῆς Ἰωάννης Φουντούλης, σὲ ἐκτενὴ ἀνάλυσή του στὶς γνωστὲς Ἀπαντήσεις σὲ λειτουργικὲς, κανονικὲς καὶ ἄλλες ἀπορίες⁶³, ὅπου μετὰ τὶς ἀναγκαῖες ἱστορικὲς ἀναδρομὲς, τὶς ἐκ τῶν κειμένων τεκμηριώσεις καὶ τὶς λειτουργικὲς ἀναφορὲς συμπυκνώνει συμπερασματικὰ ὅλους τοὺς σχετικὸς μὲ τὸ ζήτημα προβληματισμούς.

Ἡ σημερινὴ ἐπικρατοῦσα πράξις ἰσοδυναμεῖ μὲ πλήρη σχεδὸν σύγχυση, ποὺ ἐξελίσσεται πολλὰς φορὲς μέχρι ἀντιλογιῶν, συγκρούσεων καὶ ἀντιδιξιῶν, ἀνάμεσα στοὺς ποιμένες ἢ τὰ πιστὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἐπὶ αἰῶνες δὲν ὑπῆρξε σχετικὸς προβληματισμός. Ἐκτὸς τῶν ὀλίγων ἀναφορῶν σὲ στιγμιαία γονυκλισία εὐλαβείας πρὸ τῶν εἰσοδευομένων⁶⁴ ἢ τῶν πρὸς μετάλληψη καθαγιασθέν-

---

62. Ἡ γονυκλισία, Θεσσαλονίκη 2000. Στὴν ἐργασία αὐτὴ συγκεντρώνονται κείμενα καὶ μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ ὑποβάλλονται σὲ κριτικὴ βία οἱ θέσεις ὅλων σχεδὸν τῶν μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντων μὲ τὸ ζήτημα τῆς γονυκλισίας, ἢ ὅσων παρενόβησαν μὲ ἐγκυκλίους καὶ ἀρθρογραφία (π.χ. Ἐγκύκλιος α) Ἱερᾶς Συνόδου 2615/31-10-1996 καὶ 2683/8-11-1999, β) Μητροπολίτου Ἐδέσσης Χρυσοστόμου 390/2-12-1991, γ) Μητροπολίτου Θήρας Παντελεήμονος, «Θέματα λειτουργικῆς εὐταξίας», Ἐκκλησία 17 (15-11-1996), σ. 772ἑξ. Ἐπίσης ἀρθρογραφία τοῦ Μητρ. Πατρῶν Νικοδήμου, Πειραϊκὴ Ἐκκλησία (Ἰανουάριος 2000), σσ. 35-37, τῆς Μητροπόλεως Δημητριάδος χ.χ., Πῶς πρέπει νὰ στεκόμαστε στὴν Ἐκκλησία, π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν, Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος, Ἀθήνα 1970, σ. 94 καὶ Μητροπ. Περγάμου Ἰωάννου Ζηζιούλα, «Εὐχαριστία καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ», Σύναξη 51 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1994), σσ. 88-89. Καὶ ἀνταπαντήσεις μεταξὺ Π. Ν. Τρεμπέλα, Χ. Ἐνισλεῖδη, Μητροπ. Παραμυθίας Ἀθηναγόρου, Μητροπ. Αἰτωλοακαρνανίας Ἱεροθέου, Μητροπ. Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Μητροπ. Θεσσαλιώτιδος Ἰεζεκιὴλ καὶ Μητροπ. Ἐδέσσης Παντελεήμονος). Ἀναφορὲς στοῦ θέματος βλ. καὶ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΦΩΣΤΙΝΗ, «Αἱ γονυκλισίαι», Πάνταινος 7 (1915), σσ. 629-631. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σ. 131.

63. Ἐφημέριος ΜΕ' (1996), τεύχη 16-18 καὶ ΜΣ' (1997), τεῦχος 1. Ἀντίστοιχος σσ. 326-327, 342, 360, 11-12.

64. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν, ΚΕ', 4-5. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σσ. 130-132. Ἐπισημαίνεται ὅμως πάραυτα τὸ λάθος, ὡς προκαλούμενο ἀπὸ σύγχυση ἀνάμεσα στὴ χαρμόσυνη τελεία λειτουργία καὶ τὴν, ἤδη τετελειωμένη, Προηγιασμένη τῶν ἁγίων νηστειῶν. Βλ. καὶ PG 150, 420C-D. Ἐπίσης ΕΥΤΥΧΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Λόγος περὶ Πάσχα καὶ τῆς ἁγίας εὐχαριστίας. PG 86 II, 2400, ὅπου κρίνει τὴν τάση, καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἐρμηνεία, ση'. PG 155, 728D-729C, ὅπου προσπάθεια ἀποδοχῆς ὡς εὐλαβοῦς τῆς πράξεως.

των⁶⁵ τιμίων δώρων, τὸ Πάσχα, ὅλη ἡ ἀναστάσιμη περίοδος τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἀλλὰ καὶ κάθε δεσποτική Κυριακὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους, εἶχαν πάντοτε χαρμόσυνο χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἀποβάλλει τὴ γονυκλισία ὡς πενθικὴ ἐκδήλωση μετανοίας, γιατί συντρίβει καὶ ἀνατρέπει τὴν ἐλευθέρια ἀναστάσιμη βίωση τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ⁶⁶.

Τῶν πρὸ τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ πιστῶν καὶ δικαίων ἀνθρώπων ἴδιον ἦταν ἡ πρόσπτωση καὶ ἡ κλίση τῶν γονάτων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ⁶⁷, οἱ πιστοὶ τῆς Ἐκκλησίας ὅμως «ὄρθιοι μὲν πληροῦμεν τὰς εὐχὰς ἐν τῇ μιᾷ τοῦ Σαββάτου», κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστάσιμης Κυριακῆς δηλαδή, «τὸν δὲ λόγον οὐ πάντες οἶδαμεν. Οὐ γὰρ μόνον ὡς συναναστάντες Χριστῶ», τονίζει ὁ Μέγας Βασίλειος, «καὶ τὰ ἄνω ζητεῖν ὀφείλοντες ἐν τῇ ἀναστασίμῳ ἡμέρᾳ τῆς δεδομένης ἡμῖν χάριτος διὰ τῆς κατὰ τὴν προσευχὴν στάσεως ἑαυτοὺς ὑπομιμνήσκομεν, ἀλλ' ὅτι δεῖ πῶς τοῦ προσδοκωμένου αἰῶνος εἶναι εἰκὼν ... Ἀναγκαίως οὖν τὰς ἐν αὐτῇ προσευχὰς ἐστῶτας ἀποπληροῦν τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους ἡ Ἐκκλησία παιδεύει, ἵνα τῇ συνεχεῖ ὑπομνήσει τῆς ἀτελευτήτου ζωῆς τῶν πρὸς τὴν μετάστασιν ἐκείνην ἐφοδίων μὴ ἀμελῶμεν. Καὶ πᾶσα δὲ ἡ Πεντηκοστὴ τῆς ἐν τῷ αἰῶνι προσδοκωμένης ἀναστάσεως

---

65. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, *Ἰωάννης Κασταμονίτης ...*, ὅπ.π., σ. 329.

66. Ὅτι ἡ ὀρθία στάση τῆς προσευχῆς τῶν πιστῶν, ἐκτὸς τοῦ νὰ εἶναι ἀσκητικὴ ἄθληση καὶ θυσία, δηλώνει καὶ τὴ στάση τῆς ἐλευθερίας τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῆ δουλεία τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀμαρτίας βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Α', σ. 22. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγὴ στὴ θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 238. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ θεία λειτουργία. Τελετουργικὴ θεώρηση», στὸ *Ἡ θεία λειτουργία (Εἰσηγήσεις, Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 1998)*, Δράμα 1998, σ. 169. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Σύμμικτα. Περὶ ἐρωτήσεως καὶ τῶν ταύτης διαλύσεων κανόνες*. PG 99, 1732B, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι ὅλη ἡ Πεντηκοστὴ εἶναι περίοδος ἀναστάσιμη καὶ δὲν κακίζει μὲν ὡς ἀμαρτάνοντες τοὺς μοναχοὺς οἱ ὁποῖοι, «ἄνευ Σαββάτου δηλονότι καὶ Κυριακῆς», «κρυφίως γόνου κλίνοντες ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις, κατακρίτους ἑαυτοὺς» ποιοῦν καὶ «οἰνοὶ ἐκουσίως ἐμπεφυλακισμένους», καθὼς ἐκ τοῦ πένθους καὶ τῆς μετανοίας «οὐκ ἔστι μοναχῶ ἐπὶ τῆς γῆς ἑορτή», ὅμως τονίζει ὅτι «πρὸς πίστωσιν τοῦ μυστηρίου ἐτέθη οὕτως ὁ κανὼν», τὸ νὰ μὴ γονυκλιτοῦμε δηλαδή, «καὶ ἐκράτησε καὶ κρατεῖτω», ὡς παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

67. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. Ψαλμὸς ΚΑ', 30. ΕΠΕ 5, σ. 210.

ἐστιν ὑπόμνημα ... Ἐν ἧ τὸ ὀρθιον σχῆμα τῆς προσευχῆς προτιμᾶν οἱ θεσμοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμᾶς ἐξεπαίδευσαν, ἐκ τῆς ἐναργοῦς ὑπομνήσεως οἴονοι μετοικίζοντες ἡμῶν τὸν νοῦν ἀπὸ τῶν παρόντων ἐπὶ τὰ μέλλοντα. Καὶ καθ' ἑκάστην δὲ γονυκλισίαν καὶ διανάστασιν ἔργῳ δείκνυμεν ὅτι διὰ τῆς ἀμαρτίας εἰς γῆν κατερρύημεν καὶ διὰ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ κτίσαντος ἡμᾶς εἰς οὐρανὸν ἀνεκλήθημεν»⁶⁸.

Τὸ Βασιλειανὸ κείμενο βλέπει, στὴν ὀρθία στάση προσευχῆς τῶν διὰ τῆς υἰοθεσίας ἀπελεύθερων τέκνων τοῦ Θεοῦ, τὸ σύμβολο τῆς ἀναστάσιμης, σωστικῆς, νικητικῆς καὶ ἐσχατολογικῆς πορείας τῶν πιστῶν πρὸς τὴν αἰώνια Βασιλεία του. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔτσι πρακτικὰ παιδεύει μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα κατὰ τὴ δημόσια λατρεία του νὰ πράττει. Σύμβολο καὶ ρεαλισμὸς συμπλέκονται σὲ ἐνότητα ἀδιάσπαστη κατὰ τὴν κοινὴ λατρεία τῶν χριστιανῶν. Ἔτσι «εἶναι γνωστὸ πὼς στὶς ἐκκλησίες μας δὲν γονάτιζαν ... παρὰ μόνο κατὰ τὴ γονυκλισία τῆς Πεντηχοστῆς κατὰ τὴν ἀνάγνωσι τῶν εὐχῶν τοῦ ἐσπερινοῦ», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ καθ. Ἰωάννης Φουντουλῆς⁶⁹. Ὁ ὅρος «ἐσπερινὸς τῆς γονυκλισίας» ἢ λαϊκότεροπα «Κυριακὴ τῆς γονατιστῆς» δηλώνει τὸ ἔκτακτο τῆς πράξεως. Οἱ πιστοὶ ἄνθρωποι ἔκαναν μεγάλες μετάνοιες κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς Τεσσαρακοστῆς κατὰ τὶς πληθωρικὲς προβλέψεις τῆς, προσέπιπταν ἕως τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν Προηγιασμένων κατὰ τὴν παλαιὰ σεβάσμια λειτουργικὴ πράξη, ἀλλὰ ποτὲ δὲν γονάτιζαν κατὰ τὴν τελεία θεία λειτουργία καὶ τὴν Κυριακὴ καὶ καθ' ὅλη παλαιότερα τὴν περίοδο τοῦ Πεντηχοσταρίου⁷⁰, οὔτε κατὰ τὴν εἴσοδο, οὔτε κατὰ τὸν καθαγιασμό⁷¹.

---

68. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, 66. *ΕΠΕ* 10, σσ. 460-462. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 643-644.

69. Βλ. «Ἀπαντήσεις ...», ὅπ.π., σ. 326. Γιὰ τὸ ἐπιχειρημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ πενθικοῦ περιεχομένου στὶς εὐχὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηχοστῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν τελικὴ οἰκονομία καὶ ἐπιείκεια ὥστε ὁ ἐσπερινὸς νὰ ἐπιτελεῖται συναπτὰ μὲ τὴν πρωϊνὴ λειτουργία καὶ γιὰ τὸ πὼς ἡ συνθήσια ἄρχισε καὶ ἐπικράτησε σταδιακὰ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὶς κοσμικὲς ἐνορίες, βλ. τὶς σκέψεις καὶ ἀναλύσεις τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις*, σσ. 61-62 καὶ 80-81.

70. Βλ. τὴν μαρτυρία τοῦ ΕΠΗΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημ. 47-48. Βλ. ἐπίσης *Δήλωσις*, σ. 106. *Φραγγέλιον*, σ. 167.

71. Βλ. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 326-327.

Ἡ κοινή λατρεία διακρατεῖ στιβαρὸ ἦθος προβλεπόμενης τελεστικῆς τάξεως γιὰ ὅλους τοὺς πιστοὺς. Ἡ τάξη αὐτὴ δὲν εἶναι καταναγκασμός, ἀλλὰ λατρευτικὴ εὐσχημοσύνη ὑπακοῆς σὲ συμβολικὲς στάσεις ἢ πράξεις μὲ δογματικὸ καὶ θεολογικὸ περιεχόμενο, ὅπως εἶναι τὸ νὰ ἀποπληροῦν τὶς εὐχὲς τοὺς ὀρθοί⁷². Οἱ μετέχοντες στὴ σύναξη δὲν «ἔκαμπτον γόνου», ἀλλὰ «ἐκλίνοντο βαθέως», ὅπως οἱ ἐζωγραφημένοι ἀρχιερεῖς σεβίζοντες μὲ ἀναπεπταμένα τὰ εἰλητάρια ἢ οἱ ἱερεῖς εὐχόμενοι⁷³. «Δὲν γονάτιζαν ὅμως. Τὸ ἴδιο γίνεται μέχρι σήμερα καὶ στὸ Ἅγιον Ὅρος, πού μὲ πιστότητα καὶ ἀκρίβεια συντηροῦνται οἱ ἀρχαῖες λειτουργικὲς παραδόσεις. Οὔτε οἱ λειτουργοὶ κλίνουν γόνου, ἂν καὶ κατὰ τὴν τυπικὴ διάταξη βαθύτατα “κλινόμενοι ἐπεύχονται”», οὔτε οἱ μοναχοὶ πού καὶ αὐτοὶ κατερχόμενοι ἀπὸ τὰ στασίδια τοὺς καὶ ἀποκαλυπτόμενοι σκύβουν βαθειά. Ἀσφαλῶς δὲ οἱ μοναχοὶ καὶ γνωρίζουν τὴν τάξη καὶ τὴν παράδοση, καὶ εἶναι ὅπως δὴποτε εὐλαβέστεροι ἀπὸ ὅλους ἐμᾶς⁷⁴.

Στὸ πλαίσιο τῶν θετικῶν προσπαθειῶν πού ἔγιναν ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ κ' αἰῶνα, γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση καὶ τὴ λειτουργικὴ καλλιέργεια τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, δυστυχῶς ἐπικράτησε καὶ ἡ νεοφανὴς συνήθεια τῆς γονυκλισίας κατὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν δώρων, ἀφοῦ προ-

---

72. Τὸ ζήτημα αὐτὸ πλατύνει μὲ μαρτυρίες ὁ καθ. Ἰωάννης Φουντούλης, ὅπ.π.: «Ἐγὼ ἀκούσει παλαιοὺς ἀπλοῖκους πιστοὺς, πού συζοῦσαν μὲ μουσουλμάνους καὶ μὲ ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ γνώριζαν τὶς λατρευτικὲς τοὺς συνήθειες, νὰ ἀντιδιαστέλλουν τὴ δουλικὴ γονυκλινῆ προσευχὴ τῶν πρώτων πρὸς τὴν ἀνδροπρεπῆ στάση τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ κάνουν ἓνα λογοπαίγνιο μὲ τοὺς ὅρους “Ὀρθόδοξος” καὶ “Καθολικός”: Ὀρθόδοξος εἶναι αὐτὸς πού προσεύχεται στὴν ἐκκλησία “ὀρθός” καὶ “Καθολικός” αὐτὸς πού προσεύχεται “καθιστός”. Ἴσως εἶναι ἀσήμαντα καὶ ὅπως δὴποτε ἀφελῆ αὐτά, ἀλλὰ δείχνουν πῶς ἀντιλαμβάνονταν τὴν στάση τῆς προσευχῆς ὡς ἔκφραση πίστεως καὶ δόγματος καὶ πῶς ἡ ὀρθία στάση γι' αὐτοὺς ἦταν ἡ παραδεδομένη στάση λατρείας στὴν Ὀρθόδοξο Ἐκκλησία. Δὲν ἦταν δὲ μόνο ὁ ἀπλὸς λαὸς πού ἔκανε αὐτὲς τὶς συγκρίσεις. Μακαριστὸς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, γέρων τότε ἀρχιερεὺς, εὐλαβέστατος καὶ παραδοσιακός, παρενέβαινε μὲ αὐστηρὸ ὕφος ἐπιπλήττοντας αὐτοὺς πού γονάτιζαν, γιατί μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μετέτρεπαν τὴν ὀρθόδοξο ἐκκλησία σὲ “τζαμί” ἢ “φραγκοκκλησία”. Ἄγία ἀπλότητα!».

73. Βλ. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅπ.π., σσ. 67-75, ὅπου χαρακτηριστικὰ εἰκονογραφικὰ παραδείγματα. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 11, στήλη β'.

74. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 326-327.

τάθηκε ως έμφανές και άπτό στοιχείο έκδηλώσεως έξαιρέτου εϋλαβείας πρὸς τὸ ἐπιτελούμενο μυστήριο τῆς εϋχαριστίας. «Ἡ εϋλαβῆς αὐτῆ ἐπι- νόηση» δὲν γεννήθηκε στὸν τόπο μας ἀπὸ ἄμεση τυχὸν ἐπίδραση τῆς Λατινικῆς πράξεως. Ἀπὸ χρόνου ἱκανοῦ ἀποτελοῦσε ἤδη πράξη τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, μαζί μὲ ἄλλα ἐξευρωπαϊστικὰ στοιχεῖα ποὺ δέ- χθηκε ἡ ρωσικὴ παράδοση ἀπὸ τὸν πολυπράγμονα Μεγάλο Πέτρο. Στὴν Ἑλλάδα καθοριστικὸς ἦταν ὁ ρόλος τῆς πράξεως τῶν ἀνακτόρων, ποὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κρά- τος ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴν εϋλαβέστατη ρωσίδα βασίλισσα Ὑολγα⁷⁵.

Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση λοιπὸν ἡ γονυκλισία κατὰ τὶς Κυ- ριακὰς εἶναι παντελῶς ἀπαγορευμένη⁷⁶ καὶ οἱ δυνατότητες ἀντιρρήσεων μᾶλλον ἀδύνατες. Πῶς ἐξάλλου εἶναι νοητὸ νὰ ὑπάρχει ἀντίθετη τοπο- θέτηση σὲ θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν τόσο ἀϋθεντικὲς καὶ ὁμόφωνες

---

75. Ὑοπ.π., σ. 342. Οὔτε στὴ Δύση εἶναι ἀρχαία ἡ συνήθεια τῆς γονυκλισίας. Τὴν εἰσήγαγαν οἱ πάπες Ὑονώριος Γ' καὶ Γρηγόριος Ι', κατὰ τὸν δέκατο αἰῶνα, γιὰ νὰ προτρέψουν τὸν ἀμαθῆ λαὸ τοῦ Μεσαίωνα σὲ ἐκδήλωση ἔμπρακτης εϋλάβειας στὶς ἱερό- τερες στιγμὲς τῆς λειτουργίας. Βλ. καὶ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 553, ὑπο- σημείωση συνεχείας ἐκ τῆς προηγουμένης σελίδος, ὅπου σημειώνεται ὅτι κατὰ τὸ post communion σὲ περίοδο Τεσσαρακοστῆς διαβαζόταν ἀπὸ τὸν ἱερέα ἡ ἐσχάτη εϋλογία «πρὸ τῆς ὁποίας ὁ διάκονος λέγει: *Κλίνετε καὶ ταπεινώσατε τὰς κεφαλὰς ὑμῶν πρὸ τοῦ Θεοῦ ...* Πρέπει νὰ σημειωθῆ δὲ ὅτι ἡ εϋχὴ αὕτη ἡ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἐλέγετο κατὰ πᾶσαν λειτουργίαν καὶ πανηγυρικὴν, ἔτι καὶ αὐτὴν τὴν τοῦ Πάσχα. Ὑο πάπας ὅμως Γρηγόριος ὁ μέγας (590-604) ὥρισε ἵνα ἡ εϋχὴ αὕτη λέγεται, μόνον κατὰ τὰς καθημερινὰς τῆς 40στῆς, οὐχὶ δὲ κατὰ τὰς Κυριακὰς, διότι αἱ λειτουργίαι τῶν Κυριακῶν φέρουσι πανη- γυρικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν ἐπιτρέπεται ἡ γονυκλισία». Σχετικὴ ἀναφορὰ βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'* ..., ὅπ.π., σσ. 239-240.

76. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὑομολογία πίστεως*, ὅπ.π., σ. 42. ΝΕΟΦΥ- ΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 79. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις*, σσ. 51, 79 καὶ 80. *Φραγγέλιον*, σσ. 77, 78 καὶ 79: «καθὼς ἐν Κυ- ριακῇ μὴ νηστεύειν παρελάβομεν, οὔτως οὐδὲ γόνου κλίνειν· πένθιμον ἄρα καὶ τὸ γόνου κλίνειν, καθὼς καὶ ἡ νηστεία, δι' ὃ καὶ ἀπηγόρευται». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἑπιστολὴ ἀντιβῆρητικὴ ...* (ὅπ.π., παρὰ Κ. ΜΑΝΑΦΗ), σ. 231 ἐξ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἑπιτομή, εἶτε συλ- λογὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σ. 398. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ γο- νυκλισίας*, βλ. χφ ΕΒΕ 2182, φ. 47β. Βλ. ἐπίσης ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συνα- ξαριστῆς ...*, τ. 6, ἐκδ. «Ὑορθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1982, σ. 27: «Ἐἶχε δὲ (ἡ ἁγία Μάρθα) ἄσκησιν στάσιμον πολὺ, διότι οὐδεὶς εἶδεν αὐτὴν νὰ καθίσῃ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κυριακῆς».

πατερικές⁷⁷, μοναστικές ἐκ τῶν *Τυπικῶν*⁷⁸ καὶ συνοδικές⁷⁹ ἀποφάνσεις;

77. Βλ. π.χ., ἐκτὸς τῶν ἤδη παρατεθέντων τεκμηρίων, *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, βιβλίον Ε', 20. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 93έξ. Βλ. ἐπίσης καὶ *PG* 1, 744-745. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Fragmenta. PG* 7, 1233A. Τὸ ἴδιο βλ. στὰ ἀμφιβαλλόμενα τοῦ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀποκρίσεις πρὸς Ὁρθοδόξους*, *PIE'*. *ΒΕΠΕΣ* 4, σσ. 127-128, καὶ *ΒΕΠΕΣ* 5, σ. 174. Ἀπὸ τὰ ἀμφιβαλλόμενα ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Σύνταγμα διδασκαλίας πρὸς μονάζοντας*, 2. *ΒΕΠΕΣ* 35, σ. 165, καὶ *PG* 28, 836έξ. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *De corona*, III καὶ *De oratione*, XXIII, ἔκδ. ÜHLER, τ. 1, Λειψία 1853, σσ. 422-423 καὶ 579. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου. Ἀπόκρισις ἔγ'*, ὅπ.π., σ. 76α, καὶ *ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 10Α, σ. 200. R. CANTALAMESSA, *La Pasqua ...*, ὅπ.π., σσ. 56 καὶ 98. ΦΩΤΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Νομοκάνων εἰς ἸΔ' τίτλους. PG* 104, 644D-649. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΩΝ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΩΝ, *Περὶ τῶν αἱρουμένων ἡσυχῶς βιώναι, λθ'.* *Περὶ τῆς κατὰ τὸ νυχθήμερον ποσότητος τῶν γονυκλισιῶν. PG* 147, 712D: «Περὶ δέ γε ποσότητος γονυκλισιῶν, τριακοσίας ἴσμεν τῶ ἀριθμῶ, τὰς τοῖς θείοις ἡμῶν πατράσι διωρισμένας, ἅς καὶ ὀφείλομεν ποιεῖν καθ' ἕκαστον νυχθήμερον τῶν τῆς ἐβδομάδος πέντε ἡμερῶν. Καὶ γὰρ ἐν παντὶ Σαββάτῳ καὶ πάσῃ Κυριακῇ, ναὶ μὴν καὶ ἐν ἄλλαις ἐξ ἔθους σεσημειωμέναις ἡμέραις, καὶ δὴ καὶ ἐβδομάσι» (ἐννοεῖ προφανῶς τὶς δεσποτικὴς ἑορτές, τὸ ἅγιο Δωδεκαήμερο, ὅλη τὴν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς), «κατὰ τινὰς μυστικῶν καὶ ἀπορρήτων λόγων» (τοῦ ἐν αὐταῖς ἐγκαινιζομένου μυστηρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως, ἐννοεῖται), «σχολῆν τούτων ἄγειν ἐντετάλαμεθα». Βλ. τὸ ἴδιο κείμενο στῆ *Φιλοκαλία*, ἔκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα ¹1976, τ. Δ', σ. 239.

78. Ἀναφορὰ σὲ *Τυπικά* καὶ σχετικὴς μὲ τὴ γονυκλισία τῶν ἀναστασίμων ἡμερῶν προβλέψεις βλ. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σσ. 104, 267-269. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος - συγγραφικὸν ἔργο - κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 248-249. Βλ. καὶ χφ Λαύρας Β 108 (228), φφ. 301^Γ, 306^Γ-306^Ν, καὶ PH. MEYER, *Die Haupturkunden für die geschichte der Athos-Klöster*, Λειψία 1894 (Amsterdam 1965), σσ. 133-134. Καὶ χφ Σινᾶ 436 (441), φ. 36^Α. Βλ. τὶς προβλέψεις τῶν *Τυπικῶν* τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, τῆς Εὐεργέτιδος, τῆς Θεοτόκου τῶν Ἐλεγκῶν, ἁγίου Νικολάου τῶν Κασούλων, τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν τῷ Μοναχείῳ, στοῦ Α. DMITRIEVSKII, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. I, *Τυπικά*, Κίεβο 1895, σσ. 229-230, 249, 279, 619, 760-761, 798-799. Ἀκόμη καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία δὲν ἐπέτρεπε τὶς γονυκλιεῖς προσκυνήσεις πρὸ τοῦ βασιλέως σὲ ἡμέρες καὶ περιόδους ἀναστάσιμες. Βλ. Κ. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Κανονικὰ καὶ λειτουργικά», ὅπ.π., σ. 583.

79. Εἶναι γνωστὸ τὸ ζήτημα ὅτι κατὰ τὶς πενθικὴς ἡμέρες τῶν νηστειῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐπιτέλεση τελείας λειτουργίας, παρὰ μόνον τὰ Σάββατα καὶ τὶς Κυριακὴς (βλ. τὸν μθ' κανόνα τῆς Λαοδικείας, Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 216, καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 438: «Ὅτι οὐ δεῖ ἐν Τεσσαρακοστῇ ἄρτον προσφέρειν, εἰ μὴ ἐν Σαββάτῳ καὶ Κυ-

Οἱ δύο σχετικοὶ κανόνες τῶν Συνόδων (ὁ κ' τῆς Α' καὶ ὁ γ' τῆς Πενθέκτης), τῶν ὁποίων τὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ ὁ θαυμάσιος καὶ ἀκριβέστατος σχολιασμὸς τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, θὰ ἀκολουθήσουν, εἶναι ἰκανοὶ νὰ θέσουν τέρμα σὲ κάθε ἀντιλογία, ὥστε νὰ περιττεύει ἴσως κάθε περαιτέρω σχόλιο.

Ἡ ἁγία Α' Σύνοδος τάσσεται ὑπὲρ τῆς ὀρθίας στάσεως κατὰ τὴν προσευχὴν τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς καὶ ὅλη τὴν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς, μὲ ἀπόλυτα σαφὴ καὶ κατηγορηματικὴ τοποθέτηση. Τὸ ὅτι

ριακῆ μόνον»), ἐπίσης οὔτε μνήμες ἁγίων ἄγονται (βλ. τὸν νὰ κανόνα τῆς ἴδιας συνόδου, Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, ὅπ.π., σ. 218, καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 439: «Ὅτι οὐ δεῖ ἐν τῇ Τεσσαρακοστῇ μαρτύρων γενέθλια ἐπιτελεῖν, ἀλλὰ τῶν ἁγίων μαρτύρων μνήμας ποιεῖν ἐν τοῖς Σαββάτοις καὶ ταῖς Κυριακαῖς»). Ἔτσι ἡ Πενθέκτη Σύνοδος, ἡ ὁποία μὲ τὸν β' κανόνα τῆς ἐπεκύρωσε τοὺς δύο προηγουμένους, ὄρισε μὲ τὸν νβ' κανόνα, γὰρ τοὺς θερμοὺς καὶ ἐνσυνείδητους λατρευτὰς τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὶς νηστιαίας ἡμέρας τὴν ἐπιτέλεση τῆς Προηγιασμένης (βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 427, καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 267): «Ἐν πάσαις τῆς Τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ τῆς ἁγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας, γινέσθω ἡ τῶν προηγιασμένων θεία (ιερὰ στὸ Πηδάλιον) λειτουργία». Εἶναι σαφὴς ὁ κανόνας. Κατὰ τὶς πενθικὰς ἡμέρας τελοῦμε Προηγιασμένη, νηστεύουμε καὶ γονυκλιτοῦμε. Κατὰ τὶς χαρμόσυνες ὅμως καταλύσιμες τελοῦμε τελεία πασχάλια ἀνάμνηση, δὲν νηστεύουμε καὶ δὲν γονυκλιτοῦμε πενθικὰ, ἀλλὰ πανηγυρίζουμε. Ὁ ἐρμηνευτὴς τοῦ κανόνα ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΣΣΑΜΩΝ εἶναι καιριότατος στὴν ἀνάλυσή του, ἡ ὁποία καὶ ἐνδιαφέρει τὴ διερεύνησή μας. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΗ, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 427-428: «Αἱ τῶν νηστειῶν ἡμέραι πένθους εἶναι ἐτάχθησαν καὶ κατανύξεως εἰς ἐξίλασμα τῶν ἐκάστου σφαλμάτων· τὸ δὲ προσάγειν τῷ Θεῷ θυσίαν πανηγυρίζειν ἐστὶ· τὸ δὲ πανηγυρίζειν οὐδὲ ἕτι ἄλλο ἐστίν, ἢ χαρμονή. Πῶς οὖν ἐν ταύτῳ δύναται τις πενθεῖν καὶ διακεχύσθαι; Διὰ τοῦτο ὤρισαν οἱ πατέρες μὴ γίνεσθαι θυσίαν δι' ὅλης τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, ἄνευ Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ· ἐν ταύταις γὰρ πανηγυρίζειν, ἀλλ' οὐ πενθεῖν, ἢ νηστεύειν, ἢ γόνυ κάμπτειν προστετάγμεθα. Τὴν δὲ λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ἀναίμακτον θυσίαν οὐ λέγομεν, ἀλλὰ προσαγωγὴν τῆς ἤδη προσαχθείσης καὶ τελεσθείσης θυσίας καὶ τελείας ἱεροτελεστίας. Νομίζω δὲ ὅτι καὶ τὰ ἀκριβῆ τῶν μοναστηρίων, διὰ τὸν παρόντα κανόνα, πρὸ τῆς Τυροφάγου ψάλλουσι καὶ ἀναγινώσκουσι τοὺς κανόνας καὶ μαρτύρια τῶν κατὰ τὴν ὅλην Τεσσαρακοστὴν προβαινουσῶν ἑορτῶν καὶ μνημῶν ἁγίων». Παρόμοια μὲ τὴν ἀκροτελεύτια αὐτῆ σκέψη τοῦ Βαλσαμῶνος ἐκφράζει καὶ ὁ ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΡΝΗΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον τὸν Ἀντιγονίτην, βλ. Γ. Π. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, Ἰωάννης Φουρνῆς καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 62-63.

ὕπῃρχαν τάσεις ἀνατροπῆς τῆς τάξεως αὐτῆς εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες ποὺ μέχρι τώρα παραθέσαμε. Αὐτὸ ἀκριβῶς ὅμως εἶναι ποὺ προκάλεσε καὶ τὴν παρέμβαση τῆς Συνόδου, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῆς Πενθέκτης, ἡ ὁποία μὲ τὸν κανόνα τῆς ἐπεξηγεῖ καὶ τοὺς λόγους. «Ἡ ὀρθία στάση, πρὸς δήλωση καὶ πανηγυρισμὸ τῆς Κυριακῆς καὶ τῆς δικῆς μας ἀναστάσεως», τονίζεται ἰδιαιτέρως καὶ ἐπιβάλλεται κατὰ τὶς ἀναστάσιμες δεσποτικὲς ἡμέρες⁸⁰. Κατὰ τὴν «ἐκπεφρασμένη συνοδικὴ καὶ πατερικὴ διδασκαλία», τονίζει ὁ καθ. Ἰωάννης Φουντούλης, «ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ ὀρθία στάση προσευχῆς εἶναι συνώνυμα». Εἶναι δὲ καιρὸς ὁ λαὸς «νὰ συλλάβει τὸ νόημα» τοῦ προσευχητικοῦ αὐτοῦ συμβολισμοῦ, ὅπως ἐκφράζεται στὴν κοινὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ «ὅπως διατυπώνεται ἀπὸ πατέρες καὶ κανόνες καὶ τὰ ἀρχαῖα ἔθνη τῆς Ἐκκλησίας». Δὲν «ὑπάρχει ἄλλος λειτουργικὸς συμβολισμὸς ποὺ νὰ ἔχει παρόμοια κατοχύρωση»⁸¹.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, ἐρμηνεύοντας τοὺς ἱεροὺς κανόνες, πληθωρικὰ ἀναφέρεται στὸ ζήτημα τῆς κατὰ Κυριακὴν γονυκλισίας, εἴτε πλατύνοντας τὶς προσβλέψεις τους, εἴτε καταγράφοντας τὶς θέσεις του μὲ ἀναφορὰς στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Μὲ ἀφορμὴ τὸν κ' κανόνα τῆς Πρώτης Οἰκουμενικῆς («Ἐπειδὴ τινὲς εἰσὶν ἐν Κυριακῇ γόνου κλίνοντες καὶ ἐν ταῖς τῆς Πεντηκοστῆς ἡμέραις, ὑπὲρ τοῦ πάντα ἐν πάσῃ παροικίᾳ φυλάττεσθαι, ἐστὼ τὰς ἔδοξε τῇ ἀγίᾳ Συνόδῳ τὰς εὐχὰς ἀποδιδόναι τῷ Θεῷ»⁸²) καὶ τὸν 5' τῆς Πενθέκτης («Ταῖς Κυριακαῖς μὴ γόνου κλίνειν ἐκ τῶν θεοφόρων ἡμῶν πατέρων κανονικῶς παρελάβομεν, τὴν τοῦ Χριστοῦ τιμῶντες ἀνάστασιν, ὡς ἂν οὖν μὴ ἀγνωῶμεν τὸ σαφὲς τῆς τούτου παρατηρήσεως, δῆλον τοῖς πιστοῖς καθιστῶμεν, ὥστε μετὰ τὴν ἐν τῷ Σαββάτῳ ἐσπερινὴν τῶν ἱερωμένων πρὸς τὸ θυσιαστήριον εἴσοδον, κατὰ τὸ κρατοῦν ἔθος, μηδένα γόνου κλίνειν μέχρι τῆς ἐφεξῆς κατὰ τὴν Κυριακὴν ἐσπέρας, καθ' ἣν μετὰ τὴν ἐν τῷ λυχνικῷ εἴσοδον αὐθις τὰ γόνατα κάμπτοντες οὕτω τὰς εὐχὰς τῷ Κυρίῳ προσάγομεν»⁸³). Τῆς γὰρ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐγέρσεως πρόδρο-

80. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἀπαντήσεις ...», ὅπ.π., σ. 360β.

81. Βλ. ὅπ.π., σ. 360, στήλη β'.

82. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 150.

83. Στὸ σημεῖο αὐτὸ καταθέτει ἐνδιαφέρουσα ὑποσημείωση ὁ Ἀγιορείτης ἐρμη-

μον τὴν μετὰ τὸ Σάββατον νύκτα παραλαμβάνοντες, τῶν ὕμνων ἐντεῦθεν πνευματικῶς ἀπαρχόμεθα, εἰς φῶς ἐκ σκότους τὴν ἑορτὴν καταλήγοντες, ὡς ἐν ὀλοκλήρῳ ἐντεῦθεν νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ πανηγυρίζειν ἡμᾶς τὴν ἀνάστασιν»⁸⁴), ἀναφέρεται στὴν ἐπηρεαζόμενη ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη βίωση λειτουργικὴ πράξι τῶν Κυριακῶν καὶ τῆς πασχάλιας περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς καὶ στὸ κανονικὸ consensus, ποῦ ἀπαιτοῦν «νὰ ἀποδίδουσι τὰς εὐχὰς των εἰς τὸν Θεὸν οἱ χριστιανοὶ ὅλοι, ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις, ὄχι γονατιστοί, ἀλλὰ ἐστῶτες καὶ ὄρθιοι»⁸⁵.

Ἡ γονυκλισία παύει λειτουργικὰ λοιπὸν κατὰ τὴν Κυριακὴν, ὄχι ὡς διεκπεραίωση μιᾶς τελεστικῆς κωδικοποιήσεως, ἀλλὰ γιὰ νὰ αἰσθητοποιήσῃ τὸ ἀναστάσιμο βίωμα τῶν ἡμερῶν καὶ νὰ δηλοποιήσῃ ὡς πρακτικὸ πρόσφορο σύμβολο τῆς δύναμει καὶ τὴν ἀλήθειᾳ τοῦ κεκρυμένου μυστηρίου τῆς ἀναστάσεως. Κατὰ τοὺς πατέρες, τῶν ὁποίων τὶς γνῶμες εἶδαμε καὶ τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται ὁ ἅγιος Νικόδημος στὴν ἐρμηνεία του⁸⁶, ἡ Κυριακὴ δὲν ἀποδέχεται τὴ δουλικὴ γονυκλισία, ἀλλὰ τὴν ἐλευθέρια τῆς φύσεώς μας ἀναστάσιμη ὀρθοστασία, γιὰτὶ κατ' αὐτὴν «χαρμοσύνης ἡμέραν ἄγομεν»⁸⁷ καὶ τῆς συναναστάσεώς μας ἀνά-

---

νευτῆς, ὅπ.π., σ. 299: «Πότε δὲ καὶ ἀπὸ τίνος ἀσηκώθη ἀπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἡ εὐαγγελικὴ αὕτη, ἀποστολικὴ καὶ πατρικὴ συνήθεια τῆς γονυκλισίας; μετὰ ἀκριβείας νὰ εἰποῦμεν οὐκ οἶδαμεν. Συμπεραίνομεν ὅμως στοχαστικῶς ὅτι ἀσηκώθη αὕτη μετὰ τὸ σχίσμα, τινῶν ἴσως ἡμετέρων, μὲ ὑπερβολὴν ζηλωτῶν, ἀντιφερομένων εἰς τὰ ἔθιμα τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, ἀκολούθως δὲ καὶ εἰς τὸ κανονικὸν τοῦτο ἔθος. Καὶ ὅτι τοῦτο τὸ συμπέρασμα ἡμῶν ἐστὶν ἀληθές, ὅρα τὸν ἡμέτερον Μελέτιον τὸν Πηγᾶν, ἐν τῷ τέλει τοῦ γ' βιβλίου *Περὶ Χριστιανισμοῦ*, ὅπου ἀναφέρει περὶ τῶν γονυκλισιῶν (σελ. σμ' τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ἐκδόσεως). Διότι καὶ ἡ παρὰ τοῖς Δυτικοῖς παπαλήθρα λεγομένη, ἦτοι ὁ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέφανος τῶν κληρικῶν, ἔθος κανονικὸν ὄν, ἀσηκώθη ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους, καὶ ὅρα τὸν κα' τῆς παρουσίας (ς') συνόδου (βλ. σ. 237). Καὶ ἡ παρὰ Λατίνους συνεχῆς κοινωνία τῶν μυστηρίων, κανονικὴ οὔσα, ἀσηκώθη ἀπὸ ἡμᾶς ... καὶ ἄλλα ὅμοια. Γονυκλισίαν δὲ λέγω οὐχὶ τὰς λεγομένας μετανοίας, ἀλλ' ἐκεῖνην καθ' ἣν ἐπάνω εἰς τὰ γόνατα προσευχόμεθα». Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐροτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Γ', σ. 220, συνέχεια ὑποσημ. 77.

84. *Πηδάλιον*, σ. 298.

85. Ὅπ.π., σ. 150.

86. Ὅπ.π., σσ. 151-152.

87. Βλ. ὅπ.π., σ. 575, τὸν ἱε' κανόνα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Κατ' αὐτὴν «πρυτανεῖ ... ἢ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνάστασις», κατὰ τὸν α' κανόνα τοῦ

μνηση ἐπιτελοῦμε, ὑπενθυμίζοντας στὸν ἑαυτό μας, μὲ τὴν ὀρθία προσευχητικὴ στάση, τὴ δοθεῖσα ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἀναστάσιμη σωστικὴ χάρις του καὶ τὴν ὀφειλὴ τῆς ὑπάρξεώς μας νὰ ζητεῖ «τὰ ἄνω» καὶ τὰ ὑψηλὰ τῆς ἀνακαινισμένης καὶ ἀναστημένης ζωῆς⁸⁸.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἀναφερόμενος στὴ γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς⁸⁹ καὶ ἀποσώζοντας κείμενο τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως, ἐξηγεῖ τὸν λόγο καὶ αἶρει τὴν ἐντύπωση τῆς φαινομενικῆς ἀντιθέσεως, ἀφ' ἑνὸς ὁ μέγας Βασίλειος νὰ θεολογεῖ ἀναστάσιμα τὴν ὀρθία προσευχητικὴ στάση τῆς Κυριακῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ παραινεῖ τὸν λαὸ νὰ ἀκροάζεται «μὲ δουλικὸν σχῆμα καὶ κλίσειν γονάτων ... τὰς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Πεντηκοστῆς ἐπὶ τῇ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπιδημίᾳ ἐκφωνουμένας ἱλαστηρίους εὐχὰς ... Ταῦτα», λέγει χαρακτηριστικά, «ποιήσας δὲν ἔκρινεν εὐλογον νὰ ἀναγινώσκωνται αἱ εὐχαί του αὐταὶ ἐν τῇ γ' ὥρᾳ τῆς ἡμέρας», τὸ πρῶτ' δηλαδὴ τῆς Κυριακῆς τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς, «κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐπεδήμησεν εἰς τοὺς ἀποστόλους τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅχι. Διὰ τὶ δὲν ἦτο πρέπον, αὐτός, ὅπου ἦτο ὑποφῆτης καὶ μύστης τῶν ἀποκρύφων μυστηρίων τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νὰ καταργήσῃ τὰ πρεσβεῖα καὶ προνόμια τῆς Κυριακῆς, μεγάλα μυστήρια καὶ λογαριασμοὺς περιέχοντα, ἅπερ αὐτὸς ἐκύρωσε πρότερον, λέγω δὴ τὸ νὰ μὴ κλίνωμεν γόνου ἐν τῇ Κυριακῇ. Ὅθεν, διὰ νὰ μὴ γένη τοῦτο τὸ ἄτοπον, ἐδιώρισε νὰ ἀναγινώσκωνται μετὰ γονυκλισίας κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Πεντηκοστῆς, κατὰ τὴν ὁποῖαν, ἡ μὲν Κυριακὴ καὶ ἡ Πεντηκοστὴ τελειώνει, αἱ δὲ τῆς Δευτέρας ἀρχαὶ καταβάλλονται, ἐπειδὴ κάθε ἐρχομένη ἡμέρα κάμνει τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπὸ τὴν ζ' ὥραν τῆς προλαβούσης, καὶ κατὰ τοὺς ἀστρονόμους καὶ κατὰ τοὺς πολιτικοὺς νόμους. Δι' ὃ οἱ τὰς εὐχὰς ταύτας ἀναγινώσκοντες τὸ πρῶτ' κακῶς καὶ ἡμαρτημένως καὶ παρὰ κανόνας ποιοῦσιν⁹⁰. Ἄλλὰ καὶ οἱ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ τῆς Πεντη-

---

Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, βλ. ὅπ.π., σ. 677, «καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρέπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν καὶ πανηγυρίζειν».

88. Βλ. ὅπ.π., σσ. 151-152 καὶ 643-644, ὅπου ἀναφορὰ στὸν ἁ' κανόνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

89. Βλ. τὴν πρώτη μας ἀναφορὰ στὶς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 69-70.

90. Βλ. τίς σημαντικὲς σχετικὲς ἀναφορὲς καὶ ἀναλύσεις τῶν ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Δήλωσις*, σσ. 61-62, 80-81 καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐορτοδρόμιον*, ὅπ.π., τ. Γ', σσ. 219-220, ὑποσημ. 77. Ὅτι ὁ ἐσπερινὸς τῆς Γονυκλισίας δὲν γινόταν

κοστῆς, λαμπροφόρῳ οὔσῃ καὶ κυριωνύμῳ, ἄσιτοι καὶ νήστες μένοντες, ἕως τῆς ἑσπερινῆς τῶν τοιούτων εὐχῶν ἀκροάσεως, δεισιδαίμονες τῶντι εἰσὶ καὶ οὐ καλῶς ποιοῦσιν»⁹¹, καθὼς ἀκολουθοῦν ἀντίθετες πρὸς τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν κοσμικὲς νεκρικὲς προλήψεις.

Ὅσοι ὑποστηρίζουν ἐπίσης ὅτι τὸ παράδειγμα τῆς γονυκλισίας τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ποὺ περιγράφεται στὸ κ' κεφάλαιο τῶν *Πράξεων*, εἶναι ἐνδεικτικὸ ἀποδοχῆς ὡς ὀρθῆς τῆς πράξεως αὐτῆς, ἀφ' ἑνὸς δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψη «ὅτι ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας ἀκόμη τότε ἦτο ἀκανόνιστος καί, τρόπον τινά, ἦτο εἰς τὴν νηπιότητά της, ὡσὰν ὅπου ἀκόμα τότε κατεβάλλοντο τὰ κυριώτερα θεμέλια καὶ δὲν εἶχε λάβει τὴν τελειότητα οὐδὲ ὅλην τὴν ἀκρίβειαν», ἀφ' ἑτέρου δὲ συγγέουν τίς ἐπιτρεπόμενες προσπτώσεις ἐνώπιον τῶν εἰκόνων καὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων χάριν ἀσπασμοῦ ἢ τίς ἐνώπιον τῶν ἀδελφῶν χάριν συγχωρήσεως πρὸ τῆς μετοχῆς στῆ θεία εὐχαριστία γινόμενες, μὲ τίς δουλικὲς καὶ πενθικὲς μεγάλες μετάνοιες, «τὰς ἐξ ἔθους γινομένας» κατὰ τὴ νήστιμο περίοδο τοῦ πένθους καὶ τῆς μετανοίας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ κατὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ προσωπικοῦ μοναχικοῦ κανόνα⁹².

Σάββατο καὶ Κυριακὴ λοιπὸν παύουν οἱ ἱκετευτικὲς γονυκλισίαι⁹³

πρωί, ἀλλὰ «ὀφὲ τῆς Κυριακῆς τῆς ἀγίας Πεντηκοστῆς», βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἑποτύπῳσις καταστάσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου*. PG 99, 1708B. Ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 139. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Φραγγέλιον*, σσ. 46-47.

91. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 151, ὑποσημείωση 1, στήλη α'.

92. Ὅπ.π., σ. 151, ὑποσημείωση στήλης α' καὶ β': «Δὲν λέγει, λέγω, ὁ κανὼν» (ὅτι δὲν ἐπιτρέπονται κατὰ τὴν Κυριακὴ δηλαδὴ) «τὰς τοιαύτας γονυκλισίας» (τίς χάριν ἀσπασμοῦ καὶ συγχωρήσεως προσπτώσεις δηλαδὴ), «ἀλλὰ διὰ τὴν γονυκλισίαν, καθ' ἣν ἐπάνω εἰς τὰ γόνατα κείμενοι προσευχόμεθα, ὅ,τι λογῆς δηλ. κάμνομεν κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς ἀγίας Πεντηκοστῆς» (βλ. ὅπ.π., στήλη ὑποσημ. β'). Γενικὴ ἀναφορὰ μὲ παραδείγματα περὶ τῆς κοινῆς προσευχητικῆς γονυκλισίας στὴν Ἁγία Γραφή καὶ στοὺς βίους τῶν ἀσκητῶν κάμει ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης στὸν ἴδιο τόπο, σσ. 151-152. Βλ. καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), ὅπ.π., σσ. 45-50 καὶ σσ. 71-77, ὅπου ἀναφορὰ εἰδικὰ στὴ γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς.

93. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 733, ὅπου ἡ σχετικὴ πρόβλεψη τοῦ β' κανόνα τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. καὶ I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἀπαντήσεις ...», *Ἐφημέριος ΜΣ'* (1997), τεύχ. 1, σσ. 11-12. Καίρια διαφοροποίηση τῶν μικρῶν καὶ ἐπι-

καὶ ἐπιτρέπονται μόνον οἱ χάριν ἀσπασμοῦ. «Αἱ μὲν συνήθεις γονυκλισίας», λέγει ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης πλατύνοντας τὴ σχετικὴ ἐρμηνευτικὴ του παρέμβαση στὸν ἰ΄ κανόνα Νικηφόρου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «εἶναι ἐκεῖναι ὅπου γίνονται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν, αἱ ὅποια εἶναι ἐμποδισμένοι νὰ μὴ γίνωνται ἐν Κυριακῇ (καὶ ἐν Σαββάτῳ κατὰ τὸν τύπον τῆς Ἐκκλησίας), ὡς μανθάνομεν, εἰς τὰ Σάββατα ὅλα τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ὅρα καὶ τὴν ὑπόσημ. τοῦ ις΄ τοῦ Νηστευτοῦ, ἐν ἣ ἐπίσης ἐμποδίζονται αἱ μετάνοιαι Σάββατον καὶ Κυριακὴν», ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς ὑποκειμένους σὲ βαρεῖα ἐπιτίμια κανονισμένους μετανοοῦντες⁹⁴, «ὡς δηλωτικαὶ τῆς εἰς τὴν ἀμαρτίαν καὶ τὸν θάνατον πτώσεως. Αἱ δὲ χάριν ἀσπασμοῦ γινόμεναι, ὅποια εἶναι ἐκεῖναι αἱ μετάνοιαι ὅπου βάλλουν οἱ ἀναγνώσται εἰς τοὺς χοροὺς ἢ οἱ ἱερεῖς εἰς τὸν ἡγούμενον καὶ ἀρχιερέα φιλοῦντες τὰς χεῖρας αὐτῶν, αὐταί, ὡς μὴ δηλωτικαὶ οὔσαι τοιούτου μυστηρίου, γίνονται καὶ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν τῇ Πεντηκοστῇ»⁹⁵. Οἱ γονυκλισίαι λοιπὸν τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τοῦ καθα-

---

τρεπομένων προσκυνημάτων, ἀπὸ τὶς μεγάλες καὶ ἀπαγορευμένες μετάνοιες, κατὰ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακῇ, καταγράφει ὁ οἰκονόμος Γεώργιος Ρήγας στὸ ὄγκωδες καὶ ἀξιόλογο κολλυβαδικὸν καταβολὼν Σκιαθίτικο Τυπικὸ του, τὸ ὁποῖο ἀποσώζει τὴν τάξιν καὶ εὐσηχμοσύνην τῶν λειτουργικῶν βιωμάτων τῆς περιπέστου Ἰ. Μ. Εὐαγγελιστρίας, στὴν ὁποία ἔζησαν καὶ λάτρεψαν τὸν Θεὸ οἱ ἐξόριστοι ἀπὸ τὸ Ὅρος, γιὰ τὴ μαρτυρία τῆς παραδόσεως, Κολλυβάδες: «Αἱ μετάνοιαι εἶναι δύο εἰδῶν, μικραὶ καὶ μεγάλαι. Καὶ αἱ μὲν μικραὶ εἰσι τὰ προσκυνήματα διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς κλίσεως μόνον τῆς κεφαλῆς γινόμεναι χωρὶς κλίσιν γονάτων. Αἱ μικραὶ μετάνοιαι γίνονται καθ' ἐκάστην ἐν πάσῃ ἡμέρᾳ καὶ οὐδέποτε ἀργοῦσι. Μεγάλαι δὲ εἰσιν αἱ διὰ τῆς κλίσεως τῶν γονάτων ... Αἱ μεγάλαι μετάνοιαι οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ γίνωνται ἐν Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ (παρεκτὸς τῆς ἑορτῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ), γίνονται δὲ μόνον ἐν τῇ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ καθ' ἐκάστην πλὴν Σαββάτου καὶ Κυριακῆς». Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΗΓΑ (Οἰκονόμου), *Τυπικὸν [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 1]*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 42.

94. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 708, ὑπόσημ. 1, στήλη α΄.

95. Ὁπ.π., σ. 727, ὑπόσημ. 3, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἰ΄ κανόνα τοῦ Νικηφόρου Ὁμολογητοῦ. Ἀναφορὰ ἐρμηνευτικὴ στὸν ἴδιο κανόνα βλ. Ἰ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἀπαντήσεις ...», ὅπ.π., σ. 11, στήλη β΄. Στὸν ἴδιο τόπο ὁ καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς λέγει τὰ ἐξῆς σημαντικά: «Ἡ κλίση τῶν γονάτων κατὰ τὸν καθαγιασμὸν μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸν» (τὸν ἰ΄ τοῦ Νικηφόρου ἐννοεῖται), «νὰ θεωρηθεῖ δηλαδὴ ὅτι γίνεται “χάριν ἀσπασμοῦ”; Σαφῶς ὄχι. Ἡ γονυκλισία συνδέεται μὲ τὰ λόγια τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, πού μὲ τριπλῇ μάλιστα ἐπανάληψιν ταυτοσήμου λέξεως στὴ θεία λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου (“παρακαλοῦμέν σε καὶ δεόμεθα καὶ

γιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων δὲν γίνονται «χάριν ἀσπασμοῦ», ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ὑπέρμαχοι τῆς κατὰ Κυριακὴν γονυκλισίας, ἀλλὰ ἔχουν καθαρὸ δεητικὸ χαρακτήρα, γι' αὐτὸ καὶ ἀποβάλλονται ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου.

Ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λατρεία⁹⁶ καθορίζεται ὄχι ἀπὸ τὴν ἰδιοβουλία τους ἀλλὰ ἀπὸ τὴν τελεστικὴ τάξη τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως. «Ἡ θεία λατρεία εἶναι δημόσια κατευθυνομένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία προσευχῆ, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἐλευθέρω ἀπὸ κανόνες καὶ ρυθμίσεις ἰδιωτικῆς προσευχῆ»⁹⁷. Ἐτσι ἡ κοινὴ λατρεία τῶν πιστῶν, γιὰ νὰ εἶναι εὐτακτη, συντονισμένη καὶ εὐσχήμων, εἶναι ἀνάγκη νὰ στοιχεῖ στὸν κανόνα τῆς σεβασμίας αὐτῆς παραδόσεως. Τὸ λειτουργικὸ αὐτὸ ἀπαίτημα δὲν ἀνέχεται ἐξάλλου αὐθαίρετα, συναισθηματικῶς τύπου, προσωπικὰ ἐκδηλώματα εὐλαβείας, τὰ ὅποια συντρίβουν καὶ ἀνατρέπουν τὴν εὐσχημοσύνη, τὴν τάξη καὶ τὸν συντονισμό τῶν λατρευτικῶν συνάξεων. Κατὰ τὴ χειροτονία λοιπὸν ὁ διάκονος γονυκλιτεῖ μὲ τὸ ἕνα, ἐνῶ ὁ πρεσβύτερος μὲ τὰ δύο του γόνατα. Στὴν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς προβλέπονται ἐπακριβῶς ὁ χρόνος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν γονυκλισιῶν. Κατὰ τὴν Ὑψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ ἡ τάξη τῶν μέχρις ἐδάφους προσκυνημάτων⁹⁸.

ἰκετεύομεν" ἢ "σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν" στὴ θεία λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου) ἐκφράζουν ἔντονη ἰκεσία. Ἄν δὲν ἐπιμένουμε στὸ νὰ χαρακτηρίζουμε τὴν γονυκλισία μας κατὰ τὴν ὥρα αὐτὴ ὡς πηγαία καὶ ἐπιβαλλόμενη ἐκδήλωση εὐλάβειας πρὸς τὸ ἀληθινὰ ὕψιστο αὐτὸ σημεῖο τῆς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, τότε ποιά στάση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπινοήσουμε γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν εὐλάβειά μας κατὰ τὸ ἐξ ἴσου ὕψιστο σημεῖο τῆς προσεγγίσεώς μας πρὸς τὸ μυστήριον, τὴν ὥρα τῆς θείας μεταλήψεως; Καὶ ὅμως κοινωνοῦμε τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ὄρθιοι, δοξάζοντες τὸν ἀναστάντα Χριστό, τὸν αἴτιο τῆς δικῆς μας ἀναστάσεως» (βλ. σ. 12, στήλη α').

96. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 11, στήλη α'. Ἐπίσης Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 46-48, ὅπου ἀναφορὰ εἰδικὰ στὴ γονυκλισία, τὴν ὀρθία στάση καὶ τὰ σχετικὰ διακονικὰ παραγγέλματα.

97. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'...*, ὅπ.π., σ. 238. Παράλληλα βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀπαντήσεις ...», ὅπ.π., σ. 11, στήλη α'.

98. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'...*, ὅπ.π., σ. 237.

Τὰ παραγγέλματα ἐπίσης τοῦ τελετάρχου διακόνου καθορίζουν κάθε φορά τὴ στάση μας στὴ σύναξη. Ἔτσι στὴ λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν⁹⁹ προστάσσει τὸν λαό· «Ὅσοι πιστοὶ κλίνωμεν γόνυ» — «Σῶσον καὶ ἀνάστησον ἡμᾶς, ὁ Θεός, τῷ ἐλέει σου. Ἐγειρώμεθα ...»¹⁰⁰. Στὴ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου· «Ἔτι, κλίνοντες τὰ γόνατα, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» — «Ἐν ἐλέει καὶ ἀγάπῃ Θεοῦ ἀναστῶμεν»¹⁰¹. Στὸν βυζαντινὸ λειτουργικὸ τύπο, καθὼς καὶ σὲ ἄλλους, ἡ τελεταρχικὴ διακονικὴ παρακείμεση καθορίζει ἐκάστοτε τὴ στάση προσευχῆς τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος. Τὰ προστάγματα αὐτὰ πρὸς τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ κάμουν λόγο περὶ ὀρθίας στάσεως τῶν παρευρισκομένων στὰ καίρια σημεῖα τῆς λειτουργίας, ὅπως οἱ εἰσοδεύσεις, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, ἡ ἁγία ἀναφορά, ἡ εὐχαριστία μετὰ τὴ μετοχὴ στὴ μετάληψη· «Σοφία· ὀρθοί», «ὀρθοὶ ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου», «Στῶμεν καλῶς· στῶμεν μετὰ φόβου ...», «Ὁρθοὶ μεταλαβόντες ...» στὶς λειτουργίες Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου¹⁰². «Στάθητε· ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου», «Ἐπὶ προσευχὴν στάθητε», «Προσφέρειν κατὰ τόπους στάθητε», «Οἱ καθήμενοι ἀνάστητε» στὴ λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου¹⁰³. «Στῶμεν καλῶς· ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», «Στῶμεν εὐλαβῶς, στῶμεν μετὰ φόβου Θεοῦ» στὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου¹⁰⁴. «Σοφία· ὀρθοί. Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι», «Ὁρθοὶ· μεταλαβόντες ...» στὴ βυζαντινὴ Προηγιασμένη¹⁰⁵. «Ἀλληλοῦία. Ὁρθοί», «Στῶμεν μετὰ φόβου· στῶμεν μετὰ τρόμου· στῶμεν καλῶς καὶ ἴδωμεν μετὰ προσοχῆς» στὴν Ἀρμενικὴ λειτουργία¹⁰⁶.

Βασιζόμενοι σὲ αὐτὴ τὴν μαρτυρούμενη ἀλλὰ καὶ βιούμενη παράδοση αἰώνων «οἱ μοναχοὶ οὐδέποτε κλίνουν γόνυ κατὰ τὴ θεία λειτουρ-

99. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θεῖαι Λειτουργίαι* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχος Γ'], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 313έξ.

100. Ὡπ.π., σσ. 328, 331.

101. Ὡπ.π., σσ. 458, 467.

102. Ὡπ.π., σσ. 240, 244, 260, 287.

103. Ὡπ.π., σσ. 34, 35, 42, 50, 61.

104. Ὡπ.π., σσ. 105, 118.

105. Ὡπ.π., σσ. 191, 206.

106. Ὡπ.π., σσ. 385, 397.

γία. Κατεβαίνουν από τὰ στασίδια τους¹⁰⁷ καὶ κλίνονται βαθέως κατὰ τὸν καθαγιασμό, ποτὲ ὅμως δὲν γονατίζουν. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἱερεῖς “κλινόμενοι ἐπεύχονται” κατὰ τὴν παμπάλαια τάξη καὶ τὶς τυπικὲς διατάξεις τῶν παλαιῶν χειρογράφων. Κατὰ τὸν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων καὶ σὲ ἄλλα κύρια σημεῖα τῆς ἀναφορᾶς καὶ τῆς θείας λειτουργίας λαμβάνουν τὴν παραδοσιακὴν στάση ποὺ ἀποτυπώνουν οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες, ὅταν εἰκονίζουν στὴν ἀψίδα τοῦ βήματος τοὺς λειτουργοῦντες ἱεράρχες. Αὐτὸ σημαίνουν οἱ διατάξεις τῶν χειρογράφων “κλινόμενος ἐπεύχεται” ἢ “κλινόμενος λέγει” καὶ “ἀνιστάμενος ἐκφωνεῖ”. Αὐτὰ ἴσχυαν γιὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ τὸν λαὸ μέχρι πρόσφατα»¹⁰⁸.

Ἡ προσωπικὴ μας εὐλάβεια καὶ «οἱ ἀτομικὲς προτιμήσεις ὑποτάσσονται στὸ κοινὸ τυπικὸ» τῆς προσευχόμενης κοινότητος, «στὸν ρυθμὸ καὶ τὸν τρόπο τῆς κοινῆς προσευχῆς». Ἀληθινὴ εὐλάβεια εἶναι ἡ ἐλεύθερη καὶ ἐνσυνείδητη ὑπακοὴ στὴν τάξη «τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι στὴ δική μας αὐθαίρετη προαίρεση». Διαφορετικὰ ἡ νομιζόμενη καὶ ἐνίοτε ἐπιδεικτικὰ προβαλλόμενη εὐλάβειά μας «εἶναι ἀνευλάβεια καὶ» ἴσως «ἐγωϊστικὴ πράξη». Ἡ ἐθελόθρησκη καὶ δοκησίσοφη αὐτονόμηση ἦταν πάντα στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας τὸ διασπαστικὸ καὶ διαλυτικὸ δηλητήριο τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος τῶν πιστῶν¹⁰⁹.

Τὸ αἴτημα αὐτό, ὄχι μόνον τῆς ἀγαπητικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς λειτουργικῆς ὁμόνοιας καὶ ἐνότητος, διαζωγραφεῖ ἄριστα καὶ θεοφώτιστα ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μητροφάνης Κριτόπουλος στὸ ΚΒ' κεφάλαιο τῆς Ὁμολογίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔργο τοῦ καλάμου του¹¹⁰: «Οὐδὲ ταύτην τὴν παράδοσιν δύναται τις ἀρνεῖσθαι μὴ τῶν ἀρχαιοτάτων οὖσαν. Ἡ γὰρ ἀγία Οἰκουμενικὴ Πρώτη Σύνοδος κανό-

---

107. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α' ...*, ὅπ.π., σ. 238: «Τὰ στασίδια δὲ ἀκριβῶς τῶν ναῶν μας αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἐξυπηρετοῦν» (τὴν ὀρθία στάση). «Οἱ πιστοὶ κατὰ τὴ θεία λατρεία ἢ κάθονται ἢ στέκονται, ὑποβασταζόμενοι στὴν στάση αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἀνατομικὰ σχεδιασμένο “στασίδιο”».

108. Ὁπ.π., σ. 239. Βλ. καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀπαντήσεις ...», ὅπ.π., σ. 11, στήλη β'.

109. Πρβλ. ὅπ.π., *Λειτουργικὴ Α' ...*, σ. 240 καὶ «Ἀπαντήσεις ...», σ. 11, στήλη α'.

110. Βλ. τὸ κείμενο στοῦ Ι. Ε. ΜΕΣΣΟΛΩΡΑ, *Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Α', Ἀθήναι 1883, σ. 355.

να περι ταύτης ἐξέθετο, κελεύοντα πάντας τοὺς χριστιανοὺς ὀρθοστάδην τὰς εὐχὰς ἀποδιδόναι τῷ Θεῷ κατὰ τε τὰς Κυριακὰς τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ καὶ καθ' ὅλην τὴν Πεντηκοστήν. Οὐχ ὡς αὕτη πρώτη τοῦτο δογματίζουσα —ἀρχαιότερον γὰρ ἦν ἔθος—, ἀλλὰ τὴν ἀμφισβήτησιν τὴν τότε περὶ τούτου κινήθεισαν καταστέλλουσα καὶ εἰς ὁμόνοιαν τὰ πλήθη συνάγουσα. Ὁ δὲ ἐν ἁγίοις Βασίλειος ὁ μέγας καὶ τὸν περὶ τούτου λόγον ἄριστα ἀπέδωκεν. Ἔφη γὰρ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τὴν ἤδη πεπτωκυῖαν τῷ τῶν πρωτοπλάστων πταίσματι ὁ Χριστὸς διὰ τῆς ἑαυτοῦ ἀναστάσεως ἀνῴρθωσεν. Ἦς ἀνορθώσεως μεμνημένοι ὀρθοστάδην τῷ ἀνορθώσαντι τὰς εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας καὶ προσευχὰς ἀναπέμπομεν κατὰ τὰς ἀναστασίμους ἡμέρας, ὁμοίως δὲ καὶ καθ' ὅλην τὴν Πεντηκοστήν, ἐπειδὴ πᾶσα αὕτη τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς ἔχεται καὶ ἀναστάσιμος λέγεται. Ταύτας πάσας τὰς παραδόσεις φυλάττομεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Καὶ εἰς τὸ ἐξῆς σὺν Θεῷ φυλάξομεν. Οὐ μέντοιγε οἴομεθα συμβάλλεσθαι ταύτας ἀναγκαίως εἰς τὴν ἡμῶν σωτηρίαν ...», καθόσον δὲν ἀποτελοῦν κεφαλαιώδη δόγματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, οὔτε ἄρθρα τοῦ συμβόλου τῆς ἀπαραγράφτα. «Φυλάττομεν δ' ὅμως διὰ τε τὸν κόσμον καὶ εὐπρέπειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τὴν τιμὴν τῶν ἁγίων πατέρων ἐκείνων, τῶν ταύτας παραδόντων, καὶ ἵνα μὴ ὑπερήφανοι καὶ ἰσχυρογνώμονες καὶ φιλόνηκοι δόξωμεν, ὀλιγωροῦντες μὲν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ ταύτην ὑβρίζοντες, ἦν στῦλον καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας ὁ ἀπόστολος ἐκάλεσεν, ἐθέλοντες δὲ τὴν ἡμῶν γνώμην συστήναι». Διότι «τὸ ὀλιγωρεῖν τῶν ἀρχαίων τῆς Ἐκκλησίας ἐθῶν ὑβρίζειν ἐστὶ τοὺς ἁγίους πατέρας, τοὺς τῆς Ἐκκλησίας προστάτας ... Αὕτη ἐστὶν ἡ Ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας».

γ) Οί νεκρικῆς μνημῆες καὶ τὰ κατὰ Κυριακὴν μνημόσυνα.

Πλὴν τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς νηστείας καὶ τῆς γονυκλισίας, ὡς σημειῶν πένθους, δουλικότητος καὶ κατηφείας, ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτικὴ Κυριακὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε πασχάλια καὶ ἑορτάσιμη εὐχαριστιακὴ σύναξι¹¹¹, ὅπως ἀναλυτικὰ εἶδαμε στὰ προηγούμενα, πολὺ περισσότερο ἢ λειτουργικὴ αὐτὴ ἀπαγόρευση ἐκτείνεται στὴν ἐπιτέλεση κατὰ τὴ χαρμόσυνη ἡμέρα τοῦ Κυρίου πενθικῶν καὶ νεκρικῶν μνημῶν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων χριστιανῶν, τῶν κοινῶς δηλαδὴ καλουμένων μνημοσύνων.

Ἡ Κυριακὴ εἶναι τὸ Πάσχα. Χθὲς Μέγα Σάββατο «ἐπένησεν ἡ κτίσις» τὴν ἐπιτάφιο ἑορτὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία διαχρονικὰ καὶ κατὰ πᾶν Σάββατο τιμᾷ τοὺς μάρτυρες καὶ πενθεῖ τοὺς κεκοιμημένους. Τὸ Σάββατο δὲν εἶναι ἡ ἀνάστασις, ἀλλὰ «προοίμιον τῆς ἀναστάσεως ἀληθῶς», κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «ὑπὸ τὸν ἄδην τοῦ Σωτῆρος τῇ θείᾳ ψυχῇ παραγεγονότος καὶ τὴν ἐλευθερίαν παρεσχηκότος καὶ τὴν ἀνάστασιν. Ὁ καὶ πιστουμένη ἡ Ἐκκλησία ἐν ἐκάστῳ Σαββάτῳ τὰ ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων ἐνεργεῖ»¹¹². Χθὲς, ἐβιώθη ὑπαρξιακὰ καὶ λειτουργικὰ ἡ συνέκρωσις, ἡ συσταύρωσις, ἡ συνταφὴ μὲ τὸν Χριστὸ ἔμπονα καὶ θρηνητικὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία ποιεῖ κατὰ πᾶν Σάββατο τὶς μαρτυρικῆς μνημῆες καὶ τὰ πενθικὰ μνημόσυνα τῶν ἀποικοιμένων ἀδελφῶν. Σήμερα, Κυριακὴ πασχάλια, εἶναι ἡμέρα φωτός¹¹³, ἡμέρα καταπαύσεως, χαρᾶς, πανηγύρε-

---

111. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Β', σ. 106: «Κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς αὐστηρᾶς νηστείας εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν τελεῖται ἡ θεία λειτουργία καὶ τοῦτο γιὰ νηστεία καὶ λειτουργία εἶναι δύο πράγματα ἀσύμβατα. Λειτουργία σημαίνει κοινωνία καὶ κοινωνία ἔνωσι μὲ τὸν νυμφίον. Οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος δὲν μποροῦν νὰ νηστεύουν ἐφ' ὅσον χρόνον μετ' αὐτῶν ἐστὶν ὁ νυμφίος (Ματθ. θ' 15. Μάρκ. β' 19-20. Λουκ. ε' 34-35)».

112. Βλ. *Διάλογος, κεφ. Κ'*. PG 155, 101B-C. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ'*. Δεικνῦσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ... PG 151, 228D: «Οὗτος δὲ ὁ ἀνακαινισμὸς ἐνηργήθη κατὰ τὴν εἰς ἄδου τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ διὰ θανάτου κατάρβασιν καὶ τὴν ἐκεῖ παρ' αὐτοῦ κατηγγελημένην ἐν Σαββάτῳ τῶν ψυχῶν ἐπανάκλησιν».

113. Βλ. *Ἦσ. θ' 2. Κανὼν ἀναστάσεως, ὡδὴ γ', τροπ. α'*: «Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτός ..., ἑορταζέτω γοῦν πᾶσα κτίσις».

ως, συνδοξασμοῦ, συζωοποίησεως, συνεγέρσεως¹¹⁴ καὶ ἡ Ἐκκλησία κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν ποιεῖ «τὸ μνημόσυνον» (τὴ μνήμη καὶ ἀνάμνηση δηλαδὴ) τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀναστάσεως¹¹⁵ καὶ πανηγυρίζει τὴ δεσποτικὴ χαρμοσύνη τῆς¹¹⁶, ἐκβάλλουσα παντελῶς τὰ πενθικὰ καὶ τὰ λυπηρά¹¹⁷.

Ἡ λέξις «μνημόσυνον» ἢ «μνημόσυνα» ἔχει πρωταρχικὰ γενικὴ ἔννοια. Ἔτσι σημαίνει, ὅπως φάνηκε καὶ ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀναφορὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, τὴν ἀνάμνηση, τὴ μνήμη ἢ τὸν λειτουργικὸ τιμητικὸ ἑορτασμὸ¹¹⁸. Ἀργότερα, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς χριστιαν-

---

114. Βλ. R. CANTALAMESSA, *La Pasqua ...*, ὅπ.π., σσ. 116, 118, 120. Βλ. καὶ *Κανὼν ἀναστάσεως, ᾠδὴ γ', τροπ. β'*: «Χθὲς συνεθαπτόμην σοι, Χριστέ, συνεγείρομαι σήμερον ἀναστάντι σοι συνεσταυρούμην σοι χθὲς ...».

115. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ὁμιλία ΙΓ'. Προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*. PG 31, 424D-425A. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σσ. 48 καὶ 114.

116. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικὴ*. SC 57, σ. 343.

117. Βλ. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *Κατὰ αἵρέσεων, βιβλίον Γ', τμήμα α', σ'*. PG 42, 361A: «πῶς ἡμεῖς ἐν Κυριακῇ πενήθομεν καὶ νηστεύσομεν;».

118. Βλ. π.χ. Ἔξ. ιβ' 14. Ἀριθμ. ε' 15. Ψαλμ. λγ' 17. ρα' 13. ρια' 6. ρλδ' 13. Σοφ. Σολ. ι' 8. Ἀναφορὰ στὴν διὰ λατρευτικῆς πράξεως ἀνάμνηση νεκροῦ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη βλ. Λευιτ. ζ' 15. Τωβίτ δ' 17. Β' Μακ. ιβ' 43-45. Σοφ. Σειρ. λη' 23. Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σ. 49, ὅπου ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἀναφέρεται στὴ γενικὴ αὐτὴ ἔννοια τοῦ ὄρου: «Οὐ γὰρ πᾶσαν λέξιν ἥτις λέγει μνήμην καὶ μνημόσυνον ἡμεῖς ἀποφεύγομεν, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ τὸ ἐκβάλλωμεν πλῆθος ἑορτῶν καὶ τροπαρίων καὶ εὐχῶν, ὅπου περιέχουσι μνήμας καὶ μνημόσυνα. Ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ τοῦ γάμου εὐχῇ πολλακίς ὁ ἱερεὺς λέγει· μνημόνευσον αὐτῶν. Ἄλλ' οὐδεὶς τῶν ἐκεῖ παρόντων δακρύει ἢ πενθεῖ καθὼς παρακολουθεῖ» (νὰ γίνεταί δηλαδὴ) εἰς «τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα». Τοῦτο γράφει ὁ Ἀθανάσιος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ἀκόμη μία κατηγορία ἐναντίον τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ὅτι ἦταν ταρασσόμενοι μνημοσυνοφοβικοὶ καὶ μόνο μὲ τὸ ἄκουσμα τῆς λέξεως. Σχετικὲς ἀναφορὲς στὴ λέξη βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Μικρὰ Κατήχησις*, ὅπ.π., σσ. 15, 118, 183, 354, ὑπόσημ. 3. Ἐπίσης ἐνδεικτικὰ χρῆση μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια μνήμης ἁγίου βλ. *Δοξαστικὸν ἑσπερινοῦ Συλλήψεως τιμίου Προδρόμου* (Σεπτεμβρίου 23), *Κοντάκιον ὁσίου Κυριακοῦ τοῦ ἀναχωρητοῦ* (Σεπτεμβρίου 29), *Κοντάκιον τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἐκ τῶν ἑβδομήκοντα Ὀλυμπᾶ, Ροδίωνος, Σωσιπάτρου καὶ Κουάρτου* (Νοεμβρίου 10), *Κανὼν προφήτου Ἀββακούμ, ᾠδὴ α', τροπ. γ'* (Δεκεμβρίου 2), *Κοντάκιον ὁσίας Ξένης* (Ἰανουαρίου 24), *Κοντάκιον τοῦ προφήτου καὶ δικαίου Ἰώβ* (Μαΐου 6). Καὶ τὸ κοινωρικὸν «Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος» (Ψαλμ. ρια' 6), καθὼς καὶ τὸν προτασσόμενον στίχο «Καὶ τὸ μνημόσυνον αὐτῶν εἰς γενεὰν καὶ γενεὰν» (Ψαλμ. ρα' 13. ρλδ' 13).

νικῆς λατρείας καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας στὸ δόγμα τῆς ἀναστάσεως¹¹⁹, ἡ μέριμνα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων προξένησε τὴν ἀνάγκη ἀναφορᾶς προσευχῶν «ὑπὲρ μακαρίας μνήμης καὶ αἰωνίου ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν» τῶν ἐν Χριστῷ κοιμηθέντων ἀπὸ μέρους τῶν οἰκείων ἢ συγγενῶν¹²⁰, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀπὸ μέρους μοναχῶν, οἱ ὅποιοι ὡς διακόνημα πνευματικὸ ἀνελάμβαναν τὴ φροντίδα ταφῆς καὶ μνημοσύνων τῶν ἀπόρων καὶ ξένων, δηλαδὴ «τῶν ἀπρονοήτων σκηνωμάτων»¹²¹. Τουλάχιστον ἐξωτερικὰ ἐπέδρασαν, στὴ διαμόρφωση τελετῶν τιμῆς τῶν νεκρῶν ἀπὸ τῆ χριστιανικῆ Ἐκκλησία, τὰ ἀρχαῖα βιβλικὰ καὶ τὰ σύγχρονα τοῦ Χριστοῦ Ἰουδαϊκὰ ἔθιμα¹²², καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ

---

119. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἀνάλυση καὶ βιβλιογραφικὲς καταγραφές στῆς Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ-ΠΑΠΑΚΑΡΜΕΖΗ, *Ἀναστάσεις νεκρῶν στοὺς βίους τῶν ἀγίων* (Διπλωματικὴ Ἔργασία), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 13-31.

120. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Μνημόσυνο». *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 1226.

121. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 3. Ἐπιστολαί, ΙΓ'*, ὅπ.π., σ. 78 ἐξ., ὅπου περιγράφεται ἡ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ εὐαισθησία τῶν Στουδιτῶν μοναχῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν αὐστηρὸ κανόνα νὰ μὴ περιφρονοῦν κείμενο νεκρὸ, ἀλλὰ νὰ προστρέχουν καὶ νὰ λαμβάνουν πρόνοια γιὰ τὴν ταφή καὶ τὰ μνημόσυνα «τῶν ἀπρονοήτων σκηνωμάτων» πτωχῶν καὶ ξένων στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπίσης ἐφύλασσαν τὰ ὁστά τους σὲ κοιμητήριο καὶ τελοῦσαν τὰ ἐτήσια κοινὰ μνημόσυνά τους στὴν ἀρχὴ τῆς Ἰνδίκτου (Σεπτεμβρίου 1) καὶ στὸ Ψυχασάββατο τῆς ἀγίας Πεντηκοστῆς (βλ. ὅπ.π., σ. 79 καὶ τὶς ὑποσημ. 1-3).

122. Βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θάνατος καὶ αἱ μεταθανάτιοι παραστάσεις κατὰ τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μέχρι τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας*, Ἀθήναι 1965. Καὶ *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας*, λῆμμα «Ἐνταφιασμός», ἔκδ. Βιβλικὸ κέντρο «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 1980, στ. 368-369. Εὐρύτερες ἀναφορές, γιὰ τὸν θάνατο, τοὺς κεκοιμημένους καὶ τὴν ἀνάσταση, στὴν *Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη*, βλ. *Γέν. κγ' κε' 8 ἐξ. λε' 29. λζ' 34. ν' 1-12 ἐξ. Λευϊτ. ιθ' 27. Δευτερ. ιδ' 1. Α' Βασ. λα' 13. Β' Βασ. α' 11-12, 17-27. γ' 31.33. γγ' 31.36. Γ' Βασ. β' 10. ια' 15.43. ιγ' 30. ιδ' 11 ἐξ. Τωβίτ α' 17-20. β' 4-8. δ' 3 ἐξ. ς' 15. ιβ' 12 ἐξ. ιδ' 10 ἐξ. Ἰερ. ζ' 29. ις' 6. κβ' 18-19. λ' 3. λα' 37. μα' 5. Ἦσ. κβ' 12. κε' 6-8. κς' 16-19. Ἀμώς ε' 16. Ψαλμ. ση' 3. Σοφ. Σειρ. ζ' 33. λη' 16. Δανιήλ ιγ' 2-3. 13. Νεεμ. θ' 2. Β' Μακκ. ζ' 14.16. ιβ' 40-45. Ἦσ. λε' 10. νε' 11. Δ' Μακκ. ιγ' 17. Βλ. καὶ Α.-Μ. DUBARLE «La maladie et la mort d' après l' ancien testament», *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 1], Ρώμη 1975. Ἐπίσης πρβλ. *Ματθ. η' 11. ιδ' 12. κζ' 27-66. κη' 1-10. Μάρκ. ιε' 33-47. ις' 1-8. Λουκ. ις' 22-23. κγ' 26-56. Ἰωάν. ια' 25-26. ιθ' 17-42. κ' 1-18. Α' Κορ. ιβ' 27. ιε'. Α' Θεσσ. δ' 14. Ρωμ. ιδ' 8. Ἐβρ. ια' 22. 39-40. Ἐφεσ. ς' 18. Β' Τιμ. α' 16-18.**

ἔθνικες ταφικὲς συνήθειες καὶ τιμὲς τῶν νεκρῶν¹²³, ὅπως τὰ γνωστὰ «περίδειπνα» ἢ τὰ «γενέσια» ἢ «γενέθλια» κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς γεννήσεως τοῦ ἀποθανόντος¹²⁴.

Οἱ χριστιανοὶ μεριμνοῦν ἰδιαίτερα ὄχι μόνο γιὰ τὴν εὐσχήμονα ταφή τῶν σκηνωμάτων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν ψυχῶν τῶν κεκοιμημένων τους. Ἔτσι πρόσφεραν ὑπὲρ αὐτῶν ἐλεημοσύνη¹²⁵, ἀγαθοποιεῖς καὶ προσευχές. Ὡς ἀγαθοποιεῖα, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐλεημοσύνες, οἱ χριστιανοὶ ἐξακολουθοῦν, κατὰ τὸ γνωστὸ ἀρχαῖο ἔθος, νὰ τελοῦν κοντὰ στοὺς τόπους ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν τὰ «περίδειπνα» ἢ «μακαρίας», τὶς κοινῶς λεγόμενες «μακαριεῖς», τὰ ἐπιμνημόσυνα γεύ-

---

123. Βλ. W. BURKET, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία. Ἀρχαϊκὴ καὶ Κλασσικὴ Ἐποχὴ*, μτφρ. Ν. Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ-ΑΦΡ. ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, Ἀθήνα 1993, σ. 404. Βλ. καὶ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. Β'. Ἀρχαϊκὸς Ἑλληνισμός, σσ. 450-452. Γιὰ τὶς περὶ τὸν θάνατο καὶ τοὺς νεκροὺς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων βλ. Ν. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1988, σσ. 28-49.

124. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., στ. 1226.

125. Πρβλ. *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλίον Η'*, 42. PG 1, 1148A: «Πῶς δεῖ καὶ πότε γίνεσθαι τὰς τῶν κεκοιμημένων πιστῶν μνείας καὶ ὅτι ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς δεῖ παρέχεσθαι πένησιν». «Καὶ διδόσθω ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ πένησιν εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ». Ὁ ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Ὁμιλία ΕΒ'*. PG 59, 348, προτρέπει: «Βούλει τιμῆσαι τὸν ἀπελθόντα; Ἐτέρως τίμησον, ἐλεημοσύνας ποιῶν, εὐεργεσίας, λειτουργίας». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαίου. Ὁμιλία ΛΑ'*. PG 57, 375. *Εἰς τὰς Πράξεις. Ὁμιλία ΚΑ'*. PG 60, 170-172. Παρόμοια συνιστοῦν ὁ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, *Epistula LXVI*, 5. PL 22, 642. Ὁ ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ, *De corona*, 3. PL 2, 79B. Ὁ ΕΥΓΥΧΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Περὶ τῶν λεγόντων ὅτι χρῆ καὶ μετὰ θάνατον εὐχέλαιον ποιεῖν ἐν νεκρῶ*. PG 86 II, 2400C: «Καὶ γὰρ ἡ ἐλεημοσύνη καὶ αἱ μνημαὶ τῶν χριστιανῶν, αἱ γίνονται αἰεὶ παρ' ἡμῶν, πνευματικὸν τὸν καρπὸν ἐπιδέχονται αἱ ψυχαὶ παρὰ τῷ Θεῷ». Ὁ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, *Ἐρωτήσεις, ΚΒ'*. *Ποῖα ἀμαρτήματα συγχωροῦνται μετὰ θάνατον διὰ τῶν λειτουργιῶν καὶ εὐχῶν καὶ ἐλεημοσυνῶν, τῶν γινομένων ὑπὲρ τῶν κοιμηθέντων*; PG 89, 536-540. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 726, ὑποσημ. 4, ὅπου ὁ ἅγιος, ἐρμηνεύοντας τὸν δ' κανόνα τοῦ Νικηφόρου Ὁμολογητοῦ καὶ μνημονεύοντας τὴν ἀποδιδόμενη στὸν Μέγα Ἀθανάσιο *Πρὸς Ἀντίοχον* λα' ἀπόκριση, λέγει ὅτι οἱ ἐλεημοσύνες ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου γίνονται δεκτές, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἐλεήμων καὶ ἐν ζωῇ. Ὅχι ὅμως ἂν ἦταν ἀνελεήμων καὶ ἀπέθανε ἀνεξομολόγητος.

ματα δηλαδή, στὰ ὁποῖα συμμετεῖχαν, ἐκτὸς τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, οἱ κληρικοί, οἱ πτωχοὶ καὶ οἱ ξένοι¹²⁶ καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιβίωσαν κατὰ τόπους, μέχρι καὶ σήμερα. Σὲ αὐτὰ δὲ ἔχουν τὴν ἀρχὴ καὶ τὰ μέχρι σήμερα προσφερόμενα στὴ μνήμη τῶν νεκρῶν κόλλυβα¹²⁷. Οἱ προσευχῆς ἄφ' ἑτέρου ὑπὲρ τῶν κοιμηθέντων χριστιανῶν περιελάμβαναν μνημονεύσεις τῶν ὀνομάτων τους, ἀναπομπὴ δεήσεων, ἐπιτέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας ἢ ἀναφορὰ εἰδικῶν γι' αὐτοὺς προσευχητικῶν αἰτημάτων, οἰκονομώντας ἀγαπητικὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ψυχῶν τους¹²⁸.

126. Βλ. Ἐπιστολικῶν Διαταγῶν, βιβλίον Η', 44. PG 1, 1148B-1149A. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἐξομολογήσεις, VI, 2, μτφρ. Α. ΔΑΛΕΖΙΟΥ, Ἀθήναι 1965, τεῦχος Α', σσ. 110-111. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΣΑΜΩΝΟΣ, Ἀποκρίσεις πρὸς Μάρκον Ἀλεξανδρείας, ΝΖ'. PG 138, 1004-1005. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Ἡ «Θάλασσα» τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθήνα 1952, σ. 93. Ἀναφορὰ στὶς κοινὲς τράπεζες, οἱ ὁποῖες παρατίθενται στὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἐρμηνεία εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολὰς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὅπ.π., τ. Α', σσ. 561-562.

127. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., στ. 1227. Μ. Ρ. ΝΙΛΣΟΝ, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Ὁρησκεία, μτφρ. Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗ, Ἀθήνα 2000, σσ. 28-29. Γ. ΣΟΥΛΙΩΤΗ, Τὰ Κόλλυβα, Ἀθήνα 1986, σ. 13. Περισσότερα γιὰ τὰ λαϊκὰ περὶ τῶν νεκρικῶν μνημοσύνων ἔθιμα βλ. Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, «Μνημόσυνον» (Λαογραφία). ΘΗΕ, τ. 8, στ. 1230-1233. Καὶ στὴν ἐκτενὴ διαπραγματεύσει τοῦ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΝΙΚΟΛΑΚΗ (Ἄρχιμ.), Ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἀρτοκλασίας (Διπλωματικὴ Ἔργασία), Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 39-57, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὲς καταγραφές.

128. Βλ. Μαρτύριον Πολυκάρπου. PG 5, 1044A. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, De monogamia, 10. PL 2, 942C. De anima 51, 6. De corona 3. PL 2, 79A-B. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Περὶ εὐχῆς. PG 11, 556A. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, Κατὰ αἱρέσεων, βιβλίον Γ', τμήμα β', ΚΓ'. PG 42, 829A: «Ἐπὶ δὲ τῶν τελευτησάντων, ἐξ ὀνόματος τὰς μήμας ποιῶνται, προσευχὰς τελοῦντες καὶ λατρείας καὶ οἰκονομίας». Βλ. καὶ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἐξομολογήσεις ΙΧ, 12, ὅπ.π., τεῦχος Β', σ. 31, καὶ PL 32, 776-778, ὅπου ἀναφέρεται λειτουργία ὑπὲρ τῆς κοιμηθείσης μητρός του. De cura pro mortuis gerenda. PL 40, 609. Βλ. ἐπίσης ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Ε'. PG 33, 1116, ὅπου μνημονεύονται οἱ «ὑπὲρ πάντων ἀπλῶς τῶν κεκοιμημένων» δεήσεις, καθὼς οἱ ψυχῆς ἀπολαμβάνουν «μεγίστην ὄνησιν», ὅταν ὑπὲρ αὐτῶν «ἡ δέησις προσφέρεται τῆς φρικωδεστάτης προκειμένης θυσίας». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον. PG 36, 601B. Στηλιτευτικὸς β' κατὰ Ἰουλιανοῦ. PG 35, 684. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως. Λόγος Δ'. PG 20, 1221B-C. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, Εὐτυχίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως βίος. PG 86 II, 2384B. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης, ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. PG 46, 992C καὶ 993B-C. Βλ. καὶ Βίος ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, ἔκδ. Η. DELEHAYE, στὰ Analecta

Ἡ πατερική παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι πλουσιότατη σὲ ἀναφορὲς περὶ τὸν θάνατο, ἢ καλύτερα τὴν κοίμησιν, τῶν χριστιανῶν, περὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν μετοχὴν σὲ αὐτὴν τῶν πιστευόντων, περὶ τὰ τελούμενα ὑπὲρ τῶν ἀπερχομένων ἀδελφῶν, καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴ φροντίδα τῶν τιμίων σκηνομαμάτων, καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴ μέριμνα γιὰ τὴ συγχώρησιν, τὴν ἀνάπαυσιν καὶ τὴ σωτηρίαν τῶν τιμίων ψυχῶν τους¹²⁹.

Bollandiana 45 (1927), σ. 53, στίχ. 29 ἐξ.: «Μεγάλην ἄνεσιν εὐρίσκειν τοὺς κεκοιμημένους ἐν ταῖς ὑπὲρ αὐτῶν προσφερομέναις Θεῷ θυσίαις, διὰ τῶν ἐπιτελουμένων ὑπὲρ αὐτῶν συνάξεων». ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Φιλιππησίους. Ὁμιλία Γ΄*. PG 62, 204, ὅπου γίνεται λόγος ὅτι «τὸ ἐπὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων μνήμην γίνεσθαι τῶν ἀπελθόντων ... πολὺ κέρδος» καὶ «πολλὴν τὴν ὠφέλειαν» προσπορίζουσι στίς κεκοιμημένες ψυχές. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὰς Πράξεις. Ὁμιλία ΚΑ΄*. PG 60, 170-172. Ἀναφορὰ στίς ὑπὲρ τῶν ἀπελθόντων λειτουργίαις βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν ΜΓ΄, ΜΔ΄, ΜΖ΄, ΜΘ΄, Ν΄*. ΕΠΕ. Φιλοκαλία 22, σσ. 200, 206-208, 214, 224, 230-231: «Οὕτω καὶ ὑπὲρ τῶν ἀπελθόντων, ὥσπερ ὑπὲρ τῶν ζώντων ἐστὶν ἡ θεία τῆς εὐχαριστίας ἱερουργία» (σ. 214). Βλ. καὶ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, *Ἑμμετρῆ ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας*, στὸ *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), σ. 8: μνημόνευσις γίνεται «πάντων κεκοιμημένων / ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς τῆς αἰωνίου». Βλ. ἐπίσης χαρακτηριστικὰ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἐκλογαὶ ... Περὶ θανάτου. Λόγος ΛΑ΄*. PG 63, 808: «Οὐ γὰρ ἀπλῶς τοῦτο ἐπινενόηται, οὐδὲ μάτην ὁ παρεστὼς τῷ θυσιαστηρίῳ τῶν φρικτῶν τελουμένων μυστηρίων βοᾷ: Ὑπὲρ πάντων τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων καὶ τῶν τὰς μνείας αὐτῶν ἐπιτελούντων, ἀλλὰ Πνεύματος ἁγίου διατάξει ταῦτα γίνεται ... τί ἀμφιβάλλεις, εἰ καὶ ἡμῶν ὑπὲρ τῶν ἀπελθόντων προσφερόντων γίνεται τις αὐτοῖς παραμυθία;». ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐρμηνεία, ἱθ΄*. PG 155, 745Α: Διὰ τῆς θείας μυσταγωγίας, «καὶ ἔτι οἱ προτελειωθέντες εὐσεβῶς καταξιοθῶσιν ἀνέσεως». Βλ. καὶ C. VOGEL, «L' environnement cultuel du défunt durant la période paléochrétienne», *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 1], Ρώμη 1975, σσ. 400-413.

129. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 487, ὅπου ἐρμηνεύεται ὁ μὴ κανόνας τῆς Καρθαγένης, πού προβλέπει ἄμεση ἐπιτέλεσις τῆς ἐξοδίου ἀκολουθίας μετὰ προσφορὰ θείας εὐχαριστίας. Βλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σ. 21, ὅπου μαρτυρεῖται ἡ ἀπαίτησις τελέσεως μνημοσύνου μετὰ «ἄνοιγμα ἐκκλησίας», δηλαδὴ προσφορὰ «ψυχικῆς» («ψυχικῆς», ὅπως τὴν ὀνομάζουν στὰ χωρὶὰ τῆς Μακεδονίας) λειτουργίας ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου». Μακρὸν λόγος περὶ αὐτῶν ἐπίσης ποιεῖται ὁ ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας Γραφῆς λόγοι ἐν εἴδει ἐπιστολῶν, ΙΗ΄, ΙΘ΄, Κ΄, ΚΑ΄, ΚΒ΄*. PG 158, 913Α-932Α, ὅπου τονίζεται ἡ μετὰ θάνατον πρεσβευτικὴ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν χριστιανῶν χάρις πού δίδεται στοὺς ἁγίους: «Τοῖς γὰρ ἐν Χριστῷ κοιμηθεῖσιν ἁγίοις μεταδεδόται καὶ ὑπερφυτὴ χάρισματα· καὶ δεομένων γὰρ ἡμῶν ἐπακοῦσαι καὶ θλιβομένοις ἐφίστανται παρηγορίας ἔνεκεν» (921Α). Ἄλλὰ καὶ ἡ ὄνησις καὶ βοήθεια καὶ ἀνά-

Ἡ καταγραφεῖσα θεόπνευστα καὶ θεοδίδακτα στὸ ἅγιο σύμβολο τῆς πίστεως προσδοκία τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ζωῆς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος διαποτίζει τὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλία τῶν ἁγίων πατέρων, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν ἐνσυνειδήτων πιστῶν¹³⁰. Ἡ ἀνάστασις τῶν σωμάτων εἶναι «μέρος τῆς ὁμολογίας ἡμῶν, ἧς ποιούμεθα προσιόντες τῷ σωτηριῷ βαπτίσματι. Ὁμολογοῦντες γὰρ τὴν πίστιν, προσεπάγομεν ὅτι πιστεύομεν καὶ εἰς σαρκὸς ἀνάστασιν. Εἰ δ' ἀναιροῦμεν τοῦτο καὶ οὐ πιστεύομεν ὅτι ὁ Χριστὸς ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται, ἵνα ἡμᾶς ἑαυτῷ συναναστήσῃ, χωλεύουσαν ἔχομεν τὴν πίστιν¹³¹ καὶ τὴν βασιλικὴν ἀφέντες ὁδὸν βαδιζόμεν

παυσις καὶ ὠφέλεια καὶ ἀγαθὴ αἴσθησις, πρὸς τοὺς τυχὸν ραθύμως ἀποθανόντες ἢ μὲ συγγνωστὰ ἁμαρτήματα ἀπολιπόντες τὸν βίον, τὴν ὁποία παρέχουν οἱ ὑπὲρ αὐτῶν εὐποῖτες, προσφορές, ἐλεημοσύνες, προσευχές, μνημόσυνα, θεῖες μυσταγωγίαι, ἀναμμένα κεριὰ καὶ κανδηλὲς στοὺς τάφους (921A καὶ D. 925D-928A. 928B-D. 929A). Ὅταν αὐτὰ προσφέρονται «περὶ τινῶν ἐν εὐσεβείᾳ τὸν βίον καταλωσάντων, δεήσεως γεγонуίας, ἐπικάμπτεται ὁ ἐλεήμων Θεὸς καὶ συγχώρησιν παρέχει τοῖς πταίσμασι» (ὅπ.π., 925A). Βλ. καὶ Ν. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, ὅπ.π., σσ. 313-325. Ἐπίσης ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1969, σσ. 547-571 (= *Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ* [Θέματα Ὁρθόδοξου Κατηχήσεως, 3], ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 1999). Μαρτυρίες καὶ ἀναλύσεις βλ. στῶν V. BRUNI, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino secondo gli Eucologii manoscritti di lingua greca* [Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 14], Ἱερουσαλήμ 1972. Μ. ARRANZ, «Le preghiere per i defunti nella tradizione bizantina. I sacramenti della restaurazione dell' antico Eucologio Constantinopolitano II-6», *Orientalia Christiana Periodica* 63 (1997), σσ. 99-117. THEMISTOKLES CHRISTODOULOU, *L' ufficio funebre nei manoscritti greci dei secoli X-XII* [Pontificium Institutum Orientale], Exepta ex Dissertatione ad Doctoratum, Ρώμη 1996. E. VELKOVSKA, «Funeral rites according to the byzantine liturgical sources», *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), σσ. 21-51. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1995, σσ. 240-241, καὶ τὰ ἐκτενῆ καὶ ἄκρως σημαντικὰ στίς σσ. 368-375. Α. Κ. ΣΚΟΝΤΖΟΥ, «Ὁρθόδοξη ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῶν μνημοσύνων», *Ἐφημέριος ΜΓ'*, τεύχ. 9 (1 Ἰουνίου 1994), σσ. 178-179· τεύχ. 10 (15 Ἰουνίου 1994), σσ. 189-191· τεύχ. 11 (1-15 Ἰουλίου 1994), σσ. 226-228· τεύχ. 12 (1-15 Αὐγούστου 1994), σσ. 258-259 καὶ ἐξῆς συνέχεια τῆς ἀξιολόγου ἱστορικῆς συνόψεως περὶ τῶν μνημοσύνων, ἕως καὶ τὸ τεύχος 15.

130. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ ἐξόδου ψυχῆς καὶ περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας*. PG 77, 1072-1089. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος ΚΑ' Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*. PG 97, 1268έξ.

131. Βλ. Α' Κορ. ιε' 13-14: «Εἰ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς

τὴν διεστραμμένην»¹³².

Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης παριστᾶ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Δημιουργοῦ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίαν τῶν κτισμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν νικητικὴν ἐπὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς φθορᾶς δύναμιν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀνακαινιστικῆς συναναστάσεως τοῦ συνόλου ἀνθρώπου. Βλέπει δὲ εἰκονιζόμενο τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως¹³³ στὴν ζωτικὴν κίνησιν τῶν φυτῶν, ποὺ τελευτοῦν τὸν χειμῶνα καὶ ἀναζοῦν τὴν ἀνοιξὴν¹³⁴. Ἡ ἐσχατολογικὴ ὅμως ἀναστοιχείωσις τῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν δικαιοπραγίαν τῆς παρούσης ζωῆς. Ἡ μετάνοια αἴρει τὸ θανατηφόρον δηλητήριον τῆς ἀμαρτίας καὶ ἀνατέλλει στὴν ὑπαρξὴν τὸ ζωοδοτικὸν ἀληθινὸν φῶς τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀθανασία ἀφορᾷ ὅλες τὶς ψυχάς, ὄχι ὅμως καὶ ἡ εὐκλεία καὶ ὁ δοξασμὸς τοῦ ἀγιασμοῦ. Αὐτὰ χαρίζονται στὴν ψυχὴ κατὰ τὸ μέτρο τῶν «ἐνταῦθα πεπραγμένων»¹³⁵.

Μὲ αὐτὴν τὴν προοπτικὴν, βαπτιζόμενοι «τὴν περὶ τῆς ἀναστάσεως ἐλπίδα δεχόμεθα, ἀνάστασιν δὲ σωμάτων περιμένομεν. Τοῦτο γὰρ καὶ ἡ προσηγορία δηλοῖ. Ἀνάστασις γὰρ ἡ ἄνωθεν στάσις. Τὸ σῶμα δὲ ἐστὶ τὸ φθειρόμενον καὶ διαλυόμενον καὶ εἰς χοῦν μεταβαλλόμενον ... Τοῦτου τοίνυν ἡ ἄνωθεν σύστασις εἰκότως καλεῖται ἀνάστασις. Τῆς γὰρ δὴ ἀθανάτου ψυχῆς οὐκ ἀνάστασις, ἀλλ' ἐπάνοδος γίνεται πρὸς τὸ σῶμα»¹³⁶. Πιστεύει λοιπὸν ἀκραδάντως ἡ Ἐκκλησία στὴν ἀνάστασιν τῶν κεκοιμημένων. «Ἔσται γὰρ ὄντως, ἔσται», λέγει χαρακτηριστικᾶ

ἐγγήγερται· εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν».

132. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ 81. Πρὸς τοὺς ἐν Φουᾶ μοναχοὺς. Κατὰ τῶν λεγόντων μὴ εἶναι ἀνάστασιν τῶν σωμάτων*. PG 77, 372D-373A.

133. Βλ. τὴν ἐκτενέστατην καὶ πλουσιότατην σὲ μαρτυρίες καὶ ἀναλύσεις μελέτην τοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1988, σσ. 408-539.

134. *Ἐπιστολῶν βιβλίον Α', ΣΠΔ'. Συναδίω. Περὶ ἀναστάσεως*. PG 78, 349B.

135. Ὁπ.π., βιβλίον Ε', ΡΟΘ'. *Ἰσιδώρῳ ἐπισκόπῳ*. PG 78, 1432B-C. Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλίον Δ', κεφ. ΚΖ' [Ρ']*. Περὶ ἀναστάσεως. PG 94, 1228A. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐρὰ παράλληλα, στοιχεῖον Ω*. PG 96, 437D-440D. *Ἐτερα παράλληλα (Rupefucaldina)*. PG 96, 488C.

136. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΡΟΥ, *Θείων δογμάτων ἐπιτομή, ΙΘ'*. PG 83, 512C.

Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, «νεκρῶν ἀνάστασις. Ἀνάστασιν δὲ λέγοντες σωμάτων φαμέν ἀνάστασιν. Ἀνάστασις γάρ ἐστι δευτέρα τοῦ πεπτωκότες στάσις· αἱ γὰρ ψυχαί, ἀθάνατοι οὐσαι, πῶς ἀναστήσονται; Εἰ γὰρ θάνατον ὀρίζονται χωρισμὸν ψυχῆς ἀπὸ σώματος, ἀνάστασίς ἐστι πάντως συνάφεια πάλιν ψυχῆς τε καὶ σώματος καὶ δευτέρα τοῦ διαλυθέντος καὶ πεσόντος ζώου στάσις. Αὐτὸ οὖν τὸ σῶμα τὸ φθειρόμενον καὶ διαλυόμενον, αὐτὸ ἀναστήσεται ἄφθαρτον», ἀφοῦ ὁ Θεὸς ποῦ τὸ δημιουργήσῃ «ἐκ τοῦ χοῦς» μπορεῖ καὶ πάλιν ἀπὸ τὴν γῆ νὰ τὸ ἀναδημιουργήσῃ¹³⁷. Καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Κυρίου ἢ αὐτεξούσιος «ἀνάστασις σώματος ἀφθαρτισθέντος καὶ ψυχῆς ἔνωσις ἦν (ταῦτα γὰρ τὰ διαιρεθέντα) ... Ἄρα οὐχ ἰκανὰ ταῦτα τὴν τῶν σωμάτων πιστώσασθαι ἀνάστασιν;»¹³⁸. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ μεταποίηση τῆς ταπεινότητος τοῦ σώματος στὴν «ἐτέραν μορφήν» τῆς θεοειδεῖας, ἡ ἐναλλαγὴ τῆς φθαρτότητας πρὸς τὴν χαρισματικὴν ἀφθαρσίαν¹³⁹. Εἰκονισμὸ τῶν μυστηρίων αὐτῶν ἀνευρίσκει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός στὴν «ἐν τῇ μήτρᾳ» αὐξήση τοῦ ἐλαχίστου ζωτικῆς σπέρματος καὶ στὰ «ὡς ἐν τάφοις ταῖς αὐλάξι καταχωρῶμενα σπέρματα», τὰ ὁποῖα αὐξάνουν καὶ θάλλουν καὶ καρποφοροῦν¹⁴⁰, κατὰ τὸ πρόσταγμα, τὴ βούληση καὶ τὸ νεῦμα τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ αὐτὸς «σύνδρομον ἔχει τῇ βουλήσει τὴν δύναμιν»¹⁴¹.

Ὁ Θεός, ποῦ ἔδωκε στὸν ἄνθρωπο ἐν χρόνῳ τὴν γεννητὴ καὶ ἀθάνατη ψυχὴ, εἶναι πιστευτὸ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ὅτι ἔχει τὴν δύναμη «καὶ τὸ σῶμα ἐκ τῶν αὐτῶν στοιχείων γενόμενον ... ἀναβιώσας ἀθάνατον

137. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, βιβλίον Δ΄, κεφ. ΚΖ΄ [Ρ΄]. Περὶ ἀναστάσεως*. PG 94, 1220A. Βλ. καὶ Φραγγέλιον, σ. 72, ὅπου ἀναφορὰ στὸ ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ θαῦμα τῶν ἁγίων ἐπτὰ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ, τῶν ὁποίων τὴν ἀναζώωση, μετὰ ἀπὸ μακρότατο χρόνο κοιμήσεως θανάτου, ἐπέτρεψε ὁ Κύριος τῆς ζωῆς, «ἵνα κηρυχθῇ ἡ τῆς ἀναστάσεως ἀλήθεια».

138. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 94, 1224C-D.

139. ὅπ.π., PG 94, 1225B.

140. ὅπ.π., PG 94, 1225B-C.

141. ὅπ.π., PG 94, 1224C. Πλουσιότατο ἀποταμίευμα σχετικῶν μετὰ τὸ θάνατο, τὴν κρίση καὶ τὴν ἀνάσταση θεμάτων ἐκ τῆς πατερικῆς παραδόσεως βλ. ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐρὰ παράλληλα, Στοιχεῖον Ω. Περὶ ὥρας καὶ ἡμέρας θανάτου καὶ τῆς ἐξόδου ἡμῶν· καὶ ὅτι χρὴ ἡμᾶς εὐτρεπίζεσθαι πρὸς αὐτήν· καὶ ἐν ᾧ δεῖ λαμβάνειν τὴν μετάστασιν*. PG 96, 436-441. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐτερα παράλληλα (Rupescaldina)*, Στοιχεῖον Α΄, τίτλος ΟΑ΄. Στοιχεῖον Ψ καὶ Ω. PG 96, 484B-501A καὶ 541A-544D.

ποιεῖν»¹⁴². Τῶν ἀγίων οἱ φυχῆς καὶ τῶν σωζομένων θὰ συνοικήσουν μὲ τὸ ἀναστημένο σῶμα τους «οὐκέτι γὰρ τροφῆς δεομένης σαρκικῆς, οὐκέτι δὲ ἡδονᾶς τε καὶ λύπαις καὶ ἀλγηδόσι περιπίπτοντι, ἀλλ' εὖ μάλα ὁμοδόξῳ τῇ φυχῇ προσάπαν τὴν ἔνθεον λατρείαν μηδέποτε ἀνατείνοντι, πεπαυμένων τῶν ἀγωνισμάτων καὶ πρὸς ἀνάπαυαν τῆς ψυχῆς ἀνακωχρηκυίας δόγματι Θεοῦ»¹⁴³. Τὸ μέγα δῶρημα λοιπὸν τῆς ἀναστάσεως, ποῦ ἀποτελεῖ «καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὸ καύχημα»¹⁴⁴, δὲν ἐξαιρεῖ τὴν λῖαν καλῶς πλασθεῖσα ἀπὸ τὸν Θεὸ σωματικὴ ἀνθρώπινη ὑπαρξῆ, γιατί «ἐν τῇ ἄκρᾳ τελειότητι» δὲν εἶναι «περιττὰ καὶ ἀποβολῆς ἄξια τὰ σώματα»¹⁴⁵. Καὶ αὐτὰ συναφθαρίζονται χαρισματικὰ μὲ τὸν ἀναστάντα Χριστό. Ἡ δὲ δόξα τοῦ αἰωνίου βίου τῶν ἐσχάτων στὴ μέλλουσα θεία Βασιλεία «ἀσυγκρίτῳ ὑπερβολῇ πρὸς τὰ παρόντα ὑπερβάλλει τε καὶ ὑπέρκειται, παυσομένης μὲν τῆς χρείας, ἐπιδοξοτέρων δὲ τῶν μελῶν γινομένων»¹⁴⁶.

Οἱ ἐργάτες τῶν φαύλων ἔργων δὲν μποροῦν νὰ μετέχουν σὲ αὐτὸν τὸν χαρμόσυνο δοξασμό. «Τούτους οὐχ ὕπνος ἀναπαύσει, οὐ παράκλησις συγγενῶν μεσιτευσάντων ὀνήσει. Οὐ γὰρ ἔτι δίκαιοι ὑπ' αὐτῶν ὀρῶνται, οὐδὲ μνήμης γίνονται ἄξιοι. Μόνον δὲ οἱ δίκαιοι δικαίων μέμνηται ἔργων, δι' ὧν ἐπὶ τὴν οὐράνιον βασιλείαν κατήντησαν· ἐν ἧ οὐ πόνος, οὐ λύπη, οὐ φθορά, οὐ φροντίς»¹⁴⁷. Τὸ εὐγνωστο καὶ ἡ ἀγαπητικὴ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς εἶναι χάρισμα μόνον τῶν σωζομένων. Γι' αὐτὸ καὶ «αἱ ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργίαι καὶ εὐποιΐαι», ἀπὸ τοὺς ἀγαπῶντες συγγενεῖς καὶ τοὺς προσευχομένους ἀκόμη ἐν ζωῇ πνευματικούς συναθλητές, μόνον «τούτους ὀνήνησι»¹⁴⁸.

Ὁ ἄνθρωπος ἀκροβατεῖ διὰ βίου ἀνάμεσα στὴν τρεπτότητα τοῦ φθαρτοῦ φυράματός του καὶ στὴν αἰώνια προοπτικὴ τῆς θεϊκᾶ πλασμένης ὑπάρξεώς του. Ζεῖ στὸ μεταίχιμο τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἀφθαρσίας,

142. Ὁπ.π., PG 96, 544D.

143. Ὁπ.π., PG 96, 488B.

144. Ὁπ.π., PG 96, 497D.

145. Ὁπ.π., PG 96, 500A.

146. Ὁπ.π., PG 96, 496A.

147. Ὁπ.π., PG 96, 484D-485A.

148. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων, ὅπως αἱ ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργίαι καὶ εὐποιΐαι τούτους ὀνήνησι*. PG 95, 248έξ.

στο μεθόριο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, στο ὄριο τοῦ εὐτελοῦς καὶ τοῦ ἀνεφίχτου. Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας Κρήτης διαζωγραφεῖ χαρακτηριστικὰ τὶς ἀντιθέσεις αὐτὲς τοῦ δυσύνθετου λογικοῦ πλάσματος. «Ἄνθρωπος τὸ πολυτροπώτατον καὶ παμμήχανον ὄργανον, τὸ εὐδαπάνητον φύραμα, τὸ ζωῆς καὶ θανάτου μεθόριον, τὸ νοερὸν ἐν ὕλῃ σύγκριμά τε καὶ σύνθημα, τὸ ἐν αἰσθητοῖς λογικὸν ἀποτέλεσμα, ὁ ἀχειρότευκτος ἀνδριάς, τὸ ἔμφυχον ἄγαλμα, τὸ περιώνυμον ζῶον, τὸ εὐδιάγραπτον ἴνδαλμα, τὸ θεοειδὲς κάτοπτρον, τὸ τῶν ἄνω καὶ κάτω μεταίχμιον, τὸ ὄρατὸν καὶ νοούμενον σύστημα, τὸ δεκτικὸν φθορᾶς καὶ ἀνάλωτον. – Ἄνθρωπος τὸ αὐτήμερον ἄνθος, τὸ εὐδιάβατον ἀποσκίασμα, ἡ εὐμάραντος χλόη, τὸ εὐάλωτον θήραμα, τὸ εὐδραπέτευτον ἀνδράποδον, τὸ πολυπαθὲς καὶ εὐδιάλυτον ζῶον, ὁ πηλὸς καὶ τὰ μεγάλα φυσῶν, ὁ χοῦς καὶ τὰ ἄνω περιαιθρῶν. Τοῦτο ... τὸ πολυώνυμον ζῶον, ὁ ἄνθρωπος»¹⁴⁹. Συμμετέχοντας ἀπὸ τὴν ὥρα τῆς ἐξ ἀγάπης δημιουργίας του στὴ θεία ὠραιότητα, ἀξιώθηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ εἶναι λογικός, νοερός, ἀθάνατος καὶ ἀνώλεθρος, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ μὴν ἔκστει τῆς θεοειδοῦς εἰκόνας, τῆς σφραγίδος τοῦ ἀρχαίου κάλλους καὶ τῆς ἐν Θεῷ μονῆς¹⁵⁰. Ὅμως παρήκουσε τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀπαθὴς τρυφή τοῦ παραδείσου μετατρέπηκε σὲ θηριώδη καὶ ἐμπαθὴ ζωὴ. Τὸ δηλητήριο τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ τῆς ἀμαρτίας δημιούργησε τὴν κακὴ προϋπόθεση, ὥστε νὰ εἰσοδεῦσει ὡς καταστρεπτικὸς χεῖμαρρος στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ δύναμη τοῦ φυσικοῦ κακοῦ. «Ἐντεῦθεν λοιπόν», σημειώνει ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, «εἰσέβρευσεν ὁ μυρίος τῶν παθῶν ὄμιλος, ὁ τῶν ἀμαρτημάτων ἐσμός, τῶν νόσων αἱ ἀφορμαί, οἱ ἄωροι θάνατοι, οἱ πρὸ ὥρας ἀρπαγμοί, τὰ φθοροποιά τῶν σωμάτων πάθη, ὑφ' ὧν πολλάκις ὁ νοητὸς ἡμῶν καταπίμπλαται ἄνθρωπος. Ἐντεῦθεν οἱ αἰφνίδιοι θάνατοι, τὰ παρ' ἐλπίδα συμπτώματα, αἱ ἀπροσδόκητοι συμφοραί, οἱ ἀκούσιοι πειρασμοί, αἱ παρὰ βούλησιν πενίαι, οἱ δόλοι, οἱ φόνοι, τὰ ἔνεδρα, αἱ διχαστασίαι, τὰ προσοχθίσματα, τὰ ἐν πόλεσι δείματα, τὰ ἐν γῆ καὶ θαλάσσει· ποτὲ μὲν ναυάγια· ποτὲ δὲ πειρατήρια· καὶ ὅσα ἀπλῶς τὴν πολυώδυνον τῶν ἀνθρώπων περιέχει ζωὴν»¹⁵¹.

149. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Λόγος ΚΑ΄. Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*. PG 97, 1269A-B.

150. Ὁπ.π., PG 97, 1269C-D.

151. Ὁπ.π., PG 97, 1272D-1273A. Παράλληλες θέσεις βλ. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟ-

Μετὰ τὴν πτώση πλέον ὁ ἄνθρωπος καὶ ζεῖ καὶ ἀποθνήσκει καὶ διαλύεται καὶ ὑφίσταται τὴ ροὴ καὶ τὴν ἀπορροὴ τῆς συστάσεώς του. Δὲν παύει ὅμως ποτὲ νὰ προσδοκᾷ ἐπειγόμενος «πρὸς τὴν ἀρχαίαν δόξαν ἐπανδραμεῖν»¹⁵², ἀφοῦ χειροτέρα τῆς πρώτης πτώσεως εἶναι πλέον ἡ ἀθέτηση τῆς θείας χάριτος, ἡ δουλεία τῶν παθῶν καὶ ἡ ἀπώλεια τοῦ αὐτεξουσίου¹⁵³. Διὰ τοῦ Χριστοῦ λαμβάνουμε τὴν υἰοθεσία καὶ τὴν κληρονομία τοῦ Θεοῦ Πατρός, μὲ σκοπὸ καὶ τὴν εὐγένεια τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως νὰ διαφυλάξουμε, καὶ τὴν ἄνω πατρίδα νὰ μὴ λησμονήσουμε, προκρίνοντας τὰ μέλλοντα ἀντὶ τῶν παρόντων, τὰ ἀκήρατα ἀντὶ τῶν φθειρομένων¹⁵⁴. Ὡστε, ὅταν κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ Δημιουργοῦ λυθεῖ ὁ φυσικότετος δεσμὸς ψυχῆς καὶ σώματος¹⁵⁵, νὰ χαρισθεῖ στὸ λογικὸ

ΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ ἀγάπης ἑκατοντὰς δευτέρα, ἕς'.* PG 90, 1016D. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Πρὸς Ξένην.* PG 150, 1048C-D. ΑΒΒΑ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ, *Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας.* PG 91, 1464A.

152. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, ὅπ.π., PG 97, 1273B.

153. Ὡπ.π., PG 97, 1273D-1276A.

154. Ὡπ.π., PG 97, 1276A-B.

155. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Στιχηρὸν προσόμοιον α' τοῦ Δ' ἀντιφώνου τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν μοναχῶν.* Γιὰ τὸ θεῖο βούλημα, ὡς πρὸς τὸν τρόπο καὶ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου ἐκάστου ἀνθρώπου βλ. τὴ θεολογικὴ ἀναφορὰ τοῦ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Συναξάριον Ψυχασαββάτου τῆς Ἀπόκρεω*, στὸ *Τριῶδιον καταναυτικόν*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», ἐν Ἀθήναις 1994, σσ. 47-48: «Χρὴ δὲ εἰδέναι ὅτι οὐχὶ πάντες οἱ κρημοῖς περιπίπτοντες καὶ πυρὶ καὶ θαλάσῃ καὶ τοῖς λεγομένοις θανατικοῖς ἐκτριβόμενοι καὶ κρύει καὶ λιμῶ, κατὰ κέλευσιν Θεοῦ τοῦτο πάσχουσι· ταῦτα γὰρ εἰσι Θεοῦ κρίματα, ὧν τὰ μὲν γίνονται κατ' εὐδοκίαν, τὰ δὲ κατὰ παραχώρησιν· ἄλλα δὲ καὶ δι' εἰδησιν καὶ δι' ἀπειλήν καὶ σωφρονισμόν ἐτέρων γίνονται. Καὶ τῷ μὲν προγνωστικῷ λόγῳ οἶδε πάντα καὶ γινώσκει καὶ τῷ θελήματι αὐτοῦ γίνονται· ὡς δὴ καὶ ἐπὶ τῶν στρουθίων λέγει τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον· οὐ μὴν δὲ ὀρίζει καὶ οὕτω γίνεσθαι, πλήν τινων, ἅμα τὸ παραχθῆναι τυχόν, τὸν μὲν πνιγῆναι, τὸν δὲ θανεῖν, καὶ τὸν μὲν γέροντα, τὸν δὲ νήπιον, ἀλλ' ἅπαξ ὥρισεν τὸν καθολικὸν καὶ ἀνθρώπινον χρόνον καὶ τοὺς τοσοῦτους τῶν θανάτων τρόπους. Ἐντὸς οὖν τῶν τοσοῦτων χρόνων οἱ διάφοροι τρόποι τῶν θανάτων ἐπάγονται, οὐ μὴν ἐξ ἀρχῆς ὀρίζοντος τοῦ Θεοῦ, γινώσκοντος μέντοι· πρὸς δὲ τὴν πολιτείαν ἐκάστου, ἢ βουλῆ τοῦ Θεοῦ τὸν τε χρόνον καὶ τὸν τρόπον τοῦ θανάτου αὐτοῦ σχεδιάζει ... Ὡστε δείκνυται οὐχ ὅρον εἶναι ζωῆς· εἰ δέ τις τοῦτό φησι, ὅρον μοι νόει Θεοῦ τὴν θέλησιν αὐτοῦ· ᾧ γὰρ βούλεται προστίθῃσιν, ἐλαττοῖ δὲ ἕτερον, πάντα πρὸς τὸ συμφέρον οἰκονομῶν· καὶ ὅτε θελήσει ὁ Θεός, οἰκονομεῖ τὸν τε τρόπον καὶ χρόνον. Ὁρος οὖν ἐκάστου ζωῆς ἐστίν, ὡς ὁ μέγας φησὶν Ἀθανάσιος,

πλάσμα ἢ «εἰς τὸ κρεῖττον μεταβολή»¹⁵⁶, «ἢ ἀποκειμένη ἐν ἀμείνοσιν ἐλπίσι θεοειδεστάτῃ ἀναμόρφωσις ..., τὸ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως μέγα τε καὶ ὑπὲρ λόγον μυστήριον» καὶ ἡ τελεία ἀνάπλαση τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως¹⁵⁷, ἡ ὁποία βρισκόταν στὸ μεθόριο τῆς θνητότητας καὶ τῆς ἀθανασίας¹⁵⁸.

Σκοπὸς λοιπὸν τῶν προσευχῶν καὶ τῶν μνημοσύνων ὑπὲρ τῶν κοιμημένων εἶναι νὰ τύχουν φιλανθρωπίας¹⁵⁹ παρὰ Θεοῦ, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μετοχὴ τους στὴν προσδοκώμενη ἀνάσταση, στὴν ὑπέρβαση τοῦ φθοροποιοῦ ἀφανισμοῦ, στὸν ζωοποιὸ «καινισμόν»¹⁶⁰, στὴν ἐπὶ τὰ κρείττονα μετάβαση, στὴν ἀναγωγὴ στὴν ἀφθαρσία καὶ τῇ θεᾷ τοῦ Θεοῦ¹⁶¹. Ἄφοῦ ὁ «Χριστὸς ἀνέστη ἀληθῶς ..., καὶ οἱ νεκροὶ ἀναστήσου-

---

ἢ θέλησις καὶ ἡ βουλή τοῦ Θεοῦ». Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν στὴν ὀρθόδοξη θεολογία διδασκαλία περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ, ὅπως στὸν Προτεσταντισμὸ. Τὰ κρίματα καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ προηγῶνται πάντων, ὅμως ἡ βουλή τοῦ Κυρίου λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν ἐλευθερία καὶ «τὴν πολιτείαν ἐνὸς ἐκάστου». Ἄν ὑπῆρχε ἀναγκαστικὸ καὶ ἀπόλυτο ὄριο ζωῆς, οὔτε τὸν Θεὸ θὰ παρακαλοῦσαμε στὰ δεινά μας οὔτε τὴ βοήθεια τῶν ἱατρῶν θὰ ζητούσαμε στὰ ἀρρωστήματά μας. Χαρακτηριστικώτατη ἐπίσης σχετικὴ ἀναφορὰ βλ. Ἐπιφ. Φιλοκαλία 1, σσ. 42-44 (= Τὸ Γεροντικόν, ἧτοι ἀποφθέγματα ἀγίων γερόντων, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1960, σ. 1): «β': Ὁ αὐτὸς Ἀββᾶς Ἀντωνίου, ἀτενίσας πρὸς τὸ βάθος τῶν τοῦ Θεοῦ κριμάτων, ἤτησε λέγων· Κύριε, πῶς τινες ὀλιγόβιοι ἀποθνήσκουσι, τινὲς δὲ ὑπεργηρώσι; καὶ διατί τινὲς μὲν πένονται, ἄλλοι δὲ πλουτοῦσι; καὶ πῶς ἄδικοι μὲν πλουτοῦσι, δίκαιοι δὲ πένονται; Ἦλθε δὲ αὐτῷ φωνῇ λέγουσα· Ἀντώνιε, σεαυτῷ πρόσεχε· ταῦτα γὰρ κρίματα Θεοῦ εἰσι καὶ οὐ συμφέρει σοι αὐτὰ μαθεῖν».

156. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, ὅπ.π., PG 97, 1280D.

157. Ὅπ.π., PG 97, 1281A-B.

158. Ὅπ.π., PG 97, 1281D.

159. Ὅπ.π., PG 97, 1288A καὶ C. Γιὰ τὴ σωστικὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. PG 56, 180.

160. Βλ. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, ὅπ.π., PG 97, 1281B.

161. Ὅπ.π., PG 97, 1284A. Βλ. καὶ ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Θεολογίας κεφαλαίων ἑκατοντὰς ἐβδόμη*, σς'. PG 90, 1380C: «Τὸ πέρας τῆς παρούσης ζωῆς οὐ δίκαιον οἶμαι θάνατον ὀνομάζειν, ἀλλὰ θανάτου ἀπαλλαγὴν καὶ φθορᾶς χωρισμὸν καὶ δουλείας ἐλευθερίαν καὶ ταραχῆς παύλαν καὶ πολέμων ἀναίρεσιν καὶ σκότους ὑποχώρησιν καὶ πόνων ἄνεσιν καὶ βράσματος ἡρεμίαν καὶ αἰσχύνῃς συγκάλυμμα καὶ παθῶν ἀποφυγὴν». Πρβλ. Ἰωάν. ια' 25. Α' Κορ. ιε' 20. Ἦσ. κς' 19. Ρωμ. ς' 4-5. Φιλιπ. α' 21. Α' Θεσσ. δ' 13. Α' Κορ. ιε' 42-44. Ἐκτενεῖς ἀναλύσεις γιὰ τὸ θέμα

ται δυνάμει Χριστοῦ»¹⁶². Τότε ὁ «ἄνθρωπος τέλειος ἔσται μετὰ φυγῆς τε καὶ σώματος, ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀλλοιωθεὶς»¹⁶³. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτῆς τῆς σωστικῆς ἀλλοιώσεως, καὶ ὁ Θεὸς κατῆλθε στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, καὶ μυστήρια ἀγιαστικά χαρίσθησαν, καὶ ὁμολογίες πίστεως παρὰχωρήθησαν ὡς παλαίσματα ἀρετῆς, καὶ μαρτυρικά ἀγωνίσματα «μέχρις αἵματος» ζητήθησαν, καὶ τὸ διηνεκὲς μαρτύριο τῆς συνειδήσεως, ποῦ εἶναι ἡ ἀληθινὴ μετάνοια, ἀπαιτήθηκε τελευταῖο ἀπὸ ὅλους, γιὰ νὰ σφραγίσουν ταπεινὰ τὴν προσδόκησιν τῆς σωτηρίας τους, γιὰ νὰ ὁμολογήσουν μὲ ἄκρα βεβαιότητα τὸ «Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος» καὶ νὰ ποῦν τὸ ἀκροτελεύτιο «Ἀμήν», τὸ ὁποῖο «τοῦ παντὸς ἱεροῦ Συμβόλου βεβαιωτικόν ἐστὶν καὶ σφραγίς»¹⁶⁴.

Στὴν, περὶ τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν φροντίδων τῆς Ἐκκλησίας, γραμματεία διαχρονικά, ὡς σπουδαιότερα θεολογικο-λειτουργικά κείμενα, θεωρήθησαν α) τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφάλαιον Ζ΄. Περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων*¹⁶⁵, β) τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων. Ὅπως αἱ ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργίαι καὶ εὐποιῖαι τούτους ὀνήνησιν*¹⁶⁶ καὶ γ) τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδεῖας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων. Διάλογος, κεφάλαια ΤΝΘ΄, ΤΞ΄-ΤΟΓ΄*¹⁶⁷.

τῆς ἀναστάσεως βλ. καὶ Β. ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ, *Ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν. Εἰσαγωγικά προβλήματα καὶ ἐρμηνεῖα τοῦ Α΄ Κορ. 15*, Θεσσαλονίκη 1977. Δ. ΚΑΤΜΑΚΗ, «Ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν ἀπὸ τὸν Ὡσηῆ στὸν ἀπόστολο Παῦλο», *Θέματα Παλαιοδιαθηκικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 130-148.

162. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐρμηνεῖα συνοπτικὴ εἰς τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Σύμβολον*. PG 155, 800B. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κατηχήσεις 13*, 56-64. SC 104, σ. 194.

163. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 800C.

164. Ὅπ.π., PG 155, 801B-C.

165. Βλ. PG 3, 552D-569A. Καὶ ἡ σχολιαστικὴ παράφρασις τοῦ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, ὅπ.π., 569B-584D.

166. Βλ. PG 95, 248A-277C.

167. Βλ. PG 155, 669D-696D. Σχετικὲς μὲ τοὺς κεκοιμημένους καὶ τὰ μνημόσυνα μαρτυρίες ἀποθησαυρίζουν οἱ ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη ⁸1984, σσ. 171-175 καὶ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ, *Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 122-158.

Στὰ θεοφώτιστα αὐτὰ κείμενα τῶν τριῶν ἀγίων διαζωγραφεῖται ἐναργέστατα καὶ καταγράφεται καιριότατα ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴ ζωὴ, τὸν θάνατο, τὴν ἀνάστασι τῶν κεκοιμημένων, ἀλλὰ καὶ περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ λειτουργικὴ πράξι τῆς φροντίδας τῶν ζώντων ἀκόμη ὑπὲρ τῶν κοιμηθέντων. Θεολογία καὶ λειτουργικὴ πράξι συμπορεύονται καὶ συνυπάρχουν, καθὼς ἡ πρώτη ἐμποτίζει καὶ νοσηματοδοτεῖ τὸ πρακτικὸ βίωμα, ἐνῶ ἡ δευτέρα παροντοποιεῖ ρεαλιστικὰ τὶς χαρισματικὲς πτήσεις τῶν θεολογικῶν ἀναλύσεων, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ τὸ «συναμφότερον» τῆς Ὁρθοδοξίας.

Κατὰ τὸν ἅγιο Διονύσιο, ὅσοι «ιερῶς» ἔζησαν μὲ τὴν προσδόκησι τῆς ἀναστάσιμης θέας, μὲ τὴ βεβαιότητα τῆς «ἀληθοῦς ἐλπίδος», μὲ τὴν εὐφρόσυνη ἀφοβία τῶν μαρτυρικῶν ἀγωνισμάτων πρὸ τοῦ ἐπερχομένου τέλους, αὐτοὶ «ἐν παντελεῖ καὶ ἀτελευτήτῳ ζωῇ καὶ σωτηρίᾳ» θὰ ἀναπαυθοῦν, «διὰ τῆς ἐπομένης ὀλιγκῆς ἀναστάσεως»¹⁶⁸. Στὴν ἄτρεπτη αὐτὴ θεοειδεστάτη μετὰταξι, οἱ ἱερὲς ψυχὲς θὰ συναπολαύουν «τὴν οἰκείαν ἀνάστασι» ἐνούμενες μὲ τὰ «καθαρά ..., ὁμόζυγα καὶ ὁμοπόρευτα σώματα», τὰ «συναθλήσαντα κατὰ τοὺς θεῖους αὐτῶν ἰδρώτας»¹⁶⁹. Ἡ ἐν Χριστῷ ὅμως αὐτὴ ἀθάνατη λήξι, ὡς μετοχή στὴ θεοείδεια, τὴν ἀφθαρσία καὶ τὴ μακαριότητα, ἀπόκειται στὶς ψυχὲς ποὺ ἀγωνίσθησαν γιὰ τὸν ἁγιασμὸ καὶ ποτὲ γιὰ τὶς ἀνίερες, ἀμύητες καὶ πρόσυλες ὑπάρξεις, οἱ ὁποῖες ἔζησαν χωρὶς τὴν αἴσθησι τῆς θεοειδοῦς ζωῆς καὶ χωρὶς τὴν προσδόκησι τοῦ χριστοειδοῦς τέλους¹⁷⁰.

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ κοιμώμενοι δὲν φοβοῦνται πλέον «τὴν ἐπὶ τὰ χεῖρω τροπήν». Ἀντίθετα ὅσοι «ἐπὶ τὰς φθοροποιοὺς ἡτόμολησαν ἐπιθυμίας ... ἀποσχίζονται τοῦ τῆδε βίου, πρὸς μηδεμίαν ἱερὰν ἐλπίδα χειραγωγούμενοι διὰ τὴν χειρίστην ζωὴν»¹⁷¹. Ὁ ἱερὸς ἀγωνιστὴς τῶν θεοποιῶν ἀρετῶν «σὺν ἡδονῇ πολλῇ πρὸς τὴν ὁδὸν ἐπιβαίνει τῆς ἱερᾶς παλιγενεσίας», ἐνῶ οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ πνευματικοὶ ἀδελφοί, «κατὰ τὴν θεῖαν οἰκειότητα καὶ ὁμοτροπία», τὸν μακαρίζουν γιὰ τὸ νικηφόρο τέλος τοῦ δρόμου του καὶ νικητικὰ «χαριστηρίους ὠδὰς ἀναπέμπου-

168. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, ὅπ.π., PG 3, 553A.

169. Ὅπ.π., PG 3, 553A-B.

170. Ὅπ.π., PG 3, 553C-D.

171. Ὅπ.π., PG 3, 553D-556A.

σι», εὐχόμενοι νὰ φθάσουν καὶ αὐτοὶ στὸ μακάριο τοῦτο τέλος. Ἔτσι τὸν λιτανεύουν καὶ τὸν ὀδηγοῦν στὸν ἱεράρχη τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ τὸν ὑποδεχθεῖ, «τελεῖ τά, κατὰ θεσμὸν ἱερόν, ἐπὶ τοῖς ὁσίως κεκοιμημένοις τελούμενα»¹⁷².

Οἱ προοιμιακὲς ἀναφορὲς τοῦ ἁγίου Διονυσίου, ἀλλὰ καὶ ἡ περιγραφή τῆς κηδευτικῆς τάξεως τῆς ἐποχῆς του ἀναδεικνύουν τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ πολὺ ἐνωρὶς ἐθεολόγησε περὶ τῶν κεκοιμημένων της, καὶ μὲ ἀξιοθαύμαστη σπουδὴ καὶ φροντίδα ἐπλούτισε τὴ λειτουργικὴ τῆς τάξεως καὶ τὸ λατρευτικὸ τῆς βίωμα, μὲ προσαγωγὰς στοὺς τόπους τῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων τῶν πιστῶν, μὲ εὐχὰς καὶ εὐχαριστίες, μὲ ἀναγνώσεις καὶ ἄσματα ἱερά, μὲ ψαλμοὺς καὶ μνημονεύσεις τῶν πρὸ αὐτῶν κεκοιμημένων ἁγίων, μὲ προσφορὰ τοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας, τελευταίους ἀσπασμούς, ἐπίχυση ἐλαίου, ἀπολυτικὲς εὐχὰς, ἐξόδια ἐκφορὰ καὶ τιμὴ ἀπόθεση τοῦ σκήνους «μεθ' ἑτέρων ὁμοταγῶν ἱερῶν σωμάτων»¹⁷³. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἱερά ὑπὲρ τῶν πιστῶν κεκοιμημένων τελούμενα μπορεῖ νὰ προκαλοῦν τὸν πλατὺ γέλωτα τῶν «ἀνιέρων», ὅμως ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ πλήρωμά της βιώνει χαρισματικὰ τὸ νόημά τους μέσα στὴν ἐποπτικὴ θεὰ τῆς φωταγωγίας τοῦ Χριστοῦ, ὥστε ἀφ' ἐνὸς οἱ θεοπρεπῶς κοιμηθέντες νὰ ἀπολαύουν «τὰς ἱεράς ἀμοιβάς», ἀφ' ἑτέρου δὲ «οἱ ἔτι ζῶντες» νὰ προτρέπονται «πρὸς τὴν ὁμοίαν τελείωσιν»¹⁷⁴.

Ἡ θεία αὐτὴ βίωση τοῦ «μυστηρίου ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων»¹⁷⁵ γίνεται μεθεκτὴ μόνο ἀπὸ τοὺς τελείους πιστοὺς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν προμετάσχει «τῆς τῶν ἱερῶν ὀπτικῆς δυνάμεως ... διὰ τῆς ἀρχιφώτου καὶ φωτοδοτίδος θεογενεσίας»¹⁷⁶. Οἱ κατηχούμενοι ὡς ἀμύητοι ἀπολύονται. Παραμένουν δὲ πρὸς παιδαγωγία καὶ ὠφέλεια καὶ διόρθωση οἱ τάξεις τῶν «καθαιρομένων» μετανοούντων, γιὰ νὰ διδαχθοῦν

172. Ὁπ.π., PG 3, 556B καὶ 557B.

173. Ὁπ.π., PG 3, 556C-D.

174. Ὁπ.π., PG 3, 557A-B.

175. Ὁπ.π., PG 3, 556C. Βλ. καὶ Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 24], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 11-37.

176. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, ὅπ.π., PG 3, 557C.

ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ δρώμενα ὑπὲρ τῶν ἀπελθόντων τῆ μακαριότητα τῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεως¹⁷⁷. Ἔτσι οἱ κοινῶς ἀναπεμπόμενες εὐχῆς ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τὸν ἐνεπίγνωστα μετέχοντα πιστὸ λαό, ποὺ σφραγίζονται ἀπὸ τὸν ἀγαπητικὸ ἀδελφικὸ ἀποχαιρετιστήριον ἀσπασμό, αἰτοῦνται ἀπὸ τῆ «θεαρχικῆ ἀγαθότητα» νὰ συγχωρηθοῦν «τὰ δι' ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν ἡμαρτημένα τῷ κεκοιμημένῳ» καὶ νὰ καταταγεῖ στὴ φωτεινὴ χώρα τῶν ζώντων¹⁷⁸, στὴν ἄλυπο καὶ φωτιστικὴ ἀθανασία¹⁷⁹. Οἱ εὐχῆς αὐτὲς ἀποθέτουν τὴν ψυχὴ στὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ διαχωρίζουν τὴν ἀξιοσύνη ἢ τὴν ἀναξιοσύνη, τὴν ἀγιωσύνη ἢ τὴν ἁμαρτωλότητα τοῦ βαπτισμένου προκειμένου νεκροῦ. Ὁ ἄνθρωπος θὰ χομίσει μαζί του τὶς πράξεις του ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ. Ἡ σύντονη ὅμως ἀγαπητικὴ παράκληση τῶν νεκρωσίμων εὐχῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὠφελεῖ καὶ τοὺς τελείους, ἀξίους καὶ ἀγίους, ἀλλὰ καὶ ὅσους ἔφυγαν μὲ ἐλλείψεις πνευματικῆς, κατὰ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ¹⁸⁰. Ὁ ἱεράρχης λοιπόν, ὅταν ἐπεύχεται τὴν εὐχὴ τῶν κεκοιμημένων, ὡς «ἄγγελος Κυρίου παντοκράτορος ... μεμάθηκεν ἐκ τῶν θεοπαραδότων λογίων ὅτι τοῖς ὁσίως βιώσασιν ἢ φανοτάτη καὶ θεία ζωὴ κατ' ἀξίαν ὑπὸ τῶν δικαιοτάτων ζυγῶν ἀντιδίδεται, παρορώσης ἀγαθότητι τῆς θεαρχικῆς φιλανθρωπίας τὰς ἐγγενομένας αὐτοῖς ἐξ ἀνθρωπίνης ἀσθενείας κηλίδας· ἐπεὶπερ οὐδεὶς, ὡς τὰ λόγια φησιν, καθαρὸς ἀπὸ ρύπου»¹⁸¹. Οἱ διὰ τῶν εὐχῶν αἰτούμενες σωτήριες τῶν ἀρετῶν

---

177. Ὁπ.π., PG 3, 557C-D καὶ 560A.

178. Ὁπ.π., PG 3, 560A-B. Ἡ εὐχὴ ποὺ ὑπονοεῖται εἶναι ἡ γνωστὴ ἀρχαία συγχωρητικὴ ἐπὶ τῶν κεκοιμημένων «Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων ...».

179. Ὁπ.π., PG 3, 560B.

180. Ὁπ.π., PG 3, 560C-561B. «Ἐγὼ δὲ ὅτι μὲν ἀμοιβαίαν ἔξει τὴν ἀποκλήρωσιν ἕκαστος εὖ οἶδα, τοῖς λογίοις ἀκολουθῶν (βλ. Β' Κορ. ε' 10) ... Ὅτι δὲ καὶ τῶν δικαίων αἱ προσευχαὶ κατὰ τὸν τῆδε βίον, μήτι γε μετὰ θάνατον, εἰς τοὺς ἀξίους ἱερῶν εὐχῶν ἐνεργοῦσι μόνον, αἱ τῶν λογίων ἡμᾶς ἐκδιδάσκουσιν ἀληθεῖς παραδόσεις ... Φημι δέ, τοῖς λογίοις ἐπόμενος, ὡς ὠφέλιμοι πάνπαν εἰσὶν ἐν τῷδε τῷ βίῳ τῶν ἀγίων αἱ προσευχαί, κατὰ τὸνδε τὸν τρόπον, εἴ τις ἱερῶν ἐφιέμενος δώρων καὶ πρὸς μετοχὴν αὐτῶν ἔξιν ἱερὰν ἔχων, ὡς τῆς οἰκείας ἐπιγνώμων βραχύτητος, ἐλθὼν ἐπὶ τινὰ τῶν ὁσίων ἀνδρῶν ἀξιώσειεν αὐτὸν γενέσθαι συλλήπτορα καὶ συνικέτην, ὠφελήθησεται πάντως ἐκ τούτου τὴν πάσης ὑπερκειμένην ὠφέλειαν ...».

181. Ὁπ.π., PG 3, 561C-D.

ἀντιδόσεις εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐνεργήσουν στοὺς ἀνιέρους¹⁸², τοὺς ἀπίστοις δηλαδή καὶ τοὺς περιγελῶντες τὰ μυστήρια, κατὰ τὸν σχολιασμό τοῦ Παχυμέρη¹⁸³, οἱ ὁποῖοι αὐτόβουλα ἀλλοτριώνουν καὶ ἀποκληρώνουν τὴν ὑπαρξή τους ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ¹⁸⁴.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ χαρμολυπικὸ κλίμα τῆς πρώτης μεταθανάτιας φροντίδας τοῦ κεκοιμημένου, πνευματικὰ ἱερουργεῖται, ὅπως καὶ ἐν ζωῇ διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν μυστηρίων, «ἡ ὀλικὴ αὐτοῦ σωτηρία καὶ ἡ τελειοτάτη αὐτοῦ ἀνάστασις», διὰ συμβόλων καὶ εἰκόνων καὶ εὐχῶν καὶ τελετουργιῶν¹⁸⁵. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδή μυσταγωγεῖ τοὺς πιστοὺς ὄχι μόνο κατὰ τὴ γέννηση, τὴ βαπτισματικὴ ἀναγέννηση, τὸν μυστηριακὸ ἁγιασμό, τὴ θεοποιὸ εὐχαριστιακὴ μετουσία, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ βίωση τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου, καθὼς γιὰ τὸν πιστὸ ἄνθρωπο ἡ ζωὴ εἶναι σπουδὴ στὸν ἐπερχόμενο θάνατο καὶ ὁ θάνατος εἶναι σπουδὴ στὴν προσδοκώμενη ἀναστάσιμη ζωὴ.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός, στὴ δική του πραγματεία *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων*¹⁸⁶, πλατύνει καὶ διερμηνεύει τὴ μυστικὴ θεολογία τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ἀπαντώντας καὶ στὶς ἐνστάσεις, τὶς κατ' ἔμπνευση δαιμονικὴ προβαλλόμενες¹⁸⁷, ὅτι μετὰ θάνατον τίποτε δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ὠφελήσει τοὺς κοιμηθέντες. Ἡ Ἐκκλησία λοιπόν, ἐρευνώντας τὶς Γραφές, διδάχθηκε «ὅτι πολὺς μὲν ὁ φόβος τοῦ τῶν πάντων δεσπότη Θεοῦ, πολλῶ πλέον ἡ ἀγαθότης· καὶ φοβεραὶ μὲν αἱ ἀπειλαί, ἀνείκαστος δὲ ἡ τοῦ Θεοῦ φιλάνθρωπία· καὶ φρικταὶ πάλιν αἱ

---

182. Ὁπ.π., PG 3, 564A.

183. Ὁπ.π., PG 3, 580B.

184. Ὁπ.π., PG 3, 564C.

185. Ὁπ.π., PG 3, 565A-B.

186. Βλ. PG 95, 248ξξ.

187. Ὁπ.π., PG 95, 248B: «Ὁ περὶ πάντα τοίνυν τὰ καλὰ καὶ θεοφιλῆ πράγματα καὶ διανοήματα κοιλαινόμενος ὄφισ καὶ σφαττόμενος παλαμναῖος ἐχθρός, τῇ μὲν φιλαδελφίᾳ πληττόμενος, τῇ δὲ πίστει ῥηγνύμενος, τῇ ἐλπίδι νεκρούμενος, τῇ συμπαθείᾳ κραδαινόμενος, ἐνέσκηψέ τισιν ὁ παράνομος σκῆψίν τινα ἔκφυλον καὶ ἀλλότριον καὶ τῶν ἱερῶν θεσμῶν εἰς ἅπαν ἀντίθετον· ὡς ὅτι μετὰ θάνατον πάντα τὰ θεοφιλῆ ἔργα οὐδὲν τοὺς προλαβόντας ὀνήνησιν». Βλ. προβαλλόμενες μαρτυρίες Ἰώβ γ' 23. Β' Κορ. ε' 10. Ψάλμ. ς' 6. ξα' 13. Γαλ. ς' 8.

καταδίκαι, ἄφατον δὲ τῶν οἰκτιρμῶν αὐτοῦ τὸ πέλαγος»¹⁸⁸. Καὶ συνακόλουθα, ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεώς της ἀκόμη, ἐθέσπισε ὑπὲρ αὐτῶν εὐχαριστιακὲς συναξεῖς, προσευχητικὲς μνημεις, ὀνομαστικὲς μνημονεύσεις, μὲ τὴν ἀναντίρρητη βεβαιότητα ὅτι οὔτε ἀλόγιστα, οὔτε μάταια, οὔτε τυχαία πράττει ἀπλανῶς προσευχόμενη γιὰ τὴ σωτηρία τους¹⁸⁹, μὲ φιλαδελφία, μὲ πίστη, μὲ ἐλπίδα καὶ ἄκρα συμπάθεια πρὸς αὐτούς¹⁹⁰.

Γιὰ τοὺς ἀποθανόντες «ἐν ἐλπίδι θείᾳ» πιστοὺς ἀνθρώπους δὲν εἶναι μόνον ἀναγκαῖες οἱ δεήσεις τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ μετὰ βεβαιότητος «ἐπωφελεῖς»¹⁹¹, σύμφωνα μὲ τὴν πατερικὴ παράδοσή της¹⁹².

---

188. Ὁπ.π., PG 95, 249A. Πρβλ. καὶ *Εὐχὴ πρώτη τῆς α' γουγκλισίας τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς*: «Ἐπιμέτρησον τὰς ἀνομίας ἡμῶν τοῖς οἰκτιρμοῖς σου· ἀντίθεος τὴν ἄβυσσον τῶν οἰκτιρμῶν σου τῷ πλήθει τῶν πλημμελημάτων ἡμῶν». Βλ. καὶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Συναξάριον Ψυχασαββάτου τῆς Ἀπόκρεω*, στὸ *Τριῶδιον κατασκευαστικόν*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», ἐν Ἀθήναις 1994, σ. 47: «ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νικᾷ· ἂν γὰρ ἰσοπαλὴς ὁ ζυγὸς εὐρέθῃ, τῶν καλῶν καὶ αἰσχυρῶν, νικᾷ τὸ φιλάνθρωπον· εἰ δὲ καὶ μικρὸν τι τῶν κακῶν ἢ πλάστιγξ βαρύνεται, κατακρατεῖ πάλιν τὸ ὑπεράγαθον».

189. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 95, 249C: «Οὐδὲν γὰρ ἀνόνητον ἡ τῶν χριστιανῶν ἀπλανὴς θρησκεία παρείληφεν καὶ εἰς αἰῶνα κατέσχευεν ἀπαρασάλευτον, ἀλλὰ πάντα ἐπωφελῆ καὶ θεάρεστα καὶ λίαν ὀνησιφόρα καὶ σωτηρίας μεγίστης πρόξενον».

190. Ὁπ.π., PG 95, 248C.

191. Ὁπ.π., PG 95, 252B. Βλ. ἐπίσης χαρακτηριστικὰ, ὅπ.π., 264A-D.

192. Ὁπ.π., PG 95, 252B-256C, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸν Γρηγόριο Θεολόγο, ὁ ὁποῖος «καλὰς καὶ ὁσίας καλεῖ τὰς ὑπὲρ τῶν κατοικομένων τῷ Θεῷ προσαγωγὰς καὶ τὰς ἐτησίους μνήμας εἰσδέχεται»· στὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, ὁ ὁποῖος στὴ θεοφεγγὴ ἐρμηνεία του ἀναφέρει τὴν παραδοθεῖσα συνήθεια «ἐπὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων εὐχὴν ποιῆσθαι τὸν ἱερέα ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων», γιὰτὶ εἶναι «πολὺ τὸ κέρδος ἐκ τούτου καὶ πολλὴ ἡ ὠφέλεια» γι' αὐτούς. Ἐπίσης στὸν Γρηγόριο Νύσσης, ὁ ὁποῖος βλέπει στὴ σεβασμία παράδοση τῶν νεκρωσίμων εὐχῶν τὴ σοφία τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ «τὸ πρᾶγμα πάντως ἐπωφελὲς καὶ θεάρεστον, τὸ μνήμην δηλονότι ποιεῖν ἐπὶ τῆς θείας καὶ παμφοῦς μυσταγωγίας τῶν ἐν ὀρθῇ τῇ πίστει κεκοιμημένων». Καὶ στὸν Γρηγόριο τὸν Διάλογο, ὁ ὁποῖος ἔκαμε «εὐχὴν κραταιὰν» ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ (ὅπ.π., 261D-264A), καθὼς καὶ στὸν Μέγα Ἀθανάσιο (ὅπ.π., 264D-265C). Σχετικὴ ἀναφορὰ στὸν Γρηγόριο Διάλογο βλ. καὶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Συναξάριον Ψυχασαββάτου τῆς Ἀπόκρεω*, ὅπ.π., σσ. 45-48, ὅπου καὶ οἱ γνωστὲς ἀναφορὲς στοὺς ἄλλους πατέρες.

Ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἐπικάμπτεται ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ κοιμηθέντος, ὁ ὅποιος ἀπέρχεται μὲ τὶς ἐλλείψεις τυχόν τῶν συγγνωστῶν ἁμαρτιῶν του, καὶ δέχεται γιὰ τοὺς ἀνετοίμως ἐκδημήσαντες καὶ λογίζεται «τὰς ὑπὸ τῶν τούτοις προσφερομένας τῶν ὑστερημάτων ἀναπληρώσεις εἰς ἔργον τούτοις καὶ πρᾶξιν»¹⁹³. Ὁ οἰκτίρμων Πατέρας ἀναπαύεται ὄχι μόνον στὸ νὰ ἀγωνίζεται ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴν ψυχὴ του, ἀλλὰ καὶ στὸ νὰ θυσιάζεται καὶ νὰ κοπιάζει ἀγαπητικὰ καὶ δεητικὰ ὑπὲρ τοῦ πλησίον. Ἔτσι καὶ τὰ σπλάχνα τοῦ Θεοῦ μιμεῖται καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τὴν κοιμηθεῖσα ψυχὴ εὐεργετῆ¹⁹⁴. Ὅποιος παντοιοτρόπως ἐλεεῖ δανείζει στὸν Θεό. «Οὐδέν», ἀπὸ τὰ προσφερόμενα μὲ ἐλευθερία καὶ ἀγάπη πρὸς αὐτόν, «ἀφανίζεται ὅλως, ἀλλὰ σὺν μεγίστη προσθήκῃ παρ' αὐτοῦ ἀνταμειβεται». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ ἡ εὐεργεσία πρὸς τοὺς κεκοιμημένους εἶναι πολὺ μεγάλη ἀπὸ τὶς ὑπὲρ αὐτῶν γινόμενες εὐχές, λειτουργίες καὶ ἐλεημοσύνης¹⁹⁵, κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τὴν

193. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 95, 253B-C.

194. Ὅπ.π., PG 95, 253C καὶ 261B καὶ 264A-D. Βλ. καὶ 253D-256B, ὅπου ἀναφέρονται τὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς σωτηρίας τῆς εἰδωλολάτριδος Φαλκονίλλας ἀπὸ τὶς εὐχές τῆς πρωτομάρτυρος Θέκλας· ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀββᾶ Μακαρίου ἀπὸ τῆ *Λαυσαϊκῆ Ἱστορίας* τοῦ Παλλαδίου, ὁ ὅποιος ἀπὸ «τὸ ξηρὸν κρανίον πυθόμενος περὶ τῶν κεκοιμημένων μεμάθηκεν ἅπαντα». Κάνοντας πυκνὲς προσευχὲς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, ὁ Κύριος πληροφόρησε τὸν θεράποντά του καὶ «τῷ ξηρανθέντι κρανίῳ λόγον ἀληθείας ἐνέπνευσε. Ὅτε, φησὶν, ὑπὲρ τῶν νεκρῶν τὰς δεήσεις προσφέρεις, τότε μικρᾶς παραμυθίας τινὸς αἰσθανόμεθα»· καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ ἀγίου γέροντος, πού μὲ τὶς θρηνητικὲς ἐπίμονες δακρύρροες προσευχὲς του πρὸς τὸν φιλόανθρωπο Κύριο ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τὸν ραθύμως ἀποθανόντα μαθητὴ του. Βλ. καὶ στὶς στήλες 257A-260D τὴν ποιητικὴν κατάθεση τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἐν ἄδη πεπιστευκότων στὸν ζωοδότῃ Κύριον καὶ Σωτήρῃ Χριστῷ. Ἐναφορὰ στὸν ἅγιον Μακάριο βλ. καὶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 46.

195. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 95, 256C. Βλ. καὶ 260B-D, ὅπου, ἀφοῦ ποιητικὰ ἀπαριθμοῦνται οἱ εὐρισκόμενοι στὸν ἄδη ἐν ἀναμονῇ τῆς φωτοφόρου ἀναστασίμου ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ, καταγράφονται τὰ ἐξῆς διευκρινιστικὰ γιὰ τὸ ποιὸς ἐκεῖ τελικὰ ἔσωσε ὁ Χριστός:

«Τούτους ἡ θεία τοῦ Λόγου δυναστεία
 Οὐκ ἠνέσχετο παριδεῖν ὀλωλότας,
 Οὐδ' ἀπολέσει τὰς πράξεις τὰς ἀρίστας.
 Τὸ γὰρ δανεισθὲν αὐτῷ τοῦ χρόνου μέρος,
 Καθὸ προειρήκαμεν, οὐκ ἄμαυροῦται.

ἀπλανή παράδοση τῆς Ἐκκλησίας Του¹⁹⁶.

Ὁ Κύριος «διψᾷ καὶ θέλει καὶ ζητεῖ καὶ ἐφίεται καὶ ἐν τούτῳ χαίρει καὶ κατευφραίνεται ..., ἵνα μὴ τις τῶν αὐτοῦ θείων δωρεῶν ἀστοχήσῃ». Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἄλλωστε «καὶ ἐκ Παρθένου ἀδιαφθόρως σεσάρκωται καὶ βροτὸς ἐχρημάτισε καὶ παθῶν καὶ θανάτου ἐγεύσα-

---

Ἄλλα φυλαχθὲν ἀποδίδοται πᾶσι
Τοῖς καλῶς βιώσασι, μετὰ προσθήκης.
Οἱ δέ γε βίον αἰσχροὺν βεβιωκότες
Καὶ μηδὲν ὅλως τῶν χρηστῶν πεπραχότες,
Σπόρον ἢ καρπὸν μὴδ' ὅλως κεκτημένοι,
Ἄλλα καὶ βίῳ καὶ λόγῳ τε καὶ πίστει
Εἰς ἅπαν ὑπάρχοντες κατεσφαλμένοι,
Οὔτε τῆς βροχῆς τῆς θείας οὐρανόθεν
Χεθείσης αὐτῆς ἐβλάστησαν καθόλου.
Οὐ γάρ, ὡς ἔφθην εἰπῶν, ἔβαλον σπόρον,
Οὔτε λάμφαντος τοῦ τῆς δόξης ἡλίου
Ἐπεάνθησαν, ὡς ἄκαρποι καθόλου.
Τούτους οὐκ ὀνίνησι Χριστὸς εἰς ἅπαν,
Οὐ συνήγειρεν, ὡς οἶμαι, πεπτωκότας,
Ὡς ἀναξίους παντελῶς σωτηρίας.
Οὔτε μὴν ἐπίστευσαν αὐτῷ, δοκεῖ μοι ...
Οἱ δ' ἄλλοι πάντες οἱ σπόρον ἐσχηκότες
Ἐπεάνθησαν τοῦ ἡλίου φανέντος,
Ἐβλάστησάν τε τῆς βροχῆς γεγυνοίας».

196. Βλ. ὅπ.π., PG 95, 261B-C: «Τοῦτο γὰρ μᾶλλον τέρπει καὶ κατευφραίνει τὸν φιλοκτίρμονα Κύριον, τὸ σπεύδειν ἕκαστον εἰς τὴν τοῦ πέλας βοήθειαν. Τοῦτο καὶ θέλει ὁ ἐλεήμων καὶ βούλεται, ἵνα ὑπ' ἀλλήλων οἱ πάντες εὐεργετώμεθα, καὶ ζῶντες καὶ μετὰ θάνατον. Οὐ γὰρ ἂν ἡμῖν ἀφορμὴν ἐδεδώκει τοῦ μνήμην ἐπὶ τῆς ἀναίμακτου θυσίας ποιεῖσθαι τῶν προλαβόντων, καὶ πάλιν τρίτα καὶ ἔνατα καὶ τεσσαρακοστὰ καὶ ἑτησίους μνήμας καὶ τελετάς· ἅτινα πάσης ἀντιβρῆσεως ἄνευ ἢ καθολικῆ αὐτοῦ καὶ ἀποστολικῆ Ἐκκλησία καὶ ὁ ταύτης θεοσύλλεκτος καὶ πανευσεβῆς λαὸς ἀπαρασάλευτα κατέχει καὶ ἀδιάβλητα, εἰ μὴ τοῦτο εὐθὲς ἦν ἐν ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ. Πάντως γὰρ εἰ χλεύη τὸ πρᾶγμα ἦν καὶ ἀκερδὲς καὶ ἀνόνητον, πολλῶν γεγονότων θεοφόρων ἀγίων πατριαρχῶν, πατέρων καὶ διδασκάλων, ἐνέσκηψεν ἂν τούτων ἐνὶ καταπαῦσαι τὴν πλάνην· ἀλλ' οὐδεὶς τούτων ἀνατρέψαι τοῦτο ποτε δεδοκίμακε, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ κεκύρωκε· καὶ ὁσημέραι τὸ πρᾶγμα ἐπαύξεται καὶ προστίθεται, προσθήκην ἐπὶ προσθήκῃ δεχόμενον». Βλ. καὶ ὅπ.π., 269D. Βλ. καὶ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ ΠΡΟΥΣΣΗΣ, «Σχῆσεις καὶ καθήκοντα τῶν ζώντων πρὸς τοὺς κεκοιμημένους διὰ μέσου τῶν αἰώνων», Ὁρθοδοξία 18 (1943), σσ. 6-8.

το»¹⁹⁷. Ἄλλὰ καὶ τὸν νοῦ, τὴν καρδιά καὶ τὴν ψυχὴ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν φίλων ὁ Θεὸς φωτίζει καὶ προτρέπει, ὥστε νὰ μὴ ἀμελοῦν, ἀλλὰ νὰ κινοῦνται ἀγαπητικὰ καὶ φιλάδελφα γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ δικοῦ τους ἀνθρώπου ἀναπληρώνοντας τὰ ὑστερήματά του καὶ προσφέροντας τὴν ἀναγκαιότατη βοήθεια καὶ ἐπικουρία τους¹⁹⁸, μὲ τὶς ὑπὲρ αὐτῶν εὐχές, λειτουργίες, μνημόσυνα, ἐλεημοσύνες καὶ εὐποιίες. Τοὺς ἄκληρους, τοὺς ἀπόρους καὶ τοὺς ξένους ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος ὁ δίκαιος Θεὸς καὶ ἀναπληροῖ τὰ ὑστερήματά τους¹⁹⁹. Μόνον οἱ πλεονέκτες, οἱ ἄρπαγες, οἱ παντελῶς ἄσπονδοι καὶ ἀνελεήμονες θὰ στερηθοῦν τὸ θεῖο ἔλεος²⁰⁰.

Ἡ ἔσχατη καὶ φρικώδης ἡμέρα τῆς κρίσεως θὰ ἀποκαλύψει τοὺς διαλογισμοὺς τῶν καρδιῶν καὶ θὰ φανερώσει τὶς ἀμελεῖς ἀφιλανθρωπίες τῶν οἰκείων πρὸς τοὺς κεκοιμημένους των. Τότε θὰ κατηγορηθοῦν ὅσοι ἀκηδιαστικὰ καὶ ἀφρόντιστα λησμόνησαν τὴν ἀγαπητικὴ ἐπικουρία τῶν ψυχῶν. Γιατὶ «ἐπὶ τῆς φοβερᾶς ἐκείνης συναγωγῆς» θὰ ὑπάρχει «ἀναγνωρισμὸς ἐκάστου πρὸς ἕκαστον». Στὴν κοινὴ ἐκείνη σύναξη τῶν πάντων, στὴν ὥρα τῆς σιωπῆς καὶ τοῦ θαύματος, «ναὶ ὄντως», λέγει χαρακτηριστικὰ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, «ἕκαστος ἀναγνωριεῖ τὸν πλησίον αὐτοῦ, οὐ τῷ τοῦ σώματος σχήματι, ἀλλὰ τῷ διορατικῷ τῆς ψυχῆς ὄμματι»²⁰¹. Εἶναι ἀναμφίβολο καὶ ἀναντίρρητο καὶ ὀλοφάνερο

197. Ὁπ.π., PG 95, 265C.

198. Ὁπ.π., PG 95, 268A-D καὶ 269A-C.

199. Ὁπ.π., PG 95, 272A-C: «Καὶ γὰρ δίκαιος ὁ Θεὸς καὶ δεσπότης, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τάληθέστερον αὐτοδικαιοσύνη καὶ σοφία καὶ ἀγαθότης καὶ δύναμις ἐνυπόστατος. Ὡς οὖν δίκαιος, ἀντιμετρήσει τῷ ἀπόρῳ τὰ εὐπορα· ὡς δὲ σοφός, τὴν τῶν ὑστερημάτων καταλλαγὴν πραγματεύσεται· ὡς δυνατὸς δέ, τὸν ἰσχυρὸν κατεάξει καὶ τὸ ἀσθενὲς ἐνισχύσει· ὡς δὲ ἀγαθός, τὸ τῶν οἰκείων χειρῶν διασώσει πλαστούργημα, εἰ μὴ τίς ἐστι τῶν προδήλως κατεγνωσμένων καὶ τῶν τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀποπτύστων, οὐτινος ἢ εὐώνυμος πλάστιγξ ἐπὶ πολὺ βαρυνθήσεται». Βλ. καὶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 45.

200. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 95, 272D.

201. Ὁπ.π., PG 95, 276A. Παραθέτει δὲ ὁ Δαμασκηνός (ὅπ.π., 276B-277B) σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τοὺς πατέρες Ἰωάννη Χρυσόστομο, Ἐφραίμ Σύρο, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο καὶ Μέγα Ἀθανάσιο, ὁ ὅποιος καὶ λέγει: «Καὶ τοῦτο ὁ Θεὸς τοῖς σωζομένοις κεχάρισται, τὸ μέχρι τῆς κοινῆς ἀναστάσεως ἀλλήλοις ψυχικῶς συνεῖναι καὶ συνευφραίνεσθαι, ἀπεκδοχὴν ἔχοντας τῶν μελλόντων αὐτοῖς ἀποκληροῦσθαι θείων δώρων· οἱ δ' ἀμαρτωλοὶ καὶ ταύτης τῆς παραμυθίας ἐστέρηται. Οὐ γὰρ ἔχουσι

ὅτι «ἀλλήλους γνωριούμεν οἱ πάντες· καὶ τότε ὁ ἔλεγχος πάντων τῶν ἀπρεπῶς βιωσάντων κατ' ὀφθαλμοὺς ἐκάστω γενήσεται»²⁰², κατὰ τὴν παραχώρηση τοῦ μεγάλου, ἀνεπιλείπτου καὶ δικαίου Κριτοῦ.

Ἡ πνευματικὴ λοιπὸν μέριμνα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ ἀναπόφευκτο τέλος τῆς σωματικῆς ὑπάρξεως εἶναι ἀνάγκη νὰ ζυμῶνεται μὲ τὴν καθημερινότητά του «διηνεκῶς καὶ ἀπαύστως καὶ ἐν παντὶ καιρῷ», κατὰ τὴν ἐξ ἐφόδου εἴσοδο στὴ σχετικὴ διαπραγματεύση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης²⁰³. Οἱ θυσίαι καὶ οἱ κόποι τῶν πνευματικῶν ἀγωνισμάτων, οἱ τοπικὲς καὶ τροπικὲς φυγὲς τῶν ψυχῶν ἀπὸ τὴν πονηρία τοῦ κόσμου σκοπὸ ἔχουν ὥστε, «τοῦ τέλους ἐλθόντος, ἔτοιμοι εὐρεθῶμεν»²⁰⁴, στὴν ὑπαρξιακὴ ἐτοιμασία τῆς συναντήσεως μὲ τὸν ἔσχατο καταργούμενο ἐχθρό, τὸν θάνατο²⁰⁵. Βοήθεια ἄριστη βέβαια, γιὰ τὴν ἐσχατολογικὴ αὐτὴ ἐτοιμότητα, παρέχει «τὸ ἐπωφελὲς ὄντως ἔργον», γιὰ κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς, «τῆς συνεχοῦς κοινωνίας τῶν φρικτῶν μυστηρίων»²⁰⁶, ἢ ὁποῖα, «ὡς ζωὴ καὶ τροφή καὶ φῶς καὶ ἀνάπαυσις» ἀποδιώκει τοὺς ἐχθροὺς τῆς σωτηρίας, μὴ δυναμένους πλέον νὰ ἀντιπίπτουν στὸ «ἄστεκτο πῦρ» τῆς θεοποιῦ κοινωνίας²⁰⁷, στὴν ὄντολογικὴ βίωση τῆς προσδοκίας τῆς ἐρχομένης Βασιλείας²⁰⁸.

Ἡ λεπτομερής, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπερβολὴ εὐαισθησίας πνευματικῆς, περιγραφή τῆς προετοιμασίας τοῦ σκηνώματος γιὰ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία καὶ τὴν εὐπρεπὴ ταφή τοῦ κληρικοῦ, μοναχοῦ ἢ λαϊκοῦ ἀδελφοῦ, ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεὼν²⁰⁹, ὑποδηλώνει τὴν ἄκρα τιμὴ καὶ τὴν εὐλαβικὴ φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τοὺς κεκοιμημένους της, οἱ ὁποῖοι «ἀπέ-

---

τὸ διαγνωστικὸν ἐν ἀλλήλοις. Ἐν ἐκείνῳ δὲ τῷ πανδήμῳ θεάτρῳ, καθὼς αἱ πράξεις ἀνακακαλυμμένα πάντων, οὕτω καὶ τὰ πρόσωπα γνώριμα παρὰ πάντων» (277A). Βλ. καὶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 47.

202. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 95, 277B.

203. *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱεραῆς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων. Διάλογος, κεφ. ΤΝΘ'.* PG 155, 669D.

204. Ὅπ.π., PG 155, 672A.

205. Πρβλ. *Α' Κορ.* ιε' 26.

206. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΤΕ'.* PG 155, 672C-673D.

207. Ὅπ.π., PG 155, 673A.

208. Ὅπ.π., PG 155, 673C.

209. *Διάλογος, κεφ. ΤΕΑ', ΤΕΒ'.* PG 155, 676A-D.

θανον, και ἰδοῦ ζῶσι»²¹⁰. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετ' ἐπιστήμης καταγραφή τῆς τάξεως τῆς ἐξοδίου ἀκολουθίας, μαζί μὲ τις σοφές καὶ θεοφώτιστες ἐρμηνευτικὲς παρεκβάσεις τοῦ ἱεροῦ μύστου τῆς ὀρθοδόξου λατρείας²¹¹, φανερώνει ἀρίθμηλα τὴ διαχρονικὴ πίστη τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴ, καὶ γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς ἀναστάσεως, καὶ γιὰ τὸ βαθὺ θεολογικὸ νόημα καὶ τὴν ἀνάγκη τῶν ὑπὲρ τῶν κοιμηθέντων τελομένων.

Ἔτσι, κατὰ τὴν εὐτακτη πορεία τῆς τελέσεως τῆς ἐξοδίου ἀκολουθίας, τὰ πενθικὰ καὶ θρηνητικὰ τροπάρια συμίγνυνται μὲ τὰ σπέρματα τῆς ἀναστασίμου προσδοκίας, καθὼς ἡ Ἐκκλησία τοὺς πιστοὺς τῆς δὲν τοὺς ὀνομάζει στὰ ἀναγνώσματα ἀποθανόντες, «ἀλλὰ κεκοιμημένους, ὡς ἐγερθησομένους»²¹². Καὶ τοὺς προπέμπει μὲ τὸν «ἐπιτελεύτιο ἀσπασμό», διότι μεταβαίνουν μὲν στὸν οὐρανὸ καὶ χωρίζονται ἀπὸ τὴν παρούσα αἰσθητὴ ζωὴ, ὅμως πνευματικὰ ὁ ἀγαπητικὸς ἀδελφικὸς ἀσπασμὸς τῶν μελῶν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ «κοινωνία καὶ ἔνωσις ἐστίν, ὅτι καὶ θνήσκοντες ἀλλήλων οὐ χωριζόμεθα. Πάντες γὰρ τὴν αὐτὴν ὀδεύσομεν τρίβον καὶ ἅμα ταχθησόμεθα εἶναι καὶ οὐ χωρισθησόμεθα ποτε. Χριστῷ γὰρ ζησόμεθα καὶ Χριστῷ νῦν ἐνούμεθα, πρὸς αὐτὸν πορευόμενοι· καὶ αὖριον ἐσόμεθα μετ' ἀλλήλων καὶ τῶν ζώντων ἡμῶν κοιμηθησομένων ὡσπερ αὐτῶν· καὶ τῆς ἀναστάσεως δὲ γενομένης, τῇ κοινωνίᾳ τῆς ὀρθῆς πίστεως, ὁμοῦ ἅπαντες οἱ πιστοὶ σὺν Χριστῷ ἐσόμεθα»²¹³. Οἱ ἀκροτελεύτιες λειτουργικὲς πράξεις τῆς ὀρθοδόξου ταφῆς, διὰ μυστικῶν συμβολισμῶν καὶ σταυροειδῶν σφραγίσεων ἐπὶ τοῦ λειψάνου, δηλοποιοῦν μὲν τὴν ἀπόθεσή του στὰ χέρια τοῦ Δημιουργοῦ καὶ τῆς γῆς «ἐξ ἧς ἐλήφθη» ὁ ἄνθρωπος, ὅχι ὅμως καὶ τὴ λησιμοσύνη τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀνεπαναλήπτου προσώπου τοῦ κειμένου νεκροῦ ἀδελφοῦ, τὸν ὁποῖο μετὰ τὴν ἀπόλυση ἡ Ἐκκλησία «ἀνακηρύττει» ζῶντα καὶ ζητεῖ νὰ εἶναι «αἰωνία ἡ μνήμη αὐτοῦ»²¹⁴.

210. Πρβλ. Ἀποκ. α' 18. β' 8.

211. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΤΕΓ'-ΤΕΘ'*. PG 155, 676D-688C.

212. Ὁπ.π., κεφ. ΤΕΖ'. PG 155, 685A.

213. Ὁπ.π., κεφ. ΤΕΖ'. PG 155, 685B.

214. Ὁπ.π., κεφ. ΤΕΗ'. PG 155, 685C-D.

Τίποτε ἀπὸ τὰ τελούμενα δὲν εἶναι μικρὸ²¹⁵ καὶ τίποτε ἄτακτο. Καὶ τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ στὴ λατρεία αἴρουν φορτίο αἰώνων εὐλαβείας, θεολογίας καὶ εὐσχημοσύνης²¹⁶. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων τελούμενα. «Ὅλα ἔχουν τὸν τόπο τους καὶ ὅλα τὸ νόημά τους. Καὶ ἡ στάση καὶ ἡ ἀνάγνωσις καὶ ὁ τόπος ἀπόθεσης τοῦ λειψάνου καὶ ὁ τρόπος καὶ τόπος τῆς ταφῆς, «κατὰ τὸν ἀναλογοῦντα βαθμὸν» τοῦ κληρικοῦ, τοῦ μοναχοῦ, τοῦ λαϊκοῦ²¹⁷. Ὁ λόγος τοῦ σοφοῦ ἐρμηνευτοῦ τῆς θείας λατρείας εἶναι καταλυτικός. «Ἄνθρωπε, μικρὰ ταῦτα λογίζῃ; καὶ τοὺς τῶν πατέρων ὄρους παραλογίζῃ τοὺς ἄνωθεν παραδεδομένους; Οὐδὲν μικρὸν ἐν τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, οὐδὲν δίχα λόγου· ὅτι αὐτοῦ τοῦ ζῶντος Λόγου ἡ Ἐκκλησία. Διὸ μετὰ λόγου πάντα μεγίστου ... Οὐκ οἶδας ὅτι τάξις συνέχει πάντα, ὡς γέγραπται; ... καὶ ὅτι ἡ ἐν οὐρανοῖς εὐταξία καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐστὶ; Μὴ παράλυε τοιγαροῦν τὴν ἄνωθεν τάξιν· ἀλλὰ μᾶλλον ἔσο συντηρῶν ταύτην καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ζηλῶν ὅση δύναμις ... Ὑπερμάχει οὖν τῶν ἱερῶν τάξεων, ἵνα μισθοὺς πολλαπλοὺς κομίση παρὰ Θεοῦ, ὡς ἀγαπῶν εὐπρέπειαν οἴκου Κυρίου καὶ τὴν ἱεράν τηρῶν τάξιν»²¹⁸.

Σκοποθεσία τῆς ἐκτενοῦς αὐτῆς ἀναπτύξεως τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, περὶ τοῦ θανάτου, τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς καὶ τῆς μετοχῆς στὴν ἀναστάσιμη ἀνακαινίσις τοῦ σύνολου ἀνθρώπου, στὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων κοινωνία τῆς αἰώνιας Βασιλείας Του, ἦταν ἡ ἀναγκαία θεωρητικὴ θεμελίωσις τῶν λειτουργικῶν ἀναφορῶν ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, γιὰ νὰ καταγραφεῖ ἡ πλούσια καὶ ἐξειδικιασμένη περὶ τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων

---

215. Ὁπ.π., κεφ. ΚΒ'. PG 155, 109B: «Ὅτι καὶ ἀπὸ τῶν δοκούντων μικρῶν δεῖ προσέχειν».

216. Ὁπ.π., κεφ. ΤΞΔ'. PG 155, 677D: «Νῦν δὲ πάντα τῇ ἀμελείᾳ παρεωράθη τὰ εὐλαβῆ καὶ τὰ τῆς τάξεως καταλέλυται· καὶ πάντα γίνεσθαι φύρδην· καὶ γὰρ ἡ ἀταξία τῇ ὑπερφηφάνιᾳ συζεύγνυται ἀπαρχῆς καὶ σὺν αὐτῇ τῇ φιλοκερδείᾳ· καὶ τὰ κοσμικὰ φρονήματα πλέον διὰ τὰ ἐκάστου πάθη καὶ οὐ τὰ τῶν ἁγίων κρατεῖ. Καὶ πολλοὶ ἐν τούτοις ἀφιλοσόφως φιλοσοφοῦσιν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀλόγως. Καὶ *τί τοῦτο*; λέγουσι, καὶ *τί ἐκεῖνο*».

217. Ὁπ.π., κεφ. ΤΞΕ'. PG 155, 680C.

218. Ὁπ.π., PG 155, 680B-C.

πατέρων, καθώς και ἡ ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως σχέση τους μὲ τὴν Κυριακὴ, τὴν ἀναστάσιμη καὶ κοσμοχαρμόσυνη ἡμέρα τοῦ Κυρίου.

Ὅπως τὸ κάθε παραμικρὸ πρᾶγμα, ἀπὸ τὰ τελούμενα στὴ θεία λατρεία, ἔχει βαρύνουσα σημασία γιὰ τὴν τάξη καὶ εὐσχημοσύνη της, σύμφωνα μὲ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάλυση τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ἔτσι καὶ ἡ τάξη τῶν μνημοσύνων δὲν εἶναι «ἓνα μικρὸν τίποτας καὶ οὐδὲν» γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ²¹⁹. Εἶναι σεβάσματα τάξη αἰώνων καὶ ὄχι ἀμελητέα ὑπόθεση, γι' αὐτὸ καὶ «οἱ ποιοῦντες ἀταξίαν τῇ Ἐκκλησίᾳ καθυποβάλλονται καθαιρέσει ἢ ἀναθέματι ἢ ἀφορισμῶ ἢ ἐπιτιμίῳ»²²⁰.

Μέσα στὴ δίνη τῆς περὶ τῶν μνημοσύνων ἔριδας, κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα στὸ Ἅγιον Ὅρος²²¹, οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες, ἀντιμετωπίζοντας

---

219. Βλ. *Φραγγέλιον*, σσ. 156-157. Βλ. καὶ στὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 196, ὅπου ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς λέγει ὅτι δὲν εἶναι «χλεῦθ τὸ πρᾶγμα», ἄρα τυχὸν ἀμελητέο καὶ περιφρονητέο. Βλ. ἐπίσης *Δήλωσις*, σ. 71.

220. *Φραγγέλιον*, σσ. 145 καὶ 158, ὅπου τονίζεται ἰδιαιτέρα τὸ περὶ διαφυλάξεως τῆς παραδόσεως πρόσταγμα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Οἱ Κολλυβάδες εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ αὐστηροί, ὡς ὄφειλαν, δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτοι, ἐριστικοὶ καὶ διχαστικοί, στασιαστικοὶ καὶ ἀποσχιστικοί, καταδικάζοντες οἱ ἴδιοι μὲ ἀναθέματα καὶ κατάρεις τοὺς παράτυπα, ἀντικανονικὰ καὶ ἀντιπαραδοσιακὰ τελοῦντες μνημόσυνα τὴν Κυριακὴ. Βλ. *Δήλωσις*, σ. 42: «Ποῖα δὲ καὶ ρητῶς ἐπέφερον καθ' ἡμῶν ἐγκλήματα; Ὅτι, φησίν, ἤρξαντο νομοθετεῖν καὶ διδάσκειν ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἐν Κυριακαῖς τελεῖσθαι τὰ τῶν ἀποικομένων καὶ ἐπ' ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου μεταστάντων εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν μνημόσυνα καὶ ὅτι οἱ τελοῦντες ταῦτα ἐν Κυριακῇ ὑπὸ ἀνάθεμά εἰσι. Ἄπαγε! Τοῦτο δὴ τὸ ἔσχατον, ὅτι οἱ ἐν Κυριακαῖς ποιοῦντες ὑπὸ ἀνάθεμά εἰσι, τοῖς ὅλοις ἀρνούμεθα. Λέγομεν δὲ καὶ ἐπὶ δωμαίων κηρύττομεν ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἐν Κυριακαῖς ποιεῖν μνημόσυνα κεκοιμημένων, οὔτε κοινά, οὔτε μερικά». Σχετικὴ ἀναφορὰ βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΠΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία*, σ. 29. Δυστυχῶς ὁ Χ. Τζώγας, στὴ διατριβή του (βλ. ὅπου στὴν ἀκολουθοῦσα ὑποσημείωση, σ. 93), ἀκόμη καὶ εὐθεία διάφευση τοῦ Ἀθανασίου Παρίου σχετικὴ μὲ τὸ ζήτημα (βλ. *Δήλωσις*, ὅπου ἡ *Ἐκθεσις*, σ. 122 [= Κῶδιξ ΕΒΕ 2183, φ. 80β-81α]: «Τῶ δὲ λέγοντι ὅτι ὅσοι κάνουνσι μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν εἶναι εἰδωλολάτραι καὶ ἀκολούθως ὅτι δὲν ἔχουσιν ἱερωσύνην καὶ μυστήρια, ἀνάθεμα λέγομεν. Ὅστις δὲ καὶ φωραθῆ τοιαῦτα φρονῶν καὶ διδάσκων, τῇ κρίσει τῆς ἱεράς Ἐκκλησίας, ἔστω ὑπόδικος») τὴ χαρακτηρίζει διπλωματικὴ ὑπεκφυγὴ, γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ πραγματικὸ φρόνημα τῶν Κολλυβάδων (!).

221. Βλ. περὶ αὐτῆς στοῦ Χ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει*

τις φανατικές παρεμβάσεις τῶν αντιφρονούντων, γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ δυνατότητα ἐπιτέλεσης τῶν νεκρικῶν μνημῶν καὶ κατὰ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτική ἡμέρα τοῦ Κυρίου, προβάλλουν τὸ μέγεθος τῆς ἀσχημοσύνης τῆς κυριακάτικης νεκρολογίας²²². Ἔτσι τοὺς θεωροῦν ὑπευθύνους γιὰ τὴν «ἀσχημία τῆς ἐν τῇ Κυριακῇ θρηνηωδίας»²²³ καὶ τοὺς ἐγκαλοῦν ὅτι «τὴν μὲν ἀταξίαν τάξιν, τὴν δὲ παράβασιν συνήθειαν ἐκατέστησαν»²²⁴.

Τὴν εὐταξία καὶ τὴν ἀταξία στὰ θεῖα λειτουργικὰ πράγματα οἱ Κολλυβάδες πατέρες τὶς ἀντιστοιχίζουν μὲ τὴν ὑγεία ἢ τὴ νόσο τοῦ πνευματικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ βέβαια θεωροῦν γιὰ τοὺς πολεμίους τοὺς λειτουργικὸ παραλογισμὸ καὶ ἀνατρεπτικὴ ἀναχολουθία τὸ νὰ ὀνομάζου μὲν «ἀταξίαν τὰ τῆς Κυριακῆς μνημόσυνα, κακὸν δὲ μὴ εἶναι τὴν ἀταξίαν ταύτην νομίζοντες»²²⁵. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ κακῶς γινομένου εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀδηγεῖ στὴ θεραπεία του καὶ ὅχι στὴν καταδίκη ἐκείνου ποῦ τὸ φανερώνει²²⁶. Ἡ ἔνστασις λοιπὸν τῶν πατέρων ἦταν ὅτι ἡ διδασκαλία τοὺς ἐδραζόταν ἀπολύτως στὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἐξἄλλου τὰ κείμενα καὶ τὰ τεκμήρια διαποτίζουν τὶς ἀναλύσεις τοὺς, καὶ οὐδέποτε σὲ κάποιες τυχὸν φανατικὲς ἰδιογνωμίες τοὺς, ὅπως οἱ ἀντίπαλοι τοὺς συκοφαντοῦσαν²²⁷.

Δὲν θεωροῦμε στὸ σημεῖο αὐτὸ δόκιμο νὰ ἐπαναλάβουμε ὅσα περὶ τῆς ἔριδος ἱστορικὰ καὶ λεπτομερειακὰ ἔχουν καταγραφεῖ. Δὲν εἶναι ἐξἄλλου αὐτὸς ὁ καίριος σκοπὸς τῆς ἔρευνάς μας. Ὅμως θεωροῦμε

κατὰ τὸν *IH'* αἰῶνα [παράρτημα ἀρ. 3], *ΕΕΘΣΘ*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 65-132 καὶ 144-173.

222. *Φραγγέλιον*, σ. 1, τίτλος τοῦ χειρογράφου συγγράμματος.

223. *Φραγγέλιον*, σ. 22.

224. *Φραγγέλιον*, σ. 7.

225. *Φραγγέλιον*, σ. 158.

226. *Φραγγέλιον*, σ. 158: «εἰ δὲ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἄτακτα καὶ παράκαιρα δύναται νὰ ἐπαριθμήσουν πολλά, θεραπευτέον τὰ νοσήματα, οὐκ ἀποβλητέον τὸν διδάσκαλον, οὐδὲ καταδικαστέον τοὺς τὰ ἐκείνου προβάλλοντας». Ἡ ἔνστασις τῶν Κολλυβάδων ἦταν ὅτι ἡ διδασκαλία τοὺς ἐδραζόταν ἀπολύτως στὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ποτὲ σὲ τυχὸν φανατικὲς ἰδιογνωμίες τοὺς.

227. Βλ. π.χ. στοῦ *X. ΤΖΩΓΑ*, ὅπ.π., σσ. 139-143.

παντελῶς ἀπαραίτητη τῇ συνοπτικῇ παράθεση τῶν θέσεων τῶν ἀντικολλυβάδων, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ὡς εὐρεσιολογίες καὶ φλυαρίες «τῶν διεκδικούντων τὰ τῆς Κυριακῆς κάλλυβα»²²⁸, ὡς ἐπιχειρήματα ἔωλα καὶ ἀπαράδεκτα, ἀκροβατοῦντα νοηματικά²²⁹, ὡς πλάνη καὶ προφάσεις, ἀντὶ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἀλήθειας, ὅσον ἀφορᾷ στὴν κακὴ συνήθεια τῆς ἐν Κυριακῇ νεκρολογίας²³⁰, ὡς δραματικὴ ἔλλειψη οὐσιωδῶν ἐπιχειρημάτων καὶ καταφυγῆ στὴν ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σωφρονίου Β΄ τοῦ ἀπὸ Ἱεροσολύμων (1774-1780)²³¹, τὸ ὄνομασθὲν «θέσπισμα»²³², τὸ ὁποῖο γέμει ὕβρεων, λοιδοριῶν, ἀπειλῶν καὶ τρανοτάτων ἀρῶν²³³, ἀλλὰ καὶ στὶς εἰρωνίες, τὶς δια-

---

228. *Δήλωσις*, σ. 58.

229. *Φραγγέλιον*, σ. 151.

230. *Φραγγέλιον*, σ. 8.

231. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 156-161. Ἡ σύνοδος ἔγινε σὲ τρεῖς συνεδρίες. Ἡ πρώτη ἔλαβε χώρα στὸ Μέγα Ρεῦμα, ἡ δευτέρα στὸν Βαθὺν Ρύακα καὶ ἡ τρίτη στὸν πατριαρχικὸ ναό. Οἱ Κολλυβάδες καταδικάσθησαν χωρὶς νὰ κληθοῦν καὶ χωρὶς νὰ ἀπολογηθοῦν. Βλ. *Δήλωσις*, σσ. 41-42.

232. Βλ. *Δήλωσις*, σσ. 38, 41ἔξ. καὶ 65ἔξ.

233. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 159-160. Βλ. καὶ στὸ *Συνοδικὴ διάγνωσις τῶν ἀγιωτάτων πατριαρχῶν Σωφρονίου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀβραμίου Ἱεροσολύμων καὶ ἀρχιερέων ἐγκρίτων τε ... κατὰ τῶν μὴ δεχομένων ἀπαρτηρήτως τὰ τῶν ἀποιχομένων μνημόσυνα ἔν τε τῇ Κυριωνύμῳ ἡμέρᾳ καὶ λοιπαῖς ἕξ ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος*. Κῶδιξ Ἀγίας Ἐκκλησίας 85. 4. 42, σ. 257. Καὶ Κῶδιξ Κουτλουμουσίου 530, φ. 279α. Βλ. ἐπίσης ΡΗ. ΜΑΥΕΡ, *Die haupturkunden für die geschichte der Athos-Klöster*, Λειψία 1894 (φωτοαναστατικὴ ἀνατύπωση Ἰνστιτούτου 1965), σσ. 240-241. Τὸ «θέσπισμα» εἶναι χαρακτηριστικὸ δεῖγμα ἐμπαθοῦς κειμένου, παρουσιάζει τὸν αὐθαίρετο καὶ αὐθεντικὸ τρόπο τῶν μετὰ σπουδῆς γινομένων καταδικῶν τῆς ἐποχῆς, ἐπὶ τῇ βάσει συκοφαντικῶν καταγγελιῶν καὶ χωρὶς ἀπολογία (βλ. *Φραγγέλιον*, σ. 56), καθὼς καὶ ἀπαρδέκτων, ἐμπαθῶν καὶ ἄκρως ἀπαξιωτικῶν χαρακτηρισμῶν ἐναντίον προσώπων σοφῶν καὶ συνετῶν, διδασκάλων ἐπιφανῶν πανθομολογούμενης ἀρετῆς, τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι ἤδη ἀνεγνωρισμένοι ἅγιοι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Παραθέτουμε ἀπότμημα τοῦ κειμένου: «Οἱ τοιοῦτοι ἀφωρισμένοι εἶησαν καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι ὁμοῦ μετὰ τοῦ Χριστοφόρου» (τοῦ Προδρομίτου ἐννοεῖται, διδασκάλου σοφοῦ καὶ πολυμαθοῦς καὶ ἀγίου) «καὶ τῶν συμφάνων αὐτοῖς καὶ μετὰ θάνατον ἄλτυτοι καὶ πάσαις ταῖς πατερικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνοι. Οἱ δὲ πρωταίτιοι καὶ ἀρχηγοὶ καὶ συνίστορες τῆς τιοιούτης δόξης, ὅ τε κακοαθανάσιος Πάριος καὶ ὁ κακοϊάκωβος Πελοποννήσιος καὶ ὁ κακογάπιος Κύπριος, οἱ φατριᾶν συστήσαντες τῇ πρὸς τοὺς ἀπλουστέρους καὶ ἀγοραίους καὶ ἀμαθεῖς ἀπάτη καὶ πλάνη καὶ πολλοὺς πρὸς τὴν ἑαυτῶν κακοδοξίαν

καμωδήσεις και τὰ σατυρικά τροπάρια τῶν θεωρουμένων ὡς πνευματικῶν ἀνδρῶν κατὰ τῶν θεωρουμένων ὡς φανατικῶν φιλοκαλικῶν πατέρων²³⁴.

Σύνοψη τῶν θέσεων αὐτῶν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν ἄκριτη παράθεσή τους στὴν ἐμφορούμενη ἀπὸ ἀπόλυτο, μέχρι παρερμηνειῶν καὶ στρεβλώσεων τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, ἀντικολληβαδικὸ πνεῦμα μνημονευθεῖσα ἤδη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Χαριλάου Τζώγα, πνεῦμα ποὺ ἀδικεῖ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιόλογη ἔρευνα τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν ἀποδεσμεύεται οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστο ἀπὸ τὶς χωρὶς παράθεση τεκμηρίων θέσεις τοῦ Θεοδώρητου ἐξ Ἰωαννίνων, τὶς

καὶ καινοτομίαν ἐφελκύσαντες καὶ διαίρεσιν μεταξὺ τοῦ τῶν Ὁρθοδόξων συστήματος ποιήσαντες, ὡς ταραξίαι καὶ τολμηταὶ καὶ σαθρὰ δοχεῖα τοῦ σατανᾶ καθηρημένοι ὑπάρχουσιν ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου Παντοκράτορος καὶ γεγυμνωμένοι πάσης θείας χάριτος καὶ ἱεροπραξίας, ἕκαστος τῆ κλήσει φιλή καὶ τῷ ὀνόματι καλούμενοι καὶ ὡς ἰδιῶται λογιζόμενοι καὶ παρὰ πάντων ἀποστρεφόμενοι. Μηδεὶς τολμήσῃ συμφορέσαι αὐτοῖς ἢ συλλειτουργῆσαι ἢ τὴν ἀνιερὸν αὐτῶν χεῖρα ἀσπάσασθαι ἢ τιμῆσαι ὡς ἱερεῖς ἢ εἰσόδημα ἐκκλησιαστικὸν ἢ ἐνοριακὸν πολὺ ἢ ὀλίγον αὐτοῖς δοῦναι, ὡς καθηρημένους καὶ πάντῃ ἀνιέρους ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ, τοῦ ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου Παντοκράτορος. Οἱ ἐκ τῆς συμμορίας τῶν διεφθαρμένων τούτων ἀνδραρίων ὑπάρχοντες καὶ δίκην ἀγυρτῶν τῆδε κάκεισε περιερχόμενοι καὶ ἐν ὑποκρίσει ψευδωνύμου ὁσιότητος τοὺς εὐηθεστέρους τῆ ἰδίᾳ αὐτῶν κακοφωνίᾳ ἐξαπατῶντες καὶ συνδιαφθείροντες καὶ λυμαινόμενοι τὸν περιούσιον λαὸν τοῦ Θεοῦ, αὐτοὶ τε καὶ ὅσοι ἄλλοι ἀναγινώσκουσι τὰ συγγράμματα (βλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σ. 49) τῶν ἀνωτέρω καθαιρεθέντων στασιαστῶν καὶ τοῖς ὑπ' αὐτῶν λαρυγγιζόμενοι προσέχοντες, ὧν ὁ *λάρυγξ τάφος ἀνεωγμένος*, κατὰ τὸν ἱεροφάλην Δαβίδ, ἢ ὅπως ἀπτόμενοι τῶν βλασφημῶν συγγραμμάτων αὐτῶν καὶ ἀκρωόμενοι καὶ μὴ ὡς βδελυκτὰ καὶ ἀποτρόπαια ἀποστρεφόμενοι τε καὶ βδελυττόμενοι καὶ ὡς ὀφικὰ συρίσματα λογιζόμενοι καὶ πυρὶ οὐ παραδίδοντες τὰ τοιαῦτα τῆς φύσεως πονηρᾶς καὶ στασιαστικῆς προαιρέσεως κινήματα, ὡσαύτως καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες τὸ τοῦ Μαλαξοῦ *Τυπικὸν* ἢ φρονοῦντες τὰ ἐν αὐτῷ γραφόμενα, οἱ τοιοῦτοι ἐχέτωσαν τὸν Θεὸν ἀντίπαλον καὶ τὸν ἀρχαῖον ἀντάρτην συμμετόχον, σχισθεῖν ἢ γῆ καὶ καταπίοι αὐτοὺς ὡς τὸν Δαθάν ποτε καὶ Ἀβειρών» (!). Βλ. ἐπίσης *Φραγγέλιον*, σ. 57: «εἰς τοσοῦτον δὲ ἐξήφθη ἡ ὀργὴ τοῦ παρόντος θεσπίσματος, ὥστε ὁποῦ τῷ πυρὶ τῆς γεέννης καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι κατεδίκασαν ἀκόμα καὶ ἐκείνους τοὺς χριστιανούς ὁποῦ ἀναγινώσκουσι τὰ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης συγγράμματα». Γιὰ τὴν ἀδικίαν τῆς ἀναπολογήτου καταδίκης, βλ. *Φραγγέλιον*, σ. 57: «ποῖα λοιπὸν δικαία καὶ ἅγια σύνοδος πώποτε κατέκρινεν ἀπόντας τοὺς κατηγορουμένους, ἔτι ζῶντας, καὶ μάλιστα διὰ ὑπόθεσιν δογματικῆν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι χρεῖα νὰ ἀναλάμψῃ ἡ ἀλήθεια διὰ μέσου τῆς συζητήσεως;». Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σσ. 41-42.

234. *Δήλωσις*, σ. 75.

ὁποῖες καὶ ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ὡς θέσφατα²³⁵, μὲ ἀποτελεσμα νὰ ὀδηγεῖται σὲ ἐμφανῶς λανθασμένες ἢ ἀντιφατικὲς λειτουργικὰ θέσεις καὶ προτάσεις²³⁶. Περὶ τῶν θέσεων ποὺ ὑποστήριζαν οἱ ἀντικολλυβάδες στοιχεῖα ἀρυόμεθα καὶ ἀπὸ τὸ Φραγγέλιο καὶ τὴ Δήλωση τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, καὶ ἀπὸ τὴν Ὁμολογία Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐπιχειροῦν τεκμηριωμένη ἀνασκευή τους, ὅπως θὰ ἀναφανεῖ ἀπὸ τὴν ἀκολουθοῦσα ἀνάλυση τῶν κολλυβαδικῶν θέσεων.

Οἱ πολέμιοι λοιπὸν τῶν φιλοκαλικῶν δὲν κατανοοῦσαν τὴν εὐαισθησία τῶν πατέρων γιὰ τὴν ἐξέχουσα τιμὴ καὶ τὴς χαρμόσυνες προνομίες τῆς «ἀναστασίμου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμέρας»²³⁷, ἡ ὁποία δὲν ἀποδέχεται τὴ νηστεία, τὴ γονυκλισία καὶ τὰ πενθικὰ μνημόσυνα²³⁸. Ἔτσι ὀδηγήθηκαν σὲ μιὰ πρωτοφανῆ λειτουργικὴ ἀνατροπὴ καὶ ζητοῦσαν, ἀφορμώμενοι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη διευθέτησης μιᾶς πρακτικῆς δυσκολίας τῶν Ἀγιαννανιτῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι εἶναι πράγμα σύμφωνο μὲ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση, νὰ τελοῦνται τὰ πενθικὰ μνημόσυνα καὶ κατὰ τὴν ἀναστάσιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ τὴν Κυριακὴν.

Οἱ μοναχοὶ τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης, γύρω στὸ 1754, ἐπειδὴ ἀνακαίνιζαν ἐκ βάρθρων τὸ νέο της Κυριακὸ καὶ κοπίαζαν στὴς οἰκοδομικὲς ἐργασίες δι' αὐτεπιστασίας ὅλη τὴν ἐβδομάδα, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ ἔχουν τὴν ἄνεση κατὰ τὸ Σάββατο ποὺ τοὺς ἀπέμενε νὰ μετακινοῦνται στὸ παζάρι τῶν Καρυῶν καὶ νὰ πωλοῦν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωοτροφία τους ἐργόχειρα, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατο ἂν τε-

---

235. Βλ. π.χ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 66-67, 70-71, 79, 87, 91-92, 96-97, 104. Ὁ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ, στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τῆς *Δηλώσεως* καὶ τῆς *Ἐκθέσεως* τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, ὅπ.π., σ. 15, λέγει τὰ ἑξῆς: «Οἱ ἀντίπαλοι τῶν (Κολλυβάδων) οὐδὲν σοβαρὸν κείμενον ἠδυνήθησαν ν' ἀντιτάξουν πλὴν τῶν ἀναληθειῶν καὶ φληναφημάτων Θεοδωρήτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του Ἰακώβου Νεασκητιώτου».

236. Βλ. ἐνδεικτικὰ, ὅπ.π., σσ. 66-67, 68-69, 71, 75, 83, 84-85, 87, 88-89, 92, 93, 100, 102-103, 104-105, 107, 108-109, 110-111, 112, 117-119.

237. *Φραγγέλιον*, σ. 145.

238. *Φραγγέλιον*, σσ. 77-78, 167. *Δήλωσις*, σ. 106. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 574-575 καὶ ἄλλα πολλὰ ποὺ ἀναπτύξαμε στὸν προηγηθέντα οἰκειο τόπο. Ὁμολογία, σ. 42.

λοῦσαν τὴν παννουχίδα τῶν κεκοιμημένων με λειτουργία καὶ μνημόσυνο ὑπὲρ τῶν δωρητῶν καὶ ἀφιερωτῶν τοῦ νέου κτίσματος, ὅπως προβλέπει ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μετέθεσαν τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα, «μετὰ κολλύβου καὶ παραστασίμου», στὴν ἀναστάσιμη λειτουργία τῆς δεσποτικῆς ἡμέρας τῆς Κυριακῆς²³⁹.

Ἡ μερίδα τῶν ἀντικολλυβάδων με ὑπερβάλλοντα ζῆλο ὑποστήριξε ὅτι τὸ νὰ τελοῦνται ἀπαρατηρήτως καὶ τὸ Σάββατο καὶ τὴν Κυριακὴ τὰ μνημόσυνα, ὅπως καὶ σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἡμέρα, εἶναι ἀρχαία παράδοση²⁴⁰. Κατὰ τὴν ἄποψή τους οἱ νεκρικὲς μνημὲς δὲν ἐμποδίζονται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς μειζονες δεσποτικὲς ἐορτές²⁴¹. Ἔτσι θεωροῦσαν τὴν αὐστηρὴν στάση τῶν πατέρων ἔμμονη ἀξίωση καὶ δύστροπη ἐπιμονὴ καὶ ὄχι εὐλάβεια καὶ ἔνσταση στὰ τῆς παραδόσεως²⁴². Ἡ ἔριδα προκλήθηκε, ὅπως διατείνονταν οἱ ἀντίπαλοι, ἀπὸ τὴν ὀλέθρια ἀδυναμία τους νὰ κατανοήσουν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς νέας ἐποχῆς καὶ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ νεωτεριστικὸ αἶτημα τῶν νέων ἰδεῶν. Κατὰ τὶς ἀξιολογικὲς κρίσεις τοῦ Χ. Τζώγα, οἱ ἀντικολλυβάδες ἦταν οἱ προσαρμοστὲς τῆς Ἐκκλησίας στὶς μεταβαλλόμενες κοινωνικὲς συνθήκες, ἐνῶ οἱ φιλοκαλικοί, ναὶ μὲν ἀσχολοῦνταν με τοὺς πατέρες καὶ τὴν παράδοσή τους, ὅμως συνέχεαν στὸ Χριστιανισμὸ τὸ οὐσιῶδες με τὸ ἐπουσιῶδες καὶ ὑψωναν τὰ κόλλυβα σὲ οὐσία τῆς πίστεώς τους²⁴³. Ἐξάλλου οἱ πρῶτοι ὑποστήριζαν ὅτι ἡ

---

239. Τὴ σχετικὴ διήγηση περὶ τῶν γεγονότων αὐτῶν πού, ὡς ἀφορμὴ, ὀδήγησαν σὲ μεγάλο σάλο τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ προξένησαν ὀξύτατη πολυετὴ ἔριδα βλ. Δῆλωσις, σσ. 26-28 καὶ 60. Φραγγέλιον, σσ. 3-6. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 65-66. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων* [Ἐκκλησιαστικαὶ ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 7], ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 26-28. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΚΑ (Ἀρχιμ.), *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*, Ἀθῆναι 1960, σσ. 26 καὶ 69-71. Α. ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ, *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος* [Ἐκκλησιαστικαὶ ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 15], ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 57-58. ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Μύηση στὴν ἱστορία του καὶ τὴ ζωὴ του*, τ. Α', ἐκδ. Τέριτος, Κατερίνη χ.χ., σ. 102. Τὴ φράση «μετὰ κολλύβων καὶ παραστασίματος» βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία*, σ. 20.

240. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σ. 66.

241. Ὅπ.π., σ. 67. Μοναδικὴ πηγὴ βέβαια εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Θεοδώρητου, καμμία μαρτυρία ἐκ τῆς παραδόσεως.

242. Ὅπ.π., σ. 68.

243. Ὅπ.π., σσ. 69 καὶ 75. Ἀντίθετη εἶναι ἡ ἀλήθεια. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ἡ τιμὴ τῆς ἀναστάσιμης δεσποτικῆς Κυριακῆς. Τὸ πόσο ἐπουσιῶδες ζήτημα θεωροῦσαν τὰ κόλ-

περὶ τῶν μνημοσύνων ὑπόθεση δὲν εἶναι σημαντικὴ ἀλλὰ μικρὴ παράδοση²⁴⁴, ἄρα τὸ μόνο αἷτιο ποῦ δημιούργησε τὸ ζήτημα εἶναι ἡ σχολαστικότητα καὶ ἡ ἐριστικότητα ἐνίων παραδοσιακῶν, οἱ ὅποιοι τελικὰ δὲν πρόσφεραν τίποτε σημαντικὸ στὴν Ἐκκλησία, στὴ δυστυχοῦσα πατρίδα καὶ στὴν ὀρθόδοξη λατρεία²⁴⁵.

Τὸ μένος καὶ τὰ πάθη κατὰ τὴν ἔριδα ἦταν ἰσχυρά, ὥστε νὰ καταλήξουν ἀκόμη καὶ σὲ φόνους ἐναντίον τῶν ἐνισταμένων ὑπὲρ τῆς παράδοσεως²⁴⁶ καὶ σὲ ἀνταλλαγὴ ἀνεπιτρέπτων στὴ βαρύτητά τους χαρακτηρισμῶν γιὰ μοναχοῦς ἐπαγγελλομένους ἀρετῆ, ἀποταγή, μετάνοια, φιλαδελφία καὶ ἀγιασμό²⁴⁷. Οἱ Κολλυβάδες βέβαια εἶχαν ἐπίγνωση τοῦ κακοῦ τῆς ἔριδας, ὀνομάζοντάς τὴν «δυσώνυμον καὶ ἀπευκταίαν φήμην τῶν ... θεοστυγῶν ταραχῶν καὶ σκανδάλων», καὶ ἐλυποῦντο βαθύτατα ποῦ χάθηκε ἡ εἰρήνη καὶ περιτρέχουν ἀκόμη καὶ στὸν κόσμον τὰ σκάνδαλα γινόμενα γνωστὰ ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες²⁴⁸. Ἡ ἔριδα ἦταν φανερὴ, τὰ αἷτια ὅμως βαθύτερα καὶ λανθάνοντα, διότι «ἄλλοι ἄλλως τὰ πράγματα ἐπιμορφοῦντες, οἱ μὲν πρὸς χάριν, οἱ δὲ κατὰ πάθος, οἱ δὲ κατὰ πρόληψιν ἢ ψευδῶς ἢ συγκεχυμένως αὐτὰ διηγούμενοι, τὴν ἀλήθειαν συγκαλύπτουσι»²⁴⁹. Ἡ ἀναζήτησις λοιπὸν τῶν πολλῶν κεκρυμένων

λυβα φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ὁ ὅποιος ὀνομάζει τὴ διαμάχη «Κολλυβομαχία» (*Δήλωσις*, σσ. 28, 100, 105), «Κολλυβολογία» (*Δήλωσις*, σσ. 33, 100, 105), «Σαπροκόλλυβα» (*Δήλωσις*, σσ. 32, 51, 57, 78, 87, 105), «Κολλυβοπραξία» (*Δήλωσις*, σ. 90), καθὼς καὶ τὴν αὐστηρὴ ἀποποίηση τοῦ ὄρου «Κολλυβάδες», ἀπὸ τὸν Νικόδημον Ἀγιορείτη, μὲ τὸν ὅποιο τοὺς ὀνομάτιζαν περιπαικτικὰ οἱ ἐναντίοι (*Ὁμολογία*, σσ. 4, 29, 45, 47, 48, στὴ σ. 47 ἀντιστρέφει στοὺς ἐναντίους τὸν ὄρο).

244. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία*, σ. 34.

245. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σ. 70.

246. Ὁπ.π., σσ. 75-78. Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σσ. 89, 92-93, 94-95, 96, 98, 104. *Φραγγέλιον*, σσ. 12 καὶ 35. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 142-145.

247. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 78-79. *Ὁμολογία*, σσ. 45 καὶ 47. *Δήλωσις*, σσ. 30-32, 75, 89. *Φραγγέλιον*, σ. 3.

248. *Φραγγέλιον*, σσ. 3-4. *Ὁμολογία*, σ. 45.

249. *Φραγγέλιον*, σ. 4.

αίτιων εἶναι ὑπόθεση λεπτή καὶ ἐπίπονη γιὰ κάθε φιλαλήθη ἀναζητητὴ καὶ καταγραφέα τοῦ²⁵⁰.

Τὴ συγκάλυψη τῶν τεκμηρίων τῆς παραδόσεως, τὴ διαστρέβλωσὴ τοὺς ἢ τὴν τελεία παρερμηνεία τοὺς δὲν ἀπέφυγαν οἱ ἀντικολλυβάδες. Ἔτσι δὲν μποροῦσαν νὰ διακρίνουν ἀνάμεσα στὴν διὰ τῶν μερίδων τῆς προσκομιδῆς ἢ τῶν δεήσεων τῆς ἐκτενοῦς τῆς θείας λειτουργίας μνημόνευση τῶν κεκοιμημένων πιστῶν καὶ στὴν ἐπιτέλεση ὑπὲρ αὐτῶν τῶν νεομισμένων μνημοσύνων καὶ πενθικῶν τοὺς ἀναμνήσεων, μὲ ἐπιτέλεση ὀλοκλήρου ἐπιμνημόσυνης ἀκολουθίας²⁵¹. Ἐπίσης τελείως συνέχεαν τὴν ἔννοια τῆς ἐορταστικῆς μνήμης μὲ τὸ νεκρικό μνημόσυνο²⁵² καὶ δὲν ἐξηγοῦσαν γιὰτί, ἐνῶ τὸ Σάββατο πολλαπλῶς ἀναφέρεται ὡς ἡμέρα μνήμης μαρτύρων καὶ κεκοιμημένων, ἡ Κυριακὴ ἀντίθετα οὐδέποτε ὑποδέχεται πενθικά. Πάλι ὅμως μὲ αὐθαίρετα καὶ λειτουργικὰ ἀστήρικτα ἀξιολογικὰ συμπεράσματα ὁ Χ. Τζώγας ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Κολλυβάδες δὲν εἶχαν γνώση καὶ αἴσθησι τῆς λατρείας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν παρερμηνεύοντας μάλιστα καὶ τοὺς ἐρμηνευτὲς τῶν κανόνων ὅτι τὸ Σάββατο δὲν προκρίθηκε ἀπὸ τοὺς πατέρες καὶ τὴν τάξιν τῆς παραδόσεως ὡς πενθικὸ καὶ καταπαύσιμο γιὰ τὰ μνημόσυνα, ἀλλὰ ἐπειδὴ προηγεῖτο ἡ παννουχίδα τῆς Παρασκευῆς (!)²⁵³. Ἀναγκάζεται βέβαια νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι τὰ *Τυπικά* τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι ὑπὲρ τῶν θέσεων τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁ ὁποῖος καταγράφει τὶς ἀναστάσιμες προνομίες τῆς Κυριακῆς, ὅμως τοῦτο κατὰ τὴ γνώμη του εἶναι ἀπτόχο τοῦ συντηρητικοῦ ἀγιορειτικοῦ πνεύματος²⁵⁴.

---

250. *Φραγγέλιον*, σ. 5: «ὅθεν ἐγὼ κεφαλαιωδῶς καὶ ἐν συντόμῳ, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν ἀνήκει πρόθεσιν», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ συγγραφέας τοῦ *Φραγγέλιου*, «θέλω δῶσω εἰς τὸ κοινὸν τῶν ὄλων τὴν ἀληθεστάτην εἶδισιν. Οὐκ ἦν ἐξ ἀρχῆς τῶν σκανδάλων τούτων ἡ ὕλη μία· ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ μὲν ἄλλα κατεσιωπήθησαν καὶ σχεδὸν ὡς οὐδὲν τὸ νῦν ἔχον λογίζονται, κατεκράτησε δὲ καὶ τὸ ὄλον ἀκούεται καὶ καταβροντᾷ ἡ τῶν μνημοσύνων ὑπόθεσις, καὶ ταύτης ἕνεκα καὶ τὸ παρὸν ἐσυντάχθη πονημάτιον, τὰ περὶ αὐτῆς μόνης μὲ πολλὴν συντομίαν ἄκουε. Ὁ δὲ βουλόμενος καὶ πλατύτερον μαθεῖν, ἴσως εὐρήσει τὴν κατὰ πλάτος περὶ τούτου γραφεῖσαν ἱστορίαν παρὰ ἀνδρὸς γνησίου ἀγιαννίτου, ἀλλὰ φιλαληθοῦς».

251. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 82-83, 94.

252. Ὅπ.π., σ. 84.

253. Ὅπ.π., σσ. 84-85 καὶ 89.

254. Ὅπ.π., σ. 85.

Οἱ πολέμιοι, καὶ ἰδιαίτερα ὁ προσθέσας αὐθαιρέτως τολμηρίες καὶ καινολογίες στὴν ἔκδοση τοῦ Πηδαλίου Θεοδώρητος, στὴν προσπάθειά τους νὰ πείσουν, ἔκαναν σύγχυση ἐπίσης ἀνάμεσα στὰ λαμπρὰ κητορικὰ ἢ τῶν ἑορταζομένων ἀγίων προσφερόμενα κόλλυβα κατὰ τὶς ἡμέρες τῶν πανηγύρεων, μὲ τὰ ἐκ τῆς παραδόσεως ἀπαγορευόμενα κατ' ἐξοχὴν νεκρικὰ καὶ πενθικὰ στὶς χαρμόσυνες μνημέες τῶν δεσποτικῶν καὶ ἄλλων μεγάλων ἑορτῶν²⁵⁵. Προσπαθοῦν δὲ νὰ προβάλλουν, γιὰ δευτερευούσης σημασίας ζητήματα, μικρὲς διαφωνίες τῶν *Τυπικῶν*, ὥστε νὰ ἐπιστηρίξουν τὴ θέση τους γιὰ τὴν ἀπαρατήρητη τέλεση τῶν πενθικῶν καὶ κατὰ τὶς Κυριακὲς²⁵⁶, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἀτεκμηρίωτη θέση τους γίνονται, ὅταν ἀκριβῶς συμπίπτουν (τρίτα, ἕνατα, τεσσαρακοστά), μὴ ἐξαιρουμένων τῶν Κυριακῶν, τῶν δεσποτικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν ἑορτασίμων ἡμερῶν²⁵⁷, ἀπαρατηρήτως, σὲ ὁποιαδήποτε ἡμέρα συνέπιπτε ἢ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου²⁵⁸. Παρερμηνεύοντας δὲ πάλι τὸν ὄρο τῆς Σκῆτης τῆς Ἁγίας Ἄννης περὶ τῶν μνημοσύνων, δὲν μποροῦν νὰ διακρίνουν ἀνάμεσα στὴ διάταξη τοῦ νὰ ψάλλεται τρισάγιο ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μετὰ τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχή, κατὰ τὴν ἐπιτέλεση ψυχικοῦ σαρανταλείτουργου, καὶ τὸ διὰ κολλύβου παραστάσιμο τῆς ἐσπέρας τῆς Παρασκευῆς ἢ τῆς πρωΐας τοῦ Σαββάτου²⁵⁹.

Ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Γ' (Δ') ὁ Ζαγοραῖος²⁶⁰ ἐπίσης, ὑποστηρικτῆς τῆς ἀντικολληβαδικῆς μερίδας, σὲ κείμενό του περὶ τὰ μνημόσυνα²⁶¹, ἐπικαλεῖται ἀνάγνωση ἀρχαιότατου σιναΐτικοῦ κώδικα, ὁ ὁποῖος

255. Ὁπ.π., σ. 88.

256. Ὁπ.π., σ. 89.

257. Ὁπ.π., σσ. 91-92.

258. Ὁπ.π., σ. 93.

259. Ὁπ.π., σσ. 95-96. Βλ. καὶ χφ Ἁγίας Ἄννης 84. 3. 38, σ. 110.

260. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σ. 96. Βλ. καὶ Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, *Καλλίνικος Γ' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Ἀθήναις 1915. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, *Ὁ Οἰκουμηνικὸς Πατριάρχης Καλλίνικος Γ' ὁ ἐκ Ζαγοραῶς (1713-1792). Μορφαι τῆς Μαγνησίας*, Βόλος 1973. Α. Δ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ, *Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος ὁ Γ' ὁ ἐκ Ζαγοραῶς (1757). Ὁ βίος, ἡ δράση καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του, Ζαγορὰ* 1995.

261. Ἀπόκρισις περὶ τῶν ἐν τῇ Κυριακῇ τελουμένων μνημοσύνων, χφφ Κουτλουμουσίου 530, φ. 279β. Καὶ Ἁγίας Ἄννης 85. 4. 42, σ. 263· καὶ 84. 3. 38, σ. 108. Βλ. καὶ ἀκαταλογογράφητο χφ, συνταχθὲν παρὰ Ἰακώβου (;) Νεασκητιώτου, Ἁγίας

προέβλεπε επιτέλεση βασιλικῶν καὶ συγγενῶν βασιλέων μνημόσυνα κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς²⁶². Ἐπίσης ἐπικαλεῖται τροπάριο τῆς Κυριακῆς τῶν Προπατόρων, πού περιέχει τὴ λέξη «μνημόσυνα», καθὼς καὶ τὴ γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι καὶ ἡ Κυριακὴ δέχεται τὰ πενθικά. Ὅμως ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης ὀνομάζει «ῥάβδον καλαμίνην» τὰ ἀστήρικτα καὶ ἔωλα αὐτὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ φράση «ἐν Κυριακῇ» γιὰ τὰ μνημόσυνα τῶν βασιλέων εἶναι πρόσθεση τοῦ Καλλινίκου, ὅτι τῶν Προπατόρων ἐπιτελεῖται ἡ κοινὴ ἑορταστικὴ μνήμη καὶ ὄχι τὰ νεκρικά τους μνημόσυνα καὶ ὅτι οἱ εὐχὲς τῆς Πεντηκοστῆς, μὲ τὶς δεητικὲς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἀναφορῆς, ἀναγινώσκονται στὸν ἑσπερινὸ ἀρχομένης τῆς Δευτέρας²⁶³.

Ἄλλος ἐπίσης πολέμιος τῶν Κολλυβάδων, Βησσαρίων ὁ ἐκ Ραφάνης²⁶⁴, σὲ σύγγραμμά του ἄγνωστο στὴ μέχρι σήμερα ἔρευνα, ἀποσωζόμενο ὅμως ὡς πρὸς τὶς θέσεις ἀπὸ τὸ Φραγγέλιον, ἀναπτύσσει, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὰ κυριακάτικα μνημόσυνα, ὀλόκληρη θεωρία περὶ μερικῶν ἢ κοινῶν καὶ καθόλου, περὶ διορισμένων καὶ ἀδιορίστων μνημοσύνων κ.λπ.²⁶⁵. Οἱ θέσεις βέβαια αὐτὲς ἐκτενῶς ἀνασκευάζονται καὶ ἀποδεικνύονται ἀσύστατες²⁶⁶.

Τὴν θεωρητικὴ αὐτὴ κατοχύρωση τῶν θέσεών τους ἐπιχειροῦν οἱ ἀντιδρῶντες, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν ἔλεγχο τῶν φιλοκαλικῶν, μὲ τὴν προβολὴ ὄχι τοῦ πενθίμου, ἀλλὰ τοῦ ἀναστασίμου χαρακτῆρος τῶν

---

²⁶² Ἄννης 156 (10' αἰ.), φ. 1. «Ἐπίμνημα τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυρίου Καλλινίκου Ζαγοραίου περὶ τῶν ἐν Κυριακαῖς τελουμένων μνημοσύνων ...».

262. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 96-99.

263. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ὁμολογία, σσ. 42-45. Ὁ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, Φραγγέλιον, σσ. 150-153, εἶναι ὀξύτερος, ὑποβάλλοντας σὲ κριτικὴ βάσανο τὰ γραφόμενα καὶ ἐπιχειρηματολογούμενα «τοῦ ἐκ Ζαγορᾶς σοφοῦ» καὶ ὀνομάζοντάς τα «σαθρὰ καὶ αὐτέλεγκτα σοφίσματα ... καὶ ἀνάπλασμα ... διανοίας», «κοιλίας ἀναπλάσματα καὶ ὄνειροπολήσεις», «μυθικῶν ἱστοριῶν ἀνάπλαση», «ἀνόητο παραλογισμὸς», ἀφοῦ «τὴν ἑορτὴν τῶν Προπατόρων συναριθμεῖ μὲ τὰ νεκρικά μνημόσυνα» (!). Παρερμηνεῖς ἀναφορᾶς τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου στὶς μερίδες τῆς λειτουργίας, καθὼς καὶ περιεχομένου τῶν εὐχῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου στὴ γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς, βλ. Φραγγέλιον, σ. 46.

264. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 60-62.

265. Φραγγέλιον, σ. 22.

266. Φραγγέλιον, σσ. 22ἔξ. καὶ 36ἔξ.

νεκρικῶν μνημοσύνων. Μάλιστα ὑποστήριζαν ὅτι αὐτὰ προσιδιάζουσι πρὸς τὸν ἀναστάσιμο χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς, ἀφοῦ δι' αὐτῶν συμβολίζεται ἡ ἀνάστασις. Οἱ Κολλυβάδες λοιπόν, κατ' αὐτούς, παρενόησαν τὸ ἀληθὲς νόημα τῶν μνημοσύνων καὶ τόνισαν μόνον τὸν πενθικὸν τους χαρακτήρα²⁶⁷. Ὁ Χ. Τζώγας μάλιστα ὑποστηρίζει ὅτι αὐτοὶ ἐξελάβαν τὴν θλίψη γιὰ τὸν θάνατον τῶν προσφιλῶν ὡς ἀμάρτημα καὶ ἐνδειξη ἀπιστίας, χωρὶς οὐδαμῶθεν νὰ τεκμηριώσῃ τὴν παράδοξον αὐτὴν τοποθέτησιν²⁶⁸. Ἡ θέση βέβαια ὅτι ἡ χαρὰ καὶ τὸ πένθος εἶναι μεμιγμένα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, καθὼς ἡ πορεία τῆς σωτηρίας εἶναι χαρμολυπικὴ καὶ σταυροαναστάσιμη, εἶναι ἀναντίρρητη²⁶⁹. Ὅμως ἔτσι δὲν ἀπαντᾶται τὸ ἐρώτημα, γιατί ἡ Ἐκκλησία ἐφύλαξε ἀναστάσιμα νικητικὰ καὶ χαρμόσινα τροπάρια γιὰ ὅλες τὶς Κυριακὰς, ἀλλὰ καὶ ἀναστάσιμη προσαρμογὴ τῆς κηδείας κατὰ τὴν Διακαινήσιμον Ἑβδομάδα, ἐνῶ γιὰ τὸ Σάββατον παρεχώρησε κοιμητήρια καὶ πένθος καὶ νεκρικοὺς γόους, ὅπως ἀναφαίνεται ἀπὸ τὸ θαυμάσιον περιεχόμενον τῶν τροπαρίων τῆς ἐξοδίου ἀκολουθίας καὶ τοῦ ἐκτενοῦς παραδοσιακοῦ μνημοσύνου²⁷⁰. Ἡ γιὰ τὴν Κυριακὴν τιμὰ πανηγυρικὰ τὴν δεσποτικὴν ἐπαναλαμβανόμενὴ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα, ἐνῶ τὸ Σάββατον πενθεῖ τὶς προαπελθοῦσες ψυχές, φιλοσοφεῖ τὸν θάνατον καὶ μνημονεύει τοὺς κεκοιμημένους.

Ὅλα μέσα στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν τὴν τάξιν τους καὶ τὴν θέσιν τους, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν χρονικὴν στιγμήν. Ἐτσι ἄλλο εἶναι ἡ μνημόνευσις τῶν κεκοιμημένων στὴν προσκομιδὴν, στὴν ἐκτενήν, στὴν εὐχὴν τῆς ἀναφορᾶς μετὰ τὸν καθαγιασμὸν καὶ στὰ δίπτυχα καὶ ἄλλο τὸ νεκρικὸν μνημόσυνο. Αὐτὸ δὲν τὸ δεχόταν καὶ δὲν τὸ κατανοοῦσαν λειτουργικὰ οἱ ἀντικολλυβάδες²⁷¹, οἱ ὅποιοι μάλιστα κατηγοροῦσαν τοὺς φιλοκαλικοὺς ὅτι ἔριχναν τὸ βάρος στὸν θεσμὸν τῶν κολλύ-

---

267. Χ. ΤΖΩΓΑΣ, ὅ.π.π., σ. 100.

268. Ὅ.π.π., σ. 101. Ἀντίθετα μάλιστα, ἡ θέση δὲν εἶναι Κολλυβαδική, ἀλλὰ τῶν πολεμίων τους. Βλ. Φραγγέλιον, σσ. 113 καὶ 115. Τὰ σχετικὰ κείμενα βλ. στὴν ἀκολουθοῦσα ὑπόσημ. 309.

269. Χ. ΤΖΩΓΑΣ, ὅ.π.π., σ. 105. Βλ. καὶ Δήλωσις, σσ. 58-59.

270. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου [Κείμενα Λειτουργικῆς, 20], Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 19-54.

271. Χ. ΤΖΩΓΑΣ, ὅ.π.π., σσ. 107 καὶ 111-112.

βων²⁷² καὶ δὲν ἔδιναν τὴν πρέπουσα σημασία στὶς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων προσφερόμενες λειτουργίες²⁷³, καταφανέστατα ἀδικώντας τους, ἀφοῦ αὐτοὶ καὶ λιπαρὴ γνώση τῆς λατρείας εἶχαν καὶ στιβαρὴ λειτουργικὴ θεολογία κατέλιπαν γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενεές. Ἀντίθετα οἱ θέσεις τῶν πολεμίων τῶν πατέρων βρίθουν νεωτερισμῶν, παρερμηνειῶν, παρανοήσεων καὶ λειτουργικῶν ἀτόπων²⁷⁴.

Οἱ Κολλυβάδες πατέρες θεωροῦν ὡς ὑπαιτίους τῶν ἐριστικῶν ἀνακινήσεων τοῦ ζητήματος τῶν μνημοσύνων ὄχι κάποια δική τους φανατικὴ ἰδιογνωμοσύνη, ἀλλὰ ἀφ' ἑνὸς ἐκείνους ποὺ προξένησαν τὴν ἔκδοση τοῦ «θεσπίσματος»²⁷⁵ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σωφρόνιο Β', καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐπαμφοτερίζουσα καὶ πολλὰς φορὲς ἐχθρικὴ πρὸς αὐτοὺς ἐκκλη-

---

272. Ὁπ.π., σσ. 106 καὶ 112.

273. Ὁπ.π., σσ. 108 καὶ 111-112.

274. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θεωροῦμε τὴ συμπερασματικὴ σύνοψη ποὺ καταθέτει στὴ διατριβὴ του ὁ Χ. ΤΖΩΓΑΣ, ὅπ.π., σ. 112, στὴν ὁποία καταλήγει μετὰ τὴν ἀντιπαραθετικὴ παρουσίαση κολλυβαδικῶν καὶ ἀντικολλυβαδικῶν θέσεων. Τὸ κείμενο παραθέτουμε ὡς παράδειγμα ἀτυχῶν καὶ ἐπισφαλῶν συμπερασμάτων: «Ἡ διδασκαλία τῶν Κολυβάδων περὶ ἀντιδιαστολῆς τοῦ μετὰ κολύβων καὶ παραστασίματος μνημοσύνου ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ προσκομιδῇ καὶ μετὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν τιμίων δώρων μνημοσύνου (sic) εὔρε σάρκα καὶ ὅστ' αἰς τὰς συνειδήσεις τῶν πιστῶν τόσον, ὥστε καὶ σήμερον νὰ διαπιστώνη τις τὴν νοοτροπιάν αὐτὴν εἰς πολλοὺς κληρικούς. Εἶναι λίαν ἐσφαλμένον καὶ ἀντικανονικὸν (sic) αὐτὸ τὸ ὁποῖον γίνεται σήμερον ὑπὸ τῶν περισσοτέρων κληρικῶν, νὰ μνημονεύουν μὲν οὗτοι κατ' ἐπανάληψιν τοῦ κεκοιμημένου, περὶ οὗ προσφέρεται τὸ μνημόσυνον, ἀλλὰ νὰ τελοῦν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ μνημοσύνου ἀνεξαρτήτως τῆς λειτουργίας, ἤτοι μετὰ τὸ Δι' εὐχῶν, ἀποκόπτοντες οὕτω τὸ σῶμα τοῦ μνημοσύνου ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ. Ὁρθὸν εἶναι, ὅταν ἐν Κυριακῇ ἢ ἐν ἄλλῃ ἑορτῇ ὑπάρχη καὶ μνημόσυνον (sic), κατὰ τὴν ὥραν τοῦ κοινωνικοῦ (sic) νὰ ψάλληται κατ' ἀρχὴν μέρος τῆς ἐπιμνημοσύνου ἀκολουθίας, κατόπιν, ἐν συντομίᾳ, τὸ κοινωνικὸν καὶ μετὰ τὸ κοινωνικὸν νὰ τελεῖται ἡ ἐπιμνημόσυνος ἀκολουθία, ἵνα διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων δηλοῦται καὶ τοῖς πιστοῖς ἡ σχέσις τοῦ μνημοσύνου αὐτοῦ μετὰ τῆς θείας λειτουργίας (sic). Ἡ τάξις αὕτη σήμερον τηρεῖται εἰς ὠρισμένας μόνον περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως εἰς τὰς νέας χώρας καὶ μάλιστα ἐν Ἡπείρῳ».

275. Βλ. στὶς προσηγηθεῖσες ὑπόσημ. 232-233. Ἐπίσης βλ. Φραγγέλιον, σ. 46, ὅπου οἱ προξενήσαντες τὴν ἀναταραχὴ φαίνονται ὅτι «τῆς ἀληθείας αὐτῆς οὐδ' ὅλως ἐφρόντισαν· ἀλλ' ἐν καὶ μόνον θελήσαντες καὶ σκοπήσαντες, πῶς νὰ συγχύσουν μὲ τὰς ὁμωθυμίας τὰ πράγματα» «κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ἐν Κυριακῇ νεκρολογεῖν».

σιαστική πολιτική τῶν πατριαρχῶν ποὺ ἐνεπλάκησαν μὲ βιαστικὲς παρεμβάσεις καὶ ἄσποφες ἐνίοτε λειτουργικὲς διευθετήσεις στὴν ἔριδα²⁷⁶.

Τὸ κείμενο τῆς ἀπόφασης τῆς συνόδου τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου Β' ὀρίζει «ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ γίνωνται καὶ ἐν Κυριακῇ τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων τὰ μνημόσυνα»²⁷⁷. Ὅταν συγκριθεῖ ὅμως μὲ τὶς ἀποφάσεις τῶν συνόδων²⁷⁸, τῶν ὁποίων τὶς θέσεις κατὰ τῶν πενθικῶν τῆς Κυριακῆς ἀναπτύξαμε ἤδη²⁷⁹, ἀποδεικνύεται ὅτι ἀντιπίπτει σὲ αὐτές. Τοῦτο γιατί σύνοδος δὲν δύναται νὰ ἀντινομοθετεῖ, νὰ ἀντιλέγει καὶ νὰ θεσπίζει τὰ ἐνάντια στὶς παραδόσεις καὶ διατυπώσεις τῶν θείων καὶ πνευματοφόρων πατέρων²⁸⁰. Ἀντίθετα οἱ ἐνιστάμενοι τῆς παραδόσεως φιλοκαλικοὶ ἀποδέχονται καὶ τιμοῦν ἀποφάσεις ποὺ κατακολουθοῦν τὰ θεσπίσματα καὶ τὶς παραδόσεις τῶν κανόνων καὶ τῶν πατέρων· «ταύτας ..., ὡς χρησμοὺς ἀντικρυς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὐδεὶς κατὰ μέρος ἄνθρωπος δύναται λῦσαι, κἄν πολλοὺς ἔχη τίτλους πατριαρχικούς, ὅπου γε οὐδὲ σύνοδος ὅλη ... δύναται τοῦτο ποιῆσαι καὶ νὰ ἀντεισαγάγῃ νέα θεσπίσματα»²⁸¹.

Ὁρθόδοξη σύνοδος εἶναι αὐτὴ ποὺ φυλάσσει ἀπαρασάλευτα δόγματα καὶ παραδόσεις, ἐνῶ κακὸδοξη καὶ μὴ ἀποδεκτὴ εἶναι ἡ ἀντιπίπτουσα καὶ διαφωνοῦσα μὲ τὰ ἀπ' αἰώνων παραδεδεγμένα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας²⁸², ἡ ὁποία τελικὰ καὶ ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὴ συνειδηση τοῦ πληρώματος²⁸³, ποὺ καλεῖται νὰ μὴ ὑπακούσει καὶ νὰ μὴ πειθαρχήσει σὲ κάθε παρόμοια παράνομη σύνοδο²⁸⁴. Ἄρα «οἱ ἐν Κυριακῇ νεκρολο-

---

276. *Δήλωσις*, σσ. 34, 36έξ., 46. Βλ. καὶ ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Τὸ Ἅγιο Ὅρος ...*, ὅπ.π., σσ. 104-106, ὅπου περιγράφεται χαρακτηριστικὰ αὐτὴ ἡ τελικὰ καταλυτικὴ τῆς εἰρήνης καὶ πρόξενος μεγαλύτερων ταραχῶν «ἤξεις-ἀφήξεις» πολιτικῆ τῶν πατριαρχῶν.

277. *Φραγγέλιον*, σ. 16.

278. *Δήλωσις*, σ. 65.

279. Βλ. στὶς προηγηθεῖσες α) καὶ β) παραγράφους τοῦ παρόντος τρίτου κεφαλαίου τοῦ Β' μέρους.

280. *Φραγγέλιον*, σ. 49.

281. *Φραγγέλιον*, σ. 49.

282. *Δήλωσις*, σ. 39.

283. *Φραγγέλιον*, σ. 50.

284. *Δήλωσις*, σ. 65. *Φραγγέλιον*, σσ. 51-55, ὅπου ἐκτενὴς περὶ συνόδων ἀνάλυση καὶ ἀναφορὰ σὲ σχετικὴ Χρυσοστομικὴ μαρτυρία.

γούντες παράδοσιν ἐκκλησιαστικὴν ἀθετοῦσι, τὴν ἄγραφον ὁμοῦ τε καὶ ἔγγραφον» καὶ κινδυνεύουν νὰ εὗρεθῶν ὑπὸ τὸ ἀνάθεμα ποῦ ἐπιφυλάσσουν οἱ σύνοδοι γιὰ τοὺς ἀθετητὲς τῆς παραδόσεως²⁸⁵. Σὲ τελικὴ δὲ ἀναγωγῇ οἱ ἀφορισμοὶ καὶ τὰ ἀναθέματα κατὰ τῶν ἐνισταμένων ὑπὲρ τῆς παραδόσεως τῶν ἁγίων πατέρων προσάπτονται ἀθελήτως, ἀλλὰ ἀτυχῶς, στοὺς «μεγάλους διδασκάλους καὶ θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας», διότι «ὑπ’ αὐτῶν ἐκείνων ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία διδάσκεται νὰ μὴν κἀνῆ τὴν Κυριακὴν τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα»²⁸⁶.

Οἱ Κολλυβάδες δὲν ἐδικαίωσαν ἑαυτοὺς ὡς ἀλαθήτους, ὅμως «ζήλω τῆς ἁγίας παραδόσεως κινούμενοι» τόλμησαν νὰ μιλήσουν, νὰ γράψουν καὶ νὰ ὁμολογήσουν, παρὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὴν περιφρόνηση, πρῶτον γιὰ τὴν ἐτολμήθη ἢ καινοτομία καὶ δεῦτερο ἐπειδὴ διὰ θεσπίσματος ὑπῆρξε σπουδὴ νὰ καταστεῖ κοινὴ καὶ καθολικὴ²⁸⁷. Κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ἡ νεκρολογία τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς ὑπῆρξε μιὰ ἐξ ἀνάγκης καὶ συγκυριῶν λειτουργικὴ καινοφανῆς καινοτομία τῶν Ἀγιαννανιτῶν²⁸⁸, γι’ αὐτὸ ἡ χορεία τῶν φιλοκαλικῶν ἀδυνατοῦσε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν δυνατότητα τὰ ἐξ ἀνάγκης καὶ ἄκρας οἰκονομίας καὶ συγκαταβάσεως γινόμενα νὰ ἀναχθοῦν ἀυθαίρετα σὲ κοινὴ παράδοση καὶ νόμο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς λατρείας τῆς.

Ὁ ὡς ἄνω ἅγιος πατήρ, στὴ δικὴ του ὁμολογία πίστεως, τὴ γνωστὴ ὡς Ἐκθεσις, ἐντοπίζει τὴν περὶ τῶν μνημοσύνων προοιμιακὴ καταγραφὴ του στὴν ἀντιδιαστολὴ τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴ. «Καθὼς παρελάβομεν ἄνωθεν», λέγει χαρακτηριστικὰ, «οὔτω φρονούμεν περὶ τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς· ὅτι δηλαδὴ τὸ μὲν Σάββατον ἔχει λόγον καταπαύσεως τῆς τε δημιουργίας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἡ δὲ Κυριακὴ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάστασιν ἐγκαινιάζει καὶ τὴν ἐκ νεκρῶν ἐξανάστασιν, ἐν δυνάμει τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως, προτυποῖ, κατὰ τὸν ἀπόστολον²⁸⁹. Ὅθεν καὶ εἰς μὲν τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου μνημόσυνα τῶν ἐν Χριστῷ νεκρῶν, διὰ τῶν καλουμένων

285. Φραγγέλιον, σ. 136, ὅπου ἀναφορὰ στὴ Ζ' Οἰκουμενικὴ.

286. Φραγγέλιον, σ. 58.

287. Φραγγέλιον, σ. 68.

288. Δήλωσις, σσ. 26-28.

289. Πρβλ. Α' Κορ. ιε' 20-23.

κολλύβων, καὶ κοινῶς καὶ μερικῶς ἐπιτελεῖν παρελάβομεν, ὡς ἔτι ἐν φθορᾷ καὶ ἀτιμίᾳ καὶ ἀσθενείᾳ κειμένων καὶ νοουμένων, δεόμενοι τοῦ Θεοῦ τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός²⁹⁰, ἵνα συγχωρήσῃ αὐτοῖς τὰ πλημμελήματα, διὰ τὸ νὰ τοὺς παραστήσῃ ἐνώπιόν του δεδικαιωμένους καὶ καθαρούς ἀμαρτημάτων, ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, ὅταν ἐλεύσῃται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, κατὰ τὰς Γραφάς. Τῇ Κυριακῇ δέ, ὡς ἀνοίκειον καὶ ἀμαρτωδὸς φυλαττώμεθα τοῦτο ποιεῖν. Ἄνοίκειον μὲν, ἐπειδὴ τῆς μὲν ἡμέρας ἡ ὑπόθεσις εἶναι χαρμόσυτος, ἡ δὲ μνήμη τοῦ κεκοιμημένου καὶ αὐτῆ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἶναι θρηνώδης καὶ λυπηρά· καὶ ἡ μὲν εἶναι δεσποτικὴ καὶ βασιλική, ἡ δὲ δουλικὴ καὶ ταπεινὴ. Ἄμαρτωδὸς δὲ πάλιν τὸ στοχαζόμεθα, ἐπειδὴ, κατὰ τὰς Διαταγὰς τῶν ἀγίων Ἀποστόλων, ἔνοχος κρίματος γίνεται ὁ πενθῶν καὶ σκυθρωπάζων εἰς ἡμέραν ἑορτῆς Κυρίου (βιβλ. Ε΄, κ²⁹¹. Ζ΄, κγ²⁹²). Πόσον ἄρα ἀκατάλληλος καὶ πόσον ἀμαρτώδης ἤθελε φανῆ μία τοιαύτη νεκρολογία, ἂν ἐγένετο τὴν ἡμέραν τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως ἢ τῶν Θεοφανείων ἢ τῆς Ἀναλήψεως ἢ τὴν ἡμέραν τοῦ θείου Εὐαγγελισμοῦ; Τάχα δὲν ἤθελεν ἀποφασισθῆ ὡσὰν μία προφανῆς καταφρόνησις, μία ἀτιμία, μία ὕβρις τῆς Κυριωνύμου ἐκείνους ἑορτῆς; Δὲν εἶναι ἀμφιβολία²⁹³. «Λοιπὸν πολλῶ μᾶλλον πρέπει νὰ ὁμολογῆται τὸ ἴδιον τοῦτο, ὅταν ἡ πρᾶξις αὕτη γίνεται εἰς τὴν» ἀναστάσιμη Κυριακῇ. «Τὸν ἐν τοῖς τάφοις σαββατισμὸν τῶν νεκρῶν ἡ ἐβδόμη δηλοῖ ἡμέρα, καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ... κατ' αὐτὴν ἐν τῷ τάφῳ ἐσαββάτισε, τὴν δὲ ἐκ τῶν τάφων ἔγερσίν τε καὶ ἀποκατάστασιν ἡ ὀγδόη προεικονίζει, καθ' ἣν καὶ ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς λύσας τὰς ὀδύνας τοῦ ἄδου ἀνέστη ... Πῶς λοιπὸν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν δύναται νὰ συμφωνῇ ἡ μνήμη τῆς ἐν τῷ τάφῳ σαββατίσεως μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐκ τάφου ἀναστάσεως; Νὰ ἐννοῶ δηλονότι ἐν ταύτῳ καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τὴν θνητότητα καὶ τὴν ἀθανασία; τὴν φθορὰν καὶ τὴν ἀφθαρσίαν; τὴν ἀτιμίαν καὶ τὴν δόξαν;»²⁹⁴.

290. Βλ. ἀρχαία *Εὐχὴ συγχωρητικὴ* ἐξοδίου ἀκολουθίας καὶ μνημοσύνου.

291. Βλ. *PG* 1, 904-908.

292. Βλ. *PG* 1, 1016A.

293. *Δήλωσις* (ὅπου ἡ Ἔκθεσις), σ. 119.

294. *Δήλωσις* (ὅπου ἡ Ἔκθεσις), σ. 120.

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος μὲ τὸ παρατεθὲν ἐκ τῆς Ἐκθέσεως κείμενό του, ἤδη ἔθεσε ὅλα τὰ σχετικὰ προβλήματα ποῦ ἀφοροῦν στὸν ἀποκλεισμό τῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ. Αὐτὴν τὴν «ἀσχημιά τῆς ἐν τῇ Κυριακῇ θρηνωδίας»²⁹⁵ περιγράφει μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τὸ Φραγγέλιον (κολλυβαδικὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου, τοῦ ὁποίου τὸ νέο καὶ ἄγνωστο ὑλικὸ πλήρως ἀξιοποιήσαμε στὴν παροῦσα μελέτη καὶ προτιθέμεθα σύντομα κριτικὰ νὰ ἐκδώσουμε ἀποδίδοντάς το, ἂν καὶ φέρεται ἀνωνύμως, σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος στὸν συντάκτη καὶ τῆς Δηλώσεως Ἀθανασίου Πάριου, μὲ τὴν ὁποία ἔχει πολλαπλὲς ὁμοιότητες καὶ παραλληλίες). Γιὰ νὰ ἀποδείξει πόσο εἶναι «ἀπηγορευμένα ἐν ταῖς ἀναστασίμοις ἡμέραις τὰ μνημόσυνα»²⁹⁶, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ δὲν εἶναι καινοφανὴς διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων, ἀλλὰ τύπος παρὰ τῶν θείων πατέρων καὶ ἀρχαιοτάτη συνήθεια καὶ παράδοση τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας²⁹⁷.

Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι δόκιμο ἡ ἔρευνα καὶ ἀνάλυσή μας νὰ καταντήσει σὲ ἀμετροεπὴ θεωρητικολογία, γιὰ τὸ θέμα τῶν κατὰ Κυριακὴν μνημοσύνων, εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσουμε στὴ συστηματικὴ παράθεση τῶν τεκμηρίων τῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως.

1) Ὁ λόγος ἀπαγόρευσης τῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ εἶναι «τὸ πένθος» τῶν νεκρικῶν μνημῶν²⁹⁸. Κακῶς λοιπὸν «καὶ παραλόγως ποιούσιν οἱ νεκρολογοῦντες ἐν τῇ Κυριακῇ»²⁹⁹. Ὅσοι ὅμως ἀντιστέκονται σὲ αὐτὴν τὴν καινοτομία καλῶς κάμνουν «ὀνομάζοντες νεκρολογίας καὶ νεκρωδίας καὶ νεκρικοὺς γόους τὰ τῶν νεκρῶν μνημόσυνα, μικρὰ τινα λέγοντες ἐκ τῆς θλιβεραῆς ἐκείνης τελετῆς»³⁰⁰.

Στὴ ζωὴ καὶ τῇ λατρείᾳ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔχουν ὅλα φορτισμὸ ἀναστασίμου χαρᾶς, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ τὰ κατ' ἐξοχὴν πενθικά, ὅπως ἡ περίοδος μετανοίας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἡ βίωση τοῦ φο-

---

295. Φραγγέλιον, σ. 22.

296. Φραγγέλιον, σσ. 7, 32.

297. Φραγγέλιον, σ. 17. Δήλωσις, σ. 42.

298. Φραγγέλιον, σ. 169.

299. Φραγγέλιον, σ. 67.

300. Φραγγέλιον, σ. 161.

βεροτάτου μυστηρίου τοῦ θανάτου καὶ ἡ καταφυκτικὴ μνήμη του, ἀλλὰ καὶ οἱ διὰ μνημοσύνων νεκρικὲς ἀναμνήσεις τῶν κεκοιμημένων. Μπορεῖ οἱ ἀντικολληβάδες μετὰ σπουδῆς νὰ ἐπιδιώκουν τὴ σύγκραση πενθικῶν μνημοσύνων καὶ ἀναστασίμου Κυριακῆς, τολμώντας μάλιστα νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι αὐτὴ προσιδιάζει πρὸς τὸν ἀναστάσιμο (;) χαρακτήρα τῶν μνημοσύνων³⁰¹, ὅμως ἔχει καὶ πένθος καὶ δάκρυο τὸ πρᾶγμα, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Κυρίου πρὸ τοῦ τάφου τοῦ φίλου Λαζάρου καὶ τὰ ἐρμηνεύματα τῶν πατέρων³⁰².

Τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα εἶναι ἐπίταση προσευχῆς δεητικῆς καὶ θρηνώδους³⁰³, «ἦτοι πρόξενα λύπης, δακρύων, κατηφείας καὶ σκυθρωπότητος»³⁰⁴, ἀφοῦ ἀνακαινίζουν στοὺς πιστοὺς διὰ τῆς ἀναμνήσεως τῶν νεκρῶν τὴ μνήμη τοῦ θανάτου³⁰⁵. Εἶναι λοιπὸν «πενθικὰ τὰ νεκρικὰ

---

301. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 85, 100, 103.

302. *Φραγγέλιον*, σ. 92.

303. *Φραγγέλιον*, σ. 69. Βλ. καὶ *νεκρώσιμον τροπάριον* «Θρηνωῦ καὶ ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον ...».

304. *Φραγγέλιον*, σσ. 79 καὶ 86. Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σσ. 54-55, ὅπου ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἐπεξηγεῖ ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ πένθους τῶν χριστιανῶν πρὸ τῶν κεκοιμημένων: «Οἱ ἐναντίοι λοιπὸν, ἀκούοντες ὅτι λέγομεν πένθιμα τὰ μνημόσυνα, νομίζουσιν ἴσως ὅτι λέγομεν ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα γίνονται ἐντὸς τῶν ὀσιπιῶν, τὰ ἄτακτα δηλαδὴ καὶ παράλογα τῶν γυναικῶν καὶ ἔτι πολλῶν ἀνδρῶν, οἵτινες κτυπῶσι τὴν κεφαλὴν, καταξοσχίζουσι τὰς παρειάς, ἀνασπῶσι τὰς τρίχας, ἀποστεγάζουσι τὰς οἰκίας ἀπὸ τὰς βοᾶς καὶ κραυγὰς καὶ τοὺς ὀλολυγμοὺς καὶ ἄλλα παρόμοια, κατὰ ἀλήθειαν ἀνοίκεια καὶ ἐνάντια μάλιστα εἰς τὴν ἐλπίδα τῶν χριστιανῶν. Ἀλλὰ ὄχι, μὴ γένοιτο, νὰ λέγωμεν τοῦτο διὰ τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ψαλλόμενα μνημόσυνα. Διατί οὖν οἱ πατέρες αὐτὰ ὀνομάζουσι πένθιμα, τοῦτο ἐροῦμεν σαφέστατα. Ὅτι οὐκ ἀποβάλλουσιν οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τὴν μετρίαν λύπην, τὸ ὀλίγον δάκρυον καὶ τὸ ἄλγος τῆς ψυχῆς, τὸ ὁποῖον ὀνομάζουσι πένθος, καθὼς ἀποβάλλουσι καὶ κατακρίνουσιν ἐκεῖνα τῶν ἀνωτέρω ἄτακτα καὶ ἀλλότρια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπειδὴ ἔχουσιν ὡς παράδειγμα αὐτὸν τὸν Δεσπότην ἡμῶν καὶ Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ὅστις διὰ νὰ δεῖξῃ ὅτι κατὰ ἀλήθειαν εἶναι ἄνθρωπος ἐδάκρυσεν ἐπάνω εἰς τὸν τάφον τοῦ Λαζάρου, δούς εἰς ἡμᾶς κανόνα καὶ μέτρον, ἕως πόσον ἐστὶ πρέπον, ἵνα λυπώμεθα εἰς τοὺς θανάτους καὶ εἰς τὰς ἄλλας συμφοράς. Ὅτι τὸν ἄνθρωπον ἐξ ἀρχῆς αἰσθητικὸν ἐπλασεν, ἡ δὲ ἀναισθησία καὶ ἀναλγησία δὲν εἶναι ἴδιον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως».

305. *Φραγγέλιον*, σ. 21: «ἐκεῖνα ὅπου ἐγκαινίζουσιν, ἦτοι ἀνακαινίζουσι, τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου, ὅθεν καὶ τελετὴ καὶ πρᾶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης λέγονται».

ταῦτα μνημόσυνα»³⁰⁶. Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν πολεμίων κατὰ τοῦ πένθους, ὡς οὐσιώδους στοιχείου τῶν μνημοσύνων, στήν ἀρχὴ προβλήθηκαν, ὅμως στὴ συνέχεια ἐξουθενώθηκαν, κατακρίθηκαν καὶ ἀποσιωπήθηκαν³⁰⁷, παρόλο τὸν ἀγῶνα τῶν ἀντιπάλων³⁰⁸ καὶ τὶς παράλογες κατηγορίες τοῦ «θεσπίσματος» ἐναντίον τῶν διδασκάλων³⁰⁹.

Καὶ φυσικῶς εἶναι πένθιμα, ἐξαιτίας τῆς λυπηρᾶς βιώσεως τῆς ἀπουσίας τοῦ προσφιλοῦς, ποὺ «ἐξέλιπε τῆς συγγενείας ἡμῶν»³¹⁰, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ παραίτια πνευματικοῦ πένθους «μὲ τὸ νὰ καταμελετᾶται ἐν αὐτοῖς τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον. Ὅθεν ἀνοίκεια καὶ ἀλλόκοτα εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως κρίνονται»³¹¹. Τοῦτο ἐξάλλου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παλαιότερα ἢ ἀκολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ

---

306. *Φραγγέλιον*, σ. 89. Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σσ. 54-55, ὅπου καὶ ἀνάλυση τῶν ἀντιθέτων ἐπιχειρημάτων.

307. *Φραγγέλιον*, σ. 88. Μόνον ὁ Χαρίλαος Τζώγας, στήν πολλαχῶς μνημονευθεῖσα διατριβή του, τὰ ἀνακίνησε ἀτυχῶς μὲ σκοπὸ νὰ τὰ νεκραναστήσει.

308. *Φραγγέλιον*, σ. 89: «μὴ ἔχοντες τί ἄλλο νὰ ἀποκριθῶσι καὶ πῶς νὰ συγκαλύψουσι τὴν αἰσχυμοσύνην τους, τὸν μὲν ἐκκλησιαστικὸν τύπον ἐσυκοφάντησαν πῶς εἶναι τοῦ Μαλαξοῦ» (ἐννοεῖ τὸ *Τυπικὸ* του, τὸ ὁποῖο κατέγραφε ἐναντίες πρὸς αὐτοὺς θέσεις) «καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ θεσπίσματος» (ἐννοεῖ τὴν ἀπόφαση τῆς ἐπὶ Σωφρονίου Β' συνόδου στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν ἄκρως ἐχθρική κατὰ τῶν φιλοκαλικῶν) «ἐκύρωσε τὸ πλάσμα τους, αὐτὸ δὲ τὸ πρᾶγμα ὠνόμασαν χαρμόσυνον, ὑποθέσει λυπηρᾶ ἰδέαν ἀναπλάσαντες φαιδράν, διὰ νὰ καινοτομῶσιν ἀδεῶς».

309. *Φραγγέλιον*, σ. 113, ὅπου οἱ χαρακτηρισμοὶ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντικολυβάδων ὀνομάζονται «μωρολογήματα», ἀφοῦ ὑποστήριζαν ὅτι εἶναι αἴρεση ἢ μὴ τέλεση μνημοσύνων ἐν Κυριακῇ, ὅτι μετὰ Χριστὸν τὸ πένθος εἶναι «ἄτοπον μεγαλώτατον», γι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὴ γνώμη τους ἀποφάσισε ἡ Ἐκκλησία, χωρὶς νὰ ὑποδεικνύουν τὸ πῶς καὶ πότε, νὰ τὰ τελεῖ καὶ ἐν Κυριακῇ. Βλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σ. 115: «ἄρα ἀνοηταίνουσι καὶ ἀναίσθητοι μὴ ὄντες δεινῆς ἀναισθησίας δεινὸν ἀσχοῦσι νόσημα οἱ μετὰ Χριστὸν πένθος μὴ συγχωροῦντες, μόνον ἵνα μὴ τὰ μνημόσυνα πένθιμα ὁμολογήσωσι, τὰ ὅποια, ὡς δι' ὅλου τοῦ κεφαλαίου δέδεικται, καὶ φυσικῶς καὶ πνευματικῶς εἶναι πένθιμα».

310. *Ἐξόδιος ἀκολουθία. Στιχηρὸν προσόμοιον α' τοῦ ἀσπασμοῦ.*

311. *Φραγγέλιον*, σσ. 115-116. Βλ. καὶ σ. 129: «εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν ... πένθιμα ... ἐφρόνουν καὶ ἐκάλουν τὰ μνημόσυνα καὶ πενθικὰ σύμβολα ἐν αὐτοῖς ἐξ ἀρχαίου ἔθους ἐμεταχειρίζοντο». Βλ. καὶ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*. PG 97, 1281C, 1284D-1285C, 1292B-C, 1296B-D, ὅπου ἀναφορὴ στὴ λύπη καὶ τὸν θρήνο τῶν πενθικῶν.

ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴν ἀκολουθία τῶν μνημοσύνων³¹². Ἔτσι ὅσα οἱ πατέρες περὶ θανάτου λέγουν ἀναφερόμενοι στὶς κηδεῖες τῶν νεκρῶν «ταῦτα καὶ εἰς τὰς μνήμας αὐτῶν χώραν ἔχουσι ... καὶ γὰρ τὸ μνημόσυνον τοῦτο ἄλλο δὲν εἶναι ... παρὰ τοῦ τελευτήσαντος τὰ ἐγκαίνια»³¹³, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Κυριακὴ δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ τὰ ἐβδοματικὰ ἐγκαίνια τῆς κοσμοχαρμოსύνου ἀναστάσεως τοῦ Πάσχα.

Ὁ συγγραφέας τοῦ *Φραγγελίου*, στὸν προοιμιασμὸ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου του³¹⁴, ἀναφέρεται σὲ σύγγραμμα Βησσαρίωνος τοῦ ἐκ Ραφάνης (ἔτος 1772), τὸ ὁποῖο εἶχε περιεχόμενο «ἐναντίον τῆς ἱερᾶς παραδόσεως»³¹⁵. Σὲ ἐκεῖνο μὲν δὲν ἐτόλμησε νὰ γράφει «ὅτι ὄχι μόνον δὲν εἶναι πένθιμα τὰ μνημόσυνα, ἀλλὰ μάλιστα εἶναι καὶ χαρμόσυνα τάχα»³¹⁶, ἀλλὰ κατόπιν, φοβούμενος μήπως συντριβοῦν παντελῶς τὰ ἐπιχειρήματα τῆς χορείας τῶν ἀντικολληβάδων, καθὼς «οἱ τῆς παραδόσεως ἀντεχόμενοι, εἰς ἀποφυγὴν τῆς καινοτομίας, τοῦ πένθους τὸν λόγον» ἐπρόβαλλαν, συνέταξε καὶ δεῦτερο πόνημα, στὸ ὁποῖο πειρᾶται νὰ τὰ ἀποδείξει χαρμόσυνα³¹⁷.

Τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι γνωστὰ καὶ ἤδη ἀναφερθήκαμε σὲ αὐτὰ κατὰ τὴν καταγραφή τῶν ἀντικολληβαδικῶν θέσεων. Ἡ ἔνστασις δὲ γιὰ τὴν σπάνι τῶν μαρτυριῶν περὶ τοῦ ὅτι εἶναι νεκρικὰ καὶ πένθιμα τὰ μνημόσυνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιστηριχθεῖ, γιὰτὶ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι

---

312. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀκολουθία τοῦ Μνημοσύνου*, ὅπ.π., σ. 12.

313. *Φραγγέλιον*, σ. 90. Βλ. καὶ σ. 93: «Λοιπόν, καὶ κάθε φοράν ὁποῦ γένη μνήμη τῶν ἐξ ἡμῶν ἀπελθόντων (μνήμην λέγω τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος)» (προφανέστατα ἐννοεῖ ὄχι τίς μνημονεύσεις τῶν ὀνομάτων στὴ λειτουργία, ἀλλὰ τὴν ἐπιμνημόσυνη ἀκολουθία) «ἀνακαινιζομένου τοῦ πάθους, ἧτοι τοῦ θανάτου, ἐξ ἀνάγκης ἀκολουθεῖ νὰ ἀνακαινίζεται καὶ τὸ πένθος».

314. *Φραγγέλιον*, σ. 85 ἐξ.

315. *Φραγγέλιον*, σ. 86.

316. *Φραγγέλιον*, σ. 85.

317. *Φραγγέλιον*, σ. 86. Τὸ πρῶτο βιβλίον ἔγινε γνωστό, τὸ δεῦτερο ὅμως ἐστάθη ἀδύνατο, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ *Φραγγελίου*, νὰ εὑρεθεῖ, ἐπειδὴ τυχὸν «ἔτι μαιεύεται καὶ τὴν ὄψιν τοῦ φωτὸς ἀποστρέφεται». Ἐκφράζεται δὲ ἔντονα ἡ εὐλογη ἀπορία (βλ. ὅπ.π., σσ. 87-88), γιὰτὶ, ἂν τελικὰ ὑπῆρχαν τὰ ἐπιχειρήματα, τίποτε περὶ πένθους δὲν κατατέθηκε στὴν καταδικαστικὴ σύνοδος καὶ τὸ ἀφοριστικὸ «θέσισμα». Βλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σ. 116: «οἱ τὴν ἐναντίαν βαδίζοντες τὰ θέλουσι καὶ τὰ κηρύττουσι χαρμόσυνα».

τὸ ζήτημα ἦταν τόσο κοινῶς ἀποδεκτό, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅτι τὸ Σάββατο εἶναι ἡ ἡμέρα τῶν μνημοσύνων, ὥστε δὲν ἀνακινήθηκε ποτὲ πρὶν³¹⁸. Παρόλα αὐτὰ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος παραθέτει τεκμήρια ἐκ τῶν πατέρων σημαντικά, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὸ ἐπὶ τῶν κεκοιμημένων πένθος.

Κατὰ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο λοιπόν, ὁ Χριστὸς δακρῦει στὴν τελευταίη τοῦ φίλου Λαζάρου, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ λύπη καὶ τὸ δάκρυ εἶναι «ἴδιον καὶ ἀδιάβλητον πάθος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως»³¹⁹, ἐνῶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας στὸ δάκρυ τοῦ Κυρίου βλέπει τὴν οἰκειότητα καὶ τὸ συμπαθὲς πρὸς τὰ λυπηρὰ παθήματα τῶν ἀνθρώπων³²⁰. Κατὰ τὸν Θεοφύλακτο Βουλγαρίας, ὁ Κύριος μὲ τὴ σύμμετρη λύπη του βεβαιώνει ὅτι δὲν εἶναι κατὰ φαντασίαν ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ παιδεύει τοὺς πιστοὺς διδάσκοντας καὶ θέτοντας «ὄρους καὶ μέτρα τῆς λύπης καὶ τῆς ἀλυπίας»³²¹. Ὁ δὲ Θεοφάνης Κεραμεὺς ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Κύριος δὲν ἀρνεῖται «τὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὁμοιότητα, ἀλλὰ μίγνυσι τοῖς θεϊκοῖς τὰ ἀνθρώπινα», γι' αὐτὸ δὲν ἔκλαυσε μὲν, ἀλλ' ἐδάκρυσε «τύπον παρέχων ἡμῖν καὶ μέτρον ὀρίζων πόσον δεῖ ἐπικεκλᾶσθαι πρὸς οἶκτον καὶ τοῖς κεκοιμημένοις ἐπιστάζειν τὸ δάκρυον»³²². Ἀπὸ τῆς δημιουργίας ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ φύση του εἶναι πλασμένη «ὥστε καὶ ἀλγεῖν καὶ δακρῦειν». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ παντελῶς ἀναίσθητοι καὶ ἀνάληγτοι κατακρίνονται ὡς ὤμοι καὶ θηριώδεις³²³.

Ὁ μέγας Βασίλειος ἐπίσης συγκαταβαίνει στὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ἀποδέχεται ὅτι συγχωρεῖται τὸ ἄλγος καὶ τὸ πένθος, ὅταν λόγῳ τοῦ θανάτου διχοτομεῖται καὶ διαιρεῖται ἡ συνάφεια τῶν οἰκείων καὶ συγγενῶν³²⁴. Μαρτυρίες ἐξᾴλλου ἀπὸ τοὺς Ἐπιταφίους λόγους τοῦ Γρηγο-

---

318. Φραγγέλιον, σ. 110.

319. Φραγγέλιον, σ. 91.

320. Φραγγέλιον, σ. 91.

321. Φραγγέλιον, σ. 91.

322. Φραγγέλιον, σ. 92.

323. Φραγγέλιον, σ. 92.

324. Φραγγέλιον, σ. 93. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν*. PG 31, 237έξ. Σχολιάζοντας τὴ φράση τοῦ κειμένου τοῦ ἁγίου Βασιλείου· «Τίς γὰρ μισθὸς ἀναληγσίας;», λέγει ὁ συντάκτης τοῦ Φραγγελίου ὅτι «καὶ μισθὸν ἔχουσι μάλιστα οἱ ὀδυνώμενοι καὶ ἀλγοῦντες, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκόμα περισσότερον. Ἡμεῖς γὰρ ὑπε-

ρίου Νύσσης στη βασιλίδα Πουλχερία και τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου στὸν ἀδελφὸ του Καισάριο ἀποδεικνύουν ὅτι μόνο ἀπαθὴς κοσμικὰ ψυχὴ καὶ σκληροκάριδος τρόπος μπορεῖ «ἀναλγητι» νὰ δέχεται τὰ λυπηρὰ συναπαντήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἄρα «πένθιμα εἶναι τὰ μνημόσυνα καὶ κατηφείας καὶ δακρύων αἷτια», ἐφόσον βέβαια κατὰ τὴν ἐπιτέλεσή τους ἰσορροποῦνται τὰ ἄκρα τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἀδιαφορίας, τῆς «ἀμετρίας» καὶ τῆς «ἀναλγησίας»³²⁵. Καὶ ἡ ἄμετρη λύπη εἶναι ἀνοίχεια τοῦ ἤθους τῶν χριστιανῶν καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία της πρὸ τῶν λυπηρῶν εἶναι σημεῖο σκληροκαρδίας καὶ ἀναλγησίας³²⁶.

Ἄλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μοναχοὶ καὶ ἀσκητὲς, ὅταν προπέμπουν τοὺς πνευματικὸς πατέρες ἢ ἄλλους κοιμηθέντες ἀδελφοὺς θρηνοῦν καὶ στενάζουν, διότι χωρίζονται τῆς ἐν Χριστῷ συνοδίας, κατὰ τὸν ἅγιο Ἄναστάσιο Σιναΐτη. Εἶναι λοιπὸν πενθικὸς ὁ χωρισμὸς τῶν ἀδελφῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ ταγμένους μνήμες τοὺς³²⁷, καθὼς ἐνεργεῖται τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου ἐπὶ «τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων»³²⁸ καὶ ἐπιτελεῖται πάνδημη ἐξόδιος ἀκολουθία μέσα στὸ κλίμα τοῦ πένθους καὶ τῆς μνήμης τοῦ τέλους³²⁹. Ὅταν λοιπὸν οἱ οὐρανοπολίτες ἀσκητὲς πενθοῦν τοὺς κεκοιμημένους καὶ «αἰσθάνονται τόσον πόνον εἰς τὸν χωρισμὸν τῶν ἀδελφῶν ἐκδημούντων, δὲν λέγω ἐν αὐτῷ τῷ τοῦ θανάτου καιρῷ, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα ἀκόμα, τοῦτ' ἔστιν εἰς τὰ ἐκείνων μνημόσυνα ..., πῶς εἶναι δυ-

---

σχέθημεν δεῖξαι ὅτι οἱ πατέρες, τοῦτ' ἔστι ἡ Ἐκκλησία συγχωρεῖ, δὲν ἀποβάλλει τὸ πένθος ἀπὸ τοὺς τροφίμους της».

325. *Φραγγέλιον*, σσ. 94-95. Βλ. ἐπίσης παράλληλες ἀναφορὲς στὴ σύμμετρη ἀποδοχὴ τοῦ πένθους γιὰ τοὺς κεκοιμημένους ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Ὁμιλία ΕΒ'*. PG 59, 341ἕξ. Καὶ *Περὶ τοῦ μὴ πενθεῖν σφοδρῶς τοὺς τελευτῶντας*. PG 63, 887ἕξ.

326. *Φραγγέλιον*, σσ. 95-96.

327. *Φραγγέλιον*, σσ. 96-97. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΙΤΟΥ, *Λόγος εἰς κοιμηθέντας πάνυ ὠφέλιμος*. PG 89, 1193C-D. Βλ. καὶ στήλη 1200D: «Ἡμεῖς δέ, τὸ θνητὸν σῶμα κηδεύσαντες ..., κομίζομεν μετὰ σπουδῆς τὸν τεθνεῶτα. Καὶ ἐκεῖσε καταλιπόντες, οἴκαδε ἐπιστρέφομεν, στυγνάζοντες καὶ κατηφεῖς, ἐκδεχόμενοι καὶ αὐτοὶ τὴν ἀπαράτητον τοῦ θανάτου ὥραν».

328. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 3, Ἐπιστολαί, βιβλίον Β'*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 551.

329. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἐπιστολαί, βιβλίον Α'*, ὅπ.π., σ. 81.

νατὸν εἰς τὰ μνημόσυνα τῶν κοσμικῶν ἀνθρώπων νὰ μὴν ἀκολουθῆ τὸ πένθος πολλαπλάσιον καὶ ἀσύγκριτον;»³³⁰. Οὔτε διδασκαλικότεροι τῶν πατέρων μποροῦμε νὰ γινόμεθα, οὔτε τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀνώτεροι³³¹, ἀποβάλλοντας τελείως τὰ πενθικὰ ἢ μεταβάλλοντάς τα ἀδοκίμως σὲ χαροποιὰ καὶ ἀναστάσιμα, μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ τὰ προσαρμόσουμε στὴν ἀναστάσιμη Κυριακῇ.

Ἄν τώρα ἀναζητήσῃ κανεὶς μαρτυρίες περὶ τοῦ πενθικοῦ χαρὰκτῆρος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας καὶ ἐκείνης τοῦ μνημοσύνου στὰ ἴδια τὰ κείμενά τους, θὰ ἀνακαλύψῃ ὄχι μόνον τεκμήρια πένθους, «ἀλλὰ μάλιστα αὐτόχρονη γόους καὶ οἰμωγὰς»³³², ὥστε καὶ δι' αὐτῶν τῶν

---

330. Φραγγέλιον, σσ. 97-98. Δήλωσις, σ. 56. Στὴ σ. 97 τοῦ Φραγγελίου: «Οὔτε εἶναι χρεῖα παντελῶς νὰ ἐπιφέρω εἰς ταῦτα συμπέρασμα ... Τοῦτο μόνον ἐγὼ σημειῶν ἔνταῦθα, ὅτι ἔξω ὁποῦ καὶ οὗτος ὁ ἅγιος (Ἀναστάσιος) ὡς μάρτυρας ἐγκωμιάζει ἐκείνους τοὺς κοιμηθέντας ἀδελφούς, καὶ ἡμῶς εἶναι τόσον παθητικὸς ὁ λόγος του, εἶναι καὶ τοῦτο ὁποῦ τὸν λόγον ἐκείνον δὲν τὸν ἔκαμεν εἰς πόλιν μέσα, τοῦτ' ἔστιν εἰς ἀνθρώπους κοσμικοὺς, ἀλλὰ τὸν ἔκαμεν εἰς τὴν ἔρημον, εἰς ἀσκητάς, εἰς ἀνθρώπους ὁποῦ ἄλλο δὲν ἐμελέτουν καὶ εἰς ἄλλο δὲν ἐκαταγίνοντο, παρὰ εἰς τὴν μελέτην τοῦ θανάτου, εἰς τὴν ἐνθύμησιν τῆς μακαρίας καὶ ἀλήκτου ζωῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔσπευδον, καὶ τὴν τοῦ σώματος ἀνάλυσιν, ἡμέραν καὶ νύκτα, κατὰ τὸν Παῦλον, ηὔχοντο. Τί λοιπὸν θέλομεν εἰπῆ διὰ τοὺς χριστιανοὺς ὁποῦ κατοικοῦν εἰς τὰς πόλεις καὶ χώρας;».

331. Φραγγέλιον, σ. 98.

332. Φραγγέλιον, σ. 99. Βλ. καὶ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ἐκκολοθία τοῦ μνημοσύνου, ὅπ.π., ἔργο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀποταμίευμα σχετικῶν κειμένων. Βλ. σ. 43, Μεσώδιον κάθισμα α': «Ἀληθῶς ματαιότης τὰ σύμπαντα, ὁ δὲ βίος σκιὰ καὶ ἐνύπνιον ... Ὅτε τὸν κόσμον κερδήσωμεν, τότε τῷ τάφῳ οἰκήσομεν ...» σ. 57, Νεκρωσίμα εὐλογητάρια (κώδικας Paris. Nat. Gr. 331 καὶ Λειμῶνος 295), ι': «Ἐσπίλωσα τὴν στολήν ..., ἀλλὰ τοῖς ἐμοῖς ἀπόπλυνον δάκρυσι» σσ. 63-68, ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Νεκρωσίμον Κοντάκιον (J.-B. PITRA, *Analecta sacra*, τ. I, Παρίσι 1876, σ. 242ἔξ.), β': «... ἐπιτάφιον θρῆνον ποιῶντες ᾠδὴν», γ': «δι' ἡμᾶς γὰρ τὸν θρῆνον ἐποίησα, ἴσως ἔχειν τινὰ προσωφέλειαν», ε': «Συγκαιόμεθα πάντες τοῖς δάκρυσι, ὅταν ἴδωμεν λείψανον κείμενον καὶ ἐγγίζοντες πάντες ἀσπάζονται», ς': «Τί πικρὰ τῶν θνησκόντων τὰ ῥήματα, ἅπερ φθέγγονται ὅταν πορεύωνται», ζ': «ἢ ἐκεῖνοι λοιπὸν ἐπελάθοντο τῶν θρηνοῦντων αὐτοὺς καὶ ποιούντων ᾠδὴν», ια': «μάθετε ταῦτα εἰς μνημόσυνον καὶ θρηνήσατέ με νυκτὸς καὶ ἡμέρας», ιβ': «μὴ φαντάζου, βροτέ, ἐν τῷ βίῳ ποτέ, ἀλλὰ στέναζε πάντοτε μετὰ ψαλμοῦ», ιγ': «ἂ ἐκ σπλάγχων γεννήσαντες ἔθρεψαν καὶ προέπεμψαν δάκρυσι», ιδ': «παριστάμεθα ὡσπερ κατάδικοι, κάτω νεύοντες ὅλοι τὰ πρόσωπα», ιε': «Ἄρα πόσοι ἐξαίφνης ἠρπάγησαν ... καὶ ἐποίησαν θρῆνον ἀδάπανον;», ιδ': «Ἴδον ἐγὼ καὶ νή-

«πολλῶν καὶ μακρῶν καὶ ἀναγκαίων λόγων» νὰ ἀποδεικνύεται ὅτι «τὰ μνημόσυνα εἶναι πένθιμα»³³³, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ θρηνώδη ἄσματα «εἰς τὸν ἀσπασμὸν τοῦ κεκοιμημένου»³³⁴.

πιον θνήσκοντα ... Καὶ οὐδεὶς ἰκανὸς τούτῳ βοηθῆσαι, εἰμὴ μόνον ὄρωντες μαραίνονται καὶ ἐν τάφῳ θρηνοῦντες». Βλ. ἐπίσης σσ. 68-70, ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἰδιόμελα Νεκρώσιμα τῶν ὀκτῶ ἡχῶν*: Ἦχος α': «Ποία τοῦ βίου τρυφή διαμένει λύπης ἀμέτοχος;», Ἦχος β': «Οἴμοι οἶον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ χωριζομένη τοῦ σώματος! οἴμοι πόσα δακρῦει τότε ...!», Ἦχος γ': «Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα», Ἦχος δ': «Ποῦ ἐστὶν ἡ τοῦ κόσμου προσπάθεια; ... πάντα κόνις, πάντα τέφρα, πάντα σκιά», Ἦχος πλ. δ'. *Δοξαστικόν*: «Θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον καὶ ἴδω ἐν τοῖς τάφοις κειμένην τὴν κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασθεῖσαν ἡμῖν ὠραιότητα». ΣΕΡΑΠΙΩΝΟΣ ΘΜΟΥΕΩΣ, *Εὐχολόγιον. Εὐχὴ περὶ τεθνεῶτος καὶ ἐκκομιζομένου* (P. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 134-135): «τὰς λύπας τῶν διαφερόντων πνεύματι παρακλήσεως ἴασαι». *Εὐχὴ εἰς πενθοῦντας* (κῶδιξ Βαρβερινὸς 336, φ. 248^{rv}). Βλ. ἔκδοσις ὑπὸ S. PARENTI-E. VELKOVSKA, *L' Eucologio Barberini gr. 336 (ff 1-263)* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 80], Ρώμη 1995): «Κύριε, Κύριε, ἡ τῶν θλιβομένων παραμυθία καὶ τῶν πενθούτων παράκλησις καὶ πάντων τῶν ἐν ὀλιγοψυχίᾳ ἀντίληψις ὑπάρχων, τοὺς τῷ πένθει τοῦ κοιμηθέντος συνεχόμενους τῇ σῆ εὐσπλαγχνίᾳ παραμύθησαι· πᾶν ἄλγος λύπης ἐγκείμενον εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν θεράπευσον ...». *Εὐχὴ ἐπὶ κολύβων εἰς κοιμηθέντας* (κῶδιξ Σινᾶ 973. A. DMITRIEVSKII, *Opisanie liturgitseskich rukopisej, τ. II, Εὐχολόγια*, Κίεβον 1901, σσ. 110-111): «τοὺς πενθοῦντας παρακάλεσον, τοὺς ὀλιγοψύχους καὶ ἐν θλίψει ὑπάρχοντας παραμύθησαι». Καὶ *Εὐχὴ ἐπὶ κολύβων εἰς κοιμηθέντας εἰς τὰ τρίτα καὶ ἕνατα καὶ τεσσαρακοστὰ* (κῶδιξ Σινᾶ 973. A. DMITRIEVSKII, ὅπ.π., σ. 111): «τῶν δὲ πενθοῦντων, Κύριε, γενοῦ ἀντιλήπτωρ· παῦσον τὴν λύπην, τὴν ἀθυμίαν, τὸν στεναγμὸν διὰ τῶν προκειμένων σου δώρων».

333. *Φραγγέλιον*, σ. 109.

334. *Φραγγέλιον*, σ. 129. Στὴ σ. 114, ἀφοῦ κριτικὰ καὶ θεολογικὰ, ἐπιστημονικὰ καὶ ἐρευνητικὰ ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ *Φραγγελίου* (βλ. σσ. 114-115), δηλώνει μὲ παρρησία: «ἰδοὺ νῦν ἡμεῖς τοῦτο καὶ φρονοῦμεν καὶ ἐν ταῖς πλατείαις κηρύττομεν, ὅτι δίδοται πένθος μετὰ Χριστὸν καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων πένθιμα λέγομεν». Βλ. καὶ ὅπ.π., σσ. 129-130, ὅπου ἀναφορὰ στὸν θρῆνο τοῦ ἀσπασμοῦ: «Καὶ ποῖος ἤθελεν εὐρεθῆ μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅχι συγγενής, ὅχι φίλος, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς ξένος καὶ παντάπασιν ἀδιάφορος, τόσον ἀναίσθητος καὶ ψυχὴν ἔχων λιθίνην, ὥστε νὰ μὴ πενθῇ καὶ νὰ δακρῦῃ πικρῶς, ἢ τουλάχιστον νὰ μὴ κυριευθῇ ἀπὸ σκυθρωπότητα καὶ κατῆφειαν, ἀλλὰ νὰ χαίρῃ καὶ νὰ εὐφραίνεται, ὅταν ἀκοῦῃ *Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν δῶμεν, ἀδελφοί, τῷ θανόντι*; καὶ πάλιν *Ποῖος χωρισμός, ὦ ἀδελφοί, ποῖος κοπετός, ποῖος θρῆνος ἐν τῇ παρουσίᾳ ῥοπῆ*; καὶ πάλιν *Ἄρτι ἡ τοῦ βίου πονηρὰ λύεται πανήγυρις πᾶσα τῆς ματαιότητος, πνεῦμα γὰρ ἐξέλιπεν ἀπὸ σκηνώματος, τὸ σκεῦος*

Βέβαια δὲν χρειάζεται νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ θάνατος τῶν δικαίων καὶ εὐσεβῶν χριστιανῶν «κοίμησις λέγεται τροπικώτερον, διὰ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως»³³⁵. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ Ἐκκλησία συγκατέμιξε τὰ πενθικὰ μὲ τὰ ἀναστάσιμα διακριτικὰ καὶ φιλόανθρωπα³³⁶, ἰδιαιτέρως μὲ τὰ ἀναγνώσματα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν ἀναφορὰς στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν³³⁷, ὥστε νὰ παραμυθῆσει τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς πενθοῦντες οἰκείους καὶ νὰ ἄρει πνευματικὰ «τὸ ὑπὸ τῆς μνήμης τοῦ θανόντος εἰσαγόμενον πένθος». Προβάλλεται λοιπὸν ἡ ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως. Δὲν πανηγυρίζονται ὅμως ἀκόμη ἀναστάσιμα νικητήρια, ἀφοῦ δὲν ἔγινε ἡ κοινὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καὶ ἐπειδὴ «μνημόσυνα ποιούμεν οὐχὶ τοῦ ἀναστάντος, ἀλλὰ τοῦ ἀποθανόντος καὶ διαλυθέντος»³³⁸. Τὰ ἀναγνώσματα λοιπὸν προκαταγγέλλουν τὴν ἀνάσταση καὶ ἐπιστηρίζουν τὴν ἐλπίδα σὲ αὐτήν, γιατί εἶναι θεμέλιο τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν³³⁹.

Ἐξάλλου εἶναι καὶ γνωστὸ καὶ ἀποδεκτὸ ὅτι «καὶ νῦν εἰς ἔτι», ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, «εἰς τὰς τῶν κοιμημένων ἀκολουθίας, ἡ Ἐκκλησία συνεχῶς καὶ ἀλλ' ἐπαλλήλως, μεταξὺ τῶν γοερῶν καὶ θρηνωδῶν ἁσμάτων, τὴν ἀνάστασιν παρενείρει καὶ δι' αὐτῆς θαυμασίως καὶ πολυτρόπως καταμαλάσσει καὶ καταπαύει τῶν λυπούμενων τὴν φλεγμονήν»³⁴⁰. Αὐτὴ τὴν καταनुκτικὴ ἐκζήτηση τῆς μετὰ παρρησίας παραστάσεως ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν φωτολαμπὴ προσδοκία τῆς ἀναστάσεως ἐκφράζει θαυμασιότατα ὁ νεκρώσιμος κανὼν τοῦ Θεοφάνους ποὺ φάλλεται στὴν ἀκολουθία τοῦ ἐκτενοῦς μνημοσύνου³⁴¹. Τοῦτο ὅμως δὲν δίνει ἐπ' οὐδενὶ τῆ δυνατότητα στοὺς «μι-

---

ἐβράγη; καὶ πάλιν Ὁρῶντές με ἄφωνον καὶ ἄπνον προκείμενον, κλαύσατε πάντες ἐπ' ἐμοί, ἀδελφοὶ καὶ συγγενεῖς καὶ γνωστοί· τὴν γὰρ χθὲς ἡμέραν μεθ' ὑμῶν ἐλάλουν;».

335. Φραγγέλιον, σ. 160.

336. Δήλωσις, σσ. 56 καὶ 58έξ.

337. Φραγγέλιον, σ. 116.

338. Φραγγέλιον, σσ. 128-129.

339. Φραγγέλιον, σσ. 126-129, ὅπου καὶ πλήρης ἀνάλυση τοῦ σκοποῦ τῶν ἀναγωσμάτων καὶ τοῦ ἀληθοῦς περιεχομένου τους.

340. Φραγγέλιον, σ. 128.

341. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 41-51. Παρόμοια ἀναφορὰ στὴν προσδοκίαν τῆς ἀναστάσεως αὐτῆς χαρᾶς, παρὰ τὸ θλιπτικὸ πένθος τῶν κοιμηθέντων ἐν Χριστῷ πιστῶν, βλ. στοῦ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΧΡΥΣΟΚΕΦΑΛΟΥ, *Λόγοι πανηγυρικοί. Λόγος Η' Εἰς τὴν ἀγίαν καὶ πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ ἀνάστασιν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσ-

σοπενθεῖς ... εὐρεσιολογοῦντες» νὰ νεκρολογοῦν τὴν τετιμημένη μετὴν ἔνδοξο ἀνάστασι τοῦ Κυρίου Κυριακῆ³⁴².

2) Ἡ διδασκαλία τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν πενθικῶν ἀπὸ τὴν Κυριακῆ δὲν εἶναι νεοφανὲς ἐφεύρημα τῶν φιλοκαλικῶν, ἀλλὰ παράδοσι τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Δὲν τέθηκε δηλαδὴ ποτὲ ἐν ἀμφιβόλῳ, μέχρι τὸν ιη' αἰῶνα (1754), ἢ μὴ τέλεσι μνημοσύνων κατὰ τὶς δεσποτικὲς ἑορτὲς καὶ τὴν Κυριακῆ³⁴³, ὅπως ἐξάλλου ἀναλυτικότερα θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω. Εἶναι κοινὸ ἀρχαῖο ἔθος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας νὰ μὴ πενθεῖ καὶ σκυθρωπάζει ἐν ἡμέρᾳ ἑορτῆς Κυρίου, κατὰ τὶς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς³⁴⁴, ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖο ἀγιορειτικὸ ἔθος σὲ Καθολικὰ μονῶν καὶ σὲ Κυριακὰ σκήτεων ἢ μὴ νεκρολογία τῆς Κυριακῆς³⁴⁵. Ἄρα ἡ ἔνστασι τῶν Κολλυβάδων δὲν δημιουργεῖ νεοφανὴ ἰδιόγνωμη παράδοσι στὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ διαφυλάττει μετ' εὐλάβεια τὴν ἀρχαία τῆς ἀπαγορεύσεως³⁴⁶. Ὅ,τι πράττουν καὶ διδάσκουν οἱ πατέρες τῆς χορείας τῶν φιλοκαλικῶν εἶναι ἡ εὐλαβικὴ ἔνστασι τους στὶς περὶ τῶν μνημοσύνων ἄγραφες παραδόσεις³⁴⁷. Πληθωρικὰ σχετικὰ παραδείγματα καταγράφει ὁ μέγας Βασίλειος στὸν ἰα' κανόνα του, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὅσα φυλάττει ἡ Ἐκκλησία «τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως», ὅπως ἀναντίρρητα δέχεται «ὅστις κατὰ μικρὸν θεσμῶν ἐκκλησιαστικῶν πεπειράται»³⁴⁸.

σαλονίκη 1989, σ. 270. Βλ. ἐπίσης παράλληλες θέσεις στὶς σσ. 260, 262, 269, 280.

342. *Φραγγέλιον*, σσ. 118-125, ὅπου ἀποθησαυρίζονται πολλαπλὲς λεπτομερειακὲς ἀνατροπὲς τῶν κατὰ τοῦ πένθους τῶν μνημοσύνων ἐπιχειρημάτων, μετὰ τὰ ὅποια ἀτυχῶς οἱ ἀντικολυβάδες ἀγωνιζόταν νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὰ μνημόσυνα εἶναι καὶ χαρμόσυνα καὶ ἀναστάσιμα! Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σσ. 58-61.

343. *Δήλωσις*, σσ. 25-26. *Φραγγέλιον*, σ. 5.

344. *PG* 1, 904-908 καὶ 1016A.

345. *Φραγγέλιον*, σ. 6. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 139-142, 145-147.

346. *Φραγγέλιον*, σσ. 30-31.

347. Βλ. γενικὴ περὶ αὐτῶν ἀναφορὰ στὸν ἰβ' κανόνα τοῦ μεγάλου Βασιλείου, *Πηδάλιον*, σ. 648: «Ἀποστολικὸν δὲ οἶμαι καὶ τὸ ταῖς ἀγράφοις παραδόσειν παραμένειν ..., ὧν μάλιστα μία ἐστὶ καὶ ἡ παρούσα αὕτη, ἣν οἱ ἐξ ἀρχῆς διαταξάμενοι παραδιδόντες τοῖς ἐφεξῆς, συμπροϊούσης αἰεὶ τῷ χρόνῳ τῆς χρήσεως, διὰ μακρᾶς συνηθείας ταῖς Ἐκκλησίαις ἐγκατεβρίβωσαν».

348. *Πηδάλιον*, σσ. 642-643.

Παρόμοιας φύσεως ζήτημα, «αιδέσιμον και εύλαβείας ἄξιον διὰ τὴν ἀρχαιότητα»³⁴⁹, εἶναι και τὸ μὴ τελεῖν ἐν τῇ ἀναστασίμῳ Κυριακῇ νεκρικὰ και πενθικὰ μνημόσυνα, τὸ ὁποῖο προτιμοῦν οἱ Κολλυβάδες ὡς γνώμη τῆς σύνολης Ἐκκλησίας, ὡς διδασκαλία τῶν ἁγίων πατέρων και ὡς κοινῶς ἀποδεκτὴ ἀρχαιοτάτη λειτουργικὴ παράδοση³⁵⁰, ἀπαρασάλευτα «στοιχοῦντες τῷ κανόνι τῆς παραδεδομένης παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων διδασκαλίας και νομοθεσίας»³⁵¹ και «ἐχόμενοι τῶν τῆς Ὁρθοδόξιας»³⁵². Οἱ παραδόσεις ἐξάλλου, γιὰ νὰ εἶναι ἀποδεκτές, πρέπει νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν κοινὴ γνώμη (consensus) τῶν πατέρων, τὴ διδασκαλία και τὴν ὑποτύπωσή τους, ἀλλὰ και μὲ τὴν παραδεδεγμένη κοινὴ δόξα τῆς Ἐκκλησίας³⁵³.

Ἄν κοινὸς τόπος τῆς ὀρθοδόξου οἰκουμένης εἶναι ἡ μὴ τέλεση μνημοσύνων «ἐν ἑορτασίμοις και ἀναστασίμοις»³⁵⁴, τότε ἡ ἐριστικὴ ἐπιμονὴ τῶν «Κυριακῶν» (ὄσων ὑποστηρίζουν τὴν κατὰ Κυριακὴν τέλεση τῶν μνημοσύνων) ἐναντίον τῶν «Σαββατικῶν» (ὄσων ἐμμένουν στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν κατὰ πᾶν Σάββατο ἐπιτέλεσή τους), ὅπως χαρακτηριστικὰ τοὺς ὀνοματίζει ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης³⁵⁵, καταφρονητικῶς ἡ «ὑβρις» φέρεται κατὰ τῶν πατέρων, οἱ ὁποῖοι κατέγραψαν και διεφύλαξαν αὐτὴ τὴν παράδοση³⁵⁶.

349. Βλ. τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸν ἱβ' κανόνα τοῦ μεγάλου Βασιλείου, *Πηδάλιον*, σ. 648.

350. *Φραγγέλιον*, σ. 24. Καὶ σ. 17: «ὅτι οὐ δεῖ ποιεῖν ἐν Κυριακῇ μνημόσυνα νεκρῶν» δὲν εἶναι καινοτομία ἀυθαίρετη, «ἀλλὰ ὁ παρὰ τῶν θείων πατέρων τύπος, ἡ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀρχαιοτάτη παράδοσις τοῦτο ἀριδῆλως βοᾷ». Βλ. και *Δήλωσις*, σ. 42.

351. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 1, Μεγάλῃ Κατήχησις, ΟΗ'*, ὅπ.π., σ. 296.

352. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΠΗ'*. PG 155, 268C.

353. *Φραγγέλιον*, σ. 23.

354. *Φραγγέλιον*, σ. 34.

355. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 145.

356. *Φραγγέλιον*, σ. 141: «Ὅταν λοιπὸν και παράδοσις εἶναι τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας μὴ νεκρολογεῖν ἐν Κυριακῇ και τύπος τοῖς πᾶσι φανερὸς τὴν πρᾶξιν αὐτὴν ἀπαγορευὴ και ἀνάγκη οὐδεμία ὄλως δύναται νὰ εὔρεθῇ, εἰς ἀθέτησιν τῶν γεγραμμένων και τῆς ἀγράφου παραδόσεως, οἱ τάναντία ποιοῦντες, πότερον, ὀρθῶς και κατὰ γνώμην τῶν ἁγίων ταῦτα ποιοῦσιν ἢ καταφρονητικῶς και πρὸς ὑβριν τῶν αὐτῶν ἐκείνων ὁποῦ τὰ ἀπαγορεύουσιν;».

Δυστυχῶς οἱ προασπιστὲς τῆς πατροπαράδοτης συνηθείας κατακρίθησαν καὶ ἀποκηρύχθηκαν ὡς αἰρετικοὶ καὶ αἰρεσιάρχες ἀπὸ τὸ «θέσπισμα» τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου Β'³⁵⁷, γιὰτὶ δὲν φοβήθηκαν καὶ δὲν συγκατατέθηκαν στὶς ἀνατρεπτικὲς τῆς κληρονομίας τῶν πατέρων καινοτομίες, σεβόμενοι τὴν ἀλήθεια καὶ μὴ ἀνεχόμενοι τὴν κατάλυση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς λειτουργικῆς παραδόσεως³⁵⁸, «συνηθεῖα παραλόγω καὶ πατρομάχω μὴ πειθόμενοι ... κατὰ ζῆλον τῶν ἀρχαίων παραδόσεων»³⁵⁹.

Ἡ καθολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία εἶναι μείζων τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀμφισβητουμένης τοπικῆς συνόδου, ποὺ ἐξέδωκε τὸ ἐναντίο στὴν παράδοση «θέσπισμα»³⁶⁰. Αὐτὴ δύναται νὰ ἐπανορθῶναι πολλὰ μὲ θεοφώτιστη βούληση³⁶¹ καὶ νὰ ἀποκαθιστᾷ περισσότερα, ὅπως καὶ τὰ «γνησιώτατα τέχνα τῆς», ὅπως θεωροῦσαν ἑαυτοὺς οἱ Κολλυβάδες ἐνιστάμενοι εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ μὴ ἀποδεχόμενοι τοὺς βαρεῖς καὶ ἄδικους χαρακτηρισμοὺς ὅτι εἶναι αἰρετικοί, τολμητίες καὶ φανατικοί³⁶². Δὲν εἶναι οἱ φιλοκαλικοὶ οἱ πρῶτοι διδάξαντες νὰ μὴ γίνονται μνημόσυνα τὴν Κυριακῇ³⁶³ καὶ τὶς δεσποτικὲς ἑορτές, ἀλλὰ πάγκοινη καὶ παλαιότατη στὸ βᾶθος τοῦ χρόνου περὶ τῶν κεκοιμημένων παράδοση τῆς Ἐκκλησίας³⁶⁴. Γι' αὐτὸ «τῆς παραδόσεως ἀντεχόμενοι»

---

357. Φραγγέλιον, σ. 43: «ὅσοι φανερά, διὰ τε λόγων καὶ γραμμάτων τῆς πατρικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαίας παραδόσεως προέστησαν, ὡς αἰρετικοὶ καὶ αἰρεσιάρχαι ἀπεκηρύχθησαν».

358. Φραγγέλιον, σ. 44: «Οἱ θεοφόροι πατέρες, οἱ τὰ πάντα καλῶς καὶ θεοσόφως διαταξάμενοι καὶ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις αὐτοὶ τε καλῶς φυλάξαντες καὶ ἕως ἡμῶν ταύτας διαπορθμεύσαντες», εἶναι αὐτοὶ ποὺ «εἶπον ἢ ἔγραψαν ὅτι τὴν ἀνάστασιν μνημόσυνα οὐ γίνονται».

359. Φραγγέλιον, σ. 173.

360. Φραγγέλιον, σ. 37.

361. Φραγγέλιον, σ. 172: «Καὶ νῦν ἡ Ἐκκλησία, εἰ ἐβούλετο, πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα ἐπανορθῶσει, ἐξαιρέτως δὲ τὰς δύο ταύτας παραλόγους συνηθείας, ἡγρουν τὴν τῆς Κυριακῆς νεκρολογίαν καὶ τὸ εὐχολογεῖν καὶ μύρω χρῆιν τὰς ἀγίας εἰκόνας».

362. Φραγγέλιον, σ. 149. Βλ. καὶ σ. 56: «Ἡμεῖς δὲν καταφρονοῦμεν τῆς Ἐκκλησίας τὸ σεπτὸν καὶ θεῖον ἀξίωμα, μὴ γένοιτο, ἀλλὰ τὰ ποτὲ ὑπὸ τινων μὴ ὀρθῶς γενόμενα δὲν δεχόμεθα».

363. Δήλωσις, σ. 68.

364. Δήλωσις, σ. 76.

καὶ πρὸς «ἀποφυγὴν τῆς καινοτομίας» προέβαλαν ἀγωνιστικὰ τὴ θέση ὅτι τὸ πένθος εἶναι ἀλλότριον τῆς Κυριακῆς³⁶⁵.

Τὴν Ἐκκλησίαν δὲν ἀπασχόλησε εὐθέως τὸ ζήτημα ποτὲ πρῖν. Γιὰ τὸν λόγο ἀκριβῶς αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς εὐθεῖες, ἐξειδικευμένες καὶ ἀναλυτικὲς ἀναφορὲς καὶ ἐρμηνεῖες. Ὅμως ποτὲ δὲν ἔκαμνε «τὰς τοιαύτας τῶν νεκρῶν μνήμας ... ἐν Κυριακῇ»³⁶⁶, οὔτε ἔγινε ποτὲ καινοτομία «εἰς τὴν ἀποστολικὴν ταύτην παράδοσιν, οὐδὲ ἐτολμήθη ἄλλην φορὰν ἢ τοιαύτη ὕβρις εἰς τὴν τοῦ Κυρίου ἡμέραν»³⁶⁷. Καὶ ἐπειδὴ Ἐκκλησία δὲν εἶναι οἱ τοῖχοι, οἱ κίονες καὶ τὰ στασίδια, ἀλλὰ οἱ θεοδίδακτοι θεολόγοι καὶ οἱ φωτισμένοι μυσταγωγοὶ καὶ ποιμένες τῶν πιστῶν, εἶναι ἀνάγκη κατὰ τὴ θεόσοφον διδασκαλίαν τοὺς νὰ πιστεύει καὶ νὰ λατρεύει τὸν Θεὸ τὸ πλήρωμα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ³⁶⁸. Ἡ σταθερὴ θέση τῶν Κολλυβάδων εἶναι ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ προσαρμόζεται στὶς ἀντιλήψεις τῶν ἰδίων ἢ τῶν ἀντιπάλων τοὺς, οὔτε χρειάζεται τὴν αὐθαίρετη δοκισησοφίαν ἀνατρεπτικῶν καινοτομιῶν, «ἀλλὰ μάλιστα τοῦτο θέλει καὶ προστάζει καὶ ἀπαιτεῖ ..., τὸ νὰ ὑπακούωμεν εἰς αὐτὴν καὶ νὰ φυλάττωμεν ἀκριβῶς καὶ ἀπαραλλάκτως ἐκεῖνα ὅπου αὐτὴ ἀνέκαθεν ἐσυνήθισε νὰ φυλάττη καὶ νὰ μὴ διαστρέφωμεν μὲ σοφίσματα τὰ καλῶς καθεστῶτα»³⁶⁹.

Ἡ προηγηθεῖσα μαρτυρία τοῦ Νικηφόρου Καλλιῆστου Ξανθοπούλου, ἀπὸ τὸ συναξάρι τοῦ Ψυχосαββάτου τῆς Πεντηκοστῆς, ἀποδεικνύει, ὡς εὐθεία μαρτυρία Κωνσταντινουπολίτου, ὅτι στὴ βασιλεύουσα Πόλη οὐδέποτε πρὸ τῆς καινοτομίας ἔκαναν τὴν Κυριακὴ μνημόσυνα κοινὰ ἢ μερικὰ, διορισμένα ἢ ἀδιοριστα, γιατί καὶ ἐγνώριζαν καὶ ὡς σεβάσμια παράδοση ἀποδεχόταν «τὸ Σάββατον ὡς καταπαύσιμον» (ἄρα

---

365. Φραγγέλιον, σ. 86.

366. Φραγγέλιον, σ. 41.

367. Φραγγέλιον, σ. 68.

368. Φραγγέλιον, σ. 90.

369. Φραγγέλιον, σσ. 59-60. Παραδείγματα γιὰ διάφορες ἄγραφες παραδόσεις καὶ ἔθιμα στὴν Ἐκκλησίαν, λειτουργικὰ κατ' ἐξοχὴν, ὡς «καὶ αὐτὰ φυλακτέα», καταγράφονται στὶς σσ. 170-173. Ἐπίσης ὑποστηρίζεται ὅτι καὶ τὰ μερικὰ καὶ τοπικὰ ἔθιμα γίνονται εἴτε μὲ τὴ θεσμοθέτηση, εἴτε μὲ τὴν ἀνοχὴ καὶ ἀποδοχή, κοινὰ μόνον ἀπὸ τὶς Οἰκουμενικὰς Συνόδους. Ἀναφορὰ στὶς παραδόσεις καὶ θρῆνο γιὰ τὴν τυποποίηση καὶ τὴν ἀδιαφορία τῶν ἡμερῶν του βλ. στὴν Δήλωσιν τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, σ. 79.

ἀφιερωμένο στους κεκοιμημένους) «καὶ τὴν Κυριακὴν ὡς ἀναστάσιμον» (ἄρα τετιμημένη μὲ τὰ χαροποιὰ προνόμιά της, ποὺ ἀποκλείουν νηστεία, γονυκλισία καὶ νεκρικὲς μνημεις)³⁷⁰. Εἶναι λοιπὸν πράξη ἀναπόδεκτη νὰ ἐγκαταλείπονται οἱ θεσμοὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ προβάλλονται ὡς κοινῶς ἰσχύοντα τὰ γινόμενα σὲ μία πόλη ἢ τὸ ἔωλο ἐπιχείρημα ὅτι στὸν κόσμον ἔτσι πλέον γίνονται τὰ πράγματα μὲ τὰ μνημόσυνα³⁷¹. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαράδεκτης λειτουργικὰ μεταθέσεως δὲν τὸ δημιούργησε ὁ ἀπλὸς πιστὸς λαός, ἀλλὰ οἱ ματαιόδοξοι ἄρχοντες³⁷², οἱ ὅποιοι μὴ θέλοντες νὰ χάσουν τὴν κοσμικὴ βολή τους καὶ μὴ ἀνεχόμενοι νὰ ἐκκλησιάζονται καὶ τὸ Σάββατο, κατὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μνημοσύνων, τὰ μετέφεραν στὴν Κυριακὴ στηριζόμενοι βέβαια στὴν ἀνοχὴ καὶ τὴν ἄδεια ἐνίων ἐπιτοπίων ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν³⁷³.

Ἡ ἀπαιδευσία αὐτῆ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν εἰς τὰ τῆς παραδόσεως στὴ λατρεία καὶ οἱ ἐπιδείξεις τῶν ματαιόδοξων ἐνίοτε Κωνσταντινουπολιτῶν ἀρχόντων³⁷⁴ δημιούργησε τὴν κακὴ ἀπαρχὴ τῆς ἀντιπαραδοσιακῆς αὐτῆς συνήθειας ποὺ διαχέεται στὸ ἐξῆς ἀτυχῶς καὶ ἐπικρατεῖ σὲ μικρότερες πόλεις καὶ χωριὰ τοῦ ὀρθοδόξου ἐλληνικοῦ χώρου. Οἱ προεστοί, κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, «αὐθάδεις, ἀναίσχυντοι, ἀλαζόνες καὶ ἀδιάκριτοι, θέλουν νὰ κάνουν μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν καὶ νὰ μὴ προσέχωσι εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς τύπους καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ ὄντως ἁγίαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν»³⁷⁵. Τοῦτο μπορεῖ νὰ

370. Φραγγέλιον, σ. 41. Δήλωσις, σ. 64.

371. Φραγγέλιον, σ. 37. Δήλωσις, σσ. 62-63.

372. Δήλωσις, σσ. 63-64.

373. Φραγγέλιον, σσ. 37-38. Δήλωσις, σ. 65.

374. Δήλωσις, σ. 65.

375. Φραγγέλιον, σσ. 65-66. Στὶς σσ. 38-39 περιγράφεται χαρακτηριστικῶτα παράδειγμα αὐτῆς τῆς κακῆς νοοτροπίας. Ὁ ἐπίσκοπος Ἱερισσοῦ Ἰάκωβος, Κωνσταντινουπολίτης, βρέθηκε ἐπὶ πατριάρχου Σαμουὴλ μεταξὺ τῶν συγγενῶν του στὴν Πόλη. Μὲ ἀφορμὴ μνημοσύνου θέλησαν νὰ τὸν χαροῦν ἱερουργοῦντα καὶ ἐζήτησαν τὴ σχετικὴ ἄδεια. Ὁ πατριάρχης τὴν παραχώρησε γράφοντας ἐξ ἔθους καὶ τὴν ἡμέρα, ποὺ ἦταν Σάββατο. Αὐτοὶ βλέποντας Σάββατο στὴν ἄδεια λυπήθηκαν, γιατί θὰ ἔστεροῦντο ἀρχοντικῆς παρουσίας καὶ ἐπιδείξεως, καὶ ἔστειλαν τὸν ἴδιο, μὲ ἀφορμὴ νὰ προσκυνήσει τὸν πατριάρχη, ὥστε νὰ λάβει νέα ἄδεια προσδιορίζουσα ὡς ἡμέρα τὴν Κυριακὴ. Ἡ ἐξήγηση βέβαια τοῦ πατριάρχου ἦταν ἡ ὀρθὴ θέση ὅτι ἡμέρα τῶν μνημοσύνων εἶναι τὸ Σάββατο, γι' αὐτὸ καὶ τὸ προσδιόρισε ὡς ἡμέρα τῆς ἀδειᾶς τῆς ἱεροπραξίας. Αἰτία

συνηθίζεται στο κοσμικό περιβάλλον, γιατί «τὸ κόσμος ὄνομα ἀποσκηπάζει πολλά», ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ «εἰς τὸν κόσμον πολλάκις κατίσχυσε τὸ ἀνθρώπινον θέλημα καὶ τὸ κρεῖττον ὑπετάχθη τῷ χεῖρονι». Οἱ ἀνατροπὲς ὅμως αὐτὲς εἶναι ἀδιανόητο νὰ ἐπισυμβαίνουν σὲ τόπους ἀσκητικούς καὶ μοναχικούς ὅπου ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ περιφυλάσσεται ἢ λειτουργικὴ τάξη καὶ εὐσχημοσύνη³⁷⁶.

Ἄπὸ αὐτὸν τὸν ἀνέκαθεν ἀποδεκτὸ ἐκκλησιαστικὸ τύπο τῆς οἰκουμένης Ὁρθοδοξίας περὶ τῶν μνημοσύνων δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἰσχυρότερη καὶ αὐθεντικότερη καμμία εὐρεσιολογία καὶ δικαιολογία ἀνατροπῆς του³⁷⁷, ὅταν μάλιστα τὶς ἐκτροπὲς, παραβάσεις καὶ ἀνατροπὲς στηλιτεύουν καὶ τιμωροῦν σύνοδοι καὶ κανόνες³⁷⁸. «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ», συμπεραίνει ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, «ἡ ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης, ἐξ ἀμνημονεύτων αἰῶνων ἐν πάσῃ ἄλλῃ ἡμέρᾳ (μὴ ἑορτασίμῳ)³⁷⁹ οὐχὶ δὲ καὶ ἐν Κυριακῇ ἐσυνήθιζε νὰ τὰ ἐπιτελῇ καὶ ὁ τύπος οὗτος, τὸν ὁποῖον αὐτὴ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία μᾶς δίδει ὁδηγὸν καὶ φραστῆρα τῶν πρακτέων καὶ μὴ πρακτέων, ῥητῶς τὰ ἐμποδίζει ἀπὸ τὰς Κυριακάς»³⁸⁰.

Ἐπειδὴ λοιπὸν στὰ μνημόσυνα δὲν τίθεται ζήτημα οἰκονομίας, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς ταφῆς ποὺ βιάζει ἡ φύση καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ γίνονται καὶ τὴν Κυριακῇ³⁸¹, ἐπειδὴ εἶναι αἰῶνων παράδοση στὴ λατρεία νὰ μὴ νεκρολογοῦνται τὰ χαρμόσυνα καὶ δεσποτικά³⁸², ἐπειδὴ ἐπίσης

λοιπὸν τοῦ προβλήματος τῆς μεταθέσεως θεωρεῖ ὁ Πάριος «τὴν ἀρχοντικὴν φαντασίαν καὶ ἐπίδειξιν» (βλ. καὶ *Δήλωσιν*, σ. 63).

376. *Φραγγέλιον*, σσ. 36-37, ὅπου ἀφοῦ παρουσιάζονται τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντικαλλυβάδων, μὲ βάση τὴν Κωνσταντινουπολιτικὴ αὐτὴ ἀντιπαραδοσιακὴ πράξη, ἀσχεῖται κριτικὴ γιὰ τὰ λειτουργικὰ δρώμενα τῆς Πόλεως καὶ καταγράφονται ἀξιόλογες ἐκκλησιολογικὲς θέσεις περὶ τῶν μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν σχέσεων. Βλ. καὶ *Δήλωσιν*, σσ. 62-63.

377. *Φραγγέλιον*, σ. 117.

378. *Φραγγέλιον*, σ. 166.

379. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἐπιτύψεις καταστάσεως τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*. PG 99, 1708A. Βλ. καὶ Α. DMITRIEVSKI, ὅπ.π., τ. I, *Τυπικά*, σ. 224έξ.

380. *Φραγγέλιον*, σ. 117.

381. *Φραγγέλιον*, σ. 140. Βλ. καὶ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη⁸ 1984, σ. 178.

382. *Φραγγέλιον*, σ. 145.

εἶναι καταφανές ὅτι τὰ ἄγραφα ἔθνη εἶναι ἰσότιμα μὲ τις ἔγγραφες διδασκαλίες³⁸³ καὶ ἐπειδὴ «ὅσα μέχρι τῆς σήμερον μένουσιν ἀκαινοτόμητα ... ἀπραγμόνως γίνονται», δίχως νὰ ὑπάρχουν ἐπίσημες γι' αὐτὰ κανονικὲς διατυπώσεις (ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῶν μνημοσύνων, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε συνοδικὸ κανόνα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὁποῖα ὡς πρὸς τὴν ἡμέρα τελέσεως ποτὲ δὲν καινοτομήθηκαν)³⁸⁴, καθὼς καὶ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι τὸ ζήτημα καὶ ἡ παράδοση τῶν μνημοσύνων δὲν εἶναι ξεκάθαρο, ἂν εἶναι συγκαταλελεγμένο μὲ τις δογματικὲς ἢ τις τοῦ ἥθους καὶ τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν παραδόσεις (ἀφοῦ τελεία σύνοδος δὲν ἀσχολήθηκε μὲ αὐτὸ ὡς μηδέποτε τεθέν)³⁸⁵, γιὰ ὅλους τοὺς λόγους αὐτοὺς «ἀρκεῖ μόνον αὐτὴν κρατεῖν» τὴν ἄγραφο παράδοση καὶ «μὴ ἐπιτελεῖν τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα ἐν ταῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς (πενθεῖν γάρ ἐστι τὸ νεκρολογεῖν)», τὴν ὁποία κατ' ἔθιμο παράδοση «οἱ πατέρες καὶ διετύπωσαν ὕστερον»³⁸⁶.

Πουθενὰ καὶ ποτὲ δὲν τελοῦσαν τὶς Κυριακὲς μνημόσυνα στὸ Ἅγιον Ὄρος. Σύγχρονη τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ἐμφανίσθηκε ἡ καινοτομία τῆς Ἀγιαννανίτικης Σκήτης, ἀπὸ ὅπου προῆλθαν οἱ «συγχύσεις καὶ τὰ σκάνδαλα καὶ οἱ μέχρις αἰμάτων πόλεμοι»³⁸⁷. Τὸ Ἅγιον Ὄρος διαχρονικὰ στάθηκε ἡ κοιτίδα τοῦ ἀπαραχαράκτου τῆς θείας λατρείας καὶ τῶν θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ μαρτυρεῖ ἀπλανῶς περὶ «τῶν πρακτέων ἢ μὴ πρακτέων» ἀκόμη καὶ στὴν προστρέχουσα ἐνίοτε Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ³⁸⁸. Ἡ ἔνσταση λοιπὸν τῶν Κολλυβάδων ὑπὲρ τῆς ἀξίας τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας, τὴν ὁποία λιπαρῶς ἐβίωναν, ἀγαποῦσαν καὶ σπούδαζαν, ἦταν δικαιολογημένα αὐστηρή, ἐπειδὴ αὐτὸ κατὰ τὴ διδασκαλία τους περιφυλάσσει τὴν τάξην, τὴν εὐπρέπειαν, τὴν εὐσχημοσύνην καὶ τελικὰ αὐτὴ τὴν οὐσίαν τῆς³⁸⁹. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῆς ὁμολογητικῆς στάσεως τοῦ ἀγίου Μακαρίου Νοταρᾶ ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου,

---

383. Φραγγέλιον, σ. 166. Περὶ ἔθους (ἐθίμου ἐκκλησιαστικοῦ), συνηθείας καὶ παραδόσεως βλ. Φραγγέλιον, σ. 161 ἐξ. καὶ χφ ΕΒΕ 2182, φ. 82^β ἐξ.

384. Φραγγέλιον, σ. 168.

385. Φραγγέλιον, σ. 169.

386. Φραγγέλιον, σ. 165.

387. Φραγγέλιον, σ. 35.

388. Φραγγέλιον, σσ. 34-35.

389. Φραγγέλιον, σ. 65.

ὅταν προσκλήθηκε νὰ τελέσει μνημόσυνα κατὰ Κυριακῇ³⁹⁰ καὶ ὑπερήσπισε τὴ σεβασμία παράδοση³⁹¹ τοῦ μὴ κλίνειν γόνου καὶ τοῦ μὴ ποιεῖν νεκρικὰ μνημόσυνα κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου³⁹². Ἄλλὰ καὶ τοῦ παπα-Νήφωνος, τοῦ ἁγίου Κοινοβιάρχου τῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιαθίου καὶ τῆς ὁμώνυμης τῆς Ἱκαρίας καὶ ἡγέτου τῆς διασπορᾶς τῶν διωχθέντων Κολλυβάδων³⁹³. Ἡ ἴδια ἐξάλλου σταθερὴ θέση προξένησε καὶ τὶς ἄδικες καταδικες ἀναπολογητῶν ἐπιφανῶν φιλοκαλικῶν ἀπὸ τὸν πατριάρχη Σωφρόνιο Β΄ καὶ τὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁹⁴.

Ἡ ἄστοχος αὐτῆ ἀνατροπὴ τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καὶ παραδόσεως, παρὰ τὴν ὀρθὴν πράξιν καὶ τήρησιν τῆς τάξεως ὑπὸ τῶν τεσσάρων πρεσβυγενῶν Πατριαρχείων³⁹⁵ καὶ τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς οἰκουμένης Ὁρθοδοξίας³⁹⁶, ἔγινε, μετὰ τὶς πρῶτες ἄσοφες παραχωρήσεις καὶ

---

390. *Δήλωσις*, σσ. 102-103. Ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Κυπριανὸς Ἀλεξανδρείας ποὺ ἀρνεῖται νὰ τελέσει μνημόσυνα τὴν Κυριακῇ. Βλ. *Δήλωσις*, σσ. 64-65.

391. *Δήλωσις*, σ. 67.

392. *Δήλωσις*, σ. 106.

393. *Δήλωσις*, σ. 68. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἀναλυτικὰ στὴ θαυμασία μελέτη τοῦ Κ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΥ, *Ὅσιος Νήφων ὁ Χῖτος. Ὁ ἡγιασμένος τῶν Κολλυβάδων*, Ἰθάκη 2003.

394. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, ὅπ.π., σσ. 157-161. Ἡ σύνοδος ἐγίνε καὶ ἐξέδωσε τὸ κατὰδικαστικὸ τῆς «θέσπισμα» τὸν Ἰούνιο τοῦ 1776.

395. *Φραγγέλιον*, σσ. 45-46: «Ἄλλ' ὅτι μὲν ἀπανταχοῦ, καὶ εἰς τὰ τέσσαρα δηλαδὴ Πατριαρχεῖα, δι' ἐκφωνήσεων καὶ μερίδων οἱ κεκοιμημένοι πιστοὶ καθ' ἐκάστην μνημονεῦονται καὶ ὠμολογήσαμεν καὶ ὁμολογοῦμεν, ὅτι δὲ καὶ τὰ διὰ τῶν κολύβων ταῦτα μνημόσυνα, τὰ οὕτω κυρίως καὶ κατεξοχὴν καλούμενα, ἀδιαφόρως καὶ ἐν Κυριακῇ ἐπιτελοῦνται, καὶ εἰς ὅλα τὰ τέσσαρα Πατριαρχεῖα, τοῖς ὅλοις ἀρνούμεθα. Ἀποδέδεικται γὰρ ἤδη λαμπρῶς ὅτι ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει οὐδέποτε ἐγίνετο καὶ ὅτι τὸ νῦν γινόμενον κατὰχρησις ἐστὶν ἀρχοντικὴ καὶ αὐτόχρημα καινοτομία τῆς ἀρχαίας παραδόσεως».

396. *Δήλωσις*, σσ. 49-50. *Φραγγέλιον*, σ. 35: «κγ'. Ἄλλ' ὅμως, διὰ νὰ μὴ περιγράψωμεν τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν μέσα εἰς πολλὰ στενὰ ὄρια, μάρτυρες τοῦ λόγου καὶ οἱ χριστιανοὶ τῆς ἀνατολῆς, τὰ μέρη τῆς Ἰωνίας ὅλα, ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλία, ἡ Πελοπόννησος πᾶσα, αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους, αἱ νῆσοι ὅπου τελοῦσιν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν κλεινῶν Ἐνετῶν, ἡ Αἰτωλία πᾶσα, ἡ Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἡ εὐρυχωροτάτη αὐτοκρατορία τῆς Ῥωσσίας, εἰς τὴν ὁποίαν, καθὼς μᾶς βεβαιώνουσι οἱ ἐκεῖθεν ἐρχόμενοι ἀρχιμανδρῖται, τοσοῦτον ἐπιμένουσι φυλάττοντες, ἢν ἐξ ἡμῶν παρέλαβον ἀνέκαθεν συνήθειαν, ὥστε ὅπου καὶ τὸ ἐτήσιον μνημόσυνον τοῦ μεγάλου Πέτρου, τοῦ πατρὸς τῆς πατρίδος, ἐὰν τύχη ἐν Κυριακῇ, δὲν ἀποτολμῶσι νὰ τὸ

τις έπαμφοτερίζουσες πατριαρχικές παρεμβάσεις, παραίτιος και άλλων άτόπων, όπως ο νεκρώσιμος άμωμος στο κοινωνικό της Κυριακής³⁹⁷, το κατανυκτικό «Έπί των ποταμών Βαβυλώνος ...» σε χαρμόσυνες ήμέρες, το τροπάριο «Του Δείπνου σου του μυστικοῦ ...» ως κοινωνικό σε όλες τις λειτουργίες, ή κατάλυση του χαρμόσυνου χαρακτήρα του τόπου της πασχάλιας ευχαριστιακής συνάξεως με πένθιμες εξαιτίας των μνημοσύνων διακοσμήσεις³⁹⁸, ή μετακίνηση των χαροποιών γάμων από τη χαρμόσυνη Κυριακή στο καταπαύσιμο και έγκρατευτικό για τους συζύγους Σάββατο³⁹⁹, τὰ προσωπικά συναισθηματικά γονυκλιτικά έκδηλώματα εύλαβείας κατά την άπαιτούσα όρθία προσευχητική άναστάσιμη στάση των τέκνων του Θεού πασχάλια ευχαριστιακή τους σύναξη κ.ά. Ευτυχώς που υπάρχουν κάποιες διακρατούμενες τοπικές παραδόσεις, ως άπόηχοι αρχαίας και σεβασμίας λειτουργικής πράξεως, που τηρούν άπαραγράπτως την τάξη των μνημοσύνων μόνο για τὰ Σάββατα όλου του χρόνου, όπως είναι τὰ χωριά της Πιερίας Λεπτοκαρυά και Σκοτίνια, μέχρι σήμερα, και Λιτόχωρο μέχρι πριν λίγες δεκαετίες⁴⁰⁰.

3) Το Σάββατο λοιπόν κατά την παράδοση της όρθοδόξου λατρείας είναι ή κατ' έξοχήν ήμέρα των μνημοσύνων των κεκοιμημένων πιστών. Αντίθετα προς τὰ προστασσόμενα από το έπισφαλές λειτουργικά «θέσπισμα» του πατριάρχου Σωφρονίου Β', περι άπαρατηρήτου έπιτελέσεως των πενθικών άδιαφόρως και άδιακρίτως καθ' όλες τις ήμέρες

έπιτελέσουν εν αύτη», αλλά το μεταθέτουν στο Σάββατο ή τη Δευτέρα (Δήλωσις, σ. 50). Βλ. και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Όμολογία πίστεως*, όπ.π., σ. 33.

397. Βλ. Χ. ΤΖΩΓΑ, όπ.π., σ. 112, όπου μάλιστα καταγράφεται παντελώς άδόκιμα ως όρθή και προτεινόμενη λειτουργική σύνθεση μνημοσύνου και λειτουργίας! Έπισημανση του λάθους αυτού βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Είσαγωγή στη θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 308-309. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΑΛΛΑ*, τ. Γ', σ. 45.

398. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Α', σσ. 59-60.

399. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Δ', σ. 95.

400. Στο Λιτόχωρο είναι χαρακτηριστική ή αντίδραση των έντοπίων, όταν θέλουν να πούν σε κάποιον πόσο άνάποδος είναι στη συμπεριφορά του και πόσο τυχόν παράλογος στις θέσεις του. Κινούν άποδοκιμαστικά το κεφάλι και λένε: «Κατάλαβα! Είσαι και σὺ Μνημόσυνο τήν Κυριακή και γάμος τὸ Σάββατο». Με μιὰ λαϊκή παροιμιακή ρήση περιγράφεται σημαντική και άντιπαραδοσιακή λειτουργική άνατροπή.

τῆς ἑβδομάδος, ἄρα καὶ κατὰ τὴν Κυριακὴ⁴⁰¹, ἡ λειτουργικὴ τάξι δὲν καταγράφει καμμία ἀπολύτως κανονικὴ ἢ τελετουργικὴ διατύπωση, οὔτε σὲ *Τυπικά*, οὔτε σὲ λειτουργικὰ βιβλία⁴⁰². Τὸ «ἀδιαφόρως»⁴⁰³ εἶναι παντελῶς ἀναπόδεκτο ὅτι περιλαμβάνει ὅλες τὶς ἡμέρες, γιὰτὶ εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ περιλαμβάνει τὶς νήσιμες ἀλειτούργητες ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἀλλὰ καὶ τὶς δεσποτικῆς, θεομητορικῆς καὶ μείζονες τῶν ἀγίων ἑορτές. Οἱ θεῖοι πατέρες εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔγραψαν καὶ δίδαξαν «πᾶσαν ἄλλην ἡμέραν μνημόσυνα ποιεῖν νεκρῶν, ἐν δὲ ἡμέρᾳ ἑορτῆς Κυρίου καὶ ἐξαιρέτως ἐν τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ οὐδαμῶς»⁴⁰⁴.

Ἐνῶ ὅλες οἱ ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος ἔχουν τὶς ἀφιερώσεις τους⁴⁰⁵, τὸ Σάββατο ἐξειδικιασμένως ἔχει ἀφιερωθεῖ στοὺς ἀγίους μάρτυρες καὶ στοὺς κεκοιμημένους τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι δηλαδὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα τῶν νεκρικῶν ἀναμνήσεών τους, δηλαδὴ τῶν κοινῶς λεγομένων

---

401. *Δήλωσις*, σσ. 43, 45, 46.

402. *Δήλωσις*, σσ. 43, 121.

403. *Φραγγέλιον*, σ. 21.

404. *Δήλωσις*, σ. 47. Βλ. καὶ Κ. ΜΠΑΣΤΙΑ, *Ὁ Παπαδιαμάντης*, Ἀθῆναι 1962, σ. 29: «Ἀπὸ τὸν Ἄθωνα φύγανε κατατρεγμένοι καὶ διωγμένοι οἱ Κολλυβάδες, οἱ μοναχοὶ δηλαδὴ ποὺ δὲν δεχτήκανε νὰ μπεῖ τὸ ἀμαρτωλὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου στὸ μοναχικὸ βίον καὶ νὰ τὸν νοθέψει μὲ συμβιβασμοὺς ποὺ τὸν ἀλλοιώνανε. Γιὰ τοὺς ἀμύητους, τοὺς πολλοὺς, ἡ ἐλπίδα τῶν Κολλυβάδων στάθηκε “τρικυμία ἐντὸς ποτηρίου ὕδατος”. Ὅμως δὲν ἦτανε τέτοια. Ἦτανε τρικυμία φοβερή. Ἡ “συνεχῆς μετάληψις” καὶ ἡ τέλεισις τῶν μνημοσύνων τὸ Σάββατο καὶ ὄχι τὴν Κυριακὴ, ποὺ ζητοῦσαν οἱ Κολλυβάδες, δὲν ἦτανε στενόκαρδη προσήλωση σὲ τύπους. Πίσω ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα αἰτήματα κρυβότανε τὸ σοβαρώτερο αἶτημα τῆς Ὁρθοδοξίας: ἡ Παράδοση. Οἱ Κολλυβάδες ἐκφράζανε τὸν ἀγῶνα τῆς Ὁρθοδοξίας νὰ κρατήσῃ τὴν ἱερά της παράδοση ἀνόθευτη ἀπὸ συμβιβασμοὺς, ποὺ θὰ νοθεύανε καὶ τὴ μορφὴ καὶ τὴν οὐσία της. Γιὰτὶ μορφὴ καὶ οὐσία στὴν Ὁρθοδοξία εἶναι ἀλληλένδετα καὶ κάθε ρωγμὴ στὴ θαυμαστὴ τούτη ἐνότητα εἶναι φοβερὸ τραῦμα. Στὴ Σκιαθὸ λοιπὸν προσφεύγουν οἱ Κολλυβάδες μοναχοί, τὰ γνήσια τέκνα δύο ἀγίων» (τριῶν πλέον), «τοῦ ἀπὸ Κορινθίας Μακαρίου Νοταρᾶ καὶ τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη καὶ τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου».

405. Ὡς γνωστόν, ἡ Κυριακὴ στὸν ἀναστάντα Κύριο, ἡ Δευτέρα στοὺς ἀγίους ἀγγέλους, ἡ Τρίτη στὸν Τίμιο Πρόδρομο, ἡ Τετάρτη στὴν Ὑπεραγία Θεοτόκο καὶ τὸν Σταυρὸ, ἡ Πέμπτη στοὺς ἀγίους Ἀποστόλους καὶ τὸν ἅγιον Νικόλαο, ἡ Παρασκευὴ στὸν τίμιο Σταυρὸ καὶ στὴν Παναγία. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 146.

μνημοσύνων τους⁴⁰⁶. Τὴν πασιφανὴ αὐτὴ καὶ μηδέποτε ἀνακινήθηῖσα διευθέτηση τῆς λατρείας, ἐπειδὴ κατακολούθησαν τὸν καινοφανὴ νεωτερισμό, δὲν μπόρεσαν ἀπλῶς νὰ τὴ δεχθοῦν καὶ νὰ τὴν τηρήσουν οἱ τῆς χορείας τῶν ἀντικολληβάδων καὶ ἰδιαίτερα ὁ Βησσαρίων ὁ ἐκ Ραφάνης, τοῦ ὁποῦ τὶς σχετικὲς ἀνατρεπτικὲς τῆς παραδόσεως θέσεις παρουσιάζει καὶ κρίνει στὸ *Φραγγέλιον* ὁ Ἄθανάσιος Πάριος.

Ὁ Βησσαρίων, ἀφορμώμενος ἀπὸ μαρτυρία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν περὶ τῶν μνημοσύνων⁴⁰⁷, ὄχι γιὰ τὰ κοινὰ καὶ καθόλου ποὺ εἶναι τὰ Ψυχασάββατα, ἀλλὰ γιὰ τὰ μερικὰ τῶν κοιμηθέντων πιστῶν, τὰ τρίτα δηλαδή, τὰ ἔνατα, τὰ τεσσαρακοστά, τὰ ἐτήσια κ.λπ., προβαίνει σὲ σοφιστικούς χωρισμούς καὶ «διαίρει ... ὑποδιαίρει καὶ ἐπιδιαίρει»⁴⁰⁸ τοὺς καιροὺς τελέσεώς τους, ὥστε νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ μερικὰ μνημόσυνα, τὰ ὁποῖα χωρίζει σὲ διορισμένα καὶ ἀδιόριστα, «ἀδιαφόρως πρέπει νὰ γίνονται, ἦτοι καὶ ἐν Κυριακῇ, τὰ δὲ ἀδιόριστα, ὡς ἀδιόριστα, οἷα ἡμέρα δόξη τῷ προεστῶτι»⁴⁰⁹. Ἄρα, κατὰ τὴ γνώμη του, πρέπει ἀδιαφόρως καὶ ἀφεύκτως νὰ φυλάσσονται ἀπαρασάλευτα οἱ διορισμοὶ τῶν ἡμερῶν (τρία-ἑννέα-σαράντα), γιὰ νὰ ἀποσώζονται «οἱ μυστηριώδεις τῶν λόγῳ, τοὺς ὁποῖους», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Βησσαρίων, «ἄριστα σημειοῖ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονικῆς»⁴¹⁰. Τὸ ἐπιχειρημα αὐτὸ μάλιστα θεωρήθηκε σπουδαῖο καὶ σημαντικὸ ἀπὸ τοὺς ἀντικολληβάδες⁴¹¹, δυνάμενο νὰ παύσει κάθε ἀντιλογία τῶν ἀντιδρώντων φιλοκαλικῶν.

Ἐπικαλούμενος, κατὰ τὸν Ἄθανάσιο Πάριο, ὁ Βησσαρίων τὴ μαρτυρία ὅτι οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγὲς διδάσκουν τὴν ἀδιάφορο, δηλαδή

---

406. Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛ*, σ. 163 καὶ *ΑΛΑ*, τ. Β', σ. 89.

407. Βλ. *PG* 1, 1145B-1147A.

408. *Φραγγέλιον*, σσ. 21-22, 58, 61-63, 136, ὅπου διαιροῦνται σὲ «κοινὰ ἢ καθόλου», σὲ «μερικὰ» καὶ σὲ «διορισμένα» ἢ «ἀδιόριστα». Ὡς «κοινὰ» θεωρεῖ τὰ διορισμένα Ψυχασάββατα τῆς Ἀπόκρεω, τῆς Πεντηκοστῆς καὶ κάθε Σάββατο τῆς Παρακλητικῆς, ἐνῶ ὡς «μερικὰ» κατατάσσει τὰ τριτοῦνατα, τεσσαρακοστά κ.λπ. Βλ. ἀναφορὰ καὶ στὴν Ὁμολογία, σ. 13.

409. *Φραγγέλιον*, σ. 136.

410. *Φραγγέλιον*, σ. 22. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΤΟΒ' καὶ ΤΟΓ'.* *PG* 155, 692Bέξ.

411. *Φραγγέλιον*, σ. 22.

καὶ στὶς ἑπτὰ ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος, τέλεση τῶν μνημοσύνων καὶ προβάλλοντας τὴν παράλειψη διευκρινίσεως ἐξαιρέσεων ἡμερῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὸ κοινὸ τυπωμένο *Τυπικόν*, ἢ φεύδεται ἢ παρερμηνεύει πρὸς τὸν σκοπὸ του τὰ κείμενα⁴¹². Τοῦτο γιὰ ἐκεῖ δὲν ἀναγράφεται οὔτε ἐξειδικασμένα σημειώνεται κανένας προσδιορισμὸς, «δηλαδὴ οὔτε τὸ πάντοτε, οὔτε τὸ ἀδιαφόρως, οὔτε τὸ ἀφεύκτως, οὔτε τὸ ἀπαρασαλεύτως»⁴¹³. Τοῦτο εἶναι αὐθαίρετο καὶ ἀδόκιμο ἐπιπόνημα, γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἀρχαία καὶ ἀποστολικὴ ἢ καινοτομία. Τὴν παράλειψη ἐξάλλου διευκρινίσεως τοῦ τυπωμένου *Τυπικοῦ* θεραπεύει ἡ καταφυγὴ στὸ «ἀρχαιότατον *Τυπικόν* τοῦ περιωνύμου ναοῦ τοῦ Πρωτάτου», τοῦ ὁποῦ οὗ τύπος «παραβληθεὶς μὲ ἄλλα διάφορα *Τυπικά* τῶν ἱερῶν μοναστηρίων εὐρέθη ἐξισάζων κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον»⁴¹⁴.

Ἡ πρόβλεψή του, ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικότερα παρακάτω, ὑπερθέτει τὰ μνημόσυνα τῶν ἀδελφῶν, ὅταν τύχει νὰ ἐκδημήσουν μέσα στὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ. Ἔτσι δὲν τελοῦνται τὰ τρίτα, ἕνατα καὶ τεσσαρακοστά τους στὶς ἡμέρες ἀκριβῶς ποὺ συμπίπτουν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἐπόμενο Σάββατο ἀπαραιτήτως, ἢ, στὴν περίπτωση τῶν τεσσαρακοστῶν, ὑπερτίθενται μετὰ τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα καὶ τὴ Διακαινίσιμο⁴¹⁵. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Βησσαρίωνος, σύμφωνα μὲ αὐτὰ, καθίσταται ἔωλο. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ συμπερασματικὴ διατύπωση τοῦ Παρίου, ὁ ὁποῖος τὸ ἀντιμετωπίζει μὲ κριτικὴ βάσανο. «Εἰ μὲν ἀδιαφόρως, ὡς αὐτὸς (ὁ Βησσαρίων) λέγει, διδάσκουσιν οἱ πατέρες, διατί καὶ ἀδιαφόρως δὲν γράφουσι, δηλαδὴ τῷ ἐπιόντι Σαββάτῳ ἢ τῇ Κυριακῇ; Τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ ἀδιαφόρως λέγειν ἢ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο· εἰ δὲ καὶ ἀφεύκτως καὶ ἀπαρασαλεύτως ἢ τρίτη, ἢ ἑνάτη καὶ ἢ τεσσαρακοστὴ ἡμέρα πρέπει νὰ φυλάττεται διὰ τοὺς μυστηριώδεις αὐτῶν λόγους, διατί πάλιν τὰ μὲν τρίτα καὶ ἕνατα ὑπερτίθενται εἰς τὰ ἐρχόμενα Σάββατα, τὰ

412. *Φραγγέλιον*, σσ. 23-24, 32. *Δήλωσις*, σ. 43.

413. *Φραγγέλιον*, σ. 24.

414. *Φραγγέλιον*, σσ. 25 καὶ 32. *Δήλωσις*, σσ. 44-45. *Ὁμολογία*, σ. 20.

415. *Φραγγέλιον*, σ. 26. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Μνημόσυνον». *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 1228. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονικὴ ⁸1984, σσ. 177-178. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 141.

δὲ τεσσαρακοστὰ ὑπερβαίνουσι πολλῶ τῷ μέτρῳ τὸν τεσσαρακοστὸν ἀριθμὸν μὴ συγχωρούμενα νὰ γίνωνται οὔτε τῇ ἀγία καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι, οὔτε ἐν τῇ Διακαιησίμῳ;»⁴¹⁶. Ὅπερ ἔδει δεῖξαι. Ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ Παρίου εἶναι καταλυτικὴ καὶ ἀπολύτως βásiμη καὶ τεκμηριωμένη. Ἄρα τὰ «ἀδιαφόρως», «ἀφεύκτως», «ἀπαραιτήτως» καὶ «ἀπαρασαλεύτως» τοῦ Βησσαρίωνος, περὶ τῶν ἡμερῶν τῶν μνημοσύνων, εἶναι ἀνέριστες σοφιστικὲς εὐρεσιολογίαι⁴¹⁷.

Ἡ ἐπίταση τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀντικολληβαδικοῦ ἐπιχειρήματος ἐξάλλου ἀναφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι «μῆστηριώδεις λόγους», δηλαδὴ μυστικὸ βαθὺ συμβολικὸ λειτουργικὸ νόημα, δὲν ἔχουν μόνο οἱ ἡμεραριθμήσεις τῶν τρίτων, ἐνάτων καὶ τεσσαρακοστῶν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο οἱ νηστευτικὲς καὶ ἀθλητικὲς ἡμέρες τοῦ πνευματικοῦ πολέμου τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ ἐξαιρέτως ὁ ἐβδοματικὸς ἐγκαινισμὸς καὶ ἡ προσκύνηση τῆς δεσποτικῆς, μίας, πρώτης καὶ ὀγδόης, χαρμοσύνου καὶ ἀναστασίμου Κυριακῆς⁴¹⁸, ἡ ὁποία ὑπομιμνήσκει τὴν παλιγγενεσία καὶ προεικονίζει τὸν μέλλοντα αἰῶνα.

Ἡ διάκριση τῶν μνημοσύνων σὲ «τρίτα», «ἔνατα», «τεσσαρακοστὰ» καὶ «ἐνιαύσια» ἀπαντᾶται ἤδη σὲ τὴν Ἀποστολικὴν Διαταγὴν⁴¹⁹ καὶ

---

416. Φραγγέλιον, σ. 27.

417. Φραγγέλιον, σσ. 27-28, ὅπου καὶ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν ὄρων αὐτῶν, γιὰ νὰ ἀναφανῆ ἡ παραχάραξη τῶν κειμένων καὶ ἡ πρὸς τὸν ἴδιο σκοπὸ ἀυθαίρετη παρερμηνεία τους. Θαυμάσιο κείμενο περὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦν νὰ διαστρέφονται τὰ κείμενα τῶν πατέρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Παράλληλα ἔτερα (Rufefucaldina)*. PG 96, 496C: «Ἴνα δὲ μὴ τοῖς ἔξωθεν χρωμένων συλλογισμοῖς ὑποπτος ὁ παρ' αὐτῶν λόγος γένηται τοῖς πολλοῖς, ὅτι περ οὐκ ἐκ τῶν ἡμετέρων τυγχάνει, ἐξουσιάζαντες τὴν θείαν Γραφήν καὶ μικρόν τι οἶον σπινθῆρα ἐξ ὅλου τοῦ σώματος ἀφελόντες καὶ τὸ καλῶς κείμενον ἄγγξαντες καὶ πρὸς τὸν ἴδιον μεταθέντες σκοπὸν, ὥσπερ ὀρητηρίῳ καταφυγόντες, ἀποστολικὴν ἡμῖν πειρῶνται ἀναγινώσκειν φωνήν». Παράλληλη θέση τοῦ ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου βλ. στὴν ὑποσημ. 936 τοῦ Γ' κεφαλαίου τοῦ Α' μέρους.

418. Φραγγέλιον, σ. 29.

419. Βλ. PG 1, 1145B-1148A: «Ἐπιτελείσθω δὲ τρίτα τῶν κεκοιμημένων ..., διὰ τὸν διὰ τριῶν ἡμερῶν ἐγερθέντα· καὶ ἔνατα εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καὶ τῶν κεκοιμημένων· καὶ τεσσαρακοστὰ, κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον. Μωσῆν γὰρ οὕτως ὁ λαὸς ἐπένησεν· καὶ ἐνιαύσια, ὑπὲρ μνείας αὐτοῦ. Καὶ διδόσθω ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ πένησιν εἰς ἀνάμνησιν αὐτοῦ». Βλ. καὶ I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Μνημόσυνον». *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 1227.

πυκνά σὲ μεταγενέστερες πηγές⁴²⁰, ὅπου καὶ καταγράφονται διάφορες ἐρμηνεῖες καὶ συμβολισμοὶ τῶν ἀριθμῶν τρία, ἑννέα καὶ τεσσαράκοντα, καθὼς καὶ ὁ συμβολισμὸς τῆς ἐτήσιας μνήμης⁴²¹. Πουθενὰ ὅμως δὲν

---

420. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων*. PG 95, 269D: «αἱ ὑπὲρ τῶν νεκρῶν λειτουργίαι, ὕμνωδίαί τε καὶ ψαλμωδίαί, τεσσαρακοστὰ σὺν τριτηνάταις καὶ ἐτήσιοι μνημαὶ καὶ τελεταί, αἵτινες οὐκ εἰς μάτην παρὰ τῶν διδασκάλων ἐπενοήθησαν». ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΤΟΒ' καὶ ΤΟΓ'*. PG 155, 692B-D. ΜΙΧΑΗΛ ΓΑΥΚΑ, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας Γραφῆς Λόγοι. Ἐπιστολὴ ΙΘ'*. PG 158, 921C-D. Βλ. καὶ τὴν προηγηθεῖσα ὑποσημείωση 196. Βλ. ἐπίσης καὶ P. GAUTIER, «Le Typikon de la Théotokos Kécharitôméné», *Revue des Études Byzantines* 43 (1985), σ. 117. Ἐπίσης *Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, ΑΘ'* (ἐκδότης ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ), *Ἑλληνικά* 1 (1928), σ. 291. ΑΓΙΟΥ ΝΕΙΛΟΥ, *Τυπικὴ Διάταξις* (ἐπιμελεία ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΑΓΑΘΩΝΟΣ), Λευκωσία 2001, σ. 176. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ, «Κυπριακὰ Νόμιμα», *Μελέται καὶ ὑπομνήματα* I, Λευκωσία 1984, σ. 100.

421. Γιὰ τὰ ΤΡΙΤΑ: α) «διὰ τὸν διὰ τριῶν ἡμερῶν ἐγερθέντα» (*Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, βιβλ. Η', κεφ. ΜΒ'*. PG 1, 1145B-1148A. Βλ. καὶ ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολαί, βιβλίον Α', ΡΙΔ'*. *Περὶ τῶν τριῶν ἡμερονυκτίων τῆς ταφῆς τοῦ Κυρίου*. PG 78, 257), β) «Οὕτω γὰρ καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος, μετὰ τὴν τριήμερον ἔγερσιν ἐφάνερωσεν ἑαυτὸν τοῖς μαθηταῖς» (PG 1, 1146B-C), γ) «Τὰ τρίτα δὲ ὑπὲρ τούτων τελεῖται, ὅτι διὰ τῆς Τριάδος τὸ εἶναι λαβῶν καὶ εἰς τὸ εἶναι μεταστάς ὀφθήσεται, εἰς τὸ ἐξ ἀρχῆς ἢ καὶ κρεῖττον ἀλλοιωθεῖς» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 692B. Βλ. καὶ *Πηδάλιον*, σ. 268, ὑποσημ. 1, στήλη α'), δ) «Φασὶ δὲ τινες καὶ διὰ τὴν γέννησιν τοῦ ἀνθρώπου· ὅτι καταβληθέντος τοῦ σπέρματος ἐν τῇ μήτρᾳ μορφοῦται τὸ βρέφος ἐν τῇ τρίτῃ ... Ἔστι δ' ἐννοεῖν, ὅτι καὶ τῷ τρίτῳ μηνὶ σκιρτᾷ ... καὶ τὸ τεχθὲν ἐν τῷ τρίτῳ μηνὶ αἰσθάνεται» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 689D).

Γιὰ τὰ ΕΝΑΤΑ: α) «εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καὶ τῶν κεκοιμημένων» (*Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, ὅπ.π., PG 1, 1148A*), β) «Καὶ μεθ' ἡμέρας ὀκτώ, πάλιν ἰδοὺ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐντὸς τῶν ὀκτῶ ἡμερῶν, δεύτερον ἐφάνη αὐτοῖς. Εἰπὼν οὖν ὁ εὐαγγελιστῆς μεθ' ἡμέρας ὀκτῶ τὴν ἀναστάσιμον ἡμέραν οὐ συνηρίθμησεν. Μετ' ἐκείνης γοῦν ἑννέα καταριθμοῦνται. Κατὰ γοῦν τὸν τύπον τοῦτον, ἡμεῖς ἀπὸ τῆς ταφῆς ἕως τῶν ἐννάτων δεύτερον τὰς μνεῖας τῶν ὁσίων κεκοιμημένων ἐπιτελοῦμεν» (PG 1, 1146C), γ) «Τὰ ἑννατὰ δέ, ἵνα τοῖς ἁγίοις πνεύμασι τοῖς ἀγγέλοις τὸ πνεῦμα τούτου ἄλλον ὄν συγκαταταγῆ, κατὰ φύσιν ὅμοιον αὐτοῖς γεγονός, τοῖς εἰς ἑννέα ἀριθμουμένοις τάγμασι καὶ διὰ τούτων τρισσῶς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν κηρύττουσι καὶ ὕμνοῦσι, καὶ σὺν αὐτοῖς τοῖς τῶν ἁγίων ἀπάντων ἐνωθῆ πνεύμασι» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 692B. Βλ. καὶ *Πηδάλιον*, σ. 268, ὑποσημ. 1, στήλη β'), δ) «ὅτι ...

ἀμφισβητεῖται ὅτι ἡ ἡμέρα ἐπιτελέσεως ὄλων αὐτῶν τῶν μνημοσύνων εἶναι μόνο τὸ Σάββατο καὶ ποτὲ ἡ Κυριακή.

τὸ βρέφος ... τῇ ἐνάτῃ πῆγνυται ... καὶ τῷ ἐνάτῳ τίκτεται» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 689D).

Γιὰ τὰ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΑ: α) «κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον. Μωσῆν γὰρ οὕτως ὁ λαὸς ἐπένησε» (Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, ὅπ.π., PG 1, 1148A), β) «Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ τεσσαρακοστά, ἐπειδὴ τῇ τεσσαρακοστῇ ἡμέρᾳ ἀνελήφθη ὁ Κύριος» (PG 1, 1146C. Πηδάλιον, σ. 268, στήλη ὑποσημ. β'. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 692C), γ) «ὄτι ... τὸ βρέφος ... τῇ τεσσαρακοστῇ ζωοῦται καὶ τελειοῦται» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 689D).

Γιὰ τὰ ΕΝΙΑΥΣΙΑ (καθὼς καὶ τὰ ἐλάσσονος σημασίας ΤΡΙΜΗΝΑ, ΕΞΑΜΗΝΑ, ΕΝΝΕΑΜΗΝΑ): Βλ. συμβολικὴ ἀριθμολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., κεφ. ΤΟΑ'. PG 155, 689D-692A: «Καὶ ἔτι ἐνιαύσια, ὅτι τὸ τεχθὲν ἐν τῷ τρίτῳ μηνὶ αἰσθάνεται καὶ κατ' ὀλίγον αὔξεται, ἀλλοιώσεις δεχόμενος ἄνθρωπος ἐν ἐκάστῳ ἔτει καὶ ἐτῶν τριάδι, καὶ μᾶλλον ἐν τῷ ἄρχεσθαι τὴν τρίτην τριάδα, ἧτις ἐστὶν ἡ ἐβδόμη, διὰ τὸ σύνθετον εἶναι τὸν ἄνθρωπον καὶ μὴ δύνασθαι περαίνειν τὸ τρίττον τῆς τριάδος, ὅπερ τὰ ἐννέα ἐστίν, ἐν οἷς ὁ ἀριθμὸς τῶν τάξεων τῶν ἀγγελικῶν ὡς ἀσώματοι γὰρ οὗτοι καὶ νέες μόνον ἐντελέστερον τούτῳ δὴ καὶ τῷ ἀριθμῷ ἑαυτῶν ἀθανάτως ζῶντες, ἐκτυποῦσι τὴν ἁγίαν Τριάδα· τρεῖς τριάδες γὰρ τὰ ἐννέα· ἀλλ' ἡμῶν ὡς συνθέτων ἐβδοματικῇ ἢ ζωῇ καὶ αἱ ἀλλοιώσεις ὁμοίως. Καὶ ἀπτόμεθα μὲν ἡμεῖς τῆς τρίτης τριάδος διὰ τῆς ἐβδόμης, οὐ δυνάμεθα δὲ ἐμφανίσει τέλειωσιν διὰ τὸ σῶμα, εἰ καὶ ἐτέρως τὴν Τριάδα ὡς δυνατὸν εἰκονίζομεν, τῷ νοῖ ἡμῶν καὶ λόγῳ καὶ πνεύματι κατ' εἰκόνα Θεοῦ κτισθέντες. Ὅθεν καὶ ταῦτα γινόμενα, τρίτα τε καὶ τὰ λοιπά, τὴν Τριάδα δηλοῦσί τε καὶ κηρύττουσι· καὶ ὡς διὰ ταύτης πάντα ἡμῖν τὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς σωτηρίας». Ἀλλὰ γιὰ νὰ προκρίνει τὴν ἐκκλησιαστικότερη ἔννοιάν τους ὁ ἅγιος Συμεὼν προσεπισημειώνει: «Καὶ καλαὶ μὲν ἔννοιαι ταῦτα, ἐπεὶ καὶ ἡ γέννησις ἡμῶν καὶ τὸ εἶναι παρὰ Θεοῦ, καὶ ὑπὲρ τῆς δόξης αὐτοῦ καὶ ταῦτα νοούμενα· ἐκκλησιαστικώτερον δὲ τὸ πνευματικῶς νοεῖν πάντα καὶ θείως, καὶ μὴ ἐκ τῶν αἰσθητῶν συνιστᾶν τὰ τῆς Ἐκκλησίας· ὅθεν τὸ τὸν ἀποθνήσκοντα πρὸς τὸν ναὸν ἄγεσθαι δηλοῖ ὅτι ἐκ Θεοῦ ἐπλάσθη καὶ τελευτήσας Θεῷ προσάγεται». Στὸ κεφάλαιον ΤΟΒ' δὲ (PG 155, 692C) λέγει: «Καὶ ὁ μὴν δὲ ὁ τρίτος, ὁ ἔκτος τε καὶ ἔννατος, αὐτὸ δὴ τοῦτο τὴν Τριάδα, τὸν τῶν ὄλων Θεόν, κηρύττουσι καὶ εἰς δόξαν αὐτοῦ εἰσιν ὑπὲρ τοῦ τετελευτηκότος· ὅτι καὶ ἐκ ταύτης συνέστη καὶ εἰς ταύτην λυθεὶς τοῦ σώματος πεπόρευται ἄνθρωπος καὶ ἐξ αὐτῆς πάλιν ἐλπίζει τὸ ἀναστῆναι. Καὶ τὰ ἐν τῷ τέλει δὲ τοῦ ἐνιαυτοῦ τοῦτο καταγγέλλει σαφῶς διὰ τοῦ τρισσοῦ τῶν μηνῶν καὶ ἔτι διὰ τὴν ἐκεῖσε τελείωσιν· ὅτι ἡ τῶν ὄλων ζωὴ καὶ τοῦ εἶναι αἰτία, ἡ Τριάς ὁ Θεὸς ἡμῶν, αὕτη τῶν ὄλων ἔσται ἀποκατάστασις καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀνακαίνησις». Βλ. σχετικὰ καὶ στὴν ὑποσημ. τοῦ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σ. 268: «Τὰς τρεῖς καταστάσεις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνουν καὶ τὰ τρίμηνα καὶ ἑξάμηνα καὶ ἐννεάμηνα, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ὑπὲρ καθαρισμοῦ τοῦ ἀποθανόντος ταῦτα

Ἡ κοινὴ πράξις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τύπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας θέλουν Σάββατο ἐπιτελούμενα τὰ μνημόσυνα⁴²², καθὼς στὸ Σάββατο κυρίως προσιδιάζουν τὰ νεκρώσιμα⁴²³. Ἐπειδὴ ἡ Κυριακὴ εἶναι ἡμέρα ἀναστάσεως, ἀναδημιουργίας καὶ ἀναγεννήσεως καὶ δὲν δέχεται νεκρικὰ καὶ πενθικὰ, γι' αὐτὸ ὀρίσθησαν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ γίνονται τὰ μνημόσυνα κατὰ τὸ καταπαύσιμο Σάββατο⁴²⁴. «Εἶναι ἄξιον νὰ προσθέσωμεν καὶ τοῦτο», λέγει ὁ ἅγιος Νικόδη-

---

τελοῦνται, καὶ ἐξαιρέτως τὰ τεσσαρακοστά, ὡς τοῦτο δηλοῦται ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Κυρίου μας, ὅς τις καὶ εἰς τὰς τρεῖς γεννήσεις αὐτοῦ τρεῖς ὀλοκλήρους Τεσσαρακοστὰς ἐφύλαξεν, ἐν ἑαυτῷ τυπῶν τὸν ἡμέτερον βίον. Γενέθλιος γὰρ ἡμέρα καὶ ὁ ἐκάστου θάνατος ὀνομάζεται, κατὰ τὸν να' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ» (βλ. Πηδάλιον, σ. 439). Στὶς ἀκροτελεύτιες καταγραφὰς τῆς σημειώσεώς του ὁ ἅγιος Νικόδημος (βλ. Πηδάλιον, σ. 268, ὑποσημ. στήλη β') παραδίδει καὶ ἄλλη μυστικὴ καὶ ἀλληγορικὴ ἔννοια σχετικὴ μὲ τὸ θέμα: «Τινὲς δὲ λέγουσι ὅτι τὰ μὲν τρία γίνονται εἰς καθαρισμόν τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς, τὰ δὲ ἔννατα εἰς καθαρισμόν τῶν πέντε τοῦ σώματος αἰσθήσεων καὶ τοῦ γονίμου, φυσικοῦ καὶ μεταβατικοῦ, τὰ δὲ τεσσαρακοστά εἰς καθαρισμόν τῶν ἐν τῷ σώματι τεσσάρων στοιχείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καθ' ἓνα ὑπῆρέτησεν εἰς τὴν παράβασιν τῶν δέκα ἐντολῶν· τετράκις δὲ τὰ δέκα κάμνουν τεσσαράκοντα». Παρόμοιες μαρτυρίαι βλ. *Εὐχολόγιον Μονῆς Βατοπαιδίου*, χφ 134 (745), φ. 344^v (ἔτους 1538). DMITRIEVSKI, ὅπ.π., τ. II, *Εὐχολόγια*, Κίεβον 1901, σσ. 776-777.

422. *Φραγγέλιον*, σσ. 5-6. *Δήλωσις* (ἔνθα Ἔκθεσις), σσ. 119 καὶ 121. Βλ. καὶ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛ*, σ. 163. *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ*, *ΑΛΑ*, τ. Β', σ. 83.

423. *Φραγγέλιον*, σ. 7.

424. Βλ. ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁμολογία, κεφ. Κ'. Περὶ τοῦ εὐχέσθαι ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων*, στοῦ I. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα ...*, τ. Β', ὅπ.π., σσ. 555-556. Τὸ ἴδιον κεφάλαιον Κ' τῆς *Ὁμολογίας* τοῦ Μητροφάνου βλ. στοῦ ἁγίου ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ, *Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 149-150. Βλ. ἐπίσης τὶς μαρτυρίαι τοῦ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. Κ'. PG 155, 101B-C*: «Ἡ Ἐκκλησία ἐν ἐκάστῳ Σαββάτῳ τὰ ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων ἐνεργεῖ». ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ-ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Συναξάριον Ὑψοσαββάτου Πεντηκοστῆς*, στοῦ Τριῶδιον, ὅπ.π., σ. 46: «Ἐν Σαββάτῳ δὲ αἰεὶ τὴν τῶν ψυχῶν μνεῖαν ποιούμεθα, ὅτι τὸ Σάββατον καταπαυσιν σημαίνει ... Καὶ τῶν τεθνεώτων τοίνυν, ὡς τῶν βιωτικῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἀπάντων καταπαυσασμένων, τῇ καταπαύσιμῳ τῶν ἡμερῶν τὰς ὑπὲρ αὐτῶν δεήσεις ποιούμεθα, ὃ δὴ καὶ ἐπὶ πᾶν κεκράτηται γίνεσθαι Σάββατον». Βλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σσ. 138-139. Καὶ τῆ μαρτυρία ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *PG 151, 228D*. Βλ. ἐπίσης *Τυπικὸν τῆς σεβασμίας Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης, ΑΔ'*, *PG 127, 1056C*: «Καθ' ἕκαστον δὲ Σάβ-

μος Ἀγιορείτης στὴ μακρὰ ὑποσημείωση τῆς ἐρμηνευτικῆς συμφωνίας τοῦ κ' κανόνα τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, «ὅτι ... τὸ Σάββατον εἶναι ἡμέρα καὶ καταπαύσιμος τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ, καὶ νεκρώσιμος καὶ πτώσιμος, διατι εἰς αὐτὴν καὶ ὁ Κύριος ἄπαξ ἐτάφη καὶ ἔπεσεν ἐν τῷ τάφῳ καὶ τὰ μνημόσυνα γίνονται τῶν ἐν τάφῳ κειμένων»⁴²⁵ καὶ οἱ ἐκτενεῖς δεήσεις καὶ προσευχῆς ὑπὲρ τῆς σωτηρίας αὐτῶν⁴²⁶.

4) Χαρακτηριστικὲς εἶναι γιὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου καὶ οἱ διακεκριμένες διατάξεις ἐκ τῶν *Τυπικῶν*, ὅπως π.χ. τοῦ ἁγίου Σάββα, ἡ ὁποία πέρασε στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τῆς Καθαρᾶς Δευτέρας, στὸ ἐν χρήσει τετυπωμένο *Τριῶδιον*, καὶ προβλέπει τὴν παννυχίδα τῶν μνημοσύνων στὸ ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς πρὸς Σάββατο⁴²⁷: «Χρὴ εἰδέναι ὅτι, ἐὰν γένηται ἀδελφὸν ἐκδημηῆσαι πρὸς Κύριον ἐν ταῖς ἀγίαις ταύταις ἡμέραις, διὰ μέσης τῆς ἑβδομάδος, παννυχὶς οὐ γίνεται τῶν τρίτων αὐτοῦ, ἕως τῆς Παρασκευῆς ἑσπέρας· τότε γὰρ τελεῖται ἡ παννυχὶς αὐτοῦ, καὶ τῷ Σαββάτῳ ἡ λειτουργία αὐτοῦ· τὸ δὲ ἐπιὸν Σάββατον γίνονται τὰ ἔνατα αὐτοῦ, κἂν λαγχάνη κἂν τε μή. Τὰ δὲ τεσσαρακοστὰ αὐτοῦ γίνονται, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ πληρωθῇ· αἱ δὲ προσφοραὶ καὶ αἱ μνημαὶ αὐτοῦ ἄρχονται ἀπὸ τῆς Νέας Κυριακῆς, μέχρι

βατον καὶ σταυρία ὀφείλουσι προσκομίζεσθαι ὑπὲρ τῶν προκεκοιμημένων γονέων καὶ παιδῶν καὶ νυμφῶν ἡμῶν, καὶ τῶν εἰς τὸ μετέπειτα κοιμηθησομένων, ἐπὶ τοῖς τέσσαρσιν ἔν». Ἐξειδιασμένη ἀναφορὰ στὸ Σάββατο κάμει τὸ *Τυπικὸν τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*, ὅπ.π., σ. 291: «Ἴνα δὲ καὶ κοινὴ πάντων μνήμη γίνηται τῶν μοναχῶν, καθ' ἑκάστην Παρασκευὴν μετὰ τὸ λυχνικὸν» (ἀρχόμενης δηλαδὴ τῆς Σαββατιάτικης νεκρώσιμης παννυχίδας) «εἰ μὴ τις ἐορτὴ κωλύει» (οὔτε Σάββατο δὲν γίνονται, ὅταν κωλύει χαρμόσυνη συμπίπτουσα μετ' αὐτὸ ἑορτὴ, πόσο μᾶλλον κωλύονται κατὰ τὴν δεσποτικὴν Κυριακὴν), «φαλλέτωσαν κανόνα νεκρώσιμον ἐν τῷ ἔξω νάρθηκι καὶ ἐκτενῆς δέησις γινέσθω ὑπὲρ τῶν προαπελθόντων πάντων». Τὰ ἴδια ἀκριβῶς περὶ τῆς νεκρωσίμου παννυχίδος τῆς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Σάββατο βλ. καὶ P. GAUTIER, ὅπ.π., σ. 117. Ἀπόλυτα φιλοκολλυβαδικὲς θέσεις, ὡς πρὸς τὴν ἡμέρα τῶν μνημοσύνων βλ. καὶ στοῦ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμεῖον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη⁸ 1984, σσ. 176-178. Βλ. ἐπίσης ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σσ. 141 καὶ 146. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἱερὰ παράδοση γιὰ τὸ «γόνυ κλίνειν»*, ὅπ.π., σ. 27.

425. Βλ. *Πηδάλιον*, σ. 152, ὑποσημειώσεως στήλη β'.

426. Ὅπ.π., σ. 571.

427. Βλ. *Τριῶδιον*, ὅπ.π., σ. 187.

συμπληρώσεως ἡμερῶν τεσσαράκοντα». Ἡ ὑπέρθηση τῶν διορισμένων ἑνὸς ἐκάστου κεκοιμημένου μνημοσύνων, καὶ ἀπὸ τὶς ἄμνημες πενθικῆς ἡμέρες τῶν νηστειῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτικὴ Κυριακὴ, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Δὲν προβλέπει ἡ τυπικὴ διάταξη νὰ γίνονται ἀδιαφόρως ἢ τὸ Σάββατο ἢ τὴν Κυριακὴ, κατὰ τὶς μοναδικῆς δηλαδὴ ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ποὺ γίνεται τελεία λειτουργία, ἀλλὰ μόνο κατὰ τὴ νεκρώσιμη παννυχίδα τῆς Παρασκευῆς πρὸς Σάββατο⁴²⁸.

Ὅπως προοιμιακὰ λίγο παραπάνω ἀναφέραμε⁴²⁹, ἐξειδικασμένη εἶναι καὶ ἡ πρόβλεψη μεταθέσεως τῶν μνημοσύνων, ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἡμέρα τῆς Τεσσαρακοστῆς συμπέσουν, στὸ ἐπιὸν Σάββατο, τὴν ὁποία καταγράφει τὸ ἀρχαιότατο *Τυπικὸν* τοῦ περιωνύμου ναοῦ τοῦ *Πρωτάτου*⁴³⁰. Στὴν ἀρχικὴ τυπικὴ διατύπωσή του ἐπαναλαμβάνει τὴν ἤδη ἐκτεθεῖσα ἐκ τοῦ *Τριωδίου* πρόβλεψη τοῦ *Τυπικοῦ* τοῦ ἁγίου Σάββα. Ὅμως στὴ συνέχεια ἐξειδικεύει ἀναλυτικὰ τὶς διευθετήσεις, γιὰ νὰ διαφυλάξει καὶ τὸ πενθικὸ σέβας τῶν ἄμνημων ἡμερῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναστάσιμο ὑπέρτιμο τῆς Κυριακῆς. «Χρὴ εἰδέναι ... Τὰ δὲ τεσσαράκοντα αὐτοῦ γίνονται, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ πληρωθῇ. Τοῦτο δὲ δῆλον, εἰ μὴ λαγχάνωσι» (τὰ τεσσαρακοστὰ δηλαδὴ) «ἔν τε τῇ ἁγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι καὶ τῇ Διακαινησίμῳ· ἐν αὐταῖς γὰρ λαγχανόν-

---

428. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὴν τυπικὴ πρόβλεψη τοῦ *Τριωδίου*, ὅ.π.π., σ. 38: «Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυση τοῦ λυχνικοῦ, ποιούμεν ἐν τῷ νάρθηκι παννυχίδα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, ἐν ἧ φάλλομεν τὸν νεκρώσιμον κανόνα τοῦ τῆς ἑβδομάδος τυχόντος ἤχου». Ἄλλες παρόμοιες μαρτυρίες βλ. στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 424 καὶ ἰδιαίτερα τοῦ *Τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*. Βλ. καὶ Ὁμολογία, σ. 20. *Φραγγέλιον*, σσ. 26-27. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐπίσης ὅτι τὰ κόλλυβα στὰ χωριά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ διαβάζονται στὰ μνήματα τὸ Σάββατο, διαβάζονται καὶ τὴν Παρασκευῆς στὸν ἐνοριακὸ ναὸ μετὰ τὸν ἑσπερινό.

429. Βλ. στίς προηγηθεῖσες ὑποσημειώσεις 414 καὶ 415.

430. Βλ. *Φραγγέλιον*, σσ. 25-26. *Δήλωσις*, σ. 45. Ὁμολογία, σσ. 19-22. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Β', σ. 62 καὶ *ΑΛΑ*, τ. Δ', σ. 102. Βλ. ἐπίσης *Φραγγέλιον*, σ. 63: Τὰ ὀρισμένα τριτοένατα καὶ τεσσαρακοστὰ «οὐκ ἀδιαφόρως γίνονται, ὡς δέδεικται, ἀλλὰ διὰ τοὺς θεῖους καὶ ὑψηλοὺς λόγους τῆς Κυριακῆς μετατίθενται καὶ ὑπερβαίνουναι τὰς βῆτας αὐτῶν ἡμέρας, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἡμέρας τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, ἄρα πολλῶ μᾶλλον αὐτά, ὅπου δὲν ἔχουσι τοὺς λόγους ἐκεῖνους» (τοὺς συμβολισμοὺς δηλαδὴ τοῦ τρία, τοῦ ἐννέα, τοῦ σαράντα), «δὲν πρέπει νὰ γίνονται ἀδιαφόρως, ἀλλὰ νὰ προτιμᾶται μάλιστα τὸ σέβας τῆς ἐνδόξου ἀναστάσεως».

των» (τῶν τεσσαρακοστῶν δηλαδή) «οὐκ ἐπιτελῶνται» (τὰ μνημόσυνα αὐτοῦ δηλαδή), «εἰ μὴ μετὰ τὸ παρελθεῖν τὴν τοῦ Θωμᾶ Κυριακῆν. Ἐπειδὴ δὲ παράδοσις ἐστὶ τῶν ἀγίων μνημονεύεσθαι καθ' ἑκάστην τοῦς ἐκδημοῦντας ἀφ' ἡμῶν διὰ λειτουργιῶν» (πρόσθετες ἐνταῦθα, σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὅτι αἱ λειτουργίαι αὗται γίνονται μετὰ κολλύβων καὶ παραστασίματος), «ἀπ' αὐτῆς δηλονότι τῆς πρώτης ἡμέρας, καθ' ἣν τελευτῶσι, μέχρι καὶ τῆς τεσσαρακοστῆς, αἱ τοιαῦται λειτουργίαι αὐτῶν ἄρχονται ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ Θωμᾶ μέχρι συμπληρώσεως τῆς τεσσαρακοστῆς, ἐν μόναις ταῖς Κυριακαῖς καὶ ταῖς λοιπαῖς ἑορτασίμοις ἡμέραις, ἕως (ὅπερ δηλοῖ ἡγουν) τῇ Τετράδι τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, τῇ Τετάρτῃ τῇ πρὸ τῆς Ἀναλήψεως (ἥτοι τῇ ἀποδόσει τοῦ Πάσχα), τῇ Πέμπτῃ τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῇ Δευτέρᾳ τοῦ ἀγίου Πνεύματος τούτου μὴ γινομένου».

Ἡ μαρτυρία τοῦ καθολικοῦ ὀνομαζόμενου *Τυπικοῦ* τοῦ Πρωτάτου εἶναι καθαρὴ καὶ καταλυτικὴ. Παραπέμπει τὴ λειτουργία τῶν κεκοιμημένων καὶ τὰ τρίτα καὶ ἕνατα μνημόσυνα στὴν παννυχίδα τῆς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Σάββατο. Ὑπερθέτει δὲ παντελῶς τὰ σαρανταλείτουργα ἐκτὸς Τεσσαρακοστῆς καὶ τὰ τεσσαρακοστὰ μνημόσυνα πέραν τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ. Τὰ ἴδια προβλέπουν ἀκριβῶς καὶ τὰ *Τυπικὰ* Διονυσίου⁴³¹, Δοχειαρίου⁴³², Βατοπαιδίου⁴³³ καὶ Λαύρας⁴³⁴. Στὴν περίπτω-

431. Βλ. *Ὁμολογία*, σ. 23: «Χρὴ εἰδέναι ...». «Λέγομεν λοιπὸν ὅτι τὴν ἀνωτέρω διάταξιν τοῦ *Τυπικοῦ* τοῦ Πρωτάτου, περὶ τοῦ *Τί ὀφείλει γίνεσθαι, ἐὰν συμβῇ ἀδελφὸν ἐκδημῆσαι πρὸς Κύριον τῇ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ*, τὴν αὐτὴν ἀπαραλλάκτως καὶ μὲ τὰς αὐτὰς λέξεις ἀναφέρει καὶ τὸ *Τυπικὸν* τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ νῦν κοινοβίου».

432. *Ὁμολογία*, σσ. 23-24: «Αὐτὴ ἡ ἴδια διάταξις ἀπαραλλάκτως φέρεται καὶ εἰς τὸ *Τυπικὸν* τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ἐν κεφαλ. ριθ' (119)».

433. *Ὁμολογία*, σ. 24: «Αὐτὴ ἡ ἴδια διάταξις ἀπαραλλάκτως φέρεται καὶ ἐν τῷ μεμβρανίνῳ *Τυπικῷ* τῆς Ἱερᾶς Βασιλικῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου, τῷ εὑρισκομένῳ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῇ τοῦ Σκευοφυλακείου, ὅπερ ἐπιγράφεται ὅτι εἶναι τῶν Στουδιτῶν».

434. *Ὁμολογία*, σ. 24: «Ἐν δὲ τῷ *Τυπικῷ* τῆς μεγίστης Λαύρας τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφύρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου γράφεται ταῦτα: *Περὶ τῶν μνημοσύνων, εἰ τύχωσιν αἱ τοιαῦται ἑορταὶ* (δηλονότι αἱ ἔχουσαι κτιτορικὰ μνημόσυνα) *ἐν Κυριακῇ, πῶς χρὴ γίνεσθαι. Ὅρα, ὧ ῥολογομαΐστορ, ὅταν τύχωσι ταῦτα ἐν Κυριακῇ, ὀφείλεις νὰ τελειώσης τὸ κόλυβον νὰ μνημονευθῇ καὶ νὰ φαλθῇ τῇ Παρασκευῇ ἐσπέρας· καὶ τὸ*

ση δὲ τοῦ ἐντὸς τῆς Πεντηκοστῆς σαρανταλείτουργου τοῦ κεκοιμημένου, ἐξαιροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τῆς Κυριακῆς, τῆ Μεσοπεντηκοστή, τὴν ἀπόδοση τοῦ Πάσχα, τὴν Ἀνάληψη καὶ τὴ Δευτέρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Κατὰ τὸ αὐτὸ καθολικὸ *Τυπικὸν* τοῦ Πρωτάτου, τὸ Σάββατο τοῦ δικαίου Λαζάρου, παρόλο ποὺ εἶναι ἡμέρα ποὺ κυρίως γίνονται τὰ μνημόσυνα, τίποτε δὲν φάλλεται ἀπὸ τὰ νεκρώσιμα, οὔτε ἄμωμος στιχολογεῖται⁴³⁵, οὔτε ἡ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων εὐχὴ τοῦ μεσονυχτικοῦ ἀναγινώσκεται, ἐπειδὴ ἔχουσα σύμβολα καὶ προοίμια ἀναστάσεως ἡ ἡμέρα κατατάσσεται μὲ τῆς ἀναστάσιμες, μὲ ἀναστάσιμα εὐλογητάρια καὶ «Ἀναστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι ...». Ἄν λοιπὸν διὰ τὸν προαναστάσιμο χαρακτήρα καὶ Σάββατο ἐξαιρεῖται ἀπὸ τὰ πενθικὰ μνημόσυνα, τί θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν ἀναστάσιμη δεσποτικὴ ἑορτὴ τῆς Κυριακῆς⁴³⁶; Ἐξάλλου καὶ στὸ *Τυπικὸν* τῆς μεγίστης Λαύρας προβλέπεται ρητῶς ὅτι κατὰ τὴν πρωΐα τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου δὲν φάλλονται κόλλυβα στὸ κοιμητήριον, γιὰτὶ εἶναι ἡ ἡμέρα προαναστάσιμη⁴³⁷.

Ἐπιρρωτικὴ μαρτυρία, γιὰ τὰ ὑποστηριζόμενα ὅτι τὸ Σάββατο εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα τῶν μνημοσύνων, ἀρύεται καὶ ἀπὸ τῆς τυπικῆς διατάξεως περὶ τῶν κτητορικῶν μνημοσύνων. Τὰ *Τυπικά* τῶν μονῶν λοιπὸν προβλέπουν, ὅταν ἡ κτητορικὴ ἑορτὴ καὶ πανήγυρις τύχει σὲ Σάββατο, νὰ φαλεῖ πρῶτα τὸ ἐσπέρας, κατὰ τὰ εἰωθότα, τὸ μνημόσυνο τῶν κτητόρων καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ νὰ σημαίνουν γιὰ τὸν ἀναστάσιμο ἑσπερινὸ τῆς Κυριακῆς⁴³⁸. «Τόσον ἡ Ἐκκλησία», γράφει χαρα-

---

ταχὺ τὸ Σάββατον νὰ μνημονευθοῦν τὰ ὀνόματα αὐτῶν εἰς τὴν λειτουργίαν εἰς τὸ παρακλήσιον, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πλέον ἀρμοδιώτερον καὶ τακτικόν· καὶ οὕτω γινέσθω καὶ μηδὲν ἀμφιβάλῃς». Γιὰ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἑορτασίμων ἡμερῶν τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς ἀπὸ τὰ ἐπιτελούμενα μνημόσυνα τοῦ σαρανταλείτουργου τοῦ κεκοιμημένου βλ. Ὁμολογία, σ. 39, ὑποσ. 1.

435. Ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ τὸ Σάββατο τῆς Διακαινησίμου. Βλ. Ὁμολογία, σ. 25. Πηδάλιον, σ. 732, ὑποσημ. 6.

436. Ὁμολογία, σσ. 25-26.

437. Ὁμολογία, σ. 27. Φραγγέλιον, σ. 34.

438. Ὁμολογία, σ. 19. Φραγγέλιον, σ. 33. Δήλωσις, σ. 49. Βλ. καὶ Ὁμολογία, σ. 24, ὅπου ὁ ἅγιος Νικόδημος σημειώνει καὶ ἄλλη σχετικὴ μαρτυρία: «Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ Βιβλίῳ τῆς ἱερᾶς τοῦ Δοχειαρίου Μονῆς, τῷ περιέχοντι τὴν Ἀκολουθίαν τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου» (πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὴν ἀκολουθία

κτηριστικά ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος, «τὰ ἀποφεύγει κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν» (τὴν Κυριακὴν δηλαδή), «ὥστε ὁποῦ μηδὲ τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας, μετὰ τὸν ἑσπερινὸν τῆς Κυριακῆς, δὲν τὰ συγχωρεῖ»⁴³⁹. Ἔτσι τὰ κτητορικὰ κόλλυβα, ποὺ στὴν οὐσία δὲν εἶναι κατ' ἐξοχὴν νεκρικά, ὅπως τὰ κοινὰ πενθικά τῶν κεκοιμημένων, φάλλονται μετὰ τὴν ἐνάτην ὥρα καὶ πρὸ τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου, «διὰ τὸ εἶναι τῇ ἐπαύριον Κυριακῆς, καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν κολλύβων ἀρχόμεθα τοῦ ἑσπερινοῦ ..., καθὼς δηλοῦσι τὰ *Τυπικά* τῶν ἁγίων, ὅτι τὴν ἀνάστασιν μνημόσυνα οὐ γίνονται»⁴⁴⁰.

Πρὸ τῆς ἀκρίτου ἀγιανναντικῆς καινοτομίας τοῦ 1754, στὸ Ἅγιον Ὄρος οὐδέποτε καὶ πουθενὰ δὲν ἐτελοῦντο κυριακάτικα μνημόσυνα⁴⁴¹. Ὅλοι οἱ πατέρες, οἱ συγγραφεῖς *Τυπικῶν*, θεωροῦσαν τὰ μνημόσυνα πενθικά, γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἀπέκλειαν ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ ὡς ἀνοίχεια⁴⁴², καὶ ἀπὸ τὰ καθολικά τῶν μονῶν καὶ ἀπὸ τὰ κυριακά τῶν σκήτων⁴⁴³. Οἱ σκήτες ἐξάλλου, ὡς ἐξαρτήματα τῶν ἱερῶν μονῶν, ὀφείλαν νὰ ἀκολουθοῦν τὴ λειτουργικὴ τάξιν τους καὶ τὶς προβλέψεις τῶν *Τυπικῶν* τους, ὅπως ἐπισημειώνει μὲ πατριαρχικὸ γράμμα του καὶ ὁ πατριάρχης Σαμουήλ⁴⁴⁴, τῶν ὁποίων οἱ σαφεῖς διατάξεις γιὰ τὰ μνημόσυνα εἶναι ὑπὲρ τοῦ Σαββάτου.

αὐτὴ ἐπλάτυνε καὶ διόρθωσε ὁ ἅγιος, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ ἀξιόλογη ἐπιστημονικὴ εἰσαγωγὴ τῶν πατέρων τῆς ἱερᾶς μονῆς, στὴ σύγχρονή μας ἐπίτομη μνημειώδη ἔκδοσις ὅλων τῶν ἀρχαγγελικῶν ὑμνογραφημάτων), «γράφεται ἡ κάτωθι ἐρμηνεία πῶς δεῖ ψάλλεσθαι τὰ κτητορικὰ Μνημόσυνα, ἐὰν τύχωσιν ἐν Κυριακῇ· Μετὰ τὴν ἐνάτην ὥραν (τοῦ Σαββάτου) εἰσερχόμεθα ἐν τῷ ναῷ καὶ ψάλλομεν πρῶτον τὰ κόλυβα, διὰ τὸ εἶναι τῇ ἐπαύριον Κυριακῆς· καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν κολλύβων, ἀρχόμεθα τοῦ ἑσπερινοῦ».

439. *Φραγγέλιον*, σ. 34.

440. *Φραγγέλιον*, σ. 33. *Δήλωσις*, σσ. 42 καὶ 44.

441. *Δήλωσις*, σσ. 25-26.

442. *Δήλωσις*, σ. 59.

443. *Δήλωσις*, σ. 90.

444. *Ὁμολογία*, σσ. 29-30: «Βεβαιοῖ τοῦτο ... ἡ αὐτὴ τοῦ Χριστοῦ μεγάλη Ἐκκλησία· ἐπὶ γὰρ πατριαρχείας τοῦ σοφωτάτου Σαμουήλ, ἐν ἔτει αψογ' (1773) Γράμμα ἡ αὐτὴ ἐξέδωσε πατριαρχικὸν καὶ συνοδικόν, ἐν ᾧ διορίζεται ὅτι πάντα τὰ κελία καὶ αἱ σκήται, αἱ ἐν τῷ Ἁγιωνύμφῳ Ὄρει εὐρισκόμεναι, πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν τὰ τοῦ Ὄρους Ἱερὰ Μοναστήρια ἐν τῇ τάξει τῶν μνημοσύνων».

Τὸ πρὸς τὰ *Τυπικὰ* σέβας εἶναι τελικὰ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἁγίους συντάκτες τοὺς καὶ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ παράδοση⁴⁴⁵. Μέσα σὲ αὐτὲς τὶς τυπικὲς διατάξεις τὶς μὴ περιφρονητέες περιλαμβάνονται προφανῶς καὶ ὅσες ἀφοροῦν στὴν κατὰ Σάββατο ἐπιτέλεση τῶν πενθικῶν μνημοσύνων. Οἱ διατάξεις αὐτὲς πέρασαν σταδιακὰ καὶ στὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας (*Τριῶδιον, Πεντηκοστάριον, Παρακλητικὴ, Τυπικόν, Ὡρολόγιον*), τὰ ὁποῖα προβλέπουν ἐν Σαββάτῳ τὴν ἐπιτέλεση τῶν μνημοσύνων⁴⁴⁶ καὶ οὐδέποτε τὴν Κυριακὴν. Μάλιστα δὲ καταγράφουν καὶ ρητὴ ἀπαγόρευση ἀπὸ τὴν Κυριακὴν καὶ τὶς ἄλλες δεσποτικὲς ἑορτές⁴⁴⁷. Καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια βέβαια τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῶν Σαββάτων ὑπερμαχοῦν γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τῶν νεκρικῶν μνημοσύνων κατ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη ἡμέρα⁴⁴⁸. Αὐτὸ ἐξάγεται ἀβίαστα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ μεγάλοι ἅγιοι ὑμνογράφοι τῆς Ἐκκλησίας, Γραπτοὶ καὶ Στουδίτες καὶ Ἰωάννης Δαμασκηνός, τὶς νεκρικὲς ἀκολουθίαι καὶ τὰ νεκρικὰ ἰδιόμελα «πάντα ἐν μόνοις τοῖς Σάββασιν ἔταξαν, ἐν Κυριακῇ δὲ ἡ δεσποτικῇ ἑορτῇ οὐδὲν οὐδαμοῦ νεκρώσιμον εἰσάγουσι, ὡς δῆλον εἰς τὰς περὶ αὐτῶν ἀκολουθίας»⁴⁴⁹.

445. *Ὁμολογία*, σ. 25. Ἀναφορὰ σὲ αὐτὴ τὴν παράδοση βλ. καὶ στὸ ἄρθρο μνήμης Φώτῃ Κόντογλου τοῦ Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, «Προφήτης καὶ Διδάσκαλος (31 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ Φ. Κόντογλου)», *Ὁρθόδοξος Τύπος* (2 Αὐγούστου 1996), σ. 2α: «Εὐτυχισμένη συγκυρία νὰ εἶναι μέρα Σάββατο καὶ νὰ ἔχομε συνευχομένους καὶ συλλειτουργοῦντας καὶ ὅλους τοὺς Ἁγίους Κολλυβάδες, πού, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἐθεωρεῖτο σκωπτικὴ καὶ ὑβριστικὴ αὐτὴ ἡ προσωνομία τους, ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ Ἅγιοι (Νικόδημος Ἁγιορείτης, Μακάριος Κορίνθου, Ἀθανάσιος Πάριος κ.ἄ.) ἤθελαν τὰ μνημόσυνα-κόλλυβα τῶν κεκοιμημένων νὰ τελοῦνται Σάββατο, ἢ κάποια ἄλλη ἡμέρα, ὅχι ὅμως Κυριακὴν, σήμερα ἡ λέξις Κολλυβάδες ἀποτελεῖ τίτλο τιμῆς καὶ δίκαιο ἔπαινο καὶ ἐγκώμιο γιὰ τοὺς πιστοὺς αὐτοὺς τηρητὰς τῶν ὀρθοδόξων λειτουργικῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως. Καὶ ὁ Κόντογλου, ὡς γνήσιος υἱὸς καὶ μαθητὴς τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τῶν ἁγιορειτῶν Κολλυβάδων, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπόγονος καὶ συνεχιστὴς τῶν νεωτέρων αὐτῶν Πατέρων καὶ Συγγραφέων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας ἐν λόγῳ καὶ ἔργῳ».

446. *Φραγγέλιον*, σ. 139. *Ὁμολογία*, σ. 25.

447. *Δήλωσις* (ἔνθα Ἔκθεσις), σ. 121.

448. *Δήλωσις* σ. 104. Βλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΗΓΑ (Οἰκονόμου), *Τυπικὸν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 1], Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 206-207.

449. *Δήλωσις*, σ. 49. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 139: «Τὰ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα ἢ τοῦ Χριστοῦ

Σημαντική θεωρούμε επίσης τὴ μαρτυρία ποὺ παραδίδει ὁ Ἰωάννης Φουρνῆς, μοναχὸς καὶ «πρῶτος» τοῦ ὄρους Γάνου τῆς Προποντίδος, στὴν *Πρὸς Γρηγόριον Ἀντιγονίτην ἐπιστολὴν* του. Σὲ αὐτὴν διαπραγματεύεται, κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ ἱβ' αἰῶνος, τὴν περὶ τῶν μνημοσύνων διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀρχαίας παραδόσεως⁴⁵⁰. Κατὰ τὴ μαρτυρία του ἡ μόνη ἡμέρα τῶν μνημοσύνων εἶναι τὸ Σάββατο⁴⁵¹. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Φουρνῆ, δύο εἶναι τὰ ἀναιρετικὰ τῆς δυνατότητας ἐπιτελέσεως μνημοσύνων· α) τὸ πένθος καὶ ἡ νηστεία τῶν καθημερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, καθὼς κατ' αὐτὲς δὲν τελεῖται τελεία θεία λειτουργία καὶ δὲν ἐορτάζονται ἅγιοι, καὶ β) ἡ ἀναστάσιμη βίωση ὅλης τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, κατὰ τὴν ὁποία δὲν ἀναμιγνύουμε τὰ δεσποτικὰ νικητικὰ τρόπαια μὲ «δουλικὰς ἀριστείας». Ἡ μαρτυρία ἀφήνει τὴν ὑποψία ὅτι ἐξαιρεῖται ὅλη ἡ Τεσσαρακοστὴ καὶ τὰ Σάββατά της, καθὼς καὶ ὅλη ἡ Πεντηκοστὴ καὶ τὰ Σάββατά της, ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση μνημοσύνων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, «μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς Πεντηκοστῆς, κοινὰ καὶ πάνδημα τελεῖται τῶν κατοικομενῶν μνημόσυνα· καὶ μεθ' ἡμέρας αὐθις ἑπτὰ ἢ τῶν ἁγίων πάντων λεγομένη πανήγυρις ἄγεται· πάλιν πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν νηστειῶν, ἐν τῷ Σαββάτῳ μὲν τῆς Κρεωφάγου τοῖς ἐξ αἰῶνος κεκοιμημένοις, ἐν δὲ τῷ μετὰ τοῦτο τοῖς ἁγίοις ἅπασι μνήμη δημοτελῆς ἀφοσιώται»⁴⁵².

Ἐκκλησία οὐκ ἐν τῇ ἀναστασίμῳ, ἀλλ' ἐν Σαββάτῳ τελεῖν ἀγράφως παρείληφε, τὴν τροπαρολόγον αὐτῶν καὶ ἱκετήριον, εἴτ' οὖν ἱλαστήριον, ἀκολουθίαν μετὰ κολλύβων ἐν τε τῇ Παρακλητικῇ καὶ τῷ Τριωδίῳ καὶ Πεντηκοσταρίῳ κατὰ Σάββατον οὐ κατὰ Κυριακὴν τελοῦσα, κὰν τῇ καταπαυσίμῳ τῶν τοῦ βίου καταπαυσάντων προσφυῶς μνημονεύουσα».

450. Βλ. Γ. Π. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, *Ἰωάννης Φουρνῆς καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 60-66. Ἐκδοση τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς βλ. τὴν ὑπὸ τοῦ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ γενομένη, στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882-1883), σσ. 170-171.

451. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ὅπ.π., σ. 171α: «μὴ τε μὴν ἐν ἄλλῃ τῶν ἡμερῶν ἄνευ Σαββάτου μνημόσυνα γίνεσθαι». Βλ. καὶ Γ. Π. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, ὅπ.π., σ. 62.

452. Βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ὅπ.π., σ. 170β. Γ. Π. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, ὅπ.π., σ. 63. Πρβλ. καὶ *Φραγγέλιον*, σ. 30. Παράλληλα βλ. ΜΑΘΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον*, Τ, ἔκδ. ὑπὸ Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΝ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. ζ', ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 464-465. Βλ. καὶ Γ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ, «Μνημόσυνον» (Τάξις Λατρείας). *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 1230.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τῆς ἐρεῦνης μας ἐντάσσεται καὶ ἡ ὑπόθεση τῶν παγκοίμων γιὰ τοὺς κεκοιμημένους Ψυχосαββάτων, τὰ ὅποια ἀφ' ἐνὸς τονίζουσι τὴν ἐξειδικασμένη μέρημα τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ κεκοιμημένα τέχνα τῆς, ἀφ' ἐτέρου ὅμως μαρτυροῦν ἰσχυρῶς ὡς ἡμέρα τῶν μνημοσύνων τὰ Σάββατα. Εἶναι λοιπὸν Ψυχосάββατα ὄχι Ψυχοκυριακαὶ ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο καὶ αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ προσεχθεῖ ἰδιαίτερα. Ἦδη ἀναφερθήκαμε στὸ *Συναξάριον τοῦ Ψυχосαββάτου τῆς Ἀπόκρεω*, στὸ ὁποῖο ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος θεολογεῖ περὶ θανάτου, κεκοιμημένων καὶ μνημοσύνων καὶ λέγει ρητῶς· «Ἐν Σαββάτῳ δὲ ἀεὶ τῶν φυχῶν μνεῖαν ποιούμεθα», ἐπάγων στὴ συνέχεια διεξοδικὴ ἀνάλυση γιὰ τὴν αἰτία τῆς διευθετήσεως αὐτῆς⁴⁵³. «Κατὰ πᾶν Σάββατον», τονίζει ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, «ὑπὲρ πάσης ψυχῆς ἢ πάντων μήτηρ ἁγία Ἐκκλησία δέεται καὶ ἐξαιρέτως τὸ Σάββατον τῆς Ἀπόκρεω καὶ τῆς Πεντηκοστῆς»⁴⁵⁴.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ξανθοπούλου εἶναι ἄκρως σημαντικὴ, γιατί, ὡς πρὸς τὴν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου, ἀποδεικνύει «ὅτι καὶ πᾶσα ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία οὕτω παρέλαβε καὶ αὐτὴ ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὕτως ἐποίει τότε»⁴⁵⁵, πρὸ τῆς ἀδοξίμου καὶ ἀντιπαραδοσιακῆς καινοτομίας δηλαδὴ, καὶ δὲν ἐποίει ποτὲ τὴν Κυριακὴ ἢ τίς ἄλλες ἐορτάσιμες ἡμέ-

---

453. Βλ. *Τριῶδιον*, ὅπ.π., σσ. 46-48. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, κεφ. Κ'. PG 155, 101B-C. Βλ. καὶ *Δήλωσις*, σ. 63. *Ἐκθεσις*, σ. 121.

454. *Φραγγέλιον*, σσ. 140-141. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα* 3. *Ἐπιστολαί, βιβλίον Α'*, ὅπ.π., σ. 79, ὅπου μαρτυρεῖται (βλ. σ. 80, ὑποσημ. 4) καὶ τρίτο ἐπίσημο Ψυχосάββατο, κατ' ἐξοχὴν στουδιτικὸ, τὸ ὁποῖο ἐπιτελεῖτο μὲ κοινὰ μνημόσυνα στὴν ἀρχὴ τῆς Ἰνδίκτου (1 Σεπτεμβρίου). «Ὅτι τὸ Ψυχосάββατον τῆς Ἀπόκρεω «μνήμη ἐπιτελοῦμεν τῶν ἀπ' αἰῶνος κεκοιμημένων, ὀρθοδόξων χριστιανῶν, πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν» καὶ τὸ Ψυχосάββατον τῆς Πεντηκοστῆς «μνήμη ἐπιτελοῦμεν πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος κοιμηθέντων εὐσεβῶς ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου» βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΗΓΑ (Οἰκονόμου), *Τυπικόν*, ὅπ.π., σσ. 737-740 καὶ 866-867. Στὴ Ρωσικὴ λειτουργικὴ παράδοση περιλαμβάνονται καὶ δύο ἄλλα κοινὰ μνημόσυνα ποὺ ἐπιτελοῦνται ὑπὲρ τῶν Ὀρθοδόξων στρατιωτῶν ποὺ ἔπεσαν γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν πατρίδα, τὸ ἓνα στίς 29 Αὐγούστου καὶ τὸ ἄλλο στὸ πρὸ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ μυροβλύτου (26 Ὀκτωβρίου) Σάββατο. Βλ. περιόδ. *Orthodox Life* 1 (Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1978), σσ. 20-21. Βλ. καὶ Ν. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου*, ὅπ.π., σσ. 393-396.

455. *Φραγγέλιον*, σ. 40. *Δήλωσις*, σ. 64.

ρες μνημόσυνα⁴⁵⁶, ἀφοῦ «ἐγίνωσκον ὀρθῶς τε καὶ καλῶς καὶ τὸ Σάββατον ὡς καταπαύσιμον καὶ τὴν Κυριακὴν ὡς ἀναστάσιμον»⁴⁵⁷.

Τὴν πρόβλεψη τῶν κοινῶν μνημοσύνων κατὰ τὰ Ψυχασάββατα Ἀπόκρεω καὶ Πεντηκοστῆς ἀνιχνεύουμε καὶ στὴν Ὑποτύπωσιν καταστάσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, ὅπου στίς παραγράφους ζ' καὶ η' καταγράφεται: «Ἰστέον δὲ ὅτι ἕως τῆς ν'» (Πεντηκοστῆς), «εἰ καὶ ὥρας οὐ φάλλομεν, οὐδὲ γόνου κλίνομεν, ἀλλ' οὖν κανόνας νεκρωσίμους ἐν τοῖς Σάββασιν φάλλομεν ... Δεῖ εἰδέναι ὡς τῷ Σαββάτῳ τῆς ν'» (Ψυχασάββατο δηλαδὴ τῆς Πεντηκοστῆς), «εἰς τὸ ἐξαποστειλάριον φάλλομεν Ἡ μνήμη τῶν κεκοιμημένων, Κύριε· καὶ τοῦτο φάλλοντες κατερχόμεθα εἰς τοὺς τάφους τῶν ἀδελφῶν, ἀκαεὶ ἰστάμενοι φάλλομεν τὰ τῆς ἡμέρας στιχηρά· καὶ ἀπολύει ὁ ὀρθρος· τοῦτο δὲ ποιούμεν καὶ τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀπόκρεω»⁴⁵⁸, τὸ δεύτερο Ψυχασάββατο δηλαδὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀκόμη δὲ καὶ τὰ σημερινὰ Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περιέχουν ἀναλυτικὴ ὑποσημείωση στὰ δύο ἐξέχοντα Ψυχασάββατα, ὅπου ἐξηγεῖται τὸ ἀρχαῖον ἔθος τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὴν τάξη τοῦ ὁποίου τὰ μνημόσυνα πρέπει νὰ ἐπιτελοῦνται μόνο τὰ Σάββατα⁴⁵⁹ καὶ

---

456. Φραγγέλιον, σ. 41.

457. Φραγγέλιον, σ. 41. Στὴ σ. 42, παράγραφο κθ', γράφονται τὰ ἐξῆς συμπερασματικά: «Εἶτα, ὦ καλοὶ πατέρες τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἀσκηταὶ μεγαλόσχημοι τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἀφίνετε Ξανθόπουλον διδάσκαλον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀφίνετε Τυπικά τῶν θείων Πατέρων, ἀφίνετε παράδοσιν ἀρχαίαν καὶ ἀποστολικὴν καὶ θέλετε νὰ μιμῆσθε καὶ νὰ προτιμᾶτε τὴν κατάχρησιν καὶ ἐπίδειξιν τῶν ἀρχόντων τῆς Κωνσταντινουπόλεως; ἀφίνετε τὴν λεωφόρον καὶ βασιλικὴν ὁδὸν καὶ ὀδεύετε τοὺς στενωποὺς καὶ τὰς ἀνοδίας, ἃς οὐχ ὤδευσαν ἡμῶν οἱ Πατέρες; ἀφίνετε τὰ κοινὰ καὶ τετριμμένα καὶ ἀσπάζεσθε τὰ σπάνια καὶ ἀπηγορευμένα; καὶ τίς ἄρα νὰ σᾶς ἐπαινέσῃ διὰ τὴν τοιαύτην σας κρίσιν;». Βλ. καὶ Δήλωσις, σ. 65.

458. Βλ. PG 99, 1708A-B. Βλ. καὶ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον*, Τ, ὅπ.π., σσ. 464-465.

459. Βλ. Δίπτυχα τοῦ ἔτους 2000, σ. 63: «Τυγχάνει γνωστὸν ὅτι ἐκ συγχύσεως μεταξὺ τοῦ διὰ κολλύβων τελεσθέντος θαύματος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, περὶ οὗ ἢ ἐν τῷ Τριωδίῳ σχετικὴ ἱερὰ ἀκολουθία καὶ τῶν διὰ τοὺς κεκοιμημένους χριστιανοὺς προσαγομένων κολλύβων, ἅτινα προτίθενται κατὰ τὰ Ψυχασάββατα καὶ δὴ τὰ καθιερωμένα α) πρὸ τῆς Κυριακῆς τῆς Ἀπόκρεω καὶ β) τῆς πρὸ τῆς Πεντηκοστῆς ἐβδομάδος, εἴθισται πολλαχοῦ ἵνα κατὰ τὸ παρὸν Σάββατον τῆς Ἀ' Ἐβδομάδος τῶν Νη-

προφανῶς ὄχι κατὰ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακή. Ἐκτενὴ ἐπίσης ἐρμηνευτική ἀναφορὰ στὰ Ψυχασάββατα καὶ τὸ νόημά τους κάμει καὶ ὁ ἅγιος Νεκτάριος, μητροπολίτης Πενταπόλεως, δι' ὅλου τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς γνωστῆς μελέτης του⁴⁶⁰, ὅπου παρατίθενται λειτουργικὰ καὶ ἄλλα σχετικὰ κείμενα. «Ἡ Ἐκκλησία», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος, «τελεῖ ἐτήσια μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν τέκνων αὐτῆς τῶν μὴ τυχόντων τῶν νενομισμένων καὶ στερηθέντων τῆς ἐκ τούτων ὠφελείας, διὰ τὸ ἀποθανεῖν αὐτὰ εἴτε ἐν ξένη γῆ, εἴτ' ἐν θαλάσσει, εἴτ' ἐν ἐρήμῳ ..., τελεῖ δὲ τὸ ... μνημόσυνον τῷ Σαββάτῳ τῷ πρὸ τῆς Ἀπόκρως, ὅπερ καὶ πρῶτον λέγεται κοινῶς Ψυχασάββατον»⁴⁶¹. Τὸ δεύτερο ἐπίσης Ψυχασάββατον τελεῖται «τῷ Σαββάτῳ τῷ πρὸ τῆς Πεντηκοστῆς» καὶ «κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην μνήμη ποιεῖται ἡ Ἐκκλησία πάντων τῶν ἀπὸ Ἀδὰμ εὐσεβῶς κοιμηθέντων, δέεται ὑπὲρ αὐτῶν καὶ αἰτεῖται παρὰ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναληφθέντος εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἐν δεξιᾷ καθισθέντος τοῦ Πατρὸς, ὅπως ἐν ὥρᾳ τῆς κρίσεως ἀπολογία ἀγαθὴν δώσωσιν αὐτῷ τῷ πᾶσαν κρίνοντι τὴν γῆν, τύχῳσι τῆς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ παραστάσεως ἐν χαρᾷ, ἐν μερίδι δικαίων καὶ ἐν κλήρῳ φωτεινῶ ἀγίων, καὶ γίνωσιν ἄξιοι τῆς οὐράνιου βασιλείας κληρονομοί»⁴⁶².

Ἡ Ἐκκλησία, διὰ τῶν τεταγμένων γιὰ τὸν κάθε κεκοιμημένο πιστὸ μνημοσύνων ποῦ τελοῦν οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν πανδημίων καὶ κοινῶν ὑπὲρ ὅλων ἐκείνων ποῦ δὲν ἀξιώθηκαν τῆς ἐξιδιασμένης αὐτῆς λειτουργικῆς φροντίδας, ἔρημοι τυχὸν ὑπάρχοντες κατὰ

στειῶν παρατίθενται κόλλυβα διὰ τοὺς κεκοιμημένους χριστιανούς, καθιερωθείσης μάλιστα, ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν ἐν Ἀθήναις, τῆς ὀνομασίας τοῦ παρόντος Σαββάτου ὡς «Ἡμέρας τῶν Νεκρῶν», οὐχὶ πάνυ εὐστόχως, ἐκτὸς ἀνληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι γενικῶς τὰ Σάββατα εἶναι καθιερωμένα εἰς μνήμην τῶν νεκρῶν καὶ αἱ ἀκολουθίαι αὐτῶν (τῶν Σαββάτων δηλονότι) πλεῖστα νεκρώσιμα, ὡς γνωστόν, περιλαμβάνουσι τροπάρια». Γιὰ τὸ νόημα ἐπίσης τῶν Ψυχασάββατων καὶ γιὰ τὴν τάξιν τῆς ἐπιτελέσεώς των, βλ. Γ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ, «Ψυχασάββατον». *ΘΗΕ*, τ. 12, σσ. 532-535. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ψυχασάββατον. Τὰ μετὰ θάνατον καὶ τὸ Ὑπερέραν*, Ἀθήναι 1994. Ι. ΒΑΣΙΑΔΗ, «Τὸ Σάββατον τῶν ψυχῶν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 23 (1873), σσ. 47-48.

460. *Περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 113-122.

461. Ὁπ.π., σ. 113.

462. Ὁπ.π., σ. 117.

κόσμον, φιλόανθρωπα καλύπτει τις μετὰ θάνατον ανάγκες τῶν γνωστῶν καὶ τῶν ἀγνωστῶν τέκνων τῆς, τῶν ἐγγύς καὶ τῶν μακρὰν. Τὴ μέριμνά τῆς δὲ αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία ἐκδηλώνει λειτουργικὰ καὶ προσευχητικά, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῶν ἁγίων πατέρων τῆς, ὅχι «τὴν καταπαύσιμον τῆς Κυριακῆς ἡμέραν ..., ἀλλὰ τὸ Σάββατον», ὅπως καίρια ὑποσημειώνει ὁ ὡς ἄνω ἅγιος, «ἦτοι οὐχὶ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὴν ἐβδόμην, ἦτοι τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς αὐτοῦ· διότι ἡ ἐβδόμη ἡμέρα τῆς δημιουργίας εἶδε τὸν θάνατον τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις ἐξακολουθεῖ, καὶ ἐν ἧ πάντες ἀποθνήσκομεν· διὸ καὶ σοφώτατα οἱ θεοὶ Πατέρες τὸ Σάββατον, ἦτοι τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου, ἐθέσπισαν γίνεσθαι τὰ μνημόσυνα καὶ οὐχὶ τὴν Κυριακὴν, τὴν τῆς Ἀναστάσεως ἡμέραν, ἥτις σύμβολον εἶναι τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν καὶ εἰκὼν τοῦ προσδοκωμένου αἰῶνος, μία οὖσα καὶ ὁγδόη»⁴⁶³.

5) Ἀπὸ τὴν ἐξέχουσα αὐτὴ δεσποτικὴ ἑορτὴ, τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μείζονες ἑορτὲς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀποκλείονται καὶ ἀποπέμπονται τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα, «ὡς αἷτια καὶ πρόξενα πένθους καὶ κατηφείας»⁴⁶⁴. Ἡ Κυριακὴ εἶναι θεία ἡμέρα «τὴν ἀφθαρσίαν ἡμῶν ἐγκαινισαμένη», ἡ ὁποία «τὸ τίμιον παρὰ τοῦ Δεσπότη ἐπλούτησε καὶ ἡμᾶς ἠλευθέρωσε τῆς ἐκ φθορᾶς ἀτιμίας». Εἶναι ἡ ὑπερέχουσα τῶν ἄλλων ἡμερῶν καὶ ἀναβιβαζόμενη «εἰς δεσποτικὴν τιμὴν», ἡ ὁποία συνίσταται στὸ «ἀναφαίρετον τῷ Δεσπότη ἐκείνῃν τηρεῖν» καὶ μὴ «ταύτην κοινοποιεῖσθαι» μὲ ἀλλότρια πρὸς τὸ περιεχόμενό τῆς ἔργα, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πένθος τῶν διὰ τῶν μνημοσύνων νεκρικῶν ἀναμνήσεων⁴⁶⁵.

463. Ὁπ.π., σ. 114, ὑποσημ. 1. Βλ. ἐπίσης καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, *Περὶ τοῦ μὴ κλίνειν γόνυ ἐν Κυριακῇ*, στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Β', σ. 162. Βλ. καὶ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, Τ, ὅπ.π., σ. 471. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Β', σ. 79.

464. *Φραγγέλιον*, σ. 79. Βλ. καὶ *Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων*, βιβλίον Ε', Κ'. ΒΕΠΕΣ 2, σ. 93: «πᾶν μέντοι σάββατον, ἄνευ τοῦ ἐνός, καὶ πᾶσαν κυριακὴν ἐπιτελοῦντες συνόδους εὐφραίνεσθε· ἔνοχος γὰρ ἁμαρτίας ἔσται ὁ τὴν κυριακὴν νηστεύων, ἡμέραν ἀναστάσεως οὖσαν, ἢ τὴν πεντηκοστὴν ἢ ὅλως ἡμέραν ἑορτῆς κυρίου κατηφῶν· εὐφρανθῆναι γὰρ δεῖ ἐν αὐταῖς, ἀλλ' οὐ πενθῆσαι».

465. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΙΛΑΜΩΝΟΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς Μάρκον Ἀλεξανδρείας*,

Εἶναι ἀσύμβατα τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα μὲ πανηγύρεις καὶ ὑποθέσεις χαρᾶς⁴⁶⁶, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν πάνσοφη οἰκονομία τῶν λειτουργικῶν περιόδων παύει τὰ μνημόσυνα «καὶ κλείει τὰ κοιμητήρια εἰς ὅλον τὸ δωδεκάημερον» (τοῦ Πάσχα τοῦ χειμῶνος) «καὶ εἰς τῶν ἄλλων δεσποτικῶν ἑορτῶν» (τὰ προεόρτια καὶ) «τὰ μεθέορτα» (ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴν περίοδο τὴν μεταξὺ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου καὶ Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ)⁴⁶⁷. Εἶναι λοιπὸν «τολμηρὸν καὶ ἀνόητον καὶ ἄτακτον ... τὸ ἐν δεσποτικαῖς ἑορταῖς μνημόσυνα ἀποικομένων ποιεῖν»⁴⁶⁸, καθὼς εἶναι καὶ παντελῶς ἄμεικτα στὴ λειτουργικὴ μας παράδοση τὰ φαιδρὰ μὲ τὰ πένθημα, κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης⁴⁶⁹.

Τὴν ὡς ἄνω ἀναφορὰ στὶς δεσποτικὲς ἑορτὲς καὶ τὴ χαρμοσύνη τους ἐπιρρωνύει καὶ μαρτυρία τοῦ Ματθαίου Βλαστάρους. «Ἄλλ' οὐδ' ἐν ἑορταῖς δεσποτικαῖς ἀποικομένων μνημόσυνα ποιεῖν ὅσιον, ἢ μνήμας μαρτύρων ἐπιτελεῖν εὐπρεπές· βασιλικῶν γὰρ τελουμένων ἐπινικίων, οὔτε τοὺς πεσόντας ἐν μάχῃ νόμος πενθεῖν, οὔτε δεσποτικοῖς τροπαιοῖς δουλικὰς ἀριστείας ἀναμιγνύναι· τοῖς μὲν γὰρ δουλικοῖς ἀναμεμίχθαι τὰ τοῦ δεσπότου, τῶν ἐννομωτάτων τε καὶ δικαιοτάτων, ἀθλοθετοῦντός τε καὶ στεφανοῦντος νικήσαντας· τὰ δουρικὰ δὲ τοῖς δεσποτικοῖς ἐπεισάγειν τολμηρὸν καὶ ἀνόητον, εἰ μὴ που τινῶν ἀγίων, διὰ τὸ περιφανὲς τῆς ἀθλήσεως»⁴⁷⁰.

Σύμφωνα μὲ τὴν πρόβλεψη τοῦ *Τυπικοῦ*⁴⁷¹, τὸ μνημόσυνο τὸ πρὸ τῆς Ἀπόκρεω, καίτοι ὑπέρτιμο καὶ παγκόσμιο Ψυχοσάββατο, μετατίθεται, ὅταν συμπέσει μὲ τὴν Ὑπαπαντῆ, πού πάντως εἶναι καὶ μετριό-

---

ΝΓ', στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Δ', σ. 486.

466. *Φραγγέλιον*, σ. 20. Βλ. καὶ σ. 69: «μὲ τὸ νὰ εἶναι παραστατικὰ καὶ παραίτια πένθους τὰ μνημόσυνα, ἀποπέμπονται ἀπὸ τὰς δεσποτικὰς ἑορτάς, καὶ ἐξαιρέτως ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμον».

467. *Φραγγέλιον*, σ. 64. Βλ. καὶ σ. 82.

468. *Φραγγέλιον*, σ. 79. *Δήλωσις*, σ. 52.

469. *Φραγγέλιον*, σ. 80. *Δήλωσις*, σσ. 52-53. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΑ*, τ. Δ', σσ. 102-103.

470. *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, Τ, ὅπ.π., σ. 465.

471. Πρβλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΗΓΑ (Οἰκονόμου), *Τυπικόν*, ὅπ.π., σσ. 470-471, ὅπου καὶ ἡ ρητὴ αὐτὴ πρόβλεψη.

τερη έορτή τῶν ἄλλων μειζόνων δεσποτικῶν⁴⁷². Τοῦτο δηλώνει ἐναρ-
γέστατα τὴν ἄκρα προσοχή τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νὰ μὴ ἀναμειχθοῦν
ποτέ τὰ πενθικὰ μὲ τὰ ἀναστάσιμα⁴⁷³, γι' αὐτὸ καὶ δὲν συνθέτει οὔτε τὰ
μερικὰ οὔτε τὰ κοινὰ μνημόσυνα τῶν χριστιανῶν μὲ τὴ δεσποτικὴ Κυ-
ριακὴ καὶ τὶς ἄλλες δεσποτικὲς καὶ χαρμόσυνες μνήμες⁴⁷⁴. Ἀλλὰ καὶ τὰ
ἴδια τὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν ἀνέχονται στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ
πενθικὰ, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς καταγεγραμμένες σὲ αὐτὰ ἀκο-
λουθίες καὶ ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς διατάξεις τοὺς κατὰ τὶς δεσποτικὲς
έορτές, στὶς ὁποῖες δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ψαλεῖ τίποτε ἀλλότριον πρὸς τὶς
χαρμόσυνες αὐτὲς πανηγύρεις⁴⁷⁵.

Τὸ πένθος εἶναι ἀλλότριον τῆς Κυριακῆς⁴⁷⁶, ἄρα τὰ μνημόσυνα ποὺ
προκαλοῦν πένθος πνευματικὰ καὶ λειτουργικὰ ἀποσκορακίζονται ἀπὸ
αὐτὴν καὶ τὶς ὑπόλοιπες μεγάλες έορτές τοῦ Κυρίου⁴⁷⁷. Ὡς ἀπαγορευ-
μένα λοιπὸν τὰ πενθικὰ ἀπὸ τὶς ἀναστάσιμες ἡμέρες⁴⁷⁸, καὶ μάλιστα
ρητῶς καὶ διακεκριμένως⁴⁷⁹, δημιουργοῦν ἀδόκιμο παραλογισμὸ καὶ
σοβαρὴ λειτουργικὴ ἀνατροπὴ, ὅταν καταβληθεῖ ὅποιαδήποτε προσπά-
θεια συνυπάρξεως τῆς χαρμονῆς τῶν δεσποτικῶν έορτῶν καὶ τῆς νε-
κρολογίας τῶν μνημοσύνων⁴⁸⁰. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ μαρτυρία τοῦ

---

472. Δήλωσις (ἔνθα Ἔκθεσις), σ. 120.

473. Δήλωσις, σσ. 50-51.

474. Δήλωσις, σ. 42.

475. Βλ. Δήλωσις (ἔνθα Ἔκθεσις), σσ. 119-121. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΛΑ, τ. Β', σ. 83: «Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία πρᾶξι τῆς Ἐκκλησίας, τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων ἐτελοῦντο πάντοτε τὸ Σάββατο, ἡμέρα εἰδικῶς ἀφιερωμένη στοὺς νεκρούς, ὅπως βλέπομε καὶ ἀπὸ τοὺς νεκρωσίμους κανόνες καὶ τοὺς ἄλλους ὕμνους ποὺ περιλαμβάνει ἡ ἀκολουθία τῶν Σαββάτων τῆς Παρακλητικῆς. Ἡ μετάθεσις τῶν μνημοσύνων τὴν Κυριακὴ ἔγινε κατ' οἰκονομίαν ... ὅχι χωρὶς ἀντίδρασι καὶ σφοδρὲς ἔριδες, ποὺ ἐπὶ πολλὰ χρόνια, κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, τάραξαν τὴν Ἐκκλησία».

476. Φραγγέλιον, σ. 86. Βλ. καὶ σ. 81: «καὶ ταῦτα εἰπὼν ὁ ἅγιος (ὁ Γρηγόριος Νύσσης) καὶ ἀπόδειξιν ἐπέφερεν ἐξ ὁμοιώσεως ὑποθετικῆς, ῥήτορα τινὰ παραγαγῶν, ἐν μὲν φαιδρότητι γάμου θρηνωδοῦντα, ἐν δὲ κηδείᾳ νεκροῦ τινος φαιδρυνόμενον καὶ χαίροντα».

477. Δήλωσις, σσ. 40, 44, 47, 53.

478. Φραγγέλιον, σ. 7.

479. Φραγγέλιον, σ. 32.

480. Φραγγέλιον, σσ. 66 καὶ 67. Βλ. καὶ σσ. 146-147: «Ἀλλὰ μὴν τὰ μνημό-

χφ Ξηροποτάμου 91 (ιε' αί.)⁴⁸¹ και ἐπιρρωτική τῶν ὡς ἄνω θέσεων: «Τὸ δωδεκαήμερον, ἡ πρώτη ἐβδομάς τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἡ μεγάλη ἐβδομάς και ἡ διακαινήσιμος, ταῖς Κυριακαῖς και ταῖς μεγάλαις ἑορταῖς μνημόσουνον οὐ γίνεται. Τὸν δὲ λοιπὸν χρόνον ὅλον μνημονεύονται οἱ Ὅρθόδοξοι Χριστιανοί».

Ἡ Κυριακὴ κρατεῖ τὰ πρωτεῖα τῆς τιμῆς, «ὥστε ὡς ἀναστάσιμος ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὁποῦ ἐγγύτερον δηλοῖ Θεόν, Κυριακὴ ὀνομαζομένη, ὡς θεία και θεϊκὴ ἡμέρα, κατ' ἐξαιρέτον παρὰ τὰς ἄλλας μεγαλύνεται και σέβεται»⁴⁸². Ἐπειδὴ λοιπὸν ἔχει μέγιστη διαφορά πρὸς ὅλες τὶς ἄλλες ἡμέρες συγκρινόμενη και ἐπειδὴ «ἐξαιρετος τιμὴ και σέβας ἀπαιτεῖται παρ' ἡμῶν πρὸς αὐτήν», ἀφοῦ εἶναι ἐκ τοῦ Δεσπότης δεσποτικὴ και ἐκ τοῦ Κυρίου κυριώνυμος Κυριακὴ, δηλαδή «θεία», «ἰδιαιτέρω ὀνόματι»⁴⁸³, εἶναι παντελῶς ἀναπόδεκτο κάποιος νὰ «νεκρολογεῖ τὴν Κυριακὴν»⁴⁸⁴ ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη πασχάλια και χαρμόσυνη ἡμέρα⁴⁸⁵.

Εἶναι φανερό δι' ὅλων τῶν τεκμηρίων ὅτι «τὰ μνημόсуна τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων ἀδελφῶν εἶναι ἀπηγορευμένα και ἀπροκριματίστως» (χωρὶς ἐπιτίμιο δηλαδή γιὰ τὴν παράβαση) «δὲν γίνονται ἐν ταῖς ἀναστασίμοις τῶν ἡμερῶν»⁴⁸⁶. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο και δὲν ὑπερβάλλουν οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες και ὅσοι συντάσσονται μὲ τὴν ὑπὲρ τῆς παραδόσεως ἀγωνιστικὴ ἔνστασή τους, τὴν κατὰ τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς «καινοτομίαν ἐλέγχοντες, νεκρολογίας και νεκρωδίας και νεκρικοὺς γόους ὀνομάζοντες τὰ τῶν νεκρῶν μνημόсуна, μικρὰ τινὰ λέγοντες ἐκ τῆς θλιβεραῖς ἐκείνης τελετῆς»⁴⁸⁷.

суна ταῦτα ἀτάκτως και παρὰ καιρὸν γίνονται, ἐν Κυριακῇ γινόμενα· ἄρα τὰ μνημόсуна τῆς Κυριακῆς ὄχι μόνον ἀνωφελῆ και ἀπρόσδεκτα εἶναι, ἀλλὰ και οἱ ταῦτα ποιῶντες αὐτοκατάκριτοι γίνονται». Βλ. και ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 140.

481. Βλ. σ. 84: «Περὶ τοῦ πότε ἀργοῦσι τὰ μνημόсуна». Βλ. και Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Κυπριακὰ Νόμιμα», ὅπ.π., σ. 100.

482. Φραγγέλιον, σ. 75.

483. Φραγγέλιον, σσ. 74-75.

484. Δήλωσις, σ. 65.

485. Δήλωσις, σ. 79.

486. Φραγγέλιον, σ. 19.

487. Φραγγέλιον, σ. 161.

Δὲν ἔχει τὴν ἄδεια ὁ τυπικάρης ἢ ὁ προεστῶς, καλυπτόμενος ἐνί-
τε ἀπὸ τῆ φράση τῶν τυπικῶν διατάξεων «ὡς δόξει τῷ προεστῶτι» (ἢ
ὁποῖα προβλέπεται γιὰ τὴ διευθέτηση τῶν μὴ προνοημένων καὶ μὴ κα-
ταγεγραμμένων περιπτώσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας καὶ μὲ
σκοπὸ νὰ ἀποφεύγεται ἡ τελεστικὴ ἀταξία), νὰ ὀρίζει «ἐξουσιαστικῶς
νὰ φάλλεται μνημόσυνον εἰς τὴν κυριώνυμον ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως,
ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀπαγορεύονται καὶ αὐτὰ ἐκεῖνα τὰ ῥητὰς ἡμέρας» (τρί-
τα, ἕνατα, τεσσαρακοστὰ) «ἔχοντα»⁴⁸⁸. Ἔτσι παραβαίνεται καὶ κατα-
φρονεῖται ὁ περὶ τῶν μνημοσύνων τύπος τῆς ὀρθοδόξου λατρείας. Δὲν
θὰ ἐθεωρεῖτο δὲ ἀνατροπὴ τῆς παραδόσεως, ὅταν κάποιος «ἴσως ἐξ
ἀμαθείας τοῦτο πράττη· ὅταν ζήτημα δὲν ἤθελε γένει περὶ τούτων· ὅταν
λόγοι καὶ ἀγῶνες τοσοῦτοι δὲν ἐκινούντο καὶ διωγμοὶ καὶ αἵματα ἀδελ-
φικὰ τέλος πάντων δὲν ἐτολμῶντο»⁴⁸⁹.

Ἐπιμαρτυρία γιὰ τὸ ἄμικτο πενθικῶν καὶ ἀναστασίμων ἔχουμε
ἐπίσης καὶ ἄλλη ἀπὸ τὰ *Τυπικά*. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ, καταργοῦνται οἱ
τρεῖς μεγάλες μετάνοιες τῆς κατανοκτικῆς εὐχῆς τοῦ ἀγίου Ἐφραίμ⁴⁹⁰,
ὡς πενθικὰ σημεῖα καὶ σύμβολα, κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ⁴⁹¹.
Ἐπίσης ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς κακίζει ὡς γέννημα αἰρετικῆς
κακοφροσύνης τὸ ὅτι κάποιοι ἔγραψαν στὸ *Τυπικόν* νὰ φάλλεται τὸ κα-
τανοκτικὸ «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ...» τῆς πενθικῆς Προηγια-
σμένης κατὰ τὴν ἡμέρα ἐπίσης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ποῦ τελεῖται τελεία
λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου. «Οὐ γὰρ χρή τι πένθους σύμβολον, λέγει,
ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ φάλλεσθαι. Τιμῶμεν γὰρ αὐτὴν ὡς κεφάλαιον τῆς
ἡμῶν σωτηρίας»⁴⁹². Οἱ μαρτυρίες εἶναι συγκεκριμένες καὶ ἰσχυρές, γι'
αὐτὸ καὶ εἶναι παραλογισμὸς καὶ λειτουργικὸς ἀκροβατισμὸς νὰ ἐπιμέ-
νει κανεὶς στὴ δυνατότητα συνυπάρξεως Κυριακῆς καὶ μνημοσύνων⁴⁹³,

488. *Φραγγέλιον*, σσ. 64-65. Βλ. καὶ σ. 41: «Ὁ δὲ τύπος» (ἡ τυπικὴ διάταξη
καὶ ἡ λειτουργικὴ διευθέτηση δηλαδὴ) «οὐχὶ τὰς ἄλλας ἡμέρας, ἀλλὰ τὰς Κυριακὰς καὶ
τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας ἀπαγορεύει, ὡς δέδεικται».

489. *Φραγγέλιον*, σσ. 139-140.

490. Δηλαδὴ τὸ «Κύριε καὶ Δέσποτα τῆς ζωῆς μου ...».

491. *Δήλωσις* (ἔνθα Ἔκθεσις), σ. 120.

492. *Φραγγέλιον*, σσ. 82-83. *Δήλωσις*, σ. 51.

493. *Φραγγέλιον*, σ. 66: «Τοιοῦτοι προεστοί, κατὰ τὴν γνώμην ὅπου σὺ δίδεις
καὶ ὄχι κατὰ τὸ κοινὸν παράδειγμα τῆς σοφῆς τῶν Πατέρων οἰκονομίας, δὲν θέλουν λεί-

ὅπως ἔπρατταν μετὰ ἐπιμονῆς, πειρασούνης καὶ ἀκρισίας οἱ ἀντικολληβάδες⁴⁹⁴. Ἄν δὲν χωρεῖ τὸ «Κατευθυνθήτω ...» στὴν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, πολὺ περισσότερο δὲν χωρεῖ στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ «νὰ προτίθωνται εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας κόλληβα νεκρικά, νὰ φάλλεται ὀλόκληρος ἀκολουθία νεκρικὴ γεμάτη ἀπὸ μέλη γοερὰ καὶ λυπηρά»⁴⁹⁵.

Παρόμοια μαρτυρία τῆς κολληβαδικῆς ἐπιχειρηματολογίας ἀναφέρεται στὸν Δημήτριο Χωματεινὸ, ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας. Ὁ Δημήτριος, στὴν ἀπόκρισή του πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα ἀρχιεπίσκοπο Δυρραχίου⁴⁹⁶, ἐρωτήσαντα ἐὰν ἐπιτρέπεται νὰ κατασκευάζεται καὶ νὰ φορεῖται πορφυροῦς σάκκος, ἀποκρίνεται κατὰ λέξη: «Τὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας τὰ πορφυρὰ ἀρχιερατικὰ θεῖα ἐσθήματα ἀπλᾶ βούλεται εἶναι καὶ χωρὶς προσθήκης τῶν εἰρημένων ποταμῶν καὶ σταυρῶν· σάκκον δὲ πορφυροῦν οὐδ' ὅλως ἐπιγινώσκει, ἐπειδὴ ὁ σάκκος ἐν τρισὶ μο-

---

φει νὰ νεκρολογοῦν καὶ τὰς ἡμέρας τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων, Εὐαγγελισμοῦ, τῶν Βαΐων, τῆ Μεγάλῃ Πέμπτῃ ἐσπέρας, τὸ πρῶτὸ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, αὐτῇ τῇ ἀγία καὶ μεγάλῃ ἡμέρᾳ τοῦ σωτηρίου Πάσχα, ἡ ὁποία κατ' ἐξοχὴν ὀνομάζεται λαμπρά. Ἐπειδὴ εἰς ποίαν ἄλλην ἡμέραν κατὰ σὲ ἡμπορεῖ ὁ προεστῶς σου νὰ δείξῃ τὴν ἀφροσύνην του πλεονεργίαν καὶ λαμπράν, παρὰ εἰς αὐτὰς τὰς ἡμέρας, ὅπου γίνεταί ἡβηδὸν καὶ πάγκοινοσ τῶν ἀδελφῶν ἢ σύναξις;».

494. *Φραγγέλιον*, σσ. 98-99: «Ἐγὼ στενοχωροῦμαι. Διατί; Ὅτι διὰ τοὺς πεισματίας καὶ κενόφρονας θέλω νὰ καταβαρύνω τοὺς εὐπειθεῖς καὶ γνωστικὸς φέροντας εἰς μέσον τὰ πᾶσιν ἀπλῶς γνωστὰ καὶ φανερὰ καὶ πασίδηλα. Ἐπειδὴ, ἂν ὁ θεὸς Νηστευτῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στοχάζεται καὶ ὀνομάζει σύμβολον πένθους τὸ *Κατευθυνθήτω*, μόνον διατί ἐδιωρίσθη νὰ φάλλεται ἐν ταῖς Προηγιασμέναις, καὶ μετ' ὅλον ὅπου εἶναι, ὡς εἶπον, ὕμνος Θεοῦ, τί μένει νὰ εἰποῦμεν πλεονεργίαν διὰ τὸ *Οἱμοί, οἶον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ*; Τί νὰ ὀνομάσωμεν τὸ *Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα*; Τί νὰ ἀποφασίσωμεν διὰ τὸ *Θρηγῶ καὶ ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον*; Τί διὰ ὅλην ἀπλῶς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν, διὰ νὰ εἰπῶ μετ' ἑνα λόγον τὸ πᾶν;». Βλ. ὅπ.π. ἐπίσης, σ. 116.

495. *Φραγγέλιον*, σ. 83. Καὶ σ. 84: «Λοιπόν, ἂν ἐκεῖνο (τὸ «Κατευθυνθήτω ...» δηλαδὴ) δὲν ἔχει χώραν εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὡς πένθους σύμβολον, πολλῶν μᾶλλον δὲν ἔχουσι χώραν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. Καὶ ἰδοὺ ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν Κυριακὴν· τιμῶμεν γὰρ αὐτὴν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην δεσποτικὴν ἑορτὴν, κατὰ τὴν κοινὴν ἔννοιαν, καὶ οἱ ὅπωςδήποτε αὐτὴν ἀτιμάζοντες μετὰ τῶν αἱρετικῶν ὑπὸ τῶν Πατέρων συντάττονται».

496. Βλ. *PG* 119, 948ἔξ.

ναις τοῦ ἔτους λαμπραῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς τὴν ἑαυτοῦ χρῆσιν παρέχει, ἤγουν ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα Κυριακῇ, ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ ἐν τῇ Γεννήσει τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὸ γὰρ τοῦτο πληροφορεῖν ἐξαρκεῖ, ὡς οὐ χρεῶν εἶναι σάκκον πορφύρεον, καὶ ἅμα ὅτι πένθους εἰσὶ τὰ πορφυρᾶ τοιαῦτα ἐσθήματα σήμαντρον· ἐν μόναϊς γὰρ νησιτίμοις ἡμέραις καὶ ἐν μνημοσύνοις ἀπελθόντων χριστιανῶν, μετὰ τῶν τοιούτων οἱ ἀρχιερεῖς εἰώθασιν ἱερουργίας ποιεῖν»⁴⁹⁷.

Ὁ συγκριτικὸς σχολιαστικὸς παραλληλισμὸς τοῦ μεΐζονος πρὸς τὸ ἔλαττον, τὸν ὁποῖον καταγράφει στὸ *Φραγγέλιόν* τοῦ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος, εἶναι καταλυτικὸς καὶ ἄριστα ἐνδεικτικὸς τῆς ἀνατροπῆς τῆς παραδόσεως, τὴν ὁποία ἐμπόνως ὑπερήσπιζαν οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες. «Ἡ Ἐκκλησία», γράφει, «τόσον ἐστοχάζετο καὶ στοχάζεται ἀεὶ ὡς πένθιμα τὰ μνημόσυνα, ὥστε καὶ ἱερὰ ἄμφια δὲν ἐμεταχειρίζετο ἐν αὐτοῖς λευκά, οὔτε ἄλλης τινὸς λαμπρότητος παραστατικά, ἀλλὰ τὰ πορφυρᾶ, ὡς πένθους δηλωτικά ... Ἀνίσως, λέγω, ἔνδυμα πένθιμον» (ὅπως ὁ ἀναφερόμενος πορφυροῦς σάκκος) «δὲν ἐσυγχωρεῖτο εἰς τὰς ἄλλας ἡμέρας καὶ πολλῶ μᾶλλον δὲν ἐσυγχωρεῖτο εἰς τὰς λαμπρὰς ἑορτάς, πῶς ἄρα τὴν σήμερον ἔδοξεν εὐλογον καὶ πρέπον εἰς τὴν λαμπροτάτην ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως νὰ φάλλεται ὀλόκληρος νεκρώσιμος ἀκολουθία, νὰ γίνωνται λόγοι ἐπιτάφιοι καὶ νὰ παρρησιάζωνται ἀνάμεσα εἰς τόσῃ βασιλικὴν φαιδρότητα τὰ δουρικὰ καὶ νεκρικὰ σαπροκόλυβα;»⁴⁹⁸.

---

497. Βλ. *Φραγγέλιον*, σσ. 110-111. *Δήλωσις*, σσ. 56-57. J.-B. PITRA, *Analecta sacra et classica*, τ. VI, Ρώμη-Παρίσι 1891, σσ. 683-684. Τὸ αὐτὸ στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα ...*, ὅπ.π., τ. Ε', σ. 430. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΙΘ'*. PG 155, 869D-872B. Πρβλ. καὶ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Ι. ΖΩΝΑΡΑ στὸν ἰζ' κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς, στῶν Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, ὅπ.π., τ. Β', σ. 260. Ἀναφορὰ σὲ παρεκκλίσεις βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ*. PG 135, 816Cεξ. Τὸ θέμα θίγουν καὶ οἱ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗΣ, *Ὁ μοναχισμὸς κατὰ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 30έξ., καὶ Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, ὅπ.π., σσ. 62-63. Γιὰ τὰ πενθικὰ ἄμφια στὶς νησιτιμες ἡμέρες, βλ. καὶ *Δήλωσις*, σσ. 81-82έξ.

498. Βλ. *Φραγγέλιον*, σσ. 111-112. *Δήλωσις*, σ. 57. Ἐπίσης βλ. *Δήλωσις*, σ. 56 καὶ *Φραγγέλιον*, σ. 113: «Σὺ δὲ σημείωσαι ὡς ἐν παρόδῳ τὴν νῦν τοῦ ἱεροῦ σάκκου κατάχρησιν· ὡς γὰρ ἐντεῦθεν μανθάνομεν, τρεῖς μόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἦν αὐτοῦ τὸ πά-

Ὁ πορφυροῦς λοιπὸν ἀρχιερατικὸς σάκκος εἶναι σύμβολο πένθους καὶ χρησιμοποιεῖται μόνον στὶς νήστιμες ἡμέρες καὶ στὰ μνημόσυνα τῶν ἀπελθόντων. Ἐπειδὴ ἐμφανῶς πένθιμα εἶναι καὶ θεωροῦνται τὰ μνημόσυνα· καὶ τὰ ἄμφια δὲν εἶναι λαμπρὰ καὶ λευκά, ἀλλὰ πορφυρὰ καὶ πένθους δηλωτικά. Ἐὰν λοιπὸν ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ πορφυροῦς σάκκος, ὡς πενθικός, ἀπαγορεύεται ἀπὸ τὴν δεσποτικὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως, τὴν Κυριακὴν δηλαδή, πόσο μᾶλλον εἶναι παντελῶς ἀπαγορευμέναι οἱ πενθικαὶ μνημεῖαι τῶν μνημοσύνων μὲ τὸν γόου καὶ τοὺς θρήνους καὶ τὰ νεκρώσιμα τροπάρια; Πόσο ἀταίριαστα ἄλλωστε εἶναι τὰ πενθικὰ τῶν μνημοσύνων μὲ τὸν ἀναστάσιμον καὶ πασχάλιον χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν Διακαινήσιμον Ἑβδομάδα, κατὰ τὴν ὁποία ἀλλάσσει καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ νεκρώσιμη ἀκολουθία, γὰρ νὰ μὴ συμίγνυται τὰ κατηφῆ μὲ τὰ νικητικά, τὰ λυπηρὰ μὲ τὰ χαρμόσυνα⁴⁹⁹.

Οἱ αἰτίαι τελικὰ τῆς ὑπερθέσεως ἢ τῆς ἀποπομπῆς τῶν μνημοσύνων εἶναι ἢ ἡ νηστευτικὴ πενθικὴ ἀπραξία τῶν ἡμερῶν ἢ τὸ ἀναστάσιμον ὑπέρτιμόν τους⁵⁰⁰. Ἡ κατήφεια τῶν πενθικῶν μνημῶν τις ἀποκλείει ἀπὸ τὴν Κυριακὴν καὶ τὴν δεσποτικὴν ἑορτήν⁵⁰¹. Τὸ πένθος δηλαδή, πού ἐμπειρικλεῖται στὶς νεκρικὰς αὐτὰς ἀναμνήσεις εἶναι καίριος λόγος ἀπαγόρευσός τους ἀπὸ τὴν χαρμὸσύνην τῶν ἀναστασίμων⁵⁰². Ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔχει «πάνσοφον ὁδηγὸν τὸν Παράκλητον», μέσα στὸ πλαίσιον τῆς λειτουργικῆς παραδόσεώς της, ἐνέθεσε βαθύτατον λόγον καὶ ἔννοιαν στὴν ἀπαγόρευσιν τῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὴν ἑορτάσιμον ἡμέραν καὶ τὴν ἀναστάσιμον Κυριακὴν⁵⁰³. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε λειτουργικὴ διευθέτησις καὶ ρητὴ ἀπαγόρευσις, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιοτάτη ἔμπρακτος καὶ ἐνεργὸς συνήθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἀποκλείει τὰ πενθικὰ ἀπὸ τῶν ἀναστασίμων, θὰ φαινόταν παραλογισμὸς ἢ ἀνακίνησις τοῦ ζητήματος. Ὅμως

λαὶ ἢ χρῆσις, νῦν δὲ ὡς παλαιόρασον τοῦτον καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐνδύονται. Ἄλλὰ περὶ τούτου μικρὰ ἡμῖν μέλει· καὶ οὐ μόνον ὅτι καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἀλλὰ, κἄν καὶ μετ' αὐτοῦ βούλωνται ἀκόμα καὶ νὰ κοιμῶνται, οὐδὲν ἡμῖν ὄλως μέλει!»

499. Βλ. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 142.

500. Φραγγέλιον, σσ. 28, 29-30 καὶ 64.

501. Δήλωσις, σ. 50.

502. Φραγγέλιον, σ. 169.

503. Φραγγέλιον, σσ. 67-68.

ἡ λογικὴ λατρεία τῆς «θεοφωτίστου καὶ θεοσυνεργήτου Ἐκκλησίας» δὲν μπορεῖ ποτὲ «νὰ διατάσῃ καὶ νὰ πράττῃ ἄλογα πράγματα»⁵⁰⁴.

«Θαρρύντως, λοιπὸν» (γράφει σὲ συμπερασματικὴ σύνοψη ὁ Ἄθανάσιος Πάριος), «καὶ μὲ στερεὰν καὶ ὀριστικὴν γνώμην λέγω ὅτι διὰ τοῦτο ἀποβάλλονται τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα ἀπὸ τὴν Κυριακὴν, διατι αὐτὴ μὲν εἶναι ὑπόθεσις ἀρρήτου χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης πνευματικῆς ..., τὰ δὲ μνημόσυνα εἶναι ... πένθους καὶ κατηφείας πρόξενα καὶ προσέτι δουρικὰ, ταπεινὰ καὶ κατὰ πάντα τρόπον ἀσύμβατα, ἀσύφωνα καὶ ἀνοίκεια εἰς τὴν λαμπροφόρον καὶ βασιλίδα καὶ κυρίαν τῶν ἡμερῶν»⁵⁰⁵. Τοῦτο συμβαίνει γιὰτὶ «ἐνταῦθα, ἦτοι εἰς τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα, γίνεται τελετὴ καὶ λογικὴ καὶ πρακτικὴ, ὅπου θέλει νὰ εἰπεῖ γίνεται μία ἀκολουθία, ἡ ὁποία καὶ διὰ λόγων καὶ διὰ ἔργων ... γεμίζει ἀπὸ κατήφειαν καὶ πένθος τῆς ἐκκλησίας τὸ πρόσωπον· καὶ ἰδοὺ σαφέστατος λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον κοινῶς μὲν ἀπὸ ὅλας τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας, ἐξαιρέτως δὲ ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμον, ἐμποδίζονται τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα»⁵⁰⁶.

6) Σύμφωνα μὲ τὴν πλούσια καὶ ἀναλυτικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων πατέρων περὶ τῶν μνημοσύνων, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουιν καίριες διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα ἀφ' ἑνὸς στὶς αἰτήσεις τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὴν ἐξαγωγή μερίδων ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων στὴν ἀγία προσκομιδὴ, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὰ καθαυτὸ νεκρικὰ μνημόσυνα⁵⁰⁷. «Οὐ γὰρ εἰς τὰς αἰτήσεις καὶ μερίδας νεκρωδικὰς ἀκολουθίας φάλλομεν, οὐδὲ κόλλυβα προτιθέμεθα, οὐδὲ τὸ τοῦ θανάτου καταμελετῶμεν μυστήριον, οὐδὲ πορ-

---

504. Φραγγέλιον, σσ. 75-76.

505. Φραγγέλιον, σ. 76. Βλ. καὶ σ. 85: «Ἰδοὺ διὰ νὰ μὴ συνταράττωσι τὴν ἡδονὴν τῆς ἑορτῆς τὰ ἐκ τούτων» (τῶν πενθικῶν μνημοσύνων δηλαδὴ) «δάκρυα, διὰ νὰ μὴ συγγέη τὴν τῆς ἡμέρας εὐφροσύνην ἢ ἐκεῖθεν σκυθρωπότης καὶ κατήφεια».

506. Φραγγέλιον, σ. 82. Βλ. ἐπίσης καὶ σ. 159 (§ ρξή'), ὅπου σύνοψη ἐπιτυχῆς ἀποδείξεων περὶ τῶν μνημοσύνων. Γιὰ τοὺς λόγους τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐν Κυριακῇ νεκρολογίας, βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σσ. 145-146. Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, Ἡ χρῆση τοῦ Δεκαλόγου στὴν τουρκοκρατία. Ἡθικὴ καὶ ποιμαντικὴ διερεύνηση [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 11], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 124.

507. Φραγγέλιον, σ. 21.

φυρά ἐσθήματα, ὡς πένθους σήμαντρα, μεταχειριζόμεθα»⁵⁰⁸. Ἄλλο λοιπὸν πράγμα εἶναι οἱ μνημονεύσεις τῶν κεκοιμημένων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ θεία λειτουργία⁵⁰⁹, σὲ ὁποιαδήποτε περίοδο καὶ ἂν τελεῖται αὐτή, καὶ ἄλλο ἐντελῶς τὰ νεκρικὰ καὶ πενθικὰ μνημόσυνα «ἐκεῖνα, ὅπου ἰδίως καὶ χωριστὰ καὶ καθ' αὐτὸ καὶ ἰδιοσυστάτως ἡ Ἐκκλησία ἐκ τῆς ἄνωθεν παραδόσεως παρέλαβε καὶ εἰς ἡμᾶς ἐγγράφως παρέδωκε νὰ κάνωμεν ἀντάμα μὲ κόλλυβα καὶ δι' ὧν ἀνακαινίζεται ὅλον τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον καὶ οἷς παρέπεται ... σκυθρωπότης, πένθος, κατήφεια καὶ δάκρυα». Αὐτὰ τὰ μετὰ νεκρικοῦ παραστασίμου ἦταν καὶ εἶναι ἀπαγορευμένα ἀπὸ τὶς λαμπρὲς δεσποτικὲς ἑορτὲς⁵¹⁰ καὶ ὄχι γενικῶς κάθε παραμικρὴ ἀναφορὰ στοὺς κεκοιμημένους, ποὺ γίνεται στίς ἐκτενεῖς δεήσεις τῆς θείας λειτουργίας, στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς, στίς εὐχὲς τῆς Γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, στὸ νεκρώσιμο μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ, στὴν ἐξαγωγή μερίδων καὶ τὴ μνημόνευση ὀνομάτων κατὰ τὸν εὐπρεπισμὸ τοῦ ἁγίου δισκαρίου στὴν πρόθεση⁵¹¹.

Τοῦτο δυστυχῶς δὲν κατόρθωσαν νὰ διακρίνουν οἱ ἀντικολληβάδες, μένοντας προσηλωμένοι στὴν ἐκ συγχύσεως προελθοῦσα αὐτὴ πείσμονα θέση τους καὶ μὴ διακρίνοντας τὰ νεκρικὰ μετὰ κολλύβων γινόμενα ἀπὸ τὶς φιλάνθρωπες πολλαπλὲς προσευχητικὲς μνημονεύσεις τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν πιστῶν⁵¹². «Ἄλλ' οὐδὲ διότι ἡ ἀναίμακτος θυ-

---

508. Φραγγέλιον, σ. 146.

509. Βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ζ' Δ'*. PG 155, 280έξ. Βλ. καὶ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ὅπ.π., σ. 177.

510. Φραγγέλιον, σ. 149. *Δήλωσις*, σ. 48. *Ὁμολογία*, σ. 40. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ὅπ.π., σ. 141.

511. Φραγγέλιον, σσ. 44-45. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 284C: «τελευταῖον δὲ ὑπὲρ τῶν ἐν Χριστῷ κοιμηθέντων ... καὶ ἔτι πάντων τῶν ὀρθοδόξως τελειωθέντων πιστῶν ... καὶ τελευταῖον κοινῶς προσφέρει μερίδα ὑπὲρ πάσης ψυχῆς χριστιανῶν ὀρθοδόξων». Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Β', σ. 173 ἐξ. Καὶ τ. Α', σσ. 114-115. Καὶ ΑΘ, τ. Ζ', σ. 20.

512. Φραγγέλιον, σσ. 147, 155-156. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 2, Μικρὰ Κατήχησις*, ὅπ.π., σ. 330. Ἐπίσης βλέπε ἀνάλυση γιὰ τὴ διαφορὰ τους *Δήλωσις*, σσ. 42-43, 47, 48. Ἀναφορὰ στὴν ὠφέλεια τῶν μνημονεύσεων αὐτῶν βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Μυσταγωγικὴ Κατήχησις Ε'*. PG 33, 1116B-1117A: «Θ'. ... μνημονεύομεν ... καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν ἐν ἡμῖν προκεκοιμημένων· μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται, τῆς ἁγίας καὶ φρικωδεστά-

σία», σημειώνει Νεόφυτος ὁ Κουσοκαλυβίτης, «πραγματώδης οὔσα ἀνάμνησις τοῦ Κυρίου τοῦ ὑπὲρ ζώντων τε καὶ νεκρῶν ἀποθανόντος καὶ ἀναστάντος, καὶ τινων κεκοιμημένων ἐπιτροχάδην τε καὶ λιτῶς μνημονεύει, παρὰ τοῦτο ἔπεται καὶ ἐν ἐκτενεῖ νεκροσιμολογία τὴν τῆς ἀναστασίμου ἀμαυροῦν χάριν τε καὶ λαμπρότητα»⁵¹³.

Οἱ φιλοκαλικοὶ διὰ πληθωρικῶν ἀναφορῶν προσδιόρισαν μὲ ὀρισμοὺς λειτουργικοὺς ποιά εἶναι τὰ ἀπαγορευμένα μνημόσυνα ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ καὶ ἐξήγησαν μὲ σαφήνεια τὴ διαφορὰ τους ἀπὸ τὶς ἀπλὲς μνημονεύσεις τῶν κεκοιμημένων πιστῶν ἢ τὶς ἑορταστικὲς μνημεις τῶν ἁγίων. Διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο γιὰ τὰ κατ' ἐξοχὴν μνημόσυνα εἶναι τὸ πένθος, τὰ κόλλυβα, τὸ παραστάσιμο, ἢ ἐξειδικασμένη πενθικὴ προσευχή, μὲ τὶς νεκρώσιμες εὐχὲς καὶ τροπάρια ποὺ συναπαρτίζουν «μακρὰ καὶ περιπαθῆ ἀκολουθίαν», γεμάτη δεητικὲς καὶ θρηνητικὲς ἱεσιές, δηλαδή «ἐκεῖνα ὅπου ἐγκαινίζουσιν, ἤτοι ἀνακαινίζουσι, τὸ μυστήριον καὶ τὸ πάθος τοῦ θανάτου, ὅθεν καὶ τελετὴ καὶ πρᾶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης λέγονται»⁵¹⁴.

της προκειμένης θυσίας». «Ι'. Καὶ βούλομαι ὑμᾶς ἀπὸ ὑποδείγματος πεῖσαι. Οἶδα γὰρ πολλοὺς τοῦτο λέγοντας: Τί ὠφελεῖται ψυχὴ, μετὰ ἁμαρτημάτων ἀπαλλασσομένη τοῦδε τοῦ κόσμου, ἢ οὐ μεθ' ἁμαρτημάτων, ἐὰν ἐπὶ τῆς προσευχῆς μνημονεύται; Ἄρα γάρ, εἴ τις βασιλεὺς προσκεκροκότας αὐτῷ ἐξορίστους ποιήσιν, εἶτα οἱ τούτοις διαφέροντες, στέφανον πλέξαντες, ὑπὲρ τῶν ἐν τιμωρίαις αὐτῷ τοῦτον προσενέγκωσιν, οὐκ ἂν αὐτοῖς ἄνεσιν δῶῃ τῶν κολάσεων; Τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμεῖς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων αὐτῷ τὰς δεήσεις προσφέροντες, κἄν ἁμαρτωλοὶ ᾖσιν, οὐ στέφανον πλέκομεν ἀλλὰ Χριστὸν ἐσφαγιασμένον ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων προσφέρομεν, ἐξιλεούμενοι ὑπὲρ αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν τὸν φιλόανθρωπον Θεόν». Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ἄπο τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν μας, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1997, σσ. 303-345 καὶ ἰδιαιτέρα σ. 330ἔξ.

513. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 147. Βλ. καὶ ΜΙΧΑΗΛ ΓΑΥΚΑ, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας Γραφῆς Λόγοι. Ἐπιστολὴ ΙΘ'*. PG 158, 921D: «ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα πάντως ἐπωφελές, τὸ μνήμην ποιεῖν ἐπὶ τῆς θείας μυσταγωγίας τῶν πιστῶς κεκοιμημένων». Καὶ 928A: «καθ' ὃν τρόπον εἰρήκαμεν τοῖς ἀποικοινομένοις δοτέον βοήθειαν». Βλ. καὶ P. GAUTIER, «Le Typikon de la Théotokos Kécharitómènè», ὅπ.π., σ. 85.

514. *Φραγγέλιον*, σσ. 20-21: «γ'. Τὰ μνημόσυνα, λοιπόν, ταῦτα, περὶ ὧν ἡμῖν ὁ λόγος καὶ ὑπὲρ ὧν οἱ τοσοῦτοι ἄγωνες καὶ πόλεμοι, εἶναι μία τελετὴ, ἣγουν πρᾶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης, ἰδίᾳ καὶ ἀγράφως εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν παραδεδωμένη, ἐν ἣ πρᾶξει προτιθεῖσα ἢ Ἐκκλησία τὸ σύμβολον τοῦ τεθνηκότος ἀδελφοῦ, τοῦτ' ἔστι

7) Τὰ προσφερόμενα κατὰ τὰ μνημόσυνα κόλλυβα ἀποτελοῦν γιὰ τοὺς Κολλυβάδες τὸ «σύμβολον τοῦ τεθνηκότος ἀδελφοῦ»⁵¹⁵. Δὲν εἶναι δηλαδὴ, κατὰ τὴ διδασχὴ τους, σύμβολα τῆς προσδοκωμένης ἀναστάσεως, ἀλλὰ περισσότερο πενθικὰ καὶ νεκρικὰ σύμβολα τῶν ἐπὶ τοῦ τάφου κειμένων νεκρῶν σωμάτων⁵¹⁶, ἄρα «σύμβολον ἀπροσφυῆς τῆς μελουσῆς καταστάσεως»⁵¹⁷. «Τὸ λεγόμενον κόλλυβον», γράφει χαρακτηριστικὰ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, «ὡς σύμβολον τοῦ νεκροῦ λαμβάνεται»⁵¹⁸, ἐπικαλούμενος τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης⁵¹⁹. Στὸν ἴδιο τόπο ἐπίσης ὑποστηρίζει ὅτι καὶ ὁ Κύριος στὸ εὐαγγέλιο⁵²⁰ καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος⁵²¹ «τὰ τῶν νεκρῶν σώματα μὲ τὰ σπέρματα ὁποῦ πίπτουν εἰς τὴν γῆν ἐξωμοίωσαν. Ὡστε καὶ ὁ τοῦ κολλύβου λόγος, τουτέστι καθὸ νε-

---

τὸν ἐψητὸν σῆτον, διὰ μακρᾶς καὶ περιπαθοῦς ἀκολουθίας, δέεται τοῦ Θεοῦ νὰ συγχωρήσῃ αὐτῷ πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον καὶ κληρονόμον ἀναδείξῃ αὐτὸν τῆς οὐρανοῦ του βασιλείας, ὅταν ἐλεύσῃται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς.

δ'. Τούτων οὕτω διοριζομένων καὶ ἐξηγουμένων τῶν μνημοσύνων, πρόδηλον γίνεταί ὅτι δὲν δύνανται νὰ συνεννοοῦνται πλέον μὲ αὐτὰ οὔτε τῶν ἁγίων αἱ μνήμαι, διατὶ εἶναι ἔορταί καὶ πανηγύρεις, τοῦτ' ἔστι κρότων ἐπινικίων καὶ χαρᾶς ὑποθέσεις, οὔτε αἱ καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ καθ' ἕκαστον καιρὸν ὑπὸ τοῦ ἱερέως γινόμεναι ἐκφωνήσεις καὶ αἰτήσεις, οὔτε αἱ διὰ τῶν μερίδων ἐν τῇ θεῖᾳ λειτουργίᾳ γινόμεναι ἀναμνήσεις, ὅτι ταῦτα γίνονται συντόμως, συνεπτυγμένως καὶ ἀπαθῶς, καὶ μάλιστα αἱ διὰ τῶν μερίδων ἀναμνήσεις, ὡσάν ὁποῦ προσφέρονται μυστικῶς. Ἐννοοῦνται δηλαδὴ ἐνταῦθα ἐκεῖνα μονάχα, τὰ παρὰ πᾶσι γνωστὰ καὶ συνήθη, τὰ ὁποῖα καὶ κοινότερον κόλυβα, ὡς ἐκ τοῦ προκειμένου συμβόλου, ὀνομάζονται· ἐκεῖνα ὁποῦ ἐγκαινίζουσι, ἤτοι ἀνακαινίζουσι, τὸ μυστήριον καὶ τὸ πάθος τοῦ θανάτου, ὅθεν καὶ τελετὴ καὶ πρᾶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης λέγονται». Ἐκδεδομένους τύπους τέτοιων μακρῶν πενθικῶν ἀκολουθιῶν τῶν μνημοσύνων βλ. ΣΑΒΒΑ ΜΟΝΑΧΟΥ, Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου κατὰ τὴν τάξιν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Ἀθῆναι 1889 (= ἔκδοσις ὑπὸ υἱῶν Σ. ΣΧΟΙΝΑ, ἐν Βόλῳ 1976). Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ἀκολουθία τοῦ Μνημοσύνου [Κείμενα Λειτουργικῆς, 20], Θεσσαλονίκη 1979.

515. Φραγγέλιον, σ. 20.

516. Φραγγέλιον, σσ. 105 καὶ 110. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 147.

517. Φραγγέλιον, σ. 135.

518. Δήλωσις (ἔνθα Ἔκθεσις), σ. 121.

519. Βλ. Διάλογος, κεφ. ΤΟΑ'. PG 155, 688D-692B.

520. Πρβλ. Ἰωάν. ιβ' 24.

521. Πρβλ. Α' Κορ. ιε' 36-37.

κροῦ σύμβολον ἐν τῇ γῆ σπειρομένου, ἀσύμβατος εἶναι μὲ τὸν λόγον τῆς ἡμέρας, ἥτοι τῆς ἀναστάσεως»⁵²².

Ἐπὶ τῶν κειμένων σωμάτων ἀναφέρει καὶ ὁ ἅγιος Συμεὼν τὸν θαπτόμενο κόκκο τοῦ σίτου⁵²³, ὅμως τὴν ὡς ἄνω ἀναφορὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐρμηνεύει ὡς «παρεικάζουσα» «τοῖς ἡμετέροις σώμασι» ὄχι μόνον «καταβαλλομένοις» στὴ γῆ, ἀλλὰ «καὶ ἐγειρομένοις, τιμιωτέροις οὖσιν αὐτῶν»⁵²⁴, ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος «ὡς σπέρμα καὶ ὡς καρπὸς ἐκ τῆς γῆς καὶ ὡς σῖτος καταβαλλόμενος εἰς τὴν γῆν, Θεοῦ δυνάμει πάλιν ἐξαναστήσεται»⁵²⁵. Τὴν ἴδια ἔννοια γιὰ τὰ σπέρματα, ὡς εἰκονίζοντα τὰ ἐν τῇ γῆ καταβαλλόμενα νεκρὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ αὐλάκια τοῦ χωραφιοῦ, ὡς συμβολίζοντα τοὺς τάφους, δίνει καὶ ὁ Θεοδώρητος Κύρου⁵²⁶. Ἐπειδὴ δὲ αὐτὰ ἔλαβαν τὸ σύμβολο τῆς ἐκ τοῦ θανάτου καρποφορίας τῆς ζωῆς, γι' αὐτὸ καὶ ἐκτὸς κόκκων σίτου ἐχρησιμοποίησαν, κατὰ καιροῦς καὶ τόπους, οἱ χριστιανοὶ στὰ κόλλυβα καὶ διαφόρους ἄλλους καρπούς⁵²⁷.

Βέβαια εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ προσφερόμενα κόλλυβα «σὺν τοῖς διαφόροις καρποῖς», κατὰ τὴν εὐχή τῆς εὐλογησεώς τους, «εἰς τιμὴν καὶ μνήμην» τῶν ἐορταζομένων ἀγίων εἶναι τιμητικὰ καὶ χαρμόσυνα ὅπως ἡ ἀγόμενη πανηγυρίς τους. Δὲν ἔχουν δηλαδὴ καμμία σχέση καὶ τὰ νεκρικὰ καὶ πενθικὰ τῶν μνημοσύνων, γι' αὐτὸ μποροῦν νὰ εὐλογοῦνται καὶ ὅταν ἡ πανηγυρίς συμπίπτει μὲ ἐορτάσιμες ἡμέρες⁵²⁸.

522. *Δήλωσις* (ἔνθα Ἔκθεσις), σ. 121.

523. Ὁπ.π., PG 155, 689B-C: «καὶ ὁ Σωτὴρ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα σίτῳ παρείκασεν». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ὁμολογία*, σ. 8.

524. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 689A-B.

525. Ὁπ.π., PG 155, 688D-689A. Βλ. παρόμοιες θέσεις καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἔτερα παράλληλα* (*Rupefucaldina*). PG 96, 500D, ὅπου ὁ συμβολισμὸς τοῦ νεκροῦ σώματος ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεώς του: σῖτος – κόκκος θαπτόμενος – σῆψις καὶ διάβρωσις – φυτὸν καὶ ἀναζώωσις.

526. *Περὶ ἀναστάσεως*. PG 83, 516A-B.

527. Βλ. Γ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ, «Κόλλυβα». *ΘΗΕ*, τ. 7, στ. 740. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅπ.π., PG 155, 689B. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΡΟΥ, ὅπ.π., PG 83, 516B. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 96, 500D-501A. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων*. PG 95, 265A-B. ΜΙΧΑΗΛ ΓΑΥΚΑ, ὅπ.π., PG 158, 928A-B.

528. Βλ. *Ὁμολογία*, σσ. 35-36. *Φραγγέλιον*, σσ. 106-107. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμεῖον Ὁρθοδοξίας*, ὅπ.π., σ. 177.

Ὁ συγγραφέας τοῦ *Φραγγελίου* εἶναι ὁ μόνος ἐκ τῆς χορείας τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων ποῦ διαφοροποιεῖται ἐντόνως πρὸς τὴ θέσιν ὅτι τὰ κόλλυβα εἶναι κατ' ἐξοχὴν σύμβολο τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν καὶ διὰ μακρῶν ἀναλύσεων ὑποστηρίζει ὅτι τὸ κόλλυβο «κυρίως καὶ μόνον τοῦ νεκροῦ σώματος εἶναι σύμβολον»⁵²⁹. Ἔτσι ἡ ἐκ τοῦ κολλύβου τοῦ προτιθεμένου στὰ μνημόσυνα ὠφέλεια εἶναι περισσότερο «ἢ τοῦ θανάτου καταμελέτησις», ἄρα «ἡ Ἐκκλησία δὲν τὸ μεταχειρίζεται εἰς βοήθειαν τῶν κεκοιμημένων», ἀλλὰ «πρὸς ὠφέλειαν τῶν ζώντων»⁵³⁰. Τοῦτο διότι «κανένα ἄλλο πρᾶγμα τοσοῦτον δὲν σωφρονίζει τὸν ἄνθρωπον ὡς ἡ μελέτη τοῦ θανάτου»⁵³¹. Ἡ χρῆση λοιπὸν ὄχι τοῦ ὤμοῦ καὶ ζωντανοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἐψητοῦ σίτου, ὁ ὁποῖος ἔχασε ἀπὸ τὸ βράσιμο τὴ ζωτικὴ δύναμη τοῦ καρπογόνου σπέρματος, εἶναι ὁ ἔμπρακτος τρόπος γιὰ νὰ διεγείρει ἡ Ἐκκλησία «εἰς τὸν νοῦν τῶν παρόντων τὴν μνήμην τοῦ θανάτου, ὅχι μόνον διὰ τῶν ἱερῶν ἁσμάτων, δι' ὧν συνεχῶς αὐτὸν ἀναμιμνήσει, ὡς δῆλον τοῖς ὧτα ἔχουσιν, ἀλλ' ἔτι πρακτικῶς καὶ διὰ τοῦ νεκρικοῦ τούτου συμβόλου»⁵³². Ἔτσι, ὅταν τρώγομε τὰ κόλλυβα, τῶν μὲν ἑορταζομένων ἀγίων τὰ μεταλαμβάνουμε πρὸς εὐλογία καὶ ἁγιασμό, τῶν κεκοιμημένων ὅμως, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἁγιαστικά, τὰ ἐσθίουμε γιὰ «νὰ ἔχωμεν ἐν ἑαυτοῖς ἀνεξάλειπτον τὴν τοῦ θανάτου μνήμην, ἵνα τοῦτον ἀεὶ ἐνθυμούμενοι τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ἐπιμέλειαν ἔχωμεν, εἰδότες ὅτι εἰς κριτὴν ἀπαραλόγιστον παραστησόμεθα»⁵³³.

Ἡ ἐκτενὴς ἀνάλυση τοῦ *Φραγγελίου* περὶ τῶν κολλύβων βραίνει ἐπαγωγικὰ καὶ παραγωγικὰ. Τὸ πραγματικὸν σύμβολο τοῦ πάθους τοῦ θανάτου ἐπὶ τοῦ σώματος εἶναι τὸ κοινῶς λεγόμενον κόλλυβο⁵³⁴, γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ τὸ μυστικὸν νόημα τοῦ συμβόλου αὐτοῦ νὰ ἀνάγει τὴν ἔννοιάν

---

529. *Φραγγέλιον*, σ. 105.

530. *Φραγγέλιον*, σ. 106.

531. *Φραγγέλιον*, σ. 106.

532. *Φραγγέλιον*, σ. 106. Βλ. καὶ σσ. 107-108, ὅπου περιγράφεται τὸ κόλλυβο ὡς παραίτιο μνήμης θανάτου καὶ καταγράφει τὰ ἐκ ταύτης ἀγαθὰ. Στὴ σ. 108 διερωτᾶται πῶς μποροῦν τὰ τοῦ θανάτου σύμβολα κόλλυβα «τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ χαρμόσυνα καὶ οὐχὶ μάλιστα πένθιμα καὶ ζοφερὰ καὶ κατηφείας τῆς ἐσχάτης πρόξενα;».

533. *Φραγγέλιον*, σσ. 106-107.

534. *Φραγγέλιον*, σ. 99.

του στην ανάσταση τῶν σωμάτων⁵³⁵. Βέβαια ὁ Ἄθανάσιος Πάριος δὲν μέμφεται τὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴ θέση αὐτή, ἀφοῦ ἀβίαστα ἀναγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἄλλοι «ἄνδρες μεγάλης ὑπολήψεως ... τὸ ἐξήγησαν εἰς τὸ νόημα τῆς ἀναστάσεως»⁵³⁶, διαφωνεῖ ὅμως μὲ τὴ γνώμη τους καὶ ζητεῖ συγγνώμη ποῦ δὲν τὴν ἀποδέχεται.

Ἡ ἀνάσταση, κατὰ ταῦτα, ἀναφέρεται ἐξόχως στὸ νεκρωθέν, φθαρὲν καὶ διαλυθὲν σῶμα καὶ ὄχι στὴν ψυχὴ ποῦ δὲν ὑπόκειται στὴ διάλυση καὶ τὴ φθορά⁵³⁷. Τὸ κόλλυβο ὅμως εἶναι παντελῶς ἀπροσφυῆς ὅπως προσφέρεται, δηλαδὴ ἐψητὸς καὶ ἄρα σπόρος νενεκρωμένος, γιὰ νὰ συμβολίσει τὴν πρὸ τοῦ θανάτου ἐν ζωῇ ἢ τὴν μετὰ τὴν ἀνάσταση ἀναζωοποιημένη καὶ ἀνακαινισμένη κατάσταση τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος⁵³⁸. Εἶναι λοιπὸν κατάδηλο ὅτι ὁ ἐψητὸς προκειμένος σίτος δὲν μπορεῖ νὰ κατέχει συμβολικὴ ἀναλογία πρὸς τὴ μέλλουσα ζωὴ καὶ τὰ ἀναστησόμενα σώματα, ἀλλὰ συμπληρώνει τὴν ἐνδιάμεση κατάσταση τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐν τῷ τάφῳ φθορᾶς, τῆς ὁποίας καὶ «εἶναι σύμβολον τὸ κόλλυβον»⁵³⁹. Ἔτσι ἡ ὁμοίωση τῶν νεκρῶν σωμάτων μὲ τὰ ἐν τῇ γῆ καταβαλλόμενα σπέρματα ἔγκειται στὴ φθορά. Γι' αὐτὸ καὶ «ἡ Ἐκκλησία ἐπιτηδεύει τὸν σῖτον καὶ τὸν φέρει εἰς τοιαύτην κατάστασιν, διὰ νὰ ἀναλογῇ ὄχι τὴν ἀνάστασιν ἀλλὰ τὰ σώματα τὰ τεθνηκότα, ὅπου διαλύονται εἰς τὴν γῆν καθὼς τὰ σπέρματα»⁵⁴⁰.

Ἄλλὰ ἐνῶ τὰ ὠμά σπέρματα περικρύπτουν μέσα τους τὸ «φυτᾶριον», δηλαδὴ τὴ ζωτικὴ καὶ αὐξητικὴ σπερματικὴ τους δύναμη καὶ ἡ σήψη τους μέσα στὸ χῶμα «κατὰ δόκησιν μόνον γίνεται», τὰ ἐψητὰ κόλλυβα ἀντίθετα εἶναι πλέον σπέρματα τελείως νεκρά⁵⁴¹. «Πῶς λοιπὸν τὸ κόλλυβον, τοιοῦτον ὄν, δύναται νὰ δηλοῖ τὴν ἀνάστασιν, ἤτοι τὰ ἀναστησόμενα σώματα», ὅπως θὰ εἶναι μετὰ τὴν ἐσχάτη κοινὴ ἀνάσταση⁵⁴²;

---

535. Φραγγέλιον, σ. 100.

536. Φραγγέλιον, σ. 100.

537. Φραγγέλιον, σσ. 100-101.

538. Φραγγέλιον, σσ. 101-102.

539. Φραγγέλιον, σ. 102.

540. Φραγγέλιον, σ. 103.

541. Φραγγέλιον, σ. 104.

542. Φραγγέλιον, σ. 105: «Ἡ πῶς ἡ Ἐκκλησία, κατὰ τὸν Βησσαρίωνα εἰς τὸ πρῶτόν του σχολίον, τὸ μεταχειρίζεται εἰς βοήθειαν ἐκείνων ὅπου ἀμφιβάλλουσιν εἰς

Πάντως ὁ πρακτικὸς συμβολισμὸς τῶν κολλύβων σὲ καμμία ἀπολύτως περίπτωση δὲν μπορεῖ προτεσταντικὰ νὰ ἀπορριφθεῖ, γιατί εἶναι ἀρχαία συνήθεια παραδεδομένη ἀπὸ τοὺς θεῖους πατέρες «μὲ σκοπὸν καὶ λόγον μυστηριώδη», ὥστε νὰ γίνεται ἀπαραιτήτως ὡς πενθικὴ συμβολικὴ προσφορά σὲ ὁλόκληρη τὴν ὀρθόδοξη οἰκουμένη⁵⁴³, ἀποδεικνύουσα καὶ αὐτὴ ὅτι τὰ μνημόσυνα, μετὰ κολλύβων καὶ παραστασίμου, εἶναι προφανῶς καὶ αὐταποδείκτως νεκρικὰ καὶ πένθιμα⁵⁴⁴.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν κολλύβων παρέμβαση τοῦ ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου θεωροῦμε ὅτι συμβιβάζει ἄριστα ἀφ' ἑνὸς τὴν ἀπόλυτη, ἴσως σχολαστικὴ, θέση καὶ ἀνάλυση τοῦ *Φραγγελίου*, ὅτι ὁ συμβολισμὸς τοὺς ἀνάγεται στὰ νεκρὰ ἐν τῷ τάφῳ σπειρόμενα σώματα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ μὴ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν συγγραφέα του γνώμη γιὰ τὸν ἀναστάσιμο καθ' ἑξοχὴν συμβολισμό τους. Λέγει λοιπὸν ὁ ἅγιος τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ καὶ καίρια: «Κόλυβον λοιπὸν εἶναι βρασμένον σιτάρι, τὸ ὁποῖον εἶναι σύμβολον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ... ἐπομένως δὲ διὰ τοῦ βρασίματος δηλοῦται ἡ διάλυσις καὶ φθορὰ τῶν σωμάτων τῶν κεκοιμημένων, τῶν ὁποίων σύμβολα εἶναι τὰ κόλυβα. Εἰ δὲ καὶ ἤθελεν εἰπεῖ τινὰς ὅτι ἄβραστον σιτάρι ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ κόλυβα καὶ οὐχὶ βρασμένον, καθ' ὅτι τὸ μὲν βρασμένον σιτάρι οὐδέποτε δύναται νὰ βλαστήσῃ· τὰ δὲ σώματα τῶν κοιμηθέντων, καὶ διαλελυμένα ὄντα ἤδη, ἔχουν ὅμως νὰ ἀναστηθοῦν ἐν τῇ συντελείᾳ· λοιπὸν ἀνάρμοστον εἶναι τὸ σύμβολον μὲ τό, οὐ ἔστι σύμβολον, ἤγουν τὸ βρασμένο σιτάρι μὲ τὸ νε-

---

τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν; Ποία βοήθεια, παρακαλῶ, καὶ ποία πληροφορία ἡμπορεῖ νὰ γεννηθῇ ἀπὸ ἕνα πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον μὲ τὸ νὰ εἶναι ἐστερημένον ἀπλῶς καὶ τελείως τῆς σπερματικῆς του δυνάμεως, προτιμότερον ἀμέσως ὀδηγεῖ εἰς ἀπελπισμόν, παρὰ εἰς τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως; Ἄν ἡ Ἐκκλησία διὰ συμβόλων ἤθελε νὰ διδάσκη τοὺς πιστοὺς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, τουλάχιστον τὸν σίτον ἔπρεπε νὰ ὑγράνῃ διὰ μόνου ὕδατος, ἕως νὰ ἔρχεται εἰς τὴν κατάστασιν τῶν ἐν τῇ γῆ σπερμάτων. Καὶ οὕτως ἤθελεν εἶναι οἰκειότερον τὸ παράδειγμα». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐξᾶλλου ἐκφράζει ὁ συγγραφέας τοῦ *Φραγγελίου* τὴ δυσἀρέσκειά του ποὺ ἀναγκάζεται νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὰ κόλυβα (βλ. σ. 99), ἀλλὰ καὶ ὅταν μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ ἐπουσιώδους, καὶ ὄχι πάντως εἰρωνικὰ καὶ ἀπαξιωτικὰ, τὰ ὀνομάζει «σαπροκόλυβα» (βλ. *Δήλωσις*, σ. 57. *Φραγγέλιον*, σ. 112).

543. *Φραγγέλιον*, σσ. 108-109.

544. *Φραγγέλιον*, σ. 109. *Ὁμολογία*, σσ. 16, 20.

κρὸν σῶμα· εἰ μὲν, λέγομεν, οὕτως ἤθελε εἰπῆ τινάς, εἰς ταῦτα ἡμεῖς ἀποκρινόμεθα ὅτι μάλιστα τοῦτο εἶναι σύμβολον ἀρμοδιώτατον· διὰ τί, καθὼς τὸ βρασμένον σιτάρι, φυσικῶ μὲν τρόπῳ νὰ βλαστήσῃ δὲν δύναται, ὑπερφυσικῶ δέ, ἤτοι τῇ ἀπείρῳ δυνάμει τοῦ πάντα δυναμένου Θεοῦ, δύναται καὶ πάνυ δύναται· ἔτσι παρομοίως καὶ τὰ νεκρὰ σώματα, τὰ διαλυθέντα εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθησαν, φυσικῶ μὲν τρόπῳ δὲν δύνανται νὰ ἀναστηθοῦν καὶ νὰ ζωοποιηθοῦν, ὑπερφυσικῶ δέ, διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ παντοδυναμίας, καὶ μάλα δύνανται. Ὅθεν ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν ὁμολογεῖται, παρὰ πάντων τῶν θεολόγων, ὅτι εἶναι ἔργον ὑπερβαῖνον πάντας τοὺς ὅρους τῆς φύσεως»⁵⁴⁵.

8) Τέλος, εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀναφορά μας στὶς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἀφιερωμένες λειτουργίες, τὶς κοινῶς ὀνομαζόμενες «ψυχικὲς» τουλάχιστον στὰ χωριά τῆς Μακεδονίας. Ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφερθεῖ, ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων⁵⁴⁶ προσφέρει καὶ ἀναπέμπει τὶς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων δεήσεις τῆς μέσα στὸ πλαίσιο τῆς θείας μυσταγωγίας μὲ τὴν ἐπιτέλεση θείας λειτουργίας ὑπὲρ αὐτῶν⁵⁴⁷. Οἱ ζῶντες πιστοί, «σπεύδοντες ἕκαστος εἰς τὴν τοῦ πέλας βοήθειαν», προτρέπονται «τοῦ μνήμην ἐπὶ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας ποιεῖσθαι τῶν προλαβόντων καὶ πάλιν τρίτα καὶ ἕνατα καὶ τεσσαρακοστὰ καὶ ἐτησίους μνήμας καὶ τελετάς»⁵⁴⁸. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνὸς μάλιστα ἐλέγχει γιὰ ὀλιγοπιστία καὶ μικροψυχία τοὺς συγγενεῖς ποὺ στεροῦν τοὺς οἰκείους ἀπὸ τὴν ὠφέλεια τῶν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων λειτουργιῶν. «Τίς γάρ», λέγει, «ἀνάγκη τοὺς μικροψύχους διαναστῆναι πείσοι καὶ ταύτην διαπράξασθαι, εἰ μὴ πληροφορίαν ἔχωσι τοῖς ἑαυτῶν ὠφελεῖν; Παύσονται δὲ καὶ αἱ περὶ τὰς διατυπώσεις τῶν πενήτων ἐγγραφόμεναι μοῖραι» (οἱ ὑπὲρ τῶν πτωχῶν δηλαδὴ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων τοῦ κοιμηθέντος προσφορὲς) «καὶ σὺν ταύταις αἱ ὑπὲρ νεκρῶν λειτουργίαι, ὑμνωδίαί τε καὶ

545. Ὁμολογία, σσ. 8-9.

546. Βλ. Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλίον Η', ΜΒ'. PG 1, 1145B-1148A.

547. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων, ὅπ.π., PG 3, 437B-C.

548. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων. PG 95, 261B-C (= μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Δ. ΡΙΖΟ ἔκδοσις «Ὁρθοδόξου Κυψέλης», Θεσσαλονίκη²1995).

φαλμωδίαι, τεσσαρακοστὰ σὺν τριτενάταις καὶ ἐτήσιοι μνήμαι καὶ τελεταί, αἵτινες οὐκ εἰς μάτην παρὰ τῶν διδασκάλων ἐπενοήθησαν»⁵⁴⁹.

Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ «ὑπὲρ τῶν ἐν ἁμαρτίαις ἀποθανόντων θυσίαν προσάγειν οὐκ ἀποκλειόμεθα»⁵⁵⁰. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀμελοῦμε «συνάξεις ἐπιτελεῖν τῶν τεθνεώτων ἕνεκεν, ἅτε τὰ μέγιστα ὠφελούσας αὐτούς»⁵⁵¹. Καὶ ἂν φροντίζουμε νὰ τοὺς προσφέρουμε, χωρὶς ὀλιγόπιστες ἀμφιβολίες⁵⁵², τὰ ἐν τῷ μυστηρίῳ βοηθήματα τῆς σωτηρίας, δεόμενοι καὶ ἀναφέροντες προσφορὰς στὸν Θεὸ ὑπὲρ αὐτῶν, «ἐπικάμπτεται ὁ ἐλεήμων ... καὶ συγχώρησιν παρέχει τοῖς πταίσμασι» ὅσων μὲ τὰ συγγνωστὰ τυχὸν ἁμαρτήματα ἀλλὰ καὶ μὲ εὐσέβεια κατέλιπαν τὸν βίον τοῦς⁵⁵³. Ἡ μέριμνα αὐτῆ ἐξάλλου φαίνεται καθαρὰ καὶ ἀπὸ τὶς προβλέψεις καὶ ὑποτυπώσεις τῶν κτητορικῶν ἰδιαίτερα *Τυπικῶν*, τὰ ὅποια μὲ λεπτομέρειες ἐνίοτε ἀναφέρονται στὶς λειτουργικὰς προσφορὰς ἢ τὰ σαρανταλείτουργα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων πατέρων, μητέρων καὶ ἀδελφῶν ἐκάστης μονῆς⁵⁵⁴.

Ὡς σημαντικότερα πάντως διὰ λειτουργιῶν μνημόσυνα θεοροῦνται τὰ «διὰ τεσσαράκοντα λειτουργιῶν γινόμενα», τὰ κοινῶς λεγόμενα σαρανταλείτουργα ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων⁵⁵⁵, τὰ ὅποια εἶναι διάφορα τῶν κοινῶν ἅπαξ ἐπιτελουμένων μνημοσύνων ὡς κοπιώδη καὶ πολυχρόνια⁵⁵⁶ καὶ ὡς συνδεδεμένα μὲ τὸ φρικτὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, τοῦ ὁποίου ἡ εὐλαβικὴ προσφορὰ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο δύναται νὰ ὠφελῆσει αὐτοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπιτελεῖται⁵⁵⁷.

549. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, ὅπ.π., PG 95, 269D.

550. Βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ, ὅπ.π., PG 158, 921D.

551. Ὅπ.π., PG 158, 925D.

552. Ὅπ.π., PG 158, 928C-D.

553. Ὅπ.π., PG 158, 925A. Βλ. καὶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ζΔ'*. PG 155, 280D-286B.

554. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Τυπικὸν τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*, ὅπ.π., σσ. 291-293. Ἐπίσης P. GAUTIER, «Le Typikon de la Théotokos Kécharitóménè», ὅπ.π., σσ. 83, 85, 117-125, 131-133. ΑΓΙΟΥ ΝΕΙΛΟΥ, *Τυπικὴ Διάταξις*, ὅπ.π., Λευκωσία 2001, σσ. 176-178.

555. *Φραγγέλιον*, σσ. 31-32.

556. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΑΛΛΑ*, τ. Δ', σ. 15.

557. Θουμάσια διήγηση περὶ τῆς ὠφελείας τῶν σαρανταλείτουργων γιὰ τοὺς κεκοιμημένους βλ. ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΔΑΝΙΗΛ ΚΑΤΟΥΝΑΚΙΩΤΟΥ, *Πατρικαὶ Διδαχαί*, ἔκδ. Μο-

Ὁ θάνατος βιώνεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ὡς μυστήριο φοβερότατο. Ἐνεὸς ὁ ἄνθρωπος, ἐμπρὸς στὸν βίαιο χωρισμὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀπὸ τὴν πολυχρόνια ἄρμονικὴ συνύπαρξιν, προσμετρᾷ τὰ ὄρια τῆς ὑπαρξίνης. Προσεγγίζει μόνο μὲ τὴν πίστη τὴν ἀφύσικη τομὴ τοῦ φυσικότητας δεσμοῦ τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητάς του, κατὰ τὸ ἅγιον θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ μέχρι χθὲς οἰκεῖος ἀδελφὸς ἀπέρχεται ἀπὸ τὴν παροῦσα ζωὴ, στὴν ὁποία πολλὰ ἐπενδύσαμε καὶ ἐπενδύουμε, καὶ καταλιμπάνει συχνὰ ἀπρόσμενα τὴν ἐν Χριστῷ ἢ τῆ σαρκικῆ μας συγγένεια. Ὁ Κύριος, πού ἀπ' ἀρχῆς ἔπλασε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία τὸν ἐζώωσε καὶ τὸν ἐτίμησε μὲ τὸ «κατ' εἰκόνα», Αὐτὸς ὁ ἴδιος, μέσα ἀπὸ τὸν θάνατο, τὴ γενέθλιο πασχάλια διάβαση τῶν χριστιανῶν, τὸν ὀδηγεῖ στὸ «καθ' ὁμοίωσιν» καὶ ἀναμορφώνει μυστικὰ στὴν ὑπαρξί του τὸ ἀρχαῖο κάλλος, τὴν αἰώνια ὠραιότητα, ὀδηγώντας τον στὴν ἀθανασία, τὸν ἁγιασμό, τὴ θέωση καὶ τὸν συνδοξασμὸ τῆς θείας ἀναστημένης ζωῆς τῆς αἰωνίου Βασιλείας.

Ἡ βίωση τοῦ πένθους καὶ οἱ θρῆνοι τῆς σωματικῆς ἀπώλειας δὲν εἶναι γιὰ τὸν χριστιανὸ τὸ ἀπελπιστικὸ ὑπαρξιακὸ ἀδιέξοδο τῶν μὴ ἐχόντων ἐσχατολογικὴ ἐλπίδα. Ὁ θάνατος μεταβάλλεται σὲ νέα γέννα καὶ γίνεται λυτρωτικὴ καὶ σωτήρια ἀπαρχὴ μπροστὰ στὴ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ προοπτικὴ τοῦ αἰωνίου. Γίνεται φίλιο ὑποκείμενο τῆς θεοειδοῦς ὑπαρξίνης, δὲν ἐξαντικειμενοποιεῖται γινόμενος ψυχοπροβολικὰ ὑπόθεση μόνο τῶν ἄλλων. Ἀγγίζει μὲ τὴ μνήμη τοῦ φιλόανθρωπα τὸν

ναστικῆς ἀδελφότητος Δανιηλαίων, Ἅγιον Ὄρος - Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 211-223, εἰς τύπον μικρᾶς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη. Βλ. ἐπίσης ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Τὰ μνημόσυνα ὠφελούν*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξου Τύπου», Ἀθῆναι 31991. Π. Μ. ΣΩΤΗΡΧΟΥ, «Ὁφελούν ἢ βλάπτουν τὰ μνημόσυνα; (Ἀνάγκη νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν παράδοση)», *Ὁρθόδοξος Τύπος* (15 Νοεμβρίου 1991), σσ. 1 καὶ 4. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἵνα μὴ ἀδικῶμεν τοὺς νεκροὺς μας*, Ἀθῆναι χ.χ. ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Τὰ μνημόσυνα καὶ ἡ ὠφέλειά τους*, Ἅγιον Ὄρος 32001. ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΤΖΑΝΗ (Ἀρχιμ.), «*Μνήσθητι Κύριε ...*». *Τὰ ἱερά μνημόσυνα καὶ τὸ βαθύτερο νόημά τους*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Ἁγ. Ἀθανασίου Κολινδρου χ. τ. καὶ χ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗ (Πρωτοπρ.), «*Μνημόσυνα: παραπανήσιος χρόνος τῆς Θ. Λειτουργίας ...*», *Πειραϊκὴ Ἐκκλησία* (Φεβρουάριος 1997), σ. 44έξ. Εἰδικὴ ἀναφορὰ βλ. στοῦ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμεῖον Ὁρθοδοξίας, κεφάλαιον Π'. Περὶ Τεσσαρακονταλειτούργου*, ὅπ.π., σσ. 175-176.

ἀγωνιζόμενο πιστό ἄνθρωπο καὶ τοῦ προβάλλει ἐμπειρικὰ τὴν πραγματικὴ ἀξία τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τὰ συγκεκριμένα περατὰ τῆς ὄρια.

Ἡ ζωὴ γίνεται χαρισματικὰ σπουδὴ στὸ θάνατο, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ εἶναι καὶ ὁ θάνατος ὄχι τὸ ζοφερὸ τέρμα τῆς ἀνθρώπινης ὕλης, ἀλλὰ ἡ ἀναγωγὴ τῆς ὑπαρξῆς στὴν ἀλήθεια τῆς θείας ζωῆς, νὰ γίνῃ ἡ ὑφιστη καὶ ἡ πιὸ γνήσια σπουδὴ στὴ ζωὴ. Ἔτσι ἀντιμετώπισε ἡ Ὁρθοδοξία διαχρονικὰ καὶ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Οὔτε μὲ στωϊκὴ ἀδιαφορία καὶ ἀπάθεια, οὔτε μὲ δαιμονικὴ ἀπελπισία καὶ ἀπόγνωση, ἀλλὰ πάντα χαρμολυπικὰ καὶ σταυροαναστάσιμα.

Εἰκόνες τῆς ἄρρητης δόξας τοῦ Θεοῦ, ἔστω καὶ ἂν φέρουμε ἔντονα τὰ στίγματα τῶν πταισμάτων, προσδοκοῦμε τὴν ἀληθινὴ πατρίδα, βιώνουμε τὸ χάρισμα τῆς ἀνεσιότητος καὶ δὲν θεωροῦμε τὴν κοσμικὴ κατοικία ὡς «μένουσα πόλη». Τὸ ὧδε καὶ τὸ ἐπέκεινα συμφύρονται στὸ παρὸν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ στὴ βιωματικὴ προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων. Κατανοοῦμε ἔτσι, μὲ τὴ χάρη καὶ τὸ φωτισμὸ τοῦ Θεοῦ, ὅτι καμμία χαρὰ τοῦ κόσμου δὲν μένει ἀμέτοχη λύπης, καμμία δόξα ἄμοιρη μεταθέσεως. Οὔτε πλοῦτος παραμένει, οὔτε κοσμικὴ ἀξία καὶ ἐπιφάνεια συνοδεύει τὴν ὑπαρξὴ στὴ «μέλλουσα» πόλη, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἀσθένειες καὶ ἀπάτες προσκαίρων σκιῶν καὶ ὀνείρων.

Ἡ ἐλπίδα τῆς συναναστάσεως μὲ τὸν Κύριον Ἰησοῦ Χριστό, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἐξουσία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, εἶναι γιὰ τοὺς πιστεύοντες ἡ μόνη διέξοδος ἀπὸ τὰ φαινομενικὰ ἀδιέξοδα τοῦ θανάτου, στὸ ὑλικὸ τέρμα τῆς ἀνθρώπινης σωματικῆς ὑπαρξῆς. Γιατί, μετέχοντας σὲ αὐτὴ τὴ δική Του ἀνάσταση, «τὰ ὀστᾶ τὰ γεγυμνωμένα» θὰ μετᾶσχουν στὴ νέα ζωὴ, θὰ ἀνακαινισθοῦν μὲ σύμπασα τὴν κτίση κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἔνδοξης Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου καὶ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων, κατὰ τὴν ὥρα ἐκείνη τὴ μοναδικὴ τῆς σιγῆς καὶ τοῦ θαύματος, μὲ μόνο στερρὸ θησαυρὸ καὶ πρόμαχο τὴ ζωοποιὸ μετουσία τοῦ Κυριακοῦ σώματος καὶ αἵματος τῆς θείας εὐχαριστίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΩΣ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΠΑΣΧΑΛΙΑ
ΗΜΕΡΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Μετά τὴν ἐκτενὴ μας ἀναφορὰ στὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας στὸ προηγηθὲν πρῶτο μέρος καὶ τὴν εἰς βάθος ἀνάλυση τοῦ ἀναστασίμου χαρακτήρα τῆς δεσποτικῆς ἑορτῆς τῆς Κυριακῆς, ποὺ ἀνακυκλώνει ἐβδοματικὰ τὴ μία καὶ μεγίστη Κυριακὴ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Ἀναστάσεως, στὸ παρὸν δεύτερο μέρος, εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέψουμε τὸν λόγο μας στὸν ἀναστάσιμο καὶ πασχάλιο χαρακτήρα τῆς θείας λειτουργίας. Τὸ δεδομένο αὐτὸ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ συνθέσουμε ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ζωντανῆς λειτουργικῆς βίωσης τῆς Ἐκκλησίας, τὴν Κυριακὴ μὲ τὴν εὐχαριστία. Ὁ πασχάλιος λοιπὸν χαρακτήρας τῆς κυριακάτικης ἰδιαίτερα εὐχαριστιακῆς σύναξης, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλης τελείας θείας λειτουργίας ποὺ γίνεται σὲ ὅποιαδήποτε ἡμέρα τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν, ὑπαγορεύει ἀβίαστα, κατὰ τὶς μακρὲς ἀναλύσεις ποὺ προηγήθηκαν, καὶ τὴν ὀρθία στάση προσευχῆς ποὺ εἰκονίζει τὴν ἁρμοσύνη τῆς ἀναστάσεως, καὶ τὴν παύση τῆς νηστείας ποὺ ὑποδηλώνει τὴν, διὰ τῆς παύσεως τοῦ πένθους τῆς μετανοίας, ἐλευθερία ἀπὸ τὴ δουλεία τῆς ἀμαρτίας τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ συμμετοχὴ πάντων, εἰ δυνατόν, τῶν μὴ κωλυομένων στὴ ζωοποίηση τῆς ψυχοτρόφου εὐχαριστιακῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου.

«Ἡ θεία λειτουργία», κατὰ τὴν καίρια προσέγγιση τοῦ καθ. Ἰωάννη Φουντούλη, «ὅποιαδήποτε ἡμέρα τῆς ἐβδομάδας καὶ ἂν τελεῖται, εἶναι τὸ Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ μνήμη τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ νικητοῦ τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ἄδου, ποὺ ἐγένετο νεκρὸς καὶ ἔζησε καὶ τώρα εἶναι ζῶν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων¹». Γι' αὐτὸ καὶ δὲν τελεῖται κατὰ τὶς πένθιμες ἡμέρες τῶν νηστειῶν καὶ τῆς κατανύξεως².

---

1. Ἀποκ. β' 8.

2. «Ἀπαντήσεις σὲ λειτουργικὲς, κανονικὲς καὶ ἄλλες ἀπορίες», *Ἐφημέριος ΜΣ'*

Σκοπὸς τῆς κυριακάτικης σύναξης καὶ κάθε θείας λειτουργίας εἶναι ἡ ἀναστάσιμη καὶ ζωοδοτικὴ μετοχὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀναστημένου Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος παραθέτει «τὸ μακάριον ἄριστον ... τὴν πλήθουσαν τράπεζαν τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν καὶ τὸ καινὸν» ἀναστάσιμο «πόμα» τῆς εὐχαριστίας. Ἡ κάθε θεία λειτουργία εἶναι τὸ καθημερινὸ Πάσχα τῶν πιστῶν. «Καὶ γὰρ ἡ σήμερον γινομένη προσφορὰ καὶ ἡ χθὲς ἐπιτελεσθεῖσα καὶ ἡ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὁμοία ἐστὶ καὶ ἡ αὐτὴ τῇ γινομένη κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην», λέγει χαρακτηριστικὰ ὁ ἱερός Χρυσόστομος³.

Ὅλες οἱ ἡμέρες γίνονται Πάσχα καὶ ἀνάστασις μετὰ τὴν θεία λειτουργία, στὴν ὁποία μετέχοντας καὶ κοινωνώντας οἱ πιστοὶ γίνονται ἀναστάσιμο καὶ ἀναστημένο κατὰ χάριν Κυριακὸν σῶμα, κοινωνία ἀληθῆς ἐνότητος ἐν Χριστῷ ποῦ βιώνει ἀδιάλειπτα τὴν πασχάλια ἀνακαινιστικὴ ἐμπειρία. Ὅταν εὐχαριστιακὰ καὶ ἐνσυνείδητα, μετὰ πίστη καὶ καθαρότητα, τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας μετέχει στὴν ἐπιτελούμενη θεία λειτουργία, «οὐδὲν πλέον ἔχει τὸ ἐν τῷ Πάσχα μυστήριον τοῦ νῦν τελουμένου· ἐν ἐστὶ καὶ τὸ αὐτό, ἡ αὐτὴ τοῦ Πνεύματος χάρις· αἰεὶ Πάσχα ἐστίν.» Ἰστε οἱ μύσται τὸ εἰρημένον. Καὶ ἐν Παρασκευῇ καὶ ἐν Σαββάτῳ καὶ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν ἡμέρᾳ μαρτύρων ἡ αὐτὴ θυσία ἐπιτελεῖται⁴. Ἡ ἴδια ἐξάλλου ἡ κοινωνία τῆς μυστικῆς εὐλογίας, τοῦ μυστηρίου δηλαδὴ τῆς θείας εὐχαριστίας, εἶναι μία ὁμολογία τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ εὐχαριστιακὴ θυσία εἶναι, κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση, θυσία ἀναστάσιμη⁵.

Τὸ Πάσχα τῶν χριστιανῶν παρατείνεται καὶ ἀνανεώνεται μετὰ τὴν παράδοση τοῦ μυστηρίου ἀπὸ τὸν Χριστό, μετὰ τὴν ἀέννη ἐπανάληψη καὶ ἀνάμνηση τῆς πασχάλιας θυσίας του. «Ἄρτον καὶ ποτήριον μίμημα

(1997), τεύχ. 1 (1-15 Ἰανουαρίου 1997), σ. 11β. Βλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. Ἄρμός, Ἀθήνα 1995, σσ. 232, 238, 325.

3. Βλ. R. CANTALAMESSA, *La Pasqua nella Chiesa antica*, ὅπ.π., σ. 122. Βλ. καὶ PG 48, 867έξ. Ἀναφορὰ στὸ «μακάριον ἄριστον» τῆς εὐχαριστιακῆς Τραπέζης βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΑΙΤΟΥ, *Ἔργα 2. Μικρὰ Κατήχησις*, ὅπ.π., σ. 173.

4. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν. Ὁμιλία Ε'*. PG 62, 529-530.

5. Βλ. E. THEODOROU, «L'esprit du Dimanche dans toute la célébration du culte Orthodoxe», *Le Dimanche*, LO 39 (1965), σ. 131.

δίδωσιν ... ἐν τούτοις τοῖς τύποις τὸ Πάσχα ποιεῖν», μαρτυρεῖ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος⁶. Ὁ δὲ Εὐσέβιος Καισαρείας ἀναφέρει τὰ ἐξῆς σχετικά μετὰ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα: «Οἱ μὲν κατὰ Μωϋσέα ἅπαξ τοῦ παντὸς ἔτους πρόβατον τοῦ πάσχα ἔθουον τεσσαρεσκαίδεκάτῃ τοῦ πρώτου μηνός, τὸ πρὸς ἐσπέραν. Ἡμεῖς δὲ οἱ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐφ' ἐκάστης Κυριακῆς ἡμέρας τὸ ἑαυτῶν Πάσχα τελοῦντες, αἰ τοῦ σώματος τοῦ σωτηρίου ἐμφορούμεθα, αἰ τοῦ αἵματος τοῦ προβάτου μεταλαμβάνομεν»⁷. Καὶ ταῦτα ὄχι ὡς φιλὰ εὐκαιριακὰ ἀναμνηστικὰ σύμβολα, ἀλλὰ ὡς ἀληθινὰ καὶ θεῖα, πραγματικὴ καὶ ἀναστάσιμη, καθημερινὴ καὶ παρούσα εὐχαριστιακὴ πραγματικότητα. «Ταῦτα γὰρ πάντα», ὁλοκληρώνει ὁ Εὐσέβιος, «οὐχ ἅπαξ τοῦ ἔτους πράττειν ἡμᾶς, αἰ δὲ καὶ διὰ πάσης ἡμέρας ὁ εὐαγγελικὸς λόγος βούλεται. Διὸ καὶ καθ' ἐκάστην ἐβδομάδα τὴν τοῦ Πάσχα τοῦ ἡμετέρου ἑορτὴν κατὰ τὴν σωτήριον καὶ Κυριακὴν ἡμέραν ἐπιτελοῦμεν, τοῦ ἀληθινοῦ προβάτου, δι' οὗ ἔλυτρώθημεν, τὰ μυστήρια ἀποπληροῦντες»⁸.

Ἡ ἀναστάσιμη Κυριακὴ εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως καὶ τῆς κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων⁹. Ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἱερεὺς, ὡς λειτουργὸς καὶ οἰκονόμος τοῦ μυστηρίου, ὡς «θυηπόλος τῆς ἀναιμάχτου καὶ παμφαοῦς θυσίας»¹⁰, μαζὶ μετὰ τοὺς ἀπαρτίζοντες τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ βαπτισμένους πιστοὺς, θὰ συμμετάσχουν στὴν πασχάλια εὐχαριστιακὴ χαρμοσύνη, ἀφοῦ, κατὰ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, «δσάκις ἂν προσίης μετὰ καθαροῦ συνειδότος, Πάσχα ἐπιτελεῖς»¹¹. Ἔτσι ὅλος ὁ βίος τῆς Ἐκκλησίας, ὅλος ὁ βίος τοῦ κάθε πιστοῦ, γίνεται, κατὰ τοὺς πατέρες, μία γιορτὴ, ἓνα διαρκὲς καὶ ἀδιάλειπτο Πάσχα¹². Ὅλες οἱ δεσποτικὲς ἑορτές, Χριστοῦγεννα, Θεο-

6. Βλ. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σσ. 124-126.

7. Ὅπ.π., σ. 98.

8. Ὅπ.π., σ. 100. Βλ. καὶ σσ. 20 καὶ 24, ὅπου ὁ ἴδιος Εὐσέβιος Καισαρείας λέγει ὅτι κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς ἐπιτελεῖται «τὸ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως ... τοῦ Κυρίου μυστήριον».

9. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 40.

10. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, Ἔργα 3. Ἐπιστολαί, ὅπ.π., σ. 21.

11. Βλ. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 120.

12. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ “Πάσχα” τοῦ ἁγίου Δημητρίου», ΛΘ, τ. Ε', σ. 52. Ἡ κάθε δεσποτικὴ ἑορτὴ γίνεται ἀναστάσιμη ἀνάμνηση διὰ τῆς λειτουργίας καὶ

φάνεια, Πεντηκοστή, έορτολογικά και θεολογικά είναι πασχάλιες ανάστασιμες αναμνήσεις, όπως άλλωστε και ή κάθε Κυριακή και ή κάθε εύχαριστιακή σύναξη. Η Χρυσοστομική σκέψη είναι καίριος όδηγός και στο σημεϊο αυτό, καθώς ό ιερός πατήρ υποστηρίζει ότι μπορεί να παρέρχεται ή κυριώνυμη ήμέρα κάθε μεγάλης δεσποτικής αναμνήσεως, δέν παρέρχεται όμως και ή έορτή, γιατί ή κάθε σύναξη, στην οποία είναι συναθροισμένοι για να κοινωνήσουν οί πιστοί, άρα και ό Χριστός έν τω μέσω αὐτῶν¹³, είναι και γιορτή ανάστασιμη ένωτικῆς κοινωνίας με τόν άναστημένο. Ο Χριστός κοινωνούμενος είναι τó ίδιο τó Πάσχα, ή ίδια ή μεγάλη και κοσμοχαρμόσυνη έορτή¹⁴.

Έπειδή λοιπόν ό καιρός τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν είναι έόρτιος και πασχάλιος, γι' αυτό και έπιμένει ή Έκκλησία, έβδοματικά έπαναλαμβάνόμενα κατά τις Κυριακές, αλλά και συνεχώς έπί σαράντα δλόκληρες ήμέρες, στην περίοδο τού Πεντηκοσταρίου, να γεμίζει, με την άναστασιμη ύμνογραφία της, από χαρά και εύφροσύνη και χαροποιοό αίσιοδοξία τις καρδιές όλων τῶν ανθρώπων, που παλαίουν στη ζωή αυτή με τῆ φθορά και μυρίους θανάτους. Γι' αυτό και έορτάζει την άνάσταση τού

μεταλήψεως. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Είς τήν άγίαν Πεντηκοστήν ... Όμιλία Α'.* PG 50, 454-455: «Παρ' ήμιν έορτή πρώτη τὰ Έπιφάνια. Τίς οὖν ή υπόθεσις τῆς έορτῆς; Έπειδή Θεός έπί τῆς γῆς ώφθη και τοίς ανθρώποις συνανεστράφη ... Άλλά τούτο άει έστιν. Ίδου γάρ, φησί, μεθ' ύμῶν είμι πάσας τὰς ήμέρας, έως τῆς συντελείας τού αἰῶνος· διό πάσας τὰς ήμέρας τὰ Έπιφάνια δυνατὸν τελεῖν». «Τού Πάσχα ή έορτή τί βούλεται; τίς ή υπόθεσις αὐτῆς; Τὸν θάνατον τού Κυρίου καταγγέλλομεν τότε· και τούτο έστι τó Πάσχα· άλλ' οὐδὲ τούτο καιρῶ όρισμένῳ ποιούμεν. Βουλόμενος γάρ ήμᾶς άπαλλάξει ό Παῦλος τῆς τῶν καιρῶν άνάγκης και δεικνύς ότι δυνατὸν άει Πάσχα έπιτελεῖν, όσάκις γάρ άν έσθήτε, φησί, τούτον τόν άρτον και τó ποτήριον τούτο πίνετε, τόν θάνατον τού Κυρίου καταγγέλλετε. Έπει οὖν άει δυνάμεθα τόν θάνατον τού Κυρίου καταγγέλλειν» (διὰ τῆς έπιτελέσεως δηλονότι τῆς θείας λειτουργίας και τῆς μετοχῆς στην κοινωνία), «άει Πάσχα δυνάμεθα έπιτελεῖν». Βλ. παρόμοια τού ίδίου πατρός: *Είς τήν πρὸς Τιμόθεον Α' έπιστολήν.* Όμιλία Ε'. PG 62, 529-530. *Είς τήν Α' πρὸς Κορινθίους.* Όμιλία ΚΖ'. PG 61, 227.

13. Πρβλ. *Ματθ. η' 20.*

14. Πρβλ. *Λόγος Ε'. Πρὸς τοὺς έν έορταῖς μόνον συναγομένους και τί ποτέ έστιν έορτή,* 1. Παρά Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ.π., σ. 52. Βλ. και R. CANTALAMESSA, όπ.π., σ. 76.

Χριστοῦ συνεχῶς καὶ σὲ κάθε θεία λειτουργία¹⁵. Οἱ πιστοὶ καλοῦνται νὰ βιώνουν τὴ ζωὴ τους ὡς ἓνα διαρκὲς Πάσχα, ὡς μία ἀτελείωτη περίοδο Πεντηκοσταρίου¹⁶, ζωοτροφούμενοι καὶ σωζόμενοι «μπροστὰ στὸ πασχαλινὸ θεϊκὸ τραπέζι τῆς θείας εὐχαριστίας»¹⁷. «Κεκλήμεθα, ἀδελφοί», λέγει ὁ μέγας Ἀθανάσιος, «καὶ νῦν συγκαλούμενοι ὑπὸ τῆς σοφίας καὶ κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν παραβολὴν ἐπὶ τὸ δεῖπνον ἐκεῖνο τὸ μέγα τὸ ὑπερκόσμιον καὶ πάση τῇ κτίσει διαρκοῦν, ἐπὶ τὸ Πάσχα δὴ λέγω, τὸν τυθέντα Χριστόν»¹⁸. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἅγιος Ἀνδρέας Κρήτης, στὸ γ' τροπάριο τῆς θ' ὠδῆς τοῦ τριωδίου τῆς Μεγάλης Πέμπτης, μὲ πολλὴ σαφήνεια ἀναλύει τὸν θεολογικὸ καὶ λειτουργικὸ παραλληλισμὸ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴ μυστηριακὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὸ πασχάλιο Κυριακὸ δεῖπνο, ὅπου κοινωνεῖται σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ¹⁹.

Ἡ Ἐκκλησία εὐρίσκει τρόπο καθημερινὰ νὰ ἀναμιμνήσκει τὸ Πάσχα τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασή Του. Καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴ θεία λειτουργία, τὴ θυσία τὴν ὁποία κάθε ἡμέρα ἐπιτελεῖ. Ἐκεῖ ὁρᾷ προφητικῶς «ἐκτυπώτερον»²⁰ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυριακοῦ Πάσχα, μετέχει ὀντολογικὰ καὶ εὐχαριστιακὰ σὲ αὐτό, συσσωματώνεται καὶ συμπάσχει μὲ τὸν παθόντα καὶ συνανίσταται μὲ τὸν ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν Κύριο. Μετέχει αὐτοῦ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ ἀποθανόντος καὶ ἀναστάντος ἐν δόξῃ Χριστοῦ, ἔχει «τὸν τύπον τῆς ἀναστάσεώς» Του²¹, «τὸν θάνατον Αὐτοῦ καταγγέλλει καὶ τὴν ἀνάστασιν ὁμολογεῖ»²². Ἐκεῖ μέμνηται ἡ Ἐκκλησία, παροντοποιοῦσα στὸ πλαίσιο τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου τὰ γεγονότα, «τοῦ σταυροῦ, τοῦ τάφου, τῆς τριημέρου ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνόδου, τῆς ἐκ δεξιῶν κα-

15. Βλ. *Δήλωσις*, σ. 85.

16. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σ. 75.

17. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Οἱ πρῶτοι καὶ οἱ ἔσχατοι», *ΛΘ*, τ. Η', σ. 72.

18. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ ἐορταστικὴ μβ' ΕΠΕ* 10, σ. 350.

19. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ΛΘ*, τ. Β', σ. 88. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ σύγχρονος εὐαγγελισμὸς τῶν πιστῶν», *ΛΘ*, τ. Γ', σ. 35.

20. Βλ. *Κανὼν Ἀναστάσεως, ὡδὴ θ', τροπ. β'*.

21. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Λειτουργία. Εὐχὴ ἐν τῷ συστεῖλαι τὰ ἅγια*.

22. ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Λειτουργία. Εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς*.

θέδρας, τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου Αὐτοῦ παρουσίας»²³ καὶ πληροῦται Πνεύματος ἁγίου²⁴.

«Τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ καθ. Ἰωάννης Φουντούλης, «βαστάζει τὸ βᾶρος τοῦ μεγάλου μυστηρίου τοῦ Πάσχα, τοῦ Πάσχα τοῦ Κυρίου μὲ τὴν πλήρη του μορφή· τοῦ δεῖπνου, τῆς κοινωνίας τοῦ ἄμνου, τῆς μετοχῆς εἰς τὴν νίκην κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς διαβάσεως εἰς τὴν ἀθάνατον ζωὴν»²⁵. Ὁλόκληρη ἡ ζωὴ τοῦ πιστοῦ, μὲ τὴ διαρκὴ συμμετοχὴ στὴν πασχάλια θεία κοινωνία, γίνεται ἓνα διαρκὲς εὐχαριστιακὸ Πάσχα²⁶, στὸ ὁποῖο μᾶς καλεῖ, ὄχι συμβολικὰ καὶ κατὰ φαντασίαν, ἀλλὰ πραγματικά, νὰ μετέχουμε ἡ ἁγία μας Ἐκκλησία, κάθε φορὰ ποὺ ἐνσυνείδητα καὶ θεάρεστα ἐπιτελοῦμε τὴ θεία λειτουργία καὶ βιώνουμε χαρισματικὰ «τὸ μέγα τῆς εὐσεβείας μυστήριον»²⁷.

Κάθε ἡμέρα συνάξεως ποὺ τελοῦνται τὰ ἅγια μυστήρια τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ, ἀλλὰ ἰδιαίτερα κάθε Κυριακὴ κατὰ τὴν ὁποία παρατίθεται τὸ πασχάλινὸ Κυριακὸ δεῖπνο, οἱ πιστοὶ ἐορτάζουν Πάσχα²⁸ καὶ γίνονται «υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως»²⁹. Ἡ εὐχαριστιακὴ ἐξᾶλλου προσκαρτέρηση τῶν λατρευτῶν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ στὸν ἅγιο ναὸ του εἶναι σημεῖο ἀναστημένης ζωῆς καὶ ἁγιαστικῆς ἀγωνιστικῆς πορείας³⁰. Εἶναι ἡ

---

23. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λειτουργία. Εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς*.

24. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Πάσχα Κυρίου», *ΛΘ*, τ. Δ', σσ. 98-99.

25. Ὅπ.π., σ. 99.

26. Ὅπ.π., σ. 100. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 487.

27. Πρβλ. *Α' Τιμοθ.* γ' 16. Καὶ ἀκροτελεύτια φράση τοῦ κοντακίου στὸν ἐορτασμὸ τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πατέρων.

28. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν. ΕΠΕ. Φιλοκαλία* 22, σ. 150. ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἠθικά* 14, 281-290. *SC* 129 (1967). Βλ. καὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΡΙΒΟΣΕΤΙΝ (Ἀρχιεπ.), *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ*, ὁπ.π., σ. 149.

29. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸν ΛΓ' Ψαλμόν*, 11. *ΕΠΕ* 5, σ. 240. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 11. *Ἀνεπίγραφος ἐπὶ φίλῳ. ΕΠΕ* 2, σ. 380: «Τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι τὴν ἁγίαν ἡμέραν» (Κυριακὴ ἢ Πάσχα) «συνδιαγαγόντες τοῖς τέκνοις ἡμῶν καὶ ὄντως τελείαν ἐορτὴν» (διὰ τῆς εὐχαριστιακῆς ἐννοεῖται μετοχῆς) «ἐορτάσαντες τῷ Κυρίῳ».

30. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστῆς ...*, ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυφέλη», Θεσσαλονίκη 1981, τ. Β', σσ. 228 καὶ 234. Θεσσαλονίκη 1982, τ. Γ', σ. 247, ὑποσημ. 49.

ἀντιμέτρηση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Χριστό, τοῦ ὁποῦ «ὁ ἔρωσ ὁ πνευματικώτατος»³¹ εἶναι νὰ μετέχουν οἱ πιστοὶ του στὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα του καὶ νὰ ἐορτάζουν Πάσχα κάθε φορὰ πὺ κοινωνοῦν³² τελοῦντες τὴ θεία λειτουργία καὶ θεώμενοι τὴν «θύραν τὴν ἀνεωγμένην ἐν τῷ οὐρανῷ»³³, διὰ τῆς καθαρτικῆς, φωτιστικῆς καὶ θεωτικῆς μετοχῆς στὸ δεῖπνο τοῦ Κυρίου καὶ τὴν πασχάλια Τράπεζα τῆς Βασιλείας³⁴.

Ἡ κάθε ἡμέρα πὺ λειτουργεῖται εἰσάγει στὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας πασχάλιο ἐορτασμό, εἶναι τὸ «καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐπιτελούμενον Πάσχα» του³⁵. Ἡ ἡμέρα δὲ τοῦ Κυρίου κατ' ἐξοχὴν εἶναι, κατὰ τὰ πατερικὰ κείμενα, ἡμέρα εὐχαριστιακῆς μετοχῆς, μυστηριακῆς κοινωνίας, πασχάλιο ἐορτασμοῦ, χαροποιοῦ καὶ νικητικῆς ἀναμνήσεως, ἀλλὰ καὶ καιρὸς ἐνωτικῆς ἀγιαστικῆς συνάξεως, κυριακοῦ δεῖπνου³⁶, παραθέσεως «ψυχοτρόφου τραπέζης»³⁷, τῆς ὁποίας ἡ τροφή καθιστᾷ τοὺς μετέχοντες «συσσώμους καὶ συναίμους»³⁸ μὲ τὸν ἀναστημένο Χριστό. Εἶναι ἡ ἡμέρα πὺ πανηγυρίζει «ἡ μία Ἐκκλησία, ἐν ἣ τὸ ἱερὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐσθίεται»³⁹ καὶ «Τράπεζα βασιλική»⁴⁰ καὶ αἰωνίζουσα προτίθεται. Ἡ Κυριακὴ εἶναι κυρίως ἡ ἐπίσημη ἡμέρα τῶν πανδημῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν

31. Βλ. R. CANTALAMESSA, ὅπ.π., σ. 52.

32. Ὅπ.π., σ. 72. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ὅπ.π., σ. 68. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πηδάλιον*, σ. 9.

33. Ἄποκ. α' 10. δ' 1.

34. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ Πάσχα τῶν Χριστουγέννων», *Ὁρθοδοξία*, περὶοδ. Β', ἔτος Δ', τεῦχ. Δ' (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1997), σσ. 485-486 καὶ 487.

35. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἔργα 2. Μικρὰ Κατήχησις, ΕΞ'*, ὅπ.π., σ. 176. Βλ. καὶ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΧΡΥΣΟΚΕΦΑΛΟΥ, *Λόγοι Πανηγυρικοί*, ὅπ.π., σσ. 283-285.

36. Πληθωρικὲς ὄντως ἀναφορὲς σχετικῶν κειμένων βλ. στὸ ἔργο τοῦ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρὸς*, ὅπ.π., σσ. 23, 24, 25, 37, 73, 83, 85, 98, 100, 101, 105.

37. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, 385A.

38. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Μυσταγωγικὴ Κατήχησις Δ'*. PG 33, 1100A.

39. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ Πάσχα. Λόγος ζ'*. PG 59, 741.

40. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους. Ὁμιλία ΚΔ'*. PG 61, 201.

ὅποια προσκομίζουμε «θυσίας πνευματικὰς καὶ νοητὰς δωροφορίας», ἀλλὰ καὶ ὁ κάθε πιστὸς ἀναθέτει ἑαυτὸν στὸν Κύριο «εἰς ὄσμην εὐωδίας» καὶ ἀντίδοση ἀγάπης⁴¹. Ἡ εὐλογημένη αὐτὴ ἡμέρα εἶναι ὁ καιρὸς «τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίας», κατὰ τὸν ὅποιο «ἐσσαβατίσαμεν πνευματικῶς καὶ ἠργήσαμεν ἐξ ἁμαρτιῶν ... πρὸς ζωὴν ἀναβαίνοντες τὴν ἐν ἁγιασμῷ· διὰ τοῦτο κατὰ τὴν τῶν» χριστιανικῶν «Σαββάτων ἡμέραν», δηλαδὴ τὴν Κυριακὴν, «προκεῖσθαι μάλιστα κελεύει» (ὁ Σωτὴρ) «τοὺς ἄρτους ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπέζῃ, τοῦτ' ἔστιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ... Τί δ' ἂν γένοιτο τῆς ἁγίας Χριστοῦ Τραπέζης τὸ ἀγιώτερον;»⁴².

Ὁ Κύριος, μαζὶ μὲ τὸ ὑπέριμο ποῦ ἐχάρισε στὴν Κυριακὴν, ὡς χαροποῖο καὶ ἐξέχουσα γιὰ τὴν ἀνάστασή του, «ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ ... καὶ τῶν ἁγίων μυστηρίων ἐκέλευσεν ἐπιτελεῖσθαι»⁴³, ὑποδεχόμενη ὡς ἁγία τὰ ἅγια. Οἱ πιστοὶ ὀρθρίζουν κατ' αὐτὴν «ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ, προσέρχονται τῷ Δεσπότη ... παραμένουσι ἐν τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ λειτουργίᾳ, πληροῦσι τὴν εὐχὴν αὐτῶν μηδαμῶς πρὸ τῆς ἀπολύσεως ἐξερχόμενοι ... καί, εἰ ἔχουσι καθαρὸν τὸ συνειδός, προσέρχονται καὶ κοινωνοῦσι τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου»⁴⁴. Πολλοὶ εἶναι αὐτοὶ ποῦ ἀναμένουν κατ' ἑβδομάδα τὴν ἔλευση τῆς Κυριακῆς, «ἀλλ' οὐχὶ ἐνὶ σκοπῷ πάντες. Οἱ δὲ φοβούμενοι τὸν Θεὸν ἐκδέχονται τὴν Κυριακὴν, ἵνα τὴν εὐχὴν τῷ Θεῷ ἀναπέμψωσι καὶ τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος ἀπολαύσωσιν»⁴⁵. Ὁ λόγος τοῦ Εὐσεβίου εἶναι καιρῖος καὶ καταλυτικός. Σκοπὸς τῆς Κυριακῆς γιὰ τοὺς πιστοὺς εἶναι ἡ εὐωχία τῆς ἀναστάσεως καὶ ἡ μετουσία τῆς θείας ἀνακράσεως, ἡ εὐχαριστιακὴ προσκαρτέρηση καὶ παραμονὴ στὸν ναὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῇ σύναξῃ, ὥστε νὰ μεταλάβουν, κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ, «ἐν εἰλικρινεῖ πίστει καὶ ἀκατακρίτῳ συνειδότη τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ»,

41. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας. Λόγος ΙϚ'.* PG 68, 1012D.

42. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην. Λόγος Δ', κεφ. Β'.* PG 73, 572B.

43. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Λόγος ΙϚ'.* *Περὶ τῆς ἡμέρας Κυριακῆς.* PG 86A, 416B.

44. Ὡπ.π., PG 86A, 416C.

45. Ὡπ.π., PG 86A, 417A.

νά βάλουν ἀρχή «ἀκριβεστέρου βίου», προσωπικοῦ ἀνακαινισμοῦ καὶ ἐσχατολογικῆς ἐτοιμασίας «πρὸς ὑποδοχὴν τῶν μελλόντων αἰωνίων ἀγαθῶν»⁴⁶. Μάλιστα ὁ ἅγιος, μὲ ἱστορικές, λειτουργικές καὶ ἠθικές ἀναγωγές, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἰκονίζει τὶς συνάξεις τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν του «κατὰ Κυριακὴν ... τὰς συνάξεις ἐπιτελοῦσα» καὶ συγκαλοῦσα τοὺς εἰς τόπον καὶ τύπον Χριστοῦ ἐπισκόπους, «ἐνδημοῦντας καὶ τὰ πρὸς σωτηρίαν» διδάσκοντας, νὰ προτρέπουν τὸν λαό τους στὸν «κατ' εὐσέβειαν βίον» καὶ πρὸ πάντων νὰ μὴ περιφρονοῦν καὶ ἐγκαταλείπουν αὐτὲς τὶς κατὰ Κυριακὴν ἱερὲς καὶ θεοπαράδοτες συνάξεις⁴⁷, στερρῆ ἔχοντες τὴ βεβαιότητα ὅτι πάντες οἱ προστρέχοντες ἐνσυνείδητα καὶ εὐχαριστιακὰ σὲ αὐτὲς «Πάσχα ζῶν γεύομεθα λειτουργοῦντες καὶ κοινωνοῦντες»⁴⁸.

Ὁ πασχάλιος χαρακτήρας τῆς δεσποτικῆς Κυριακῆς ἐπενδύει πασχάλια μὲ τὸ ἀναστάσιμο περιεχόμενό της τὴν ἐπιτελούμενη κατ' αὐτὴν θεία λειτουργία⁴⁹. Ὅμως ἡ λειτουργία, ὡς ἐπανάληψη τοῦ πασχάλιου δείπνου⁵⁰, εἶναι καὶ ἀφ' ἑαυτῆς «πασχάλιο μυστήριον, ποῦ ἔχει ἔντονον τὸν πανηγυρικό, τὸν χαρμόσυνο καὶ ἐπινίκιο χαρακτήρα»⁵¹, καὶ τότε ἀκόμη ποῦ δὲν εἶναι Κυριακή, ἀλλὰ τελεῖται εἰς μνήμην ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας⁵². Ὁ πασχάλιος ἄλλωστε αὐτὸς χαρακτήρας τῆς κάθε τελείας θείας λειτουργίας καὶ τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς⁵³ ἐμφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παύει ἡ τέλεσή της κατὰ τὶς πενθικὲς καὶ νηστιμὲς ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, «ἐπειδὴ», κατὰ τὴ λειτουργικὴ ἐρμηνεία τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, «εἶναι θυσία πνευματικὴ καὶ χαρᾶς πνευματικῆς πρόξενος, διὰ τοῦτο οὐ συγχωρεῖται νὰ γίνεταί,

---

46. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Δεκάλογος τῆς κατὰ Χριστὸν νομοθεσίας*. PG 150, 1093D-1096A.

47. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ'*. Δεικνύσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ... PG 151, 232C-D.

48. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ζΑ'*. PG 155, 273C.

49. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Εὐχαριστιακὴ νηστεία», ΛΘ, τ. Γ', σ. 79.

50. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Γ', σσ. 123 καὶ 140. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ΑΛΑ, τ. Β', σ. 188.

51. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων», ΑΛ, σ. 51.

52. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Β', σσ. 61-62 καὶ τ. Δ', σσ. 102-103.

53. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ΑΛΑ, τ. Β', σσ. 7, 10, 11, 153.

είμη μόνον εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μετὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ ἡμέρα ἐκεῖνη χαρᾶς εὐαγγέλια»⁵⁴.

Ἐπενδεδυμένη λοιπὸν μετὰ ἀναστάσιμη, νικητικὴ καὶ πασχάλια χαρμονὴ ἢ θεία λειτουργία, ὡς πασχάλια χαρμόσυνη ἀνάμνηση⁵⁵, εἶναι Πάσχα πραγματικὸ ἐκ τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς συνακολουθούσης μεταλήψεως⁵⁶. Ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου εἶναι κυριολεκτικὸς. «Ποῖον ἄλλο καλὸν ἀγαπᾶς, χριστιανέ, ν' ἀπολαύσης καὶ δὲν ἀπολαμβάνεις ἀπὸ τὴν συχνὴν κοινωνίαν; ἀγαπᾶς νὰ ἐορτάζης κάθε ἡμέραν; ἀγαπᾶς νὰ κάμης Λαμπρὰν καὶ Πάσχα ὁπόταν θέλης καὶ νὰ χαίρεις μετὰ χαρὰν ἀνεκκλάητον εἰς ταύτην τὴν τεθλιμμένην ζωὴν; τρέχε συνεχῶς εἰς τὰ μυστήρια καὶ μεταλάμβανε μετὰ τὴν πρέπουσαν προετοιμασίαν, καὶ θέλεις τὸ ἀπολαύσει. Ἐπειδὴ τὸ ἀληθινὸν Πάσχα καὶ ἡ ἀληθινὴ ἐορτὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ Χριστός, ὅστις θυσιάζεται εἰς τὰ μυστήρια»⁵⁷.

Ἄν δὲ ἡ κάθε λειτουργία εἶναι πασχάλια, ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξις τῆς Κυριακῆς, ποῦ εἶναι τὸ ἑβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας⁵⁸, εἶναι ἐξεχόντως χαρμόσυνη καὶ ἀναστάσιμη μετοχὴ στὸ πασχάλιο μυστήριον τοῦ Κυριακοῦ δείπνου, ποῦ συνθέτει Κυριακὴ καὶ εὐχαριστία⁵⁹, καὶ στὴ μέθεξι τοῦ Κυριακοῦ σώματος, ποῦ συνθέτει ἐνοποιητικὰ τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας⁶⁰.

---

54. Δήλωσις, σ. 85. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Οἱ Χαιρετισμοὶ τῆς Παναγίας», ΛΘ, τ. Ε', σ. 34.

55. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων, ὅπ.π., σ. 126έξ. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σ. 267έξ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μετὰ τὸ ζήτημα ἐρμηνεία τοῦ νβ' κανόνα τῆς Ὁικουμενικῆς Συνόδου.

56. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σ. 9, στήλη ὑποσημ. α'.

57. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ὅπ.π., σ. 68.

58. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Πάσχα Κυρίου», ΛΘ, τ. Δ', σσ. 100-101. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Πηδάλιον, σ. 279, ὅπου ὄχι μόνον μία ἡμέρα, ἀλλὰ θεωρεῖται πασχαλινὴ καὶ ἀναστάσιμη, ὡς μία ἡμέρα λαμπροφόρος, ὀλόκληρη ἢ Διακαινήσιμος Ἑβδομάδα.

59. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 104-105, 106-107.

60. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅπ.π., σσ. 102-103. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ΑΛΛΑ, τ. Γ', σ. 8: «Μετὰ τὴν κοινωνίαν τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὅλων τῶν περιοχῶν τῆς γῆς καὶ τῶν δύο φύλων, δὲν γινόμεθα ἕνα σῶμα, μέλη Χριστοῦ, σύσσωμοι καὶ ὁμαίμονες μετὰ τὸν Χριστό, ἀλλὰ καὶ μεταξύ μας;». ΤΟΥ

Ἡ πληθωρικὰ μαρτυρούμενη αὐτὴ σύνθεση Κυριακῆς καὶ εὐχαριστίας, στὴν πατερικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας⁶¹, εὔρε τὴν τελεία καὶ ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεία καὶ διερεῦ-

---

ΙΔΙΟΥ, ΑΛΛΑ, τ. Δ', σ. 186: «Ὁ πιστὸς συμμετέχει στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας ὄχι μόνο μετὰ τὴν κοινωνία τῶν μυστηρίων, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν τελεσιουργία του· μετὰ τὴν ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ μαζί μετὰ ὅλον τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ δοξολογία τοῦ ὀνόματός Του, μετὰ τὴν ἀναφορὰ κοινῶν δεήσεων, μετὰ τὴν ἀκρόασι τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὴν προσφορὰ τῶν δώρων του σ' Αὐτόν, μετὰ τὴν ὁμολογία τῆς πίστεως, τὸν ἀσπασμὸ τῆς ἀγάπης, μετὰ τὴν ἀνάμνηση τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, τοῦ μυστικοῦ Του δείπνου, τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεώς Του, τῆς ἐν δεξιῶν καθέδρας Του, τῆς ἐκχύσεως τοῦ ἁγίου Του Πνεύματος. Ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα τῆς ἐνσωματώσεώς του μετὰ τὸν Σωτῆρα καὶ τοὺς ἀδελφούς Του, μετὰ τὸ μυστικὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ποὺ κορυφώνεται, φυσικὰ, στὴν συμμετοχὴ στὴν κοινωνία τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματός Του».

61. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἐπιτομὴ Α', 65, 67. PG 6, 428-429. ΒΕΠΕΣ 3, σ. 198. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἐπιστολὴ 93. Πρὸς Καισαριανὴν πατρικίαν περὶ κοινωνίας. PG 32, 484B-485B. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὰς Πράξεις. Ὁμιλία ΙΗ'. PG 60, 147-148. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΣΧΟΥ, Λειμωνάριον, κεφ. 4 καὶ 86. PG 87 III, 2856B-C καὶ 2944B-C. Ἀποφθέγματα Γερόντων. PG 65, 329. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ, ΕΒ'. PG 155, 917B. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν. Ὁμιλία Ε'. PG 62, 529-530. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, Μαγνησιεύσιν 9, 1. PG 5, 661εξ. Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων VII, 30. PG 1, 1021. ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 5, 23 καὶ Περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, τοῦ R. CANTALAMESSA, *La Pasqua ...*, ὅπ.π., σσ. 18, 98 καὶ 100 καὶ PG 24, 693-704. ΠΡΟΚΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Λόγος ΙΒ'. Εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. PG 65, 788C καὶ Λόγος ΙΔ'. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα. PG 65, 796B-C. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Ὁμιλία ΙΖ'. Δεικνύσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον ... PG 151, 232C-D. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, Δήλωσις, σ. 49. Φραγγέλιον, σ. 31. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ὅπ.π., σ. 38. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Ἐορτοδρόμιον, ὅπ.π., τ. Β', σσ. 279, 282, 294, 295, 301, 303, 311, 331. Πηδάλιον, σσ. 431-432. Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, σσ. 74, 76. Βλ. ἐπίσης Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Ἀθήναι 1993, σ. 150. G. DIX, *The Shape of the Liturgy*, Λονδίνο 1945, σσ. 18-19. Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ δύο ἀφιερῶματα στὰ τεύχη 67 καὶ 68 (1961) τοῦ λειτουργικοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *La Maison-Dieu*, μετὰ τίτλο *La liturgie du Mystère Pascal: renouveau de la semaine sainte I καὶ II*. Βλ. καὶ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Ἡ θεία λειτουργία. Σχόλια, ἐκδ. «Σύναξις», Ἀθήνα 1982, σσ. 30, 34, 90, 115, 124, 159, 322, 344, 349, 372-373. Γ. ΦΙΛΙΑ, Ἡ ἔννοια τῆς «Ὁγδόης Ἡμέρας» στὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθή-

νηση τοῦ νοήματός της καὶ τοῦ βαθύτατου θεολογικοῦ, ἠθικοῦ, πνευματικοῦ καὶ λειτουργικοῦ περιεχομένου της, στὸ πλαίσιο τῶν περὶ τῆς θείας λατρείας ἐνασχολήσεων τῶν φιλοκαλικῶν πατέρων, καθὼς καὶ στὴν τελικὴ ἀποτύπωση τῆς πλούσιας λειτουργικῆς τους θεολογίας. Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ θεολογία, ποὺ συνθέτει ἄριστα τὴν ἱστορία καὶ τὴ θεωρία τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, περιστράφη, ὅπως διὰ πολλῶν τεκμηρίων ἀπεδείχθη, περὶ τοὺς δύο κυρίους ἄξονες τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ τοῦ μυσταγωγικοῦ βιώματος τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ, ὡς ὑπέρτιμη ἡμέρα τοῦ Κυρίου, καὶ τὴ θεία εὐχαριστία, ὡς τὸ ὑπέρτατο μυστήριον τῆς πίστεως, τὸ κέντρο τῆς λατρείας, τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν κατάληξιν τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀπλανοῦς χαρισματικῆς θεολογίας.

Οἱ Ὀρθόδοξοι δεσποτικὴ πανήγυρη ἄγουν ὄχι μόνον κατὰ τὴν κυριώνυμη ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἐβδοματικὴ διὰ τῆς Κυριακῆς ἀνακύκληση τοῦ Πάσχα. Πάσχα Κυρίου ὅμως ἐορτάζουν καὶ σὲ κάθε μία εὐχαριστιακὴ τους μετοχὴ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς πασχάλιας ἀνάμνησης διὰ τῆς συνεχοῦς ἐπιτελέσεως τῆς θείας λειτουργίας καὶ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας.

Τὸ ἀναστάσιμο καὶ εὐχαριστιακὸ αὐτὸ ἦθος ὁδηγεῖ τοὺς πιστοὺς ἐκ τῶν ποικίλων θανατώσεων στὴ ζωοποιὸ συνανάσταση μὲ τὸν Χριστό, ἀπὸ τὴ γήϊνη φθαρτὴ καὶ θνητὴ ἀνθρώπινη φύση στὸν οὐράνιο καὶ αἰώνιο δοξασμὸ τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ ἀνάσταση καὶ ἡ εὐχαριστία, ὡς βάσεις τῆς πίστεως, ὡς πηγές τῆς θεολογίας, ὡς βίωμα διηνεκῆς τῶν ἁγίων, ὡς βιωματικὴ προσδοκία ἐνώσεως μὲ τὸν ἀναστημένο Κύριο καὶ μετοχῆς στὸ ἐπουράνιο θυσιαστήριον, δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ πλήρωμά της ἐσχατολογικῆς ἰδεοληψίης μιᾶς ψευδοῦς καὶ κατασκευασμένης ἠθικιστικῆς μελλοντολογίας.

Ἄνάσταση τοῦ Χριστοῦ σημαίνει ἀναστημένη ζωὴ, πασχάλια εὐχαριστιακὴ βίωση καὶ μετουσία, ἄρα τελικὰ ἀναστημένο ἄνθρωπο καὶ λειτουργημένο βίον. Ζωὴ προσωπικῆς κοινωνίας μὲ τὸν Κύριο. Ζωὴ μὲ τὸν ἀδελφό, ὡς σταυροαναστάσιμο ἄθλημα ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας. Ζωὴ μὲ

να 2001, ὅπου στὸ Β' τμῆμα τῆς *Εἰσαγωγῆς: Θεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ὀγδοῆς Ἡμέρας στὴ λατρεία καὶ στὴν § 3: Ἡ συνάφεια τῆς Θείας Εὐχαριστίας μὲ τὴν Κυριακὴ, ὡς ὀγδόη ἡμέρα, κατατίθεται ἀξιοπρόσεκτη ἐξέταση τῆς σύνθεσης Κυριακῆς καὶ εὐχαριστίας.*

τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ, μακρὰ ἀπὸ τῆς παγιδεύσεως τῆς κοσμικῆς ἀλαζο-
νικῆς πολυγνωσίας. Ζωὴ λειτουργημένη στὸν συνεχῆ ἁγιασμὸ τῶν θεί-
ων καὶ ἀχράντων μυστηρίων καὶ στὴν ὀλόθυμη ὑπαρξιακὴ προσδόκησι
τῆς ἐσχάτης, ἀτελείτητος καὶ αἰώνιας Κυριακῆς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἔρευνα ἔχει προχωρήσει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀναλύοντας ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τὸ πνευματικὸ κίνημα καὶ τὴ θεολογία τῶν Κολλυβάδων-Φιλοκαλικῶν πατέρων τοῦ ιη' αἰῶνα, ἐν τούτοις πολλὰ ἀκόμη ζητήματα ἔχουν μείνει ἀδιευκρίνιστα, σὰ ὅποια ρίπτεται φῶς μὲ τὴ μελέτη τῶν πολλῶν ἀνεκδότων μέχρι σήμερα σχετικῶν πηγῶν. Στὴν ἐργασία μας ἀξιοποιήθηκαν οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὸ ἀνωνύμως φερόμενο *Φραγγέλιον* (βλ. χφ 43 Ἱερᾶς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου), τὸ ὁποῖο ἀποδίδουμε στὸν Ἀθανάσιο Πάριο, μὲ βάση τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια καὶ τὶς παραλληλίες μὲ τὴν *Δήλωσιν* καὶ τὸ *Περὶ παραδόσεως* τοῦ ἰδίου.

2. Οἱ Φιλοκαλικοὶ διατυπώνοντας τὶς θεολογικὰς θέσεις δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἀντιεπισκοπικοί. Οἱ ἴδιοι, ὡς ἐρμηνευτὲς τῶν ἱερῶν κανόνων ἐκφράζουν ἐπανελημμένως τὸν σεβασμὸ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἰδιαίτερος δὲ πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Οἱ θεολογικὰς καὶ λειτουργικὰς θέσεις γιὰ τὰ ζητήματα τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τῶν ἱερῶν μνημόσυνων ἦταν ἀπόρροια τῆς λιπαρῆς καὶ βαθειᾶς σπουδῆς στὴν πατερικὴ παράδοση, ἔτσι ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὰ πηγαῖα κείμενα καὶ τὴν πράξη τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὶς ἐξέφραζαν δὲ πάντοτε ἔχοντας γνήσιο ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα καὶ ἀνεπιφύλακτο σεβασμὸ σὰ λειτουργικὰ θέσμια τῆς Ὁρθοδοξίας. Κατὰ συνέπεια δὲν θὰ πρέπει ἐπ' οὐδενὶ ἢ προμαχία τοὺς ὑπὲρ τῆς παραδόσεως νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἰδιόγνωμη, ἐριστικὴ καὶ στασιαστικὴ ἐνέργεια κατὰ τῆς ἐκάστοτε ὑπευθύνου ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς ἢ ὡς ἀνυπακοή πρὸς τοὺς ποιμένες καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Ὑπῆρξαν μὲν αὐστηροὶ καὶ ἐνίοτε ὀξεῖς στὴν ὑπεράσπιση τῆς παραδόσεως, ποτὲ ὅμως μισάδελφοι καὶ ἀσεβεῖς πρὸς τοὺς συμμοναστὲς ἢ τοὺς ποιμένες καὶ διδασκάλους τῆς ἐποχῆς τοὺς.

3. Ἡ εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τῆς χορείας τῶν Κολλυβάδων πατέρων, ὅπως ἀναφάνηκε ἀπὸ τὶς τεκμηριωμένες στὴν ὀρθόδοξη παράδοση εὐκρινεῖς καὶ σαφεῖς ἐρμηνεῖες, ἀναλύσεις καὶ θέσεις τους, στοιχεῖ ἀπαρασαλεύτως στὸν κανόνα τῆς πατερικῆς διδαχῆς καὶ τοῦ εὐχαριστιακοῦ λειτουργικοῦ βιώματος καὶ ἤθους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὑπὲρ τῆς ἀξίας, ἐνσυνειδήτου, ἐμπροϋπόθετης, συχνῆς καὶ συνεχοῦς μεταλήψεως ἔνστασή τους, σὲ καιροὺς τυποποιήσεων, ἀδιαφορίας, ἀγνωσίας καὶ παραχαράξεων, ἀναδεικνύει τὴν ἀλήθεια ὅτι ἡ ὑπὲρ τῆς λειτουργικῆς τάξεως ἀγωνιστικὴ τους πρωτοστασία δὲν εἶχε κίνητρα ταπεινὰ φανατισμοῦ ἢ ἐγωῖσμοῦ, οὔτε ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ ἰδιορρυθμίες διχαστικῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος. Σκοπὸς τους ἦταν ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀληθείας. Προσέχουν, γνωρίζουν, ἀκοῦν καὶ συζητοῦν τὶς θέσεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἐναντίας μερίδος. Ὁμολογοῦν μὲ βεβαιότητα καὶ διαλέγονται μὲ ἐπιστημοσύνη καὶ ὀξυδέρκεια, αὐστηρὰ μὲν, κριτικὰ καὶ φιλάδελφα, ποτὲ ὅμως ἀδιάκριτα, μνησίκακα καὶ ἐριστικά. Προβάλλουν τὴν ἀξία τῆς παραδόσεως, ὑπενθυμίζουν τὴν ὀρθὴ καὶ ἀκριβῆ πράξη, μάχονται ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῶν κανόνων καὶ τῶν λειτουργικῶν θεσμῶν, στηλιτεύουν τὶς παραχαράξεις τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἤθους ἢ τὶς ἀνατροπὲς τῆς ἀναστάσιμης τιμῆς τῆς δεσποτικῆς Κυριακῆς ὅποθενδῆποτε προέρχονται, ποτὲ ὅμως δὲν ἐπιτρέπουν τὸ πνευματικὸ καὶ λειτουργικὸ τους κίνημα νὰ ἐκπέσει σὲ φιλέριδες προστριβὲς καὶ μάχες νομικῆς, οὔτε, ἀκόμη περισσότερο σὲ σχισματικῆς ἰδιογνωμοσύνης ἀνατρεπτικῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος. Τὴν πολύτιμη αὐτὴ ἐνότητα οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες τὴν θεωροῦν τελειούμενη μέσα στὸ πλαίσιο τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως καὶ μέσα στὸν ἁγιασμό καὶ τὴν ἀληθὴ κοινωνία τῆς εὐχαριστίας.

4. Ἡ θεία εὐχαριστία, κατὰ τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων ποὺ στηρίζεται ἀπολύτως στὴν εὐχαριστιολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἶναι τὸ μεῖζον πάντων θεοποιῶ μυστήριον καὶ τὸ τελειωτικὸ δώρημα τῆς χριστιανικῆς μυστήσεως. Οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες εἶχαν πλήρη γνῶση καὶ καλὴ ἐνημέρωση γιὰ ὅλα τὰ ἀφορῶντα στὸ μυστήριον ζητήματα, τὰ ὁποῖα ὡς αἰρέσεις, παρεκκλίσεις ἢ καινοτομίες παρεῖσεφρυσαν στὴν ἀπλανῆ πορεία τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ στὴν περὶ τῶν μυστηρίων διδασκαλία τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας. "Ὅταν ἐπιτε-

λεϊται ὀρθοδόξως, εἶναι ἡ μυστικὴ καὶ ζωοδοτικὴ τραπεζοφορία τοῦ δεῖπνου τῆς Βασιλείας, ἡ θεωτικὴ κοινωνία τῶν ἁγιασμάτων, ποῦ καθιστᾶ τοὺς πιστοὺς «συσσώμους» καὶ «ὀμαίμονες» μετὸν Χριστὸ κατὰ ἀλήθειαν καὶ ὄχι κατὰ δόκησιν.

Στηριζόμενοι οἱ Κολλυβάδες στὴ διδασκαλία τῶν πατέρων, ἐπισημαίνουν τὴν ὀρθόδοξη δογματικὴ θέση ὅτι τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας εἶναι ἀνάμνηση ὅλης μὲν τῆς σωτηριώδους θείας οἰκονομίας, ἰδιαίτερα ὅμως ἀνάμνηση τῆς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίας, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς μεταλήψεως ἐσθίεται πλέον μετὰ τὴν ἔνδοξη ἀνάστασή του διηνεκῶς ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, ὡς πραγματικὴ, ἄφθαρτη καὶ αἰωνίζουσα τροφή. Οἱ μεταλαμβάνοντες λοιπὸν καὶ τὴν ἐλάχιστη μερίδα τῶν ἁγιασμάτων δέχονται ὄντολογικὰ εἰς ἑαυτοὺς ὅλο τὸν Χριστὸ καὶ ἐνοῦνται μετ' ὅλο τὸν Χριστό.

5. Ἡ γνώμη τῶν ἀντιπάλων τους ὅτι τὸ ζήτημα τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχοῦς προσελεύσεως σὲ αὐτὴ δὲν εἶναι τόσο σοβαρὸ ζήτημα, ὥστε νὰ θεωρεῖται καὶ δόγμα πίστεως, εὐρίσκει τοὺς πατέρες τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος ἀντιθέτους. Κατὰ τὴ διδασκαλία τους, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ συχνὴ μετάληψη δὲν ἀποτελεῖ δόγμα πίστεως, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει ὅτι ἡ ἀδιάλειπτη εὐχαριστιακὴ προσέλευση εἶναι δεσποτικὴ ἐντολή, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴ μετοχὴ στὸ μέγιστο πάντων θεοῖδρυτο μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας. Δόγμα καὶ ἦθος στὴν Ὀρθοδοξία συμπορεύονται. Θεωρία καὶ πράξη συνυπάρχουν. Στὴν τήρηση δὲ τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν στηρίζεται ἡ καθαρότητα τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθότητα καὶ τὸ ἀπλανὲς τῆς πίστεώς τους. Ἄρα ἡ εὐχαριστία δέον νὰ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν, τῆς λατρείας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

6. Ὡς πρὸς τὶς προϋποθέσεις μετοχῆς στὴν εὐχαριστία, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὲς χωρίζονται σὲ γενικὲς καὶ εἰδικές. Καὶ στὸ ζήτημα αὐτὸ οἱ φιλοκαλικοὶ ἀκολουθοῦν ἐπιτυχῶς τὸν πατερικὸ δρόμο καταγράφοντας μετὰ ποιμαντικὴ εὐθύνη τὴν ἀπαραίτητη καὶ κατάλληλη προεuchaριστιακὴ ἐτοιμασία γιὰ τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ κοινωνῶν, κατὰ τὶς γενικὲς προϋποθέσεις, πρέπει νὰ εἶναι πιστὸ καὶ βαπτισμένο μέλος τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ἔχει βέβαιη καὶ ἀκράδαντη πίστη ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι

αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, νὰ εἶναι ζῶν καὶ αὐτοσυνείδητος καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι αἰρετικός, σχισματικός ἢ ἐπιτιμημένος μὲ ἀκωνησιᾶ. Ἐπίσης ἡ ἄκρα προσοχὴ καὶ εὐλάβεια, ἡ πλήρης συναίσθησις τοῦ ὕψους τοῦ μυστηρίου, ἡ καταλλαγὴ καὶ ἡ συγχώρησις, ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀγάπη, ἡ ἀμνησικακία καὶ ἡ εἰρήνη, ἡ ψυχοσωματικὴ καθαρότης, ἡ ἐξομολογητικὴ προκάθαρσις καὶ ἡ ἀπόρριψις τῆς αὐτοδικαιώσεως, ἡ περιφυλακὴ ἀπὸ τοὺς ἐμπαθεῖς λογισμοὺς, ἡ αὐτοεξέτασις καὶ αὐτομεμφία, ἡ δοκιμὴ τῆς συνειδήσεως, ἡ ἀγαπητικὴ ἐπιπόθησις τῆς εὐχαριστιακῆς ὑποδοχῆς τοῦ μεταλαμβανόμενου Κυρίου, ἡ συντριβή, ἡ ταπεινοφροσύνη καὶ ἡ κατάνυξις, ἡ σωματικὴ καθαρότης ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, καθὼς καὶ ἡ ἐγκράτεια τῶν συζύγων, ἀποτελοῦν σχεδὸν τὸ σύνολο τῆς προευχαριστιακῆς ἐτοιμασίας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι εὐκαιριακὴ, στιγμιαία, τυπικὴ καὶ περιορισμένη σὲ περατὰ χρονικὰ ὅρια, ἀλλὰ διὰ βίου ἐτοιμότητα καὶ προσδόκησις μετοχῆς. Εἰδικότερη προϋπόθεσις θεωρεῖται ἡ ἀπολύτως ἀναγκαία εὐχαριστιακὴ νηστεία, ἡ ὁποία συνίσταται στὴν ἀπόλυτη ἀποχὴ τροφῆς καὶ πόσεως ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου μέχρι τὴν ὥρα τῆς κοινωνίας. Καμμία ἄλλη εὐχαριστιακὴ νηστεία, μονοήμερη, τριήμερη ἢ ἐβδομαδιαία, δὲν ἀπαιτοῦν οἱ ἱεροὶ κανόνες. Ὅμως ἡ νηστεία, ὡς ἀγιοποιὸς καὶ παθοκτόνος ἀρετὴ, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν καθένα προσερχόμενο πιστὸ προσωπικὸ ἄθλημα ἐλευθερίας καὶ πρακτικὸ μέσο ψυχοσωματικῆς προετοιμασίας, ἡ ἔκτασις καὶ ἡ αὐστηρότητα τῆς ὁποίας δὲν ὀρίζονται, ἀλλὰ διακριτικὰ μερίζονται κατὰ τὴν πνευματικὴν κατάστασις τοῦ κάθε ἐνὸς ἀνθρώπου χωριστὰ ἀπὸ τὸν πνευματικὸ του πατέρα.

7. Στὰ κείμενα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανές ὅτι οἱ χριστιανοὶ ὀφείλου νὰ κοινωνοῦν συνεχῶς καὶ συχνά. Σκοπὸς τῆς ἐπιτελέσεως τῆς θείας λειτουργίας εἶναι ἡ προσέλευσις καὶ ἡ μετοχὴ τῶν πιστῶν στὰ ἅγια μυστήρια τοῦ Χριστοῦ, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὀνομάζεται εὐχαριστιακὴ σύναξις. Ἡ Ἁγία Γραφή, οἱ ἱεροὶ κανόνες, τὰ λειτουργικὰ κείμενα, τὰ πατερικὰ συγγράμματα, τὰ *Τυπικὰ* τῶν μονῶν καὶ ἡ μοναχικὴ παράδοσις, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ εὐχαριστιακὰ εἶδη συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Οἱ Κολλυβάδες γνωρίζουν ἐπαρκῶς τὰ κείμενα, γι' αὐτὸ δὲν καινοτομοῦν ὑπεραμυνόμενοι τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, ἀλλὰ ἀναθερμαίνουσι ὡς σοφοὶ παρα-

δοσιακοὶ ἀνανεωτὲς τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τὸ ἐβίωσαν οἱ αἰῶνες. Συχνὴ μετάληψη δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ καθημερινή. Ἀπὸ τὴν ἄκρα καὶ αὐστηρὴ τοποθέτηση τοῦ νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου γιὰ τὴν καθημερινὴ κοινωνία, μέχρι τὴν ἀπαράδεκτη τυποποίηση τῆς δις ἢ τρις τοῦ ἔτους προσελεύσεως, ὁ μετριοπαθὴς ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης εὕρισκει τὴ βασιλικὴ ὁδὸ καὶ τὴ διακριτικὴ μεσότητα στὴ δυνατότητα τῶν εὐλαβῶν καὶ ἀγωνιζομένων χριστιανῶν νὰ κοινωνοῦν τουλάχιστον κάθε Κυριακὴ στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη καὶ σὲ κάθε μεγάλη καὶ ἐξέχουσα ἑορτὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διαστολὴ αὐτῆ τῶν τοποθετήσεων περὶ τοῦ «συνεχῶς» καὶ «συχνῶς» ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος τῶν φιλοκαλικῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν δροῦσαν ὡς μία ὁμάδα κυβερνώμενη ἀπὸ προδιαγεγραμμένα ὑποχρεωτικὰ ἰδεολογήματα, ἀλλὰ ἦταν ἕνας θεόλεκτος σύλλογος καὶ μία ἀγία χορεία θεοφωτιστῶν καὶ διακριτικῶν διδασκάλων.

8. Ἡ ὑπὲρ τῆς παραδόσεως ἔνστασις τῶν Κολλυβάδων πατέρων ἐκτείνεται, πέραν τοῦ ζητήματος τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως, καὶ στὴν προβολὴ καὶ διατήρηση ἀλώβητου τοῦ δεσποτικοῦ, ὑπέρτιμου καὶ ἀναστάσιμου χαρακτῆρα τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Ἡ Κυριακὴ, ἀπὸ τίς βιβλικὲς ἀναφορὲς καὶ προτυπώσεις τοῦ Σαββάτου, μέχρι τὴν ἐξαΐσια περὶ αὐτῆς πατερικὴ θεολογία, δὲν εἶναι μόνον χρονικὴ ἀγία ἡμέρα, ἀλλὰ καὶ μέλλει νὰ γίνῃ ἡ αἰώνια ἀγία ἡμέρα τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποία θὰ εἰσοδεύσουν στὸ ὄρος τὸ ἅγιο καὶ θὰ προσευχηθοῦν ὅλα τὰ ἔθνη στὸν ἅγιο ἐπουράνιο οἶκο του. Εἶναι ἡμέρα πρώτη καὶ ὀγδόη, πού θὰ ὑπερβῆ τὸν ἑβδοματικὸ χρόνο, τὸν νομικὸ Σαββατισμὸ καὶ τίς προφητικὲς ἐσχατολογικὲς ἀπαρχές, γιὰ νὰ ἀναχθεῖ στὴν αἰώνια καινὴ ἡμέρα τοῦ ἀναστάντος Κυρίου. Τὸ πνεῦμα τῆς Κυριακῆς, ὡς ἀναστάσιμη ἑβδοματικὴ ἀνακύκλιση τοῦ πασχαλίου ἐορτασμοῦ, διαχέεται στὸ σύνολο τῆς Ὁρθοδόξου λατρείας καὶ διαποτίζει τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῶν πιστῶν ἀποτελώντας τὸ ἑβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὸ ὁποῖο καταπαύουν οἱ χριστιανοὶ καὶ λατρεύουν τὸν Κύριο.

9. Ἡ Ἀγιαννανίτικη λειτουργικὴ ἐκτροπὴ τῆς ἐντελῶς ἀντιπαραδοσιακῆς μεταφορᾶς τῶν μνημοσύνων ἀπὸ τὸ καταπαύσιμο Σάββατο στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ ἦταν ἀπλῶς ἡ ἀφορμὴ, ὥστε οἱ φιλοκαλικοὶ πατέρες καὶ λειτουργικοὶ ἀναμορφωτὲς νὰ ἐκδιπλώσουν τὴ θαυμασία

καὶ ὀρθοδοξοπατερικὴ διδασκαλία τοὺς περὶ τῶν ἀναστασίμων προνομιῶν τῆς ἡμέρας ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη ἀποκλειστικῶς στὸν ἀναστάντα Κύριο. Ἡ Κυριακὴ ὀνομάζεται καὶ εἶναι μείζων τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, ὡς ἑβδομαδιαία πασχάλια μνήμη ποὺ ἐγκαινίζεται χαρμόсуна στὶς φυχῆς τῶν πιστῶν καὶ ἀνακυκλώνει, στὸ πλαίσιο τοῦ χαρισματικῆ βιούμενου λειτουργικοῦ χρόνου, τὴν πασχαλινὴ ἡμέρα τῆς παγκοσμίου χαρᾶς. Ὁ ἀναστάσιμος, δοξολογικός, χαρμόсуνος, νικητικὸς καὶ δεσποτικὸς-ἑορταστικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τῆς Κυριακῆς ἀπαιτεῖ λειτουργικὰ νὰ εἶναι μὴ νηστευμένη, μὴ γονυκλιτουμένη, ἀλλὰ καὶ ἀπενθος καὶ ἀμνημόсуνος. Ἐξαιτίας λοιπὸν τῆς ἀναστασίμου καὶ δεσποτικῆς τῆς ὑπεροχῆς, ἔχει τὸ προνόμιο νὰ ἀποκλείει ἀπὸ τὰ χρονικὰ καὶ λειτουργικὰ τῆς ὄρια τῆ νηστεία, ὡς πρόξενο πένθους καὶ κατηφείας, τὴ γονυκλισία, ὡς σύμβολο δουλικότητος, κατανύξεως καὶ μετανοίας, καὶ πρὸ πάντων τὰ νεκρικὰ καὶ πενθικὰ μνημόсуна. Τὴν ἀσχημοσύνη αὐτῆ, ὡς πρὸς τὰ πανάρχαια λειτουργικὰ θέσμια, τῆς κυριακάτικης νεκρολογίας δι' ὅλων τῶν προσφόρων πνευματικῶν μέσων καὶ δι' ὅλων τῶν δυνάμεων τοὺς, μέχρι μαρτυρίων καὶ διωγμῶν, ὑπερίσπησαν οἱ Κολλυβάδες προμαχοῦντες τοῦ ἀκαινοτομήτου τῆς σεβασμίας ὀρθοδόξου παραδόσεως.

10. Ἡ σύνθεση εὐχαριστίας καὶ Κυριακῆς τεκμαίρεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἄμεση σχέση τοὺς. Ἡ ἀναστάσιμη Κυριακὴ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα κοινωνίας. Ἀλλὰ καὶ κάθε κυριακάτικη ἢ σὲ ἄλλη ἡμέρα ἐπιτέλεση τελείας θείας λειτουργίας εἶναι πασχάλια ἀνάμνηση. Ὁ καιρὸς τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν εἶναι ἐόρτιος καὶ πασχάλιος. Ὁ χαρμόсуνος λοιπὸν χαρακτήρας τῆς κυριακάτικης ἰδιαίτερα εὐχαριστιακῆς σύναξης, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλης τελείας θείας λειτουργίας σὲ ὅποιαδήποτε ἡμέρα τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν, ὑπαγορεύει ἀβίαστα, κατὰ τὶς μακρὲς ἀναλύσεις ποὺ προηγήθηκαν, καὶ τὴν ὀρθία στάση προσευχῆς ποὺ εἰκονίζει τὴν χαρὰ τῆς ἀναστάσεως, καὶ τὴν παύση τῆς νηστείας ποὺ ὑποδηλώνει τὴν, διὰ τῆς παύσεως τοῦ πένθους τῆς μετανοίας, ἐλευθερία ἀπὸ τὴ δουλεία τῆς ἁμαρτίας τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ συμμετοχὴ πάντων, εἰ δυνατὸν, τῶν μὴ κωλυμένων στὴ ζωοποίηση τῆς ψυχοτρόφου εὐχαριστιακῆς Τραπέζης τοῦ Κυρίου.

CONCLUSIONS

1. Despite the fact that great progress has been made in connection with research on the spiritual movement and theology of the eighteenth century philocalic Fathers, known as the Kollyvades, many questions still remain to be clarified, upon which light may be shed through the study of hitherto unpublished relevant sources. In our inquiry use has been made of information contained in the anonymous work *The Whip* (Φραγγέλιον, see MS 43 of Holy Evangelistria Monastery on the island of Skiathos), which we attribute to Athanasius Parios, on the basis of internal evidence and parallels in his *Declaration* (Δήλωση) and his *On Tradition* (Περὶ παραδόσεως).

2. In setting out their theological views, the philocalic Fathers were never antihierarchical. Time and again, as interpreters of the sacred Canons, they would express their reverence for ecclesiastical authority in general, and for the Ecumenical Patriarchate in particular. Their theological and liturgical positions on questions pertaining to the divine Eucharist and Memorial Services were the result of rich and detailed studies in the Patristic tradition, as found in original sources and the practice of the Holy Mountain. These were always expressed, moreover, in the spirit of a genuine ecclesiastical ethos and an unreserved respect for Orthodox liturgical customs. Consequently, their championing of tradition should in no way be seen in terms of a self-opinionated, disputatious and rebellious posture against Church authorities, or as an act of disobedience *vis-à-vis* the Church and Her shepherds. While it is true that they were strict and sometimes even caustic in their defense of tradition, they never hated their brethren, nor were they disrespectful towards their fellow monastics, or towards the shepherds and teachers of their time.

3. The Eucharistic teaching of the choir of the Kollyvades Fathers, as it emerges from their clear and unambiguous interpretations, analyses and

positions, which are confirmed by the Orthodox tradition, is based firmly on the rudiments of Patristic instruction and the Eucharistic liturgical life and ethos of Christ's Holy Church. Their plea in favour of regular and frequent Communion, received worthily, in good conscience, and in fulfillment of all appropriate preconditions, at a time when formality, indifference, ignorance and distortion were commonplace, bears witness to the fact that the Kollyvades' efforts were motivated neither by fanaticism nor egotism, nor were they prompted by a desire to do harm to ecclesiastical unity. Their purpose was to make the truth known. They observe, acquaint themselves with, listen to, and discuss, the positions and arguments of their theological opponents. They profess their faith with confidence, dispute on the basis of knowledge and discernment, with rigour, constructive criticism, and brotherly love, but never tactlessly, with animosity or a polemic spirit. They bring to light the value of tradition, remind us of the importance of correct and exact practice, strive in favour of adherence to the Canons and Liturgical customs, castigate distortions of the Eucharistic ethos, or the overturning of the resurrectional honour due to Sunday, the Lord's Day, withersoever these distortions may derive. But they never allow their spiritual and Liturgical movement to descend to the level of quarrelsome friction and legalistic disputations, and especially to the level of schismatic opinions that threaten the unity of the Church. The philocalic Fathers see the precious unity of the Church as perfected in the context of the Eucharistic gathering or synaxis, in the hallowing and true Communion of the Eucharist.

4. The divine Eucharist, according to the teaching of the Kollyvades, is the greatest deifying mystery of all, and the perfecting gift of Christian initiation. The philocalic Fathers possessed a complete knowledge of the divine Eucharist, and were well-informed on all those matters, which as heresies, deviations or innovations wormed themselves into the Orthodox tradition and into the undivided Church's teaching on the Holy Mysteries. When celebrated in an Orthodox manner, the divine Eucharist is the mystical and life-bestowing Table of the heavenly Banquet, the deifying Communion of the Precious Gifts, which makes the faithful "of one body" and "of the same blood" as Christ, not in thought, but in truth.

Basing themselves on the teachings of the Fathers, the Kollyvades stress the Orthodox dogmatic thesis that the mystery of the divine Eucharist is a remembrance of the entire divine economy, and especially of the sacrifice on the Cross, of the death and resurrection of Christ, Who by means of Communion is henceforth consumed perpetually by the faithful as real, incorruptible food, bestowing eternal life. Therefore, those who partake of even the smallest particle of the Precious Gifts ontologically receive within themselves the whole Christ, and are united to the whole Christ.

5. The philocalic Fathers object to their opponents' view that the question of frequent Communion should not be regarded as an article of faith. According to the teaching of the former, even if we were to assume that frequent Communion does not constitute an article of faith, no one could ignore the simple fact that frequent attendance at the Eucharistic synaxis is a commandment of the Lord, which requires participation in the greatest of all mysteries established by God. In the Orthodox Church dogma and ethos go hand in hand. Theory and practice are bound up with each other. Steadfast observance of the Lord's commandments is dependant upon the purity of the life lived by Christians, but also on the orthodoxy of their faith. Therefore, it is only fitting that the Eucharist be at the centre of the life and worship of the faithful.

6. In reference to the preconditions for participation in the Eucharist, we may say that they can be divided into two categories, the general and the particular. On this question, the philocalic Fathers once again successfully follow the Patristic way, writing for the people of God, with a keen pastoral awareness, of the necessary and appropriate pre-Eucharistic preparations. The communicant, in accordance with the general preconditions, must be a faithful and baptized member of the Church, believe with a sure and unshakable faith that Holy Communion is the very Body and Blood of the Lord, should be alive and conscious of himself and of the significance of his actions, and certainly not a heretic, schismatic, or under penance of excommunication. In addition, extreme caution and reverence are required, an awareness of the majesty of the Mystery, the desire for reconciliation and forgiveness, the communicant must be possessed of the fear of God and a longing for His love, be

willing to forgive the injuries caused by others, and experience peace, purity of soul and body, the cleansing brought about by confession, and the elimination of self-justification, be watchful against the intrusion of impassioned thoughts, engage in self-examination and practise self-accusation, testing his conscience, and have the ardent longing to receive the Lord Who is communicated by means of the divine Eucharist. He must be contrite, humbleminded, and in a state of compunction striving towards bodily purity, and exercise self-control, even in the context of wedlock, all of which contribute to the proper preparation for Holy Communion, which is neither occasional, nor momentary, not merely outward in character, or restricted only to certain periods of time, but requires a constant and lifelong preparedness for, and living in expectation of, the partaking of the Holy Mysteries. A more specific prerequisite for Holy Communion, regarded as a *sine qua non*, is the pre-Communion fast, which consists of a complete abstention from food and drink between midnight and the hour of Communion. The sacred Canons require no other Eucharistic fast –neither a one-day, nor a three-day, nor a weekly fast is envisioned. Fasting, however, as a virtue that slays the passions and sanctifies, remains for each individual wishing to draw near to the Mystery an exercise in personal freedom and a practical means by which one’s soul and body may be prepared to partake thereof, the duration and strictness of which are not predefined, but set according to the spiritual state of the person concerned by his or her spiritual father.

7. In the monuments of the Orthodox Tradition, it is more than apparent that it behoves all Christians to receive Holy Communion regularly and often. The purpose in celebrating the Divine Liturgy is precisely the attendance of the faithful and their participation in Christ’s Holy Mysteries, which is why the Liturgy is also referred to as a Eucharistic synaxis. Holy Scripture, the sacred Canons, Liturgical texts, Patristic writings, monastic *Typica*, the ascetic tradition in general, and especially the Eucharistic Species or Kinds themselves, all endorse this truth. The Kollyvades’ knowledge of the sources is more than adequate, which is why they are able to avoid innovation in their defense of frequent Communion, and at the same time, as wise revivers of tradition, they rekindle the Eucharistic ethos of the people of the Church, as lived

over the centuries. Frequent Communion does not necessarily mean daily Communion. Steering a steady course between the strict views on daily Communion in Neophytus Kavsokalyvites and the unacceptable formalism of the practice in favour of receiving Holy Communion merely twice or three times in the year, the moderate St Nicodemus of the Holy Mountain finds the “king’s highway” and discerns the “golden mean” by advising god-fearing Christians to receive the Mysteries at least every Sunday at the Eucharistic synaxis and at each of the Great Feasts of the Church. The distinction made between “regular” and “frequent” Communion also demonstrates the philocalic Fathers’ freedom of spirit, for they did not operate as a party governed by a previously agreed and mandatory set of ideals, but were simply an assembly of men chosen by God, a divinely enlightened choir of holy teachers.

8. The philocalic Fathers’ plea in favour of Holy Tradition extends beyond the question of frequent Communion to the preservation and promotion of the dominical, supremely honourable, and resurrectional character of the Lord’s Day. Sunday, as seen in the Biblical references and prefigurations of the Sabbath, and in the wonderful theology of the Fathers, is a holy day not only in terms of time, but is to become the eternal holy Day of the Lord, on which all the nations of the world will enter into the holy mount and pray in the holy, heavenly house of the Lord. It is the First Day and also the Eighth, which will transcend the boundaries of the weekly cycle, the Jewish observance of the Sabbath, and the firstfruits of the prophesies concerning the end times, so that it may be “referred” to the eternal New Day of the resurrected Lord. The spirit of Sunday (the Lord’s Day), as the recurring resurrectional weekly cycle of the Paschal celebration, is diffused throughout Orthodox worship and permeates the Liturgical life of the faithful, as the day on which Christians rest from labours, and worship the Lord.

9. The unorthodox Liturgical practices of the Athonite skete of St Anne, according to which in complete contrast to tradition, Memorial Services were transferred from the Sabbath (Saturday), the day of rest, to Sunday, the day of the Lord’s resurrection, was simply an opportunity for the philocalic Fathers and Liturgical reformers to unfold their wonderful and Orthodox Patristic teaching on the resurrectional prerogatives of the

day that is dedicated exclusively to the risen Lord. Sunday (the Lord's Day) is the greatest of all dominical feasts, for it is the weekly commemoration of Pascha, experienced charismatically in Liturgical time, the Paschal Day of universal joy. The resurrectional, doxological, joyous, triumphant and festal character of the Lord's Day, in Liturgical terms, requires not only that it be a day free from fasting and kneeling, but also that it be one free from mourning and therefore also from services commemorating the dead. On account of its resurrectional and lordly supremacy, therefore, the Lord's Day has the prerogative of banishing from its temporal and Liturgical boundaries fasting, which occasions mourning and poverty of spirit, kneeling, which is a sign of servitude, compunction and repentance, and above all Memorial Services, which are sorrowful and heavy with the remembrance of death. It was against these improprieties, which threatened to distort the age-old Liturgical customs of the Orthodox Tradition, that the Kollyvades strove, even to the point of persecution and martyrdom.

10. The juxtaposition of the Eucharist and the Lord's Day is justified by virtue of their direct relation which each other. The Lord's Day, the day of the Resurrection is *par excellance* the day of Communion. And indeed every celebration of the complete Liturgy, whether performed on a Sunday or on any other day of the week, is a commemoration of Holy Pascha. The Christian life is festal and indeed Paschal. Therefore, the joyous character especially of the Sunday Eucharistic synaxis (but also of every complete Liturgy celebrated on any day in the life of Christians), also gently dictates, in accordance with what has already been said at length, that prayers should be made standing in an upright position—representing the joy of the resurrection and that fasting be suspended—signifying, through cessation of the sorrow of repentance, that the adopted children of God have been truly freed from the servitude of sin, and thus enabled to participate in the life-giving Eucharistic Table of the Lord.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄. ΠΗΓΕΣ*

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

1. *Ἐπιτομή, εἴτε Συλλογή τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων*, Λειψία 1806, σσ. 359-374.
2. *Ἐπιστολή ἀντιρρήτικὴ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν*. Βλ. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ἀνέκδοτος Ἐπιστολή ἀντιρρήτικὴ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος κακοδοξίαν», στὸ *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 218-244.
3. *Δήλωσις τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει ταραχῶν ἀληθείας* (ἔνθα συνεκδίδεται καὶ ἡ Ἐκθεσις, εἴτουν ὁμολογία τῆς ἀληθοῦς καὶ ὀρθοδόξου πίστεως). *Ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων, ἐπιμελεῖα ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ*, Ἀθῆναι 1988.
4. *Φραγγέλιον*. Ὡ ἀπορῥαπίζονται οἱ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως ἀσχημονοῦντες, ἤτοι οἱ ἐν Κυριακῇ νεκρολογοῦντες. Συμπεπλεγμένον καὶ συντεθειμένον τρισὶν ἀρχοειδέσι μέλεσι ἢ τμήμασιν, ὑπὸ τινος ζηλωτοῦ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Ὡν τμημάτων ἕκαστον ὑποδιήρηται, τὰ μὲν δύο πρῶτα εἰς Κεφά-

---

* Τὰ ἔργα πατέρων, ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τὰ *Τυπικὰ καὶ Εὐχολόγια*, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν θέσεων τῶν Κολλυβάδων, βλ. στίς ὑποσημειώσεις.

λαια τρία, τὸ δὲ τρίτον εἰς Ἐπιχειρήματα τρία. Χφ Ἱερᾶς Μονῆς
Εὐαγγελιστρίας Σκιάθου, ὑπ' ἀριθμ. 43.

ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ

1. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως* (εἰσαγωγή – κείμενον ἀνέκδοτον – σχόλια ὑπὸ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ), ἐκδ. Τῆνος, Ἀθῆναι χ.χ.
2. *Ἐπιτομὴ Ἱερῶν Κανόνων*, ἐπιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ (Ἀπάνθισμα, τ. Α'), ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι χ.χ.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ

1. *Ὁμολογία πίστεως, ἥτοι ἀπολογία δικαιοσύνης*, Βενετία 1819.
2. *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου (φωτοαναστατική τῆς ὑπὸ Σωτηρίου Ν. Σχοινᾶ γενομένης τετάρτης ἐκδόσεως), Θεσσαλονίκη 1974.
3. *Περὶ τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως*, ἐκδ. Σ. Σχοινᾶ, Βόλος 1971.
4. *Ἑορτοδρόμιον. Ἦτοι ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ἁσματικὸς κανόνας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν*, τ. Α' (³1987), τ. Β' (³1987), τ. Γ' (³1987), ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη.
5. *Καὶ ΑΓΑΠΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, Πηδάλιον τῆς νοητῆς Νηὸς τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι ⁷1970.
6. *Ἐρμηνεῖα εἰς τὰς ἸΔ' Ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη ³1989.
7. *Ἀόρατος πόλεμος*, ἐκδ. «Φῶς», Ἀθῆναι 1977.
8. *Βίβλος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1974.
9. *Πνευματικὰ Γυμνάσματα*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη ⁷1991.

Β'. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Ἑλληνόγλωσσα

- ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Π. (Ἄρχιμ.), *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Doctor eucharistiae (Διδάσκαλος τῆς θ. εὐχαριστίας)*, Ἀθήνα 1997.
- ΑΓΑΘΟΚΛΕΟΥΣ ΑΝΔΡΕΑ (Πρωτοπρ.), *«Γεύσασθε καὶ ἴδετε...». Κείμενα εὐλαβικῆς καὶ ταπεινῆς προσέγγισης τοῦ Λόγου καὶ τῶν Μυστηρίων τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ*, Λάρισα 1993.
- ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛ., *«Πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ»*, *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 7 (1957) 1 ἐξ. «Τὸ χρονικὸν τῆς Ἀθωνιάδος», *Νέα Ἐστία* (1963) 90 ἐξ.
- ΑΕΡΑΚΗ ΔΑΝΙΗΛ (Ἄρχιμ.), *Πότε καὶ πῶς νὰ κοινωνῆς*, Ἀθήναι 1986.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ ΑΛΥΠΙΟΥ, *Μετὰ τὸν θάνατον τί;*, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήνα Χ.Χ.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ, *«“Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων”»*, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 36 (1937) 177-199.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ, *«Τὰ ἱερὰ μνημόσυνα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι»*, *Ποιμὴν* 1 (1933) 106-108.
- ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡ., *Ἡ ἱστορία τῶν ἐνοριῶν τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1984.
- ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Τὸ κολλυβαδικὸ κίνημα. Ἡ τελευταία Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννηση*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 2001.
- ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ Α., *Ἡ ὀκταηχία στὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΑΜΑΝΤΟΥ Κ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Ἀθήναι 1933.
- ΑΜΑΝΤΟΥ Κ., *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821*, Ἀθήναι 1955.

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Β. Ν., «Ἡ γονυκλισία κατὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων καὶ κατὰ τὰς Κυριακάς. Ἡ παράδοσις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης», *Ἐπιστημονικὴ Παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης*, τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1997, σσ. 69-96.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ι. Ε. (ἐπιμέλεια), *Παράδοσις καὶ ἀνανέωσις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν* [Σεμινάριον Θεολόγων Θεσσαλονίκης, 6], ἔκδ. περιοδ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1972.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΤΙΜΟΘΕΟΥ (Ἀρχιμ.), «Ἡ θεία κοινωνία», *Ἀνάπλασις* 18 (1905) φ. 379, 3-10. φ. 380, 7-8. φ. 381, 6-10. φ. 382, 3-7. 19 (1906) φ. 383, 8-10. φ. 384, 6-9. φ. 385, 9-13 (= ἔκδ. Παρασκευᾶ Λεώνη, ἐν Ἀθήναις 1907).
- ΑΝΔΡΙΩΤΗ Ν., *Κρυπτοχριστιανικὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1974.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ (Ἀρχιμ.), «Αἱ ἐν Κυριακῇ γονυκλισίαι», *Ὁρθόδοξος Σκέψις* 1 (1958) 150-152, 166-167.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ (Ἀρχιμ.), «Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας εὐχαριστίας», *ΕΕΘΣΠΑ* 14 (1958-60) 309-384 (= Ἀθήναι 1961).
- [ΑΝΩΝΥΜΟΥ] «Ἡ ἑορτὴ τοῦ Σαββάτου παρ' Ἑβραίοις», *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* 2 (1858) 122-131.
- » «Ἡ Κυριακὴ», *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* 2 (1858) 417-419.
- » *Ἡ θεία εὐχαριστία «τὸ ὕψιστον μυστήριον»*, ἔκδ. «Ὁρθόδοξος ζωὴ», Λευκωσία-Κύπρος ³1989.
- ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ Χ., *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, ἔκδ. Ἱ. Προσκυνήματος Παναγίας Ἐκατονταπυλιανῆς Πάρου, Θεσσαλονίκη 1998.
- ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ Χ., «Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος στὴν ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ ἔρευνα», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 73-86.
- ΑΡΚΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1722-1813). Ὁ μεγάλος Δάσκαλος τοῦ Γένους*, Ἀθήναι 1960.
- ΑΡΣΕΝΙΕΦ Ν., «Θεμελιακὰ χαρακτηριστικὰ τῆς λειτουργικῆς θεωρητικῆς καὶ μυστηριακῆς ζωῆς», *Λαὸς τοῦ Θεοῦ-δοκίμια*

- εὐχαριστιακῆς θεολογίας (μτφρ. Μητρ. Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ), ἐκδ. «Σπορά», σσ. 11-49.
- ΑΡΣΕΝΙΕΦ Ν., «Συνερχομένων ὕμνων ἐν Ἐκκλησίᾳ», *Λαὸς τοῦ Θεοῦ - δοκίμια εὐχαριστιακῆς θεολογίας* (μτφρ. Μητρ. Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ), ἐκδ. «Σπορά», σσ. 53-100.
- ΑΡΧΑΤΖΙΚΑΚΗ ΙΑΚΩΒ., «Αἱ ἀγάπαι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ», *Ν. Σιῶν* 13 (1913) 686-708. 14 (1914) 801-814.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ἱστορικὴ συνείδηση καὶ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1957.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ἡ πορεία τοῦ Γένους. Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὸν Νέο Ἑλληνισμό*, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 1-4, Θεσσαλονίκη 1961, 1964, 1968, 1973.
- ΒΑΛΛΗ Δ., *Ἡ θρησκευτικὴ διάσταση στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Μακρυγιάννη*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1994.
- ΒΑΛΕΤΑ Γ., *Παπαδιαμάντης*, Μυτιλήνη 1940.
- ΒΑΛΗΝΔΡΑ Ν., «Νικόδημος Ἀγιορείτης καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας», *Ἐκκλησία* 37 (1960).
- ΒΑΣΙΑΔΗ Ι., «Τὸ Σάββατον τῶν ψυχῶν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 23 (1873) 47-48.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Ν. Π., *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1988.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Εὐχαριστιακὴ καὶ θεραπευτικὴ πνευματικότητα», *ΕΕΘΣΘ, Νέα Σειρά, Τμῆμα Θεολογίας* 3 (1993-94) 125-147.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Ἡ εὐχαριστιακὴ προοπτικὴ τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας», μτφρ. ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά Μαρίας Θεολόγου, *Σύναξη* 61 (Ἰαν.-Μάρτ. 1997) 29-43.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Εἰσοδικόν, στοιχεῖα λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος μέσα στὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν*, Ἅγιον Ὄρος ²1978.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ (Ἀρχιμ.), *Τὰ μνημόσυνα ὠφελοῦν*, ἐκδ. «Ὁρθοδόξου Τύπου», Ἀθῆναι ³1991.
- ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΟΥ ΙΕΖΕΚΙΗΛ, «Περὶ μνημοσύνων καὶ ἰχθυοφαγίας», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 9 (1912) 161-164.

- ΒΕΛΛΑ Μ. Β., *Ἑβραϊκὴ Ἀρχαιολογία*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1980.
- ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Τὰ μνημόσυνα καὶ ἡ ὠφέλειά τους*, Ἅγιον Ὅρος 2001.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., «Λειτουργικὸν ἔτος καὶ θεία εὐχαριστία», *Ἀπόστολος Τίτος* 11 (1988) 889-896.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., «Τὸ λειτουργικὸν ἔτος μέσα ἀπὸ τὴ θεία εὐχαριστία», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 71 (1988) 1040-1061.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., *Ἡ τελετουργικὴ δομὴ τῆς ἀκολουθίας τῆς θείας εὐχαριστίας*, Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τόμο *Πρακτικὰ ἸΔ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου* με θέμα: *Ἡ Μήτηρ ἡμῶν Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία (10-13 Νοεμβρίου 1993)*, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., *Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας*, Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1996.
- ΒΕΡΙΤΗ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸν ἔργον τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», *Ἀκτῖνες* 6 (1943) 99-110.
- ΒΛΑΧΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ (Μητροπ. Ναυπάκτου), *Ἡ ζωὴ μετὰ τὸν θάνατον*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας), Λειβαδιὰ 1994.
- ΒΛΑΧΟΥ Κ., *Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ*, ἐν Βόλῳ 1903.
- ΒΛΑΧΟΥ Κ., *Τὸ Σάββατον ὡς ἔκφρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τῆς Π. Διαθήκης* (διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθήνα 1981.
- ΒΟΒΟΛΙΝΗ Κ., *Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας 1453-1953*, Ἀθήναι 1952.
- ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ἐρὰ Κατήχησις, ἥτοι ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, Βενετία 1818.
- ΓΑΒΡΙΗΛ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, *Λαυσαϊκὸν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, ἐν ᾧ παραλύνουν ὄλαι αἱ ἐπιστημονικαὶ καὶ συγγραφικαὶ ὀσιότητες καὶ φυσιογνωμίαι τοῦ Ἁγίου Ὁρους μέχρι τῆς σήμερον, πρὸς δὲ καὶ περίληψις τῆς ἱστορίας ὄλων τῶν Μονῶν, Σκητῶν, Κελλίων, ἡσυχαστηρίων καὶ λοιπῶν ἀσκητη-

- ρίων, μετὰ πολλῶν διηγημάτων καὶ ἱστορικῶν ἀποδείξεων [ἔκδ. Ἀγιορειτικῆς βιβλιοθήκης], ἐν Βόλῳ ²1976.
- ΓΑΛΙΤΗ Γ., *Intercommunio. Τὸ πρόβλημα τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Ἀθήναι 1966.
- ΓΕΔΕΩΝ Μ., «Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστήμη κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 8 (1887-1888) 283.
- ΓΕΔΕΩΝ Μ., *Κανονικαὶ Διατάξεις τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Α' καὶ Β', Κωνσταντινούπολις 1888 καὶ 1889 (= *Subsidia Byzantina* 7, Λειψία 1970).
- ΓΕΔΕΩΝ Μ., *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ (Μητροπ.), «Τὰ μνημόσυνα καὶ ἂν δύναται νὰ τελεσθῶσι κατὰ τὰς Προηγιασμένας», *Ὁρθοδοξία* 2 (1927) 19-24.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ (Μητροπ.), «Ἡ γονυκλισία κατὰ τὸν καθαγιασμὸν τῶν φρικτῶν μυστηρίων», *Ὁρθοδοξία* 25 (1950) 42-44.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Ἀρχιμ.), Καθηγουμένου Ἰ. Μ. Ὁσίου Γρηγορίου, «Ἡ Εὐχαριστιακὴ ζωή», *Ὁ Ὁσιος Γρηγόριος* 20 (1995) 14-36.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Γ. Δ., *Ἡ σημασία καὶ οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἀγάπης, τῆς ἐλεημοσύνης, τοῦ μνημοσύνου καὶ τῆς πίστεως*, Ἀθήνα 1997.
- ΓΙΑΓΚΟΥ Θ., *Νίκων ὁ Μαυρορείτης. Βίος-συγγραφικὸν ἔργο-κανονικὴ διδασκαλία* (διδασκτορικὴ διατριβή), *ΕΕΘΣΤΠΠΘ* [Παράρτημα Ἀριθμ. 2], Θεσσαλονίκη 1991.
- ΓΙΑΓΚΟΥ Θ., *Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή*, ἔκδ. Γ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1996.
- ΓΙΑΓΚΟΥ Θ., «Σχέσεις τοῦ Ἀθωνικοῦ καὶ Θρακικοῦ μοναχισμοῦ. Κανονικολειτουργικὰ θέματα», *Ἅγιον Ὅρος καὶ Θράκη* [Παράρτημα Θρακικῆς Ἐπετηρίδας, 5], ἔκδ. Μορφωτικὸς Ὁμιλος Κομοτηνῆς - Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, Κομοτηνὴ 2001, σσ. 75-96.
- ΓΙΑΓΚΟΥ Θ., *Κανόνες καὶ Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001.

- ΓΙΑΝΝΑΡΑ ΧΡ., «Ἡ σημαντικὴ τῆς πασχάλιας ἐμπειρίας» καὶ «Τὸ μυστήριον τῆς ὀγδόης ἡμέρας», στὸ *Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας* [σειρὰ «σύνορο», 8], ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1973, σσ. 171-209, εἰδικὰ 200-205.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ ΧΡ., *Ἡ Νεοελληνικὴ ταυτότητα*, Ἀθήνα 1978.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ ΧΡ., *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης*, Πάτραι 1992.
- ΓΙΕΒΤΙΤΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (Ἱερομ.), «Λειτουργία καὶ πνευματικότης», *Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Συνεδρίου Ὁρθοδόξου Θεολογίας - Ἀθῆναι 12-29 Αὐγούστου 1976*, Ἀθῆναι 1980, σσ. 109-125 [= *Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ - Συλλογὴ Κειμένων* (Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν), Ἀθῆναι 1983, σσ. 35-58].
- ΓΙΕΒΤΙΤΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (Ἱερομ.), «Ἐκκλησία, Ὁρθοδοξία καὶ Εὐχαριστία παρὰ τῷ ἁγίῳ Εἰρηναίῳ», *Χριστὸς ἀρχὴ καὶ τέλος*, Ἀθῆναι 1983, σσ. 107-146.
- ΓΚΕΜΕΡΕΪ Λ., *Ἡ δύση τῆς Δύσης - Ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ Ἑλληνισμός*, χ.τ.χ.
- ΓΚΙΚΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα προσέλευσης στὴ θ. μετάληψη. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΓΚΙΚΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Ποιμαντικὴ προσέγγιση», *Νεκρώσιμα Τελετουργικὰ (Εἰσηγήσεις-Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου Ἱεράς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 2001)*, Δράμα 2001, σσ. 263-296.
- ΓΚΟΓΚΟΛ Ν., *Ἡ θεία λειτουργία*, μτφρ. Β. Μουστάκης, Ἀθήνα 1962.
- ΓΡΑΤΣΕΑ Γ., *Τὸ Σάββατον ἐν Κουμράν καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ*, Ἀθῆναι 1971.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (Μητροπολίτου Χίου), *Ἑρμηνεῖα τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς, διηρημένη εἰς ε' ὀμιλίας*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1876.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ λειτουργία τῆς εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*, ἐκδ. Ἱ. Μητροπόλεως Χαλκίδος, Ἀθῆναι 1971.

- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ θεία λειτουργία. Σχόλια*, έκδ. «Σύναξη», Ἀθήνα 1982.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, «Ἡ θεία λειτουργία», στὸ *Ἡ Ὑπεραγία Θεοτόκος. Ὀμιλίες ἀπὸ Ραδιοφώνου*, έκδ. «Δόμος», Ἀθήνα 1994.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ θεία εὐχαριστία καὶ ἡ θεία κοινωνία*, Ἅγιον Ὄρος 2001.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ., «Νικόδημος Ἁγιορείτης ὁ Νάξιος καὶ τὸ Κίνημα τῶν Κολλυβάδων», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. ΙϚ' (1996-2000), σσ. 46-77.
- DANIÉLOU J., *Ἀγία Γραφή καὶ Λειτουργία. Ἡ βιβλικὴ θεολογία τῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἑορτῶν κατὰ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας* [Βασικὲς Ἀγιογραφικὲς Μελέτες, 3], έκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 1981.
- ΔΑΝΙΗΛ ΚΑΤΟΥΝΑΚΙΩΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΟΣ, *Πατρικαὶ Διδαχαί*, έκδ. Μοναστικῆς ἀδελφότητος Δανιηλαίων, Ἅγιον Ὄρος-Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 211-223 (γιά σαρανταλείτουργα).
- ΔΗΜΑΡΑ Κ. Θ., *Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του* [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 9], Ἀθήνα 1958.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας*, (χ.τ.) 1972.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ. Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, έκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1985.
- ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Ἄρχιμ.), *Ἡ θεία εὐχαριστία*, Ἀθήναι 1975.
- ΔΙΑΛΗΣΜΑ Κ. Α., «Ἐπιτρέπεται ἡ συνεχὴς κοινωνία», *Ἀνάπλασις* 18 (1905) φ. 361, 4-8. φ. 364, 5-8. φ. 365, 11-16. φ. 369, 9-16. φ. 372, 8-14. φ. 374, 7-12.
- ΔΙΖΙΚΙΡΙΚΗ Γ., *Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα 1750-1821. Αἰσθητικὴ καὶ ἰδεολογία τῶν Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1984.
- ΔΟΥΚΟΥ Δ., *Τὸ Βιβλικὸν Ἑβραϊκὸν Πάσχα*, Θεσσαλονίκη 1969.
- ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Μνημόσυνο: παραπανήσιος χρόνος τῆς Θ. Λειτουργίας ...», *Πειραικὴ Ἐκκλησία* (Φεβρουάριος 1997), σ. 44έξ.

- ΔΟΥΒΟΥΝΙΩΤΟΥ Κ., *Καλλίνικος Γ΄ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήναι 1915.
- Δ. Κ. (Δουβουνιώτου Κ.), «Ἡ κυριακὴ ἀργία καὶ ὁ καθαγιασμός αὐτῆς», *Πάνταινος* 26 (1934) 773-776, 789-792.
- Δ. Κ. (Δουβουνιώτου Κ.), «Ἡ θεία εὐχαριστία», *Πάνταινος* 26 (1934) 161-164.
- ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Τὸ Ἅγιο Ὄρος. Μύηση στὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωή του* (Ἐπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τ. Α΄ καὶ Β΄, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη χ.χ.
- ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ψυχασάββατον. Τὰ μετὰ θάνατον καὶ τὸ Ὑπερπέραν*, Ἀθήναι 1994.
- ΕΝΕΙΣΙΔΙΟΥ ΧΡ. Μ., «Ἡ γονυκλισία τῆς Κυριακῆς», *Ἐκκλησία* 26 (1949) 54-55, 148-149, 162-163, 238-239, 257-258 (= βιβλίο 1950).
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ ΤΡ., *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, τ. Α΄-Β΄, Ἀθήναι 1936.
- ΕΥΔΟΚΙΜΟΦ Π., «Ἡ λειτουργία», *Ἡ Ὀρθοδοξία*, μτφρ. Ἀ. Ἰ. Μουρτζόπουλος, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 332-340.
- ΕΥΔΟΚΙΜΟΦ Π., *Ἡ προσευχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ βυζαντινὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* [Σειρὰ «Λογικὴ Λατρεία», 1], ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1982.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ Μ., «Αἱ περὶ τῆς κυριακῆς ἀργίας διατάξεις τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ οἱ κανόνες τῶν συνόδων», *Ἐκκλησία* 6 (1928) 27-28.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ Σ., «Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης», *Μακεδονικά* 1 (1940) 38-51.
- ΖΑΜΠΕΛΗ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ (Πρεσβυτ.), *Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄. Ἐθνομάρτυρας ἢ Προδότης*, Λευκάδα 1991.
- ΖΑΜΠΕΛΗ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ (Πρεσβυτ.), *Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ε΄ καὶ ἡ πρόκληση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ* [ἀνάτυπο ἀπὸ περ. *Κοινωνία ΜΑ΄* (1998)], σσ. 171-179.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Ν., «Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ὡς διδάσκαλος πνευματικῆς ζωῆς», *Θεολογικὸν Συμπόσιον (Χαριστήριον εἰς Καθηγητὴν Π. Χρήστου)*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 463-486.

- ZACHAROPOYΛΟΥ Ν., *Γρηγόριος Ε΄ σαφής ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974.
- ZACHAROPOYΛΟΥ Ν., *Ἡ παιδεία στὴν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ZACHAROPOYΛΟΥ Ν., *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσις*, Θεσσαλονίκη 1984.
- ZABIRA Γ., *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐπιμ. Τ. Γριτσοπούλου, Ἀθήναι 1972.
- ZAKYTHNOY ΔΙΟΝ., *Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήναι 1957.
- ZACHAROYΛH Γ., «Ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἐπίκλησις τῶν ἁγίων. Αἱ ὑπὲρ τῶν θεωμάτων προσευχαὶ καὶ τὰ μνημόσυνα», *Πάνταινος* 18 (1926) 382-390.
- ZACHAROYΛH Γ., «Ἡ μία τῶν Σαββάτων», *Πάνταινος* 26 (1934) 260-264.
- ZHZIOYΛA IOANNOY (Μητροπ. Περγᾶμου), «Ἡ εὐχαριστιακὴ θεωρησις τοῦ κόσμου καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος», *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήναι 1967, σσ. 183-190.
- ZHZIOYΛA IOANNOY (Μητροπ. Περγᾶμου), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῷ εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις 1965 (ἀνατ. 1990).
- [ZHZIOYΛA] IOANNOY (Μητροπ. Περγᾶμου), «Εὐχαριστία καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ», *Σύναξις* 49 (Ἰαν.-Μάρτ. 1994) 7-18. 51 (Ἰούλ.-Σεπτ. 1994) 83-101. 52 (Ὀκτ.-Δεκ. 1994) 81-97.
- ZHSH ΘEOΔWPOY (Πρωτοπρ.), *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 30], Θεσσαλονίκη 1980.
- ZHSH ΘEOΔWPOY (Πρωτοπρ.), «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στὰ συγγράμματα καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου-4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 327-343.

- ΖΗΣΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Πρωτοπρ.), «Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ ἡ προσφορά του», *Θεοδομία* 7 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2000) 13-18.
- ΖΟΥΜΑ ΕΥ., *Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπικλήσεως*, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΗΛΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν 20ὸ αἰῶνα*, ἐκδ. Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2003.
- ΘΕΜΕΛΗ Τ., «Ἡ πρὸ τῆς θείας κοινωνίας νηστεία», *Νέα Σιών* 9 (1909) 138-139.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἡ εὐχαριστιακὴ συμμετοχὴ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει*, Ἁγιον Ὄρος-Ἀθήναι 1972.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Εὐχαριστιακά*, Ἀθήναι-Θεσσαλονίκη 1973-4.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πότε καὶ πῶς πρέπει νὰ κοινωνῶμεν*, Θεσσαλονίκη - Ἁγιον Ὄρος 1974.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, «Ὁ Νομοκάνων Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου», *Κοινωνία* 18 (1975) 197-206.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ ΑΡ., «Διάλεξις περὶ κυριακῆς ἀργίας», *Ἑλληνισμός* 9 (1906) 38-53.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝ., «Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ. Ἀλληλούϊα». *Σχόλιο ἐρμηνευτικὸ στὴ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1990.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Ἀνάμνησις». *ΘΗΕ* 2 (1963) 521.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Ἀναφορά». *ΘΗΕ* 2 (1963) 651 ἔξ.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Θεία λειτουργία». *ΘΗΕ* 8 (1966) 180-193.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων στίς Ἀποστολικὲς Διαταγές», *Ὁ Ἐφημέριος* 31 (1982) 259.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ Γ., *Ἰωάννης Φουρνῆς καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΙΟΠΑΥΛΙΤΟΥ, *Ὁ ἀγνοημένος θησαυρός*, ἐκδ. περιοδ. «Ἅγιος Νεκτάριος», Θεσσαλονίκη χ.χ.
- ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης 1749-1809. Ὁ Βίος καὶ τὰ Ἔργα του*, Ἀθήναι 1959, ²1978.

- ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1960.
- Ι. Τ., «Ἀνάλεκτα. Ὁ λειτουργῶν δύναται νὰ μὴ κοινωνήσῃ», *Νέα Σιών* 35 (1940) 497-499.
- ΙΓΝΑΤΙΟΥ Δ' ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ (Πατριάρχου), «Ἡ ἀνάσταση καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. Ε', Λάρισα 1993, σσ. 77-116.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΣΤΑΝΔΗΣ, «Θεία λειτουργία», *Μετάνοια καὶ θεία μετάληψη* (μτφρ. Χ. ΑΣΣΙΩΤΗ), ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθήναι 1993.
- ΚΑΙΤΜΑΚΗ Δ., «Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν ἀπὸ τὸν Ὁσσηὲ στὸν ἀπόστολο Παῦλο», *Θέματα Παλαιοδιαθηκικῆς Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 130-148.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ ΓΕΡ., *Νεοελληνισμὸς καὶ ἱστορικὲς συσχετίσεις*, Ἀθήναι 1977.
- ΚΑΛΑΝΤΖΑΚΗ Σ., *Ἑρμηνεῖα περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 138-159.
- ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ χρῆση τοῦ Δεκαλόγου στὴν Τουρκοκρατία. Ἠθικὴ καὶ Ποιμαντικὴ διερεύνηση* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 11], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988.
- ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Ἡ μετοχὴ στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς ποιμαντικὸ ζήτημα», *Μεθοδολογικὰ πρότερα τῆς ποιμαντικῆς. Λεντίω ζωννύμενοι*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 201-216 [= «Ἡ διδασκαλία περὶ συχνῆς μεταλήψεως κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο», *Ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος. Πρακτικὰ ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 317-326].
- ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Θεολογικοποιμαντικὴ προσέγγιση», *Νεκρώσιμα Τελετουργικὰ (Εἰσηγήσεις - Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 2001)*, Δράμα 2001, σσ. 23-43.

- Κ. Κ. (Καλλινίκου Κωνσταντίνου;), «Ἑρμηνεία τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς», *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* 5 (1861) 65-71, 109-119.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), «Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ χριστιανισμῷ», *Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ* 4 (1914) 200-205, 240-245, 280-285, 358-363, 395-399, 491-496.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), «Πρὸς τὴν ἁγίαν κοινωνίαν. Ἡ ἁγία κοινωνία. Μετὰ τὴν ἁγίαν κοινωνίαν», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 21 (1922) 97-122.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήναι 1969.
- ΚΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ, *Χρόνος τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 3], Θεσσαλονίκη 1982.
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*, τ. Α', Ἀθήνα 1966, σ. 440-441.
- ΚΑΝΕΛΛΟΥ Κ.Π., *Ὁσιος Νήφων ὁ Χίτος. Ὁ ἡγιασμένος τῶν Κολλυβάδων*, Ἰθάκη 2003.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἄρχιμ.), *Θεία λειτουργία μυστήριο τελείωσης*, ἐκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη 1990.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ Α. Ε., «Ἡ πορεία τοῦ Γένους κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Φορεῖς, Ἰδεολογία, Θεσμοί)», *Ξενία Ἰακώβω Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς. Ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς Ἀρχιεπισκοπείας αὐτοῦ*, ἐποπτεία καὶ ἐπιμέλεια Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ καὶ Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 556-572.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ Α. Ε., *Ἡ τρίσημη ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ἑλληνισμός*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ Α. Ε., «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος καὶ ὁ Ὁρθόδοξος Φωτισμός», *Θεολογία* 70, τευχ. 1 (Ἰανουάριος-Μάρτιος 1999) 158-170.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ Α. Ε., «Τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Παρίου στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Χίο», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 101-116.

- ΚΑΡΑΤΣΑΡΙΔΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Τὰ ἰδιάζοντα λειτουργικά στοιχεία στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1995.
- ΚΑΡΑΤΣΑΡΙΔΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Λειτουργικά Ἀνάλεκτα*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1996.
- ΚΑΡΑΤΣΑΡΙΔΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καί τὸ λειτουργικό του ἔργο*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1998.
- ΚΑΡΑΤΣΑΡΙΔΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρωτοπρ.), «Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καί ὁ ἅγιος Μακάριος Κορίνθου», *Θεολογία* 73, τεύχ. 1 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 2002) 89-108.
- ΚΑΡΑΚΟΛΗ Χ. Κ., «Συνερχόμενοι ἐπὶ τὸ αὐτό... (Βαρν. 4, 10β). Ἐποικοδομητική ἢ εὐχαριστιακή ἢ σύναξη τῶν πιστῶν στήν ἐπιστολή Βαρνάβα;», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 16 (1997) 61-82.
- ΚΑΡΑΜΑΝΤΖΑΝΗ ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ (Ἄρχιμ.), «*Μνήσθητι Κύριε ...*». *Τὰ ἱερά μνημόσυνα καί τὸ βαθύτερο νόημά τους*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Ἁγίου Ἀθανασίου Κολινδρού χ.τ. καὶ χ.
- ΚΑΡΑΜΠΑΤΑΚΗ Α., «Ὁρθοδοξία καὶ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς», *Τμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης Ἱερόθεον. Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριακονταετοῦς ποιμαντορίας (1967-1997)*, Δῆμος Ὑδραίων, Ὑδρα 1997, σσ. 625-628.
- ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΥ ΑΘΗΝ., *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος* [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 15], Ἐν Ἀθήναις 1974.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., *Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ἀνάτυπον, Ἀθήναι 1952.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., «Δογματικοσυμβολικὴ σημασία τῆς ἱεραῆς λειτουργίας», *Ἀπόστολος Τίτος* 4 (1955) 205-209.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1960.
- ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., «Εὐχαριστία, Θεία». *ΘΗΕ* 5, στ. 1119-1131.
- ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ ΕΜΜ. Ι., «Γύρω ἀπὸ τὸ δράμα τοῦ θανάτου. Ἡ νεκρῶσιμος ἀκολουθία ἀναλυομένη», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 27

(1943) 103-120.

- ΚΑΣΙΝΗ Κ., «Τὰ ρητορικά Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 257-291.
- ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ Π., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1996.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χ. - ΣΚΑΛΤΣΗ Π., *Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου [Θεία Λατρεία καὶ Παιδεία, 1]*, ἐκδ. Ο.Χ.Α. «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1995.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι., *Ἡ εὐχαριστιακὴ ἀγωγή εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῶν 6-13 ἐτῶν. Ὁρθόδοξος θεώρησις καὶ συμβολὴ εἰς τὴν μυστηριακὴν ἀγωγήν*, Θεσσαλονίκη 1992.
- ΚΟΛΙΤΣΑΡΑ Ι., «Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης», *Ἀκτῖνες* 16 (1953) 400-407, 450-454, 511-515. 17 (1954) 30-34.
- ΚΟΝΔΥΛΗ Π., *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ φιλοσοφικὲς ιδέες*, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1988.
- ΚΟΝΤΟΒΑ Β., «Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις καὶ ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* (1988), σσ. 538-617.
- ΚΟΡΑΗ ΑΔ., *Lettres inédites à Chardon de la Rochette*, Παρίσι 1877.
- ΚΟΡΑΗ ΑΔ., *Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως*, Πάτριαι 1893, σ. 31 (περὶ μυστηρίου θ. εὐχαριστίας).
- ΚΟΣΚΙΝΑ ΣΙΛΑ (Μητρ. Νέας Ἱερσέης), «Ἡ ἐσχατολογικὴ θεώρησις τῆς θείας εὐχαριστίας εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην», *Ξενία Ἰακώβω Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιεπισκοπείας αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 156-178.
- ΚΟΤΣΩΝΗ ΓΕΡΩΝΥΜΟΥ (Ἀρχιεπισκόπου), *Ἡ κανονικὴ ἄποψις περὶ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων (intercommunio)*, ἐν Ἀθήναις 1957.
- ΚΟΥΚΗ Κ., *Κολλυβάδες*, Ἀθήνα 2005.

- ΚΟΥΚΟΥ ΕΛΕΝΗ, *Θεσμοί και προνόμια του έλληνισμού μετά την άλωση*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1984.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕ Φ., «Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 16 (1940) 3-80.
- ΚΟΥΡΙΑ ΕΥΛΟΓΙΟΥ, «Ἱστορίαι καὶ ἀνέκδοτα τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐραρισθέντα ἐκ τῶν περιγραφέντων κωδίκων», *Θεολογία* 26 (1955) 37-42.
- ΚΟΥΤΣΑ ΣΥΜΕΩΝ (Ἀρχιμ.), «Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου. Ὁ γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ», *Κοινωνία ΜΓ'*, τευχ. 4 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2000) 350-353.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι., «Ἡ ἀγιογραφικὴ δομὴ τῆς θείας εὐχαριστίας», *Κληρονομία* 17 (1985) 73-94.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ., *Λεξικὸν τῶν Ἁγίων Γραφῶν*, ἐκδ. Γρηγόρη, ἐν Ἀθήναις 1973.
- ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ ἱερὰ παράδοση γιὰ τὸ «γόνυ κλίνειν». Θεολογικὴ ἀναφορὰ στὸ ἰουδαϊκὸ Σάββατο καὶ στὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου*, Πάτρα 2000.
- ΛΑΜΠΡΟΥ-ΠΑΠΑΚΑΡΜΕΖΗ ΣΟΥΛΤΑΝΑΣ, «Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν στὴν Ἁγία Γραφή», στὴ μεταπτυχιακὴ τῆς μελέτῃ Ἀναστάσεις νεκρῶν στοὺς βίους τῶν ἁγίων, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 32-47.
- ΛΑΤΑ ΔΙΟΝ., «Τὰ μνημόσυνα ἡμῶν καὶ τὸ καθαρτήριο τῶν Λατίνων», *Νέα Σιών* (1881) φ. 36, 1-3.
- Λεξικὸν Βιβλικῆς Θεολογίας*, ἐκδ. «Βιβλικὸ κέντρο "Ἄρτος Ζωῆς"», Ἀθήνα 1980.
- ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ εὐχαριστιακὴ ὄντολογία*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992.
- ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἐπιστημονικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας*, Ἀθήναι 1961.
- ΜΑΘΑ Ζ., *Κατάλογος πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολις 1884.
- ΜΑΚΟΥΛΗ Ι., «Καθιέρωσις τῆς ἐβδόμης», *Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ* 1 (1911) 440-443.
- ΜΑΚΡΗ Σ., «Κολλυβάδες». *ΘΗΕ* 7, στ. 742-745.

- ΜΑΚΡΗ Σ., «Νεκρώσιμος ἀκολουθία. Κηδεία». *ΘΗΕ* 9, σσ. 383-385.
- ΜΑΚΡΙΔΗ Β., «Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: Ἰδιαιτερότητες μιᾶς σχέσης», *Κληρονομία* 29, τεύχη Α'-Β' (Ἰούνιος-Δεκέμβριος 1997) 178-180.
- ΜΑΛΙΚΟΤΣΑΚΗ ΓΑΒΡΙΗΛ, *Τὸ φῶς τοῦ νοητοῦ ἡλίου*, Χανιά 1911 (σ. 199ἔξ. περὶ συνεχοῦς Μεταλήψεως).
- ΜΑΝΙΚΑ Κ. Ι., *Σχέσεις Ὁρθοδοξίας καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 2002.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ., «Θεία λειτουργία καὶ κόσμος», *Δοκίμια ὀρθοδόξου ἡθους*, Ἀθήνα 1979, σσ. 69-84.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ., «Πνευματικὰ κινήματα τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ κατὰ τὴ δευτέρα χιλιετία καὶ ἐπιπτώσεις τους στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. ζ', Λάρινα 1994, σσ. 139-148.
- ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ ΜΑΡ., «Τὸ ἱστορικὸ καὶ οἱ λόγοι τῆς σύγκρουσης τοῦ Ἀθανασίου Παρίου μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου-4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 345-353.
- ΜΑΝΤΟΥΤΚ Κ. Ε., «Ἡ λειτουργία τῆς ἁγίας Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ἐντυπώσεις ἐπὶ τῆς θ. κοινωνίας)», *Πάνταινος* 30 (1938) 405-407.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Α., «Ἡ Κυριακὴ ἀργία», στὸ *Ἐκκλησία καὶ δίκαιον (θεωρία καὶ νομολογία)*, Ἀθήνα 2000, σσ. 637-654.
- ΜΑΡΙΝΟΥ Δ., «Ἐναίσιμος διατριβὴ περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας», *Εὐαγγελικὸς Κήρυξ* (1860) 1-16, 49-71.
- ΜΑΡΝΕΛΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ὁ μεγαλόκοσμος ἄνθρωπος κατὰ τὸν Ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη ὡς βάση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀγωγῆς καὶ Παιδείας*, ἔκδοση Κέντρου Μελέτης Ὁρθοδόξου Πολιτισμοῦ, Κρήτη 1990.
- ΜΑΡΝΕΛΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ σχέση Ὁρθοδοξίας καὶ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ*, Κρήτη 1994.

- ΜΑΡΝΕΛΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «“Βιβλίον ψυχωφελέστατον καλούμενον Ἄόρατος Πόλεμος” καὶ “Βίβλος ψυχωφελεστάτη καλουμένη Πνευματικὰ Γυμνάσματα”», στὸν *Χαριστήριον τόμον Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης κ.κ. Τιμοθέου*, Ἡράκλειον 2001, σσ. 289-293.
- ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΗΛΙΑ (Ἀρχιμ.), *Φάρμακον ἀθανασίας (Ἡθεία εὐχαριστία)*, Ἀθῆναι 1959.
- ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΗΛΙΑ (Ἀρχιμ.), *Ἀναγεννητικὸ Κίνημα-Παραφυάδες τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθῆναι 1986.
- ΜΑΤΘΑΙΑΚΗ ΤΙΤΟΥ (Μητροπ.), *Τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ κοιμητήρια*, Ἀθῆναι 1973.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., *Ἑλληνορθόδοξη παράδοση καὶ δυτικὸς πολιτισμὸς*, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 24], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 11-37.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν., «Ἑλληνορθόδοξη Παράδοση καὶ Δυτικὸς Πολιτισμὸς», στὸ *Πολιτισμὸς αὔρας λεπτῆς* [Λειμῶν Ἀμφιλαφῆς, 5], ἐκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 171-234.
- ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΥΘΗΡΩΝ (Μητροπ.), *Ἡ Κυριακὴ ἀργία καὶ ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία*, Ἀθῆναι 1966.
- ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ (Μητροπ.), *Κυριακὴ. Ἡ ἡμέρα Κυρίου*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Νικοπόλεως, Πρέβεζα ³1994.
- ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ, «Τυπικὸν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 25 (1905) 33-35, 80-84, 117-120.
- ΜΕΝΟΥΝΟΥ Ι., *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς. Φιλολογικὴ μελέτη – κείμενο*, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήνα χ.χ.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ὀρθοδοξία*, Ἀθῆναι 1984.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, Ἀθήνα 1986.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἑλληνες στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία* [σειρὰ «αἴπος», 3], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα ²1989.

- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Σύγχυση - πρόκληση - άφύπνιση*, Ἀθήνα 1991.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Ὁ “Εὐρωπαϊστὴς Καποδίστριας”. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας. Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου*, τ. 5', Λάρισα 1994, σσ. 149-165.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ὁρθόδοξος καὶ Εὐρωπαϊκὸς Πολιτισμὸς. Μεγέθη ἀλληλοσυμπληρούμενα ἢ ἀλληλοαποκλειόμενα;* (Εἰσήγηση στὸ θεολογικὸ συνέδριο τῆς Ἱ. Μ. Ἡλείας - Πύργος 18-19 Φεβρουαρίου 1995), Ἀθήνα 1996.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1996.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀθεΐας κατὰ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Πάριο», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου-4 Ὀκτωβρίου)*, Πάρος 2000, σσ. 375-393.
- ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ Ν. Σ., *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας - Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας* (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Θεσσαλονίκη 1995 (= ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001).
- ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία κοινωνία*, ἐκδ. Ἱ. Μητροπόλεως Νικοπόλεως, Πρέβεζα 1995.
- ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Μετὰ θάνατον*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1996.
- ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἀρχιμ.), «Ἐπιβάλλεται νηστεία πρὸ τοῦ Μ. Ἁγιασμοῦ καὶ τῆς Θ. Κοινωνίας;», Ἐφημ. Ὁρθόδοξος Τύπος (7-11-'97), σσ. 3-4.
- ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ., *Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀθήναι 1920.
- ΜΠΑΣΤΙΑ Κ., *Ὁ Παπουλάκος*, Νέα Ὑόρκη 1951.
- ΜΠΑΣΤΙΑ Κ., *Ὁ Παπαδιαμάντης*, Ἀθήναι 1962.
- ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ Γ., «Κοινωνικόν». *ΘΗΕ* 7 (1965) 723-726. «Κόλλυβα». *ΘΗΕ* 7, στ. 740. «Μνημόσυνον» (Τάξις Λατρείας). *ΘΗΕ* 8, στ. 1230. «Ψυχασάββατον». *ΘΗΕ* 12, στ. 532-535.

- ΜΠΕΜΠΗ Γ., «Ἡ θεία εὐχαριστία κατὰ τὴν πατερικὴν ἑρμηνείαν»,
Ἐκκλησία 36 (1959) 143-145.
- ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ Γ. Ε., *Παράδοσι καὶ ἀνανέωσι κατὰ τὸν ιη' αἰώνα. Ἡ περὶ τῶν κολλύβων ἔρις καὶ ὁ διαφωτισμός, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν συλλογικὸ τόμο Παράδοσι καὶ πρόοδος στὴν Ὁρθοδοξία [Διεθνὲς κέντρο φιλοσοφίας καὶ διεπιστημονικῆς ἔρευνας],* ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1994, σσ. 175-187.
- ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ Ν., «Πνευματικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Ἁγίου Ὁρους»,
Ἑλληνικὴ Δημιουργία 7 (1954) 568-573.
- ΜΠΟΥΜΗ Π. Σ., «Τὰ συστατικὰ τῆς θ. εὐχαριστίας», *Ἐκκλησία*,
τευχ. 12 (1-15 Αὐγούστου 1996) 544-547.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ Β. Α., «Ἡ λέξις ἐπιούσιος ἐν τῇ Κυριακῇ Προσευχῇ»,
Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, περ. Β' 15 (1895-96) 11-13.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ. Ν., *Ἡ λειτουργία τῶν προηγιασμένων [παράρτημα ΕΕΘΣΘ],* Θεσσαλονίκη 1955.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ. Ν., «Κυριακή». *ΘΗΕ* 7, σσ. 1142-1143.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑ (Μητροπ. Πενταπόλεως), *Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων,*
ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑ (Μητροπ. Πενταπόλεως), *Μελέτη περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐν Ἀθήναις* 1904.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (Μητροπ. Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος), *Συναγμένοι στὴν εὐχαριστία,* ἐκδ. «Σπορά», Ἀθήνα χ.χ.
- ΝΙΚΟΛΑΚΗ ΦΙΛΟΘΕΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἀρτοκλασίας (Διπλωματικὴ Ἔργασία),* Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 39-57.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓ., «Τὰ ἔτη σπουδῶν Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου»,
Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι 1976.
- ΝΩΤΗ Β., «Τὰ κόλλυβα», *Γρηγόριος ὁ Παλαμαῆς* 28 (1946) 28-31,
76-80.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Δ. Β., «Μνημόσυνον» (Λαογραφία). *ΘΗΕ* 8, σσ. 1230-1233.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Δ., «Ἀθανάσιος Πάριος», *Ἐπετηρὶς Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1961).

- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Δ., *Ἀθανάσιος Πάριος*, Ἐν Ἀθήναις 1961.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Η. Β., *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καὶ Βιβλικῆς θεσμοθεσίας*, Ἀθήνα 1984.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Η. Β., *Κείμενα πίστεως καὶ ἐλευθερίας* [Κείμενα καὶ ἔρευναι περὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἔθνεγερσίαν τοῦ 1821], ἔκδ. περιοδ. «Ἐκκλησία», Ἀθήναι 1985.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Γ. - ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΥ Π., «Εὐχαριστία καὶ κάθαρση τὸ συναμφοτέρον τῆς παράδοσης», *Σύναξη* 52 (Ἰουλ. - Δεκ. 1994) 105-116.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Δ., *Ἴνα μὴ ἀδικῶμεν τοὺς νεκροὺς μας*, Ἀθήναι χ.χ.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Δ., *Ἀντίδοτον τοῦ θανάτου, ἦτοι ἡ θεία κοινωνία*, Ἀθήναι 1957.
- ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ ΕΜΜ., «Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», *Νέα Σιών* 28 (1933) 168-176, 219-228, 273-279, 339-344.
- ΠΑΠΑΔΗΜΑ Σ. Ε., «Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς μυσταγωγικὰς κατηγορήσεις Θεοδώρου τοῦ Μοφουεστίας», *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς* 51 (1968) 431-436.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρεσβ.), «Κανονικὰ καὶ Λειτουργικά: Α'. Ἡ γονυκλισία κατὰ τὶς Κυριακὰς», *ΕΕΘΣΠΑ*, τ. ΚΘ', *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Ἀγουρίδην*, ἐν Ἀθήναις 1994, σσ. 581-590.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ν., *Ὁ θάνατος καὶ αἱ μεταθανάτιοι παραστάσεις κατὰ τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μέχρι τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας*, Ἀθήναι 1965.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., *Ὁρθοδοξία καὶ Ἑλληνισμός*, ἔκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1996.
- ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ Ι. Ν., *Ἱστορικὲς Γραμμὲς*, τ. Α', «Κεφάλαιο Ζ: Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Ε'», Λάρισα 1979, σσ. 187-218.
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ ΓΡ., «Κυριακὴ ἀργία», *Πάντανος* 3 (1911) 387-393, 403-410.
- ΠΑΠΑΡΟΥΝΗ Π. Ν., *Τουρκοκρατία*, ἔκδ. Γρηγόρη χ.τ.χ.

- ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ Ξ., «Όροι και προϋποθέσεις δια τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Βασίλειον Α. Δεντάκην, ΕΕΘΣΠΑ*, τ. ΚΗ' (1989), 663-718. Καὶ *ΕΕΘΣΠΑ. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Σάββαν Χρ. Ἀγουρίδην*, τ. ΚΘ' (1994) 405-447.
- ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ Κ., «Nicodème l' Agiorite», *Θεολογία* 37 (1966) 294-313.
- ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ Κ., *Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Ἀόρατος πόλεμος», τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη μετὰ τὸ «Combattimento spirituale» τοῦ Lorenzo Scupoli (Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν)*, Θεσσαλονίκη 1970 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ι' τόμου τῶν «Μακεδονικῶν»).
- ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ Κ., *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος, 7]*, ἐν Ἀθήναις 1971.
- ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ Κ., *Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Γυμνάσματα πνευματικά» τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου μετὰ τὸ «Exercicios spirituales» τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου De Loyola (Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν)*, Θεσσαλονίκη 1971 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ΙΑ' τόμου τῶν «Μακεδονικῶν»).
- ΠΑΠΟΥΛΙΔΗ Κ., *Μακάριος Νοταρᾶς (1731-1805) ἀρχιεπίσκοπος πρώην Κορινθίας [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος, 14]*, ἐν Ἀθήναις 1974.
- ΠΑΡΑΝΙΚΑ Μ., *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολις 1867.
- ΠΑΡΑΝΙΚΑ Μ., *Ἱστορία τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης*, Ἀθήναι 1885.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΡΒΑΣΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἑρμηνευτικὴ ἐπιστάσις τῆς θείας λειτουργίας*, Πάτραι 1958.
- ΠΑΣΣΑΚΟΥ Δ. Κ., *Εὐχαριστία καὶ Ἱεραποστολή, κοινωνιολογικὴ προϋποθέσεις τῆς παύλειας θεολογίας*, Ἀθήνα 1997.
- ΠΑΣΧΟΥ Π. Β., *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ [Ἑμναγιολογικὰ Κείμενα καὶ Μελέτες, 3]*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα χ.τ.χ.

- ΠΑΤΡΩΝΟΥ Γ., «Ἡ θέωσις διὰ τῆς θείας λατρείας καὶ τῶν μυστηρίων», *Θεολογία* 51 (1980) 813-832.
- ΠΑΥΛΟΥ (Ἀρχιεπ. Φιλανδίας), «Εὐχαριστία», *Ἡ πίστη μας* (μτφρ. ΙΩΣΗΦ ΡΟΗΛΙΔΗΣ), Ἀθήνα χ.χ., σσ. 37-73.
- ΠΟΛΙΤΟΥ Ν., *Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην* [Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, Γ'], ἐν Ἀθήναις 1931, σσ. 323-365.
- ΠΟΥΛΚΑΡΠΟΥ ΠΡΟΥΣΗΣ, «Σχέσεις καὶ καθήκοντα τῶν ζώντων πρὸς τοὺς κεκοιμημένους διὰ μέσου τῶν αἰώνων», *Ὁρθοδοξία* 18 (1943) 6-8.
- ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ Γ. Θ., *Λογάδες τοῦ Γένους* [Σειρά: Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Παράδοση, ἀριθ. 4], ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1985.
- ΡΑΛΛΗ Κ. Μ., «Περὶ τῶν μνημοσύνων κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 12 (1915-16), σσ. 247-263.
- ΡΑΝΣΙΜΑΝ ΣΤ., *Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ* (μτφρ. Ν. Κ. ΠΑΠΑΡΡΟΔΟΥ), Ἀθήνα 1979.
- ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ (Ἀρχιμ.), «Τὸ νόημα τῆς θείας λειτουργίας», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 5 (1973) 277-293.
- ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννησι τοῦ XVIII καὶ XIX αἰ. καὶ οἱ Πνευματικοὶ Καρποὶ τῆς*, Ἀθήναι 1984.
- ΡΕΡΑΚΗ Η., «Ἡ ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ προσωπικὴ ἑτερότητα τῆς ζωῆς», *Κοινωνία ΛΣ'* (Ὀκτ.-Δεκ. 1993) 379-387. *ΛΖ'* (Ἰαν.-Μάρτ. 1994) 65-72.
- ΡΗΓΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Οἰκονόμου), *Τυπικὸν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 1], ἐπιμελεῖα Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Γ., *Ἰησοῦς Χριστὸς «ὁ Ἄρτος ὁ ζῶν»*, Ἀθήναι 1979.
- ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ (Μητρ. Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *Ὁ καθαγιασμός τῶν δώρων τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1968.

- ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ (Μητρ. Τυρολόης καὶ Σερεντίου),
Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς μυσταγωγικὰς κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ἀθήναι 1968. (= Μελέται Α΄, Κανονικὰ-Ποιμαντικὰ-Λειτουργικὰ-Οἰκουμενικὰ-Διάφορα [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 579-593).
- ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ (Μητρ. Τυρολόης καὶ Σερεντίου),
«Ἡ θεία λατρεία καὶ ἡ θεία εὐχαριστία κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν», Μελέται Α΄, Κανονικὰ-Ποιμαντικὰ-Λειτουργικὰ-Οἰκουμενικὰ-Διάφορα [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 609-613.
- ΡΟΥΣΣΑ ΑΝΘΙΜΟΥ (Μητρ. Ἀλεξανδρουπόλεως), *Γιατί καὶ πῶς πρέπει νὰ κοινωνοῦμε, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι Χ·Χ·*
- ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ρωμηοσύνη-Ρωμανία-Ρούμελη, Θεσσαλονίκη ²1981.*
- ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (Πρωτοπρ.), *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα ²1989, σσ. ιε΄-λς΄ (ῥπου ἐκτενεῖς κρίσεις γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ).*
- ΣΑΒΒΑ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου κατὰ τὴν τάξιν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Ἀθήναι 1889 (= ἐκδοσὴ ὑπὸ υἱῶν Σ. ΣΧΟΙΝΑ, ἐν Βόλῳ 1976).*
- ΣΑΓΚΡΙΩΤΟΥ Ε., *Ἱστορία τῆς ἐν Πάρῳ ἱερᾶς μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, Πύργος 1926.*
- ΣΑΘΑ Κ., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 1-7, Βενετία-Παρίσιοι 1872-1894.*
- ΣΑΘΑ Κ., *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, Ἀθήνησι 1869.*
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ-ΣΩΤΗΡΟΥΔΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ, *Ἡ ἀρχαιογνωσία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸ «Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον», I (ἀνάτυπο ἀπὸ ΕΕΦΣΘ. Τμῆμα Φιλολογίας, τ. Α΄), Θεσσαλονίκη 1991.*
- ΣΑΡΔΕΛΗ Κ., *Τὸ συναξάρι τοῦ Γένους, ἐκδ. Ἑλληνικὸ Βιβλίον, Ἀθήναι 1969.*
- ΣΑΡΔΕΛΗ Κ., *Πρόγονοι, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1985.*

- ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ ΕΜΜ., *Ἡ παρά τοῖς ρωμαιοκαθολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, μετὰ τὴν Β΄ σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου*, Ἀθῆναι 1979.
- ΣΙΩΤΟΥ Μ., «Ἡ θέσις τῆς θείας εὐχαριστίας εἰς τὸ σχέδιον τῆς θείας οἰκονομίας», *ΕΕΘΣΠΑ* 22 (1957) 41-82.
- ΣΙΩΤΟΥ Μ., *Θεία εὐχαριστία. Αἱ περὶ θείας εὐχαριστίας πληροφορίες τῆς Κ. Δ. ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐρμηνείας*, Θεσσαλονίκη 1957.
- ΣΙΩΤΟΥ Μ., *Ἡ Καινὴ Διαθήκη περὶ τῆς σχέσεως τῶν μυστηρίων Βαπτίσματος, Χρίσματος καὶ Θείας Εὐχαριστίας*, Ἀθῆναι 1969.
- ΣΚΑΛΤΣΗ Π., *Γάμος καὶ θεία λειτουργία. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴ θεολογία τῆς λατρείας*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1998.
- ΣΚΑΛΤΣΗ Π., *Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάσις τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999.
- ΣΚΑΛΤΣΗ Π., «Θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας», *Νεκρώσιμα Τελετουργικά (Εἰσηγήσεις-Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 2001)*, Δράμα 2001, σσ. 45-183.
- ΣΚΟΝΤΖΟΥ Α. Κ., «Ὁρθόδοξη ἐκκλησιολογικὴ θεώρησις τῶν μνημοσύνων», *Ἐφημέριος ΜΓ΄* (1994), τεύχη 9-15.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ Β., *Μακάριος Νοταρᾶς, μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἀναμορφωτικὸν ἔργον του*, Ἀθῆναι 1957.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ., *Κείμενα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ [Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος, 3]*, Ἐν Ἀθήναις 1971.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ. Β., «Παράδοσις: Ἡ ὀρθόδοξη κατανόησις τῆς», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. 5', Λάρισα 1994, σσ. 195-210.
- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (Πρωτοπρ.), «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν λειτουργίαν», *Ἡ λειτουργία μας*, ἐκδ. «Ζωῆς», Ἀθῆναι 1963.

- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, «Ἡ εὐχαριστία», *Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος*, Ἀθήνα 1970, σσ. 34-72.
- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, «Τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις· μερικὲς σκέψεις γιὰ τὴ θεία μετάληψη», *Μεγάλῃ Σαρακοστῇ πορεία πρὸς τὸ Πάσχα* (μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΝΟΥΡΗ), Ἀθήνα ²1984, σσ. 123-155.
- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *Εὐχαριστία* (μτφρ. ἀπὸ τὰ Ρωσικὰ ΑΝΔΡΕΑΣ καὶ ΜΑΡΙΚΑ ΧΕΛΙΩΤΗ), ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1987.
- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, «Θεολογία καὶ Εὐχαριστία», *Ἡ λειτουργικὴ ἀναγέννηση καὶ ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, ἐκδ. «Σηματαυρός», Λάρινακα 1989, σσ. 67-91.
- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, «Τὸ μυστήριον τῆς ἀνάστασης», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. Β', Λάρινακα 1990, σσ. 153-161.
- ΣΜΥΡΝΑΚΗ Γ., *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήναι 1903.
- ΣΟΥΛΙΩΤΗ Γ., *Τὰ Κόλλυβα*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1986.
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ Γ., «Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 20 (1950) 77-171.
- ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Ὁρθοδοξία, ζωὴ ἀναστάσιμη», *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ. Γ', Λάρινακα 1991, σσ. 220-226.
- ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ (Μητροπ. πρώην Καισαρείας), *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν* [Λειτουργικὰ Βλατάδων, 4], ἐπιμελεῖα ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Ὁ φιλοκαλικὸς ἄνθρωπος: Μιὰ ὀρθόδοξη πρόταση ζωῆς», *Κοινωνία ΜΒ'*, τεῦχ. 2 (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1999) 141-151.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ (Ἀρχιμ.), *Κοινωνοὶ θείας φύσεως*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι ³1990.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία εὐχαριστία. Μυστήριον μυστηρίων*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1994.
- ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗ Β. Χ., *Πνευματικὲς πηγὲς ποὺ ἄρδευσαν τὸ '21*, Λάρισα 1984.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἀρχιμ.), «Λεῖψανον τῶν ἀρχαίων ἀγαπῶν

ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», Ἐπ.Ε.Β.Σπ. 10 (1933)
39-42.

- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Ἀρχιμ.), Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1978.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Β., Ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν. Εἰσαγωγικὰ προβλήματα καὶ ἐρμηνεῖα τοῦ Α' Κορ. 15, Θεσσαλονίκη 1977.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Β., «Ἡ Πεντηκοστὴ (Πρ. 2, 1-13)». ΕΕΘΣΘ 24 (1979) 274-293.
- ΣΩΤΗΡΧΟΥ Π. Μ., «Ὁφελοῦν ἢ βλάπτουν τὰ μνημόσυνα; (Ἀνάγκη νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν παράδοση)», Ὁρθόδοξος Τύπος (15 Νοεμβρίου 1991), σσ. 1 καὶ 4.
- ΤΑΨΤ R., «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ ἡ ἀναφορὰ πού φέρει τὸ ὄνομά του», Κληρονομία 21 (1998) 283-308 (μτφρ. Δ. ΛΙΑΛΙΟΥ-Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ-Ν. ΣΚΡΕΤΤΑΣ).
- ΤΑΧΙΑΟΥ ΑΝΤ.-ΑΙΜ., Ὁ Παῖσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) καὶ ἡ ἀσκητικοφιλογικὴ σχολή του, Θεσσαλονίκη 1964.
- ΤΕΡΕΖΗ Χ., «Ἡ σχέση Ἀνατολῆς-Δύσης κατὰ τὸν Παναγιώτη Κανελόπουλο», Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας, τ. Ζ', Λάρινα 1995, σσ. 123-142.
- ΤΖΕΡΠΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Πρωτοπρ.), Ἐφόδιον ζωῆς. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς πού ἀντιμετωπίζουν κίνδυνον θανάτου [Σύγχρονοι Λειτουργικοὶ Προβληματισμοί, 1], ἐκδ. Τῆνος, Ἀθῆναι 2001.
- ΤΖΕΡΠΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Πρωτοπρ.), «Τὸ νεκρικὸ λείψανο καὶ ἡ ἐπιτάφια φροντίδα του», Νεκρώσιμα Τελετουργικὰ (Εἰσηγήσεις-Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 2001), Δράμα 2001, σσ. 185-240.
- ΤΖΙΡΑΚΗ Ε. Ν., Ἡ περὶ μετουσιώσεως (Transsubstantiatio) εὐχαριστιακῆ ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ 12ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1977.
- ΤΖΩΓΑ Χ. Σ., Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, ΕΕΘΣΘ [παράρτημα ἀρ. 3], Θεσσαλονίκη 1969.
- ΤΙΜΑΓΕΝΟΥΣ Ι. Γ., «Νεκροὶ» (αἱ ἡμέραι τῶν νεκρῶν). ΘΗΕ 9, σσ. 386-388.

- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., «Ἡ τελεσιουργία τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας», *Θεολογία* 2 (1924) 148-163, 255-278.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., «Ἡ γονυκλισία ἐν ταῖς Κυριακαῖς», *Ἐκκλησία* 25 (1948) 163-164, 180-181, 197-198, 247, 294-295, 325-326 (= ἐν Ἀθήναις 1948).
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., «Ἡ θυσία καὶ ἡ προσφορὰ τῆς εὐχαριστίας ἐν τῇ ἀνατολικῇ ὀρθοδόξῳ λατρείᾳ», *Ἐκκλησία* 26 (1949) 272-274.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., «Ἡ κοινωνία ὡς ἐπισφράγις τῆς λατρείας», *Ἐκκλησία* 27, τευχ. 6 (15-3-1950) 88-89, 104-105.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., «Ἡ θ. εὐχαριστία κατὰ τὴν συνάρθρωσιν αὐτῆς πρὸς τὰ ἄλλα μυστήρια καὶ μυστηριοειδεῖς τελετάς», *Εὐχαριστήριον - τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, ἐν Ἀθήναις 1958.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1982.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν μας*, Ἀθῆναι ⁴1984.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*. [Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, Α΄], Ἀθῆναι 1993.
- ΤΣΑΜΗ Δ., *Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 1], Θεσσαλονίκη 1969.
- ΤΣΑΜΗ Δ., *Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, *Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται* (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) 1, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΤΣΑΜΗ Δ., «Ἡ ὀγδόη ἡμέρα», *ΕΕΘΣΘ* 17 (1972), σελ. 315 ἐξ.
- ΤΣΑΜΗ Δ., «Ἡ ὀγδόη ἡμέρα», στὸ *Εἰσαγωγή στὴν πατερικὴ σκέψη*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη ³1990, σσ. 115-168.
- ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Δ., «Βασικὲς κατευθύνσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», *Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Ὀκτωβρίου 1998)*, Πάρος 2000, σσ. 119-137.
- ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Μυστικὸς δεῖπνος. Σχόλια ἐνὸς σημερινοῦ στὴ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ στὴν ἐποχὴ μας*, Ἀθῆναι 1965.

- ΤΣΙΤΕΡ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (μετέπ. Μητροπ. Αυστρίας), *Λόγιοι Έλληνες μετά τήν ἄλωσιν*, Ἀθήναι 1935.
- ΤΣΟΜΠΑΝΗ ΤΡ., *Ἡ μεγάλη εἴσοδος στόν λειτουργικό εἰκονογραφικό κύκλο* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1995.
- ΤΣΟΜΠΑΝΗ ΤΡ., *Ἡ γουγκλισία*, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ Α. Κ., *Τά μετά τήν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870.
- ΦΑΡΑΖΟΥΛΗ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, *Ἑρμηνεία Κυριακῆς Προσευχῆς*, ἐκδ. «ΖΩΗ», Ἀθήναι 1918.
- ΦΑΡΟΥ ΦΙΛΟΘΕΟΥ, *Ἡ ἀπόγνωση τῆς Δύσης καί ἡ ἐλπίδα τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1982.
- ΦΑΡΟΥ ΦΙΛΟΘΕΟΥ, *Τò πένθος. Ὁρθόδοξη λαογραφική καί ψυχολογική θεώρηση*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1988.
- ΦΕΦΕ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία λειτουργία - Ὁ Χριστός ἀνάμεσά μας*, ἐκδ. «Σήμαντρο», Ἀθήνα χ.χ.
- ΦΙΛΙΑ Γ., «Ἡ λειτουργική ζωὴ τῶν πρώτων μοναστικῶν κοινοβίων», *Σύναξη* 35 (1990) 33-42.
- ΦΙΛΙΑ Γ., «Στίς πηγές τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητας κλήρου καί λαοῦ», *Σύναξη* 50 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1994) 101-107.
- ΦΙΛΙΑ Γ., «Ἡ ἐκκλησιολογική θεώρηση τῆς θείας εὐχαριστίας», *Σύναξη* 61 (1997) 45-52.
- ΦΙΛΙΑ Γ., *Ἡ ἔννοια τῆς «Ὁγδότης Ἡμέρας» στή λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2001.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Κοινωνικόν». *ΘΗΕ* 7 (1965) 722-723.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Μνημόσυνον». *ΘΗΕ* 8 (1966) 1226-1229.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Ἡ λειτουργία τῶν προηγιασμένων καί αἱ εὐχαί τῶν ἀντιφώνων τοῦ λυχνικοῦ*, *ΕΕΘΣΑΠΘ*, τόμ. ΙΑ', Ἀνάτυπον, ἐν Θεσσαλονίκη 1966.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Εὐχαριστιακὴ νηστεία», *Λειτουργικά θέματα Γ'*, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 75-79.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Θεία λειτουργία καί κόσμος», *Λειτουργικά θέματα Δ'*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 55-72.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Ἀκολουθία τοῦ Μνημοσύνου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 20], Θεσσαλονίκη 1979.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Ἡ οἰκονομία σέ λειτουργικά θέματα κατὰ τὸν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο - Ποιμαντικὲς ἀνάγκες τῆς*

- Τουρκοκρατίας - (ανάτυπο), Θεσσαλονίκη 1993.*
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Λειτουργική Α'. Είσαγωγή στη θεία λατρεία, Θεσσαλονίκη 1993.*
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «Τὰ ἱερὰ μνημόσυνα», *Νεκρώσιμα Τελετουργικά (Είσηγήσεις-Πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 2001)*, Δράμα 2001, σσ. 241-262 καὶ σσ. 309-361.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Τελετουργικά Θέματα*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2002.
- ΦΟΥΣΚΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. (Πρωτοπρ.), «Ἡ θεολογία τῆς θείας εὐχαριστίας», *Ἐκκλησία*, 1/15 Ἰανουαρίου 1993, ἀρ. 1, σσ. 20-24. 1 Φεβρουαρίου 1993, ἀρ. 2, σσ. 62-63. 15 Φεβρουαρίου 1993, ἀρ. 3, σσ. 90-92.
- ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΕΜ. Ν., «“Ἀόρατος Πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα Πνευματικά” (1800). Ἡ πατρότητα τῶν “μεταφράσεων” τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη», *Ὁ Ἐραμιστής* 19 (1993) 102-135.
- ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἡ κιβωτὸς τῆς Σωτηρίας*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1969, σελ. 104έξ. (Κεφ. Β' «Ὁ Χριστιανὸς ἄνθρωπος τῆς θείας Λατρείας»), σελ. 105: «Ἡ συνεχῆς θεία Κοινωνία».
- ΦΡΑΓΚΟΥΛΑ Ι., *Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1955.
- ΦΡΑΓΚΟΥΛΑ Ι., *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λογίων τῆς Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1958.
- ΦΩΚΥΛΙΔΟΥ Ι., «Τὸ Πάσχα», *Νέα Σιών* 27 (1932) 276-282.
- ΦΩΚΥΛΙΔΟΥ Ι., «Ὁ ἑορτασμὸς τοῦ Πάσχα», *Πάνταινος* 27 (1935) 289-292.
- ΦΩΣΤΙΝΗ ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ, «Αἱ γονυκλισίαι», *Πάνταινος* 7 (1915) 629-631.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ. Δ., «Μελέτη τῶν ἐπὶ νεκροῖς μνημοσύνων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, περ. Α' 2 (1880-81) 698-702, 717-719, 727-729.
- ΧΑΡΟΚΟΠΟΥ Α. Ν., *Ὁ ἅγιος Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, Μητροπολίτης Κορίνθου (1731-1805)*, Ἀθήναι 2001.

- ΧΑΤΖΗΘΕΜΕΛΗ Λ., «Ὁ ἁγιασμὸς τῆς Κυριακῆς», *Πάνταινος* 25 (1933) 765-767, 781-783.
- ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑ ΛΕΟΝΤΙΟΥ, «Ἡ θεία Εὐχαριστία κατὰ τὸν Ἰουστίνον», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 40 (1957) 144-151.
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΥΡ. ΛΑΜΠΡΥΛΟΥ, *Ὁ Μισσιοναρισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς εἰς τὰς Ἀνατολάς, ἥτοι διαγωγὴ τῶν Προτεσταντῶν Μισσιοναρίων εἰς τὰ μέρη μας, εἰς τινὰ τε ἄλλα τῆς γῆς μέρη καὶ σχέσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ πρὸς τὴν Μητέρα πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος*, Σμύρνη 1836.
- ΗΟΦΙΟΥ ΟΤΦΡΙΕΔ, «Ἡ κοινωνία τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ἐπιγείου κόσμου στῆ θ. λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας. Βιβλικοθεολογικὴ θεώρησης», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 14 (1995) 32-54.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῷ παρόντι», *Ἀθωνικὴ Πολιτεία*, Θεσσαλονίκη 1963, σσ. 14-149.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Ἡσυχαστικαὶ ἀναζητήσεις εἰς τὰ Ἰωάννινα περὶ τὸ 1700», *Κληρονομία* 1 (1969) 337-354. (= *Θεολογικὰ μελετήματα*, 3, νηπτικὰ καὶ ἡσυχαστικὰ, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 181-196).
- ΧΡΗΣΤΟΥ Π., «Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας», στὸ *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία*, τ. Γ', Ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 254-266.
- ΧΡΙΣΤΙΔΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ, «Συνεχῆς θεία κοινωνία τοῦ ἱερέως», *Πάνταινος* 14 (1922) 142-145, 159-164.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ (Πρεσβ.), *Τὰ ἱερὰ Μνημόσυνα* [Σειρά: Λειτουργικὰ Θέματα, 2], ἐκδ. «Ὁμολογία», Ἀθήνα 2002.
- ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΗ ΒΕΝ., «Ἐνα ἀνέκδοτο “σημείωμα” περὶ τοῦ φθαρτοῦ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου τῆς θείας εὐχαριστίας», *ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας* 8 (1998) 415-424.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Ἀρχιμ.), «Ψυχοσάββατον», *Παῦλιος Λόγος* 37 (Ἰανουάριος-Μάρτιος 2001), σσ. 4-15.
- ΨΑΡΙΑΝΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (Ἐπισκόπου), *Ἡ Θεία Λειτουργία*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1986.

ΨΕΥΤΟΓΚΑ Β., «Τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας στὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλοθέου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14-16 Νοεμβρίου 1983)*, Ἱερὰ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 139-156 (= *Θέματα Πατερικῆς Θεολογίας*, ἐκδ. «Κυρομάνος», Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 95-120).

2. Ξενόγλωσσα

ALASDAIR HERON, «The Eucharist in the New Testament», *Table and Tradition, Towards an Ecumenical understanding of the Eucharist*, Ἑδιμβούργο 1983, σσ. 3-56.

AMBROSANO A., «Matrimonio ed eucaristia», *Asprenas* 22 (1975) 203-219.

ARGYRIOU AST., «Nikodème l' Hagiorite (1749-1809)», *Recherches de science religieuse* 50 (1976) 38-51.

ARRANZ M., «Les prières presbytérales de la “Pannychis” de l' ancien Euchologe byzantin et la “Pannikhida” des defunts», *La maladie et la mort du chretien dans la Liturgie*, Ρώμη 1975, σσ. 31-82.

ARRANZ M., *Liturgie de l' Église Patriculière et Liturgie de l' Église Universelle*, Ρώμη 1975.

ARRANZ M., «Le preghiere per i defunti nella tradizione bizantina. I sacramenti della restaurazione del' antico Eucologio Constantinopolitano II-6», *Orientalia Christiana Periodica* 63 (1997), σσ. 99-117.

BACCHIOCCHI S., *An examination of the biblical and patristic texts of the first four centuries to ascertain the time and the causes of the origin of Sunday as the Lord's Day*, Ρώμη 1975.

BACCHIOCCHI S., *From Sabbath to Sunday. Historical investigation of the rise of Sunday observance in Early Christianity*, Ρώμη 1977.

BAUMSTARK A., *Liturgie comparée*, Chevetogne 1939.

- BOBRINSKOY B., «L' Eucharistie plénitude de l' Église», στὸ *Intercommunio des chrétiens s' interrogent*, MAME, 1969, σσ. 15-41.
- BOSC J., «Réflexions sur un éthique du Dimanche», *Le Dimanche*, LO 39 (1965) 113-124.
- BOTTE B., «La question pascale. Pâque du vendredi ou Pâque du dimanche?», *MD* 41 (1955) 84-95.
- BOTTE B., «Les dénomination du Dimanche dans la tradition chrétienne», *Le Dimanche*, LO 39 (1965) 7-28.
- BOTTERWECK G., «Das Sabbat im Alten Testament», στὸ *Theolog. Quartalsch.* 134 (1954) 134-147, 448-457.
- BOULARAND E., «L' eucharistie d' après le Pseudo-Denys l' Aréopagite», *Bulletin de littérature ecclésiastique* 58 (1957), 193-217. 59 (1958) 129-169.
- BOUYER L., *La vie de la liturgie*, Παρίσι 1956.
- BOUYER L., *Le mystère pascal* [Lex Orandi, 4], Παρίσι 1957.
- BOUYER L., *L' eucharistie* (Tournai 1966) ἢ *The Eucharist* (Notre Dame 1968) ἢ *Eucaristia* (Torino 1983).
- BRANIȘTE ENE, «Zilele de pomenire gene rală a morților din cursul anului bisericesc» [Οἱ ἡμέρες γενικῆς μνημόνευσης τῶν νεκρῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους], *Mitropolia Olteniei* 7-8 (1963) 536-545.
- BRATU GH., «Material omiletic din tâlcurile liturgice ale cuviosului Nicodin Aghioritul», *Mitropolia Olteniei* 10 (1958) 72-83.
- BRIGHTMAN F. E., *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, *Eastern Liturgies*, Ὁξφόρδη 1896.
- BRUNI V., *I funerali di un sacerdote nel rito byzantino secondo gli Eucologii manoscritti di lingua greca* [Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 14], Ἱερουσαλήμ 1972.
- CABIÉ R., *La Pentecôte. L' evolution de la Cinquantaine pascale au cours des cinq premiers siècles*, Tournai 1965.
- CABIÉ R., «La Cinquantaine pascale, “grand Dimanche”», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 131-139.
- CABIÉ R., *L' eucharistie*, Παρίσι 1983.
- CABROL, *La messe en Occident*, Παρίσι 1932.

- CADET J., «Repos dominical e loisir humain», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 71-97.
- CALLEWAERT H., «La synaxe eucharistique à Jérusalem, berceau (= λίκνο) du Dimanche», *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 15 (1938) 34-73.
- CANTALAMESSA R., *La Pasqua nella Chiesa antica*, Società Editrice Internazionale, Torino 1978.
- CASSIEN (Arch.), «The Eucharist in the Orthodox Church», *Student World*, 1939.
- CASSIEN (Éveque), «Le Jour du Seigneur dans le Nouveau Testament», *Le Dimanche*, LO 39 (1965) 29-41.
- CAVARNOS C., *St. Nicodemos the Hagiorite* [Modern orthodox saints, 3], Belmont, Mass. 1974.
- CAVARNOS C., *St. Cosmas Aitolos* [Modern orthodox saints, 1], Belmont, Mass. 1975.
- CAVARNOS C., *St. Macarios of Corinth* [Modern orthodox saints, 2], Belmont, Mass. 1977.
- ČETVERIKOV S., *Moddavskij starets Paisij Veličkovskij, ego žisn, učenie i vlijanie na pravoslavnoe monašestvo*, Παρίσι 1976.
- CHIRAT H., *L' assemblée chrétienne a l' age apostolique*, Παρίσι 1949 [Lex Orandi, 10] 61-87.
- CHRISTODOULOU THEMISTOKLES, *L' ufficio funebre nei manoscritti greci dei secoli X-XII* [Pontificium Institutum Orientale] Exepta ex Dissertatione ad Doctoratum, Πώμη 1996.
- CITTERIO I. (Elia), *L' orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, Pontificia Studiorum Universitas A S. Thoma Aq. in urbe, Alessandria (Βορείου Ἰταλίας) 1987.
- CLEMENT O., «Brève introduction à la liturgie byzantine», *Etudes théologiques et religieuses*, Montpellier 1958.
- COLOMBOTTI L. T., *L' Eucaristia al centro di ogni istituzione* [Analecta Liturgica 6, Studia Anselmiana 86], Πώμη 1983.
- CONGAR Y., «La théologie du Dimanche», στὸν συλλογικὸ τῶν P. DYPLOYÉ, Mgr CHEVROT, *Le Jour du Seigneur*, Παρίσι 1948, σσ. 134-136.
- CONGAR I. M. T., *Le Mystère du Temple*, Παρίσι 1959.

- CONOMOS D., «Psalmody and the communion cycle», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 25/1 (1981) 35-62. 25/2 (1982) 95-122.
- CONNOLY R. H., «On the meaning of Epiclesis», *The Downside Review*, 1923.
- COPPENS J., «Les traditions relatives à la manne dans Exode XVI», *Estudios Ecclesiasticos* 34 (1960).
- CROCKETT W. R., *Eucharist: Symbol of Transformation*, Νέα Ὑόρκη 1981.
- DAGRON G., «Troisième, neuvième et quarantième jours dans la tradition byzantine. Temps chrétien et anthropologie», *Le temps chrétien de la fin de l' antiquité au Moyen Age – IIIe-XIIIe s.* [Colloques internationaux du CNRS 604], Παρίσι 1984, σσ. 419-430.
- DAGRON G., «Jamais le Dimanche», *Εὐψυχία. Mélanges Offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. I [Série BYZANTINA SORBONENSIA, 16], Παρίσι 1998, σσ. 165-175.
- D' ALES A., «La doctrine eucharistique de saint Irénée», *Recherches de science religieuse*, 1923.
- DALMAIS J. H., *Initiation à la liturgie*, Παρίσι 1958.
- DALMAIS J. H., *Les liturgie d' Orient*, Παρίσι 1959.
- DANIÉLOU J., «La doctrine patristique du Dimanche», σὺν *Le Jour du Seigneur*, Παρίσι 1948, σσ. 105-130.
- DANIÉLOU J., *Bible et liturgie*, Παρίσι 1951 (=LO 11: «Le mystère du Sabbat», σσ. 303-328. «Le Dimanche», σσ. 329-354. «Le huitième jour», σσ. 355-387).
- DANIÉLOU J., «Le Dimanche come huitième jour», *Le Dimanche, LO*, 39 (1965) 61-89.
- DE BACIOCCHI J., *L' Eucharistie*, Παρίσι 1961.
- DELHAYE PH., «Le repos dominical», *L' Ami du clergé* (1958) 225-234, 241-249.
- DELHAYE PH.-LEAT J. L., «Dimanche et Sabbat», *Melanges de Sciences Religieuses* 23 (1966) 3-14.
- DE MEESTER PL., *Rituale - Benedizionale Bizantino* (Μνημόσυνον), Ρώμη 1929, σ. 116 ἐξ.

- DENNIS G. T., «Death in Byzantium», *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001) 1-7.
- DE ROS FIDÈLE, «Aux sources du “Combat spirituel”. Alonso de Madrid et Laurent Scupoli», *Reveu d’ascétique et mystique* 30 (1954) 117-139.
- DESEILLE PLACIDE, «L’ Eucharistie et la divinisation des chretiens selon les Pères de l’ Église», *Le messenger Orthodoxie* 87, I (1981) 40-56.
- DIAVAST A., «L’ école évangélique de Smyrne», *Echos d’ Orient* 2 (1898-99) 297-301.
- DIDIER J. CH., *Le Chrétien devant la maladie et la mort*, Παρίσι 1960.
- DIX G., *The shape of the liturgy*, Λονδίνο 1945 (= Westminster, Dacre Press, 2¹⁹⁵⁴).
- DRAGAS GEORG DION, «The Date and Character of the Lord’s Supper according to John Philoponus», στὸ *Καιρός. Τόμος τιμητικός στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δοῦκο*, τ. Α’, *ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας. Νέα σειρά*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 179-191.
- DUBARLE A.-M., «La sinification religieuse du Sabbat dans la Bible», *Le Dimanche*, *LO* 39 (1965) 43-60.
- DUBARLE A.-M., «La maladie et la mort d’ après l’ ancien testament», *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 1], Πώμη 1975.
- DUMAINE H., «Dimanche», *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 4, σσ. 1308-1348.
- DUVAL J. , «La doctrine de l’ Église sur le travail dominical et son evolution», *Le Dimanche*, *MD* 83 (1965) 105-115.
- ECONOMIDIS D. V., «Nicodim Aghioritul (1749-1809)», *Orthodoxa Româna* 59 (1941) 51-69.
- EGENDER N., «Introduction: I. Célébration du Dimanche», στὸ *Dimanche. Office selon les huit tons. Ὁκτώηχος* [La prière des Églises de rite byzantin, 3], Chevetogne 1971, σσ. 11-36.
- FEDWICK P. J., «Deth and dying in byzantine liturgical traditions», *Eastern Churches Review* 8 (1976) 157-161.

- FÉRET H. M., «Les sources bibliques», στὸ *Le jour du Seigneur*, 1948 (Actes du deuxième Congrès de pastoral liturgique, Lyon, 17-22 septembre 1947), σσ. 41-104.
- FRAZEE CH., *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Cambridge 1969.
- FYRILLAS A. K., «A propos du premier Dimanche après Pâques dans l'Église Orthodoxe», *Le Dimanche*, LO 39 (1965) 139-147.
- GAILLARD J., «Dimanche», *Dictionnaire de Spiritualité, ascétique et mystique, doctrine et histoire*, τ. 3 (1957), στ. 948-982.
- GAILLARD J., «Où en est la théologie du Dimanche?», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 7-32.
- GERATY L. T., *The Pascha and the Origin of Sunday Observance* [Andrews University Seminary Studies, 3], 1965, σσ. 85-96.
- GHEORGHE F., «Cuviosul Nicodim Aghioritul», *Mitropolia Olteniei* 8 (1956) 628-633.
- GIRAUDO C., *Eucharistia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucharistia a partire dalla «lex orandi»* [Aloisiana, 22], Napoli 1989.
- GORDON V., «Rugăciunile pentru cei morți în expunere catehetică» [Οἱ εὐχῆς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων σὲ κατηχητικὴ ἐρμηνεία (ἐξήγηση)], *Glasul Bisericii* 1-2 (1984) 93-107.
- GRABAR ANDRÉ, «L' iconographie du Dimanche principalement a Byzance», *Le Dimanche*, LO 39 (1965) 169-184.
- HALE J. E., *The pastor of burial. A historical synopsis and a commentary* [Canon Law Studies, 234], Washington, D.C. 1949.
- HALLAARDT A., «Sens, contenu et formes du chant de communion», *Questions Liturgiques* 78 (1997) 5-15.
- HAMMAN A., *Prières eucharistiques des premiers siècles*, Παρίσι 1957.
- HÄNGGI A. - IRMGARD P., *Prex Eucharistica*, Édition Universitaires, Fribourg, Suisse 1968.
- HANSSENS J. M., «La liturgie romano-byzantine de saint Pierre», *Orientalia Christiana Periodica* 5 (1938) 235-258.
- HANSSENS J. M., «Le cérémonial de la communion eucharistique dans les rites orientaux», *Gregorianum* 41 (1960) 30-62.

- HIGGINS A. J. B., «The Lord's Supper in the New Testament», *Studies in Biblical Theology* 6, Λονδίνο 1952 (ἀνατύπωση 1960).
- HILD J., *Dimanche et vie pascal* (Thèmes bibliques et liturgiques présentés dans l'esprit des Pères de l'Église), Tornhout-Παρίσι 1949.
- JENNI E., *Die theologische Begründung des Sabbatsgebotes im Alten Testament*, 1956 [Theologische Studien, 44].
- JEREMIAS J., *The Eucharistic Word of Jesus*, Ὁξφόρδη 1955 (βλ. βιβλιογραφία στίς σσ. 177-183).
- JOANTA P. R., «Le renouveau philocalique du XVIIIe siècle et son influence sur la vie liturgique», *Liturgie Conversion et Vie Monastique. Conférences Saint-Serge XXXVe Semaine d'Études Liturgiques (Paris 28 juin - 1er juillet 1988)*, ἔκδοση ὑπὸ Α. Μ. TRIACCA - Α. PISTOLA, Edizioni Liturgiche, Ρώμη 1989, σσ. 159-183.
- JOUNEL P., «Le Dimanche et la semaine» καὶ «Le Dimanche, 2, la théologie du Dimanche», στὸ συλλογικὸ ὑπὸ Α.-G. MARTIMORT ἐκδιδομένο ἔργο *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*, Παρίσι - Tournai 1961, σσ. 673-674, 678-681.
- JUNGMAN J. A., *La Liturgie des premiers siècle*, Παρίσι 1962.
- KARAIARIDIS K., «Sfântul Nicodim Aghioritul și activitatea sa în domeniul liturgic» [Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ ἡ δραστηριότητά του στὸν λειτουργικὸ τομέα], *Studii Teologice* 1 (1987) 6-66. 2 (1987) 6-80.
- KESSLER HANS, *Sucht den Lebenden nicht bei den Toten* («Τί ζητεῖτε τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν;»). *Die Auferstehung Jesu Christi in biblischer, fundamentaltheologischer und systematischer Sicht*, Patmos Vergal, Düsseldorf ²1987.
- KLOSTERMANN R. A., «Heortodromion, ein Alterswerk des Nikodemos Hagiorites», *Orientalia Christiana Periodica* 46 (1980) 446-462.
- KRAFT R. A., «Some Notes on Sabbath Observance in Early Christianity», *Andrews University Seminary Studies* 3 (1965) 18-33.
- KYRIAKAKIS J., «Byzantine Burial customs. The care of the deceased from death to the prothesis», *The Greek Orthodox Theological Review* 19 (1974) 37-72.

- LACAMBRE F., «Le Dimanche dans le calendrier d'un militant chrétien», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 126-130.
- LECLERCQ H., «Défunt (Commémoration des)», «Funérailles», *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, τ. IV/1 (1920) 427-456 καὶ τ. V/2 (1923) 2705-2715.
- LEENHARDT F. J., *Les sacrement de la sainte cène*, Παρίσι 1948.
- LE GUILLOU M. J., «L' Athos et la vie eucharistique», στὸ *Le millénaire du Mont Athos 963-1963*, τ. 2, Chevetogne 1964, σσ. 111-120.
- LE GUILLOU M. J., «La renaissance spirituelle du XVIII siècle», *Istina* 7 (1960) 95-128.
- LIEZMANN H., *Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926.
- LIGIER L., «De la Gène de Jésus à l' anaphore de l' Église», MD 87 (1966) 7-49.
- LOHSE E., «Sabbaton», στὸ *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (Stuttgart), τ. 7 (1960), στ. 1-35.
- MAERTENS T., «L' attitude de l' Église devant le repos dominical», *Paroisse et liturgie* 1 (1964) 1-9.
- MAIER J., *Die Eucharistielehre der drei grossen Kappadozier*, Fribourg 1915.
- MARCILI S. κ.ῶ., *Anamnesis-Eucaristia. Theologia e storia della celebrazione*, Casale Monf. to 1983.
- MARNELLOS GEORGES (Archiprêtre), «L' influence de saint Nicodème l' Hagiorite dans l' Histoire de l' Éducation en Grèce (1749-1809) - Aspects de la pédagogie orthodoxe», στὸ *Ἰδωρ ἐκ Πέτρας*, ἔτη Ε'-Σ', τεύχη VII-VIII (Ἰανουάριος 1982-Δεκέμβριος 1984), σσ. 145-214.
- MARNELLOS GEORGES (Archiprêtre), *Saint Nicodème l' Hagiorite (1749-1809) en tant qu' enseignant et pedagogue de la nation greque et de l' Église Orthodoxe*, Παρίσι 1996.
- MARTIMORT A. G., «L' assemblée liturgique, mystère du Christ», MD 60 (1959) 7-34.
- MAS BARTOLOMEO, *Le edizioni del «combattimento spirituale» dal 1589 al 1610, vivente il suo autore*, Verona 1964.
- MATEOS J., «The Origines of the Divine Office», *Worship* 41 (1967) 477-485.

- MAZZA E., «Didaché IX-X: Elementi per una interpretazione eucaristica», *Ephemerides Liturgicae* 92 (1978) 393-419.
- MAZZA E., *La mistagogia. Una teologia della liturgia in epoca patristica*, CLV [«Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 46], Ρώμη 1988 και Νέα Ὑόρκη 1989.
- MAZZA E., *L' anafora eucaristica, studi sulli origini*, CLV [«Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 62], Ρώμη 1992.
- MEIGNAN E., «Travail et sanctification du Dimanche en milieu rural», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 116-125.
- MEYER H. B., *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral* [Gottesdienst der Kirche, 4], Regensburg 1989.
- MICHEL-JEAN CH., «Le Dimanche du prêtre», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 140-147.
- MOISIU AL., «Obligația postului și spovedaniei înainte de Împărtășanie» [Ἡ ὑποχρέωση τῆς νηστείας καὶ ἐξομολογήσεως πρὸ τῆς Θείας Κοινωνίας], *Biserica Ortodoxa Română* 78 (1976) 704-710.
- MOLECK F. κ.ῆ., *Liturgy: Active participation in the divine life*, Minnesota 1990.
- MOREAU, *Les liturgies eucharistiques*, Βρυξέλλες 1924.
- MOREAU, *Anaphores*, Παρίσι 1927.
- MOSVA C., *Storia della Domenica dall origini fino agli inizi de V secolo*, Ρώμη 1969.
- NIECHAJ M., *Oratio liturgica pro defuntis in Ecclesia russa Orthodoxa*, Lublino 1933.
- PAPADEROS AL., *Metakenosis. Griechenlands Kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim am Glan ²1970.
- PAPADOPOULLOS TH., *The history of the Greek Church and People under the Turkish domination*, Βρυξέλλες 1952.
- PAPROCKI H., *Le mystère de l' eucharistie. Genèse et interpretation de la liturgie eucharistique byzantine*, Παρίσι 1993.
- PAPOULIDIS C., *Nicodème l' Hagiorite (1749-1809)*, Ἀθήναι 1967 (ἀνά-τυπο ἀπὸ «Θεολογία»).

- PAPOULIDIS C., «Portée oecouménique du renouveau monastique ou XVIIIe siècle dans l'Église orthodoxe», *Balkan Studies* 10 (1969) 105-112.
- PAPOULIDIS C., *Les collyvistes et le Paisianisme*, Athènes 1968 (tirage à part, Actes du IIe congrès international des études du sud-est européen, Athènes 7-13 mai 1970, τ. IV –Linguistique et littérature, σσ. 353-359).
- PAPOULIDIS C., «Conservatisme et modernisme dans l'Église Orthodoxe ou XVIII^eème et XIX^eème ss.», στὸ *Καιρός. Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανὸ Ἀθ. Δοῦκο*, τ. Β'. *ΕΕΘΣΘ. Τμῆμα Θεολογίας - Νέα Σειρά*, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 641-646.
- PARGOIRE J., «Argia», *Dictionnaire d'Archéologie Crétienne et de Liturgie*, τ. 1, σσ. 2803-2814.
- PAVERD VAN DE F., «Anaphoral intercessions, epiclesis and communion - rites in John Chrysostom», *Orientalia Christiana Periodica* 49 (1983) 303-339.
- PAVLIC J., *Das Gebot der christlichen Sonntagsruhe*, Πώμη 1946.
- PETIT L., «La Grande Controverse des Colybes», *Echo d'Orient* 2 (1898-1899) 321-331.
- PETRA B., «I buoni costumi cristiani secondo Nicodemo Agiorita», *Studio Moralia*, 1985, σσ. 187-209.
- PETRA B., «Il Monte Athos e la vita religiosa greca della seconda metà del 700», *Unitas* 1 (1987).
- PHILIPPEAU H.-R. κ.ῶ. στὸν συλλογικὸ τόμο *Le mystère de la mort et sa célébration*, *LO* 12 (1951).
- QUACQUARELLI A., *L'ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti* [Quaderni di «Vetera Christianorum», 7], Bari 1973.
- QUASTEN G., *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935.
- RAES A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Πώμη 1947.
- RAES A., «Defunti», *Enciclopedia Cattolica*, τ. IV (1950) 1320-1323.
- RIESENFIELD H., «Sabbat et jour du Seigneur», *New Testament Essays, Studies in memory of T.W. Manson*, Manchester 1985, σσ. 210-218.

- RIGHETTI M., *Storia Liturgica*, IV, Milano 1953.
- RIGHETTI M., «Il culto dei morti», *Manuale di Storia Liturgica*, τ. II, Milano 1955, σσ. 360-399.
- RODOCANACHI MARIE P., *Entretiens sur la prière, la liturgie, les sacrements*, Angers 1890.
- RODOPOULOS PANTELEIMON, «Irenaeus on the consecration of the eucharistic gifts», *Μελέται Α΄. Κανονικά-Λειτουργικά-Οικουμενικά-Διάφορα* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 56], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 595-600.
- RORDORF W., «Le Dimanche, jour du culte et jour du repos dans l'Église primitive», *Le Dimanche*, LO 39 (1965) 91-111.
- RORDORF W., *Sunday. The history of the day of rest and worship in the earliest centuries of the Christian Church*, Λονδίνο 1968.
- RORDORF W., *Sabbat und Sonntag in der Alten Kirche*, Zürich 1972.
- RORDORF W. κ.ῥ., *The eucharist of the early christians*, Νέα Ὑόρκη 1978.
- RORDORF W., *Sabbato e domenica nella Chiesa antica*. Edizione italiana a cura di GIOVANNI RAMELLA [Traditio Christiana, 2], Torino 1979.
- ROUILLARD PH., «Les Pères: signification du Dimanche», στὸ *Assemblées du Seigneur*, Catéchèse des dimanches et des fêtes, I, Introduction, Bruges 1962, σσ. 43-54.
- ROUSSEAU O., *Monachisme et vie religieuse d'après l'ancienne tradition de l'Église*, Chevetogne 1957.
- ROUWHORST G.A.M., «La célébration de l'eucharistie dans l'Église primitive», *Questions Liturgiques* 74 (1993) 89-112.
- RUFFINI E., «Theologia dell'eucaristia e del matrimonio», *La Famiglia* 14 (1969) 102-116.
- RUSH A., *Death and Burial in christian antiquity*, Washington 1941.
- RUTHERFORD R., *The Death of a Christian. The rite of funerals*, Νέα Ὑόρκη 1980.
- SALAVILLE S., *Liturgies orientales, La messe*, Παρίσι 1942.
- SCHATTAUER TH. H., «The Koinonicon of the byzantin liturgy: An historical Study», *Orientalia Christiana Periodica* 49 (1983) 91-129.

- SCHULZ H.-J., «Orthodoxe Eucharistiefeyer und ökumenisches Glaubenszeugnis. Zur Eucharistie-erklärung der Kommunion für Clauben und Kirchenverfassung des ökumenischen Rates der Kirchen», *Das Christliche Osten* 34 (1979) 10-15.
- SCHULZ H.-J., *The byzantine liturgy. Symbolic structure and faith expression*, Νέα Ύορχη 1986.
- SERGEANT L., *Greece in the nineteenth century (1821-1897)*, Λονδίνο 1897.
- SICARD D., «La mort du chrétien et sa communauté», *MD* 114 (1980) 59-64.
- SOLOVEY M., *The byzantin divine liturgy. History and commentary*, Washington, The Catholic University of America Press, 1970.
- SPINKS B. D., *The sanctus in the eucharistic prayer*, Νέα Ύορχη 1991.
- STAATS R., «Ordoas als ein symbol für die Auferstehung», *Vigiliae Christianae* 26 (1972) 29-52.
- STIERNON D., «Nicodème l' Hagiorite», *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, τ. 11 (1981), στ. 234-250.
- STRUGARIU C., «Grija pentru cei morți în cultul și spiritualitatea ortodoxă» [Ή μέριμνα για τούς κεκοιμημένους στην λατρεία και στην όρθόδοξη πνευματικότητα], *Biserica Ortodoxa Română* 9-10 (1983) 679-691.
- SWAINSON C. A., *The Greek Liturgies chiefly from original authorities*, Cambridge 1884.
- TAFT R., *The Great Entrance* [Orientalia Christiana Analecta, 200], Ρώμη 1978.
- TAFT R., «Ex Oriente Lux? Some reftections on eucharistic concelebration», *Worship* 54 (1980) 308-325.
- TAFT R., «The frequency of the Eucharist throughout history», στò *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Washington 1984, σσ. 61-80.
- TAFT R., «Sunday in the Byzantine tradition», στò *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, Washington 1984, σσ. 31-48.
- TAFT R., «The inclination prayer before communion in the bizantine liturgy of st. John Chrysostom: A study in comparative liturgy», *Ecclesia Orans* 31 (1986) 29-60.

- TAFT R., *The byzantine Rite. A short history*, Minnesota 1992.
- TAFT R., «The precommunion elevation of the byzantine divine liturgy», *Orientalia Christiana Periodica* 62 (1996) 15-52.
- TAFT R., «The origins and development of the byzantine communion psalmody», *Studi sull' Oriente Cristiano* 1/1-2, Πώμη 1997, σσ. 108-134. 2/1, Πώμη 1998, σσ. 85-107.
- TALLEY TH. J., «The eucharistic prayer of the ancient church according to recent research: Results and reflections», *Studia Liturgica* 11 (1976) 138-158.
- THEODOROU E., «L' esprit du Dimanche dans toute la célébration du culte Orthodoxe», *Le Dimanche, LO* 39 (1965) 125-137.
- TILLARD M. R., «Le Dimanche, jour d' Alliance», *Sciences ecclésiastiques* 16 (1964), σσ. 226-227.
- TOYNBEE ARN., *The Western Question in Greece and Turkey; A study in the contract of Civilization*, Λονδίνο 1922.
- TRÉMEL Y.-B., «Du sabbat ou jour du Seigneur», *Lumière et vie* 58 (1962) 45-47.
- TRIACCA A. M. - PISTOLA A., *L' Eucharistie: célébration, rites, piété*, Conférences Saint - Serge XLIe semaine d' études liturgique, Paris 28 Juin - 1 Juillet 1994 [«Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 79], Πώμη 1995.
- UBALD D' ALENCON, «Des influences franciscaines sur l' auteur du "Combat spirituel"», *Etudes Franciscaines* 27 (1912) 76-83.
- UNSEEN Warfare being the Spiritual Combat and Path to Paradise of Lorenzo Scupoli as edited by Nicodemus of the Holy Mountain and revived by Theophan the Recluse*, translated into english from Theophan's russian text by E. Kadloubovsky and G. E. H. Palmer, with an introduction by H. A. Hodges, Λονδίνο 1963.
- USPENSKY N., *Evening Worship in the Orthodox Church*, Νέα Ύορκη 1985.
- VAPORIS N. M. (ἐκδότης), *Post-Byzantine Ecclesiastical Personalities* [The Byzantine Fellowship Lectures, 3], Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts 1978.

- VELKOVSKA E., «Funeral rites according to the byzantine liturgical sources», *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), σσ. 21-51.
- VERREECKE L., «Repos du Dimanche et oeuvres serviles», *Lumière et vie* 58 (1962) 50-74.
- VILLER MARCEL, «Nicodème l' Hagiorite et ses emprunts à la littérature spirituell occidentale. Le combat spirituel et les exercices de s. Ignace dans l' Église byzantine», *Revue d' ascétique et mystique* 5 (1924) 174-177.
- VILNET J., «La sanctification du Dimanche par la messe», *Le Dimanche*, MD 83 (1965) 39-54.
- VINTILESCU PETRE, «Sfânta Împărtășanie în spiritualitatea creștină. Deasă sau rară Împărtășanie?» [‘Η θεία Κοινωνία στη χριστιανική πνευματικότητα. Συχνή ή άραιή θεία Κοινωνία;], *Studii Teologice* 5-6 (1953) 382-406.
- VOGEL C., «L' environnement coltuel du défunt durant la periode paléochrétienne», *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie* [Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 1], Ρώμη 1975, σσ. 381-413.
- WARE T., *Eustratios Argenti, A study of the Greek Church under Turkish rule*, Όξφόρδη 1964.
- WATTEVILLE J. DE, *La sacrifice dans les textes eucharistiques de premiers siècles*, Delachaux et Nestlé 1964.
- WYBREW H., *The Orthodox Liturgy. The development of the eucharistic liturgy in the byzantine rite*, St. Vladimir's Seminary Press, Νέα Υόρκη 1990.
- ZIZIOULAS J., «Verité et Communion dans le perspective de la pensée patristique greque», *Irenicon* (1977/4), σσ. 451-510.
- ZIZIOULAS J., «The ecclesiological presuppositions of the holy Eucharistic», *Nikolaus* (1982), σσ. 333-349.
- ZIZIOULAS J., *Being as communion*, Λονδίνο 1986.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

A

- ἀγάπες 151, 304
ἀγάπη 99, 105
Ἀγάπιος Κύπριος 27, 519
ἄγγελοι 216, 217, 325, 333, 336, 337, 392
Ἀγγλικανική λειτουργία 191-192
Ἁγία Γραφή 158ἑξ., 166, 167, 304, 325, 326, 374, 403, 411-417, 452, 509
Ἀγιαννανίτες 521
Ἁγίας Ἄννης Σκήτη 521, 525, 547
ἀγιάσματα 98, 99, 114, 120, 124, 130, 154, 156, 170, 175, 178, 179, 182, 186, 187, 194, 201, 202, 205, 207, 211, 215, 219, 234, 242, 259, 265, 273, 275, 276, 303, 334, 343, 351, 355, 364
«ἀγιασμός» 61
ἀγιασμός 52, 97, 114-115, 118, 120, 155, 186, 204, 219, 221, 229, 230, 231, 240, 242, 261, 271, 295, 303, 323, 325, 332, 334, 339, 341, 350, 351, 364, 391, 401, 408, 433, 499, 506, 509, 585
ἄγιοι 92, 137, 230, 231, 391-393, 394, 501
Ἁγιον Ὄρος 173, 327, 522, 547
Ἁγιορεῖτες 145, 146, 320
Ἁγίου Σάββα μονή 277-278
Ἁγουρίδης Σάββας 31
ἀδελφός 98, 115
ἄζυμα 54, 55, 56, 57, 290
ἀθανασία-ἀφθαρσία 499, 500, 504, 506, 508, 585
Ἁθανάσιος Μέγας 299
Ἁθανάσιος Πάριος 27, 34, 35, 50, 58, 69, 76, 79, 80, 82, 319, 356, 381, 519, 550
ἄθεϊα - ἄθεοι 35-36, 509
αἵρετικοὶ - αἵρεση 96, 192, 223, 224, 253, 375, 387, 402
αἰτίες εὐχαριστιακῆς ἀποχῆς 313, 314, 381ἑξ., 395, 396
ἀκαθαρσία ἀνδρὸς 119, 123, 124, 126
ἀκαθαρσία γυναικὸς 123, 124, 125, 126
ἀκάθαρτα - καθαρὰ 120, 123, 124, 125
Ἀκινάτης Θωμᾶς 63
ἀκοινωνησία 108, 165, 167, 181, 240, 273, 309, 324, 331, 338, 349, 355, 356
ἀκοινώνητοι 96, 223, 224, 230, 231, 240, 276, 279, 324, 355, 356, 365, 388
ἀκολουθία ἐξόδιος 514, 515, 527, 531, 534-535, 537, 570, 572, 573, 574

- Ἀκολουθία Μεταλήψεως 113-114, 192-195, 373, 390
- ἀκρασία 124, 130, 132, 135
- ἀκρίβεια λειτουργική 41, 54, 134, 320, 364, 482, 516, 562
- Ἄλυγζάκης Ἀντώνιος 452, 459
- ἁμαρτία 99, 103, 123, 227, 233, 234, 260
- Ἄμβρόσιος Σταυρινός 187
- ἁμέλεια-ραθυμία 105, 268, 309, 340, 366, 377-378, 399
- ἁμνός 166, 172, 193, 213, 225, 249, 255, 286
- ἁμύητοι 95, 97, 199, 507
- ἄμφια λαμπρὰ 573, 574
- ἄμφια πενθικὰ 573, 574
- ἄμωμος νεκρώσιμος 549
- ἁμώμου στιχολογία 560
- ἀναγέννηση πνευματικῆ-λειτουργική 33, 39, 40, 41, 43, 315, 317, 461
- «ἀνάδειξις» 62
- ἀναίμακτος θυσία 87, 193, 213, 226, 282, 285, 576-577, 598
- ἀνάμνησις 51, 52, 59, 71, 76, 77, 81, 84, 158, 160, 203, 219, 238, 239, 242, 264, 328, 332, 370, 577, 588, 591
- ἀνανέωση 29, 33, 41, 522
- ἀνάξια προσέλευση (προφάσεις ἀναξιοτήτας) 101-102, 108, 109, 120, 166, 191-192, 216, 222, 230, 232, 267, 309, 313, 330-331, 341, 354, 357-358, 390, 391, 399
- ἀνάσταση 345, 416, 422, 425, 459, 484, 494, 499, 500, 504, 515, 586
- ἀνάσταση κεκοιμημένων 495, 497, 498, 499, 500, 504-505, 506, 509, 530, 540, 567, 583, 586
- ἀνάσταση Χριστοῦ 83, 416, 419, 420, 449, 498, 499, 500, 504-505, 530, 586
- ἀναστάσιμα 424, 465, 569, 574
- Ἄναστάσιος Σιναΐτης 537, 538
- ἀναφορᾶς ἀγίας εὐχή 59, 71, 72, 73, 92, 171, 174, 489, 490, 527, 576
- ἀνθολόγια 251
- ἄνθρωπος 502, 503-504
- ἄνθρωπος εὐχαριστιακός 194, 210, 235, 308
- ἀντιδυτικισμὸς 16
- ἀντίδωρον 166, 367
- ἀντικολλυβάδες 144, 319, 322-323, 355, 360, 373ἔξ., 402, 403, 405, 436, 518, 519, 521, 522, 523, 524, 527, 528, 533, 535, 551, 572, 575
- «ἀντίτυπα» 60, 62, 281, 282, 285, 290, 291, 292, 293, 294
- ἄξια προσέλευση 100, 103, 104, 105, 107, 108, 110-111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 126, 132, 155, 156, 172, 183, 185, 215, 216, 217, 221, 222, 227, 230, 231, 239, 261, 263, 266-267, 323, 339, 346, 350, 352, 358, 359, 368, 389, 390, 398, 399
- ἀπαρχές 287
- ἄπιστοι 95
- Ἄπολιναριστὲς 54, 83
- Ἄπολλῶς ἄββᾶς 251, 387, 401
- Ἄποστολικαὶ Διαταγαὶ 125, 144,

- 418, 531, 541, 551, 553
 ἀποστολική λατρεία 203, 206, 304
 ἀπόστολοι 53, 71, 83, 137, 163, 304, 328-329
 «ἀποστροφή» εὐχαριστιακὴ 108, 109, 165, 166, 211-212, 215, 217, 222, 232, 279, 306, 309, 313, 319, 330, 341, 350, 359, 365, 397
 ἀποτελέσματα κοινωνίας 155, 156, 185, 187, 221, 222, 235, 258, 271-272, 302, 333, 334, 337, 338, 346, 361, 394
 «ἀπόφανσις» 62
 ἀποχή εὐχαριστιακὴ 40, 152, 153, 164, 167, 204-205, 211-212, 215, 217, 222, 226, 227, 228, 231, 240, 241, 251, 253, 256, 257, 258, 259, 265, 266, 273, 276, 279, 306, 307, 309, 331, 338, 339, 343, 346, 349, 366, 369, 371, 396
 ἀποχή συζύγων 126, 127, 128, 129, 130-131, 132, 133, 134, 135, 136, 143, 146, 147, 152, 167
 Ἀργέντης Εὐστράτιος 54
 ἀριθμολογία 452, 454
 Ἀρμενικὴ λειτουργία 88-190
 Ἀρμένιοι 53, 56
 Ἀρμενίων λατρεία 464-465
 ἄρνηση μεταδόσεως 366, 369, 392, 402, 406-408
 ἄρτοι προθέσεως 285, 286
 «ἄρτοτυρίται» 281
 ἄρτος εὐχαριστιακὸς 161, 172, 186, 205, 230, 241, 285, 288-289, 292, 294, 295, 347, 369
 ἄρτος ζωῆς-οὐράνιος 161, 162, 171, 184, 186, 193, 209, 219, 222, 228, 231, 233, 235, 244, 259, 261, 263, 278, 283, 285, 286-287, 292, 295, 301, 303
 ἄρτος καὶ οἶνος 51, 53, 56, 57, 59, 60-61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 84, 88, 90, 95, 105, 161, 207, 218, 226, 228, 259, 261, 262, 281, 282, 283, 285, 286, 291, 292, 293, 295, 297, 303
 ἄρτος-ποτήριον ζωῆς 107, 187, 204, 205, 219, 239, 241, 242, 259, 344, 347, 349
 ἀσέβεια 123
 ἀσθενῶν κοινωνία 253-254
 ἀσιτία 144
 ἄσκησις 40, 42, 104, 119, 127, 144, 250, 253, 309, 321, 467, 468
 ἀσπασμὸς κεκοιμημένου 508, 515, 539
 Αὐγουστῖνος 312
 αὐτεξουσιότητα ἀνθρώπου 101, 102, 103, 109, 127, 152, 210, 223, 323, 503
 αὐτεξουσιότητα προσελεύσεως 358, 366, 368, 386, 387
 αὐτοδικαίωση 100, 102
 αὐτοέλεγχος-αὐτοξέταση-αὐτομεμφία 101, 102, 105, 394
 ἄφεσις ἁμαρτιῶν 99, 115, 260, 303, 337, 343, 351, 359, 362, 370, 389, 391, 473, 508
 ἄφθαρτα τὰ κοινωνούμενα δῶρα 76, 77, 78-79, 82-83, 84, 85, 86-87, 89, 207, 224-225, 264, 265, 291, 359
 ἀφορισμὸς 331, 368, 530

B

Βάχχος Πάφου 264
βάπτισμα 95, 124, 126, 171, 173,
180, 197, 198-200, 233, 281,
283, 286, 287, 322, 325, 328,
334, 342, 350, 361, 362, 391,
392, 393, 441, 466, 467, 509
Βαρνάβα Ἐπιστολή 418
Βαρσανούφιος ἄββᾶς 121, 253-255
βασιλεία Θεοῦ-οὐρανῶν 228, 229,
230, 236, 237, 325, 345, 452,
459, 501, 514, 516, 585
Βασίλειος Μέγας 169, 174ἑξ., 209,
210, 292, 485, 526
Βησσαρίων ὁ ἐκ Ραφάνης 526, 535,
551, 581
βιβλία λειτουργικά 72, 73, 74, 550,
552, 562, 569
βίωση ἀναστάσιμη 39, 598
βίωση λειτουργική 39, 41, 43, 169,
192, 193, 195, 203, 210, 225,
228, 229, 327, 346, 352, 371,
418, 459, 464, 507, 587, 598
Βολουδάκης Βασίλειος 31
Βολταῖρος 25, 35

Γ

Γαβριήλ Φιλαδελφείας (Σεβῆρος)
332
γάμος 124, 127, 131, 134, 135,
136, 353, 441, 549
γάμος καὶ εὐχαριστία 131, 133,
200-202
Γεννάδιος Σχολάριος 17, 64, 65,
67, 270-272
Γένος Ἑλληνικὸν 15, 16, 17, 18, 19,
22, 32, 36, 38, 279, 314
Γερωντικὸν 252

Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως 166
Γεώργιος Ξιφιλίνος 78
Γιάγκου Θεόδωρος 148, 274
Γιανναρᾶς Χρῆστος 31
Γκίκας Ἀθανάσιος 146, 147
γονυκλισία 478, 480, 483, 484,
486
γονυκλισία καὶ πένθος 486
γονυκλισία Πεντηκοστῆς 478, 485,
486, 526, 576
γονυκλισίες 478, 481, 484, 486,
488
γονυκλισιῶν παύση 481, 483, 484,
486, 487, 488
Γρηγόριος Ε΄ 17, 18
Γρηγόριος Θεολόγος 220
Γρηγόριος Νύσσης 297
Γρηγόριος Παλαμᾶς 227ἑξ.
γυναῖκες 124, 125-126

Δ

δαίμονες 216
δαιμονιζομένων κοινωνία 168, 387-
388
δάκρυα 114, 116, 259-260, 262,
263, 356, 533, 536
Δανιήλ γέρων Κατουνακιώτης 145,
147
Δεκάλογος 440
Δευτέρα ἁγίου Πνεύματος 559, 560
Δευτέρας νηστεία 140
«Δήλωσις» 521
Δημήτριος Χωματεῖνος (Βουλγα-
ρίας) 572
Διακαινήσιμος 136, 149, 167, 168,
374, 382, 423, 436, 438, 441,
459, 527, 553, 558, 570, 574,
596

διακόνισσα 126
διάκονος-διακονικά 164, 172, 173,
207, 240, 241, 488-489
διαλλαγή-καταλλαγή 97, 98, 115,
205, 438-439
Διασπορά 18, 21
διατάξεις τυπικές 169, 200, 201,
465, 490, 562, 569, 571
διαφωτισμός δυτικός 20, 22, 23, 27
διαφωτισμός νεοελληνικός 20, 23, 27
διαφωτισμός ὀρθόδοξος 22, 25, 26,
27
διαφωτιστές 21, 25
Διδασκαλία 207
διδασκαλία Κολλυβάδων 49, 297,
314ἑξ., 315, 319, 327, 359, 368,
380, 381ἑξ., 391, 397, 406, 408,
411, 435, 436, 439, 447, 461,
516, 521, 528, 530, 541, 543,
544, 547, 570, 575, 578, 597-
598, 601-606
διδάσκαλοι Γένους 18, 21, 25, 26,
28, 37, 38, 73
Διδαχή 205, 415
δίκαιοι 501, 506
δικαιοσύνη Θεοῦ 513
Διονύσιος Ἀλεξανδρείας 121, 123,
126, 129
Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 505, 509
δίπτυχα 527
διωγμός Κολλυβάδων 44, 550, 571
δόγμα καὶ ἦθος 402
δοξασμός 99, 221, 287, 334, 337,
341, 433, 437, 445, 499, 501,
598
δουλεία 16, 19, 40, 73
Δωδεκαήμερον (χαρμόσυνον) 568,
570

δῶρα εὐχαριστιακά 51, 53, 57, 58,
59, 63, 67, 68, 77, 82-83, 88,
97, 155, 158, 184, 204, 206,
226, 231, 238, 241, 261, 264,
283, 288, 289, 291, 292, 295,
346, 347, 359, 364, 366, 389
Δωρόθεος Μοναχός 31, 391

E

ἐγκράτεια 108, 112, 119, 126-127,
128, 129, 131, 133, 135, 143,
144, 151, 154, 167, 382
ἐθναρχοῦσα Ἐκκλησία 17, 19
ἔθος λειτουργικὸ 544, 547, 565,
572
εἶδη εὐχαριστιακά 281, 282, 283,
286, 287, 288, 289, 303, 341
εἶδος 64, 105
«εἰκῶν» (ὁ εὐχαριστ. ἄρτος) 290
Εἰρηναῖος Λυῶνος 207
εἰρήνη 98, 335, 336, 338, 406
εἴσοδος μεγάλη 58, 178
Ἐκκλησία ἀρχαϊκὴ 151, 163, 192,
200, 418
Ἐκκλησία Ὀρθόδοξη 15, 16, 17,
25-26, 36, 40, 50, 54, 81, 127,
132, 133, 162, 183, 185, 198,
224, 231, 314, 365, 403, 411,
543, 544
ἐκκοσμίκευση 307, 312
ἐκτενὴς δέησις 524
ἐκφορὰ ἐξόδιος 507, 514, 515
ἐλεημοσύνη ὑπὲρ κεκοιμημένων 495,
498, 501, 511, 553, 583
ἔλεος θεοῦ 513
ἐλευθερία 98, 102
Ἑλληγες 15, 19, 26, 33
Ἑλληνισμός 19, 23, 36

- «ἔμμιξις» 62
- ἐμπόδια προσελεύσεως 123, 124, 125, 126, 128, 130, 145, 151, 152, 153, 154, 230, 231, 232, 240, 266, 271, 272, 309, 312, 346, 382, 388, 399, 402, 407
- ἔνζυμος ἄρτος 54, 55, 57, 264, 290
- ἐνστάσεις-κατηγορίες-θέσεις ἀντικολυβάδων 49, 88, 94, 144, 220, 255, 270, 301, 319, 323, 346, 352, 358, 359, 360, 370, 373ἔξ., 380-381, 395, 397, 398, 401, 403, 406, 408, 411, 487-488, 493, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 527, 528, 534, 535, 541, 543, 546, 551, 553, 572, 575
- ἐντολαὶ Χριστοῦ 263, 264, 302, 325, 326, 335, 336, 368, 392, 397, 399, 402, 405, 502
- ἐνυπνιασμὸς 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 130, 254
- ἔνωση εὐχαριστιακῆ 185, 268, 330, 339, 340, 347, 404
- ἔνωση θεία 225, 227, 228, 231, 234, 238, 239, 242, 252, 255, 261, 295
- ἔνωση θεοποιὸς 106, 268
- ἔνωση πιστῶν 223, 224, 364, 372, 490, 491, 515
- ἔνωσις σώματος-αἵματος 75
- ἐξιλαμισμοὶ 19
- ἐξομολόγησις 99, 100, 101-102, 103, 104, 107, 267, 310, 320, 321, 323, 337, 339, 345, 359, 366, 394
- Ἐξομολογητάρια 102, 142, 279, 311, 321
- ἐξομολογούμενοι 66, 150, 166
- ἐορτὴ 463-464, 467, 589, 590
- ἐορτὴ δεσποτικὴ 438-439, 452, 464, 465, 471, 472, 522, 525, 541, 543, 568, 589-590
- ἐορτὴ δεσποτικὴ καὶ μνημόσυνα 543, 547, 550, 557, 559, 562, 567, 568, 569, 571, 572, 576
- ἐορτὴ καὶ μνημόσυνα 525, 531, 567, 568, 569, 570, 575, 578
- ἐορτὴ καὶ πένθος 541, 542, 546, 557, 567, 568, 574
- ἐορτολόγιο 459
- «ἐπιδημία» 62
- ἐπίκλησις 54, 59, 69, 70, 71, 207
- «ἐπιούσιος ἄρτος» 97, 161, 171, 172, 221, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 324-325, 326-327, 348, 369
- ἐπίσκοπος 164, 208, 238, 240, 241, 403-404, 508
- ἔργα καλὰ 499, 509, 511
- ἔριδα (περὶ συνεχοῦς μεταλήψεως) 143, 144, 315, 319, 320, 322
- ἔριδα (περὶ μνημοσύνων) 45, 322, 517, 518, 522, 523, 524, 528-529, 571, 574, 577
- ἐσχατολογικὴ ἐτοιμότητα 514, 595
- Εὐαγγελισμοῦ ἐορτὴ 482, 571, 572, 596
- Εὐγένιος Βούλγαρης 26
- εὐγνωστον τῶν κεκοιμημένων 501, 513, 514
- εὐλάβεια 106, 107, 108, 123, 146, 218, 240, 241, 338, 339, 360, 368, 397-398, 490
- εὐλάβεια ἐπίπλαστη 376-377, 389, 395-396, 397, 399, 490
- «εὐλογία» 61

- εὐλογία 70, 231
 Εὐλόγιος Κουρίλας 317
 εὐσέβεια 106
 Εὐσέβιος Ἀλεξανδρείας 443
 Εὐσέβιος Καισαρείας 209, 447
 εὐχαριστία θεία 130, 181, 196,
 203, 204, 208, 231, 283, 322,
 324, 366
 εὐχαριστιακὴ ἐπιπόθησις 104, 105,
 106, 107, 115, 145, 146, 163,
 167, 170, 172, 176, 177, 182,
 183, 187, 193, 205, 209, 211,
 213, 222, 230, 234, 239, 243,
 251, 252, 255, 265, 268, 269,
 274, 289, 307, 325, 329, 332,
 334, 335, 341, 343, 345, 368,
 388, 392, 401, 404, 592
 εὐχαριστιακὴ μετοχή 39, 40, 42,
 51, 52, 53, 59, 60, 74, 76, 91,
 93, 102, 109, 120, 127, 137,
 142, 144, 149, 150, 151, 153,
 164, 167, 168, 169, 170, 171,
 172, 174, 178, 181, 182-183,
 186, 187, 192, 195, 197, 198,
 203, 204, 206, 208, 209, 210,
 213, 214, 220, 222, 225, 226,
 228, 231, 232, 234, 235, 238,
 240, 241, 250, 252, 254, 260,
 269, 277, 278, 281, 302, 306,
 321, 322, 325, 331, 338, 345,
 357, 366, 368, 380, 382, 387,
 388, 390-391, 392, 394, 395,
 406, 431, 587, 588, 589, 590,
 591, 593, 594, 595, 598
 εὐχαριστιακὴ προετοιμασία 97, 98,
 99, 100, 101, 102, 104, 105,
 106, 107, 108, 109, 110, 112,
 117-118, 126, 133, 147, 150,
 151, 153, 154, 171, 175, 192,
 229, 259-260, 261, 262, 271,
 272-273, 276, 296, 320, 321,
 324, 331, 339, 345, 359, 365-
 366, 368, 369, 394, 395, 486,
 596
 εὐχαριστία (μετὰ μετάληψιν) 173,
 174, 176, 179, 185, 192, 195,
 209, 217, 218, 231, 232, 489
 εὐχαριστίας μυστήριον 39, 45, 50,
 51, 52, 53, 55, 56, 61, 65, 70,
 74, 79, 81, 84, 85, 86, 90, 97,
 104, 105, 117, 132, 148, 154,
 158, 160, 161, 198, 202, 207,
 212, 216, 222, 224, 227, 229,
 233, 238, 243, 263, 281, 321,
 328, 340, 341, 342, 362, 402,
 480, 488, 584, 588, 598
 εὐχαριστιολογία δυτικὴ 63-64, 67,
 68, 312
 εὐχαριστιολογία κολλυβαδικὴ 65-
 66, 69, 71, 76, 81, 85, 97, 133,
 147, 220, 255, 303, 313, 315,
 319, 323, 327, 341, 342, 349,
 356, 359-360, 370, 371, 399,
 401-402, 598
 εὐχαριστιολογία ὀρθόδοξη 60, 63,
 67, 75, 80, 84, 216, 221, 225,
 242, 302, 303, 322, 327, 333,
 396
 εὐχέλαιον 281, 310
 εὐχὴ-εὐχῆς 70, 71, 73, 75, 169,
 174, 175, 176, 178-179, 220,
 294, 303, 329, 358, 507, 508,
 510, 526, 531
 Εὐχολόγιον 73, 199, 201
 εὐχῶν παραφθορὰ-προσθήκες 72,
 73, 74, 75

ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου 92, 96, 156, 185, 199, 236, 237, 238, 259, 350, 371, 514

Ἐφραῖμ Σύρου εὐχή 571

Z

Ζήσης Θεόδωρος 318, 381

ζωή 506, 509, 586

ζωή αἰώνιος 370, 515, 516

ζωή εὐχαριστιακή 39, 280

ζωή λειτουργημένη 598-599

H

ἦθος εὐχαριστιακὸν 40, 44, 94, 249, 279, 280, 308, 313, 314, 315, 319, 321, 322, 323, 327, 329, 330, 352, 363, 364, 371, 386, 388, 396, 399, 598

ἦθος ὀρθόδοξο 43, 598

ἡμέρα ἐβδόμη 414, 451, 455, 461, 470, 567

ἡμέρα Κυρίου 49 (βλ. καὶ Κυριακή)

ἡμέρα κρίσεως 513, 566, 586

ἡμέρα ὀγδόη (Ὀγδοὰς) 414, 417, 418, 420, 429, 445, 450, 452, 456, 458, 459

ἡμέρες μνημοσύνων 549-550, 551, 552, 553, 557, 559, 568, 570, 571, 574

ἡμερῶν ἀφιερώσεις 550

Ἡσαΐας ἀββᾶς 251

ἡσυχασμὸς 20

Ἡσύχιος ὁ Πρεσβύτερος 260

Θ

θάνατος (θανάτου μυστήριον) 336, 338, 339, 341, 350, 419, 420, 494, 497, 499, 500, 502, 503,

504, 506, 509, 514, 516, 533, 534, 536, 540, 575, 576, 577, 578, 581, 585-586

θάνατος πνευματικὸς 228, 238, 241, 332, 333, 349-350, 359, 407

θάρος 115

θέα Θεοῦ 223, 239, 240, 255, 261-262, 293, 345, 445, 504

Θέκλα μάρτυς 511

θεολογία ἀκαδημαϊκή 43

θεολογία εὐχαριστιακή 42, 49, 61, 64, 94, 211, 219, 237, 264, 327, 370

θεολογία λειτουργική 28, 43, 45, 69, 328, 434, 506, 528, 598

θεολογία ὀρθόδοξος 35, 341

θεολογία σχολαστική 63, 64, 67, 68, 312

θεολογία χαρισματική 43, 57, 598

Θεοδώρητος ἐξ Ἰωαννίνων 520, 521, 522, 525

Θεοδώρητος Ἱερομ. Ἀγιορείτης 33, 154-155, 316-318, 521

Θεόδωρος Βαλσαμών 120, 121, 132, 165, 178

Θεόδωρος Στουδίτης 256έξ., 259, 280, 420

Θεοκτίστη ὁσία 378

Θεοτόκος 166

Θεοφάνης Κεραμεὺς 536

Θεοφύλακτος Βουλγαρίας 346, 536

θεσμοὶ λειτουργικοὶ 28, 133, 547

«θέσπισμα» κατὰ Κολλυβάδων 519-520, 528, 530, 534, 535, 543, 548, 549

θέωση 58, 221, 222, 226, 239, 241, 242, 287, 292, 334, 337,

341, 362, 433, 585
θυσία 54, 58, 77, 86-87, 90, 105,
110, 128, 130, 134, 165, 167,
183, 187, 193, 205, 213, 219,
225, 238, 241, 242, 249, 286,
287, 288, 289, 290, 293, 295,
308, 371, 389, 395, 441, 482,
576-577
θυσιαστήριο 98, 112, 130, 205,
265, 269, 278, 294, 389, 401

I

Ίάκωβος Νεασκητιώτης 521, 525
Ίάκωβος Πελοποννήσιος 27, 519
Ίανсениσμός (Jansenism) 312-313
Ίγνάτιος Θεοφόρος 204, 418
Ίεζεκιήλ Θεσσαλιώτιδος 317
Ίερατικόν 73, 74, 75
ιερεὺς 220, 230, 231, 238, 239,
240, 241, 242, 589
Ίεροσόλυμα 251, 252
ιεροσολυμιτική παράδοση 186, 277-
278, 279
ιερωσύνη 70, 130
«ἱκανοποίησις» 66, 99, 337, 356
ἰνδίκτου ἀρχὴ 494, 564
Ίννοκέντιος (Βενιαμίνοφ) 145
Ίουδαῖοι 54
Ίουστίνος 206, 417
Ίππόλυτος Ρώμης 447
Ίσίδωρος Πηλουσιώτης 298
Ίωακείμ Ζιχνῶν 278, 279
Ίωάννης Δαμασκηνὸς 77, 78, 222ἔξ.,
299, 505, 509, 562
Ίωάννης εὐαγγελιστῆς 161
Ίωάννης Ζηζιούλας (Μητροπ. Περ-
γάμου) 297, 298-299
Ίωάννης Ζωναρᾶς 127, 165, 166, 397

Ίωάννης Καματηρὸς 77
Ίωάννης Κίτρος 121
Ίωάννης Μόσχος 252
Ίωάννης Νηστευτῆς 121, 142, 279,
356, 571, 572
Ίωάννης Φουρνῆς 563
Ίωάννης Χρυσόστομος 169ἔξ., 174,
211ἔξ., 321, 383
Ίωσήφ Βρυέννιος 199-200

K

καθαγιασμός 51, 59, 60, 62, 63,
70, 71, 96, 160, 169, 171, 174,
226, 230, 261, 288-289, 290,
292, 490, 527
καθαρότητα ψυχοσωματική 99, 103,
104, 107, 110, 112, 113, 114,
118-119, 124, 126, 132, 151,
155, 227, 325, 363, 382, 392
κάθαρση 98, 99, 100, 101, 114,
118, 395, 433
καινοτομίες ἀντικολληβάδων 227,
311, 518, 525, 429, 530, 542,
543, 544, 547, 548, 551, 552,
561, 564, 570
κακὸν φυσικὸ-ἠθικὸ 502
Κάλλιστος-Ίγνάτιος Ξανθόπουλοι
299, 544, 564
κανόνες 39, 44, 125, 132, 136, 141,
144, 148-149, 150, 151, 153,
162, 164ἔξ., 317, 321, 322, 330,
346, 364, 365, 369, 374, 376,
402, 404-405, 441, 529, 546
Καραϊσαρίδης Κωνσταντῖνος 316,
475
Καρυαὶ 521
Κασσιανὸς Ρωμαῖος 251
καταδίκαιες Κολληβάδων 44, 548

- κατάλυση 140, 148, 149, 153
κατηχούμενοι 58, 126, 172, 180, 362, 368, 393, 507
κείμενα λειτουργικά 73, 74, 111, 112, 142, 150, 156, 168έξ., 172, 179, 183, 188, 222, 243, 287, 296, 303, 329, 364, 369, 379, 389-390, 505, 566
κειμένων παρερμηνεία 383, 552, 553
κεκοιμημένοι 52, 332, 492, 494, 495, 496, 497, 505, 506, 507, 509, 513, 515, 516, 531, 533, 536, 537, 550, 565, 566, 575, 579
κεκοιμημένων ταφή 494, 495, 497, 537, 546
κηδείας τάξη 505, 507, 514, 515, 516, 527, 537, 574
κλάσις ἄρτου 158, 159, 160, 163, 171, 370, 371
κίνδυνος θανάτου 143, 151, 238
κληρικαλισμός 378-379, 406-407
κληρικοί 76, 93, 111, 112, 121, 130, 138, 150, 164, 170, 185, 238, 379, 406-407
Κλήμης Ρώμης 203
κοινοτισμός 17
κοινωνία αγάπης 98, 217, 219
κοινωνία θεία 50, 52, 53, 92, 100, 130, 133, 155-156, 162, 185, 217, 223, 237, 238, 239, 254, 259, 326, 330, 347, 350, 514
κοινωνικόν 182, 549
κόλλυβα 496, 519, 522, 523, 525, 527-528, 531, 548, 558, 559, 560, 561, 562, 565, 566, 572, 575, 576, 577, 578έξ., 580
Κολλυβάδες 20, 25, 26, 28, 29, 35, 36, 37-38, 40, 42, 44, 71, 133, 145, 146, 148, 203, 280, 295, 315, 319, 324, 355, 359, 364, 371-372, 408, 461, 487, 517, 519, 523, 524, 528, 530, 543, 562
κολλυβαδική λειτουργική ἀναγέννηση 22, 25, 27, 29, 31, 33, 39, 44, 84, 461
κολλυβαδικό-φιλοκαλικό κίνημα 20, 21, 22, 26-27, 28, 34, 39, 42, 43, 44, 84, 313, 317, 359, 364
κόλλυβα ἑορταζομένου ἁγίου 525, 579, 580
κολλύβων θαῦμα (ἁγ. Θεοδώρου) 565
κολλύβων σύμβολα 578-583
Κόντογλου Φώτης 562
Κοπτική λειτουργία 190
Κοραῆς Ἄδαμάντιος 20, 21, 23, 34-35
Κοσμάς Αἰτωλός 20, 21, 26, 132, 157, 441
Κριβοσεῖν Βασίλειος 260, 263
κρίματα Θεοῦ 503, 504
κρυπτοχριστιανοὶ 16
Κυπριανός 207, 300, 305
Κυριακή (ἀναστάσιμη) 39, 41, 147, 151, 209, 210, 414, 415, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 426-427, 429, 433, 436, 437, 439, 445, 446, 448, 459, 460, 461, 463, 464, 466, 469, 471, 472, 491, 492-493, 517, 521, 522, 527, 530, 545, 553, 556, 558, 565, 567, 596, 598
Κυριακή (ἀπαρχή τελειώσεως καὶ τελείωση κτίσεως) 450

- Κυριακή (δεσποτική) 39, 41, 147, 420, 422, 423, 427, 430, 431-432, 436, 438, 439, 446, 461, 463, 464, 465, 472, 477, 492, 518, 522, 527, 531, 553, 560, 567, 569, 570, 572, 574, 595
- Κυριακή (έβδομαδιαίο Πάσχα) 220, 221, 222, 223, 424, 426, 427, 429, 437, 438, 439, 440, 456, 465, 471, 473, 475, 527, 535, 587, 589, 590, 595, 596, 598
- Κυριακή (εικών μέλλοντος αιώνας) 437, 438, 439, 450, 453, 454, 457, 461, 477, 553, 567
- Κυριακή (ήμέρα άγια) 427, 437, 448, 454
- Κυριακή (ήμέρα δημιουργίας και αναδημιουργίας) 427, 438, 440, 447-448, 449-450, 468, 556, 567
- Κυριακή (ήμέρα έσχάτη) 416-417, 420, 438, 445, 455, 458-459
- Κυριακή (ήμέρα κυρία) 420, 437, 446, 447
- Κυριακή (ήμέρα Κυρίου) 49, 149, 206, 338, 411, 414, 416, 417, 419, 425, 427, 428, 429, 433, 443, 452, 457, 460, 466, 521, 544, 593, 598
- Κυριακή (ήμέρα μία) 415, 420, 448, 453, 454, 458, 553
- Κυριακή (ήμέρα όγδόη) 420, 426, 427, 450-453, 454, 455, 457, 458, 461, 470, 531, 553, 567
- Κυριακή (ήμέρα πασχάλια) 418, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 436, 438, 445, 446, 447, 456, 464, 465, 492, 574, 587, 589, 590, 592, 595
- Κυριακή (ήμέρα πρώτη) 415, 417, 418, 420, 427, 429, 448, 449, 452, 453, 454, 470, 553, 567
- Κυριακή (ήμέρα συνάξεως) 220, 304, 365, 369, 418, 419, 422, 426, 428, 431, 432, 433, 442, 587, 588, 589, 592, 593, 594, 595
- Κυριακή και γονυκλισία 461-462, 463, 466, 475, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 488, 491, 521, 549, 587
- Κυριακή και εύχαριστιακή μετοχή 149, 167, 168, 177, 205, 207, 208, 209, 210, 220, 238, 252, 258, 269, 278, 279, 305, 306, 307, 320, 338, 339, 349, 360, 374, 418, 424, 426, 428, 430, 431, 433, 440, 587, 592, 594, 596, 597-598
- Κυριακή και κοινή άνάσταση 455-457
- Κυριακή και μνημόσυνα άσύμβατα 461-462, 463, 492, 517, 518, 521, 522, 525, 526, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 538, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 549-550, 555, 557, 558, 559, 560, 561, 562-563, 564-565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 574, 575, 577
- Κυριακή Καινή (Έγκαινίων) 420, 423, 559, 568
- Κυριακή και νηστεία 461-462, 463, 466, 467, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 480, 482, 521, 567, 587
- Κυριακή και όρθία στάση προσευχής

- 173, 475έξ., 477, 478, 479, 482, 483, 484, 485, 489, 491, 549, 587
- Κυριακή καὶ πένθος 436, 440, 441, 461-462, 463, 464, 466-467, 471, 472, 473, 477, 482, 492, 493, 518, 519, 524, 529, 531, 538, 543, 556, 567, 569, 574
- Κυριακή (Κυριώνυμος, Κυρίου ἐπώνυμος) 419, 423, 424-425, 426, 430, 431, 432, 438, 446, 453, 460, 472, 519, 531, 570
- Κυριακή Προσευχή 97, 161, 169, 171, 175, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 316, 324, 369
- Κυριακῆς ἀγιασμὸς 428, 429, 430, 431, 432, 440, 441
- Κυριακῆς ἀναστάσιμα προνόμια 43, 45, 49, 74, 148, 149, 435, 436έξ., 438, 439, 444, 447, 448-449, 453, 460, 461, 463έξ., 465, 485, 521, 524, 545, 570
- Κυριακῆς ἀναστάσιμη τιμὴ 522, 527, 558, 570, 598
- Κυριακῆς ἀργία-κατάπαυση 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 440, 441, 442, 443-444, 456, 468
- Κυριακῆς ἐργασία 442-443, 444
- Κυριακῆς μυστήριον 424, 425, 426, 432, 438, 448, 472
- Κυριακή χαρμόσυνη 468, 469, 470, 471, 472, 473, 477, 480, 482, 484, 485, 491, 492, 517, 521, 527, 531, 549, 553, 556, 567, 570, 575, 595, 596
- Κυριακὸν δεῖπνον 83, 416, 591, 592, 593, 596
- Κυριακὸν σῶμα 78, 81, 82, 224, 267, 283, 295, 359, 588
- «κυριακὸς» 417-418
- Κυριακὸς τόπος 51
- Κύριλλος Ἀλεξανδρείας 162, 209
- Κύριλλος Ἱεροσολύμων 90, 209, 218, 297, 447
- Κυριακὸ (Ἁγίας Ἄννης) 521
- Κύριος 368, 369, 395, 406, 586
- Κωνσταντῖνος Καβάσιλας (Δυρραχίου) 572
- Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος 353, 385, 386

Λ

- λαβὶς 76, 241, 351, 407
- λαῖκοι 76, 93, 111, 112, 121, 133, 138, 165, 169, 170, 172, 185, 238, 240, 242, 351, 363, 365, 406-407
- λαὸς Θεοῦ 59, 110-111, 173, 241, 242, 365, 368, 512
- Λατινικὴ λειτουργία 191, 312
- Λατίνοι 53-54, 55, 57, 58, 69, 71, 74, 75, 147, 199, 312, 313, 354, 474
- λατρεία κοινὴ 478, 479, 483, 488, 490
- λατρεία ὀρθόδοξος 22, 27, 30-31, 39, 42, 43, 45, 51, 57, 136, 235, 243, 342, 352, 422-423, 453, 515, 516, 549, 571, 598
- Λάζαρος φίλος Χριστοῦ 533, 536
- Λαζάρου Σάββατον 560, 568
- Λειμωνάριον 252
- λειτουργία θεία 50, 52, 113, 173, 174, 183, 210, 225, 230, 274,

- 278, 330, 343, 364, 365, 441, 463, 464, 466, 476, 523, 591
 λειτουργία καὶ γονυκλισία 478, 479, 480, 487-488, 489, 490, 549
 λειτουργία-πασχάλια ἀνάμνηση 83, 147, 167, 177, 213, 214, 236, 335-336, 345, 395, 418, 441, 463-464, 466, 475, 482, 492, 522, 549, 587, 588, 589, 590, 591, 593, 595, 596, 598
 λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων 176έξ., 177, 178, 303, 362, 370, 467, 476, 478, 482, 571
 λειτουργίαι ὑπὲρ κεκοιμημένων 496, 497, 498, 501, 505, 510, 511, 512, 518, 548, 554, 559, 576-577, 583, 584
 λειτουργίας ἐπιτέλεση 478, 481-482, 590
 λειτουργίας σκοπὸς ἢ κοινωνία 150, 154, 164, 167, 168, 169, 174, 175, 180, 182, 206, 208, 221, 226, 230, 232, 240, 257, 269, 274, 303-304, 323, 329, 330, 331, 332, 349, 355, 365, 368, 369, 405, 407, 588
 λειτουργίες ἀρχαῖες 179έξ., 489
 Λεπτοκαρυὰ 549
 Λέων πάπας 55
 Λέων Σοφὸς 385
 Λιτόχωρο 549
 λόγιοι 18, 21, 32
 λογισμὸς ἐμπαθῆς 108, 119, 122, 260, 275, 276, 279
 λόγοι συστάσεως εὐχαριστίας 54, 69, 70, 159, 160, 170, 184, 290
 Λουκᾶς εὐαγγελιστῆς 160, 164
- M**
- Μακάριος ἀββᾶς 511
 Μακάριος Νοταρᾶς (Κορίνθου) 27, 320, 547-548, 550
 Μακράκης Ἀπόστολος («Μακρακιστὲς») 375, 388
 Μακρυγιάννης 28
 Μανάφης Κωνσταντῖνος 78
 μάννα 161, 283-284, 285
 Μάξιμος Ὁμολογητῆς 221, 298
 μαργαρίτης (ὄλον τὸ σῶμα) 88-89, 90, 114, 210, 261, 265
 Μαρία Αἰγυπτία ὁσία 377, 400
 Μᾶρκος εὐαγγελιστῆς 159
 Μᾶρκος Εὐγενικὸς 69, 70
 Μαρέλλος Γεώργιος 31
 μάρτυρες 92, 492
 Ματθαῖος Βλάσταρις 485, 568
 Ματθαῖος εὐαγγελιστῆς 159
 Μεγάλη Ἑβδομάς 140, 177, 553, 558, 570
 Μεγάλη Ἐκκλησία 543, 544, 547, 561
 Μεγάλη Πέμπτη 83, 177, 212, 219, 348
 Μέγα Σάββατον 145
 Μέγας Ἀγιασμὸς 375, 376, 380
 μεθέορτα 465, 568
 μερίδες ἀγίου ἄρτου 210, 261, 269
 μερίδες μνημονεύσεως προσκομιδῆς 524, 526, 527, 535, 548, 559, 575, 576, 578
 μεσονυκτικὸν 576
 Μεσοπεντηχοστῆ 559, 560
 «μετακένωσις» 19, 20
 μέθεξη-μετουσία εὐχαριστιακῆ 81, 92, 98, 99, 106, 115, 116, 156, 169, 171, 173, 183, 186, 193,

- 222, 224, 226, 228, 231, 233, 236, 250, 257, 259, 261, 263, 266, 334, 335, 351, 371, 377, 390, 392, 400, 401, 509, 588, 594, 596, 598
- Μελχισεδέκ 285
- μεταβολή-μετουσίωσις 53, 59, 60, 61, 63, 64, 65-66, 67, 71, 72, 75, 82, 87, 230, 262, 286, 288, 290, 293, 294, 303
- μετάδοση τιμίων δώρων 53, 54, 75-76, 96, 170, 172, 198, 199, 206, 210, 218, 228, 236, 239, 240, 241, 269, 351, 407
- μετάληψη 65, 68, 76, 81, 82, 115, 119, 123, 127, 128, 136, 171, 199, 222, 223, 228, 231, 235, 257, 263, 278, 321, 323, 327, 335, 337, 357, 369, 377, 394
- μετάληψη άραιοή 40, 41, 74, 142, 143, 145, 238, 255, 272, 279, 280, 301, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 323, 324, 337, 339, 343, 352, 354-355, 360, 363, 366, 368, 370-371, 373, 376, 377, 378, 388, 399
- μετάληψη καθημερινή 207, 209, 210, 238, 251, 252, 254, 258, 259, 261, 262, 263, 273, 274, 285, 295, 296, 297, 300, 302, 305, 306, 323, 339, 340, 349, 358, 359, 360, 370, 371, 397, 407
- μετάληψη συχνή-συνεχής, 39, 40, 97, 101, 102, 107-108, 118, 142, 149, 152, 153, 156, 158, 159, 161, 162, 167, 168, 169-170, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 191, 193, 194, 195, 196, 202, 204, 205, 207, 209, 215, 216, 219, 224, 229, 234, 235, 236, 237, 242, 243, 250-251, 252, 253, 255, 256, 257, 260, 261, 263, 265, 266, 268, 269, 278, 295, 297, 306, 310, 315, 319, 322, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 341, 343, 344, 349, 351, 353, 355, 360, 361, 362, 363, 369, 370, 371, 373, 376, 378-379, 388, 394, 395, 398, 402, 404, 405, 407, 514, 592, 596
- μετάληψη τεσσαρακονθήμερη 312, 315, 320, 322, 323, 363, 369, 374, 382, 383, 384, 392
- μετάνοια 100, 101, 102, 103, 115, 116, 127, 234, 266, 267, 268, 336, 359, 362, 366, 368, 392, 399, 499, 505
- μετανοίας μυστήριο 103, 104
- «μετανοούντων» τάξη 167, 181, 240, 351, 355, 356, 366, 368, 389, 507
- «μεταρρύθμισις» 62-63
- «μετασκευή» 62
- Μητροφάνης Κριτόπουλος 490-491
- μίξις συζύγων 119, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 143
- μίξη χαρᾶς-πένθους 527, 532, 533, 540, 568, 569, 571, 573, 574, 575, 578
- μισσιονάριοι 16

- Μιχαήλ Γλυκάς 77, 264
 μνήμη ἁγίου 464, 465, 466, 482, 492, 563, 577, 578
 μνήμη ἀποθανόντων 515, 533, 537, 554, 576
 μνήμη θανάτου 533, 538, 580, 585-586
 μνησικακία 98, 99
 μνημόνευση κοιμηθέντων 496, 497, 507, 510, 524, 527, 548, 559, 575, 576, 577, 578
 μνημόσυνα «ἕνατα» 512, 525, 551, 552-553, 554, 556, 559, 571, 583, 584
 μνημόσυνα «ἐτήσια» 494, 510, 512, 548, 551, 554-555, 583, 584
 μνημόσυνα «κοινὰ» 494, 512, 551, 563, 564, 566, 569
 μνημόσυνα κτητορικὰ 525, 559, 560, 561
 μνημόσυνα «μερικὰ» (διορισμένα-ἀδιόριστα) 551, 569
 μνημόσυνα πενθικὰ-νεκρικὰ 521, 522, 524, 527, 532ἑξ., 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 546, 560, 561, 562, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 582
 μνημόσυνα «τεσσαρακοστὰ» 512, 525, 551, 552-553, 554-555, 556, 559, 571, 583, 584
 μνημόσυνα «τρίτα» 512, 525, 551, 552-553, 554, 556, 559, 571, 583, 584
 μνημόσυνον-μνημόσυνα 39, 41, 44, 45, 492, 493, 494, 498, 505, 516, 522, 525, 535, 563, 566, 575, 576, 577-578
 μνημοσύνων εἶδη 526, 551, 553, 554-555, 575, 576, 577, 584
 μνημοσύνων σκοπὸς 504, 530-531, 566
 μνημοσύνων τάξη 517, 540, 545, 546, 549, 557, 561, 565, 566, 571, 577, 578
 μνημοσύνων ὑπέρθεση 552, 557, 558, 563, 568-569, 570, 571, 574
 μνημοσύνων χαρακτηρ 526-527, 533, 535, 538, 541, 577, 578
 μολυσμὸς πνευματικὸς 119, 120, 122
 μολυσμὸς σωματικὸς 101, 104, 109-110, 112-113, 118, 119, 121, 122-125, 126, 254
 μοναχοὶ 93, 138, 142, 210, 240, 250, 252, 253, 265, 269, 305, 363, 403, 406-407, 489, 537
 Μονὴ Εὐαγγελιστρίας Σκιαῦθου 398, 548
 μύηση-μυσταγωγία 52, 57, 58, 76, 169, 172, 182, 200, 209, 212, 217, 218, 344, 345
 μυστικὸς δεῖπνος 51, 83, 84, 106, 107, 160, 170, 175, 212, 232, 264, 281, 291, 303, 330, 343, 597
 μυστήριον-μυστήρια 67, 69, 71, 79, 87, 92, 95, 96, 97, 99, 106, 120, 151, 153, 155, 169, 196ἑξ., 213, 218, 228, 231
 μυστηρίων ἁγιασμὸς 599
 Μωραϊτίδης Ἀλέξανδρος 585
- N**
- ναὸς 220
 ναὸς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως 306

ναός Ἀναστάσεως 251
Νεῖλος ἀσκητῆς 252
Νεῖλος Ταμασίας 277
Νεκτάριος Πενταπόλεως 566
νεομάρτυρες 16, 21, 27, 41-42
νεόνυμφοι 131-132, 133
νεονύμφων κοινωνία 201, 202
Νεόφυτος Ἐγκλειστος 78, 264-268, 297
Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης 27, 33, 78, 79, 80, 81, 108, 301, 360, 363, 441, 443, 444
νεοφώτιστοι 198, 199, 218
Νεστόριος 56
νηπιοβαπτισμός 198
νηστεία 127, 356, 468, 473
νηστεία βαπτισματική 198
νηστεία εὐχαριστιακή 128, 133, 136, 141-142, 143, 144-145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 312, 379, 382
νηστεία Θεοφανείων (παραμονή καὶ Κυριακή) 469, 470, 471
νηστεία καὶ πένθος 482
νηστεία τριήμερος 136, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150-152, 153, 279, 374, 379, 382
νηστείας θεσμός 137-139, 140, 141, 144, 148, 149, 151, 152, 153
νηστείας λύση-κατάλυση 469, 470
νηστεϊῶν περίοδοι 127-128, 133, 134, 135, 139-140, 149, 152, 208, 354, 363, 382, 473, 482
Νήφων Κοινοβιάρχης 548
νήψη 260
Νικηφόρος Θεοτόκης 26, 78, 143
Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως 151

Νικοδήμος Ἀγιορείτης 21, 26, 27, 29, 31, 38-39, 50, 76, 79, 80, 86, 87, 120-121, 123, 144, 146, 147, 152, 162, 199-200, 254, 301, 302, 312, 324, 328, 333, 341, 342, 346, 349, 355, 381, 400, 406, 444, 447, 550, 582
Νικόλαος Καβάσιλας 86, 229ξ., 232, 295, 328, 401
Νικόλαος Μεθώνης 226
νοερὰ κοινωνία 271-272, 293, 340, 345
νοησιαρχία 20
Νομοκάνονες 279, 311, 321
νοῦς 260

Ξ

ξηροφαγία 143, 151, 153, 279, 471

Ο

οἰκονομία 133, 134, 320, 378, 530
οἰκονομία θεία 224
οἰκονομία λειτουργική 39-40, 546
οἶνος 281, 282, 286, 292, 293, 295
ὁμολογία 58, 224, 597
Ὁμολογία πίστεως (Νικοδήμου) 521
Ὁμολογία πίστεως (Παρίου), «Ἐκ-θεσις» 357, 530
Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (Κριτοπούλου) 490
ὀπισθάμβωνος εὐχή 525
Ὁρθοδοξία 21, 23, 26, 28, 35, 36, 139, 506
Ὁρθόδοξος Ὁμολογία 310
ὀρθολογισμός 20, 23
ὄροι εὐχαριστιακῆς μετοχῆς 95-96
οὐσία εὐχαριστιακῶν δώρων 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 89, 241

Π

- παιδεία 38
παῖδες ἑπτὰ ἐν Ἐφέσῳ 500
Παῖσιος Καλλιγράφος 27
Παλλάδιος (Λαυσαϊκὴ Ἱστορία) 511
Παναγόπουλος Δημήτριος 374, 375
παντοδυναμία Θεοῦ 499
παννυχὶς κεκοιμημένων 522, 524, 557, 558, 559
Παπαδιαμάντης Ἀλέξανδρος 562
Παπουλίδης Κωνσταντῖνος 37
παραβολὴ ἀσώτου υἱοῦ 268
παραδόσεως ἀνατροπὴ 256, 279-280, 314, 319, 346, 355, 360, 363, 370, 377, 485, 516, 521, 522, 529, 530, 545, 546, 548, 551, 565, 569, 573
παραδόσεως διαφύλαξη 517, 529, 541, 550, 565
παραδόσεως παραχάραξη 74, 279, 280, 352, 368, 369, 370, 372, 374, 377, 388, 411, 486, 516, 517, 524, 528, 549
παραδόσεως ὑπὲρ ἔνστασις Κολλυβάδων 516, 517, 518, 522, 523, 529, 530, 532, 541, 543, 547, 550, 562, 565, 570, 573
παράδοση ἀποστολικὴ 330, 331, 472, 541, 544
παράδοση ἀσκητικὴ 279, 280
παράδοση δυτικὴ 312, 480, 484
παράδοση εὐχαριστιακὴ 40, 53, 60, 93, 259, 303, 320, 323, 352, 360, 363, 368, 374, 377, 381, 398, 400, 403
παράδοση ἡσυχαστικὴ 20, 32, 411
παράδοση κανονικὴ 28, 132, 211, 232, 329, 388 484, 529
παράδοση λειτουργικὴ 29, 40, 44, 57, 61, 71, 125, 132, 150, 151, 158, 181, 203, 370, 408, 411, 436, 463, 479, 480, 483, 488, 517, 518, 521, 532, 541, 542, 543, 545, 549, 562, 568, 574, 597
παράδοση μοναχικὴ 39, 41, 249ἔξ., 259, 264, 265, 268, 269, 271, 272, 274, 306, 477, 489, 546
παράδοση ὀρθόδοξη 20, 21, 25, 27, 33, 36, 37, 39, 41, 42, 49, 56, 64, 71, 94, 152, 154, 211, 232, 250, 315, 364, 370, 371, 406, 436, 439, 477
παράδοση πατερικὴ 28, 30, 36, 41, 45, 108, 133, 203ἔξ., 264, 280, 324, 330, 400, 434, 461, 491, 497, 500, 510, 518, 522, 529, 530, 542
Παρακλητικὴ 562, 563
«παραστάσιμον» 522, 525, 559, 576, 577, 582
Παρθένιος Ζωγράφος 27
παρθενία 122, 123
Πάσχα 336, 345, 384, 419, 420, 426, 436, 446, 448, 473, 491
πάσχα ἀπόδοσις 559, 560
πάσχα ἐβραϊκὸν 286, 413, 448
πάσχα ἡ θ. κοινωνία 239, 336, 344, 345, 346, 349, 351, 588, 590, 591, 592, 593, 595, 596, 598
πασχάλιο δεῖπνο 151, 214, 348
Πάσχος Παντελῆς 29-30, 562
πατέρες 529
πατὴρ πνευματικὸς 66, 102, 104, 108, 143, 150, 152, 153, 154, 276, 279, 321, 323, 369, 386, 406, 537

- πατριαρχεῖα πρεσβυγενή 548
 πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως 319, 320
 πατριάρχης Γαβριήλ Δ' ὁ ἀπὸ Παλαιῶν Πατρῶν 220
 πατριάρχης Γαβριήλ ὁ ἀπὸ Χαλκηδόνος 320
 πατριάρχης Γρηγόριος Ε' 322
 πατριάρχης Θεοδόσιος Β' 320
 πατριάρχης Καλλίνικος Γ' (Δ') ὁ Ζαγοραῖος 525, 526
 πατριάρχης Καλλίνικος ὁ ἀπὸ Νικαίας 322
 πατριάρχης Νεόφυτος Ζ' 321
 πατριάρχης Νεόφυτος ὁ ἀπὸ Μαρωνείας 320
 πατριάρχης Προκόπιος ὁ ἀπὸ Σμύρνης 320
 πατριάρχης Σαμουήλ (1773) 561
 πατριάρχης Σωφρόνιος Β' ὁ ἀπὸ Ἱεροσολύμων 519-520, 528, 529, 534, 543, 549
 Πατρινέλης Χρῆστος 31
 Παῦλος ἀπόστολος 158, 159, 163, 164, 346, 357, 369
 Παχυμέρης 505, 509
 Παχώμιος ἅγιος 252
 Πέμπτη τῆς Ἀναλήψεως 559, 560
 πένθος 477, 527, 532-533, 534, 535, 536, 572, 576, 577, 585
 Πεντηκοστάριον 466, 562, 563, 590, 591
 Πεντηκοστή 173, 450, 454, 473, 477, 484
 Πεντηκοστή καὶ γονυκλισία 473, 477, 478, 481, 482, 483, 485, 486, 491
 Πεντηκοστή καὶ μνημόσυνα 560, 563
 Πεντηκοστή καὶ νηστεία 473, 474
 «περίδειπνα» - «γενέσια» - «μακαρίαι» 495, 496
 Πέτρος Κιέβου (Μογίλας) 310
 Πέτρος Μανσοῦρ 77, 78
 Πέτρος μέγας 548
 Πηδάλιον 525
 πίστη 57, 60, 61, 63, 67, 68, 87, 95, 106, 114, 232, 286 325, 419
 πιστοὶ 58, 93, 97, 132, 136, 151, 154, 155, 163, 168, 169, 171, 174, 175, 181, 184, 208, 210, 286, 304-305, 324, 351, 366, 394, 404, 589
 πιστῶν λατρευτικὴ στάση 488, 489, 490, 491
 Πλάτων Στουδίτης 259
 πλήρωσις ποτηρίου 75
 «ποίησις», «μεταποίησις» 62, 226
 ποιμένες 38, 350-351, 352, 363, 366, 368, 369, 378, 386, 388, 402, 403, 405-406
 Ποιμὴν ἀββᾶς 252
 ποτήριον Κυρίου 159, 170, 194
 πρεσβύτερος 164, 208
 προαίρεση 105
 προεστῶς 275, 571, 572
 προορισμὸς ἀπόλυτος 504
 προσευχὴ 108, 123, 127, 135, 151, 187, 243
 προσευχὴ ὑπὲρ κεκοιμημένων 494, 496, 498, 508, 510, 511, 512, 531, 557, 566, 575, 577
 προσκομιδὴ-προσφορὰ-πρόθεση 57, 58, 65, 199, 288,, 370, 379
 προσκυνήματα (προσπτώσεις εὐλαβείας) 486, 487

προσοχή 108, 229
προσφορά 86, 187, 193, 203, 207,
208, 220, 287, 288, 289
Προτεσταντισμός 312, 504
προτυπώσεις εὐχαριστίας 200, 283-
286
προϋποθέσεις εὐχαριστιακῆς μετοχῆς
49, 88, 89, 93, 94, 97, 99, 100,
107, 109-110, 113, 114, 117-
118, 120, 132, 136-137, 146,
150, 154, 239, 259, 273, 276,
307, 341, 345, 359, 360, 363,
368, 374, 382
πτώση ἀνθρώπου 502, 503
πυλωροὶ 95

P

Ρήγας Φεραῖος 22
Ρωμηοσύνη 20
Ρωσσία 548

Σ

σαββατισμός 421, 425, 429, 433,
437, 450, 454, 455, 456, 469,
594
Σάββατο 143, 148, 149, 151, 153,
167, 177, 208, 210, 252, 411-
414, 415, 426, 429, 440, 443,
455, 459, 461, 463, 492, 521
Σάββατο ἡμέρα μνημοσύνων κεκοι-
μημένων 492, 522, 524, 527,
530-531, 536, 542, 545, 549,
550-551, 552, 555, 556-557,
558, 560, 561, 562-563, 564,
565, 567, 569
Σάββατο καταπαύσιμο 39, 41, 412,
414, 427, 431, 457, 468, 524,
530, 544, 549, 556-557, 565

Σαββάτου ἀγιασμός 412, 414
Σαββάτου-Κυριακῆς σχέση 414, 419,
426, 427, 433, 455, 468, 475,
483-484, 492, 530, 531
Σαββάτου νηστεία 474
σάκκος ἀρχιερατικὸς (πορφυρὸς)
572, 573, 574
σάκκου κατάχρηση 573-574
σαρανταλείουργο κεκοιμημένων
525, 559, 560, 584
Σαρδελῆς Κώστας 26-27
Σικηδίτης 77, 78
Σκαλτσῆς Παναγιώτης 201
σκάνδαλο 404, 405, 406
σκήτες 561
σκήνωμα νεκροῦ 494, 497, 507,
514
Σκοτῖνα 549
σλαβικὴ παράδοση 145, 173
σπέρμα 119, 122
στασίδια 490
στουδιτικὴ παράδοση 272, 275,
277, 306, 322, 559, 564, 565
Στουδίου μονὴ 272, 273, 275, 565
συγχώρηση 98, 107
«σύζευξις» 62
«συμβεβηκότα» ἄρτου-οἴνου 59, 60,
64, 65, 66, 67, 88, 282, 344
σύμβολα-συμβολισμοὶ 57, 58, 75,
81, 82, 83, 166, 198, 247, 283,
284, 285, 286, 289, 290, 291,
342, 344, 478, 479, 483, 484,
509, 515, 534, 578-579
σύμβολον πίστεως 58, 174, 224,
491, 498, 505
Συμεῶν Εὐλαβῆς 262
Συμεῶν Θεσσαλονίκης 58, 71, 92,
130, 146, 237ἔξ., 240, 268, 269,

- 300, 505, 514
 Συμεών Νέος Θεολόγος 260, 262, 263
 συναίσθηση ἀναξιοτήτας 104-105, 107, 114, 115, 116, 124, 183, 215, 254, 255, 260, 263, 267, 341, 376, 379, 389, 390, 391
 σύνδεση εὐχαριστίας - μυστηρίων 196έξ., 200, 202
 συνείδηση ἔθνη 21, 23
 συνείδηση περιδεῆς 100, 102, 232, 376, 377, 389
 συνειδήσεως δοκιμὴ 101, 102, 103, 108, 109, 119, 120, 124, 126, 150, 259, 308, 357, 359, 363, 382, 594
 συνειδήσεως ἔλεγχος 119-120, 122, 123
 συνειδήσεως μολυσμὸς 108, 111, 113, 119
 συνειδὸς καθαρὸ 103, 107-108, 110-111, 112, 113, 114, 115, 175, 216, 227, 321, 334, 336, 345, 366, 383, 398, 589, 594
 συνεργία 333, 340
 σύναξη 50, 51, 52, 59, 67, 129, 150, 163, 165, 168, 172, 180, 181, 183, 184, 185, 202, 206, 220, 232, 240, 330, 349, 350, 351, 360, 365, 442, 469, 489
 σύναξη εὐχαριστιακὴ 43, 91, 109, 111, 164, 168, 173, 174, 181, 182, 194, 197, 203, 204, 212, 221, 223, 230, 256, 258, 329, 355, 365, 366, 367, 368, 389, 422, 430, 431, 440, 464, 466, 507, 549, 572, 575, 587, 588, 590, 594
 σύνοδοι 330, 331, 520, 529, 546
 σύνοδος ἐν Ἀντιοχείᾳ (341) 165
 σύνοδος 1691 ἐν Κωνσταντινουπόλει 64, 67
 σύνοδος Πενθέκτη (ἐν Τρούλλῳ) 167, 382
 σύνοδος 1672 ἐν Ἱεροσολύμοις 65
 συντεχνίες 18
 σύσσωμος-σύναιμος Χριστοῦ 209, 223, 225, 228, 234, 235, 239, 241, 242, 261, 262, 285-286, 337, 339, 593
 συστολὴ τιμῶν δώρων 241
 συχνότητα συμμετοχῆς 43, 49, 157, 160, 161-162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 179, 195, 202, 203, 209-210, 211, 216, 225, 235, 242, 249, 259, 261, 262, 263, 267, 268, 271-272, 273, 274, 275, 276, 277, 278-279, 280, 301, 302, (ἱστορικὴ ἀνασκόπηση ζητήματος 304-313), 315, 320, 321, 322, 323, 328, 349, 352, 353, 354, 357, 358, 363, 365, 367, 371, 378, 386, 387, 392, 394, 395, 398, 400
 σφραγίς τριττὴ 59, 70, 71, 75
 σχισματικοὶ-σχίσμα 96, 364, 375, 387, 388, 406
 σχολαστικισμὸς 20, 67
 σῶμα εὐχαριστιακὸ 50, 53, 112, 163, 165, 166, 176, 194, 198, 201-202, 214, 223, 347, 349, 365, 394, 425, 431, 596, 597
 σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ 51, 52-53, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 76, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 95,

98, 107, 109, 111, 113, 118, 123, 130, 134, 160, 162, 169, 175, 178, 183, 186-187, 209, 212, 218, 222-223, 225, 226, 227, 229, 231, 234, 239, 241, 243-247, 252, 254, 255, 257, 258, 261, 264, 265, 274, 276, 281, 283, 286, 290, 292, 293, 294, 324, 326, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 343, 345, 347, 350, 351, 362, 367, 389, 391, 430, 488, 591, 593, 594, 596
σῶμα Κυρίου ἔμπνουν, ἔμφυχον, ἀναστάν, πραγματικόν, πνευματικὸν 82-83, 84, 85-86, 290, 295, 359
σώματος ἀνάσταση 499, 500, 501, 579, 581, 583
σωτηρία 97, 102, 335, 336, 338, 509, 511
σωτηρίας μέτοχοι 499, 501, 506, 507, 508-509, 511-512, 513

T

ταπεινοφροσύνη 107, 240
τάξη-ἄταξία 165, 166, 218, 239, 240, 241, 278, 330, 331, 352, 372, 407, 408, 479, 488, 490, 516, 517, 518, 547, 571
τάξη λειτουργική 507, 516, 517, 527, 548, 550, 561
ταυτότητα Γένους 19, 23, 25, 36
ταφικά-νεκρικά ἔθιμα 494, 495, 496
τελειότης-τέλειοι 361, 397, 399
«τελείωσις» 62
Τερτυλλιανὸς 207, 305
«τεσσαρεσκαίδεκατίται» 384
Τετάρτη-Παρασκευὴ 127, 128,

134, 135, 140, 142, 177, 208, 210, 466, 473, 474
Τεσσαρακοστὴ 127, 134, 135, 140, 177, 336, 354, 362, 383, 441, 463, 466, 467, 472, 474, 478, 481-482, 486, 487, 488, 532, 550, 553, 558, 559, 563, 595
Τζώγας Χαρίλαος 317, 318, 380-381, 517, 520, 522, 524, 527, 528, 534
Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας 121, 128, 167, 168, 388
Τιμόθεος Εὐεργετινὸς 272, 274
«Τόμος» 322
«Τόμος Ἐνώσεως» (920) 74, 352-353, 354, 374, 385, 386
Τουρκοκρατία 15, 40, 43, 73, 143, 250, 278, 279, 280, 314
Τράπεζα ἁγία-μυστική-πνευματική-ιερά-βασιλική 82, 83, 85, 89, 110, 111, 123, 169, 171, 178, 183, 213, 224, 230, 233, 236, 239, 241, 246, 308, 339, 345, 348, 393, 404, 593
Τράπεζα εὐχαριστιακή-ψυχοτρόφος-ἐπουράνιος-ζωοποιοὺς 106, 107, 109, 174, 182, 186, 197, 213, 215, 217, 221, 233, 234, 248, 268, 269, 285, 339, 343, 344, 347, 398, 400, 401, 587
Τράπεζα Κυρίου 52, 58, 159, 171, 194, 202, 216
τριγάρων ἐπιτίμιο 351-352, 353-354, 355, 374, 383, 384, 385, 386
τρισάγιον κεκοιμημένων 525
Τριώδιον 557, 558, 562, 563
τροφή εὐχαριστιακή 51, 52, 53, 61,

- 81, 91, 92, 97, 98, 107, 161, 162, 171, 181, 184, 186, 193, 196, 200, 202, 205, 207-208, 209, 212, 213, 214, 215, 219, 221, 222, 225, 226, 227, 231, 233, 235, 241, 251, 257, 261, 262, 266, 268, 272, 281, 283, 284, 285, 286-287, 288, 289, 294, 296, 297, 299, 303, 325, 326, 327, 332, 333, 335, 342, 343, 344, 345, 346, 348-349, 359, 361, 370, 387, 400, 514, 588, 591, 593
- Τρωάς 163-164
τυπικά 273, 278
- Τυπικά 39, 142, 143, 249έξ., 272έξ., 273, 277, 278, 279, 306, 322, 481, 524, 525, 550, 557, 561, 562, 571
- Τυπικά Ἀγιορειτικά 524, 552, 559, 560, 561
- Τυπικά κτητορικά 584
τυπικάρης 571
- Τυπικόν (κοινὸ) 552, 562, 568
- Τυπικόν Μαλαξοῦ 520, 534
- Τυπικόν μεγίστης Λαύρας 559, 560
- Τυπικόν μονῆς ἁγίου Μάμαντος 276, 584
- Τυπικόν μονῆς ἁγίου Σάββα 557, 558
- Τυπικόν μονῆς Βατοπαιδίου 559
- Τυπικόν μονῆς Διονυσίου 559
- Τυπικόν μονῆς Δοχειαρίου 559, 560, 561
- Τυπικόν μονῆς Εὐεργέτιδος 114, 142, 272-273, 274, 275, 276, 279
- Τυπικόν μονῆς Θεοτόκου Ἀρείας 274-275
- Τυπικόν μονῆς Θεοτόκου Βεβαίας Ἐλπίδος 276-277
- Τυπικόν μονῆς Θεοτόκου Κεχαριτωμένης 276
- Τυπικόν μονῆς Λιβὸς 276
- Τυπικόν μονῆς Τιμίου Προδρόμου Μενοικέως 278-279
- Τυπικόν μονῆς Στουδίου 272, 273, 275, 565
- Τυπικόν μονῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου (Ἡλίου Βωμῶν-Ἐλεγμῶν) 275
- Τυπικόν μονῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας 274
- Τυπικόν μονῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Μαχαίρα 277
- Τυπικόν ναοῦ Πρωτάτου 552, 558, 559, 560
- τυπολατρία 40, 104, 143, 185, 226, 250
- τυποποιήσεις λειτουργικὲς 15, 30-31, 39, 40, 41, 44, 73, 93, 94, 102, 103, 104, 143, 146, 171, 278, 279, 280, 309, 314, 319, 323, 352, 372, 378

Υ

- «ὑδροπαραστάται» 56, 281
- ὑδωρ 56, 57, 282, 283, 286, 293, 342
- υἱοθεσία 503
- ὑλη 64
- ὑμνογραφία 243
- ὑμνοι εὐχαριστιακοὶ 243-249
- Ὑπαπαντῆς ἑορτὴ 568
- ὑψώσεις ἄρτου 75, 76, 82, 171, 172, 287

Φ

φαντασία αίσχρα 119, 120, 122, 123, 130
 φθορά 501, 502, 504, 581, 582, 590
 φιλανθρωπία Θεοῦ 509, 510, 511, 512
 φιλοδυτικισμὸς 21, 22, 24, 33
 Φιλόθεος Κόκκινος 291
 «Φιλοκαλικοί» 20, 25, 27, 28, 30-33, 35, 36, 40, 42, 43, 44, 56, 76, 80, 85, 92, 108, 143, 154, 243, 280, 300, 313, 319, 327, 352, 381, 393, 405, 439, 517, 527-528, 573
 φιλοσοφία ἀριστοτελική 64
 φόβος Θεοῦ 114, 115, 376, 377, 388, 398, 509
 φόνοι κατὰ Κολλυβάδων 523
 Φουντούλης Ἰωάννης 149-150, 151, 152-153
 «Φραγγέλιον» 29-30, 436, 521, 526, 532, 551, 573, 580
 Φραγκοκρατία 264
 φροντὶς ὑπὲρ κοιμηθέντων 494, 495, 496, 497, 501, 504, 506, 507, 509, 513, 514, 515, 564, 566-567, 583, 584
 φύλαξη καθαγιασμένων δώρων 207, 210, 252, 253, 269, 270, 305
 φωτιζόμενοι 180-181, 186
 Φώτιος Μέγας 298, 300
 φωτισμὸς 99, 118, 230, 262, 263, 276, 433

Χ

χαρὰ 335, 336, 338, 339, 346, 420
 χειροτονία 196, 441, 466, 467, 488

χερουβικὸς ὕμνος 170
 χρίσις εἰκόνων δι' ἁγίου μύρου 543
 χρίσμα 173, 180, 197, 198-200, 233
 «Χρηστοθήθεια» 348
 «Χρηστοθήθειες» 31
 Χρήστου Παναγιώτης 32
 Χριστόφορος Προδρομίτης 27, 519
 χρόνος ἐβδοματικὸς 414, 426, 445, 454, 458, 459, 531, 555
 χρόνος λειτουργικὸς 427, 438, 452, 591
 χρόνος-τρόπος θανάτου 503

Ψ

ψαλμοὶ εὐχαριστιακοὶ 194
 ψυχὴ 88, 104, 109
 ψυχὴ ἀθάνατος 500
 Ψυχασάββατα 564, 565, 566, 568
 Ψυχασάββατον Ἀπόκρεω 551, 563, 564, 565, 566, 568
 Ψυχασάββατον Πεντηκοστῆς 494, 544, 551, 563, 564, 565, 566
 ψυχῶν ἀνάπαυση 495, 496, 497, 498, 511, 576-577

Ω

ᾠραι 273, 278
 Ὡρολόγιον 311, 352, 353, 354, 355, 366, 385, 386, 562
 Ὡρ ὅσιος 251

Citterio Italo (p. Elia), 318
 Cornelius Jansenius 312
 De Molinos M. 317
 intercommunio 96
 formula 60
 Le Guillou 147
 transsubstantiatio 60, 63, 86

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χρηστική ἔκδοση τοῦ «Φραγγελίου», Κολ-
λυβαδικῷ κειμένῳ περὶ τῆς ἀναστασίμου
Κυριακῆς καὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων, ἀπο-
κειμένου στὸ ὑπ' ἀριθμ. 43 Χειρόγραφο τῆς
Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐτοιμαζόμενης κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ «Φραγγελίου», ἐκρίναμε ἀναγκαία, γιὰ τοὺς φοιτητές μας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γὰ τοὺς μελετητὲς τῶν λειτουργικῶν ζητημάτων τῆς πολύπαθης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν παροῦσα χρηστικὴ του ἔκδοση. Αὐτὴ προσαρτᾶται ἐν παραρτήματι στὴν ἀνὰ χεῖρας εἰδικὴ περὶ τὴν ἱστορία τῆς θείας λατρείας μελέτη, τὴν ἀναφερόμενη στὴ θεία εὐχαριστία καὶ τὰ ἀναστάσιμα προνόμια τῆς Κυριακῆς.

Τὸ «Φραγγέλιον», ἀδημοσίευτο κείμενο ἀποσωζόμενο στὸ ὑπ' ἀριθμὸν 43 χειρόγραφο τῆς Μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου, ὅπου κατέφυγαν οἱ ἰδρυτές της διωκόμενοι Κόλλυβάδες, θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς τὸ ἀναλυτικότερο καὶ καιριότερο ἐρμηνευτικὸ ἔργο τῶν Φιλοκαλικῶν πατέρων τοῦ ιη' αἰῶνος περὶ τῶν μνημοσύνων τῶν κεκοιμημένων χριστιανῶν καὶ τοῦ ἀπαραδέκτου τῆς συνυπάρξεώς τους μὲ τὴν χαρμόσυνη, ἀναστάσιμη, δοξαστικὴ καὶ δεσποτικὴ ἡμέρα τῆς Κυριακῆς.

Εἶναι ἀπολύτως ἐμφανὲς ὅτι τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο «ἐν θερμῷ», δηλαδὴ μέσα στὸν ἀναβρασμὸ τῆς περὶ τῶν μνημοσύνων ἔριδος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἢ ὁποῖα ἀφορμήθηκε μὲν στὶς ἀπαρχές τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ ιη' αἰῶνος στὴ Σκῆτη τῆς Ἁγίας Ἄννης, εἶχε ὅμως βαθύτερα καὶ σοβαρότερα αἵτια, τὰ ὁποῖα ἀναλύονται διεξοδικὰ στὸ προηγηθὲν δεύτερο μέρος τῆς παρούσης μελέτης.

Στὸ «Φραγγέλιον» ἀποσώζονται καταιγιστικὲς μαρτυρίες ἐκ τῶν πατέρων, τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν, τῆς πράξεως τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ γενικότερα ἐκ τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως

τῆς Οἰκουμενικῆς Ὁρθοδοξίας, περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων καὶ τῆς ἡμέρας ἐπιτελέσεώς τους. Πληθωρικὰ καταγράφεται ἡ περὶ τῆς ἀναστασίμου Κυριακῆς λειτουργικὴ θεολογία τῶν Φιλοκαλικῶν καὶ ὀξυνοῦστατα ἐρμηνεύονται ὅλα τὰ σχετικὰ ζητήματα. Ἄλλοτε μὲ θαυμαστὴ ἠπιότητα καὶ ἄλλοτε μὲ πολεμικὴ ἐτοιμότητα καὶ ἀποτομία ἀντιμετωπίζονται ἀπολογητικὰ τὰ ποικίλα ἐπιχειρήματα τῆς ἀντιφερομένης μερίδος, τὰ ὁποῖα μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γίνονται γνωστά, ἀφοῦ τὰ σχετικὰ ἀντικολληβαδικὰ κείμενα ἔχουν ἀπωλεσθεῖ.

Ἄν καὶ τὰ κωδικολογικὰ προβλήματα καὶ τὰ περὶ τῆς πατρότητος τοῦ ἀνωνύμως φερομένου «Φραγγελίου» ἀντιμετωπίζονται διεξοδικὰ στὴν εἰσαγωγὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως, θὰ θέλαμε προοιμιακὰ νὰ ἀποδώσουμε τὴ συγγραφὴ τοῦ κειμένου στὴ γραφίδα τοῦ μαχητικότερου τῆς χορείας τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος ἁγίου Ἀθανασίου Παρίου. Ἡ «Δήλωσις» τοῦ Παρίου περὶ τῶν γεγονότων τῆς ἔριδος τῶν μνημοσύνων στὸ Ἅγιον Ὄρος παρομοιάζει πρὸς τὸ «Φραγγέλιον» σὲ ὅλες τὶς καίριες θέσεις, εἶναι ἀποστασιοποιημένη ἀπὸ τὰ γεγονότα, ἀφοῦ γράφηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 19 αἰῶνος, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἓνα ψυχραιμότερο ἔργο, μὲ στιβαρὴ δομὴ καὶ φράση, πὺθμιζεὶ κείμενα «ὁμολογιῶν πίστεως». Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ πιστεύουμε ὅτι εἶναι μία συστηματικότερη ἀναδιατύπωση τῆς ὕλης τοῦ «Φραγγελίου» ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τὸν Πάριο.

Τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου μεταγράφεται πιστά, στιχαριθμεῖται καὶ τέμνεται στὶς ἀλλαγὲς τῶν δικῶν τοῦ ἀριθμημένων σελίδων, ὥστε νὰ εἶναι εὐχερῆς ἡ χρῆση τοῦ ἀπὸ κάθε ἐνδιαφερόμενο.

Θεωροῦμε ὅτι ἡ παροῦσα ἐκδοση τοῦ «Φραγγελίου» θὰ πλουτίσει τὶς ἀκένωτες πηγὲς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεολογίας τῆς ὀρθοδόξου θείας λατρείας, προσθέτοντας ἐπιστημονικὴ καὶ πνευματικὴ ὠφέλεια στοὺς σπουδάζοντες τὴ Λειτουργικὴ φοιτητὲς μας καὶ σὲ κάθε εἰδικὸ ἐρευνητὴ.

Τὰ λάθη καὶ οἱ ἀδυναμίες πρεπόντως θὰ ἀποδοθοῦν μόνο στὸν πονήσαντα.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Ω

ΑΠΟΡΡΑΠΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΝ ΤΩ ΙΕΡΩ ΤΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ
ΑΣΧΗΜΟΝΟΥΝΤΕΣ, ΗΤΟΙ ΟΙ ΕΝ Τῃ ΚΥΡΙΑΚῃ ΝΕΚΡΟΛΟΓΟΥΝΤΕΣ.

ΣΥΜΠΕΠΛΕΓΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΕΘΕΙΜΕΝΟΝ ΤΡΙΣΙΝ ΑΡΧΟΕΙΔΕΣΙΝ ΜΕΛΕΣΙΝ,
Ἡ ΤΜΗΜΑΣΙΝ, ΥΠΟ ΤΙΝΟΣ ΖΗΛΩΤΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ.

ΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΕΚΑΣΤΟΝ ΥΠΟΔΙΗΡΗΤΑΙ, ΤΑ ΜΕΝ ΔΥΩ ΠΡΩΤΑ
ΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΑ Γ', ΤΟ ΔΕ ΤΡΙΤΟΝ ΕΙΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ Γ'.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

«Τῶν διαπραξαμένων, οὐ τοῦ διηγουμένου
τυγχάνει τὸ ἀμάρτημα».

Ὁ μέγας Ἐκκλησιάρχης Σίλβεστρος
ὁ Συρόπουλος.

«Τὸ θεμιτῶς καὶ εὐλόγως γενόμενον
οὐδεὶς ἂν παραιτήσαι(ς) λέγειν».

Ὁ τῆς Ἐφέσου ἐν ἀγίοις Μάρκος
ὁ Εὐγενικός.
οὐκοῦν οὐδὲ κωλύει.

«Οὐ γὰρ ὅσιον δίκαιον ἤγημαι
τὸ μὴ δικαίως τε καὶ ὀσίως γενόμενον».

Ὁ σοφώτατος Συνέσιος.

Ι ΠΑΣΙ ΤΟΙΣ ΕΝΤΕΥΘΟΜΕΝΟΙΣ
ΕΙΡΗΝΗΝ, ΥΓΕΙΑΝ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΘΕΟΘΕΝ ΑΙΩΝΙΟΝ

σ. 3

Δὲν ἔμεινε, καθὼς νομίζω, οὐδὲ μικρὸν μέρος τῆς γῆς, μᾶλλον δὲ οὔτε πόλις οὔτε χωρίον, εἰς τὸ ὅποῖον ἢ δυσώνυ-
5 μος καὶ ἀπευκταία φήμη τῶν κατὰ τὸ ἀγιώνυμον Ὅρος θεο-
στουγῶν ταραχῶν καὶ σκανδάλων δὲν ἔφθασε· τοῖς πᾶσιν εἶναι
σχεδὸν γνωστὸν ὅτι τῶν κακῶν ἢ φύσις, ὡς ἀπλῶς εἶπεῖν,
πάντων τοιαύτη εἶναι, πτηνοῦ τρόπον εἰς τὰ ἄκρα τῆς γῆς νὰ
γίνωνται ἐξάκουστα, ἐκεῖ ὁποῦ τὰ καλὰ ἐκ τοῦ ἐναντίου,
10 ὡσὰν νὰ εἶναι στερημένα ἀπὸ ζωτικὴν δύναμιν, μένουσι παρ'
ὀλίγον νεκρὰ καὶ ἀκίνητα· ἀλλ' αἱ ταραχαὶ καὶ τὰ συμβεβη-
κότα τοῦ Ὅρους, διὰ τρεῖς μερικωτέρας αἰτίας, ἀκολουθεῖ νὰ
μὴ λανθάνωσι τινα. Ἡ πρώτη εἶναι διατὶ εἶναι ἀποτελέσμα-
τα ἐναντιώτατα εἰς τὸ ἀσκητικὸν ἐπάγγελμα, ἀπὸ τὸ ὅποῖον
15 κάθε χριστιανικὴ ψυχὴ ἐλπίζει νὰ εἶδῃ τοὺς καρπούς τοῦ
Πνεύματος τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὄχι ἐκείνους τοῦ πονηροῦ, ὅτι
λογῆς εἶναι τὸ μῖσος, ἢ ἀντιπάθεια, οἱ διωγμοὶ καὶ ἡ ἀδελ-
φοκτονίαις. Ταῦτα γὰρ ὑπὸ ἀδελφῶν ἀναχωρητῶν καὶ μεγα-
λοσημόνων ἐνεργούμενα, ὄχι ἀπλῶς κακά, ἀλλὰ κακὰ μέ-
20 γιστα καὶ ὄλως ἐξάγιστα καὶ φρίκης καὶ ἀποστροφῆς τῆς
ἐσχάτης ἄξια κρίνονται. Ἡ δευτέρα εἶναι ὅτι μὲ τὸ νὰ εἶναι
τὸ Ὅρος τόπος κοινῆς προσκυνήσεως ὅλης σχεδὸν τῆς ὀρθο-
δόξου οἰκουμένης, οἱ χάριν εὐλαβείας ἐκεῖσε ἀπερχόμενοι ἐξ
ἀνάγκης ἀκολουθεῖ ὄχι μοναχὰ νὰ τὰ ἀκούωσιν, ἀλλὰ καὶ νὰ
25 τὰ βλέπωσιν, καὶ ἐπομένως, ἐκ τοῦ νοητοῦ παραδείσου τῆς
Θεοτόκου, τοιοῦτους καρπούς τρυγῶντες νὰ ἐκστρέφωσιν. Ἡ
τρίτη αἰτία εἶναι ἡ πληθὺς τῶν ταξιδιωτῶν, οἱ ὅποιοι διατρέ-
χοντες τὴν ὑψηλίον ἄπασαν, ὡς ἄλλοι τινὲς ἀπόστολοι, χάριν

σ. 4

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κυβερνήσεως, φέρουσι πανταχοῦ οἱ πλείονες τὰ καλὰ ταῦτα κηρύγματα. Ὡστε τὰ μὲν κακὰ τὰ ἐν τῷ Ὅρει, φημί, συμβάντα οὐδένα οἶμαι λανθάνουσι, λανθάνουσι δὲ πάντως τὰ αἷτια, λέγω δὴ τὰ ἀληθινά· ἄλλοι γὰρ ἄλλως τὰ πράγματα ἐπιμορφοῦντες, οἱ μὲν πρὸς χάριν, οἱ δὲ κατὰ πάθος, οἱ δὲ κατὰ πρό- 5 ληψιν ἢ ψευδῶς ἢ συγκεχυμένως αὐτὰ διηγούμενοι, τὴν ἀλήθειαν συγκαλύπτουσιν· ὅθεν ἐγὼ κεφαλαιωδῶς καὶ ὡς ἐν συντόμῳ, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν ἀνὴκει πρόθεσιν, θέλω δώσω εἰς τὸ κοινὸν τῶν ὅλων τὴν ἀληθεστάτην εἶδησιν. Οὐκ ἦν ἐξ ἀρχῆς τῶν σκανδάλων τούτων ἡ ὕλη μία· ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ μὲν 10 ἄλλα κατεσιωπήθησαν καὶ σχεδὸν ὡς οὐδὲν τὸ νῦν ἔχον λογίζονται, κατεκράτησε δὲ καὶ τὸ ὅλον ἀκούεται καὶ καταβροντᾷ ἡ τῶν μνημοσύνων ὑπόθεσις, καὶ ταύτης ἕνεκα καὶ τὸ παρὸν ἐσυντάχθη πονημάτιον, τὰ περὶ αὐτῆς μόνης μὲ πολλὴν συντομίαν ἄκουε. Ὁ δὲ βουλόμενος καὶ παλατύτερον μαθεῖν, 15 ἴσως εὐρήσει τὴν κατὰ πλάτος περὶ τούτων γραφεῖσαν ἱστορίαν παρὰ ἀνδρὸς γνησίου ἀγιαννίτου, ἀλλὰ φιλαληθοῦς.

Δὲν ἐστάθη πώποτε ἀμφιβολία, οὔτε ζήτημα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἂν πρέπη ἢ δὲν πρέπη νὰ γίνωνται μνημόσυνα τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων εἰς τὰς Δεσποτικὰς 20 ἑορτὰς καὶ ἐξαιρέτως εἰς τὴν ἀναστάσιμον ἡμέραν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ Θεοῦ, ἥτοι τὴν Κυριακὴν.

Ἡ κοινὴ πρᾶξις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τύπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας ἐδίδασκον, καθὼς καὶ διδάσκουσιν αἰείποτε, ὅτι κάθε ἄλλη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος εἶναι 25 συγκεχωρημένη διὰ νὰ ψάλλωμεν τὰ τῶν νεκρῶν μας μνημόσυνα, καὶ ἰδιαίτερον τὰ Σάββατα, ἢ Δεσποτικὴ δὲ πανήγυρις οὐδέποτε.

Τοῦτο ἐφύλαττεν ἐξ ἀρχῆς τὸ ἔθος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐφύλαττε δὲ αὐτὸ μάλιστα τὸ Ὅρος τοῦ Ἁθω- 30 νος· οὐδαμοῦ γὰρ οὔτε εἰς μοναστήριον οὔτε εἰς καμμίαν σκῆπτην, ἐν Δεσποτικῇ ἑορτῇ, ἢ παράβασις τοῦ ἀρχαίου ἐκκλησιαστικοῦ τούτου ἔθους ἐτολμεῖτο, καὶ οὐδαμῶς ἐξαιρέτως ἐν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Κυριακῆ.

Δὲν ἤξεύρω, ἢ ἐξ ἀμαθείας ἢ ἐκ φιλοκερδίας (λέγεται γὰρ καὶ τοῦτο), εἰς τὸ πλεον εὐλαβέστερον καὶ ἀγιώτερον μέ-
ρος τοῦ Ὁρους, εἰς τὴν περιώνυμον καὶ περιβόητον σκῆτην
5 τῆς Ἁγίας Ἄννης, πρὸ χρόνων ἤδη τινῶν, ἄρχισε νὰ ἀθετῆται
ἢ ἀποστολικῆ αὐτῆ παράδοσις, ἀπλῶς μὲν καὶ ἀφιλονείκως
πρότερον, περιεργότερον δὲ καὶ πεισμονικώτερον ὕστερον, ὡς
ὁ λόγος θέλει δηλώσει ὕστερον.

Ὡς γὰρ πατέρες τινὲς φιλαληθεῖς ἐξ αὐτῆς μέσα τῆς σκῆ-
10 τεως ἐδίδαξαν ἡμᾶς, ἡ πρώτη ἀρχὴ οὕτως ἐστάθη· κάποιος,
φασί, Χριστιανὸς Ἰωαννίτης Δημήτριος τοῦνομα, ἐν Βενετία
τελευτήσας εἰς τοὺς ἀχ' ἀπὸ Χριστοῦ, ἀφῆκεν εἰς τὴν σκῆ-
την ταύτην τέσσαρας ἀγρυπνίας ἐτησίους διὰ πάντα μετὰ
μνημοσύνων αὐτοῦ, νὰ γίνωνται εἰς ῥητάς ἡμέρας ἀγίων,
15 ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι μὲν ἔχουσιν ἀγρυπνίας, ἄλλοι δὲ
οὐχί. Οἱ γοῦν ἀγιαννῆται τῶν μὴ ἑορταζομένων ἀγίων ἢ τὰς
ἀγρυπνίας ἐποιοῦν αὐτάς τε καὶ τὰ μνημόσυνα ἐν τῇ Κυριακῇ·
ἀλλὰ καὶ τῶν ἑορταζομένων ἀγίων τὰς ἀγρυπνίας ποιοῦντες
πολλάκις ἐν ταῖς Κυριακαῖς, καθὼς καὶ συμπίπτουσιν, ἐποί-
20 ουν ἅμα καὶ τὰ μνημόσυνα· αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη αἰτία καὶ
ἀρχὴ τῶν τοσούτων καὶ τοιούτων ταραχῶν.

Ἐπειδὴ δὲν ἔλειψαν εὐθὺς ἄνδρες πεπαιδευμένοι καὶ δια-
κριτικοὶ ἀπὸ τοῦ νὰ τοὺς ὑπομνήσουν πῶς ἔπραττον ἐναντία
τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡσὰν ὁποῦ εἶναι ἀπηγορευμένα ἐν
25 ταῖς ἀναστασίμοις ἡμέραις τὰ μνημόσυνα καὶ ἡ ἀρχαία τῆς
Ἐκκλησίας συνήθεια δὲν τὸ συγχωρεῖ καὶ ὅτι αὐτὰ ἔπρεπε νὰ
τὰ κάνωσιν εἰς τὰ Σάββατα, ὁποῦ εἶναι ἰδίως νεκρώσιμα·
ἀλλὰ τί νὰ εἰπῶ; νικῶνται καὶ λόγοι καὶ παραινέσεις ἀπὸ τὸ
χρηματικὸν κέρδος ἀείποτε. Καὶ οἱ πατέρες, διὰ νὰ μὴ ζη-
30 μιώνωνται τὸ ἀπὸ τοῦ ἐργοχείρου κέρδος, δὲν ἔκριναν εὐλο-
γον νὰ χασομεροῦν τὸ Σάββατον εἰς τὸ Κυριακὸν συναγόμε-
νοι· ὅθεν ὄχι μόνον δὲν ἐδιορθώθησαν, ἀλλὰ ἐστερέωσαν τὴν
ἀθέτησιν· προφάσεις γὰρ ἀλόγως προφασιζόμενοι ἐκεῖνά τε

σ. 7

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐποιοῦν ἐν ταῖς Κυριακαῖς· καὶ ἄλλα μετὰ ταῦτα συνάγοντες
πάμπολλα, τὴν μὲν ἀταξίαν τάξιν, τὴν δὲ παράβασιν συνήθει-
σ. 8 αν καὶ νόμον ἐκατέστησαν· καὶ τέλος ἰ πάντων καὶ εἰς διω-
γμὸν τοῦ μοναδικοῦ σχήματος ἀλλότριον αἰσχίστως ἐτράπη-
σαν, δηλαδὴ περίπου τοὺς ,αψξθ´. Πᾶσα γὰρ πλάνη καὶ προ- 5
φάσεις ἰδίαις ἔχει καὶ προκαλύμματα· τῷ χρόνῳ δὲ ἀνδριζομέ-
νη καὶ πλήθει πολυανθρωπίας ἐνδυναμουμένη, καὶ φανερὰ τῆς
ἀληθείας κατεξάνισταται καὶ εἰς τυραννίαν καθίσταται· ὃ καὶ
αὐτοὶ κατὰ ἀλήθειαν ἔπαθον οἱ τάλανες.

Ἐπειδὴ γὰρ τοῦ καιροῦ προϊόντος ἀναιδέστερον ἐφαίνον- 10
το ἀσχημονοῦντες, διὰ τοῦτο καὶ σφοδρότερον ἐγένετο πρὸς
αὐτοὺς ὁ ἔλεγχος· ὅθεν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τῶν συσκητιωτῶν
ὑπὸ τῆς συνειδήσεως κεντούμενοι, μὴ συνευδοκοῦντες τῇ πα-
ραβάσει τῆς παραδόσεως, τὴν τοιαύτην πράξιν ἐξέκλινον·
ἀλλ' ἐκεῖνοι πλείονες ὄντες καὶ ὡς κεφαλὴν τὸν πρώην Οἴκου- 15
μενικὸν Πατριάρχην κὺρ Κύριλλον ἔχοντες (αὐτὸς γὰρ πρό-
τερον μὲν καλῶς τὸ ἔργον κατέκρινεν ἐναντίον ἀποκαλῶν τῆς
ἀνέκαθεν παραδόσεως, ὕστερον δὲ ὡς κοῦφος παρὰ τινῶν
ὑποκλαπείς μετεστράφη εἰς τόξον στρεβλόν· καὶ γενόμενος,
λοιπόν, ὡς εἷς ἐξ αὐτῶν, μάλιστα καὶ ἐνέπνευσεν αὐτοῖς δύ- 20
ναμιν, λέγων ὅτι οὐδὲν ἐστὶ τοῦτο καὶ ὅτι αὐτὸς ἐπὶ τοῦ θρό-
νου ὧν ἔδιδεν ἐκδόσεις καὶ ἐτέλουν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν
σ. 9 Κυριακὴν τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα), ἐκεῖνοι ἰ δὴ, φημι, ὡς
πλείονες ὄντες ὑποβάλλουσιν ἀφορισμοῦ ἐπιτιμίῳ, ὡς δῆθεν
ταραχῶδεις, τοὺς μὴ συνευδοκοῦντας καὶ ἀπείργουσιν αὐτοὺς 25
οὐ μόνον ἐκκλησίας, οὐ μόνον κελλικῆς εἰσόδου, οὐ μόνον τῆς
κοινῆς ὁμιλίας καὶ ἀναστροφῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ μύλου χρει-
ας, κελεύσαντες ἵνα μὴ ἀλήθωσιν αὐτοῖς· μὴ γὰρ ἔχων (ὡς
ἔφη τις) ὁ κὺρ Κύριλλος ἐκ λόγου ἐπιχειρίσασθαι, ἐπεχείρη-
σεν ἐκ τῆς τοῦ μύλου πτερωτῆς. 30

Οὕτω τοιγαροῦν οἱ ἔλεεινοὶ ἐκεῖνοι ἀδελφοὶ δεινῶς διω-
κόμενοι καὶ λιμαγχονούμενοι (οὐκ ἔστι γὰρ εὐχολον εἰς ἔτε-
ρον μῦλον ἀπέρχεσθαι), φόβῳ τοῦ τῆς παραβάσεως κρίματος

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ ἄκοντες κατέλιπον τὰς οἰκῆσεις των καὶ ἄλλος ἀλλαχόσε τοῦ Ὕρους ἀνεχώρησαν. Δὲν ἐδυνήθησαν ὅμως οὐδὲ οὕτως ἡσυχίαν εὑρεῖν οὐδαμοῦ· οὐ γὰρ μόνον οἱ ἁγιαννῖται αὐτοὶ ἐμπαθῶς κατ' αὐτῶν φερόμενοι σκανδαλοποιούς καὶ παραχώ-
5 δεις αὐτοὺς ἐκήρυττον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἕξω πολλοὶ φιλίως πρὸς αὐτοὺς διακείμενοι καὶ τὰ τῶν ἁγιαννιτῶν διεκδικοῦντες, ὡς μιάσματα τούτους ἀπέφευγον καὶ τοὺς ἄλλους οὕτω ποιεῖν ἐπιμελῶς ἄγαν ἐδίδασκον· ὧν ἀπάντων ὁ κράτιστος καὶ κορυ-
φαιότατος ὁ ποτὲ Χαλεπίου ἦν, ὁ γλῶττα καὶ χεῖρ καὶ οὖς τοῦ
10 κῦρ Κυρίλλου καὶ πρότερον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἰ νῦν ἐν τῷ Ὕρει διατελῶν, τοῦτον, ὅστις οὐκ οἶδεν, ὁποῖός ἐστιν ἀνὴρ, οὗτος, ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν, τὸν τῆς Πόλεως καὶ τοῦ Ὕρους ἀγνοεῖ δοῖδουκα.

Ἐδύνατο ἴσως ἡ Λαύρα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπόκειται ἡ σκή-
15 τη, νὰ παύσῃ ταῦτα, καὶ μάλιστα κατὰ τὰς ἀρχάς· ἐδύνατο ἡ μεγάλη σύναξις τοῦ Πρωτάτου, εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζου-
σιν οἱ πρόκριτοι τῶν μοναστηρίων καὶ γνωμοδοτοῦσι περὶ τῆς κοινῆς διοικήσεως. Ἄλλα πῶς νὰ τὸ εἰπῶ; οἱ ἔγκριτοι τοῦ Ὕρους τὴν σήμερον μίαν καὶ μόνην καλῶς ἐπίστανται παρά-
20 δoσιν, τὴν χρηματικὴν, ὅχι τὴν ἐκκλησιαστικὴν· καὶ ὁ τῆς Λαύρας λογιώτερος τὴν ἐκκλησιαστικὴν ταύτην παράδοσιν ὑπόθεσιν περὶ ὄνου σκιᾶς ὠνόμασεν· ὡσὰν τάχα νὰ ἤξευρεν ἢ νὰ ἐκαταγίνετο εἰς ἄλλα οὐσιωδέστερα καὶ ὑψηλότερα. Συ-
σχεφάμενοι τοίνυν οἱ ἀδελφοὶ ἐκεῖνοι καὶ ἄλλοι πολλοὶ σὺν
25 αὐτοῖς μετ' ἀλλήλων, ὅσοι τῆς ἀνέκαθεν παραδόσεως ἐξέχον-
ται, περὶ τοῦ πρακτέου (ἵνα γὰρ τὴν ἀπὸ τῆς κενoτομίας ταύ-
της αἰσχύνῃ συγκαλύψωσιν οἱ ἀπὸ τῆς Ἁγίας Ἄννης, αἰρέσεις πολλὰς καὶ δεινὰς ἐγγράφως ἐπεφήμισαν αὐτοῖς· οὐ χάριν καὶ ἡρεμεῖν ἔτι οἱ ἀδελφοὶ οὐκ ἠδύναντο), εὐλογον ἔκριναν ἀπαν-
30 τῆσαι πρὸς τὰς τοιαύτας συκοφαντίας μὲ μίαν Ὁμολογίαν πί-
στεως· καὶ ἰ δὴ γράψαντες καὶ ὑπογράψαντες τὴν ἔκθεσιν τῆς ἰδίας των πίστεως, ἀποστέλλουσιν αὐτὴν διὰ τινος ἀδελφοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀναγγείλαντες δι' ἀναφορᾶς τὰ ἑαυτῶν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κακά και λύσιν ἐκζητοῦντες τῶν δυσχερῶν· ἐγένετο δὲ ταῦτα ἐπὶ τῆς Πατριαρχίας τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης κυροῦ Θεοδοσίου τοῦ Κρητός.

Ἄλλὰ πρὸς μὲν τὴν Ὁμολογίαν (ἦν καὶ ὁ νῦν Οἰκουμηνικός ἰδὼν ἀπεδέχθη, Ἱεροσολύμων τὸ τηνικαῦτα ὦν) οὐδεὶς 5 ὅλως ἀντεῖπεν οὐδέν· μᾶλλον δὲ καὶ τινὲς τῶν ἐκεῖ λογάδων, ἀναγνόντες αὐτήν, εἶπον ὡς ὁ μὴ οὕτω πιστεύων οὐκ ἔστι Χριστιανός. Γράμμα δὲ συνοδικοῦ τύπου ἔχων καταπέμπεται, τὸ ὅποῖον, ἀγκαλὰ καὶ ῥητῶς δὲν ἐκατάκρινε τὴν τῶν ἁγιαννιτῶν καινοτομίαν, ἵνα μὴ ἴσως καὶ ἡ τῶν Πολιτῶν ἀρχόντων 10 ἐπίδειξις ἅμα συγκατακριθῆ, ὡμολόγει ὅμως τὸ ἀρχαῖον ἔθος τῆς Ἐκκλησίας καὶ βαρυτάτοις ἐπιτιμίαις καθυπέβαλλε τοὺς ἁγιαννίτας, ἐὰν μὴ παύσωνται τοὺς μὴ βουλομένους βιάζοντες εἰς τὰς τῆς Κυριακῆς νεκρολογίας· καὶ ἐπειδὴ ἐκ τούτου οὐδὲν ἐγένετο, ἀποστέλλεται καὶ δεύτερον τῆς αὐτῆς ἐννοίας 15 καὶ δυνάμεως.

Ἄλλὰ τί τὸ ἐντεῦθεν; Φρίττω νὰ τὸ εἰπῶ κατὰ ἀλήθειαν· θάνατοι τοὺς προτέρους διωγμοὺς διεδέχθησαν· ἐρρίφθησαν σ. 12 εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης | ἄνθρωποι ἀσκηταί, ἱερομόναχος παπᾶς Παῖσιος ὁ Καλλιγράφος καὶ μοναχὸς Θεοφάνης ὁ τοῦ- 20 του γέροντας, πολλοὺς ἰδρῶτας ἐν τῇ ἀσκήσει κατακενώσαντες, ἐρρίφθησαν λέγω δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ μόνον, διατί δὲν ἤθελον νὰ κάνωσι μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν καὶ διατί πικρῶς ἤλεγχεν ὁ Παῖσιος τὴν καινοτομίαν τους· ὁ γὰρ Θεοφάνης ἦν 25 ἀνὴρ ἀγράμματος μὲν, πλὴν ἡμερώτατος τὸν τρόπον καὶ γλυκύτατος. Οἱ εἰς τὸ φρικτότατον τοῦτον ἔργον ὑπηρετήσαντες λησταί, ἀνηλεῶς αὐτοὺς τύπτοντες, τοῦτο αὐτοῖς ἐπέλεγον· “Διατί, σκυλιά, δὲν θέλετε νὰ κάνετε κόλυβα τὴν Κυριακὴν;”· πάνυ δὲ ἔμελλε τοῖς λησταῖς ἂν ἐκεῖνοι δὲν ἔκαναν κόλυβα τὴν Κυριακὴν· τοσοῦτον μόνον εἰπὼν περὶ τῆς τρομερᾶς ἐκείνης 30 μαιφονίας, ταχέως ἀφίσταμαι μὴ βουλόμενος νὰ διατρίβω εἰς ἔργον τόσον ἐξάριστον καὶ θεομισές.

Ἄναχθέντα, λοιπόν, εἰς τὰς ἀκοὰς τῆς Ἐκκλησίας καὶ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ταῦτα, πατριαρχεύοντος ἔτι τοῦ κῦρ Θεοδοσίου, ἐξωσθέντος δὲ μετ' ὀλίγον καὶ ἀντισαχθέντος τοῦ ἐν μακαρία τῇ λήξει κυροῦ Σαμουήλ ἐκείνου, τὸ δεύτερον, ἔκαμαν, ὥστε νὰ σταλθῇ καὶ τρίτον συνοδικόν, ἐκκλησιαστικὸν τῷ ὄντι καὶ τῆς πα-
5 τρικῆς παραδόσεως ἐχόμενον· ἐκέλευε γὰρ τὰς πάσας σκήτας καὶ τὰ κελλία τοῖς τύποις τῶν μοναστηρίων κατακολουθεῖν καὶ τὴν ἀρχαίαν φυλάττειν συνήθειαν, τοῖς δὲ μὴ πειθόμενοις σ. 13 τὰς παλαμναιοτάτας ἐπήγαγεν ἀράς.

Τί οὖν ἄρα ἐφοβήθησαν; ἄρα ἠσύχασαν; ἄρα τὸ κρῖμα
10 τῆς ἀπειθείας εἰς νοῦν ἔβαλον; ἄρα τὸ εὐαγγελικὸν «οὐαὶ» τοῦ σκανδάλου συνέστειλεν αὐτούς; ὅλον τὸ ὑναντίον, ἀδελφοί, ἐγένετο· εἰς τόσῃ ἀπόνοιαν ἤλθον· καὶ τόσον ἐκαταφρόνησαν τὰ φρικτότατα ἐκεῖνα ἐπιτίμια, ὥστε ὁποῦ ἄνθρωπον τὰ λοισθια πνέοντα ἐσήκωσαν ἐπὶ κραββάτου καὶ ἔφερον
15 αὐτὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα ψάλλῃ μνημόσυνον τὴν Κυριακῆν, ἐπειδὴ μέχρι τότε δὲν ἐπείθετο· τότε δὲ ἀσθενῆ εὐρόντες καὶ ἐκταράξαντες αὐτοῦ τὰς φρένας, ὅτι μέλλει νὰ κολασθῇ, ἐὰν ἐμπράκτως δὲν ὁμολογήσῃ πὼς εἶναι καλὰ τὰ μνημόσυνα τῆς Κυριακῆς, ἔφερον αὐτὸν θέαμα ἐλεεινὸν εἰς τὸ Κυριακόν, καὶ
20 οὕτω μετ' ὀλίγον τὸ ζῆν μετήλλαξεν οὐ καλῶς.

Ἐλεγχόμενοι γοῦν διὰ ταῦτα, διὰ τε λόγων καὶ γραμμάτων κοινότερον καὶ θερμότερον, ὅτι τῇ Συνοδικῇ ἀποφάσει δὲν ὑποτάσσονται καὶ τὰς τῆς Ἐκκλησίας ἀράς δὲν φρίττουσι, τὸ δίκαιον ἐχούσας καὶ εὐλογον, δεῖν ἔγνωσαν φθᾶσαι, ἃ
25 ἔμελλον παθεῖν· καὶ δὴ τὸν καιρὸν ἴδιον ἐδικὸν τοὺς εὐρόντες, οὐδὲ μίαν ἀναίβωλὴν καιροῦ ἐποιήσαντο. Τίς δὲ ὁ τούτων ἄρα σ. 14 καιρός; ἢ πρὸς τὸν νῦν Οἰκουμενικὸν ἄκρα φιλία· φίλτατοι γὰρ καὶ ὁμοφυχότατοι πρὸς ἀλλήλους ἐκ παλαιῶν ἐτῶν οἱ τρεῖς οὗτοι, ὃ τε δηλαδὴ κῦρ Σωφρόνιος καὶ ὁ κῦρ Κύριλλος
30 καὶ ὁ ποτὲ Χαλεπίου Γεννάδιος· πρὸς δὲ τούτοις καὶ Καισάριος ὁ Ξηροποταμινὸς καὶ στιχουργός.

Οὔτοι δὴ γράψαντες ἴδια γράμματα, ὡς ἠβούλοντο, καὶ ἕτερα ὁμοίως λαβόντες ἐπὶ κοινῷ σχήματος τῶν τριῶν σκή-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τεων, τῆς τε Ἀγίας Ἐκκλησίας δηλαδὴ καὶ τῶν αὐτῆ γειτνια-
 ζουσῶν, τοῦ τε Καυσοκαλυβίου καὶ τῆς τοῦ Πύργου καλουμέ-
 νης (μετέβη γὰρ καὶ ἐπὶ ταύτας κατὰ τὸν τῆς προζύμης τρό-
 πον ἢ καινοτομία) καὶ τούτοις ἅπασιν ἐφοδιάσαντές τινα, μο-
 ναχὸν μὲν οὐκ ὄντα, καλούμενον δέ, ἄνδρα ὁμοτροπώτατον 5
 αὐτοῖς καὶ ἄκρως θερμὸν εἰς τὸ πράγμα ὑπὸ ἅπαντας· Βησ-
 σαρίων ἐστὶν αὐτῷ ὄνομα ἀπὸ Ραφάνης κώμης τῆς κατὰ τὰ
 θετταλικὰ Τέμπη· τοῦτον δὲ φημὶ τοῖς κοινοῖς καὶ τοῖς ἰδίους
 ἐφοδιάσαντες γράμμασιν, εἰς τὸν ὁμοφυχότατον αὐτοῖς πα-
 τριάρχην ἐξαπέστειλαν.

Τίς ἤθελε τὸ πιστεύσει; θᾶπτον ἢ λόγος, ἐπέτυχον καὶ
 πλέον οὐκ ἠῦχοντο· ὁ γὰρ θειότατος, ἀγιώτατος καὶ ἀποστο-
 σ. 15 λικώτατος κύρ Σωφρόνιος, ἰ ἐπίταις, ὡς εἶπεῖν, ἀγκάλαις τὸν
 ἀπεσταλμένον δεξάμενος καὶ ὦτα Μίδου ὑπανοίξας ταῖς τῶν
 ἐχθρῶν κατηγορίας (ἐντὸς γὰρ τοῦ Πατριαρχείου κατέλυεν ὁ 15
 κατήγορος), ἐν τῷ ἅμα σύνοδον συγκροτεῖ, ὀλίγων μὲν
 ἀρχιερέων τῶν παρευρεθέντων, λαϊκῶν δὲ παμπόλλων τῶν
 πλείστων ἀγοραίων καί, πλὴν τοῦ Πασιᾶ καπισί, μὴδεν ἄλλο
 εἰδόντων μὴδὲ ἐπισταμένων, ἀλλ' ἢ καταβοᾶν καθαίρεισιν καὶ
 ἐξορίαν τοὺς αἵρετικούς.

Τὸ μὲν οὖν κριτήριον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑποθέσεως ἐν
 ἀρχοντικῷ τινι, ὡς ἔδοξεν, ἠνέωκτο· οἱ δὲ κρινόμενοι οὐδα-
 μοῦ· καὶ αἱ μὲν κατηγορίαι βαρεταὶ καὶ δειναὶ καὶ οὐκ ὀλίγαι,
 οἱ δὲ ἀπολογούμενοι, ἄλλοι ἀλλαχοῦ διεσπαρμένοι, ὅπου
 ἕκαστος ἔτυχε, καὶ μὴδὲ γινώσκοντες ὅτι κρίνονται ἢ μᾶλλον 25
 εἶπεῖν κατακρίνονται. Ἐπιστολάς δὲ τινος μόνον, ὡς φασιν,
 Ἀθανασίου τοῦ Παρίου εἰς μέσον προβαλόντες, δι' ὧν τοὺς
 ἀθετοῦντας τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἤλεγχε, καὶ μὴδὲ
 ταύτας ὡς δέον ἀναγνόντες, οὐδὲ ἐπικρίναντες τὰ λεγόμενα,
 πότερον, στοιχοῦσι τοῖς Πατράσιν ἢ οὐχί; ἀθρόας τὰς ψήφους 30
 κατὰ πάντων ἐπιφέρουσιν· ἀποφασίζουσι δηλονότι ὡς αἵρετι-
 σ. 16 κούς, μᾶλλον δὲ αἵρεσιάρχας, οὐ μόνον Ἀθανάσιον αὐτόν,
 ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους, τῶν ὁποίων οὐδὲ λέξιν, οὐδὲ συλ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

- λαβὴν εἶχον εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν. Καὶ γράφουσι καθαιρέ-
σεις καὶ ἐκφωνοῦσιν ἀφορισμοὺς καὶ ἐτοιμάζουσιν ἐξορίας, καὶ
τὸ δὴ χεῖριστον καὶ ἀργαλεώτατον, καὶ θέσπισμα γενικὸν καὶ
καθολικὸν ἐκδίδουσιν, ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἕξῃς νὰ γίνωνται
5 καὶ ἐν Κυριακῇ τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων τὰ μνημόσυνα.
Ἐθαύμασεν ὁ κόσμος ὅλος· ἐξέστησαν οἱ ἀκούσαντες
ταῦτα· καταδίκην χωρὶς κρίσιν, θέσπισμα τοῖς Πατρᾶσι μα-
χόμενον καὶ τὴν καινοτομίαν συνιστῶν καὶ κρατῦνον τῆς ἀπο-
στολικῆς παραδόσεως· ἐποίησε δὲ ταῦτα ποῖος; οὐ Σαμουήλ,
10 οὐ Σεραφεῖμ, οὐ Καλλίνικος ἢ Παΐσιος, ἀλλ' ὁ τῆς ὑψηλῆς
καὶ μεγάλης ὑπολήψεως ἄνθρωπος, ὁ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς
Χρυσόστομος, ἡ περίτρανος, ὡς ἐνομιζέτο, καὶ διάτορος τῆς
εὐαγγελικῆς ἀληθείας σάλπιγξ. Αὐτὸς ἐκεῖνος κατεδίκασε μὲ
τὸν προδότην Ἰούδαν ἀνθρώπους ἀθώους, ἀθώους, ὦ γῆ καὶ
15 οὐρανέ· ἀνθρώπους εὐσεβεῖς καὶ ζηλωτὰς τῶν πατρικῶν πα-
ραδόσεων· αὐτὸς ἐκεῖνος, ἀπὸ τὸν ὅποιον ἠλπίζετο πολλῶν
τῆς Ἐκκλησίας ἀταξιῶν διόρθωσις, τὴν καινὴν ταύτην καὶ
ἀνήκουστον ἀταξίαν ἐθέσπισε καὶ τῷ πυρὶ τῆς γεέννης τοὺς
ἐναντικειμένους, ταῦτόν εἰπεῖν τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλη-
20 σίας, παρέπεμφεν· οὐδεὶς γὰρ τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς ἄνθρω-
πος, ἀπὸ τῆς ἑαυτοῦ κοιλίας, ἢ εἶπεν ἢ ἐνομοθέτησεν ὅτι οὐ
δεῖ ποιεῖν ἐν Κυριακῇ μνημόσυνα νεκρῶν, ἀλλ' ὁ παρὰ τῶν
θεῶν Πατέρων τύπος, ἢ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀρχαιο-
τάτη συνήθεια καὶ παράδοσις τοῦτο ἀριδῆλως βροῶ.
25 Ἐμπορεῖ ἄρα τώρα νὰ μᾶς κατακρίνη τινὰς ὡς θρασεῖς,
ἢ διατί ταῦτα λέγοντες δὲν σώζομεν τὸ προσῆκον σέβας εἰς
τὴν πατριαρχικὴν περιωπὴν, ἢ διατί τὸ πονημάτιον τοῦτο εἰς
τὸ φῶς τῶν τύπων ἐξεδώσαμεν; ἀλλά, κατὰ ἀλήθειαν, δεινὸν
καὶ πέραν δεινοῦ ἤθελεν εἶναι, ὁ μὲν, διατί ἔλαχε τοιοῦτος,
30 ὅ,τι ἂν ἀποφαίνεται νὰ εἶναι καλὸν καὶ εὐλογον, ὁ δέ, διατί
ὑποβέβηκε καὶ τίτλων ἐστέρηται ὑψηλῶν, οὐδ' αὐτὸ τοῦτο νὰ
δύνηται νὰ εἰπῇ καὶ νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἀδίκως τὴν τοῦ Ἰούδα
μερίδα κατεκρίθη καὶ τὸ πῦρ· ἄλλωστε δέ, καὶ τοῦ χριστιανι-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κοῦ πληρώματος ἐφ' ἡμῖν σκανδαλισθέντων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀληθείας ἐν ἡμῖν τρόπον τινὰ καταπεσούσης, χρέος σ. 18 ἀπαραίτητον ἡμῖν ἰκατεφάνη μηκέτι σιγαῖν, εἰ καὶ μέχρι τοῦδε ἐσιγήσαμεν, τῶν σκανδάλων τὰς ἀφορμὰς ἀποφεύγοντες.

Δι' ὃ δὴ καὶ ἐγχειρίδιόν τι συντεθὲν παρὰ τοῦ ῥηθέντος 5 Βησσαρίωνος, κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταύτης παραδόσεως, εὐρόντες, πρὸς αὐτὸ οἶον ἀποκρινόμενοι τὸ παρὸν βιβλιάριον συνετάξαμεν, ὡς μὲν πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας Χριστιανούς ἱκανὴν πληροφορίαν, ὡς δὲ πρὸς τὴν κατακριθεῖσαν ἀλήθειαν, τὸ ὅσον ἐφ' ἡμῖν χεῖρα βοηθείας, τῶν Πατέρων καὶ τῶν συγ- 10 κατακριθέντων αὐτοῖς ἀδελφῶν καὶ ἡμῶν ὑπεραπολογούμενοι· καὶ τὴν κρίσιν τῆς καθολικῆς καὶ κανονικῆς συνόδου ἐπικαλούμενοι, Θεὸν καὶ ἀγγέλους διαμαρτυρόμενοι, ὅτι ἠδίκηται ἢ ἀλήθεια, ἠδίκηνται οἱ Πατέρες, ἠδίκηνται οἱ μετὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἰστάμενοι.

15

⟨ΤΜΗΜΑ Α⟩

σ. 19

ΚΑΤΑ ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΚΥΡΙΑΚΑΙΣ·
ΗΤΟΙ

ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΚΑΘΑΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΝΤΙΠΡΗΤΟΣ ΟΤΙ
5 ΤΑ ΕΝ ΤΑΙΣ ΚΥΡΙΑΚΑΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ
ΑΠΗΓΟΡΕΥΜΕΝΑ ΕΣΤΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΚΡΙΤΑ·
ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΟΥ
Ο ΛΟΓΟΣ

α'. Εἰς κενὸν καὶ μάτην ἐξ ἅπαντος ἤθελε κοπιᾶζει
10 ἐκεῖνος, ὅπου προβάλλει νὰ ὀμιλήσῃ περὶ ὑποθέσεώς τινος,
χωρὶς νὰ διορίσῃ πρῶτον τὸ ὑποκείμενόν του, δηλαδὴ χωρὶς
νὰ ἐξηγήσῃ πρῶτον μὲ τὸ μέσον τοῦ ὀρισμοῦ τὴν ὑπόθεσιν
ἐκείνην, περὶ τῆς ὁποίας μέλλει νὰ ὀμιλήσῃ ἢ νὰ γράψῃ· δια-
τί, μὲ τὸ νὰ εἶναι ὁμώνυμα τὰ πράγματα πολλάκις, ἀκολου-
15 θεῖ νὰ μὴν ἀπευθύνωνται ὅλοι του οἱ λόγοι καὶ αἱ ἀποδείξεις
εἰς αὐτὸ τὸ προκείμενον, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ ἕτερα καὶ οὕτως
ἐπομένως νὰ ἀποτυγχάνῃ τοῦ ποθουμένου σκοποῦ.

β'. Ἐπειδὴ, λοιπόν, καὶ ἡμεῖς σκοπὸν ἐθέμεθα νὰ ἀπο-
δείξωμεν, σὺν Θεῷ, ὅτι τὰ μνημόσυνα τῶν ἐν Χριστῷ κεκοι-
20 μημένων ἀδελφῶν εἶναι ἀπηγορευμένα καὶ ἀπροκριματίστως
δὲν γίνονται ἐν ταῖς ἀναστασίμοις τῶν ἡμερῶν, ἐξ ἀνάγκης
πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν τί λογῆς ἢ ἐννοοῦμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος
τὰ μνημόσυνα, διὰ νὰ μὴν ἔχωσιν ἀφορμὴν οἱ καινοτομοῦντες
νὰ διαστρέψωσι τοὺς λόγους μας, βιάζοντες καὶ παρασύροντες
25 αὐτοὺς καὶ εἰς ἄλλα καλούμενα μνημόσυνα, παρὰ τὸ προκεί-
μενον, καθὼς καὶ διὰ βιβλίων καὶ συνοδικῶν θεσπισμάτων
τοῦτο ἐποίησαν.

σ. 20

γ'. Τὰ μνημόσυνα, λοιπόν, ταῦτα, περὶ ὧν ἡμῖν ὁ λόγος

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ ὑπὲρ ὧν οἱ τοσοῦτοι ἀγῶνες καὶ πόλεμοι, εἶναι μία τελε-
τή, ἥγουν πρῶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης, ἰδίᾳ καὶ ἀγράφως εἰς
τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν παραδεδομένη, ἐν ἣ ἡ πράξις, προ-
τιθεῖσα ἢ Ἐκκλησία τὸ σύμβολον τοῦ τεθνηκότος ἀδελφοῦ,
τοῦτ' ἔστι τὸν ἐψητὸν σῖτον, διὰ μακρᾶς καὶ περιπαθοῦς ἀκο- 5
λουθίας, δέεται τοῦ Θεοῦ νὰ συγχωρήσῃ αὐτῷ «πᾶν πλημ-
μέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον», καὶ κληρονόμον ἀναδείξῃ
αὐτὸν τῆς οὐρανόθεν βασιλείας, «ὅταν ἐλεύσῃται κρῖναι
ζῶντας καὶ νεκρούς».

δ'. Τούτων οὕτω διοριζομένων καὶ ἐξηγουμένων τῶν 10
μνημοσύνων, πρόδηλον γίνεται ὅτι δὲν δύνανται νὰ συνεν-
νοῦνται πλέον μὲ αὐτὰ οὔτε τῶν ἀγίων αἱ μνήμαι, διατί
εἶναι ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις, τοῦτ' ἔστι κρότων ἐπινικίων καὶ
χαρᾶς ὑποθέσεις, οὔτε αἱ καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ καθ' ἕκα- 15
στον καιρὸν ὑπὸ τοῦ ἱερέως γινόμεναι ἐκφωνήσεις καὶ αἰτή-
σεις, οὔτε αἱ διὰ τῶν μερίδων ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινόμε-
ναι ἀναμνήσεις, ὅτι ταῦτα γίνονται συντόμως συνεπτυγμένως
σ. 21 καὶ ἀπαθῶς, καὶ μάλιστα αἱ διὰ τῶν μερίδων ἀναμνήσεις
ὡσάν ὅπου προσφέρονται μυστικῶς. Ἐννοοῦνται δηλαδὴ
ἐνταῦθα ἐκεῖνα μοναχά, τὰ παρὰ πᾶσι γνωστὰ καὶ συνήθη, τὰ 20
ὅποια καὶ κοινότερον κόλυβα, ὡς ἐκ τοῦ προκειμένου συμβό-
λου, ὀνομάζονται· ἐκεῖνα ὅπου ἐγκαινίζουσιν, ἥτοι ἀνακαινί-
ζουσι, τὸ μυστήριον καὶ τὸ πάθος τοῦ θανάτου, ὅθεν καὶ τε-
λετὴ καὶ πρῶξις ἱερὰ καὶ μυστηριώδης λέγονται. Ταῦτα λέ-
γω, ὅπου καὶ ἰδίως παραδέδονται νὰ γίνωνται, καὶ ἔνεκα τού- 25
των ἀνοίγει ἢ ἔκκλησία, τὸ ὅποῖον δὲν εἶναι ὀλίγον, μᾶλλον
δὲ καὶ τὸ ὅλον δύναται, διὰ νὰ δώσῃ νὰ καταλάβῃ καθ' ἕνας
τὴν μεγίστην διαφορὰν ὅπου ἔχουσι ταῦτα ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅπου
δὲν γίνονται καθ' αὐτό.

Τμήματος α'. Κεφάλαιον α'

30

Ἔστι τὰ μνημόσυνα ταῦτα οὐκ ἀδιαφόρως
ἐν πάσαις ταῖς ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος γίνονται.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ε'. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων, εὐκόλα ἡμπορεῖ νὰ καταλάβῃ καθ' ἑνας ὅτι ὁ λόγος μας ἐγγύθεν καὶ ἀμέσως ἀφορᾷ τὰ μερικὰ μνημόσυνα, ἡγουν τὰ τριτοένηα καὶ τὰ ἐξῆς, καὶ ὅχι τὰ κοινὰ καὶ καθόλου, ἅς διαιρῆ καὶ ἅς ὑποδιαιρῆ καὶ ἐπι-
5 διαιρῆ, καθὼς θέλει καὶ βούλεται, ὁ Βησσαρίων τὰ μνημόσυνα, ἡμεῖς τὸν ἀποκρινόμεθα πρὸς ἐκεῖνα, ὅπου ἀναμεταξύ μας διαφερόμεθα, ἀποδείχνοντες αὐτὸν προφανῶς ψευδόμενον καὶ συκοφάντην τῶν τε ἀποστολικῶν διατάξεων καὶ τοῦ σ. 22 ἐκκλησιαστικοῦ τύπου, ὃν ἀποδέχεται.

10 ζ'. Λέγει λοιπόν, εἰς μὲν τὸ (ζ'), ὅτι τὰ τρίτα, ἔνηα καὶ τὰ ἐξῆς, πάντοτε φάλλονται εἰς ὅλας τὰς ἑπτὰ ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος· εἰς δὲ τὸ δευτερόν του σχόλιον λέγει οὕτω· «πρέπει νὰ σᾶς ἐρωτήσωμεν, ποῖοι εἶναι περισσότερον αὐτοκατάκριτοι, ἡμεῖς ὅπου τὰ ἐνεργοῦμεν τὴν Κυριακὴν, ἢ ἐκεῖνοι
15 ὅπου μᾶς ἐδίδαξαν νὰ τὰ κάνωμεν ἀδιαφόρως καὶ τὴν Κυριακὴν; Βέβαια, ἂν ἔχητε νοῦν, θέλετε εἰπῆ ὅτι ἐκεῖνοι, ὅπου μᾶς ἐδίδαξαν νὰ κάνωμεν ἀφεύκτως τὰ τρίτα καὶ τὰ καθεξῆς φυλάττοντές τα ἀπαρασάλευτα, διὰ νὰ σώζωνται οἱ μυστηριώδεις τῶν λόγοι, τοὺς ὁποίους ἄριστα σημειοῖ ὁ Συμεών
20 Θεσσαλονίκης».

ζ'. Τοῦτο εἶναι ἐκεῖνο τὸ τόσον ἰσχυρὸν καὶ τόσον περίφημον ἐπιχείρημα, διὰ τὸ ὁποῖον οἱ ἅγιαννῆται ἐκρότησαν ὑπερβαλλόντως τὸν θαυμάσιον εὐρετὴν του λέγοντες, ἐπ' ἀληθείας, ἀπέδειξεν ἀναντιρρήτως ὁ Βησσαρίων ὅτι ὅσοι δὲν
25 κάνουσι τὰ μερικὰ ταῦτα μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν ἀμαρτάνουσιν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἀλλὰ πῶς δὲν ἔπρεπε νὰ τὸν θαυμάσουν καὶ νὰ τὸν εὐχαριστήσουν μεγάλως, ὅπου πανταχόθεν ἐλεγχόμενοι καὶ καταισχυνόμενοι, διὰ τὴν ἀσχημοσύνην τῆς καινοτομίας τῶν, μόλις, ὡς ἐκ μηχανῆς αὐτὸς ἀνε-
30 φάνη βοηθὸς εἰς τὴν δυστυχίαν τους, καὶ ὅσον ἐδυνήθη ἐπάσχισε νὰ περικαλύψῃ τὴν ἀσχημίαν τῆς ἐν τῇ Κυριακῇ θρηνωδίας τῶν;

η'. Ἐκεῖνοι, λέγει, ὅπου μᾶς ἐδίδαξαν· μὲ τοῦτο ἐννοεῖ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σ. 23 τὰς Ἰ Διαταγὰς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὸ τυπικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας. Ἀλλὰ, περὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, κάμνει χρεῖα διὰ τοὺς ἀπλουστέρους, ὡς ἐν συντόμῳ, νὰ σημειώσω ἐνταῦθα ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἦτον ἓνα καιρὸν βιβλίον ἐνδιάθηκον, ἤγουν ἦτον καὶ αὐτὸ ἐν μέρος τῆς 5 νέας Ἀγίας Γραφῆς, καὶ ῥητῶς εὐρίσκεται εἰς τὸν ἔσχατον κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐπαριθμούμενον· ὕστερον ὅμως μὲ εὐλογον αἰτίαν ἡ ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ ἕκτη Σύνοδος τὸ ἔκαμιν ἄκυρον· τοῦτ' ἔστιν ἀπεφάσισε νὰ μὴ τὸ ἔχωμεν οὐδὲ νὰ τὸ δεχόμεθα εἰς τὸ ἐξῆς, ὡς θεῖαν γραφήν, μὲ τὸ νὰ ἐνέ- 10 σπειραν μέσα εἰς αὐτὸ πολλὰ δόγματα αἰρετικὰ οἱ κακόφρονες αἰρετικοί· ὅθεν, διὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, δὲν ἔχει πλέον τὴν αὐθεντίαν τῆς θείας Γραφῆς, εἰς τὰς μαρτυρίας ὅπου λαμβάνονται ἐκεῖθεν, ἔξω μόνον ἂν συμφωνοῦν αἱ μαρτυρίαι μὲ τὴν δόξαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ 15 μὲ τὴν κοινὴν διδασκαλίαν καὶ ὑποτύπωσιν τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαρίων Πατέρων· ἀλλέως, τοῦτ' ἔστιν, ἐὰν δὲν συμφωνῇ μὲ τὴν κοινὴν γνώμην τῶν Πατέρων, δὲν τὸ δεχόμεθα· οἱ ἐξηγηταὶ τῶν ἱερῶν κανόνων, τὴν ἀπόφασιν φυλάττοντες τῆς Συνόδου, δὲν τὸ ἀναφέρουσιν οὔτε εἰς τὰ ὀρθὰ καὶ εὐαπόδεκτα, 20 ὡς ἤδη ἀπόβλητον.

θ'. Τοῦτο ὅλον ἐγὼ ἐσημείωσα ἐνταῦθα, διὰ νὰ μὴν ἀπατῶνται οἱ ἀπλούστεροι ἀπὸ τὴν ἔμφασιν τοῦ ὀνόματος τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν· ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλον ὅπου τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ἀπόβλητον καὶ ἡμεῖς δὲν ἔχομεν χρέος νὰ 25 πειθώμεθα μὲ τυφλὴν ὑπακοὴν εἰς αὐτό, καθὼς εἰς τὰς ἄλλας

σ. 24 Γραφάς, ἀλλὰ μάλιστα ἰ νὰ προτιμῶμεν τὴν γνώμην τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν θείων Πατέρων, ὅμως καὶ προφανῶς ὁ Βησσαρίων ψεύδεται καὶ συκοφαντεῖ τὰς Ἀποστολικὰς ταῦτας Διαταγὰς, πὼς τάχα ἐκεῖνοι τὸν 30 διδάσκουσι νὰ κάνῃ ἐν ὄλαις ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις τῆς ἑβδομάδος τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα. Ἐπειδὴ εἰς τὸ κεφάλαιον ἐκεῖνο, ὅπου φαίνεται πὼς παραδίδονται τὰ μνημόσυνα ταῦτα, κανέ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

νας τοιοῦτος προσδιορισμὸς ἐκεῖ δὲν εἶναι γεγραμμένος, δηλαδὴ οὔτε τὸ πάντοτε, οὔτε τὸ ἀδιαφόρως, οὔτε τὸ ἀφεύκτως, οὔτε τὸ ἀπαρασαλεύτως· καμμία λέγω τοιαύτη λέξις ἐκεῖ δὲν φαίνεται, ἀλλ' αὐτὸς ὁ μόνος καὶ πρῶτος ἐφεῦρε καὶ ἐπενόησε τὰ
5 τοιαῦτα, διὰ τὰ ἀποδείξει δῆθεν ἀρχαίαν καὶ ἀποστολικὴν τὴν καινοτομίαν του. Ἀλλὰ ἐγὼ λέγω, καὶ ὀρθῶς λέγω, ὅτι καὶ τὰ τοιαῦτα ἔαν ἦτον ἐκεῖ προσκείμενα, οἱ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τρόφιμοι δὲν εἶναι τόσον ἀνόητοι, ὥστε νὰ προτιμήσουν τὰ ἀπόβλητα, καὶ ὁποῦ ἔχουν ὅλην τὴν ὑποψίαν μή-
10 πως εἶναι προσθήκαι τῶν κακοφρόνων αἰρετικῶν τῶν μὴ τιμώντων τὴν ἀναστάσιμον τοῦ Κυρίου ἡμέραν, καὶ νὰ ἀφήσουν ἐκεῖνα ὁποῦ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία ἐξ ἀμνημονεύτων αἰώνων ἐσυνήθισε καὶ μέχρι τῆς σήμερον συνηθίζει νὰ πράττη ἐμπράκτως καὶ μὲ ἐγγράφους τύπους παραδίδει εἰς τὰ γνήσια τέκνα
15 τῆς.

ι'. Ὁ λόγος οὗτος ἔχει δύναμιν πρὸς τὴν ἔνστασιν, ὁποῦ δύναται νὰ κάμη ἐνταῦθα ὁ Βησσαρίων· ὅτι ἐπειδὴ ἐκεῖ δὲν ἐξαιρεῖται ἡ Κυριακή, ἀλλ' ἀπλῶς οὕτω παραδίδονται τὰ μνημόσυνα, δῆλον ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν
20 εἶναι ἀδιαφόρως καὶ ἀπαραιτήτως νὰ γίνωνται· ἔχει λέγω δύναμιν οὗτος ὁ λόγος νὰ ἀνατρέψῃ τὴν ἔνστασιν ταύτην; ἐπειδὴ, ἂν ἡ ἔγγραφος προσθήκη ἔδιδεν ὑποψίαν αἰρετικῆς κακοφροσύνης, ἐπειδὴ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, πῶς νῦν ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ τὴν ἐπι-
25 νοῶμεν ἔξωθεν καὶ ἐμπράκτως νὰ τὴν μεταχειριζώμεθα ἐναντίον αὐτῆς τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰς καιρὸν ὁποῦ αὐτὴ μάλιστα μᾶς δίδει τύπον, τοῦτ' ἔστιν ὁδηγὸν καὶ φραστῆρα τῶν πρακτέων καὶ μὴ πρακτέων.

ια'. Ἴδου ὁ τύπος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἀρχαιο-
30 τάτου Τυπικοῦ τοῦ περιωνύμου ναοῦ τοῦ Πρωτάτου, ὅστις παραβληθεὶς μὲ ἄλλα διάφορα τυπικά τῶν ἱερῶν μοναστηρίων εὐρέθη ἐξισάζων κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον, καὶ τοῦτο σημειώνω ἐνταῦθα ἐξεπίτηδες διὰ τὴν ἀναισχυντίαν ἐκεῖνων

σ. 25

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ὁποῦ ἐτόλμησαν νὰ εἰποῦν πῶς εἶναι τοῦ Μαλαξοῦ καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δεκτός, μὴ ἔχοντες πῶθεν ἄλλοθεν νὰ δεφεντεύουν τὴν καινοτομίαν τους, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀναίσχυντον καὶ ἀσύνητον ταύτην ἀντίθεσιν, ὕστερον ἐν ἰδίῳ τύπῳ, θέλομεν ἀποκριθῆ καθ' αὐτό. Τώρα δὲ ἄς γράψωμεν αὐτολεξεῖ τὸν τύ- 5 πον, τὸν ὁποῖον μᾶς προβάλλει ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία.

ιβ'. «Χρὴ εἰδέναι», φησὶν, «ὅτι ἐὰν γένηται ἀδελφὸν ἐκδημῆσαι πρὸς Κύριον ἐν ταῖς ἀγίαις ταύταις ἡμέραις», τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς δηλονότι, «διὰ μέσου τῆς ἑβδομά- 10 δος παννουχίς οὐ γίνεται τῶν τρίτων αὐτοῦ ἕως τῆς Παρασκευῆς ἑσπέρας, τότε γὰρ τελεῖται ἡ παννουχίς αὐτοῦ καὶ τῷ Σαββάτῳ ἡ λειτουργία· τῷ δὲ ἐπιόντι Σαββάτῳ γίνονται τὰ ἕννα αὐτοῦ, κἂν τε λαγχάνωσι, κἂν τε μὴ· τὰ δὲ τεσσα- 15 ραικοστὰ αὐτοῦ γίνονται, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ πληρωθῆ, τοῦτο δὲ δῆλον εἰμὴ λαγχάνωσιν ἐν τε τῇ ἀγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι καὶ τῇ Διακαιησίμῳ· ἐν αὐταῖς γὰρ λαγχανόντων οὐκ ἐπιτελοῦνται, εἰμὴ μετὰ τὸ παρελθεῖν τὴν τοῦ Θωμᾶ Κυριακῆν. Ἐπειδὴ δὲ παράδοσίς ἐστι τῶν ἀγίων μνημονεύεσθαι καθ' ἑκάστην τοὺς ἐκδημοῦντας ἀφ' ἡμῶν διὰ λει- 20 τουργιῶν, ἀπ' αὐτῆς δηλονότι τῆς πρώτης ἡμέρας, καθ' ἣν τελευτῶσι, μέχρι καὶ τῆς τεσσαρακοστῆς, αἱ τοιαῦται λειτουργίαι αὐτῶν ἄρχονται ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ Θωμᾶ μέχρι συμπληρώσεως τεσσαρακοστῆς, ἐν μόναις ταῖς Κυριακαῖς καὶ ταῖς λοιπαῖς ἑορτασίμοις ἡμέραις, ἥγουν τῇ Τετράδι τῆς Με- 25 σοπεντηκοστῆς, τῇ Τετάρτῃ τῇ πρὸ τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῇ Δευτέρᾳ τοῦ ἀγίου Πνεύματος, τούτου μὴ γινομένου».

ιγ'. Τώρα, τίς δὲν θέλει εἰπῆ συκοφάντην καὶ φθορέα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τύπου τὸν συγγραφέα τοῦτον, ὁ ὁποῖος εὐσεβεῖ μὲν μέχρις ὀνόματος, ἱερὸν Τυπικὸν ὀνομάζων καὶ ἱερὸν Ὁρολόγιον, αὐτὴν δὲ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἔννοιαν ἀφανίζει 30 τοῦ τύπου, τὰ μὲν κεφάλαια καὶ τὰ φύλλα ἀκριβῶς σημειῶν, τὰ δὲ ἐν αὐτοῖς γεγραμμένα ἔκουσίως, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν κακοβούλως, διαστρέφων καὶ ὄλως τὰ ἐκδιαμέτρου ἀντινομο-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

θετῶν; Ἴδοῦ γὰρ σαφῶς, διακεκριμένως καὶ ῥητῶς ὁ τύπος λέγει ὅτι τὰ ἔννατα αὐτοῦ γίνονται τῷ ἐπιόντι Σαββάτῳ, κἄν τε λαγχάνωσι, κἄν τε μή· πῶς λοιπὸν αὐτὸς λέγει ὅτι αἱ Διαταγαὶ καὶ τὸ τυπικὸν τὸν διδάσκουσι νὰ τὰ κἀνὴ ἀδιαφό-
5 ρως, ἀφεύκτως καὶ ἀπαρασαλεύτως, τάχα διὰ νὰ σῶζονται οἱ μυστηριώδεις (ς') αὐτῶν λόγοι; Εἰ μὲν ἀδιαφόρως, ὡς σ. 27 αὐτὸς λέγει, διδάσκουσιν οἱ Πατέρες, διατί καὶ ἀδιαφόρως δὲν γράφουσι, δηλαδὴ τῷ ἐπιόντι Σαββάτῳ ἢ τῇ Κυριακῇ; Τοῦτο γὰρ ἔστι τὸ ἀδιαφόρως λέγειν ἢ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο· εἶδὲ
10 καὶ ἀφεύκτως καὶ ἀπαρασαλεύτως ἢ τρίτη, ἢ ἑνάτη καὶ ἢ τεσσαρακοστὴ ἡμέρα πρέπει νὰ φυλάττεται διὰ τοὺς μυστηριώδεις αὐτῶν λόγους, διατί πάλιν τὰ μὲν τρίτα καὶ ἔννατα ὑπερτίθενται εἰς τὰ ἐρχόμενα Σάββατα, τὰ δὲ τεσσαρακοστὰ ὑπερβαίνουσι πολλῶ τῷ μέτρῳ τὸν τεσσαρακοστὸν ἀριθμὸν,
15 μὴ συγχωρούμενα νὰ γίνωνται οὔτε τῇ ἀγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι, οὔτε ἐν τῇ Διακαιησίμῳ;

«Τοῦτο γὰρ δῆλον», φησὶν, «εἰμὴ λαγχάνωσι (τὰ τεσσαρακοστὰ δηλονότι) ἐν τε τῇ ἀγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι καὶ τῇ Διακαιησίμῳ· ἐν αὐταῖς γὰρ λαγχανόντων οὐ γίνον-
20 ται, εἰμὴ μετὰ τὸ παρελθεῖν τὴν τοῦ Θωμᾶ Κυριακῆν». Λοιπὸν, ἂν ὁ τύπος ἀδιαφόρως δὲν ἐρμηνεύει, ἤγουν ἢ τῷ ἐρχομένῳ Σαββάτῳ ἢ τῇ Κυριακῇ, καὶ ἀνίσως τὰ τριτοῦννατα μὲ προσθήκην ἡμερῶν πολλῶν πλεονάζονται καὶ μάλιστα τὰ τεσσαρακοστὰ, καθὼς ἀκολουθεῖ πολλάκις, πόθεν αὐτὸς εὔρε
25 καὶ ἐπενόησε τὰ ἐδικὰ του ἀδιάφορα καὶ ἀπαραίτητα; Δὲν εἶναι παντάπασι φανερὸν ὅτι συκοφαντεῖ καὶ διαστρέφει τὴν ἀπλῆν καὶ ἀδιάστροφον ἔννοιαν τῶν θείων Πατέρων καὶ ὅλης τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας;

ιδ'. Ἄλλ' ἔτοιμος εἶναι ὁ Βησσαρίων εἰς τοῦτο νὰ ἀπο-
30 κριθῇ ὅτι ἐκεῖ ὁ τύπος διδάσκει περὶ τῶν μνημοσύνων ὅπου συμβαίνουσιν εἰς τὰς ἡμέρας τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς, σ. 28 ἐπειδὴ ἐν αὐταῖς δὲν γίνονται καὶ διὰ τοῦτο ὑπερβαίνεται ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν, ἕως νὰ ἔλθωσι τὰ Σάββατα. Ἄλλ' ἐὰν ὁ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἄνθρωπος τελευτήσῃ τῇ Παρασκευῇ, τὰ τρίτα ἐξ ἀνάγκης, ἦτοι ἀφεύκτως καὶ ἀπαρασαλεύτως, πρέπει νὰ γένουν τὴν ἐρχομένην Κυριακὴν· καὶ ὁμοίως, ἐὰν τελευτήσῃ τὸ Σάββατον, τὰ ἔννατα πρέπει νὰ γίνωνται ἀφεύκτως καὶ ἀπαρασαλεύτως τὴν ἐρχομένην Κυριακὴν· ὁμοίως καὶ τὰ τεσσαρακο- 5 στά. Αὕτῃ εἶναι ἡ γνώμη καὶ ἡ ἀπόκρισις τοῦ Βησσαρίωνος, τόσον ἐντὸς ὅσον καὶ ἐκτὸς τῆς Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς, διὰ νὰ σώζωνται, φησὶν, οἱ μυστηριώδεις αὐτῶν λόγοι.

ιε'. Ἄλλὰ πρῶτον, εὐθύς πάλιν ἀποκρινόμεθα τὰ αὐτά, ὅτι οὔτε ἀδιαφόρως, οὔτε ἀπαραιτήτως καὶ ἀπαρασαλεύτως 10 ὁ τύπος λέγει· δεύτερον, ὅτι μὲ τὸ νὰ ὑπερβιβάξῃ αὐτὰ εἰς τὰ ἐρχόμενα Σάββατα καὶ ἕως ὕστερον ἀπὸ τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ κατακράτος ἐγκρεμίζεται καὶ ἀφανίζεται ἡ ἐπίνοια τοῦ ἀφεύκτως, ἀπαραιτήτως καὶ ἀπαρασαλεύτως καὶ τῶν μυστηριωδῶν ἐκείνων λόγων οὐδεμία γίνεται φροντίς, εἴτε 15 σώζονται, εἴτε μὴ σώζονται, ἀπὸ τὸν πλεονασμὸν τῶν ἡμερῶν· τρίτον, ἐὰν σὲ ἐρωτήσῃ τινάς, ὦ καλὲ Βησσαρίων, διὰ ποίαν αἰτίαν οἱ Πατέρες δὲν ἐπιτρέπουσι νὰ γίνωνται τὰ μνημόσυνα εἰς τὰς ἡμέρας τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς, ἀλλ' ὑπερτίθενται εἰς τὸ ἐπίον Σάββατον; ἄρα δὲν θέλεις ἀποδώσεις 20 τινὰ λόγον τοῦ κωλύματος; Βέβαια, ἐπειδὴ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ οὐδὲν γίνεται ἄνευ λόγου, ἐξ ἀνάγκης, ἐὰν ἔχῃς νοῦν, πρέπει νὰ ἀποδώσῃς καὶ τοῦ κωλύματος τούτου τὸν σ. 29 προσήκοντα λόγον· ποῖον τοῦτον; ἐκεῖνον δηλαδή, ἢ τὸν ὁποῖον ἄριστα καὶ σοφώτατα ἐκτίθησιν ἐν τῷ περὶ τῆς ἀγίας 25 Τεσσαρακοστῆς κεφαλαίῳ Ματθαίου ὁ Βλάσταρις, τὸν ὁποῖον ἐδῶ δὲν εἶναι καιρὸς νὰ λέγωμεν.

ις'. Λοιπὸν, ἔχομεν ἐνταῦθα δύο λόγους μυστηριώδεις, μᾶλλον δὲ τρεῖς· ἓνα τὸν τοῦ μνημοσύνου, τῶν τρίτων φέρ' εἰπεῖν, ἢ τῶν ἐνάτων καὶ τῶν ἐξῆς· δεύτερον τῆς νηστείας, 30 ὅστις ὡς ἐν συντόμῳ εἶναι ἡ τοῦ πνευματικοῦ πολέμου ἔννοια· καὶ τρίτον ἔχομεν τὸν τῆς Κυριακῆς, λέγω δὲ ὁμολογουμένως μυστηριώδη λόγον τῆς Κυριακῆς, ἐπειδὴ δὲν δύνασαι νὰ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀρνηθῆς τὰς δογματικὰς καὶ θείας αὐτῆς ἐννοίας, ὅπου εἶναι
μία μὲν ὁ ἐγκαινισμός, ἤτοι ἡ ἀνάμνησις τῆς προσκυνητῆς καὶ
ἐνδόξου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἀναστάσεως· ἑτέρα δὲ ἡ
ὑπόμνησις τῆς παλιγγενεσίας τῆς ἡμετέρας φύσεως καὶ τῆς
5 τοῦ μέλλοντος αἰῶνος καταστάσεως ἢ προεικόνισις.

ιζ'. Τώρα, σὲ ἐρωτῶ καὶ ἀποκρίθητι, παρακαλῶ· ἐσὺ ὁ
μόνος τὰς τῆς Ἐκκλησίας καλῶς πεπαιδευμένος δὲν δίδεις νὰ
ἔχη καὶ ἡ Κυριακὴ τὸν αὐτὸν λόγον, πρὸς τὰ μνημόσυνα, ὄν
καὶ ἡ νηστεία ἔχει πρὸς αὐτὰ ταῦτα; Λέγω σαφέστερον· δὲν
10 συγχωρεῖς νὰ ἔχη τόσον σέβας ἢ ἀναστάσιμος ἡμέρα, ὅσον
ἔχει καὶ ἡ νηστεία πρὸς τὰ μνημόσυνα; Καὶ ἔτι σαφέστερον·
ἂν ὁ μυστηριώδης λόγος τῆς νηστείας νικᾷ τὸν μυστηριώδη
λόγον τῶν μνημοσύνων καὶ σπρώχνει, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτω, τὰ
τρίτα εἰς τὸ ἄμεσον Σάββατον καὶ τὰ ἔννατα εἰς τὸ ἄλλο καὶ
15 τὰ τεσσαρακοστὰ διαβιβάζει ὑπὲρ τὴν τοῦ Θωμᾶ Κυριακὴν,
δὲν ἢ συγχωρεῖς καὶ ἔσω καὶ ἔξω τῆς νηστείας νὰ ἔχη τὴν
αὐτὴν δύναμιν πρὸς αὐτὰ καὶ ὁ λόγος τῆς ἀναστάσεως, ὥστε
νὰ δύναται νὰ ὑπερβιβάζη αὐτά, ὄχι πολλὰς ἡμέρας, καθὼς
εἰς τὴν νηστείαν συμβαίνει πολλάκις, ἀλλὰ μίαν καὶ μόνην,
20 εἰς τὴν Δευτέραν δηλαδή, ἐὰν καὶ τότε δὲν τύχη ἄλλη ἑορτὴ;
Ἐγὼ νομίζω, μᾶλλον δὲ καὶ βέβαιος εἶμαι, πὼς ὄχι μόνον
τὸν αὐτὸν ἔξει λόγον, ἀλλὰ καὶ πολλῶ μείζονα μὲ περισσότε-
ρον δίκαιον· καθ' ὅσον ὅτι καὶ ὁ μυστηριώδης αὐτῆς λόγος,
πολλῶ τῶ μέτρῳ ὑπερέχει τοῦ κατὰ τὴν νηστείαν λόγου· ὅτι
25 ἐκεῖνος μὲν εἶναι λόγος δουλικῆς καὶ σκυθρωπῆς ὑποθέσεως
καὶ τοῦ πράγματος ἔξωθεν· τοιαύτη γὰρ ἐστὶ πᾶσα ὁμοίωσις·
ὁ δὲ τῆς Κυριακῆς λόγος εἶναι λόγος βασιλικῆς καὶ λαμπρᾶς
ἡμέρας καὶ οὐσιώδης μάλιστα καὶ συστατικὸς τοῦ πράγματος.

ιη'. Ἀλλὰ, τέλος πάντων, ἐὰν ἐσὺ δὲν συγχωρῆς τὴν τοι-
30 αὐτὴν ἀναλογίαν, τοῦτ' ἐστὶν, ἐὰν ἐσὺ δὲν ὁμολογῆς ὅτι
καθὼς εἰς τὰς ἡμέρας τῶν νηστειῶν δὲν γίνονται μνημόσυνα,
διατὶ δὲν τὸ συγχωρεῖ ἡγουν ἡ ἔννοια τῶν πνευματικῶν ἀγώ-
νων, οὕτω καὶ ἐν ταῖς Κυριακαῖς δὲν πρέπει νὰ γίνωνται,

σ. 30

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

διατί δὲν τὸ καλεῖ ἡ ἔννοια τῆς κοσμοχαρμυσίνου ἀναστάσεως. Ἐάν ἐσύ, λέγω, τὴν ἀναλογίαν ταύτην δὲν ὁμολογῆς, ἀλλ' ὅμως ὁ τύπος οὗτος, τὸν ὁποῖον οὐχ ἤττον καὶ σὺ δέχεσαι καὶ τιμᾶς καὶ τὰ καίρια αὐτοῦ παρατρέχεις καὶ ἀποσιωπᾶς, φανερώς καὶ ῥητῶς, πρὸς ἐδικόν σου ἔλεγχον, τὴν κηρύττει καὶ 5
 σ. 31 λαμπρῶς διατρανοῖ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, ἐπειδὴ ἐρμηνεύων καὶ περὶ τῶν τεσσαρακοστῶν πότε γίνονται, διὰ νὰ ἀποφράξῃ κάθε λογῆς ἀντιλογίαν εἰς σέ καὶ τοὺς κατὰ σέ, ἀκολουθεῖ λέγων μετὰ πολλῆς παρατηρήσεως· «τοῦτο δὲ δῆλον, εἰμὴ λαγχάνωσιν ἔν τε τῇ ἀγία 10 καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι καὶ τῇ Διακαιησίμῳ, ἐν αὐταῖς γὰρ λαγχανόντων οὐ γίνονται, εἰμὴ μετὰ τὸ παρελθεῖν τὴν τοῦ Θωμᾶ Κυριακῆν». Ἀκούεις Βησσαρίων; Ἐν τῇ Διακαιησίμῳ, φησίν, οὐκ ἐπιτελοῦνται. Ἄλλὰ πότε; Μετὰ τὸ παρελθεῖν τὴν τοῦ Θωμᾶ Κυριακῆν· τότε, φησίν, ἐπιτελοῦνται, οὐχὶ 15 δηλαδὴ ἐν αὐτῇ τῇ Κυριακῇ τοῦ Θωμᾶ.

ιβ'. Λέγε τώρα, συκοφάντα, ἀπόκρινε πρὸς ταῦτα· ὅλη ἡ Διακαιησίμος ἑβδομάς, μετὰ τῆς τοῦ Θωμᾶ Κυριακῆς, τί εἶναι; Ἀναστάσιμος, θέλεις ἀποκριθῆς βεβαιότατα. Πᾶσα δὲ Κυριακῆ τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ τί εἶναι; Ἀναστάσιμος, δογμα- 20 τικὴ φωνή, κοινὴ ἔννοια, ἀναντίρρητος καὶ ἀναμφίβητος γνώμη ὅλης τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης. Λοιπὸν οἴχεται καὶ μεματαίωται καὶ τὸ ὄλον κενὸν καὶ φρουδὸν γέγονε καὶ οὐδὲ ἔχει ποῦ νὰ σταθῇ τὸ πολύχροτον καὶ περινενομημένον σου ἄφευκτον καὶ ἀπαρα- 25 σάλευτον, ἀποδιωχόμενον καὶ ἀπορραπιζόμενον ἀπὸ αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν ἱερὸν τύπον ὁποῦ συκοφαντεῖς. Καὶ διὰ νὰ μὴ δυνηθῆς νὰ ἀναπνεύσης ὀλότελα, καὶ τὰ ἐξῆς ἄκουε· περὶ γὰρ τῶν μνημοσύνων ἐκείνων ἐρμηνεύων, τῶν διὰ τεσσαράκοντα λειτουργιῶν γινομένων, ῥητῶς καὶ περὶ τούτων λέγει. «Αἱ 30
 σ. 32 Θωμᾶ | μέχρι συμπληρώσεως τεσσαρακοστῆς, ἐν μόναις ταῖς Κυριακαῖς καὶ ταῖς λοιπαῖς ἑορτασίμοις ἡμέραις, ἤγουν τῇ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Τετράδι (τῆς Μεσοπεντηκοστῆς), καὶ τούτου μὴ γινομένου». Ἀκούεις καὶ ἐδῶ, ἀπὸ τῆς Δευτέρας τοῦ Θωμᾶ; καὶ ἐν μόναις ταῖς Κυριακαῖς ῥητῶς καὶ διακεκριμένως; Τί λοιπόν, ὦ ταλαίπωρε, συκοφαντεῖς; Τί λόγους πλάττεις; Τίνος ἕνεκα και-
5 νοτομεῖς τὴν διατύπωσιν τῶν ἀγίων; Καὶ ἄφευκτα καὶ ἀπα-
ραίτητα ἐπινοεῖς; Καὶ ἀδιαφορίαν εἰσάγεις τὴν ἐκ διαμέτρου
ἐναντίαν εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν;

κ'. Τὸν τύπον τοῦτον, δηλαδὴ τὸν ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων χειρογράφων τυπικῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους, καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος
10 Βησσαρίων ἐγκρίνει καὶ ἀποδέχεται, καθὼς γίνεται ὄχι ἀπὸ τῆς
διαίρεσεως ὅπου κάμνει τῶν μνημοσύνων, ἔνθα συμπερι-
λαμβάνει καὶ τὰ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας μέχρι τεσσαρακο-
στῆς, περὶ τῶν ὁποίων τὸ κοινὸν τοῦτο Τυπικὸν τὸ ἐκ τῆς τυ-
πογραφίας οὐδὲν λέγει· ἀλλ' ἔστιν ἐλλειπὲς καὶ διεφθαρμένον
15 καὶ ἀπορίας ἐσχάτης γίνεται παραίτιον, μὲ τὸ νὰ τελειώη
ἀπλῶς οὕτως ἐκεῖ ὅπου λέγει, «τὰ δὲ τεσσαρακοστὰ αὐτοῦ γί-
νονται, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ πληρωθῇ», χωρὶς
νὰ κάμῃ τὴν πρέπουσαν ἐξαιρέσειν, οὔτε τῆς ἀγίας καὶ Μεγά-
λης Ἑβδομάδος, οὔτε τῆς Διακαιησίμου, οὔτε ἄλλην τινα
20 ἐπισημείωσιν· ὅθεν, ἐπειδὴ, ὡς εἴρηται, δέχεται καὶ αὐτὸς τὸν
τύπον τοῦτον, πρέπει ἐξ ἀνάγκης, κἂν θέλῃ, κἂν μὴ θέλῃ, νὰ
δεχθῇ τὴν ἀναντίρρητον ταύτην τοῦ λόγου ἀλήθειαν.

κα'. Ἀλλά, διὰ νὰ μὴν ἐπιμένῃ ἀναισχυντῶν λέγων ὅτι
δὲν ἔπεται ἢ ἐκ τούτου, μὲ τὸ νὰ ἐξαιρῇ ὁ τύπος τὴν Διακαι-
25 νήσιμον εἰς τὰ τεσσαρακοστὰ καὶ ῥητῶς ταῖς Κυριακαῖς, εἰς
τὰ διὰ τῶν λειτουργιῶν γινόμενα, δὲν ἔπεται, λέγω, ἐκ τού-
του ὅτι ἀπλῶς καὶ κάθε Κυριακὴν ὁ τύπος ἐξαιρεῖ· ἴνα, λέγω,
μὴ ἐπιμένῃ ἀναισχυντῶν ἐναντίον εἰς τὴν φανωτάτην ταύτην
ἀλήθειαν, ἔχομεν καὶ ἄλλους ὅπου πρὸ ἡμῶν, τοῦτ' ἔστιν ἐκ
30 παλαιοῦ, πρὸ τοῦ νὰ κινηθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο, οὕτως ἐνόουν
καὶ οὕτως ἐξήγουν αὐτόν· οὐκ ἄλλως δηλαδὴ, παρὰ καθὼς
παρέλαβον· ἐν γὰρ τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Δοχειαρίου, ἢ ἀκολουθία
τῶν ἀρχαγγέλων καὶ τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου,

σ. 33

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τῶν ὁποίων τὰς σεβασμίας ἑορτὰς ἐπιτελοῦσιν ἐκεῖ, εὐρίσκον-
 ται ἰδίᾳ γεγραμμένοι εἰς χωριστὴν φυλλάδα· εἰς τὴν φυλλάδα
 ταύτην εὐρίσκεται ἡ ἀκόλουθος ἐρμηνεία περὶ τῶν κτητο-
 ρικῶν μνημοσύνων, ἐὰν τύχῃσι Σαββάτῳ ἑσπέρας· «μετὰ
 τὴν ἐνάτην ὥραν», φησὶν, (ἦτοι τοῦ Σαββάτου), «εἰσερχό- 5
 μεθα ἐν τῷ ναῷ καὶ ψάλλομεν πρῶτον τὰ κόλυβα, διὰ τὸ
 εἶναι τῇ ἐπαύριον Κυριακῇ, καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν κολύ-
 βων ἀρχόμεθα τοῦ ἑσπερινοῦ ..., καθὼς δηλοῦσι τὰ τυπικὰ
 τῶν ἀγίων ὅτι τὴν ἀνάστασιν μνημόσυνα οὐ γίνονται». Ἀκού-
 εις κἀνταῦθα, Βησσαρίων, τὴν ἀνέκαθεν δόξαν τῆς καθολικῆς 10
 Ἐκκλησίας; τὴν Ἀνάστασιν, φησὶν, ἀπλῶς, κοινῶς καὶ καθό-
 λου, τὴν Ἀνάστασιν μνημόσυνα οὐ γίνονται· πόθεν δῆλον;
 Καθὼς δηλοῦσι, φησί, τὰ τυπικὰ τῶν ἀγίων, αὐτὰ δηλαδὴ,
 τὰ ὅποια προσποιεῖσαι μὲν ὅτι καὶ σὺ δέχεσαι, κακούργως δὲ
 σ. 34 καὶ κακομηχάνως καὶ σὺ καὶ οἱ κατὰ σέ διαστρέφετε. | Ἦ δὲ 15
 τῆς ἱεραῆς Λαύρας ἐρμηνεία τῇ Παρασκευῇ ἑσπέρας διορίζει νὰ
 ψάλλωνται τὰ κτητορικὰ μνημόσυνα, ἐὰν Σαββάτῳ ἑσπέρας
 τύχῃσι· τόσον εἶναι δῆλον ὅτι μνημόσυνα δὲν γίνονται τὴν
 Κυριακὴν καὶ τόσον ἡ Ἐκκλησία τὰ ἀποφεύγει κατ' αὐτὴν
 τὴν ἡμέραν, ὥστε ὅπου μὴδὲ τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας, μετὰ τὸν 20
 ἑσπερινὸν τῆς Κυριακῆς, δὲν τὰ συγχωρεῖ. Καὶ εἶναι μὲν ἡ
 ἀλήθεια αὕτη σαφεστάτη καὶ λαμπροτάτη, ὡς ἐκ τοῦ εἰρημέ-
 νου τύπου, πλὴν καὶ ταῦτα ἐκ περιουσίας ἄριστα ἐμπεδοῦσιν
 αὐτὴν καὶ κρατύνουσι.

κβ'. Βεβαιοῦται προσέτι καὶ ἀναγκαίως ἀποδείκνυται ἡ 25
 ἀλήθεια αὕτη καὶ ἀπὸ τὴν πρᾶξιν τῆς ἀπανταχοῦ καθολικῆς
 Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης τὰ χριστῶνυ-
 μα πλήθη τὰ μερικὰ ταῦτα μνημόσυνα οὐδέποτε τελοῦσιν ἐν
 Κυριακῇ, ἀλλ' ἐν Σαββάτῳ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς
 ἑβδομάδος, καὶ τότε πάλιν, ἐὰν μὴ ἑορτῇ μεγάλη τύχη, οἷα 30
 ἡ τῶν Χριστουγέννων, ἢ τῶν Θεοφανείων καὶ καθεξῆς. Καὶ
 ἤρκει μὲν εἰς ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τὸ τοῦ Ἁγίου Ὁρους πα-
 ράδειγμα (ἐπειδὴ καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν θέλει νὰ εἰπῇ,

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κατὰ τοὺς θεολόγους, ὁσοιδήποτε ἀπὸ Χριστοῦ ὀνομάζονται, ἀλλ' ὅσοι τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν παραδεδομένων φυλάττουσιν), ἤρκει, λέγω, τὸ παράδειγμα τοῦ Ἁγίου Ὅρους, ὡσὰν ὅπου αὐτὸ ἐστάθη, μέχρι τῆς σήμερον ἀκριβῶς, ὅρος καὶ περιοχὴ καὶ ἀνακεφαλαίωσις ὄλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων καὶ τάξεων καὶ ἐν πολλοῖς πολλάκις καὶ αὐτῇ ἢ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐκεῖσε ἐπρόστρεξε καὶ τῶν πρακτέων ἢ μὴ πρακτέων ἐκεῖθεν μαρτυρίαν ἔλαβε. Καὶ καθὼς εἰς τὰ ἄλλα πάντα ἐστάθη φύλαξ ἀκριβῆς τῆς ἀρχαιότητος, οὕτω καὶ ἐνταῦθα· οὐδαμοῦ γὰρ οὐδέποτε εἰς ὄλον ἀπλῶς τὸ Ἅγιον Ὅρος, οὔτε ἐν μοναστηρίοις, οὔτε ἐν σκῆταις, οὔτε ἐν κελλίοις, ἐτέλουν ἐν Κυριακῇ μνημόσυνα· μὴ γὰρ εἰς μέσον ἀγέσθω ἢ χθεσινῇ, μᾶλλον δὲ σημερινῇ, τῆς Ἁγίας Ἄννης ἀναιδῆς καινοτομία· διὰ γὰρ τοῦτο καὶ αἱ τοσαῦται συγχύσεις καὶ τὰ σκάνδαλα καὶ οἱ μέχρις αἰμάτων πόλεμοι.

κγ'. Ἄλλ' ὅμως, διὰ νὰ μὴ περιγράψωμεν τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν μέσα εἰς πολλὰ στενὰ ὅρια, μάρτυρες τοῦ λόγου καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς ἀνατολῆς, τὰ μέρη τῆς Ἰωνίας ὅλα, ἢ Μακεδονία, ἢ Θεσσαλία, ἢ Πελοπόννησος πᾶσα, αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους, αἱ νῆσοι ὅπου τελοῦσιν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν κλεινῶν Ἑνετῶν, ἢ Αἰτωλία πᾶσα, ἢ Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἡ εὐρυχωροτάτη αὐτοκρατορία τῆς Ῥωσσίας, εἰς τὴν ὁποίαν, καθὼς μᾶς βεβαιώνουσιν οἱ ἐκεῖθεν ἐρχόμενοι ἀρχιμανδρῖται, τοσοῦτον ἐπιμένουσι φυλάττοντες, ἢ ἐξ ἡμῶν παρέλαβον ἀνέκαθεν συνήθειαν, ὥστε ὅπου καὶ τὸ ἐτήσιον μνημόσυνον τοῦ μεγάλου Πέτρου, τοῦ πατρὸς τῆς πατρίδος, ἐὰν τύχη ἐν Κυριακῇ, δὲν ἀποτολμῶσι νὰ τὸ ἐπιτελέσουν ἐν αὐτῇ.

κδ'. Τώρα, ἐγὼ ἐρωτῶ καὶ ἀποκρίθητι, Βησσαρίων· μία τοιαύτη πρᾶξις, πῶς ἤθελε κατακρατήσῃ νὰ γίνεταί εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς πόλεις καὶ χώρας, εἰς ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης, εἰς διάφορα ἔθνη καὶ γένη ἀνθρώπων, ἂν ἢ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ δὲν εἶχε τὴν παραλαβὴν ἐκ τῆς ἀρχαίας

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀγράφου παραδόσεως καὶ ἐκ τῆς τοῦ παρόντος τύπου ἐρμηνείας; Πόθεν λοιπὸν ἐσὶ ἐκκλησιαστικοῦ τύπου παρόντος καὶ σαφῶς ἐρμηνεύοντος ἐκεῖνο, ὁποῦ βλέπεις καὶ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν πράττουσαν, πόθεν ἐσύ, λέγω, ἦλθες εἰς τοιαύτην ἀπόνοιαν, ὥστε νὰ ἀντινομοθετῆς ἀδιαφορίαν, ἐναντίον εἰς 5 τὸν ἐκκλησιαστικὸν τύπον καὶ τὴν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας συνήθειαν; Ποῦ ἤρρες τὰ ἄφευκτα; ποῦ τὰ ἀπαραίτητα; ποῦ τὰ ἀπαρασάλευτα; ποῦ τὸ ἐν ὅλαις ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις τῆς ἐβδομάδος; Βλέπεις, πῶς ἐλέγχεσαι καινοτόμος; βλέπεις, πῶς ἀποδείχνεσαι συκοφάντης;

10

Κεφάλαιον β΄

Ἐν ᾧ δείκνυνται ἀσύστατοι καὶ μάταιοι
οἱ παρὰ τῶν ἐναντίων ἐπιφερόμενοι λόγοι

κε΄. Ἀγκαλὰ καὶ καμμία δικαιολογία δὲν δύναται ποτὲ
5 νὰ εἶναι εὐλογος καὶ ἰσχυρά, ὅταν πρὸς ἀνατροπὴν ἐπιφέρε-
ται τῶν καλῶς καθεστώτων, ὅμως ἡμεῖς ἐξ ἀνάγκης πρέπει
νὰ ἀποκριθῶμεν ἰδίως καὶ κατὰ μέρος ἐνταῦθα· καὶ εἰς ἄλλας
τινάς δικαιολογίας, τὰς ὁποίας προβάλλουσιν οἱ περὶ τὸν
Βησσαρίωνα, ἵνα μὴ διὰ τούτων ἐξαπατῶσι τοὺς ἀπλουστέ-
10 ρους. Ἐκεῖνο λοιπόν, ὅπου αὐτοὶ εὐθέως καὶ ἀμέσως προ-
βάλλουσιν εἰς διαφέντευσίν τους, ὅταν ἀναγκασθῶσιν, εἶναι τὸ
παράδειγμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, λέγοντες ὅτι καὶ εἰς
τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν οὕτω ποιοῦσιν. Ἡμεῖς δὲ ἀποκρι-
νόμεθα εἰς αὐτούς· πρῶτον μὲν ὅτι δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ ἔρημος
15 καὶ κόσμος, σκήπη καὶ πόλις, ἀσκηταὶ μεγάλοςχημοὶ καὶ κο-
σμικοὶ ἄρχοντες τῆς γῆς ἔνδοξοι· εἰς τὸν κόσμον πολλάκις κα-
τίσχυσε τὸ ἀνθρώπινον θέλημα καὶ τὸ κρεῖττον ὑπετάχθη τῷ
χείρονι, καθὼς εἰς τὰς Ἐκκλησιαστικὰς Ἱστορίας γίνεται κα-
τάδηλον· ἀλλὰ καὶ τὴν σήμερον ἐκεῖ γίνονται τόσα, τὰ ὅποια,
20 ἐὰν οἱ ἀσκηταὶ τῆς Ἀγίας Ἄννης ἢ ἀπλῶς οἱ ἀγιορεῖται ἤθε-
λαν τὰ μιμηθῆ καὶ τὰ κάμει, ἐξάπαντος θέλουν καταγελασθῆ
παρὰ πᾶσι καὶ ὡς παραβάται τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας θέ-
λουν κατακριθῆ. Καὶ ὅμως αὐτὰ τὰ ἴδια ἐκεῖ γινόμενα φαίνον-
ται ἀνεξέλεγκτα, διατί; ὅτι τὸ κόσμος ὄνομα ἀποσχεπάζει
25 πολλά. Δεύτερον, ὅτι καὶ κατὰ ἄλλον τρόπον ἡμεῖς ἔχομεν
χρέος νὰ φυλάττωμεν μὲν ἐκεῖνα ὅπου μᾶς διδάσκει ἡ καθο-
λικὴ Ἐκκλησία, ὅχι νὰ κάνωμεν ἐκεῖνα ὅπου κάνει μία με-
ρική ἐκκλησία, ἢ Κωνσταντινούπολις, ἀγκαλὰ καὶ λέγεται

σ. 37

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Μεγάλη Ἐκκλησία. Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ καθολικὴ Ἐκ-
κλησία, διατι λέγεται Μεγάλη, ὡς πρὸς τὰς ὑπ' αὐτὴν ὑπο-
κειμένας, ἀλλ' ὄχι καὶ ὡς πρὸς τὰς ὅλας τοῦ κόσμου ἐκκλη-
σίας ἀναφερομένη. Οὕτω γὰρ θεωρουμένη, μέρος εἶναι καὶ
αὐτὴ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας· μέρος δὲ οὕσα χρεωστεῖ καὶ 5
αὐτὴ νὰ στοιχῆ καὶ νὰ κατακολουθῆ τοῖς ἄνωθεν ὑπὸ τῆς κα-
θολικῆς Ἐκκλησίας παραδεδομένοις. Μάταιοι λοιπὸν καὶ
ἀνόητοι ἐκεῖνοι ὅπου παραιτοῦσι τὰς διαταγὰς τῆς καθολικῆς
Ἐκκλησίας καὶ στηρίζονται εἰς ἐκεῖνα ὅπου ὅπωςδήποτε
πράττει μία πόλις. Τρίτον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μεγαλόπολιν 10
σ. 38 ἐκείνην, καθὼς ἄνθρωποι αὐτόχρονα γεννήματα καὶ θρέμ-
ματα τῆς πόλεως ἐκείνης μᾶς ἐβεβαίωσαν, οἱ ἄρχοντες μόνοι
ἐν Κυριακῇ τὰ μνημόσυνα ποιοῦσιν, ὁ δὲ λαὸς ἅπας ἐν Σαβ-
βάτῳ καὶ ἐν ἄλλαις ἡμέραις· καὶ ὅτι ἀληθῶς λέγω, ἐγὼ μὲν
δὲν ὄκνω καὶ πρόσωπον νὰ ἀναφέρω καὶ ἱστορίαν νὰ σημειώ- 15
σω, τὴν ὁποίαν καὶ ἐμοὶ καὶ πολλοῖς ἄλλοις εἶπεν, ὡσὰν ὅπου
ἔχει μεγάλην τὴν ἰσχὺν εἰς τὸν λόγον· ζητῶ δὲ συγγνώμην
ἀπὸ τὸν ἀναγινώσκοντα, ἂν ἐξ ἀνάγκης καὶ εἰς τὰ μερικὰ
ταῦτα ἔρχωμαι διηγήματα.

κς'. Ἐλεγεν ἡμῖν ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Ἰερισσοῦ 20
καὶ Ἀγίου Ὁρους ὁ κύριος Ἰάκωβος, ἰθαγενῆς καὶ εὐπατρί-
δης τῆς πόλεως ὧν ἐκείνης, ὅτι συνέβη ποτὲ νὰ ἀνέλθῃ διὰ
χρείαν τινὰ τῆς ἐπαρχίας του εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα τὴν Πό-
λιν ταύτην, πατριαρχεύοντος τοῦ κυροῦ Σαμουὴλ ἐκείνου τὸ
πρότερον· οἱ συγγενεῖς αὐτοῦ ποθοῦντες νὰ τὸν ἰδοῦν καὶ νὰ 25
τὸν χαροῦν ἱεραρχικῶς ἱεουργοῦντα, εὔρον πρόφασιν μνημο-
σύνου, καὶ δὴ ἀποστείλαντες ἐζήτησαν ἔκδοσιν ἐπὶ τοῦτο
παρὰ τοῦ πατριάρχου, ὁ δὲ παρέσχε προσγράψας, ὡς ἔθος,
καὶ τὴν ἡμέραν· ἐδιώρισε δὲ ἡμέραν τὴν τοῦ Σαββάτου. Οἱ δὲ
ταύτην λαβόντες, φησί, καὶ τὸ Σάββατον ἰδόντες ἐλυπήθη- 30
σαν, ὅτι ἀρχοντικῆς παρουσίας ἐν αὐτῇ μὴ γινομένης δὲν ἐγί-
νετο καὶ ἐπίδειξις, ὡς ἤθελον. Καὶ τοίνυν, πείθουσι τοῦτον
αὐτόν, ὡς εἰς προσκύνῃσιν ἀπελθόντα τοῦ πατριάρχου, ἐτέραν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

λαβεῖν ἔκδοσιν τὴν Κυριακὴν προσδιορίζουσιν. Ὁ γοῦν πα-
τριάρχης ἀποκριθεὶς λέγει τῷ ἐπισκόπῳ ὅτι· | “Ἐγώ, ἐπειδὴ σ. 39
ἤκουσα πῶς διὰ μνημόσυνον ἔχεις νὰ λειτουργήσης, στοχα-
ζόμενος ὅτι τὸ Σάββατον εἶναι ἡμέρα τῶν μνημοσύνων, διὰ
5 τοῦτο καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐπρόσταξα νὰ γραφῇ τὸ Σάββα-
τον”. Ἴδου λοιπὸν μία μαρτυρία τόσον ἰκανή, ὅσον εἶναι καὶ
ἐπισκόπου καὶ πατριάρχου ἐν ταύτῳ καὶ ἅμα καὶ τῶν δύο
Κωνσταντινουπολιτῶν· ὅτι δὲ καὶ ζῶντος τοῦ θεοφιλεστάτου
ἐπισκόπου ταῦτα γράφονται, ἡ μαρτυρία εἶναι παντάπασι
10 ἀληθῆς καὶ ἀξιόπιστος. Λοιπὸν, ποία πλέον ἀμφιβολία μᾶς
μένει πῶς καὶ εἰς τὴν βασιλεύουσιν ἡ τῆς καθολικῆς Ἐκκλη-
σίας παράδοσις ἐπικρατεῖ, καὶ ἂν τινες εἶναι ὁποῦ ἐν Κυριακῇ
ἐπιτελοῦσι τὰ μνημόσυνα, αὐτοὶ δὲν εἶναι ἄλλοι, παρὰ ἡ
ἀρχοντικὴ φαντασία καὶ ἐπίδειξις.

15 χζ’. Ὅτι δὲ οὐδὲ ἡ μερικὴ αὐτὴ κατάχρησις δὲν ἐγένετο
ἐκεῖ, ὅταν ἀκριβῶς πᾶσα ἡ ἐκκλησιαστικὴ εὐταξία ἐσώζετο,
τόσον εἶναι ἀληθινόν, ὥστε μόνος ὁ ἱερὸς Νικηφόρος ὁ Ξαν-
θόπουλος εἶναι ἰκανὸς νὰ πληροφορήσῃ καθ’ ἓνα, ὅστις καὶ
αὐτὸς καὶ Κωνσταντινουπολίτης ἦν καὶ τὸν ἀποστολικὸν
20 ἐκεῖνον θρόνον μὲ τὴν πατριαρχικὴν του ἀξίαν καὶ ἀρετὴν
ἀξίως κατεκόσμησε καὶ κοινὸς θεολόγος καὶ διδάσκαλος τῆς
καθολικῆς Ἐκκλησίας γνωρίζεται καὶ κηρύττεται. Αὐτὸς λοι-
πὸν, ἐν τῷ Συναξαρίῳ τοῦ πρὸ τῆς Ἀποκρέω Σαββάτου,
ῥητῶς οὕτω λέγει· «Ἐν Σαββάτῳ δὲ αἰεὶ τὴν τῶν ψυχῶν
25 μνεῖαν ποιούμεθα», καὶ ἀκολούθως λέγει καὶ τὴν αἰτίαν, δια-
τί ἐν Σαββάτῳ, καὶ ὁ βουλόμενος ἄς τὴν ἀναγνώση καὶ ἄς σ. 40
τὴν στοχασθῇ καλῶς. Τώρα αὐτὴ εἶναι μία μαρτυρία ὅχι μό-
νον ἀληθινὴ ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ ἀποδεικτικὴ ἀκόμα ὅτι καὶ
πᾶσα ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία οὕτω παρέλαβε καὶ αὐτὴ ἡ τῆς
30 Κωνσταντινουπόλεως οὕτως ἐποίει τότε· ἐπειδὴ, ἂν ἐκεῖ εἰς
τὸν ἔδικόν του θρόνον ἐγίνοντο ἀδιαφόρως καὶ ἀπαρατηρήτως
καὶ εἰς τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς, πῶς ἤθελε γράφει ἐκεῖνος ὁ
μέγας διδάσκαλος ἓνα τόσον ψεῦμα «ἐν Σαββάτῳ αἰεὶ τὴν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τῶν ψυχῶν μνεΐαν ποιούμεθα»; Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἦτον βασιλείου, ἦτον σύγκλητος, ἦτον ἄρχοντες, οὐ μέχρις ὀνόματος, ἀλλὰ πατρικιοὶ καὶ ὑπατοὶ καὶ πρωτοδομέστιχοὶ καὶ σεβαστοὶ καὶ πανυπερσεβαστοὶ καὶ, ἀπλῶς εἰπεῖν, ὅλα τὰ ὑψηλὰ καὶ μεγάλα τοῦ κόσμου ἀξιώματα· καὶ ἂν ὁ κοινὸς λαὸς ἐφύλαττε 5 τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, ἦτον ὑποκείμενα ἀρχοντικὰ νὰ τὴν παραβαίνωσιν, ὅχι σπανίως, ἀλλὰ συνεχῶς καὶ καθ' ἐκάστην Κυριακὴν, εἰς τόσον ὅτι νὰ μὴν ἡμπορῇ ὁ Ξανθόπουλος νὰ γράψῃ ὅτι «ἐν Σαββάτῳ δὲ αἰεὶ»· ὅτι δὲ αἰεὶ ἐν Σαββάτῳ γράφει, δῆλον ὅτι ἐν Κυριακῇ ἐκεῖ τότε ποτὲ δὲν ἐγίνετο· διατί, 10 ἂν ἐγίνετο, δὲν ἔλεγεν αἰεὶ.

κη'. Ἀλλὰ τάχα μήπως ἔχει νὰ πηδήσῃ ὁ Βησσαρίων εἰς τὸ μέσον ἢ ἄλλος τις καθ' ἐκεῖνον λέγων. Λοιπὸν, ἐπειδὴ αἰεὶ ἐν Σαββάτῳ λέγει, ἄρα οὐδὲ ἐν ἄλλῃ ἡμέρᾳ, τὸ ὅποιον εἶναι φευδές, ποιούμεν γὰρ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις μνημόσυνα· 15 δὲν συνάγεται, ὡ καλέ, τοῦτο, διατί ὁ ἱερὸς ἐκεῖνος διδάσκαλος δὲν λαλεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τῇ διατυπώσει τῶν θείων Πατέρων κατακολουθῶν, οὕτω λαλεῖ· ποιούμεθα γάρ, λέγει, τοῦτ' ἔστιν οἱ πάντες Χριστιανοί, οἱ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τρόφιμοι, οἱ τὴν ἀνέκαθεν παράδοσιν καὶ τὸν τύπον τῶν 20 Πατέρων κρατοῦντες· ὁ δὲ τύπος οὐχὶ τὰς ἄλλας ἡμέρας, ἀλλὰ τὰς Κυριακὰς καὶ τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας ἀπαγορεύει, ὡς δέδεικται (ιβ'). Δὲν ἀποκλείει λοιπὸν ὁ Ξανθόπουλος τὰς ἄλλας ἡμέρας, ἀλλὰ μόνην τὴν Κυριακὴν, μὲ τὸ νὰ ἤξυρεν ὅτι ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία τὰς τοιαύτας τῶν νεκρῶν μνήμας 25 οὐδέποτε ἐποίει ἐν Κυριακῇ. Ὅρθῶς γὰρ καὶ ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ λόγου τούτου συνάγεται ὅτι εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Ξανθοπούλου ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, εἴτε ἐποίουν, εἴτε μὴ ἐποίουν ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις, ἐν Κυριακῇ οὐδέποτε ἐποίουν, οὔτε τὰ κοινά, ὡς καὶ ὁ Βησσαρίων ὁμολογεῖ, οὔτε τὰ μερικά, τόσον 30 τὰ διορισμένα, ὅσον καὶ τὰ ἀδιόριστα· ἐπειδὴ, ὡς ἤδη πολλάκις εἶπον καὶ τῇ ἀληθείᾳ δοκεῖ, ἂν ἐγίνοντο ἀδιαφόρως καὶ ἐν Κυριακῇ, δὲν εἶχε τόσον εἰς τὸ Σάββατον τὸ αἰεὶ· πλὴν ἀλλὰ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ ἀπὸ τοὺς λόγους, ὅπου ἀποδίδει ἐκεῖ ὁ Ξανθόπουλος περὶ τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς, φανερωῶς γίνεται παντάπασις ὁ τοῦ διδασκάλου ἐκείνου σκοπὸς καὶ ἡ συνήθεια τῶν τότε Χριστιανῶν ἐκείνης τῆς Πόλεως, πῶς, δηλονότι, κατ' 5 ἐκεῖνον τὸν καιρὸν οἱ Κωνσταντινουπολίται οὐδέποτε ἐποιοῦν μνημόσυνα ἐν Κυριακῇ· ἐγίνωσκον γὰρ ὀρθῶς τε καὶ καλῶς καὶ τὸ Σάββατον ὡς καταπαύσιμον καὶ τὴν Κυριακὴν ὡς ἀναστάσιμον· πῶς λοιπὸν ἤμπορεῖ νὰ λέγεται ὀρθῶς ὅτι ὁ θρόνος ἐκεῖνος ἐξ ἀρχῆς καὶ ἄνωθεν ἐν Κυριακῇ ἰπαρέλαβε ποιεῖν τὰ 10 τοιαῦτα μνημόσυνα, ὅταν καὶ ἡ μαρτυρία αὕτη μᾶς δείξη τὸ ἐναντίον καὶ ἀπὸ τοὺς νῦν φιλαληθεῖς Πολίτας βεβαιούμεθα ὅτι τὸ νῦν ἐκεῖ γινόμενον δὲν εἶναι ἄλλο, πάρεξ ἀρχοντικῆ ἐπίδειξις.

κθ'. Εἶτα, ὦ καλοὶ πατέρες τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἀσκη- 15 τὰι μεγάλοσχημοὶ τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἀφίνετε Ξανθόπουλον διδάσκαλον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀφίνετε τυπικὰ τῶν θείων Πατέρων, ἀφίνετε παράδοσιν ἀρχαίαν καὶ ἀποστολικὴν καὶ θέλετε νὰ μιμῆσθε καὶ νὰ προτιμᾶτε τὴν κατάχρησιν καὶ ἐπίδειξιν τῶν ἀρχόντων τῆς Κωνσταντινουπόλεως; ἀφίνετε 20 τὴν λεωφόρον καὶ βασιλικὴν ὁδὸν καὶ ὀδεύετε τοὺς στενοπούς καὶ τὰς ἀνοδίας, ἃς οὐχ ὠδευσαν ἡμῶν οἱ Πατέρες; ἀφίνετε τὰ κοινὰ καὶ τετριμμένα καὶ ἀσπάζεσθε τὰ σπάνια καὶ ἀσυνήθη, μᾶλλον δὲ καὶ ἐγγράφως ἀπηγορευμένα; καὶ τίς ἄρα νὰ σᾶς ἐπαινέσῃ διὰ τὴν τοιαύτην σας κρίσιν;

25 λ'. Ἄφ' οὗ ἀπεκρίθημεν τὰ πρέποντα καὶ τὰ δίκαια διὰ τὴν κατάχρησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν εἶναι πλέον δύσκολον εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ἀποκριθῶμεν τὰ αὐτὰ μὲ περισσότερον δίκαιον καὶ διὰ καμμίαν ἄλλην πόλιν, ὅπου προβάλλεται διὰ τοιοῦτον παράδειγμα, ἐπειδὴ καὶ φύσει εὐκόλον καὶ ἀκό- 30 λουθον εἶναι τὰ λοιπὰ μέλη νὰ ἔπωνται τῇ κεφαλῇ· καὶ ἐὰν θελήσωμεν, καὶ εἰς ἄλλα πάμπολλα δυνάμεθα νὰ δείξωμεν τοῦ λόγου τὴν ἀλήθειαν· ἀλλὰ πῦρ σκαλεύειν, τὸ τῆς παροιμίας, δὲν εἶναι καλόν. Ἄλλ' ὅμως, ἐπὶ τοῦ παρόντος, παρὰ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σ. 43 πολλή δυσκολία δὲν εἶναι νὰ συμπεράνωμεν ἢ συντόμως ὅτι, ἂν οἱ ἀσκηταί, οἱ ἀκριβεῖς φύλακες τῶν πατερικῶν τους παραδόσεων, ἠθέλησαν νὰ μιμηθοῦν τὴν κοσμικὴν ἐπίδειξιν, ποία πλέον ἀμφιβολία μένει ὅτι καὶ πόλεις καὶ χῶραι θέλουσι κάμει πλέον εὐκολώτερα τὸ αὐτό; Εἰ γὰρ τὸ φῶς τοιοῦτον, 5 κατὰ τὸν θεῖον Γρηγόριον, τὸ σκότος πόσον;

λα'. Παρέκβασις εἰσάγουσα καὶ ἀνατρέπουσα καὶ τοὺς λοιποὺς αὐτῶν λόγους· ἀλλὰ δὲν εἶναι, νομίζω, τόσον θαυμαστόν, ἀνίσως ἀπλῶς οὕτως καὶ ἀπραγμόνως τὸ πρᾶγμα ἐγίνετο, ὅπου καὶ ἂν ἐγίνετο· τὸ θαυμαστόν καὶ σχέτλιον εἶναι 10 ὅτι καὶ ζητήματος γενομένου καὶ λόγων ἤδη πολλῶν κινηθέντων καὶ τῆς πατρικῆς διατυπώσεως προβληθείσης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως προτεινομένης καὶ φόνων ἀδελφικῶν διὰ ταύτην τολμηθέντων, οἱ μὲν τῆς ἀρχαίας καὶ πατροπαραδότου συνηθείας προασπίζοντες κατεκρίθησαν καὶ 15 φρικτοῖς ἐπιτιμίαις εἰς ἀνταμοιβὴν τοῦ καλοῦ ζήλου των καθυπεβλήθησαν, θέσπισμα δὲ καθολικὸν ἐξεδόθη, καθὼς ἐν τῇ διηγήσει προείπομεν, ἵνα πάντες ἀπανταχοῦ ἀδιαφόρως καὶ ἀπαρατηρήτως καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κυριακῆς ἐπιτελῶσι τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα. Τοῦτο, λέγω, εἶναι τὸ θαυ- 20 μαστόν ἅμα καὶ σχέτλιον· θαυμαστόν μὲν καὶ ἄπορον, ὅτι ἡ μήτηρ Ἐκκλησία τὰ τοιαῦτα θεσπίζει· σχέτλιον δὲ καὶ στεναγμοῦ ἄξιον, ὅτι ὅσοι φανερὰ διὰ τε λόγων καὶ γραμμάτων τῆς πατρικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαίας παραδόσεως προέστησαν, ὡς αἰρετικοὶ καὶ αἰρεσιάρχαι ἀπεκηρύχθησαν· καὶ 25 προσέτι οἱ ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἐμποδίζοντες τῷ φρικτῷ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλονται.

λβ'. Ἀλλὰ ποῖοι τάχα νὰ εἶναι οἱ ἐμποδίζοντες οὗτοι; τίς ἄρα τῶν νῦν ὄντων ἀνθρώπων εἰς τοσαύτην ἔφθασεν αὐθάδειαν, ὥστε νὰ νομοθετῇ καὶ νὰ λέγῃ ἀπὸ τὴν ἐδικὴν του κοιλιάν 30 ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνωνται τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα τὴν Κυριακῆν; δὲν εἶναι φανερόν παντάπασιν πὼς αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ θεοφόροι Πατέρες «οἱ τὰ πάντα καλῶς καὶ θεοσόφως δια-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ταξάμενοι» καὶ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις αὐτοὶ τε καλῶς φυλάξαντες καὶ εἰς ἡμᾶς ταύτας διαπορθμεύσαντες; Λοιπόν, ὅσον γε κατὰ τὸ θέσπισμα τοῦτο, κατεκρίθησαν καὶ ἀφωρίσθησαν ὁμοῦ μὲ τοὺς ἀκολούθους των καὶ αὐτοὶ οἱ θεῖοι Πα-
5 τέρεις οἱ τὰ τοιαῦτα διατυπώσαντες· ἀφωρίσθησαν οἱ Σάββαι, οἱ Σωφρόνιοι καὶ οἱ Δαμασκηνοί, ἀφωρίσθησαν καὶ ἀνεθεματίσθησαν οἱ Γραπτοὶ καὶ οἱ Στουδίται, καὶ ὅσοι ἄλλοι ποτὲ εἶπον ἢ ἔγραψαν ὅτι τὴν ἀνάστασιν μνημόσυνα οὐ γίνονται· ὡς τῆς ἀτοπίας. Διατί γὰρ τῶν ἀλόγως γινομένων ἀλόγως νὰ
10 φειδώμεθα καὶ νὰ συγκατατιθέμεθα τῇ τῶν Πατέρων καταδίκη, τὴν ἀλήθειαν ὑποστελλόμενοι;

λγ'. Τί δὲ καὶ λέγοντες νομίζουσιν ἴσως ὅτι αἱ ὑπ' αὐτῶν ἐκφωνηθεῖσαι ἀραὶ τῶν Πατέρων οὐχ ἄπτονται; ὅτι, φασί, πανταχοῦ ἢ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ δι' ἐκφωνήσεων καὶ
15 αἰτήσεων καὶ διὰ τῶν μερίδων ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ, καθ' ἐκάστην ἡμέραν μνημονεῦει τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων· καὶ τίς τοῦτο δὲν ὁμολογεῖ; μᾶλλον δὲ τίς ἔφθασεν εἰς τόσην παραφροσύνην ὥστε νὰ ἀρνηθῇ καὶ νὰ ἀθετήσῃ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ τὰς ἐν ἐκάστῳ καιρῷ ὑπὸ τοῦ ἱερέ-
20 ως ὑπὲρ τῶν ἀπελθόντων | πιστῶν γινομένης δεήσεις καὶ μνείας; Οὐδεὶς ταῦτα εἶπε πώποτε, οὔτε λέγει· εἰμὴ μόνος ὁ
τὰ τοῦ Λουθήρου νοσῶν· ἀλλ' ὡς ποτε ταῦτα ἐπιτρέπονται σ. 45 καὶ αἰείποτε γίνονται καὶ διὰ τῶν μερίδων οἱ κεκοιμημένοι μνημονεύονται καὶ ἐν αὐτῇ τῇ τοῦ θείου Πάσχα ἡμέρᾳ (δ'),
25 οὕτως ἐκ τοῦ ἐναντίου τὰ μνημόσυνα ταῦτα, περὶ ὧν ἡμῖν ὁ λόγος ῥητῶς ἀπὸ τῶν Κυριακῶν, ὡς δέδεικται (ιβ', ιγ'), ἀπαγορεύονται καὶ ἐμπράκτως ὑπὸ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας αἰείποτε ἀποφεύγονται· δηλον γάρ, ἐκ τοῦ ἤδη προ-
αποδοθέντος ὀρισμοῦ τούτων (γ'), ὅτι μεγίστην ἔχουσιν ἀπ'
30 ἀλλήλων διαφορὰν· ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, ἐν ἰδίῳ τόπῳ, σαφέστατα καὶ τρανώτατα θέλει δηλωθῆ ἢ περὶ ταῦτα διαφορὰ.

λδ'. Εἰπόντες δὲ ὅτι πανταχοῦ οἱ κεκοιμημένοι δι' ἐκφωνήσεων καὶ διὰ τῶν μερίδων μνημονεύονται καὶ διὰ τῆς ὁμω-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

νυμίας ἀναμίξαντες καὶ συμφύραντες μὲ αὐτὰ καὶ τὰ ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀπηγορευμένα, θεσπίζουσι μὲν ἀπαρατηρήτως νὰ γίνωνται καὶ εἰς τὰς ἀναστασίμους ἡμέρας, λέγουσι δὲ τοῦτο καὶ συνήθειαν ἀνέκαθεν, ἥτοι παράδοσιν ἀποστολικὴν τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ πρῶτον μὲν τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον εἰς 5 ἀπόδειξιν τοῦ λόγου παράγουσιν, ὅτι δηλαδὴ ἐξ ἀρχαίας παραδόσεως αἰείποτε κατὰ τὴν Κυριακὴν ποιεῖ τὰ τῶν πιστῶν μνημόσυνα· μετὰ δὲ τοῦτον καὶ τοὺς λοιποὺς πατριαρχικοὺς ἐπαριθμοῦσι θρόνους, τὸν Ἀλεξανδρείας, λέγω, τὸν Ἀντιοχείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. 10

λε'. Ἄλλ' ὅτι μὲν ἀπανταχοῦ, καὶ εἰς τὰ τέσσαρα δηλαδὴ Πατριαρχεῖα, δι' ἐκφωνήσεων καὶ μερίδων οἱ κεκοιμημένοι πιστοὶ καθ' ἑκάστην μνημονεύονται καὶ ὡμολογήσαμεν καὶ σ. 46 ὁμολογοῦμεν (δ'), ὅτι δὲ καὶ τὰ διὰ τῶν κολύβων ταῦτα μνημόσυνα, τὰ οὕτω κυρίως καὶ κατεξοχὴν καλούμενα, ἀδιαφό- 15 ρως καὶ ἐν Κυριακῇ ἐπιτελοῦνται, καὶ εἰς ὅλα τὰ τέσσαρα Πατριαρχεῖα, τοῖς ὅλοις ἀρνούμεθα. Ἀποδέδεικται γὰρ ἤδη λαμπρῶς ὅτι ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει οὐδέποτε ἐγένετο καὶ ὅτι τὸ νῦν γινόμενον κατάχρησις ἐστὶν ἀρχοντικὴ καὶ αὐτόχρομα καινοτομία τῆς ἀρχαίας παραδόσεως (κε', κη'). 20

λς'. Ἐθαύμασα δὲ κατὰ ἀλήθειαν, καὶ εἶναι διὰ νὰ θαυμάση κάθε μέτριος ἄνθρωπος, ὅτι σύνοδον ποιήσαντες καὶ ἐκκλησιαστικὴν ὑπόθεσιν κρίνοντες καὶ κοινὸν θέσπισμα θέλοντες νὰ ἐκδώσουν εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἀληθείας αὐτῆς οὐδ' ὅλως ἐφρόντισαν· ἀλλ' ἐν καὶ μόνον θελή- 25 σαντες καὶ σκοπήσαντες, πῶς νὰ συγχύσουν μὲ τὰς ὁμωνυμίας τὰ πράγματα καὶ νὰ βροντήσουν καὶ νὰ κατακροτήσουν εἰς τὰς τῶν λαῶν ἀκοὰς μὲ τὰ πλέον δύσφημα καὶ φευκτὰ ὀνόματα, κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ἐν Κυριακῇ νεκρολογεῖν, πρῶτον μὲν τὸν θεῖον Διονύσιον ἐσυχοφάντησαν, ὡς δῆθεν διὰ 30 τῶν μερίδων καὶ ταῦτα ἐν Κυριακῇ ποιεῖν διδάσκοντα· δεῦτερον δὲ τὸν μέγαν Βασίλειον, ὅτι κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς ἀγίας Πεντηκοστῆς τὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἱλαστηρίους εὐχὰς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀναγινώσκεισθαι παραδέδωκε, τὸ ὁποῖον ὁμολογουμένως δὲν εἶναι ἀληθές· ἐπειδὴ περιέχονται ἐν τῇ ἑσπερινῇ τῆς Δευτέρας ἀκολουθία, καί, κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἑσπέραν πρέπει νὰ ἀναγινώσκωνται· μάρτυς ἡ δὲ καὶ Ματθαῖος ὁ Βλά-
5 σταρις, τὴν γνώμην ἐξηγῶν τοῦ θεοῦ Πατρός, ἐν τῷ περὶ τῆς σ. 47 ἀγίας Τεσσαρακοστῆς κεφαλαίῳ, ὅτι, φησί, κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς Κυριακῆς ὁ μέγας ταύτας διέταξεν ἀναγινώσκεισθαι τῆς Δευτέρας ἤδη ἐπειλημμένην. Τρίτον δὲ καὶ τὰς ὑπὸ τῆς Οἰκουμενικῆς ἀγίας ἕκτης Συνόδου ἀκυρωθείσας, ὡς εἴρηται
10 (η'), Διαταγὰς, τῇ τοῦ Βησσαρίωνος ἐπόμενοι γνώμῃ, προβάλλουσιν ὡς δῆθεν καὶ ἐν Σαββάτῳ καὶ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν ὅλαις ἀπλῶς ταῖς τῆς ἑβδομάδος ἡμέραις παραδιδούσας τελεῖσθαι τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα. Ὁ δὲ βουλόμενος ἅς ἀναγνώσῃ τὸ κεφάλαιον ἐκεῖνο καὶ θέλει καταλάβει τοῦ θε-
15 σπίσματος τὴν ἀλήθειαν· οὐδαμοῦ γὰρ ἐκεῖ, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν (θ'), τοιαύτη ἀδιαφορία τῶν ἡμερῶν φαίνεται· καὶ ταῦτα λέγομεν, ὅταν καὶ χρέος εἴχομεν, ὡς εἰς ἱερὰν Γραφήν εἰς αὐτὰς νὰ ὑποτασώμεθα· νῦν δὲ καὶ τοῦ τοιοῦτου χρέους ἡμᾶς ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀπήλλαξε (η')· καὶ τοσοῦτον,
20 ὥστε ὁποῦ καὶ οἱ τῶν ἱερῶν κανόνων ἐρμηνευταὶ τὸ βιβλίον τοῦτο οὐδὲ τὸ ἀναφέρουσιν εἰς καμμίαν ὑπόθεσιν.

λζ'. Εἶναι λέγω νὰ θαυμάσῃ τινὰς διατὶ θεσπίζειν μέλλοντες τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἐμεταχειρίσθησαν, τὰ ὁποῖα δὲν ἤθελε καταδεχθῆ νὰ τὰ προβάλλῃ οὐδὲ ὁ τυχὼν φιλαληθῆς
25 ἄνθρωπος· ὅταν δὲ καὶ τοὺς λοιποὺς θρόνους ὀνομαστὶ καταριθμῶσιν, καὶ ῥητῶς ἔτι καὶ τὸν Ἀλεξανδρείας εἰς πίστωσιν ἄγωσι, τίς νὰ μὴν ἐκπλαγῇ τὸ τοσοῦτον καὶ τηλικούτον φεῦδος; Πρῶτον μὲν γὰρ τίς δὲν ἠξέυρει ὅτι ὁ ποιτὴς μέγας ἐκεῖνος θρόνος, εἰς ὄνομα φιλὸν σχεδὸν περιέστη καί, ἔξω τοῦ
30 παταγίου τῶν ὀνομάτων, οὐδὲν μέγα ἔχει τὴν σήμερον; οἱ γὰρ πανταχόθεν πραγματείας χάριν εἰς τὴν Αἴγυπτον καταβαίνοντες, οὗτοί εἰσι τὰ ἐκείνου ποιμνία, ἐξ ὧν καὶ συνίσταται καὶ τρέφεται καὶ τοὺς μακροὺς τίτλους δέχεται ὁ ἐκεῖ μα-

σ. 48

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καριώτατος· πλὴν ἀλλὰ καὶ οὕτως ἀθλίως καὶ δυστυχῶς ἔχον-
τος ἐκείνου τοῦ θρόνου, συκοφαντίᾳ προφανεῖ περιέπεσεν ὁ
νῦν μακαριώτατος καὶ τὰ πάντα ἄξιος καὶ πολὺς τῇ συνέσει
καὶ τῷ λόγῳ κύριος Κυπριανός· καὶ γὰρ ἔχομεν εἰδήσεις
ἀψευδεῖς καὶ ὅτι ἐπιστολῆς ἀνδρὸς χρησίμου καὶ διὰ ζώσης 5
φωνῆς τῶν ἐκεῖθεν ἐρχομένων ὅτι μάλιστα τοῦναντίον ἐκεῖνος
φρονεῖ, καὶ τὴν ἱεράν καὶ σεβασμίαν ταύτην τῆς καθολικῆς
Ἐκκλησίας παράδοσιν ἀσπάζεται καὶ τοσοῦτον ἀποφεύγει
ἀπὸ τὴν Κυριακὴν τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα, ὥστε ὀπού,
καὶ μὲ ὄλον ὀπού ὁ Χατζῆ Ἀγγελάκης ὁ Ῥεδαιστινὸς (γνω- 10
στὸς δὲ τοῖς πᾶσιν ὁ ἀνὴρ, τὰ πρῶτα φέρων τῶν ἐκεῖσε παρε-
πιδημούντων Ῥωμαίων πραγματευτῶν καὶ δύναμιν ἔχων οὐκ
εὐκαταφρόνητον), μὲ ὄλον ὀπού, λέγω, πολλὰ ἐδεήθη καὶ
θερμῶς ἰκέτευσεν τὴν αὐτοῦ μακαριότητα διὰ τὴν ἐπιτελέσῃ τῆς
γυναικὸς αὐτοῦ ἀποθανούσης μνημόσυνον ἐν Κυριακῇ, ὅμως 15
δὲν ἴσχυσε νὰ ἀξιωθῇ τοῦ παραλόγου τοῦ ζητήματος· τόσον
εἶναι ἀληθινὰ τὰ τοῦ θεσπίσματος· καὶ ἐκ τούτου, ἄς συμπε-
ράνη καθ' ἑνα μὲ ποῖον σκοπὸν καὶ τοὺς λοιποὺς δύο θρόνους
συνώθησαν εἰς αὐτό· εἰ δὲ παρὼν ὁ τῶν Ἱεροσολύμων ὑπέ-
σ. 49 γραφεν, οὐδὲ τοῦτο δὲν εἶναι θαυμαστόν· κινεῖται γὰρ πάντως 20
ἐνεκά του πᾶν τὸ κινούμενον.

λη'. Εἶτα τοὺς ἀντιλέγοντας καὶ μὴ πειθομένους εἰς
καθαιρέσεις καὶ φρικτοὺς ἀφορισμοὺς ὑποβάλλουσι· καὶ τοὺς
τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἀναγινώσκοντας τῷ πυρὶ τῆς γεέννης
καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι καταδικάζουσι· διατί; Ἐπειδὴ, φα- 25
σίν, ἰδιῶται ὄντες εἰς τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις δὲν πείθονται·
συνόδῳ δὲ ἕξεστιν, εἰπέ μοι, Πατράσι θείοις καὶ πνευματοφό-
ροις ἀντιλέγειν καὶ ταῖς ἐκείνων παραδόσεσι καὶ διατυπώσε-
σιν, ἄνευ τινὸς ὅλως εὐλόγου αἰτίας, ἀντινομοθετεῖν καὶ τὰ ἐκ
διαμέτρου ἐναντία θεσπίζειν; Δὲν ἔχει ἐξουσίαν ἰδιώτης 30
ἄνθρωπος ἀποφάσειν ἀντιλέγειν συνοδικαῖς· ἐγὼ δὲ λέγω
ὅτι οὐδὲ ἐπίσκοπος, οὐδὲ μητροπολίτης, οὐδὲ πατριάρχης,
οὐδὲ πάπας αὐτὸς ὁ τῆς Ῥώμης· ἀλλὰ ποίαις; ταῖς γραφι-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καῖς, ταῖς κανονικαῖς, ταῖς πατρῶζούσαις, δηλαδή ταῖς ἐπο-
μέναις ταῖς τῶν Πατέρων παραδόσεσι καὶ θεσπίσμασι· ταύ-
τας, λέγω, ὡς χρησμοὺς ἀντικρυς τοῦ ἁγίου Πνεύματος,
οὐδεὶς κατὰ μέρος ἀνθρώπος δύναται λῦσαι, κἂν πολλοὺς ἔχη
5 τίτλους πατριαρχικούς, ὅπου γε οὐδὲ σύνοδος ὅλη, ὡς εἶπον,
δύναται τοῦτο ποιῆσαι καὶ νὰ ἀντεισαγάγῃ νέα θεσπίσματα.

λθ'. Ἐὰν δὲ καὶ τοιαύτη ποτὲ ἤθελε γένει σύνοδος,
καθὼς πλεῖσται τοιαῦται ἔγιναν, οὐ μόνον Τοπικαί, ἀλλ' ὃ
πολλῶ μείζον ἐστι καὶ Οἰκουμενικαί, τότε βέβαια, ὅχι μόνον
10 λαϊκοῦ ἢ μοναχοῦ ἢ πρεσβυτέρου δὲν εἶναι ἴδιον νὰ τὴν ἀνα-
τρέψῃ, ἀλλ' ἰοῦδὲ ἐπισκόπου ἀπλῶς· ἐπειδὴ δὲν εἶναι τόσης
δυνάμεως, οὐδὲ ἔχει τόσην ἀύθεντίαν ἕνας μερικὸς ἀνθρώπος, σ. 50
νὰ κάμῃ ἄκυρον κοινῶς εἰς ὅλον τὸν κόσμον μίαν ὀλόκληρον
σύνοδον. Διατί, ἂν εἶχε τόσην ἀξιοπιστίαν εἰς τὸ κοινὸν κάθε
15 μερικὸς ἀνθρώπος (ἂς εἶναι καὶ ἀρχιερεὺς), δὲν ἤθελεν εἶναι
χρεία νὰ γίνεταί ὕστερον ἄλλη σύνοδος, διὰ νὰ ἀναιρέσῃ τὴν
μὴ καλῶς γενομένην πρότερον· τοῦτο βέβαια οὕτως ἔχει· ὅχι
ὅμως διὰ τοῦτο πρέπει καθ' ἕνα νὰ κλίνη τὴν κεφαλὴν εἰς
κάθε λογῆς σύνοδον καὶ νὰ δέχεται ὅ,τι ἀποφασίσει, κἂν
20 ἐναντία καὶ παράνομα θεσπίσῃ, τάχα διὰ τὴν ἔμφασιν καὶ τὸ
σέβας ὁποῦ κάνει τὸ τῆς συνόδου ὄνομα· «οὐαὶ τῶ κόσμῳ»,
ἂν ἅπαντες ἀπὸ μιᾶς εἰς κάθε σύνοδον ἀπλῶς ἐπειθόντο. Τὸ
ὄνομα τῆς συνόδου εἶναι τίμιον, εἶναι θεῖον, εἶναι σεβάσμιον,
πλὴν ὅχι πάντοτε· ἀλλ' ὅταν «ἐν τῶ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χρι-
25 στοῦ» συναγεται, ὅταν τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ ἔχη πρὸ
ὀφθαλμῶν, ὅταν κατακοσμηθῇ μετὰ τὴν ἀλήθειαν, ὅταν ἐκεῖ τὸ
ἀνθρώπινον πάθος καὶ τὸ «φρόνημα τῆς σαρκὸς» χῶραν δὲν
ἔχη καί, τέλος πάντων, ὅταν κρίνῃ κανονικῶς καὶ τοῖς ἀνω-
θεν ἐγγράφως ἢ ἀγράφως παραδεδομένοις κατακολουθῇ.
30 Ναί, τότε βέβαια εἶναι θεία καὶ προσκυνητέα καὶ ὁ μὴ πειθό-
μενος ταύτῃ δὲν εἶναι Χριστιανός· ἀλλ' ὅταν ταῦτα δὲν ἔχη
τὰ συστατικὰ καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀληθινῆς
καὶ ἁγίας συνόδου, τίς νοῦν ἔχων ποτὲ θέλει πεισθῆ εἰς αὐτήν;

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Οὐδεὶς βεβαιότατα, ὄχι μόνον ἀρχιερεὺς, ὁποῦ ἔξω ἀπὸ τὸν
ἑαυτὸν του ἔχει | χρέος νὰ φροντίζῃ καὶ διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς
σ. 51 ἐμπιστευθείσης αὐτῷ ποιμένης, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλος Χρι-
στιανὸς ὁποῦ δυνατὰ νὰ διακρίνῃ ὀρθόδοξον ἀπὸ κακόδοξον
καὶ νόμιμον ἀπὸ παράνομον. 5

μ'. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἐδυνάμεθα νὰ τὴν ἀποδείξωμεν
διὰ παραδειγμάτων πολλῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας,
ἀλλὰ, διὰ νὰ μὴν ἐκφερώμεθα εἰς πολὺ μῆκος ἔξω τῆς προ-
κειμένης ὑποθέσεως, ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω μοναχὰ τὰ κατὰ τὸν
θεῖον Χρυσόστομον, ἐξ ὧν θέλει γένει πασιδηλον ὅτι ὄχι μό- 10
νον δὲν ἀμαρτάνουσιν οἱ ἀπειθοῦντες εἰς τὰ μὴ καλῶς δεδο-
γμένα, ἀλλὰ μάλιστα καὶ ἐπαινοῦνται καὶ μεγίστων τιμῶν
κρίνονται ἄξιοι.

μα'. Εἶναι λοιπὸν τοῖς πᾶσι σχεδὸν γνωστὸν ὅτι οἱ τοῦ
μεγάλου Πατρὸς ἐκείνου ἐχθροί, τόσον οἱ ἐκκλησιαστικοί, 15
ὅσον καὶ οἱ τοῦ παλατίου, σύνοδον συσκευάσαντες καὶ ψευδο-
εγκλήματα πολλὰ κατὰ τοῦ ἀγίου ἐπισωρεύσαντες, τὸν
ἐκάθηραν καὶ τέλος πάντων καὶ τοῦ θρόνου τὸν ἐξώθησαν· τώ-
ρα δὲν θέλω ἐδῶ νὰ εἰπῇ εὐθὺς τινὰς ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἦτον
ἅγιος καὶ ἐκεῖνοι ὁποῦ τὸν ἐκάθηραν ἦτον ἐχθροί του, καὶ 20
ἐπομένως ἡ σύνοδος ἦτον παράνομος· τώρα εἶναι πολλὰ εὐκο-
λον καὶ πρόχειρον καθ' ἕνα νὰ κάμῃ τοιαύτην ἀπόφασιν,
διατὶ τὴν σήμερον ἡ οἰκουμένη ὅλη, ὕστερον ἀπὸ τόσους
αἰῶνας, ἔχει μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γνώμην περὶ τῶν τότε γενο-
μένων καὶ ὁ κόσμος ὅλος πανταχοῦ μὲ ἕνα στόμα ὁμολογεῖ 25
τὴν σύνοδον ἐκείνην παράνομον, ἐπειδὴ | ἔχει ἄνωθεν τὴν
σ. 52 ψῆφον τοῦ οὐρανοῦ μαρτυροῦσαν καὶ βεβαιοῦσαν τὴν τοῦ ἀγί-
ου ἀθωότητα.

μβ'. "Ὅχι λέγω τώρα μὲ τὴν παροῦσαν ὑπόληψιν, ἀλλ' εἰς
τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἃς ἀναχθῇ καθ' ἕνα μὲ τὴν διάνοιαν εἰς 30
ἐκεῖνας τὰς ἡμέρας· ἐκεῖ μὲ ἐξουσίαν βασιλικὴν συγκροτεῖται
σύνοδος ἐγχώριος· ἡ σύνοδος ἔχει ἕνα πατριάρχην
Ἀλεξανδρείας· εἰς τὴν σύνοδον μέσα παρρησιάζονται κατήγο-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ροι ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα καὶ καθ' ἐξῆς, ἐπαριθμοῦντες κατ' αὐτοῦ ἐγκλήματα πάμπολλα καὶ δεινά· ἡ σύνοδος κράζει τὸν κατηγορούμενον διὰ νὰ ἀπολογηθῆ καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπακούει τοῦ γράφει τὴν καθαίρεσιν· χειροτονεῖ ἄλλον πατριάρχην καὶ στέλ-

5 λεται εἰς τὴν ἐξορίαν ὁ Χρυσόστομος.
μγ'. Ἴδου σύνοδος, καὶ σύνοδος μάλιστα μὲ ἐξουσίαν βασιλικήν· ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία σχίζεται· δὲν ὑπακούουσιν ὄχι μόνον ἀρχιερεῖς πολλοὶ νὰ ὑπογράψουν εἰς τὴν καθαίρεσιν, ὄχι μόνον ἡγούμενοι καὶ ἱερεῖς, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ γυναικες, ἀλλὰ καὶ νεανίσκοι ἀντιλέγουσιν εἰς τὰ γενόμενα, μὴ θέλοντες νὰ συγκοινωνήσουν μὲ τὸν νέον πατριάρχην· ὡς ἄνθρωποι, τί κάνετε; Δὲν φοβῆσθε τὸ κρῖμα τῆς ἀπειθείας; Σύνοδος ἀποφασίζει καὶ ἐσεῖς ἐναντιεῖσθε; Ἴδου πατριάρχης, ἂν ἔβγαλαν ἓνα, ἰδοὺ ἔβαλαν ἄλλον· καὶ ὡς τόσον, ἐσεῖς τί
10 εἶσθε ὅπου θέλετε νὰ ἀντιστέκεσθε εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ βασιλικὴν ἀπόφασιν; Σύνοδος τοσοῦτων ἀρχιερέων, ἔχοντες διὰ προστάγματος αὐτοκρατορικοῦ κεφαλὴν ἓνα πατριάρχην τῆς Ἀλεξανδρείας, ἔκριναν καὶ κατέκριναν καὶ ἐσεῖς ἰδιῶται ἄνθρωποι καὶ μάλιστα λαϊκοὶ δὲν ὑποτάσσεσθε, ἀλλὰ σὰς
20 φαίνονται παράνομα μιᾶς τόσον μεγάλης συνόδου τὰ θεσπίσματα καὶ ἀποφεύγετε τὴν κοινωνίαν τοῦ νέου πατριάρχου;

μδ'. Τί σοι φαίνεται, ἀδελφέ; Σύ, λέγω, ὅπου ἀναγινώσκεις, τί κρίσιν κάνεις; Κακῶς κάνουσιν οὗτοι οἱ Χριστιανοί, ὅπου δὲν ὑποτάσσονται εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς συνόδου, ἢ
25 καλῶς; Ἐσὺ βέβαια μὲ τὴν ὑπόληψιν ὅπου τῶρα ἔχεις εἰς τὸν θεῖον Χρυσόστομον ὁμολογεῖς πῶς κάνουσι καλῶς, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἂν ἦσουν ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἐσὺ ἤθελες γένεις ἓνας πικρὸς διώκτης κατ' αὐτοῦ, ἀνίσως ἤθελες ἔχεις τὴν γνώμην τοῦ παρόντος αἰῶνος, πῶς κάθε σύνοδος εἶναι σεβασμία καὶ
30 προσκυνητή.

με'. Ἄλλ' οὐχ οὕτω καὶ οἱ Χριστιανοὶ τοῦ τότε καιροῦ ἀντέστησαν στερρότατα εἰς τὴν σύνοδον ἐκείνην· ἀπέφευγον τὴν κοινωνίαν τοῦ πατριάρχου, τόσον, ὥστε ὅπου ἔβγαϊναν

σ. 53

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀγεληδὸν ἄνδρες καὶ γυναῖκες μὲ τὰ παιδιὰ τους ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρον καὶ προσηύχοντο εἰς τοὺς κάμπους, μόνον διὰ νὰ μὴν συκοινωνήσουν μὲ αὐτὸν, καὶ μὲ ὅλον ὁποῦ δὲν ἦτον αἰρετικὸς, ἀλλὰ μόνον παράνομος· ὅτι δὲ καλῶς καὶ πάνυ καλῶς ἐποίουν ὁποῦ δὲν ἐφύλαξαν σέβας εἰς ἐκείνην τὴν παράνομον 5 σύνοδον, ἀλλ' ἔστεργον νὰ πάθουν μυρίους διωγμούς, καθὼς καὶ ἔπαθον, παρὰ νὰ συκοινωνήσουν μὲ τὸν μοιχὸν Ἀρσάκιον (τοῦτο γὰρ ἦν ὄνομα τοῦ ἀντισαχθέντος), ὅτι λέγω καλῶς ἐποίουν, αὐτὴ ἡ χρυσὴ γλῶσσα | τοῦ θείου Πατρὸς σ. 54 ἐκεῖνου εἶναι ἀρκετὴ νὰ διδάξῃ καθ' ἓνα. Διδάσκει γὰρ ὁ μέ- 10 γας οὗτος Πατὴρ ἐν τῷ Λόγῳ τῷ πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας ἐπιγραφομένῳ ὅλην τὴν οἰκουμένην καὶ τρανῶς ἐκ τῶν θείων Γραφῶν ἀποδείκνυσιν ὅτι ὅλοι ἐκεῖνοι ὁποῦ ἀντέστησαν εἰς τὰ τότε γενόμενα, ὅχι μόνον δὲν ἔσφαλαν, ὅχι μόνον ὅτι ἀπλῶς καλὰ ἔπραξαν, ἀλλ' ὅτι καὶ διωγμοῦ κατ' αὐτῶν κινήθεντος 15 πολλοῦ καὶ σφοδροῦ, ὡς μάρτυρες καὶ πλεον παρὰ οἱ μάρτυρες ἐστεφανώθησαν. Ἄς ἀναγνώσῃ ὅστις θέλει τὸ δέκατον ὄγδοον καὶ δέκατον ἔννατον κεφάλαιον ἐκεῖνου τοῦ Λόγου διὰ νὰ βεβαιωθῇ τὴν ἀλήθειαν. «Ἐννόησον», φησὶν, «ὅσοι καὶ μαρτυρίου στέφανον ἀνεδύσαντο· οἱ μὲν γὰρ ἐμαστιγώθησαν, 20 οἱ δὲ εἰς δεσμωτήριον ἐνεβλήθησαν, οἱ δὲ ἐσφάγησαν, οἱ μὲν τῇ πείρᾳ, οἱ δὲ καὶ μόνῃ τῇ γνώμῃ ... πάντα ποιῆσαι καὶ παθεῖν αἰρούμενοι· ὥστε μὴ κοινωνῆσαι τῇ παρανομίᾳ τῶν τὰ τοιαῦτα τετοληκότων· οὐκ ἄνδρες δὲ μόνον (σημείωσαι) ἀλλὰ καὶ γυναῖκες πρὸς τὸν ἀγῶνα ἀπεδύσαντο τοῦτον καὶ 25 ἀνδρῶν πολλαχοῦ μᾶλλον ἠνδρίσαντο· οὐ γυναῖκες δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ νέοι καὶ μειράκια κομιδῇ· ταῦτ' οὖν, εἰπέ μοι, μικρά, τοσοῦτον δῆμον μαρτύρων κερδάναι τὴν Ἐκκλησίαν; Μάρτυρες γὰρ ἅπαντες οὗτοι· οὐ γὰρ δὴ μόνον ἐκεῖνοι οἱ εἰς δικαστήριον ἐλκυσθέντες καὶ θῦσαι κελευσθέντες καὶ μὴ 30 πεισθέντες, παθόντες ἅπερ ἔπαθον, μάρτυρες ἂν εἶεν μόνοι· ἀλλὰ κάκεινοι οἱ ὑπὲρ ὅτουοῦν τῶν τῷ Θεῷ δοκούντων παθεῖν τι καταδεξάμενοι· καὶ εἴ τις μετὰ ἀκριβείας ἐξετάσειεν,

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

οὔτοι μάλλον, ἢ ἐκεῖνοι· οὐ γὰρ ἔστιν ἴσον ὀλέθρου τοιούτου σ. 55
 (τὴν εἰδωλολατρείαν λέγει) καὶ ἀπωλείας ψυχῆς προτεινομέ-
 νης, καταδέξασθαι παθεῖν τι καὶ μὴ παραπολέσθαι, καὶ ὑπὲρ
 ἐλάττονος κατορθώματος, τὴν αὐτὴν ταύτην ὑπομεῖναι τιμω-
 5 ρίαν ... καὶ Ἰωάννης δὲ αὐτὸς οὐ θῦσαι κελευσθεῖς, οὐδὲ πρὸς
 εἰδωλον ἐλκυσθεῖς, ἀλλ' ὑπὲρ ῥήματος ἑνὸς ἀπετημήθη καὶ
 μαρτύρων ἐστὶ πρῶτος».

μς'. Βλέπεις, ἀδελφέ, πὼς ὄχι μόνον ἀκατάκριτοι εἶναι
 ἐκεῖνοι ὅπου δὲν πείθονται εἰς τὰς συνόδους ..., ὅπου ἀθετοῦσι
 10 τοὺς πατρῷους νόμους καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἐκκλησίας,
 ἀλλὰ καὶ τιμῆς μαρτυρικῆς καὶ ἐπαίνων εἶναι ἄξιοι, εἴτε πά-
 θωσιν εἴτε δὲν πάθωσιν τίποτε κακὸν διὰ τὴν ἀλήθειαν; καὶ ὅτι
 καλὸν καὶ δίκαιον εἶναι νὰ ἀντιστεκώμεθα, ὄχι μόνον ὅταν
 εἶναι προφανῆς ἀσέβεια, ἀλλὰ καὶ «ὑπὲρ ὅτουσιν τῶν τῷ Θεῷ
 15 δοκούντων», ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ, καθὼς ἐξηγεῖ αὐτὸς ὁ ἴδιος
 Πατὴρ, κἄν μικρὸν ἤθελεν εἶναι τὸ ἀθετούμενον καὶ παρανο-
 μούμενον. Καὶ σημείωσαι, ἀγαπητέ, ὅτι εἰς τόσα ὅπου λέγει
 ὁ θεῖος Χρυσόστομος καὶ ἐγκωμιάζει ἐκείνους τοὺς Χριστιαν-
 οὺς, οὐδαμοῦ εἰς κανένα μέρος δὲν ὀνομάζει ὀλοτέλα σύνοδον
 20 ἐκεῖνο τὸ ληστρικὸν συνέδριον· διατὶ ἡ σύνοδος εἶναι ὄνομα τί-
 μιον καὶ θεῖον ὅπου ἐπεκράτησε νὰ δίδεται εἰς μόνας ἐκείνας
 τὰς συναθροίσεις ὅπου κρίνουσιν ὀρθῶς καὶ κανονικῶς.

μζ'. Ἠξεύρω πὼς αὐτὰ καὶ ὅσα ἄλλα εὔρει τινὰς τοιαῦτα
 καὶ εἰπῇ ἀπὸ τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἱστορίας, δὲν θέλουν φανῆ
 25 ἀρεστὰ εἰς ἐκείνους ὅπου ζητοῦσι παρὰ πάντων τυφλὴν ὑπα-
 κοὴν εἰς κάθε ἀπόφασιν· καὶ ὅσον περισσότερο εἰπῇ τινὰς τό-
 σον περισσότερο ὡς ἀντάρτης καὶ ἀσεβῆς θέλει κατακριθῆ·
 ἀλλὰ «δίκαιος ὁ Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησεν· εὐθύτητας
 εἶδε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ». Ἡμεῖς δὲν καταφρονοῦμεν τῆς
 30 Ἐκκλησίας τὸ σεπτὸν καὶ θεῖον ἀξίωμα, μὴ γένοιτο, ἀλλὰ τὰ
 ποτὲ ὑπὸ τινων μὴ ὀρθῶς γενόμενα δὲν δεχόμεθα· συμβαίνει
 γὰρ τοῦτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ οὐδεὶς ἀντερεῖ, καὶ πλει-
 στάκις, ὡς ἀνωτέρω προσεχῶς εἴπομεν, συμβέβηκε.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

μη'. Σὺ δέ, Χριστιανὲ ἀδελφέ, καὶ τοῦτο γίνωσκε· τὸ λη-
στρικὸν ἐκεῖνο συνέδριον τὸ κατὰ τοῦ θεοῦ Χρυσοστόμου
φρυάξαν, ἀγκαλὰ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα πάντα ἦτον παράνομον,
καὶ διὰ ψευδῆ ἐγκλήματα καὶ συκοφαντίας ἠθικὰς κατέκρινε
τὸν ἅγιον τοῦ ὑφίστου, ἐφύλαξαν ὅμως κατὰ τοῦτο τὴν κανο- 5
νικὴν ἀκρίβειαν· ἐπειδὴ ἐπροσκάλεσαν αὐτὸν εἰς τὸ κριτήριόν
τους νὰ ἀπολογηθῆ εἰς τοὺς κατηγοροὺς του· ἀλλ' εἰς τὴν πα-
ροῦσαν σύνοδον οὐδὲ τοῦτο δὲν ἐφυλάχθη· ἐπειδὴ ἔκριναν καὶ
κατέκριναν χωρὶς νὰ ἰδοῦν ὁλότελα τὸ κριτήριον οἱ κατηγο-
ρούμενοι· καὶ σύνοδον μὲν κατ' αὐτῶν συγκροτοῦσι, λόγον δὲ 10
καὶ ἀπολογίας, ὡς καθάρματα καὶ ἀνύπαρκτα ὄντα, δὲν τοὺς
ἀξιοῦσι· καὶ δογματικὴν μὲν ὑπόθεσιν καὶ φαγέδαιναν αἴρουν
σ. 57 καὶ ἀπλῶς ἀσέβειαν ὠνόμασαν τὸ λέγειν ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἰ ἐν
Κυριακῇ μνημόσυνα ποιεῖν, αὐτοὺς δὲ τοὺς τοῦτο λέγοντας
οὔτε ἐρωτῶσιν, οὔτε ἀξιοῦσιν ἐρωτῆσαι, πῶς τοῦτο λέγουσι, 15
καὶ εἰ δύνανται τοῦτο ἀποδείξαι· εἰ δὲ μή, ἂν μετανοῶσιν, ἴνα
μὴ τοῖς δικαίοις ἐπιτιμίαις τῶν αἰρετικῶν ὑποπέσωσιν.
Οὐδέν, λέγω, τῶν κανονικῶν τούτων γέγονε· ἀλλὰ τοῦ μὲν
Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, ὡς λέγουσιν, ἐπιστολὰς τινὰς εἶχον
εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν (καίτοι καὶ οὗτος κατὰ τὰ ὀρθὰ καὶ 20
κανονικὰ τῶν ἱερῶν συνόδων παραδείγματα ἐδύνατο νὰ πα-
ρασταθῆ καὶ νὰ ἀποδώσῃ, ἂν εἶχε, λόγον, περὶ ὧν ἔγραφε),
τοῦ δὲ Χριστοφόρου τοῦ ἐξ Ἄρτης, ἀνδρὸς ὀσιωτάτου καὶ
εὐσεβεστάτου, δὲν εἶχον οὐδὲ συλλαβὴν, καὶ ὁμοίως οὐδὲ τῶν
λοιπῶν, ποῖα λοιπὸν δικαία καὶ ἅγια σύνοδος πώποτε κατέ- 25
κρινεν ἀπόντας τοὺς κατηγορουμένους, ἔτι ζῶντας, καὶ μάλι-
στα διὰ ὑπόθεσιν δογματικὴν εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι χρεῖα νὰ
ἀναλάμψῃ ἢ ἀλήθεια διὰ μέσου τῆς συζητήσεως; Ἄς ἐπι-
σφραγίσωμεν ὅλον τὸν λόγον μὲ τὴν ἀπαράγραπτον αὐθεν-
τίαν τῆς ἁγίας καὶ Οἰκουμενικῆς τρίτης Συνόδου· «κρίσις 30
γάρ», φησὶν, «ἡ μεθ' ἑαυτῆς οὐκ ἔχουσα τι κανονικὸν ἢ δί-
καιον, λοιδορίας οὐκ ἔχει πλέον». (Ἐπιστολῇ τῇ πρὸς τοὺς
βασιλεῖς Θεοδόσιον καὶ Οὐαλεντινιανόν)· εἰς τοσοῦτον δὲ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐξήφθη ἡ ὀργή τοῦ παρόντος θεσπίσματος, ὥστε ὁποῦ τῶ
πυρὶ τῆς γεέννης καὶ τῶ αἰωνίῳ ἀναθέματι κατεδίκησεν ἀκό-
μα καὶ ἐκείνους τοὺς Χριστιανούς ὁποῦ ἀναγινώσκουσι τὰ
περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης συγγράμματα, | διατί; Διὰ νὰ σ. 58
5 μὴν ὠφελῆθῃ τινὰς ἐξ αὐτῶν, διὰ νὰ μὴ μάθωσιν οἱ Χριστια-
νοὶ τῶν θείων Πατέρων τους τὴν παράδοσιν καὶ διὰ νὰ μὴν
ἠξεύρῃ τινὰς ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ καὶ τὰ ἀναθέματα εἰς αὐτοὺς
ἐκείνους τοὺς μεγάλους διδασκάλους καὶ θεολόγους τῆς
'Εκκλησίας ἀνάγονται ὅτι ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων ἡ καθολικὴ
10 'Εκκλησία διδάσκεται νὰ μὴ κἀνη τὴν Κυριακὴν τὰ τῶν κε-
κοιμημένων μνημόσυνα. Τάχα εἰς πολὺ μῆκος ἐξετάθη ἡ
παρέκβασις, διὰ τοῦτο καὶ ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ προκείμε-
νον τῆς ἐξ ἀρχῆς ὑποθέσεως.

Κεφάλαιον γ'
“Οτι τὰ παρὰ τῷ Βησσαρίωνι ἀδιόριστα μνημόσυνα
ψυχρολογία σαφής ἐστι καὶ
ἀπατηλὴ ἐφεύρεσις

5 μθ'. Ἐπειδὴ ἔδοξε τῷ Βησσαρίωνι νὰ συστήσῃ εἶδη μνη-
μοσύνων διάφορα, ἐξ ὧν εἶναι καὶ τὰ παρ' αὐτῷ ἀδιόριστα,
ἀκολούθως πρέπει νὰ ἀποκριθῶμεν καὶ πρὸς ταύτην αὐτοῦ
τὴν περίεργον καὶ περινενοημένην κενολογίαν, καὶ οὕτω νὰ
κάμωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ τοῦ λόγου συμπέρασμα κατὰ τὴν μέθο-
10 δον ὅπου αὐτὸς μᾶς ἐδίδαξεν· ἄφ' οὗ γὰρ ἐσυκοφάντησεν ἐπὶ
τῶν διορισμένων τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς καὶ τὸν τῆς
Ἐκκλησίας τύπον, εἰπὼν ὅτι ἐκεῖθεν διδασκόμεθα νὰ τὰ κά-
νωμεν ἀπαραιτήτως, ἀφεύκτως καὶ ἀπαρασαλεύτως ἐν ὅλαις
ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις τῆς ἑβδομάδος, εἰσάγει καὶ ἐν ἄλλο εἶδος
15 μνημοισύνων, τὰ ὅποια ὀνομάζει ἀδιόριστα, λέγων αὐτολεξεῖ
οὕτως· «Ἀδιόριστον μνημόσυνον λέγω ἐκεῖνο, ὅπου ἀπὸ τὴν
Ἐκκλησίαν δὲν εἶναι διορισμένον, πότε καὶ ποῖα ἡμέρα πρέ-
πει νὰ γίνεταί, καθὼς εἶναι διορισμένα τὰ τρίτα, ἔννατα καὶ
τὰ ἐξῆς· διὰ τοῦτο λοιπὸν, καθὼς ὅλαι αἱ ἀδιόριστοι ἀκολου-
20 θίαι καὶ τελεταὶ τῆς Ἐκκλησίας διορίζονται ἀπὸ τὸν προε-
στῶτα κάθε Ἐκκλησίας, τοιούτης λογῆς πρέπει καὶ αὐτὸ τὸ
ἀδιόριστον μνημόσυνον νὰ διορίζεται ἀπὸ τὸν προεστὸν κάθε
ἐκκλησίας καὶ νὰ τὸ κἀνῃ ὅταν τοῦ φανῆ εὐλογώτερον, εἴτε τὸ
Σάββατον, εἴτε τὴν Κυριακὴν, εἴτε ἄλλην κάμμίαν ἡμέραν·
25 ἐμένα ὅμως μοὶ φαίνεται εὐλογώτερον νὰ τὸ κἀνῃ ἐκεῖνην τὴν
ἡμέραν ὅπου γίνεται κοινὴ σύναξις ὅλων τῶν ἀδελφῶν».

ν'. Εὐγε τῆς εὐφροῦς καὶ μεγαλεπηβόλου διανοίας τοῦ
καινοῦ, μᾶλλον δὲ κενοῦ διδασκάλου καὶ θεολόγου· ἐπειδὴ
ἐδῶ δὲν εἶχε τυπικὸν καὶ Διαταγὰς, οὔτε γνώμην τινὸς Πα-
30 τρὸς νὰ συκοφαντήσῃ, ἀποφασίζει αὐτὸς κατὰ τὴν ἰδίαν του

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

δόξαν, «ὅτι ἐμένα μοι φαίνεται εὐλογώτερον νὰ τὸ κἀνή ἐκεί-
νην τὴν ἡμέραν, ὅπου γίνεται κοινή σύναξις ὄλων τῶν ἀδελ-
φῶν», ὅπου θέλει νὰ εἰπῆ (διὰ νὰ ἔμβωμεν εἰς τὸν σκοπὸν
του) πὼς ἐννοεῖ αὐτόχρημα τὴν Κυριακὴν· διὰ νὰ μὴ χασο-
μεροῦν τάχα οἱ ἀδελφοὶ ἀπὸ τὸ ἐργόχειρον συναγόμενοι τὸ 5
Σάββατον. Ἄλλ', ὡ θαυμάσιε νομοθέτα, ἐδῶ δὲν ζητεῖται τὸ
δοκοῦν ἐμοί τε καὶ σοί· οὔτε ἔχει χρεῖαν ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκ-
κλησία μετὰ τόσους αἰῶνας τῆς σῆς δοκοφροσύνης· ἀλλὰ μά-
σ. 60 λιστα τοῦτο θέλει | καὶ προστάζει καὶ ἀπαιτεῖ αὐτὴ ἀπὸ ἡμᾶς,
τὸ νὰ ὑπακούωμεν εἰς αὐτὴν καὶ νὰ φυλάττωμεν ἀκριβῶς καὶ 10
ἀπαραλλάκτως ἐκεῖνα ὅπου αὐτὴ ἀνέκαθεν ἐσυνήθισε νὰ φυ-
λάττη καὶ νὰ μὴ διαστρέφωμεν μὲ σοφίσματα τὰ καλῶς κα-
θεστῶτα.

να'. "Ὅσοι ποτὲ εἶχον γνωριμίαν καὶ συναναστροφὴν μὲ
τὸν ἄνθρωπον τοῦτον, ὅλοι ἐθαύμασαν εἰς τὴν παράδοξον 15
μεταβολὴν του, ἐπειδὴ ἦτον πρότερον ἕνας ἀπὸ τοὺς σφο-
δροὺς κατηγοροῦς τῶν ἀγιαννιτῶν καὶ αὐτολεξεὶ ἔλεγεν ὅτι
«καὶ ἐγὼ τὰ μνημόσυνα δὲν τὰ δέχομαι τὴν Κυριακὴν, διατὶ
βλέπω ὅπου ἡ Ἐκκλησία (Ἐκκλησίαν λέγων καὶ ἐννοῶν τὴν
καθολικὴν) δὲν τὰ δέχεται· καὶ εἰς τοῦτο μέμφομαι τοὺς 20
ἀγιαννίτας, ὅπου τὰ κἀνούσιν». Ἐθαύμασαν, λέγω, ὅσοι τὸν
ἤξευραν καὶ τὸν ἤκουον πρότερον, διατὶ ἔξαφνα καὶ ἀνέλπιστα
μετεστράφη εἰς τόσον στρεβλόν, κατὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλη-
σίας, διαφεντεύοντας ὅλαις δυνάμεσι τῶν ἀγιαννιτῶν τὴν και-
νοτομίαν. "Ὅταν δὲ καὶ βιβλίον ἠκούσθη πὼς ἐσύνθεσε περὶ 25
τῆς ὑποθέσεως ταύτης, πολλοὶ τυχὸν ἐνόμισαν πὼς εὔρε
χωρὶς ἄλλο κάποια γενναῖα καὶ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ἐναν-
τίον τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, διὰ τὰ ὅποια καὶ τόσον πολὺν
καὶ μεγάλον κρότον τοῦ ἔκαμαν οἱ ἐδικοὶ του ὁμόφρονες,
ἀλλὰ νῦν, ὅταν μολὶς ποτὲ ἀπὸ τὸ βαθὺ τῆς ἀποκρύψεως σκό- 30
τος προέκυψεν εἰς τὸ φῶς καὶ ὀφέποτε ἠξιώθημεν καὶ ἡμεῖς νὰ
τὸ εἰδοῦμεν καὶ νὰ τὸ ἀναγνώσωμεν, ἀληθείας δικαζούσης,
σ. 61 οὐδὲν ἄλλο εὔρομεν ἐν αὐτῷ εἰμὴ συκοφαντίαν γυμνὴν καὶ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἰδιογνωμίαν, τὸ σύνολον δὲ καινοτομίαν. Συκοφαντεῖ γάρ, ὡς ἤδη πολλάκις εἵπομεν καὶ ἀπεδείξαμεν (ιγ') ἐπὶ τῶν διωρισμένων, νομοθετεῖ δὲ εἰς τὰ παρ' αὐτῶ ἀδιόριστα, κατὰ τὴν ἰδίαν γνώμην. Ὅθεν καὶ δι' ἐκεῖνα μὲν ἕως ὧδε ἐδείχθη συκοφάντης, δειχθήσεται δὲ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς καὶ φλύαρος καὶ ἀπατεῶν.

νβ'. Ἐπειδὴ ἦν μὲν οὐδὲ ἐκεῖνη ἡ διαίρεσις ὑποφερτή, δηλαδὴ ἡ τοῦ καθόλου εἰς τὸ ἀπλοῦν καὶ σύνθετον καὶ πάλιν ἡ τοῦ ἀπλοῦ εἰς τροπάρια μόνα, εἰς εὐχὰς μόνας καὶ εἰς αἰτήσεις μόνας· τὸ γὰρ καθόλου ἢ καθόλου καὶ ἀπλοῦν ἐστὶ καὶ τὴν σύνθεσιν πέφευγεν· εἰδὲ τοῦ καθόλου ἐνταῦθα, εἶδος ἀντιδιαιρούμενόν ἐστὶ πρὸς τὸ ἀπλοῦν, τὸ σύνθετον· τὸ δὲ εἶδος περιέχει κατὰ βάθος ἐν ἑαυτῶ τὸ γένος, ἄρα τὸ σύνθετον ἢ καθόλου καὶ ἀπλοῦν ἐστὶ· διαιρεῖται γάρ, ὡς ἔφη, τὸ καθόλου μνημόσυνον, εἰς τὸ ἀπλοῦν καθόλου δηλαδὴ, καὶ εἰς τὸ σύνθετον καθόλου· ἐπειδὴ, ὡς εἶπον, τὸ καθόλου ἢ καθόλου καὶ ἀπλοῦν ἐστὶ, ἄρα τὸ συμπέρασμα ὀρθῶς ἔχει ὅτι τὸ σύνθετον τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἀπλοῦν ἐστὶν ἐν ταυτῶ· καὶ σύνθετον ἄρα καὶ οὐ σύνθετον· καὶ τί ποιήσει τὴν ἀντίφασιν; Τῆς αὐτῆς δὲ ἀηδίας ἦν καὶ ἡ διαίρεσις τῶν μερικῶν εἰς τὰ ἐξοδιαστικά καὶ εἰς τὰς μνήμας καὶ εἰς τὰ σαρανταλείτουργα καὶ εἰς τὰς εὐχὰς καὶ εἰς τὰς αἰτήσεις καὶ εἰς τὰ τρισάγια· θαυμαστὸν γὰρ ὅτι μὴ καὶ εἰς τὸ «Παράσχου, Κύριε» καὶ εἰς τὸ εὐκτικὸν «ἄμην» καὶ εἰς τὸ «Κύριε, ἐλέησον» τὴν διαίρεσιν προήγαγε.

25 νγ'. Τοῦ δὲ ἀδιορίστου πρὸς τὸ διωρισμένον ἢ ἀντιδιαίρεσις οὐ μόνον ἰ ψυχρὰ καὶ περιττή, ἀλλὰ καὶ νεοφανῆς καὶ σοφιστικῆ, πρὸς ἀπάτην τῶν μὴ προσεχόντων ἐπινενοημένη· ἐπειδὴ δίδεται μὲν καὶ γίνεται μνημόσυνον ἀδιόριστον, ἀλλὰ κατὰ τὸν χρόνον μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ τὴν περίστασιν τοῦ καιροῦ· καιρὸς γὰρ ἐστὶ μέρος τοῦ χρόνου ἐπιτήδειον ἢ ἀνεπιτήδειον εἰς τὸ νὰ πράξῃ ἢ νὰ μὴ πράξῃ τις κανένα τοῦ ἔργου, ὡσὰν ὅταν, φερ' εἰπεῖν, λέγωμεν, δὲν εἶναι καιρὸς νὰ ὀμιλήσῃς τὸν δεσπότην, ὅτι νοσηλεύεται τυχὸν ἢ συμποσιάζει ἢ

σ. 62

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

χαρτοφορεῖ μετὰ τῶν φίλων, ἐλθε αὔριον ἢ μεθ' αὔριον, ὁποῦ εἶναι μόνος του. Ὅσον μὲν οὖν κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα καὶ κατὰ λόγον προθεσμίας, δίδονται, ὡς εἶπον, καὶ εἶναι μνημόσυνα ἀδιόριστα, τὰ μὴ ὄντα δηλαδὴ τρίτα ἢ ἔννατα, ὅσον δὲ κατὰ τὸν καιρόν, τὸν ὁποῖον κάνει περιστάσις, τοῦτ' 5 ἔστι παρουσία Δεσποτικῆς ἐορτῆς, ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἀδιόριστον καὶ ἀπόλυτον, ἀλλὰ καὶ σφόδρα ὑπὸ τοῦ τύπου (ιβ') καὶ τῆς ἀρχαίας συνηθείας τῆς Ἐκκλησίας (κβ') καθ' ὃ μνημόσυνον διώρισταί.

νδ'. Ἐπειδὴ τί περισσότερον ἀναγινώσκειται ἢ φάλλεται 10 ἢ πράττεται εἰς ἐκεῖνα, ἤγουν τὰ τριτοέννατα, τὸ ὁποῖον εἰς αὐτὰ ὁποῦ αὐτὸς ὀνομάζει ἀδιόριστα δὲν φάλλεται ἢ δὲν πράττεται; Αὐτὰ εἶναι μνημόσυνα τέλεια, ἀπαράλλακτα, καὶ πρὶν τοῦ χρονικοῦ διαστήματος, κατὰ πάντα τρόπον τὰ ἴδια μὲ ἐκεῖνα, ὁποῦ διὰ τοῦ ὀρισμοῦ ἐξηγήσαμεν (γ', δ'). Λοι- 15 πόν, ἂν ἐκεῖνα ἔχουν προσδιορισμόν, καθὼς καὶ ἔχουν (ιβ'), ὁμολογουμένως ἔχουν καὶ ταῦτα, καθὼς δηλοῖ καὶ ἡ τοῦ Δο-
σ. 63 χειαρίου καὶ ἡ τῆς Λαύρας σημείωσις (ἀδιόριστα γὰρ | καὶ τὰ κτητορικά), καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἡ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας συνήθεια (κα', κβ'), λοιπὸν δὲν εἶναι ἀδιόριστα τὰ παρὰ τῷ Βησ- 20 σαρίωνι ἀδιόριστα.

νε'. Ἔτι μνημόσυνα ὄντα τοιαῦτα, καθὼς διὰ τοῦ ὀρισμοῦ ἐξηγήθησαν (γ', δ'), πάντως καὶ τὸν λόγον τῶν μνημοσύνων ἔχουσι τὸν αὐτόν· λόγον δὲ ἐγὼ λέγω ἐνταῦθα ἐκεῖνον, διὰ τὸν ὁποῖον κωλύονται ἀπὸ τῶν ἐορτασίμων 25 ἡμερῶν, περὶ οὗ σὺν Θεῷ, ἐν τῷ ἐξῆς κεφαλαίῳ, θέλομεν ὁμιλήσει πλατύτερα. Λοιπὸν, ἀνίσως διὰ τὸν λόγον ἐκεῖνον, ὡς δειχθήσεται, τὰ τριτοέννατα κωλύονται, ἄρα οὐκ ἀδιόριστα τὰ παρὰ τῷ Βησσαρίωνι ἀδιόριστα.

νς'. Ἔτι, ἀνίσως τὰ τριτοέννατα, καὶ μὲ ὄλον ὁποῦ 30 ἔχουσι λόγον ἴδιον μυστηριώδη, ἤγουν διατὶ τρίτα, διατὶ ἔννατα, διατὶ τεσσαρακοστά, ἐπιτελοῦμεν, ὅμως οὐκ ἀδιαφόρως γίνονται, ὡς δέδεικται (ιγ', γ'), ἀλλὰ διὰ τοὺς θείους

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ ὑψηλοὺς λόγους τῆς Κυριακῆς μετατίθενται (ιζ', ιη') καὶ ὑπερβαίνωσι τὰς ῥητὰς αὐτῶν ἡμέρας, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἡμέρας τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς (ιβ'), ἄρα πολλῶ μᾶλλον αὐτά, ὅπου δὲν ἔχουσι τοὺς λόγους ἐκείνους, δὲν πρέπει νὰ
5 γίνωνται ἀδιαφόρως, ἀλλὰ νὰ προτιμᾶται μάλιστα τὸ σέβας τῆς ἐνδόξου ἀναστάσεως. Ἄρα οὐκ ἀδιόριστα τὰ παρὰ τῷ Βησσαρίωνι ἀδιόριστα.

Πορισμάτιον

Ἄρα τὸ παρ' αὐτοῦ πρέπει (μθ') παντελῶς
10 δὲν πρέπει.

Ι νζ'. Ἔτι, ἂν οἱ θεοφόροι Πατέρες, τ' αὐτὸν εἶπεῖν ἡ κα-
θολικὴ Ἐκκλησία, πανσόφως οἰκονομοῦσα καὶ καθὼς πρέπει σιωπᾶ τὰ συνήθη μνημόσυνα καὶ κλείει τὰ κοιμητήρια εἰς ὅλον τὸ δωδεκαήμερον καὶ εἰς τῶν ἄλλων Δεσποτικῶν
15 ἑορτῶν τὰ μεθέορτα· ἂν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ὑπαπαντῆς τὸ πρὸ τῆς ἀποκρέω μνημόσυνον μετατίθησιν εἰς τὸ προηγούμενον Σάββατον, καὶ μὲ ὅλον ὅπου ἐκείνη εἶναι μικρότερα ἑορτῆ καὶ τὸ μνημόσυνον ἐκεῖνο εἶναι κοινὸν καὶ παγκόσμιον· ἂν εἰς τῶν μεγάλων ἁγίων τὰς ἑορτὰς τελείως ἀποσιωπῶνται τὰ
20 νεκρώσιμα, καθὼς ἔκ τε τῆς συνηθείας εἶναι δῆλον, ὅπου συχνάκις εἰς τὰ Σάββατα συμβαίνουσι καὶ ἐξαιρέτως μάλιστα ἀπὸ τὸ Σάββατον τῆς Τυρινῆς καὶ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου· ἂν οἱ θεοφόροι Πατέρες, λέγω, οὕτως οἰκονομοῦσι τὰ μνημόσυνα ἀκόμα καὶ εἰς τὰ μεθέορτα καὶ εἰς τὰς μικρὰς ἑορτὰς (τὸ
25 γὰρ τοῦ Λαζάρου Σάββατον τί δεῖ καὶ λέγειν;), καθὼς καὶ αὐτὸς ὁ Βησσαρίων τὰ ὁμολογεῖ, τὰ φύλλα τοῦ τυπικοῦ ἀκριβῶς ἐπισημειούμενος, τίς, λοιπόν, τὴν σοφὴν ταύτην οἰκονομίαν τῶν Πατέρων ἐπιστάμενος, θέλει τολμήσει ἐξ ἰδίας αὐθεντίας αὐτὸς νὰ διορίσῃ μνημόσυνον εἰς αὐτὴν ἐκεί-
30 νην τὴν κατ' ἐξοχὴν ἑορτὴν τῶν ἑορτῶν, ὅπου σεμνύνεται καὶ μεγαλύνεται μὲ τὰ λαμπρότατα πλεονεκτήματα τῆς ἀναστά-

σ. 64

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σεως; Οὐδεὶς νοῦν ἔχων ἐξάπαντος· ἄρα οὐκ ἀδιόριστα τὰ παρὰ τῷ Βησσαρίωνι ἀδιόριστα.

σ. 65 νη'. Ἄφρων, λοιπόν, καὶ αὐθάδης ἤθελεν εἶναι ἐκεῖνος ὁ προεστῶς ἢ ὁπού, καὶ χωρὶς κἂν ὄλως νὰ τὸ καλῆ προθεσμία χρόνου, ἤθελε διορίσει ἐξουσιαστικῶς νὰ φάλλεται μνημόσυ- 5 νον εἰς τὴν κυριώνυμον ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀπαγορεύονται καὶ αὐτὰ ἐκεῖνα τὰ ῥητὰς ἡμέρας ἔχοντα, ὡς δέδεικται. Τοιοῦτος ἦτον ἐκεῖνος ὁ προεστῶς τοῦ Βησσαρίωνος, ὅστις εἰς τὸ Κουτλουμούσιον ἔλεγεν· «Ἐγὼ εἶμαι τὸ τυπικὸν τοῦ μοναστηρίου μου», καὶ ἓνας κάποιος 10 ἀρχιερεὺς παρῶν καὶ ἀκούσας ἀπεκρίθη· «Οὕτως ἔχει, ὅ,τι δόξει τῷ προεστῶτι». Τοιοῦτος ἦτον ἐκεῖνος ὁ ἄλλος ὁ ἀπὸ τῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ὅστις ναζηρέων εἰς ταῖς Καραῖς καὶ πεφυσιωμένος διὰ τοῦτο ὁ γυναικῶνυμος ἀπεκρίθη ὅτι νὰ χέση τὸ τυπικόν, ἐπειδὴ ἀπὸ ἐκεῖνο ἀπεστομῶνετο· καὶ μὴ 15 ἔχοντας λόγον νὰ ἀποκριθῆ ἔβγανε κόπρον ὁ κοπρίτης κατὰ τῆς ἱεραῆς διατυπώσεως, ἀπὸ τὸ ἄναγνον στόμα του. Τοιοῦτος ἦτον ὁ σαπροκοίλης ἐκεῖνος Σεραφεῖμ, ὁ τοῦ ἁγίου Παύλου σκευοφύλαξ, ὅστις ἀνεθεμάτιζεν ἐκείνους ὁπού δὲν ἤθελαν νὰ 20 κάνουν τὴν Κυριακὴν μνημόσυνα· καὶ διὰ νὰ δείξη τὸ προεστηλίχι του, ἐτόλμησε νὰ εἰπῆ ὁ ἀφρονέστατος ὅτι εἶχεν ἐξουσίαν, ἂν ἤθελε, νὰ σηκώση καὶ τὰς ἁγίας εἰκόνας νὰ μὴ τὰς προσκυνοῦν· τοιοῦτοι προεστοί, δηλαδὴ αὐθάδεις, ἀναίσχυντοι, ἀλαζόνες καὶ ἀδιάκριτοι, θέλουν σοῦ ἀκούσει, ὦ νομοθέ- 25 τα καινὲ καὶ κενέ, νὰ κάνωσι μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν καὶ νὰ μὴ προσέχωσι εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικούς τύπους καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἢ σ. 66 καὶ ὄντως ἁγίαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν. Τοιοῦτοι προεστοί, κατὰ τὴν γνώμην ὁπού σὺ δίδεις καὶ ὄχι κατὰ τὸ κοινὸν παράδειγμα τῆς σοφῆς τῶν Πατέρων οἰκονομίας (νζ'), δὲν θέλουν λείψει νὰ νεκρολογοῦν καὶ τὰς 30 ἡμέρας τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων, Εὐαγγελισμοῦ, τῶν Βαΐων, τῆ Μεγάλῃ Πέμπτῃ ἐσπέρας, τὸ πρῶτ' τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, αὐτῇ τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ ἡμέρᾳ τοῦ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σωτηρίου Πάσχα, ἡ ὁποία κατ' ἐξοχὴν ὀνομάζεται λαμπρά.
Ἐπειδὴ εἰς ποίαν ἄλλην ἡμέραν κατὰ σὲ ἠμπορεῖ ὁ προεστῶς
σου νὰ δείξῃ τὴν ἀφροσύνην του πλέον μεγάλην καὶ λαμπράν,
παρὰ εἰς αὐτὰς τὰς ἡμέρας, ὅπου γίνεται ἡβηδὸν καὶ πάγ-
5 κοινος τῶν ἀδελφῶν ἢ σύναξις; Ὅσον διὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ
Ἀντίπασχα, τὴν ὁποίαν ὁ θεὸς καὶ Θεολόγος Γρηγόριος δεί-
χνει ἀνωτέραν ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Πάσχα, δὲν ἔχω νὰ
εἰπῶ τίποτας· διατὶ οἱ σοὶ καλοὶ προεστῶτες ἐξύβρισαν ἤδη
καὶ ἀπαξ καὶ δις σοὶ τῷ καινῷ νομοθέτῃ πεισθέντες, εἰς αὐτὴν
10 τὴν θεϊάν ἡμέραν οἱ πάντολμοι καὶ ἀσύνητοι μνημόσυνα καὶ
ἀνακομιδὰς κατ' αὐτὴν ἐπιτελέσαντες.

Συμπέρασμα γενικὸν καὶ ἀντίθετον
εἰς τὸ τοῦ Βησσαρίωνος

νθ'. Ἐκ τῶν εἰρημένων, λοιπόν, ἀπάντων συμπεραίνο-
15 μεν ὀρθῶς καὶ ἀναγκαίως ὅτι οἱ βουλόμενοι εὐσεβεῖν τὸν τύ-
πον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν πατροπαράδοτον συν-
ῆθειαν ἀναγκαίως πρέπει νὰ κρατῶσι, τοῦτ' ἔστι νὰ μὴν ἐπι-
τελῶσι τὰ μνημόσυνα τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων ἢ ἀδια-
20 φόρως ἐν ὄλαις ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις τῆς ἑβδομάδος, ἀλλὰ νὰ
τιμῶσι μὲν ὅλας τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας, ἐξαιρέτως δὲ τὴν
ἀναστάσιμον τοῦ Κυρίου ἡμέραν, ὃ δὲ Βησσαρίων ἀποδείκνυ-
ται, μᾶλλον δὲ καὶ ἀποδέδεικται, συκοφάντης τῶν ἀγίων,
φλύαρος καὶ περιττολόγος καὶ, ἀπλῶς εἰπεῖν, καινοτόμος τῆς
ἀγράφου καὶ ἐγγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως.

σ. 67

25

πόρισμα

ξ'. Οὐκ ἄρα εἰς τοὺς θεόπτας ἀποστόλους, οὔτε εἰς τοὺς
ἀγίους Πατέρας, οὔτε εἰς ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ,
οὔτε ἀκολούθως εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον βλασφημοῦσιν, ὡς
ἔλεγεν ὁ Βησσαρίων, οἱ αὐτόν τε καὶ τοὺς περὶ αὐτόν ἐλέγ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

χοντες, ὅτι οὐκ ὀρθῶς, ἀλλὰ κακῶς καὶ παραλόγως ποιοῦσι νεκρολογοῦντες ἐν τῇ Κυριακῇ, ὡς ἐν ἰδίῳ κεφαλαίῳ δειχθήσεται ἰδίως καὶ μάλιστα.

ΤΜΗΜΑ Β΄

ξά'. Εἶπομεν ἤδη ἀνωτέρω (νε') ὅτι τὰ μνημόσυνα ταῦτα ἔχουσι λόγον, τοῦτ' ἔστι νόημα, διὰ τὸ ὅποτον ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν συγχωρεῖ νὰ γίνωνται εἰς τὰς ἑορτασί-
 5 μους ἡμέρας, καὶ ἐξαιρέτως εἰς τὴν ἀναστάσιμον· καὶ βέβαια πρέπει νὰ εἶναι τοιοῦτος λόγος, ἐπειδὴ, καθὼς καὶ ἀλλαχοῦ εἴρηται, οὐδὲν ἐν αὐτῇ ἐκ παραδόσεως γίνεται, οὐδὲ τὸ παρὰ μικρόν, ἄνευ λόγου τοῦ προσήκοντος· καὶ τοῦτο ἐξ ἀνάγκης
 10 πρέπει νὰ τὸ ὁμολογῇ ἐκεῖνος ὁποῦ δὲν θέλει νὰ νοσῇ τὴν κα- τὰπτυστον ἀδιαφορίαν καὶ νὰ καταγινώσκη δεινὴν ἀλογίαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ μάλιστα ἡξεύρει καὶ ἐπίστα-
 ται καλῶς ὅτι ἔχουσα πάνσοφον ὁδηγὸν τὸν Παράκλητον, σ. 68 πάντα ἐν σοφίᾳ ἐνεργεῖ καὶ οἰκονομεῖ καὶ διατάσσει τὰ τε πρακτέα καὶ μὴ πρακτέα.

15 ξβ'. Εἶναι λοιπὸν ἐξ ἅπαντος τοιοῦτος λόγος καὶ τοῦτον ἡμεῖς ἐνταῦθα νὰ ἀποδώσωμεν καὶ νὰ ἀποδείξωμεν ὑπεσχέ- θημεν (νε'), πρέπει ὅμως καὶ τοῦτο νὰ προαναφωνήσωμεν· ὅτι, ἐπειδὴ εἰς τοὺς καιροὺς τῶν θεοφόρων Πατέρων καὶ θε- ολόγων τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔγινε ποτὲ καινοτομία εἰς τὴν
 20 ἀποστολικὴν ταύτην παράδοσιν, οὐδὲ ἐτολμήθη ἄλλην φορὰν ἢ τιοαύτη ὑβρις εἰς τὴν τοῦ Κυρίου ἡμέραν, διὰ τοῦτο ῥητῶς, ἀμέσως καὶ καθ' αὐτὸ δὲν εὐρίσκονται οὔτε κανόνες, οὔτε λό- γοι τῶν ἀγίων εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν, ὡσὰν ὁποῦ ἄλλοτε δὲν ἐκινήθη τὸ ζήτημα τοῦτο, ὥστε ἀφορμῆς δοθείσης νὰ μᾶς δι-
 25 δάξουν σαφῶς καὶ ῥητῶς τὰ περὶ τούτου, ἐξ ὧν καὶ ἡμεῖς ἠθέ- λαμεν λάβει ὡς πατρῶον κληρὸν τὰ παρ' ἐκείνων εἰς τὴν πα- ροῦσαν ὑπόθεσιν.

ξγ'. Διὰ τοῦτο, λοιπὸν, ἐπειδὴ ἡ καθ' ἡμᾶς γενεὰ ἐφεῦρε

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ ἐτόλμησε τὴν καινοτομίαν ταύτην, καὶ οὐ μόνον ἐτόλμη-
σεν ἀλλὰ καὶ κοινὴν καὶ καθολικὴν ἐσπούδασε νὰ τὴν κατα-
στήσῃ μὲ θέσπισμα, διὰ τοῦτο, λέγω, οἱ ἀμαθεῖς ἡμεῖς καὶ
ῥυπαροί, ζήλω τῆς ἀγίας παραδόσεως κινούμενοι, λέγομεν
ὅσα ἢ τοὺς νηπίους φωτίζουσα θεία χάρις φωτίσει ἡμᾶς τοὺς 5
ἀναξίους καὶ ὅσα οἱ ἀδελφοὶ μελετήσαντες εἰς τὰς βίβλους
τῶν Πατέρων εὔρον ἐμμέσως εἰς τὴν ὑπόθεσιν συμβάλλοντα.

σ. 69 ξδ'. Διαιροῦμεν δὲ καὶ τὸ παρὸν τοῦτο τμημάτιον εἰς γ'
κεφάλαια, ἢ σαφηνείας χάριν, καὶ εἰς μὲν τὸ α' λέγομεν καὶ
ἀποδεικνύομεν ὅτι, μὲ τὸ νὰ εἶναι παραστατικά καὶ παραίτια 10
πένθους τὰ μνημόσυνα, ἀποπέμπονται ἀπὸ τὰς Δεσποτικὰς
ἐορτάς, καὶ ἐξαιρέτως ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμον, εἰς τὸ β' καὶ
ἀναγκαίως αὐτὸ τοῦτο ἀποδεικνύομεν, πὼς δηλαδὴ τῷ ὄντι
εἶναι πένθιμα, εἰς δὲ τὸ γ' ἀνατρέπομεν τοὺς τῶν ἐναντίων
λόγους.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Κεφάλαιον α΄

Τὰ μνημόσυνα ἐκβάλλονται ὡς πένθιμα

ξε΄. Τοῦτο εὐθὺς ἔχομεν ὁμολογούμενον ὅτι εἰς ὅλας τὰς
Δεσποτικὰς ἑορτὰς ἑορτάζομεν, πανηγυρίζομεν, κροτοῦμεν
5 καὶ λατρεύομεν τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ δεσπότου Κυρίου καὶ
βασιλέως τῶν ἀπάντων Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν τὰ
θεοπρεπῆ κατορθώματα, εἴτε ὑπερφυῆ καὶ ὑπὲρ κατάληψιν
μυστήρια, τὰ ὁποῖα διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ὡς ὑπεράγα-
θος ἐνήργησεν· ὅθεν τίς δὲν βλέπει φανερὰ ὅτι ἐκάστη τούτων
10 τῶν θείων ἑορτῶν (μετὰ τούτων δὲ ἀμέσως καὶ αἱ τῆς Θεο-
μήτορος ἀριθμῆσθωσαν) εἶναι ἔνδοξος καὶ φαιδρὰ καὶ πνευ-
ματικῆς χαρᾶς καὶ θυμηδίας ἀρρήτου ὑπόθεσις, ὅτι τὰ κάτω
τοῦ ἄνω συνάπτεται· ὅτι τῆς πρὸς Θεὸν καταλλαγῆς ἠξιώθη-
μεν· ὅτι ὁ πλοῦτος τῆς θείας χρηστότητος εἰς τὴν τοῦ ἀνθρώ-
15 που κηδεμονίαν κεκένωται· ὅτι εἰς οὐρανοὺς ἀναγόμεθα καὶ
ταῖς ἄνω δυνάμεσι συγχορεύομεν· καὶ τί δεῖ τὰ πολλὰ λέγειν;
αὐτοῦ τοῦ ἰδίου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἀδελ-
φοὶ ἐκλήθημεν καὶ συγκληρονόμοι τῆς αἰωνίου αὐτοῦ βασι-
λείας καὶ κοινωνοὶ τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως γεγονάμεν, καὶ
20 ποῖαν ταῦτα πάντα ὑπερβολὴν εὐφροσύνης καὶ χαρᾶς πνευμα-
τικῆς ἀπολείπουσι;

ξς΄. Διὰ τοῦτο ἡ ἁγία μήτηρ, ἡ Ἐκκλησία, τὰς φωνὰς
τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων δανειζομένη τὰ ἴδια αὐτῆς
τέκνα κατευφραίνει, καὶ ἐξαιρέτως μάλιστα τὴν τοῦ Δαυὶδ κι-
25 θάραν κρούουσα καὶ τὴν τοῦ Ἡσαΐου μεγαλοφωνίαν ἀναλαμ-
βάνουσα, οὐ μόνον τὴν φύσιν τὴν ἀνθρωπίνην ἀλλὰ καὶ τοὺς
οὐρανοὺς εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς ἀνθρωπίνης χαρᾶς συγκαλεῖ·
καὶ τὸ δὴ πλεόν καὶ παραδοξότερον, ὅτι καὶ τοὺς βουνοὺς καὶ

σ. 70

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τὰ ὄρη, τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰς θαλάσσας καὶ αὐτὰ τὰ ξύλα τοῦ δρυμοῦ ἐπικροτεῖν καὶ σκιρτᾶν κελεύει, διὰ νὰ παραστήσῃ πάντως τῆς εὐφροσύνης τὴν ὑπερβολήν, τὴν ὁποίαν εἰκότως πρέπει νὰ ἔχωσιν οἱ τῶν οὐρανίων καὶ ὑπερφυῶν εὐεργεσιῶν ἠξιωμένοι.

5

ξζ'. Τώρα ἐγὼ δὲν ἠξεύρω, ἂν εὐρεθῇ ὅπως τινάς, ὅπου νὰ μὴν ὁμολογῇ ὅτι τὸ κοινὸν τοῦτο ἀπασῶν τῶν θείων ἑορτῶν, ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα, ὡς ἴδιον καὶ ἐξαιρετον ἔχει πλεονέκτημα· διατι ἀγκαλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐκάστη θεοπρεπῆς ἐστὶ καὶ μυστηριώδης, ἀλλ' ἡ ἀναστάσιμος τοσοῦτον ὑπερτε- 10 ρεῖ τῶν ἄλλων ὅσον αὐτὸ τὸ τῆς ἀναστάσεως μυστήριον πολλῶ τῶ μέτρῳ ὑπερβαίνει τῶν ἄλλων ἀπασῶν τὰ μυστήρια· ἡ ἀνάστασις εἶναι τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων μυστήριον τόσον ὑψηλόν, τόσον ὑπερφυῆς καὶ ὑπερκατάληψιν, ὥστε ὅπου μόλις ὁ Παῦλος ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ ἔφθασε νὰ ἐκφωνήσῃ τὴν ἐκ νεκρῶν 15

σ. 71 ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ οἱ ἐκεῖ καθήμενοι σοφώτατοι βουλευταὶ εὐθὺς ἐκινήθησαν εἰς χλεύην καὶ γέλωτα.

ξη'. Καὶ τί λέγω ἀνθρώπους ἐθνικοὺς μηδὲν ἄλλο ἐπισταμένους, ἔξω ἀπὸ τῆς γῆϊνης καὶ μωρᾶς φιλοσοφίας τὰ δόγματα; Αὐτοὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Σωτῆρος, οἱ νομομαθεῖς καὶ 20 προφητοδίδακτοι, οἱ τοῦ Ἥλιου καὶ Ἐλισαίου τὰ θαύματα ἐπιστάμενοι, οἱ τῆς θείας καὶ πανσόφου διδασχῆς τοῦ Χριστοῦ ἀπολαύσαντες, οἱ τὰ μυστήρια τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας γνόντες, οἱ καὶ ἄλλους πολλοὺς καὶ ἐξαιρέτως μάλιστα τὸν Λάζαρο τετραήμερον ἀναστάντα μὲ τοὺς ἰδίους τῶν ὀφθαλμοὺς 25 ἰδόντες, αὐτοὶ λέγω ἐκεῖνοι, καὶ μὲ ὅλον ὅπου ὁ Κύριος μὲ τὸ θεῖόν του στόμα τοὺς προεῖπε καὶ τοὺς ἐβεβαίωσεν ὅτι ἀφ' οὗ ἀποκτανθῆ, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ θέλει ἐγερθῆ καὶ ὅτι, εἰς τὴν Γαλιλαίαν θέλου ἀναταμωθῆ καὶ ὅτι θέλου τὸν ἰδῆ ἀναστάντα καὶ χαρίσονται, ὕστερα ἀπὸ τὰ τόσα καὶ τόσα, ἀκούσαντες ὅτι 30 ζῆ καὶ ἐθεάθη ὑπὸ τινῶν, ἠπίστησαν· καὶ πάλιν ἄλλων εἰπόντων οὐδὲ ἐκεῖνοις ἐπίστευσαν· ὁ δὲ Θωμᾶς ἀπὸ τὸ ἐξαιρετον τῆς ἀπιστίας ἔχει τὸ γνῶριμον, ἕως ὅπου αὐτὸς ὁ ἴδιος Κύριος

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

«ἀνακειμένοις αὐτοῖς τοῖς ἕνδεκα ἐφανερώθη καὶ ὠνείδισεν αὐτῶν τὴν ἀπιστίαν καὶ σκληροκαρδίαν, ὅτι τοῖς θεασαμένοις αὐτὸν ἐγγηγεμένον οὐκ ἐπίστευσαν».

ξθ'. Καὶ οἱ Κορίνθιοι δέ, οἱ παρὰ τοῦ Παύλου τὴν εὐσέ-
5 βειαν κατηχηθέντες καὶ τελειωθέντες καὶ πολλῶν καταπλου-
τισθέντες ἀποστολικῶν χαρισμάτων καὶ σημείων, εἰς αὐτὸ
τοῦτο τὸ μέγα καὶ ὑπερφυῆς μυστήριον ἐχώλαινον, ὥστε ὅπου
ἔκαμε χρεῖα αὐτὸς ὁ ἴδιος διὰ πολλῶν ἐπιχειρημάτων καὶ πα-
ραδειγμάτων ἢ ἐκ δευτέρου νὰ τοὺς διδάξῃ καὶ νὰ τοὺς πλη- σ. 72
10 ροφορήσῃ δι' ἐπιστολῆς, «ἄφρονας» ὀνομάζων τοὺς μὴ παρα-
δεχομένους τὴν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν· ὅτι ὅλην τὴν οἰκονο-
μίαν, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, ἢ περὶ τὴν ἀνάστασιν ἀπι-
στία ἐνέτρεπεν· «οὐ γάρ», φησί, «τὸ σαρκωθῆναι, ἀλλὰ τὸ
ἀποθανεῖν τὸν θάνατον ἔλυσεν· ἐπεὶ σάρκα ἔχοντος ἔτι ἐκρά-
15 τει ἢ τυραννὶς ἢ ἐκείνου· εἰ γὰρ Χριστὸς οὐκ ἐγγήγερται, μα-
ταία ἢ πίστις ἡμῶν».

ο'. Τὸ δὲ ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ γεγονὸς θαῦμα τῶν
ἀγίων ἑπτὰ παιδῶν τῶν ἐν Ἐφέσῳ, τίς τάχα ἀγνοεῖ; Οὕτω
γὰρ ὁ ἐχθρὸς τῆς ἀληθείας διάβολος κατὰ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ θεί-
20 ου τούτου δόγματος ἐξωπλήζετο, ὥστε ὅπου καὶ μετὰ τετρα-
κόσια σχεδὸν ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ, ἀφ' οὗ πανταχοῦ ἐξηπλώθη
τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, ἀφ' οὗ ἔστερεώθη εἰς τὰ τετραπέ-
ρατα τῆς οἰκουμένης μετὰ τῶν ἀπείρων μαρτύρων τὰς ὁμολο-
γίας ἢ εὐσέβεια, ἀφ' οὗ ὅλη ἢ κτίσις εἶδε καὶ ἐχάρη τὸ φῶς
25 τῆς ἀληθείας, πάλιν καὶ τότε ἀκόμα ὁ βᾶσκανος δὲν ἔλειψεν
ἀπὸ τὸ νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἀνατροπὴν ὅλης τῆς θείας οἰκονομίας
καὶ ἤγειρεν αἴρεσιν φοβερὰν, τὴν κηρύττουσαν καὶ φρονοῦσαν
ὅτι οἱ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται· τούτου χάριν ὁ φιλάνθρωπος Κύ-
ριος, ἐλεήσας τὴν κοινὴν ἀπώλειαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους,
30 ἀπέφραξε τὰ μιὰρὰ στόματα τοῦ ἄδου μετὰ τὴν παράδοξον ἐκεί-
νην ἀνάστασιν τῶν πρὸ τριακοσίων ἐτῶν κεκοιμημένων.

οα'. Διὰ τοῦτο, λοιπόν, τοῦτ' ἔστιν, ἐπειδὴ τὸ μυστήριον
τοῦτο τῆς ἀναστάσεως ὑπερβαίνει πάντα νοῦν καὶ διάνοιαν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ εἰς ἀνθρωπίνην πίστιν εἶναι τόσον δυσπαράδεκτον καὶ
 σ. 73 ὅλης τῆς ἐνισάρκου οἰκονομίας ὁ συνεκτικώτατος ὄρος καὶ ἡ
 ἀσφάλεια, διὰ τοῦτο, λέγω, ἡ ἅγια Ἐκκλησία, ὡς ἐκ τῶν ἱε-
 ρῶν ἀποστόλων παρέλαβε, τὰς μὲν ἄλλας Δεσποτικὰς ἑορτὰς
 ἐτησίως ἄγει, τὴν δὲ μνήμην τῆς ἀναστάσεως ἐγκαινίζουσα 5
 εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἐδικῶν τῆς τροφίμων, οὐ μόνον κατ' ἔτος
 τῇ ἑορτῇ τοῦ Πάσχα, καθ' ἣν ὁ Σωτὴρ ἀνέστη, ἀλλὰ καὶ
 μετὰ ἐκάστην ἑβδομάδα τῇ ὀγδόῃ καὶ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς ἑβδο-
 μάδος, τὴν λαμπρὰν τῆς ἀναστάσεως προτίθησιν ἑορτὴν καὶ
 πανήγυριν, ἅμα μὲν τὴν πρώτην ἐκείνην τοῦ Σωτῆρος ἀνά- 10
 στασιν ἐξυμνοῦσα, ἅμα δὲ καὶ τὴν τῆς φύσεως ἡμῶν ἀπάσης
 τῇ ἐκείνης δυνάμει καὶ ἀρχῇ πιστοποιοῦσα καὶ εἰς ἐτοιμασίαν
 τῶν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος ἀγαθῶν, διὰ τῆς πυκνῆς καὶ συνε-
 χοῦς καὶ ἀδιαλείπτου μνήμης, διεγείρουσα.

οἰβ'. Ὡστε ἐκάστη Κυριακὴ διπλὴν ἔχει τὴν ἔννοιαν, ὡς 15
 εἴρηται, μίαν μὲν τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως, ἑτέραν δὲ τῆς
 κοινῆς τῶν ἀνθρώπων ἀναβιώσεως· ἡ αὐτὴ δὲ κατὰ τοὺς θεί-
 ους διδασκάλους καὶ ὅλον αἰῶνα τὸν ἄπειρον ἐκείνον δηλοῖ,
 ὡς ἀρχὴ οὖσα τῆς ἑβδομάδος, δηλαδὴ τῆς καινῆς κτίσεως,
 καὶ οὐχὶ τέλος κατὰ τὸ Σάββατον· μᾶλλον δέ, πρὸς πλείονα 20
 σαφήνειαν καὶ πίστιν, καὶ αὐτολεξεῖ προσθήσω τοῦ μεγάλου
 Ἀθανασίου τὰ ῥήματα· «διὰ γὰρ τοῦτο», φησὶν, «ἐδόθη τὸ
 Σάββατον τῷ προτέρῳ λαῷ, ἵνα γινώσκη καὶ τὸ τέλος καὶ
 τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως· τῇ δὲ καινῇ κτίσει οὐκ ἐνετείλατο φυ-
 λάττειν Σάββατον ..., ἵνα τὴν μὲν ἀρχὴν ἐν τῇ Κυριακῇ γι- 25
 σ. 74 νώσκη, ἀτελεύτητον δὲ ἐπίσταται τὴν ταύτης χάριν· ἴθην
 οὐδὲ σαββατίζομεν ἡμέραν, ὡς ἐπὶ τῇ πρώτῃ, ἀλλὰ τὰ μέλ-
 λοντα ἐλπίζομεν Σάββατα Σαββάτων· ἃ οὐ τέλος λαμβάνει ἡ
 καινὴ κτίσις ἀλλὰ φανεροῦται, καὶ δι' ὅλου ἑορτάζει ...,
 ὡσπερ οὖν ἐνετείλατο φυλάττειν πρότερον τὴν ἡμέραν τοῦ 30
 Σαββάτου μνήμην οὖσαν τοῦ τέλους τῶν προτέρων, οὕτω τὴν
 Κυριακὴν τιμῶμεν μνήμην οὖσαν ἀρχῆς δευτέρας ἀνακτίσε-
 ως· διὰ τοῦτο μετὰ τὸ Σάββατον ἀνέστη ὁ Κύριος».

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ογ'. Τώρα πρὸς τοὺς εὐγνωμόνως καὶ ὀρθῶς λογιζομένους τὰ πράγματα στρέφω τὸν λόγον· ἰδοὺ κατὰ τὴν κοινὴν φωνὴν καὶ γνώμην τῶν θείων διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα ἐξαιρέτως καὶ πολλῶ τῶ μέτρῳ ὑπέρει-
5 ται τῶν ἄλλων Δεσποτικῶν ἑορτῶν· «τὰ γὰρ ἀπόρρητα ἀγαθά», κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, «εἰς τὸ κατὰ μίαν σαββάτων, καὶ ἡ ρίζα καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς τῆς ἡμετέρας ἐν ταύτῃ γέγονεν»· αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη καὶ μία καὶ ὀγδόη, διὰ τὰ ὑπερφυῆ μυστήρια, ὅπου μυστικῶς ἐν ἑαυτῇ εἰκονίζει· αὐτὴ
10 εἶναι «ἡ ἑορτὴ τῶν ἑορτῶν», ἡ κατ' ἐξοχὴν «κλητὴ καὶ ἀγία ἡμέρα», αὐτὴ τέλος πάντων εἶναι «ἡ βασιλὶς καὶ κυρία», ὅθεν καὶ Κυριακὴ αὐτὴ μόνη ἐξυμνεῖται καὶ λέγεται ὄνομα, ὅπου κατὰ ἀλήθειαν αὐτὸ μόνον εἶναι ἀρκετὸν εἰς τὸ νὰ δείξῃ τὴν μεγίστην διαφορὰν ὅπου ἔχει πρὸς τὰς ἄλλας ἑορτάς, καὶ
15 ἀκολούθως τὴν ἐξαιρετον τιμὴν καὶ τὸ σέβας ὅπου ἀπαιτεῖται παρ' ἡμῶν πρὸς αὐτήν· ὅτι ἐκεῖναι μὲν ἀπὸ τοῦ Δεσπότη Δεσποτικαὶ ὀνομάζονται ἅπασαι, αὐτὴ δὲ μόνη ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἢ Κυριακῆ, τοῦτ' ἔστι θεία ἰδιαιτέρῳ ὀνόματι, κατ' ἐξαιρετον, σ. 75 ἤκουσε· κατὰ γὰρ τοὺς θεολόγους τὸ Κύριος, ἐγγύτερον σημαίνει τὸν Θεόν· ὅθεν καὶ ὁ ἀπόστολος «οὐδεὶς», φησί, «δύναται εἰπεῖν Κύριον Ἰησοῦν, εἰμὴ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ», καὶ ἐν τῷ τῆς πίστεως συμβόλῳ «καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ Κύριον»· ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ κατὰ τοὺς θεολόγους, ὡς εἴρηται, Θεόν· καὶ «εἷς Κύριος», ἀντὶ τοῦ εἷς Θεός· ὥστε ἡ ἀναστάσι-
25 μος ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὅπου ἐγγύτερον δηλοῖ Θεόν, Κυριακὴ ὀνομαζομένη, ὡς θεία καὶ θεϊκὴ ἡμέρα κατ' ἐξαιρετον παρὰ τὰς ἄλλας μεγαλύνεται καὶ σέβεται.

οδ'. Λοιπὸν, ἐπειδὴ ἡ ἀναστάσιμος ἡμέρα εἶναι τοιαύτη, ὁ δὲ τύπος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὸν ὅποιον ἐν τῷ
30 προλαβόντι τμήματι κατεστρώσαμεν, κωλύει ἀπὸ τῶν Δεσποτικῶν ἑορτῶν τὰ μνημόσυνα, καὶ ἀκολούθως, καθὼς ἀπαιτεῖ τὸ εἶκος καὶ εὐλογον, κατ' ἐξαιρετον ἀπὸ τὴν ἐξαιρετον ἑορτήν, τοῦτ' ἔστι τὴν Κυριακὴν, λοιπὸν, λέγω, τίς ὁ λό-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

γος διὰ τὸν ὅποιον κωλύονται; Ἄνίσως δὲν ἦτον ὅλως τύπος
περὶ τούτων, ἂν ἴσως φανερώς καὶ ῥητῶς δὲν ἐκωλύοντο καὶ
ἡ ἀνέκαθεν καὶ ἀρχαιοτάτη τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας συνή-
θεια ἐμπράκτως δὲν τὰ ἀπέφευγε, περιττὸς καὶ μάταιος ἤθε-
λεν εἶναι ἐκεῖνος, ὅπου ἤθελε κινῆ τοὺς τοιοῦτους λόγους εἰς 5
τὰ μὴ ἀπηγορευμένα καὶ ἀδιάφορα· ἀλλ' ἐπειδὴ ἀπαγορεύον-
ται ῥητῶς καὶ κατὰ ἀρχαίαν συνήθειαν, συμφώνως μὲ τὸν |
σ. 76 τύπον, ἀπρακτοῦσι, τίς τῶν εὖ φρονούντων δὲν βλέπει πῶς ἐξ
ἀνάγκης εἶναι κάποιον αἴτιον, διὰ τὸ ὅποιον καὶ ἀπαγορεύον-
ται καὶ δὲν γίνονται; διατί; ἀλόγως; ἄπαγε τῆς βλασφημίας· 10
μηδὲ γένοιτο ποτὲ ἡ θεοφώτιστος καὶ θεοσυνέργητος Ἐκκλη-
σία νὰ διατάσῃ καὶ νὰ πράττῃ ἄλογα πράγματα.

οε'. Θαρρύντως, λοιπόν, καὶ μὲ στερεὰν καὶ ὀριστικὴν
γνώμην λέγω ὅτι διὰ τοῦτο ἀποβάλλονται τὰ τοιαῦτα μνη-
μόσυνα ἀπὸ τὴν Κυριακὴν, διατὶ αὐτὴ μὲν εἶναι ὑπόθεσις 15
ἀρρήτου χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης πνευματικῆς καὶ ἀπλῶς
εἰπεῖν, καθὼς ἐξηγήθη (ἀπὸ τοῦ ξζ' μέχρι τοῦ ογ'), τὰ δὲ
μνημόσυνα εἶναι, καθὼς θέλομεν τὸ ἀποδείξει σαφέστατα,
πένθους καὶ κατηφείας πρόξενον καὶ προσέτι δουλικὰ, ταπεινὰ
καὶ κατὰ πάντα τρόπον ἀσύμβατα, ἀσύμφωνον καὶ ἀνοίκεια 20
εἰς τὴν λαμπροφόρον καὶ βασιλίδαν καὶ κυρίαν τῶν ἡμερῶν.

ος'. Δείκνεται τοῦτο ἀναγκαίως καὶ ὀρθῶς ἐκ τῶν ὁμοίων
συμπεραίνεται ὅτι αἰεὶ καὶ πανταχοῦ καὶ κατὰ πάντα τρόπον
ἅπαντες οἱ θεοὶ Πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας καὶ
κοινῶς καὶ κατὰ μέρος ἀποδιώκουσι καὶ μακρὰν ἀποσκορακί- 25
ζουσι ἀπὸ τὴν κυριωνύμων ἡμέραν κάθε λογῆς πένθος καὶ
ὄ,τιδὴποτε ἄλλο δύναται νὰ ἐννοῆται καὶ νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς
αἴτιον ἢ σύμβολον οἰουδήποτε πένθους καὶ λύπης.

οζ'. Καὶ δεῖ τὰ ἐν πρώτοις, ἐν ταῖς λεγομέναις τῶν ἁγίων
σ. 77 ἀποστολῶν Διαταγαῖς, τὴν νηστείαν ὡς πένθιμον εὐρίσκομεν 30
ἀποβαλλομένην ἀπὸ τῶν κυριωνύμων ἡμερῶν· «ἔνοχος γὰρ
ἔσται ἁμαρτίας», λέγουσι, «ὁ τὴν Κυριακὴν νηστεύων, ἡμέ-
ραν ἀναστάσεως οὔσαν, ἢ τὴν Πεντηκοστὴν ἢ ὅλως ἡμέραν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

έορτῆς Κυρίου κατηφῶν· εὐφρανθῆναι γὰρ δεῖ ἐν αὐταῖς ἀλλ' οὐ πενθῆσαι».

ση'. Ἔχει τὸ κῦρος τῆς ἀληθείας ἡ Διαταγὴ αὐτῆ, ἀπὸ τὴν κοινήν γνώμην (ἡ') τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας· ὁ
5 μακάριος Πέτρος Ἀλεξανδρείας ὁ ἱερομάρτυς, κανὼν ιε', λέγει· «...οὐκ ἐγκαλέσει τις ἡμῖν παρατηρουμένοις Τετράδα καὶ Παρασκευήν, ἐν αἷς καὶ νηστεύειν ἡμῖν προσετέτακτο· τὴν μὲν γὰρ Τετάρτην διὰ τὸ γενόμενον συμβούλιον ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, ἐπὶ τῇ προδοσίᾳ τοῦ Κυρίου· τὴν δὲ Παρασκευήν, ὅτι ἐν
10 αὐτῇ πέπονθεν ὑπὲρ ἡμῶν· τὴν δὲ Κυριακὴν χαρμοσύνης ἡμέραν ἄγομεν διὰ τὸν ἀναστάντα ἐν αὐτῇ· ἐν ἣ οὐδὲ γόνατα κλίνειν παρελήφραμεν». Σημεῖωσαι ὅτι τοὺς κανόνας τοῦ θεοῦ τούτου Πατρὸς ἡ ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆ Σύνοδος ἐπεκύρωσεν, ὥστε τὸ ἴδιον εἶναι νὰ εἴπῃ τινὰς ὅτι ὁ Πέτρος Ἀλε-
15 ξανδρείας εἶπεν, ὡσάν καὶ ὅταν εἶπῃ ἡ Οἰκουμενικῆ Σύνοδος εἶπεν· οὐδὲν γὰρ διαφέρει. Ἔτι σημεῖωσαι ὅτι καὶ τὸ γόνυ κλίνειν διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐκβάλλεται ἀπὸ τῆς Κυριακῆς δι' ὃν καὶ ἡ νηστεία, τοῦτ' ἔστιν ὡς πένθους σύμβολον, «ἐν ἣ» φησίν, «οὐδὲ γόνατα κλίνειν παρελήφραμεν»· ὅπου θέλει νὰ
20 εἴπῃ· καθὼς ἐν Κυριακῇ μὴ νηστεύειν παρελάβομεν, | οὕτως σ. 78 οὐδὲ γόνυ κλίνειν· πένθιμον ἄρα καὶ τὸ γόνυ κλίνειν, καθὼς καὶ ἡ νηστεία (οζ'), δι' ὃ καὶ ἀπηγόρευται.

οθ'. Ὁ ἐν ἀγίοις Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας, ὁ πρότερος, ἐν τῇ παραμονῇ τῶν Θεοφανείων, ἐὰν συμβῇ ἐν Κυριακῇ, δια-
25 τυπῶν τὰ περὶ τῆς ἡμέρας ἐκείνης οὕτω γράφει· «καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρέπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν καὶ ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδήπερ ἐν ταύτῃ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἡμῖν ἐπρυτάνευσε· διὸ καὶ ἐν ταῖς ἱεραῖς Γραφαῖς καὶ πρώτη κέκληται, ὡς ἀρχὴ
30 ζωῆς ἡμῖν ὑπάρχουσα, καὶ ὀγδόη, ἅτε ὑπερβεβηκυῖα τὸν τῶν Ἰουδαίων σαββατισμόν· ἐπεὶ οὖν συνέβη τὴν τῶν ἀγίων Θεοφανείων νήστιμον ἡμέραν εἶναι, ταύτην οἰκονομήσωμεν καὶ πρὸς ἐκάτερα ἐπιστημόνως χωρήσωμεν, ἵνα μεταλαβόντες

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ὀλίγων φοινίκων, ἐκκλίνομεν ἅμα καὶ τὰς αἱρέσεις τὰς μὴ τιμώσας τὴν ἀναστάσιμον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμέραν καὶ τὸ ὀφειλόμενον τῇ νηστήμῳ ἡμέρᾳ ἀποδῶμεν». Σημείωσαι κἀνταῦθα ὅτι Συνόδου Οἰκουμενικῆς δύναμιν ἔχει καὶ αὕτη ἡ διατύπωσις· καὶ τούτου γὰρ τοῦ Πατρὸς τοὺς κα- 5 νόνας ἢ ἐν Τρούλλῳ ἐπεσφράγισεν. Ἔτι σημείωσαι εἰς ταύτην πρῶτον τὴν ἐξαιρετικὴν τιμὴν τῆς Κυριακῆς, δεύτερον ὅτι τὸ πενθεῖν ἐν αὐτῇ αἱρετικῶν ἐστὶν ἴδιον· τοιαύτη γὰρ ἡ νηστεία ἢ ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν ἀνωτέρω διαταγὴν (οζ') καὶ κατὰ τὴν κοινὴν γνώμην ὅλων τῶν ἱερῶν διδασκάλων. 10

σ. 79 π'. Λοιπὸν, διὰ τὸ μὴ ἐπισωρεύω ἄνευ ἀνάγκης ἄλλας πολλὰς μαρτυρίας, τίς δὲν θέλει συμπεράνει ὀρθῶς καὶ ἀναγκαιῶς ὅτι, καθὼς ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία ἀπαγορεύει τὴν νηστείαν, μὲ ὅλον ὅπου καθ' ἑαυτὴν εἶναι μία ἀρετὴ, καὶ τὴν γο- νυκλισίαν προσέτι, μὲ ὅλον ὅπου εἶναι μία λατρεία τοῦ Θεοῦ, 15 τίς, λέγω, δὲν θέλει συμπεράνει δικαίως ὅτι καθὼς ἀπαγορεύει ταῦτα, ὡς πένθιμα ἀναγκαιῶς ὄντα, οὕτω καὶ τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα καὶ μὲ ὅλον ὅπου εἶναι ἰκεσία πρὸς τὸν Θεόν, ὡς αἴτια καὶ πρόξενα πένθους καὶ κατηφείας, τὰ ἀποπέμπει κοινῶς μὲν ἀπὸ ὅλας τὰς ἑορτὰς τοῦ Κυρίου, ἐξαιρέτως δὲ ἀπὸ 20 τὴν ἐξαιρετικὴν ἡμέραν τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως;

πα'. Μοῦ βεβαιώνει τὸ συμπέρασμα τοῦτο Ματθαῖος ὁ Βλάσταρις ἐν τῷ Ζ στοιχείῳ, κεφαλαίῳ *Περὶ τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ τῶν ταύτης ἔθῶν*, τολμηρὸν καὶ ἀνόητον καὶ ἄτακτον ἀποκαλῶν τὸ ἐν ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς μνημοσυ- 25 να ἀποιομένων ποιεῖν. Διατί γὰρ τολμηρὸν καὶ ἀνόητον καὶ ἄτακτον; Φανερὸν ὅτι διατί τολμᾷ νὰ μιγνύη τὰ ἄμικτα, τοῦτ' ἔστι τὰ δουρικὰ μὲ τὰ βασιλικὰ, τὰ ὑπεύθυνα μὲ τοὺς οὐρανίους κρότους· τὰ σκυθρωπὰ μὲ τὰ φαιδρὰ, τὴν λύπην μὲ τὴν χαρὰν, τὴν κατῆφειαν μὲ τὴν εὐφροσύνην, διὰ τοῦτο, λέ- 30 γω, καὶ τολμηρὸν καὶ ἀνόητον· καὶ τί τοῦ λόγου τούτου σαφέστερον;

πβ'. Σύμφωνα δὲ ἀποφαίνεται ὁ πανάριστος οὗτος νομο-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κανονιστῆς ὁ Βλάσταρις μὲ τὸν φωστῆρα τῶν Νυσσαέων τὸν
 θεῖον Γρηγόριον. Αὐτός, ἐν τῇ ἀγίᾳ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα πα-
 νηγυρίζειν ἀρχόμενος, «Εἴπωμεν», λέγει, «τὰ ἰ τῆς ἑορτῆς σ. 80
 οἰκεῖα, ἵνα ἀκολούθως καὶ προσφυῶς τοῖς πράγμασιν ἑορτά-
 5 σωμεν· τὸ γὰρ ἀνοίκειον καὶ ἀλλότριον, πρὸς τὸ μηδὲν ὠφε-
 λεῖν, ἄτακτόν ἔστι καὶ ἀλλόκοτον, οὐκ ἐν τοῖς περι θρησκείας
 καὶ εὐσεβείας μόνον λόγοις, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἔξωθεν καὶ τῆς
 τοῦ κόσμου σοφίας· τίς γὰρ οὕτως ἀνόητος ἢ ὑπεργέλοιος
 ῥήτωρ, ὡς κληθεῖς εἰς φαιδρότητα γάμου, ἀποστῆναι μὲν
 10 τῶν ἁρμοδιῶν λόγων καὶ γλαφυρῶν συνευπαθούντων ταῖς
 τῆς πανηγύρεως χάρισι, γοερὰ δὲ μέλη θρηνεῖν καὶ τὰ
 ἐκτραγωδίας κακὰ τῶν παστάδων κατολοφύρεσθαι; ἢ τὸ
 ἔμπαλιν ἐπιταχθεῖς ἐνὶ τῶν τετελευτηκότων τὰ νενομισμένα
 τελεῖν, ἐπιλαθέσθαι μὲν τοῦ πάθους, φαιδρύνεσθαι δὲ πρὸς
 15 τὸν κατηφείας γέμοντα σύλλογον; Εἰ δὲ ἐν τοῖς ἐγκωμίοις
 καλὸν ἢ τάξις καὶ ἐπιστήμη, πολλῶ δήπου πλέον ἐν τοῖς με-
 γάλοις καὶ οὐρανίοις ἁρμοδιώτερον;».

πγ'. Ἀκούεις, ἀγαπητέ, τὸν μέγαν τοῦτον διδάσκαλον τί
 λέγει; Ἄς μὴ παραδράμωμεν, παρακαλῶ, τοῦ θαυμασίου
 20 τούτου Πατρὸς τὰ λόγια, τάχα ὡς κενὰ καὶ ἀσήμαντα, ἀλλὰ
 μάλιστα ἄς στοχασθῶμεν πῶς ἔχουν σημασίαν καὶ ἔννοιαν τῶ
 ὄντι ἀξίαν τῆς μεγαλονοίας τοῦ μεγάλου ἐκείνου διδασκάλου
 τῆς Ἐκκλησίας. «Ἄς εἰποῦμεν», λέγει, «τὰ οἰκεῖα τῆς
 ἑορτῆς», διατί; «Διὰ νὰ ἑορτάσωμεν», φησί, «καθὼς ἀπαιτεῖ
 25 ἢ τῶν πραγμάτων ἀκολουθία καὶ φύσις», ἐπειδὴ, λέγει, «τὸ
 ἀνοίκειον καὶ ἀλλότριον», ἤγουν τὸ ξένον καὶ ἔξω τῆς ὑποθέ-
 σεως, κοντὰ ὁποῦ τίποτας δὲν ὠφελεῖ, ἰ εἶναι ἀκόμα καὶ ἄτα- σ. 81
 κτον καὶ ἀλλόκοτον, ὁποῦ θέλει νὰ εἰπῇ τερατῶδες, ἄτοπον
 καὶ βδελυκτόν, ὅχι μόνον εἰς τὰ περι Θεοῦ καὶ τῆς πίστεως
 30 μυστήρια, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ τοῦ κόσμου πράγματα· καὶ ταῦτα
 εἰπὼν ὁ ἅγιος καὶ ἀπόδειξιν ἐπέφερεν ἐξ ὁμοιώσεως ὑποθε-
 τικῆς, ῥήτορά τινα παραγαγῶν, ἐν μὲν φαιδρότητι γάμου
 θρηνωδοῦντα, ἐν δὲ κηδεῖα νεκροῦ τινος φαιδρυνόμενον καὶ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

χαίροντα.

πδ'. Ἄλλ' ἐγὼ ἐρωτῶ, τί τάχα ἦσαν ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ὡς ἀνοίχεια καὶ ξένα τῆς ὑποθέσεως ἔκρινεν εὐλογον ὁ ἅγιος νὰ τὰ ἀφήσῃ καὶ νὰ εἰπῇ τὰ οἰκεῖα καὶ ἀρμόδια εἰς τὴν ἡμέραν ἐκείνην, διὰ νὰ μὴ φανῇ ἀνόητος καὶ ὑπεργέλοιος λέγοντας τὰ 5 ἀνοίχεια καὶ ἀλλόκοτα; Τί τάχα, λέγω, νὰ ἦσαν ἐκεῖνα τὰ ἀνοίχεια καὶ ἀλλόκοτα; Φανερόν ὅτι οἱ περὶ τῶν παθῶν καὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος λόγοι, τοὺς ὁποίους ἐκίνει καὶ ἐγύμναζε καθ' ἑαυτοὺς εἰς τὰς προλαβούσας τῶν ἀγίων παθῶν ἡμέρας. Τούτους, λέγω, τούτους αὐτοὺς πάλιν ὡς ἐπιστήμων 10 καὶ σοφὸς τὰ θεῖα νὰ κινῇ καὶ νὰ γυμνάξῃ καὶ εἰς τὴν κοσμοχαρμόσυνον ἡμέραν δὲν εὐρίσκει εὐλογον ὁ ἅγιος· διατί; Διὰ νὰ μὴ γεμίση ἀπὸ κατήφειαν τὸν παρόντα σύλλογον, διὰ νὰ μὴ ἀμαυρώσῃ τῆς ἡμέρας τὴν φαιδρότητα, διὰ νὰ μὴ συνταράξῃ τὰς τῆς πανηγύρεως χάριτας, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ 15 ἀνοήτου καὶ ὑπεργελοίου ῥήτορος.

πε'. Καὶ λοιπόν, ἂν οἱ περὶ τῶν σωτηρίων παθῶν λόγοι, σ. 82 ὁποῦ εἶναι μάλιστα ὕμνος καὶ δόξα τοῦ σταυρωθέντος, ἐπειδὴ κινουσι πένθος, θλίψιν καὶ κατήφειαν, δὲν ἔχουσι χώραν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς παγκοσμίου χαρᾶς, πῶς εἶναι δυνατὸν εἰς 20 αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἰδίαν ἡμέραν –καὶ γὰρ ἡ αὐτὴ ἐστὶ, καὶ οὐδὲν τῆς τοῦ Πάσχα διαφέρει, καθ' ἑκάστην ὀγδόην, ὡς ἔφημεν (οα'), ἐγκαινιζομένη– πῶς εἶναι, λέγω, δυνατὸν εἰς αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἰδίαν ἡμέραν τὰ δουρικὰ καὶ σκυθρωπὰ ὄντα καὶ ὑπὲρ ἀνθρώπων ἀμαρτωλῶν διὰ τῶν ταπεινῶν καὶ 25 σαπρῶν τούτων κολύβων γινόμενα οἰκειῶς καὶ καταλλήλως νὰ παρρησιάζωνται; Καὶ σημείωσαι ὅτι ὁ ἅγιος λόγους μόνον ἔμελλε νὰ εἰπῇ, καὶ ὅμως ὡς ἀνοικεῖους καὶ ἀλλοτρίους τοὺς ἀπεσιώπησε, καὶ ὅχι μόνον ὡς ἀλλοτρίους, ἀνοικεῖους, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀτάκτους καὶ ἀλλοκότους. Ἐνταῦθα δέ, ἥτοι εἰς τὰ 30 νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα, γίνεται τελετὴ καὶ λογικὴ καὶ πρακτικὴ, ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ γίνεται μία ἀκολουθία, ἡ ὁποία καὶ διὰ λόγων καὶ διὰ ἔργων, καθὼς θέλομεν δεῖξει, γεμίζει

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀπὸ κατῆφειαν καὶ πένθος τῆς ἐκκλησίας τὸ πρόσωπον· καὶ ἰδοὺ σαφέστατος ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον κοινῶς μὲν ἀπὸ ὅλας τὰς ἑορτασίμους ἡμέρας, ἐξαιρέτως δὲ ἀπὸ τὴν ἀναστάσιμον, ἐμποδίζονται τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα.

- 5 πς'. Ἄπορεῖ ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Νηστευτής, ὁ λαμπρὸς τῆς οἰκουμένης ἀστήρ, τίνι τρόπῳ τινὲς ἔγραψαν εἰς τὸ τυπικόν, ἵνα ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τὸ «κατευθυνθήτω» φάλληται, καὶ αἰρετικῆς κακοφροσύνης καὶ ἀμαθείας γέννημα τοῦτο καλεῖ. Διατί, λέγει, τὸ «κατευθυνθήτω» ἐτάχθη φάλλ-
- 10 λεσθαι ἐν ἡ τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ καὶ ἐν τῇ τῶν Προηγιασμένων λει- σ. 83
τουργία. Ὅθεν, λέγει, καὶ δὲν ἔχει χώραν ἐν τῇ τοῦ Χρυσοστόμου τελείᾳ λειτουργίᾳ, ἥτις γίνεται ταχύτερον καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ θείου Εὐαγγελισμοῦ, ἐν ἣ καὶ ἰχθύας ἐσθίωμεν· καὶ ταῦτα ἱκανῶς αἰτιολογήσας ἐπάγει λέγων· «Οὐ
- 15 γὰρ χρή τι πένθους σύμβολον ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ φάλλεσθαι· τιμῶμεν γὰρ αὐτήν, ὡς κεφάλαιον τῆς ἡμῶν σωτηρίας», καὶ οὕτω μὲν ὁ μακάριος Ἰωάννης διὰ τὸ «κατευθυνθήτω» ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ἀπορεῖ καὶ ἀποφαίνεται.

- πς'. Ἐγὼ δὲ κατὰ ἀλήθειαν δὲν ἤξεύρω τί νὰ εἰπῶ πρὸς
- 20 ἐκεῖνους, ὅπου ἐν αὐτῇ τῇ βασιλίδι τῶν ἡμερῶν δὲν τὸ ἔχουσι διὰ τὸ οὐδέν, μάλιστα καὶ διὰ θεσπίσματος ἐπεφάσισαν νὰ ἐπιτελῶνται τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα· δὲν χωρεῖ, κατὰ τὸν Νηστευτήν, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τὸ «κατευθυνθήτω» καὶ χωρεῖ εἰς τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως
- 25 (τόσον φθάνει νὰ εἰπῶ) ἐν τῇ λειτουργίᾳ νὰ ἀναγινώσκηται νεκρώσιμος ἀπόστολος καὶ νεκρώσιμον εὐαγγέλιον; Χωρεῖ εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέραν νὰ φάλλεται τὸ «μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθὸς τῶν δούλων σου»; ἢ τὸ «μετὰ τῶν ἁγίων ἀνάπαυσον»; Καὶ χωρεῖ, λέγω, εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέραν μετὰ τὴν λει-
- 30 τουργίαν ἢ πρὸ τῆς λειτουργίας νὰ προτίθωνται εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας κόλυβα νεκρικὰ; νὰ φάλλεται ὀλόκληρος ἀκολουθία νεκρικῆ γεμάτη ἀπὸ μέλη γοερὰ καὶ λυπηρὰ; Εἶναι δέησις τὸ «μετὰ τῶν ἁγίων ἀνάπαυσον»; καὶ δὲν εἶναι ὕμνος

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σ. 84 τοῦ Θεοῦ τὸ «κατευθυνθήτω»; Λοιπόν, ἰ ἀν ἐκεῖνο δὲν ἔχει
 χώραν εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὡς πένθους σύμ-
 βολον, πολλῶ μᾶλλον δὲν ἔχουσι χώραν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς
 Ἀναστάσεως τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα διὰ τὸν αὐτὸν λό- 5
 γον. Καὶ ἰδοὺ ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποῖον ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν
 Κυριακῆν· τιμῶμεν γὰρ αὐτὴν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην Δεσποτικὴν
 ἑορτὴν, κατὰ κοινὴν ἔννοιαν, καὶ οἱ ὅπωςδῆποτε αὐτὴν ἀτι-
 μάζοντες μετὰ τῶν αἰρετικῶν ὑπὸ τῶν Πατέρων (οθ΄) συν-
 τάττονται.

πη΄. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος λα- 10
 λοῦσιν οἱ ἅγιοι, ἅς ἀκούσωμεν καὶ τὸν διδάσκαλον τῆς οἰκου-
 μένης, τὸν θεῖον, λέγω, Χρυσόστομον. Καὶ γὰρ εἶπωμεν ὅτι
 ἐκ τῶν ὁμοίων ἔσται ἡ ἀπόδειξις· αὐτὸς εἰς τὴν θείαν τοῦ
 Σωτῆρος πανηγυρίζων Ἀνάληψιν καὶ τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν
 εἰς μέσον φέρων, τὸ λέγον· «Τότε καὶ ἡμεῖς ἀρπαγησώμεθα, 15
 οὐκ ἐμαυτὸν ἀριθμῶν», φησίν, «εἰς ψῆφον τῶν ἀρπαζομένων
 ὑμῶν, οὐδὲ γὰρ ἀναίσθητος καὶ ἀγνώμων εἰμί, ὡς ἀγνοεῖν τὰ
 οἰκεῖα ἁμαρτήματα· εἰ γὰρ μὴ συνταράξαι ἐφοβούμην τὴν
 ἡδονὴν τῆς ἑορτῆς, ἐδάκρυσα ἂν πικρὸν, ταύτης ἀναμνησθεῖς
 τῆς φωνῆς, καθ΄ ὅ,τι ἐμνήσθην καὶ τῶν οἰκειῶν ἁμαρτημά- 20
 των· ἐπειδὴ δὲ οὐ βούλομαι συγχέειν τῆς παρουσίας ἑορτῆς τὴν
 εὐφροσύνην, ἐνταῦθα καταπαύσω τὸν λόγον», μένει τάχα
 πλεον ἀπορία παντελῶς, διὰ ποῖον λόγον, ἤγουν διὰ ποῖαν
 αἰτίαν, ἢ Ἐκκλησίᾳ ἀπαγορεύει τὴν τῶν μνημοσύνων πρᾶξιν
 κατὰ τὰς Δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ ἐξαιρέτως κατὰ τὴν ἀναστά- 25
 σιμον; Ἰδοὺ ἰ διὰ νὰ μὴ συνταράττωσι τὴν ἡδονὴν τῆς ἑορτῆς
 τὰ ἐκ τούτων δάκρυα, διὰ νὰ μὴ συγχέῃ τὴν τῆς ἡμέρας
 εὐφροσύνην ἢ ἐκεῖθεν σκυθρωπότης καὶ κατῆφεια.

πη΄. Μέγα πρᾶγμα, ἀνίσως ὕστερα ἀπὸ τόσους θεολόγους
 διδασκάλους καὶ φωστῆρας ὅλης τῆς οἰκουμένης, ὅπου εὐρί- 30
 σκουσιν ἀνοίξια, ἀλλόκοτα καὶ ἀπαράδεκτα εἰς τὰς κυριωνύ-
 μους ἑορτὰς τὰ πένθιμα σύμβολα καὶ μέλη, σήμερον ἀνεφάνη-
 σαν ἄλλοι θεολογικώτεροι καὶ σοφώτεροι, ὅπου ὄχι μόνον

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀπλῶς λέγουσιν, ἀλλὰ καὶ νομοθετοῦσιν ὅλον τὸ ἐναντίον· τὴν κρίσιν τὴν ἀφίνω εἰς ἐκεῖνους ὁποῦ καὶ δύνανται καὶ συνηθίζουσι νὰ ἐπιφέρωσιν ἀπαθῶς τὴν ψῆφον καὶ τὰ πράγματα.

Κεφάλαιον β'
Τὰ μνημόσυνα εἶναι πένθιμα

ζ'. Ἐφθανε μοναχά, πρὸς τοὺς εὐπειθῶς παραδεχομέ-
νους τὴν ἀλήθειαν, τὸν τύπον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ
5 ἔτι τὴν ἀρχαίαν καὶ ἀποστολικὴν παράδοσιν αὐτῆς νὰ προβά-
λωμεν καὶ οὕτω συντόμως καὶ τὸν λόγον ἐνταῦθα νὰ στήσω-
μεν. Ἐπειδὴ δέ τινες θρασύτητι μᾶλλον ἢ ἀλογίᾳ φερόμενοι
ἐτόλμησαν καὶ νὰ λέγουν καὶ νὰ γράφουν ὅτι ὄχι μόνον δὲν
εἶναι πένθιμα τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα, ἀλλὰ μάλιστα εἶναι καὶ
10 χαρμόσυνα τάχα, διὰ νὰ συστήσουν ἐντεῦθεν τὴν καινοτομίαν
τοὺς δείχνοντες δῆθεν μὲ τοῦτο πῶς εἶναι οἰκεῖα καὶ ἀρμόδια
ὡς χαρμόσυνα εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως (τίς ἤκουσέ
ποτε τοιαύτας φλυαρίας;), ἐπειδὴ λέγω τινὲς λέγειν ἐτόλμη-
σαν, ἢ ἀναγκαῖον ἐκρίναμεν, καθὼς ἤδη πολλάκις ὑπεσχόμε-
15 θα, νὰ ἀπαντήσωμεν καὶ εἰς τὴν τοιαύτην ἀναισχυντίαν, διὰ
τοὺς ἀπλουστέρους, ἀποδείχνοντες ἐνταῦθα ἰδίως καὶ ἐν μέρει
αὐτὸ τοῦτο, δηλαδὴ πῶς εἶναι πένθιμα, ἥτοι πρόξενα λύπης,
δακρῶν, κατηφείας τε καὶ σκυθρωπότητος.

ζα'. Εἰς τὸ βιβλίον ἐκεῖνο, ὅπου εἰς τοὺς οβ' ἐσύνθεσεν ὁ
20 Βησσαρίων ἐναντίον τῆς ἱερᾶς παραδόσεως, καὶ ἡμεῖς νῦν μό-
λις τὸ εἶδομεν, οὐδὲν τοιοῦτον ἐκεῖ φαίνεται νὰ λέγη, ἴσως
διατὶ ἡ πρότασις αὕτη δὲν ἀνεφέρετο εἰς τὸ ἐγχειρίδιον ἐκεῖνο,
τὸ ὅποτον αὐτὸς ἐπεχείρησε νὰ ἀνατρέψῃ. Μετὰ ταῦτα ὅμως
ἀκούσας ὅτι οἱ τῆς παραδόσεως ἀντεχόμενοι, εἰς ἀποφυγὴν
25 τῆς καινοτομίας, τοῦ πένθους τὸν λόγον προβάλλουσι, φοβη-
θεὶς μήπως νικηθῆ τὴν καλὴν νίκην καὶ παρ' ἐλπίδα πᾶσαν
καταισχυνηθῆ, ὁ τοσοῦτων ἀξιωθεὶς κρότων ἀπεφάσισε νὰ
ἐναντιωθῆ γυμνῇ τῇ κεφαλῇ. Καὶ εἰς τὴν κοινὴν ταύτην ἀλή-
θειαν συνάζωντας, ὡς λέγουσιν, ὅθεν ἐδυνήθη ἐπιχειρήματα
30 καὶ λόγους εἰς τὸ νὰ ἀποδείξῃ χαρμόσυνα ἐκεῖνα ὅπου ὅλοι

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κοινῶς καὶ φρονοῦσι καὶ λέγουσι πένθιμα. Τὸ δεύτερον τοῦτο του πόνημα πολλά ἐποθήσαμεν καὶ πολλά ἐπιμελήθημεν, διὰ νὰ ἡμπορέσωμεν νὰ τὸ εἶδωμεν, ἀλλ' ὅμως εἰς μάτην· ἔτι μαιεύεται καὶ τὴν ὄψιν τοῦ φωτὸς ἀποστρέφεται.

ἕβ'. Ἀλλὰ καὶ οὕτω μία ἀπορία τρέχει οὐκ εὐκαταφρό- 5
νητος· αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀνέβη εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἠξι-
ώθη πάσης ἀποδοχῆς καὶ τιμῆς παρὰ τοῦ πατριάρχου καὶ ἐν
αὐτῷ τῷ πατριαρχείῳ ἔκαμε τὸ κατάλυμά του· ἐδιενεκτέρευ-
σε | μετὰ τοῦ πατριάρχου, παρεστάθη εἰς τὴν σύνοδον, ἔτυχεν
ἀκροάσεως καὶ πίστεως, ὡς ἤθελε, δείξας καὶ διὰ λόγου καὶ 10
ἐγγράφως ὅ,τι δῆποτε ἐφρόνει περὶ τῆς ὑποθέσεως καὶ ἔλαβε
συνοδικὴν ἀπόφασιν, καθὼς ἠύχετο καὶ αὐτὸς καὶ οἱ περὶ
αὐτόν. Ἀπορῶ, λοιπόν, ἐγὼ πῶς μέσα εἰς ἐκεῖνο τὸ καταθύ-
μιον συνοδικὸν δὲν φαίνεται, οὔτε ἀκούεται παντελῶς ἡ καινὴ
τούτη δόξα τοῦ Βησσαρίωνος. Ἀπορῶ δὲ τοσοῦτον, ὅσον 15
ὅπου καὶ ἐγγράφως τινὲς ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατε-
μήνυσαν ἀκόμα τότε, ὅτι ὁ πατριάρχης ἐπρόσταξε νὰ γραφῇ
συνοδικὸν ἀποφασίζον, ὅχι μοναχὰ νὰ γίνωνται ἀπαραιτήτως
καὶ τὴν Κυριακὴν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀφορίζῃ ἀκόμα καὶ ἐκείνους
ὅπου φρονοῦσι καὶ λέγουσι πένθος μετὰ Χριστόν. Ἐπειτα τὸ 20
συνοδικὸν αὐτὸ γενόμενον καὶ ἐκδοθὲν οὐδὲ συλλαβὴν περὶ
πένθους ἔχον φαίνεται, καίτοι ἐκεῖ ὅπου ἐδέχθησαν τὴν προ-
φανεστάτην αὐτοῦ συκοφαντίαν καὶ ἀφώρισαν ἐκείνους ὅπου
ἀναγινώσκουσι τὸ Τυπικὸν τοῦ Μαλαξοῦ, πρᾶγμα ἀνήκου-
στον καὶ τοσοῦτον ἀληθείας μετέχον, ὅσον καὶ σκινδαφὸς καὶ 25
τραγέλαφος ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον ἐπινοίας ἀνάπλασμα. Ἐκεῖ,
λέγω, ὅπου ἀφόρησαν διὰ τὴν ἀναίσχυντον ταύτην συκοφαν-
τίαν καὶ τὸ ἀνύπαρκτον τῆς φαντασίας ἀνάπλασμα, ἂν οἱ λό-
γοι καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ὅπου εἶχεν ἐκεῖ ξυμφορημένα, ἤθε-
λαν φανῆ γενναῖα καὶ ἰσχυρὰ κατὰ τοῦ πένθους, δὲν ἤθελαν 30
μεταχειρισθῆ ἐκεῖνα μάλιστα, εἰ καὶ μὴ πάντα, ἀλλὰ τοῦλά-
χιστον ἐν ἡ δύω ἐκ τῶν πολλῶν, διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι χω-
ρεῖν ἀνάγκη τὸ ὅμοιον πρὸς τὸ ὅμοιον, κατὰ τὸ ἀξίωμα;

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἡ γ'. Καὶ ἐπειδὴ, λοιπόν, εἰς τὸ συνοδικὸν μέσα οὔτε λέ-
 ξις μία περὶ πένθους φαίνεται, τί πρέπει νὰ συμπεράνωμεν; | σ. 88
 Δὲν εἶναι φανερόν ὅτι συνιδόντες καὶ σκεφάμενοι ὅπως δὴ πο-
 τε δὲν ἔκριναν ὡς τόσον καλὸν καὶ εὐπρεπὲς νὰ ἀκολουθήσουν
 5 καθάπαξ καὶ ἀπλῶς εἰς ὅσα δὴ ποτε ἐκεῖνος ἠθέλησε νὰ συμ-
 πλάσῃ κατὰ τῆς κοινῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διὰ τοῦτο
 ἀπεσιώπησαν, μᾶλλον δὲ κατέγνων καὶ ἀπέπτυσαν τὴν
 καινὴν ταύτην δόξαν ἢ, τό γε ἀληθέστερον εἰπεῖν, τὴν ἀναι-
 σχυντίαν τῶν ἀμφὶ τὸν Βησσαρίωνα; Ἐπειδὴ ἂν αὐτὸς δὲν
 10 ἠθέλε παρασταθῆ καὶ δεξιωθῆ ἀπὸ τὸν πατριάρχην, ἂν δὲν
 ἠθέλε δείξει τὰ σημειώματά του καὶ τὰς παραστάσεις του, ἂν
 ὅλως δὲν ἠθέλε κινηθῆ λόγος περὶ τούτου, ὥστε ὅπου ἔφθασε
 νὰ ἀκουσθῆ καὶ μακρὰν, βέβαια ἔμενε κάποια ὑποψία πῶς
 εἶχον κάποιαν ἰσχὺν τὰ παρ' αὐτῶν προβαλλόμενα νῦν.
 15 Ἐπειδὴ δὲ διαλαλιᾶς, ὡς ἔφην, περὶ τοῦτο γενομένης, ἐπὶ
 τῶν ἔργων ὕστερον ἀπεσιωπήθη καὶ οὐδὲν οὐδαμῶς κατὰ τοῦ
 πένθους, οὔτε μὴν κατὰ τῶν οὕτω φρονούντων, τὸ συνοδικὸν
 θέσπισμα ἀπεφήνατο, παντάπασι δῆλον γίνεται ὅτι ἐπροβλή-
 θησαν μὲν, ἐξουθενήθησαν δέ. Καὶ ἔδοξαν μὲν ἴσως εὐπρόσω-
 20 πα τὸ πρῶτον, κατεκρίθησαν δὲ διὰ τῆς σιωπῆς ὕστερον, ὡς
 ἀναιδῆ καὶ ἀναίσχυντα· καὶ τοῦτο μόνον ἴσως ἔφθανε διὰ νὰ
 τοὺς ἐπιστομήσωμεν.

ἡ δ'. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα δὲν εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστά, οὔτε
 πάντες δύνανται νὰ διακρίνουν τὰ παρ' ἐκείνων λεγόμενα, διὰ
 25 τοῦτο ἐξ ἀνάγκης, τῶν ἀπλουστέρων χάριν, πρέπει νὰ ὁμιλή-
 σωμεν ἰδίως καὶ περὶ τούτου, ἀποδείχνοντες ἀναντιρρήτοις σ. 89
 λόγοις πῶς εἶναι πένθιμα τὰ νεκρικὰ ταῦτα μνημόσυνα. Καὶ
 ἀποκρινόμενοι προσφυῶς εἰς ἐκεῖνα ὅπου δι' ἀκοῆς ἔφθασαν
 πρὸς ἡμᾶς ὅτι λέγουσιν, ἐπειδὴ καὶ με ὅλον ὁπού, καθὼς
 30 εἶπον, τὸ συνοδικὸν οὐδὲ γρῦ περὶ τούτων διαλαμβάνει, ὅμως
 αὐτοὶ ταῦτα περικλοποῦσι καὶ ἐν τούτοις, ὡς οὕτως εἰπεῖν, τὸ
 κράτος ἅπαν θεμελιουσι τῆς καινοτομίας των· μὴ γὰρ ἔχοντες
 τί ἄλλο νὰ ἀποκριθῶσι καὶ πῶς νὰ συγκαλύψουσι τὴν αἰσχυ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

μοσύνην τους, τὸν μὲν ἐκκλησιαστικὸν τύπον ἐσυκοφάντησαν πῶς εἶναι τοῦ Μαλαξοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ θεσπίσματος ἐκύρωσε τὸ πλάσμα τους, αὐτὸ δὲ τὸ πρᾶγμα ὠνόμασαν χαρμόσυνον, ὑποθέσει λυπηρᾶ ἰδέαν ἀναπλάσαντες φαιδρᾶν, διὰ νὰ καινοτομῶσιν ἀδεῶς. 5

ζε'. Ὁ Βησσαρίων, λοιπόν, ἀκούοντας ὅτι λέγομεν πένθημα τὰ μνημόσυνα, ἐνόμισε βεβαιότατα ὅτι ἐκεῖνο λέγομεν καὶ φρονοῦμεν πένθος, τὸ ὁποῖον γίνεται μέσα εἰς τὰ ὀσπήτια, τὰ ἄτακτα δηλαδὴ καὶ παράλογα ἔργα τῶν γυναικῶν καὶ ἔτι πολλῶν ἀνδρῶν, ἤγουν ὅπου κτυποῦν τὴν κεφαλὴν, ξεσχίζουσιν 10 τὰς παρειάς, ἀνασποῦν τὰς τρίχας, ἀποστεγάζουσιν τὰς οἰκίας ἀπὸ τὰς κραυγὰς καὶ βοᾶς καὶ τοὺς ὀλολυγμοὺς καὶ ἄλλα παρόμοια κατὰ ἀλήθειαν ἀνοίκεια καὶ ἐναντία μάλιστα εἰς τὴν ἐλπίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αὐτά, λέγω, νομίζοντας ἐκεῖνοι ὅτι προβάλλομεν ἡμεῖς, τί βλέπεις, λέγει, τὸν ἀπαίδευτον καὶ 15 σ. 90 ἄτακτον λαόν; Τὴν Ἐκκλησίαν, φησί, βλέπε τί φρονεῖ καὶ λέγει καὶ πράττει περὶ τῶν ἐν Χριστῷ κεκοιμημένων καὶ ἀκολούθως λέγει τοὺς ὕμνους, τὰς εὐχὰς, τὰ φῶτα, τὰ γραφικὰ ἀναγνώσματα καὶ ῥητὰ προσέτι τοῦ θείου Χρυσοστόμου περὶ ὧν ἀπάντων θέλομεν ἀποκριθῆ κατὰ μέρος ἐν τοῖς ἰδίοις τό- 20 ποις.

ζς'. Ἡμεῖς καὶ σχεδὸν εὐχαριστοῦμεν τὸν Βησσαρίωνα ὅπου μᾶς πέμπει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐπειδὴ περὶ ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων λέγοντες φανερόν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ προστρέξωμεν εἰς τοὺς Ἀριστοτέλεις καὶ Πλάτωνα, ἀλλὰ 25 πάλιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν αὐτὴν καὶ ἐξ αὐτῆς νὰ λαμβάνωμεν τὰς ἀποδείξεις τῶν λόγων μας. Καὶ ἐπειδὴ Ἐκκλησίαν ἐνταῦθα δὲν ἐννοοῦμεν οὔτε τοὺς τοίχους, οὔτε τοὺς κίονας, οὔτε τὰ στασίδια, ἀλλὰ τοὺς θεῖους καὶ ἱεροὺς διδασκάλους καὶ θεολόγους καὶ ποιμένας τῶν πιστῶν, φανερόν ὅτι ἀπὸ τὰς 30 θεοσόφους αὐτῶν διδασκαλίας πρέπει νὰ διδασχθῶμεν, τί λογῆς πρέπει νὰ φρονῶμεν καὶ νὰ λέγωμεν εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ζζ'. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀληθέστατον καὶ ἀναντίρρητον εἶναι ἐκεῖνο ὁποῦ εἶπεν ἕνας σοφὸς ὅτι καὶ τὸ μεμνησθαι καθίστησι τοὺς ἀνθρώπους ἐγγὺς τῶν ἔργων αὐτῶν. Ὅθεν ὅσα οἱ Πατέρες περὶ τοῦ ἔργου τοῦ θανάτου καὶ τῆς κηδείας
5 τῶν νεκρῶν λέγουσι ταῦτα καὶ εἰς τὰς μνήμας αὐτῶν χώραν ἔχουσι, καὶ μάλιστα καὶ γὰρ ἂν καὶ τὸ μεμνησθαι καθίστησι τοὺς ἀνθρώπους ἐγγὺς τῶν ἔργων αὐτῶν· καὶ γὰρ τὸ μνημό-
συνον τοῦτο ἄλλο δὲν εἶναι, ὡς εἴρηται (δ'), παρὰ τοῦ τε-
λευτήσαντος τὰ ἐγκαίνια.

10 | ζη'. Ἔστω, λοιπόν, ἐν πρώτοις μαρτυρία ἢ τοῦ πρώτου σ. 91
τῶν διδασκάλων, ἥτοι τοῦ θείου Χρυσοστόμου, «εἰς τὸ ἐδά-
κρυσεν ὁ Ἰησοῦς». «Τί δὲ ὁ Χριστός; μετριάξει τε καὶ συγ-
καταβαίνει καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν πιστούμενος δακρῦει
ἡρέμα καὶ δεικνυσιν, ὅπερ ἦν ἀνθρωπίνης φύσεως· δακρῦει
15 γὰρ καὶ συγχεῖται· οἶδε γὰρ πάθος ἀναρριπίζειν πένθος». Λοι-
πόν, ἴδιον καὶ ἀδιάβλητον πάθος εἶναι τῆς ἀνθρωπίνης φύσε-
ως τὸ δακρῦειν καὶ λυπεῖσθαι, ἐπειδὴ ἐδάκρυσεν καὶ αὐτὸς ὁ
Ἰησοῦς, ὁ πάντα τὰ ἀδιάβλητα πάθη τῆς ἡμετέρας φύσεως
κατὰ τοὺς θεολόγους καταδεξάμενος.

20 | θ'. Τοῦ θείου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ αὐτό· «Δα-
κρῦει δὲ μόνον (ὁ Κύριος) καὶ εὐθὺς ἐπέχει τὸ δάκρυον, ἵνα
μὴ δόξη τις ὠμὸς εἶναι καὶ ἀσυμπαθής, καὶ ἡμᾶς ἐπὶ τοῖς
αὐτοῖς παιδεύων μὴ ἐπὶ πολὺ ἐκλύεσθαι (ἐπὶ) τοῖς τεθνηκόσι·
τὸ μὲν γὰρ συμπαθείας ἐχόμενον, τὸ δὲ γυναικικὸν καὶ ἀναν-
25 δρον, διὰ τοῦτο οὖν συνεχώρησε τῇ ἰδίᾳ σαρκὶ κλαῦσαι ὀλί-
γον, καίπερ ὦν τῇ φύσει ἄδακρυς καὶ ἀπάσης ἀνεπίδεκτος λύ-
πης ὅσον εἰς ἰδίαν φύσιν».

ρ'. Τοῦ ἱεροῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὸ αὐτό· «Ταῦτα δὲ πάν-
τα συγχωρεῖ τὴν φύσιν πάσχειν ὁ Κύριος, ἅμα μὲν καὶ βε-
30 βαιῶν ὅτι ἀληθῶς καὶ οὐ κατὰ φαντασίαν ἄνθρωπος ἦν, ἅμα
δὲ καὶ παιδεύων ἡμᾶς καὶ ὄρους καὶ μέτρα τῆς λύπης καὶ τῆς
ἀλυπίας τιθείς· τό τε γὰρ ἀσυμπαθὲς καὶ ἄδακρυ θηριῶδες, τό
τε πολὺδακρυ καὶ φιλόθρηνον καὶ πολὺλυπον γυναικῶδες· ἐπει

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τοίνυν κεκοινωνήκεν ἡμῖν σαρκὸς καὶ αἵματος, τῶν ἀνθρωπί-
νων καὶ φυσικῶν μετέχει καὶ μέτρα τούτοις ὑποδεικνύει
ἡμῖν».

σ. 92 Ἰ ρα'. Τοῦ ἱεροῦ Θεοφάνους τοῦ Κεραμέως εἰς τὸ αὐτό·
«ταρασσομένης δὴ οὖν καὶ νεύουσης εἰς λύπην τῆς ἀγίας 5
αὐτοῦ σαρκὸς οὐκ ἀφήσει τῷ τῆς λύπης πάθει γενέσθαι κατά-
φορον, ἀλλὰ τῇ τοῦ ἀγίου Πνεύματος δυνάμει ἐπιτιμᾶ ταύτη
καὶ ἐπιπλήττει τρόπον τινὰ (τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ ἐνεβριμήσατο)
καὶ μετὰγει πρὸς τὸ μέτριον, ὅπερ ἦν τὸ ἡρέμα δακρύσας, καὶ
ὅσον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐνδείξασθαι· οὐ γὰρ ἔκλαυσεν, 10
ἀλλ' ἐδάκρυσε, τῷ γὰρ κλαυθμῷ συνέζευκταί τις ὀλολυγή,
ἐδάκρυσεν οὖν, ἐπειδὴ οὐκ ἀρνεῖται τὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπον
ὁμοιότητα, ἀλλὰ μίγνυσι τοῖς θεϊκοῖς τὰ ἀνθρώπινα· καὶ ὡς
μὲν ἄνθρωπος δακρύνει τύπον παρέχων ἡμῖν καὶ μέτρον ὀρί-
ζων πόσον δεῖ ἐπικεκλᾶσθαι πρὸς οἶκτον καὶ τοῖς κεκοιμημέ- 15
νοις ἐπιστάζειν τὸ δάκρυον».

ρβ'. Δὲν ἐκατάκρινε, λοιπόν, ὁ Κύριος τὸ ἐπὶ τοῖς κεκοι-
μημένοις πένθος εἰς τοὺς ἐδικούς του ὀπαδοὺς, μάλιστα, κατὰ
τοὺς ἱεροὺς τούτους διδασκάλους, μέτρον καὶ κανόνα καὶ ὄρια
λύπης δι' ἑαυτοῦ μᾶς ἔδωκεν αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἐπειδὴ αὐτὸς ἐστὶ 20
ὁ πλάσας τὰς καρδίας ἡμῶν καὶ φύσιν δοὺς ἡμῖν τοιαύτην,
ὥστε καὶ ἀλγεῖν καὶ δακρύνειν. Ὅθεν ὡς ὡμοὶ μάλιστα καὶ
θηριώδεις κατακρίνονται οἱ παντελῶς ἀναίσθητοι καὶ ἀνάλ-
γητοι.

ργ'. Τοῦ μεγάλου πατρὸς Βασιλείου τοῦ οὐρανοφάντορος 25
ἐκ τοῦ λόγου τοῦ εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν· «Ὅταν καὶ ἐπὶ
σὲ ἔλθῃ τῶν κοινῶν τὸ μέρος» (ἦτοι, ὅταν ἀποθάνῃ τις τῶν
σῶν), «ἔνεγκε μύσας, οὐκ ἀπαθῶς, οὐδὲ ἀναισθητῶς· (τίς
γὰρ μισθὸς ἀναλγησίας;) ἀλλ' ἐπιπόνως μὲν καὶ σὺν ἀλγη-
σ. 93 ὀδοῖς μυρίαῖς ἢ πλὴν ὑπένεγκε, ὥσπερ τις γενναῖος ἀθλητῆς, 30
τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἀνδρείαν οὐ μόνον ἐκ τοῦ τύπτειν τοὺς ἀντι-
πάλους ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ φέρειν στερρῶς τὰς παρ' αὐτῶν πλη-
γὰς, ἐπιδεικνύμενος ... Οἷον γυνὴ συνεκληρώθη σοι κατὰ τὴν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κοινωνίαν τοῦ βίου; ... αὕτη ἐξαίφνης ἀναρπασθεῖσα οἴχεται; Μὴ ἀγριάνης τῷ πάθει ... μηδὲ ἐκπέσης τῶν ὄρων τῆς εὐσεβείας· ἐπειδὴ γὰρ ὅλως ἐγένεσθε οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν πολλή συγγνώμη τῷ τὴν διχοτομίαν καὶ τὴν τῆς συναφείας διαί-
5 ρεσιν μετὰ ἀλλαγμάτων δεχομένω· οὐ μὴν τούτου γε ἔνεκεν ἢ διανοεῖσθαι τι τῶν οὐ προσηκόντων ἢ φθέγγεσθαι σοι λυσιτε-
λέες».

ρδ'. Ἴδου καὶ ὁ κανὼν οὗτος καὶ μέγας πυρσὸς τῆς δια-
κρίσεως τί ἀποφαίνεται· ὅχι μόνον συγκαταβαίνει, ὅχι μόνον
10 δὲν κατακρίνει τὸ διὰ τοὺς θανάτους πένθος, ἀλλὰ μάλιστα καὶ διὰ τοῦ εἰπεῖν· «Τίς γὰρ μισθὸς ἀναλγησίας;», ἐδήλωσεν ὅτι καὶ μισθὸν ἔχουσι μάλιστα οἱ ὀδυνώμενοι καὶ ἀλγοῦντες, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκόμα περισσότερο. Ἡμεῖς γὰρ ὑπεσχέθημεν δεῖξαι ὅτι οἱ Πατέρες, τοῦτ' ἔστι ἢ Ἐκκλησία συγχωρεῖ, δὲν
15 ἀποβάλλει τὸ πένθος ἀπὸ τοὺς τροφίμους τῆς. Ὁ δὲ μέγας οὗτος Πατὴρ μᾶς βεβαιώνει ὅτι μάλιστα καὶ μισθὸν ἔχουσι ἀλγοῦντες καὶ ὑπομένοντες. Λοιπὸν, καὶ κάθε φοράν ὁποῦ γένη μνήμη τῶν ἐξ ἡμῶν ἀπελθόντων (μνήμην λέγω τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος) ἀνακαινιζομένου τοῦ πάθους, ἦτοι τοῦ θανάτου,
20 ἐξ ἀνάγκης ἀκολουθεῖ νὰ ἀνακαινίζεται καὶ τὸ πένθος· «οἶδε γὰρ πάθος ἀναρριπίζειν πένθος» (ἡγ') «καὶ γὰρ ἂν καὶ τὸ μεμνησθαι καθίστησι τοὺς ἀνθρώπους ἐγγὺς τῶν ἔργων | σ. 94
αὐτῶν» (ἡζ').

ρε'. Ἀληθέστατον εἶναι τοῦτο· πλὴν διὰ νὰ ἀποφραγῇ
25 πᾶσα ἀντιλογία, ἃς ἔλθωμεν ἀμέσως καὶ εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ μνημόσυνα· τοῦτ' ἔστιν, ἃς ἀκούσωμεν πάλιν τοὺς Πατέρας καὶ ἀπὸ τοὺς λόγους ὁποῦ μᾶς ἄφησαν μετὰ τῶν Ἐπιταφίων τὴν ἐπιγραφήν, ὁποῦ θέλει νὰ εἰπῇ τὸ ἴδιον τοῦτο ὁποῦ ἡμεῖς λέγομεν μνημόσυνα, ὁ θεὸς Γρηγόριος, λοιπὸν, ὁ Νύσσης,
30 εἰς τὸν Ἐπιτάφιον λόγον τῆς βασιλίδος Πουλχερίας, οὕτω προοιμιάζει λέγων· «Οὐκ οἶδα ὅπως τῷ λόγῳ χρῆσομαι· δι-
πλὴν τε γὰρ ὀρῶ τὴν ὑπόθεσιν καὶ σκυθρωπήν καθ' ἑκάτερον, ὡς μὴ ῥάδιον ἔξω δακρύων τὸν λόγον ἐλθεῖν, ὅ,τι οὖν ἐξ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀμφοτέρων ἐλόμενον· ἡ γὰρ παροῦσα ..., τὸ δὲ λεγόμενον οὐκ ἀγνοεῖτε πάντως οἱ πληροῦντες τὸν σύλλογον, ὄρωντες αὐτόν τε τὸν τόπον τοῦτον», (σημείωσαι ὅτι δὲν λέγει τὸ νεκρὸν τοῦτο σῶμα τῆς βασιλίδος· ἄρα εἰς τὸ μνημόσυνον αὐτῆς λέγει ταῦτα ὁ ἅγιος) «ἐν ᾧ συνειλέγμεθα, καὶ τὴν ἐν τῷ τόπῳ 5 κατήφειαν, οὐκ οἶδα τοίνυν πρὸς ποῖον ... ὥσπερ δέ φασιν οἱ περὶ ταῦτα δεινοὶ» (τοὺς ἰατροὺς λέγει), «εἰ δὴ κατὰ ταῦτόν ἐνὶ σώματι πόνοι συμπέσειεν, μόνον τοῦ ὑπερβάλλοντος τὴν αἴσθησιν γίνεσθαι, ἐν τῷ πλεονάζοντι τῆς ἐπικρατούσης ἀλγηδόνος ἐκκλεπτομένης τῆς ἥττονος· οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ 10 παρόντος βλέπω· τὸ γὰρ νέον τε καὶ ἡμέτερον ἀλγημα, τῶν διὰ τῆς μνήμης ἀλγυνόντων ἡμᾶς» (σημείωσαι ὅτι καὶ διὰ τῆς μνήμης ἀλγυνόμεθα) «ἔστιν ἐπικρατέστερον· πῶς γὰρ οὐκ ἂν τις ἐπὶ τοῖς συμβεβηκόσι πάθοι; Τίς οὕτως ἀπαθῆς τὴν ψυχὴν; Τίς οὕτω τὸν τρόπον σιδήρεος, ὡς ἀναλγητὶ τὸ 15 συμβᾶν δέξασθαι;».

ρς'. Πένθιμα ἄρα τὰ μνημόσυνα καὶ κατηφείας καὶ δακρύων αἷτια· ἀλλὰ πάλιν διὰ τὰ μὴν ἀναισχυντήσουσιν καὶ ἐνταῦθα λέγοντες ὅτι πρὸς χάριν τῶν βασιλέων ἔλεγε ταῦτα ὁ ἅγιος, καὶ μὲ ὄλον ὅπου τοῦτο εἶναι ἐναντίον τῆς μεγάλης 20 καὶ θείας του ὑπολήψεως, ἃς ἀκούσωμεν καὶ τὸν ὁμώνυμόν του, δηλαδὴ τὸν μέγαν καὶ θεολόγον Γρηγόριον, ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιον ὅπου κάνει καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ἀγαπητόν του ἀδελφὸν τὸν Καισάριον· «Οὔτε γάρ», φησί, «θρηνήσομεν τὸν ἀπελθόντα πλέον ἢ καλῶς ἔχει· οἷγε μὴδὲ τῶν ἄλλων τὰ 25 τοιαῦτα ἀποδεχόμεθα· οὔτε ἐπαινεσόμεθα πέραν τοῦ μέτρου καὶ πρέποντος (καίτοιγε δῶρον φίλον καὶ οἰκειότατον, εἴπερ τι ἄλλο, τῷ λογίῳ λόγος καὶ τῷ διαφερόντως ἀγαπήσαντι τοὺς ἐμοὺς λόγους ἢ εὐφημία· καὶ οὐ δῶρον μόνον ἀλλὰ καὶ χρέος ἀπάντων δικαιοτάτων), ἀλλ' ὅσον ἀφοσιώσασθαι τὸν 30 περὶ ταῦτα νόμον καὶ δακρύσαντες καὶ θαυμάσαντες· οὐδὲ γὰρ τοῦτο ἔξω τῆς καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας· μνήμη τε γὰρ δικαίων μετ' ἐγκωμίων, καὶ ἐπὶ νεκρῶ, φησί, κατάγαγε δάκρυα, καὶ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ὡς δεινὰ πάσχων ἔναρξαι θρήνου, ἴσον ἀναλγησίας χωρίζων ἡμᾶς καὶ ἀμετρίας».

ρζ'. Ἡ καθ' ἡμᾶς, λοιπόν, φιλοσοφία, ἤγουν ἡ εὐσέβεια, τὰ θεῖα, φημί, λόγια, ἐξίσου κατακρίνουσι καί, κατὰ τὸν μέ-
5 γαν τοῦτον διδάσκαλον, τὴν ἀμετρίαν, τοῦτ' ἔστιν ὄχι μόνον τὴν ὑπερβολὴν τῶν θρήνων, ἀλλὰ καὶ τὴν παντελεῖ ἔλλειψιν τῆς λύπης, ἢ τὴν ὁποῖαν ὀνομάζει ἀναλγησίαν· ἀλλὰ μὴν ταῦ-
τα λέγει ὁ ἅγιος εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦ Καισαρίου, ἄρα πέν-
θιμα εἶναι ἀναντιρρήτως τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα. Καὶ σημεί-
10 ωσαι ὅτι ὁ Θεολόγος εἰς τὸν παρόντα λόγον ὡς ἅγιον ἐγκω-
μιάζει τὸν Kaisάριον καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς τοιοῦτον τὸν ἐδέ-
χθη καὶ ἐτησίως ὡς τοιοῦτον τὸν προβάλλει. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὸ
μεμνησθαι ἐγγὺς καθίστησι τῶν ἔργων αὐτῶν (ἧζ') εἰκότως
καὶ πένθος ἀνερρίπιζε (ἧη') τὸ πάθος τοῦ χωρισμοῦ εἰς τὰς
15 τῶν συγγενῶν καὶ φίλων ψυχάς.

ρη'. Αὐτὸ τοῦτο βεβαιώνεται μάλιστα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ
ἐν ἀγίοις Ἀναστασίου ἀρχιεπισκόπου τοῦ Σινᾶ καὶ Παίθου ἐκ
τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ εἰς κοιμηθέντας ἀδελφούς: «Μετέστη-
σαν», λέγει, (οἱ κοιμηθέντες δηλονότι ἀδελφοὶ) «τῆς μάν-
20 δρας καὶ στενάζουσι τὰ πρόβατα· ἀφῆκαν τὴν φωλεάν ἡμῶν,
καὶ βοῶμεν ὡς μικρὰ αὐτῶν πουλῖα· ἐχωρίσθη τὸ μέλος καὶ
λυποῦνται τὰ μέλη, δακρύομεν ὅτι τῆς συνοδίας σας ἐχωρί-
σθημεν, στενάζομεν ὅτι τοὺς χαρακτῆράς σας δὲν βλέπομεν,
ὀδυνώμεθα ὅτι οὕτως ἔξαφνα ἀρπαζόμεθα· ὀδυρόμεθα ὅτι καὶ
25 ἡμεῖς ὀγλήγορα ἀπερχόμεθα, λυπούμεθα ὅτι τὴν ἀρετὴν σας
ἐνθυμούμεθα, τοὺς ὀφθαλμοὺς περιστρέφομεν καὶ τὴν ἀγάπην
σας δὲν βλέπομεν, δακρύομεν ὅτι καὶ τὰ ζῶα δακρύουσι ἐπὶ
τῷ χωρισμῷ τῶν ὁμοφύλων αὐτῶν, ὀδυρόμεθα ὅτι καὶ οἱ βό-
εις μουγγίζουσι ζητοῦντες τοὺς ὁμοζύγους αὐτῶν καὶ χελιδόνες
30 βοῶσιν ἀρπαζομένων τῶν πουλίων αὐτῶν καὶ ἄρνες κράζου-
σι χωριζομένων τῶν ἰ ἀδελφῶν αὐτῶν, ὅτι ἐὰν καὶ εἰς ἐσᾶς εἰς
συμφέρον ὁ θάνατος ἐγένετο, ἀλλ' εἰς ἡμᾶς λύπην ἐποιήσα-
τε, τὸ ἐδικόν σας μαρτύριον ἔγινεν εἰς ἐσᾶς ἐπιθυμητόν, ἀλλ'

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

εἰς ἡμᾶς ὀδύνην ἐπροξενήσατε· ἡ ἐδική σας τελείωσις ἔγινεν εἰς ἐσᾶς ἐπιθυμητή, ἀλλ' εἰς ἡμᾶς ἔγινε θλίψις».

ρθ'. Οὕτε εἶναι χρεῖα παντελῶς νὰ ἐπιφέρω εἰς ταῦτα συμπέρασμα ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἐπειδὴ ὅποιος εἶναι παντάπασιν ἀναίσθητος ἐκεῖνος δὲν καταλαμβάνει τὴν φανωτάτην καὶ 5 ὑπὲρ τὸν ἥλιον αὐτὸν λαμπροτάτην τοῦ λόγου ἀλήθειαν. Τοῦτο μόνον ἐγὼ σημειῶνω ἐνταῦθα, ὅτι ἔξω ὁποῦ καὶ οὗτος ὁ ἅγιος ὡς μάρτυρας ἐγκωμιάζει ἐκείνους τοὺς κοιμηθέντας ἀδελφούς, καὶ ὅμως εἶναι τόσον παθητικὸς ὁ λόγος του, εἶναι καὶ τοῦτο ὁποῦ τὸν λόγον ἐκεῖνον δὲν τὸν ἔκαμεν εἰς πόλιν μέ- 10 σα, τοῦτ' ἔστιν εἰς ἀνθρώπους κοσμικοὺς, ἀλλὰ τὸν ἔκαμεν εἰς τὴν ἔρημον, εἰς ἀσκητάς, εἰς ἀνθρώπους ὁποῦ ἄλλο δὲν ἐμελέτουν καὶ εἰς ἄλλο δὲν ἀκαταγίνοντο, παρὰ εἰς τὴν μελέτην τοῦ θανάτου, εἰς τὴν ἐνθύμησιν τῆς μακαρίας καὶ ἀλήκτου ζωῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔσπευδον, καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος 15 ἀνάλυσιν, ἡμέραν καὶ νύκτα, κατὰ τὸν Παῦλον, ἠϋχοντο. Τί λοιπὸν θέλομεν εἰπῆ διὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὁποῦ κατοικοῦν εἰς τὰς πόλεις καὶ χώρας; Ὅταν οἱ ἀσκηταὶ οἱ οὐρανοπολιταί, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτως, αἰσθάνονται τόσον πόνον εἰς τὸν χωρισμὸν τῶν ἀδελφῶν ἐκδημούντων, δὲν λέγω ἐν αὐτῷ τῷ τοῦ 20 θανάτου καιρῷ ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα ἀκόμα, τοῦτ' ἔστιν εἰς τὰ ἐκείνων μνημόσυνα, καθὼς εἶναι δῆλον ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου, πῶς εἶναι δυνατὸν εἰς τὰ μνημόσυνα τῶν κοσμικῶν | σ. 98 ἀνθρώπων νὰ μὴν ἀκολουθῆ τὸ πένθος πολλαπλάσιον καὶ ἀσύγκριτον; Ἄλλ' ὡς τόσον διὰ τὸ χατῆρι τοῦ Βησσαρίωνος 25 ἄς μὴν εἶναι ἀσύγκριτον, ἄς εἶναι ὅσον καὶ τῶν ἀσκητῶν. Εἰς ἐμὲ εἶναι ἀρκετὸν ὅσον ὁ θεὸς οὗτος Πατὴρ συμφώνως μὲ τοὺς ἄλλους ἅπαντας μᾶς ἐδίδαξε· μᾶλλον δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Βησσαρίων πρέπει νὰ τὸ δεχθῆ, διὰ νὰ μὴ συμπερανθῆ ἐν ἀπὸ τὰ δύο, ἢ τῶν Πατέρων αὐτὸς νὰ εὐρεθῆ διδασκαλικώτερος, 30 ἢ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀνώτερος· μᾶλλον δὲ ἔξω τῆς φύσεως καὶ τέρας ἀπαίσιον καὶ ἀλλόκοτον.

ρι'. Ἐπειδὴ δὲ καλῶς ποιῶν μᾶς στέλλει εἰς τὴν Ἐκκλη-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σίαν καὶ εἰς αὐτὴν μᾶς παραγγέλλει νὰ προσέχωμεν ἡμεῖς μετὰ πάσης χαρᾶς ὑπακούοντες, ὡς καὶ πρότερον εἶπον, δὲν θέλομεν παύσει ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιφέρομεν συστάσεις τῆς ἀληθείας ἐξ αὐτῆς τῆς ἰδίας Ἐκκλησίας, ἤγουν ὄχι μοναχὰ ἐκ τῶν
 5 κατὰ μέρος Πατέρων καὶ διδασκάλων, καθὼς ἐκάμαμεν ἕως τῶρα, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ψαλλομένων καὶ πραττομένων εἰς τὰ μνημόσυνα ἐν αὐτῷ τῷ θείῳ ναῶ. Ἄλλὰ κατὰ ἀλήθειαν εἰς τὴν τόσον σαφῆ καὶ ὁμολογουμένην ἀλήθειαν ἐγὼ ἐντρέπομαι καὶ νὰ ὁμιλῶ καὶ εἰς τόσῃν εὐρυχωρίαν λόγου ἐγὼ
 10 στενοχωροῦμαι. Διατί; Ὅτι διὰ τοὺς πεισματίας καὶ κενόφρονας θέλω νὰ καταβαρύνω τοὺς εὐπειθεῖς καὶ γνωστικούς φέροντας εἰς μέσον τὰ πᾶσιν ἀπλῶς γνωστὰ καὶ φανερὰ καὶ πασιδῆλα. Ἐπειδὴ, ἂν ὁ θεῖος Νηστευτῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στοχάζεται καὶ ὀνομάζει σύμβολον πένθους
 15 (πς΄) τὸ «κατευθυνθήτω», μόνον διατὶ ἐδιωρίσθη νὰ φάλλεται ἐν ταῖς Προηγιασμέναις, καὶ μὲ ὄλον ὅπου εἶναι, ὡς εἶπον, ὕμνος Θεοῦ, τί μένει νὰ εἰποῦμεν πλέον διὰ τό· «Οἶμοι, οἶον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ»; Τί νὰ ὀνομάσωμεν τό· «Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα»; Τί νὰ ἀποφασίσωμεν διὰ τό·
 20 «Θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον»; Τί διὰ ὄλην ἀπλῶς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν, διὰ νὰ εἰπῶ μὲ ἕνα λόγον τὸ πᾶν; Naί, βεβαιότατα, λέγω, ὅποιος ἔξω ἀπὸ αὐτοὺς θέλει νὰ μὴ φαίνεται αὐθάδης, ἀναίσχυντος καὶ κατὰ Σέξστον καὶ Πύρωνα, ἀναίσθητος, ἐκεῖνος δὲν θέλει ἀρνηθῆ
 25 πὼς αὐτὰ εἶναι ὄχι σύμβολα πένθους, ἀλλὰ μάλιστα αὐτόχρημα γόοι καὶ οἰμωγαὶ καὶ εἴτι ἄλλο τούτων σημαντικώτερον.

ρια΄. Τοσοῦτον εἰπὼν μόνον περὶ ἱερῶς ἄδομένων, ἔρχομαι καὶ εἰς τὸ πραγματικὸν σύμβολον τοῦ πάθους ὅπου εἶναι
 30 τὸ κοινῶς λεγόμενον κόλυβον. Ὁ Βησσαρίων μὲ τὴν συνηθισμένην του συκοφαντίαν δὲν ἔλειψε νὰ εἰπῆ καὶ εἰς τοῦτο πὼς ἡμεῖς, ὅταν στενοχωρηθῶμεν ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν (λέγει δὲ ἀλήθειαν τὴν ἐδικήν του καινοτομίαν), καταφεύγομεν εἰς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τουτο, ἤγουν εἰς τὸ κόλυβον, καὶ ἐδῶ κάνομεν πολλὰς ἐξηγήσεις ὅλας ἀπὸ τὴν κοιλίαν μας. Ἀλλὰ κάθε γνωστικός ἄνθρωπος ἠμπορεῖ νὰ στοχασθῆ ἕκ τοῦ συγγραμματος τούτου ὁποῦ ἀναγινώσκει, ἂν αὐτὸς λέγη ἀλήθειαν. Ἐπειδὴ τόσον δὲν στηριζόμεθα ἡμεῖς καὶ τόσον δὲν μᾶς μέλει διὰ τὸ κόλυβον, 5 ὥστε ὁποῦ ἄλλο αὐτὸς δὲν ἤθελε τὸ ἀναφέρει καὶ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ, κατὰ τὴν γνώμην του, εἰς τὸ ἐδικόν του ἐγχειρίδιον, ἴσως οὐδὲ ἠθέλαμεν τὸ ἀναφέρει ὀλότελα, ἀφ' οὗ τόσον λαμ-
σ. 100 πρῶς ἐδείξαμεν ἰ τῆς προτάσεώς μας τὴν ἀλήθειαν.

ριβ'. Λέγει, λοιπόν, αὐτὸς εἰς τὸν ὄγδοον ἀριθμὸν τοῦ 10 ἐγχειριδίου του ὅτι «τὸ κόλυβον φέρει καὶ ἀνεβάζει ἡμᾶς ὁποῦ εἰς αὐτὸ προσέμεινε, εἰς ἔννοιαν ἄλλου τινὸς πράγματος ἕξω ἀπὸ τὴν ἐδικὴν του». Ἡμεῖς δεχόμεθα τὸν ὀρισμὸν τοῦτον, τοῦτ' ἔστι πῶς εἶναι ἓνα σύμβολον, τὸ ὁποῖον ἕξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του ὁποῦ αἰσθητῶς φαίνεται σημαδεύει καὶ κάποιον 15 ἄλλο πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς δὲν βλέπομεν· δεχόμεθα, λέγω, τὸν ὀρισμὸν τοῦτον, ἦτοι τὴν ἐξήγησιν, διατὶ εἶναι ἡ ἴδια ἐκείνη, τὴν ὁποίαν δίδουσιν οἱ θεολόγοι εἰς ὅλα τὰ ἑπτὰ μυστήρια· δὲν δεχόμεθα ὅμως ἐκεῖνο ὁποῦ αὐτὸς ἐννοεῖ διὰ σημαινόμενον, ἤγουν ὅτι τὸ μυστικὸν νόημα τοῦ συμβόλου τού- 20 του εἶναι ἡ τῶν σωμάτων ἀνάστασις· ὄχι, λέγω, δὲν σημαίνει τὸ κόλυβον τὴν τῶν σωμάτων ἀνάστασιν, ἀλλ' ὅμως, ὅσον διὰ τοῦτο ἡμεῖς δὲν τὸν μεμφόμεθα· οἶδαμεν γὰρ ὅτι καὶ ἄλλοι τινὲς πρὸ αὐτοῦ εἰς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν τὸ ἐξέλαβον. Ὅθεν ἐπειδὴ ἐκεῖνοι ὁποῦ πρὸ αὐτοῦ τὸ ἐξήγησαν εἰς τὸ νόη- 25 μα τῆς ἀναστάσεως εἶναι ἄνδρες μεγάλης ὑπολήψεως, ἐγὼ ζητῶ συγγνώμην, ἂν δὲν ἀκολουθῶ τὴν γνώμην τους, ἐπειδὴ ὅσον ἐκ τούτου δὲν παραβλάπτεται οὔτε ἡ ἀξία τους οὔτε ἡ σοφία τους.

ριγ'. Δείκνυμι, λοιπόν, ἐγὼ ὅτι τὸ κόλυβον δὲν εἶναι σύμ- 30 βολον τῆς ἀναστάσεως, ἐπειδὴ εὐθύς τοῦτο ἔχομεν ὁμολογούμενον ἕκ τε τοῦ θεοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν λοιπῶν ἀπαξαπάντων ἱερῶν θεολόγων, ὅτι ἡ ἀνάστασις τοῦ πεσόντος ἐστὶν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἀνάστασις, ἥτοι τοῦ σώματος τοῦ νεκρωθέντος, φθαρέντος καὶ διαλυθέντος, οὐχὶ τῆς ψυχῆς ὅπου δὲν πάσχει κανένα ἀπὸ αὐτά. Λοιπὸν, ἐπειδὴ ἡ ἀνάστασις δὲν εἶναι οὔτε λέγεται τῆς ψυχῆς, εἰμὴ μόνον κατὰ τοὺς ἀθέους αἰρετικούς (Παύλου πρὸς Τιμόθεον Β', β', ιζ'), πρόδηλον ἄρα ὅτι καὶ ὁ προκείμενος σίτος δὲν εἶναι σύμβολον τῆς ψυχῆς ἀλλὰ τοῦ σώματος.

ριδ'. Ἐν τρισὶ δὲ καταστάσεσι τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος θεωρουμένου, ἡγουν πρὸ τοῦ θανάτου, ἐν τῷ θανάτῳ καὶ ἐν τῇ ἀναστάσει, τὸ προκείμενον κόλυβον, τοιοῦτον ὃν οἶον προτίθεται, εἶναι σύμβολον παντάπασιν ἀπροσφές καθ' ἑκάτερα τὰ ἄκρα, τοῦτ' ἔστιν δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ οὔτε τὸ πρὸ τοῦ θανάτου σῶμα, οὔτε τὸ μετὰ τὴν ἀνάστασιν. Ἐπειδὴ ὅσον διὰ τὴν πρώτην κατάστασιν ὁ σίτος πρέπει νὰ προτίθεται ἀμαγέρευτος, ὅσον διὰ τὴν τρίτην, ἥτοι τὸ τῆς ἀναστάσεως, στάχυας μᾶλλον ἔπρεπε νὰ μεταχειριζώμεθα, οἵτινες μετὰ τῆς πολυκαρπίας καὶ τὴν ὠραιότητα δηλοῦσι τῆς ἀναστάσεως.

ριε'. "Οτι δὲ ὀρθῶς καὶ εὐσεβῶς λέγω, μάρτυρα καὶ βεβαιωτὴν ἀξιοπιστότατον προβάλλω τοῦ λόγου μου τὸν λαμπρότατον φωστῆρα καὶ διδάσκαλον τῆς Ἐκκλησίας τὸν Νυσσαέων θεῖον Γρηγόριον, ὅστις ἐν τῷ εἰς τὴν Πουλχερίαν ἐπιταφίῳ Λόγῳ τάδε κατὰ λέξεων διδάσκει· «πολὺ διενήνοχε τῶν παρόντων τὰ προσδοκώμενα, ὅσον διαφέρει ὁ στάχυς τοῦ κόκκου· ὅθεν ἐκφύεται ὁ νῦν βίος ἀναλογεῖ πρὸς τὸν κόκκον, ὁ δὲ προσδοκώμενος βίος ἐν τῷ κάλλει τοῦ στάχους δείκνυται». Ἄλλὰ δὴ καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν «ἄφρον, σύ, ὃ σπεῖρεις, οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπεῖρεις» τὰ αὐτὰ ὁμοίως λέγει | μετὸν θεῖον Γρηγόριον φησὶ γὰρ «τί ἔστιν οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπεῖρεις; οὐ στάχυν ὀλόκληρον, οὐδὲ σῖτον νέον, οὐχ οὔτω περιβεβλημένον, οὐδὲ καλάμην ἔχοντα καὶ ἀνθέρικας, ἀλλὰ γυμνὸν κόκκον, εἰ τύχοι σίτου ἢ τινος τῶν τοιούτων».

ρις'. Παντάπασι κατάδηλον ἔγινε καὶ οὐδὲ ἴχνος ἀμβολίας λείπεται ὅτι ὁ σίτος ὁ προκείμενος, ἥτοι ὁ ἐψητός, δὲν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἔχει καμμίαν ἀναλογίαν πρὸς τὸν μέλλοντα βίον, ἤγουν δὲν δύναται νὰ σημαίη τὴν ἀνάστασιν, αὐτὰ δηλαδὴ τὰ ἀναστησόμενα σώματα. Οἱ γὰρ Κορίνθιοι, κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ θείου Χρυσοστόμου, καὶ εἰς τὰ δύο ταῦτα ἔσφαλλον· πρῶτον μὲν ἀμφίβαλλον, ἀνίσως ὅλως θέλουν ἀναστηθῆ οἱ νεκροί, 5 λέγοντες, πῶς ἐγείρονται οἱ νεκροί; δεύτερον, ὅτι καὶ μὲ ποῖον, ἤγουν μὲ τί λογῆς σῶμα θέλουν ἀναστηθῆ; ποίῳ δὲ σώματι ἔρχονται; Ὁ γοῦν ἀπόστολος, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὡς μὲν πρὸς τὰ ἐν τοῖς τάφοις διαλυόμενα σώματα, τὰ ἐν τῇ γῆ καταβαλλόμενα σπέρματα ἔδειξε παράδειγμα, ὡς δὲ 10 πρὸς τὰ τῆς ἀναστάσεως σώματα, τὰ ἄφθαρτα καὶ ὠραῖα καὶ ἔνδοξα, τὸ σῶμα εἶπε τὸ γενησόμενον, τοὺς ὠραίους στάχους δηλαδὴ, ὡς ἤδη καὶ εἴρηται (ριε').

ριζ'. Λείπεται ἄρα τῆς μεταξὺ, τοῦτ' ἔστι τῆς ἐν θανάτῳ καὶ φθορᾷ, καταστάσεως νὰ εἶναι σύμβολον τὸ κόλυβον. Ἡ 15 γὰρ Ἐκκλησία σοφώτατα μιμεῖται τρόπον τινὰ διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος εἰς τὸν σῆτον, ἐκεῖνο, ὅπου εἰς αὐτὸν καὶ εἰς πάντα | τὰ σπέρματα κάμνει ἡ φύσις. Τί κάμνει εἰς αὐτὸν ἡ φύσις; Διὰ τῆς ἐν τῇ γῆ ὑγρασίας καὶ θερμότητος ἐξαραιοῖ, σῆπει καὶ διαλύει τὸ ἐν αὐτῇ καταβληθὲν σπέρμα. Ὡστε τὸ παρ' ἡμῶν 20 τοῦτο κόλυβον τὴν τῶν ἐν γῆ σηπομένων σπερμάτων σῶζον ὁμοίωσιν, τὴν τῶν ἐν τοῖς τάφοις σηπομένων καὶ διαλυομένων ἀνθρωπίνων σωμάτων δηλοῖ κατάστασιν· «καὶ τί δήποτε (λέγει ὁ θεὸς Χρυσόστομος, εἰς τὸ «ἄφρον, σὺ ὃ σπεῖρεις»), οὐχ ὅπερ οἰκειότερον ἦν τοῦτο ἡγαγεν εἰς μέσον, (ἦτοι ὁ ἀπό- 25 στολος) τὸ σῶμα λέγω τὸ ἀνθρώπινον; Καὶ γὰρ ἡ ἡμετέρα γέννησις ἀπὸ φθορᾶς ἄρχεται, ὡσπερ ἡ τοῦ σίτου. ὅτι οὐκ ἦν ἴσον, ἀλλὰ τοῦτο πλέον· ὀλόκληρον γάρ τι ζητεῖ τὸ φθειρόμενον, ἐκεῖνο δὲ μέρος ἦν· δι' ὅπερ τοῦτο εἰς μέσον ἄγει· ἄλλως δὲ ἐκεῖνο μὲν καὶ ἀπὸ ζῶντος πρόεισι καὶ εἰς ζῶσαν ἐμπίπτει 30 γαστέρα· ἐνταῦθα δὲ οὐκ εἰς σάρκα, ἀλλ' εἰς τὴν γῆν ὁ σπόρος καταβάλλεται καὶ εἰς αὐτὴν διαλύεται, καθάπερ τὸ σῶμα τὸ τεθνηκός».

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ρη΄. Βλέπεις εἰς τί ἴσταται ἡ ὁμοίωσις τῶν σωμάτων μὲ
τὰ ἐν τῇ γῆ σπέρματα; εἰς τὴν φθορὰν δηλονότι, εἰς τὴν
σῆψιν, εἰς τὴν διάλυσιν «εἰς αὐτὴν διαλύεται», φησί, «καθά-
περ τὸ σῶμα τὸ τεθνηκός»· διὰ τοῦτο λοιπὸν καὶ ἡ Ἐκκλησία
5 ἐπιτηδεύει τὸν σῖτον καὶ τὸν φέρει εἰς τὴν τοιαύτην κατάστα-
σιν, διὰ νὰ ἀναλογῆ ὅχι τὴν ἀνάστασιν ἀλλὰ τὰ σώματα τὰ
τεθνηκότα, ὅπου διαλύονται εἰς τὴν γῆν καθὼς τὰ σπέρματα·
εἶπα δὲ ἀνωτέρω προσεχῶς, ὅτι τρόπον τινὰ τὸ ἔργον τῆς φύ-
σεως γίνεται καὶ εἰς τὸν παρόντα σῖτον· εἶπα, λέγω, οὕτω | σ. 104
10 κολαστικῶς, ἐπειδὴ εἰς μὲν τὰ ἐν τῇ γῆ σπέρματα, κατὰ δό-
κησιν μόνον γίνεται ἡ φθορά, τοῦτ' ἔστι φαίνεται ὅτι φθείρο-
νται· οὐχὶ δὲ ἀπλῶς καὶ ἐξ ὀλοκλήρου τοῦτο πάσχουσι καὶ δι'
ὅλου εἰς τὴν γῆν ἀναλύονται. Ἔχουσι γὰρ ἐν ἑαυτοῖς πάντα
τὰ σπέρματα τὴν φυσικὴν δύναμιν, ἥτις καὶ φυσικὴ ψυχὴ λέ-
15 γεται, τὴν ὁποῖαν ἄλλοι φυτάριον ὀνομάζουσιν· ὅθεν καὶ τὸ ἐν
τῇ Γενέσει ἀναγινωσκόμενον «σπεῖρον σπέρμα κατὰ γένος»,
ὁ Ἀκύλας, κατὰ τὸν ἱερὸν Θεοδώρητον, «σπερμαῖνον» ἡρμή-
νευσε τὸ σπεῖρον, τοῦτ' ἔστι σπερματικὴν δύναμιν καὶ τελειό-
τητα ἐν ἑαυτῷ αἰεὶ φέρον. Εὐρίσκεται λοιπὸν τὸ φυτάριον
20 ἐκεῖνο ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ κόκκου, ἥτοι τοῦ σπέρματος.
Τοῦτο δὲ τὸ σπέρμα εἰς τὴν γῆν καλυπτόμενον διὰ τῆς ἐν τῇ
γῆ ὑγρασίας καὶ τῆς μετρίας τοῦ ἡλίου θερμότητος
ἀραιουῦται, ἀναπτύσσεται, διαιρεῖται, εἶτ' οὖν λεπτύνεται καὶ
γίνεται χύλωμα ἄμεσον τριγύρου εἰς τὸ φυτάριον, ὃν τρόπον
25 ὁ κρόκκος τοῦ αὐγοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἐντὸς συνίσταται τὸ
ζωῖδιον, εὐρίσκεται περιεχόμενος ἀναμέσον τοῦ λευκοῦ·
ἐκεῖθεν ἀμέσως, ἥτοι ἐκ τοῦ χυλώματος, τὸ φυτάριον ἔλκον
τὸ ἀνάλογον, κατὰ μικρὸν ἀναδύδωσι βλάστην· καὶ οὕτως αἰεὶ
τὸν ἀνάλογον ἔλκον χυμὸν καὶ εἰς τὴν τοῦ στάχους καταντᾶ
30 τελειότητα.

ριθ΄. Ἡ φθορὰ καὶ σῆψις λοιπὸν τοῦ σπέρματος κατὰ δό-
κησιν μόνον γίνεται· ἡ δὲ φθορὰ τοῦ τῶν κολύβων σίτου εἶναι
ἀπλῶς φθορὰ καὶ παντελῆς νέκρωσις, ἐπειδὴ τῇ τοῦ πυρὸς δυ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

νάμει ἀπέβαλε καθάπαξ τὴν φυσικὴν δύναμιν καὶ τελείως νε-
 νέκρωται τὸ εἰρημένον φυτάριον, καὶ δῆλον ἐντεῦθεν ὅτι ἐὰν |
 σ. 105 βαλθῆ εἰς τὴν γῆν κατὰ τὰ ἄλλα σπέρματα δὲν θέλει δώσει
 βλάστην εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Πῶς λοιπὸν τὸ κόλυβον
 τοιοῦτον ὄν δύναται νὰ δηλοῖ τὴν ἀνάστασιν, ἥτοι τὰ ἀναστη- 5
 σόμενα σώματα; Ἡ πῶς ἡ Ἐκκλησία, κατὰ τὸν Βησσαρίω-
 να εἰς τὸ πρῶτόν του σχόλιον, τὸ μεταχειρίζεται εἰς βοήθειαν
 ἐκείνων ὁποῦ ἀμφιβάλλουσιν εἰς τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν;
 Ποία βοήθεια παρακαλῶ καὶ ποία πληροφορία ἤμπορεῖ νὰ
 γεννηθῆ ἀπὸ ἓνα πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον μὲ τὸ νὰ εἶναι ἐστερημέ- 10
 νον ἀπλῶς καὶ τελείως τῆς σπερματικῆς του δυνάμεως, προ-
 τιμότερον ἀμέσως ὀδηγεῖ εἰς ἀπελπισμόν, παρὰ εἰς τὴν ἐλπί-
 δα τῆς ἀναστάσεως; Ἄν ἡ Ἐκκλησία διὰ συμβόλων ἤθελε νὰ
 διδάσκη τοὺς πιστοὺς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, τοῦλάχιστον
 τὸν σῖτον ἔπρεπε νὰ ὑγραίνῃ διὰ μόνου ὕδατος, ἕως νὰ ἔρχε- 15
 ται εἰς τὴν κατάστασιν τῶν ἐν τῇ γῆ σπερμάτων. Καὶ οὕτως
 ἤθελεν εἶναι οἰκειότερον τὸ παράδειγμα· ἔχουσι γὰρ ἐκεῖνα τὸ
 «σπερμαῖνον», ἥτοι τὸ φυτάριον, ὡς εἴρηται, καὶ εἰσὶν ἐν τῷ
 γίνεσθαι· δι' ὃ καὶ ἡ Γραφή ἐκείνοις χρῆται παραδείγμασιν· εἰς
 δὲ τὸ κόλυβον ἡ τοιαύτη τῆς φύσεως ἐντελέχεια παντελῶς πέ- 20
 παυται καὶ νενέκρωται (ριθ').

ρξ'. Ἐπειδὴ, λοιπόν, ἡ Ἐκκλησία οὔτε τοῦτο διορίζει νὰ
 κάνωμεν, οὔτε στάχυας μεταχειριζώμεθα (ριδ'), φανερόν γί-
 νεται παντάπασιν ὅτι οὐχὶ τῆς ἀναστάσεως, ἥτοι τῶν ἀνα-
 στησομένων σωμάτων, ἀλλὰ κυρίως καὶ μόνον τοῦ νεκροῦ 25
 σ. 106 σώματος εἶναι σύμβολον τὸ κόλυβον. Ἄλλὰ | τίς ἢ ἐκ τοῦ νε-
 κρικοῦ συμβόλου τούτου ὠφέλεια· θέλει ἐρωτήσῃ τινάς, ἐὰν
 εἰς πίστῳσιν τῆς ἀναστάσεως δὲν βοηθῆ; Πολλὴ καὶ μεγάλη
 ἀποκρίνομαι, ἡ τοῦ θανάτου δηλαδὴ καταμελέτησις. Καὶ
 τοῦτο μόνον καλῶς εἶπεν ὁ Βησσαρίων ὅτι δὲν τὸ μεταχειρί- 30
 ζεται ἡ Ἐκκλησία εἰς βοήθειαν τῶν κεκοιμημένων· μεταχει-
 ρίζεται γὰρ αὐτὸ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ζώντων· ὅτι κανένα
 ἄλλο πρᾶγμα τοσοῦτον δὲν σωφρονίζει τὸν ἄνθρωπον ὡς ἡ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

μελέτη τοῦ θανάτου. «Μνήσθητι γάρ», φησί, «τῶν ἐσχάτων σου καὶ οὐχ ἁμαρτήσεις». Διὰ τοῦτο καὶ τὴν ἀληθινὴν φιλοσοφίαν μελέτην ὠνόμασαν θανάτου οἱ τῆς φιλοσοφίας πρακτικοὶ διδάσκαλοι. Ὅθεν καὶ ἡ ἀγία Ἐκκλησία οὐκ ἀργῶς
5 οὐδὲ παρέργως, ἀλλὰ καὶ μάλα λυσιτελῶς καὶ χρησίμως ἐπὶ τῶν μνημοσύνων τούτων τὴν χρῆσιν τοῦ ἐψητοῦ σίτου παρέδωκε, διὰ νὰ διεγείρῃ δηλαδὴ εἰς τὸν νοῦν τῶν παρόντων τὴν μνήμην τοῦ θανάτου, ὅχι μόνον διὰ τῶν ἱερῶν ἁσμάτων, δι' ὧν συνεχῶς αὐτὸν ἀναμιμνήσκει, ὡς δῆλον τοῖς ὦτα ἔχουσιν,
10 ἀλλ' ἔτι πρακτικῶς καὶ διὰ τοῦ νεκρικοῦ τούτου συμβόλου.

ρκα'. Ἀλλά, πάλιν λέγω, εὐχαριστῶ τὸν Βησσαρίωνα ὅπου μᾶς πέμπει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· ἔγινα περιέργος νὰ καταλάβω διὰ ποίαν αἰτίαν τρώγομεν τὰ κόλυβα ταῦτα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Αὐτὰ δὲν εἶναι ὡσὰν ἐκεῖνα τὰ ἐορταστικά, τὰ
15 ὅποια εὐχολογούμενα καὶ ἀγιαζόμενα τὰ μεταλαμβάνομεν πρὸς ἀγιασμόν, κατὰ τὴν δύναμιν τῆς εὐχῆς. Αὐτὰ εἶναι, καθὼς ἀπεδείξαμεν, σώματος νεκροῦ σύμβολον καὶ νεκροῦ
ἀμαρτωλοῦ, ὑπὲρ οὗ καὶ ὁ ἱερεὺς καὶ ἡμεῖς ἅπαντες ἐκτενῶς
καὶ μετὰ δακρῦν δεόμεθα. Ἀνίσως λοιπὸν ἡμεῖς ὑπὲρ αὐτοῦ
20 εὐχώμεθα, πῶς ἔχει λόγον τὰ τούτου σύμβολα νὰ εἶναι ἀγιαστικά καὶ ἡμεῖς νὰ τὰ τρώγωμεν πρὸς ἐδικὸν μας ἀγιασμόν;

ρκβ'. Ἀλλ' ὅχι βέβαια, δὲν γίνεται τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας χωρὶς μεγάλον μυστήριον. Ἐπειδὴ γὰρ βούλεται ἡ Ἐκκλησία νὰ ἔχωμεν ἐν ἑαυτοῖς ἀνεξάλειπτον τὴν τοῦ θανάτου μνήμην, ἵνα τοῦτον ἀεὶ ἐνθυμούμενοι τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ἐπιμέλειαν ἔχωμεν, εἰδότες ὅτι εἰς κριτὴν ἀπαραλόγιστον παραστησόμεθα, τούτου χάριν μετὰ τὴν διὰ τῶν λόγων διδασκαλίαν, ἵνα ἔτι μᾶλλον δραστηκὴν καὶ ζῶσαν ἐν ἡμῖν ποιήσῃ τὴν τοῦ θανάτου μνήμην, ἰδοὺ, λέγει τρόπον τινά,
25 ἰδοὺ, φάγετε τὸ τῆς νεκρώσεως καὶ φθορᾶς σύμβολον. Τοῦτο ἐσθίοντες μέμνησθε ὅτι καὶ ὑμεῖς γῆ ἐστε καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσεσθε καὶ διαλυθήσεσθε, καθὼς καὶ οὗτος, ὑπὲρ οὗ καὶ τὰς δεήσεις ἐποιήσαμεν. Ὁμολογία θνητότητος καὶ φθορᾶς καὶ τῆς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐν τάφῳ ὑμῶν σήψεως ἔστω ἡμῖν τὸ γινόμενον, ἄχρις οὗ ἂν
 ἔλθῃ ὁ Κύριος «κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς»· «ἀπόκειται γὰρ
 τοῖς ἀνθρώποις ἅπαξ ἀποθανεῖν, μετὰ δὲ τοῦτο κρίσις». Οὕτω λοιπὸν ἡμεῖς τὸν σῖτον ἐκεῖνον λαμβάνοντες, τὸν εἰς
 μνήμην φέροντα τοῦ προαποθανόντος ἀδελφοῦ, καὶ βλέπον- 5
 τες αὐτὸν οὕτω χαλαρόν, ἐξωδηκότα καὶ σαπρὸν ἤδη γενόμε-
 νον «καθ' ὁμοίωσιν» τῶν ἐν τοῖς τάφοις σωμάτων, τέλος καὶ
 σ. 108 ἐσθίομεν αὐτόν, ἵνα καθὼς διὰ τῆς | κατὰ τὴν γεῦσιν αἰσθήσε-
 ως τὴν τοιάνδε ποιότητα τοῦ σίτου αἰσθανόμεθα, οὕτω καὶ
 τὴν αἴσθησιν τῆς ἡμετέρας θνητότητος ἐνεργέστερόν πως καὶ 10
 ἐντελέστερον κατὰ νοῦν λάβωμεν, ἔργῳ δηλονότι ὁμολο-
 γοῦντες ὅτι καὶ ἐν τοῖς σπλάγχθοις καὶ ἐν τοῖς ὀστέοις ἡμῶν
 ἐγκείται φύσει ὁ θάνατος καὶ οὐδεὶς ἐστίν, ὃς ζήσεται καὶ οὐκ
 ὄψεται θάνατον, ὅτι πάντες ἐν τῷ Ἀδὰμ ἡμάρτομεν καὶ πάν-
 τες ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀποθνήσκομεν καὶ πάντες ἐξ ἐκείνου εἰς τὴν 15
 γῆν ἐπιστρέφομεν· ἐξ ὧν λογισμῶν τί ἔσεται; καθαιρεῖται τὸ
 φρύαγμα, ἐκκενοῦται τὸ φύσημα, καταστέλλεται τὸ φρόνημα
 καὶ πᾶν ἀγαθὸν ἐκ τῆς τοῦ θανάτου μνήμης εἰσάγεται.

ρχγ'. Λοιπὸν, διὰ νὰ ἔλθω πάλιν εἰς τὸ προκείμενον, ἐὰν
 τοιαύτην ἔννοιαν ἔχωσι τὰ κόλυβα, καθὼς καὶ ἔχουσι, καὶ 20
 οὕτω συμβολικῶς, ταυτὸν εἰπεῖν πρακτικῶς, διδάσκουσι τοὺς
 βλέποντας αὐτά, ποταπὸν ἔσται καὶ αὐτῶν τὸ τέλος, καὶ ἐπ'
 αὐτῷ τούτῳ ἐσθίονται, ὡς θανάτου, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτω, προ-
 σῖτον, πῶς εἶναι τρόπος τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ χαρμόσυνα καὶ
 οὐχὶ μάλιστα πένθιμα καὶ ζοφερὰ καὶ κατηφείας τῆς ἐσχάτης 25
 πρόξενα; Ἡ πῶς ὁ Βησσαρίων εἰς τὸ σχόλιόν του λέγει ὅτι ἡ
 Ἐκκλησία ἢ τελείως δὲν φροντίζει, ἢ πολλὰ ὀλίγον φροντίζει
 διὰ τὸ κόλυβον; Τίς λοιπὸν τοῦτο κατέδειξε καὶ παρέδωκεν
 εἰς τοὺς Χριστιανοὺς νὰ γίνεταί; Ἡ τάχα ἔχει καὶ αὐτὸς νὰ
 σκώπτῃ τοὺς ποιοῦντας αὐτὰ καθὼς καὶ Μαρτίνος ὁ Λούθη- 30
 ρος μᾶς ἔσκωπτε λέγωντας ὅτι τρώγομεν ὡσὰν οἱ ὄρνια εἰς
 σ. 109 τὴν Ἐκκλησίαν τὰ σιτάρια; Ἀνίσως τοῦτο δὲν ἦτον ὑπὸ | τῶν
 θείων καὶ ἁγίων Πατέρων παραδεδομένον μὲ σκοπὸν καὶ λό-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

γον μυστηριώδη, καθὼς ἀπεδείξαμεν (ρκα'), πῶς ἤθελεν ἐπι-
κρατήσῃ νὰ γίνεταί ἀπαραιτήτως ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην
εἰς τὰ μνημόσυνα; Ἄλλὰ δὲν εἶναι, ὄχι, κατὰ τὸν θεῖον Χρυ-
σόστομον, δὲν εἶναι σκηνὴ τὰ ἡμέτερα, Πνεύματος γὰρ διδά-
5 ξει ταῦτα γίνεται· ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Μάξιμος εἰς τὸν μέγαν
Διονύσιον «οὐδέν», λέγει, «μικρὸν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς μυστη-
ρίοις, ἀλλὰ πάντα μεγάλα· αὐτὰ μέντοι πρὸς ἄλληλα συγ-
κρινόμενα διαφορὰν ἔξουσι πρὸς μεγαλειότητα».

ρκεδ'. Ὅτι μὲν οὖν τὰ μνημόσυνα εἶναι πένθιμα διὰ
10 πολλῶν καὶ μακρῶν καὶ ἀναγκαίων λόγων ἤδη ἀποδεδεικται.
Ἐπειδὴ δὲ ἀπεδείξαμεν ὅτι καὶ τὸ σύμβολον ὅπου συνηθίζε-
ται ἐν αὐτοῖς εἶναι πένθιμον, ὡς νεκροῦ φθειρομένου καὶ ση-
πομένου σύμβολον, ὁ λόγος οὗτος εἰσάγει ἕνα ἄλλο πένθος,
ὅσον διὰ τοὺς εὐαισθητοὺς καὶ εὐσυνειδήτους πλέον πικρότε-
15 ρον, ὡς νομίζω, καὶ δριμύτερον ἀπὸ τὸ πρότερον· αὐτὸ εἶναι
ἢ τοῦ θανάτου καὶ ἢ τῶν μετὰ θάνατον καταμελέτησις, ἢ τῆς
μελλούσης δηλαδὴ φοβερᾶς κρίσεως καὶ τῆς τῶν ἔργων ἀντα-
ποδόσεως. Αὐτὸ γεννᾶται ἀπὸ τὸ περισσότερον μέρος τῆς νε-
κρωσίμου ἀκολουθίας· καὶ οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι ὅπου καὶ πάλαι
20 καὶ νῦν ἐγίνοντο καὶ γίνονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ τοῦ
θανάτου καὶ τὰ μετὰ θάνατον μυστήρια κατεγίνοντο. Ὁ εἰρη-
μένος τοῦ ἐν ἀγίοις Ἀναστασίου λόγος (ρη') εὐρίσκεται εἰς
τοὺς μαργαρίτας τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦτον ἄς ἀναγνώσῃ
ὅποιος ἀγαπᾷ, διὰ νὰ μὴν ἐξαπλῶνῃ ἐγὼ εἰς ἀπειρον μῆκος
25 τὸ κεφάλαιον ἀντιγράφωνιτάς τον ἐνταῦθα πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ
πένθους τούτου, τὸ ὅποῖον δικαίως πρέπει νὰ ὀνομάζεται
πνευματικόν, πρὸς ἀντιδιαστολὴν τοῦ προτέρου, τὸ ὅποῖον
ἀναμφιβόλως εἶναι φυσικόν, κατὰ τοὺς θεῖους Πατέρας, καὶ
ἀνθρώπινον· ὥστε δι' ὅλου καὶ καθόλου, τοῦτ' ἔστι καὶ διὰ λό-
30 γων καὶ διὰ συμβόλων, τὰ μνημόσυνα εἶναι πένθιμα.

ρκε'. Καὶ ἴσως τις ἤθελεν ἀποκριθῆ· καλὰ καὶ ἀποδει-
κτικὰ τοῦ πράγματος εἶναι ὅλα τὰ εἰρημένα, ἀλλὰ μαρτυρίαν
τινὸς παλαιοῦ δὲν ἔφερες, ὅπου νὰ λέγῃ ῥητῶς καὶ ἐπὶ λέξε-

σ. 110

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ως πένθιμα τὰ μνημόσυνα· εἰς τὸ ὅποῖον ἀποκρίνομαι ὅτι ἡ δὲν εἶναι πολλαὶ τοιαῦται μαρτυρίαι μὲ τὸ νὰ ἐφρόνουν κοινῶς ἅπαντες καὶ δὲν εἶχον ὅλως ἀμφιβολίαν περὶ τούτου, δηλαδὴ πῶς εἶναι πένθιμα, καὶ διὰ τοῦτο ζητήσεως μὴ γινομένης ἄλλοτε περὶ τούτου οὐδὲ τοιοῦτοι λόγοι εὐρίσκονται, ἢ εὐρί- 5 σκονται πολλαὶ ἀλλ' εἰς ἡμᾶς ὡς ὀλιγομαθεῖς εἶναι ἄγνωστοι· χάρις ὅμως τῷ τῆς ἀληθείας Θεῷ, ὅπου κοντὰ εἰς ὅλα τὰ ἰσχυρὰ ταῦτα ἐπιχειρήματα, μᾶς ἐχάρισε καὶ τοῦτο δὴ τὸ τόσον ποθοῦμενον.

ρκς'. Ὁ γὰρ μακαριώτατος καὶ ἀγιώτατος ἀρχιεπίσκο- 10 πος Βουλγαρίας Δημήτριος, ὁ καλούμενος Χωματεινός, ἀποκρίσει δεύτερα πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν Καβάσιλαν ἀρχιεπίσκοπον Δυρραχίου ἐρωτήσαντα, «εἰ δεῖ καὶ πορφύρεον γενέσθαι σάκκον», οὕτω κατὰ λέξιν φησί· «Σάκκον δὲ πορφυροῦν οὐδ' ὅλως ἐπιγινώσκει» (ἦγουν τὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ- 15 σ. 111 το γὰρ εἶπεν ἀνωτέρω), «ἐπειδὴ ὁ σάκκος ἐν τρισὶ μόναις | τοῦ ἔτους λαμπραῖς Δεσποτικαῖς ἐορταῖς τὴν ἑαυτοῦ χρῆσιν παρέχει, ἦγουν ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ πάσχα Κυριακῇ, ἐν τῇ Πεντηκοστῇ καὶ ἐν τῇ Γεννήσει τοῦ Χριστοῦ· αὐτὸ γοῦν τοῦτο πληροφορεῖν ἐξαρκεῖ ὡς οὐ χρεῶν εἶναι σάκκον πορφύρεον καὶ 20 ἅμα ὅτι πένθους εἰσὶ τὰ πορφυρὰ τοιαῦτα ἐσθήματα σήμε-τρον, ἐν μόναις γὰρ νηστήμοις ἡμέραις καὶ ἐν μνημοσύνοις ἀπελθόντων».

ρκζ'. Ἴδου σαφῶς καὶ ῥητῶς ὁ σοφώτατος οὗτος Πατὴρ ἐκ τοῦ ὁμολογουμένου, τοῦτ' ἔστιν ὡς ἐκ τοῦ κοινου τῆς 25 Ἐκκλησίας φρονήματος, πένθιμα ἡμῖν ὠνόμασε τὰ μνημόσυνα· πένθους γὰρ λέγει σημεῖον εἶναι τὰ πορφυρὰ ἐσθήματα, ἦγουν τὰ ἱερὰ ἄμφια· διατί πένθους σημεῖον τὰ πορφυρᾶ; Ὅτι ἐν ταῖς πενήμοις ἡμέραις τὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας ταῦτα μεταχειρίζεται· «ἐν μόναις γὰρ νηστήμοις ἡμέραις», φησί, 30 «καὶ ἐν μνημοσύνοις τῶν ἀπελθόντων»· πένθιμα ἄρα τὰ μνημόσυνα, καθὼς καὶ τῆς νηστείας αἱ ἡμέραι, ὡσάν ὅπου εἰς αὐτά, ὡς ὁ Πατὴρ λέγει, καὶ εἰς ἐκείνας ἡ Ἐκκλησία τὰ πορ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

φυρᾶ, δηλαδή τὰ πένθιμα ἄμφια, ἐξίσου ἐμεταχειρίζετο. Χάρις σοι, Πάτερ ἀγιώτατε, πολλή, ὅπου μᾶς ἐπεσφράγισες ὄλον τὸν λόγον μὲ τὴν λαμπρὰν καὶ ἀξιόχρεων μαρτυρίαν σου.

- 5 ρκη'. Τώρα, ἐσύ, ἀγαπητὲ καὶ συνετὲ φιλιαναγνώστα, εἰς τὴν παροῦσαν ἀπόκρισιν θέλεις σημειώσεις α) ὅτι ἡ Ἐκκλησία τόσον ἐστοχάζετο καὶ στοχάζεται ἀεὶ ὡς πένθιμα τὰ μνημόσυνα, ὥστε καὶ ἱερὰ ἄμφια δὲν ἐμεταχειρίζετο ἐν ἰ αὐτοῖς σ. 112
λευκά, οὔτε ἄλλης τινὸς λαμπρότητος παραστατικά, ἀλλὰ τὰ
10 πορφυρᾶ, ὡς πένθους δηλωτικά. Πορφυροῦν δὲν εἶναι τὸ βαθὺ κόκκινο χρῶμα τὸ ἐγγὺς τῆς μελανίας καὶ σχεδὸν ὡσάν τὸ αἷμα, τὸ ὁποῖον καὶ οἰνόχροον λέγεται, ὡς τὸ χρῶμα ἔχον τοῦ οἴνου, τὸ ὁποῖον πάλιν συμπίπτει μὲ τὸ αἷμα· καὶ τοιαῦτα ἱερὰ ἐνδύματα, ὡς πένθιμα ὄντα σύμβολα, ἐνεδύοντο εἰς τὰς
15 πενθίμους ἡμέρας, ἤγουν τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ τῶν μνημοσύνων τῶν ἀπελθόντων· ἴσως δὲ καὶ ἄλλα τινὰ σύμβολα πένθους νὰ ἐμεταχειρίζοντο ἐν τοῖς μνημοσύνοις, τὰ ὁποῖα νῦν εἰς ἡμᾶς δὲν εἶναι γνωστά· β) ὅτι ἀνίσως πορφυροῦν ἄμφιον, ὡς πένθους ὑπάρχον σήμαντρον, δὲν ἐσυγχωρεῖτο ὄχι
20 μόνον εἰς τὰς Δεσποτικὰς λαμπρὰς ἑορτάς, ἀλλ' οὐδὲ εἰς τὰς ἄλλας ἡμέρας, «ἐν μόναις γάρ», φησί, «ταῖς νηστίμοις ἡμέραις καὶ τοῖς μνημοσύνοις τῶν ἀπελθόντων», δῆλον γὰρ ὅτι τὸ μόναις τὰς ἄλλας ἀπάσας ἐξαιρεῖ, κἂν μὴ ὦσιν ἑορταὶ Δεσποτικάι. Ἄνίσως, λέγω, ἔνδυμα πένθιμον δὲν ἐσυγχωρεῖτο
25 εἰς τὰς ἄλλας ἡμέρας καὶ πολλῶ μᾶλλον δὲ ἐσυγχωρεῖτο εἰς τὰς λαμπρὰς ἑορτάς, πῶς ἄρα τὴν σήμερον ἔδοξεν εὐλόγον καὶ πρέπον εἰς τὴν λαμπροτάτην ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως νὰ φάλλεται ὀλόκληρος νεκρώσιμος ἀκολουθία, νὰ γίνωνται λόγοι ἐπιτάφιοι καὶ νὰ παρρησιάζωνται ἀνάμεσα εἰς τόσῃ βα-
30 σιλικὴν φαιδρότητα τὰ δουρικὰ καὶ νεκρικὰ σαπροκόλυβα; Τοῦτο εἶναι συμπέρασμα ὅπου ἀνήκει εἰς τὸ προλαβὸν κεφάλαιον τοῦ παρόντος τμήματος, συνάγεται δὲ ἀμέσως ἐκ τῆς σ. 113
παρούσης ἀποκρίσεως. Σὺ δὲ σημείωσαι ὡς ἐν παρόδῳ τὴν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

νῦν τοῦ ἱεροῦ σάκκου κατάχρησιν· ὡς γὰρ ἐντεῦθεν μανθάνομεν, τρὶς μόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἦν αὐτοῦ τὸ πάλαι ἢ χρῆσις, νῦν δὲ ὡς παλαιόρασον τοῦτον καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐνδύονται. Ἄλλὰ περὶ τούτου μικρὰ ἡμῖν μέλει· καὶ οὐ μόνον ὅτι καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἀλλὰ, κἄν καὶ μετ' αὐτοῦ βούλωνται ἀκόμα 5 καὶ νὰ κοιμῶνται, οὐδὲν ἡμῖν ὄλως μέλει· ὅθεν ἐπὶ τὸ προκειμένον ἐπανέλθωμεν.

ρκθ'. Ὅταν λοιπὸν οὔτε τὸ νῦν ἐκδοθὲν συνοδικὸν θέσπισμα κατὰ τοῦ πένθους ἀποφαίνεται καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εὐρίσκομεν τόσας ἀποδείξεις ὅπου καὶ τὰς παρατρέχομεν μά- 10 λιστα διὰ τὸ πλῆθος, ὅταν, λέγω, τὸ πρᾶγμα οὕτως ἔχη, τί τάχα πρέπει νὰ εἰπῆ τινὰς καὶ πῶς νὰ ὀνομάσῃ ἐκείνους ὅπου ὀνομάζουσι τὸ φρόνημα τοῦτο καὶ τὸ ἔθος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας μίαν αἵρεσιν καὶ ἓνα μέγα κακὸν καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἀνατροπὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, λέγοντες καὶ κηρύττοντες ὅτι 15 ἡ τοῦ Χριστοῦ παρουσία ἐσήκωσε τὸ πένθος ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὸ νὰ φρονῆ τινὰς πένθος μετὰ Χριστὸν εἶναι ἄτοπον μεγαλώτατον, λέγοντες ἀκόμα καὶ τοῦτο, ὅτι διὰ τοῦτο ἀπεφάσισεν ἡ Ἐκκλησία νὰ γίνωνται καὶ τὴν Κυριακὴν, διὰ νὰ σηκώσῃ αὐτὴν τὴν πονηρὰν δόξαν, πλὴν δὲν ἠθέλησε νὰ τὸ ἀνα- 20 φέρῃ μέσα εἰς τὸ συνοδικὸν διὰ νὰ μὴ διασπαρθῆ εἰς τὸν κόσμον; Τί, λέγω, νὰ ἀποκριθῆ τινὰς καὶ πῶς νὰ ὀνομάσωμεν σ. 114 τοὺς λέγοντας τοιαῦτα μωρολογήματα;

ρλ'. Ὡ ἄνθρωποι, διὰ νὰ μὴ σᾶς εἰπῶ κανένα δύσφημον ὄνομα, τί εἶναι αὐτὰ τὰ ἀνόητα καὶ ἀσύστατα λόγια ὅπου 25 προβάλλατε; Ποία ποτέ σύνοδος αἵρεσιν οὕτω μεγάλην καὶ δεινὴν, ὡς λέγετε, τοιούτης λογιῆς κατέπαυσε καὶ ἠφάνισε· δηλαδὴ μὲ μόνην τὴν σιωπὴν, χωρὶς νὰ ἀποδείξει ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἐγκρίτων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, πῶς εἶναι τοῦτο, δηλαδὴ αἵρεσις καὶ [κα]κοφροσύνη, ἐναντίον τῶν 30 θείων Γραφῶν καὶ τῆς ἀληθινῆς θεολογίας; Εἶναι ἄλλη μεγαλύτερα αὐθεντία ἀπὸ ἐκείνην τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου; Τοῦτο βεβαιότατα οὐδὲ εἰς καμμίαν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

- δὲν φαίνεται· μάλιστα ὅλον τὸν ἐναντίον φαίνεται, ἔρευνα ἐξη-
κριβωμένη, ἀποδείξεις ἐκ τῶν Γραφῶν, χρήσεις τῶν θείων
Πατέρων καὶ συλλογισμοὶ ἐπιστημονικοί, ὅπου καὶ ὅσον
ἐνδέχεται· ἰδοὺ νῦν ἡμεῖς τοῦτο καὶ φρονοῦμεν καὶ ἐν ταῖς
5 πλατεῖαις κηρύττομεν ὅτι δίδοται πένθος μετὰ Χριστὸν καὶ
τὰ μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων πένθιμα λέγομεν καὶ ἂν
εἶναι τοῦτο αἴρεσις, καὶ τοιαύτη αἴρεσις ὡς ὑμεῖς λέγετε, τί
ἐκατόρθωσεν ἢ σιωπὴ τοῦ θεσπίσματος; "Ἡ τίς ὑμῶν καὶ τοῖς
παρ' ὑμῶν προσέξει ληρήμασι;
- 10 ρλα'. Εἴπατε γάρ μοι δὲν δίδοται πένθος μετὰ Χριστόν;
Τί δὲ βούλεται ἡμῖν ἡ μεγάλη καὶ οὔσα καὶ καλουμένη ἁγία
Τεσσαρακοστή; Τί δὲ ἡ ἁγία καὶ Μεγάλη Ἑβδομάς; Τί ἐκά-
στη Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ τοῦ ἐνιαυτοῦ; Πόσας ἄρα μαρ-
τυρίας τῶν Πατέρων ἤθελα δυνηθῶ νὰ σωρεύσω ἐνταῦθα εἰς
15 μίαν στιγμὴν, διὰ νὰ παραστήσω λαμπρότερον καὶ ἀπὸ αὐτὸν
τὸν ἥλιον ὅτι δίδοται καὶ εἶναι πένθος ἔτι καὶ μετὰ Χριστόν;
Τὸ γὰρ πνευματικὸν πένθος ἐὰν ἐκβάλης ἀπὸ τὴν Ἐκκλη-
σίαν, αὐτὴν ἐξέβαλες τῶν ἁμαρτημάτων τὴν μετάνοιαν καὶ
τὴν θεραπείαν καὶ εἰς αὐτὸ συντόμως τὸ τοῦ Ναυάτου ὠλί-
20 σθησας βάραθρον, τὸ ὅποῖον, ὡς νομίζω, συνιδόντες καὶ οἱ τὸ
θέσπισμα ἐκδεδοκότες, ἀπλῶς οὕτω καὶ καθολικὴν ἀπόφασιν,
ὡς ἐρρέθη πρότερον, οὐκ ἐξήνεγκαν κατὰ τῶν φρονούντων καὶ
λεγόντων πένθος μετὰ τὸν Χριστόν. "Ἄν δὲ καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς νε-
κροῖς μέτριον πένθος ἐκβάλης, δεινὴν ἀναισθησίαν τῆς φύσε-
25 ως κατεδίκασας καὶ αὐτὸ τὸ ἀδιάβλητον τῆς φύσεως πάθος
σύ, ὁ δῆθεν μόνος τῶν πάντων ἀπαθής, διέβαλες καὶ ἐπομέ-
νως καὶ τὸ τοῦ Σωτῆρος κατὰ τὴν οἰκονομίαν δάκρυον ἀπό-
βλητον κρίνεις καὶ παράλογον· ἀλλὰ μὴν οἱ θεῖοι Πατέρες
ἀπαξάπαντες οἱ ἀνωτέρω εἰρημένοι (ἡ'-ρα') καὶ ὅσοι ὡς
30 ἀναρίθμητοι ἀπεσιωπήθησαν, ὡς μέτρον καὶ κανόνα τῶν ἡμε-
τέρων δακρύων τὸ τοῦ Χριστοῦ δάκρυον ἐρμηνεύουσιν, ἄρα
δίδοται καὶ πένθος, ὅχι μόνον πνευματικόν, ἀλλὰ καὶ φυσικόν
μετὰ Χριστόν· ἄρα ἀνοηταίνουσι καὶ ἀναίσθητοι μὴ ὄντες

σ. 115

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

δεινῆς ἀναισθησίας δεινὸν πάσχουσι νόσημα οἱ μετὰ Χριστὸν πένθος μὴ συγχωροῦντες, μόνον ἵνα μὴ τὰ μνημόσυνα πένθιμα ὁμολογήσωσι, τὰ ὁποῖα, ὡς δι' ὅλου τοῦ κεφαλαίου δέδεικται, καὶ φυσικῶς καὶ πνευματικῶς εἶναι πένθιμα.

Κεφάλαιον γ'
Ἀνατροπή τῶν ἐναντίων λόγων

ρλβ'. Σαφέστατα, ὡς νομίζω, καὶ λαμπρότατα, διὰ πολλῶν ἀπεδείχθη ἡ ἀλήθεια, ἥγουν πῶς εἶναι πένθιμα τὰ μνη-
5 μόσυνα· καὶ φυσικῶς διὰ τὸ συγγενὲς καὶ πνευματικῶς ἐν σ. 116
ταύτῳ μὲ τὸ νὰ καταμελετᾶται ἐν αὐτοῖς τὸ τοῦ θανάτου μυ-
στήριον. Ὅθεν καὶ ἀνοίκεται καὶ ἀλλόκοτα εἰς τὴν ἡμέραν τῆς
ἀναστάσεως εἶναι καὶ κρίνονται. Ἀκολουθεῖ τώρα νὰ ἀπο-
κριθῶμεν καὶ εἰς τοὺς λόγους τῶν ἐναντίων, ὅσοι πρὸς ἡμᾶς
10 δι' ἀκοῆς ἔφθασαν (τὸ γὰρ βιβλίον, ὡς εἶπον, δὲν ἤξιώθημεν
νὰ εἰδῶμεν), διὰ τοὺς ὁποίους αὐτοὶ οἱ τὴν ἐναντίαν βαδίζον-
τες τὰ θέλουσι καὶ τὰ κηρύττουσι χαρμόσυνα, διὰ νὰ ἀποδώ-
σωμεν ἐνταῦθα καὶ τὸν γνήσιον λόγον, δι' ὃν ἐν αὐτοῖς αἱ
ἱεραὶ τῆς ἀγίας Γραφῆς περικοπαὶ ἀναγινώσκονται, αἵτινες
15 περὶ τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως διαλαμβάνουσι. Καὶ
ἀγχαλὰ ἡ αἰτία αὕτη, ὁ τῶν ἀναγνωσμάτων, φημί, λόγος,
δὲν συμβάλλει ἀμέσως εἰς τὴν ἐδικήν μας ὑπόθεσιν, ἡ ὁποία
εἶναι νὰ δεῖξωμεν ὅτι τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα εἶναι ἀπόβλητα
ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως, ὅμως ἐπειδὴ οἱ παγχαρεῖς
20 οὔτοι μὲ τὰ γραφικὰ ἐκεῖνα ἀναγνώσματα πολλὰ περικρο-
τοῦσι καὶ πολλοὺς τῶν ἀπλουστέρων ἐπιταράττουσι καὶ ἐξα-
πατῶσι νὰ νεκρολογῶσι τὴν Κυριακὴν, διὰ τοῦτο εἶναι χρεῖα
νὰ ἀποδώσωμεν ἐνταῦθα τὸν ὀρθὸν καὶ προσήκοντα λόγον
τῶν τοιούτων ἀναγνωσμάτων, διὰ νὰ μὴ κερδαίνωσιν ἀδίκως
25 τῶν πολλῶν τὴν ἀπλότητα.

ρλγ'. Λέγω λοιπὸν ἐν πρώτοις καὶ ἐν γένει, ὕστερον ἀπὸ
μίαν τόσον μακρὰν σειρὰν στεροτάτων ἀποδείξεων, ὕστερον
ἀπὸ τὴν γνώμην τοῦ Νηστευτοῦ διὰ ἓνα καὶ μόνον «κατευ-
θυνθήτω» (πς') καὶ ὕστερον τέλος πάντων ἀπὸ τὴν αὐτολε-
30 ξεὶ καὶ ἀπαράγραπτον ἰ μαρτυρίαν τοῦ ἱεροῦ Δημητρίου τοῦ σ. 117

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Βουλγαρίας (ρχς'), ὅτι καμμία δικαιολογία, ἢ νὰ εἰπῶ καλλιτέτερα εὐρεσιολογία, δὲν δύναται νὰ γένη ἰσχυροτέρα καὶ κυριωτέρα ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τύπον καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάκαθεν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν καὶ συνήθειαν. Ἔστω, δεδόςθω, διὰ μίαν στιγμὴν, ὅτι δὲν εἶναι πένθιμα τὰ μνημό- 5 συνα. Ἔστω, δεδόςθω διὰ μίαν στιγμὴν πὼς εἶναι ἀκόμα καὶ χαρμόсуна· τί τὸ ἐντεῦθεν; Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ οὐχ οὕτω παρέλαβεν, ἢ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ἢ ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης, ἐξ ἀμνημονεύτων αἰώνων ἐν πάσῃ ἄλλῃ ἡμέρᾳ (μὴ ἑορτασίμῳ) οὐχὶ δὲ καὶ ἐν Κυριακῇ ἐσυνήθισε νὰ τὰ ἐπι- 10 τελῆ (κβ'-κγ') καὶ ὁ τύπος οὗτος, τὸν ὅποῖον αὐτὴ ἢ καθολικὴ Ἐκκλησία μᾶς δίδει ὁδηγὸν καὶ φραστῆρα τῶν πρακτέων καὶ μὴ πρακτέων, ῥητῶς τὰ ἐμποδίζει ἀπὸ τὰς Κυριακὰς (ιβ'). Τί λοιπὸν δύνανται νὰ ὠφεληθοῦν οἱ μισοπένθεις ἀπὸ τὰς ἐδικὰς τῶν εὐρεσιολογίας, ὅπου βιάζονται νὰ συναθροί- 15 σουν ὅσον δύνανται πολλάς, διὰ νὰ δείξουν χαρμόсуна τὰ μνημόсуна; Кᾶν μυρίας εὐρωσιν, ἢ καθολικὴ Ἐκκλησία νεκρολογεῖν ἐν Κυριακῇ οὐ παρέλαβε· κᾶν μυρίας εὐρωσιν, ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τύπου ῥητῶς ἀπαγορεύονται. Δὲν ἔχομεν χρέος νὰ φυλάττωμεν ἀπαρασαλεύτως τὰ παραδεδομένα; 20 Δὲν εἶναι ἐντολὴ γραφικὴ νὰ μὴ μεταίρωμεν ὅρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο ἡμῖν οἱ Πατέρες ἡμῶν; Ὡστε τί ἄλλο αὐτοὶ ἐπέειγονται νὰ δείξουν μὲ τοὺς δειλοὺς αὐτῶν λογισμοὺς καὶ μὲ τὰς

σ. 118 ἐπισφαλεῖς αὐτῶν ἐπινοίας, εἰ μὴ μόνην αὐθάδειαν, ἀνταρσίαν καὶ ἀθέτησιν τῆς ἱερᾶς καὶ μυστικῆς ταύτης ἐκκλησια- 25 στικῆς παραδόσεως;

ρλδ'. Ἄλλ' ὅμως, ἅς ἔλθωμεν καὶ συσταδὸν πρὸς τοὺς γενναίους ἐκείνους αὐτῶν λόγους, διὰ νὰ μὴ δόξωμεν ὅτι φεύγομεν τὴν συμπλοκὴν, μὲ τοὺς ἀκροβολισμούς. Ὑμνοὺς ᾄδομεν, λέγουσι, καὶ δοξολογίας πρὸς τὸν Θεόν· ἤγουν τὸ «εὐλο- 30 γητὸς ὁ Θεός», τὸ «ἅγιος ὁ Θεός» καὶ ἄλλα τοιαῦτα πολλά, ἄρα χαρμόсуна τὰ μνημόсуна. Ἄλλ' ὦ «συνετοὶ παρ' ἑαυτοῖς καὶ ἐνώπιον αὐτῶν ἐπιστήμονες», τὰ αὐτὰ ᾄδομεν καὶ εἰς τὰς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐκφορὰς καὶ κηδεΐας τῶν νεκρῶν, ἀλλ' οὐδεὶς τῶν ἐκεῖ παρόντων χαίρει, οὐδὲ ἀνάλγητος ὅλως μένει καὶ ἄλυπος, ἔξω μόνον οἱ θηριώδεις καὶ ἀναίσθητοι (ἰη', ργ'), ἀλλὰ μὴν τὰ μνημόσυνα ταῦτα τὸ πάθος τοῦ θανάτου ἀνακαινίζουσι (ἰζ'), ἄρα
 5 τὰ μνημόσυνα διὰ τοὺς θεῖους ὕμνους δὲν εἶναι χαρμόσυνα ἀλλὰ πένθιμα (ἰη'). ἔτι εἰς τὰς ἡμέρας τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, ἄνευ θείων ὕμνων αἱ ἀκολουθίαι δὲν ψάλλονται, καὶ ἐξαιρέτως ἡ πᾶσα θεία Μεγάλη Ἑβδομάς· ἀλλὰ τίς ποτέ, χωρὶς νὰ εἶναι ἔξω φρενῶν, ἐκείνας χαρμοσύνους ὠνόμασεν,
 10 ὡσαύτως καὶ πᾶσαν Τετράδα καὶ Παρασκευὴν τοῦ ὄλου ἐν-
 αυτοῦ;

ρλε'. Ἐτεροὶ λαμπάδας, φασίν, ἀνάπτομεν καὶ κηρία, τὰ ὁποῖα εἶναι σύμβολα χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης· ἀλλὰ ῥητέον πρῶτον ὅτι καὶ εἰς τὰς κηδεΐας τῶν νεκρῶν καὶ εἰς ὅλην τὴν
 15 μεγάλην Τεσσαρακοστὴν σὺν ὅλῃ τῇ ἁγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι τὸ αὐτὸ γίνεται· ὅσα οὖν εἶπομεν περὶ τῶν θείων ὕμνων, τὰ αὐτὰ ἀνήκουσι καὶ εἰς τὴν παροῦσαν εὐρεσιολογίαν σ. 119
 τῶν φώτων· ῥητέον δεύτερον ὅτι τὸ φῶς τῆς ἐν τοῖς μνημο-
 σύνοις κηροδοσίας τὴν λαμπρότητα σημαίνει τῶν ἀρετῶν,
 20 κατὰ τὸν θεῖον Ἀναστάσιον, ἐν τῷ εἰρημένῳ Λόγῳ τῷ εἰς τοὺς κοιμηθέντας ἀδελφούς· καθὼς καὶ τὰ καινὰ καὶ λαμπρὰ ἱμάτια τὸ τοῦ μυστικοῦ γάμου ἔνδυμα. Ὅθεν, εἰ μὲν ὁμολο-
 γουμένως καὶ φανερὰ εἶναι ἅγιος καὶ οὕτω τὸ ζῆν ἐτελείωσεν,
 25 νυμφῶνος γέγονε· περὶ τοῦ τοιούτου δὲν εἶναι ὁ λόγος· τοῦ τοιούτου μνημόσυνα τοιαῦτα δὲν κάνομεν· ὅτι ἡμεῖς ἔχομεν χρεῖαν ἀπὸ ἐκεῖνον, ἐκεῖνος δὲν ἔχει ἀπὸ ἡμᾶς. Ἡμεῖς κάνομεν μνημόσυνα ἀνθρώπων ὅπου ἐπ' ἀδήλῳ ἐτέλεσαν τὸ ζῆν·
 30 μᾶλλον δέ, καὶ ἀληθέστερον, ἐν ἁμαρτίαις· κάνομεν μνημό-
 συνα ἀνθρώπων ὅπου ζητοῦν βοήθειαν ἐξ ἡμῶν· ἰδοὺ τὰ λό-
 για τοῦ Πατρὸς ἐκ τοῦ ἀνωτέρω Λόγου· «δῶρον οὐκ ἔχω καὶ παρακαλῶ σας δακρύσατε ἐπ' ἐμοί· συμπαθήσατε καὶ προσεύ-
 ξασθε πρὸς Κύριον, ἵνα εὕρω ἐκεῖ μικρὰν ἄνεσιν, ἵνα λάβω

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐκεῖ μικρὸν ἔλεος, ὅτι πολλὰ ἤμαρτον· καὶ τί μοι κηρία» (ἰδοὺ τὰ κηρία μέσα εἰς τοὺς θρήνους καὶ τὰ δάκρυα) «καὶ τί μοι κηρία ἀνάπτετε, ἀδελφοί; Ὅτι ἐγὼ τὴν λαμπάδα τῆς ψυχῆς μου δὲν ἀναψα» (βλέπετε τὸ σημαίνόμενον); «τί δέ με καὶ ἐνδύματα λαμπρὰ ἐνδύετε; Ὅτι οὐκ ἔχω ἐμαυτῷ ἔνδυμα 5 γάμου, τοῦ νοητοῦ δηλονότι».

ρλς'. Λοιπὸν κατὰ τὴν ἠθοποιῖαν τοῦ θεοῦ τούτου Πα-
σ. 120 τρός, καὶ ὡς ἀκόμα καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἐκκλησίας ἄσματα δη-
λοῦσι, τὰ ἰ μνημόσυνα ταῦτα δὲν εἶναι χαρμόσυνα διὰ τὰ
φῶτα, μᾶλλον δὲ καὶ πένθιμα, διὰ τὴν μετὰ δακρῶν τῆς 10
Ἐκκλησίας ἰκεσίαν, διὰ τὸν φόβον τοῦ κριτοῦ καὶ τῆς κρίσε-
ως καὶ διὰ τὸ ἄδηλον τῆς φοβερᾶς ἀποφάσεως. Ἀνάπτονται
δὲ καὶ τὰ φῶτα πρὸς ἰδικὴν μας διδασκαλίαν, μᾶλλον ἢ πρὸς
ὠφέλειαν τῶν κεκοιμημένων, τοῦτο δηλοῦντος τοῦ μυστηρίου
ὅτι οἱ καθαρότητα ψυχῆς κτησάμενοι καὶ θείας χάριτος γενό- 15
μενοι μέτοχοι ἐν φωτὶ ἀΐδιῳ μετὰ θάνατον αὐλίζονται.

ρλζ'. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἰποῦμεν τὴν ἀλήθειαν· τὰ τοιαῦτα
δικαιολογήματα δὲν εἶναι ἐδικά τους· αὐτὰ εὐρίσκονται εἰς τὰς
ὀμιλίαις τοῦ θεοῦ Χρυσοστόμου καὶ διὰ τοῦτο ἤθελεν εἰπῆ
τινάς ὅτι δὲν εἶναι μέμφεως ἄξιοι· ἀλλ' ὅμως δὲν εἶναι ἀθῶοι 20
δικαίως μέμφεως, ἐπειδὴ, ἢ δὲν ἐννοοῦσιν ἐκεῖνα ὅπου ἀναγι-
νώσκουσιν, ἢ ἐθελοκακοῦντες κλείουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ
στρεβλοῦσι τῶν ἀγίων τοὺς λόγους σύροντές τους βιαίως πρὸς
σύστασιν τοῦ ἰδίου των φρονήματος, χωρὶς νὰ στοχάζωνται
παντελῶς ἢ τὸν τρόπον καὶ τὸν σκοπὸν τῶν λεγομένων, ἢ τί 25
λέγουσιν οἱ αὐτοὶ ἀλλαχοῦ περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, καθὼς
ἀπαιτεῖ ὁ κανὼν τῆς ὀρθῆς ἀναγνώσεως, κατὰ τοὺς ἀρίστους
κριτικούς.

ρλη'. Φέρουσι λοιπὸν αὐτοὶ ἐκ τῆς δ' ὀμιλίας τῆς εἰς τὴν
πρὸς Ἑβραίους τοῦ θεοῦ Χρυσοστόμου τὰ ἐξῆς ῥητὰ: «Εἰπέ 30
γάρ μοι», φησὶν ὁ ἅγιος, «τί βούλονται αἱ λαμπάδες αἱ φαι-
δραί; Οὐχ ὡς ἀθλητὰς αὐτοὺς προπέμπομεν; Τί δὲ οἱ ὕμνοι;
Οὐχὶ τὸν Θεὸν δοξάζομεν καὶ εὐχαριστοῦμεν ὅτι λοιπὸν ἔστε-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

φάνωσε τὸν ἀίπελθόντα; Ὅτι τῶν πόνων ἐπήλλαξεν; Ὅτι σ. 121
 τῆς δουλείας ἐκβαλὼν ἔχει παρ' ἑαυτῶ; Οὐ διὰ τοῦτο ὕμνοι;
 Οὐ διὰ τοῦτο φαλμωδίαί; Ταῦτα πάντα χαιρόντων ἐστίν,
 εὐθυμεῖ γάρ, φησί, τίς, φαλλέτω». Καὶ τὰ τοιαῦτα πολλαχοῦ
 5 εἰς τὰς ὁμιλίαις τοῦ θείου Πατρὸς εὐρίσκομεν καὶ ὕμνων καὶ
 χαρᾶς ἄξιον προκαλεῖ τὸ φρικτὸν καὶ φοβερὸν τοῦ θανάτου
 μυστήριον.

ρλθ'. Ἀλλὰ τάχα μόνος ὁ Πατὴρ οὗτος λέγει ταῦτα; Δὲν
 λέγουσι τὰ αὐτὰ καὶ οἱ λοιποὶ πάντες θεῖοι Πατέρες καὶ δι-
 10 δάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς οἱ ταπεινοὶ καὶ
 ἀμαθεῖς μέχρι τῆς σήμερον δὲν λαμβάνομεν ταῦτα ἐξ αὐτῶν
 ὡς πατρικὸν μας κληρὸν· καὶ διδάσκομεν οὕτω τοὺς χριστια-
 νούς, ἢ κοινῶς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος, ἢ κατὰ μέρος εἰς τὰς
 οἰκίας τῶν πενθούντων; Τί δύνανται λοιπὸν νὰ τοὺς ὠφελή-
 15 σουν τὰ ῥητὰ ταῦτα εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν; Ἴδου ἡμεῖς
 οἱ ἴδιοι τὰ ὁμολογοῦμεν· ἡμεῖς οἱ ἴδιοι ἐν καιρῶ τὰ μεταχει-
 ριζόμεθα· ἀλλ' ὅμως αὐτοὶ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι σὺν αὐτῶ τῶ Χρυ-
 σοστόμῳ καὶ τοῖς λοιποῖς Πατράσι λέγομεν πὼς εἶναι πένθι-
 μα τὰ μνημόσυνα. Ἡ πρὸ πολλῶν αἰῶνων Ἐκκλησία, ὅπου
 20 ὁμολογουμένως ἦτον καταπλουτισμένη ἀπὸ ἄπειρα πλήθη
 ἀνδρῶν ἐκκλησιαστικῶν, θεολόγων εἰς τὸ ἄκρον καὶ παντοίῳ
 μαθήσει διαπρεπόντων, καὶ ὅπου εἰς ἄλλο δὲν ἐκαταγίνοντο
 καὶ ἄλλην τρυφήν δὲν εἶχον, παρὰ μόνην τὴν ἀνάγνωσιν τῶν
 θείων Γραφῶν καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων διδασκάλων, ἐκείνη, λέ-
 25 γω, ἢ τοιαύτη καὶ τόσον εὐτυχῆς Ἐκκλησία, τόσῃ ἀγνοίᾳ
 εἶχε τῶν Χρυσοστομικῶν τούτων ῥημάτων ἢ ἄλλων τινῶν |
 τοιούτων καὶ οὕτως ἐκείνη μὲν ἐφρόνει τότε κοινῶς πένθιμα σ. 122
 τὰ μνημόσυνα, ὥστε ὅπου καὶ ὡς πένθους σήμαντρα (ρρη')

30 τὰ πορφυρὰ ἄμφια ἐν αὐτοῖς ἐμεταχειρίζετο, κατὰ ἀρχαίαν
 συνήθειαν, ἢ δὲ καθ' ἡμᾶς γενεά, ὅπου ἐκ τοῦ ὁμολογουμένου
 πάσχει ὅλον τὸ ἐναντίον καὶ δυστυχεῖ τὰ ἔσχατα, αὐτῇ, λέ-
 γω, σήμερον εὔρε μόνη τὰ Χρυσοστομικὰ ταῦτα ῥητὰ καὶ
 δῆθεν ἐκ τούτων αὐτῇ ἀνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς νὰ ἰδῇ ἐν τοῖς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐσχάτοις καιροῖς τὸ κρεῖττον καὶ ἄμεινον; ἀλλὰ πόσον ἀνακόλουθος καὶ πόσον παράλογος εἶναι οὗτος ὁ στοχασμός, οἱ καιροὺς καὶ πράγματα κρίνειν ἐπιστάμενοι ἄς ἀποφασίσωσιν.

ρμ'. Ἐπρεπε λοιπὸν αὐτοί, ὅπου προβάλλουν τὸν Χρυσόστομον, νὰ στοχασθοῦν ὅτι καὶ ἄλλος ἐκ τοῦ ἀντιθέτου ἔχει 5 νὰ τοὺς ἀντιπροβάλη τὸν ἴδιον Χρυσόστομον, καὶ ἅμα σὺν αὐτῷ συμπάσης τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τὸ ἔθος (αὐτόθι)· καὶ γὰρ ἔξω ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν, ὅπου εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον ἐσημειώσαμεν (7η'), ἐν τῷ ξα' λόγῳ ὅπου κάνει εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν τὸ λέγον «Περὶ δὲ τῶν κεκοιμημένων, 10 ἀδελφοί», ὕστερον ἀπὸ πολλὰ καὶ ταῦτα λέγει ὁ ἅγιος· «καὶ πῶς οἴοντε φησὶ μὴ ἀλγεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδὲ ἐγὼ τοῦτο λέγω», ἀποκρίνεται ὁ ἅγιος, «οὐδὲ τὴν ἀθυμίαν, ἀλλὰ τὴν ἐπίτασιν τῆς ἀθυμίας ἀναιρῶ. Τὸ μὲν γὰρ ἀθυμεῖν τῆς φύσεως· τὸ δὲ πέραν τοῦ μετρίου τοῦτο ποιεῖν μανίας καὶ παρα- 15 φροσύνης καὶ γυναικῶδους ψυχῆς. Ἄλγησον, δάκρυσον, ἀλλὰ μὴ ἀποδυσπετήσης, μὴ δυσχεράνης, μὴ ἀγανακίτησης· εὐχαρίστησον τῷ λαμβάνοντι, ἵνα κοσμήσης τὸν ἀπελθόντα καὶ λαμπρὰ ταῦτα αὐτῷ συμπέμψης ἐντάφια· ἂν μὲν γὰρ δυσχεράνης, κάκεινον καθύβρισας καὶ τὸν λαβόντα παρῶξυνας καὶ 20 σαυτὸν κατέβλαψας· ἂν δὲ εὐχαριστήσης, κάκεινον ἐκόσμησας καὶ τὸν λαβόντα ἐδόξασας καὶ σαυτὸν ὠφέλησας. Δάκρυσον, ὡς ὁ Δεσπότης σου ἐδάκρυσεν τὸν Λάζαρον, μέτρα τιθεὶς ἡμῖν καὶ κανόνας καὶ ὄρους τῆς ἀθυμίας, οὓς ὑπερβαίνειν οὐ δεῖ· οὕτω καὶ Παῦλος εἶπε· *περὶ δὲ τῶν κεκοιμημένων*, φησὶν, οὐ 25 θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἵνα μὴ λυπῆσθε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα· λυποῦ, φησὶν, ἀλλὰ μὴ ὡς ἕλλην ὁ ἀπογινώσκων ἀναστάσεως, ὁ ἀπελπίζων τὴν μέλλουσαν ζωὴν».

ρμα'. Ἰδοῦ, λοιπόν, τί λέγει ἐνταῦθα ὁ Χρυσόστομος· ὥστε κατ' αὐτοὺς ἐναντίος εἶναι εἰς τὸν ἑαυτὸν του ὁ τῆς 30 οἰκουμένης ὅλης διδάσκαλος· εἰ γὰρ ἐκεῖ τόσα λέγει καὶ ἐν πολλοῖς τὰ αὐτὰ λέγει τόποις καὶ πάλιν ἐνταῦθα ταῦτα λέγει καὶ ὁμοίως πολλαχοῦ τὰ αὐτὰ λέγει καὶ κατασκευαστικῶς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

μάλιστα ἐκάτερα τὰ ἀντίθετα, δὲν εἶναι φανερόν πῶς εἶναι αὐτὸς ἑαυτῷ ἀσύμφωνος, μᾶλλον δὲ καὶ ἀντιφατικός; Ἄλλὰ μὴ γένοιτο, κάκεῖνα καὶ ταῦτα λέγων ὁ θεῖος διδάσκαλος πανταχοῦ εὐρίσκεται σύμφωνος, παρὰ ἀνθρώποις νοῦν ἔχου-
5 σι, καὶ μὲ τὸν ἑαυτὸν του καὶ μὲ ὅλον τὸν χορὸν τῶν θείων Πατέρων· ἐπειδὴ δὲν ἀναιρεῖ, ὡς λέγει ὁ ἴδιος (ἀνωτ.), τὴν φύσιν· τίς γὰρ μισθὸς ἀναλγησίας (ργ'), | ἀλλὰ τὰς ἀμετρίας σ. 124 καὶ παραφροσύνας διὰ τῶν ὕμνων καὶ λαμπάδων ἀνασπᾶ, ὅτι δὲ πρὸς τοῦτο ἐπειγόμενος ἐκεῖνα λέγει, ἰδοὺ τῆς προλαβού-
10 σης ὁμιλίας τὰ πρότερα.

«Ὅταν γὰρ ἴδω τοὺς κοπετοὺς τοὺς κατὰ τὴν ἀγοράν, τὰς οἰμωγὰς ἅς ἐπὶ τοῖς ἐξερχομένοις ποιοῦνται τοῦ βίου· τὰς ὀλολυγὰς, τὰς ἀσχημοσύνας τὰς ἄλλας, πιστεύσατε ὅτι αἰσχύνομαι καὶ ἔλληνας καὶ ἰουδαίους καὶ αἰρετικοὺς τοὺς
15 ὀρῶντας καὶ πάντας ἀπλῶς τοὺς διὰ τοῦτο καταγελῶντας ἡμῶν»· καὶ κατωτέρω· «ὅταν δέ τις, ἢ γυνὴ ἢ ἀνὴρ, ἐσταυρωσθαι τῷ κόσμῳ λέγων, ὁ μὲν τρίχας τίλλει, ἢ δὲ κω-
κὴν μεγάλην, τί τούτων ἀσχημονέστερον;» καὶ ἐν τῷ ῥηθέντι λόγῳ ὡσαύτως (ρμ') «αἰσχύνομαι, φησί, πιστεύσατε καὶ
20 ἐρυθριῶ, διὰ τῆς ἀγορᾶς χοροὺς γυναικῶν ὀρῶν ἀσχημο-
νοῦντας· τρίχας τιλλομένας, βραχίονας τεμνομένας, παρειὰς σπαραττομένας, ὑπὸ τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν ἐλλήνων ταῦτα γι-
νόμενα».

ρμβ'. Κατὰ ἀλήθειαν εἶχε δίκαιον ὁ θεῖος Πατὴρ νὰ ἀγα-
25 νακτῆ καὶ ὄχι μόνον τοὺς ὕμνους καὶ τὰς λαμπάδας καὶ τοὺς φαλμοὺς νὰ φέρῃ εἰς τὸ μέσον· ὄχι μόνον τὰς ἐν οὐρανοῖς ἀψευδεῖς τοῦ Κυρίου ἐπαγγελίας· ὄχι μόνον ὡς καλλίνικον στεφανίτην τὸν ἐξελθόντα τοῦ βίου νὰ ἀνακηρύττῃ, ἀλλὰ καὶ παιδείας ἐκκλησιαστικᾶς ἤτοι ἀφορισμοὺς νὰ ἀπειλῆ (ἐν τῷ
30 αὐτῷ λόγῳ), ὄχι διὰ νὰ καταστήσῃ εἰς ἀναλγησίαν τοὺς ἀνθρώπους, τὸ ὅποῖον, τὸ ὅποῖον καὶ κατ' αὐτὸν τὸν ἴδιον εἶναι ἀδύνατον (ἰη', ρμ'), ἀλλὰ διὰ νὰ παύσουν εἰς τὸ ἐξῆς ἀπὸ τὸ νὰ ὑβρίζουν τὸν Χριστιανισμόν, | ἐπειδὴ τίς, ὄχι μό- σ. 125

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

νον Χρυσόστομος, ὄχι μόνον Βασίλειος ἢ Γρηγόριος, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλος ἀκόμα, ὅπου ἔχει μικρὰν εἴδησιν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, ἢμπορεῖ νὰ ὑποφέρῃ νὰ ἀκούῃ καὶ νὰ βλέπῃ μὲ ὑπομονὴν τὰς τοιαύτας ἀσχημοσύνας, καὶ μάλιστα καθὼς τότε ἐσυνηθίζετο, ἔξω δηλαδὴ εἰς τὰς ἀγορὰς καὶ εἰς τοὺς 5 δρόμους ἐνώπιον τῶν ἐλλήνων καὶ ἰουδαίων, καὶ νὰ μὴ τὰς κατακρίνῃ μάλιστα ὡς ἀφροσύνας ἢ καὶ τελείους ἀπελπισμοὺς τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως; Ὅταν λοιπὸν αὐτὸς λέγῃ «ἄλγησον, δάκρυσον», καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς φοβερίζει παιδείαν καὶ ἐξωκκλησιασμόν, φανερόν ὅτι δὲν λέγει ἐναντία αὐτὸς 10 ἑαυτῶ, ἀλλὰ καθὼς αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ τὸν ἑαυτὸν του, τὴν ἐπίτασιν, τοῦτ' ἔστι τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀθυμίας, ἀναιρεῖ, τὰς ἀταξίας, τὰς ἀμετρίας καὶ ἀσχημοσύνας, κατὰ τοὺς λοιποὺς ἅπαντας διδασκάλους, ὄχι τὸ κατὰ φύσιν δάκρυον, τὸ ὅποιον καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν, φησί, ἔσταξε καὶ ὁ Παῦλος συγχωρεῖ 15 (αὐτόθι). Λοιπὸν συμφώνου ἀναφανέντος τοῦ θεοῦ Χρυσόστομου ἑαυτῶ καὶ τοῖς λοιποῖς Πατράσιν, ἢ διὰ πολλῶν ἤδη λαμπρῶς ἀποδειχθεῖσα πρότασις οὐδὲν ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν ἐναντίων προβαλλομένων λόγων παραβλάπτεται· οὐδὲ γὰρ ἡμεῖς οὕτω ποτὲ φρονοῦμεν καὶ λέγομεν πένθιμα τὰ μνημόσυνα· 20 ἀλλὰ καθὼς ἐν τοῖς προλαβοῦσιν ἐξηγήθησαν καὶ ἀπεδείχθησαν σαφέστατα.

σ. 126 ριμγ'. Ἄς ἔλθωμεν τώρα καὶ εἰς τὰ γραφικὰ ἀναγνώσματα, λέιγω δὴ τὰ ἀποστολικὰ καὶ εὐαγγελικά, ἐν οἷς ἢ τῶν νεκρῶν καταγγέλλεται ἀνάστασις· αὐτὰ ἀναγινώσκονται εἰς μὲν 25 τὰ ἐξοδιαστικά ἐν αὐτῇ τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ἐξοδιαστικοῦ, εἰς δὲ τὰ διὰ τῶν κολύβων ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῇ γινομένη ὑπὲρ οὗ καὶ τὸ κόλυβον προτίθεται. Ἄναγινώσκονται δὲ ἀναγκαιῶς, ὡσὰν ὅπου προλέγουσι καὶ ὑπόσχονται τὴν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐκ τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν, τό, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, 30 Λόγω η' εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους, πάντων ἀναγκαιότατον. Τὰ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας στοιχεῖα· τῶν ἀγαθῶν τὸ κεφάλαιον· αὐτὴ εἶναι ἢ πᾶσα ἐλπίς τοῦ Χριστιανισμοῦ· αὐτὴν ἔχει

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

κέντρον καὶ σκοπὸν ἅπας ὁ βίος τῶν πιστῶν. Ὅθεν, ἐπειδὴ ὅλα τὰ ἔργα καὶ αἱ πράξεις τῶν πιστῶν εἰς αὐτὴν ἀφορῶσι καὶ ἀπευθύνονται καί, χωρὶς τῆς ἐλπίδος ταύτης, πάντα εἶναι ἀνωφελῆ καὶ μάταια, κατὰ τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον, διὰ
5 τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία εἰς τὰς κηδείας καὶ μνήμας ἐκείνων, ὁποῦ ἐν αὐτῇ τελευτῶσι, τὰς ἱεράς ταύτας περικοπὰς ἀναγινώσκει δηλοῦσα καὶ βεβαιοῦσα διὰ τούτων τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους ὅτι, κατὰ τὰς ἀψευδεῖς καὶ ἀληθεῖς ταύτας ἐπαγγελίας καὶ ὑποσχέσεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν, οἱ εἰς
10 αὐτὸν πιστεύοντες καὶ τὰς θείας αὐτοῦ ἐντολὰς φυλάσσοντες οὐκ ἀποθνήσκουσιν, ἀλλ' εἰς ἀνάστασιν καὶ ζωὴν αἰώνιον μεταβαίνουνσιν. Ὅθεν καὶ ἡ ἀνάγνωσις αὕτη, ὡς δῆλον, ἐπειδὴ πίστιν καὶ ἐλπίδα διδάσκει, δὲν γίνεται πρὸς ὠφέλειαν τῶν κεκοιμημένων, ὅτι εἰς ἐκείνους κατὰ τὸν ἀπόστολον ταῦτα
15 ἤδη ἔπαυσαν, ἢ ἀλλὰ διὰ τοὺς ζῶντας τοὺς ἔτι δυναμένους ὡφελῆθῆναι ἐξ αὐτῶν· ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα καὶ ἐξαιρέτως εἶναι ἐκεῖνοι ὁποῦ μεθύουσιν ἀπὸ τὸ πάθος τῆς λύπης καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ τοὺς δὲν δύνανται νὰ φιλοσοφοῦν εἰς τὰ τοιαῦτα συμπτώματα. Πρὸς τοὺς τοιούτους ὁ Παῦλος λέγει· «ἀδελφοί,
20 οὐ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν περὶ τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μὴ λυπῆσθε· καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα»· πρὸς δὲ τοὺς τοιούτους καὶ πρὸς πάντας αὐτὸς ὁ Κύριος καὶ Θεὸς ἡμῶν ἀποφασίζει λέγων· «Ἀμήν, Ἀμήν, λέγω ὑμῖν, ὅτι ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων καὶ πιστεύων τῷ πέμφαντί με ἔχει ζωὴν
25 αἰώνιον· καὶ εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται, ἀλλὰ μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν».

ρμδ'. Ἰδοῦ, ὡς ἐν συντόμῳ, ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἐν τοῖς μνημοσύνοις αἱ ἱεραὶ αὗται περικοπαὶ ἀναγινώσκονται τοῦτ' ἔστι διὰ μὲν τὰς ὀδυνομένας καὶ κατακααιομένας ψυχὰς
30 ἀπὸ τὴν λύπην βάλσαμον θεῖον, δρόσος οὐράνιος καί, ἀπλῶς εἰπεῖν, παραμυθία καὶ ἀναψυχὴ πνευματικὴ· διὰ δὲ τοὺς λοιποὺς ἅπαντας διδασκαλία θεία, δι' ἧς προτρεπόμεθα νὰ προετοιμαζώμεθα εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ θανάτου, τοῦτ' ἔστι νὰ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

μη φρίττωμεν καὶ τρέμωμεν τὸν θάνατον διὰ τὴν πρόσκαιρον
ζωὴν, ἀλλ' ἀκούοντες καὶ πιστεύοντες ὅτι ζωὴ αἰώνιος καὶ
ἀτελεύτητος μᾶς ἐκδέχεται μετὰ τὴν παροῦσαν, μετὰ χαρᾶς
μᾶλλον καὶ εὐχαριστίας νὰ τὸν δεχώμεθα λέγοντες· Κύριε,
«γεννηθήτω τὸ θέλημά σου» καὶ «οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς 5
σ. 128 σύ», Δέσποτα. Εἰς τὸν διτιτὸν τοῦτον σκοπὸν ἀπέβλεπον καὶ
πάντες οἱ τῶν παλαιῶν διδασκάλων λόγοι, τόσον οἱ νεκρώσι-
μοι, ὅσον καὶ οἱ ἐπιτάφιοι, καθὼς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἐν τῷ
δευτέρῳ κεφαλαίῳ σεσημειωμένων· οἵτινες, ἀφ' οὗ ἰκανῶς εἰς
τὰ περὶ τοῦ θανάτου ἐφιλοσοφήθησαν καὶ εἰς τοὺς περὶ τῆς 10
ἀναστάσεως λόγους, ὡς εἰς ἔσχατον ὄρον καὶ πέρας μετέβη-
σαν, ἵνα καὶ τὴν προσήκουσαν θεραπείαν τοῖς ἀλγοῦσιν ἐπα-
γάγῃσι καὶ τὰ χρειώδη τὸν παρόντα σύλλογον διδάξωσιν·
ἀλλὰ καὶ νῦν εἰς ἔτι, εἰς τὰς τῶν κεκοιμημένων ἀκολουθίας,
ἡ Ἐκκλησία συνεχῶς καὶ ἀλλ' ἐπαλλήλως, μεταξὺ τῶν γο- 15
ερῶν καὶ θρηνητῶν ἁσμάτων, τὴν ἀνάστασιν παρενεῖρει καὶ
δι' αὐτῆς θαυμασίως καὶ πολυτρόπως καταμαλάσσει καὶ κα-
ταπαύει τῶν λυπουμένων τὴν φλεγμονήν.

ρμε'. Φαίνεται μοι ὅτι, ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν εἰρημένων,
εὐθύς ἀμέσως καὶ χωρὶς ἐγὼ νὰ εἰπῶ ἄλλο τίποτας ἀνατρέ- 20
πεται ἢ παρὰ τῶν ἐναντίων ἀντίθεσις, ἢ λέγουσα ὅτι δηλαδὴ
τὰ μνημόσυνα, διὰ τὰ γραφικὰ ἀναγνώσματα, εἶναι χαρμό-
συνα. Διατί, ὅταν πρὸς παραμυθίαν ἀναγινώσκωνται, τί
ἄλλο πρέπει νὰ ἐννοήσῃ τινὰς ὀρθῶς, εἰμὴ ὅτι τὸ ὑπὸ τῆς
μνήμης τοῦ θανόντος εἰσαγόμενον πένθος, αὐτὸ ἐκεῖνο θερα- 25
πεύουσι τὰ γραφικὰ ἀναγνώσματα μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνα-
στάσεως; μὴ γὰρ ἤδη προέβη καὶ ἐγένετο ἡ τῶν νεκρῶν ἀνά-
στασις; ἐν ἐλπίδι κεῖται, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, καὶ τὸ
τῆς πίστεως ἡμῶν δόγμα· μνημόσυνα γὰρ ποιοῦμεν οὐχὶ τοῦ
σ. 129 ἀναστάντος, ἀλλὰ τοῦ ἀποθανόντος καὶ διαλυθέντος. Ἄλλὰ 30
μὴν καὶ εἰς τοὺς καιροὺς τῶν παλαιῶν διδασκάλων, ταυτὸν
εἰπεῖν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, τὰ αὐτὰ ἀνεγινώσκοντο
καὶ πένθιμα μὲ ὄλον τοῦτο ἐφρόνουν καὶ ἐκάλουν τὰ μνημό-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

συνα καὶ πενθικὰ σύμβολα ἐν αὐτοῖς ἐξ ἀρχαίου ἔθους ἐμετα-
χειρίζοντο (ρκς')· οὐκ ἄρα χαρμόсуна τὰ μνημόсуна διὰ τὰ
γραφικὰ ἀναγνώσματα, εἰμὴ καθ' ὅσον μόνον τὴν ἀλγηδόνα
τῆς λύπης, διὰ τῆς ἐλπίδος καταπραΰνουσιν, ὡς εἴρηται, καὶ
5 ὡς ὁ θεῖος Χρυσόστομος μάλιστα ἐν τῷ ἀνωτέρω λόγῳ ἀπο-
φαίνεται.

ρμς'. Ἄλλὰ καὶ τίς μᾶλλον ἀξιόπιστος, ὁ νεωτεριστὴς
ἀγιαννίτης, ὁποῦ ἀγωνίζεται νὰ συστήσῃ τὴν καινοτομίαν
του, ἢ πάλιν ἡ Ἐκκλησία ὁποῦ ἐκ θεοῦ Πνεύματος διατάσ-
10 σει καὶ φθέγγεται; τριῶν γὰρ οὐσῶν ἀκολουθιῶν ἐξοδια-
στικῶν, ἤτοι τῶν λαϊκῶν, τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἱερέων, τίς
δὲν βλέπει φανερά, καὶ εἰς τὰς τρεῖς, ὅτι μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν
τῶν ἱερῶν τούτων περικοπῶν δὲν ἐπικροτεῖ, δὲν φαιδρύνεται,
οὔτε ἄδει χαρμόсуна, ἀλλὰ τότε μάλιστα ὁποῦ φθάνει ὁ
15 καιρὸς διὰ νὰ παραδοθῇ ὁ χοῦς εἰς τὴν γῆν, τότε λέγω μάλι-
στα, τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν διατάσσουσα, τὰ πλέον γοερὰ
καὶ ὀδυνηρὰ καὶ δριμύτερα νοήματα τροπαρολογεῖ· καὶ ποῖος
ἤθελεν εὔρεθῆ μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὅχι συγγενής, ὅχι φί-
λος, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς ξένος καὶ παντάπασιν ἀδιάφορος, τόσον
20 ἀναίσθητος καὶ ψυχὴν ἔχων λιθίνην, ὥστε νὰ μὴ πενθῇ καὶ νὰ
δακρῦῃ πικρῶς, ἢ τοῦλάχιστον νὰ μὴ κυριευθῇ ἀπὸ σκυθρω-
πότητα καὶ κατῆφειαν, ἀλλὰ νὰ χαίρῃ καὶ νὰ εὐφραίνεται, |
ὅταν ἀκούῃ «δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν δῶμεν, ἀδελφοί, τῷ σ. 130
θανόντι»; καὶ πάλιν, «ποῖος χωρισμός, ὦ ἀδελφοί, ποῖος κο-
25 πετός, ποῖος θρῆνος ἐν τῇ παρούσῃ ῥοπῇ»; καὶ πάλιν, «ἄρτι
ἢ τοῦ βίου πονηρὰ λύεται πανήγυρις πᾶσα τῆς ματαιότητος,
πνεῦμα γὰρ ἐξέλιπεν ἀπὸ σκηνώματος, τὸ σκεῦος ἐρῥάγη»;
καὶ πάλιν, «ὀρῶντές με ἄφωνον καὶ ἄπνουν προκείμενον,
κλαύσατε πάντες ἐπ' ἐμοί, ἀδελφοί καὶ συγγενεῖς καὶ γνω-
30 στοί· τὴν γὰρ χθὲς ἡμέραν μεθ' ὑμῶν ἐλάλουν»; Δὲν εἶναι
τῆς Ἐκκλησίας αὐτὰ εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς πέμπει ὁ Βησσα-
ρίων; δὲν φάλλονται ὕστερα ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια τῆς ἀναστά-
σεως; ἂν αὐτὰ εἶναι χαρᾶς καὶ θυμηδίας πρόξενα καὶ εἰς ὑπό-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

θεσιν χαρμόσυνον πεποιημένα, ἐγὼ πλέον δὲν ἤμπορῶ νὰ ἡξεύρω, ποῖα εἶναι τὰ γοερὰ καὶ θρηνώδη μέλη, τὰ ὅποια πάλιν εἰς τοιαύτην ὑπόθεσιν εἶναι οἰκεῖα καὶ κατάλληλα, κατὰ τὸν Νησσαέων Γρηγόριον (πβ')· εἰ δὲ καὶ εἶναι αὐτὰ τοιαῦτα, καθὼς καὶ τὰ ἐννοοῦμεν, καὶ τῇ ἀληθείᾳ εἶναι, οὐκ ἄρα χαρ- 5 μόσυνα τὰ μνημόσυνα, διὰ τὴν τῆς μελλούσης ἀναστάσεως προαγόρευσιν, δι' ὅτι ὁ ἱερεὺς πολλάκις ἐκφωνεῖ τὸ «Ὅτι σὺ εἶ ἡ ἀνάστασις», ἀλλὰ μάλιστα μένουσιν ἔτι καὶ εἶναι πένθιμα, ὡς μνημόσυνα τοῦ ἀποθανόντος (ἡρ'-ρη'), ὡς μελέτη θανάτου (ρκ', ρκβ', ρκγ') ἐπίμονος καὶ δραστήριος ὅτι μάλι- 10 στα· τοῦ γὰρ ἐν ἐλπίσι καὶ μέλλοντος, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, τὸ παρὸν καὶ ὑπ' ὄψιν ἐπικρατέστερον πέφυκεν.

σ. 131

Ἄπορία

ρμζ'. Ἐπειδὴ εἰς τὴν θεωρίαν τῶν μνημοσύνων εὕρισκό-
μεθα καὶ τὰ περὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως φιλοσο- 15
φοῦμεν, σημειῶνω ἐνταῦθα τὴν ἀπορίαν ὅπου ἔλαβον εἰς τὴν
παροῦσαν ὑπόθεσιν· ἡγουν ὁ Χριστὸς δεικνύων εἰς τοὺς μα-
θητάς του ὅτι συμφέρει ἵνα ἀποθάνῃ, ἐξωμοίασε τὴν ταφήν
τοῦ σώματός του μὲ τὰ ἐν τῇ γῆ καταβαλλόμενα σπέρματα,
ἐξ ἧς ἔμελλε νὰ καρποφορήσῃ τὰ τῆς ἀναστάσεως, καθὼς ἐκ 20
τῶν σπερμάτων οἱ στάχυες· «Ἐὰν γάρ, φησί, μὴ ὁ κόκκος
τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν
δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει». Καὶ ὁ Ἀπόστολος δὲ μετὰ
ταῦτα, τὴν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν διδάσκων τοὺς Κορινθίους,
τὸν αὐτὸν λόγον τῶν σπερμάτων ἐμεταχειρίσθη λέγων· «ἄφρον, 25
σύ, ὃ σπεῖρεις, οὐ ζωοποιῆται, ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ· καὶ ὃ σπεῖρεις,
οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπεῖρεις, ἀλλὰ γυμνὸν κόκκον, ἢ
τύχοι σίτου, ἢ τινὸς τῶν λοιπῶν· ὁ δὲ Θεὸς δίδωσι σῶμα,
καθὼς ἠθέλησε, καὶ ἐκάστῳ τῶν σπερμάτων τὸ ἴδιον σῶμα...
οὕτω καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν· σπεῖρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρε- 30
ται ἐν ἀφθαρσίᾳ» καὶ καθεξῆς ἢ λοιπὴ ἀπόδειξις.

ρμη'. Ἠπόρησα λοιπὸν ἐγὼ οὕτως· ἐπειδὴ τὰ γραφικὰ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ταῦτα ὄχι μόνον σαφῶς τὴν ἀνάστασιν διδάσκουσιν ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶς καὶ ἀναντιρρήτως τὴν ἀποδεικνύουσι, διατί ἡ Ἰ
'Εκκλησία, ὅπου παραμυθεῖ καὶ διδάσκει ἐν τοῖς μνημοσύνοις σ. 132
τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν, δὲν ἐδιώρισε νὰ ἀναγινώσκεται ἐν
5 αὐτοῖς καμμία ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἱεράς περικοπάς; Μὲ περιέρ-
γειαν ἐπαρατήρησα καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἐξοδιαστικὰς ἀκολου-
θίας, τῶν λαϊκῶν, τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἱερέων, καὶ εἰς τὴν
τῶν ἱερέων, μὲ ὅλον ὅπου ἀναγινώσκονται ἀπόστολοι τέσσα-
ρες καὶ εὐαγγέλια ἄλλα τόσα, ὅμως ἡ περὶ τῶν σπερμάτων
10 περικοπή παντελῶς δὲν ἀναφέρεται· ἐπαρατήρησα εἰς τοὺς
ἀποστόλους, τοὺς κατὰ πᾶν Σάββατον ἀναγινωσκομένους εἰς
τοὺς κοιμηθέντας, καὶ οὐδὲ ἐκεῖ δὲν φαίνεται· ἐπαρατήρησα ἐν
ἕκαστον τῶν τροπαρίων τῶν τριῶν ταγμάτων καὶ οὐχ εὔρον
λέξιν οὐδεμίαν εἰς τοιαύτην ἔννοιαν· τί δήποτε λοιπὸν ῥήτᾶ
15 τόσον ἀναγκαῖα καὶ ἀποδεικτικὰ τοῦ ἀναγκαιοτάτου ἡμῶν
δόγματος ὑπὸ τῆς Ἰκκλησίας ἐν τοιούτοις καιροῖς ἀφέθησαν;
δὲν εἶναι τάχα ἄξιον ἀπορίας;

Λύσις

ρμθ'. Τὴν λύσιν τῆς παρούσης ἀπορίας δυνάμεθα νὰ λά-
20 βωμεν ἐκ τῆς Χρυσοστομικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀνωτέρω ἀπο-
στολικοῦ ῥητοῦ, ἥτοι τοῦ «ἄφρον, σὺ ὃ σπεῖρεις», «καὶ τίνος
ἔνεκεν», φησίν, «οὐκ εὐθέως ἐπὶ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ κατέ-
φυγεν; ὅτι ἀπίστοις διελέγετο· ὅταν μὲν γὰρ πρὸς πιστοὺς
αὐτῶ ὁ λόγος ἦ, οὐ σφόδρα δεῖται λογισμῶν· διόπερ εἰπὼν
25 ἀλλαχοῦ ὅτι μετασχηματίζει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως
ἡμῶν, εἰς τὸ γενέσθαι σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης
αὐτοῦ, καὶ πλέον τι τῆς ἀναστάσεως ἐνδειξάμενος οὐ τέθεικε σ. 133
παραδείγματα, ἀλλ' ἀντὶ πάσης ἀποδείξεως τοῦ Θεοῦ τὴν δύ-
ναμιν εἰς μέσον ἤγαγε προσθεὶς καὶ εἰπὼν, κατὰ τὴν ἐνέργει-
30 αν τοῦ δύνασθαι αὐτὸν ὑποστάξαι αὐτῶ τὰ πάντα· ἐνταῦθα δὲ
καὶ λογισμοὺς κινεῖ· ἐπειδὴ γὰρ ἀπὸ τῶν Γραφῶν αὐτὸ κατε-
σκεύασε, καὶ ταῦτα προστίθησιν ἐκ περιουσίας λοιπόν, πρὸς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τοὺς οὐ πειθομένους ταῖς Γραφαῖς, καί, φησίν· ἄφρον, σὺ ὁ σπεῖρεις· τοῦτ' ἔστι παρὰ σεαυτοῦ τὴν ἀπόδειξιν ἔχεις τούτων, δι' ὧν πράττεις καθ' ἑκάστην ἡμέραν, καὶ ἀμφιβάλλεις ἔτι; διὰ ταῦτα σὲ ἄφρονα καλῶ, ὅτι τὰ καθ' ἡμέραν ὑπὸ σοῦ γινόμενα ἀγνοεῖς». 5

ρν'. Ἴδου σαφῶς ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἐκκλησία δὲν διδάσκει τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν μὲ τὴν περικοπὴν τῶν σπερμάτων, δηλονότι ἐπειδὴ δὲν διαλέγεται μὲ ἀπίστους, καθὼς ὁ Παῦλος μὲ τοὺς ἀπιστοῦντας τῇ ἀναστάσει εἰς τὴν Κόρινθον, δι' ὃ καὶ ἡναγ-
κάσθη νὰ ἔλθῃ εἰς ἐκεῖνα τὰ παραδείγματα, τοὺς ὁποίους διὰ τοῦτο καὶ ἄφρονας ὠνόμασεν· ὅθεν ἄδικον ἤθελε κάνει εἰς τοὺς ἐδικούς της ἡ Ἐκκλησία, ἂν ἤθελε τοὺς ὀνομάζει καὶ αὐτὴ ἄφρονας, ὡς δῆθεν ἀπίστους εἰς καιρὸν ὁποῦ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὄχι μόνον διὰ λόγου δέχονται καὶ πιστεύουσι τὸν λόγον, ἦτοι τὸ 15
δόγμα τῆς ἀναστάσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἔργων φαίνονται ἐμπράκτως αὐτὸ τοῦτο ὁμολογοῦντες· τί γὰρ ἄλλο δηλοῦσιν αὐτὰ ταῦτα τὰ παρ' αὐτῶν γινόμενα, κατὰ τὴν διαταγὴν τῆς
σ. 134 Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, παρὰ ἰ πῶς πιστεύοντες καὶ ἐλπίζοντες νεκρῶν ἀνάστασιν ταῦτα πράττουσιν; Εἰ γὰρ μὴ 20
τοὺς πεπτωκότας ἀναστῆναι προσεδόκων (καθὼς ἡ Βίβλος λέγει τῶν Μακκαβαίων), περιττὸν ἂν εἶη καὶ ληρῶδες ὑπὲρ νεκρῶν προσεύχεσθαι.

ρνα'. Καὶ ὁ τοῦ Χριστοῦ δὲ λόγος, ὡς πρὸς ἀπιστοῦντας τοὺς μαθητὰς ἐρρέθη, κατ' αὐτὸν πάλιν τὸν θεῖον Χρυσόστο- 25
μον· «τί ἐστι», φησίν, «ὁ κόγχος τοῦ σίτου, εἰ μὴ πεσῶν ἀποθάνῃ; περὶ τοῦ σταυροῦ λέγει· ἵνα γὰρ μὴ θορυβῶνται ἐννοοῦντες ὅτι, ὅτε καὶ Ἕλληνες προσῆλθον, τότε ἀνηρέθη, λέγει· Αὐτὸ μὲν οὖν τοῦτο μάλιστα αὐτοὺς ποιεῖ προσελθεῖν καὶ αὐξήσει τὸ κήρυγμα τὸ ἐμόν· εἶτα, ἐπειδὴ ἀπὸ λόγων οὐχ 30
οὕτως ἔπειθεν, ἀπὸ τῆς τῶν πραγμάτων πείρας αὐτὸ μεθοδεύει λέγων· Ἐπεὶ καὶ ἐν τῷ σίτῳ τοῦτο γίνεται, μᾶλλον φέρει καρπὸν, ὅταν ἀποθάνῃ». Καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πα-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ρόντος ἠθικοῦ, «ποίαν», φησίν, «ἔξουσιν ἀπολογία οἱ τῇ ἀναστάσει διαπιστοῦντες, ἐν τοῖς σπέρμασι τοῦ πράγματος καθ' ἐκάστην μελετωμένου τὴν ἡμέραν καὶ ἐν φυτοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γενέσεως τῆς ἡμετέρας; πρότερον γὰρ δεῖ φθαρῆναι τὸ σπέρμα καὶ τότε γενέσθαι γένεσιν· ὅλως δέ, ὅταν ὁ Θεός τι ποιῇ, λογισμῶν οὐκ ἔστι χρεία». Ἐπειδὴ λοιπὸν οἱ ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ καὶ διὰ τῶν λόγων καὶ διὰ τῶν ἔργων εἰς τὴν παναληκῆ τοῦ Θεοῦ δύναμιν πιστεύουσι καί, καθὼς ἐβαπτίσθησαν, οὕτω καὶ ὁμολογοῦσι τὸ σεμνὸν τῆς ἀναστάσεως μυστήριον, διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἐκεῖνας μὲν τὰς πρὸς τοὺς ἀπίστους ἀποδείξεις παραιτεῖται, ὡς δὲ πρὸς παραμυθίαν καὶ ἰσχυροσύνην, τὰ ἄνευ λογισμῶν ἀνακηρύττει εὐαγγέλια τῆς ἀναζωώσεως. σ. 135

Πόρισμα

15 ρνβ'. Καλῶς ἄρα καὶ συμφώνως τῷ τῆς Ἐκκλησίας σκοπῷ περὶ τοῦ κολύβου ἐλέγομεν ὅτι δὲν σημαίνει τὴν ἀνάστασιν, ὅχι μόνον διατὶ εἶναι σύμβολον ἀπροσφυῆς τῆς μελλούσης καταστάσεως (ριγ', ριζ'), ἀλλὰ καὶ διατὶ αὐτὴ ἡ ἰδία Ἐκκλησία διὰ τὴν εἰρημένην αἰτίαν (ἀνωτέρω) δὲν ἔκρινε δίκαιον νὰ μεταχειρισθῇ τὴν τοιαύτην ἐξήγησιν. Εἰ δὲ τὸν τῶν σπερμάτων λόγον, ὡς βαρύν, ἡ Ἐκκλησία παρέλιπε καί, μὲ ὅλον ὅπου ἔχει τὴν ἰσχὺν ἄμαχον εἰς τὸ νὰ πείσῃ τοὺς ἀμφιβάλλοντας, πῶς πάλιν ἔχει λόγον ἢ αὐτὴ νὰ θέλῃ νὰ τοὺς διδάσκῃ, μὲ σύμβολα, ὅπου ἔτι μᾶλλον αὐξάνουσι τὴν ἀμφιβολίαν καὶ εἰς τέλειον ὀδηγοῦσιν ἀπελπισμόν; Τὰ μὲν γὰρ σπέρματα ἔχουσιν, ὡς εἴρηται, τὸ σπερμαῖνον καὶ πρὸς γένεσιν πέφυκεν ἐπιτήδειον (ριη'), ὁ δὲ τοῦ κολύβου σῖτος παντάπασιν νενέκρωται καὶ κατ' οὐδένα τρόπον εἰς τοιαύτην ὁμοίωσιν δὲν δύναται νὰ ληφθῇ, ὡς ἤδη τὰ περὶ τούτου σαφέστατα δεδήλωται.

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΟ ΕΝ ΚΥΡΙΑΚῃ ΝΕΚΡΟΛΟΓΕΙΝ ΟΥΚ ΕΣΤΙΝ
ΑΠΡΟΚΡΙΜΑΤΙΣΤΟΝ

ρνγ'. Σύντομος θέλει γένει ὁ λόγος οὗτος, ἐπειδὴ ὅσα
5 μέχρι τοῦδε εἵπομεν σχεδὸν ὅλα εἰς ἀπόδειξιν τῆς προτάσεως
ταύτης συντείνουσι καὶ μάλιστα ἐπειδὴ τὰ ἐπιχειρήματα,
ὅπου θέλομεν μεταχειρισθῆ, ἐξ ἡμισείας τὰ ὠμολόγησεν ὁ σ. 136
Βησσαρίων, ἐκεῖ ὅπου ἐδοκίμασε νὰ ἀνατρέψῃ τοὺς λόγους
ὅπου ἀπέδωκαν ἄλλοι πρὸ ἡμῶν κατὰ νεκρολογίας.

10 Ἐπιχείρημα πρῶτον

ρνδ'. Εἴ τις πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ἢ ἔγγρα-
φον ἢ ἄγραφον, ἀθετεῖ, κατὰ τὴν Ζ' ἀγίαν καὶ Οἰκουμενικὴν
Σύνοδον, ὑπὸ ἀνάθεμα γίνεται· ἀλλὰ μὴν οἱ ἐν Κυριακῇ νε-
κρολογοῦντες παράδοσιν ἐκκλησιαστικὴν ἀθετοῦσι, τὴν ἄγρα-
15 φον ὁμοῦ τε καὶ ἔγγραφον (ιβ', κα'), ἄρα οἱ ἐν Κυριακῇ νε-
κρολογοῦντες ὑπὸ τὸ τῆς Ζ' ἀνάθεμα γίνονται.

σχόλιον πρῶτον

ρνε'. Ἐπειδὴ ὁ Βησσαρίων διαιρεῖ τὰ μνημόσυνα εἰς τὰ
καθόλου καὶ εἰς τὰ μερικά, καὶ πάλιν τὰ μερικά εἰς διωρισμέ-
20 να καὶ ἀδιόριστα, ὅσον διὰ τὰ καθόλου, ἤγουν ἐκεῖνα τοῦ
Τριωδίου, Πεντηκοσταρίου καὶ τῆς Παρακλητικῆς, δέχεται
τὸ συμπέρασμα τοῦτο λέγων ὅτι ἀληθῶς ὑπὸ ἀνάθεμα γίνον-
ται οἱ μὴ ἐν Σαββάτῳ ἀλλ' ἐν Κυριακῇ ψάλλοντες αὐτά, ὡς
παραβάται τῶν ἱερῶν ἐκείνων βιβλίων· δὲν ὁμολογεῖ ὁμως

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν μερικῶν, ὡσάν ὁποῦ φρονεῖ ὅτι τὰ τριτοέν-
νατα ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ
τύπου ἀδιαφόρως πρέπει νὰ γίνωνται, ἤτοι καὶ ἐν Κυριακῇ,
τὰ δὲ ἀδιόριστα, ὡς ἀδιόριστα, οἷα ἡμέρα δόξη τῷ προε-
στῶτι. Ἀλλὰ μὴν ἐν τῷ πρώτῳ τμήματι ἐδείξαμεν ἡμεῖς ὅτι 5
σ. 137 ῥητῶς καὶ κατὰ τὴν ἀσυνηθισίαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας
τὰ τριτοέννατα εἶναι ἐμποδισμένα καὶ πάλιν ἐν τῷ γ' κεφα-
λαίῳ τοῦ αὐτοῦ τμήματος ἐδείξαμεν ὅτι τὰ ἀδιόριστα μνημό-
συνα τοῦ Βησσαρίωνος, ὡς κυρίως καὶ καθ' αὐτὸ καὶ αὐτό-
χρημα ὄντα νεκρικὰ μνημόσυνα, δὲν εἶναι ἀδιόριστα, ἀλλὰ 10
διωρισμένα καὶ αὐτά, καὶ ὡς τοιαῦτα πάντως εἶναι καὶ ἀπη-
γορευμένα (νγ', νζ'). ἀλλὰ μὴν, λέγω, ταῦτα δέδεικται καὶ
εἰς τὸ ἐξῆς ἀμφιβολία οὐδὲ μία λείπεται, ἄρα οἱ περὶ τὸν Βησ-
σαρίωνα πρέπει νὰ δεχθῶσι, καθόλου καὶ γενικῶς καὶ ἄνευ
τινὸς ἐξαιρέσεως, τὸ συμπέρασμα. 15

σχόλιον δεύτερον

ρνε'. Οὐκ ὀρθῶς ὁ Βησσαρίων ἐννοεῖ ἐνταῦθα τὴν παρά-
δοσιν· εἰ γὰρ καὶ μὴ ῥητῶς λέγη, ὅμως ἐξ ὧν γράφει διχῶς
φαίνεται πῶς τὴν ἐννοεῖ· μίαν μὲν ὡς ἐκ τῶν ἱερῶν ἀποστό-
λων, ἐπειδὴ προβάλλει τὰς αὐτῶν Διαταγὰς, τὰς ὁποίας, ὡς 20
εἴπομεν (η'), ἢ ἐν Τρούλλῳ τὰς ἀπέβαλε· καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ
τῶν μερικῶν, περὶ ὧν καὶ ὁ τύπος ἐρμηνεύει· ἑτέραν δέ, ὡς
παρὰ τῶν μεταγενεστέρων θείων Πατέρων· καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ
τῶν καθόλου, τοῦτ' ἔστιν ἡ τῶν εἰρημένων βιβλίων τῆς
Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν μόνην αὐτὸς θέλει ἀμετάθετον. Οὐκ 25
ὀρθῶς, λέγω, οὕτω ταῦτα διαιρεῖ καὶ στοχάζεται· ἐπειδὴ
μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παράδοσιν εἰς αὐτοὺς καταβαίνουσιν ἐκ
τῶν ἀνέκαθεν χρόνων οἱ θεῖοι Πατέρες εὐρόντες, οὐκ αὐτοὶ
πρῶτοι νομοθετοῦντες τὸ μὴ ἐν Κυριακῇ νεκρολογεῖν (πῶς
σ. 138 γὰρ κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ ἰ ἐκ διαφορῶν τόπων καὶ πό- 30
λεων γεγονότες καὶ μήτε συνοδικῶς αὐτὸ τοῦτο θεσπίσαν-
τες;), ἀλλ' ὡς νεκρώσιμον ἐκ τῆς ἀγράφου παραδόσεως τὸ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

- Σάββατον παραλαβόντες, διὰ τὸν λόγον ὁποῦ σοφώτατα ἀποδίδει εἰς τὸ πρὸ τῆς Ἀποκρέω Σάββατον ὁ ἱερός Νικηφόρος ὁ Ξανθόπουλος, ἐν αὐτῷ καὶ τὰς κοινὰς τῶν κεκοιμημένων ἀκολουθίας τροπαρολογήσαντες ἐσύνθεσαν, τὰς αὐτὰς καὶ
- 5 οὐκ ἄλλας ἢ μικρὸν ἀλλοίαις διαταξάμενοι ψάλλεσθαι· καὶ εἰς τὰ μερικά, τὰ ῥητὰ δηλαδὴ καὶ προθεσμίας ἡμερῶν ἔχοντα, τὰς ἑορτὰς δηλονότι διαστείλαντες τὰς Δεσποτικὰς καὶ κατ' ἐξαίρεσιν ἰδιαιτέραν τὰς Κυριακὰς· διέστειλαν δέ, τοῦτ' ἔστιν ἐξεχώρησαν, τὰς Δεσποτικὰς ἑορτὰς, καθὼς καὶ παρέλαβον·
- 10 ὅτι δὲ καθὼς παρέλαβον οὕτω καὶ διέστειλαν τὰς ἑορτὰς αὐτὸς ὁ τῆς φράσεως τρόπος τοῦ παρόντος τύπου μαρτυρεῖ· οὐδαμοῦ γὰρ λέγει κελεύομεν, προστάττομεν, ὀριζόμεθα ἢ ἀπαγορεύομεν ἢ ἔδοξεν ἡμῖν τὸ καὶ τὸ γενέσθαι ἢ μὴ γενέσθαι· ταῦτα γὰρ νομοθετούντων ἔστιν ἴδια· ὅχι, λέγω,
- 15 τοιαῦτα δὲν φαίνονται εἰς ἐκεῖνον τὸν τύπον παντελῶς, ἀλλὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν παράδοσιν ἐρμηνεύων, τοῦτο οὐ γίνεται, λέγει, ἐκεῖνο τότε ἐπιτελεῖται· ὡσὰν καὶ νὰ ἔλεγε, καθὼς παρελάβομεν, καὶ πάλιν τοῦτο δὲ δῆλον, πόθεν; ἢ δηλονότι ἐκ τῆς ἀγράφου παραδόσεως, εἶτα κατωτέρω καὶ φανερὰ λέγει, ἐπεὶ δὲ παράδοσις ἔστι τῶν ἁγίων αἱ τοιαῦται λειτουργίαι, δὲν λέγει ἀρχέσθωσαν, ἀλλὰ ἄρχονται· καὶ ἐν
- 20 μόναις ταῖς Κυριακαῖς καὶ ταῖς λοιπαῖς δὲν λέγει τοῦτο μὴ γίνεσθαι, ἀλλὰ ἢ τούτου μὴ γινομένου, ἦτοι ὅτι ἀπλῶς τοῦτο δὲν γίνεται, κατὰ τὴν παράδοσιν. σ. 139
- 25 Εἴτε ἄρα τὰ τοῦ Σαββάτου μνημόσυνα ἐν Κυριακῇ τινὰς ποιῆ, τὸ ὁποῖον οὐδέπω καὶ νῦν τις ἐτόλμησεν, εἴτε αὐτὰ δὴ τὰ μερικά, ὡς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀθετῶν παράδοσιν τοῦ μὴ ἐν Κυριακῇ γίνεσθαι, πρόδηλόν ἐστι καὶ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὑπὸ (τὸ) τῆς Συνόδου πίπτει ἀνάθεμα.

30

σχόλιον τρίτον

ρζ'. Τιμᾶ ὁ Βησσαρίων τὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν ἕκαστον αὐτῶν ἱερὸν ὀνομάζει, ἤγουν ἱερὸν Τριῶδιον, ἱερὸν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Πεντηχοστάριον, ἱερὰν Παρακλητικὴν, ἱερὸν Τυπικὸν καὶ ἱερὸν Ὁρολόγιον, ὅθεν καὶ ἐδῶ εἰς τὸ α΄ του σχόλιον καὶ εἰς τὸ λη΄ κεφάλαιον τῶν φρονημάτων του ὁμολογεῖ καὶ ἀποφασίζει ὅτι ὅσοι τὰ παραβαίνουσιν εἶναι ὑπὸ ἀνάθεμα· πλήν, ὅχι, λέγει, κάθε παραβάτης αὐτῶν εἶναι ὑπὸ ἀνάθεμα, ἀλλὰ μό- 5 νον ὅσοι τὰ παραβαίνουσι καταφρονητικῶς. Ἄλλὰ μὴν ἀποδέδεικται σαφῶς καὶ λαμπρῶς ὁ Βησσαρίων συκοφάντης καὶ φθορεὺς καὶ ἀνατροπεὺς εἰς τὰ καίρια τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐκκλησίας τυπικοῦ (ιβ΄), ἄρα ὁ Βησσαρίων οὐ μόνον ὑπὸ τὸ τῆς Συνόδου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ ἴδιον ὑπέπεσεν ἀνάθεμα. 10

Ἄξιον δὲ εἶναι νὰ ἀποκριθῶμεν καὶ πρὸς τὸ καταφρονητικῶς, ὅπου προσδιορίζει, λέγω, ἐπὶ τῆς παρούσης ὑποθέσεως· ἐπειδὴ πότε δύναται νὰ μὴ παραβαίῃ τινὰς καταφρονητικῶς τὸν περὶ τῶν μνημοσύνων τύπον; ὅταν ἴσως ἢ ἐξ ἀμα- 15 θείας τοῦτο πράττῃ· ὅταν ζήτημα δὲν ἤθελε γένει περὶ τούτων· ὅταν λόγοι καὶ ἀγῶνες τοσοῦτοι δὲν ἐκινουῦντο καὶ διωγμοὶ καὶ αἵματα ἀδελφικὰ τέλος πάντων δὲν ἐτολμῶντο, τότε, λέγω, ἢ παράβασις δὲν ἤμποροῦσε νὰ ὀνομασθῇ καταφρονητική. Τούτων δὲ ἀπάντων ὑπερεκπερισσοῦ κινήθέντων καὶ γενομένων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως φωτὸς δι- 20 κην τοῖς πᾶσι φαινομένης, ποία παραίτησις τοῦ λοιποῦ τοῦ μὴ εἰς τὸ τῶν Πατέρων ὑποπίπτειν ἀνάθεμα· οὐδὲ γὰρ ἔχει χώραν ἐνταῦθα ὁ τῆς οἰκονομίας λόγος, τὴν ὁποίαν τινὲς ἀνοήτως προβάλλουσιν· ἐπειδὴ τὰ μνημόσυνα ταῦτα, κἄν τε διωρισμένα, κἄν τε ἀδιόριστα, δὲν εἶναι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ· ἤγουν 25 δὲν εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅπου συμβαίνει ἐξ ἀνάγκης νὰ γίνωνται πολλαχίς καὶ τὴν Κυριακὴν· ὅ,τι λογῆς εἶναι, φέρ' εἰπεῖν, κοινὰ εἰς ἄλλα πολλὰ καὶ ἢ ταφή τοῦ νεκροῦ σώματος, εἰς τὴν ὁποίαν βιάζει ἢ ἀνάγκη τῆς φύσεως. Αὐτὰ ὅχι μόνον ὑπερτίθενται (ιβ΄) καὶ οὐδὲ θέλει εὑρεθῆ ποτὲ ἀνάγκη καμμία, οὔτε 30 ἐν Κυριακῇ, οὔτε ἐν ἄλλῃ ἑορτασίμῳ ἡμέρᾳ, νὰ ψάλλωνται, ἀλλὰ καὶ ὅπως ἐνδέχεται νὰ μὴ γένωσι· πόσοι γὰρ συγγενεῖς μὴ ἔχοντες, τούτων δὲν ἀξιοῦνται; Καὶ διὰ τοῦτο οὐ λέγομεν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ὅτι οἱ μὴ τούτων ἀξιωθέντες ἐκολάσθησαν· προηγουμένως
 γὰρ καὶ καθ' αὐτὸ ἐν μετανοίᾳ δεῖ τὸν πιστὸν τελευτῆσαι, τὰ
 δὲ ἐξῆς ἡ κοινὴ πάντων μήτηρ ἀγία Ἐκκλησία ἐκ τοῦ ἰδίου
 πληρώματος ἀναπληροῖ, κοινῶς κατὰ πᾶν Σάββατον ὑπὲρ
 5 πάσης ψυχῆς δεομένη, καὶ ἐξαιρέτως μάλιστα ἐν τε ἰ τῷ Σαβ- σ. 141
 βάτῳ τῆς Ἀποκρέω καὶ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἐν τῇ θειοτάτῃ
 καὶ ἀναιμάκτῳ θυσίᾳ. Ὅταν λοιπὸν καὶ παράδοσις εἶναι τῆς
 καθολικῆς Ἐκκλησίας μὴ νεκρολογεῖν ἐν Κυριακῇ καὶ τύπος
 τοῖς πᾶσι φανερὸς τὴν πράξιν ταύτην ἀπαγορεύῃ καὶ ἀνάγκη
 10 οὐδεμία ὄλως δύναται νὰ εὐρεθῇ, εἰς ἀθέτησιν τῶν γεγραμ-
 μένων καὶ τῆς ἀγράφου παραδόσεως, οἱ τάναντία ποιοῦντες,
 πότερον, ὀρθῶς καὶ κατὰ γνώμην τῶν ἀγίων ταῦτα ποιοῦσιν
 ἢ καταφρονητικῶς καὶ πρὸς ὕβριν τῶν αὐτῶν ἐκείνων ὅπου τὰ
 ἀπαγορεύουσιν; ἢ ἐλάττων πρόδηλος, ἄρα καὶ τὸ συμπέρα-
 σμα ὡσαύτως πρόδηλον.

15

σχόλιον τέταρτον

ρνη'. Εἰς τὸ α' κεφάλαιον τοῦ α' τμήματος, εἶδεν ὁ τοῦ
 παρόντος ἀναγνώστης ὅτι κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τύπον
 τῶν μνημοσύνων ἔκαμεν ὁ Βησσαρίων τὰς διαιρέσεις του·
 20 ὅθεν καὶ ἡμεῖς ἐκεῖ ἐλέγομεν ὅτι μὲ ῥήματα μόνον εὐφημα
 ἐδέχετο αὐτόν, ἐσυκοφάντει δὲ καὶ διέστρεφε τὴν ἀλήθειαν·
 καὶ τοῦτο ἐξ αὐτοῦ πάλιν τοῦ τύπου ἐδείξαμεν ἱκανῶς. Ἐλέ-
 γομεν δὲ ὅτι ὁ τύπος ὁ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, αὐτὸς εἶναι ὁ τῆς
 καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐντελής καὶ γνήσιος τύπος· καὶ ὅτι καὶ
 25 αὐτὸς ὁ Βησσαρίων αὐτὸν ἐγκρίνει καὶ αὐτὸν ἀκολουθεῖ (κ'),
 ὡσὰν ὅπου κατ' αὐτὸν κάνει τὰς διαιρέσεις του. Διατί ταῦτα
 λέγω ἐνταῦθα; διὰ νὰ ἰδῆτε καὶ νὰ καταλάβετε, ἀδελφοί, ὅτι,
 ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν ἀνήκει, κάθε λογῆς ψεῦμα
 μεταχειρίζονται, μόνον διὰ νὰ συστήσουν τὸ πεῖσμά τους, οἱ
 30 ἀναίσχυντοι οὗτοι καὶ ἰ πάντολμοι. Ἐδέχετο γὰρ τότε, ὡς σ. 142
 εἶπον, αὐτὸς τὸν ἐκκλησιαστικὸν τύπον· ἰδὼν δὲ ὕστερον ὅτι
 ἐξ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ τύπου ἰσχυρῶς ἀπεστομώμετο καὶ μὴ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἔχων τί νὰ ἀπολογηθῆ εἰς τοὺς ἐλέγχους ὁποῦ τοῦ ἐγίνοντο, με τὸ νὰ διέστρεφε κακῶς τὴν ἀπλῆν καὶ ἀδιάστροφον αὐτοῦ ἔννοιαν, εἰς τόσῃ ἀναισχυντίαν ὕστερον ἔφθασεν, ὥστε ὁποῦ ἄρχισε νὰ κηρύττῃ ὅτι ὁ τύπος ἐκεῖνος εἶναι τοῦ Μαλαξοῦ. Καὶ πρότερον μὲν τὸν διέστρεφεν ἐκ μέρους, ὕστερον δὲ τὸν 5 ἠθέτησε καὶ παντελῶς· καὶ οὐ μόνον εἰς τὸ Ὅρος ταῦτα ἔλεγεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀναβὰς τὰ αὐτὰ ἐψευδολόγησε καὶ τὴν ἱεράν Σύνοδον ἠπάτησεν, ὥστε καὶ ἀφορισμὸν ἐξήνεγκεν, εἴ τις ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἀναγινώσκει τὸ Τυπικὸν τοῦ Μαλαξοῦ. Κατὰ ἀλήθειαν ἀπορία μὲ συνέχει, 10 ὅταν τῶν παλαιῶν αἰρετικῶν τὰ ἐπιχειρήματα εἰς τὰς ἡμέρας μας βλέπω ἀνακαινιζόμενα· ἔφθασαν ὥστε νὰ ξεσχίσουν καὶ τὰ φύλλα τοῦ Τυπικοῦ εἰς ἓν μοναστήριον, ἐλπίζοντες τάχα ὅτι μὲ τὴν τοιαύτην μανίαν ἤθελαν ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὸν πικρὸν ἔλεγχον, ὁποῦ τοὺς γίνεταί διὰ τὴν καινοτομίαν τους. 15 Τίς ποτε ἤκουσεν ἢ εἶδε Τυπικὸν τοῦ Μαλαξοῦ; αὐτὸς ἦτον Πελοποννήσιος, Ναύπλιος τὴν πατρίδα, παιδείας μὲν ἑλληνικῆς μέτοχος, μετὰ δὲ τὴν κοινὴν τοῦ γένους δυστυχίαν γενόμενος, καθ' ὃν καιρὸν ἤρχε τῆς Πελοποννήσου ἡ γαληνοτάτη ἀριστοκρατορία τῶν Ἐννετῶν· τὸ ἐπάγγελμα ἱερέως· τὴν 20 ἀξίαν πρωτοπαπάς· τὴν θρησκείαν ἀνατολικὸς ὀρθόδοξος· δὲν εἶμαι βέβαιος, ἀλλὰ νομίζω, καὶ ἐγγὺς τοῦ ἰ βεβαίου λέγω, ὅτι ποτέ του δὲν εἶδε τὸν Ἄθωνα· πόθεν λοιπὸν οὕτως ἔξαφνα τὰ Τυπικὰ τοῦ Ἁγίου Ὅρους, ὁποῦ εἶναι τόσον ἀρχαιότατα (τινὰ γὰρ ἐξ αὐτῶν κεῖνται ἀπερριμένα, ὡς μηκέτι ἀναγι- 25 νώσκεισθαι δυνάμενα διὰ τὴν παλαιότητα), μάλιστα δὲ καὶ χειρόγραφα, πόθεν λέγω τὰ τοιαῦτα Τυπικὰ εὐρέθησαν τώρα νὰ εἶναι καὶ νὰ ὀνομάζωνται τοῦ Μαλαξοῦ, τοῦ χθесиνοῦ, τοῦ Ναυπλιώτου πρωτοπαπᾶ; Ἄν δώσωμεν ὅτι καὶ ὁ Μαλαξὸς ἐσημείωσέν τινα ἐρμηνείαν περὶ τῶν μνημοσύνων, μάλιστα 30 ἔπρεπε νὰ εἰπῶμεν πῶς εἶναι εἰς τὸ σταμπῆσον Τυπικόν, ὡσὰν ὁποῦ ἐκ τῆς Πελοποννήσου εὐκόλως ἐδύνατο καὶ νὰ τὴν σταμπάρῃ εἰς τὴν Βενετίαν, ὡς ὑπ' ἐκείνης τὴν ἐξουσίαν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τελῶν· ἀλλὰ τὸ σταμπίσον, ὡς εἴρηται (κ'), εἶναι ἀκόμα ἐν
 τῷ μέρει τοῦτο καὶ ἐλλιπές, ἄρα Τυπικὸν τοῦ Μαλαξοῦ,
 καθὼς δὲν ἠκούσθη πώποτε, οὕτω καὶ δὲν εἶναι παντελῶς.
 Εἶτα δῶμεν καὶ τὸ οὕτως ἀνακόλουθον καὶ ἀδύνατον, πῶς
 5 εἶναι δηλαδὴ τοῦ Μαλαξοῦ· διατί τάχα εἶναι κατάκριτον; Ὁ
 Μαλαξὸς δὲν ἦτον αἰρετικός, καθὼς ἐκ τῶν γερόντων μαν-
 θάνομεν, οὐδὲ ὡς αἰρετικὰ ἢ Ἐκκλησία τὰ ἁσματικά του ποι-
 ῆματα κατέκρινεν, ἀλλὰ δι' ὅτι τοῖς εὐρεθεῖσι καὶ συνηθισμέ-
 νοις προσέθηκεν ἴδια, ἵνα μὴ τὸ αὐτὸ καὶ ἄλλοι ποιεῖν ἐθέλον-
 10 τες πλῆθος ἄπειρον καὶ ἄμετρον εἰσάγουσι, τούτου χάριν ἢ
 Ἐκκλησία ὥρισεν ἵνα μὴ ψάλλωνται, τὴν ἐξουσίαν ταύτην
 τοῦ προστιθέειν τοῖς παροῦσιν ἀπὸ παντὸς τοῦ βουλομένου
 ἀναστέλλουσα. Ἀνίσως λοιπὸν ὁ Μαλαξὸς, θρέμμα τῆς Ἀνα-
 τολικῆς Ἐκκλησίας ὦν καὶ ὀρθόδοξος, ἔγραψε τοιαύτην
 15 ἐριμηνεῖαν περὶ τῶν μνημοσύνων, τί ἄτοπον ἔγραψε καὶ εἶναι σ. 144
 ἀπόβλητον; Ἐγραψε γὰρ καὶ ἐσαφήνισε τὴν ἀρχαίαν τῆς
 Ἐκκλησίας παράδοσιν· ἔγραψε γὰρ καθὼς εὔρε τὴν Ἐκκλη-
 σίαν πράττουσαν· ὥστε ἀρχαιότερος ὦν ὁ Μαλαξὸς ἀπὸ
 ἡμᾶς, εἰς καιρὸν δηλαδὴ ὅπου τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἐκινεῖτο,
 20 τὸ ἀρχαῖον ἔθος μάλιστα τῆς Ἐκκλησίας συνίστησιν. Εἰ δὲ
 δώσομεν ὅτι καὶ αἰρετικός ἦν, «τί πρὸς ἡμᾶς;» οὐ γὰρ κατὰ
 τοῦτο ἦν αἰρετικός, οὐδὲ κατὰ τοῦτο κατεκρίθη· οὐδεὶς γὰρ
 τοῦτο εἶπε πώποτε ὅτι ὁ Μαλαξὸς διὰ τοῦτο κατεκρίθη,
 ἐπειδὴ ἔγραψε νὰ μὴ γίνωνται νεκρικὰ μνημόσυνα τὴν Κυ-
 25 ριακὴν, οὐδὲ ἠκούσθη πώποτε ὅτι ἢ Ἐκκλησία ἀπηγόρευσε
 τὸ Τυπικὸν τοῦ Μαλαξοῦ· ὁ γὰρ κατὰ τι αἰρετικός, οὐ κατὰ
 πάντα αἰρετικός, ὥστε καὶ ὅσα εἶπη ἢ γράφη ἀπλῶς νὰ τὰ
 ἀποβάλλωμεν ἅπαντα· ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐκ περιουσίας εἰρη-
 μένα ἔστωσαν· ὁ γὰρ Μαλαξὸς, ὡς εἴρηται, ὅχι μόνον ὀρθό-
 30 δοξος ἦν, ἀλλὰ καὶ κατὰ πολλὰ μεταγενέστερος καὶ χθεισινὸς
 μάλιστα, ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα τῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους
 χειρογράφων Τυπικῶν· καὶ προσέτι οὐδὲ φαίνεται πῶς νὰ
 ἔγραφεν ὅλως τυπικόν· τὸ λοιπόν, διὰ νὰ ἔλθω εἰς τὸ ἐξ ἀρχῆς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

συμπέρασμα, δὲν εἶναι παντάπασι φανερόν ὅτι ὁ Βησσαρίων, ὁποῦ παντελῶς καὶ ἀπὸ μιᾶς ἠθέτησε τὸν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τύπον, οὐ μόνον εἰς τὸ τῆς Συνόδου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἴδιον ὑπέπεσε ἀνάθεμα;

σχόλιον πέμπτον

5

ρνηθ'. Σκανδαλίζονται πολλοὶ διὰ τὸ συμπέρασμα τοῦτο
σ. 145 τοῦ ἀναθήματος· ὅθεν καὶ ὡς βλάσφημοὶ δῆθεν οἱ τοῦτο εἰπόν-
τες ἢ γράφαντες ἀφορισμοῖς τε καὶ καθαιρέσεσιν ὑπέπεσον·
ἀλλ' ἀνίσως οἴκοθεν καὶ ἐξ ἰδίας αὐθεντίας αὐτοὶ τὸ ἀνάθεμα
τοῦτο ἢ εἶπον ἢ ἔγραψαν, δικαίως οἱ ἄδικοι ὡς ἀλαζόνες καὶ 10
τολμηταὶ κατεκρίθησαν. Εἰ δὲ Σύνοδος Οἰκουμενικὴ τοῦτο
ἐκφωνεῖ κατὰ τῶν ἀθετούντων τὰς ἀγράφους τε καὶ ἐγγρά-
φους ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις, διατὶ καταδίκης ἔνοχοι
λοιπὸν οἱ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν αὐθεντίαν τῆς Οἰκουμενικῆς Συ-
νόδου προβάλλοντες; Αὐτοὶ λέγουσι, καὶ οὐ μόνον ἀπλῶς λέ- 15
γουσιν, ἀλλὰ καὶ ἀποδεικτικῶς λέγουσι καὶ δισχυρίζονται,
πὼς εἶναι παράδοσις ἐκκλησιαστικὴ, ἄνωθεν δηλαδὴ ἐξ
αὐτῶν τῶν ἱερῶν ἀποστόλων καταβαίνουσα, νὰ μὴ νεκρο-
λογῶμεν, οὐδὲ νὰ πενθολογῶμεν παντελῶς, ὅχι μόνον κατὰ
τὴν ἀναστάσιμον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμέραν, 20
ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἄλλας ἑορτάς· ταύτης δὲ ἀθετουμένης, λέ-
γουσιν, ἰδοὺ τί ἀποφασίζει ἡ Ζ' ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ Σύνο-
δος. «Εἴ τις πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ἢ ἔγγραφον ἢ
ἄγραφον, ἀθετεῖ, ἔστω ἀνάθεμα». Πόθεν λοιπὸν τολμηταὶ
καὶ ἀσεβεῖς, οἱ τὴν καινοτομίαν ταύτην καταδυσωποῦντες, μὲ 25
τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὴν ἀπαραίτητον ἀπόφασιν; ὡς
δείξουν ὅτι δὲν εἶναι παράδοσις ἐκκλησιαστικὴ νὰ μὴ νεκρο-
λογοῦμεν τὴν Κυριακὴν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἔσονταί πάντως ἀνεύ-
θυνοι· εἰ δὲ τοῦτο δὲν δύνανται νὰ ἀποδείξουν, ὅσα καὶ ἂν φευ-
σ. 146 δοιλογήσουν καὶ ὁσάκις τὰς καθ' ἑκάστην αἰτήσεις καὶ τὰς ἐν 30
τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ προβάλλουσι μερίδας, ὁμωνυμίας καὶ σο-
φίσματα μεταχειριζόμενοι, ἀφροσύνης ὄντως νοσοῦσι νόσημα

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

καὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὴν ἀπόφασιν οὐδαμῶς δια-
φεύξονται, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀθετοῦντες παράδοσιν· οὐ γὰρ
εἰς τὰς αἰτήσεις καὶ μερίδας νεκρωδικὰς ἀκολουθίας φάλλο-
μεν, οὐδὲ κόλυβα προτίθεμεν, οὐδὲ τὸ τοῦ θανάτου καταμε-
5 λετῶμεν μυστήριον, οὐδὲ πορφυρᾶ ἐσθήματα, ὡς πένθους
σήμαντρα μεταχειριζόμεθα· τοιγαροῦν παυσάσθω ἡ πρᾶξις
καὶ οὐκ ἔσται ἡ φράσις· εἰ δὲ καὶ ἔτι ἐπιμένουσιν ἀθετοῦντες,
καὶ τὴν ἑτέραν τῆς αὐτῆς Συνόδου ἀπόφασιν ἐπιφέρομεν,
οὕτω λέγουσαν· «Ἄπαντα τὰ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πα-
10 ράδοσιν καὶ ὑποτύπωσιν καὶ διδασκαλίαν τῶν μακαρίων καὶ
ἀοιδίμων Πατέρων καινοτομηθέντα τε καὶ πραχθέντα, ἢ
μετὰ ταῦτα πραχθησόμενα, ἀνάθεμα γ'».

Ἐπιχείρημα δεύτερον

ρξ'. Τὰ ἀτάκτως καὶ παρὰ καιρὸν γινόμενα ὄχι μόνον
15 ἀνωφελῆ τυγχάνουσι, κατὰ τὸν τῆς Νύσσης θεῖον Γρηγόριον
(πβ'), καὶ τὸν τούτου αὐτάδελφον τὸν μέγαν Βασίλειον
(ἔρωτήση... περὶ βαπτίσματος), ἀλλὰ καὶ κρίμασι ὑποπί-
πτουσι κατὰ τοὺς αὐτοὺς (αὐτόθι).

Ἄλλὰ μὴν τὰ μνημόσυνα ταῦτα ἀτάκτως καὶ παρὰ
20 καιρὸν γίνονται, ἐν Κυριακῇ γινόμενα (ιβ', οε', πα')· ἴσρα τὰ σ. 147
μνημόσυνα τῆς Κυριακῆς ὄχι μόνον ἀνωφελῆ καὶ ἀπρόσδεκτα
εἶναι, ἀλλὰ καὶ οἱ ταῦτα ποιοῦντες αὐτοκατάκριτοι γίνονται.

σχόλιον

ρξα'. Δέχεται ὁ Βησσαρίων καὶ τοῦτο τὸ συμπέρασμα,
25 ἀλλὰ πάλιν μετὰ διαιρέσεως τῆς ἐλάττονος, ἤγουν τῆς δευ-
τέρας προτάσεως· λέγει γὰρ οὕτως αὐτολεξεῖ πρὸς ἡμᾶς· «ὅτι
εἰ μὲν ὁ λόγος σας ἔννοεῖ τὰ καθόλου (ἦτοι τοῦ Τριφιδίου, τῆς
Παρακλητικῆς καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου), βέβαια, λέγει, καὶ
ἄτακτα εἶναι καὶ παράκαιρα καὶ ἀνωφελῆ καὶ ὅσοι τὰ κάνουν
30 τὴν Κυριακὴν εἶναι αὐτοκατάκριτοι, καθὼς τὸ ὠμολογήσαμεν
ἀνωτέρω, εἰ δὲ τὰ μερικὰ καὶ ὅλας τὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημέ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

νων αἰτήσεις, ὅπου γίνονται τὴν Κυριακὴν, βέβαια, λέγει, ἐσεῖς ἐδῶ ἦσθε φανερὰ καὶ βλάσφημοι καὶ τελείως ξένοι καὶ ἀλλότριοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας»: ἀλλ' ὄχι, Βησσαρίων, δὲν λέγομεν, οὔτε ἐννοοῦμεν ἡμεῖς τὰς κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐν τῇ Κυριακῇ γινομένας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας αἰτήσεις, οὔτε τὴν κατ' ἀνάγκην γινομένην πολλάκις νεκρώσιμον ταφήν, τὴν ὁποίαν μᾶς ἐπαριθμεῖς μετὰ τῶν αἰτήσεων· μὴ φοβου, λέγω, δὲν λέγομεν ἡμεῖς ταῦτα πάντα μνημόσυνα παράκαιρα, ὡς ἤδη πολλάκις εἴρηται· καὶ ὡς τόσον δέξαι γενικῶς καὶ ἄνευ διαιρέσεως τὸ συμπέρασμα πὼς εἶσαι καὶ σὺ σ. 148 καὶ οἱ μετὰ σοῦ αὐτοκατάκριτοι, διατὶ ἀτάκτως καὶ ἀσχημῶς νεκρολογεῖτε ἐν οὐ προσήκοντι καιρῷ, καθὼς δι' ὅλου σχεδὸν τοῦ πρώτου τμήματος δέδεικται. Ἡμεῖς γὰρ ἄνθρωπον λέγοντες γελαστικὸν δὲν ἐννοοῦμεν ὡς τοιοῦτον τὸν ζωγραφισμένον καί, κύνα ὑλακτοῦντα λέγοντες, δὲν ἐννοοῦμεν ἐν τ' αὐτῷ καὶ τὸν θαλάσσιον· ἀλλὰ λέγομεν καὶ ἐννοοῦμεν ἄνθρωπον μὲν τὸν ἀληθῶς καὶ κυρίως καὶ παρὰ πᾶσι γνωστὸν ἄνθρωπον· ὁμοίως δὲ καὶ κύνα τὸ ζῶον ἐννοοῦμεν τὸ χερσαῖον, τὸ οἰκειακόν, τὸ φιλοδέσποτον. Ἡ, διὰ νὰ ὁμιλήσω καλλιτέρα μὲ ἐκκλησιαστικὰ παραδείγματα, τίς ποτε ἤθελε μᾶς ὀνομάσει αἰρετικούς καὶ δυσεβεῖς, ἐὰν εἴπωμεν ὅτι τὴν ἁγίαν Τεσσαρακοστὴν δὲν γίνεται λειτουργία· ὡς δῆθεν καὶ τὴν προηγιασμένην ἐκβάλλοντας; ἢ ἐὰν εἴπῃ τινὰς ὅτι ἐν ἐστὶ τὸ βάπτισμα, τίς ἤθελε τὸν ἀποφασίσει ὡς αἰρετικόν, ὡς δῆθεν ἀθετοῦντα τὸ τῶν δακρύων καὶ ἐκεῖνο τὸ τοῦ μαρτυρικοῦ αἵματος; Μία γὰρ ἐστὶν ὄντως ἡ τελεία λειτουργία, ἐν ἣ τελεῖται ἡ θυσία ἢ ἀναίμακτος· καὶ ἐν ὄντως ἐστὶ τὸ βάπτισμα, τὸ εἰς τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ τελούμενον καὶ ἅπαξ μόνον διδόμενον· εἷς γὰρ Κύριος, μία πίστις καὶ ἐν βάπτισμα, κατὰ τὸν ἀπόστολον. Ὡς οὖν ὁ ταῦτα λέγων οὐκ ἀθετεῖ τὰ ὁμωνύμως οὕτω καλούμενα καὶ ἔστιν εὐσεβῆς καὶ ὀρθόδοξος, οὕτω καὶ ἡμεῖς, ὦ καλὲ Βησσαρίων, λέγοντες καὶ συμπεραίνοντες ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν ἀποφάσεων τῶν θείων Πατέρων

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ὅτι τὰ ἐν Κυριακῇ γινόμενα μνημόσυνα, ὡς ἀτάκτως καὶ *σ. 149*
παρὰ καιρὸν γινόμενα, εἶναι ἀνωφελῆ καὶ οἱ ποιοῦντες αὐτὰ
γίνον-ται αὐτοκατάκριτοι, ταῦτά φημι λέγοντες ἐκ τῶν Πα-
τέρων, ὡς καὶ σὺ ἐπὶ τῶν καθόλου συνομολογεῖς, καλῶς λέ-
5 γομεν καὶ εὐσεβέστατοὶ ἐσμεν τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι καὶ
ὀρθοδοξότατοι καὶ τέκνα γνησιώτατα τῆς τοῦ Χριστοῦ
Ἐκκλησίας. Οὐ γὰρ ἐννοοῦμεν οὔτε λέγομεν ἐνταῦθα μνη-
μόσυνα τὰς αἰτήσεις καὶ τὰς μερίδας καὶ τὰς κατὰ ἀνάγκην
συμβαινούσας ταφάς, λέγομεν δὲ μᾶλλον μνημόσυνα τὰ δι'
10 ὄλου τοῦ Βιβλίου ἐξηγηθέντα, αὐτὰ δηλαδὴ τὰ ὅποια πάντες
ἄνθρωποι οὕτως ἤξεύρουσι καὶ οὕτω τὰ ἐννοοῦσι καὶ τὰ ὀνο-
μάζουσι. Τί πλέον; ἐκεῖνα ὅπου ἰδίως καὶ χωριστὰ καὶ καθ'
αὐτὸ καὶ ἰδιοσυστάτως ἡ Ἐκκλησία ἐκ τῆς ἄνωθεν παραδό-
σεως παρέλαβε καὶ εἰς ἡμᾶς ἐγγράφως τε καὶ ἀγράφως παρέ-
15 δωκε νὰ κάνωμεν ἀντάμα μὲ κόλυβα καὶ δι' ὧν ἀνακαινίζεται
ὄλον τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον καὶ οἷς παρέπεται, ὡς δέδει-
κται, σκυθρωπότης, πένθος, κατῆφεια καὶ δάκρυα· ταῦτα
λαμπρῶς ἀπεδείξαμεν ἀπηγορευμένα ἀπὸ τῶν λαμπρῶν Δε-
σποτικῶν ἑορτῶν· ταῦτα, κατὰ τοὺς εἰρημένους Πατέρας,
20 παρὰ καιρὸν γινόμενα εἶναι ἀνωφελῆ καὶ οἱ ποιοῦντες αὐτὰ
γίνονται ἔνοχοι κρίματος· ἐδέχθης τὸ πρῶτον, τὸ ἐπὶ τῶν κα-
θόλου, δέξαι ἄρα καὶ τὸ δεύτερον, ἦτοι τὸ ἐπὶ τῶν μερικῶν.
ρξβ'. Ἀλλὰ τίς νὰ μὴν ἐλέησῃ καὶ νὰ μὴ κλαύσῃ τὴν παν-
τελῆ μωρίαν τῶν ἀνθρώπων τούτων καὶ ἄνοιαν, οἱ ὅποιοι | *σ. 150*
25 καὶ μόνον στοχαζόμενοι, πῶς δηλαδὴ νὰ συστήσωσι τὸ Σα-
τανικόν τους πεῖσμα, ὅχι μόνον αὐτὰ ἀντιπροβάλλουσι τὰ σα-
θρὰ καὶ ἀτέλεγκτα σοφίσματα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνάπλασμα
ἐκεῖνο τῆς διανοίας, τὸ μυθολογικὸν τῆς χαλιμαῖς, τὸ καθ'
αὐτὸ καὶ αὐτόχρημα συμφόρημα τοῦ ψεύδους, ὅπου τοὺς
30 ἐστάλθη ἀπὸ τὴν Ζαγοράν, ὡς καὶ αὐτὸ ἐκεῖνο, λέγω, ἀκό-
μα δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τοῦ νὰ τὸ ἀναγινώσκουν, ὡς καθολικὴν
δηθὲν ἐπιστολὴν εὐθύς ἀμέσως μετὰ τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν,
ἐν ταῖς κοιναῖς τῶν ἀββάδων συνάξεσιν. Ἄλλ' ἐκεῖνοι μὲν δὲν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἐντράπησαν, ὄχι μοναχὰ ἐνταῦθα νὰ τὸ ἀναγινώσκωσιν, ἀλλὰ
 καὶ ἕως τὴν Θεσσαλονίκην ἀκόμα νὰ τὸ στείλωσι ν' ἀναγνω-
 σθῆ (ἀγκαλὰ καὶ νὰ τοὺς ἐφύλαξεν, ὡς ἠκούσαμεν, ὁ ἅγιος
 Θεσσαλονίκης τὴν τιμὴν καὶ δὲν τὸ ἀνέγνωσεν), ἐκεῖνοι μὲν,
 λέγω, δὲν ἐντράπηκαν νὰ ἀναγινώσκουν εἰς ἐπήκοον πάντων 5
 ἓνα τοιοῦτον, δὲν ἤξεύρω πῶς νὰ τὸ ὀνομάσω, μὴ τύχη καὶ
 δὲν τοῦ δώσω τὸ ὄνομα, ὅπου τοῦ πρέπει. Ἐγὼ δὲ κατὰ ἀλή-
 θειαν αἰσχύνομαι καὶ φοβοῦμαι νὰ σημειώσω τινα ἐξ αὐτοῦ,
 μὴ τύχη καὶ δὲν μοι πιστεύσωσιν τινες πῶς ἀληθῶς τοιαῦτα
 παραληρήματα εἶχε μέσα τοῦ σοφοῦ ἢ ἀπόκρισις, ἐπειδὴ τοι- 10
 αὐτὴν ἐπιγραφὴν τὸ τοῦ μεθύοντος ὡς ἀληθῶς ἐκεῖνου ἀπο-
 ξέραςμα ἔχει προλάμπουσαν, ἦτοι «Ἀπόκρισις σοφοῦ τινος,
 πρὸς τινα ἐρωτήσαντα, περὶ τῆς τῶν μνημοσύνων πράξεως».
 Ἄφ' οὗ γὰρ ἀπὸ κοιλίας πολλοὺς βασιλεῖς ἀνέπλασε καὶ ὠνει-
 σ. 151 ροπόλησε πῶς ἔκαμαν ἰ καὶ ἔκαναν τὰ μνημόσυνα τῶν ἰδικῶν 15
 τοὺς ἐν Κυριακῇ, προειπὼν ὅτι τὰς ἱστορίας ὅλας ἐκεῖνας εἰς
 τὸ Σινᾶ ὦν ἐξόριστος (πρὸ εἴκοσι ἐτῶν δηλονότι, ὅταν ἀκόμα
 δὲν εἶχε κινηθῆ ὅλως περὶ τῶν μνημοσύνων λόγος) ἀνέγνω-
 σεν εἰς παλαιὰ χειρόγραφα (ἦγουν διὰ νὰ μὴ τύχη καὶ ζητη-
 θοῦν, ἐὰν ἦσαν ἀπὸ τυπογραφίας) καὶ ὅτι ὅλας ἐκεῖνας τὰς 20
 τόσας ἱστορίας ὕστερον ἀπὸ τοσαῦτα ἔτη τὰς εἶχεν ὄχι σημει-
 ωμένας εἰς χάρτην, ἀλλὰ φυλαγμένας εἰς τὴν ὑπερθαύμαστον
 του ἐνθύμησιν· ἀφ' οὗ, λέγω, τοιαύτας μυθικὰς ἱστορίας ἀνέ-
 πλασε καὶ εἶπεν ὅτι εἰς τὰς πόλεις τὸ πάλαι τὰ μνημόσυνα
 ἐγίνοντο τὴν Κυριακὴν (ἐναντίον δηλαδὴ τοῦ Χωματεινοῦ), 25
 λέγει ἀκολούθως καὶ ταῦτα ἐπὶ λέξεως· «ἐν δὲ ταῖς λαύραις
 καὶ μοναστηρίοις καὶ κοινοβίοις ἐψάλλοντο καὶ ἐν Σάββασι,
 διὰ τὸ μὴ ἀπολείπεσθαι τότε τοὺς πατέρας καὶ ἀδελφούς· καὶ
 αὐξήθέντος, φησί, τοῦ ἔθους τούτου ἀπὸ τῆς τῶν Στουδίτων
 μονῆς καὶ τῶν ποιητῶν αὐτῆς καὶ ἁσματογράφων Θεοφάνους 30
 καὶ Θεοδώρου τῶν γραπτῶν (ψευδός· οὐ γὰρ Στουδίται ἦσαν
 οἱ γραπτοὶ) γραφόντων καὶ ψαλλόντων “τῶν προπατόρων
 σήμερον, πιστοί, τελοῦμεν μνημόσυνα” ἐν Κυριακῇ» (ὁρᾷς

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

φρενῶν μέθην, ἀδελφέ). Δὲν εἶναι ὁ λόγος μου ὅτι δῆθεν ἀλογώτατα τὴν ἑορτὴν τῶν Προπατόρων συναριθμεῖ μὲ τὰ νεκρικὰ μνημόσυνα, ὄχι, λέγω, δὲν εἶναι περὶ τούτου ὁ λόγος μου, διατὶ καθ' ἕνα τὸ βλέπει πῶς εἶναι ἕνα συγχαμερώτα-

5 τον ξέρασμα, ἀλλὰ σημειῶνω τὸν ἀνόητον παραλογισμόν του, διατὶ εἶπεν ὅτι εἰς τὰς πόλεις ἐν Κυριακῇ ἐτέλουν τὰ ἰ μνημόσυνα, ἐν δὲ τοῖς μοναστηρίοις λέγει καὶ ἐν Σαββάτῳ. σ. 152

Εἶτα δὲν μᾶς ἔφερεν εἰς τὸ Σάββατον μαρτυρίαν ἀπὸ τὰ ἱερὰ τῶν Στουδίτων ἄσματα, ἀλλ' ἕξαφνα ἐγκρημνίσθη εἰς τὰ τῆς

10 Κυριακῆς λέγων· καὶ ἀυξηθέντος τοῦ ἔθους τούτου, ποίου; τοῦ ἐν Σαββάτῳ δηλαδὴ· τὸ Σάββατον γάρ ἐστι τὸ δεικνύμενον· ἀυξηθέντος λοιπὸν τοῦ ἔθους τούτου, τοῦ ἐν Σαββάτῳ δηλαδὴ, τῶν ποιητῶν, φησί, γραφόντων καὶ φαλλόντων «τῶν προπατόρων σήμερον, πιστοί, τελοῦντες μνημόσυνα» ἐν

15 Κυριακῇ, οὕτως ἕξαφνα ὁ ἱστορικός μας ἐγκρημνήσθη ἀπὸ τὸ Σάββατον εἰς τὴν Κυριακὴν; Εἰς τὰ μοναστήρια ἐτελοῦντο καὶ ἐν Σαββάτῳ, κατ' αὐτόν, καὶ τοῦ ἔθους τούτου ἀυξηθέντος, τοῦ ἐν Σαββάτῳ, ἔλαβον ἀφορμὴν οἱ ἄματογράφοι μοναστηριακοὶ νὰ συνθέσουν ἀκολουθίαν τῶν προπατόρων, κατὰ

20 τὸ ἔθος τῶν μονῶν. Ἐν Σαββάτῳ ἄρα καὶ ἔφαλλον ἐκεῖνοι «τῶν προπατόρων» καὶ τὰ ἐξῆς, οὐκ ἄρα ἐν Κυριακῇ· ἀλλὰ καὶ αὐτὸς λέγει ἐν Κυριακῇ καὶ πάντες οἶδαμεν ἐν Κυριακῇ ταῦτα φαλλόμενα· ἄρα δὲν ἠξεύρει ὁ ἱστορικός μας οὔτε πῶς ἀρχινᾷ, οὔτε ποῦ καταντᾷ (τὸ γὰρ ἐν Σαββάτῳ ἔθος προῖδον

25 κατ' αὐτόν καὶ ἀυξανόμενον, εἰς τὸ Σάββατον ἀπαιτεῖ καὶ τῶν προπατόρων τὰ μνημόσυνα). Καὶ τῇ πρὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως (οὕτως ἀκολουθεῖ συναπτῶς λέγων) «τὰ τῶν πατέρων σήμερον, πιστοί, τελοῦμεν μνημόσυνα»· καὶ τὰ μετὰ τὴν Χριστοῦ γέννησιν τοῦ θεοπάτορος· καὶ τὰ κατὰ τὴν 11ην τοῦ

30 Ὁκτωβρίου· καὶ τὰ μετ' αὐτὴν μνημόσυνα τῶν ἀγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων τὸ δεῦτερον... ἰ, ἐν αἷς φησι σ. 153 καὶ παράκλησις ἐτελεῖτο μεγάλη· τίς νὰ μὴ καταγέλαση τῆς ἀνοίας τοῦ σοφοῦ τούτου; Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξῆς εἶναι μᾶλλον κα-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ταγελαστώτερα, ὡς καὶ μᾶλλον ἀνοητότερα· λέγει γὰρ κατωτέρω· «ὅλη τοίνυν ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία» (εὐστρατίζειν ἐθέλων ἔτι καὶ βλασφημεῖ· ὑπάγει γὰρ ὑπὸ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰς αἰρετικὰς καὶ σχισματικὰς παρασυναγωγάς), «ἀνατολική, δυτικὴ, ὀρθόδοξος, αἰρετικὴ καὶ σχισμα- 5 τικὴ, ὁμολογεῖ ὅτι τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐν εἴδει πυρίνων γλωσσῶν κατῆλθεν εἰς τοὺς ἀποστόλους ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ· ὅθεν πάντοτε καὶ παρὰ πάντων αὕτη ἡ ἀνάμνησις τῆς καταβάσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ ἐορτάζονται». Βλέπετε, ἀδελφέ Χριστιανέ, μωρίαν; στοχάζεσαι φλυα- 10 ρίας; εἶδες ἀπόκρισιν σοφοῦ ἀνδρός, διὰ τὸ ἀποδείξει ἀρχαῖα καὶ νόμιμα τὰ ἐν Κυριακῇ μνημόσυνα; Πίστευσον, ἀγαπητέ, ὅτι μὲ ἄκραν ἀηδίαν τῆς ψυχῆς μου ἐσημείωσα ἐνταῦθα τὰ τοιαῦτα ξεράσματα. Τὸ ἠξέυρω πὼς ἠνώχλησα καὶ τὴν ἐδικήν σου καρδίαν μὲ τὴν ἀηδίαν αὐτήν, ἀλλὰ τί νὰ κάμω, 15 ἀδελφέ; Πίστευσόν μοι, αὐτὰ ἀνεγνώσθησαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπου ἀνεγνώσθη καὶ τὸ συνοδικὸν θέσπισμα· ἀνεγνώσθησαν δηλαδὴ εἰς τὴν μεγαλώνυμον Ἁγίαν Λαύραν ἐν αὐτῇ τῇ πανδημῷ τῆς μονῆς ἐορτῇ· ἐνεγνώσθησαν εἰς ἕνα καστον τῶν μοναστηρίων, εἰς μίαν ἐκάστην σκῆτην καὶ ἔτι ἐν αὐτῷ 20 τοῦ Ὁρους κέντρῳ, ἐν τῷ περιωνύμῳ ναῷ δηλαδὴ τοῦ Πρωτάτου· καὶ ἦσαν ἐπικροτήσαντες οἱ Ἀββάδες τὰ νικητήρια, ὁρμαθὸν δηλονότι τοσοῦντων μαρτυριῶν καὶ ἀποδείξεων σοφωτάτων κατακούσαντες, ἐν αἷς καὶ ὡς σφραγῖδα τοῦ ὄλου λόγου περὶ τὸ τέλος ἤκουσαν καὶ ἐβεβαιώθησαν ὅτι καὶ αὐτὸς 25 ὁ σοφὸς ἀνὴρ ἐν Κυριακῇ ἔκαμεν, εἰς τὴν πόλιν ὦν, τῆς νύμφης τοῦ τῷ μνημόσυνον, δηλονότι ἐπειδὴ καὶ ἡ Ἐκκλησία ὅλη ἐν Κυριακῇ κάνει τὸ μνημόσυνον τῆς καταβάσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Φεῦ τῆς αἰσχύνης· μὲ ποίους λήρους; μὲ ποίους «γραῶδεις μύθους»; καὶ μὲ ποῖα ὄνειροπολήματα; ἢ μᾶλλον 30 εἰπεῖν ἐλωκρασίας ξεράσματα, ἠθέλησαν οἱ σωρομνημόσυνοι, νὰ ἐπισυστήσουν καὶ ἐπικοσμήσουν τὸ συνοδικὸν θέσπισμα; ἄρα γὰρ ἄρα, ὦ παντὶ ἀνέμῳ διδασκαλίας φερόμενοι

σ. 154

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

- καὶ παντὶ πνεύματι πλάνης πειθόμενοι, τούτῳ πειθόμενοι τῷ σοφῷ ἀνδρὶ θέλετε κάμει καὶ κόλυβα τοῦ ἀγίου Πνεύματος; ἄρα γὰρ ἄρα θέλετε φάλει ἐπ' αὐτῷ καὶ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν; ἄρα καὶ τὴν εὐχὴν ἐπ' αὐτῷ θέλετε εἰπῆ τὴν «ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός», ἐπειδὴ δὲν διακρίνετε ἀνάμνησιν ἀπὸ ἀνάμνησιν; ἰλεώς μοι, Κύριε καὶ Δέσποτα Παράκλητε ἀγαθέ, ὁ αἰὶ ζῶν καὶ διαμένων εἰς αἰῶνας ἀτελευτήτους, μᾶλλον δὲ ἢ αὐτοζωὴ καὶ ζωὴν τοῖς ζῶσι παρέχων.
- 10 ρξγ'. Ἀλλὰ τὸ νὰ μὴ διαστέλλωσι, τοῦτ' ἔστι νὰ μὴ διακρίνωσιν οἱ ἀπαιδευτοὶ μνημόσυνον ἀπὸ μνημόσυνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ὅλα νὰ τὰ συγγέωσι καὶ ὡς ταυτόσημα καὶ ταυτοδύναμα νὰ τὰ στοχάζωνται καὶ εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν καὶ διὰ λόγου μας νὰ νομίζωσιν ὅτι κάθε λέξι, ὅπου λέγει μνημόσυνον ἢ μνήμην ἢ ἀνάμνησιν ἢ μνημονεύει ἢ μνήσθητι, ἡμεῖς τάχα φρίττομεν ἀκούοντές την καὶ ὡς ἄτοπον καὶ ἀποφράδα τὴν ἀποφεύγομεν, τὸ νὰ ἔχωσι, λέγω, οἱ ἀμαθεῖς τοιαύτας ἀπαιδεύτους καὶ νηπιώδεις ὑπολήψεις περὶ τῶν μνημοσύνων καὶ ἡμῶν δὲν εἶναι, φαίνεται μοι, παράξενον. Ἴδιον γὰρ πα-
 σ. 155
- 20 ρακολούθημα τῆς ἀπαιδευσίας εἶναι νὰ συγγέη τὰ ὄντα καὶ νὰ μὴν ἠξεύρη μήτε τί φρονεῖ, μήτε τί λέγει, μήτε τί πράττει· ἀλλὰ τὸ νὰ φρονῆ καὶ νὰ γράφη ὁ σοφὸς ὡς ὁ μωρός, τοῦτο κατὰ ἀλήθειαν εἶναι ὄχι μόνον παράδοξον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ εἶδος πίπτει τῆς ἀντιφάσεως.
- 25 ρξδ'. Οὕτω καὶ περὶ τοῦ Βησσαρίωνος (διὰ νὰ ἐπανέλθω πάλιν πρὸς αὐτὸν) ἐθαύμασα· ὅτι, πεπαιδευμένος ὢν ἀνὴρ καὶ θρέμμα ὁπωσοῦν τῆς φιλοσοφίας, τὸ μεταφυσικὸν ἡστόχησεν ὅλως θεώρημα, τὸ λέγον ὡς οὐ τὰ κατὰ τι, τὰ δὲ κατὰ πάντα ταῦτά, ταῦτα μόνον καὶ ἀλλήλοις εἰσὶ ταῦτά. Καὶ πῶς
 30 λοιπὸν αἱ αἰτήσεις εἶναι μὲ τὰ μνημόσυνα ταῦτα αἱ αὐταί, ὅπου, πλὴν τῆς τοῦ κεκοιμημένου ἐκφωνήσεως, οὐδὲν ἄλλο περιστατικὸν συνεπιφέρονται, ἀπὸ ὅσα εἰς τὰ μνημόσυνα λέγονται καὶ γίνονται, καθὼς ἐν τῷ δευτέρῳ τμήματι εἰς πλά-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τος ἐξηγήθησαν; Τάχα ἐν καὶ τὸ αὐτὸ εἶναι νὰ εἰπῆ τινάς, ὁ ἅγιος Γεώργιος, καὶ τὸ νὰ κάμη εἰς αὐτὸν ἐορτὴν μὲ ἄσματα, μὲ τροπάρια καὶ μὲ λόγους πανηγυρικούς; ἤγουν τὴν αὐτὴν σ. 156 τάχα εὐφροσύνην καὶ χαρὰν καὶ ἔτι θάμβος καὶ εὐλάβειαν ἐγείρει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐκείνη ἢ μοναχὴ ἐκφώ- 5 νησις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου, τὰ ὅποια ὅλα ἀποτελέσματα προξενοῦν καὶ τὰ ἡρωϊκά του κατορθώματα, πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως φαλλόμενα, ῥητορευόμενα καὶ περικροτούμενα; ὄχι βέβαια· τινὰς δὲν εἶναι τόσο ἀνόητος, ὥστε νὰ εἰπῆ πῶς εἶναι τὸ ἴδιον· «ἐγκωμιαζομένου δικαίου εὐφρανθήσονται λα- 10 οί». Ἀκούεις, Βησσαρίων, ἐγκωμιαζομένου λέγει, οὐχὶ προφερομένου ἢ ἐκφωνουμένου τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ· τοῦτο λοιπὸν φρόνει καὶ περὶ τῶν νεκρικῶν τούτων μνημοσύνων ἐξ ἐναντίας· ὅτι γινόμενα, φαλλόμενα, καταμελετώμενα κινουσι πάθος (τμ. β', κφ. γ'), τοῦτο πένθος ἐγείρει (ἡγ'), τοῦτο 15 σφοδρῶς ἀπὸ τῆς ἀναστασίμου ἀπαγορεύεται (ος'...), ἀπὸ τὰ ὅποια οὐδὲν εἰς τὰς αἰτήσεις παρακολουθεῖ. Αἱ ἄρα αἰτήσεις εὐσημῶνως, κατὰ τάξιν καὶ κατὰ καιρὸν ἐν Κυριακῇ γινόμεναι ἐπωφελεῖς εἰσι καὶ εὐπρόσδεκτοι Θεῷ αὐταὶ τε καὶ οἱ ἐξαιτούμενοι· τὰ δὲ μνημόσυνα, ὡς ἀσημῶνως, ἀτάκτως καὶ 20 παρὰ καιρὸν γινόμενα ἐν τῇ ἀναστασίμῳ, ἀνωφελῆ τέ εἰσι καὶ οἱ ποιοῦντες αὐτοκατάκριτοι.

πόρισμα

ρξε'. Ἀνοηταίνουσιν ἄρα οἱ λέγοντες· τοῦτο δὲν εἶναι μέ-
γα τίποτας κακόν, ἀλλὰ μοναχὰ μία ἀταξία εἶναι καὶ ὄχι 25
ἄλλο, μήτε τί λέγουσιν εἰδότες, μήτε περὶ τίνων διαβεβαι-
οῦνται, κατὰ τὸν Ἀπόστολον· ὅταν γάρ, κατὰ τὸν Νύσσης |
σ. 157 θεῖον Γρηγόριον, ὁ τὰ ἄτακτα καὶ παράκαιρα ἐν τῇ Ἐκκλη-
σίᾳ ποιῶν ἀνοητότατος καὶ ὑπεργέλοιος εἶναι καὶ κρίνεται
(πβ'), πῶς δὲν εἶναι αὐτοὶ ἀνόητοι παντάπασι καὶ ἀσύνητοι, 30
ὅπου προτείνουσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀταξίαν, ὡς μικρὸν τί-
ποτας καὶ οὐδέν; Καὶ ὅταν ὁ μέγας Βασίλειος (αὐτόθι), μὲ

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ὅλην τὴν αὐθεντίαν τῆς θείας Γραφῆς, ἀποδεικνύει καὶ διαβε-
 βαιοῦται ὅτι τὰ ἀτάκτως καὶ παρὰ καιρὸν γινόμενα εἰς
 τοῦναντίον τοῦ προκειμένου σκοποῦ περιτρέπει τὸ τέλος καὶ
 οὐ μόνον ἀπρόσδεκτα γίνονται, ἀλλὰ καὶ εἰς κατάκρισιν τῶ
 5 ποιοῦντι λογίζονται· ὅταν, λέγω, ὁ μέγας τῆς Ἐκκλησίας δι-
 δάσκαλος οὕτως ἀποφαίνεται, δὲν εἶναι φανερόν πῶς αὐτοὶ
 δὲν αἰσθάνονται ὀλότελα τί θέλει νὰ εἰπῇ ἀταξία, καὶ μάλιστα
 μέσα εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν, ὅπου διατάξει τοῦ Πνεύ-
 ματος πάντα γίνονται, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον; Τίς τά-
 10 χα εἶναι πλέον ἀξιόχρεως εἰς πίστιν; τὰ νῦν ἄσημα καὶ μη-
 δενὸς ἄξια ἀνδράρια; τὰ καθάρματα τῶν αἰώνων; τὰ ἀτελέ-
 στατα ἐκτρώματα τῆς παιδείας; ἢ ἐκεῖνος ὁ μέγας τῆς ὅλης
 οἰκουμένης φωστήρ, οὗ νόμος ἡ γλῶττα τῆ Ἐκκλησία (κατὰ
 Σισίνιον τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην), καὶ ὁ τῶν ῥημάτων
 15 φθόγγος θεόγραφοι πλάκες, δακτύλῳ ἐγκεχαραγμένοι Θεοῦ;
 Εἰ δὲ καὶ γελοῖον ὄντως εἶναι τὸ νὰ κάνωμεν καὶ σύγκρισιν
 μεταξύ τῶν ἀσυγκρίτων, λοιπὸν (λέγω πάλιν κατὰ τὸν αὐτὸν
 Σισίνιον) καὶ ὁ ζητῶν ἕτερον νομοθέτην ἐν τούτοις, οὐκ οἶδα
 εἰ σωφρονοῦσιν, ἢ οὐτός γε δόξει σωφρονεῖν.
 20 ρξς'. Ἀλλὰ καὶ οἱ τῶν θείων ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν
 Συνόδων κανόνες, ποίους, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἢ καθαιρέσει
 ἢ ἀναθέματι ἢ ἀφορισμῶ ἢ ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλουσιν; οὐχὶ
 τοὺς ἐμποιοῦντας ἀταξίαν τῆ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, τῆς
 ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, καθάπερ τῆς σωματικῆς ὑγείας οἱ
 25 ἱατροί, φροντίζοντες; Ἄς ἐπιστήσῃ τὸν νοῦν ὅποιος θέλει εἰς
 αὐτοὺς τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ εἰς τοὺς ἐξηγητὰς αὐτῶν, καὶ
 θέλει καταλάβει φανερὰ τὴν ἀλήθειαν. Λοιπὸν, ἂν ἡ εὐταξία
 εἶναι ὑγεία τοῦ πνευματικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκ
 τοῦ ἐναντίου ἢ ἀταξία εἶναι νόσος, λοιπὸν, λέγω πάλιν, ἀνοη-
 30 ταίνουσιν οἱ λέγοντες μὲν ἀταξίαν τὰ τῆς Κυριακῆς μνημόσυ-
 να, κακὸν δὲ μὴ εἶναι τὴν ἀταξίαν ταύτην νομίζοντες· εἰ δὲ καὶ
 ἄλλα τοιαῦτα ἄτακτα καὶ παράκαιρα δύνανται νὰ ἐπαριθμή-
 σουν πολλά, θεραπευτέον τὰ νοσήματα, οὐκ ἀποβλητέον τὸν

σ. 158

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

διδάσκαλον, οὐδὲ καταδικαστέον τοὺς τὰ ἐκείνου προβάλλον-
τας.

Ἐπιχείρημα τρίτον

ρξζ'. Οἱ πενθοῦντες καὶ κατηφιῶντες τὴν Κυριακὴν εἶναι
ἔνοχοι ἁμαρτίας (οζ', οη', οθ'). 5

Ἄλλὰ μὴν οἱ νεκρολογοῦντες τὴν Κυριακὴν ἐν αὐτῇ δὴ
καὶ πενθοῦσι καὶ κατηφιῶσι κατ' αὐτό, ὡς διόλου τοῦ τρίτου
κεφαλαίου τοῦ δευτέρου τμήματος δέδεικται λαμπρότατα·
ἄρα οἱ νεκρολογοῦντες ἐν τῇ Κυριακῇ ἔνοχοι ἁμαρτίας εἰσὶν·
σ. 159 ὅπερ ἴδει δεῖξαι.

σχόλιον πρῶτον

ρξη'. Περὶ τὸ τέλος τοῦ ἐγχειριδίου του λέγει ὁ Βησσα-
ρίων ὅτι, ἐὰν λέγωμεν καὶ ἐννοῶμεν διωρισμένον μνημόσυ-
νον καὶ ὡς τοιοῦτον τὸ ἀποδείξωμεν, ἦτοι πῶς εἶναι διωρι-
σμένον, ἐκεῖνο ὁποῦ αὐτὸς λέγει καὶ πρεσβεύει ὡς ἀδιόριστον, 15
λέγει, φημί, καὶ ὑπόσχεται ὅτι θέλουν παύσουν εἰς τὸ ἐξῆς
ἀπὸ τοῦ νὰ τὸ ἐνεργοῦν ὡς ἀδιόριστον. Ἴδού, σὺν Θεῷ, ἡμεῖς
ἐκάμαμεν καὶ πλέον ἀπὸ ὅσον ἐκεῖνος μᾶς ὑπεχρέωσεν· ἐδεί-
ξαμεν γὰρ πρῶτον ὅτι συκοφαντεῖ τὰς Ἀποστολικὰς Δια-
ταγὰς καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τύπον, λέγων ὅτι ἐκεῖθεν διδά- 20
σκειται νὰ κάνη τὰ τριτοένηνα κατὰ ἀφεύκτως, ἀπαρασαλεύ-
τως καὶ ἀδιαφόρως, ἐν ὅλαις ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις τῆς ἑβδομά-
δος· δεύτερον ὅτι ληρεῖ καὶ ψυχρολογεῖ καὶ ἀναπλάττει ἀδιό-
ριστα μνημόσυνα· ἐδείξαμεν γὰρ αὐτὰ καὶ διωρισμένα καὶ
προσδιωρισμένα, ὡς καθ' αὐτὸ καὶ κυρίως ὄντα νεκρικὰ μνη- 25
μόσυνα· τρίτον ὅτι, ὡς πένθιμα ὄντα, ἀπὸ τῆς Κυριακῆς
ἐκβάλλονται· τέταρτον ὅτι δίδοται τοῦτ' ἔστιν ἴδιον παρακο-
λούθημα τῶν τοιούτων μνημοσύνων εἶναι τὸ πένθος καὶ ἡ κα-
τήφεια· καὶ πέμπτον τελευταῖον διὰ τριῶν ἀναντιρρήτων ἐπι-
χειρημάτων ἐδείξαμεν ὅτι καὶ αὐτὰ εἶναι ἀπρόσδεκτα ἐν Κυ- 30
ριακῇ γινόμενα καὶ οἱ ἐν γνώσει ταῦτα ποιοῦντες ἁμαρτάνου-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σιν, αυτοκατάκριτοι γίνονται καὶ ὑπὸ τὸ τῆς Ζ' Συνόδου ἀνά-
θεμα πίπτουσι. Λοιπὸν, ἀνθρώπου φιλαληθοῦς ἔριγον θέλει σ. 160
κάμει καὶ αὐτὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν εὐπειθῶς καὶ εὐγνωμόνως
νὰ ὁμολογήσωσι τὴν ἀλήθειαν· καὶ οὔτε τὰ κοινά, οὔτε τὰς
5 μερίδας καὶ τὰς αἰτήσεις εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ἀναφέρωσιν, ὅτι περὶ
τούτων οὐδεμία πώποτε γέγονεν ἡμῖν ἀμφισβήτησις, οὐδὲ
γενήσεται.

σχόλιον δεύτερον

ρξθ'. Ἀπαρέσκεται ὁ Βησσαρίων ὅτι νεκρολογίας λέγο-
10 μεν καὶ νεκρικὰ μνημόσυνα, ἐπειδὴ λέγει τὰ μνημόσυνα δὲν
γίνονται διὰ τὰ νεκρὰ σώματα, ἀλλὰ διὰ τὰς ψυχάς, αἱ
ὁποῖαι δὲν ἀποθνήσκουσιν· καὶ ὅτι μὲν δὲν ἀποθνήσκουσιν αἱ
ψυχαὶ εἶναι ἀληθέστατον, μᾶλλον δὲ καὶ δόγμα πίστεως· τί
δέ; ἡδέως ἐγὼ τὸν ἐρωτῶ, κοιμῶνται ἄρα καὶ διὰ τοῦτο κυ-
15 ριολεκτεῖται τάχα εἰς αὐτάς ἢ κοίμησις καὶ νὰ λέγωμεν κε-
κοιμημένων μνημόσυνα; ἢ τάχα δὲν εἶναι φανερόν καὶ χρειά-
ζεται ἐξήγησιν ὅτι τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν ὁ θάνατος κοί-
μησις λέγεται τροπικώτερον, διὰ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσε-
ως; Λοιπὸν, ἂν ἐκεῖνο εἶναι μεταφορικόν, τὸ νεκρικὸν καὶ ἡ
20 νεκρολογία δοκεῖ νὰ εἶναι κυριώτερον ὄνομα· δεύτερον· ἡμεῖς
ἄρα πρῶτοι καὶ μόνοι τοῦτο ἐπενοήσαμεν τὸ ὄνομα; δὲν εἶναι
τάχα τὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας γεμάτα, καὶ μάλιστα ἡ Πα-
ρακλητικὴ, ἀπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα; «Ἔτερος κανὼν νεκρώσι-
μος», «πιστῶς θανοῦσι πρῶτον ὕμνον προσφέρων», «τοῦτο
25 τρίτον μέλισμα θνήσκουσι νέμω», «κανὼν τέταρτος τοῦ τέ-
λους μεμνημένος»· «Θεοφάνους ὁ πέμπτος εἰς νεκροῦς κα-
νῶν»· «θνήσκουσι πιστοῖς ὄγδοον πλέκω | μέλος»· καὶ ἐν ἐκά- σ. 161
στη ῥῶδῃ συχὰ «νεκρώσιμον» καὶ «ὁ νεκρῶν καὶ ζώντων
ἐξουσιάζων ὡς Θεός»· καὶ ὁ Ἀπόστολος «εἰς τοῦτο γὰρ ἀπέ-
30 θανε, καὶ ἀνέστη, ἵνα καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύσῃ» καὶ
ἔρα τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι κυρίως καὶ οὐκ
ἀλληγορικῶς ἐννοεῖ ἐκεῖ ὁ Παῦλος τοὺς νεκρούς.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

Οὐκ ἄρα κακῶς λέγουσιν οἱ τὴν κατὰ τὴν ἀναστάσιμον καινοτομίαν ἐλέγχοντες, νεκρολογίας καὶ νεκρωδίας καὶ νεκρικοὺς γόους ὀνομάζοντες τὰ τῶν νεκρῶν μνημόσυνα, μικρὰ τινὰ λέγοντες ἐκ τῆς θλιβεραῆς ἐκείνης τελετῆς.

Καὶ ὧδε μὲν τέλος ἐχέτω ὁ περὶ τῆς τῶν μνημοσύνων ὑποσχέσεως λόγος καὶ ὑπὲρ τὴν χρείαν, ὡς νομίζω, ἐπεξηργασμένος διὰ τοὺς φιλεριστὰς καὶ ἰσχυρογνώμονας.

Ἐπειδὴ δὲ πολλάκις ἔθος καὶ συνήθειαν καὶ παράδοσιν ἀναφέραμεν, ἀγνοοῦσι δὲ ταῦτα πολλοὶ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν πάμπολλοι, καθὼς πρέπει, δὲν τιμῶσι, διὰ τοῦτο εὐλόγον ἔκρινα ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τούτων ἐνταῦθα ἐχομένως νὰ προσθέσω, πρὸς σαφήνειαν καὶ ἀσφάλειαν.

Τί ἐστὶν ἔθος, συνήθεια καὶ παράδοσις.

Ἔθος καὶ συνήθεια πολιτικώτερον λαμβανόμενα σχεδὸν δὲν ἔχουσιν ἀπ' ἀλλήλων καμμίαν διαφορὰν· ἔθος γὰρ λέγε-
σ. 162 ται τὸ ἄγραφον δίκαιον ἐκάστης ἐπαρχίας ἢ πόλεως ἢ ἔθνους, συνήθεια δὲ πάλιν ἢ ἐξακολούθησις τοῦ ἔθους· ἄγραφον δὲ λέγεται δίκαιον τὸ ἔθος, πρὸς διαφορὰν τοῦ γραπτοῦ δικαίου, τὸ ὅποῖον εἶναι ὁ νόμος· ἄλλα δὲ παρ' ἄλλοις, οὐ τὰ αὐτὰ παρὰ πᾶσιν, ἀεὶ ἐθίζεται καὶ συνηθίζεται. Τὸ μὲν οὖν ἔθος, ἡγρουν ἢ συνήθεια, εἰς τὰ πολιτικὰ πλεονάζει, λέγεται δὲ καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· ἢ δὲ παράδοσις ἰδιάζει μόνη τῇ Ἐκκλησίᾳ, παράδοσις δὲ ἐστὶν ἄγραφος διδασκαλία.

Τί διαφέρει ἔθος παραδόσεως.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ ἔθος ἐστὶν ἄγραφον καὶ ἡ παράδοσις ὡσαύτως, τί ἄρα διαφέρει τὸ ἔθος τῆς παραδόσεως; διαφέρει κατὰ τὸ ἐπιπλέον καὶ ἔλαττον· ὅτι πᾶσα μὲν παράδοσις καὶ ἔθος ἐστίν, οὐ μόντοιγε καὶ πᾶν ἔθος ἐστὶ παράδοσις· ἐπιπλέον γὰρ τὸ ἔθος· εἰ μὴ ἐν μόνῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ· οὐ γὰρ τὰ παρὰ διαφοροῖς ἔθνεσιν ἔθη κατὰ παράδοσιν ἤρξαντο, ἀλλ' οὕτω πῶς ἀρξάμενα διέβησαν καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα καὶ ἔθη καὶ συνήθειαι ἐγένοντο. Ἡ δὲ τῆς Ἐκκλησίας παράδοσις ἀρχὴν

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

οἶδε τὸ στόμα καὶ τὴν φωνὴν τῶν ἱερῶν ἀποστόλων.

“Ὅτι καὶ ἔγγραφός ἐστι παράδοσις.

Ἄλλὰ καὶ ἔγγραφος παράδοσις λέγεται καὶ εἶναι ἡ θεία
Γραφή, ἣτοι τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον καὶ αἱ Πράξεις καὶ Ἐπι-
5 στολαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων. Τοῦτο δηλοῖ καὶ ὁ θεῖος
Παῦλος πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστέλλων· «Ἄρα οὖν, ἀδελ-
φοί, στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις, ἃς ἐδιδάχθητε,
εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι’ ἐπιστολῆς ἡμῶν»· τοῦτο καὶ ἡ Ζ’ ἁγία
Οἴκουμενική | Σύνοδος εἰς τὰς ἑαυτῆς ἐκφωνήσεις δηλοῖ λέ-
10 γουσα· «εἴ τις πᾶσαν παράδοσιν ἐκκλησιαστικὴν, ἢ ἔγγραφον
ἢ ἄγραφον, ἀθετεῖ, ἔστω ἀνάθεμα»· ὥστε ἡ παράδοσις εἶναι
διττή, ἡ μὲν ἔγγραφος, ἡ δὲ ἄγραφος· ἐπεκράτησε δὲ νὰ λέ-
γεται καὶ νὰ ἀκούεται παράδοσις μόνῃ ἡ ἄγραφος. σ. 163

Πῶς ἐννοοῦμεν καὶ λέγομεν τὴν παράδοσιν.

15 Παράδοσιν λοιπὸν κυρίως ἐννοοῦμεν καὶ λέγομεν κάθε
λογῆς νόημα μυστικόν, τὸ ὁποῖον οἱ ἀπόστολοι δὲν ἔγραψαν
εἰς τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον, οὔτε εἰς τὰς ἑαυτῶν ἐπι-
στολάς, ἀλλὰ διὰ στόματος μόνον ἐδίδαξαν αὐτὰ τοὺς διαδό-
χους των καὶ αὐθις ἐκεῖνοι τοὺς μεταγενεστέρους των· καὶ
20 οὕτως ἀλληλοδιαδόχως μεταδιδόμενα καὶ πλατυνόμενα φθά-
νουσι καὶ εἰς ἡμᾶς. Τοῦτο λέγομεν ἄγραφον ἔθος τῆς Ἐκκλη-
σίας καὶ ἀνέκαθεν συνήθειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησια-
στικὴν ἢ ἀποστολικὴν παράδοσιν. Καὶ κάθε φοράν δὲ ὁποῦ
λέγομεν· τοῦτο ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἐξ ἀρχαίας παραδόσεως ἢ
25 συνηθείας ἢ οὕτω παρελάβομεν, αὐτὸ τοῦτο ἐννοοῦμεν, τὴν
ἀποστολικὴν παράδοσιν. Μυστικὸν δὲ εἶπομεν τὸ νόημα τῆς
παραδόσεως, ἐπειδὴ, κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον, πάντες μὲν
οἶδασι καὶ φυλάττουσι τὴν παράδοσιν, οὐ πάντες δὲ καὶ τὸν
λόγον τῆς παραδόσεως, ἣτοι τὸ νόημα γινώσκουσι. Σημειω-
30 τέον δὲ καὶ τοῦτο ὅτι τὴν σήμερον αἱ παραδόσεις σχεδὸν ἀπα-
σαι γεγραμμέναι ὑπάρχουσιν· ἐγράφησαν γὰρ ὑπὸ τῶν μετα-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σ. 164 γενεστέρων θείων Πατέρων καὶ ἰ εὐρίσκονται εἰς τὰ βιβλία τῶν συγγραμμάτων τους καὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐπειδὴ εἰς τὴν θείαν Γραφὴν δὲν εὐρίσκονται γεγραμμένοι, πάλιν ἄγραφοι ὀνομάζονται.

Παραδείγματα διαφόρων παραδόσεων ἐκ τοῦ πρὸς 5
Ἄμφιλόχιον Ἰκονίου λόγου τοῦ μεγάλου Βασιλείου,
Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, κζ'.

Χάριν δὲ σαφηνείας ἔχε παρὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου τινῶν παραδόσεων παραδείγματα, ἤγουν τὸ βαπτίζειν ἐν τρισὶ καταδύσεσιν ἐξ ἀγράφου παραδόσεως ἔχει ἡ Ἐκκλησία· 10 ὁμοίως καὶ τὰς ἀνεκφωνήτους ἐπικλήσεις εἰς τὴν μετουσίωσιν τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου· ἔτι τὸ σημεῖον τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, δι' οὗ σφραγιζόμεθα· τὸ κατὰ ἀνατολὰς ἐστῶτας προσεύχεσθαι· τὸ μὴ κλίνειν γόνυ ἐν Κυριακῇ. Καὶ ταῦτα μὲν ἐκ τῶν τοῦ θείου Πατρός, τῶν ὁποίων πάντως δὲν εἶναι τοῖς πᾶσι δῆλος ὁ 15 λόγος. Ἀλλὰ καὶ ἡ προσκύνησις τῶν θείων εἰκόνων ἐκ τῆς ἀγράφου παραδόσεως εἰσήχθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, οὐδαμοῦ γὰρ εἰς τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον ἢ εἰς τὰς τῶν ἀποστόλων ἐπιστολὰς εὐρίσκεται γεγραμμένον εἰκόνας προσκυνεῖν· εἰ γὰρ ἦν τοῦτο γεγραμμένον, δὲν ἤθελε τυραννῆσει τὴν Ἐκκλησίαν ἢ 20 εἰκονομαχία εἰς ἔτη ἀμπολλα. Ἀλλὰ καὶ τὸ μὴ τὸν αὐτὸν ἱερέα δις ἢ τρίς τῆς ἡμέρας λειτουργεῖν παράδοσις ἄγραφός ἐστι· καὶ τὸ ἅπαξ τῆς ἡμέρας ἐν μίᾳ ἐκκλησίᾳ μίαν λειτουργίαν γίνεσθαι· καὶ τὸ γυναῖκα μὴ γίνεσθαι ἱερέα· καὶ τὸ τὸν βαπτιζόμενον πρότερον γυμνοῦσθαι καὶ πρὸς δυσμὰς στρεφό- 25
σ. 165 μενον καὶ ἰ αὖθις πρὸς ἀνατολὰς ἐπερωτᾶσθαι καὶ ἡ τοῦ ἐλαίου ἔγχυσις εἰς τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος, πάντα παραδόσεις εἰσὶν ἄγραφοι. Ἀναρίθμητα εἶναι, κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον (αὐτόθι), τὰ ἄγραφα ἔθη· τοιοῦτον ἄγραφον ἔθος καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις ἐστὶ καὶ τὸ μὴ ἐπιτελεῖν τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα ἐν ταῖς Δεσποτικαῖς ἑορταῖς (πενθεῖν γάρ 30 ἐστὶ τὸ νεκρολογεῖν), ἣν οἱ Πατέρες καὶ διετύπωσαν ὕστερον.

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

“Οτι τὸ ἄγραφον ἔθος, ἦτοι τὴν ἐκκλησιαστικὴν
παράδοσιν, ἴσα τοῖς γεγραμμένοις
ὀφείλομεν φυλάττειν.

Ἡ ἀνωτέρω προσεχῶς εἰρημένη κανονικὴ περικοπὴ τοῦ
5 ἀγίου Βασιλείου πρὸς τὸν ἱερὸν Ἀμφιλόχιον ἀριδῆλως παρί-
στησιν ὅτι ἡ ἄγραφος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας τὴν αὐτὴν
ἰσχὺν ἔχει μὲ τὴν ἔγγραφον πρὸς εὐσέβειαν· ὥστε, φησὶν, ἐὰν
θελήσωμεν νὰ ἀποβάλωμεν τὰ ἄγραφα ἔθη, εἰς αὐτὰ τὰ καί-
ρια θέλομεν ζημιώσῃ τὸ εὐαγγέλιον, μᾶλλον δὲ εἰς ὄνομα
10 φιλὸν θέλομεν καταστήσῃ τὸ κήρυγμα. Καὶ εἰς βεβαίωσιν τοῦ
λόγου τούτου ἐπαριθμεῖ τὰ ἀνωτέρω ἄγραφα ἔθη, δεικνὺς
τὴν πρὸς εὐσέβειαν τούτων δύναμιν καὶ ἐπομένως τὴν ἀνάγκη
ὅπου ἔχομεν εἰς τὸ νὰ τὰ φυλάττωμεν ἀπαρασάλευτα,
κἄν μὴ τοὺς μυστικὸς αὐτῶν λόγους ἅπαντες γινώσκωμεν.
15 Ἀλλὰ πρὸ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, ὁ θεῖος Παῦλος τοὺς μὲν
Κορινθίους ἐπαινεῖ λέγων· «ἐπαινῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὅτι
πάντοτέ μου μέμνησθε | καὶ καθὼς παρέδωκα ὑμῖν τὰς παρα- σ. 166
δόσεις κατέχετε», τοὺς δὲ Θεσσαλονικεῖς καὶ κελεύει νὰ τὰς
κρατοῦν· «ἄρα οὖν, ἀδελφοί, στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παρα-
20 δόσεις, ἃς ἐδιδάχθητε, εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι’ ἐπιστολῆς»·
ἀλλαχοῦ δὲ καὶ ἀνάθεμα ἐπιφέρει τοῖς τάναντία διδάσκουσι
λέγων· «εἴ τις ὑμᾶς εὐαγγελίζεται, παρ’ ὃ παρελάβετε, ἀνά-
θεμα ἔστω».

Καὶ τελευταῖον, τῷ Παύλῳ ἐπομένη καὶ ἡ Ζ’ Οἰκουμε-
25 νικὴ ἐξεφώνησεν, ὡς εἴρηται· «εἴ τις πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν
παράδοσιν, ἢ ἔγγραφον ἢ ἄγραφον, ἀθετεῖ ἔστω ἀνάθεμα»· ἐξ
ᾧ γίνεται καταφανέστατον ὅτι καὶ τὰ ἄγραφα ἔθη ἰσότημα
εἶναι μὲ τὰς ἐγγράφους διδασκαλίας, ἦτοι μὲ τὰς ἀγίας Γρα-
φάς, καὶ ἐξίσου χρεωστοῦμεν νὰ κρατῶμεν ἀκαινοτόμητα καὶ
30 ἐκεῖνα, καθὼς καὶ αὐτάς.

Ἐρητῶς δὲ καὶ οἱ νόμοι λέγουσι τῶν φιλευσεβῶν αὐτο-
κρατόρων ὅτι τὰ μακρᾶ συνηθεία δοκιμασθέντα καὶ ἐπὶ πολ-
λοῖς ἐνιαυτοῖς φυλαχθέντα οὐχ ἦττον τῶν ἐγγράφων κρα-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

τοῦσιν· εἰ δὲ ἐπὶ τῶν ἕξω πραγμάτων ἡ μακρὰ συνήθεια δοκιμασθεῖσα καὶ πολυετῆς γενομένη δύναμιν ἔχει νόμου καὶ ὡς νόμος τιμᾶται καὶ φυλάττεται, πολλῶ μᾶλλον ἡμεῖς τὰς θείας τῆς Ἐκκλησίας παραδόσεις πρέπει νὰ τιμῶμεν καὶ ὡς νόμους ἀμετακινήτους νὰ κρατῶμεν, ὡς διαταγὰς οὐσας ἐξ αἰώνων ἀρχαίων τοῦ Πνεύματος.

5

“Ὅτι τὰς παραβάσεις τῶν παραδόσεων οἱ κανόνες ἐπανορθοῦσιν.

Εὐκόλα ἡμπορεῖ νὰ στοχασθῆ καθ’ ἓνας ὅτι, ἀνίσως ἢ τὰ γεγραμμένα ὑπὸ πολλῶν πολλάκις ἀθετοῦνται, πολλῶ
σ. 167 μᾶλλον τὰ ἄγραφα, τὰ ὅποια οἱ πολλοί, καθὼς μὲ τὴν πεῖραν βλέπομεν, δὲν συνηθίζουσι νὰ τὰ τιμῶσι μὲ ἐκεῖνο τὸ σέβας ὅπου τοὺς πρέπει. Ὅσα λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἄγραφα ἔθη κατὰ καιροὺς ἠθετήθησαν, ταῦτα οἱ θεῖοι Πατέρες διὰ συνοδικῶν κανόνων ἐδιώρθωσαν καὶ εἰς εὐταξίαν τὴν ἀταξίαν ἐπανήγαγον. 15 Καὶ τοῦτο ἡμπορεῖ νὰ τὸ καταλάβῃ καθ’ ἓνας ὅπου καὶ ὀλίγην τριβὴν κἀνει εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας, ἡγουν παραδείγματος χάριν· παράδοσίς ἐστιν, ὡς εἴρηται, διὰ τριῶν καταδύσεων βαπτίζειν· ἐπειδὴ δὲ τινες μετὰ ταῦτα τὸ ἔθος τοῦτο ἀθετήσαντες εἰς μίαν μόνην ἐβάπτισον κατάδυσιν, ἡ ἁγία Β’ 20 Σύνοδος, κανόνι ζ’, ταύτην κατεδίκασε τὴν ἀθέτησιν, κελεύσασα νὰ ἀναβαπτίζωνται οἱ εἰς μίαν κατάδυσιν βαπτιζόμενοι. Πάλιν, παραδόσεως οὐσης μὴ κλίνειν γόνου ἐν Κυριακῇ, οὐδὲ ἐν ὄλαις ταῖς τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς ἡμέραις, ἐπειδὴ καὶ ταύτην τινὲς ἐκαινοτόμησαν, ἐξετέθη κανὼν ὁ κ’ ὑπὸ τῆς Α’ 25 ἁγίας Οἰκουμενικῆς, ὥστε μηκέτι τοῦτο γίνεσθαι· τούτου ἕνεκα καὶ ὁ μθ’ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Σαββάτῳ μόνον καὶ Κυριακῇ προσφέρειν κελεύει· ἐτέλουν γὰρ τινὲς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς λειτουργίαν τελείαν, παρὰ τὴν παράδοσιν, ὃ καὶ τὴν σήμερον αἰεὶ παρὰ Λατίνοις γίνεται. 30 Τούτου ἕνεκα καὶ ὁ να’ τῆς αὐτῆς τὰς τῶν μαρτύρων ἑορτὰς καὶ τοὺς γάμους καὶ τὰ γενέθλια ἀπαγορεύει ἐν τῇ ἁγίᾳ Τεσ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

σαρακοστῆ· ἐγίνοντο γὰρ ἐν αὐτῇ καὶ ταῦτα παρὰ τὴν ἀρχαί- σ. 168
αν παράδοσιν. Τούτου ἕνεκα ὁ ς' τῆς ἐν Καρθαγένῃ προ-
στάττει νὰ μὴ γίνεταὶ τὸ μύρον, ἢ καταλλαγὴ τῶν μετανοού-
των καὶ ἡ καθιέρωσις τῶν κορῶν ὑπὸ τῶν ἱερέων, ἡ γὰρ πα-
5 ράδοσις ταῦτα μόνοις τοῖς ἐπισκόποις ἀποκληροῖ. Τί νὰ ἀπα-
ριθμῶ ἄλλα πολλά, ὅπου εἶναι πρᾶγμα ἐργωδέστατον; Αὐτὴ
ἡ μεγάλη Ζ' ἀγία καὶ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος διὰ τοῦτο καὶ
μόνον συνεκροτήθη, διὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν
τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς προσκυνήσεως τῶν ἀγίων εἰκό-
10 νων.

Ὡστε λοιπὸν συμπεραίνομεν ὅτι ὅσα μέχρι τῆς σήμερον
μένουσιν ἀκαινοτόμητα καὶ ἀπραγμόνως γίνονται, καθὼς πα-
ρελάβομεν, τούτων καὶ κανόνας δὲν εὐρίσκομεν. Τοιαύτη
ἑστάθη μέχρι τῆς σήμερον πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἡ τῶν μνη-
15 μοσύνων παράδοσις· δὲν ἔχομεν εἰς αὐτὴν συνοδικὸν κανόνα,
ἀλλ' οὐδὲ ἑκαινοτομήθη πώποτε. Μᾶλλον δὲ καὶ ἔχομεν κα-
νόνα ἰσχυρότατον καὶ ὅλως ἀπαράγραπτον, τὸν τῆς καθο-
λικῆς Ἐκκλησίας τύπον, ὃν οὐδεὶς ἀθετήσῃ, εἰ μὴ καὶ τὴν
Ἐκκλησίαν αὐτήν.

20 Ὅτι διαφέρουσιν ἀλλήλων τὰ ἔθιμα.

Δίδεται διαφορὰ ἀναμεταξὺ τῶν ἐθίμων τῆς Ἐκκλησίας,
ἀναφερομένων πρὸς ἄλληλα· καὶ χωρὶς ἀμφιβολίαν δὲν εἶναι
ὅλα ἐξίσου τῆς αὐτῆς δυνάμεως· ἀπαρεσκόμεθα ὅμως εἰς τὴν
γνώμην ἐκείνην, ἣτις ἅπαντα ὁμοῦ τὰ ἄγραφα ἔθιμα τὰ γυ-
25 μνώνει ἀπὸ δογματικὴν ἔννοιαν. Αὐτὴν γὰρ τὴν προσκύνησιν σ. 169
τῶν θείων εἰκόνων ἡ Ζ' δογματικὴ ἀποκαλεῖ καὶ τὴν ταύτης
ἀθέτησιν ἀνατροπὴν τῆς ὅλης ἐνσάρκου οἰκονομίας ἀπέδειξε·
καὶ τῶν τριῶν καταδύσεων ἡ παράδοσις εἰς τὸ 10ον ἄρθρον
τῆς πίστεως ἐμπεριέχεται· καὶ τὸ σημεῖον τοῦ Δεσποτικοῦ
30 Σταυροῦ, ᾧ σφραγίζόμεθα, τῆς χριστιανικῆς θρησκείας σύ-
ντομος εἶναι δῆλωςις. Τὴν γοῦν τῶν μνημοσύνων παράδοσιν,
τινὲς μὲ τὰς δογματικὰς ἐγκατέλεξαν, τινὲς δὲ τοῦτο οὐδ'

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ἄκροισι ὡσὶ παρεδέξαντο· καὶ ἡμεῖς οὐδέτερον διισχυριζόμεθα, συνόδου γὰρ τελείας ἐστὶ τὸ τὰ κατ' αὐτὴν θεωρῆσαι καὶ ἀποφῆασθαι. Μέχρι γὰρ τῶν πονηρῶν ἡμῶν ἡμερῶν, οὐδεὶς περὶ ταύτης λόγος ἐγένετο, ἡμῖν δὲ πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεῖ μόνον αὐτὴν κρατεῖν τὴν παράδοσιν, ὅτι τῶν τῷ Θεῷ δοκούντων ἐστὶ, κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον. Ἄ γὰρ ἡ Ἐκκλησία κατέχει οὐκ ἐξ ἀνθρώπων ἔχει ἀλλ' ἐκ τοῦ Πνεύματος· ἱκανὸς δὲ οἶμαι καὶ ὁ λόγος ὁ ἀποδοθείς, δι' ὃν ἀπαγορεύονται, ἤτοι ὁ τοῦ πένθους.

Ἔστι καὶ μεταγενέστερά εἰσιν ἔθιμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, 10
ἃ δὴ καὶ αὐτὰ φυλακτέα.

Ἔχομεν ἀναμφιβόλως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἄλλα πολλὰ ἔθιμα, τὰ ὅποια δὲν ἔχουσιν ἐκ τῶν ἀγίων ἀποστόλων τὴν ἐδικὴν τους ἀρχήν, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς διδασκάλων, ἐν διαφόροις ἐπαρχίαις καὶ τόποις, διετάχθησαν σ. 170 γίνεσθαι· τῷ χρόνῳ δὲ ἰ καὶ εἰς ἅπασαν τὴν Ἐκκλησίαν ὡς κοινωφελῆ καὶ χρήσιμα ἐγένοντο κοινά, ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς Οἰκουμενικῶν Συνόδων κριθέντα, δοκιμασθέντα καὶ τὸ κῦρος ἐκεῖθεν δεξάμενα, ὡς ὄντως ταῖς εὐαγγελικαῖς ἐννοίαις στοιχοῦντά τε καὶ συνάδοντα. Τοιαύτη φέρ' εἰπεῖν εἶναι ἡ 20 χρῆσις τῶν κολύβων ἐπὶ τῶν νεκρωσίμων μνημοσύνων· τοιαύτη τὸ καθ' ἐκάστην σύναξιν λέγεσθαι τὸ ἅγιον σύμβολον τῆς πίστεως, λεγόμενον πρότερον ἅπαξ μόνον τοῦ ἐνιαυτοῦ, τῇ ἀγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Παρασκευῇ, κατὰ τὸν ἱερὸν Νικηφόρον τὸν Ξανθόπουλον· τοιαύτη τὸ Θεοτοκίον ἐπιλέγειν οἶονεὶ 25 σφραγιδα ἐν ἐκάστῃ εὐχῇ· τοιαύτη ὁ κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν ἀγίων Θεοφανείων γινόμενος ἀγιασμός, γινόμενος πρότερον κατ' αὐτὴν μόνον τὴν ἡμέραν τῶν ἀγίων Θεοφανείων, κατὰ τὸν αὐτόν· τοιοῦτος ὁ ἐν ταῖς νομηνίαις καὶ καθ' ἐκάστην ἄλλην χρεῖαν γινόμενος μικρὸς ἀγιασμός· μεταγενεστέρα γὰρ 30 καὶ αὕτη ἡ παράδοσις, ὡς δῆλον. Τοιαῦτα ἄλλα πάμπολλα καὶ ἀναρίθμητα εὐρίσκονται, τὰ ὅποια ἢ διὰ κανόνων ἐκυρώ-

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

θησαν ἢ καὶ διὰ μόνης τῆς σιωπῆς παρεδέχθησαν· καὶ γὰρ καὶ αὐτὸ τοῦτο ἱκανόν ἐστι καταδυσωπῆσαι τοὺς μεταγενεστέρους καὶ μερικούς. Εἰ γὰρ Σύνοδος Οἰκουμενικὴ συνήθειάν τινα γινομένην ἐν τόπῳ τινὶ οὐκ ἐκώλυσεν, οὐδὲ ἀντεῖπεν
5 οὐδαμῶς, καθὼς ἐν πλείστοις τοῦτο ἐποίησεν, αὐτὸ τοῦτο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπικρίνασα διὰ τῆς σιωπῆς ἀπεδέξατο καὶ διὰ ταῦτα ἄρα, ὡς ἔφην, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀπαίσαν γεγονόασι σ. 171 κοινά. Ὅθεν, ἐπειδὴ ἐγκολποῦται καὶ ταῦτα ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ὡς ἴδια ἐπιγινώσκει καὶ γνήσια, χρέος ἔχομεν
10 καὶ αὐτὰ νὰ τὰ φυλάττωμεν οὐχ ἥττον τῶν ἀποστολικῶν παραδόσεων. Τὸ γὰρ Συνοδικὸν τῆς ἀγίας καὶ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁποῦ κατ' ἔτος ἀναγινώσκειται τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας, γενικὸν ἐπιφέρει ἀναθεματισμὸν τοιοῦτον· «ἅπαντα γάρ», φησί, «τὰ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδο-
15 σιν καὶ τὴν διδασκαλίαν καὶ ὑποτύπωσιν τῶν ἀγίων καὶ ἀοιδίμων Πατέρων καινοτομηθέντα ἢ μετὰ τοῦτο πραχθησομένα, ἀνάθεμα· γ'». Φυλακτέον, λοιπόν, οὐ μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴν, ἥτις τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν διδασκαλίαν καὶ ὑποτύπωσιν τῶν ἀγίων Πατέρων, ὑφ' ὧν διε-
20 τάχθησαν καὶ ταῦτα δὴ τὰ μεταγενέστερα ἔθιμα.

Ποία συνηθεῖα οὐ δεῖ προσέχειν.

Ἡ συνήθεια κατὰ τοὺς νομογράφους ποτὲ δὲν βοηθεῖται ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν, ὅταν καὶ ἀλόγιστος εἶναι καὶ νόμον ἀναιρεῖ· νόμου γὰρ κεφάλαιόν ἐστι, τὸ λέγον ὅτι «τὸ μὴ μετὰ
25 λογισμοῦ εἰσενεχθέν, ἀλλὰ κατὰ τινα πλάνην καὶ συνήθειαν, οὐ δεῖ κρατεῖν ἐν τοῖς ὁμοίοις»· καὶ πάλιν «τὸ παρὰ κανόνας εἰσαγόμενον οὐ δεῖ λαμβάνειν εἰς παράδειγμα», «οἶδα γάρ», φησί καὶ ὁ Βαλσαμών, «τὴν μακρὰν συνήθειαν ἀντὶ νόμου κρατεῖν, δοκιμασθεῖσαν πάντως δικαστικῶς, ὅτε νόμοι καὶ
30 κανόνες διὰ ταύτης οὐ παραλύονται». Ὁ δὲ θεῖος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, καὶ ἀλλαχοῦ μὲν πολλάκις, ἐν δὲ τῷ Λόγῳ τῷ εἰς τὰ πρῶτα πάσχα, σφοδρότατα κατὰ τῆς ἀλόγου συνηθεί- σ. 172

ΦΡΑΓΓΕΛΙΟΝ

ας φέρεται· «μή μοι λέγε», φησίν, «ὅτι τοῦτο συνήθειά ἐστιν, ἀλλ' ὅτι καὶ καλὸν δεῖξον». Πλείστας εὐρήσομεν συνηθείας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας πεπαυμένας, μὲ τὸ νὰ ἦσαν ἄτοποι καὶ παράλογοι· οἷον οἱ ἐν τῇ Ῥώμῃ τοῦ Σαββάτου νηστεία (ὅσον γὰρ ἀνήκεν εἰς τὴν Πενθέκτην ἔπαυσεν αὐτήν)· οἱ ἐν τῷ ἐδά- 5 φει τῆς Ἐκκλησίας γινόμενοι σταυροί· ὁ δακτυλοδεικτούμενος ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀμνὸς ὑπὸ τοῦ Προδρόμου· τὸ ἐν χρυσῷ σκευεῖ δέχεσθαι τὴν θείαν κοινωνίαν, ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἁ· τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ χρίεσθαι τῷ ἁγίῳ μύρῳ τὰ νεκρὰ τῶν ἱερέων καὶ ἀρχιερέων σώματα καὶ οὕτως ἐνταφιάζεσθαι, ὡς δῆλον ἐκ 10 τῶν πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Βαλσαμῶν ἐρωτήσεων· τὸ ἀλλαχοῦ εὐχέλαιον ὑπὸ ἑπτὰ ἱερέων γίνεσθαι ἐν τοῖς θαπτομένοις· ἢ τῆς σταυραδελφίας κατάχρησις, ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· ὡς γὰρ ἄλογα καὶ ἄτοπα ταῦτα πάντα κατηργήθησαν πάμπολλα. Καὶ νῦν δὲ ἡ Ἐκκλησία, εἰ ἐβούλετο, πολλὰ μὲν 15 καὶ ἄλλα ἐπανορθώσει, ἐξαιρέτως δὲ τὰς δύο ταύτας παραλόγους συνηθείας, ἡγουν τὴν τῆς Κυριακῆς νεκρολογίαν καὶ τὸ εὐχολογεῖν καὶ μύρῳ χρίειν τὰς ἁγίας εἰκόνας. Ἡ μὲν γὰρ γίνεται παρὰ τὴν ἀρχαιοτάτην τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν καὶ συνηθειαν καὶ ἔτι παρὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τύ- 20 πον, ἅτινα παντὸς νόμου καὶ κανόνος δύναμιν ἔχουσιν· ἢ δὲ εὐχολογία καὶ ἡ μύρωσις τῶν σεπτῶν εἰκόνων εἶναι νόσημα

σ. 173

εἰκοινομαχίας ἀπόκρυφον καὶ ἐναντιώτατον ἀμέσως εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς ἁγίας Ζ' Συνόδου καὶ τῶν ποντιφικῶν τῆς Ῥώμης νέον σατανικὸν ἐφεύρημα, καθὼς τρανώτατα καὶ πλατύ- 25 τατα ἀναγινώσκειται εἰς τὸ περὶ τῶν (ἐν) Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου τοῦ αὐτοῦ ἀποστολικῷ θρόνου κυρίου Δοσιθέου τοῦ παπομάστιγος.

Ἐρῶσθε οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ συνηθεῖα παραλόγῳ καὶ πατρομάχῳ μὴ πειθόμενοι, εὔχεσθε ἀδιαλείπτως ὑπὲρ ψυ- 30 χικῆς σωτηρίας τοῦ κατὰ ζῆλον τῶν ἀρχαίων παραδόσεων τὰ μικρὰ ταῦτα καὶ πτωχὰ, ἀλλ' ἀληθείας ἀντεχόμενα, πονήσαντος.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΚΑΙ
ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑ
ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ»,
ΤΟΥ ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008
ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ - ΕΚΔΟ-
ΣΕΙΣ ΜΥΓΔΟΝΙΑ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΓΙΑΣ,
ΚΑΜΒΟΥΝΙΩΝ 7, Τ.Κ. 546 21, ΤΗΛ.
2310 231 556.

ΚΥΡΙΩ ΔΕ ΤΩ ΘΕΩ ΗΜΩΝ
ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗ
ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

